

ऐतरेयब्राह्मणम्

प्रस्तावकः जगन्नाथः

डा० सुभाकर भावराजः

तारा पब्लिकेशन्स

वाराणसी

ऋग्वेदीयम्

ऐतरेयब्राह्मणम्

श्रीमत्साध्याचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्येण सहितम्
‘सरला’-ख्यया हिन्दीव्याख्यया चोपेतम्
टिप्पण्यादिसमन्वितम्

सम्पादकोनुवादकश्च

डा० सुधकर मालवीयः

एम० ए०, पीएच० डी०, साहित्याचार्यः

(संस्कृत-पालि विभागः काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः)

प्रास्ताविकम्

पं० अ० मु० रामनाथ दीक्षितः

भू० पू० वेदविभागाध्यक्षः

(प्राच्य विद्या धर्मविज्ञान संकायः काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः)

प्रथमो भागः

[प्रथमतः-चतुर्थपञ्चिकान्तः]

प्रकाशकः

नारा पब्लिकेशन्स

वाराणसी

१९८०तमः ख्रिष्टाब्दः]

[२०३७तमो वैक्रमाब्दः]

प्रकाशकः

© तारा पब्लिकेशन्स

कमच्छा

वाराणसी-१ (उ० प्र०)

Published by

© Tara Publications

Kamaccha

Varanasi-1 (U. P.)

प्रथमं संस्करणम्

मूल्यम् ६०.००

(षष्ठि रूप्यकाणि)

First Edition

Price Rs. 60.00.

(Rupees Sixty only)

मुद्रकः

चेतना प्रिन्टर्स

पांडेपुर

वाराणसी

Printed at

Chetana Printers

Pandeypur

Varanasi

प्राच्यभारतीग्रन्थमाला-१४

Prāchyabhārati Series-14

ऐतरेयब्राह्मणम्

सम्पादकः, अनुवादकः

डा० सुधाकर मालवीय

Prāchyabhārati Series-14

THE AITAREYA BRĀHMAṆA OF THE RĠVEDA

with the Commentary
VEDĀRTHA-PRAKĀŚA OF SĀYANĀCĀRYA
and 'Saralā' Hindi Translation

Edited & Translated by
DR. SUDHAKAR MALAVIYA
M. A., Ph. D., Sāhityācārya
DEPARTMENT OF SANSKRIT & PALI
BANARAS HINDU UNIVERSITY

Forward by
PT. RAM NATH DIXIT
EX. PROF. & HEAD OF THE DEPT. OF VEDA
U. G. C. PROFESSOR
FACULTY OF ORIENTAL LEARNING & THEOLOGY
BANARAS HINDU UNIVERSITY

Vol. I

TARA PUBLICATIONS
VARANASI

1980

‘चरन् वै मधु विन्दति चरन् स्वादुमुदुम्बरम् ।

सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरश्चरैवेति ॥

—ऐ० ब्रा० ३३.३

[सक्रिय व्यक्ति को मधु की प्राप्ति हो जाती है और सदा गतिशील व्यक्ति स्वादिष्ट उदुम्बर आदि फल प्राप्त कर लेता है । अविश्रान्त रूप से अर्हर्निर्ण गतिमान् रहने के कारण ही सूर्य विश्ववन्द्य है । अतः जीवन में दृढ़ निश्चय के साथ आगे चलते चलो, चलते चलो]

यस्या नमस्यपदपद्मपरागपूतं
 चेतो दुरुहविषयग्रहणक्षमं . मे ।
 तस्या अशेषवरकल्पतरुप्रसून-
 सङ्काशहस्तयुगले कृतिरर्पितेयम् ॥

—सुधाकर मालवीयः

❀

❀

❀

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्गुरुवर्यायाः मिश्रकुलालङ्कारमणिमालायाः

डा० पद्मामिश्रमहोदयायाः

करकमले सादरं

समर्पितम्

प्रास्ताविकम्

संसारे सर्वेषां जीवानामेक एवाभिप्रायः नित्यं निरतिशयं च सुखं मे भूयात् मृत्युमे मा भवत्विति । यदि नित्यं निरतिशयं सुखं नाम पदार्थः कश्चन न भवेत्, तदा न कोऽप्येवं मन्येत । न च शशम्भुर्ल्लुपुष्पं वा पश्यैयमिति कश्चनाभिप्रेति । तादृशं च सुखं ब्रह्मैवेति शास्त्राणि ब्रुवते । जीवः तदवाप्त्यै शास्त्रसिद्धं पन्थानमुपेक्ष्य स्वमनीषया कल्पितं वर्तमानुगच्छन् कंचित्कालं सुखी भूत्वा निर्विण्णः 'मार्गान्तरमवलम्बमानो वानर इव शाखाद्वाः शाखान्तरं धावमानो न नित्यसिद्धं तादृशं सुखमनुभुङ्क्ते । तादृशसुखावाप्त्यै प्रथमं सोपानं भवति यज्ञः—

• 'सहायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ।' —इति स्मृतेः ।

यज्ञाः इष्टिपशुसोमरूपा अल्पकालसाध्याः । महायज्ञाः अहीन-सन्नाणि । यद्यपि तेषां फलान्तरसाधनत्वेन निर्देशः, तथापि उभयार्थता शास्त्रसिद्धा । 'तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन, दानेन तपसानाशकेने'ति बृहदारण्यकश्रुतिस्सर्वेषां यज्ञानां विविदिषासाधनत्वं वेदनसाधनत्वं बोद्धोष्यन्ति । ते च यज्ञा मन्त्रसाध्याः । तथाहि—

द्रव्यं देवतेति यज्ञस्य रूपे । द्रव्याणां मन्त्रैः संस्कारः । देवतायाः स्वरूपं च मन्त्र-वर्णम्य इति । प्रथममुपनीतो वदुः संहिताध्ययनं कृत्वा ब्राह्मणाध्ययनं कुर्वन्संज्ञेषु निरुक्तादिषु व्युत्पन्नो वेदार्थं निश्चित्य मीमांसया द्वितीयमाश्रमं स्वीकृत्य कर्माणि मार्यया सहानुतिष्ठति । तत्र कर्मणांमलौकिकानां स्वरूपं ब्राह्मणभागे व्यक्तं करोति स्म । अत एव शाखोपशाखाशोभितोऽनादिनिधनो वेदवृक्षः समेषामास्तिकानामुपजीवनीयो भवति । धनिनोऽमुं वेदतरुं यथाशक्ति रक्षन्तस्तत्राधिकृतानां 'द्विजानां धनवस्त्राशनप्रदानैर्धनानां सद्गुणयोगमकुर्वन् । सप्तद्वीपायां वसुमत्यामासृष्टेरयं वेदः समधुष्यत । कालेन स्वायं-सम्पादने बद्धादरा धनिनो राजानश्च वेदरक्षां नो चक्रुर्मरितमुर्वं विहायान्यत्र स्थिताः । राक्षसा ब्रह्मद्विषोऽप्येतं वेदमधिगुः । सुन्दरकाण्डे वाल्मीकिरूपरत्नोक्तयति स्म—

• 'शुश्रूव ब्रह्मघोषांश्च विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् ।' इति ।

राक्षसेश्वरः हिरण्यकशिपुप्रभृतयः वेदमन्त्रानुच्चार्य परमेश्वरं पूजयन्तः स्वसमीहितं फलं लेभिरे । "स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको भौद्गल्यः, तद्धि तपस्तद्धि तपः"—इति श्रुतिः तपःशब्दार्थमाविष्कुर्वन्ती स्वाध्यायस्यादरेण माहात्म्यं प्रतिपादयति ।

साम्प्रतमेषा श्रुतिः गुरुपरम्परया समायाता भारतभुक्ति परिमिता विदुष आश्रित्य कथंचिज्जीवति । वैदेशिकाः शास्तारोऽपि कर्मानुष्ठातृभ्यो द्विजेभ्य उपहारमुपायनी-चक्रुर्ग्रामादीन् ।

वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकं समग्रमधिकृता उपनीताः गुरुमुखादधीत्योच्चारयन्तः समग्रं भूमण्डलं पवित्रीकुर्वन्ति । तत्र मन्त्रः त्रिविधः—१. पादबद्धः, २. गद्यात्मकः,

१. मनु० २.२८ । 'महायज्ञैः पञ्चमिर्ब्रह्मयज्ञादिभिः । यज्ञैर्ज्योतिष्टोमादिभिः । ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्येयं तनुः तन्ववच्छिन्ना आत्मा क्रियते'—इति तत्र कुल्लूकभट्टः ।

३. गानरूपः, इति ॥ तेषामेव 'ऋग्यजुस्सामानीति' समाख्या । तत्र मध्ये स्थितं यजुःपद-
मुभयोर्वेदयोरुपजीवनं भवति । तथाहि—यजुर्मिनिष्पन्ने कर्मणि तौ याज्यापुरोनुवाक्यादि-
स्तोत्रं च सम्पादयतः । यजुरभावे न तगोर्वेदयोरुपयोगः । एवं चेद यजुषः सर्वत्र प्रथमतः
कीर्तनं न कृतमिति कस्य चन मतिरुद्दिष्टात् तत्रेदं प्रतिवचनम्—यजुर्वेदे सामवेदे च
बहवः पादबद्धा मन्त्राः समास्नाताः । ततश्चर्वेदस्य प्रथमतः सङ्कीर्तनं सर्वत्र न दोषाय
ऋग्वेदस्य प्रथमनिर्देशे निदानमिदम्—अस्यैव वेदस्याष्टौ विकृतयः—१. जटा, २. माला,
३. शिखा, ४. रेखा, ५. ध्वजः, ६. दण्डः, ७. रथः, ८. घनः—इति विराजन्ते ।
एतासां विकृतीनां लक्षणानि च प्रतिपादितानि महर्षिभिः । तान्यनुसृत्य यजुर्वेदेऽपि
घनान्तः पाठः प्रचलति साम्प्रतम् । यजुर्वेदे क्रमान्तपाठः, सामवेदे पदान्तपाठः शिष्ट-
सम्मतः । कृष्णयजुर्वेदस्यायं वैशेषिको गुणो यद् ब्राह्मणानां संहितास्थानामपि पदपाठा-
दयो भवन्ति; ब्राह्मणग्रन्थस्थानां मन्त्राणां पदपाठोऽपि नास्तीति ।

सोऽयं ऋग्वेदो नानाशास्त्राभिन्नः साम्प्रतं शास्त्राद्वयेन विराजते । स च वेदः दशमण्डला-
त्मना विभक्तः सवालखिल्यः । पुनः मण्डलानि च सूक्तात्मना विभक्तानि । अध्यायरूपेणापि
विभक्तः । अष्टौ अध्याया एकमष्टकम् । एवम् अष्टौ 'अष्टकानि' । अध्यायानां वर्गस्मिन्ना
विभागः । सर्वा भेदकृतिरध्ययनसौकर्याय । प्रयोगे पुनः सूक्तात्मनैव विनियोगः ।
तेषां मन्त्राणामर्थं विनियोगं च नानाविधहेतुभिः प्रतिपादयति ब्राह्मणम् । तानीमानि
ब्राह्मणानि ऋषिप्रोक्तानीति केचन । ततो वेदशब्देन 'ब्राह्मणं' नामिधीयते—इति तेषां
मतम् । अपरे तत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते, तथाहि—ब्राह्मणग्रन्थे तत्र तत्र नित्यनैमित्तिककाम्य-
भेदेन कर्तव्यानि त्रीणि कर्माणि प्रतिपाद्यन्ते । तत्र—

‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति’—श्रूयते ।

यावद् ब्राह्मणग्रन्थस्यापौरुषेयत्वं न स्वीक्रियते, तावदेतस्य वाक्यस्य प्रामाण्यं न
सिद्ध्येत् । केन ऋषिणा दर्शपूर्णमासावनुष्ठाय स्वर्गं गत्वा पुनरागत्य मानुषं लोकमेतद्
वाक्यमारचितम् । स्वर्गलोकगमनमनेन नश्वरेण पार्थिवेन शरीरेण नैव सम्भवति । मृत्वा
सूक्ष्मशरीरेण तत्र गत्वा तैजसं शरीरं प्रविश्य तत्रत्यसुखान्युपभुङ्क्ते जीव इति शास्त्र-
मर्यादा । अस्यां परिस्थितौ मृत्वा स्वर्गलोके यथाकालं कर्मफलमनुभूय यदा प्रत्यावर्तते
जीवः तदा स्वानुभूतं स्वर्गं तत्साधनं चोपवर्णयितुं समर्थः । यथा विदेशं गत्वा प्रत्यावृत्तः
वैदेशिकान् गुणान् दोषान्चोपवर्णयन् तत्र गमनसाधनं चोपवर्णयति तथा नास्त्यत्र । यतो
हि निर्जीवं शरीरं मस्मसात्कुर्वन्ति अवटे वा स्थापयन्ति । ततश्च शरीराभावात् तदेव-

१. ऋग्वेदस्तु घनान्तः स्यात् यजुर्वेदो जटान्तकः ।

सामवेदः पदान्तः स्यात् संहितान्तात् त्वथर्वणः ॥

Yohipraptilaksana, a Ms. work in the Madras Library
No. 948.

शरीरं प्रवेष्टुं नार्हति स्वर्गं भुक्तवात् । अपि च जीवनदशायां बहूनि, कर्माणि कृतानि । तत्रैतच्च ज्ञायते यागस्यैवैतत्स्वर्गः फलं नान्येषामिति । तत्र कश्चन ब्रूयात्—ऋषयोऽ-
तोन्द्रिय-द्रष्टारः । ते ज्ञानेन चक्षुषा विलोक्य वाक्यातीमानि प्रोक्तवन्त इति तं प्रतिब्रूयात्
इन्द्रियाणां स्वविषयग्रहणे तात्पर्यमतीन्द्रियशब्दस्य । न त्वयोग्यपदार्थग्रहणे सामर्थ्यम् ।
तच्चोक्तं भट्टपादेः—

“न रूपे शब्दवृत्तिता । इति ।

अपि चान्योऽन्याश्रयदोषोऽप्यपरिहार्यो भवति कर्ममिच्छित्वम् ऋषिभिः कर्मणा-
मुपन्यास इति । ऋषित्वं धर्मानुष्ठानेन सिध्यति । धर्मज्ञानं च वेदं विना नान्येन
मार्गेण । न हि मन्त्रैः कर्म विधीयते । यदि विधीयते तदा तादृशो मन्त्रः न दृष्टिपथं
गच्छति । मन्त्रत्वं च जह्यात् । ‘यजेत स्वर्गकामः’ इति वाक्यं भावनां साध्यं साधनं
च निरूपयत् कथमप्रमाणपदवीर्मियात् । यदेतत् काठकम्, ऐतरेयकं, कौथुममिति श्रूयते
ब्राह्मणानां विशेषणम्, तच्च समानं मन्त्राणाम् । तदा हि ब्राह्मणमिव मन्त्रा अपि
ऋषिप्रोक्ता भवेयुः । नैतत् स्वीकुर्वन्ति ब्राह्मणानामार्षत्वं मन्यमानाः । संस्कारवाक्यानि
बहूनि कर्तव्यतानि च भवेयुः । अपौरुषेयत्वे नेमे दोषाः समापत्तेयुः । अपि न ब्राह्मण-
ग्रन्थानां संहिताभ्यः पश्चात्कालीनत्वं यद्वादिप्रयुक्तं क्षणकालं स्वीकुर्मस्तदोपनीतैरन्यैर्वा
वेदः अध्येतव्यः—इति न ज्ञायते । तदा संहिताध्ययनाभावात् पठिता एव भवेयुः ।
ब्राह्मणग्रन्थस्यापौरुषेयत्वे यथा यागो धर्मः यतो ‘यजेतेति विधीयते तद्वत्—‘स्वाध्यायोऽ-
ध्येतव्यः’ इति ‘वार्क्योक्तमध्ययनविधिवाक्यमपि स्वाध्यायाध्ययनं धर्मः । स चानुष्ठेय
इति संहिताध्ययने प्रवृत्तिमुद्भावयेत् । अत्र बहु वक्तव्यम् अवशिष्यते । प्राचीनैरपि
ब्राह्मणानामपौरुषेयत्वं सहेतुकं स्थापितं पूर्वपक्षिणां हेतवश्चाभासीकृताः ।

तत्र ऋग्वेदस्येदं ब्राह्मणम् । होता, मैत्रावरुणः, ब्राह्मणाच्छंसी, नेष्टा, पोता,
अच्छावाकः, आग्नीध्रः इतीमे सप्त होत्रका, ऋत्विजः । एते सोमयागे त्रिषु सवनेषु
याज्यामृगिमन्त्रैः सम्पादयन्ति । ततश्च ‘होत्रकाः’—इति व्यवह्रियन्ते । होता, मैत्रावरुणः
ब्राह्मणाच्छंसी, अच्छावाकः—आज्यप्रउगादिशस्त्रं शंसन्ति; ततश्चैषां शस्त्रिणो होत्रका
इत्यपि श्रौतसूत्रेषु व्यवहारः । प्राधान्येन सोमयागीथहोत्रं प्रतिपादयति ब्राह्मण-
मैतरेयम् । तथाहि—इष्टिपशुष्वपि होत्रं भवति । तच्च होत्रं तैत्तिरीयकब्राह्मणग्रन्थे क्रमेण
निरूपितम् । तदुपजीव्य होत्रमारचितवन्तः श्रौतसूत्रकर्तारः । ऋग्वेदे याज्यापुरोऽनु-
वाक्याः, सामिधेन्यः, एव पठिताः । आवाहनाज्यभागयाज्या-प्रयाजानुयाजयाज्या-
पाशुकाः प्रेषाश्च कृष्णयजुर्वेद एव वर्तन्ते न ऋग्वेदसंहितायाम् । परं श्रौतसूत्रे सर्वेऽन्य-
शाखापठिताः मन्त्रा उपसंहृत्य होत्रविधिं प्रतिपादयत्याश्वलायनः सोमिकं होत्रं तु न
वेदान्तरेषु विद्यते । तत्र सोमयागे शस्त्राणि याज्यापुरोनुवाक्यांश्चापेक्ष्यन्ते । तदेतत् प्रति-
पादयति शास्त्रं प्रधानतया । अन्याश्चापेक्षिताः क्रिया सप्रसङ्गं निरूपिताः । आज्य-

१. तै० आ० २.१५.७; शत ब्रा० ११.५.६.३ ।

शस्त्रम्, प्रउगशस्त्रम्, मरुत्वतीयशस्त्रम्, निष्केवल्यशस्त्रम्, वैश्वदेवशस्त्रम्, आग्नि-
 मास्तशास्त्रम्, षोडशीशस्त्रम्, पर्यायशस्त्रम्, आश्विनशस्त्रमिति होत्रा पठन्ते ।
 प्रउगशस्त्रम्, निष्केवल्यशस्त्रम्, आग्निमास्तशस्त्रम्, पर्यायशस्त्रम् अनु मैत्रावरुणादयस्त्रयः
 शस्त्रिणः स्वं स्वं शस्त्रं पठन्ति । यः शंसिता स एव तत्र वषट्कर्ता ।
 शंसनार्थं प्रवृत्तः वषट्कारपर्यन्तं वाचं यच्छेत् । प्रातरनुवाकः अग्निमन्थनीया अग्नीषोम-
 प्रयणीयाः सोमप्रवाहणः, अपोनप्त्रीया इति होतैर्वाह । तस्मादस्य वेदस्य 'होतुवेदः'
 इति प्रसिद्धिः । त इमे विषया अत्र ब्राह्मणे विवेचिताः । तत्र याज्यापुरोऽनुवाक्ये
 विहायान्येषां त्रिःप्रथमां त्रिस्तमां चेति विधिवाक्यमनुसृत्य प्रथमाया ऋचो वारत्रयं
 उत्तमायाः वारत्रयं पाठो ज्ञेयः । उत्तमायाः परिधानीयेति समाख्या । 'प्रतिपद' इति
 प्रथमाया ऋचः । शस्त्रेषु त एव तृचा भवेयुः । तत्र तृच आद्यस्यैवावृत्तिः । प्रतिपद,
 अनुचरा, स्तोत्रिया अनुरूपा एताः तृचा एव सर्वत्र । प्रगाथेषु तृच क्लृप्तिसिद्धिर्ब्राह्मणे निरू-
 पितम्—द्वयोः ऋचोः 'प्रगाथ' इति समाख्या । तत्र पूर्वा बृहती, द्वितीया सतोबृहती
 भवेत् । निष्केवल्यशस्त्रे पूर्वा बृहती, उत्तरे ककुभौ । तन्निमित्तमिदं प्रथमां समग्रामुक्त्वा
 'तस्या' एवं चतुर्थपादं पुनरादय सतोबृहत्याः पूर्वार्धं पठेत् । तथा पूर्वार्धस्य द्वितीयं
 पादं पुनः पठित्वा सतोबृहत्याः शिष्टमर्धं पठेत् । तदा ककुबुत्तरा बृहती; यदा प्रथमां
 पठित्वा तस्या अन्तिमं पुनरादाय द्विवारं पठित्वा सतोबृहत्याः पूर्वार्धं पठेत्, तथा
 पूर्वार्धस्य द्वितीयं पदं वारद्वयं पठित्वा शिष्टमर्धं पठेत्, तदा 'बार्हतः-प्रगाथ' इति ।

इमे हि विषयाः दुर्ज्ञेयाः । पण्डितकुलोत्पन्नेन सम्पादकमहोदयेन सायणभाष्यसहितं
 ब्राह्मणवाक्यं सर्वजनबोधाय राष्ट्रभाषायामनूद्य वेदस्य सेवा महती कृता । मालवीय-
 कुलोत्पन्नाः सर्वे प्रायः लोकोपकारकरणं बद्धादरा इति कुलमहात्म्यं संरक्षितं सम्पाद-
 केन । अस्य पिता स्व० पं० रामकुबेरमालवीयः, काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीयप्राच्यविद्या-
 धर्मविज्ञानसंकायस्य साहित्यविभागाध्यक्षः, वाराणसेयं संस्कृतविश्वविद्यालयस्य साहित्य-
 विभागाध्यक्षो भूत्वा बहून्नेवासिनः मधुरया वाण्यां साहित्यशास्त्रम् अपाठयत्
 आशुकिविश्वासीत् । स्वतनयमपि प्रेम्णालङ्कारशास्त्रमध्याप्य ग्रन्थशोधनानुवादनकलायां
 निपुणमकार्षीत् । पितुरानुपमं सम्पादनेच्छयैव तदुदितं वर्तमानुसरन्ननुसन्धातृणां
 ब्राह्मणवाक्यार्थजिज्ञासूनामुपकाराय भाष्यगतप्रमाणवाक्यानामाकरं टिप्पण्यामुल्लिख्य
 प्रशंसामाजनं भवति । तस्य महाभागस्य दीर्घायुष्ट्वं परमेश्वरो वेदैकवेद्यः प्रदायावशिष्ट
 रागेन सह लुप्तानां ग्रन्थानां सम्पादने प्रकाशने च मेधां ददाति त्विति सर्वेश्वरं प्रार्थये ।

हनुमद्वदुः

काशी

३.९.१९८०

अ० मु० रामनाथदीक्षितः

सम्पादकीयम्

अथेदानीं सप्रश्रयं सामोदं च विद्वज्जनसमक्षं प्रस्तूयते श्रीमत्सायणाचार्यविरचित-
'वेदार्थप्रकाश' नामभाष्यसहितः ऐतरेय-ब्राह्मणस्य प्रथमादिचतुर्थपञ्चिकान्तः प्रथमो
भागः । १९०५ ख्रिष्टाब्दे सामश्रमि-श्रीसत्यव्रतशर्ममहोदयेन कलिकातापुर्यातः यद्यप्ययं
ग्रन्थः संशोध्य पूर्वं मुद्रापितः, तथापि तद्ग्रन्थस्याधुना दुर्लभत्वात् तत्प्रकाशनस्यावश्यकतां
संचिन्त्य संशोधनपूर्वकं तस्य संपादने प्रवृत्तोऽस्मि । यद्यप्ययं ग्रन्थः समग्र एव प्रकाशनीय
इत्यासीन्मनीषा मम प्रकाशयितुश्च, तथापि पुस्तकस्यास्यापणेषु दुष्प्राप्यताम् अवलोक्य
प्रथमभागस्यैव शर्तितः प्रकाशनं कृतम् ।

तत्र तावत् तत्पाठस्य संशोधनार्थं यानि पुस्तकानि प्रयुक्तानि दृष्टानि वा मया
तानि निर्दिश्यन्ते—

(i) ऐ० ब्रा० मूलपाठ-संशोधनार्थम्—

(क) हस्तलिखितो ग्रन्थः, सरस्वतीभवनपुस्तकालयस्थः । क्रमसंख्या ४०२,
लिपिकालः १८७३ ।

(ख) निर्णयसागस्यन्त्रालये मुद्रितः चन्नाकारमूलमात्रात्मकः ग्रन्थः ।

(ग) हागुमहोदयेन सम्पादितम् ऐ० ब्राह्मणम्, पुण्याख्यपत्तनतः मुद्रितम् ।

(घ) श्रीषड्गुरुशिष्यविरचित-‘सुखप्रदा’ख्यवृत्तिसहितम् ऐ० ब्राह्मणम्; तिरु-
अनन्तपुरतः प्रकाशितम् ।

(ii) सायणभाष्यपाठ-ऐ० ब्रा० मूलपाठयोः संशोधनार्थम्—

(ङ) हस्तलिखितो ग्रन्थः, स० म० पुस्तकालयस्थः । क्रमसंख्या ५९६ ।

(च) श्रीसत्यव्रतशर्ममहोदयेन सम्पादितम् ‘ऐ० ब्राह्मणम्’; ‘रायल ऐ० सो०’
इति समित्या कलिकातापुर्यां मुद्रितम् ।

(छ) प० कार्शीनाथशास्त्री आगाशे महोदयेन सम्पादितम् ‘ऐ० ब्राह्मणम्’ अनन्दा-
श्रम-मुद्रणालय-पुण्याख्यपत्तनतः मुद्रितम् ।

(iii) ‘जैमिनीयन्यायमालाविस्तरतः’ सायणभाष्ये उद्धृतांशस्य संशोधनार्थम्—

(ज) ‘जैमिनीयन्यायमालाविस्तरतः’-आनन्दाश्रम-मुद्रणालय-पुण्याख्यपत्तनतः मुद्रितः ।

एवम् उपरिनिर्दिष्टानि पुस्तकान्यवलोक्य संशोधितः ग्रन्थोऽयं प्राकाश्यं नीयते । व्यति-
रिक्तमेतद्—एतेषु पुस्तकेषु यत्र क्वापि उद्धृतांशेषु त्रुटयोऽवलोकिताः तत्तदाकर-
ग्रन्थेभ्यः मूलपाठं संशोध्य ताः सर्वा अपकृता अस्माभिः । आकरग्रन्थानां निर्देशोऽपि मया
यथाशक्ति यथास्थानं कृतः । सायणभाष्ये वेदान्तराद् शाखास्तराद् वा यत्र तत्र उद्धृतीनां
सायणेन उपादानं कृतम्, तानि तानि स्थलानि समानार्थकानि च ब्राह्मणेतरवाक्यान्यपि
तत्र तत्र मया टिप्पण्यामुद्धृतानि । एतद् व्यतिरिक्तं सायणभाष्ये मूले वा ऋग्वेदगतानां
वेदान्तराणां वा मन्त्राणां स्थलसङ्केतः तत्र तत्रैव पादटिप्पण्यां कृतः । मन्ये एतद्

शोधछात्राणां विद्वद्वराणां वा किमपि उपकाराय संपद्येत । वस्तुतस्तु रीतिरियं विद्वद्वरेण्येन श्रीसामश्रमिमहोदयेन समाहृता, सैवाऽनुसृताऽस्माभिः ।

हिन्दी-भाषायाः प्रसारो देशे विदेशेऽप्यस्ति—इति विचिन्त्य छात्राणां च महती-मावश्यकताम् अवलोक्य एतस्य ब्राह्मणस्य हिन्दी-अनुवादोऽपि मया सायणभाष्यमनुसृत्य कृतः । अनुवादस्य परिष्कारे यः श्रमः अस्मद्-गुरुवर्याभिः डा० पद्मामिश्रमहोदयाभिः कृतः तदर्थम् आशीर्वादकामनया साञ्जलिं प्रणतिमेव विनिवेदयामि ।

सुविदितमेव हि इदम् अस्य ग्रन्थस्य अध्येतॄणां यत्—वैदिकसंस्कृते निबद्धानि गम्भीरब्राह्मणवाक्यान्यतिविलक्षणानि । एतादृशग्रन्थस्य सम्पादने अनुवादे च माहशानाम् अल्पमतीनां प्रवृत्तिः—

‘मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभाद् उद्बाहुरिव वामनः ॥

इति न्यायेन साहसमात्रमेव; तथापि यदुपलब्धं मया श्रीगुरुचरणेभ्योऽखिलविद्या-पारंगतेभ्यः पं० कान्तानाथशास्त्रितैलङ्गमहोदयेभ्यः तथा च वेदविद्यारताभ्यः प्रोफेसरं पद्मामिश्रमहोदयाभ्यः, तदेव चात्र निहितम् ।

अत्र शोधनार्थमपेक्षितान् दुर्लभानपि ग्रन्थान् यथासमयराविलम्बेन मह्यं दत्तवतो महोदयान् प्रति कृतज्ञतां द्योतयन् तेषां नामान्यत्र स्मरामि—पूज्या गुरुवर्या डा० पद्मामिश्रमहामागा, काशी हिन्दू विश्वविद्यालयीय संस्कृत-विभागे भूतपूर्वा प्राध्यापिका । पण्डितप्रवराः गुरुकल्पाः डा० विश्वनाथभट्टाचार्यमहोदयाः, संस्कृत-विभागे प्राध्यापकाः । पण्डित श्रीयाज्ञिकमहोदयाः, श्रीविश्वनाथपुस्तकालयाध्यक्षाः । पण्डित श्रीसातकोडिमुखो-पाध्यायमहोदयाः, अधुना हस्तिनापुरे ‘लाइब्रेरी-कांग्रेस’—संस्थायां कार्यरताः ।

अन्ते, काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीय प्राच्यविद्याधर्मविज्ञानसंकाये भूतपूर्वं वेद-विभागाध्यक्षाः, सम्प्रति ‘यू० जी० सी० प्रोफेसर’—पदमलङ्कुर्वाणाः गुरुवर्याः पं० श्री अ० मु० रामनाथदीक्षितमहोदयाः अस्य ग्रन्थस्य प्रास्ताविकं विलिख्य मां अनुगृहीतवन्तः । न जाने कथङ्कारम् एतेषां कर्मयोगिनाम् आनृण्यमुपैमि ।

रात्रिन्दिवं पाण्डुलिपिकार्ये प्रूफसंशोधने च संलग्नाया मत्भार्यायाः सौ० सरलायाः साहाय्यं विना एतत् दुष्करं कार्यं मया असाध्यमेव स्यात् ।

अपरञ्च काशीस्थतराममुद्रणालयाधिकृतानां दुर्लभ-प्राचीनसंस्कृतग्रन्थरत्नानां प्रकाशने रत्नानां श्रीरमाशङ्करपण्ड्यामहोदयानामपि आभारो मया अवश्यमेव करणीयम् ।

एवं संशोधितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे ये केचन मानुषमात्रसुलभा दोषा भवेयुः, ते विद्वद्भिः सदयं क्षन्तव्या इति बद्धाञ्जलिरहमभ्यर्थयामि—

ग्रन्थोऽयमेतरेयाख्यः भृशं संशोधितो, मया ।

सद्भिः सारञ्च ग्राह्योऽत्र, स्यादसारो हि मत्कृते ॥ इति शम् ।

विदुषां वशंवदः

सुधाकर मालवीयः

सायणभाष्यसहित-ऐतरेय-ब्राह्मण-विषयसूची

सायणभाष्यभूमिका

३-११

वेदलक्षणं तन्निर्वचनादिकञ्च

३

• स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां वेदानधिकारित्वम्

४

वेदस्यापौरुषेयत्वनिरूपणम्

५

वेदार्थाधिगमस्याप्यावश्यकत्वम्

६

वेदार्थानुष्ठानज्ञानयोः फलतारतम्यम्

६

भूतार्थवादस्य स्वार्थेऽपि प्रामाण्यम्

७

वेदस्य भागद्वयकथनम्

७

ब्राह्मणग्रन्थलक्षणाधिकरणम्

८

ऐतरेयनामनिर्वचनादिकम्

८

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रधानतो विषयवर्णनम्

९

सोमयागेषु ज्योतिष्टोमस्य प्राधान्यम्

९

अग्निष्टोमस्य प्रकृतित्वकथनम्

१०

उक्थ्यादीनां विकृतित्वकथनम्

१०

ऋत्विग्वरणस्यादौ वक्तव्यत्वेऽप्यहोत्रत्वम्

१०

ऋग्वेदस्य होत्रत्वनिर्णयाधिकरणम्

१०

इष्टिगतयोरपि यज्यानुवाकययोर्होत्रत्वकथनम्

११

[१] प्रथमपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः

१२-५०

(i) प्रथमामिष्टिं विधातुमग्नेर्विष्णोश्च प्रशंसा

१२

द्वादशसु शस्त्रेषु आज्यशस्त्रस्य प्राथम्यम्

१२

द्वादशसु शस्त्रेषु आग्निमास्तशस्त्रस्यान्तिमत्वम्

१२

दीक्षणीयेष्टे विधानम्

१३

अग्नाविष्णवोः प्रथमोत्तमत्वात् मध्यदेवतानामप्युपलक्षकत्वम्

१४

अग्नाविष्णवोः सर्वदेवतात्मकत्वम्

१५

आगनाविष्णव्योः पुरोडाशयोः यज्ञस्याद्यन्तार्थवत्त्वम्

१५

आगनाविष्णव्योः पुरोडाशयोः ब्रह्मवादिष्वीद्यम्

१६

दीक्षणीयेष्टौ प्रतिष्ठाकामस्य द्रव्यान्तरविधानम्

१७

घृतचरुणा अप्रतिष्ठादोषपरिहारकथनम्

१८

घृतचरोः प्रतिष्ठाहेतुर्वेदनप्रशंसनम्

१८

दीक्षणीयेष्टेः कालविधानम्	१८
सप्तदशसामिधेनीविधानम्	२०
इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यागावनिर्णयाधिकरणम्	२२
विप्रस्य सोमपूर्वत्वनियमाभावनिर्णयाधिकरणम्	२२
सामिधेनीनां सङ्ख्याविकल्पाभावनिर्णयाधिकरणम्	२३
वैश्यस्य सामिधेनीसङ्ख्यानिर्णयाधिकरणम्	२३
प्रकृतौ गोदोहननिर्णयाधिकरणम्	२३
वैमृषादौ सामिधेनीकर्मनिर्णयाधिकरणम्	२४
(ii) इष्टिशब्दस्य निर्वचनादिकम्	२५
आहुतिशब्दस्य निर्वचनादिकम्	२५
ऊतिशब्दस्य निर्वचनादिकम्	२६
होतृशब्दस्य निर्वचनादिकम्	२७
(iii) दीक्षितस्य गर्भसाम्यत्वेन संस्कार्यत्वकथनम्	२७
अद्भिरभिषेचनसंस्कारः	२८
नवनीतेनाभ्यञ्जनसंस्कारः	२८
नेत्रयोरञ्जनसंस्कारः	२९
दर्भपिञ्जलैः पावनसंस्कारः	३०
प्राचीनवंशाख्यशालाप्रवेशविधिः	३०
देवयजने उपवेशनसञ्चरणयोर्विधिः	३१
दीक्षितस्य देवयजनाद् बहिर्गमननिषेधः	३१
वासःपरिधानसंस्कारः	३२
कृष्णाजिनाच्छादनसंस्कारः	३२
मुष्टीकरणसंस्कारः	३२
मुष्टिद्वयप्रशंसनम्	३३
अवभृथगमनात् प्राक् कृष्णाजिनोन्मोचनम्	३४
कृष्णाजिनोन्मोचनकाले वासस उन्मोचननिषेधः	३४
दण्डादीनां संस्कारहेतुत्वाभावनिर्णयाधिकरणम्	३४
(iv) दीक्षणीयेष्टौ प्रथमस्याज्यभागस्य पुरोनुवाक्या	३५
द्वितीयस्याज्यभागस्य पुरोनुवाक्या	३५
ईजानस्य प्रथमद्वितीयाज्यभागयोः पुरोनुवाक्याद्वयम्	३५
प्रथमद्वितीयाज्यभागयोरन्यत्पुरोनुवाक्याद्वयम्	३६
प्रधानहविषि याज्यानुर्वाक्याविधानम्	३७

दीक्षणीयेष्टौ याज्यानुवाक्ययोरनुवाक्याया एव प्राथम्यम्	३७
यज्ञस्य रूपसमृद्धत्वोपदेशः	३८
अग्नेर्विष्णोश्च दीक्षापालत्वेन प्रशंसनम्	३८
त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रियसाधनत्वेन प्रशंसा	३९
याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयनिर्णयाधिकरणम्	३९
(v). स्विष्टकृदयागे गायत्रीछन्दस्कयोर्याज्यानुवाक्ययोर्विधानम्	४०
आयुष्कामस्योष्णिक्छन्दस्कयोर्विधानम्	४१
स्वर्गकामस्यानुष्टुप्छन्दस्कयोर्विधानम्	४१
श्रीकामस्य बृहतीछन्दस्कयोर्विधानम्	४२
यज्ञकामस्य पङ्क्तिछन्दस्कयोर्विधानम्	४३
वीर्यकामस्य त्रिष्टुप्छन्दस्कयोर्विधानम्	४३
पशुकामस्य जगतीछन्दस्कयोर्विधानम्	४४
अह्नकामस्य विराड्छन्दस्कयोर्विधानम्	४४
(vi). विराड्छन्दसः पञ्चवीर्यत्वेन प्रशंसा	४५
विराड्छन्दस्कयोः संयाज्ययोनित्यत्वेन विधानम्	४७
दीक्षितस्य सत्यवदनविधानम्	४७
सत्यवदनमन्त्रः	४८
चक्षुर्दृष्टस्यैव सत्यत्वम्	४८
विचक्षणशब्दस्य चक्षुःपर्यायत्वम्	४८
[२] प्रथमपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः	५१-७५
(i) प्रायणीयशब्दार्थनिर्णयः	५१
प्रायणीयोदयनीयमोरिष्टयोः प्रशंसा	५१
आख्यायिका—प्रायणीयेष्टौ देवताविशेषविधानार्था	५२
प्रायणीयेष्टौ पुरःस्थायिन्याः पथ्यादेवताया यागविधिः	५३
दक्षिणदिग्वर्त्तिनोऽग्नेर्यागविधिः	५४
पश्चिमदिश्यवस्थितस्य सोमस्य यागविधिः	५५
उत्तरदिश्यवस्थितस्य सवितुर्यागविधिः	५५
ऊर्ध्वदिग्वर्त्तिन्या अदितेर्यागविधिः	५६
पथ्यादीनामाज्येन यागोऽदितेस्तु चरुणा	५६
पञ्चदेवतायजनेनैव यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम्	५६
पञ्चप्रयाजानां प्रकृतानुष्ठानप्रकरणम्	५७

(ii)	प्रायणीयेष्टौ प्रयाजाहुतौ तेजोब्रह्मवर्चसकामस्य प्रागपवर्गत्वम्	५७
	अन्नाद्यकामस्य दक्षिणापवर्गत्वम्	५८
	पशुकामस्य प्रत्यगपवर्गत्वम्	५८
	यज्ञकामस्य उत्तरापवर्गत्वम्	५९
	स्वर्गकामस्य ऊर्ध्वपवर्गत्वम्	५९
	वाक्सम्पादकत्वेन पथ्यायागस्य प्रशंसा	६०
	प्राणापानसम्पादकत्वेनाग्नीषोमयोः प्रशंसा	६०
	प्रेरकत्वेन सवितृदेवतायाः प्रशंसा	६०
	प्रतिष्ठाहेतुत्वेनादितेः प्रशंसा	६०
	चक्षुःस्वरूपत्वेन अग्नीषोमयोः प्रशंसा	६१
(iii)	प्रसङ्गतः सर्वदेवतानां जातिनिरूपणम्	६२
	प्रथमदेवतायाः पथ्यायाः पुरोनुवाक्या	६३
	पथ्यादीनां पञ्चदेवतानां क्रमेण याज्यानुवाक्ये	६४
(iv)	पथ्यादीनां पञ्चदेवतानां क्रमेण संयाज्ये	६५
(v)	शाखान्तरीयस्यानुयाजवर्जनस्याशङ्का	६८
	प्रयाजवदनुयाजवत् कर्तव्यमिति विधिः	६८
	मूर्त्तिसंयाजानां समिष्टयजुषश्च निषेधः	७०
	निष्कासस्थापनविधिः	७१
	उदयनीयेष्टौ याज्यानुवाक्यानां व्यत्यासविधिः	७१
	प्रायणीयेष्टौ विहितस्यादित्यस्य चरोः प्रशंसा	७३
	विहितायाः प्रथमायाः पथ्यादेवताया उदयनीयेष्टौ उत्तमात्वविधानम्	७४
	मीमांसा—निष्कासस्योदयनीयसंस्कारनिर्णयाधिकरणम्	७४
[३]	प्रथमपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः	७६—११६
(i)	सोमक्रयस्य दिङ्निरूपणम्	७६
	प्राचीनवंशं नीयमाने सोमे पठितव्यानामृचामष्टत्वादष्टसंख्यायाः प्रशंसा	७७
(ii)	प्रेषमन्त्रः—सोमप्रवहणीनाम्	७८
	सोमप्रवहणीनामष्टानां विधानम्	७९
	पुण्यकर्मानुष्ठानकालेऽपि पापसम्भवहेतुनिरूपणम्	८२
	अनन्यचित्तस्यैव मन्त्रादिपाठविधिः	८२
	व्यग्रतयानुष्ठानस्य निषेधः	८२
	वारुण्या सोमप्रवहणीपाठसमापनस्य हेतुकथनम्	८७

(iii) सोमस्य शकटाद् अवरोहणविधिः	९०
आख्यायिका — सोमोपावहरणस्य दिग्विधानार्था	९१
सोमस्य जयहेतुत्वकथनम्	९२
अथवादेन विधेयानामुत्तयनप्रकारोपदेशः	९२
(iv) आतिथ्येष्टेः विधानं कालनिर्णयश्च	९३
नवकपालहविर्द्रव्याणां विधानम्	९४
विष्णुदैवतत्वविधानम्	९४
स्वरूपकथनं नामहेतुश्च	९४
याज्यानुवाक्ये	९४
शाखान्तरीयनिर्वापमन्त्रप्रशंसा	९५
अग्निमन्थनविधानम्	९५
अहंणीयागति गोहिसनस्य युगान्तरधर्मतेति व्यवस्था	९६
मीमांसा — वैष्णवधर्मानतिदेशनिर्णयाधिकरणम्	९६
(v) प्रेषमन्त्रः — अग्निमन्थनीयाभाम्	९७
आतिथ्येष्टौ अग्निमन्थनीयानां त्रयोदशानां विधानम्	९७
आतिथ्येष्टौ अग्निमन्थने रक्षोहननानां नवानां विधानम्	९९
ब्राह्मणग्रन्थविहिताया एवाहुतेः स्वर्गाहुतित्वनिरूपणम्	१०६
अब्राह्मणपरिचयः (स्मृत्युक्तः)	१०७
(vi) आतिथ्येष्टौ आज्यभागयोः पुरोनुवाक्याद्वयविधिः	१०९
आज्यभागयोः याज्याद्वयविधानम्	११०
प्रधानहविषोः याज्यानुवाक्याविधानम्	११०
संयाज्ययोर्विधानम्	१११
इळामक्षणद्वयं कर्तव्यानां निवारणम्	११२
इळामक्षणस्य द्वैविध्यवर्णनम्	११२
प्रयाजानुयाजानां प्रकृष्टत्वापकृष्टत्ववर्णनम्	११२
आतिथ्येष्टौ अनुयाजानां निषेधः	११३
दोलिकावहनदृष्टान्तेन अनुयाजानामभावेऽपि दोषाभावनिरूपणम्	११३
मीमांसा — प्रायणीयातिथ्ययोः शंखिळान्तताधिकरणम्	११४
प्रायणीयातिथ्ययोः परशंखिळान्ततानिर्णयाधिकरणम्	११४
नित्यानुवादलक्षणम्	११४
विकल्पेऽष्टौ दोषाः, परिसङ्ख्यायां त्रयो दोषाश्चेति कथनम्	११४-११५

[४] प्रथमपञ्चिकाद्याः चतुर्थोऽध्यायः

११७-१५८

(i)	आख्यायिका—प्रवर्ग्यप्रकरणारम्भायिका	११७
	प्रवर्ग्यस्य साधनानां सम्पादनविधिः	११८
	प्रेषमन्त्रः—प्रवर्ग्याभिष्टवंमन्त्राणाम्	११८
	प्रवर्ग्यस्य अनुज्ञापनमन्त्रः	११८
(ii)	(२१) अमिष्टवस्य एकविंशत्यृचां विधानम्	११९
(iii)	(१३) अमिष्टवस्य त्रयोदशर्चां विधानम्	१२२
(iv)	(७६) अमिष्टवस्य षट्सप्तत्यृचां विधानम्	१२४
	अमिष्टवस्य पूर्वपटलसमासिकारिका	१३०
(v)	अमिष्टवस्य उत्तरपटलारम्भकथनम्	१३१
	(२१) अमिष्टवस्य पुनरेकविंशत्यृचां विधानम्	१३२
	पटलद्वयकरणतात्पर्यकथनम्	१३१
	षड्भिर्मन्त्रैरनुत्थानादीनां षण्णां कर्मणां विधानम्	१३३
	अपराह्णेऽपि याज्यामन्त्रद्वयविधिः	१३४
	अनुवषट्कारमन्त्रः तद्विधानञ्च	१३३
	प्रवर्ग्यस्य शाखान्तरप्रसिद्धो ब्रह्मजपमन्त्रः	१३४
	प्रवर्ग्यस्य होमाद्भूतं होत्रा पठनीयानां सप्तर्चा विधिः	१३५
	सोम-घर्म-वाजिनां स्विष्टकृत्यवदाननिषेधः	१३४
	प्रवर्ग्यस्य हविःशेषमक्षणे होतुः प्रतीक्षा	१३५
	पात्राणां संसादने होतुर्मन्त्रद्वयम्	१३६
	उत्तमदिनेऽपराह्णे समधिकानामृचां पाठविधिः	१३६
	अमिष्टवस्य समासिमन्त्रविधिः	१३६
	देवमिथुनरूपेण प्रशंसा	१३७
	उक्ताथवेदनस्य तद्वेदनपूर्वकानुष्ठानस्य च प्रशंसा	१३८
(vi)	आख्यायिका—उपसदिष्टिविधानार्था	१३८
	उपसत्सु प्रधानमन्त्रत्रयविधानम्	१४०
	उपसत्सु मन्त्रत्रयावृत्त्या द्व्यदशयागनिवृत्त्युपदेशः	१४१
	यागविशेषेषु उपसन्मन्त्रसङ्ख्यापार्थक्यम्	१४२
	सन्ध्याकालोऽसुराणामधिकृतः	१४२
	मीमांसा—उपसदामावर्त्तनीयत्वनिर्णयाधिकरणम्	१४३

(vii) उपसदां विजयहेतुत्वेन प्रशंसा	१४४
तानूनप्त्रस्य विधानार्थिकाया आख्यायिकाया आरम्भः	१४४
नाम्नो निर्वचनम्	१४४
परस्परद्रोहनिषेधः	१४५
उपसद्भ्यः पूर्वमनुष्ठेयत्वम्	१४७
(viii) आतिथ्येष्टावास्तीणस्यैव बर्हिष उपसत्स्वनुवृत्तिविधानम्	१४७
उपसत्सु द्रव्यदेवतयोः प्रस्तावः	१४८
• द्रव्यदेवतयोर्विधानम्	१४८
अङ्गभूतस्य व्रतोपायनस्य विधिः	१४८
पृथिव्यन्तानां ससलोकानां क्रमात् क्षुद्रतरत्वम्	१४९
पूर्वापराह्वयोः सामिधेनीनां विधानम्	१५०
• याज्यापुरोनुवाक्यानां विधानम्	१५०
उपसदामाज्यहविष्कत्वेन प्रशंसनम्	१५२
मीमांसा—आतिथ्योपसदग्नीषोमीयबर्हिष एकत्वनिर्णयाधिकरणम्	१५२
आतिथ्योपसदग्नीषोमीयपरिचयः	१५३
• मीमांसा—तदबर्हिष आतिथ्ये एव व्रोक्षणादिनिर्णयाधिकरणम्	१५३
(ix) उपसत्सु प्रयाजानुयाजनिषेधः	१५४
आश्रावणविधिः	१५४
आप्यायनविधिः (सोमस्य)	१५५
तानूनप्त्रस्य क्रूरकर्मत्वकथनम्	१५५
निह्वविधिः (सोमस्य)	१५६
मीमांसा—उपसत्सु प्रयाजादिनिषेधस्यानुवादत्वनिर्णयाधिकरणम्	१५७
[५] प्रथमपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः	१५९-१९०
(i) आख्यायिका—सोमक्रयविधानार्था	१५९
सोमक्रयस्य विधानम्	१६०
मन्त्राणां मन्द्रध्वनिविधानम्	१६१
मीमांसा—द्रव्याणां समुच्चयत्वनिर्णयाधिकरणम्	१६१
(ii) प्रथममन्त्रः—अग्निप्रणयनीयानामृचा	१६१
अग्निप्रणयनीयानां प्रथमर्ग-विधानम्, ब्राह्मणस्य	१६२
प्रथमर्ग-विधानम्, क्षत्रियस्य	१६३
प्रथमर्ग-विधानम्, वैश्यस्य	१६४

अग्निप्रणयनीयानां द्वितीयादीनां सप्तानामृचां विधानारम्भः	१६५
आद्यन्तयोस्त्रिरावृत्त्या द्वादशत्वापादनविधिः	१७२
(iii) प्रैषमन्त्रः—हविर्धानप्रवर्त्तनीयानामृचाम्	१७३
हविर्धानप्रवर्त्तनीयानामष्टानामृचां विधानारम्भः	१७३
सप्तमर्क—पाठकाले ररूटोक्षणविधिः	१७७
समापनाय अष्टमर्कः पाठकालस्य विधिः	१७८
आद्यन्तयोस्त्रिरावृत्त्या द्वादशत्वापादनविधिः	१७९
हविर्धानयोः—यजुषैव संपरिश्रयणविधिः	१७८
मेथीनिहननविधिः	१७९
ईषानिहननविधिः	१७९
दक्षिणे कृष्णाजिनस्यास्तरणविधिः	१८६
द्वयोश्छदिवोरुपरि तृतीयस्य छदिवोऽवस्थापनविधिः	१७६
(iv) प्रैषमन्त्रः—अग्नीषोमप्रणयनीयानामृचाम्	१८०
अग्नीषोमप्रणयनीयानां सप्तदशानामृचां विधानम्	१८१
नैमित्तिकपरिधानीयाया विधिः	१८७
आद्यन्तयोरावृत्त्यैकविंशत्वापादनविधिः	१८८
प्रजापतेरेकविंशवयवपरिगणनम्	१८८
आदित्य-प्रशंसा	१८८
[६] द्वितीयपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः	१९१-२४८
(i) आल्यायिका—अग्नीषोमीयपशुविधानार्था	१९१
अग्नीषोमीयपशोः यूपविधानम्	१९०
यूपस्य निखननविधिः	१९२
आश्रयणे याज्ञिकप्रसिद्धिकथनम्	१९६
अष्टाश्रित्वविधिः	१९२
खादिरत्नविधिः स्वर्गकामस्य	१९३
वैल्वत्वविधिरन्नाद्यकामस्य पुष्टिकामस्य च	१९४
पालाशत्वविधिस्तेजस्कामस्य ब्रह्मवर्चस्कामस्य च	१९५
अञ्जनप्रकारोपदेशः	१९६
(ii) प्रैषमन्त्रः - यूपान्नानुवर्चनीयानामृचाम्	१९६
तत्र वैकल्प्यविधिः	१९६
यूपान्नानुवर्चनीयानां सप्तानामृचां विधानारम्भः	१९६
आद्यन्तयोरावृत्त्यैकादशत्वापादनविधिः	२०४

मीमांसा—यूपस्य होत्राध्वयं वमन्त्रयोः समुच्चयत्वनिर्णयविधिकरणम्	२०४
उच्छ्रयणादिकर्मणामेकत्वनिर्णयाधिकरणम्	२०४
यूपस्य उच्छ्रयणप्रकारोपदेशः	१९७
(iii) अनुप्रहरणे विचारः	२०५
अनुप्रहरणनिषेधः पशुकामस्य	२०५
अनुप्रहरणविधिः स्वर्गकामस्य	२०६
प्रस्तरस्य च यजमानत्वोपचारः	२०७
अनुप्रहरणस्य प्रतिनिधिकथनम्	२०७
स्वरूपप्रहरणप्रकारोपदेशः	२०७
अग्नीषोमीयस्य पशोः आलम्भनविधिः	२०८
स्वरूपनिर्णयः	२०८
शेषभक्षणे विचारः	२०९
यजमानस्वरूपत्वेन भक्षणनिषेधः	२०९
अग्नीषोमीयस्य पशोः लिप्ताभक्षणयोर्विधिः	२०९
एकादशप्रयाजानां विधिः	२१२
मीमांसा—‘यजमानः प्रस्तरः’—इत्यादेर्गौणत्वनिर्णयाधिकरणम्	२१०
स्वरुच्छेदनप्रयोजकत्वाभावनिर्णयाधिकरणम्	२११
(iv) अग्नीषोमीयस्य पशोः प्रथमप्रयाजयाज्याविधिः	२१२
प्रयाजदेवतापरिगुणनम्	२१३
द्वितीयप्रयाजयाज्याद्वयविधिः	२१३
तृतीयप्रयाजयाज्याविधिः	२१४
चतुर्थप्रयाजतः—एकादशप्रयाजान्तयाज्याविधिः	२१४—२१६
प्रयाजानां यथर्षिव्यवस्था	२१७
(v) प्रैषमन्त्रः—पर्यग्निकरणानां तिसृणाम् ऋचाम्	२१७
पर्यग्निकरणास्तिस्र ऋचो मैत्रावरुणस्य	२१८
प्रैषमन्त्रः—मैत्रावरुणं प्रत्यध्वयोः	२१९
उपप्रैषमन्त्रः—होतारं प्रति मैत्रावरुणस्य	२१९
अन्यमनस्कस्य यज्ञीयवाक्-प्रयोग-निषेधः	२२०
अनन्यमनस्कस्यैव यज्ञीयहव्यादिसम्पादनविधिः	२२०
(vi) प्रैषमन्त्रः—अग्निगुं प्रति होतुः	२२०
शाखान्तरीयस्याग्निगुप्रैषस्य पूर्वाह्नस्य व्याख्यानारम्भः	२२१
शाखान्तरीयस्याग्निगुप्रैषस्य अपराह्नस्य व्याख्यानारम्भः	२३०

अग्निगुप्रैषे श्रुतस्य मेघपतिशब्दस्य एक-द्वि-बहु-देवताक-प्रयोगेषु	
एक-द्वि-बहु-वचनान्ततया प्रयोज्यत्वत्रिभिः	२२१
संज्ञप्तामानस्य पशोः पुरस्ताद् अग्निहरणम्	२२२
अघस्ताद् बर्हिःस्तरणम्	२२३
मात्राद्यनुज्ञाया ग्रहणम्	२२३
पदामुदीचीनत्वकरणम्	२२३
प्राणादीनां प्रेरणम्	२२३
त्वक्छेदनप्रकारोपदेशः	२२४
वक्षःप्रभृत्यङ्गानां परिचयः	२२४
पुरीषगूहनस्थानखननम्	२२५
मीमांसा—द्विपश्वादिपशुविकृतौ मेघपतिशब्दस्य देवतानुसारेणोहाधि- करणम्	२२५
अबहुदेवत्यपशावपि एकवचनान्त-मेघपतिशब्दस्य विकल्पाधि- करणम्	२२६
एकादंशिन्यामेकवचनान्त-मेघपतिशब्दस्योहाधिकरणम्	२२६
द्विपशुयागे सूर्यं चक्षुर्गमयतादिति मन्त्राणामनुहाधिकरणम्	२२७
द्विपशुयागेऽग्निगुप्रैषे एकघेत्यस्य शब्दस्याभ्यासाधिकरणम्	२२७
‘श्येनमस्यूवक्षः’—इत्यादौ श्येनादिशब्दानां कात्स्न्य- वचनाधिकरणम्	२२८
‘प्रशसा बाहू’—इत्यत्र प्रशसाशब्दस्य प्रशंसापरत्वाधिकरणम्	२२८
‘षड्विंशतिरस्य वङ्कयः’—इत्यादौ पदान्तरोहाधिकरणम्	२२९
(vii) अग्निगुप्रैषमन्त्रस्य प्रथमभागतः द्वादशभागान्तस्य व्याख्यानम्	२३०-२३४
अग्निगुप्रैषमन्त्रपाठानन्तरं जपविधिस्तन्मन्त्रश्च	२३४
मीमांसा—अग्नीषोमीयपशावुरुक्शब्देन वपामिधार्नाधिकरणम्	२३५
(viii) आख्यायिका—पशुपुरोडाशविधानार्था	२३६
पशुपुरोडाशस्य विधानम्	२३६
पुरुषास्वर्गोऽव्यजन्त्रीहीणां यज्ञीयपशुत्वम्, तत्रापि अजस्य प्राशस्त्यम्	२३७
किंपुरुषगौरगवयोष्टशरभाणामयज्ञीयपशुत्वान्वाख्यानम्	२३८
मीमांसा—पशुपुरोडाशस्य देवतासंस्कारकताधिकरणम्	२३९
अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशस्योपकाराधिकरणम्	२४०
(ix) पशुपुरोडाशयागस्य प्रशंसा	२४०
वपायाज्ययोर्विधानम्	२४१
याज्याया विधानम्	२४२

स्विष्टकृद्-याज्याया विधानम्	२४३
इडोपह्वानस्य विधानम्	२४३
(x) प्रेषमन्त्रः—हृदयाद्यज्ञावदानसूक्तविधौ	२४४
हृदयाद्यज्ञावदानस्य सूक्तविधानम्	२४४
याज्याविधिः	२४५
वनस्पतियागस्य विधिः	२४६
स्विष्टकृद्-यागस्य विधानम्	२४७
इडोपह्वानस्य विधिः	२४७
मीमांसा—मनोतायामूहाभावाधिकरणम्	२४७
[७] द्वितीयपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः	२४९-२८५
(i) आख्यायिका—पर्यग्निकरणस्तुत्यर्था	२४९
देवानां विग्रहवत्त्व-कर्मोधिकारित्वयोर्विचारः	२४९
पर्यग्निकरणविधिः	२५०
शामिन्नुदेशे बर्हिःप्रक्षेपविधिः	२५१
पशोः पुरीषस्थापनार्थमवटखननविधिः	२५२
पशुपुरोडाशप्रशंसायां प्रश्नोत्तरौ	२५३
(ii) प्रेषमन्त्रः—स्तोकानुवचनीयायाः	२५४
स्तोकानुवचनीयानां विधिः	२५५
स्तोकस्य प्रशंसा	२५८
(iii) वपाप्रशंसायां प्रश्नद्वयम्	२५९
आख्यायिका—वृषाहोमप्रशंसार्ष	२६०
वपामात्रस्य पशुरूपत्वे प्रश्नः	२६१
(iv) आज्याद्याहुतिभिः सह वपाहुतेः प्रशंसा	२६२
अवदाने विशेषविधिः	२६३
आज्यस्य हिरण्यप्रतिनिधित्वोपपादनम्	२६४
अवदानगतपञ्चसङ्ख्यायाः प्रशंसा	२६४
(v) प्रेषमन्त्रः—प्रातरनुवाकार्थः	२६५
प्रातरनुवाकीया ऋचः	२६५
प्रातरनुवाकशब्दस्य निर्वचनम्	२६७
प्रातरनुवाकस्य देवसम्बन्धविशदनम्	२६७
देवोत्कर्षहेतुत्वम्	२६७
कालविशेषविधिः	२६७

प्रातरनुवाकस्य कालविधौ पक्षान्तरविधिः	२७०
प्रेषमन्त्रः—अध्वर्योरुपाकरणार्थः	२७०
(vi) आख्यायिका—प्रथमाया ऋचो विधानार्था	२७०
तद्वचोऽर्थवादेन विध्युत्तयनम्	२७१
आख्यायिका—तद्वक्-प्रशंसारथा	२७२
तस्या ऋचस्त्रिरावृत्तिविधिः	२७३
(vii) प्रातरनुवाकीयानामृचां शतसंख्याविधानम् आयुष्कामस्य	२७४
सङ्ख्यान्तरविधिः अहीनरात्रादुत्तरक्रतुकामस्य	२७४
द्विगुणसङ्ख्याविधिः प्रजां पशून्श्च कामयमीनस्य	२७५
अष्टशतसङ्ख्याविधिः दुर्ब्रह्मणस्त्वपरिहारकामस्य	२७६
प्रसङ्गतः स्वर्गलोकस्येतः सहस्रास्वीनदूर्वतित्वकथनम्	२७६
प्रातरनुवाकीयानामृचाम् अपरिमिताध्ययनविधिः सर्वकामसिद्धिकामस्य	२७७
सहस्रसङ्ख्याविधिः स्वर्गकामस्य	२७७
प्रथमभागे छन्दोविधानम्	२७८
द्वितीयभागे छन्दोविधानम्	२७९
तृतीयभागे छन्दोविधानम्	२७९
भागत्रये देवतान्नयविधिः	२७९
ग्राम्याः पशवः सप्त—बौधायनोक्ताः	२७८
आपस्तम्बमतानुसारिणाम्	२७८
सामगानां क्रुद्धादयः सप्त स्वराः	२७९
(viii) प्रातरनुवाकस्य अनुवचनप्रकारनिर्णयाय प्रश्नोत्तरे	२८०
अपरप्रश्नोत्तरे	२८०
शंसनेन छन्दोभागानां प्रीत्यभिधानम्	२८२
परिधानीयाया निर्देशः	२८४
तत्र सोमपदेवतानां परिगणनम्	२८३
असोमपदेवतानां परिगणनम्	२८३
आहुतिभागाः, स्तोमभागाः, छन्दोभागाश्चेति त्रिविधा देवाः	२८२
प्रयाजदेवतानां सङ्ख्यानिर्देशः	२८३
अनुयाजदेवतानां सङ्ख्यानिर्देशः	२८३
उपयाजदेवतानां सङ्ख्यानिर्देशः	२८३
[८] द्वितीयपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः	२८६-३१४
(i) आख्यायिका—अपोनप्त्रीयानुवचनविधानार्था	२८६
अपोनप्त्रीयसूक्तस्य नैरन्तर्येणाध्ययनविधिः	२८८

(ii)	प्रथमाया ऋच आवृत्तिसहितं सान्तत्यम्	२८९
	अध्ययनप्रकारोपदेशः	२८९
	आध्वयवसूत्रोक्तः प्रयोगक्रमः	२९०
	आपस्तम्बाद्युक्तप्रैषादिप्रदर्शनम्	२९०
	अपोनप्रीयसूक्तस्य ऋचामनुवचनकालनियमः	२९०
	परिधानीयायाः विधानम्	
	आख्यायिका—वसतीवर्येकधनयोः	२९१
	यजुर्मन्त्रः—होतुः प्रश्नाथः	२९२
	अध्वर्योः प्रत्युत्तरार्थः	२९३
	निगदरूपो होतुः प्रत्युत्थानार्थः	२९३
	अपामनुवर्तनविधानं होतुः	२९५
(iii)	अपोनप्रीयमनुवचने सादनप्रकारः	२९७
	प्रातरनुवाकस्य प्रशंसापूर्वकं विधानम्	२९७
	उपांश्वन्तर्यामिहोमादूर्ध्वं वाग्विसर्जनस्य विधिः तत्प्रकारश्च	२९८
	उपांशुसर्वनामिमर्शनोपपादनम्	२९९
(iv)	बहिष्पवमानार्थं प्रसर्पणविधानम्	३००
	अनुमन्त्रणविधानम्	३०१
	यजुर्मन्त्रः—बहिष्पवमानानुमन्त्रणार्थः	३०१
	बहिष्पवमानानुमन्त्रणार्थोऽपरः	३०२
	सवनीयपुरोडाशेषु मैत्रावरुणी पयस्यार्था	३०२
	आख्यायिका—मैत्रावरुणपयस्याप्रशंसाार्था	३०३
(v)	सवनीयपुरोडाशविधानार्था	३०४
	सवनीयपुरोडाशविधिः	३०५
	पुरोडाशशब्दनिर्वचनम्	३०५
	पुरोडाशस्वरूपनिर्धारणाय पूर्वोत्तरपक्षौ	३०६
	पुरोडाशशेषमक्षणे पूर्वोत्तरपक्षौ	३०७
(vi)	हविष्पङ्क्तिविधानम् (धा० क० प० पु० प०)	३०८
	अक्षरपङ्क्तिविधानम् (सु० मत्० पत्० धक्० दे०)	३०९
	नाराशंसपङ्क्तिविधानम् (प्रा० २, मा० २, तृ० १, चमसाः)	३१०
	सवनपङ्क्तिविधानम् (प० प्रा० म० तृ० अ०)	३१०
	सवनीयपुरोडाशानां याज्यामन्त्राणां व्याख्यानम्	३११
	याज्यामन्त्राणां वेदनप्रशंसा	३१२

यजुर्मन्त्राः—सवनीयपुरोडाशयाज्यार्थाः, तेषां व्याख्यानं च	३१३
सवनीयपुरोडाशस्विष्टकृदयाज्यार्थः	३१३
स्विष्टकृतो याज्याया विधिः तन्मन्त्रवेदनपूर्वकानुष्ठानप्रशंसा च	३१४-३४०
[९] द्वितीयपञ्चिकायाः चतुर्थोऽध्यायः	
(i) आख्यायिका — ऐन्द्रवायवादिद्विदेवत्यग्रहविधानार्था	३१४
देवानां विजयक्रमेण सोमपानक्रमविधानार्थाः	३१५
ऐन्द्रवायवग्रहविधानम्	३१७
ऐन्द्रवायवग्रहे मन्त्रसंवाद-लोकव्यवहारौ	३१८
(ii) द्विदेवत्यग्रहाणां प्राणरूपत्वेन प्रशंसा	३१८
ऐन्द्रवायवग्रहस्य याज्यानुवाक्ययोर्विधानम्	३१९
(iii) द्विदेवत्यग्रहाणां ग्रहणहोमयोः पात्रवैषम्यविधिः	३२२
होतुर्ग्रहशेषभक्षप्रतिग्रहमन्त्रविधिः	३२३
यजुर्मन्त्रः—अध्वर्योः ग्रहशेषभक्षप्रदानार्थः	३२३
होतुः ऐन्द्रवायवग्रहशेषभक्षणार्थः	३२३
होतुः मैत्रावरुणग्रहशेषभक्षणार्थः	३२४
होतुः आश्विनग्रहशेषभक्षणार्थः	३२५
द्विदेवत्यग्रहाणां भक्षणे विशेषविधिः	३२५
(iv) द्विदेवत्यग्रहेषु होतृप्रयोक्तव्यमन्त्राणामुच्छ्वासविधिः	३२६
अनुवषट्कारमन्त्रप्रयोगनिषेधः	३२६
यजुर्मन्त्रः—ग्रहेषु याज्यान्ते वषट्कृतहोमादुत्तरमनुवषट्कारार्थः	३२७
आगूकरणार्थः	३२७
वषट्कारार्थः	३२८
प्रैषमन्त्रो—ऐन्द्रवायवग्रहे मैत्रावरुणस्य	
मैत्रावरुणस्य यज्ञीयमनोरूपत्वान्वाख्यानम्	३२८
होतुः यज्ञीयवाग्रूपत्वान्वाख्यानम्	३२८
ऋतुयाजस्वरूपकथनम्	३२९
(v) ऋतुग्रहयागानां विधानम्	३२९
ऋतुग्रहयागानां प्रथमादिषु षट्सु विशेषविधिः	३२९
सप्तमादिषु चतुर्षु विशेषविधिः	३३०
एकादशद्वादशयोः विशेषविधिः	३३०
अनुवषट्कारप्रयोगनिषेधः	३३१

(vi) इडोपह्वानग्रहशेषमक्षणयोः पौर्वापर्यविधिः	३३२
होतृहस्तसम्पादितावान्तरैकाप्राशन-होतृचमसमक्षणयोः पौर्वापर्य- विचारः, तस्मिन्पर्यञ्च	३३३
द्विदेवत्यग्रहशेषस्य विन्दोर्होतृचमसे प्रक्षेपविधिः	३३३
(vii) आख्यायिका—तूष्णींशंसविधानार्था	३३४
तूष्णींशंसस्यासुरविनाशहेतुत्वप्रदर्शनार्था	३३४
तूष्णींशंसस्वरूपप्रदर्शनार्था	३३५
तूष्णींशंसानुष्ठानविधानार्था	३३६
चक्षुःस्वरूपत्वोपपादनम्	३३९
(viii) तूष्णींशंसस्यानुष्ठानप्रकारः प्रशंसा च	३३८
यजुर्मन्त्रः—तूष्णींशंसात् प्राक् प्रयोज्यः	३३८
तूष्णींशंसस्य प्रथमभागः प्रातस्सवने	३३८
तूष्णींशंसस्य द्वितीयभागः माध्यन्दिनसवने	३३८
तूष्णींशंसस्य तृतीयसवने	३३८
तूष्णींशंसस्य होतुरनुकूलत्वेन प्रशंसनम्	३३९
यज्ञमूलत्वेन प्रशंसनम्	३४०

[१७] द्वितीयपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः

(i) तूष्णींशंसस्य आहाव-निवित्-सूक्तानां विधानम्	३४१
आहावस्वरूपोपदेशः	३४१
निविट्स्वरूपोपदेशः	३४१
सूक्तस्वरूपोपदेशः	३४१
आहावनिवित्सूक्तानां ब्रह्मक्षेत्रवैश्यस्वरूपत्वम्	३४१
निविदः क्षत्रियजातित्वम्, सूक्तस्य वैश्यजातित्वम्	३४२
निविन्मध्ये सूक्तशंसने क्षत्रविरोधः	३४२
सूक्तमध्ये निविच्छंसने वैश्यविरोधः	३४२
आहावनिवित्सूक्तानां यथाक्रमेणानुष्ठेयता	३४२
आख्यायिका—निवित् प्रशंसार्था	३४३
निवित् प्रशंसायां मन्त्रसंवादप्रदर्शनम्	३४४
सूक्तात् पूर्वं निविदनुष्ठानस्य प्रशंसा	३४४
(ii) यजुर्मन्त्रः—आहावनामकः	
निविज्ञामको द्वादशपदात्मकः	३४५
द्वादशपदोपेताया निविदः प्रथमपद विधिः	३४५

द्वादशपदोपेताया निविदः द्वितीयपदविधितः—	३४५
द्वादशपदविधिः	३४८
(iii) निविदनन्तरप्रयोज्यसूक्तप्रयोगप्रकारः	३४९
(vi) आख्यायिका—आग्नीध्रीयवासादिसिद्धयर्थी	३५१
सदस्यवस्थितेषु धिष्ण्येष्वग्नीध्रादग्निविहरणविधिः	३५२
आज्यनामनिर्वचनादिकम्	३५२
आज्यशस्त्राज्यस्तोत्रयोस्तुल्यत्वबोधनम्	३५३
ऐन्द्राग्नशस्त्रविधानम् (अच्छावाकस्य)	३५३
अच्छावाकस्य सदः प्रवेशे विशेषविधिः	३५४
अच्छावाकीयशस्त्रस्य प्रशंसा	३५४
(v) यज्ञस्य देवस्थत्वेन वर्णनम्	३५५
आज्यशस्त्रस्य बहिष्पवमानस्तोत्रोत्तर प्रयोज्यत्वविधिः	३५५
प्रउगशस्त्रस्य आज्यस्तोत्रोत्तरप्रयोज्यत्वविधिः	३५५
ओज्यप्रउगशस्त्रयोः रश्मिस्थानीयत्वम्	३५५
स्तोत्रशस्त्रयोः सर्वथा तुल्यताया विधानम्	३५६
देवताकृतानुल्यतादोषपरिहारः	३५६
छन्दःकृतानुल्यतादोषपरिहारः	३५७
ऐन्द्राग्नग्रहस्य आख्याया विधानम्	३५८
याज्यागताक्षरप्रशंसा	३५९
शस्त्रयाज्ययोः देवताकृतवैयधिकरणयोद्भावनम्, तत्परिहारश्च	३५९
आज्यशस्त्रस्य ग्रहद्वारकं तूष्णींशंसद्वारकञ्च ऐन्द्राग्नत्वम्	३६०
(vi) होतृजपस्य विधानम्	३६०
उपांशूच्चारणविधिः	३६१
आहावात् पूर्वानुष्ठेयत्वम्	३६१
होतुराहावकालेऽध्वर्योश्चतुष्पात्त्वविधिः	३६१
होतुराहावाद्दध्वमध्वर्योश्चतुष्पात्त्वपरिहारः	३६१
यजुर्मन्त्रः—होतृजपार्थः	३६२
होतृजपमन्त्रं भागशः प्रपठ्य तथा भागश एव तद्व्याख्यानम्	३६२
(vii) तूष्णींशंसस्य आहावादुत्तरकालीनत्वविधानम्	३६५
शंसनकाले ईषदुच्चैर्ध्वनिविधानम्	३६५
षट्पदत्वस्य विधानम्	३६६
प्रयोगानन्तरं पुरोरुक् शंसनविधिः	३६६

पुरोरुचः उच्चैः शंसनविधिः	३६६
द्वादशपदत्वाख्यनिम् (पुरोरुक्=निविदः)	३६७
देवताद्वारा प्रशंसनम्	३६७
प्रातस्सवनिकत्वेऽपि जातवेदस्यात्वं कथमिति प्रश्नः	३६७
जातवेदः-शब्देन प्राणदेवताया ग्रहणमित्युत्तरम्	३६८
(viii) आज्यशस्त्रस्य याज्याया विधानम्	३६८
सूक्तगतानां सप्तानामृचां प्रतीकग्रहणपूर्वकं विधानम्	३६८
आज्यशस्त्रस्य उक्तक्रमेणानुष्ठातृवेदित्रोराध्यात्मिकप्रशंसनम्	३७२
(ix) सूक्तगतानां सप्तानामृचां प्रतीकग्रहणपूर्वकमाधिदैविकप्रशंसनम्	३७४
याज्यायाः प्रशंसनम्, तद्वेदितुः प्रशंसनञ्च	३७७

[११] तृतीयपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ३७९-४२०

(i) प्रउगशस्त्रनिरूपणारम्भः	३७९
स्तोत्रशस्त्रसङ्ख्यासाम्यविधिः ('सो सा सम्मा')	३७९
प्रउगशस्त्रीयाणां सप्तानां तृचानां विधानम्	३८१
अध्वर्यवेषु सारस्वतमन्त्रास्मृयाभावात् सारस्वतग्रहाभावः	३८३
सर्वेषामेव ग्रहाणां पठितशस्त्रत्वम्	३८३
(ii) प्रउगशस्त्रस्य तद्वेदनस्य च प्रशंसनम्	३८३
प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसनम्	३८४
प्रथमादिसप्ततृचानां विधानतात्पर्यम्	३८४
अनुष्ठातृवेदितुश्च प्रशंसनम्	३८७
(iii) प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसनम्	३८७
साम्प्रथ्यस्य प्रदर्शनं प्रश्नोत्तराभ्याम्	३८८
प्रथमादिसप्ततृचानामनिष्टफलत्वप्रदर्शनम्	३८८
इष्ट फलसामर्थ्यप्रदर्शनम्	३९०
(iv) स्तोत्रशस्त्रयोः देवतावैलक्षण्यविषयकः प्रश्नः, तत्समाधानञ्च	३९१
प्रउगशस्त्रस्य प्रथमतृचे अग्नेर्वायुसारूप्यप्रतिपादनम्	३९२
द्वितीयतृचे अग्नेरिन्द्रवायुसारूप्यप्रतिपादनम्	३९२
तृतीयतृचे अग्नेर्मित्रावरुणक्षारूप्यप्रतिपादनम्	३९२
चतुर्थतृचे अग्नेरश्विद्वयसारूप्यप्रतिपादनम्	३९३
पञ्चमतृचे अग्नेरिन्द्रसारूप्यप्रतिपादनम्	३९३
षष्ठतृचे अग्नेर्विष्णोषां देवानां सारूप्यप्रतिपादनम्	३९४

प्रउगशस्त्रस्य सप्तमतृचे अग्नेस्सरस्वतीसारूप्यप्रतिपादनम्	३९४
सप्तसु तृचेषु अग्नेर्वाय्वादिसारूप्योपसंहारः	३९४
याज्याया विधानम्	३९५
(v) शस्त्रयाज्यान्ते पठनीयस्य वषट्कारस्य विधिः	३९५
वषट्कारान्ते अनुवषट्कारस्य विधानम्	३९६
अनुवषट्कारप्रशंसार्यो विचारः	४९६
अनुवषट्कारप्रशंसार्यं विचारान्तरम्	३९७
(vi) वषट्कारमाश्रित्याभिचारप्रयोगकथनम्	३९८
(vii) वषट्कारस्य स्वरूपनिर्णयपूर्वकं व्याख्यानम्	३९८
स्वरूपव्याख्याने ऋषिनामोल्लेखः	३९८
पूर्वोत्तरभागयोः प्रशंसनम्	३९९
वज्रो धामच्छद् रिक्त इति त्रिविधत्वम्	४००
वज्रस्वरूपप्रदर्शनम्	४००
धामच्छत्स्वरूपप्रदर्शनम्	४०१
रिक्तस्वरूपप्रदर्शनम्	४०२
इष्टानिष्टफलंप्राप्तिसामर्थ्यप्रदर्शनम्	४०३
याज्यावषट्कारयोः नैरन्तर्यविधानम्	४०४
(viii) वषट्कारस्य पाठकाले होतुर्देवताध्यानविधिः	४०५
पाठजन्यदोषप्रशमनायानुमन्त्रणम्	४०५
पाठदोषशान्तये अनुमन्त्रणमन्त्रविचारः	४०६
अनुमन्त्रणमन्त्रविचारे सिद्धान्तः	४०६
यजुर्मन्त्रः—वषट्कारानुमन्त्रणार्थः प्रथमः	४०५
द्वितीयः	४०६
तृतीयः	४०६
(ix) प्रशंसनम् प्रैषस्य, प्रैषशब्दनिर्वचनञ्च	४०८
पुरोरुचः, पुरोरुक्षब्दनिर्वचनञ्च	४०९
वेदेः, वेदिशब्दनिर्वचनञ्च	४०९
ग्रहस्य, ग्रहशब्दनिर्वचनञ्च	४१०
निविदाम्, निविच्छब्दनिर्वचनञ्च	४१०
पुरोनुवाक्यामन्त्रेभ्यः प्रैषमन्त्राणां दीर्घत्वम्	४११
प्रैषकर्तुः प्रह्वत्वविधानम्	४११

(x)	निविदां प्रातस्सवने शस्त्राणां पुरस्तात् प्रयोगः	४११
	माध्यन्दिने सवने शस्त्राणां मध्ये प्रयोगः	४१२
	तृतीयसवने शस्त्राणामन्ते प्रयोगः	४१२
	सवनत्रये विहितस्य स्थानत्रयस्य वस्त्रवयनसाम्येन प्रशंसा	४१२
(xi)	सूर्यसादृश्येन प्रशंसनम्	४१३
	एकैकस्मिन् पादे अवसानविधानम्	४१४
	शंसकाय होत्रे अश्वदानविधिः	४१४
	द्वादशषु पदेषु कस्याप्यतिक्रमनिषेधः	४१४
	पदानां विपर्यासनिषेधः	४१५
	संश्लेषणनिषेधः	४१५
	मध्यमयोः संश्लेषणविधिः	४१६
	प्रक्षेपस्याश्रयभूते सूक्ते कश्चिन्नियमाः	४१६
	प्रक्षेपस्य तृतीयसवने विशेषः	४१६
	निविद्वानीयेन सूक्तेन निविद्वृत्तिक्रमनिषेधः	४१७
	निवित्प्रक्षेपविस्मृतौ पुनस्तत्सूक्ते प्रक्षेपनिषेधः	४१७
	तादृशान्धसूक्ते प्रक्षेपविधिः	४१८
	तत्र यस्मिन्नाहूते सूक्ते निवित् प्रक्षिप्यते, ततः पुरस्तात् पाठयं सूक्तम्	४१८
	नूतननिविद्वानीयसूक्तस्य पुरःपाठयस्य सूक्तस्यैर्वा तात्पर्यान्वाख्यानम्	४१८

[१२] तृतीयपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ४२१-४७०

(i)	प्रातस्सवने होतुराहावविधिः	४२१
	अध्वर्युः प्रतिगरविधिः	४२१
	यजुर्मन्त्रः—प्रातस्सवने शस्त्रात् पुरस्ताद्धोतुराहावस्त्रचक्षरः	४२१
	शस्त्रात् पुरस्तादध्वर्योः प्रतिगरः पञ्चाक्षरः	४२१
	शस्त्रात् परस्तात् होतुराहावश्चतुरक्षरः	४२२
	शस्त्रात् परस्तादध्वर्योः प्रतिगरश्चतुरक्षरः	४२२
	माध्यन्दिनसवने शस्त्रात् पुरस्ताद्धोतुराहावः षडक्षरः	४२२
	शस्त्रात् पुरस्तादध्वर्योः प्रतिगरः पञ्चाक्षरः	४२२
	शस्त्रात्परस्ताद्धोतुराहावः सप्ताक्षरः	४२३
	शस्त्रात्परस्तादध्वर्योः प्रतिगरश्चतुरक्षरः	४२३
	तृतीयसवने शस्त्रात् पुरस्ताद्धोतुराहावः सप्ताक्षरः	४२३
	शस्त्रात् पुरस्तादध्वर्योः प्रतिगरः पञ्चाक्षरः	४२३
	शस्त्रात्परस्ताद्धोतुराहावः एकादशाक्षरः	४२३

तृतीयसवने शस्त्रात्परस्तादध्वर्योः प्रतिगर एकाक्षरः	४२३
आहावप्रतिगरौ प्रातस्सवने होत्रध्वर्योः	४२४
माध्यन्दिनसवने	४२४
तृतीयसवने	४२४
आहावप्रतिगरयोर्द्विर्भिन्नयोरक्षरसङ्ख्यासङ्कलनया छन्दोनिर्णये मन्त्रः	४२४
(ii) आख्यायिका—छन्दस्सु अनुष्टुभो मुख्यत्वप्रतिपादिका	४२५
प्रातस्सवनादिषु त्रिषु सवनेषु छन्दोदेवतानां निर्णयः	४२८
(iii) आख्यायिका—प्रातस्सवने अनुष्टुम्माहात्म्यवर्णनार्था	४२८
माध्यन्दिनसवने	४२८
तृतीयसवने	४३०
पौर्वापर्यबोधनं बहिष्पवमानस्तोत्राज्यशस्त्रयोः	४३०
आज्यस्तोत्र-प्रउगशस्त्रयोः	४३०
माध्यन्दिनपवमानस्तोत्र-मरुत्वतीयशस्त्रयोः	४३०
पौर्वापर्यबोधनम् आर्भवपवमानस्तोत्र-वैश्वदेवशस्त्रयोः	४३०
यज्ञायज्ञीयसाम—वैश्वानरीयसूक्तयोः प्रशंसा	४३०
(iv) मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रयोगसङ्ग्रहश्लोकः	४३१
प्रतिपहचः प्रशंसा	४३२
प्रतिपत्तृचस्य स्वरूपं विधिश्च	४३२
अनुचरतृचस्य स्वरूपं विधिश्च	४३३
इन्द्रनिहवाख्यप्रगाथस्योल्लेखः	४३३
स्वापिमत्प्रगाथस्योल्लेखः	४३४
(v) आख्यायिका—इन्द्रनिहवप्रगाथस्य प्रशंसार्था	४३४
शाखान्तरीयः इन्द्रनिहवः प्रगाथः (वालखिल्यः)	४३४
(vi) मरुत्वतीयशस्त्रस्य ब्राह्मणस्पत्यप्रगाथविधिः	४३५
ब्राह्मणस्पत्यप्रगाथप्रशंसा	४३५
(vii) स्तोत्रशस्त्रयोः वैलक्षण्याशङ्का, तन्निरासश्च	४३६
धार्म्यानामृचां समुल्लेखादयः	४४०
धार्म्यानाममन्त्राणां शंसनादिकम्	४४२
इन्द्रनिहव-ब्राह्मणस्पत्यप्रगाथयोरस्तुतयोः शंसनं कथमिति प्रश्नः	४३६
इन्द्रनिहव-ब्राह्मणस्पत्यप्रगाथयोरपि स्तुतत्वस्वीकारः	४३८
प्रगाथप्रग्रथन प्रकारोपदेशः	४३६
त्रिच्छन्दाः पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानः	४३७-४३९

निविद्वानीयशब्दव्युत्पत्तिः	४३६
(viii) मरुत्वतीयशस्त्रस्य मरुत्वतीयप्रगाथविधानम्	४४५
निविद्वानीयसूक्तविधिः	४४५
निविद्वानीयसूक्तस्य सञ्जयमितिसंज्ञाया निदानाख्यानम्	४४६
गौरिवीतसंज्ञाया निदानाख्यम्	४४६
मध्ये निवित्प्रक्षेपस्थानस्योपदेशः	४४६
परिधानीयानामशब्दस्य व्याख्यानम्	४४९
निवित्पदानां प्रशंसनम्	४४७
सूक्तस्यादौ मध्येऽन्त्ये च निविदां शंसनं वैश्वनाशकरम्	४४७
निविदामादौ मध्येऽन्त्ये च सूक्तस्य शंसनं क्षत्रियनाशकरम्	४४८
निविदामादावन्ते चाहावमन्त्रपाठो यजमानस्य उभयतः प्रजानाशकरः	४४८
(ix) आख्यायिका—मरुत्वतीयशस्त्रस्य तद्याज्यायाश्च प्रशंसार्था	४५०
वृत्रशब्दस्य श्रौतं निर्वचनम्	४५१
मरुतामिन्द्रकृतोपकारस्योल्लेखः	४५२
तस्यैतस्यार्थस्य मन्त्रसंवादेन हृढीकरणम्	४५२
मरुतामिन्द्रदत्तभागानां परिगणनम्	४५२
मरुत्वतीयशस्त्रस्य याज्याया विधानम्, प्रशंसा च	४५२-४५३
(x) निष्केवल्यशस्त्रस्य प्रयोगसङ्ग्रहलोकः	४५४
आख्यायिका—निष्केवल्यशस्त्रविधानार्था	४५४
इन्द्रस्य महत्त्वप्रयुक्त-सत्कारविशेषस्योद्धारस्य करणीयत्वेन व्यवस्था	४५५
'क'-शब्दस्य प्रजापतिवार्चित्वे उदाहरणम्	४५४
उद्धारो देवानां स्वीपेक्षितभागप्रार्थना	४५६
(xi) आख्यायिका—निष्केवल्यशस्त्रयाज्याविधानार्था	४५६
निष्केवल्यशस्त्रोयधाय्यायाः प्रशंसार्था	४५७
(xii) निष्केवल्यशस्त्रात् पुरस्ताद् गेयस्य स्तोत्रियसाम्नस्तृचविधानार्था	४६२
लौकिकोदाहरणेन सामस्वरूपप्रशंसा	४६४
निष्केवल्यशस्त्रस्य याज्याया मन्त्रः, तद्व्याख्या च	४५७
धाय्याया विधानम्	४५९
याज्यायाः प्रशंसा	४६०
याज्यापाठे विशेषविधिः	४६१
सामसादृश्येन प्रशंसा	४६४

निष्केवल्यशस्त्रस्य प्रकारान्तरेण प्रशंसा	४६५
पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसा	४६५
गृहस्थपुरुषसादृश्येन प्रशंसा	४६५
(xiii) स्तोत्रियसामविधिः	४६६
अनुरूपसामविधिः	४६७
धाय्यायाः शंसनविधिः	४६७
निष्केवल्यशस्त्रस्य प्रगाथस्य शंसनविधिः	४६८
निविद्वानीय सूक्तस्य विधिः	४६८
निविद्वानीये सूक्ते ध्वनिविशेषविधिः	४६९

[१३] तृतीयपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ४७१-५२२

(i) आख्यायिका—तृतीयसवनविधानार्था	४७१
तत्र सोमहरणार्थमुत्पत्तत्सु छन्दस्सु जगतीवृत्तान्तकथनम्	४७२
त्रिष्टुभो वृत्तान्तकथनम्	४७२
(ii) गायत्री वृत्तान्तकथनम्	४७३
स्वानभ्राजादीनां सोमपालकत्वान्वाङ्मनम्	४७४
गायत्र्या गन्धर्वेण सह युद्धवृत्तान्तः	४७५
शल्यकस्योत्पत्तिकथा, वशाया उत्पत्तिकथा च	४७५
निर्दंशिसर्पस्य उत्पत्तिकथा, स्वजस्योत्पत्तिकथा च	४७५
मन्थावल्लभामुत्पत्तिकथा, गण्डूपदानामुत्पत्तिकथा च	४७५
(iii) अन्धाहेरुत्पत्तिकथा सवनत्रयस्य उत्पत्तिकथा च	४७६
(iv) आख्यायिका—छन्दसामक्षरसङ्ख्यानिरूपणार्था	४७८
(v) तृतीयसवनस्यादौ आदित्यग्रहस्य विधिः	४८२
आदित्यग्रहस्य याज्याया विधानम्,	४८२
आदित्यग्रहे अनुवषट्कारमक्षयोनिषेधः	४८३
सावित्रग्रहविधिः, वैश्वदेवशस्त्रीयप्रतिपदविधिश्च	४८३
निवित्पदद्वारा सावित्रग्रहस्य प्रशंसा	४८४
वैश्वदेवशस्त्रे वायुदेवताकाया ऋचो विधिः	४८४
द्यावापृथिवीदेवताकस्य सूक्तस्य विधिः	४८५
(vi) आमं वसूक्तस्य विधानम्	४८५
आख्यायिका—आमं वसूक्तीयधाय्याविधानार्था	४८५
आमं वसूक्तस्याभितो धाय्ययोः विधानम्	४८६

तत्रैव अपरयोः ऋचोविधानम्	४८७
मनुष्यगन्धाद्भूषणमन्तर्द्धानम्	४८७
(vii) वैश्वदेवसूक्तस्य शंसनविधिः	४८८
आहावपर्याहावयोर्लौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसापूर्वको विधिः	४८८
तत्र पर्याहावप्रशंसने दृष्टान्तान्तरम्	४८९
घाय्यानां शस्त्रयाज्यानां च प्रकृतौ विकृतौ चानन्यत्वविधिः	४८९
वैश्वदेवशस्त्रस्य समुदायाकारेण प्रशंसा	४८९
शंसन पूर्वकाले दिग्ध्यानविधिः	४९०
परिधानीयाया ऋचः शंसनविधिः	४९१
शंसने प्रकार विशेषः	४९२
भूमिस्पर्शविधिः	४९३
वैश्वदेव्या याज्याया विधानम्	४९३
(viii) घृतयागसौम्ययागयोर्याज्याविधिः	४९३
सौम्यायाज्यायाः प्रशंसा, अनुस्तरण्या गोः प्रशंसा च	४९४
घृतयागसहितस्य सौम्यचरोः प्रशंसा, होतुराज्यावेक्षणविधिश्च	४९५
वषट्कर्तुर्होतुरेव प्रथमतः सौम्यचरोर्मक्षणावेक्षणे, ततश्छन्दोगानाम्	४९५
(ix) आख्यायिका — आग्निमारुतशस्त्रविधानार्था	४९६
रुद्रेण सह देवानां संवादः	४९७
रुद्रप्रजापत्योर्वृत्तान्तवर्णनम्	४९८
मनुष्योत्पत्तिवृत्तान्तवर्णनम्	४९९
मानुषनाम निर्वचनम्	४९९
(x) आदित्यादिदेवतोत्पत्तिवर्णनम्	५००
भृगवादीनाम् ऋषीणमुत्पत्तिवर्णनम्	५००
पशूत्पत्तिवृत्तान्तवर्णनम्	५०१
आग्निमारुते शस्त्रे शंसनीयायाः ऋचो विधिः	५०१
तस्यामेवर्चि शास्त्रान्तरीयपाठस्य वर्जनीयत्वम्	५०२
शंसनीयगन्तरविधिः	५०३
शंसनीयद्वितीयगं प्रशंसा	५०४
(xi) आग्निमारुतशस्त्रस्य वैश्वानरीयसूक्तेनारम्भविधिः	५०५
वैश्वानरीयसूक्ते विशेषविधिः	५०५
तत्र प्रामादिकस्य वर्णादिलोपरूपापराधस्य प्रतीकारः	५०६
मारुतसूक्तस्य शंसनविधिः	५०६

	आग्निमास्तुतशस्त्रस्य प्रगाथद्वयस्य शंसनविधिः	५०७
	प्रगाथद्वयस्य शंसनस्थाननिर्देशः	५०७
(xii)	जातवेदस्य सूक्तस्य शंसनविधिः	५०८
	आपोहिष्ठियसूक्तस्य शंसनविधिः	५०९
	अहिर्बुध्न्यदेवताकाया ऋचः शंसनविधिः	५१०
(xiii)	देवपत्नीदेवताकयोऋचोः शंसनविधिः	५१०
	राकादेवताकाया ऋचः शंसनविधिः	५११
	देवपत्नीराकादेवताकयोः ऋचोः शंसने पौर्वापर्यविचारः, तत्रपत्नीनां पूर्वभाविस्त्वम्,	५१२
	राकाया भगिनीत्वेन पश्चाद्भाविस्त्वमिति सिद्धान्तः	५१२
	पावीरवीनामर्चः शंसनविधिः	५१२
	यामीपित्र्ययोः शंसने पौर्वापर्यविचारः	५१३
	यामीद्वयस्य शंसनविधानम्	५१३
	पित्र्याणां तिसृणाम् ऋचां शंसनविधिः	५१४
	पित्र्यास्वृक्षु व्याहावाव्याह्वययोर्विचारः	५१५
(xiv)	ऐन्द्रीणां चतसृणाम् ऋचां शंसनविधिः	५१६
	ऐन्द्रीशंसनकालेऽध्वर्योः प्रतिशरमन्त्रे विशेषविधिः	५१६
	वैष्णुवारुण्या ऋचः शंसनविधिः	५१७
	वैष्णव्या ऋचः शंसनविधिः	५१७
	प्राजापत्याया ऋचः शंसनविधिः	५१८
	परिधानीयायाः विधिः व्याख्यानम्	५१९
	परिधानकाले होतुर्भूमिस्पर्शविधिः	५२१
	आग्निमास्तुतयाज्याया विधानम्	५२१
[१४]	तृतीयपञ्चिकायाः चतुर्थोऽध्यायः	५२३-५४७
(i)	आख्यायिका—अग्निष्टोमस्य सर्वक्रतुप्रकृतित्वद्योतिका अग्नेर्युद्धप्रकारवर्णना अग्निष्टोमस्य छन्दस्त्रय-सवनत्रय-युक्तत्वेन स्तुतिः गायत्रीसाम्येन स्तुतिः संवत्सरसाम्येन स्तुतिः समुद्रसाम्येन स्तुतिः	५२३ ५२४ ५२४ ५२५ ५२६ ५२६
(ii)	अग्निष्टोमादर्वाचीनानां यज्ञानामग्निष्टोमप्राप्तिः पाकयज्ञानां ससत्त्वादिवर्णनम्	५२६ ५२६ ५२६

दीक्षणीयेष्टिगतेडोपह्वानसादृश्येन पाकयज्ञानामग्निष्टोमप्राप्तिः	५२७
अग्निहोत्रस्य अग्निष्टोमप्राप्तिः	५२७
अग्निष्टोमगतप्रायणीयेष्टिसादृश्येन दर्शपूर्णमासयोरग्निष्टोमप्राप्तिः	५२८
अग्निष्टोमगतसोमद्वारा सर्वेषामौषधीनामग्निष्टोमप्राप्तिः	५२८
अग्निष्टोमगतातिथ्यक्रमद्वारा चातुर्मास्ययाज्ञानामग्निष्टोमप्राप्तिः	५२८
प्रवर्ग्यसाम्येन दाक्षायणयज्ञस्याग्निष्टोमप्राप्तिः	५२८
पशुद्रव्यसाम्यात् पशुबन्धानामग्निष्टोमप्राप्तिः	५२९
दधिहर्मव्यवहारसाम्यादिडादधयज्ञस्याग्निष्टोमप्राप्तिः	५२९
(iii) उक्थ्यक्रतोरग्निष्टोमप्रवेशप्रदर्शनाय उक्थ्यक्रतुवर्णनम्	५३०
अतिरात्रासोर्यामयोः क्रत्वोरग्निष्टोमप्रवेशप्रदर्शनाय तयोर्वर्णनम्	५३१
अग्निष्टोमात् प्राचीनानां यज्ञानां पराचीनानां क्रतूनाञ्चोल्लेखः	५३०
षोडशचमसानां तत्पर्यायाणाञ्च वर्णनम्	५३१
षोडशिस्तोत्रसामस्यावृत्त्यैकविंशस्तोमसम्पादनम्	५३२
अग्निष्टोमे सर्वयज्ञक्रतूनामन्तुर्भावस्योपसंहारः	५३२
अग्निष्टोमीयस्तोत्रियच्चर्चा नवत्यधिकशतसङ्ख्यापरिगणनम्	५३३
अग्निष्टोमीयानां नवत्यधिकशतसङ्ख्याकानाम् ऋचामेकविंशतिसङ्ख्या- कांस्त्रिवृत्स्तोमान् परिकल्प्य तस्यादित्यसाम्यादग्निष्टोमप्रशंसा	५३३
अग्निष्टोमीयानां नवत्यधिकशतसङ्ख्याकानाम् ऋचामेकविंशतिसङ्ख्याकां- स्त्रिवृत्स्तोमान् परिकल्प्य गवामयनसत्रसाम्यादग्निष्टोमप्रशंसा	५३४
एकेनाग्निष्टोमानुष्ठानेनैव सर्वयज्ञक्रतुफलावासिवेदनप्रशंसा	५३५
(iv) आख्यायिका—अग्निष्टोमस्य चतुष्टोमत्वेन प्रशंसार्था	५३५
तत्र त्रिवृत्स्तोमस्तोत्रस्य प्रशंसादि	५३६
पञ्चदशस्तोमस्तोत्रस्य प्रशंसादि	५३७
सप्तदशस्तोमस्तोत्रस्य प्रशंसादि	५३७
एकविंशस्तोमस्तोत्रस्य प्रशंसादि	५३८
अग्निष्टोमस्य त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयसाध्यत्वेन प्रशंसाया उपसंहारः	५३८
अग्निष्टोमप्रयोगे त्रिष्टुबादीनां चतुर्णां स्तोमानां समुच्चयविधिः	५३८
(v) अग्निष्टोमस्य अनुष्ठातृवेदित्रोस्तुत्यफलाधिकारित्वेन स्तुतिः	५३९
अग्निष्टोम-चतुष्टोम-ज्योतिष्टोम-नाम्नां निर्वचनानि	५३९
अग्निष्टोमस्याद्यन्तराहित्येन प्रशंसा	५४१
यज्ञगाथा—अग्निष्टोमस्य आद्यन्तस्तुत्यत्वज्ञापिका	५४१
अग्निष्टोमस्य आद्यन्तस्तुत्यत्वे विचारः	५४२

(vi) अग्निष्टोमस्य साहस्रत्वेनादित्यसाम्यात् स्तुतिः	५४३
अनुष्ठाने त्वरायानिवेधः	५४३
त्रिषु सवनेषु शस्त्रस्योत्तरोत्तरध्वन्याधिक्यविधिः	५४४
सूर्यस्योदयास्तमयाभावात् तृतीयसवनेऽपि त्वरानिवेधसिद्धिः	५४५
सूर्यस्योदयास्तमयव्यवहारनिदानम्	५४६
सूर्यस्योदयास्तमयाभावज्ञानप्रशंसा	५४७

[१५] तृतीयपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः

५४८-५७२

(i) आख्यायिका—दीक्षणीयेष्टिसंस्थाख्यापनार्था	५४८
दीक्षणीयेष्टेः पत्नीसंयाजान्तत्वनिरूपणम्	५४९
प्रायणीयेष्टेः शंयुवाकान्तत्वनिरूपणम्	५४९
आतिथ्येष्टेः इडान्तत्वनिरूपणम्	५४९
उपसदिष्टिषु अनुष्ठेयविशेषप्रदर्शनम्	५५०
अग्नीषोमीयपशान्ननुष्ठेयविशेषप्रदर्शनम्	५५०
दीक्षणीयादीष्टिषु होतुरनुवचनस्य मन्द्रस्वरविधिः	५५१
अग्नीषोमीयपशौ होतुरनुवचनस्य यथेच्छस्वरविधिः	५५१
ज्योतिष्टोमस्याम्नादिप्राप्त्युपायभूतत्वाख्यानम्	५५१
तत्र ब्राह्मणानामेवातिवज्यविधानम्	५५१
ब्राह्मणेन छन्दोभिश्च सयुग् भूत्वा यज्ञसम्पादनम्	५५१
(ii) जग्ध-गीर्ण-वान्त-तुल्यातिवज्यकारिब्राह्मणानामधिकारनिषेधः	५५२
ब्राह्मणानां जग्धतुल्यातिवज्यनिरूपणम्	५५२
गीर्णतुल्यातिवज्यनिरूपणम्	५५३
वान्ततुल्यातिवज्यनिरूपणम्	५५३
ज्योतिष्टोमानुष्ठाने प्रमादकृतस्य स्वल्पातिवज्यदोषस्य परिहाराय	
कर्मान्ते वामदेव्यसामगानरूपप्रायश्चित्तविधिः	५५४
प्रायश्चित्तार्थेणे वामदेव्यनामस्तोत्रियसाम्नि त्रेधा विमज्य तत्र “पुरुषः”	
—इतिशब्दस्य प्रक्षेपप्रकारोपदेशः	५५५
(iii) देविकानामपञ्चहविषां निर्वपनविधिः	५५६
गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमानुष्टुभमनु अन्यानि छन्दांसि	५५८
विद्वत्प्रसिद्ध्या छन्दसां प्रशंसा	५५८
देविकानां पञ्चहविःषु पौर्वापर्यविचारः	५५९
तत्र बहूनां जायानामेकपतिकत्वमिति दृष्टान्तोपन्यासः	५६०

(iv) देवीदेवताकानां पञ्चहविषां निर्वपनविधिः	५६१
गतश्रीणां परिगणनम् (श्रुतवान्, ग्रामणीः, राजन्यः)	५६३
देविकानाम्नां देवीनाम्नां च हविषां विकल्पेन प्रयोगविधिः	५६२
प्रजाकामस्य समुच्चयविधिः	५६३
धनकामस्य समुच्चयविधिः	५६३
समुच्चयफल दृष्टान्तोल्लेखः	५६४
(v) आख्यायिका—उक्थ्यक्रतोर्विधानार्था	५६५
“एक्षुषु ब्रवाणि”—इत्युगाम्नातबीजकथनम्	५६६
प्रसङ्गतो मरद्वाजस्य ऋषेः स्वरूपवर्णनम्	५६६
साकमश्चनामसाम्नः नामनिर्वचनम्	५६६
उक्थ्यस्तोत्रनिष्पादकत्वम्	५६७
प्र मूहिष्ठीथनामसाम्ना उक्थ्यस्तोत्रप्रणयनम्	५६७
(vi) उक्थ्यशस्त्रेषु प्रथमचमसगणे मैत्रावरुणस्य शस्त्रसूक्तविधिः	५६८
द्वितीयचमसगणि ब्राह्मणाच्छसिनः शस्त्रसूक्तविधिः	५६९
तृतीयचमसगणे अच्छावाकस्य शस्त्रसूक्तविधिः	५६९
सूक्तानां द्विदेवताकत्वेन प्रशंसा	५६९
उक्थ्यक्रतो पोटुर्नेष्टुश्च ऋतुयाज—प्रस्थितयाज्ञ्यामन्त्राणां विधिः	५७०
[१६] चतुर्थपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः	५७३-५९६
(i) आख्यायिका—षोडशिक्रतुविधानार्था	५७३
षोडशिशस्त्रस्य वज्रस्वरूपत्वेन प्रशंसा	५७४
शंसनकालनिरूपणम्	५७४
विहृताविहृतरूपाभ्यां द्वैविध्यम्	५७५
द्वयोः ऋचोर्विहृतपाठप्रकारः	५७५
प्रश्नोत्तराभ्यां षोडशिशब्दस्य निर्वचनम्	५७६
षोडशिशस्त्रीयानामृचां द्व्यक्षराधिक्येन षोडशिनः प्रशंसा	५७६
(ii) षोडशीतिनाम्नो निदानकथनम्	५७७
षोडशिशस्त्रार्थवेदितुः सत्यानृतावनुकूलविति फलम्	५५७
गौरिवीतस्य साम्नः षोडशिसामत्वविधानम्	५७७
नानदस्य साम्नश्च षोडशिसामत्वविधानम्	५७८
गौरिवीतसामपक्षे षोडशिशस्त्रस्य विहृतपाठविधिः	५७८
नानदसामपक्षे षोडशिशस्त्रस्याविहृतपाठविधिः	५७८

(iii) षोडशिशस्त्रे गायत्रीपङ्क्त्योर्विहरणप्रकारोपदेशः	५७९
उष्णिग्बृहत्योर्विहरणप्रकारोपदेशः	५८०
द्विपदात्रिष्टुभोर्विहरणप्रकारोपदेशः	५८१
द्विपदाजगत्योर्विहरणप्रकारोपदेशः	५८१
अतिच्छन्दोनामनिर्वचनम्, तद्विधिश्च	५८२
(iv) महानाम्नीनामुपसर्गानामुपसर्जनप्रकारोपदेशः	५८३
महानाम्नीनाम् ऋचां लोकत्रयसाम्येन प्रशंसा	५८४
विहरणनैरपेक्ष्येणाध्यापकैः प्रज्ञातानां नवानामनुष्टुभां विधिः	५८४
पुरुषविशेषमुपजीव्य विहृताविहृतयोः शस्त्रविशेषयोर्व्यवस्था	५८५
षोडशिशस्त्रस्य परिधानीयाया विधिः	५८५
याज्यायाः ऋचो विधानं व्याख्या च	५८६
याज्याया ऋचः पादेषूपसर्गविधिः	५८७
(v) आख्यायिका—अतिरात्रक्रतुविधानार्था	५८८
छन्दसामिन्द्रसहकारित्वप्रदर्शनम्	५८९
इन्द्रच्छन्दसामसुरनिराकरणत्वाख्यानम्	५९०
असुरनिराकरणे छन्दसां सौकर्याधिक्येन प्रशंसा	५९०
छन्दसामपिशर्वरानामव्यवहारस्य हेतुकथनम्	५९०
(iv) अतिरात्रक्रतौ षोडशिशस्त्रादूर्ध्वं त्रयो रात्रिपर्यायाः शंसनीयाः	५९१
रात्रिपर्यायेषु प्रथमपर्याये होतुः शस्त्रम्	५९१
त्रिष्वेव पर्यायेषु शस्त्रयाज्यायाविधिः	५९१
प्रथमपर्याये प्रयोगविशेषविधिः	५९२
द्वितीयपर्याये	५९३
तृतीयपर्याये	५९३
अतिरात्रक्रतौ पवमानस्तोत्रत्रयस्य रात्रौ प्रयोगाभावः, तत्प्रयोगा-	
भावात् अह्नो रात्रेश्च समानभागयुक्तत्वं कथमिति प्रश्नः	५९३
रात्रेरपि प्रकारान्तरेण पवमानस्तोत्रत्रयविशिष्टत्वं मित्युत्तरम्	५९४
पञ्चदशस्तोत्रोपेतमहर्भवति, न तथा रात्रिः तथा च अहश्च	
रात्रिश्चेत्येते समानभागयुक्ते कथमिति प्रश्नः	५९४
रात्रेरपि प्रकारान्तरेण पञ्चदशस्तोत्रत्रयमिति समाधानम्	५९५
अपिशर्वराणि स्तोत्राणि द्वादश	५९५
रथन्तरसाम्ना निष्पाद्यस्य सन्धिस्तोत्रस्य त्रिधात्वम्	५९५
शस्त्रबाहूल्यस्य प्रशंसा, पुनः प्रशंसा च	५९६

[१७] चतुर्थपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः

५९७-६२९

- (i) आख्यायिका—आश्विनशस्त्रविधानार्था ५९७
 आश्विनशस्त्रीयर्चा सहस्रस्याश्विनसहस्रमिति पुरातनं नाम ५९७
 आश्विनशस्त्रस्य शंसनस्येतिकर्तव्यताविधानम् ५९८
 शंसने उपस्थानस्य लक्षणविधाने ५९८
 प्रतिपदो विधिः ५९८
 प्रतिपद्विधौ विचारः ५९९
- (ii) आग्नेयं काण्डम् ६००
 उषस्यं काण्डम् ६०१
 ऐन्द्रं काण्डम् ६०२
 आश्विनं काण्डम् ६०२
 आश्विनत्ववर्णनाय प्रश्नोत्तरे ६०२
- (iii) आख्यायिका—आश्विनशस्त्रस्य प्रशंसारथा ६०३
 अश्वत्थरीरथेवाग्नेः आजिधावनम् ६०३
 अरुणैर्गोमिरुषसः आजिधावनम् ६०३
 अश्वरथेनेन्द्रस्य आजिधावनम् ६०४
 गर्दभरथेन आश्विनोराजिधावनम् ६०४
 सौर्याणां मन्त्रसमूहानां सङ्ख्याविधानाग्र विचारः ६०४
 त्रयाणां छन्दसां प्रारम्भनिर्णयाय विचारः ६०५
- (iv) ऐन्द्रादिप्रगाथानां विधानाय प्रस्तावः ६०७
 तत्र सूर्यमन्तिलङ्घ्य शंसननिषेधः ६०८
 आश्विनशस्त्रे ऐन्द्रप्रगाथस्य शंसनविधिः ६०८
 रथन्तरयोनिप्रगाथस्य शंसनविधिः ६०८
 मैत्रावरुणप्रगाथस्य शंसनविधिः ६०९
 आश्विनशस्त्रस्य चित्तैधमुक्थमिति नामव्यवहारः ६११
- (v) ब्राह्मणस्य परिधानीयायाविधिः ६१३
 प्रजापशुकामस्य परिधानीयायाविधिः ६१३
 आश्विनशस्त्रस्य तेजोब्रह्मवर्चसकामस्य परिधानीयायाविधिः ६१४
 वेदनपूर्वकानुष्ठानस्य नामाविधाप्रशंसा ६१५
 याज्याद्वयविधानम्, तयोः प्रशंसा च ६१६
 ब्राह्मणस्पत्यायाः बृहत्याश्च सूर्यानितिक्रमहेतुप्रदर्शनम् ६१५
 चतुःसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य होत्रविधिसमापनम् ६१७

(vi) गवामयननामसंवत्सरसत्रस्य विधानारम्भः	६१७
एकैकदिनसाध्यस्य सोमप्रयोगस्याहःशब्देन व्यवहारः	६१८
संवत्सरसत्रस्य आद्ये दिवसे अतिरात्रसंस्थस्य सोमस्य प्रयोगविधिः	६१८
द्वितीयदिने उक्थ्यसंस्थस्य सोमस्य प्रयोगविधिः	६१९
अग्निष्टोमसंस्थस्य सोमस्य च प्रयोगविधिः	६१९
द्वितीयदिनस्य आरम्भणीयं नाम	६१८
आरम्भणीयनामतात्पर्यकथनम्	६१८
द्वितीयदिने चतुर्विंशस्तोमविधिस्तत्प्रशंसा च	६१९
चतुर्विंशस्तोमस्य छन्दोगाम्नातस्वरूपप्रदर्शनम्	६१८
चतुर्विंशनामनिर्वचनम्, तत्स्तोमप्रशंसा च	६१९
गवामयननामविष्कृतियागे प्रकृतिवत् स्तोत्रशस्त्रविधिः	६१९
आरम्भणीयेऽह्नि स्तोत्रसङ्ख्या ऋक्सङ्ख्या च	६२०
षड्यधिकपतत्रयसङ्ख्याकानां स्तोत्रियाणां विधिः	६२०
आरम्भणीयाहस्याग्निष्टोमसंस्थत्वपक्षे बहिष्पवमानमाध्यन्दिनः	
पवमानार्भवपवमानस्तोत्रेषु अष्टाचत्वारिंशस्तोमविधिः	६२१
छन्दोगाम्नातमष्टाचत्वारिंशस्तोमस्वरूपम्	६२१
(vii) पृष्ठस्तोत्रे चोदकप्राप्तस्य विकल्पितस्य सामद्वयस्य विविध प्रशंसा	६२२
गवामयनादिषु सत्रेषु पृष्ठस्तोत्रे बृहद्रथन्तरयोः परित्यागनिषेधः	६२३
पृष्ठस्तोत्रे बृहद्रथन्तरयोरन्यतरपरित्यागे दोषाभावः	६२४
वैरूप-वैरान-शाक्वरसाम्नां परिचयादि	६२४
आरम्भणीयाहस्यानुष्ठानप्रशंसादि	६२५
सत्रगतस्योत्तरपक्षस्य प्रत्यवरोहविधिः	६२५
संवत्सरसत्रस्य मध्याह्नस्य विषुवतो दिवाकीर्त्यनामहेतुः	६२६
(viii) संवत्सरसत्रस्य महाव्रतनामके उपान्त्येऽह्नि निष्केवल्यशस्त्रे विशेषविधिः	६२७
आद्यान्तयोः प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रसंस्थत्वविधिः	६२८
प्रायणीयोदयनीययोरनुष्ठानस्य तद्वेदनस्य च प्रशंसा	६२९
[१८] चतुर्थपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः	६३०-६६३
(i) अभिप्लवषडहपूर्वभागानां ज्योतिर्गौरायुरिति याज्ञिक प्रसिद्धानां त्रयाणा- मह्ना विधानम्	६३०
अभिप्लवषडहोत्तरभागानामायुर्ज्योतिरिति याज्ञिकप्रसिद्धानां त्रयाणा- मह्ना विधानम्	६३०
अभिप्लवषडहे संस्थाविशेषाणां विधानम्, प्रशंसा च	६३१
अभिप्लवषडहस्यैकस्मिन् मासि पञ्चकृत्व आवृत्तेर्विधानम्	६३२

- (ii) पञ्चसु षडहेषु प्रथमस्य विध्यनुवाद-प्रशंसे ६३३
द्वितीयस्य, तृतीयस्य ६३३
चतुर्थस्य, पञ्चमस्य ६३४
तस्यैव षडहपञ्चकस्य पुनः प्रशंसा ६३४
- (iii) संवत्सरसत्राणां प्रकृतिभूतस्य गवामयनस्य विधिः ६३५
आख्यायिका—दशमाससम्पाद्यस्य गवामयनस्य प्रशंसा ६३५
द्वादशमाससम्पाद्यस्य गवामयनस्य प्रशंसा ६३६
आदित्यानामयनाङ्गिरसामयनयोः सत्रयोविधानार्था ६३६
गवामयनविकृतिरूपस्य आदित्यानामयनस्याहःकलृसिविधानम् ६३७
अङ्गिरसामयनस्याहःकलृसिविधानम् ६३७
आदित्यानामयनाङ्गिरसामयनयोरभिप्लवषडह-पृष्ठषडहयोर्वर्णनम् ६३८
- (iv) गवामयनादिषु सत्रेषु पूर्वोत्तरयोर्मसिषट्कयोः मध्यवर्तिनो ६३९
विषुवन्नामकस्याहो विधानम् ६३९
छन्दोगाम्नातस्येकविंशस्तोमस्य स्वरूपवर्णनम् ६४०
एकविंशस्तोमस्यादित्यसाम्येन प्रशंसा, तत्र शाखान्तरीयश्रुतिश्च ६४०
विषुवतोऽह्नः मासषट्कयोर्दतिरिक्तत्वमादित्यसाम्येन प्रशंसा च ६४०
उभयतः दशकद्वयस्य विधानम् ६४०
स्वरसामाख्यानामह्नां प्रशंसा ६४१
स्वरसामाख्यानामह्नामेव परस्सामेति नामान्तरम् ६४२
स्वरसामाख्येष्वहस्सु सप्तदशस्तोमानां प्रशंसा ६४२
विषुवत एव प्रशंसामभिप्रेत्य तद्रूपत्वेनोपचरितस्यादित्यस्य प्रशंसा ६४३
- (v) स्वरसामाख्यानामह्नां विधानम्, स्वरसामनामनिर्वचनञ्च ६४४
स्वरसामभ्यः सर्वेभ्योऽधस्तात् अमिजिदाख्यस्याह्नः ६४४
उपरिष्ठात् विश्वजिदाख्यस्याह्नो विधानम् ६४४
विषुवत्यह्नि महादिवाकीर्त्यदिपञ्चसामविधानम् ६४५
महादिवाकीर्त्यस्य परिचयः, तस्य पृष्ठसामत्ववर्णनं च ६४५
विकर्णस्य परिचयः, तस्य ब्रह्मसामत्ववर्णनं च ६४५
भाषाख्यसाम्नः परिचयः, तस्य अग्निष्टोमसामत्ववर्णनं च ६४५
बृहद्रथन्तरयोस्साम्नोर्माध्यन्दिनपवमानाभंवपवमानयोगैयत्वम् ६४५
प्रातरनुवाकस्य चोदकप्राप्तकालबाधनाय कालान्तरविधानम् ६४६
गवामयनादिके विकृती सवनीयपशुविषये विशेषविधिः ६४६
सामिधेनीविषये विशेषविधिः ६४७

निष्केवल्यशस्त्रे एकपञ्चाशतं द्विपञ्चाशतं वा शस्ता निविदाधानम्	६४७
ततस्तावतीनामेवर्चा शंसनविधानम्	६४७
(vi) दूरोहणनामकस्य सूक्तस्य शंसनविधिः, तत्प्रशंसा च	६४८
हंसवतीतिप्रसिद्धस्यर्चाः शंसनविधिः, तद्व्याख्यानं च	६४९
हंसवतीनाममन्त्रस्य तात्पर्यवर्णनादि	६५२
स्वर्गकामस्य हंसवतीस्थाने ताक्ष्यसूक्तशंसनविधिः	६५२
ताक्ष्यसूक्तस्य प्रथमायाः ऋचो व्याख्यानादि	६५३
द्वितीयस्या ऋचो व्याख्यानादि	६५४
तृतीयस्या ऋचो व्याख्यानादि	६५५
(vii) दूरोहणसूक्तशंसने आरोहप्रकारोपदेशः	६५६
अवरोहप्रकारोपदेशः	६५७
पशुकामस्य मिथुनसूक्तानां शंसनविधिः	६५८
(viii) विषुवन्नामकस्याहो मनुष्यसाम्येन प्रशंसा	६५९
विषुवद्विधौ क्विद् विचारः, विषुवत्प्रशंसा च	६५९-६६१
महाव्रताख्येऽहनि कस्यचित् पशोविधानम्, तद्देवताप्रशंसा च	६६२
[१९] चतुर्थपञ्चिकायाः चतुर्थोऽध्यायः	६६४-६८८
(i) आख्यायिका—द्वादशाहकृतुविधानार्था	६६४
शास्त्रान्तरीयविधिभ्रवणात् द्वादशाहयागस्य विध्युत्तयनम्	६६४
द्वादशाहयागस्य अहःकलसिप्रदर्शनम्	६६५
(ii) व्यूढद्वादशाहयागस्य विधिः	६६६
व्यूढद्वादशाहे दीक्षादिसङ्ख्याविकल्पं बाधित्वा नियमः	६६७
उपसत्सु च विशेषविधिः	६६७
द्वादशसु दिनेषु सोमाभिषवविधिः	६६७
दीक्षोपसत्सुत्यादिनसङ्ख्यानां प्रशंसा	६६८
बृहत्यादिच्छन्दोविषयकविचारः	६६८
(iii) द्वादशाहयागस्य यजनयाजनाधिकारिणोर्निर्णयः	६६९
द्वादशाहे दीक्षां प्राप्तवत्सु यजमानेषु दीक्षाप्राप्तेः प्रशंसा	६७०
यजमानपापविनाशहेतुत्वात् ऋत्विजः प्रशंसा	६७२
द्वादशाहयागस्य ज्येष्ठत्वेन प्रशंसा	६७२
ज्येष्ठ्यश्रैष्ठ्यहेतुत्वे उदाहरणप्रदर्शनम्	६७३
द्वादशाहयागे पापपुरुषस्य याज्यत्वनिषेधः	६७३

(iv) व्यूढद्वादशाहे प्रथमैकादशद्वादशदिनव्यतिरिक्तो यो नवरात्रः, तत्र ये त्रयस्त्र्यह्नाः सम्पन्नाः तेषां प्रशंसा ६७४

आख्यायिका—द्वादशाह्यागस्य दीक्षायाः कालविशेषविधानार्थां ६७५

द्वादशाह्यागे दीक्षायाः कालविशेषविधिः ६७६

दीक्षार्थिनालब्धस्य प्राजापत्यपशुविधानम् ६७७

आप्रीयाज्यासु च विशेषविधिः ६७७

सामिधेनीषु च विशेषविधिः ६७७

पश्वङ्गे पशुपुरोडाशे च विशेषविधिः ६७८

“यथ श्रद्ध्याप्रियो भवन्ति”—इत्यत्र विचारः ६७८

“यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाशः”—इत्यत्र विचारः ६७९

वायुप्राजापत्योरभिन्नत्वे मन्त्रप्रमाणप्रदर्शनम् ६७९

भरतद्वादशाह-व्यूढद्वादशाहयोः सन्नत्वे विशेषविधयः ६७९

(v) आख्यायिका—व्यूढद्वादशाहप्रशंसार्था ६८०

छन्दसां व्यूहनविधिः, तत्प्रशंसा च ६८१

वृहद्रथन्तरयोः स्नातोः प्रशंसार्था ६८२

स्यैतनौघसयोः साम्नोर्वृद्धिधूमरूपत्वेन प्रशंसा ६८३

देवयजनशब्दस्य विवक्षितार्थव्याख्यानम् ६८३

चन्द्रमसि कृष्णरूपप्रसङ्गाद् यागेषु मुख्यत्वेन शुक्लपक्षस्य विधिः ६८४

पशुशब्दस्य विवक्षितार्थव्याख्यानम् (पुष्टिहेतुः पशुः) ६८४

द्यावापृथिव्योः परस्परमुपकार्योपकारकसम्बन्धवर्णनम् ६८५

(vi) आख्यायिका—पृष्ठस्तोत्रोपयुक्तसाम्नां विधानार्था ६८५

वृहद्रथन्तरवैरूपवैराजशाक्वरैरवतसाम्नामुत्पत्तिकथा ६८६

वृहदादीनां घृणां सप्तानां पृष्ठस्तोत्रसाधनत्ववर्णनम् ६८७

षड्विधपृष्ठस्तोत्रसामाधारत्वेन षड्विधच्छन्दसामुपन्यासः ६८७

गायत्र्यादिकल्पनाप्रकारवेदनपूर्वकानुष्ठानस्य प्रशंसा ६८८

[२०] चतुर्थपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः ६८९-७०८

(i) द्वादशाहकृतौ प्रायणीयं नाम प्रथममहः, उदयनीयं नाम द्वादशमहः, अविवेक्यं नामैकादशमहः, तद्व्यतिरिक्तानां नवानामहानां

प्रथमेऽहनि देवता-स्तोम-साम-च्छन्दसां विधानम् ६८९

(ii) प्रथमेऽहनि मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः ६९४

(iii) द्वितीयेऽहनि देवता-स्तोम-साम-च्छन्दसां विधानम् ६९९

(iv) मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः ७०३

॥ इति समाख्य-ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमभागस्य विषयसूची ॥

ऐतरेय ब्राह्मण हिन्दी विषय-सूची

सोमयाग-निरूपण

प्रथम पञ्चिका

प्रथम अध्याय [१]

दीक्षणीय इष्टि

पञ्चिका खण्ड अध्याय खण्ड	विषय	पृष्ठ
i. १ = i. १	दीक्षणीय आहुति	१२
२	आहुति और होतृ शब्द का निर्वचन	२५
३	यज्ञ में दीक्षित यजमान का पुनर्जन्म	२७
४	दीक्षणीय इष्टि में विनियुक्त मन्त्र	३५
५	स्विष्टकृतयाग के मन्त्र	४०
६	विराज मन्त्रों का विकल्प	४५

द्वितीय अध्याय [२]

प्रायणीय इष्टि [=प्रारम्भिक कृत्य]

७ = ii. १	प्रायणीय इष्टि और उसके देवता	५१
८	प्रायजाहुतियाँ	५७
९	प्रायणीय इष्टि में विनियुक्त मन्त्रों के छन्द	६२
१०	स्विष्टकृतमन्त्रों में विराज छन्द	६५
११	प्रायजाहुतियों और अनुयाजाहुतियों का प्रयोग, पत्नीसंयाज, प्रायणीय और उदयनीय इष्टि	६८

तृतीय अध्याय [३]

सोमक्रय और सोमानयन

१२ = iii. १	सोमक्रय और सोमानयन	७६
१३	सोम की सामने लाना	७८
१४	सोम की गाड़ी के जूए खोलना	९०
१५	सोम के लिए आतिथ्येष्टि	९३
१६	अग्निमन्थन	९७
१७	आतिथ्येष्टि के अन्य कृत्य	१०९

चतुर्थ अध्याय [४]

प्रवर्ग्य इष्टि

१८ = iv.	१	प्रवर्ग्य की उत्पत्ति	११७
१९	२	होता के प्रथम इक्कीस मन्त्र	११९
२०	३	पावमानी ऋचाएँ और अन्य मन्त्र	१२२
२१	४	मन्त्रों के प्रथम पर्याय	१२४
२२	५	मन्त्रों के द्वितीय पर्याय	१३१
२३	६	उपसद	१३८
२४	७	तानूनप्त्रेष्टि	१४४
२५	८	उपसद (क्रमागत)	१४७
२६	९	प्रयाज और अनुयाज आहुतियों का निषेध, तानूनप्त्र और निह्व	१५४

पञ्चम अध्याय [५]

अग्नि, सोम का आनयन और आहुतियाँ

२७ = v.	१	वाणी से सोम का क्रय	१५९
२८	२	अग्निप्रणयन के मन्त्र	१६१
२९	३	हविर्द्वान-प्रवर्तन के मन्त्र	१७३
३०	४	अग्नि और सोम-प्रणयन के मन्त्र	१८०

द्वितीय पञ्चिका

सोमयाग (क्रमागत)

प्रथम अध्याय [६]

पशु-याग

ii.	१ = vi.	१	यूप का गाड़ना	१९१
	२	२	यूप के अञ्जन में अनुवचनीय मन्त्र	१९६
	३	३	यज्ञ और यूप का रहस्य	२०५
	४	४	आग्नी मन्त्रों से प्रयाजाहुतियाँ	२१२
	५	५	पशु का पर्याग्निकरण	२१७
	६	६	पश्वालम्भन में प्रयुक्त प्रैष-मन्त्र	२२०
	७	७	पश्वालम्भन में प्रयुक्त प्रैष-मन्त्र	२३०
	८	८	यज्ञीय-पशु	२३६

९	९	पुरोडाश और पशु-याग का सम्बन्ध, दीक्षित यजमान का प्रशस्त्य	२४०
१०	१०	मनोता के लिए आहुति-भाग	२४४

द्वितीय अध्याय [७]

पशुयाग और प्रातरनुवाक

११ = vii.	१	पशु के पर्यग्निकरण का कारण	२४९
१२	२	वपा के बूंदों की आहुति	२५४
१३	३	स्वाहाकृतियों की आहुतियाँ	२५९
१४	४	वपा की आहुति	२६२
१५	५	प्रातरनुवाक के अनुवचन का काल	२६५
१६	६	प्रातरनुवाक का प्रारम्भ	२७०
१७	७	मन्त्रों की संख्या	२७४
१८	८	प्रातरनुवाक के अनुवचन का प्रकार, प्रातरनुवाक के देव	२८०

तृतीय अध्याय [८]

अपोनग्नीय और अन्य इष्टियाँ

१९ = viii.	१	कवषु ऋषि की कथा	२८६
२०	२	वसन्तीवरी और एकघना जल का मिश्रण	२८९
२१	३	उपांशु और आसोर्यामि-ग्रह	२९७
२२	४	बहिष्पवमान-स्तोत्र	३००
२३	५	तीनों सवनों की पुरोडाश-आहुतियाँ	३०४
२४	६	हविष्पङ्क्ति-आहुति	३०८

चतुर्थ अध्याय [९]

विभिन्न-ग्रह

२५ = ix.	१	ऐन्द्रवायवग्रह, मैत्रावरुणग्रह और आश्विनग्रह	३१५
२६	२	ग्रहों के प्रतीकार्थ	३१८
२७	३	होता द्वारा ग्रह-शेष का भक्षण	३२२
२८	४	ग्रहों के लिए होता द्वारा प्रयुक्त यजनार्थ दो मन्त्र	३२६
२९	५	ऋतु-ग्रह याग	३२९
३०	६	होतृ चमस का भक्षण और पान	३३१
३१	७	तृष्णींशंस	३३४
३२	८	तृष्णींशंस का प्रतीकार्थ	३३८

पञ्चम अध्याय [१०]

आज्यशस्त्र

३३ = x.	१	आहाव और निविद (पुरोसूक्)	३४१
३४	२	निविद के शब्द (पुरोसूक्)	३४५
३५	३	आज्यसूक्त का पाठ	३४९
३६	४	ऋत्विजों की शाला, अच्छावाक-शस्त्र	३५१
३७	५	स्तोत्र और शस्त्र का प्रयोज्यत्व	३५५
३८	६	होतृजप	३६०
३९	७	तूष्णींशंस, पुरोसूक् और सूक्त	३६५
४०	८	सूक्त (आज्यशस्त्र का)	३६८
४१	९	सूक्तगत मन्त्रों की आधिदैविक प्रशंसा	३७४

तृतीय पञ्चिका

सोमयज्ञाग (क्रमागत)

प्रथम अध्याय [११]

प्रउगशस्त्र, वषट्कार और निविद

iii.	१ = xi.	१	प्रउगशस्त्र के सात तृच	३७९
	२	२	तृचों का तात्पर्य	३८३
	३	३	यजमान के अनिष्ट का हीता का सामर्थ्य	३८७
	४	४	शस्त्र के वास्तविक देवरूप अग्नि	३९१
	५	५	वषट्कार और अनुवषट्कार	३९५
	६	६	वषट्कार का तात्पर्य	३९८
	७	७	वषट्कार के तीन अवान्तर भेद	४००
	८	८	वषट्कार का अनुमन्त्रण	४०५
	९	९	प्रैष, पुरोसूक्, वेदि, निविद और ग्रह शब्द का निर्दिचन	४०८
	१०	१०	निविदों का स्थान	४११
	११	११	निविदों के शंसन की विधि	४१३

द्वितीय अध्याय [१२]

मरुत्वतीय और निष्केवल्यशस्त्र

१२ = xii.	१	आहाव और प्रतिगर	४२१
१३	२	शस्त्र के प्रारम्भ में अनुष्टुप्	४२५

१४	३	कुछ शस्त्रों में मृत्यु का छिपना	४२८
१५	४	मरुत्वतीय शस्त्र का प्रारम्भ	४३१
१६	५	इन्द्र के आह्वान का प्रगाथ	४३४
१७	६	ब्रह्मणस्पति का प्रगाथ	४३५
१८	७	धाय्या (प्रक्षेपणीय) मन्त्र	४४०
१९	८	मरुत्वतीय प्रगाथ और सूक्त	४४५
२०	९	महर्तों के लिए शस्त्र की उत्पत्ति	४५०
२१	१०	निष्केवल्यशस्त्र के लिए इन्द्र का दावा	४५४
२२	११	इन्द्र की पत्नी प्रासहा और धाय्या मन्त्र	४५६
२३	१२	साम और शस्त्र के चार भाग	४६२
२४	१३	स्तोत्रिय, अनुरूप, धाय्या, साम-प्रगाथ और सूक्त	४६६

तृतीय अध्याय [१३]

वैश्वदेव और आग्निमास्तशस्त्र

२५ = xiii.	१	छन्दों के द्वारा सोमानयन	४७१
२६	२	सोमानयन में गायत्री की सफलता और उसका नखच्छेद	४७३
२७	३	सवन-त्रय की उत्पत्ति	४७६
२८	४	त्रिष्टुप् और गायत्री की अक्षर संख्या	४७८
२९	५	आदित्य, सवितृ, वायु और द्यावापृथ्वी के ग्रह	४८१
३०	६	(सोम में) ऋग्वेदों का भाग	४८५
३१	७	विश्वदेवों के सूक्त और धाय्या मन्त्र	४८८
३२	८	अग्नि, सोम और विष्णु की आहुतियाँ	४९३
३३	९	प्रजापति और उनके कन्या की कथा तथा भूतपति की उत्पत्ति	४९६
३४	१०	आदित्य, भृगु, अङ्गिरस और वृहस्पति आदि देवों की उत्पत्ति	५००
३५	११	वैश्वानर और मरुतों के सूक्त और आग्निमास्त के स्तोत्रिय और अनुरूप मन्त्र	५०५
३६	१२	जातवेद सूक्त	५०८
३७	१३	देवपत्नियों, यम और काव्यों के लिए आहुतियाँ	५१०
३८	१४	इन्द्र का भाग और विष्णु, वरुण और प्रजापति के मन्त्र	५१६

चतुर्थ अध्याय [१४]

अग्निष्टोम पर सामान्यतः विचार

३९ = xiv.	१	अग्निष्टोम शब्द की उत्पत्ति	५२३
४०	२	अग्निष्टोम का विस्तृत विवेचन	५२६
४१	३	अग्निष्टोम पर आधृत उक्थ्य और अतिरात्र, अग्निष्टोम में स्तोत्रिय ऋचाओं की संख्या	५३०
४२	४	अग्निष्टोम के चार स्तोत्र	५३५
४३	५	अग्निष्टोम, चतुष्टोम और ज्योतिष्टोम	५३९
४४	६	अग्निष्टोम का साह्र सम्पादन	५४३

पञ्चम अध्याय [१५]

याग के विषय में कुछ विशेष विचार

४५ = xv.	१	देवताओं द्वारा याग का प्रत्यावर्तन	५४८
४६	२	ऋत्विज के चुनाव में त्रुटियाँ	५५२
४७	३	धातु और अन्य देवों के लिए आहुतियाँ	५५६
४८	४	देविकाओं के लिए आहुतियाँ	५६१
४९	५	उक्थ की उत्पत्ति और प्रकार एवं उसके साम	५६५
५०	६	सायंसवन में होत्रकों के शस्त्र	५६८

चतुर्थ पञ्चिका

सोमयाग (क्रमगत)

प्रथम अध्याय [१६]

षोडशी और अतिरात्र याग

iv.	१ = xvi.	१	षोडशी याग की प्रकृति	५७३
	२	२	षोडशी शस्त्र का उच्चारण प्रकार	५७७
	३	३	छन्दों को परस्पर मिलाना	५७९
	४	४	महानाम्नी ऋचाओं से उपसर्जन	५८३
	५	५	अतिरात्र की उत्पत्ति	५८८
	६	६	तीनों सवनों में अतिरात्र के शस्त्र और सन्धिस्तोत्र	५९१

द्वितीय अध्याय [१७]

'आश्विनशस्त्र और गवामयन

७ = xvii.	१	प्रजापति द्वारा सूर्या को पुरस्काररूप आश्विनशस्त्र	५९७
८	२	शस्त्र के लिए देवताओं की दौड़	६००
९	३	दौड़ में देवताओं के वाहन	६०३

१०	४	सूर्य, इन्द्र और रथन्तर साम आदि के मन्त्र	६०७
११	५	शस्त्र का उपसंहार	६१३
१२	६	गवामयन का चतुर्विंश अहः	६१७
१३	७	सत्र के दो साम और सत्र के भागों का क्रम	६२२
१४	८	चतुर्विंश और महाव्रत दिनों के निष्केवल्य शस्त्र की विशेष विधि	६२७

तृतीय अध्याय [१८]

षडह और विषुवन्त

१५=xviii.	१	षडह विधान	६३०
१६	२	मास में पाँच षडह	६३३
१७	३	गवामयन, आदित्यानामयन और अङ्गिरसामयन	६३५
१८	४	एकविंश विषुवन्त अहः	६३९
१९	५	स्वरसाम, अमिजित और विश्वजित एवं विषुवन्त	६४४
२०	६	राक्ष्य सूक्त में दूरोहण	६४८
२१	७	दूरोहण के शंसन की विधि	६५६
२२	८	विषुवन्त दिन की प्रभेदक विशेषताएँ	६५९

चतुर्थ अध्याय [१९]

द्वादशाह इष्टि

२३=xix.	१	द्वादशाह इष्टि की उत्पत्ति	६६४
२४	२	द्वादशाह इष्टि के अवयव	६६६
२५	३	प्रजापति और द्वादशाह	६६९
२६	४	द्वादशाह के लिए दीक्षा, प्रजापति के लिए पशु और वायु के लिए पुरोडाश	६७०
२७	५	व्यूढद्वादशाह	६८०
२८	६	पृष्ठ-साम	६८५

पञ्चम अध्याय [२०]

द्वादशाह के प्रथम दो दिन

२९=xx.	१	प्रथम दिन के प्रातः और माध्यन्दिनसवन के शस्त्र	६८९
३०	२	अवशिष्ट शस्त्र	६९४
३१	३	द्वितीय दिन के प्रातः और माध्यन्दिनसवन के शस्त्र	६९९
३२	४	अवशिष्ट शस्त्र	७०३

भूमिका

महिदासैतरेयसिंसदृष्टं ब्राह्मणं तु यत् ।

‘अग्निर्वा’ इतिहारभ्य ‘स्तृणुते स्तृणुते’ऽन्तकम् ॥ १ ॥

चात्वारिंशाख्यमध्यायाश्चत्वारिंशद्विहेति ङण् ।^१

क्रियते भूमिका तस्य ब्राह्मणार्थप्रकाशिका ॥ २ ॥

ईश्वर की विमल वाणी वेद वस्तुतः मन्त्र एवं ब्राह्मणात्मक हैं ।^२ जैमिनि के अनुसार वेद के मन्त्रावशिष्ट अंश ‘ब्राह्मण’ हैं^३ जो न तो मन्त्र ही हैं और न मन्त्र कहे ही जा सकते हैं ।^४ जैमिनीय सूत्र के भाष्य में शबर ने दो श्लोक उद्धृत किए हैं जिनमें ब्राह्मण ग्रन्थों को दस विशेषताओं से समन्वित कहा गया है ।^५ इस प्रकार सामान्य रूप से इनमें हेतु, निर्वचन, भत्सना, प्रशंसा, संशय, विधि, उदाहरण, उपाख्यान, पुराकल्प और पूर्वापर की आलोचना से अर्थ का व्यवधारण करना आदि विषय हैं ।

चारों वेदों के अपने-अपने ब्राह्मण ग्रन्थ हैं । १. ऐतरेय और कौषीतकि (जिसे शङ्खायन या सांख्यायन भी कहते हैं) ब्राह्मण ऋग्वेद के हैं । २. तैत्तिरीय ब्राह्मण कृष्ण यजुर्वेद का है । शतपथ-ब्राह्मण शुक्ल यजुर्वेद का है । ३. जैमिनीय, ताण्ड्य (पञ्चविंश-षड्विंश), सामविधान, आर्षेय, मन्त्र, देवताध्याय, वंश एवं संहितोपनिषद् ब्राह्मण सामवेद

१. ‘त्रिंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञायां ङण्’—इति पा० सू० ५.१.६२ ।

२. मन्त्रब्राह्मणात्मकयोर्वेदनामधेयम्—आप० य० परि० १.३३ ।

३. ‘शेषे ब्राह्मणशब्दः’—जै० सू० २.१.३३ ।

४. ‘मन्त्राश्च ब्राह्मणं च वेदः । तत्र मन्त्रलक्षण उक्ते परिशेषसिद्धत्वात् ब्राह्मणलक्षणमवचनीयं मन्त्रलक्षणवचनेनैव सिद्धम्—जै० सू० २.१.३३ पर शबरस्वामी ।

५. हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।

परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥ १ ॥

उपमानं दशैते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु ।

एतत् स्यात् सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥ २ ॥

—जै० सू० २.१.३३ पर शबर द्वारा उद्धृत ।

६. एकपुरुषकर्तृकमुपाख्यामं परिकृतिः । बहुकर्तृकं पुराकल्प । यत्रान्यथाऽर्थः प्रतिभातः पीवापर्यालोचनेन व्यवधार्यान्यथा कल्प्यते सा व्यवधारणकल्पना; यद्यथा प्रतिगृह्णीयादिति श्रुतं प्रतिग्राह्येदिति कल्पयिष्यते विधिलक्षणमित्यत्र ब्राह्मणवाची विधिशब्दः । इति च तन्त्रवार्तिकम् ।

के हैं। ४. गोपथ ब्राह्मण अथर्ववेद का है। ये ब्राह्मण ग्रन्थ भारोपीय भाषाओं के सबसे प्राचीन ज्ञात गद्य के निदर्शन माने जाते हैं। इनमें मुख्य रूप से श्रौतयागों एवं ऋत्विजों के कर्म आदि के विषय में प्रतिपादन है। प्रसङ्गतः धार्मिक कृत्यों एवं यज्ञों को समझाने के लिए बहुत-सी कथा-वार्ताएँ भी पाई जाती हैं, तथा इनमें स्थान-स्थान पर शब्दों के निर्वचन भी हैं।

ऋग्वेद के ब्राह्मणों में ऐतरेय-ब्राह्मण प्रमुख है। परम्परा के अनुसार इसके द्रष्टा महिदास ऐतरेय हैं। षड्गुरुशिष्य (१२वीं शती) ने ऐतरेय ब्राह्मण की 'सुखप्रदा' वृत्ति में इन्हें किसी यज्ञवल्क नामक ब्राह्मण की 'इतरा' नामक द्वितीय स्त्री का पुत्र बतलाया है।^१ सायण ने भी ऐतरेय ब्राह्मण के भाष्य के उपोद्घात में 'ऐतरेय' नाम के व्युत्पत्ति के सन्दर्भ में एक परम्परागत कथानक प्रस्तुत किया है।^२ इसके अनुसार किसी महर्षि की अनेक पत्नियों में एक का नाम 'इतरा' था, जिसके पुत्र महिदास थे। पिता का स्नेह अन्य पत्नियों के पुत्रों पर था, महिदास पर नहीं। उन्होंने किसी यज्ञ-सभा में महिदास को हटाकर अन्य पुत्रों को अपनी गोद में बैठाया। खिन्नमुख महिदास को देखकर इतरा ने अपनी कुलदेवता भूमि का स्मरण किया। भूमि देवता दिव्य स्वरूप धारण कर यज्ञ-सभा में प्रकट हुई।^३ उन्होंने महिदास को केवल दिव्य सिंहासन पर ही नहीं बैठाया;^४ किन्तु उन्हें कुमारों की अपेक्षा अधिक पाण्डित्य भी प्रदान किया; और यह वर दिया कि उन्हें 'ब्राह्मण' प्रतिभासित होगा। इस अनुग्रह से महिदास के मन से 'अग्निर्वै देवानामवमः' से प्रारम्भ कर 'स्तृणुते' पर्यन्त चालिस अध्याय का ब्राह्मण प्रादुर्भूत हुआ। उसके बाद 'अथ महाव्रतम्' से लेकर 'आचार्याः' पर्यन्त आरण्यकव्रत रूप ब्राह्मण भी उन्हीं के मन से आविर्भूत हुआ।

१. 'आसीद् विप्रो यज्ञवल्को द्विभार्यस्तस्य' द्वितीयामितरेति चाहुः।'—इति० ऐ० ब्रा० षड्गुरु०। किन्तु यज्ञवल्कश्चायं पुराणादावन्वेष्टव्यः।
२. ऐ० ब्रा० पर सायणभाष्य, पृ० ८।
३. स चैतरेयस्त्वितरासुतत्वात् स्त्रीभ्यो ढका महिदासस्तथैषः।
महीप्रजीतासन आसनाच्च स्वाम्बासपत्नी मदनाशनाच्च॥
महादानाद् वेदरूपाच्च नाम त्रिषा निरुक्तं तु पृषोदरादि।
—इति ऐ० ब्रा० षड्गुरु०, पृ० ८।
४. ऐतरेयारण्यकव्याख्याने षड्गुरुशिष्यः—
इतराख्यस्य माताभूत् स्त्रीभ्यो ढक्यैतरेयगीः।
महिदासो महीदत्तमहासनसमासनात्।
अवोचाम ब्राह्मणादौ माहिदासेतिहासकम्॥
—ऐ० आ० षड्गुरु० भूमिका।

स्कन्दपुराण के एक अन्य कथानक के अनुसार हारीत ऋषि के वंश में माण्डूकि ऋषि की 'इतरा' नामक स्त्री से उत्पन्न होने के कारण इनका नाम 'ऐतरेय' पड़ा ।^१ बचपन से ही ये 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय'—मन्त्र का जाप करने लगे थे । यह किसी से बोलते नहीं थे । इसलिए माण्डूकि ने पिङ्गा नामक दूसरी स्त्री से विवाह किया जिससे उन्हें चार पुत्र हुए । वे बड़े ही विद्वान् थे । अतः उनका उत्तम सम्मान हुआ । इतरा ने अपने पुत्र से कहा कि तेरे गुणवान् होने के कारण तेरे पिता मेरा अपमान करते हैं । अतः मैं अब देह त्याग कर दूँगी । तब ऐतरेय ने उन्हें धर्म का उपदेश देकर देहत्याग के विचार से परावृत्त कर दिया । अन्त में भगवान् विष्णु ने उन दोनों को साक्षात् दर्शन देकर आशीर्वाद दिया । बाद में विष्णु भगवान् के आदेशानुसार कोटितीर्थ पर होने वाले हरिमेघ्य के यज्ञ में जाकर वेदार्थ पर इन्होंने प्रवचन किया । हरिमेघ्य ने इनका पूजन कर अपनी कन्या से इनका विवाह कर दिया ।

ऐतरेय आरण्यक में इनका अनेक बार निर्देश है । किन्तु वहाँ कहीं भी इन्हें उस ग्रन्थ का कर्ता नहीं कहा गया है ।^२ ऐतरेय उपनिषद् के मध्व भाष्य में भी इन्हें इतरा के तपोबल से उत्पन्न माना गया है ।^३ ब्रह्मसूत्र के मध्व भाष्य में इनके सम्बन्ध में ब्रह्माण्ड-पुराण से एक श्लोक भी उद्धृत किया गया है ।^४ किन्तु वह श्लोक इस पुराण में उपलब्ध नहीं है । भागवत पुराण के एक टीका के अनुसार इन्हें हरि का अवतार कहा गया है ।^५

इस प्रकार सायण इन्हें परम्परानुसार इतरा का पुत्र और आनन्दतीर्थ विशाल के पुत्र और नारायण का अवतार बताते हैं । छान्दोग्य उपनिषद् में इनके ११६ वर्ष तक

१. अस्मिन्नेव मम स्थाने हारीतस्याऽन्वयेऽभवत् ।
माण्डूकिरिति विप्राग्रयो न वेदवेदाङ्गपारगः ॥
तस्यासीदितरानाम भार्या साध्वी गुणैर्युता ।
तस्यामुत्पद्यतसुतस्त्वैतरेय इति स्मृतः ॥
—इति स्कन्द० १.२.४२.२८-३० ।
२. ऐ० आ० २.१.८; ३.७ ।
३. प्रादुर्बभूव भगवांस्तपसेतराया, नारायणोऽब्जजसुतस्य विशाल नाम्नः.....दासत्व-
मापुरत एव महत्सुराणां, दासत्वतः स महिदास इति प्रसिद्धः ।—इति ऐ० उ०
मध्वभाष्यम् ।
४. महिदासाभिज्ञो जज्ञे इतरायास्तपोर्बलात् ।
साक्षात् स भगवान् विष्णुर्यस्तन्त्रं वैष्णवं व्यधात् ॥
—इति ब्रह्माण्डे-द्र० ब्र० सू० मध्वभाष्य ।
५. भाग० २.७.१९ पर विजयध्वज ।

जीवित रहने की बात कही गई है ।^१ अतः यह निःसन्देह है कि ये एक प्रख्यात ऋषि थे । शाङ्खायन गृह्यसूत्र^२ में इनके 'ऐतरेय' और 'महैतरेय' नामों के उल्लेख से इसकी पुष्टि हो जाती है । 'महिदास' शब्द की व्युत्पत्ति चुरादिगणीय पूजार्थक 'मह' धातु, दानार्थक 'दाच्' धातु और आसनार्थक 'आस्' धातु से होती है ।

ऐतरेय ब्राह्मण और उसका प्रतिपाद्य—

ऐतरेय ब्राह्मण में चालीस अध्याय हैं । प्रत्येक पाँच अध्याय की 'पञ्चिका' संज्ञा है । इस प्रकार इसमें कुल आठ पञ्चिकाएँ हैं । प्रत्येक अध्याय में खण्डों की कल्पना है । इस तरह चालीस अध्यायों में २८५ खण्ड हैं ।

इस ब्राह्मण का प्रधान विषय सोमयाग है । अग्निष्टोम समस्त सोमयाग की प्रकृति है, अतः इसका विधान प्रथम, द्वितीय पञ्चिका और तृतीय पञ्चिका के पञ्चम अध्याय के पाँचवें खण्ड तक है । यह एक दिन का प्रयोग है । उसके बाद अग्निष्टोम की विकृतियों—उक्थ्यः, क्रतु, षोड्षि-प्रयोग और अतिरात्र क्रतु, जो एक दिन के ही प्रयोग हैं, चतुर्थ पञ्चिका के दूसरे अध्याय के पाँचवें खण्ड तक वर्णित हैं । छठवें खण्ड के तीसरे अध्याय के आठवें खण्ड तक 'गवामयन-सत्र' का विवरण है जो ३६० दिन का प्रयोग है । इसी के बीच में 'आदित्यानामयन-सत्र' और 'अङ्गिरसामयन-सत्र' भी वर्णित हैं । चतुर्थ पञ्चिका तक बीच-बीच में निबिद्, धाय्या और तूष्णींशंस आदि का और प्रातः, माध्यन्दिन और सायं सवनों में प्रयुज्यमान प्रउगशस्त्र और मरुत्वतीय शस्त्र आदि अनेक शस्त्रों का विधान है । पाँचवीं पञ्चिका में द्वादशह् यग और षष्ठ में 'अग्निहोत्र याग' आदि का वर्णन है । सातवीं और आठवीं पञ्चिका में 'राजसूय क्रतु' [= सोमयागविशेष] वर्णित है । आठवीं पञ्चिका में 'राज्याभिषेक' का और 'ब्रह्मपरिमर' का प्रतिपादन है । इस ब्राह्मण के अन्तिम अध्याय में पुरोहित के धार्मिक और राजनैतिक क्रियाकलाप वर्णित हैं । इस प्रकार प्रस्तुत ब्राह्मण में प्रायः ग्यारह यज्ञों का विधान किया गया है ।

ऐ० ब्रा० में मुख्य रूप से ३३ ही देवता माने गए हैं ।^३ इनमें भी इन्द्र को सभी देवों में श्रेष्ठ माना गया है । इन्हें देवों में सबसे अधिक ओजस्वी, बली, साहसी यथार्थ एवं सबसे दूर तक पार लगाने वाला बताया गया है ।^४

१. छा. उ० ३.१६.७ । तु० जै० उप० ब्रा० ४.२ ।

२. शाङ्खा० गृह्य० ४.१०.३ । द्र० आश्व० गृह्य० ३.४.४ इस पर मोन है ।

३. 'त्र्यस्त्रिंशद् वै देवा'.....ऐ० ब्रा० पृ० २८३ ।

४. 'स वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमः'—ऐ० ब्रा० ७.१६ ।

इनमें चार प्रकार के गुण बतलाए गए हैं -- १. देवता सत्य से युक्त होते हैं, २. वे परोक्षप्रिय होते हैं, ३. वे एक दूसरे के घर में नहीं रहते और ४. वे मर्त्यों को अमरत्व प्रदान करते हैं ।^१

ऐतरेय ब्राह्मण के अन्तिम तीन अध्यायों में कुछ ऐतिहासिक विवरण भी उपलब्ध हैं । इनके अनुसार भारत की पूर्वी सीमा में विदेह आदि अनेक जातियों का राज्य था । दक्षिण में भोज राज्य, पश्चिम में 'नीच्य' और 'अपाच्य' का राज्य, उत्तर में उत्तर कुरुओं और उत्तर मद्र का राज्य तथा मध्य प्रदेश में कुरु एवं पाश्चात्त्यों का राज्य था । इस तरह इस ब्राह्मण में अनेक ऐतिहासिक व्यक्तियों के भी नाम आए हैं; जैसे— परीक्षित-पुत्र-जनमेजय, मनु-पुत्र शर्यात, उग्रसेन-पुत्र युधांशूषि, पित्रवन-पुत्र सुदास और दुष्यन्त-पुत्र भरत आदि । इसी प्रकार काशी, मत्स्य, कुरुक्षेत्र एवं खाण्डव आदि स्थानों का भी उल्लेख है ।

सम्पूर्ण ब्राह्मण में बीच-बीच में अनेक आख्यान आए हैं, जिनमें शुनःशेप की कथा बड़े विस्तार से उपनिबद्ध है ।^२ संक्षेप में आख्यान इस प्रकार है—

इक्ष्वाकुवंशीय राजा हरिश्चन्द्र के कोई सन्तान न थी । इसलिए उन्होंने वरुण-देव की उपासना की तथा उनसे प्रार्थना की कि यदि सन्तान हुई तो उसे वरुण देव को समर्पित करेंगे । वरुण के प्रसाद से राजा को रोहित नामक लड़का हुआ; किन्तु वरुण के माँगने पर राजा लड़के को देने की बात टालते रहे । अन्त में वरुण के प्रकोप से राजा रोग-ग्रस्त हो गए । तब राजा ने अजीर्त ऋषि के पुत्र शुनःशेप को खरीद कर उसकी बलि का उपक्रम रचा । यज्ञ आरम्भ हुआ जिसमें विश्वामित्र, जमदग्नि, अश्वत्थ और वसिष्ठ क्रमशः होता, अध्वर्यु, उद्गाता और ब्रह्मा बने । वरुण की स्तुति कर शुनःशेप ने बन्धन से मुक्ति पा ली और राजा हरिश्चन्द्र भी रोगमुक्त हो गए । शुनःशेप ने अपने लोभी पिता का परित्याग कर दिया तब विश्वामित्र ने उसे पुत्र रूप में वरुण किया ।

ऐतरेय ब्राह्मण का वैज्ञानिक पक्ष

प्राचीन काल में वैदिक भारतीय इस निष्कर्ष पर पहुँच गए थे कि सूर्य एक है और वह कभी अस्त नहीं होता । 'यह सूर्य वास्तव में न तो अस्त ही होता है और न उदित ।'^३ (i) जब लोग ऐसा सोचते हैं कि वह (सूर्य) अस्त होता है तो वास्तविकता यह होती है कि वह दिन के अन्त में पहुँचता है, उल्टा हो जाता है, नीचे रात्रि बनाता है और ऊपर दिन । (ii) और, जब लोग ऐसा सोचते हैं कि सूर्य प्रातःकाल उदित होता है तो उसका अर्थ है कि वह रात्रि के अन्तिम प्रहर में पहुँच कर उल्टा हो जाता है,

१. ऐ० ब्रा० १.१.६; ३.३.९; ५.२.४; ६.३.४ । २. ऐ० ब्रा० ३३-३५ ।

३. 'स वा एष न कदाचन' 'निम्लोचति' ऐ० ब्रा० ४.६, पृ० ५४५-५४७ ।

जिससे नीचे दिन बनता है और ऊपर रात्रि । इस तरह वह वस्तुतः कभी भी अस्त नहीं होता । यह उक्ति 'सूर्य प्रज्ञप्ति' में उल्लिखित जैन सिद्धान्त के विपरीत है; क्योंकि जैन सिद्धान्त के अनुसार दो सूर्य एवं दो चन्द्र हैं । ग्रीस (यूनान) में हिराक्लिट्स (ई० पू० ६००) ने भी इसी प्रकार की भ्रामक बात कही थी कि प्रति दिन एक नया सूर्य जन्म लेता है और मरता है ।^१

ब्राह्मणकाल में भारतीयों को 'विषुव काल' का भी ज्ञान था । विषुव को यज्ञिय वर्ष के मध्य में रक्खा गया था । उस तिथि को रात और दिन बराबर के होते थे ।^२ इसी प्रकार 'दिवाकीर्त्य' कर्म का विधान भी दो पक्षों अर्थात् अर्धवर्षों के मध्य में किया गया है ।

इस ब्राह्मण का महत्त्वपूर्ण उपदेश अपने जीवन में दृढ़ निश्चय के साथ अकलान्त रूप से सदा आगे बढ़ते रहने के लिए ही दिया गया है—

‘चरन् वै मधु विन्दति चरन् स्वादुमुदुम्बरम् ।

सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरैश्चरैवेति ॥’

‘सक्रिय व्यक्ति को मधु की प्राप्ति हो जाती है और सदा गतिशील व्यक्ति स्वादिष्ट उदुम्बर आदि फल प्राप्त कर लेता है । अविश्रान्त रूप से अर्हर्निश गतिमान रहने के कारण ही सूर्य विश्व-वन्द्य है; अतः जीवन में दृढ़ निश्चय के साथ आगे चलते चलो, चलते चलो ।

ऐतरेय ब्राह्मण की टीकाएँ और भाष्य

ऐतरेय ब्राह्मण पर महुभास्कर का भाष्य है जो अभी प्रकाशित नहीं है । इस पर गोविन्द स्वामी की टीका है जो अद्यावधि हस्तलिखित प्रति के ही रूप में उपलब्ध है । षड्गुरुशिष्य की वृत्ति मात्र ३२ अध्याय तक छपी है । इस ब्राह्मण पर सुविस्तृत एवं प्रख्यात भाष्य केवल सायण का ही है जो दो बार प्रकाशित हो चुका है ।

वेद के भाष्यकारों में सायण अत्यन्त प्रतिभाशाली थे । वे विजयनगर के राजा बुक्क (प्रथम), संगम द्वितीय और हरिहर तृतीय के मन्त्री थे । उन्होंने चम्प नरेन्द्र को पराजित किया था । इस प्रकार सायण का समय चौदहवीं शती सिद्ध होता है । ऐसी मान्यता है कि वे ७२ वर्ष की अवस्था में दिवंगत हुए । उन्होंने अनेक उद्भट विद्वानों के सहयोग से चारों वेदों की संहिताओं, उनके ब्राह्मण एवं आरण्यक ग्रन्थों पर भी भाष्य लिखे हैं । उनके प्रधान सहयोगी नरहरि सोमयाजी, नारायण वाजपेययाजी और पंढरी दीक्षित थे ।

१. द्र० पी० वी० काणे, धर्मशास्त्रों का इतिहास, भाग ४, अनु० अर्जुन चौबे काश्यप, पृ० २५६ ।

२. ‘एकविंशमेतद्दहस्पयन्ति विषुवन्तं मध्ये संवत्सरस्य’ ऐ० ब्रा० ४.१८ (१८.४) ।

सर्वप्रथम सायण ने कृष्णयजुर्वेद की तैत्तिरीय संहिता पर भाष्य लिखा । उसके बाद क्रमशः ऋग्वेद (शाकल संहिता), शुक्लयजुर्वेद (काण्व संहिता), सामवेद (कौथुम संहिता) और अथर्ववेद (शौनकसंहिता) पर भाष्य लिखा । इसके अतिरिक्त सायण ने सामवेद के आठ प्रसिद्ध ब्राह्मण ग्रन्थों ऋग्वेद के ऐतरेय ब्राह्मण, कृष्णयजुर्वेद के तैत्तिरीय ब्राह्मण और शुक्ल यजुर्वेद की माध्यन्दिन शाखा के शतपथ ब्राह्मण पर भी भाष्य लिखा । इसी तरह उन्होंने तैत्तिरीय आरण्यक और ऐतरेय आरण्यक पर भी भाष्य लिखा । इसके अतिरिक्त अनेक ग्रन्थ भी लिखे । मन्त्रित्व का दुरुहकार्य करते हुए, एक युद्ध में सक्रिय भाग लेकर भी सायण ने इतने भाष्यों का प्रणयन किया और पाँच मौलिक ग्रन्थों की भी रचना की—यह विद्वत् समाज के लिए अत्यन्त आश्चर्य का विषय है ।

ऐतरेय ब्राह्मण के संस्करण

१. सर्वप्रथम इसे सॉर्टिन हाग ने १८६३ ई० में अंग्रेजी अनुवाद के साथ सम्पादित कर बम्बई से प्रकाशित किया । २. ज्यूडर आउफ्रेक्ट ने १८७९ ई० में सायण भाष्य के सारांश के साथ सम्पादित कर बोन से प्रकाशित किया । ३. चार भाग में सम्पूर्ण सायण भाष्य के साथ १८९४-१९०६ ई० में सत्यव्रत सामश्रमि, महोदय ने सम्पादित कर कलकत्ता से प्रकाशित किया । ४. पं० काशीनाथ शास्त्री आगाशे ने सायण भाष्य के साथ दो भागों में सम्पादित कर १८९६ ई० में आनन्दाश्रम, पूना से प्रकाशित किया । ५. अनन्तकृष्ण शास्त्री ने षड्गुरुशिष्य की सुखप्रदा वृत्ति के साथ तीन भागों में (अपूर्ण) १९४२-५२ में त्रिवेन्द्रम् से प्रकाशित किया । ६. ए० बी० कोथ द्वारा १९२० में (हार्बर्ड ओ० सी० २५वीं जिल्द) अंग्रेजी में अनूदित हुआ । ७. इसके अतिरिक्त निर्णय सागर से १९२५ में मूलमात्र छपा था ।

प्रस्तुत संस्करण

अनेक वर्षों से सायण भाष्य के साथ ऐतरेय ब्राह्मण दुष्प्राप्य था । इस ब्राह्मण की कोई हिन्दी टीका भी प्राप्त नहीं थी । पं० गंगासहाय उपाध्याय कृत 'हिन्दी ऐतरेय ब्राह्मण' मूल के बिना ही साहित्य सम्मेलन, प्रयाग से १९५० में छपा था जो हाग के अंग्रेजी अनुवाद के हिन्दी रूपान्तर होने से मूल से बहुत दूर हो गया था । उससे ऐतरेय ब्राह्मण की आत्मा ही आच्छन्न हो गई थी । अतः सायणभाष्यानुसारी हिन्दी अनुवाद से युक्त प्रस्तुत संस्करण की अत्यन्त आवश्यकता थी जो ऐतरेय ब्राह्मण के विद्यार्थी के लिए उपादेय हो । प्रस्तुत संस्करण में इस अभाव की पूर्ति का प्रयास किया गया है ।

वैदिक भाषा की दुरुहता के कारण हिन्दी अनुवाद में अनेक स्थानों पर भावानुवाद करना पड़ा है तथा हिन्दी भाषा के सौष्ठव की दृष्टि से कहीं-कहीं पर एकवचन और बहुवचन को भी हमने परिवर्तित कर दिया है; जैसे अग्नि, इन्द्र, प्रजापति आदि सम्मानित देव हैं, अतः 'इन्द्र करता है' को हमने जानबूझ कर 'इन्द्र करते हैं' या 'प्रजापति पान करता है' को 'प्रजापति पान करते हैं' आदि कर दिया है ।

ऐतरेय ब्राह्मण में दो क्रम हैं, १. पञ्चिका-क्रम और २. अध्याय-क्रम । पञ्चिका क्रम के अनुसार आठ पञ्चिकाएँ हैं, और अध्याय-क्रम के अनुसार कुल चालीस अध्याय हैं । इन दोनों ही क्रमों को इस संस्करण में दिया गया है । प्रथमतः पञ्चिका-क्रम के शीर्षक हैं; और उसके बाद अध्याय का क्रम रखा गया है; जो बड़े कोष्ठ में है । अध्याय-क्रम को पुस्तक के समूहों पर संख्या के द्वारा दिखाया गया है; जैसे १५.६ अर्थात् पन्द्रहवें अध्याय का छठवाँ खण्ड । इसी प्रकार प्रत्येक अध्याय के अन्त में अध्याय को भी कोष्ठ में रखकर पुष्पिका में स्थान दिया गया है ।

सायण भाष्य में अनेक स्थलों पर 'पूर्वोक्तम्' या 'व्याख्यातम्' लिखा है । प्रस्तुत संस्करण में जितने भी ऐसे स्थल हैं वहाँ उनका निर्देश पूर्व स्थल की पृष्ठ संख्या, परवर्ती अध्याय और खण्ड की संख्या देकर निर्देश कराया गया है । अनेक स्थलों पर समानान्तर ब्राह्मणों के स्थल भी टिप्पणी में निर्दिष्ट हैं । कहीं-कहीं पारिभाषिक शब्दों के ज्ञान के लिए कात्यायन, आश्वलायन आदि के श्रौतसूत्रों के अंश और उनकी वृत्ति भी टिप्पणी में दे दी गई है । वैदिक प्रयोगों के ज्ञान के लिए पाणिनि के सूत्र या उनपर वार्तिकों को भी संकेतित कर दिया गया है । लगभग सभी आकूर-विशेष का निर्देश कर दिया गया है । इस सबके लिए मैं पं० सत्यव्रत सामश्रमी का आभारी हूँ । षड्गुरु-भाष्य के साथ त्रिवेन्द्रम से छपे ऐतरेय ब्राह्मण के संस्करण से भी मुझे बहुत सहायता मिली है । इन सभी संस्करणों की सरिणी पर चलने से प्रस्तुत संस्करण को सभी प्रकार से समृद्ध करने का मैं प्रयास कर सका हूँ । इसके अतिरिक्त पुस्तक के द्वितीय भाग में अनेक उपादेय परिशिष्ट भी जोड़े गए हैं, जो शोध-छात्रों के लिए अत्यन्त उपयोगी सिद्ध होंगे ।

इस संस्करण को प्रकाश में लाने का श्रेय तारा पब्लिकेशन्स के श्रीरमाशंकर जी पण्ड्या को ही है जिन्होंने इस दुर्लभ कार्य के लिए मुझे प्रोत्साहित किया और इसके प्रकाशन में अत्यन्त तत्परता दिखलाई । अन्त में अपनी श्रद्धेया गुरुवर्य प्रोफेसर डॉ० पद्मा मिश्र के चरणों में मैं नत-मस्तक हूँ, जिन्होंने इस कार्य का निरन्तर अवलोकन किया और समय-समय पर सुझाव देती रहीं । उन्हीं की प्रेरणा से कार्य रूप में परिणत इस कृति को मैं उन्हीं को समर्पित कर रहा हूँ ।

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव ।

यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥ (ऋ० ५.८२.५)

[हे सविता देव ! तुम हम लोगों के समस्त अमङ्गल को दूर करो, और (प्रजा, पशु और गृहादि रूप) कल्याण को हम लोगों के अभिमुख प्रेरित करो ।]

शरदपूर्णिमा १९८०

३१।२१ लंका, वाराणसी. २१००५

विदुषां वशंवदः

सुधाकर मालवीय

संकेत सूची

अथर्व० = अथर्ववेद

आप० धर्म० = आपस्तम्ब धर्मसूत्र

आप० य० परि० सू० = आपस्तम्ब यज्ञ परिभाषा सूत्र

आप० श्री० = आपस्तम्ब श्रौतसूत्र

आ० ब्रा० = आर्षेय ब्राह्मण

आर० गा० = आरण्यगान

आश्व० श्री० = आश्वलायन श्रौतसूत्र

आश्व० गृह्य० = आश्वलायन गृह्यसूत्र

उ० आ० = उत्तर आर्चिक

उ० सू० = उणादि सूत्र

ऊ० गा० = ऊह्यगान

ऋ० = ऋग्वेद, संहिता

ऋक्सर्वा० = ऋक्सर्वानुक्रमणी (कात्यायन कृत)

ऋक्प्राति० = ऋग्वेद प्रातिशाख्यम्

ऋग्वि० = ऋग्विधान (शौनककृत)

ऐ० आ० = ऐतरेय आरण्यक

ऐ० ब्रा० = ऐतरेय ब्राह्मणम्

क० उ० = कठोपनिषद्

का० श्री० सू० = कात्यायन श्रौतसूत्र

कौषी० उ० = कौषीतकि उपनिषद्

गे० गा० = गेयगान

गो० ब्रा० = गोपथ ब्राह्मण.

गो० धर्म० = गौतम धर्मसूत्र

छ० आ० = छन्दोगानम्

छा० उ० = छान्दोग्य उपनिषद्

जै० न्या० वि० = जैमिनीयन्यायमालाविस्तर

ता० ब्रा० = ताण्ड्य ब्राह्मण

तै० आ० = तैत्तिरीय आरण्यक

तै० उप० = तैत्तिरीय उपनिषद्

तै० प्राति० = तैत्तिरीय प्रातिशाख्यम्

तै० ब्रा० = तैत्तिरीय ब्राह्मणम्

तै० सं० = तैत्तिरीय संहिता

दे० ब्रा० = देवत ब्राह्मणम्

ना० शि० = नारद शिक्षा

निघ० = निघण्टु

निवि० = निविद (यजु० निविदाध्यायगत)

निरु० = निरुक्त

पश्व० ब्रा० = पश्वविश ब्राह्मण (= ताण्ड्य ब्राह्मण)

पा० महा० = पातञ्जल महाभाष्य

पा० सू० = पाणिनीय सूत्र

पि० = पिङ्गलछन्दःसूत्र

प्र० उ० = प्रश्नोपनिषद्

बृह० उ० = बृहदारण्यक उपनिषद्

बृहद्दे० = बृहद्देवता (शौनककृत)

ब्र० सू० = ब्रह्मसूत्र

वैज० को० = वैजयन्ती कोष

भाग० पु० = भागवत पुराण

मनु० = मनुस्मृति

महाभा० वन० = महाभारत वनपर्व

मार्क० = मार्कण्डेय पुराण

मी० सू० = मीमांसा सूत्र

मै० उ० = मैत्रायणीय उपनिषद्

मै० सं० = मैत्रायणी संहिता

यजु० = यजुर्वेद

याज्ञ० = याज्ञवल्क्यस्मृति

रामा० = रामायण (वाल्मीकीय)

वा० शि० = वाजसनेयि शिक्षा

वा० सं० = वाजसनेयि संहिता

षष्० ब्रा० = षड्विंश ब्राह्मण

शत० ब्रा० = शतपथ ब्राह्मण (माध्यन्दिनीय)

सा० उ० आ० = सामवेद उत्तरार्चिक

सांख्या० ब्रा० = सांख्यायन ब्राह्मण

सा० भा० = सायणभाष्य

साम० = सामवेद

सि० कौ० = सिद्धान्त कौमुदी

ऐतरेयब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

पुस्तकालय

वसिष्ठ त्रिपाठी

ऐतरेयब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

—: ❁ :—

उपोद्घातप्रकरणम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा० कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं^१ वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेऽन्नरम् ॥ २ ॥

यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद् बुक्कमहीपतिः ।

आदिशन्माधवाचार्यं^२ वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरभीमांसे ते व्याख्यायातिसङ्ग्रहात् ।

कृपालुर्माधवाचार्यो^३ वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥

ननु कोऽयं वेदो नाम ? के वा तस्य विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणः ? कथं वा तस्य प्रामाण्यम् ? न खल्वेतस्मिन् सर्वस्मिन्नसति वेदो व्याख्यानयोग्यो भवति । अत्रोच्यते—इष्टप्राप्त्यनिष्ठपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः । अलौकिक-पदेन प्रत्यक्षानुमाने व्यावर्त्यते । अनुभूयमानस्य स्रक्चन्दनवनितादेरिष्टप्राप्तिहेतुत्वम्, औषधादेरनिष्ठपरिहारहेतुत्वं च प्रैत्यक्षतः सिद्धम्, स्वेनानुभविष्यमाणस्य पुरुषान्तरगतस्य च तथात्वमनुमानगम्यम् । एवं तर्हि भाविजन्मगतमप्यनुमानगम्यमिति चेत्, न; तद्विशेषस्यानवगमात्^४ । न खलु ज्योतिष्टोमादिरिष्टप्राप्तिहेतुः, कलङ्कभक्षणवर्जनादिर-निष्ठपरिहारहेतुरित्यमुमर्थं वेदव्यतिरेकेणानुमानसहस्रेणापि तार्किकशिरोमणिरप्यवगन्तुं शक्नोति, तस्माद् अलौकिकोपायबोधको वेद इति लक्षणस्य नातिव्याप्तिः ।

१. 'निश्वासिता, निश्वासितम्' इति वा पाठौ ।

२. 'आदिशत्सायणाचार्यं' इति वा पाठः ।

३. 'कृपालुः सायणाचार्यो'—इति मुद्रितेषु ऐतरेयारण्यक-तैत्तिरीयारण्यक-सामवेदीय-छन्द-आरण्यक-भाष्येषु ताण्ड्याद्यष्टब्राह्मणभाष्येषु च पाठः ।

४. 'तद्विशेषस्यानवगमात्' इति वा पाठः ।

अत एवोक्तम्—

‘प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥’ इति ।

स एवोपायो वेदस्य विषयः । तद्बोध एव प्रयोजनम् । तद्बोधार्थी चाधिकारी । तेन सहोपकार्योपकारकभावः सम्बन्धः ।

नन्वेवं सति स्त्रीशूद्रसहिताः सर्वेऽपि वेदाधिकारिणः स्युः ? इष्टं मे स्यादनिष्टं मा भूदित्याशिषः सार्वजनीनत्वात् । मैवम् । स्त्रीशूद्रयोः सत्यप्युपायबोधार्थित्वे हेत्वन्तरेण वेदाधिकारस्य प्रतिबद्धत्वात्; उपनीतस्यैवाध्ययनाधिकारं ब्रुवन्ऽस्त्रमनुपनीतयोः स्त्री-शूद्रयोर्वेदाध्ययनमनिष्टप्राप्तिहेतुरिति बोधयति । कथं तर्हि तयोस्तदुपायावगमः ? पुराणादिभिरिति ब्रूमः ।

अत एवोक्तम्—

‘स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यानं मुनिना कृपया कृतम् ॥’^१ इति ।

तस्मादुपनीतैरेव त्रैवर्णिकैर्वेदस्य सम्बन्धः । तत्प्रामाण्यं तु बोधकत्वात् स्वत एव सिद्धम् । पौरुषेयवाक्यं तु बोधकमपि सद्भ्रान्तिमूलत्वसम्भावनाया तत्परिहाराय अन्य-प्रमाणमपेक्ष्यैव प्रमाणम् । न तु वेदः मूलप्रमाणमपेक्षते; तस्य नित्यत्वेन कर्तृदोषशङ्काया अनुदयात् । एतदेव जैमिनिना सूत्रितम्—‘तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्’^२—इति ॥

१. भाग० पु० १. ४. २५ ।

२. मो० सू० १.१.५ । ‘औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेक-श्चार्थेऽनुपलब्धे, तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्’ इति सम्पूर्णं सूत्रम् । तत्रेदमित्थं व्याख्यातं शवरस्वामिना स्वभाष्ये—‘औत्पत्तिक इति नित्यं ब्रूमः । उत्पत्तिर्हि भाव उच्यते लक्षणया । अविद्युक्तः शब्दार्थयोर्भावः सम्बन्धो, नोत्पन्नयोः पश्चात् सम्बन्धः । औत्पत्तिकः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः, तस्य अग्निहोत्रादि-लक्षणस्य धर्मस्य निमित्तं प्रत्यक्षादिभिरनवगतस्य । कथम् ? उपदेशो हि भवति । उपदेश इति विशिष्टस्य शब्दस्योच्चारणम् । अव्यतिरेकश्च ज्ञानस्य । न हि तदुत्पन्नं ज्ञानं न विपर्येति, न तच्छ्रव्यते वक्तुम्, नैतदेवमिति । यथा भवति—यथा विज्ञायते, न तथा भवति—यथैतन्न विज्ञायते, तथैतदिति । अन्यदस्य हृदये अन्यद् वाचि स्यात् । एवं वदतो विरुद्धमिदं गम्यते अस्ति नास्ति वेति, तस्मात् प्रमाणम् अनपेक्षत्वात् । न ह्येवं सति प्रत्ययान्तरमपेक्षितव्यं पुरुषान्तरं वाऽपि । अयं प्रत्ययो ह्यसौ । बादरायणग्रहणं बादरायणस्येदं मतं कीर्त्यते, बादरायणं पूजयितुम् । नात्मीयं मतं पर्युदासितुम् ।’

ननु वेदोऽपि कालिदासादिवाक्यवत् पौरुषेय एव ब्रह्मकार्यत्वश्रवणात्—

“...ऋचः ० सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुः तस्मादजायत ॥” इति श्रुतेः ।

अत एव भगवान् बादरायणः ‘शास्त्रयो नित्वात्’^१ इति सूत्रेण ब्रह्मणो वेदकारणत्वम-
वोचत् । मैवम्, श्रुतिस्मृतिभ्यां नित्यत्वावगमात् ।

‘वाचा विरूप नित्यया’^२ इति श्रुतेः ।

‘अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा’^३ इति स्मृतेश्च ।

बादरायणोऽपि देवताधिकरणे सूत्रयामास—‘अत एव च नित्यत्वम्’^४ इति । तर्हि
परस्परविरोध इति चेत्, न नित्यत्वस्य व्यावहारिकत्वात् । सृष्टेरूर्ध्वं संहारात् पूर्वं
व्यवहारकालः । तस्मिन्नुत्पत्तिविनाशादर्शनात् । कालाकाशादयो यथा नित्या एवं वेदोऽपि
व्यवहारकाले कालिदासादिवाक्यवत् पुरुषविरचितत्वाभावान्नित्यः । आदिसृष्टौ तु
कालाकाशादिवदेव ब्रह्मणः सकाशाद् वेदोत्पत्तिरास्मायते । अतो क्रियभेदान्न परस्पर-
विरोधः । ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन वेदस्य कर्तृदोषाभावात् स्वतस्सिद्धं प्रामाण्यं तदवस्थम् ।
तस्माल्लक्षणप्रमाणसद्भावाद् विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिसत्त्वात् । प्रामाण्यस्य
सुस्थित्वाच्च वेदो व्याख्यातव्य एव ।^५

१. ऋ० १०. ९०. ९ ।

२. ब्र० सू० १.१.३ । तदिदमेवं व्याख्यातवन्तः श्रीशङ्करभगवत्पादाः—महृत
ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत् सर्वार्थाविद्योतिनः सर्वज्ञ-
कल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म । न हीदृशस्य शास्त्रस्यगर्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वि-
तस्य सर्वज्ञान्यतः सम्भवोऽस्ति ।

३. ऋ० ८. ७५. ६ । तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् ॥
‘हे विरूप=नानारूपैतन्नामरू महर्षे त्वम्; तस्मै=प्रसिद्धाय; अभिद्यवे=अभिगततृप्तये
वृष्णे = वर्षकायाग्नये नित्यया = उत्पत्तिरहितया, वाचा = मन्त्ररूपया, सुष्टुतिं नून-
मिदानीं चोदस्व । स्तुहीत्येवमृषिः स्वात्मानं ब्रवीति यजमानो वा होतारं विरूपम्’
—इति तत्रत्यं सायणभाष्यम् ।

४. महाभा० १२. २३२. २४ । ‘आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः’—इति
चैतच्छ्लोकेस्यापारार्धः ब्रह्मसूत्रस्य शाङ्करभाष्ये दृश्यते न तु महाभारते ।

५. ब्र० सू० १. ३. २९ । अत एव नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वात् वेदशब्दे
नित्यत्वमपि प्रत्येतव्यमिति तत्रत्यं शाङ्करभाष्यम् ।

६. ननु कोऽयं वेदः... इत्यारभ्य व्याख्यातव्य एवेत्यन्तो ग्रन्थः तै० सं० सायणभाष्य-
भूमिकायामपि दृश्यते ।

ननु वेदार्थावबोधे विध्यभावाद् बोधसाधनं व्याख्यानं व्यर्थमिति चेत्; न, अध्ययन-
विधेर्बोधपर्यवसायित्वात् ।^१ एतच्च भट्टगुरुमतानुसारिभिर्बहुधा प्रपञ्चितम् ।
आम्नायते च—

- (i) 'यदधीतमविज्ञातं^२ निगदेनैव शब्दते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥'
(ii) 'स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत् अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥'^३
(iii) 'ब्राह्मणेन निष्कारेणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च'^४ इति ।

एवं तर्हि ज्ञानस्य पृथग् विधानादध्ययनं पाठमात्रमिति चेत्, अस्तु नाम, वणं-
यन्त्येवमेव शाङ्करदर्शनानुसारिणः ।

ऋतुविधिव्यतिरेकेणानुष्ठानान्यथानुपपत्त्या वेदार्थज्ञानस्य प्रापितत्वान्नैतद् विधेयमिति
चेत्, तर्हि तद्विधिवलाद् वेदनमात्रेण स्वतन्त्रं किञ्चिदपूर्वमस्तु । श्रूयते ह्यनुष्ठानज्ञानयोः
स्वतन्त्रं पृथक् फलम्—

'सर्वं पाप्मानं तरति, तरति ब्रह्महत्यां, योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद' ।^५
इति ।

अल्पप्रयाससाध्येन वेदनेन तत्सिद्धौ ब्रह्मायाससाध्यमनुष्ठानं व्यर्थं स्यादिति चेत्,
न ; तरणीयाया ब्रह्महत्याया मानसिक-कायिकत्वादिभेदेन तारतम्योपपत्तेः । मनसा
सङ्कल्पिता, वाचाऽभ्यनुज्ञाता परहस्तेन कारिता स्वयं कृता, पुनः पुनः कृता चेत्येवं तार-
तम्येनावस्थिता ब्रह्महत्याजेकविधा । अतस्तरणमप्यनेकविधम्, यथा स्वर्गो बहुविध-
स्तद्वत् । 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत',

१. अध्ययनविधिश्चैषः—

'यस्तित्याज सखिविदं न तस्य वाच्यपि भागोऽस्ति ।

यदीं शृणोतीत्यलकं शृणोति नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम् ॥ इति ।

(ऋ० सं० १०.७१.६) ।

'अग्निं वै जातं' 'सुकृतस्य पन्थामिति' तस्मात् 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति
च तै० आ० २.१५ ।

२. मुद्रितसंहिताभाष्यभूमिकायां निरुक्ते च (१.६.१) 'यदगृहीत' एष एव पाठः ।
पातञ्जलमहाभाष्यस्य पशुशाक्तिके तु 'यदधीत' इति ।

३. निरु० १.६ । 'वचनद्वयं शाखान्तरगतम्' इति ऋ० सं० सा० भा० भूमिकायाम् ।

४. पा० महा० पशुशाक्तिके चोद्धृतमिदं वचनम् ।

५. तै० सं० ५.३.१२.२ ।

‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’,^१ इत्यादावुच्चावचकर्मणामेकविधफलासम्भवात् स्वर्गो बहुधोऽग्न्युपगन्तव्यः । तथा ब्रह्महत्यादिषापनिवृत्तेरपि बहुविधत्वात् वेदनेनापि काचित् ब्रह्महत्या निवर्तत इति योग्यतानुसारेण कल्पताम् । किञ्च तत्तद्विधिसम्मीपे ‘य एवं वेद’—इति वचनानि वेदनफलं^२ द्रुवते । तान्यर्थवाद रूपाणीति चेत्, अस्तु नाम । सहामह एवैतमपराधं तेषां वचनानां विधेयार्थप्रशंसापरत्वात् । तर्हि ‘युत्परः शब्दः स शब्दार्थः’, इति न्यायेन स्वार्थे प्रामाण्यं नास्तीति चेत्, न । महातात्पर्यस्य विधेय-विषयत्वेऽप्यवान्तरतात्पर्यस्य स्वार्थविषयतानिवारणात् । ‘ग्रावाणः प्लवन्ते’ इत्यर्थवादस्यापि स्वार्थे प्रामाण्यं प्रसज्येतेति चेत्, न प्रमाणान्तरवाधित्वात् । ‘द्विः संवत्सरस्य सस्यं पच्यते’^३ इत्याद्यर्थवादस्य तु बाधाभावेऽप्यनुवादत्वाच्च स्वार्थे प्रामाण्यम् । वेदनफलवचनानि तु नानुवादकानि नापि बाध्यानि । तस्मादर्थवादत्वेऽप्यस्तेषां स्वार्थे प्रामाण्यम् । अन्यथा मन्त्रार्थवाददिभ्यो देवादीनां विग्रहादिमत्त्वं न सिध्येत् ।

अत एवोक्तम्—

विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्वानादर्थवदस्त्रिधा मतः ॥^४ इति ।

किं बहुना । विद्यत एवावश्यं वेदनमात्रादपूर्वम् । अतो वेदनाय वेदो व्याख्यायते^५ ।

तस्य च वेदस्य भागद्वयं कल्पसूत्रकारैरुदाहृतम्—‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्’^६—इति । तत्र मन्त्र विषया विचाराः^६ संहिताव्याख्याने द्रष्टव्याः, ब्राह्मणलक्षणं तु द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे विचारितम्—

‘नाऽस्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं’ विद्यतेऽथवा ।

नाऽस्तीयन्तो वेदभागा इति कल्पन्तेरभावतः ॥

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्यद् ब्राह्मणमित्येतद् भवेद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥^७ इति ।

चातुर्मास्येष्वेवदमास्नायते—‘एतद् ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि’^८—इति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति, कुतः ? वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वेवभागेषु च वाच्यलक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वादिति चेत्, न; भागद्वयानङ्गीकारेण मन्त्रव्यतिरिक्तो भागो ब्राह्मणमिति लक्षणस्य निर्दोषत्वात् ।

१. द्र० तै० ब्रा० २. १ । २. ‘वेदनादेव फलम्’ इति वा पाठः । ३. तै० सं० ५. १. ७. ३

४. मीमांसार्थसंग्रहे चोद्धृतमिदं वचनं व्याख्यातं च सोदाहरणम् ।

५. आप० य० परि० सू० ३४ ।

६. मन्त्रविचाराः इति वा पाठः ।

७. जै० न्या० वि० २. १. ८. २४, २५ ।

८. तै० ब्रा० १. ६. ४. ३; ७. १. १ ।

ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आम्नायन्ते,—
 'यद् ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः ।' इति ? मैवम्;
 विप्रपरित्राजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवन्तरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् ।
 'देवासुराः संयत्ता आसन्'^२ इत्यादय इतिहासाः । 'इदं वा अने नैव किञ्चनासीन्न
 द्यौरासीत्'^३ इत्यादिकं जगतः प्रागनवस्थानमुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं
 पुराणम् । कल्पस्तु आरुणकेतुकचयनप्रकरणे समाम्नायते—'इति मन्त्राः कल्पोऽत
 ऊर्ध्वं यदि बलि हरेत्'^४ इति । अग्निचयने—'यमगाथाभिः परिगायति'^५ इति विहिता
 मन्त्रविशेषा गाथाः । मनुष्यवृत्तान्तप्रतिपादिका ऋचो नाराशंस्यः ।^६ तस्मात् मन्त्र-
 ब्राह्मणव्यतिरिक्तवेदभागाभावान्मन्त्रव्यतिरिक्तं ब्राह्मणमित्येतत्लक्षणं सुस्थितम् ॥

तस्य लक्षणस्य 'अग्निर्वै देवानामवमः'^७ इत्यादिग्रन्थे विद्यमानत्वाद् इदं
 ब्राह्मणम् । तच्चेश्वरानुग्रहाद् इतरायाः पुत्रेण लब्धत्वाद् ऐतरेयकमित्युच्यते ।
 महर्षीणां तत्तद्वेदभागलाभः स्मर्यते,—

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥^८—इति

प्रकृतस्य तु ब्राह्मणस्य ऐतरेयकत्वे सम्प्रदायविद एतामाख्यायिकामाचक्षते—
 'कस्य चित् खलु महर्षेर्बह्वचः पत्नयो विद्यन्ते स्म । तासां मध्ये कस्याश्चिदतिरेति
 नामधेयम् । तस्या इतरायाः पुत्रो महिदासाख्यः कुमारः । एतच्चारण्यकाण्डे
 समाम्नायते—'एतद् स्म वै तद्विद्वान् महिदास ऐतरेयः'^९—इति तदीयस्य तु
 पितुर्मर्यान्तरपुत्रेष्वेव स्नेहातिशयः; न तु महिदासे । ततः कस्याश्चिद् यज्ञसभायां
 स महिदासमवज्ञाय यान् पुत्रान् स्वोत्सङ्गे स्थापयामास । तदानीं खिन्न-
 वदनं महिदासमवगत्येतराख्या तन्माता 'स्वकीयकुलदेवतां भूमिमनुसस्मार । सा च
 भूमिर्देवता दिव्यभूतिधरा सती यज्ञसभायां समागत्य महिदासाय दिव्यं सिंहासनं दत्त्वा
 तत्रैनमुपवेश्य सर्वेष्वपि कुमारेषु पाण्डित्याधिक्यमवगमयैतद्ब्राह्मणप्रतिभासनरूपं वरं
 ददौ । तदनुग्रहात् तस्य महिदासस्य मनसा 'अग्निर्वै देवानामवमः'^{१०} इत्यादिकं
 'सृणुते'^{११}—इत्यन्तं चत्वारिंशदध्यायोपेतं ब्राह्मणं प्रादुरभूत् । तत् ऊर्ध्वम्—'अथ

१. तै० आ० २.९ । २. तै० सं० १.५.१.१ । ३. तै० सं० २.२.९.१ ।

४. तै० आ० १.२६.१ । ५. तै० सं० ५.१.८.२ । ६. ऐ० आ० २. ९. २

भाष्ये त्वाहृतम्—'होता यक्षन्नाराशंसम् (वा० सं० २१. ३१) इति ।

७. ऐ० ब्रा० १.१.१ । ८. महाभा० १२. २१०. १९ ।

९. ऐ० आ० २.१.८.२ । १०. ऐ० ब्रा० १.१.१ । ११. ऐ० ब्रा० ८.५.५ ।

महाव्रतम्^१ इत्यादिकम्—‘आचार्याः’^२ इत्यन्तमारण्यकत्रतरूपं च ब्राह्मणमाविरभूत्^३—
इति ।

तस्यंतरेयस्य प्रादुर्भूते चत्वारिंशदध्यायोपेते ब्राह्मणे चतुःसंस्थो ज्योतिष्टोमः
प्रथमं विधीयते ।^४ यावत् । ततो गवामयनम्^५ तत आदित्यानामयनम्^६ ततोऽङ्गि-
रसामयनम् ।^७ ततो द्वादशाहः^८ ततोऽन्यत्सर्वम् ।^९ प्रासङ्गिकमिति द्रष्टव्यम् ।
गोष्टोमायुष्टोमादिषु सोमयागेषु ज्योतिष्टोमस्य^{१०} प्राथम्यमुक्तम्^{११}—‘एष वाव
प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः’—इति श्रुतेः ।^{१२} तस्य ज्योतिष्टोमस्य
सप्तसंस्थोपेतस्य^{१३} अग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, अतिरात्रश्चेत्याश्वतथः संस्थाः

१. ऐ० आ० १.१.१.१ ।
२. ऐ० आ० ३. २. ६. ९ ।
३. अहो चित्रमेतत् ? महानामन्याख्यमन्त्रात्मकस्य चतुर्थारण्यकस्यात्रैतरेयत्वेन कथं न
ग्रहणं कृतमिति ? तद्भाष्यशेषे तूक्तमिदम्—तदिदं नवसंख्यानामृचां पुरीषपदा-
नाञ्च प्रतिपादकं ग्रन्थजातं यद्यपि कर्मकाण्डे पठितुं युक्तं तथाप्यरण्ये एवाध्येतव्य-
मित्यभिप्रेत्य चतुर्थारण्यकत्वेनात्र पठितम्—इति (ऐ० आ० ४.१.१ पृ० २७४) ।
४. ऐ० ब्रा० अ० १-१७ ख० ५ यावत् । तत्रापि प्रथमाध्याये द्वौक्षणीयेष्टिः, द्वितीये
प्रायणीयेष्टिः उदयनेष्टिश्च, तृतीये आतिथ्येष्ट्यादयः, चतुर्थेऽभिष्टवादयः, पञ्चमे सोम-
क्रयाद्या इत्येवमुत्तरत्र बोध्यम् ।
५. अ० १७, ख० ६, अ० १८ ख० ३ ।
६. अ० १८ ख० ३-८ ।
७. अ० १८ ख० ३-८ । गवामयनमादित्यानामयनमङ्गिरसामयनं चैते संवत्सरसत्र-
विशेषाः ।
८. अ० १९-२४ ।
९. अ० २५-४० । अग्निहोत्रादिकम्, पञ्चङ्गविभागादिकम्, राजयज्ञे स्तोत्रशास्त्र-
योर्विशेषादिकञ्चेति यावत् ।
१०. “अथ यदेनमूर्ध्वं सन्तं ज्योतिर्भुतमस्तुयंस्तस्मात् ज्योतिःस्तोमं सन्तं ज्योतिष्टो-
मित्याचक्षते”—इति ऐ० ब्रा० ३.४.५ । ज्योतिष्टोमशब्देन सोमयागोऽभिधीयते ।
११. ज्योतिष्टोमं प्रथममुपयन्त्यस्मिन्नेव तेन लोके प्रतितिष्ठन्ति गोष्टोमं द्वितीयमुपयन्त्य-
न्तरिक्ष एव तेन प्रतितिष्ठन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुपयन्त्यमुष्मिन्नेव तेन लोके प्रति-
तिष्ठन्ति”—इति तै० सू० ७.४.११.१ । ज्योतिष्टोमपद्धतिस्तु का० श्री० सू०
७-११ अध्यायेषु द्रष्टव्या ।
१२. एष वाव प्रथमो यज्ञानां य एतेनानिष्ठाथान्येन यजेत गर्तपत्यमेव तज्जीयते वा
प्र वा मीयते’ इति ता० ब्रा० १६.१ । ‘एष प्रथमः सोमः । षडुत्तरे’—इति का०
श्री० सू० १०.९.२५.२७ ।
१३. अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामि इति संस्थाः—
इति आश्व० श्री० ६.११.१ । सर्वे सोमयागाः संस्थया सप्तविधा एवेत्यर्थः—
इति च तत्र तट्टीकोपसंहारः । तदेवं सोमसम्पाद्य एक एव ज्योतिष्टोमः अग्निष्टो-
माद्याख्यः सप्तविधः । तद्यथा—अग्निष्टोमसाम्ना यज्ञायज्ञीयाख्येन यज्ञसमाप्तिर्यत्र
सोऽयमग्निष्टोमः, तत्रैवाग्निष्टोमे राजन्यस्य षोडशिनं गृह्णीयादिति आग्निमारुता-
दूर्ध्वं षोडशिग्रहस्य स्तुतशस्त्रे यदा भवतस्तदा सोऽत्यग्निष्टोम इत्युच्यते । एव-
मुक्थ्यादयश्च ।

अत्रानुक्रमेण वक्ष्यन्ते ।^१ तस्मिन्नापि चतुष्टये अग्निष्टोमः प्रकृतिः;^२ कृत्स्नस्या-
नुष्ठेयस्य तस्मिन्नग्निष्टोमे प्रत्यक्षश्रुत्यैवोपदिष्टत्वात् ।^३ 'प्रकर्षेण क्रियते साकल्येनानुष्ठेय-
मुपदिश्यते यस्यां सा प्रकृतिः'—इति हि तच्छब्दव्युत्पत्तिः । उक्थ्यादयस्तु विकृतयः;
विशेषस्यैव तत्र प्रत्यक्षोपदेशेन सम्पादितत्वात् । अवशिष्टं तु सर्वमनुष्ठेयं 'प्रकृतिवद्
विकृतिः कर्तव्या'—इति न्यायेनैव सम्पाद्यते ।^३ अत एवोपजीव्यत्वादग्निष्टोम एवादौ
वक्तव्यः ॥

यद्यपि तस्याग्निष्टोमस्य प्रक्रमेऽवश्यमुत्तिग्वरणं वक्तव्यम्; 'सोमेन यक्ष्यमाणो
ब्राह्मणानार्षेयानृत्विजो वृणीत,—इत्यापस्तम्बेनाभिधानात्^४ तथापि ऋग्वेदस्य होतृवक्तव्य-
प्रतिपादकत्वात् ।^५ ऋत्विग्वरणस्य तु हौत्रत्वाभावात् तदुपेक्षेहेष्टिरादौ विधीयते ।^६

ऋग्वेदस्य हौत्रत्वं समाख्याबलात् तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे विचारितम्—

‘वेदत्रयोक्तधर्माणामृत्विग्भिः सङ्गतस्त्रिभिः ।

अनियत्या नियत्या वाऽनियतिर्वाऽनिरूपणात् ॥

हौत्रत्वादिसमाख्यानं नियतेर्गमकं स्वतः ।

निर्वाधि चान्यत्तच्च तेनात्र विनियोजकम् ॥”^७

१. तत्राग्निष्टोमः प्रथमाध्यायादि पञ्चदशाध्यायीयचतुर्थखण्डान्तं यावदुक्तः, पञ्चदशा-
ध्यायीयान्तखण्डयोस्त्वर्थः, षोडशाध्यायीयादिचतुःखण्डेषु षोडशी, ततः पञ्चमषष्ठ-
खण्डयोः सप्तदशाध्यायीयाद्यखण्डपञ्चके चातिरात्र इति विवेकः । ‘एतद्वा अग्नि-
ष्टोमं प्रथममुपयन्त्यथोक्थ्यमथ षोडशिनमथातिरात्रमनुपूर्वम्’—इति तै० सं०
७.४.१०.१ ।

२. “अग्निष्टोम एकाहानां प्रकृतिः”—इति च आप० य० परि० सू० १४१ ।

३. न प्रकृतावूहो विद्यते । विकृतौ यथार्थमूहः”—इति आप० य० परि० सू० १३३,
१३४ । अति देशोहवाघाभ्युच्चयरूपः प्रकृतिविकृतिविचारस्तु जैमिनिदर्शने सप्त-
माष्टमनवमदशमाध्यायेषु लिखितः कृतो द्रष्टव्यः ।

४. आप०, श्री० १०.१.१ ।

५. तथाहि—“ऋग्वेदेनैव हौत्रमकुर्वन् यजुर्वेदेनध्वर्यवं सामवेदेनोद्गीथम्”—इति शत०
ब्रा० ११.५.८.४ । “तदादुर्महावदा३ः यहचैव हौत्रं क्रियते यजुषाध्वर्यवं
साम्नोद्गीथं व्याख्या त्रयी विद्या भवति । अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति ? त्रय्या
विद्ययेति ब्रूयात्”—इति चेहोपरिष्ठात् ५.५.८ । एवमापस्तम्बोऽप्याह—
“ऋग्वेदेन होता करोति, सामवेदेनोद्गीता, यजुर्वेदेनाध्वर्युः, सर्वैर्ब्रह्मा, वचनाद्
विप्रतिषेधाद् वान्यः कुर्यात्”—इति आप० य० परि० सू० १९-२३ ।

६. इष्टिः = दीक्षणीयेष्टिः । दीक्षणीयार्थस्त्वग्रे (ऐ० ब्रा० १.४.४) द्रष्टव्यः ।

७. जै० न्या० वि० ३.३.६.१३ ।

याज्यापुरोनुवाक्यादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः, दोहननिर्वापादयो यजुर्वेदे, आज्य-
स्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादयः सामवेदे, तत्रस्यैवैते धर्मा इति नियामकस्यदुनिरूपत्वाद् येन केना-
प्यृत्विजा यः कोऽपि धर्म इच्छया सङ्गच्छत इति चेत्, सैवम्; हीत्रमाध्वर्यवमौद्गात्र-
मिति समाख्यानेन नियतिर्बोध्यते; न च समाख्यानस्य बाधकं किञ्चित् पश्यामः ।
तस्मादबोधकत्वबाधितत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावाच्छ्रुतिलिङ्गादिपञ्चकवत् प्रमाणेन
समाख्यानेन धर्मा व्यवस्थाप्यन्ते ।

नन्विष्टेरप्यध्वर्युकर्तृकत्वाद्यजुर्वेदे कर्तव्यता; न त्वन्नति चेत्, सत्यम् । तथापीष्टि-
गतयोर्याज्यानुवाक्ययोर्हीत्रत्वेनात्र वक्तव्यत्वादिष्टेरनुक्तौ याज्यानुवाक्ये कुत्रत्ये इति
विशेषसम्बन्धस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् तदवबोधाय प्रथममिष्टिर्विधातव्या ॥

॥ इति सायणकृता भाष्य-भूमिका ॥

१. तथा च जैमिनिदर्शनसूत्रम्—“श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां
समन्वायेपारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्”—इति ३.३.१४ ।

ऐतरेयब्राह्मणम्

प्रथमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायस्य

प्रथमः खण्डः

अतस्तामिष्टि विधातुं तद्देवतारूपमग्निं विष्णुं चाऽऽदौ प्रशंसति—

ॐ अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः ॥

योऽयमग्निरस्ति, सोऽयं देवतामध्ये अवमः प्रथमो द्रष्टव्यः । यस्तु 'विष्णुः' सोऽयं 'परमः' उत्तमः । वैशब्द उक्तार्थे मन्त्रप्रसिद्धिद्वयतनार्थः । 'अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानां संगतानामुत्तमो विष्णुरासीत्' इति हि मन्त्र आम्नायते ।^१ यद्वा वैशब्द उपपत्ति-प्रसिद्धयर्थः । उपपत्तिर्ष्वैवं योजनीया । यद्यपि देवशब्दः साधारणत्वात् सर्वदेवतावाची तथाऽप्यत्र प्रकरणबलादग्निष्टोमाङ्गेषु शस्त्रेषु प्रतीयमानाः प्रधानदेवता विवक्ष्यन्ते । शस्त्राणि च द्वादश ।^२ तेष्वज्यशस्त्रं प्रथमम्, तस्मिंश्च 'भूरग्निर्योतिः' इत्यग्निराम्नातः ।^३ आग्निमास्तं शस्त्रमन्तिमम्, तस्मिन् 'विष्णोर्नु कम्' इति विष्णुराम्नातः ।^४ एवमग्निरष्टोम-संस्थायां शस्त्रपाठापेक्षमग्नेः प्राथम्यं विष्णोर्नुत्तमत्वं च । यद्वा, सर्वासु संस्थासूक्तन्याये-नान्तेः प्राथम्यं विष्णोर्नुत्तमत्वम्, अन्तिमसंस्थायामाप्तोर्माख्यायां त्रयस्त्रि-शत् स्तीत्रशस्त्रोपेतायामन्तिमं स्तीत्रं शस्त्रं च वैष्णवमिति तदपेक्षया द्रष्टव्यम् । यद्वा, प्रथमायां दीक्षणीयेष्टावग्निरिज्यते । अन्तिमायामुदवसानोयेष्टी वैष्णवी पूर्णाहुति-वर्जसनेयिभिराम्नाता । सर्वथाऽपि स्तोतव्यान् यष्टव्यांश्च देवानपेक्ष्यानेः प्राथम्यं विष्णोर्नुत्तमत्वं च युक्तम् । तदन्तरेण तयोः प्रथमोत्तमयोरग्नविष्णवोर्मध्ये तत्तच्छस्त्र-प्रतिपाद्याः 'अन्याः' इन्द्रवाय्वादयः 'सर्वाः' प्रधानदेवताः वर्तन्ते । तस्मात् सर्वदेवताना-मुभयतो रक्षकवदवस्थितावग्नविष्णू प्रशस्तावित्यर्थः ।

१. इयमेवक् आग्नावैष्णवस्य हविषो याज्या इति वक्ष्यति [४ ख०] ।

२. तत्र आज्यशस्त्रं २. ५. ५-९, प्रउगशस्त्रं ३. १. १-४, मरुत्वतीयं शस्त्रं ३. २. ४-१०, निष्केवल्यं शस्त्रं ११-१३, आग्निमास्तं शस्त्रं ३. ३. ९-१४ । एवमच्छावाकशस्त्रादीन्यपि ।

३. 'आग्नेयं होताज्यं शंसति'—इत्यादि २. ५. ५ ।

४. 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचम्' [ऋ० १०. १५४. १] इति वैष्णवीं शंसति' इति ३. ३. १४ । 'आग्निमास्ते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते'—इति नि० ७. ६. ४ ।

नमामि विष्णुं विधियज्ञरूपं वाणीं च सत्रेषु यजुःस्वरूपाम् ।

त्रैविद्यवृद्धान् विदुषो गुरुंश्च पद्माभिधं मिश्रपदद्वयं च ॥ १ ॥

महिदासैतरेयस्य ब्राह्मणस्य च साम्प्रतम् ।

आलोक्य तस्य कर्मत्वं विचार्य च पुनः पुनः ॥ २ ॥

हिन्दीढीकामिमां रम्यां 'सरला'न्वर्थनामिकाम् ।

करोति स्पष्टबोधार्थं मालवीयः सुधाकरः ॥ ३ ॥

[सोमयागनिरूपण] -

देवताओं के मध्य अग्नि का सबसे आदि का और विष्णु का सबसे अन्त का स्थान है । उन दोनों [अग्नि और विष्णु] के मध्य अन्य [इन्द्र, वायु आदि] सभी प्रधान देवताओं का स्थान है ।

सौमिकेषु यष्टव्यासु स्तोतव्यासु च सर्वासु देवतास्वग्नाविष्णू प्रशस्य तद्देवता-
कार्मिष्टि विधत्ते—

आग्नवैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयमेकादशकपालम् ॥ • •

अग्निश्च विष्णुश्चाग्नाविष्णू तावुभौ परस्परव्यासक्तौ यस्य पुरोडाशस्यैका देवता सोऽयमाग्नावैष्णवः ।^१ यथोक्त देवतां प्रति हविर्द्वेन प्रदेयद्रव्यरूपः पक्वः पिष्टपिण्डः पुरोडाश इत्युच्यते ।^२ डकारस्यात्र लकारः, एतच्छाखाध्ययनसंप्रदायेन प्रापितः ।^३ शकटावस्थापितव्रीहिसङ्घान्निष्कृष्य मुष्टिचतुष्टयपरिमितानां व्रीहीणां शूर्पे प्रक्षेपो निर्वापः । तत्पूर्वको यागोऽत्र निर्वपिणोपलक्ष्यते । आग्नवैष्णवं पुरोडाशमिति सामानाधिकरण्येनावगतस्य द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य • यागमन्तरेणानुपपन्नत्वात् । सति तु यागे सम्बन्ध उपपद्यते ।

१. 'सास्य देवता'—इति पा० सू० ४. २. २४ ।

२. पुरोडाशपाकादिप्रकारस्तु आपस्तम्बीयश्रौतसूत्रे [१. २२-२५] आद्यप्रश्नीय-
सप्तमाष्टमपटलयोः कात्यायनीयश्रौतसूत्रे २. ४. ५ च द्रष्टव्यः । "अतुङ्गमनूपा-
कृति कर्मस्येव प्रतिकृतिमश्वसफमात्रं करोति, यावन्तं वा मन्यते आप० श्रौ०
१. २५. ४-५]" इति सूत्राभ्यां पुरोडाशस्वरूपं चाधिगम्यम् । 'पुरोडाशमेव कूर्मं
भूत्वा सर्पन्तम्'—इति च शत० ब्रा० १. ६. २. ३ । तैत्तिरीयब्राह्मणीये पौरो-
डाशिके काण्डे [३. २. ४-८] च ।

३. तथाहि—"द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो लकारः"—
इति ऋक्प्राति० ।

“उद्दिश्य देवतां द्रव्यत्यागो यागोऽभिधीयते ॥”

इति यागलक्षणस्य पूर्वाचार्यैरुक्तत्वात् । निर्वपन्तीत्ययं शब्दो न वर्तमानार्थः । किन्तु विध्यर्थः । स च लकारो लिङर्थे लेङिति^१ सूत्रेण विध्यर्थो द्रष्टव्यः । एवं च सति शाखान्तरेण संवादो भवति । तथा च तैत्तिरीया विस्पष्टं विधिमामनन्ति—‘आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः’^२ इति । तत्रैकप्रयोगापेक्षमेकवचनम् । अत्र तु बहुप्रयोगगतं सत्रगतं वा यजमानबहुत्वमपेक्ष्य निर्वपन्तीति बहुवचनम् । यद्वा, छान्दसो वचनव्यत्ययः ।^३ सोमयागे प्रवृत्तस्य यजमानस्य संस्कारो दीक्षणम्, तस्य च संस्कारस्य हेतुः कर्मविशेषो दीक्षणीयाशब्दवाच्यः । तस्य च कर्मविशेषस्य वाचकेन शब्देन तत्कर्मसाधनमुपलक्ष्यते । ततो दीक्षणीयाख्यकर्मसाधनं पुरोडाशमिति सामानाधिकरण्यमुपपन्नम् । एकादशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश एकादशकपालः ।^४ तेषु हि पुरोडाशः श्रप्यते ।^५

दीक्षणीया इष्टि मे अग्नि एवं विष्णु को ग्यारह कपालो वाला पुरोडाश अर्पित करना चाहिए ।

अत्र प्रथमोत्तमयोरग्नाविष्णवोः पुरोडाशदेवतात्वे फलितं दर्शयति—

सर्वाभ्य एवैनं तद्व्यवताभ्योऽनन्तरायं निर्वपन्ति ॥

‘तत्’ तेनाऽऽग्नावैष्णवत्वेन तयोरग्नाविष्णवोर्मध्यवर्तिनीनां सौमिकीनां सर्वासां देवतानामुपलक्षितत्वाद् ‘अनन्तरायं’ निर्वेशेषं काचिदपि देवताऽविशिष्टा यथा न भवति तथैनं पुरोडाशं यजमानाः निर्वपन्त्येव । अनेन निर्वपेण सर्वा देवतास्तृप्यन्तीत्यर्थः । यथा वैयाकरणाः प्रत्याहारेष्वाद्यन्तयोर्वर्णयोर्ग्रहणेन मध्यपातिनां सर्वेषां वर्णानां ग्रहण-

१. पा० सू० ३. ४. ७ ।

२. तै० सं० ५. ५. १. ४ ।

३. ‘व्यत्ययो बहुलम्’—इति पा० सू० ३. १. ८५ ।

४. ‘संस्कृतं भक्ष्याः’—इति पा० सू० ४. २. १६ ।

५. एकादश कपालस्थापनप्रकारस्त्वेवम्—पूर्वं मध्यममुपदधाति, ततः पुरस्तात् तृतीयम्, मध्यमाद् दक्षिणं चतुर्थम्, चतुर्थात् पूर्वमेकस्य कपालस्यान्तरालं परिशिष्य पञ्चमम्, चतुर्थपञ्चमयोरन्तराले षष्ठम्, चतुर्थस्य पश्चात् सप्तमम्, तस्य पश्चादष्टमम् सर्वेभ्य उत्तरतो नवमदशमैकादशानि प्राक्संस्थानि । किं च पुरोडाशस्य कूर्मिकारोक्त्या वृत्ताकारत्वप्रसिद्धेः यावत्कपालं प्रथमविधेश्च तदर्थकपालचित्तेरपि अर्थाद् वृत्ताकारत्वम् । कपालानि तु वर्षणाद्युपायेन तथा करणीयानि यथा च कपालचित्तिक्षेत्रं वृत्तं सम्पूर्येत ।

मिच्छन्ति ।^१ न्यायस्तदीय एवं व्यवह्रियते—‘तन्मध्यपतितस्तग्रहणेन गृह्यते’ इति ।^२ यथा वा लोके भुञ्जानानामेकपङ्क्तानुपविष्टानामाद्यन्तयोर्ब्राह्मणयोः परितोषेण मध्यवर्तिनः सर्वे परितुष्टा इति निश्चितम्, तथेदं द्रष्टव्यम् ॥

सभी देवताओं को इस प्रकार से अर्पित करना चाहिए कि कोई देवता छुटने न पाएँ ।

नन्वग्नाविष्ण्वोरेव निर्वपि सम्बन्धः श्रूयते, न तु मध्यवर्तिदेवतानाम्, तत्कथं तासां तृप्तिरित्याशङ्क्य तत्सिद्धयर्थं तयोरेव सर्वदेवतान्तर्भावं दर्शयति—

अग्निर्वै सर्वा देवता विष्णुः सर्वा देवताः ॥

अग्नेः सर्वदेवतारूपत्वे श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थो वै-शब्दः । तथा च तैत्तिरीयाः पौरोडाशिके काण्डे^३ समामनन्ति—‘ते देवा अग्नौ तन्नः सन्यदधत तस्मादाहुः ‘अग्निः सर्वा देवताः’ इति” ।^४ सौमिकेऽपि काण्डे^५ श्रूयते—‘देवासुराः संयन्ता आसन् ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुः ‘अग्निः सर्वा देवताः’ इति”—इति ।^६ विष्णु व्याप्तावित्यस्माद्धातोः पक्षो विष्णुशब्दः ।^७ व्याप्तिश्च सर्वजगदुपादानकारणत्वेन सर्वात्मकत्वादुपपद्यते । अत एव स्मरन्ति—‘भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुः’ इति ॥

क्योंकि अग्नि ही सब देवता हैं । विष्णु ही सब देवता हैं ।

सर्वदेवतात्मकत्वेनाग्नाविष्णु प्रशस्य प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति—

एते वै यज्ञस्यान्त्ये तन्वौ यदग्निश्च विष्णुश्च तद्यदाग्नावैष्णवं पुरोळाशं निर्वपन्त्यत एव तद्देवानृधनुवन्ति ॥*

१. तथा चैतत् पाणिनीयं सूत्रम्—“आदिरन्त्येनं सहेता” इति पा० सू० १.१.७१ ।
२. ‘येन विधिस्तदन्तस्य’ इति पाणिनीयसूत्रस्य [१.१.७२] पतञ्जलिकृते महाभाष्ये पठितैषा परिभाषा, परिभाषेन्दु-शेखरे च व्याख्याता [८९] ।
३. संहितायाः प्रथमकाण्डीयुः प्रथमप्रपाठकः समग्र एवेष्टिकाण्ड उच्यते, तत्रैवान्त्याशः पौरोडाशिक इत्यपि । ब्राह्मणस्य तृतीयकाण्डीयो द्वितीयप्रपाठकश्च तस्यैव शेषः ।
४. तै० ब्रा० ३.२.८.१० ।
५. संहितायाः प्रथमकाण्डायं द्वितीयादि प्रपाठकत्रयं सौमिकं काण्डम् । षष्ठिकाण्डं च तद्ब्राह्मणम् । तत्राप्यवान्तरकाण्डानि नव । तदुक्तमनुक्रमण्याम्—“अध्वरप्रभृति त्रीणितद्विधिर्वाजपेयकौ । सर्वाः शुक्रियकाण्डे च नवेन्दोरिति धारणा”—इति । तथा च अध्वरकाण्डम्, ग्रहकाण्डम्, दक्षिणाकाण्डम्, तत्त्रयविधिकाण्डम्, वाजपेयमन्त्रकाण्डम्, वाजपेयविधिकाण्डम्, सवकाण्डम्, शुक्रियमन्त्रकाण्डम्, शुक्रियविधिकाण्डम् चेति नवकाण्डात्मकं सौमिकं काण्डम् ।
६. तै० सं० ६.२.२ ।
७. निघ० ३.१७.१२; ४.२.३८ । निरु० ५.२.३; १२.२.७.८ ।

अग्निश्च विष्णुश्चेत्यनयोर्देवतयोर्यच्छरीरद्वयमस्ति, 'एते' उभौ 'तन्वौ' यज्ञस्यान्त्ये सोमयागस्याऽऽदावन्ते च वर्तमाने । आद्या चान्त्या चेति विवक्षायामेकशेषेणान्त्ये इति भवति ।^१ यथा माता च पिता चेत्यत्र पितरावित्येकशेषः, तद्वत् । आद्यन्तर्वर्तित्वं चाग्निर्वै देवानामवम' इत्यत्रैवोपपादितम् ।^१ तत्तथा सत्याद्यन्तर्वर्तित्वे सति तादृशदेवताकं 'पुरोडाशं निर्वपन्तीति यदस्ति तत्तेन यथोक्तनिर्वापेणान्ततो यागस्याऽऽदावन्ते च देवान् सर्वानृध्नुवन्त्येव परिचरन्त्येव । तमेतं सार्थवादं दीक्षणीयेष्टिविधिं तैत्तिरीयाः अपि विस्पष्टमामनन्ति—'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चाऽऽरभतेऽग्निरवमो देवानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता एवोभयतः परिगृह्य यजमानोऽवरुन्धे' इति ।^२

अग्नि और विष्णु देवता के यह जो दो शरीर हैं वह दोनों ही यज्ञ के दोनों किनारे हैं अर्थात् सोमयाग के आदि और अन्त में रहने वाले हैं ।

इदानीं यथोक्तविधौ ब्रह्मवादिचोद्यमुद्भावयति—

तदाहुर्गदेकादशकपालः पुरोडाशो द्वावग्नाविष्णू कैनयोस्तत्र क्लृप्तिः,
का विभक्तिरिति ॥

'तत्' तत्र कपालसंख्यायां ब्रह्मवादिन आहुश्चोदयन्ति । एकादशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश एकमेव प्रव्यम्, तस्य भोक्तारौ 'द्वौ' देवौ । अनयोर्द्वयोः समप्रधानत्वेन विषमांशस्यायुक्तत्वात् 'तत्र' द्रव्ये का क्लृप्तिर्विभागकल्पना निमित्तं किं स्यात् ? 'का विभक्तिः' निमित्तविशेषाभावे नैमित्तिको विभागविशेषः कथं घटेत ? 'इति' शब्दश्चोद्यसमाप्त्यर्थः ॥

यह जो अग्नि एवं विष्णु को पुरोडाश अर्पित करते हैं वह दोनों ओर से यज्ञ के देवताओं की परिचर्या करते हैं । [अब प्रश्न है कि] जो [यह कहा गया है कि] ग्यारह कपालों वाला पुरोडाश होना चाहिए, तब अग्नि एवं विष्णु दो ही तो देवता हैं, फिर दोनों में बाँटने का [= क्लृप्तिः] क्रम क्या होना चाहिए और विभाग कैसे होना चाहिए ?

ब्रह्मवादिष्वेव मध्ये अभिज्ञानां चोद्यपरिहारमुद्भावयति—

अष्टाकपाल आग्नेयः, अष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्रमग्नेश्छन्दः,
त्रिकपालो वैष्णवः, त्रिर्हीदं विष्णुर्व्यक्रमत, सैनयोस्तत्र क्लृप्तिः
सा विभक्तिः ॥

अष्टमु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशभागोऽग्नेः संबन्धी । स च संबन्धश्छन्दोद्वारा द्रष्टव्यः । गायत्र्याख्यं छन्दोऽग्नेः संबन्धि तयोरग्निगायत्र्योः प्रजापतिमुखजन्यत्व-
साम्यात् । एतच्च मुखजन्यत्वं तैत्तिरीयाः सप्तमकाण्डे पठन्ति—‘प्रजापतिरकामयत
प्रजायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिभीत तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत गायत्रीछन्दः’^१ इति ।
तस्याश्च गायत्र्याः पादाक्षरेष्वष्टत्वं संख्या दृश्यते । सोऽयं यथोक्तपुरोडाशभागस्याग्नेश्च
संबन्धः । त्रिषु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशभागो विष्णोः संबन्धी । ‘हि’ यस्मात् कारणाद्
विष्णुरिदं सर्वं जगत्त्रिव्यक्रमत त्रिरावृत्तेन स्वकीयपादविक्षेपेण व्यासवान् । तथा च
मन्त्र आम्नायते—‘इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम्’^२ इति ‘त्रीणि पदा वि चक्रमे
विष्णुर्गोपा अदाभ्यः’^३ इति च । ‘सा’ यथोक्ताऽष्टत्वसंख्या त्रित्वसंख्या चैनयोर्देवयोस्तत्र
पुरोडाशे क्लृप्तिर्विभागकल्पनाहेतुः । तदनुसारेण विभक्तिस्तादृशो विभागोऽवगन्तव्यः ॥

उत्तर यह है कि आठ कपालों से सम्बद्ध भाग अग्नि-देवता के लिए है । गायत्री
[छन्द के एक चरण में] आठ अक्षर होते हैं, और गायत्री ही अग्नि का छन्द है । तीन
कपाल विष्णु के लिए हैं, क्योंकि विष्णु ने इस सृष्टि को तीन पदों में नापा । इनके
बाँटने का क्रम यही है ।

इत्थं सार्थवादेन विधिवाक्येन दीक्षणीयेष्ट विधाय तस्यामेवेष्टी प्रतिष्ठाकामस्य
पुरोडाशमपोद्य द्रव्यान्तरं विधत्ते—

घृते चरुं निर्वपेत् योऽप्रतिष्ठितो मन्येत ॥ इति ।

‘पुत्रादिप्रजया गवादिपशुभिश्च रहितत्वमप्रतिष्ठितत्वं तादृशोऽहमिति मन्यमानो
यजमानः प्रतिष्ठार्थं घृतेन तण्डुलैश्चरुं निष्पादयेत् ॥

जो अपने को अप्रतिष्ठित समझे अर्थात् जो अपने को पुत्रादि रूप प्रजा और गवादि
रूप पशु से रहित माने वह [प्रतिष्ठार्थ] घृत-युक्त चरु को अर्पित करे ।

अप्रतिष्ठितत्वस्याऽऽत्यन्तिकदोषत्वं दर्शयति—

अस्यां वाव स न प्रतितिष्ठति यो न प्रतितिष्ठति ॥ इति ।

‘यो’ यजमानः प्रजापशुरूपया प्रतिष्ठया वर्जितः ‘सोऽस्यां वाव’ कृत्स्नायामप्येतस्यां
भूमौ ‘न प्रतितिष्ठति’ श्लाघ्यो न भवति । तस्मादप्रतिष्ठा परिहर्तव्येत्यर्थः ॥

जो [यजमान प्रजा व पशु रूप] प्रतिष्ठा से रहित है वह इस पृथ्वी पर प्रशंसित
नहीं होता [इसलिए अप्रतिष्ठा का परिहरण करना चाहिए] ।

धृतचरुणा तत्परिहारं दर्शयति—

तद्यदधृतं तत्स्त्रियै पयः, ये तण्डुलास्ते पुंसस्तन्मिथुनं मिथुनेनैवैनं तत्प्रजया पशुभिः प्रजनयति प्रजात्यै ॥ इति ।

तत्तत्र धृतपक्वे चरी यदधृतमस्ति तत्स्त्रियै^१ पयः स्त्रियाः शोणितम् । द्रवत्वसाम्येन पयः शब्दः शोणितमुपलक्षयति । विलीनस्य धृतस्येषद्रक्तत्वसाम्येन योषिद्वीर्यत्वमुप-
चर्यते । चरी ये तण्डुलाः सन्ति ते पुंसो रेत इति शेषः । श्वेतत्वं त्वत्र साम्यम् । तदधृततण्डुलोभयात्मकं चरुद्रव्यं मिथुनसदृशं तत्तस्मात् कारणान्मिथुनरूपेणैव चरुद्रव्ये-
णैवैनं यजमानं पुत्रादिप्रजया गवादिपशुभिश्च प्रजनयति प्रवर्धयति । तस्मादिदं चरुद्रव्यं प्रजात्यै प्रजनाय प्रतिष्ठारूपाय संपद्यत इत्यर्थः ॥

[धृत-पक्व चरु में] यह जो धृत है वह स्त्री का दुग्ध है [अर्थात् स्त्री के वीर्यत्व का इसमें उपचरण होता है] और जो [चरु में] चावल हैं वह पुरुष का [वीर्य] है । इस प्रकार वह [धृत व तण्डुल उभयात्मक चरु] मिथुन सदृश है । इसीलिए मिथुनरूप से ही चरु द्रव्य इस यजमान को पुत्रादि प्रजा व गवादि पशु से समृद्ध करता है । इसीलिए यह चरु द्रव्य प्रतिष्ठारूप प्रजनन के लिए है ।

चरोः प्रतिष्ठाहेतुत्ववेदनं प्रशंसति—

प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ इति ।

तावेतौ पुरोडाशचक्षुस्पावापस्तम्बेन दर्शितौ— 'दीक्षणीयायास्तन्त्रं' प्रक्रमयति । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपत्याग्नावैष्णवं वा धृते चरुं, पुरोडाशो ब्रह्मर्चसकामस्य, धृते चरुः प्रजाकामस्य पशुकामस्य वाऽऽदित्यं धृते चरुं द्वितीयं प्रजाकामस्य पशु-
कामस्यैके समामनन्ति^२ इति ॥

जो इस रहस्य को समझता है वह प्रजा और पशुओं से युक्त हो जाता है ।

उक्ताया दीक्षणीयेष्टेः कालं विधत्ते—

आरब्धयज्ञो वा एष आरब्धदेवतो यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजत आमा-
वात्येन वा हविषेष्ट्वा पौर्णमासेन वा तस्मिन्नेव हविषि तस्मिन्
वर्हिषि दीक्षेतैषा एका दीक्षा ॥ इति ।

यः पुमान् दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते तेन सर्वोऽपि यज्ञः प्रारब्धः सर्वस्य तदपेक्षितत्वात् । सोमयागस्य दर्शपूर्णमासविकृतित्वाभावेऽप्यङ्गादीनां दीक्षणीयाप्रायणीया-
दीनामिष्टीनां तद्विकृतित्वादस्ति तदपेक्षा । अग्निहोत्रस्य तदङ्गानां च तन्निरपेक्षत्वेऽप्या-
हवनीयाद्यग्निसापेक्षत्वादग्नीनां च पवमानेष्टिसाध्यत्वादिष्टीनां दर्शपूर्णमासविकृति-

१. 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम्' इति पा० सू० २.३.६२ वा० १ ।

२. आप० श्रौ० १०.४.२.३ ।

त्वादस्ति परम्परया तदपेक्षाऽतस्तदनुष्ठानेन सर्वस्यापि यज्ञस्य प्रारम्भः सिध्यति । यद्यपि यज्ञारम्भेणैव तदीयदेवतानां पूजयितुमारम्भः सिद्ध एव तथाऽपि प्राधान्यख्या-
पनार्थमारब्धदेवत इति पुनर्देवताभिधानम् । यस्माद्दर्शपूर्णमासयाजिना सर्वोऽपि यज्ञ
आरब्धप्रायोऽत एव देवतानां पूजाऽप्यारब्धप्राया तस्मादारब्धस्य सोमयागस्यानुष्ठेय-
त्वादृशपूर्णमासानुष्ठानादूर्ध्वं दीक्षेत दीक्षणीयेष्टिं कुर्यात् । अमावास्याकाले कर्तव्यं
हविरामावास्यं^१ तद्वत् पौर्णमासं च । हविःशब्दोऽत्र यज्ञमुपलक्षयति । वाशब्दो समुच्च-
यायी । अमावास्यादिसंबन्धिना पौर्णमासीसंबन्धिना च यज्ञेनेष्ट्वा दीक्षेत । उक्तार्थ एव
तस्मिन्नित्यादिना प्रपञ्च्यते । हविःशब्दवद् बर्हिःशब्दोऽपि यज्ञोपलक्षकः । तस्मिन्नामा-
वास्याख्ये हविषि यज्ञे तस्मिन् पौर्णमासाख्ये बर्हिषि यज्ञेऽनुष्ठिते सति पश्चाद्देव दीक्षेत ।
तदाह आश्वलायनः—‘दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वेष्टिपशुचातुर्मास्यैरथ सोमेन’^२ इति । यजे-
तेति शेषः । इष्टिराग्रयणेष्टिः ।^३ पशुनिख्ठपशुबन्धः ।^४ आपस्तम्बोऽप्याह—‘अथ दर्श-
पूर्णमासावारभते । ताभ्यां सैवत्सरमिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजते’^५ इति । एतच्छब्दा-
दुत्तर उकारोऽपिशब्दपर्यायः । एषाऽप्येका दीक्षा । एवमुक्ते सत्यन्याऽपि काचिदीक्षाऽ-
स्तीति सूचितं भवति । अत एवाऽऽश्वलायन इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं चेत्युभौ पक्षाबुदा-
जहार—‘ऊर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां यथोपपत्त्येके प्रागपि सोमेनैके’^६ इति । उपपत्तिर्द्रव्या-
दिसंपत्तिस्तामनतिक्रम्येति यथोपपत्तिः । दर्शपूर्णमासाभ्यामूर्ध्वं द्रव्यादिसंपत्तौ सत्यां सोमेन
यजेतेति केषांचिन्मतं ताभ्यां प्रागपि संपत्तौ सोमपानमित्यपरेषां मतम् । तैत्तिरीया-
श्चेष्टिपूर्वत्वमभिप्रेत्य वसन्तादिकालविशेषेष्वाधानमाभ्याय पुनः सोमपूर्वत्वमभिप्रेत्य
कालनियममन्तरेणाऽऽधानमामनन्ति—‘अथो खलु यदैवेनं यज्ञ उपनमेत् । अथाऽऽदधीत
सैवास्यार्धः’^७ इति । आपस्तम्बोऽपीदमेव सोमाधानमभिप्रेत्य वसन्तादिकालविशेष-
प्रतीक्षां वारयति—‘नर्तुं सूक्ष्मेन नक्षत्रम्’^८ इति । तस्मात् पक्षद्वयम् ॥

१. ‘सन्धिवेलाद्युतुनक्षत्रेभ्योऽण्’ इति पा०सू० ४.३.१६ । २. आश्व०श्रौ० ४.१.१ ।
३. ‘आग्रयणमैन्द्राग्नमग्रपाकस्य श्रीहीणां यवानां च’ का० श्रौ० ४.६ । ‘आग्रयणं
ब्रीहिश्यामाकयवानाम्’ आश्व० श्रौ० २.९.१ । ‘य आंहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वा
नवान्नं प्राशनीयात् तस्य का प्रायश्चित्तिः’ ऐ० ब्रा० ७.२.९ । ‘आग्रयणोऽप्येष्ट्या
यजते’—इति च शत० ब्रा० २.४.३.१ ।
४. का०श्रौ० षष्ठाध्यायो द्रष्टव्यः । तै० ब्रा० २.२.२.३; ३.६.३ ।
५. आप० श्रौ० ५.२३.२ । कात्यायनोऽप्याह—दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वाऽन्येन यजेतेति
श्रुतेः—इति ७.१.१ ।
६. आश्व० श्रौ० ४.१.२ । ७. तै० ब्रा० १.१.३.८ ।
८. आप० श्रौ० ५.३.३१ । “अथ नक्षत्राणि; कृत्तिकासु ब्राह्मण आदधीत” वसन्तो
ब्राह्मणस्य” सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं सूक्ष्मेन नक्षत्रम्” इति तत्र पाठः । न सूक्ष्मे-
नाग्रियेत—इति तट्टीका रौद्रवती । ‘सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रम्’—
इति आश्व० श्रौ० २.१.१५ ।

[अब उसी दीक्षणीया इष्टि के काल का विधान करते हैं]—

जो [यजमान] दश और पूर्णमास का यजन करता है वह यज्ञ का प्रारम्भ करने वाला और देवों [को पूजा] का आरम्भ करने वाला होता है । उसी अमावास्या सम्बन्धी हवि अर्थात् यज्ञ के और उसी पूर्णमासी सम्बन्धी यज्ञ के [=बर्हिषि, अनुष्ठित होने पर दीक्षणीया इष्टि करनी चाहिए । यह भी एक दीक्षा [अर्थात् इष्टि] है । यहाँ 'हवि' और 'बर्हि' शब्द यज्ञ को उपलक्षित करते हैं ।]

चोदकप्राप्तं पञ्चदशसंख्याम्^१ अपवदितुं संख्यान्तरं विधत्ते—

सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् ॥ इति ।

'प्र वो वाजा अभिद्यव'^२ इत्याद्या एकादशसंख्याका^३ ऋचो वह्निसमिन्धनहेतुत्वात् सामिधेन्य इत्युच्यन्ते ।^४ तासु 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिस्तमाम्' इति^५ वचनात्ताः पञ्चदश संपद्यन्ते । प्रकृतावेव विहितासु पञ्चदशस्वसु चोदकप्राप्तासु ये समिध्यमान-समिद्यवत्यो द्वे ऋचौ^६ तयोर्मध्ये धाय्याभिधेये ऋचौ प्रक्षेप्तव्ये ।^७ तथाच आश्वलायनः—'दीक्षणीयायां धाय्ये विराजौ'^८ इति । तत्र 'पृथुपाजा अमर्त्यो'^९ इत्येका

१. तथाहि प्रकृती 'पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह'—इति तै० सं० २.५.८.२ ।

२. ऋ० ३.२७.१ ।

३. यद्यपि मूले द्वादशपठितास्तथाप्यन्तयोः पुरुषभेदेन विकल्पितत्वात् एकादशैव ।

४. पा० सू० ४.३.१२०. वा० १० । 'समिन्धे सामिधेनीभिर्होता तस्मात् सामिधेन्यो नाम'—इति शत० ब्रा० १.३.५.१ । तासामुत्पत्तिस्त्वेवमाम्नायते—“ऋषेः ऋषेर्वा एता निर्मिता यत्सामिधेन्यः”—इति तै० सं० २.५.७.५ । भिन्नेभ्यः ऋषिभ्यः प्रवर्त्तितास्ताः सामिधेन्यः—इति च तत्र भाष्ये सायणः ।

५. तै० सं० २.५.७.१ ।

६. समिध्यमाना ऋक् [तै० ब्रा० ३.५.२] नवमसामिधेनी ऋ० ३.२७.४ । समिद्यवती ऋक् तु [तै० ब्रा० १.३.५.२] दशमसामिधेनी - ऋ० ५.२८.२ । तथा आश्वलायनः “अथ सामिधेन्यः”—इत्युपक्रम्याह—‘समिध्यमानो अव्वरे समिद्धो अग्न आहुतेति’—इति आश्व० श्रौ० १.२.७ ।

७. सामिधेन्य ऋच एकादशैव । तासु प्रथमस्या अन्तिमायाश्च त्रिस्त्रिः पाठेन पञ्चदश-सङ्ख्या पूरणं या भवति । सप्तदशसंख्यायाः पूरणीयत्वे तु पृथुपाजेत्याद्यपरगं द्वयस्य तासु प्रक्षेपोऽपि विधीयते । एवमेकविंशतित्वे सम्पादनीये षण्णामप्यृचां प्रक्षेपणीयता विहिता । ताः प्रक्षेपणीयर्च एव धाय्या उच्यन्ते [ऐ० ब्रा० ३.२.७] । तत्र धाय्ययोर्धाय्यानां वा प्रक्षेपस्तु समिध्यमान-समिद्यवत्योर्मध्ये एव भवति । ते च ऋचौ सामिधेनीषु दशम्येकादशयौ ।

८. आश्व० श्रौ० ४.२.१ ।

९. ऋ० ३.२७.५ ।

‘तं सबाधो यत्सूचः’^१ इति द्वितीया । एतच्च प्रयोगसंग्रहकारेणोदाहृतम्—‘अथ दीक्षणीयायां धाम्ये भवतः शोचिष्केशुस्तमीमहों पृथुपाजास्तं सबाधः’ इति । ‘अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि’^२ इत्येवमध्वर्युणा प्रेषितो होता^३ सामिधेनीः सप्तदशानुब्रूयात् ॥

[उस होता को] सत्रह सामिधेनियों का पाठ करना चाहिए । [सामिधेनी ऋचा= १५ सामिधेनी और २ धाम्या मिलकर १७ सामिधेनी ऋचाएँ होती हैं । यह पन्त्रह वस्तुतः ११ हो है । प्रथम और अन्तिम मन्त्र के तीन-तीन बार पढ़े जाने से १५ हो जाती हैं । ये १७ सामिधेनी इस प्रकार हैं—(१) प्र वो वाजा (ऋ० ३. २७. १), (२) इसी की आवृत्ति, (३) पुनरावृत्ति, (४) अग्न आ याहि (ऋ० ६. १६. १०), (५) तं त्वा (ऋ० ६. १६. ११), (६) स नः पृथु (ऋ० ६. १६. १२), (७) ईळोन्यो (ऋ० ३. २७. १३), (८) वृषो अग्निः (ऋ० ३. २७. १४), वृषणं त्वा (ऋ० ३. २७. १५), (९) अग्निं दूतम् (ऋ० १. १२. १), (१०) समिध्यमानो (ऋ० ३. २७. ४), (११) समिद्धो (ऋ० ५. २८. ५), (१२) आ जुहोता (ऋ० ५. २८. ६), (१३) इसी की आवृत्ति, (१४) पुनरावृत्ति । ११ वीं ऋचा समिध्यमान है और १२ वीं ऋचा ‘समिद्धवती’ है । इन्हीं दो के बीच में धाम्या का पाठ होता है । ये दो धाम्या हैं— १. पृथुपाजा (ऋ० ३. २७. ५), और २. तं सबाधो (ऋ० ३. २७. ६)] ।

तामेतां संख्यां प्रशंसति —

सप्तदशो वै प्रजापतिर्द्वादश मासाः पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समानेन तावान् संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः ॥ इति ।

सप्तदश चावयवा यस्य प्रजापतेः सोऽयं सप्तदशस्तस्मिन्नर्थे वैशब्दोक्तप्रसिद्धिर्द्वादशेत्यादिना स्पष्टीक्रियते । चैत्राद्या मासा द्वादश प्रसिद्धाः । यद्यपि षड् वा ऋतव इति श्रुत्यन्तराल्लोकप्रसिद्धेऽथ वसन्ताद्याः षट्संख्याकास्तथाऽपि शीतत्वसाम्येन हेमन्तशिशिरावेकीकृत्य पञ्चसंख्योच्यते । द्वादशभिर्मासैस्तन्मेलनात्मकपञ्चर्तुभिश्च यावान्कालो भवति तावान्कालः संवत्सर इत्युच्यते । स च संवत्सरस्तत्तद्वर्तुचितवर्षादिनिष्पादनेन प्रजानां पालकत्वात् प्रजापतिस्तदीयत्वेन सप्तदशसंख्यां प्रशंस्तेष्वर्थः ॥

क्योंकि प्रजापति सत्रह हैं । बारह महीने और पाँच ऋतुएँ हैं । हेमन्त और शिशिर दोनों के समान होने से [उन्हें] एकीकृत करके पाँच ऋतुएँ कही गई हैं] इतना काल संवत्सर [= वर्ष] का होता है और [प्रजा का पालन करने से] संवत्सर प्रजापति है ।

१. ऋ० ३. २७. ६ ।

२. शत० ब्रा० १. ३. ५. २ ।

३. “अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि” इति आप० श्री० २. १२. १ । ‘होतेति० शेषः’ इति, ब्रूहीत्युकारः प्लावयितव्यः—इति च तट्टीका । ‘ब्रूहिप्रेष्य-श्रौषड्वीषडावहानमादेः’—इति च पा० सू० ८. २. ११ ।

४. ऐ० ब्रा० ३. १. ६ ।

सप्तदशसंख्यावेदनं प्रशंसति—

प्रजापत्यायतनाभिरेवाऽऽभी राध्नोति य एवं वेद ॥ १ ॥

संवत्सरात्मकः प्रजापतिरायतनमाश्रयो यासां सामिधेनीनां ताः प्रजापत्यायतना-
स्तदीयसंख्योपेतत्वात्तदायतनत्वं तादृशीभिराभिः सामिधेनीभिर्वेदिता राध्नोति समृद्धो
भवति । सति वेदने तदनुष्ठानप्रवृत्तेः फलप्राप्तिसमृद्धिरुपपद्यते ।

अत्र सोमोऽसौवाह्नियते । पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे द्वयं चिन्तितम्—

“दर्शादीष्ट्वा सोमयागः क्रमोऽयं नियतो न वा ।

उक्तेराद्यो न सोमस्याऽऽधानानन्तरताश्रुतेः” ॥^१

दर्शपूर्णमासाविष्टा सोमेन यजेतेति^२ क्त्वाप्रत्ययेनावगम्यमानः क्रमो नियतः इति
चेत्, सैवम् । ‘सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीत’ इत्याधानानन्तरताया अपि श्रवणात् ।^३
तस्माद्विष्टिसोमयोः पौर्वापर्यं न नियतम् ॥

“विप्रस्य सोमपूर्वत्वं नियतं वा न वाऽग्निमः ।

उत्कर्षतो सैवमग्नीषोमीयस्यैव तच्छ्रुतेः” ॥

‘इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं च विकल्पितम्’ इति यदुक्तं तत्र ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वं
नियतम् । कुतः, उत्कर्षश्रवणात् । ‘आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया । स सोमेनेष्ट्वाऽग्नीषो-
मीयां भवति । यदेवादः पौर्णमासं हविः, तत्तद्धनुनिर्वपेत् । तर्हि स उभयदेवतो भवति’^४
इति । अस्यायमर्थः—‘प्रजापतेर्मुखादग्निर्ब्राह्मणश्चेत्युभावुत्पन्नौ ।’^५ ततो ब्राह्मणस्याग्निरेक
एव देवतेत्याग्नेय एव ब्राह्मणः । न तु सौम्यः, सोमस्य तद्देवतात्वाभावात् । यदा स
ब्राह्मणः सोमेन यजेत तदा सोमोऽप्यस्य देवतेत्याग्नीषोमीयो भवति । तस्याग्नीषोमीयस्य
ब्राह्मणस्यानुरूपं पौर्णमासमग्नीषोमीयपुरोडाशरूपं हविः सोमादूर्ध्वमनुनिर्वपेत् । तदा
स ब्राह्मणो देवताद्वयसंबन्धी भवति’ इति । यद्यप्यत्र कर्मान्तरं किञ्चिद् विधीयते—इति
कश्चिन् मन्यते, तथाऽपि ‘पौर्णमासं हविः’ इति विस्पष्टप्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरं किन्तु
दर्शपूर्णमासयोः सोमादूर्ध्वमुत्कर्षः । तस्माद् विप्रस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतमिति प्राप्ते,
ब्रूमः नात्र दर्शशब्दः पूर्णमासशब्दो वा कश्चिद् यागवार्चा श्रूयते । पौर्णमासमित्येतत्तद्धि-
तान्तं हविर्विशेषणत्वेनोपन्यस्यते ।^६ तच्च हविरग्नीषोमीयपुरोडाशरूपमिति देवताद्वयेन
संस्तवाद्वगम्यते । तस्मादेकस्यैव हविष उत्कर्षः, न तु कृत्स्नयोर्दर्शपूर्णमासयोः । तथा
सति ब्राह्मणस्यैकस्मिन्नेवाग्नीषोमीयपुरोडाशे सोमपूर्वत्वनियमः । इतरत्र क्षत्त्रियवैश्य-
योरिवस्यापीष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वे विकल्प्येते ॥

१. जै० वि० न्या० ५.४.९—१० अग्नि ३ ।

२. तै० सं० २.५.६^१ ।

३. यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीत, ननु स प्रतीक्षेन्न नक्षत्रम्—इति तत्पूर्णपाठः ।

४. तै० सं० ५.५.१ । ५. तै० सं० ७.१.२.४ ।

६. ‘सन्धिवेलाद्युत्तुनक्षत्रेभ्योऽण्’—इति पा० सू० ४.३.१६ पौर्णमासं हविरिदमेषामपि
इति स्फुटम् तै० ब्रा० ३.७.४.४ ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठे पादे चिन्तितम्—

“सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विकृतावुत ।

पूर्ववत्प्रकृतौ पाञ्चदश्येनैतद् विकल्प्यते ॥

विकृतौ साप्तदश्यं स्यात् प्रकृतौ प्रक्रियाबलात् ।

पाञ्चदश्यावरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तता ॥”^१

अनारभ्य श्रूयते—‘सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्’^२ इति । ‘प्र वो वाजा’ इत्याद्या अग्निसमिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यः ।^३ तासां साप्तदश्यं पूर्वन्यायेन प्रकृतिगतम्, यदि प्रकृतौ ‘पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति’^४ विधिः स्यात् तर्हि पाञ्चदश्यसाप्तदश्ये विकल्पे-
यातामिति प्राप्ते, ब्रूमः—विकृतावेव साप्तदश्यं निविशते प्रकृतौ पाञ्चदश्यावरुद्धायां
सामिधेनीनां संख्याकाङ्क्षाया अभावात् । न च पाञ्चदश्यसाप्तदश्यवाक्ययोः समानबल-
त्वादवरोधाभावः—इति शङ्कनीयं पाञ्चदश्ये प्रकरणानुग्रहस्याधिकत्वात् । तस्मान्मित्र-
विन्दाध्वरकल्पादिविकृतौ साप्तदश्यमवतिष्ठते ।^५ न चात्र पूर्वन्यायोऽस्ति, साप्तदश्यस्य
चोदकप्राप्त्यभावेन पुनर्विधानदोषाभावात् ।

“साप्तदश्यं तु वैश्यस्य विकृतौ प्रकृतावुत ।

पूर्ववच्चेन्न संकोचान्नित्यनैमित्तिकोक्तिः ॥

गोदोहनेन प्रणयेत्कामीत्येतदुदाहरत् ।

भाष्यकारस्तदप्यस्तु न्यायस्यात्र समत्वतः ॥”^६

‘सप्तदशानुब्रूयाद् वैश्यस्य’ इति^७ स्थितं वैश्यनिमित्तकं साप्तदश्यं पूर्वन्यायेन विकृति-
गतमिति चेत्, नैवम् । नैमित्तिकेनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यस्य पाञ्चदश्यस्य
वैश्यव्यतिरिक्तविषयतया संकोचनीयत्वात् । नित्यं सामान्यरूपतया सावकाशत्वेन
दुर्बलम् । नैमित्तिकं तु विशेषरूपत्वनिर्वकाशत्वाभ्यां प्रबलम् । तस्माद् वैश्यनिमित्तकं
साप्तदश्यं प्रकृताववतिष्ठते ।

अत्र ‘भाष्यकारोऽन्यदुदाजह्णुर—चमसेनापः प्रणयेद् गोदोहनेन पशुकामस्येति ।
तत्र प्रकृतेश्चमसेनावरुद्धत्वाद् गोदोहनं विकृताविति पूर्वं पक्षः । कामनानिमित्तकेन गोदो-
हनेन नित्यस्य चमसस्य निष्कामविषयतया संकोचनीयत्वाद् प्रकृतावेव गोदोहनमिति
राद्धान्तः ।

१. जै० न्या० वि० ३.६.९.३-४ ।

२. द्र० पूर्व पृ० २० पं० ८ ।

३. तै० ब्रा० ३.५.२.१-१२ ।

४. तै० सू० २.५.८.२ ।

५. मित्रविन्देष्टिः वाजसनेयके श्रूयते । शत० ब्रा० ११.४.३.२० । सांख्या० श्री०
३.७.१ । का०श्री० ५.१२.१ । अन्वरकल्पस्तु हविर्यज्ञविशेषः । सोऽपि वाजसनेयके
एव । शत० ब्रा० १.१.४.७; ६.६.१.४ ।

६. जै० न्या० वि० ३.६.१०.५-६ ।

७. तै० स० २.५.१.२ ।

८. मीमांसाभाष्यकारः शबरस्वामी । जै० सू० ३. अ० ६ पा० १० सू० ।

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“सामिधेनीसाप्तदश्यं वैमृधादावपूर्वगीः ।

संहतिर्वोपकारस्य कृत्स्न्याऽऽद्योऽस्तवाज्यभागवत् ॥

सामिधेन्यश्चोदकाप्ताः साप्तदश्यं तु वैमृधे ।

“पुनर्वाक्येन संहार्यमनारभ्योक्तिचोदितम्” ॥”

अनारभ्य किञ्चिदास्नायते—‘साप्तदश सामिधेदीरनुब्रूयात्’^२ इति । तथा वैमृधे^३ऽध्वर-
कल्पायां, पशौ चातुर्मास्येषु, मित्रविन्दायामाग्रयणेष्ट्यादौ च पुनः साप्तदश्यं विहितम् ।
यद्यप्यनारभ्याघोतानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यं तथाऽपि श्रुतेन पाञ्चदश्येनावरुद्धत्वाद्
विकृतिष्वेव निविशते । तथा सति वैमृधादिषु विकृतिष्वनारभ्यवादप्राप्ताः साप्तदश
सामिधेन्यः प्राकरणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहमेधीयाज्यभागवत्कृत्स्नोपकारत्वेन-
तिकर्तव्यताकाङ्क्षां पूरयन्त्यश्चोदकं लोपयन्त्यो वैमृधादेरपूर्वकर्मतां गमयन्ति । साप्तदश्यं
त्वनारभ्यवादप्राप्तमभूद्यत इति प्राप्ते, ब्रूमः वैमृधादिषु सामिधेन्य आज्यभागवत्तत्र
विधीयन्ते, किन्तु चोदकाप्राप्ता अनूद्य साप्तदश्यं विधीयते । तच्च साप्तदश्यं वैमृधादि
प्रकरणेष्वस्नातैर्विधिभिः कासुचिदेव विकृतिषु प्राप्तमनारभ्यवादेन तु सर्वासु विकृतिषु
तत्रानारभ्यवादो विरुम्बते प्रथमं विधेयस्य साप्तदश्यस्य सामिधेनीसंबन्धमवबोध्य ।
तत्संबन्धान्यथानुपपत्त्या क्रतुप्रवेशं परिकल्प्य प्रकृतौ पाञ्चदश्यपराहतत्वेन विकृतिषु
सर्वासु निवेशः क्रियत इति विलम्बः । प्राकरणिकैर्विधिभिः सामिधेनीसंबन्ध एव
बोध्यनीयः । विकृतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न कल्पनीयः प्रत्यक्षप्रकरणपाठेनैव तत्सिद्धेः ।
तत्र साप्तदश्यस्य वैमृधादिविकृतिविशेषसंबन्धे सहसा प्रतिपक्षे सति तद्विरोधात् सर्व-
प्रकृतिसंबन्धो न कल्पयितुं शक्यः । अनारभ्यवादस्तु चोदकप्राप्तस्य पाञ्चदश्यस्य
वाधकः । सर्वथाऽपि चतुर्धाकरणवदुपसंहारो न त्वाज्यभागवदपूर्वं कर्म ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्यस्य

प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

जो इस प्रकार [रहस्य को] जानता है, वह [संवत्सरात्मक] प्रजापति के
आयतन स्वरूप अर्थात् आधयभूत सामिधेनियों से समृद्धि को प्राप्त करता है ।

॥ प्रथम अध्याय में प्रथम खण्ड की हिन्दी समाप्त ॥ १ ॥

१. जे० न्या० वि० १०.८-१.१७-१९ । २. द्र० पूर्व पृ० २० पं० ४ ।
३. वैमृधेष्टिः तै० सं० २.५.२.४ । शत० ब्रा० ९.५.२.५ ।

अथ द्वितीयः खण्डः

दीक्षणीयेष्टि निरूप्य तत्प्रशंसार्थमिष्टिशब्दनिर्वचनं दर्शयति—

यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् तमिष्टिभिः प्रैषमैच्छन् यदिष्टिभिः प्रैषमैच्छं-
स्तदिष्टीनामिष्टित्वं तमन्वविन्दन् ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमाभिमानी यज्ञपुरुषः केनापि निमित्तेनापरक्तो देवेभ्योऽपक्रान्तवान् ।
तं यज्ञं देवा दीक्षणीयाप्रायणीयादिभिरिष्टिभिः प्रैषमन्वेष्टुमैच्छन् । इच्छन्ति यज्ञमाभि-
रितीष्टिशब्दव्युत्पत्तिः । यजतिधातोरिष्टिशब्दः सर्वत्र प्रसिद्धः ।^१ अत्र त्वच्छतिधातो-
रिति विशेषः ।^२ अन्विष्य तं यज्ञमनुक्रमेण लब्धवन्तः ।

[अब इष्टि शब्द का निर्वचन करते हैं]—यज्ञ देवों के पास से चला गया । उस
[यज्ञ] को दीक्षणीया और प्रायणीयादि इष्टियों द्वारा उन्होंने खोजना चाहा । इष्टियों का
इष्टित्व इसलिए है कि उन्होंने इनके द्वारा यज्ञ को खोजने की इच्छा की । उन्होंने उस
[यज्ञ] को पा लिया ।

तल्लभवेदनं प्रशंसति—

अनुवित्तयज्ञो राध्नोति य एवं वेद ॥ इति ।

वेदिता तदनुष्ठानेन लब्धयज्ञः फलेन समृद्धो भवति ॥

जो इस रहस्य को जानता है वह [उसके अनुष्ठान से] यज्ञ को पाकर फल से
समृद्धि को प्राप्त करता है ।

पुनरपि दीक्षणीयादीष्टिप्रशंसार्थं तास्विष्टिषु विद्यमानानामाहुतीनां वाचकं शब्दं
निर्वक्ति—

आहुतयो वै नामैता यदाहुतय एताभिर्वै देवान् यजमानो ह्वयति तदा-
हुतीनामाहुतित्वम् ॥ इति ।

आहुतय इत्युकारेण ह्रस्वेनाऽऽहूतय इत्येवं दीर्घेण युक्तं द्रष्टव्यम् । ह्वयत्याभिरिति
तद्व्युत्पत्तिः । जुहोतिधातोरुत्पन्नः शब्दः पूर्वं प्रसिद्धः ।^३ अयं तु ह्वयतिधातोरुत्पन्न
इति विशेषः ॥^४

१. 'श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे'—इति पा० सू० ३.३.९४ वा० १ । अमर कोष ३.४.४१ ।

२. 'मन्त्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्तः' इति पा० सू० ३.३.९६ ।

३. 'तृप्तिधावृत्तिषु चानुपसर्गस्येति वक्तव्यम्' इति पा० सू० ३.२.१३५ वा० १ ।

'नप्तृनेष्टृव'—इति उणा० २५२ । 'जुहोतेत्यौर्णवाभः'—इति निरु० ७.१५ ।

४. 'ह्वातव्यः'—इति, 'होतारं ह्वातारम्'—इति च निरु० ४.४.५; ७.१५ ।

वस्तुतः [दीर्घं ऊ वाले] 'आहुति' [= बुलाना] को [ह्रस्व उ वाला] 'आहुति' कहते हैं। क्योंकि इसके द्वारा यजमान देवताओं को बुलाते हैं। यही आहुतियों का आहुतित्व है।

इष्टीराहुतीश्च मिलित्वा प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

ऊतयः खलु वै ता नाम याभिर्देवा यजमानस्य हवमायन्ति, ये वै पन्थानो याः स्तुतयस्ता वा ऊतयस्त उ एवैतस्वर्गयाणा यजमानस्य भवन्ति ॥ इति ।

ह्यन्ते देवा अस्मिन्निति हवोऽत्र सोमयागो याभिरिष्टिभिस्तत्र ताभिराहुतिभिश्च निमित्तभूताभिर्देवा यजमानस्य यजमागच्छन्ति ता इष्टय आहुतयश्चोतय इत्येतन्नाम प्रतिपद्यन्ते। खलुशब्दो वैशब्दश्च प्रसिद्धार्थः। अवन्ति रक्षन्तीत्यवतेर्धातोरुत्तिशब्दः प्रसिद्धः। आयन्त्यागच्छन्ति याभिरित्याङ्पूर्वस्यायतिधातोर्वा वर्णविकारेणोत्तिशब्दः। यद्वा तस्मादेव धातोः स्वर्गप्रापकत्वाभिप्रायेण शब्दो व्युत्पाद्यते।^१ ये केचित् पन्थान इष्टिरूपाः स्वर्गस्य प्रौढमार्गाः सन्ति याश्च स्तुतयस्तन्मार्गावयवरूपा आहुतयः सन्ति ता द्विविधा ऊतय इत्युच्यन्ते। त उ एवैतत्त एवैते द्विविधा अपि मार्गा यजमानस्य स्वर्गयाणाः स्वर्गप्रापका भवन्ति ॥

[इष्टि और आहुतियाँ मिलकर] ये ऊतियाँ [= रास्ते] हैं, क्योंकि इन्हीं के द्वारा देवता यजमान के बुलाने पर आते हैं। जो कोई ओ [इष्टि रूप स्वर्ग के] मार्ग हैं और जो [उस मार्ग को अवयव रूप] आहुतियाँ हैं ये द्विविध रास्ते ऊतियाँ कही गई हैं। इस प्रकार निश्चय हो वे यजमान की स्वर्ग प्रापक [अर्थात् स्वर्ग तक पहुँचने की मार्गस्वरूप] होती हैं [प्रस्तुत स्थल पर 'आहुति' अर्थात् होम और 'आहुति' अर्थात् आह्वान है। दोनों शब्दों की समानता दिखलाई गई है अर्थात् हवन में आहुति देना मानों देवों को बुलाना है]।

पुनरपीष्टिप्रशंसार्थं तदङ्गभूतयोर्वाज्यानुवाक्ययोर्वक्तृरि प्रयुज्यमानं होतृशब्दं निर्वर्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्नमवतारयति—

तदाहुर्द्यदन्यो जुहोत्यथ योऽनु चाऽऽह यजति च कस्मात् तं होतेत्याचक्षत इति ॥ इति ।

तत्तास्विष्टिषु किञ्चिच्चोद्यमाहुः। यद्यस्मात् कारणाद्धोतुरन्योऽध्वर्युर्जुहोति तस्मात् तत्कारणात् तद्वातुनिष्पन्नो होतृशब्दस्तस्याध्वर्योर्युक्तः। याज्ञिकास्तु तमध्वर्युं होतेति नाऽऽचक्षते। अथ यः पुमान् अनु चाऽऽह पुरोनुवाक्यां चानुब्रूते यजति च याज्यां च पठति तं पुमांसमनुवक्तैति यष्टेति चानभिधाय कस्मात् कारणाद्धोतेत्याचक्षते। इति-शब्दः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ॥

१. 'ऊतिः' निघ० ४.२.१५; 'ऊतिरवनात्'—इति च निघ० ५.१.३ ।

[होतृ शब्द के निर्वचन के लिए प्रश्न करते हैं कि—] जब आहुति देने वाला [होता से] दूसरा अर्थात् 'अध्वर्यु' कहलाता है तो अनुवाक्या एवं याज्या [मन्त्रों] के पढ़ने वाले को [यथा न कहकर] 'होता' नाम से क्यों पुकारा जाता है ?

अभिज्ञानामभिप्रेतं प्रश्नस्योत्तरं दर्शयति—

यद्वाव स तत्र यथाभाजनं देवता अमुमावहामुमावहेत्यावाहयति तदेव होतुर्होतृत्वं होता भवति ॥ इति ।

'यद्वाव' यस्मादेव कारणाद्याज्यानुवाक्ययोर्वक्ता स पुमांस्तत्र यागे यथाभाजनं यथा-स्थानं सर्वा देवता आवाहयति-अमुमग्निमावह, अमुं सोममावहेति' तदेव तस्मादेव कारणाद्याज्ञिकप्रसिद्धस्य होतुस्तन्नाम संपन्नम् । अत्र प्यन्तस्य बहुधातोश्छान्दस्या प्रक्रियया होतृशब्दनिष्पत्तिर्न तु जुहोतिधातोस्तस्माद्वोमकर्तृत्वाभावेऽप्यावाहयितृत्व-सङ्गावाद्धोतृत्वमुपपन्नमित्ययं याज्यानुवाक्ययोर्वक्ताऽपि होता भवत्येव ॥

[उत्तर देते हैं कि] क्योंकि वह सभी देवताओं को यथास्थान यह कहकर बुलाता है कि 'अमुक [अग्नि] को बुलाओ', 'अमुक [सोम] को बुलाओ' । इसीलिए 'होता' का होतृत्व होने से 'होता' यह नाम निष्पन्न है ।

होतृत्ववेदनं प्रशंसति—

होतेत्येनमाचक्षते य एवं वेद ॥ २ ॥ इति ।

याज्ञिका एनं वेदितारं होतारं मुख्यो होतेति कथयन्ति । हीत्रे कर्मणि कुशलो भवतीत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवोये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्यस्य प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

[याज्ञिक लोग] इस प्रकार जानने वाले उस [आहुता] को 'होता' इस नाम से पुकारते हैं :

॥ प्रथम अध्याय में द्वितीय खण्ड को हिन्दी समाप्त ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः

इत्थमिष्ट्याहूत्यतिहोतृशब्दानां निर्वचनेन दीक्षणीयेष्टि प्रशस्य तयेष्ट्या दीक्षितस्य संस्कारविशेषान् विधातुं प्रस्तौति—

पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति ॥ इति ।

१. "अग्निमग्नि आवह । सोममावह । अग्निमावह" इत्यादयः तै० ब्रा० ३.५.३-२ ।
२. 'तस्य धर्म्यम्' 'अण् महिष्यादिभ्यः'—इति पा० सू० ४.४.४७, ४८ ।

यं यजमानं दीक्षणीयेष्ट्या दीक्षितं कुर्वन्ति तं यजमानं पुरा मातापितरौ कञ्चित्-
कालं गर्भं कृतवन्तौ पुनरप्येनमिदानीमृत्विजो व्यज्ञकाले गर्भं कुर्वन्ति गर्भवदसी
संस्कारैः पालनीय इत्यर्थः ॥

जिस [यजमान] को [दीक्षणीया इष्टि से] दीक्षित करते हैं, ऋत्विज उसको
मानो फिर से [यज्ञकाल में] गर्भ रूप करते हैं, [अर्थात् गर्भ के समान संस्कारों द्वारा
यजमान पालनीय है] ।

एकं संस्कारं विधत्ते—

अद्भिर्भिषिञ्चन्ति ॥ इति ।

अप्सु स्नयन्तीत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य तत्तिरीया यजमानस्य वपनादूर्ध्वं स्नान-
मामनन्ति - 'अङ्गिरसः सुवर्णं लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षातपसी' प्रावेशयन् । अप्सु स्नाति
साक्षादेव दीक्षातपसी अवरुन्धे' इति । यजमानस्य स्नानकर्तृत्वेऽपि ऋत्विजां स्नाप-
यितृत्वमभिप्रेत्याभिषिञ्चन्तीत्युक्तम् ॥

जल से अभिषेक करते हैं ।

उक्तानामपां प्रशंसामाह—

रेतो वा आपः सरेतसमेवैनं तत्कृत्वा दीक्षयन्ति ॥ इति ।

कार्यकारणयोरभेदादपां रेतस्त्वं वैराजदेहगताद्रेतस आप उत्पन्नाः । तथा चाऽऽ-
रप्यके सृष्टिप्रकरणे समाम्नायते—'शिश्नाद्रेतो रेतस आपः' इति । यद्वा, मनुष्यादि-
शरीरगतं रेतोमूत्रादिकम्पां कार्यम् । तच्च गर्भोपनिषद्याम्नातम्—'अस्मिन् पञ्चात्मके
शरीरे यत्कठिनं सा पृथिवी यद्द्रवं तदापः' इति । तत्तेनाभिषेचनेनैतं यजमानं सरेतसं
पुत्रोत्पादनसमर्थं कृत्वा संस्कृवन्ति ॥

[जल को प्रशंसा करते हैं कि] जल वीर्य है इसलिए इस अभिषेचन से इस
[यजमान] को मानो वीर्यवान् बनाकर अर्थात् पुत्रोत्पादन समर्थ करके संस्कृत करते हैं ।

संस्कारान्तरं विधत्ते—

नवनीतेनाभ्यञ्चन्ति ॥ इति ।

सर्वस्मिन्नपि शरीरेऽनुलेपयन्तीत्यर्थः ॥

नवनीत से अर्थात् ताजे मक्खन से सम्पूर्ण शरीर में अनुलेप करते हैं ।

१. 'मुण्डनादिसंस्कारो दीक्षा, आहारादिनियमस्तपः; अप्सु स्नानेन तदुभयमव्यवधा-
नेन प्राप्नोति—इति च तद्भाष्यं सायणीयम् । २. तै० सं० ६.१.१ २ ।

३. ऐ० आ० २.४.१.६ ।

नवनीतस्य गर्भस्थानीययजमानयोग्यतां दर्शयति—

आज्यं वै देवानां, सुरभिं घृतं मनुष्याणाम्, आयुतं पितॄणां, नवनीतं गर्भाणां तद्यन्नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति स्वेनैवैनं तदभागधेयेन समर्धयन्ति ॥ इति ।

आज्यघृतयोर्भेदः पूर्वाचार्यैरुदाहृतः—“सर्पिविलीनमाज्यं स्याद् घृतीभूतं घृतं विदुः”^१ इति । ईषद्विलीनमायुतं सुरभिं योग्यं प्रियमित्यर्थः । घृतायुतनवनीतेष्वप्येतत्पदमनुवर्तते । ननु तैत्तिरीया घृतस्य देवप्रियत्वमामनन्ति—‘घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पक्वं मनुष्याणाम्’ इति ।^२ ईषद्विलीनं मस्तु । निःशेषेण विलीनं निष्पक्कम् ।^३ नायं दोष उभयत्र नवनीतप्रशंसारूपार्थवादत्वेन घृताज्ययोर्व्यत्ययेन पाठेऽपि विरोधाभावात् । तथा सति नवनीतस्य गर्भयोग्यत्वे सति यदि नवनीतेनाभ्यञ्जं कुर्युस्तदानीमेनं यजमानं स्वोचितेनैव भागेन समृद्धं कुर्वन्ति ॥

‘आज्य’ देवताओं के लिए होता है, सुरभि युक्त ‘घृत’ मनुष्यों के लिए होता है, ‘आयुत’ पितरों के लिए होता है और ‘नवनीत’ [=ताजा मक्खन] गर्भस्थ जीवों के लिए होता है । [घो. के ये चार प्रकार बताए गए हैं । इनमें १. ‘आज्य’ पिघले घी को, २. घृत जमे हुए घी को, ३. आयुत आधे-पिघले घी को कहते हैं; और ४. नवनीत, इससे ही ये तीन घी बनते हैं] । इसलिए नवनीत से जो अनुलेपन किया जाता है उसका तात्पर्य यह है कि उस यजमान को उसके ही उचित भाग के द्वारा समृद्ध करते हैं ।

नेत्रयोरञ्जनेन संस्कारं विधत्ते—

आञ्जन्त्येनम् ॥ इति ।

इस ‘यजमान की दोनों आँखों’ में अञ्जन लगाते हैं ।

अक्ष्णोर्दृष्टिप्रसादहेतुत्वेनाञ्जनं प्रशंसति—

तेजो वा एतदक्षयोर्यदाञ्जनं सतेजसमेवैनं तत्कृत्वा दीक्षयन्ति ॥ इति ।

आञ्जनस्याक्षितेजस्त्वं लोके प्रसिद्धम् । तत्प्रकारविशेषः शाखान्तरे ‘दक्षिणं पूर्णमाङ्क्तं’^४ इत्यादिना विहितः ।

१. ‘विलीनार्धमायुतं तु नवनीतो यतो घृतम्’ इत्याहुः ।

२. सं० ६.१.१.४ ।

३. नवनीतस्य पाकजन्याः स्तिस्रोऽवस्थाः;—पक्कम्, ईषत्पक्कम्, निःशेषपक्वं च । द्रव्यन्तर-प्रक्षेपेण सुरभिं निःशेषपक्कम् । अत एव बह्वृचाः पठन्ति—‘आज्यं वै देवानाम्’—इति तै० ब्रा० १.१.३—इति तत्रैव सा० भा० ।

४. तै० सं० ६.१.१.५, ६ । तद्यथा—‘दक्षिणं पूर्वमाङ्क्तं; सव्यं हि.....कुतः सतूलत्वनियमः’—इत्यादि तत्र । सा० भा० शत० ब्राह्मणेऽपि “अथाक्ष्यावन्नक्ति” — इत्यादि ३.१.३.१०—१७ ।

अञ्जन इन दोनों आँखों का तेज है । इस प्रकार जो अञ्जन लगाते हैं उसका तात्पर्य यह है कि उस [यजमान] को तेजोयुक्त करके दीक्षित करते हैं ।

संस्कारान्तरे विधत्ते—

एकविंशत्या दर्भपिञ्जलैः पावयन्ति ॥ इति ।

दर्भपिञ्जलशब्देन कुशसंघा उच्यन्ते । तैरेकविंशतिसंख्याकैर्यजमानं मार्जयित्वा शुद्धं कुरुः ॥^१

कुश के इक्कीस मुट्टों से [दर्भ पिञ्जल अर्थात् कुश के संघात से इस यजमान को मार्जन करके] शुद्ध करते हैं ।

यद्यप्यसावभिपेकेणैव शुद्धस्तथाऽप्यतिशयेन शुद्धिरित्येवमभिप्रायं दर्शयति —

शुद्धमेवैनं तत्पूतं दीक्षयन्ति ॥ इति ।

पूर्वमपि शुद्धमेव सन्तमेनं यजमानं पुनरपि तत्तेन कुशसंघामार्जनेन पूतं कृत्वा संस्कुर्वन्ति । यद्यपि शास्त्रान्तरे^२—‘द्वाभ्यां पावयति अहोरात्राभ्यामेनं पावयति त्रिभिः पावयति’ इत्यादिना संख्यान्तरविषया बहवः पक्षा उच्यन्तेस्तथाऽप्येते सर्व एकविंशत्पदान्तर्भावादवयुत्यानुवादरूपाः प्रशंसार्थाः । अत एव तत्रान्तिमे पर्याय एकविंशत्या पावयतीत्युपसंहारः कृतः ॥^३

पहले ही से शुद्ध यजमान को फिर से जो शुद्ध करते हैं उससे उसे पवित्र करके दीक्षित करते हैं ।

उक्तैः संस्कारैः संस्कृतस्य दीक्षितस्य प्राचीनवंशाख्यशालाप्रवेशं विधत्ते—

दीक्षितविमितं प्रपादयन्ति ॥ इति ।

दीक्षितस्य प्रवेशार्थं विशेषेण निर्मितः प्राचीनवंशो दीक्षितविमितस्तं प्रवेशयेयुः ॥

दीक्षित पुरुष के लिए विशेष रूप से निर्मित स्थान [= दीक्षित विमित] पर उसे ले जाते हैं ।

पूर्वत्र दीक्षितस्य गर्भत्वाभिधानादौचित्येन प्राचीनवंशं योनित्वेन प्रशंसति—

योनिर्वा एषा दीक्षितस्य यद्दीक्षितविमितं योनिमेवैनं तत्स्वां प्रपादयन्ति ॥ इति ।

प्राचीनवंशस्य योनित्वोपचारात् तत्तेन प्राचीनवंशप्रवेशेन स्वकीययोनिप्रवेशः संपाद्यते । सोऽयं प्रवेशः शास्त्रान्तरे विस्पष्टमास्नायते—‘बहिः पावयित्वाऽन्तः प्रपादयति

१. तु० आप० श्रौ० १०.७.५ । ‘अथैनमुत्तरेण बहिः प्राग्वंशाद् दर्भपिञ्जलैः पावयति’ ।

२. तै० सं० ६.१.१.७, ८ । तन्मन्त्रा अपि तत्रैव पुरस्तात् १.२.१ ।

३. द्वाभ्याम्, त्रिभिः, पञ्चभिः, षड्भिः, सप्तभिः, नवभिः, एकविंशत्या ।

मनुष्यलोक एवैनं पावयित्वा पूतं देवलोकं प्रणयति^१ इति । आपस्तम्बोऽप्याह—‘आयो देवास ईमह इति पूर्वया द्वारा प्राग्वंशै प्रविश्य’^२ इति ॥

जो दीक्षितनिमित्त है यह दीक्षित पुरुष की योनि [=उत्पत्ति स्थान] है^३। दीक्षित पुरुष के लिए नियतस्थान में जो ले जाते हैं मानो वह उसे उसकी ही योनि में ले जाते हैं ।

तस्य दीक्षितस्य कंचिन्नियमं विधत्ते—

तस्माद् ध्रुवाद्योनेरास्ते च चरति च ॥ इति ।

अत्र तिस्रः पञ्चम्यः सप्तम्यर्थे द्रष्टव्याः । तस्मिन् दीक्षितार्थं निर्मितदेवयजनाख्ये स्थिरस्थाने स दीक्षित उपवेशनं संचरणं च कुर्यात् ।

इसलिए वह उस ध्रुव योनि [स्थिर स्थान] में बैठता है, और फिर चलता है ।

विहितमर्थं प्रशंसति—

तस्माद् ध्रुवाद्योनेर्गर्भा धीयन्ते च प्र च जायन्ते ॥ इति ।

यस्माद् गर्भस्थानीयस्य दीक्षितस्य स्थिरे देवयजनस्थाने योनिरूप उपवेशनं संचरणं च तस्माल्लोकेऽपि स्थिरे योनिमध्ये नवसंख्याकान् मासान् गर्भा धार्यन्ते, तस्मादेव स्थिराद्योनिमध्यादुत्पद्यन्ते ॥

इसीलिए [गर्भ स्थानीय दीक्षित को योनिरूपी स्थिर देवयजनस्थान में ले जाते हैं और संचरण कराते हैं क्योंकि] लोक में गर्भ योनियों में सुरक्षित रखे जाते हैं और वहाँ से उत्पन्न होते हैं ।

तस्य दीक्षितस्य देवयजनाद् बहिर्निर्गमनं निषेधति—

तस्माद् दीक्षितं नान्यत्र दीक्षितविमितादादित्योऽभ्युदियाद्वाऽभ्यस्त-
मियाद्वाऽपि वाऽभ्याश्रावयेयुः ॥ इति ।

यस्माद् दीक्षितस्योपवेशनसंचरणयोर्देवयजनमेव स्थानं तस्मात् कारणाद् दीक्षितवि-
मिताद् देवयजनदेशादन्यत्र बहिर्देशे दीक्षितमभिलक्ष्याऽऽदित्यो नोदियान्नास्तमियाच्च ।
किंचित्त्वजो यं बहिरवस्थितं दीक्षितमभिलक्ष्याऽऽश्रावणादिकं न कुर्युः ।^३ यद्यपि ध्रुवाद्यो-
नेरास्ते चरतिविधानादेवायमर्थः सिद्धस्तथाऽपि मलमूत्रविसर्गाद्यावश्यककार्यार्थं कदा-
चिद् बहिर्निर्गमनमभ्युपगम्य तत्र विशेषाभिधानमेतत् । कालान्तरे कथंचिद् गमनेऽप्यु-
दयास्तमयाश्रवणादिकालेषु सर्वथा न निर्गच्छेदित्यर्थः । तदेतद् दृष्टान्तपुरःसरं शास्त्रान्तरे^४
प्रपञ्चितम्—‘गर्भो वा एष यदीक्षितो योनिर्दीक्षितविमितं यदीक्षितो दीक्षितविमितात्
प्रवसेद् यथाऽयोनेर्गर्भः स्कन्दति तादृगेव तन्न प्रवस्तव्यमात्मनो गोपीथाय’^५ इति ॥

१. तै० सं० ६.१.२.१ । २. आप० श्री० १०.८.१ ।

३. तु० आश्व० श्री० १२.८, आप० श्री० १०.१५.५ ।

४. तै० सं० ६.२.५.४ । ५. द्र० शत० ब्रा० ३.२.१ ।

इसलिए दीक्षित-स्थान के बाहर अन्य स्थान पर दीक्षित पुरुष को अभिलक्षित करके सूर्य न तो उदय हो और न ही अस्त हों। [अर्थात् बाहर जाना तो दूर रहा] उसको अभिलक्षित करके ऋत्विज् वार्तालाप भी न करें।

संस्कारान्तरं विधत्ते—

वाससा प्रीणु^१ वन्ति ॥ इति ।

ऋत्विजो यजमानं वस्त्रेणाऽऽच्छादयेयुः ॥

[ऋत्विज् यजमान को] वस्त्र से आच्छादित करते हैं ।

गर्भस्थानीयं दीक्षितं प्रत्यौचित्येन वस्त्रस्योल्बत्वं दर्शयति—

उल्बं वा एतद्दीक्षितस्य यद्वास उल्बेनेवेनं तत् प्रोणु^१ वन्ति ॥ इति ।

उल्बशब्देन गर्भस्याभ्यन्तरं चर्म सर्ववेष्टनमुच्यते । अयमर्थः शाखान्तरे स्पष्टीकृतः—

‘गर्भो वा एष यद्दीक्षित उल्बं वासः प्रोणुते तस्माद् गर्भाः प्रादृता जायन्ते’^१ इति ॥

‘गर्भस्थानीय दीक्षित पुरुष के प्रति वस्त्र का औचित्य यह है कि गर्भ के आभ्यन्तर चर्म को ‘उल्ब’ कहते हैं अतः] दीक्षित पुरुष का यह जो वस्त्र है वह उल्ब ही है, वह मानो उल्ब से ही इसे वेष्टित करते हैं ।

वाससो बहिर्वेष्टनान्तरं विधत्ते—

कृष्णाजिनमुत्तरं भवति ॥ इति ।

[वस्त्र के] ऊपर कृष्णाजिन अर्थात् काले मृग का चर्म लपेटते हैं ।

बहिर्वेष्टनत्वसाम्येन कृष्णाजिनस्य जरायुरूपत्वं दर्शयति—

उत्तरं वा उल्बाज्जरायु^२ जरायुणैवेनं तत् प्रोणु^१ वन्ति ॥ इति ।

उल्ब के ऊपर जरायु होता है, इस प्रकार वे उसको मानो जरायु से ही आच्छादित करते हैं ।

संस्कारान्तरं विधत्ते—

मुष्टीं कुरुते ॥ इति ।

यजमानो हस्तयोर्मुष्टिं कुर्यात् । तत्प्रकार आपस्तम्बेन स्पष्टमभिहितम्—‘अथाङ्गुलीन्यञ्चति । स्वाहा यज्ञं मनसेति द्वे स्वाहा दिव इति द्वे स्वाहा पृथिव्या इति द्वे स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे स्वाहा यज्ञं वातादारभ इति मुष्टीकरोति’^३ इति ॥

१. तै० सं० ६.१.३.२ ।

२. येनावेष्टितो जायते गर्भस्तदुल्बं भवति । यत् पुनर्गर्भाविरणं गर्भाशय एव तिष्ठति तज्जरायुर्भवति इति गोविन्दस्वामी ।

३. आप० श्रौ० १०.११.३.४ ।

[यजमान को दोनों हाथ की] मुट्टी बाँधना चाहिए ।

गर्भसाम्येन यज्ञस्य सर्वदेवतानां च धारणेन प्रशंसति—

मुष्टी वै कृत्वा गर्भोऽन्तः शेते, मुष्टी कृत्वा कुमारो जायते, तद्यन्मुष्टी कुरुते यज्ञं चैव तत्सर्वाश्च देवता मुष्ट्योः कुरुते ॥ इति ।

गर्भस्य मुष्टीद्वये शास्त्रप्रसिद्धयर्थो वैशब्दः । जायमानस्य मुष्टिद्वयं लोके प्रसिद्धम् । मुष्टिमध्ये यज्ञधारणं शास्त्रान्तरेऽप्याम्नातम्—‘मुष्टी करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्यै’^१ इति ॥

क्योंकि गर्भ [योनि के] अन्दर मुट्टी बाँधे हुए ही सोता है और मुट्टी बाँधकर ही बच्चा जन्म भी लेता है । यह जो वह मुट्टी बाँधता है, मानो अपने दोनों हाथों में वह यज्ञ एवं सभी देवताओं को मुट्टी में ले लेता है ।

प्रकारान्तरेण मुष्टिद्वयं प्रशंसति—

तदाहुर्न पूर्वदीक्षिणः संसवोऽस्ति, परिगृहीतो वा एतस्य यज्ञः, परिगृहीता देवता नैतस्याऽऽतिरस्त्यपरदीक्षिण एव यथा तथेति ॥ इति ।

तत्तत्र मुष्ट्योः करणे ब्रह्मवादिनः कंचिद्गुणमाहुः । द्वयोर्बहूनां वा यजमानानां संभूय सोमाभिषवः ‘संसवः’ । स च महान् दोषस्तस्मिन्नेव देशे तस्मिन्नेव काले मत्सर-ग्रस्तैर्यजमानैः प्रवर्तितत्वात् । नद्या वा पर्वतेन वा व्यवधानरहितयोः समीपवर्तिनोः परस्परमन्त्रध्वनिसवनयोग्ययोर्देशयोः स्पर्धमानाभ्यां यजमानाभ्यां प्रवर्तितौ यौ सोम-यागौ तयोरयं संसवाख्यो दोषः । तथा च सूत्रकार आह—‘संसवोऽनन्तहितेषु नद्या वा पर्वतेन वा’^२ इति । सोऽयं दोषः पूर्वदीक्षिणो नास्ति । एकस्मिन्नेव दिवसे द्वयोर्यज-मानयोर्मध्ये यः पूर्व दीक्षणीयेष्टि करोति स पूर्वदीक्षी । एतस्य मुष्ट्योर्मध्ये यज्ञः परिगृहीतः सर्वाश्च देवताः परिगृहीताः । तदानीमितरसंबन्धिनो यज्ञस्याप्रवृत्तत्वेन तत्र गच्छाम इत्येवं यज्ञस्य देवतानां वाऽऽलोचनाभावात् । पश्चाद् दीक्षणीयेष्टि कुर्वाणस्या-परदीक्षितस्य यज्ञो देवताश्च सुलभा न भवन्ति पूर्वमन्येन यजमानेनावरुद्धत्वात् । तस्माद् अपरदीक्षिण आतियो विनाशो यथाऽस्ति तथा पूर्वदीक्षिण आतिर्नैवास्ति । ‘संवेषाय त्वोपवेशाय त्वा’ इत्यादिमन्त्रेण येयं संसवप्रायश्चित्ताहुतिः^३ सेयमपरदीक्षिणैर्वर्कितव्या न पूर्वदीक्षिणेत्यर्थः । इतिशब्दो ब्रह्मवादिवचनसमाप्त्यर्थः ॥

इसलिए ब्रह्मवादियों के द्वारा कहा जाता है कि जो पुरुष पहले दीक्षित होता है उसकी मुट्टी में यज्ञ होता है और उसकी मुट्टी में देवता होते हैं और उसे संसवदोष भी नहीं लगता [अर्थात् दो या अधिक यजमानों का एक स्थान पर सोमाभिषव करना

१. तै० सं० ६.१.४.३ । २. आश्व० श्रौ० ६.६.११ ।

३. तत्र संवेशाय त्वेत्यादयः पञ्च मन्त्राः तै० सं० ३.१७.१ ।

‘संसव’ कहलाता है और यह दोष है क्योंकि एक ही स्थान पर ईर्ष्यावशात् यजमान उसमें प्रवर्तित होते हैं । इसलिए बाद में दीक्षणीया इष्टि करने वाले को जैसा दुःख होता है वैसा पूर्व दीक्षित यजमान को नहीं होता ।]

यदेतत् कृष्णाजिनवेष्टनं विहितं तस्यावभृथगमनात् प्रागेवोन्मोचनं विधत्ते—

उन्मुच्य कृष्णाजिनमवभृथमभ्यवैति, तस्मान्मुक्ता गर्भा जरायोजीयन्ते ॥ इति ।

योनिस्थानीयाद् देवयजनदेशान्निर्गत्यावभृथगमनं गर्भरूपस्य दीक्षितस्य जन्मस्थानीयं जन्म च लोके जरायुरूपवेष्टने छिन्ने सति पश्चात् संपद्यते । तस्मादत्रापि जरायुस्थानीयं कृष्णाजिनमुन्मुच्य जन्मस्थानीयमवभृथदेशगमनं कुर्यात् ॥

अब वह कृष्णाजिन को उतार कर अवभृथ [=स्नान] के लिए जाता है । [योनि-स्थानीय देवयजन प्रदेश से निकलकर स्नान के लिए जाना गर्भरूप दीक्षित यजमान का मानो जन्म होना है ।] क्योंकि लोक में बच्चे इसी प्रकार जरायु से बाहर निकल कर जन्म लेते हैं ।

कृष्णाजिनवद्वाससोऽपि प्रसक्तमुन्मोचनं वारयति—

सहैव वाससाऽभ्यवैति, तस्मात् सहैवोल्बेन कुमारो जायते ॥ ३ ॥

उल्बाख्यस्याभ्यन्तरवेष्टनस्य जन्मकालेऽप्यनिवृत्तिदर्शनादुल्बस्थानीयवस्त्रस्यावभृथ-गमनकालेऽप्यनुवृत्तिर्द्रष्टव्या ॥

अथ मीमांसा । पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे^१ चिन्तितम्—

“इष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा किंवेष्टयैवोक्तितोऽग्निमः ।

युक्तः संस्कार इष्टयैव दण्डादेर्व्यञ्जकत्वतः” ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—‘आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्ष्यमाणः’^२ इति । अन्यदपि श्रुतम्—‘दण्डेन दीक्षयति कृष्णाजिनेन दीक्षयति’^३ इति । अत्रेष्टिवदण्डादीनामपि साधनत्वविधानात् सर्वैरियं दीक्षेति चेत्, मैवम् । इष्टेः क्रियारूपत्वात् संस्कारहेतुत्वं युक्तं दण्डादयस्तु द्रव्यरूपा न पुरुषं संस्कर्तुं प्रभवन्ति । न चैवं दण्डादिवैयर्थ्यं दीक्षितोऽयमित्यभिव्यक्तिरूपस्य दृष्टप्रयोजनस्य सद्भावात् तस्मादिष्टयैव दीक्षा सिध्यति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेय-

ब्राह्मणभाष्यस्य प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

वह यजमान वस्त्र के साथ ही [लपेटे हुए] स्नान करता है । क्योंकि [लोक में भी] उल्ब के सहित ही बच्चे जन्म लेते हैं ।

॥ इस प्रकार प्रथम अध्याय के तृतीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

१. जे० न्या० त्रि० ५.३.११.२९ ।

२. तै० सं० ५.६.१.४ ।

३. तै० सं० ६.१.३.२ ।

अथ चतुर्थः खण्डः

विवक्षितस्य हीत्रस्योपोद्धातत्वेन दीक्षणीयेष्टिं विधाय तां च बहुधा प्रशस्य प्रसङ्गाद् दीक्षितसंस्कारा विहिताः ।

अथ विवक्षितं हीत्रं विधत्ते—

‘त्वमग्ने सप्रथा असि’ ‘सोम यास्ते मयोमुव’ इत्याज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये अनुब्रूयाद्यः पूर्वमनीजानः स्यात् तस्मै ॥ इति ।

यो यजमान इतः पूर्वं सोमयागं न कृतवानिदानीं क्रियमाण एव प्रथमः प्रयोगस्तस्मै यजमानाय तदर्थं दीक्षणीयेष्टौ प्रथमस्याऽऽज्यभागस्य ‘त्वमग्ने’^१ इति पुरोनुवाक्या । द्वितीयस्य ‘सोम यास्ते’^२ इति पुरोनुवाक्या । तदुभयमध्वर्युणा प्रेषितो होताऽनुब्रूयात्^३ ॥

जिस यजमान ने पहले कभी सोमयाग नहीं किया है उसके लिए [दीक्षणीयेष्टि के बाद] ‘त्वमग्ने’ आदि प्रथम आज्यभाग को पुरोनुवाक्या को और ‘सोम यास्ते’ आदि द्वितीय आज्यभाग को पुरोनुवाक्या को [अध्वर्यु द्वारा प्रेषित ‘होता’ को] बोलना चाहिए ।

उक्तस्य प्रथममन्त्रस्य प्रथमप्रयोगानुकूल्यं दर्शयति—

त्वया यज्ञं वितन्वत इति यज्ञमेवास्मा एतद् वितनोति ॥ इति ।

तस्मिन् मन्त्रे त्वयेत्यादिस्तृतीयः पादः^४ तस्यायमर्थः—हे अग्ने, क्रियमाणमस्मद्यज्ञमिममृत्वित्रस्त्वया त्वत्प्रसादेन वितन्वते विस्तारयन्तीति । एतदेतेन मन्त्रवचनेनास्मै यजमानाय यज्ञं वितन्नोत्येव पूर्वमविस्तारितमपि यज्ञमिदानीं विस्तारयन्त्येव ॥

‘हे अग्नि ! तुम्हारे प्रसाद से ऋत्विज् यज्ञ का विस्तार करते हैं’ आदि इस मन्त्र के द्वारा इस यजमान के लिए यज्ञ का विस्तार करता है ।

अधिकारिविशेषेण प्रकारान्तरं विधत्ते—

‘अग्निः प्रत्नेन मन्मता’, ‘सोम’ गीर्भिष्ट्वा वयम् इति यः पूर्वमनीजानः स्यात् तस्मै ॥ इति ।

१. ऋ० ५.१३.४ ।

२. ऋ० १.९१.९ ।

३. आश्व० श्रौ०—‘प्रेषितो जपति’ १.१.२७ ‘द्वे द्वे तु याज्यानुवाक्ये’ २.१.७ । देवतलक्षणा याज्यानुवाक्याः’ २.१४.१८ ।

४. पूर्णपाठस्त्वेवम्—‘त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वितन्वते’—इति ।

यो यजमानः पूर्वं सोमयागं कृतवांस्तस्मै यजमानार्थं पुनः सोमयागप्रयोगे दीक्षणीयेष्दौ 'अग्निः प्रत्नेन'^१ इति प्रथमस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्या । सोम गोभि-
रिति^२ द्वितीयस्य ॥^३

जो यजमान पहले सोमयाग कर चुका है उसके लिए 'अग्निः प्रत्नेन' आदि प्रथम [आज्यभाग की] पुरोनुवाक्या का और 'सोम गोभिष्ट्वा' आदि द्वितीय [आज्यभाग की] पुरोनुवाक्या का पाठ 'होता' को करना चाहिए ।

तत्र प्रथम मन्त्रस्य पुनः प्रयोगानुकूल्यं दर्शयति—

प्रत्नमिति पूर्वं कर्माभिचदति ॥ इति ।

तस्मिन् मन्त्रे यत्प्रत्नमिति पदं तेन पदेन पूर्वमनुष्ठितं सोमयागाख्यं कर्माभिधीयते ।
“पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः”^४ इति प्रत्नशब्दस्याभिधानकारैः पुरातनपर्यायत्वा-
भिधानात् ॥

[प्रथम मन्त्र में] 'प्रत्नम्' शब्द से पूर्व-अनुष्ठित [सोमयाग नामक] कर्म का
अभिधान है ।

ईजानादीजानभेदेन व्यवस्थितं यन्मन्त्रचतुष्टयमुक्तं सोऽयं पूर्वः पक्ष इत्यभिप्रेत्य
दूषयति—

तत्तन्नाऽऽदृत्यम् ॥ इति ।

तत्र दीक्षणीयेष्टिगतयोर्राज्यभागयोस्त्वमग्न इत्यादिकमनुब्रूयादिति यन्मतमस्ति
तन्मतं नाऽऽदरणीयम् ॥

किन्तु यह मत आवरणिय नहीं है [अर्थात् उन मन्त्रों को छोड़ा भी जा सकता है] ।

किं तर्ह्यदिरणीयमित्याशङ्क्याऽऽह—

'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्', 'त्वं सोमासि स्रत्पतिः' इति वार्त्रघ्नावेव
कुर्यात् ॥ इति ।

वृत्रं शत्रुं हन्तीति वृत्रर्हा । वृत्रघ्नः संबन्धिनौ मन्त्रौ वार्त्रघ्नौ । वृत्राणि जङ्घन-
दिति तल्लिङ्गात् तत्संबन्धित्वम् । अग्निर्वृत्राणीति^५ प्रथमस्याऽऽज्यभागस्य पुरोनुवाक्या
त्वं सोमासीति^६ द्वितीयस्य ॥^७

इनके स्थान पर वृत्रघ्न सम्बन्धो 'अग्निर्वृत्राणि' आदि और 'त्वं सोमासि' आदि
दो मन्त्रों का पाठ करना चाहिए ।

१. ऋ० ८.४४.१२ ।

२. ऋ० १.९१.११ ।

३. आश्व० श्रौ० १.५.३५ । तै० ब्रा० ३.५.६.४,५; तै० सं० २.६.२ ।

४. अमरकोश ३.१.७७ । ५. ऋ० ६.१६.३४ । ६. ऋ० १.९१.५ ।

७. आश्व० श्रौ० १.५.२९ । तै० ब्रा० ३.५.६.१,२; तै० सं० २.६.२ ।

एतयोर्मन्त्रयोरानुकूल्यं दर्शयति—

वृत्रं वा एष हन्ति यं यज्ञ उपनमति तस्माद् वार्त्रघ्नावेव कर्तव्यौ ॥ इति ।

यं यजमानं यज्ञ उपनमति सोमयागे प्रेरयति एष यजमानो वृत्रं पापरूपं शत्रुं हन्त्येव तस्मात् कारणाद् वृत्रहत्यासंबन्धनावेव मन्त्रौ कर्तव्यौ । यथा प्रथममन्त्रे वृत्राणि जङ्घनदिति लिङ्गमस्ति तथा द्वितीयेऽपि त्वं राजोत वृत्रहेति लिङ्गं विद्यते । तस्मादुभयोरपि तत्संबन्धित्वं पूर्वोक्तयोस्तु पक्षयोर्वितन्वते प्रत्नमित्यानुकूल्यलिङ्गं प्रथमयोरेव मन्त्रयोर्दृश्यते न तूत्तरयोस्तस्मात् तन्नाऽऽदरणीयमिति दूषयित्वोभयलिङ्गसद्भावादयं पक्षः स्वीकृतः ॥

क्योंकि जिस यजमान को सोमयाग में प्रेरित करता है यह [यजमान] वृत्र अर्थात् पापरूप शत्रु का वध करता है इसलिए वृत्र-हत्या सम्बन्धी दो मन्त्रों का ही प्रयोग करना चाहिए ।

आज्यभाग्यरूपेऽङ्गकर्मणि पुरोनुवाक्यायुग्मं विधाय प्रधानकर्मणि हविषि याज्यानुवाक्ये विधत्ते—

अग्निमुखं प्रथमो देवतानामग्निश्च विष्णो तप उत्तमं मह इत्याग्ना-
वैष्णवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये भवतः ॥ इति ।

प्रथमनिर्दिष्टत्वादग्निमुखमित्येषा^१ पुरोनुवाक्या पश्चान्निर्दिष्टत्वादग्निश्चेति^२ याज्या ।^३ यद्यप्यर्थानुसारेणानुवाक्यायाज्ये भवत^४ इति विधातव्यं तथाऽप्यल्पात्तरमिति व्याकरणसूत्रानुसारेण^५ याज्याशब्दस्य पूर्वनिपातो द्रष्टव्यः ॥

[आज्यभागरूप अङ्ग कर्म में पुरोनुवाक्या के विधान के बाद अब प्रधान कर्म में हवि की याज्या और अनुवाक्या का विधान करते हैं]—‘अग्निमुखम्’ इत्यादि और ‘अग्निश्च विष्णो’ इत्यादि अग्नि और विष्णु की हवि की क्रमशः पुरोनुवाक्या और याज्या

१. तै० सं० २.४.३.३ ।

२. तै० सं० २.४.३.४ । ऋचावेतेऽन्यशास्त्रीये गम्येते; आश्वलायनेन हि प्रपठ्य विहिते [श्री० ४.२.३] । तैत्तिरीय.पाठस्तु किञ्चिद् भिन्न एवेति ।

३. ‘सर्वेषामग्रेऽग्रेऽनुवाक्यास्ततो याज्याः’—इति आश्व० श्री० ३.७.३ ।

४. याज्यानुवाक्ययोरलक्षणं दर्शयति—‘पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोऽनुवाक्या भवति; जाता-
नेव’^१ । उपरिष्ठाल्लक्ष्मा याज्या; जनिष्यमाणानेव इति तै० सं० २.६.१.३ । मन्त्र-
प्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं लक्ष्म । तद्यस्यामृचि पूर्वार्द्धे विद्यते सा पुरोऽनु-
वाक्या; तन्नाम यस्यामुत्तरार्द्धे विद्यते सा याज्या । तद्यथा—अग्निमूर्द्धा ।
अनुवाक्यातिष्ठन्नन्वाह; आसीनो याज्यां यजति’—इति च शत० ब्रा०
१.४.२.१८, १९ । ५. पा० सू० २.२.३४ ।

हैं। [यह दो मन्त्र ऋग्वेद में नहीं हैं। इनका पूर्णरूप आश्वलायन श्रौतसूत्र ४. २. ३ में इस प्रकार है—

अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानां संगतानामुत्तमो विष्णुरासीत् ।

यजमानाय परिगृह्य देवान् दीक्षयेदं हविरागच्छतं नः ॥ १ ॥

अग्निश्च विष्णो तप उत्तमं महो दीक्षापालाय वन तं हि शक्ता ।

विश्वेदेवैर्यज्ञियैः संविदानो दीक्षामस्मै यजमानाय धत्तम् ॥ २ ॥]

तयोऽर्च्योः कर्मानुकूल्यं दर्शयति—

आग्नावैष्णव्यौ रूपसमृद्धे एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म (केय-
माणमृगभिवदति ॥ इति ।

अग्निश्च विष्णुश्च ययोऽर्च्योः प्रतिपाद्ये देवते भवतस्ते उभे ऋचावाग्नावैष्णव्यौ ।
ते च कर्मानुकूल्येन रूपेण समृद्धे । न च रूपसमृद्धवैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । कर्मणो यदङ्गं
रूपसमृद्धं भवत्येतदेव यज्ञस्याङ्गेषु समृद्धं संपूर्णं न तु तस्मिन्किंचिदपि वैकल्यमस्ति ।
केयं रूपसमृद्धिरिति चेत् ? पठ्यमानेयमृगनुष्ठीयमानं कर्माभिवदति साकल्येन ब्रवीतीति
यदस्ति, एषैव रूपसमृद्धिः ॥

इन दोनों ऋचाओं में [जो प्रतिपाद्य देवता हैं वे दोनों ही] अग्नि और विष्णु रूप
से समृद्ध हैं अर्थात् अनुकूल कर्म से समृद्ध हैं जो यज्ञ अपने रूप में समृद्ध हैं अर्थात्
अपने अङ्गों से सम्पूर्ण है, वही यज्ञ को समृद्धि है। जो कर्म जैसा किया जाने वाला है
वैसा मन्त्र के द्वारा वर्णित है। यही रूप-समृद्धि है।

मन्त्रप्रतिपाद्यदेवताप्रशंसाद्वारेण पुनरपि मन्त्रौ प्रशंसन्ति—

अग्निश्च ह वै विष्णुश्च देवानां दीक्षापालौ, तौ दीक्षाया ईशाते, तद्य-
दाग्नावैष्णवं हविर्भवति यौ दीक्षाया ईशाते तौ प्रीतौ दीक्षां प्रयच्छतां
यौ दीक्षयितारौ तौ दीक्षयेतामिति ॥ इति ।

योऽयमग्निः सर्वेषां देवानां प्रथमो यश्च विष्णुः सर्वेषामुत्तमस्तावुभौ देवानां
मध्ये दीक्षाव्यस्य च व्रतस्य पालयितारौ तावुभौ दीक्षाया ईशाते स्वामिनौ भवतस्-
तस्मात्तयोर्दीक्षापालकत्वं युक्तम् । तथा सति यद्यग्नाविष्णुदेवताकं हविर्दीक्षणीयेष्टौ
भवति तदानीं यौ दीक्षायाः स्वामिनौ देवौ तौ प्रीतौ यजमानाय दीक्षां प्रयच्छताम् ।
उक्तस्यैव व्याख्यानं यौ दीक्षयितारावित्यादिकम् । इतिशब्दोऽभिप्रायपरामर्शार्थः ।^२

१. 'विमुक्तादिभ्योऽण्', 'देवताद्वन्द्वे च', 'इद्वृद्धौ', 'इद्वृद्धौ' विष्णोः प्रतिषेधः—
इति पा० सू० ५.२.६१; ७.३.२१; ६.३.२८; वा० १ ।

२. 'इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः'—इत्यादि पात० भा० १.१.६ आह्निके द्रष्टव्यम् । ऋ०
प्राति० १.१९.२ । अमरकोश ३.३.२४५ । हे० अने० को० ७.२१, २२ ।

अनेनाभिप्रायेणाऽऽग्नावैष्णवं हविः क्रियते । तस्मान्मन्त्रप्रतिपाद्यावगनाविष्णु प्रशस्ता-
वित्यर्थः ॥

[जो यह अग्नि सभी देवों में प्रथम हैं और जो यह विष्णु सभी में उत्तम हैं वह]
अग्नि और विष्णु देवताओं के मध्य दीक्षा नामक व्रत के पालन करने वाले हैं । [क्योंकि]
वे दोनों दीक्षा के स्वामी हैं, इसलिए जो यह अग्नि और विष्णु के लिए हवि होती है, जो
दोनों दीक्षा के स्वामी देव हैं वे दोनों प्रसन्न होकर [यजमान के लिए] दीक्षा प्रदान कर
देंते हैं । जो दोनों दीक्षा देने वाले हैं वे दोनों [इसीलिए] दीक्षा देवें ।

अनेनाभिप्रायेण मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति—

त्रिष्टुभौ भवतः सेन्द्रियत्वाय ॥ ४ ॥ इति ।

त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रियसाधनत्वेनेन्द्रियरूपत्वं श्रुत्यन्तरे श्रुतम्—‘इन्द्रियं वै त्रिष्टुप्’^१
इति । अतो मन्त्रगतं छन्दो यजमानस्य सेन्द्रियत्वाय भवति ॥

अथ मीमांसा । द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता ।

पुरेवाऽऽद्यः समाख्यानाद् वचनाच्च समुच्चयः ॥”^२

देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वाद् याज्ययोर्यथा विकल्पः, तथैकयुग्मगतयोरिति चेत्
सैवम् । पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामन्तरेणानुपपत्तेः । किंच ‘पुरोनु-
वाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति’ इति प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणहविःप्रकाशनकार्य-
भेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं विधीयते ।^३ तस्मात् समुच्चयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

त्रिष्टुप् छन्दस्क वे दोनों मन्त्र [यजमान को] इन्द्रिय [अर्थात् शक्ति] से युक्त करने
वाले होते हैं ।

॥ इस प्रकार प्रथम अध्याय में चतुर्थ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

१. तै० ब्रा० १.७.१.२ । तत्र तु त्रिष्टुगिति पाठः । ‘गायत्री पुरोऽनुवाक्या भवति,
त्रिष्टुग् याज्या’—इति (तै० सं० २.६.२.५) च तद्विधायकं वचनम् ।

२. जै० न्या० वि० १२.४.४ ।

३. पुरोऽनुवाक्या देवतास्मरणार्था भवति, याज्या तु हविःप्रदानार्था । तथाहीयं
शतपथश्रुतिः ‘ह्वयति वाऽनुवाक्यया; प्रयच्छति याज्यया’—इति शत० ब्रा०
१.७.२.१७ । अत एवाश्वलायनेन च सूत्रितम्—‘सर्वेषामग्नेऽनुवाक्यास्ततो
याज्या’—इति ३.७.३ ।

अथ पञ्चमः खण्डः

प्रधानस्य हविषो याज्यानुवाक्ये विधाय^१ स्विष्टकृद्रूपस्य यागस्य फलविशेषाय च्छन्दोविशेषयुक्ते याज्यानुवाक्ये विधातुकामः प्रथमं द्वे ऋचौ विधत्ते—

गायत्र्यौ स्विष्टकृतः संयाज्ये कुर्वीत तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामः ॥ इति ।

‘स हव्यवर्त्मत्यं’^१ इत्येका गायत्री । ‘अग्निर्होता पुरोहित’^२ इत्यपरा गायत्री । ते उभे स्विष्टकृद्वागस्य^३ संयाज्ये कुर्यात् । कीदृशोऽधिकारी ? तेजः शरीरकान्तिः । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसंपत्तिः । तदुभयकामोऽत्राधिकारी । संयाज्याशब्दार्थमाश्वलायन आह—‘स्विष्टकृतः संयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात्’^४ इति स्विष्टकृतसंबन्धिन्यौ याज्यानुवाक्ये इत्यर्थः ॥

[स्विष्टकृत् यागसम्बन्धी याज्यानुवाक्या का विधान करते हैं]-तेज की कामना वाले और ब्रह्मवर्चस [श्रुताध्ययन सम्पत्ति] की कामना वाले [यजमान] को दो गायत्री मन्त्रों का पुरोनुवाक्या और याज्या के रूप में पाठ करना चाहिए ।

गायत्र्या उक्तफलसाधनत्वमुपपादयति—

तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री ॥ इति ।

‘तत्सवितुर्वरेण्यम्’^५ इत्यस्यामृचि यद्गायत्रीछन्दस्तस्य तेजोब्रह्मवर्चससाधनत्वेन तद्रूपत्वं लोके प्रसिद्धम् । स्नानधौतवस्त्रदभर्तिलकधारणपुरःसरं गायत्रीं जपतो ब्राह्मणस्य देहे काचिदाकारशोभा दृश्यते तदिदं तेजः । स च जपिता वेदमधीते तदर्थं च शृणोति तदिदं ब्रह्मवर्चसम् ॥

गायत्री तेज और ब्रह्मवर्चस वाली है [अर्थात् गायत्री मन्त्र तेज और ब्रह्मवर्चस के साधन के रूप में लोक में प्रसिद्ध है] ।

वेदनपुरःसरमनुष्ठानुः फलं दर्शयति—

तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं विद्वान् गायत्र्यौ कुरुते ॥ इति ।

यद्यपि विधिवाक्येऽनुष्ठानमात्रात्फलमुक्तं तथाऽपि वेदनपूर्वकानुष्ठाने तस्मिन्नेव फले कश्चिद्विशयो द्रष्टव्यः ॥

जो इस प्रकार जानकर दो गायत्री मन्त्रों का प्रयोग करता है वह तेजस्वी और ब्रह्मवर्चस से युक्त हो जाता है ।

१. ऋ० सं० ३. ११. २ ।

२. ऋ० सं० ३. ११. १ ।

३. ‘स्विष्टकृद्वागानुमन्त्रणम्’ तै० सं० १. ६. २. ४ । तद्ब्राह्मणम्, तन्निर्वचनसूत्रको मन्त्रश्च सायणभाष्ये स्विष्टकृद्वागविधिस्तु द्र० तै० सं० २. ६. ६. ५ । तद्विचारास्तु द्र० जै० न्या० वि० ३. ४. १९. ३५; पुनः ३६, ३७, ततः ४. १. २८-३२ ।

४. श्री० सू० २. १. २१ ।

५. ऋ० सं० ३. ६२. १० ।

फलान्तराय च्छन्दोन्तरं विधत्ते—

उष्णिहा वाऽऽयुष्कामः कुर्वति ॥ इति ।

‘अग्ने वाजस्य गोमत’^१ इत्येकोष्णिक् । ‘स इधानो वसुष्कविः’^२ इत्यपरा । ते उभे शतसंवत्सरपर्यन्तायुष्कामः कुर्वति ॥

अथवा आयु की कामना वाले [यजमान] को दो उष्णिक् छन्दस्क ऋचाओं का पाठ करना चाहिए ।

गायत्र्या अप्यक्षरचतुष्टयेनोष्णिक्छन्दसोऽधिकत्वाद्^३ आयुर्वृद्धिहेतुत्वं युक्तमित्यभि-
प्रेत्योष्णिगायुषोरभेदमाह—

आयुर्वा उष्णिक् ॥ इति ।

उष्णिक् छन्द आयु ही है । [क्योंकि गायत्री से ज्यादा अक्षर हैं अतः आयु की वृद्धि के लिए यह उपयुक्त है] ।

पूर्ववद् वेदनं प्रशंसति—

सर्वमायुरेति य एवं विद्वानुष्णिहौ कुरुते ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानकर दो उष्णिक् छन्दस्क मन्त्रों का प्रयोग करता है वह पूर्ण आयु को [अर्थात् वेद प्रतिपादित सौ वर्ष पर्यन्त आयु को] प्राप्त करता है ।

फलान्तराय च्छन्दोन्तरं विधत्ते—

अनुष्टुभौ स्वर्गकामः कुर्वति ॥ इति ।

‘त्वमग्ने वसून्’ इति द्वे^४ अनुष्टुभौ ॥

स्वर्ग की कामना वाले यजमान को दो अनुष्टुप् छन्दस्क मन्त्रों का प्रयोग करना चाहिए ।

अनुष्टुभोः स्वर्गहेतुत्वमुपपादयति—

द्वयोर्वा अनुष्टुभोश्चतुःषष्टिरक्षराणि त्रय इम ऊर्ध्वा एकविंशा लोका
एकविंशत्यैकविंशत्यैवैमाल्लोकान् रोहति स्वर्ग एव लोके चतुःषष्टितमेन
प्रतिष्ठति ॥ इति ।

श्रुत्यन्तरे^५ ‘द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्’ इत्यभिधानाद् द्वयोरनुष्टुभोर्मिलित्वा चतुःषष्टि-
संख्याकान्यक्षराणि संपद्यन्ते ।^६ इमे पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गरूपा एकैकस्माद्दूर्ध्वत्वेन वर्तमानाः

१. ऋ० सं० १. ७९. ४ । २. ऋ० सं० १. ७९. ५ ।

३. तथाचैवं पिङ्गलसूत्रम्—‘चतुरश्वतुरः प्राजापत्यायाः’ इति—३.११ ।

४. ऋ० सं० १. ४५. १, २ । ५. तै० सं० २.५.१०.३ ।

६. अनुष्टुब्जनुष्टोभनात् । ‘गायत्रीमेव त्रिपदां सर्तीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभति । इति च
ब्राह्मणम् (दे० ब्रा० ३)—इति निरु० ७.१२ । ‘द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् चत्वारोऽष्टाक्षराः
समाः’ ऋक्संप्राति० १६. ३७ ।

प्रत्येकमेकविंशत्यवयवसमूहरूपा लोकास्त्रयो विद्यन्ते । तेष्वेकैकं लोकमेकैकाक्षरगतयैक-
विंशतिसंख्यया यजमान आरोहति । अन्तिमेन चतुःषष्टितमेनाक्षरेण तृतीये स्वर्गं एव
लोके यजमानः प्रतितिष्ठति स्थिरोऽवतिष्ठते ॥

दो अनुष्टुभ् मन्त्रों में चौसठ अक्षर होते हैं । ये तीन [पृथ्वी, अन्तरिक्ष, स्वर्ग
रूप] लोक एक-एक ऊपर दूसरा वर्तमान रहकर प्रत्येक इक्कीस-इक्कीस अवयव का
संघातरूप होता है । एक-एक अक्षर-गत एक-एक लोक को इक्कीस संख्या से यजमान
आरोहण करता है और अन्तिम चौसठवें अक्षर से यजमान तृतीय स्वर्ग लोक में ही
प्रतिष्ठित होता है ।

वेदनं प्रशंसति—

प्रतितिष्ठति य एवं विद्वाननुष्टुभौ कुरुते ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानकर दो अनुष्टुभ् छन्दस्क मन्त्रों का प्रयोग करता है वह प्रतिष्ठित
होता है ।

फलान्तराय च्छन्दोन्तरं विधत्ते—

बृहत्या श्रीकामो यशस्कामः कुर्वीत ॥ इति ।

श्रीर्धनधान्यादिसंपत्तिः । यशः सत्कुलदानादिजन्या कीर्तिः । एना वो अग्निमिति
द्वे^१ [‘उदस्य शोचिरस्थात्’^२—इति] बृहत्या । श्रीयशसोः कारणत्वेन ॥

[अनधान्यादि सम्पत्तिरूपं] श्री की कामना वाले और यश की कामना वाले यज-
मान को दो बृहती छन्दस्क मन्त्रों का प्रयोग करना चाहिए ।

बृहत्यास्तदुभयरूपत्वं दर्शयति—

श्रीवै यशश्छन्दसां बृहती ॥ इति ।

गायत्र्यादीनां छन्दसां मध्ये या बृहती सैव श्रीरूपा यशोरूपा च । सर्वेषां छन्दसां
पशुसंपादनमात्सर्ये सति बृहत्या विजयमाप्तायाः पशुरूपत्वाच्छ्रीरूपत्वम् । तथा च
तैत्तिरीया आनन्ति—‘छन्दांसि पशुष्वाजिमयुस्तान्वृहत्युदजयत्तस्माद् बार्हताः पशव
उच्यन्ते’^३ इति । इतरच्छन्दोभिराश्रितत्वादपि श्रीरूपत्वं त एवाऽऽमनन्ति—‘यानि च
च्छन्दांस्त्यरिच्यन्त । यानि च नोदभवन् । तानि निर्वीर्याणि हीनान्यमन्यन्त ।
साञ्जवीद् बृहतीम् । मामेव भूत्वा मामुपस्त्रयत्’^४ इति । मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मा
मध्यं छन्दसां बृहतीति मध्यत्वेन प्रशंसनाद्यशोरूपत्वमपि द्रष्टव्यम् ॥

[गायत्री आदि] छन्दों के मध्य जो बृहती है वही श्रीरूप और यशोरूप है ।

१. ऋ० सं० ७.१६.१ ।

२. ऋ० सं० ७.१६.३ ।

३. सं० ५.३.२.३, ४ ।

४. तै० ब्रा० १.५.१२.३ ।

वेदनं प्रशंसति—

श्रियमेव यश आत्मन् घत्ते म एवं विद्वान् बृहत्यौ कुरुते ॥ इति ।

एवकारः श्रीयशसोः समुच्चयार्थः ॥

जो इस प्रकार जानकर बृहती छन्दों वाले दो मन्त्रों का प्रयोग करता है वह अपने में श्री और यश को धारण करता है ।

अहीनसत्राद्युत्तरयज्ञप्राप्तिकामस्य छन्दोन्तरं विधत्ते—

पङ्क्ती यज्ञकामः कुर्वीत ॥ इति ।

अग्निं तं मन्य इति द्वे^१ पङ्क्ती ॥

यज्ञ की कामना वाले यजमान को पङ्क्ति छन्दों वाले दो मन्त्रों का प्रयोग करना चाहिए ।

यज्ञस्य पङ्क्तिसंबन्धित्वं दर्शयति—

पाङ्क्तो वै यज्ञः ॥ इति ।

वैशब्दो वक्ष्यमाणबहुविधपाङ्क्तत्वप्रसिद्धिप्रदर्शनार्थः ॥

यज्ञ पङ्क्ति वाला अर्थात् पाँच अङ्गों वाला है ।

वेदनं प्रशंसति—

उपैतं यज्ञो नमति य एवं विद्वान् पङ्क्ती कुरुते ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानकर दो पङ्क्ति छन्दस्क मन्त्रों का प्रयोग करता है उसके प्रति यज्ञ शुकता है ।

वीर्यप्राप्त्यर्थं छन्दोन्तरं विधत्ते—

त्रिष्टुभौ वीर्यकामः कुर्वीत ॥ इति ।

द्वे विरूपे चरत इति द्वे^२ त्रिष्टुभौ ॥

वीर्य की कामना वाले [यजमान] को दो त्रिष्टुभ् छन्दस्क मन्त्रों का प्रयोग करना चाहिए ।

त्रिष्टुप्छन्दसो वीर्यसाधनत्वेन तद्रूपत्वं दर्शयति—

ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुप् ॥ इति ।

वीर्यं शरीरबलम् । तच्चौजस इन्द्रियस्य चोपलक्षणम् । ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः ।^३ इन्द्रियं चक्षुरादिपाटवम् ॥

१. ऋ० सं० ५.६.१-२ ।

२. ऋ० सं० १.९५.१-२ ।

३. निघ० २.९.१ । अमरकोष ३.३.२३३ । छा० उप० ३.१३.५ । 'ओजस्तेजसि धातूनामवष्टम्भप्रकाशयोः । बले च दीप्तौ च'—इति विश्वः ३.१९ । रघु० ५.३७ ।

वस्तुतः त्रिष्टुप् छन्द वीर्यं [= शरीर का बल], इन्द्रिय [चक्षु आदि की पटुता] और ओज [बल का हेतु आठवाँ धातु] है ।

वेदनं प्रशंसति—

ओजस्वीन्द्रियवान् वीर्यवान् भवति य एवं विद्वांस्त्रिष्टुभौ कुरुते ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानकर त्रिष्टुभ् छन्दस्क दो मन्त्रों का प्रयोग करता है वह ओजस्वी, इन्द्रियवान् और वीर्यवान् होता है ।

गवादिपशुप्रासये छन्दोन्तरं विधत्ते—

जगत्यौ पशुकामः कुर्वीत ॥ इति ।

‘जनस्य गोपा’ इति द्वे^१ जगत्यौ ॥

पशु की कामना वाले [यजमान] को दो जगती छन्दस्क मन्त्रों का प्रयोग करना चाहिए ।

पशूनां जगतीछन्दःसाध्यत्वेन तत्संबन्धं दर्शयति—

जागता वै पशवः ॥ इति ।

पशु जगती छन्द से सम्बद्ध हैं ।

वेदनं प्रशंसति—

पशुमान् भवति य एवं विद्वाञ्जगत्यौ कुरुते ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता हुआ जगती छन्दस्क दो मन्त्रों का प्रयोग करता है वह पशुओं से युक्त होता है ।

अतुं योग्यमन्नं कामयमानस्य च्छन्दोन्तरं विधत्ते—

विराजावन्नाद्यकामः कुर्वीत ॥ इति ।

‘प्रेद्धो अग्न’ ‘इमो अग्न’ इति द्वे^२ विराजौ ॥^३

अन्न की कामना वाले [यजमान] को दो विराज् छन्दों का प्रयोग करना चाहिए ।

अन्नस्य विराजनहेतुत्वेन विराड् रूपत्वमाह—

अन्नं वै विराट् ॥ इति ।

विराट् छन्द ही अन्न है ।

तदेव स्पष्टयति—

तस्माद्यस्यैवेह भूयिष्ठमन्नं भवति स एव भूयिष्ठं लोके विराजति तद्विराजो विराट्त्वम् ॥ इति ।

१. ऋ० सं० ५.११.१-२ ।

२. ऋ० सं० ७.१.३, १८ ।

३. ‘प्रेद्धो अग्न’ ‘इमो अग्न’ इति संयाज्ये विराजावित्युक्त एते प्रतीयात् ।
आश्व० श्रौ० २.१३० ।

यस्मादन्नस्य विराजनहेतुत्वं तस्मात् कारणादिह लोके यस्यैव पुरुषस्यान्नं प्रभूतं भवति स एव जनमध्येऽन्यन्तं शोभते तस्माद् विराजत्यनेनेति व्युत्पत्त्या विराट्छन्दो निष्पन्नः ॥

इसलिए इस [लोक] में जिसके पास अन्न बहुत होता है, वही इस संसार में अधिक विराजता है। 'विराज्' इस नाम का यही हेतु है।

वेदनं प्रशंसति—

वि स्वेषु राजति, श्रेष्ठः स्वानां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ इति ।

यः पुमान् विराजो महिमानं वेत्ति स पुमान् स्वकीयेषु ज्ञातिषु मध्ये विशेषेण राजति लौकिकसामर्थ्येन शोभते । तथा स्वीयानां ज्ञातीनां मध्ये वृत्तविद्याविनयादिभिः श्रेष्ठो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेय-

ब्राह्मणभाष्ये प्रथमाध्याये पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

जो इस प्रकार जानता है वह स्वकीय [बन्धु बान्धवों] के मध्य विशेष रूप से [अर्थात् लौकिक सामर्थ्य से] शोभित होता है, तथा ज्ञाति-जन के मध्य [विद्या एवं विनय आदि के द्वारा] श्रेष्ठ हो जाती है।

॥ इस प्रकार प्रथम अध्याय में पञ्चम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः खण्डः

काम्ये संयाज्ये नानाविधे विधाय नित्ये संयाज्ये विधातुं विराट्छन्दः प्रशंसति —

अथो पञ्चवीर्यं वा एतच्छन्दो यद्विराट् ॥ इति ।

अथो काम्यसंयाज्याकथनानन्तरं नित्ये संयाज्ये कथ्येते इति शेषः । विराडाख्यं यच्छन्दोऽस्ति एतच्छन्दः पञ्चविधवीर्योपेतत्वेन प्रसिद्धम् ॥

[काम्यसंयाज्या के कथन के बाद] अब [वो नित्य संयाज्या बतलाते हैं] विराट् नामक जो छन्द है यह पाँच प्रकार की शक्तियों से युक्त है ।

तदेव विस्पष्टयति—

यत्त्रिपदा तेनोष्णिहागायत्र्यौ यदस्या. एकादशाक्षराणि पदानि तेन त्रिष्टुब् यत्रयस्त्रिंशदक्षरा तेनानुष्टुब्, न वा एकेनाक्षरेण छन्दोऽसि वियन्ति न द्वाभ्यां, यद्विराट् तत्पञ्चमम् ॥ इति ।

यस्मात्कारणादियं विराट् पादत्रयोपेता तेन कारणोऽनोष्णिग्रूपा गायत्रीरूपा च भवति तयोरपि पादत्रयोपेतत्वेन समत्वादतस्तयोर्बभूवौ विराज्यस्ति । यस्मात्-

कारणादस्या विराजः पादा एकादशाक्षरोपेतास्तेन कारणेनेयं त्रिष्टुब्रूपा भवति तदीयं वीर्यं प्राप्नोति । यस्मात्कारणादियं त्रयस्त्रिंशदक्षरौपेता तेन कारणेनानुष्टुब्रूपा तदीयं वीर्यं प्राप्नोति । यद्यप्यनुष्टुब् द्वात्रिंशदक्षरा तथाऽप्येकेनाक्षरेण न्यूनेनाधिकेन वा छन्दांसि नैव नश्यन्ति । तथा द्वाभ्यामक्षराभ्यां न्यूनाभ्यामधिकाभ्यां वा न नश्यन्ति । “एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवाङ्कः” इति न्यायात् । ननु त्रिंशदक्षरा विराडिति श्रूयते तत्र ‘प्रेद्धो अग्ने’ इत्यस्यामृचि एकोनत्रिंशदक्षराणि ‘इमो अग्ने’ इत्यस्यामृचि द्वात्रिंशदक्षराण्यतस्तयोर्न विराट्त्वमिति चेत्, मैवम् । न वा एकेनाक्षरेणेति वाक्येनैव परिहृतत्वात्^१ । यस्माद् विराट् तस्मादेतदीयं पञ्चमं वीर्यमस्ति ॥

क्योंकि विराट् में तीन पाद होते हैं अतः यह उष्णिक् और गायत्री के समान होता है । क्योंकि विराज् के पाद ग्यारह अक्षरों के होते हैं अतः यह त्रिष्टुप् के समान होता है; क्योंकि इसमें तैंतिस अक्षर होते हैं अतः यह अनुष्टुप् के समान होता है । [यद्यपि अनुष्टुप् छन्द बत्तीस अक्षरों का होता है तथापि] एक अक्षर से न्यून या अधिक होने से छन्द नहीं बदलता है अथवा दो अक्षर से न्यून या अधिक होने पर भी छन्द नहीं बदलता है । [ऐसा इसलिए कहा गया है क्योंकि ‘प्रेद्धो अग्ने’ और ‘इमो अग्ने’ इन दो विराट् छन्दों में क्रमशः २९ और ३२ अक्षर हैं] जो विराट् है वही पाँचवीं शक्ति है ।

एवंविधविराड्वेदनं प्रशंसति—

सर्वेषां छन्दसां वीर्यमवरुन्धे, सर्वेषां छन्दसां वीर्यमश्नुते, सर्वेषां छन्दसां सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुतेऽन्नादोऽन्नपतिभेवत्यश्नुते प्रजयाऽन्नाद्यं य एवं विद्वान् विराजौ कुरुते ॥ इति ।

गायत्र्युष्णिक्त्रिष्टुवनुष्टुब्विराड्छन्दाणां सर्वेषां छन्दसां यत्सामर्थ्यमस्ति तदयं वेदिताऽवरुन्धेऽभिमुखी करोति । कृत्वा चाश्नुते प्राप्नोति । तथा सर्वेच्छन्दोभिमानी-देवानां सायुज्यं सहभावं सरूपतां समानरूपत्वं सलोकतामेकस्थाननिवासं च प्राप्नोति । अन्नादोऽन्नभक्षणसमर्थो नीरोगः । अन्नपतिर्बह्वन्नस्वामी भूवति न केवलं स्वयमेव किंतु स्वकीयया पुत्रादिप्रजया सहान्नाद्यमश्नुते ॥

जो इस प्रकार जानते हुए दो विराट् छन्दस्क मन्त्रों का प्रयोग करता है वह सभी छन्दों की शक्ति को अपनी ओर अभिमुख कर लेता है, सभी छन्दों की सामर्थ्य को प्राप्त

१. ऋ० सं० ७.१.३ ।

२. ऋ० सं० ७.१.१८ ।

३. वस्तुतः त्रिंशदक्षरैव विराट् सर्ववेदप्रसिद्धा; तथा ह्याम्नातं तैत्तिरीयैः स्फुटम्—‘त्रिंशदक्षरा विराट्’—इति तै० सं० २.५.१०.३ । ‘विराजो दिशः’—इति (४.५) च वैदिकछन्दःसूत्रं तदनुगतम् । इह त्वाद्याया एकाक्षरन्यूनत्वेन छन्दःशास्त्रमते निचृदिति विशेषणान्वितं विराट्त्वम्, अपरायास्तु स्वराद्विशेषणान्वितमित्यभिप्रायः । पि० ६.१९, २० ।

कर लेता है। सब छन्दों के सायुज्य, सरूपता और सलोकता को [एक स्थान में वास] प्राप्त कर लेता है। अन्न भक्षण में श्मर्य होता है अर्थात् स्वस्य हो जाता है। अन्नों का स्वामी हो जाता है; प्रजा और अन्न को पा लेता है।

इत्थं छन्दः प्रशस्येदानीं विधत्ते—

तस्माद् विराजावेव कर्तव्ये ॥ इति ।

यस्माद् विराजो ह्युक्तमहिमाऽस्ति तस्मादित्यर्थः ॥

इसलिए विराट् छन्दस्क दो मन्त्रों का ही प्रयोग करना चाहिए।

तयोः प्रतीकद्वयं दर्शयति—

प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इत्येते ॥ इति ।

इत्थं दीक्षणीयेष्टौ स्विष्टकृतः संयाज्ये विधाय दीक्षितस्य सत्यवदनं विधत्ते—

‘प्रेद्धो अग्ने’ और ‘इमो अग्ने’ ये दो मन्त्र विराट् छन्द में हैं।

ऋतं वाच दीक्षा सत्यं दीक्षा तस्माद्दीक्षितेन सत्यमेव वदितव्यम् ॥ इति ।

मनसा यथा वस्तुचिन्तनमृतशब्दाभिधेयं वाचा यथावस्तुकथनं सत्यशब्दाभिधेयं तदुभयात्मिका दीक्षा तद्वैकल्ये विनश्यति । यस्मादेवं तस्माद्दीक्षितेन सत्यमेव वदितव्यं न तु किञ्चिदप्यनृतं वदेत् ॥^१

[इस प्रकार दीक्षणीया इष्टि में स्विष्टकृत् की दो संयाज्यां का विधान करके दीक्षित यजमान के सत्यभाषी होने का विधान करते हैं]—‘दीक्षा ऋत है, दीक्षा सत्य है, [अर्थात् ऋत शब्द का अर्थ है मन से वस्तु का यथार्थ चिन्तन करना और सत्य शब्द का अर्थ है वाणी से वस्तु का यथार्थ कथन। दीक्षा तदुभयात्मक है] इसलिए दीक्षित यजमान को सत्य ही कहना चाहिए। [अनृत नहीं बोलना चाहिए]।

१. ‘मानसमर्थतथात्वम् ऋतम् । वाचिकमर्थतथात्वं’ सत्यम् । तदुभयहेतुका दीक्षा भवति । तद्वेतुत्वात् ताच्छब्दम् । तस्माद् दीक्षितेन सत्यमेव वदितव्यम् इति मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपम्’ इति मनोऽप्यतथ्यं मनुष्याणां किं पुनर्वागीति प्रीति-प्रादनार्थम् ऋतत्वमन्तरेण वाचः सत्यत्वाभावात् सत्यग्रहणमेवं कृतं न त्वनृतं ज्ञातव्यम्’ इति भट्टभास्करः ।

‘यथार्थवादित्वम् ऋतम् । यथावृष्टार्थवादित्वं सत्यम् । अनयोर्दीक्षास्थित्यर्थत्वाद् दीक्षासामानाधिकरण्यम् । तत्र यथार्थवादित्वस्यानुष्ठातुमशक्यत्वाद् यथावृष्टार्थवादित्वमेव विदधाति—तस्माद् दीक्षितेनेति’—इति गोविन्दस्वामी ।

२. तु० शत० ब्रा० १.१.१.४ : सत्यम् इव देवा अनृतं मनुष्याः ।

तदशक्याभिधानमित्यभिप्रेत्यानुजिघृक्षया प्रकारान्तरं विधातुं प्रस्तौति—

अथो खल्वाहुः कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुं, सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्या इति ॥ इति ।

प्रकारान्तरप्रारम्भार्थोऽयमथोशब्दः । ब्रह्मवादिन एवमाहुः खलु मनुष्यः को नाम सर्वं वाक्यं सत्यं वदिमुमर्हति न कश्चिदपि तथा कर्तुं शक्नोति । देवा एव सत्यसंहिताः सत्ये तात्पर्यवन्तः । मनुष्यास्तु प्रायेणानृते तात्पर्ययुक्ताः । इतिशब्दो ब्रह्मवादिवचनसमाप्त्यर्थः ॥

ब्रह्मवादी ऐसा कहते हैं कि कौन मनुष्य सभी सत्य वाक्य बोलने में समर्थ है ? सत्य से युक्त तो देवता ही होते हैं और मनुष्य अनृत से युक्त होते हैं ।^१

इदानीं सत्यवदनफलसिद्धयर्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

विचक्षणवतीं वाचं वदेत् ॥ इति ।

विचक्षणेत्यक्षरचतुष्टयात्मकोऽयं मन्त्रस्तद्युक्तं वाक्यं प्रयुज्जीत । देवदत्त विचक्षण गामानय यज्ञदत्त विचक्षण गां बधानेत्येवं तत्प्रयोगः । यद्वाहाऽऽपस्तम्बः—‘चनसित विचक्षण इति नामधेयान्तेषु दधाति, चनसितेति ब्राह्मणं, विचक्षणेति राजन्यवैश्यौ’^१ इति ॥

‘विचक्षण’ से युक्त वाक्य का कथन करना चाहिए ।

विचक्षणेति मन्त्रस्य सत्यवदनपूर्तिहेतुत्वं प्रतिपादयति—

चक्षुर्वै विचक्षणं वि ह्येनेन पश्यतीति ॥ इति ।

चक्षुरिन्द्रियमेव विचक्षणशब्दवाच्यं तदेव स्पष्टीक्रियते । चक्षुर्दृग्दर्शन इत्यस्माद्धातोरेयं शब्दो निष्पन्नः । तथा सति विशेषेण वस्तुतत्त्वमेनेनाऽऽचष्टे पश्यतीति विचक्षणं नेत्रम् । तस्माच्चक्षुर्विचक्षणमिति पर्यायौ । उक्तनिर्वचनप्रदर्शनार्थं इतिशब्दः ॥

चक्षु इन्द्रिय ही विचक्षण है क्योंकि इसी से [वस्तु के तत्त्व को] देखता है ।

अस्त्येवं तयोः पर्यायत्वं कथमेतावता सत्यसंपूर्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—

एतद्ग वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः ॥ इति ।

प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणानां^२ मध्ये प्रत्यक्षप्रमितिसाधनं यच्चक्षुरिन्द्रियमस्ति एतदेव मनुष्येषु सर्वेषु सत्यं निहितं यथावस्तुज्ञानसाधनत्वेनाभिमतं तस्माच्चक्षुर्पर्यायविचक्षणशब्दप्रयोगेण सत्यसंपूर्तिर्भवति ॥

१. आप० श्रौ०सू० १०.१२.७, ८ । “चनसितं विचक्षणमिति च प्रातिपदिकनिर्देशः । न विभक्तिर्विवक्षिता । एतद्वर्णयति—‘चनसितेति ब्राह्मणम्’—आमन्त्रयेतेति शेषः । आमन्त्रयेतेत्येव भारद्वाजः । तद्यथा—देवदत्त चनसित, मित्रपाल विचक्षण ।” इति तट्टीका । ‘विचक्षण-चनसिनवतीं वाचम्’ इति कात्या०श्रौ० ७.५.७ ।

२. ‘स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम्’—इति तै० आर० १२.१ । ‘तदेतन् स्मृत्यादिचतुष्टयमवगतिकारणभूतं (धर्मस्य) प्रमाणम्—इति तद्भाष्यम् सा० । ‘प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि’—इति गौ० सू० १.१.३ ।

[प्रत्यक्ष प्रमाण का साधन] जो चक्षु इन्द्रिय हैं यही सभी मनुष्यों के बीच सत्य निहित है ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चक्षुषो यथावस्तुदर्शनसाधनत्वं साधयति—

तस्मादाचक्षाणमाहुरद्रागिति स यद्यदर्शमित्याहाथास्य श्रद्दधति यद्यु वै स्वयं पश्यति न बहूनां चनान्येषां श्रद्दधाति ॥ इति ।

यस्माच्चक्षुषस्तत्त्वदर्शनहेतुत्वं मनुष्याणामभिप्रेतं तस्माल्लोके सभायामागत्य कांचिद्वातमाचक्षाणं पुरुषं प्रति सम्या एवमाहुरद्रागिति किंवेवमेवाद्राक्षीरित्यर्थः । स च पुरुषो यद्यहमेवाद्राक्षमिति ब्रूयात्तदाऽस्य वचनं सत्यमिति सम्याः सर्वे श्रद्दधति विश्वासं कुर्वन्ति । तदिदमेकमुदाहरणम् । 'यद्यु वा' इत्ययं निपातसमूह उदाहरणान्तर-प्रदर्शनार्थः । अथवा कश्चित् पुमान् स्वयमेव चक्षुषा स्कन्धमूलाद्युपेतं स्थाणुं पश्यति । अन्ये बहवः पुरुषा दूरवर्तिनोऽपश्यन्तः पुरुषोऽयमित्याचक्षते । चनशब्दोऽपिशब्दार्थः । बहूनामप्यन्येषां वचनमयं पुरुषो न श्रद्दधाति किंतु स्वकीयं चाक्षुषं दर्शनमेव श्रद्दधाति । वाजसनेयिनोऽप्यामनन्ति—'द्वौ विवदमानावेवाऽऽयातावहमदर्शमहमश्रौषमिति य एवं ब्रूयादहमदर्शमिति, तस्मा एव श्रद्दध्याम' इति । तैत्तिरीयाश्चाऽऽमनन्ति—'अनृतं वै वाचा वदति । अनृतं मनसा ध्यायति । चक्षुर्वै सत्यम् । अद्रागित्याह । अहमदर्शमिति । तत्सत्यम्' इति ॥

इसलिए कहने वाले स मनुष्य कहते हैं 'क्या तुमने देखा है?' यदि वह कहता है कि 'मैंने देखा है' तो वे उस पर विश्वास करते हैं; अथवा यदि कोई पुरुष स्वयं ही देखता है तो वह बहुत से भी अन्य पुरुषों का विश्वास नहीं करता है ।

तथाविधचक्षुःपर्यायस्य विजक्षणशब्दस्य सत्यसंपूर्तिहेतुत्वमुपपाद्य पूर्वोक्तं विधि-मुपसंहरति—

तस्माद् विचक्षणवतीमेव वाचं वदेत् सत्योत्तरा हैवास्य वागुदिता भवति भवति ॥ ६ ॥ इति ।

॥ इत्येतरेयब्राह्मणे प्रथमपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१. शत० ब्रा० १.३.१.२७ । चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आहा-द्राक्षमिति तत् सत्यं भवति—इति च पुनस्तत्रैवोपरिष्ठात् १४.६.१०.९ = वृ० उप० ४.१.४ ।
२. तै० ब्रा० १.१.४.२ । 'नानृतं वदेत्'—इति (तै० सं० २.५.५.६) विधौ विचारितं च मीमांसायाम् जै० सू० ३.४.१२, १३ । तदधिकरणं चोद्धृतं सव्याख्यानं तत्रैव तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सायणेन 'अनृतं न वदेदेषः पुंभर्मा वानुवादगौः—इत्यादि जै० न्या० वि० ३.४.४ ।

‘अस्य’ विचक्षणशब्दोपेतवचनवादिनो^१ या वागस्ति सा सत्योत्तरा स्वरूपेणा-
नृताऽपि विचक्षणोतिमन्त्रसामर्थ्येन सत्यभूयिष्ठैव भवति । अनृतदोषो न स्पृशतीत्यर्थः ।^२
भवतिशब्दस्यऽभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥^३

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये

० प्रथमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधर-

माधवाचार्यदेशतोसायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश-

नामभाष्ये ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इसलिए ‘विचक्षण’ शब्द से युक्त वाणी ही बोले । तब इसकी [सत्य से इतर भो]
वाणी सत्य ही हो जाती है [भवति शब्द को आवृत्ति अध्याय की समाप्ति
की सूचक है] ।

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण को प्रथमपञ्चिका के प्रथम अध्याय की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

१. सामाश्रमीमते तु ‘विलक्षणवतीमेव वाचं वदेत्’ इत्यस्य वचनस्य हि दृष्टविषय-
मात्रकथन-विधानेऽदृष्टविषयकथननिषेधे च तात्पर्यम् । विचक्षणोतिमन्त्रयुक्तमिथ्या-
कथनोऽपि न दोषः इति नाभिप्रेतो ब्राह्मणकृत इति । चनसितविक्षणान्वितनाम-
धेयग्रहणस्य विधानं तु इतः पृथक् (आप० श्रौ० १०.१३.७,८; कात्या० श्रौ० ७.
५७ । लाट्या० श्रौ० ३.३ १४) दीक्षितधर्मान्तरमिति दिक् ।
२. ‘सत्यस्य चक्षुषो वाचकस्य विचक्षणशब्दस्य मन्त्रस्थानीयस्य प्रयोगेण परस्य
सत्यस्य वस्तुनः स्मरणात् सत्योत्तरैव वागनेनोदिता भवति । सत्यप्यसत्यवदने
तेन दोषेण न लिप्यते । यद्वा परवस्तुस्मरणमहिम्नश्च क्वचिदप्यसत्यवाङ् नोत्पद्यते’
—इति भट्टभास्करः ।
३. दीक्षणीयेष्टिरेव सर्वेष्टिरेवमूलम् । वक्ष्यति हि ‘दीक्षणीयेष्टिस्तायते तामेवानु याः
काश्चेष्ट्यस्ताः सर्वा अग्निष्टोममपियन्ति’—इति (३.४.३) सैषा प्रथमेष्टिः
शत० ब्रा० ३ ये काण्डे प्रथमाध्यायतो द्वितीयाध्यायीय-द्वितीयब्राह्मणान्तं याव-
च्छ्रूयते; तैत्तिरीये सांहितिकब्राह्मणे च ६.१.१-४ । एवं—आश्व० श्रौ० ४.२.
१-१७ । आप० श्रौ० १०.४-२० । कात्या० श्रौ० ७.१म कण्डिकातः ५म
कण्डिकाया द्वादशसूत्रं यावत् । अपि तत्रान्त्यकण्डिकायाः सप्तमसूत्रस्य वृत्तौ याज्ञिक
देवेन दीक्षितधर्माश्च कतिचिद् सङ्गृह्य प्रदर्शिताः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

प्रथमे दीक्षणीयेष्टिस्तत्स्तुतिस्तत्र संस्कृतिः ।

याज्यानुवाक्ये संयाज्याः सत्योक्तिश्चेति वर्णिता ॥ १ ॥

अथ प्रायणीयादिकं विधातुं द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्राऽऽदौ प्रायणीय-
शब्दार्थं वदति—

स्वर्गं वा एतेन लोकमुपप्रयन्ति यत्प्रायणीयस्तत्प्रायणीयस्य प्रायणी-
यत्वम् ॥ इति ।

प्रायणीयाख्यो यः कर्मविशेषोऽस्त्येतेन यजमानाः स्वर्गं लोकं सामीप्येन प्राप्नु-
वन्ति । तस्मात् प्रयन्त्यनेनेति व्युत्पत्त्या तत्प्रायणीयनाम संपन्नम् ॥

[प्रायणीय इष्टि]—

i. ७ [ii. १] 'प्रायणीय' नामक कर्म विशेष को जो यजमान करता है उसके द्वारा वह स्वर्गलोक के सामीप्य को प्राप्त करता है । इसीलिए [इस सामीप्य प्राप्ति के साधक होने के कारण] इसको प्रायणीय नाम से अभिहित करते हैं ।

अथ विधास्यमानौ प्रायणीयोदयनीयाख्यौ कर्मविशेषौ स्तस्तौ सह प्रशंसति—

प्राणो वै प्रायणीय उदान उदयनीयः समानो होता भवति; समानौ हि प्राणोदानौ; प्राणानां क्लृप्त्यै प्राणानां प्रतिप्रज्ञात्यै ॥ इति ।

प्राणवायोः प्रायणीयकर्मणश्च प्रशब्दसाम्यादभेदः । उदानवायोरुदयनीयकर्मणश्चो-
च्छब्दसाम्यादभेदः । किंच प्रायणीयोदयनीययोः कर्मणोर्याज्यानुवाक्यादिप्रयोगार्थमेक
एव होता भवति । प्राणोदानवायू चैकदेहवर्तित्वादेकेन होत्राऽनुष्ठेयभ्यां कर्मभ्यां
समानावतो वायुविशेषयोश्चाभेदः ।^२ तच्च कर्मद्वयानुष्ठानं प्राणवायूनां क्लृप्त्यै स्वस्व-
व्यापारसामर्थ्याय भवति । तथा प्राणवायूनां प्रत्येकमयं प्राणोऽयमुदान इत्यादि-
विशेषस्य प्रज्ञानाय भवति । तस्मात् कर्मद्वयं प्रशस्तमित्यर्थः^३ ॥

१. 'दीक्षान्ते प्रायणीयम्' का० श्रौ० ७.१.१३ । 'दीक्षान्ते राजक्रयः । तदहः प्रायणी-
येष्टिः' आश्र० श्रौ० ४.१.१८; ३.१ । दीक्षाहःसु परिसमाप्तेषु अनन्तरं यदहः,
तस्मिन्नहनि राजक्रयः कर्तव्यः; सोमः क्रेतव्य इत्यर्थः । यस्मिन्नहनि सोमः क्रेष्यते,
तदहः प्रायणीयानामेष्टिः कार्या—इति तट्टीका गा० ना० ।

२. प्राणन्ति जीवितुमारभन्तेऽनेनेति प्राणः । प्रयन्ति स्वर्गं गन्तुं प्रारभन्तेऽनेनेति
प्रायणीयः । एवं व्युत्पत्त्यादिसाम्यात् प्राणस्थानीयः प्रायणीयः । तथा उदन्ति
ऊर्ध्वं जीवन्त्यनेनेत्युदानः । उद्यन्ति ऊर्ध्वं स्वर्गं यन्ति प्राप्नुवन्त्यनेनेत्युदयनीयः ।
एवं व्युत्पत्त्यादिसाम्याद् उदानस्थानीय उदयनीयः । यस्मादेवं तस्मात् प्रायणीयो-
दयनीययोः समान एक एव होता भवति—इति भट्टभास्करः ।

३. द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये (यज्ञस्य) इति निरु० १३.१.७ । 'शिरो वै यज्ञस्या-
तिथ्यं बाहू प्रायणीयोदयनीयो' शत० ब्रा० ३.२.३.२० । आतिथ्येष्टि तृतीयाऽ-
ध्याये वक्ष्यति ।

प्रायणीय [श्वास] प्राण है और उदयनीय उदान [= निःश्वास] है [इन दोनों कर्मों में याज्या और अनुवाक्या के प्रयोगार्थ एक ही] 'हीता' समान है; क्योंकि प्राण और उदान [वायुविशेष होने से] समान हो हैं [वस्तुतः] प्राणवायु तो कार्यक्षमता के लिए होती है और वह [प्राण-उदान में भेद] ज्ञान के लिए होती है। [इस प्रकार दीक्षणीय इष्टि का सर्वप्रथम उल्लेख किया गया। यह मात्र यज्ञ को तैय्यारी थी। वस्तुतः प्रायणीय से तात्पर्य है आरम्भ की' और उदयनीय से 'अन्त की'। जब यज्ञ आरम्भ हुआ तो आरम्भ की इष्टि प्रायणीय हुई और अन्त की इष्टि उदयनीय हुई। इस तरह दोनों मिलकर यज्ञ को पूरा करती हैं]।

अथ देवताविशेषविधानायाऽऽख्यायिकामुपक्रमते—

यज्ञो वै देवेभ्य उपक्रामत् ते देवा न किञ्चनाशक्नुवन् । कर्तुं न प्राजानं-
स्तेऽनुवन्नदिति त्वयेमं यज्ञं प्रजानामेति सा तथेत्यब्रवीन् सा वै वो वरं
वृणा^१ इति, धृणीष्वेति; सैतमेव वरमवृणीत मत्प्रायणा यज्ञाः सन्तु
मदुदयना इति तथेति तस्माददित्यश्चरुः प्रायणीयो भवत्यादित्य^२
उदयनीयो वरवृत्तो ह्यस्याः ॥ इति ।

योऽयं यज्ञः सोमयागाभिमानो पुरुषः सोऽयं केनापि निमित्तेनापस्तः सन् देव-
सकाशादुत्क्रम्य गतवान् । यज्ञ पुरुषे गते सति ते देवाः किमपि यज्ञाङ्गं कर्तुं शक्ति-
रहितस्तदभिज्ञानरहिताश्चाभवन् । ततस्ते सर्वे समागत्यादिति प्रार्थितवन्तो हेऽदिते
त्वत्प्रसादेन वयमिमं यज्ञं कर्तुं ज्ञातुं न शक्ता भूयास्मेति । ततोऽदितिरङ्गीकृत्य ज्ञाप-
यितुमुक्ता चरुरूपेणैतं वरमवृणीत ये सोमयागास्ते सर्वे मत्प्रायणा मदुपक्रमा मदुदयना
मदवसानाश्च सन्तिवति तस्य वरस्य देवैरङ्गीकृतत्वात् प्रायणीयः प्रारम्भकालीनेष्टिगत-
श्चरुरदितिदेवताकः कर्तव्य उदयनीयः समाप्तिकालिनोऽपि चरुरदितिदेवताकः कर्तव्यः^३ ।
यस्मादस्या अदितेस्तादृशश्चरुर्वरेण प्रार्थितस्तस्मात्तथाऽनुष्ठानं युक्तम् ।^४ तमिममर्थं
तैत्तिरीयाश्चाऽऽमनन्ति—'देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानंस्तेऽन्योन्यमुपा-
धावंस्त्वया प्रजानाम त्वयेति तेऽदित्या समन्वियन्त त्वया प्रजानामेति साऽब्रवीद् वरं

१. वृङ्गः कर्मण्यच्, वरणीयम् । वृणौ, इट्, 'एत ऐ'—इति पा० सू० ३.४.९३ ।

२. 'दित्यदित्या०'—पा० सू० ४.१.८५ इत्यनेन अदितेर्ण्यः ।

३. तदेवं प्रायणीयेष्ट्या सोमयाग आरभ्यते, उदयनीयेष्ट्या च स समाप्यते इति व्यक्तम् ।

४. अदितिदेवता, 'अदितिरदीना देवमाता'—इत्यादिना, 'अदितिर्दक्षायणिः'—
इत्यादिना ४.४.२; ११.३.२ च निरुक्ते व्याख्याता । द्र० तै० आर० १.८.२१ ।

वृणं मत्प्रायणा एव वो यज्ञा मदुदयना आसन्निति तस्मादादित्यः प्रायणीयो यज्ञा-
नामादित्य उदयनीयः^१ इति ॥ ७

यज्ञ [सोमयाग का अभिमानी पुरुष किसी कारण से उपरक्त होकर] देवों के पास से
चला गया । वे देव कुछ भी न कर सके और वे जान भी नहीं सके [अर्थात् यज्ञ को
करने और उसे जानने में अशक्त हो गए] । उन्होंने अदिति से प्रार्थना की—‘तुम्हारे
प्रसाद से हम यज्ञ को जानने में समर्थ होवें’ । उसने कहा—‘अच्छा, किन्तु मैं तुमसे एक वर
का वरण करती हूँ’ । [उन्होंने कहा]—वरण करो । उसने यही वर माँगा कि ‘यज्ञ मुझसे
हो आरम्भ हों और मुझसे ही समाप्त हों’ । [उन्होंने कहा] ‘ऐसा ही होगा ।’ इसलिए
प्रायणीय [आरम्भ को] इष्टि में अदिति के लिए प्रथमतः चरु होता है और उदयनीय
[अन्त को] इष्टि में भी अदिति के लिए चरु होता है; क्योंकि यही वर उसने माँगा था ।

अदितेर्वरान्तरं दर्शयति—

‘अथो एतं वरमवृणीत मयैव प्राचीं दिशं प्रजानां प्राग्निना दक्षिणां
सोमेन प्रतीचीं सवित्रोदीचीमिति ॥ इति ।

अथो अपि चेत्यर्थः । मयेत्यादिनां वरः प्रपञ्च्यते । हे देवा यूयमिदं देवयजनं
समीचीनमित्येवं बहुधा विचारयन्तस्तदर्थं बहुषु देशेषु पर्यटन्तो दिग्भ्रमं प्राप्य प्रोच्या-
दिदिशं न ज्ञातवन्तोऽन्तो भवतां दिग्विशेषज्ञापनायाहमग्निः सोमः सविता चेत्येते
चत्वारश्चतुर्षु देशेष्ववस्थिताः । तथा सति यत्राहमस्मि सा प्राची दिगित्येव मयैव
प्राचीं दिशं बुध्यन्वम् । एवमग्न्यादिभिर्दक्षिणादयस्तिष्ठो दिशो बोद्धव्याः । इत्येष
द्वितीयो वरः । एते देवा अनेन चरुणा तत्र यष्टुं योग्या इति तात्पर्यार्थः ॥^२

उसने यह और भी वर माँगा कि ‘मेरे ही द्वारा तुम सब प्राची दिशा को जानो,
अग्नि के द्वारा दक्षिण दिशा को, सोम के द्वारा पश्चिम को और सविता के द्वारा उत्तर
दिशा को जानो ।’

तत्र प्रथमं यागं विधत्ते—

पथ्यां यजति ॥ इति ।

पथ्येति देवताया नामधेयम् ।^३ यद्यपि शास्त्रान्तरे—‘पथ्या’ स्वस्ति यजति प्राची-

१. तै० स० ६.१.५.१ । २. अस्याः श्रुतेर्दिगुपदेशे एव वा स्यात् तात्पर्यम् ।

३. ‘पथ्या स्वस्तिः’—पन्था अन्तरिक्षम्, तन्निवासात्—इति, तन्निगमगत—‘देवगोपा’—
इत्येतत्पदस्य व्याख्यानार्थं पुनः ‘देवी गोप्त्री, देवान् गोपायत्विति देवा एनां
गोपायन्त्विति वा—इति च निरु० ११.१३ । ‘देवाः—माध्यमिका द्युस्थाना वा
‘रश्मयः’—इति च तट्टीका । तदित्यमन्तरिक्षस्थिता कल्याणसत्ता एव ‘पथ्या-
स्वस्ति’ इति, अवगम्यते ।

मेव तथा दिशं प्रजानाति'^१ इति पथ्या स्वस्तिरित्येतावन्नामधेयमाग्नातं तथाऽपि भीम-
शब्दवन्नामैकदेशेनात्र व्यवहारः । ननु पूर्वत्र मयैत प्राचीं दिशं प्रजानाथेत्यदितेर्वाक्य-
माग्नातमिह तु पथ्यां यजतीत्युक्तीः पूर्वापरविरोध इति चेन्नायं दोषः । अदितिदेवताया
एव पथ्याख्यं मूर्त्यन्तरमिति वक्तुं शक्यत्वात् ।

वह [होता] 'पथ्या' नामक देवता विशेष का यजन करता है ।^२

उक्तं विधिमनुद्य प्रशंसति—

यत्पथ्यां यजति तस्मादसौ पुर उदेति पश्चादस्तमेति पथ्यां ह्यषोऽनु-
संचरति ॥ इति ।

यद्यस्मात् कारणात् पूर्वस्यां दिश्यवस्थितां पथ्यां देवतां यजति तस्मात् कारणादसा-
वादित्यः पुरः पूर्वस्यां दिश्युदेति पश्चात् पश्चिमायां दिश्यस्तमेति । हि यस्मात्कारणादेव
आदित्यः पथ्याख्यां देवतामनुसृत्य संचरति तस्मात्पूर्वापरयोरुदयास्तमयावुपपत्तौ । न
च पूर्वदिशः पथ्यासंबन्धेऽपि पश्चिमदिशः स नास्तीति वाच्यम् । उदयनीयायां पश्चिम-
दिशि पथ्याया यक्ष्यमाणत्वात् । द्वयोर्दिशोस्तुत्संबन्धे सति आदित्यस्य तदनुसंचारो
युक्तः ।

क्योंकि [पूर्व दिशा में अवस्थित] पथ्या देवता का यजन करता है इसलिए यह
आदित्य पूर्व दिशा में उदित होता है और पश्चिम दिशा में अस्त होता है ।

दक्षिणदिग्वात्तितोऽग्नेयागं विधत्ते—

अग्निं यजति ॥ इति ।

वह अग्नि का यजन करता है ।^३

तं विधिमनुद्य प्रशंसति—

यदग्निं यजति तस्माद् दक्षिणतोऽग्र ओषधयः शिष्यमाना आयन्त्याग्नेय्यो
ह्योषधयः ॥ इति ।

१- तै० स० ६.१.५.२ । द्र० 'पथ्या स्वस्तिरग्निः सोमः सवितादितिः' आश्व० श्रौ०
४.३.२; द्र० आश्व० श्रौ० ६.१४.३ ।

'अदितेरेव खल्ववस्थान्तरम् उषोलक्षणं पथ्यास्वस्तिरुच्यते । पथि साध्वी पथ्या
शोभनविभूतिहेतुः प्रजानां स्वस्तिः । यत्र चोषा उदेति सा प्राची भवति'—इति
मट्टभास्करः ।

२- ऋ० १०.६३.१५, १६ इति याज्यानुवाक्या ।

३- 'पश्च पश्चा च छन्दसि'—इति पा० सू० ५.३.३३ । इत्यनेन पश्चादर्थे निपातितः ।

४- ऋ० १.१८९.१; १०.२.३ ।

यस्मादत्र देवानां दिग्विशेषज्ञापनाय दक्षिणस्यां दिश्यवस्थितमग्निं यजति तस्मात् कारणाद्विन्ध्यपर्वतस्य दक्षिणभागे ब्रीह्यादोषधयोऽग्रे पच्यमाना आयन्ति तत्तत्स्वामि-
गृहेष्वागच्छन्ति । विन्ध्यस्योत्तरभागे यवगोधूमचणकादिधान्यप्राचुर्यम् । तानि च
धान्यानि माघफाल्गुनयोः पच्यन्त इति पश्चाद्भावीनि । दक्षिणदिग्भागे तु यवादिप्राचुर्या-
भावात् । प्राचुर्याणि च ब्रीह्यादीनीति कार्तिकमार्गशीर्षयोः पच्यमानत्वादग्रे पाको-
ऽभिहितः । हि यस्मात्कारणादोषधय आग्नेय्य आसां पाकस्याग्न्यधीनत्वात् । यथौदन-
रूपेण बाह्यपाकोऽग्न्यधीन एवं बीजरूपेण सस्यपाकोऽपि तदन्तर्वर्त्यग्न्यधीन इति
द्रष्टव्यम् । तस्मादग्निःसंबन्धिन्यां दक्षिणस्यां दिश्यग्रे पाको युक्तः ।

क्योंकि [दक्षिण दिशा में अवस्थित] अग्नि का यजन करता है इसलिए दक्षिण में
पहले पकी औषधियाँ आती हैं क्योंकि ओषधियाँ अग्नि से संबन्ध रखती हैं [अर्थात् धान्य
आदि का पकना तो अग्नि के अधीन है] ।

पश्चिमदिश्यवस्थितस्य सोमस्य यागं विधत्ते—

सोमं यजति ॥ इति ।

वह सोम का यजन करता है ।^१

तं विधिमनुद्य प्रशंसति—

यत्सोमं यजति तस्मात् प्रतीच्योऽप्यापो बह्व्यः स्यन्दन्ते सौम्या
ह्यापः ॥ इति ।

यस्मादापः सोमसंबन्धिन्यः सोमस्यामृतकिरणत्वात्, तस्माद् बह्व्य आपः
प्रतीच्योऽपि प्रत्यङ्मुख्योऽपि सत्यः स्यन्दन्ते । पश्चिमसमुद्रसमीपे प्रवहन्तीनां नदीनां
पश्चिमाभिमुखत्वदर्शनात् । सोमस्यात्र पश्चिमदिश्यवस्थितत्वेन तदीयानामपां
तन्मुखत्वं युक्तम् ।

क्योंकि वह [अमृत-किरण वाले] सोम का यजन करता है इसलिए अनेक नदियाँ
पश्चिम [समुद्र] की ओर ही बहती हैं, क्योंकि जल सोम से सम्बन्धित है ।

उत्तरदिश्यवस्थितस्य सवितुर्यागं विधत्ते—

सवितारं यजति, ॥ इति ।

वह सविता का यजन करता है ।^३

१. ऋ० १.९१.१, ४ ।

२. (i) अपां सौम्यत्वं सोमस्य वृद्धिहेतुतया । वृद्धिहेतुत्वं च सूर्यरश्मित्वात् सोमस्य ।
तथाहि श्रुतिः—‘सुषुप्तः सूर्यरश्मिः’—इति गोविन्दस्वामी । (ii) ‘सोममण्डल-
प्रभवत्वात् सर्वासामपाम्’ इति भट्टभास्करः । (iii) इदमर्थे ‘सोमाट्टघण्’ पा०
सू० ४.२.३० ।

३. ऋ० १०.८२.७, ९ ।

तं विधिमनूय प्रशंसति—

यत्सवितारं यजति तस्मादुत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठं पवमानः पवते
सवितृश्रमूतो ह्येष एतत्पवते ॥ इति ।

सविता प्रेरको देवः सोऽत्र यस्मादुत्तरस्यां दिश्यवतिष्ठते तस्मात्तेन सवित्रा प्रेरितो
वायुर्दुत्तरपश्चिमयोरन्तरालवर्तिन्यां वायव्यां दिशि भूयिष्ठं पवतेऽत्यधिकं संचरति ।

क्योंकि वह [प्रेरक देव] सविता का यजन करता है इसलिए [सविता से प्रेरित]
वायु अधिकतर उत्तर पश्चिम को [अन्तराल को] दिशाओं से बहता है । यह सविता को
प्रेरणा से ही बहता है ।

ऊर्ध्वदिग्वर्तिन्यां अदितेर्यागं विधत्ते—

उत्तमामदितिं यजति ॥ इति ।

उत्तमां मूर्धावस्थितामित्यर्थ । अत एव तैत्तिरीया आमैनन्ति—‘पथ्यां स्वस्तिम-
यजन्प्राचीमेव तथा दिशं प्रजानन्नग्निना दक्षिणां सोमेन प्रतीचीं सवित्रोदीचीमदित्यो-
र्ध्वाम्’^१ इति ।

ऊर्ध्वं दिशा में अवस्थित अदिति का यजन करता है ।^१

उक्तं विधिमनूय प्रशंसति—

यदुत्तमामदितिं यजति तस्मादसाविमां वृष्ट्याऽभ्युनक्त्यभिजिघ्रति ॥ इति ।

यस्मादूर्ध्वदिग्वर्तिनां तस्मादूर्ध्वदिग्वर्तिनां द्यौरिमामधोवर्तिनीं स्वकीयया वृष्ट्याऽ-
भ्युनक्ति सर्वतः क्लेदयति । पुनरपि धर्मकालेऽभिजिघ्रति भूमिगतं रसमाभिमुख्येना-
ऽऽदत्ते । अत्र पथ्यादीनां चतसृणां देवतानामाज्येन यागः । अदितेस्तु चरुणेति द्रष्टव्यम् ।
तदाह आपस्तम्बः—‘चतुर आज्यभागान् प्रतिदिशं यजति पथ्यां स्वस्ति पुरस्तादग्निं
दक्षिणतः सोमं पश्चात् सवितारमुत्तरतो मध्येऽदितिं हविश्चा’^३ इति ॥

क्योंकि ऊर्ध्ववर्ती दिशा में अवस्थित अदिति का यजन करता है । इसलिए यह
[द्यौ] इस [पृथ्वी] को वर्षा से सींचता है, और [प्रोक्ष्म में भूमिगत रस को सोख
लिता है]

यथोक्तदेवतागतां संख्यां प्रशंसति—

पञ्च देवता यजति पाङ्क्तो यज्ञः सर्वा दिशः कल्पन्ते कल्पते
यज्ञोऽपि ॥ इति ।

१. तै० सं० ६.१.५.२ ।

२. ऋ० १०.६३.१०; अथर्व० ७.६.२ ।

३. आप० श्रौ० १०.२१.११ ।

पथ्याद्यदित्यन्ताः पञ्च देवता यज्ञस्य पञ्चसंख्यायोगात् पाङ्क्तत्वं बहुधा वक्ष्यतेऽतो यज्ञे देवताविषया पञ्चसंख्या युक्ता । ऋदशोऽपि प्राच्याद्या ऊर्ध्वान्ताः पञ्चसंख्याकाः । अतो देवतागतपञ्चसंख्यया गताः सर्वा दिशः कल्पन्ते समर्था भवन्ति । पूर्वमविज्ञाताः सत्यो ज्ञाता भवन्तीत्यर्थः । यज्ञाऽप्यनया कल्पते स्वप्रयोजनसमर्थो भवति ॥

इस प्रकार वह पाँच देवताओं का यजन करता है । पथ्या, अग्नि, सोम सविता और अदिति इन पाँच देवता से युक्त होने के कारण यज्ञ पाँच संख्या से युक्त कहा गया है । सभी दिशाएँ [प्राची से लेकर ऊर्ध्व पर्यन्त] पाँच संख्या से व्यवस्थित हैं । इस तरह [स्वप्रयोजनसमर्थ] यज्ञ भी व्यवस्थित है ।

वेदनं प्रशंसति —

तस्यै जनताय कल्पते यत्रैवं विद्वान् होता भवति ॥ ७ ॥ इति ।

यत्र यस्यां जनतायां याज्ञिकजनसमूहे होता प्रायणीयदेवतानां वेदिता भवति तस्यां जनतायामयं होता स्वप्रयोजनसमर्थो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवाये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मण-
भाष्यस्य द्वितीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ [७]

जिस याज्ञिक जनसमूह में 'होता' इस प्रकार प्रायणीय देवताओं का जानने वाला होता है उस जनसमूह के लिए 'होता' स्वप्रयोजनसमर्थ होता है ॥ ७ ॥

॥ इस प्रकार द्वितीय अध्याय में प्रथम खण्ड की हिन्दा पूर्ण हुई ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

प्रायणीर्येष्टि विधाय तत्र प्रयाजानां काम्यप्रकारविशेषं विधत्ते—

यस्तेजो ब्रह्मवर्चसमिच्छेत् प्रयाजाहुतिभिः प्राङ्स् इयात्, तेजो वै ब्रह्मवर्चसं प्राची दिक् ॥ इति ।

'समिधो यजति' तन्नूनपातं यजतीत्यादिना विहिताः पञ्च प्रयाजाहुतयः ।^१ तासां प्रकृतावनुष्ठानप्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः—'पञ्च प्रयाजान् प्राची यजति । प्रतिदिशं वा समिधः पुरस्तात्तन्नूनपातं दक्षिणत इडः पश्चाद्बहिर्हस्तैरतः स्वाहाकारं मध्ये' इति^२ स प्रक्षरोऽत्र चोदकप्राप्तस्तमपोद्य शरीरकान्तिश्रुताध्ययनसंपत्तिं च काम्यमानस्य प्रकारान्तरं विधीयते । यः पुमांस्तेजो ब्रह्मवर्चसमिच्छेत् स पुमान् प्रयाजाहुतिभिः प्राङ्-यात् । प्रागपवर्गस्ता आचरेदित्यर्थः । आदित्योदयेन प्राच्यास्तेजस्त्वं तदभिमुख्येन गायत्रीजपानुष्ठानाद् ब्रह्मवर्चसत्वं च ॥

१. समिधो यजति.....'हेमन्तमेवावरुन्धे'—इति तै० सं० २.६.१.१ । तन्मन्त्राः

तै० ब्रा० ३.५.५ द्रष्टव्याः ।

२. आप० श्रौ० २.१७.१.२ ।

i. ८ [ii. २] जो तेज और ब्रह्मवर्चस को कामना करे वह पूर्व की ओर जाकर प्रयाज आहुतियों को देवे । क्योंकि पूर्व की दिशा तेज और ब्रह्मवर्चस वाली है ।

वेदनं प्रशंसति—

तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं विद्वान् प्राङ्हेति ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानकर पूर्व दिशा की ओर जाता है [और प्रयाज आहुतियों को देता है] वह तेजस्वी और ब्रह्मवर्चस्वी हो जाता है ।

अन्नाद्यकामस्य दक्षिणापवर्गत्वं विधत्ते—

योऽन्नाद्यमिच्छेत् प्रयाजाहुतिभिर्दक्षिणा स इयादन्नादो वा एषोऽन्नपति-
र्यदग्निः ॥ इति ।

दक्षिणस्यां दिश्यवस्थितो योऽग्निः सोऽग्निरन्नादः । भक्षितस्यान्नस्योदराग्निना जीर्यमाणत्वात् सस्येष्ववस्थाय त्रीह्यादिपाकहेतुत्वात् स्थाल्यादिष्ववस्थायीदनपाकहेतुत्वा-
दन्नपतित्वम् । अतोऽन्नकामस्य दक्षिणापवर्गत्वं युक्तम् ॥

जो अन्न की इच्छा करे, वह दक्षिण की ओर जाकर प्रयाज आहुतियाँ दे; क्योंकि अग्नि अन्न का भक्षण करने वाला है और अन्न का स्वामी है ।

वेदनं प्रशंसति—

अन्नादोऽन्नपतिर्भूयत्यश्नुते प्रजयाऽन्नाद्य य एवं विद्वान् दक्षि-
णैति ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानकर दक्षिण दिशा की ओर जाता है और [प्रयाज आहुति देता है], वह अन्न का भक्षण करने वाला और अन्न का स्वामी हो जाता है और प्रजा एवं अन्न से युक्त हो जाता है ।

पशुकामस्य प्रत्यगपवर्गत्वं विधत्ते—

यः पशूनिच्छेत् प्रयाजाहुतिभिः प्रत्यङ् स इयात् पशवो वा एते
श्रदापः ॥ इति ।

प्रत्यग्दिश्यवस्थितस्य सोमस्य संबन्धिन्य आप इति पूर्वमुक्तं तासां चापां पान-
द्वारेण तृणोत्पादनद्वारेण वा पशूपकारित्वात् पशुत्वमतः पशुकामस्य तथाविधप्रत्यगप-
वर्गत्वं युक्तम् ॥

जिसे पशुओं की कामना हो उसे प्रयाज आहुतियों के साथ पश्चिम की ओर जाना चाहिए । [सोम-संबन्धी] ये जो जल हैं वह पशु हैं ।

वेदनं प्रशंसति—

पशुमान् भवति य एवं विद्वान् प्रत्यङ्हेति ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानकर [प्रयाज आहुतियों के साथ] पश्चिम की ओर जाता है वह पशुओं से युक्त हो जाता है ।

अहीनाद्युत्तरक्रनुषु सोमपानं कामयमानस्योत्तरापवर्गत्वं विधत्ते—

यः सोमपीथमिच्छेत् प्रयाज आहुतिभिरुदङ् स इयादुत्तरा ह वै सोमो राजा ॥ इति ।

यः सोमवल्लीरूपो राजमानत्वेन राजा तस्योत्तरस्यां दिशि प्रभूतत्वात् तद्वरूपत्वमतः सोमपानद्वाराऽस्योत्तरापवर्गत्वं युक्तम् ॥

जिसे सोमपान की कामना हो उसे प्रयाज आहुतियों के साथ उत्तर दिशा की ओर जाना चाहिए । क्योंकि यह जो सोमवल्लीरूप राजा है वह [उत्तर में ही उत्पन्न होने के कारण] उत्तर दिशा ही है ।

वेदनं प्रशंसति—

प्र सोमपीथमाप्नोति य एवं विद्वानुदङ्हेति ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानकर [प्रयाज आहुतियों के साथ] उत्तर दिशा की ओर जाता है वह सोम के पान को प्राप्त करता है ।

स्वर्गकामस्य ऽऽहवनीये प्रयाजहोमविधिमर्थवादेनोन्नयति—

स्वर्ग्यैवोर्ध्वा दिक्सर्वासु दिक्षु राध्नोति ॥ इति ।

येयमूर्ध्वा दिक्स्वर्गाय हितैव तस्मात् स्वर्गकाम ऊर्ध्वा दिशं भावयन्नाहवनीय-मध्ये प्रयाजान् यजेतेत्यर्थः । यथा स्वर्गं प्राप्नोति तथा सर्वासु दिक्षु स समृद्धश्च भवत्यतः समृद्धिकामो मध्ये यजेतेत्यवगन्तव्यम् ॥

ऊपर की दिशा स्वर्ग के लिए हितकर है [जो ऊपर की दिशा की ओर प्रयाज आहुति देता है] वह सब दिशाओं को प्राप्त कर लेता है ।

वेदनं प्रशंसति—

सम्यञ्चो वा इमे लोकाः सम्यञ्चोऽस्मा इमे लोकाः श्रियै दीक्षति य एवं वेद ॥ इति ।

इमे भूरादयस्त्रयो लोकास्ते सम्यञ्चः स्वोचितभोगप्रदा अतो य एवमाहवनीयमध्ये होमं वेदास्मै यजमानाय भूरादय इमे लोकाः सम्यञ्चः स्वस्वोचितभोगप्रदाः सन्तः श्रियै धनधान्यादिसम्पदे दीदति प्रकाशन्ते ॥

ये [भू आदि तीन] लोक एक दूसरे के उन्मुख हैं । जो इस प्रकार जानता है उसके लिए परस्पर सम्मुख ये लोक [स्वोचित भोग प्रदान करने वाले धन-धान्यादि] सम्पत्ति के लिए प्रकाशित होते हैं ।

इत्थं काम्यान् प्रयाजहोमप्रकारान् विधाय पूर्वोक्तप्रायणीयदेवताः क्रमेण स्तोतुं प्रथमदेवतां प्रशंसति—

पथ्यां यजति तत्पथ्यां यजति वाचमेव तद्यज्ञमुखे संभरति ॥ इति ।

पथ्याभिधां देवतां यजतीति पूर्वोक्तविधिरत्र स्मारितः प्रयाजविधिभिर्व्यवहितत्वात् । स्तोतव्यस्य स्मारणमपेक्षितम् । स्मारितस्य स्तुतावन्वेतुं पुनरनुवादः । पथ्यायागेन यज्ञमुखे सोमयागप्रारम्भे वाचमेव मन्त्ररूपां संभरति संपादयति । यतो यज्ञानुष्ठानरूपाय मार्गाय हिता पथ्या मन्त्ररूपा वाक्तादृश्यतः पथ्यायाग एव वाक्संपादनम् ॥

[वह यजमान] पथ्या नामक देवता का यजन करता है यह जो पथ्या का याज्ञ्या मन्त्रों से यजन करता है वह [मन्त्र रूप] वाणी को [सोम] याग के प्रारम्भ में रखता है ।

अग्न्यादिकाश्चतस्रो देवताः प्रशंसति —

प्राणापानावग्नीषोमौ प्रसवाय सविताप्रतिष्ठित्या अदितिः ॥ इति ।

मुखनासिकाभ्यां बहिः संचरन्नुच्छ्वासरूपो वायुः प्राणः । स ह्यौष्ण्यं शरीरे जनयति । ततोऽग्नेः प्राणरूपत्वं प्रतिनिकृत्य मुखनासिकाभ्यामन्तः संचरन् वायुरपानः । स च शरीरे शैत्यं जनयतीति निश्वासस्य सोमरूपत्वम् । सविता देवः प्रसवाय यज्ञकर्षाणि प्रेरणायोपयुज्यते । अदितिर्भूमिः प्रतिष्ठित्यै स्थिरावस्थानायोपयुज्यते ॥

अग्नि और सोम प्राण [उच्छ्वास] और अपान [निःश्वास] हैं । सवितादेव [यज्ञ कर्म में] प्रेरणा देने के लिए हैं, और अदिति [भूमि में] स्थिर अवस्थान के लिए हैं ।

पुनरपि प्रकाशान्तरेण प्रथमां देवतां स्तौति—

पथ्यामेव यजति यत्पथ्यामेव यजति वाचैव तद्यज्ञं पन्थामपि नयति ॥ इति ।

अत्रैवकारः पूर्वोक्तस्तुतिविशेषः । तस्यायमर्थः—देवतान्तरं परित्यज्य प्रथमतः पथ्यामेव यजति । ईदृशं यजनं यदस्ति तत्तेन यजनेन मन्त्ररूपया वाचैव च क्रियमाणं यज्ञं वैकल्यपरिहारेण समीचीनमनुष्ठानमार्गं प्रापयति देवतान्तरस्य प्रथमयागे तु नैतत् संभवतीति ॥

[अन्य देवताओं को छोड़कर] वह प्रथमतः पथ्या देवता का ही यजन करता है यह जो पथ्या का ही यजन करता है वस्तुतः वह इस मन्त्ररूप वाणी से यज्ञ को पथ में अर्थात् समीचीन अनुष्ठान मार्ग पर ले जाता है ।

द्वितीयाद्यां देवतां प्रशंसति—

चक्षुषी एवाग्नीषोमौ प्रसवाय सविता प्रतिष्ठित्या अदितिः ॥ इति ।

अग्निषोमयोस्तेजस्वित्वाद् दिग्विशेषज्ञानहेतुत्वाच्चक्षुरिन्द्रियरूपत्वम् । चतुर्थपञ्चम-देवतयोस्तु पूर्वोक्तस्तुतिरेव समीचीनैत्यभिप्रेत्य पुनस्तत्पाठः ॥

अग्नि और सोम चक्षु-इन्द्रियरूप हैं । सविता देव प्रेरणा के लिए हैं और अदिति अवस्थापन के लिए हैं ।

अग्नीषोमयोश्चक्षुःस्वरूपत्वे कोऽतिशय इत्याशङ्क्याऽऽह—

चक्षुषा वै देवा यज्ञं प्राजानंश्चक्षुषा वा एतत्प्रज्ञायते यदप्रज्ञेयं तस्मादपि मुग्धश्चरित्वा यदैवानुष्ठया चक्षुषा प्रजानात्यथ प्रजानाति ॥ इति ।

देवाः पुरा यज्ञपुरुष उत्क्रान्ते सत्यन्विष्य चक्षुषैव प्रज्ञातवन्तः । लोकेऽपि यद्वस्तु सहसा प्रज्ञातुमशक्यं तदेतच्चक्षुषैव प्रज्ञायते । तस्मादित्यादिना तदेवोदाह्रियते । यस्माद् दुर्ज्ञेयमपि चक्षुषा ज्ञातुं शक्यं तस्मादेव कारणाल्लोके मुग्धो दिङ्मोहं प्राप्नोति । पुरुषो वनेषु बहुधा चरित्वा 'यदैव' यस्मिन्नेव कालेऽनुष्ठया' केनापि प्रयत्नविशेषेण पर्वतारोहणादिरूपेण सूर्योदयादिरूपं दिग्विशेषलिङ्गं चक्षुषा प्रजानाति । अथ तदानीमेव ग्रामादिमार्गं प्रजानाति । तस्माच्चक्षुःस्वरूपाभ्यामग्नीषोमाभ्यां दिग्विशेषज्ञानं युक्तम् ॥

चक्षु-इन्द्रिय के द्वारा ही देवताओं ने यज्ञ को पहचाना । जो अज्ञेय वस्तु है उसे भी चक्षु से ही जाना जाता है । इसलिए दिङ्मोह को प्राप्त पुरुष वन में भ्रमित होने पर भी चक्षु-इन्द्रिय से ही जब जिस समय प्रयत्नविशेष के द्वारा दिग्विशेष को जान लेता है तभी वस्तुतः [ग्राम के मार्ग को] जानता है ?

अथादितेः प्रतिष्ठाहेतुत्वं प्रपञ्चयति —

यद्वै तद्देवा यज्ञं प्राजानन्नस्यां वाव तत्प्राजानन्नस्यां समभरन्नस्यै वै यज्ञस्तायतेऽस्यै क्रियतेऽस्यै संप्रियत इयं ह्यदितिस्तदुत्तमामदितिं यजति यदुत्तमामदितिं यजति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै ॥८॥ इति ।

पूर्वत्र चक्षुषा वै देवा यज्ञं प्राजानन्निति यदुक्तं तत्प्रज्ञानं यद्वै यस्मिन्नेव काले संपन्नं तत्तस्मिन् कालेऽस्यां वाव प्राजानन् भूमावेव यज्ञपुरुषं प्रज्ञातवन्तः । ततोऽस्यां भूमौ समभरन्न्यज्ञसाधनानि संपादितवन्तः । अस्यै वा अस्यामेव भूमौ यज्ञस्तायते विस्तीर्यते । न केवलं यज्ञस्यैव भूमिराधारः किंतु लौकिकं कृष्यादिकमप्यस्यां क्रियते तत्साधनमप्यस्यां संपाद्यते । न च भूमेः प्राशस्त्ये सत्यदितेः किमायातमिति वाच्यम् । हि यस्मादियं भूमिरदितिः । तत् तस्माददितिमुत्तमां चरमदेवतां यजति । ईदृशं यजनं यदस्ति तत्क्रियमाणस्य यज्ञस्यादितिद्वारा देवेषु प्रज्ञानाय संपद्यते । तच्च देवप्रज्ञानं यजमानस्य स्वर्गलोकावगमाय भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्यस्य

द्वितीयाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ [८]

- शतपथव्याख्यायाम् 'अनुष्ठया = अनुक्रमेण'—इत्याह हरिस्वामी (१.४.२.१७; ५.१.६) । सायणेन तूक्तं तत्राऽपि 'अनुष्ठया=अनुष्ठानेन'—इति (२.१.२.१२) । वस्तुतो वेदेषु अनुष्ठी-अनुष्ठु-अनुष्ठा-अनुष्ठान-शब्दाः समानार्था इत्येव गम्यते । तत्रानुष्ठीशब्दस्य तृतीयैकवचने रूपमनुष्ठयेति, अनुष्ठु-शब्दस्यानुष्ठुयेति (ऋ० सं० ४.४.१४) च ।

चक्षु से देवताओं ने जो यज्ञ को जाना वह इसी पृथ्वी पर जाना, और इसी पृथ्वी पर यज्ञ के साधनों को इकट्ठा किया । इसी भूमि पर यज्ञ का विस्तार किया जाता है । [यज्ञ का ही आधार भूमि नहीं है अपितु] इसी पर [कृषि] की जाती है इसी पर उसके साधनों को इकट्ठा किया जाता है, क्योंकि यह [भूमि ही] अदिति है । इसलिए अन्त में अदिति का ही यजन करते हैं । इस प्रकार जो अदिति का चरमरूप से यजन किया जाता है वह अन्ति द्वारा देवों में क्रियमाण यज्ञ की पहचान के लिए होता है, और वह स्वर्गलोक के अवगम के लिए होता है ।

॥ इस प्रकार द्वितीय अध्याय के द्वितीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः

प्रायणीयेष्टौ काम्यान् प्रायजप्रकारान् विधाय देवताश्च प्रशस्य तासां देवतानां संबन्धिन्यौ याज्यानुवाक्ये क्रमेणाभिसंधातुं प्रस्तौति—

देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुस्ताः कल्पमाना अनु मनुष्यविशः कल्पन्ते
इति सर्वा विशः कल्पन्ते कल्पते यज्ञोपि ॥ इति ।

विश इत्ययं शब्दः प्रजामात्रवाची वैश्यजातिविशेषवाचि वा । सन्ति हि देवेष्वपि जातिविशेषाः । अग्निवृहस्पतिश्च देवेषु ब्राह्मणौ । 'अग्ने महीं असि ब्राह्मणभारत'^१ । 'ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिः' इति श्रुतेः ।^२ क्षत्रियादिजातयस्तु सृष्टिप्रकरणे वाजसनेयिभिः स्पष्टमेवाऽऽस्नाताः—'तच्छ्रेयोरूपर्मत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवताक्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशानः' इति । 'स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुतः' इति । 'तमथ शौद्रं वर्णमसृजत पूषणम्' इति ।^३ एवमादित्यो वै दैवं क्षत्रमित्यादिकमुदाहार्यम् ।^४ एवं सति देवेषु विशो वैश्यजातिरूपाः प्रजा मरुदादयो याः सन्ति ता अस्मिन् यागे कल्पयितव्याः संपादयितव्या इत्येवं ब्रह्मवादिन आहुः । कल्पमानाः संपन्नास्ता देवविशोऽनुसृत्य मनुष्य-विशोऽपि तदनुग्रहात् संपद्यन्ते इत्येवं दैव्यो मानुष्यश्च सर्वा विशो यजमानस्य संपद्यन्ते । तासु संपन्नासु द्रव्यलाभाद्यज्ञोऽपि कल्पते स्वप्रयोजनसमर्थो भवति ॥

१. तै० ब्रा० ३.५.३ । तै० सं० २.५.९.१ तथा शत० ब्रा० १.४.२.२ व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

२. तै० सं० २.२.९.१ । 'ब्रह्म हि ब्राह्मणः' शत० ब्रा० ५.१.१.११; १३.१.५.३ ।

३. शत० ब्रा० १४.४.२.२३-२५ = बृ० उप० १.४.११-१५ ।

४. उपरिष्ठादिहैव ७.४.२ ।

i. ९ [ii. ३] देवताओं में विश्व अर्थात् मरुत् आदि प्रजा जो हैं उनकी इस याग में कल्पना करनी चाहिए—ऐसा ब्रह्मवाक्य कहते हैं । इस प्रकार याग में सम्पन्न हुए देव-विश्व अर्थात् देवताओं को प्रजा का अनुसरण करके मनुष्यों की प्रजा भी उनके अनुग्रह से सम्पादित होती है । इस प्रकार [देवी और मानुषी] सभी प्रजा यजमान की होती हैं । उन के सम्पादित होने पर [द्रव्य लाभ से] यज्ञ भी सम्पादित होता है ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

तस्यै जनतायै कल्पते यत्रैवं विद्वान् होता भवति ॥ इति ।

पूर्ववद् व्याख्येयम् ।^१

इस प्रकार जानने वाला 'होता' नामक ऋत्विज् जहाँ होता है वहाँ उन मनुष्यों के लिए [भी यज्ञ] कल्पित होता है ।

प्रथमं देवतायाः पुरोनुवाक्यां विधत्ते—

स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वस्वित्यन्वाह ॥ इति ।

स एष प्रथमपादः कृत्स्नाया ऋचः प्रतीकग्रहणार्थः ।^२

हे मरुतो ! मरुदेश रूपी मार्गों में हमारा जल प्रदान के द्वारा कल्याण करो ।

अस्यामृचि देवविशां वाचकं मरुच्छब्दं दर्शयितुमवशिष्टं पादत्रयं पठति—

स्वस्त्यप्सु वृजने भवति । स्वस्ति नः पुत्रकृषेष्ु योनिषु स्वस्ति राये मरुतो दधातनेति ॥ इति ।

इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः । मन्त्रस्यायमर्थः—हे मरुतो ! नोऽस्माकं धन्वसु पथ्यासु मरुदेशरूपेषु मार्गेषु स्वस्ति दधातन जलप्रदानेन क्षेमं कुरुत । किंच सतीष्वप्यप्सु वृजने वर्जिते जनशून्ये स्वर्वाति स्वर्गयुक्ते मार्गे स्वस्ति दधातन । यथा पुत्रकृषेष्ु पुत्रोत्पत्तिकरणेषु योनिषु कलत्रेषु नोऽस्माकं स्वस्ति दधातन तथा राये धनाय स्वस्त्यस्तु ।^३

जल में और जनशून्य स्वर्गयुक्त मार्ग में हमारा कल्याण करो । पुत्रोत्पादक स्त्रियों में हमारा कल्याण करो [अर्थात् गर्भ न गिरने पावे] और धन-लाभ के लिए हमारा मङ्गल करो ।

अस्यामृचि मरुच्छब्दः कथमेतावतां विशां कल्पनमित्याह—

मरुतो वै देवानां विशः, ता एवैतद्यज्ञमुखेऽचीकृष्टपत् ॥ इति ।

एतदेतेन मरुच्छब्दोपेतमन्त्रपाठेन यज्ञमुखे यज्ञप्रारम्भरूपे कर्मणि ता देवानां विशो-
ऽचीकृष्टपत् कल्पितवान् भवति ।

१. द्र० पूर्वपृष्ठ ५७ ।

२. तथा च सूत्रम्—'ऋचं पादग्रहणे'—इति आश्व० श्रौ० १.१.१७ ।

३. ऋ० १०.६३.१५ ।

मन्त्र देवताओं की प्रजा हैं। यज्ञ के आरम्भ में [होता इस मन्त्र से उन [मन्त्रों] को ही तैयार करता है।

छन्दोबाहुल्यमभिधाय प्रशंसति—

सर्वैश्छन्दोभिर्यजेदित्याहुः; सर्वैर्वै छन्दोभिरिष्ट्वा देवाः स्वर्गं लोकम-
जयन्स्तथैवेतद्यजमानः, सर्वैश्छन्दोभिरिष्ट्वा स्वर्गं लोकं जयति ॥ इति ।
स्पष्टोऽर्थः ॥

ब्रह्मवादी कहते हैं कि सभी छन्दों के द्वारा यजन करना चाहिए; सभी छन्दों के द्वारा यजन करके देवताओं ने स्वर्ग लोक को जीत लिया। इसी प्रकार सभी छन्दों के द्वारा यजन करते हुए यजमान स्वर्ग लोक को जीत लेता है।

मन्त्रविशेषान् मन्त्रच्छन्दांसि च पञ्चानां देवानां क्रमेणोदाहरति—

स्वस्ति नः पथ्यासु घन्वसु स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठेति पथ्यायाः स्वस्ते-
स्त्रिष्टुभावग्ने नय सुपथा राये अस्माना देवानामपि पन्थामगन्मेत्यग्ने-
स्त्रिष्टुभौ; त्वं सोम प्रचिकितो मनीषा या ते घामानि दिवि या
पृथिव्यामिति सोमस्य त्रिष्टुभावा विश्वदेवं सत्पतिं य इमा विश्वा
जातानीति सवितुर्गायत्र्यौ सुत्रामाणं पृथिवीं घामनेहसं महीमू षु मातरं
सुव्रतानामित्यदितेजगत्यौ ॥ इति ।

‘स्वस्ति नः’^१ इत्यनुवाक्या । स्वस्तिरिद्धीति^२ याज्या । अग्ने नयेत्यनुवाक्या ।^३
आ देवानामिति^४ याज्या । त्वं सोमेत्यनुवाक्या ।^५ या ते घामानीति^६ याज्या । आ
विश्वदेवमित्यनुवाक्या ।^७ य इमेति^८ याज्या । सुत्रामाणम्^९ इत्यनुवाक्या । महीमू
ष्विति^{१०} याज्या ।

‘स्वस्ति नः पथ्यासु’ और ‘स्वस्तिरिद्धि’ यह दो मन्त्र मार्ग में कल्याण के लिए हैं,
जो त्रिष्टुप् छन्द में निबद्ध हैं। ‘अग्ने नय’ और ‘आ देवानामपि’ यह दो मन्त्र अग्नि के
यजन के लिए हैं जो त्रिष्टुप् छन्द में निबद्ध हैं। ‘त्वं सोम’ और ‘या ते घामानि’ यह दोनों
सोम के मन्त्र भी त्रिष्टुप् छन्द में निबद्ध हैं। ‘आ विश्वदेवम्’ और ‘य इमा’ यह दोनों
सविता देवता के मन्त्र गायत्री छन्द में निबद्ध हैं। ‘सुत्रामाणम्’ और ‘महीमू षु मातरं’
यह दोनों अदिति के मन्त्र जगती छन्द में हैं।

१. ऋ० सं० १०.६३.१५ । २. ऋ० सं० १०.६३.१६ । ३. ऋ० सं० ११८९.१ ।
४. ऋ० सं० १०.२.३ । ५. ऋ० सं० १.९१.१ । ६. ऋ० सं० १.९१.४ ।
७. ऋ० सं० ५.८२.७ । ८. ऋ० सं० ५.८२.९ । ९. ऋ० सं० १०.६३.१० ।
१०. वा० सं० २१.५ । आश्व० श्रौ० ४.३.२ । कात्या० श्रौ० १९.७.१६ ।

नन्वत्र त्रीण्येव च्छन्दांस्युक्तानि न तु सर्वाणीत्याशङ्क्याऽऽह—

एतानि वाव सर्वाणि च्छन्दांसि गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमन्वन्यान्येतानि हि यज्ञे प्रतमामिव क्रियन्ते ॥ इति ।

मुख्यानि सर्वाणि च्छन्दांसि त्रीण्येव । इतराणि तु मुख्यान्यनुसृत्य वर्तन्ते । मुख्यत्वमेवैतानि हीत्यादिना स्पष्टीक्रियते । हि यस्मात्कारणादेतानि त्रीणि यज्ञे प्रतमामिव क्रियन्तेऽत्यन्तप्राचुर्येणैव प्रयुज्यते ततो मुख्यत्वम् ।

गायत्री, त्रिष्टुप्, और जगती सभी छन्दों में मुख्य ये तीन ही छन्द हैं, दूसरे छन्द तो इनके अनुयायी हैं । [यह मुख्य इसीलिए हैं] क्योंकि यज्ञ में इन्हीं का प्रयोग प्रचुरता से किया जाता है ।

एतद् वेदनं प्रशंसति—

एतैर्ह वा अस्य च्छन्दोभिर्यजतः सर्वैश्छन्दोभिरिष्टं भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥ इति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मण- ००

भाष्यस्य द्वितीयाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ [९]

अतः जो इस प्रकार समझकर इन छन्दों के द्वारा यजन करता है वह मानो सभी छन्दों द्वारा यजन करता है ।

॥ इस प्रकार द्वितीय अध्याय में तृतीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

पञ्चानां देवतानां क्रमेण याज्यानुवाक्ये उदाहृते अथ संयोज्ये वक्तव्ये तत्राऽऽदी तावदुदाहृता याज्यानुवाक्याः प्रशंसति—

ता वा एताः प्रवत्यो नेतृमत्यः पथिमत्यः स्वस्तिमस्य एतस्य हविषो याज्यानुवाक्या एताभिर्वा इष्ट्वा देवाः स्वर्गं लोकमजयन्स्तथैवेतद् यजमान एताभिरिष्ट्वा स्वर्गं लोकं जयति ॥ इति ।

स्वस्ति नः पथ्यास्वित्याद्या महीमू पु मातरमित्यन्ता दशर्चो याः पूर्वमुदाहृतास्ता एवैताः प्रशब्द-नेतृशब्द-पथिशब्द-स्वस्तिशब्दवत्यः । तत्र प्रशब्दः स्वस्तिरिद्धि प्रपथे त्वं सोम प्रचिकित इत्यत्र श्रूयते । नेतृशब्दोऽग्रे नयेत्यत्र श्रूयते । नयतिधातोः कर्तुस्तत्राव-गमात् । पथिशब्दोऽग्रे नय सुपथा, आ देवानामपि पन्थामित्यत्र श्रूयते । स्वस्तिशब्दः

स्वस्ति नः पश्चात् स्वस्तिरिद्वीत्यत्र श्रूयते । तथा सति च्छत्रिन्यायेन सर्वा अप्येता ऋचः प्रादिभिः शब्दैर्युक्ता इति वक्तुं शक्याः । एवं सत्युत्कर्षद्योतकैरैतैः शब्दैर्युक्ता एता ऋचः प्रायणीयेष्टिगतस्य हविषो याज्यानुवाक्याः प्रशस्ता भवन्ति । एताभिर्वा इत्यादेरर्थो विस्पष्टः ॥

i १० [ii.४] [प्रायणीय इष्टि के] हवि के ये याज्या एवं अनुवाक्या-मन्त्र 'प्र', 'नेतृ', 'पथि' और 'स्वस्ति' शब्द से युक्त हैं । [उत्कर्ष के द्योतक शब्दों वाले] इन मन्त्रों से यजन करके देवताओं ने स्वर्गलोक को जीत लिया । इसी प्रकार यजमान भी इन्हीं मन्त्रों से यजन करके स्वर्गलोक को जीत लेता है ।

प्रथमायामृचि चतुर्थं पादमादाय तत्रत्यस्य मरुच्छब्दस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तात्पर्यं दर्शयति —

तासु पदमस्ति स्वस्ति राये मरुतो दधातनेति मरुतो ह व देवविशोऽन्तरिक्षभाजनास्तेभ्यो ह यो निवेद्यः स्वर्गं लोकमेतीश्वरा हैनं नि वा रोद्धोर्वि वा मथितो, स यदाह स्वस्ति राये मरुतो दधातनेति तं मरुद्भ्यो देवविद्भ्यो यजमानं निवेदयति न ह वा एनं मरुतो देवविशः स्वर्गं लोकं यन्तं निरुन्धते न विमथ्नते ॥ इति ।

तासु पूर्वोक्तामृच्यु पदं पादस्तस्मिन् पादे प्रोक्ता मरुतो देवानां वैश्या अन्तरिक्षे निवसन्ति ।^१ एनं यजमानं नि वा रोद्धोः^२ स्वर्गमनं निरोद्धुं वा वि वा मथितः^३ विशेषेण मथितुमालोडयितुं विनाशयितुं वा ते मरुत ईश्वराः^४ समर्थाः सोऽयं व्यतिरेकः । वाद्यस्यात्रोपन्यस्तत्वाद् । स यदाहेत्यादिरन्वयः । उक्तवाद्यसमाधानस्य तत्रोपन्यासात् । यदि होता 'स्वस्ति राय' इत्यादिपादं पठेत् तदानीं मरुद्भ्यो यजमानं निवेदयति । ततो मरुतः स्वर्गं लोकं गच्छन्तं यजमानं नैव निरुन्धते नापि विमथ्नते नापि विनाशयन्ति ॥

उन [पूर्वोक्त ऋचाओं] में एक पाद [= पद] है 'हे मरुतों, हमको कल्याणकारी धन दो ।' वस्तुतः मरुत् देवताओं की प्रजा हैं जो अन्तरिक्ष लोक में रहते हैं, जो कोई उनसे गिना बताए या निवेदन किए बिना स्वर्गलोक को जाता है वे उसे रोकने में अर्थवा उसका विनाश करने में समर्थ हैं । वह [होता] जो यह कहता है कि 'हे मरुतों हमको कल्याणकारी धन दो' वह ऐसा कहकर यजमान का देवताओं की प्रजा उन मरुतों के साथ निवेदन [परिचय] कराता है । तब स्वर्गलोक को जाने वाले इस यजमान को देवताओं की प्रजा वे मरुत् न तो रोकते हैं और न तो विनष्ट ही करते हैं ।

१. 'अथातो मध्यस्थाना देवगणाः । तेषां मरुतः प्रथमागामनो भवन्ति'—इत्यादि निरु० ११.१३ । ते च रुद्रपुत्राः ऋ० सं० १.८६ १; १.३९.४ । सा० भा० ।
२. ३, ४. 'ईश्वरे तोमुन्-कमुनौ' पा० सू० ३.४.१३ ।

वेदनं प्रशंसति --

स्वस्ति हैनमत्यर्जन्ति स्वर्गं लोकमभि य एवं वेद ॥ इति । •

स्वर्गमभिलक्ष्य जिगमिषुमेनं वेदितारं स्वस्ति क्षेमो यथा भवति तथा मरुतोऽतिशयेन प्रापयन्ति ॥

जो इस प्रकार जानता है वह स्वर्गलोक को लक्ष्य करके क्षेम का मार्ग प्राप्त कर लेता है ।

इत्थमुक्ताः प्रधानहविषो याज्यानुवाक्याः प्रशस्य संयाज्ये विधत्ते—

विराजावेतस्य हविषः स्विष्टकृतः संयाज्ये स्यातां ये त्रयस्त्रिंशदक्षरे ॥ इति ।

विराट्छन्दस्कानां बहूनां विद्यमानत्वात् त्रयस्त्रिंशदक्षरणवदेन ते ऋचो विशेष्येते ॥

इस [प्रायणीय इष्टि] की स्विष्टकृत् आहुति के लिए तैंतिस अक्षरों वाले दो संयाज्य मन्त्र विराट् छन्द में होना चाहिए ।

तयोर्ऋचोः प्रथमपादांबुदाहरति— •

‘सेदग्निरग्नीरँत्यस्त्वन्यान’ ‘सेदग्निर्यो वनुष्यतो निपातीत्येते ॥’ इति ।

ये दो मन्त्र ‘सेदग्निरग्नीं’ और ‘सेदग्निर्यो’ आदि हैं ।

विराजी प्रशंसति—

विराड्भ्यां वा इष्ट्वा देवाः स्वर्गं लोकमजयंस्तथैवैतद् यजमानो विराड्भ्यामिष्ट्वा स्वर्गं लोकं जयति ॥ इति ।

तथैवैतदिति दार्ष्टान्तिकप्रतिज्ञा ‘यजमानः’ इत्यादिकं तद्विवरणम् ॥

वस्तुतः इन दो विराट् मन्त्रों के द्वारा यजन करके देवताओं ने स्वर्गलोक को जीत लिया । इसी प्रकार यजमान भी दो विराट् मन्त्रों के द्वारा यजन करके स्वर्गलोक को जीत लेता है ।

ऋचोरवस्थितामक्षरसंख्यां प्रशंसति—

ते त्रयस्त्रिंशदक्षरे भवतस्त्रयस्त्रिंशद्वै देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वां दशाऽऽदित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च तत्प्लथमे यज्ञमुखे देवता अक्षर-भाजः करोत्यक्षरेणाक्षरेणैव तद्देवतां प्रीणाति, देवपात्रेणैव तद्देवतास्तपेयति ॥ १० ॥ इति ।

वषट्कारो देवताविशेषः । तत्तथा सति देवतानामक्षराणां च संख्यासाम्ये सति । यज्ञमुखं यज्ञोपक्रमः । स च सुत्यादिने प्रातरनुवाकादिना भविष्यति । तदपेक्षया

प्रावणीयेष्टिः प्रथमं यज्ञमुखम् । तस्मिन् यज्ञमुखे वस्वादिकाः सर्वदेवतासंख्यासाम्यादक्षर-
भाजः करोति । तत्तेन देवतानामक्षरप्रापणेनैकैकां देवतामेकैकेनाक्षरेण तोषयति ।
देवानां पात्रं फलमेकैकमक्षरं तेनैव पात्रेण तत्तदानीं देवतास्तर्पयति प्रीणातीत्यस्यैव
विवरणमेतत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मण-

भाष्यस्य द्वितीयाध्याये चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ [१०]

वे तैत्तिस अक्षर वाले होते हैं । तैत्तिस ही देवता भी हैं—आठ वसु, ग्यारह रुद्र,
बारह आदित्य, प्रजापति और वषट्कार । इस प्रकार यज्ञ के बिलकुल प्रारम्भ में ही
वह [होता] मन्त्र के तैत्तिस अक्षरों में [वसु आदि] देवताओं को [संख्या साम्य के द्वारा]
सम्मिलित कर लेता है; क्योंकि, एक-एक अक्षर से ही एक-एक देवता को वह प्रसन्न
करता है । देवताओं के लिए पात्र [रूपी अक्षर] के द्वारा मानो वह उस समय देवताओं
को तृप्त करता है ।

॥ इस प्रकार द्वितीय अध्याय में चतुर्थ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः खण्डः

- संयाज्ये विधाय प्रयाजानुयाजविषये किञ्चिद्विशेषविधानं पूर्वपक्षत्वेन शाखान्तरीय-
मतमुपन्यस्यते—

प्रयाजवदननुयाजं कर्तव्यं प्रायणीयमित्याहुर्हीनमिव वा एतदीद्वितमिव
यत्प्रायणीयस्यानुयाजा इति ॥ इति ।

प्रायणीयेष्टेर्दशपूर्णमासविकृतित्वाचोदकेन प्रयाजा अनुयाजाश्च प्राप्ताः 'समिधो
अग्न आज्यस्येत्याद्या मन्त्रसाध्या ये प्रयाजाः' देवं वह्निरित्याद्या मन्त्रसाध्यास्त्रयोऽनु-
याजाः प्रायणीयाख्यं कर्म प्रयाजोपेतमनुयाजवर्जितं कर्तव्यमिति शाखान्तरीया
आहुः^१ । तत्रैषा युक्तिः प्रायणीयस्यानुयाजा इति यदस्ति तदेतद्धीनमिव वै तस्यैव

१. तै० ब्रा० ३.५.५.१-५ ।

२. तै० ब्रा० ३.५.९.१-३ ।

३. अनुयाजमिति दीर्घमध्यपाठस्तैत्तिरीयाणाम्, बह्वृचां तु अनुयाजमिति ह्रस्वमध्य
एव; वक्ष्यति चैतदनुपदं स्वयं भाष्यकारोऽपि (पृ० ७०) । परमदृष्टेषु सर्वेष्वे-
वैतरेयभाष्येषु दीर्घमध्यः, तदत्र लिपिकारप्रमादप्रवाह एव हेतुर्गम्यते ।

४. तथाहि—शत० ब्रा० "तदिद्वन्तं भवति, नानुयाजान् यजन्ति"—इत्यादि "तस्मादि-
द्वन्तं भवति, नानुयाजान् यजन्ति"—इत्यन्तम् (३.४.१.२६) । तथा कात्या०
'उत्तरं वा प्रकृत्यनुग्रहानुयाजप्रतिषेधाम्याम्' (७.५.२४) इति ।

व्याख्यानमीङ्क्षितमिवेति विलम्बितमित्यर्थः^१ । अनुयाजेष्विज्यमानेषु कर्मणि विलम्बो भवेत् तस्मान्न यष्टव्या अनुयाजाः । इतिशब्दः पूर्वपक्षसमाप्त्यर्थः । यथा प्रायणीये कर्मण्यनुयाजा वर्ज्यन्ते, तथैवोदयनीये कर्मणि प्रयाजा वर्जनीया इति पूर्वपक्षाभिप्रायः । तमेतं तैत्तिरीया विस्पष्टमामनन्ति—‘प्रयाजवदननुयाजं प्रायणीयं कार्यमनुयाजवदप्रयाजमुदयनीयम्’^२ इति ॥

i. ११ [ii. ५]—कुछ लोगों का कथन है कि प्रयाज [यज्ञ के प्रारम्भ में दी जाने वाली] आहुतियों से ही, बिना अनुयाज [यज्ञ के अन्त में दी जाने वाली] आहुतियों के, प्रायणीय इष्टि होनी चाहिए । क्योंकि प्रायणीय इष्टि के अनुयाज में विलम्ब होने से हीनता है ।

स्वोक्तं पूर्वपक्षं निराचष्टे—

तत्तन्नाऽऽदृत्यं प्रयाजवदेवानुयाजवत् कर्तव्यम् ॥ इति ।

तस्मिन् प्रायणीये कर्मणि तत्कर्मानुयाजवर्जनरूपं नाऽऽदरणीयम् ।

किन्तु उस प्रायणीय इष्टि में अनुयाजवर्जित कर्म आदरणीय नहीं है । प्रयाज और अनुयाज दोनों ही से युक्त प्रायणीय इष्टि करनी चाहिए ।

वर्जने बाधमुपन्यस्यति—

प्राणा वै प्रयाजाः, प्रजाऽनुयाजा, यत्प्रयाजानन्तरियात् प्राणांस्तदयजमानस्यान्तरियाद्, यदनुयाजानन्तरियात् प्रजां तद्यजमानस्यान्तरियात् ॥ इति ।

प्रथमशब्दसामान्यात् प्रथमभावित्वाद् वा प्रयाजा यजमानस्य प्राणरूपाः । पश्चाद्भावित्वादनयाजाः पुत्रादिरूपाः । यदा प्रयाजा वर्ज्यन्ते तदा यजमानसंबन्धिनं प्राणानामन्तरायो विच्छेदः स्यात् । अनुयाजवर्जने पुत्रादिविच्छेदः । अयमेव पूर्वपक्षबाधस्तैत्तिरीयैराम्नातः—‘तत्तथा न कार्यमात्मा वै प्रयाजाः प्रजाऽनुयाजा यत्प्रयाजानन्तरियादात्मानमन्तरियाद् यदनुयाजानन्तरियात् प्रजामन्तरियात्’^३ इति । यद्यपि प्रायणीये प्रयाजवर्जनमप्रसक्तं तथाऽप्युदयनीये तैत्तिरीयोपन्यस्तं प्रयाजवर्जनमभिप्रेत्याहं बाधोपन्यासः ॥

१. ‘हीनं लुप्तम्, ईङ्क्षितं चलितम् । यदा अनुयाजा अपि क्रियन्ते तदा खल्वग्निष्टोमाख्यं प्रधानकर्म विलम्बितानुष्ठानमभवत् । हीनमिव भवति । लुप्तं प्रधानकर्म यद् गुणकर्मसु विस्तारः क्रियते इत्येव हीनमिव मन्तव्यम् । तथा चलितं न्यूनं प्रधानकर्म यत् तद्वित्वागुणकर्मसु श्रद्धां कुर्वन्ति इत्येव चलितमिव मन्तव्यम्’—इति भट्टभास्करः ।

२. तै० सं० ६.१.५.३ ।

३. तै० सं० ६.१.५.४ ।

प्रयाज [आहुतियां यजमान के] प्राण हैं और अनुयाज [पुत्रादि रूप] प्रजा हैं । यदि वह प्रयाज को छोड़ता है तो मानो यजमान के प्राणों को वह छोड़ देता है और यदि अनुयाज को छोड़ता है तो मानो वह यजमान की प्रजा को छोड़ देता है ।

इत्थं पूर्वपक्षे बाधमुपन्यस्य चोदकैः प्राप्तस्योभयानुष्ठानस्य प्रतिप्रसरूपं सिद्धान्तं विधत्ते -

तस्मात् प्रयाजवदेवानुयाजवत् कर्तव्यम् ॥ इति ।

यस्मादन्यतरत्यागे बाधस्तस्मादित्यर्थः । तैत्तिरीया अप्येतदामनन्ति—‘प्रयाजवदेवानुयाजवत्प्रायणीयं कार्यं प्रयाजवदनुयाजवदुदयनीयम्’^१ इति । अत्र सर्वत्रैतरेयपाठेऽनुयाज इति ह्रस्व उकारः । तैत्तिरीयपाठे दीर्घ इति विवेकः ॥ .

इसलिए इस इष्टि का प्रयाज और अनुयाज दोनों से यजन करना चाहिए ।

चोदकप्राप्तान् पत्नीसंयाजान् समिष्टयजुश्च निषेधति—

पत्नीने संयाजयेत् संस्थितयजुर्न जुहुयात्^२ ॥ इति^३ ।

उसे पत्नी-संयाज [Joint sacrifices for the wives] का यजन देवताओं के साथ नहीं करना चाहिए और संस्थित यजुः का भी यजन नहीं करना चाहिए ।

ततः किमित्यपेक्षायामाह—

तावतैव यज्ञोऽसंस्थितः ॥ इति ।

१. तै० सं० ६.१.५.५ ।

२. (i) पत्न्यनुष्ठेयाश्चत्वारो यागाः पत्नीसंयाजा उच्यन्ते । (कात्या० १०. ८. १०) । चतस्रो देवता यजति—पत्नीं स्वगा करोति (शत० ब्रा० १.७. ६-१५) । तैत्तिरीयकेऽपि—‘सोमं यजति’ इत्यादि ‘आज्येन पत्नीसंयाजाः’—(तै० सं० २. ६. १०) तन्मन्त्रादिविधयस्तु तद्ब्राह्मणे ३.५.१२.१३ । जे० सू० चैतन्मूलक-मधिकरणमेकमारचितम् (३.३.२०—अधि १०) (ii) पत्नीस्तु न संयाजयेत्—इति आप० श्रौ० १०.२१.१४ ।

अथ समिष्टयजुर्जुहोति—(शत० ब्रा० १.७.३.२५—२७) तथा तैत्तिरीय-केऽपि सं० ६.६.२.१ । एतद् विधानं च तत्पुरस्तादेव श्रुतं द्रष्टव्यम् (२.६.१०) तत्रैवेदमप्युक्तं सायणेन—‘देवा गानुविदः’ इत्ययं मन्त्रः (वा० सं० ८.२१) इष्टिसम्पूतिकास्तिवात् समिष्टयजुरित्युच्यते । स च मन्त्र आध्वर्यवकाण्डे समा-म्नातो व्याख्यातश्च—इति । तत्र आध्वर्यवे (तै० सं० १.१.४४) समिष्टयजु-होमो निरूपितः । ‘नव समिष्टयज्ञं जुहोति’—इत्यादि शत० ब्रा० ४.४.४.१ द्रष्टव्यम् । ‘समिन्ध्रेण’ इति (वा० सं० ८.१५) । द्र० कात्या० श्रौ० १०.८.११ ।

तदानीं यज्ञस्य समाप्तत्वादुत्तरकालीनं सोमक्रयादिकं न प्रवर्तते । एतेषामननुष्ठान-
मात्रेण यज्ञोऽसमाप्तो भवति । तत उत्तरानुष्ठानं निर्वधिं प्रवर्तते ॥

इत्तने ही अनुष्ठान से यज्ञ पूरा नहीं होता ।

कंचिद्विशेषं विधत्ते—

प्रायणीयस्य निष्कासं निदध्यात् तमुदयनीयेनाभिनिर्वपेद् युज्ञस्य संतत्यं
यज्ञस्याव्यवच्छेदाय ॥ इति ।

भाण्डगतो लेखूपो हविःशेषो निष्कासः । प्रायणीयकर्मसंबन्धिनं निष्कासं कस्मि-
श्चित्पात्रे स्थापयेत् । ततः सुत्यादिने^१ सोमयागस्यावसान उदयनीयेष्टितेन हविषा
सह तं निष्कासं समभिनिर्वपेत् । एवं सति प्रायणीयशेषस्यानुवर्तनात् सोमयागः संततो
भवति न तु तस्य विच्छेदः प्राप्नोति । तैत्तिरीयाश्चाऽऽमनन्ति—‘प्रायणीयस्य निष्कास
उदयनीयमभिनिर्वपति सैव सा यज्ञस्य सन्ततिः’^२ इति ॥

[सोम] याग की संतति अर्थात् उसे जारी रखने के लिए और यज्ञ में अविच्छिन्नता
के लिए प्रायणीय-इष्टि का शेष भाग [निष्कासित हविःशेष] उदयनीय-इष्टि के हविर्भाग
में मिलाने के लिए रख लेना चाहिए ।

प्रकारान्तरमाह—

अथो खलु यस्यामेव स्थाल्यां प्रायणीयं निर्वपेत् तस्यामुदयनीयं निर्वपेत्^३
तावत्तैव यज्ञः संततोऽव्यवच्छिन्नो भवति ॥ इति ।

नात्र निष्कासोऽपेक्षितः किंतु स्थाल्येकत्वमात्रेण यज्ञस्य संततत्वाद् व्यवच्छेदराहित्यं
सिध्यति । सातत्यव्यवच्छेदराहित्ययोरर्थत एकत्वेऽप्यन्वयव्यतिरेकरूपत्वेन पृथगुपन्यासः ।

अथवा, [हविःशेष का निष्कासन अपेक्षित नहीं है, यज्ञ बीच में न टूटे इसका दूसरा
सागं यह है कि] जिस थाली में प्रायणीय-इष्टि [के पुरोडाश] का निर्वपण करता है उसी
[थाली] में उदयनीय-इष्टि [के पुरोडाश] का भी निर्वपण करना चाहिए । उसी से यज्ञ
की सातत्यता और अविच्छिन्नता होती है ।

अथ प्रायणीयोदयनीयेष्टयोर्याज्यानुवाक्याव्यत्यासं क्वातुं प्रसीति—

अमुष्मिन् वा एतेन लोके राध्नुवन्ति नास्मिन्नित्याहुर्न्यत्प्रायणीयमिति
प्रायणीयमिति निर्वपन्ति प्रायणीयमिति चरन्ति प्रयन्त्येवास्माल्लोकाद्
यजमाना इति ॥ इति ।

१. सुत्याऋक्षणमिहैव चतुर्थाध्यायान्ते वक्ष्यति भाष्यकारः—‘यस्यां क्रियायां सोमः
सूयते अभिषूयते, सा सुत्या’—इति । तथा च सुत्यादिने इत्यस्य अभिषवक्रिया-
दिवसे इत्यर्थः ।

२. तै० सं० ६.१.५.५ ।

३. ‘तस्यामेव स्थाल्यामनिष्कासितायां श्रपयति’ इति आप० श्री० १३.२३.२ ।

प्रायणीयमिति निर्वपन्ति प्रायणीयमिति चरन्ति ब्रह्मवादिनः कंचिदोषमाहुः । प्रायणीयमित्येवं विधिनोपेतं यत्कार्यमस्ति एतेन कर्मणा यजमानाः स्वर्गलोक एव समृद्धिं प्राप्नुवन्ति नास्मिँल्लोके । कथमिति चेत् । प्रायणीयमित्येतन्नाम मनसा कृत्वा निर्वपन्ति । चरणकालेऽपि तथैव चरन्ति । चरणमाहुतिप्रक्षेपः । तस्य च नास्मिँल्लोकेऽयमर्थः । अनेन कर्मणा यजमाना अस्माल्लोकात् प्रयन्त्येव न त्वस्मिँल्लोके कचित्कालं प्रतितिष्ठन्ति । तस्मात् प्रायणीयनाम संपन्नमिति । श्रौत इतिषण्दो ब्रह्मवाद्युद्भावित-
दोषसमाप्त्यर्थः ॥

ब्रह्मवादियों का कथन है कि इससे यजमान स्वर्गलोक में ही समृद्धि को प्राप्त करते हैं इस लोक में नहीं । जब वे 'प्रायणीयम्' 'प्रायणीयम्' इस नाम को मन में रखकर निर्वपन करते हैं और 'प्रायणीयम्' कहकर आहुति देते हैं तो वे यजमान इस लोक से प्रयाण ही कर जाते हैं ।

अथ तद्दोषसमाधानं विधत्ते—

अविद्ययैव तदाहुर्व्यतिषजेद् याज यानुवाक्याः ॥ इति ।

अज्ञानेनैव ब्रह्मवादिनस्तद्वचनमाहुः । न त्वत्र तदुक्तदोषोऽस्ति । तद्दोषानुदयाय स्वस्ति नः पथ्यास्वित्यारभ्य महीमू पु मातरमित्यन्तानां^१ याज्यानुवाक्यानां व्यतिषङ्गं कुर्यात् ॥^२

किन्तु ब्रह्मवादियों का यह कथन अज्ञान के ही कारण है । [प्रायणीय और उदयनीय इष्टियों के याज्या एवं अनुवाक्या मन्त्रों में इस प्रकार] उलट-फेर होना चाहिए कि—

तमेव व्यतिषङ्गं विस्पष्टयति—

याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उदयनीयस्य याज्याः कुर्याद् या, उदयनीयस्य पुरोनुवाक्यास्ताः प्रायणीयस्य याज्याः कुर्याद्, तद्व्यतिषजत्युभयोर्लोकयोर्ऋध्या उभयोर्लोकयोः प्रतितिष्ठत्या, उभयोर्लोकयोर्ऋध्नोत्युभयोर्लोकयोः प्रतितिष्ठति ॥ इति ।

तत्तेन याः प्रायणीयस्येत्युक्तप्रकारेण व्यतिषङ्गः संपद्यते । स च लोकद्वये भोग्यवस्तुसमृद्धयै स्थैर्येणावस्थानाय भवति । तथाऽनुष्ठानेन यजमानो लोकद्वये समृद्धः प्रतितिष्ठति भवति । यथोक्तदोषसमाधाने तैत्तिरीया आसन्नन्ति—'याः प्रायणीयस्य याज्यास्ता उदयनीयस्य कुर्यात् प्राङ्मुं लोकमारोहेत् प्रमायुकः स्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उदयनीयस्य याज्याः करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति'^३ इति ॥

१. इतः परस्तात् ६४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२. विपरीताश्च याज्यानुवाक्या' आश्व श्री० ६.१४.४ ।

३. तै० सं० ६.१.५ ।

जो प्रायणीय इष्टि की पुरोनुवाक्या है उसे उदयनीय इष्टि की याज्या करनी चाहिए, और जो उदयनीय की पुरोनुवाक्या है उसे प्रायणीय की याज्या करनी चाहिए । दोनों लोकों में समृद्धि के लिए और दोनों लोकों में प्रतिष्ठा के लिए यह उलट-फेर [होता] करता है । [अतः ऐसा करके] दोनों लोकों में वह समृद्धि को प्राप्त करता है और दोनों लोकों में वह प्रतिष्ठा को प्राप्त करता है ।

व्यतिषङ्गवेदनं प्रशंसति—

प्रतिष्ठति य एव वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह स्थिर अवस्था को प्राप्त करता है ।

योऽयं प्रथमखण्डे^१ प्रायणीयोदयनीययोरदितिदेवताकथनविहितस्तमिमं प्रशंसति—
आदित्यश्चरुः प्रायणीयो भवत्यादित्य उदयनीयो यज्ञस्य धृत्य यज्ञस्य
वर्सनद्धयै यज्ञस्याप्रसंसाय ॥ इति ।

सोमयागस्याऽऽदौ प्रायणीयेष्टिः । अन्ते चोदनीयेष्टिस्तयोर्भयोरयमदितिदेवताक-
थनः । सोऽयं तस्य यज्ञस्य धारणाय मण्युः कारो ग्रन्थिविशेषः ।^२ तस्य बन्धनं तत्सिद्धयर्थ-
मुभयत्राऽऽदित्यचरुकरणम् । बन्धनस्यानोयेन चरुणा यज्ञस्य धारणं सिध्यति । सति च
धारणे यज्ञाङ्गं किञ्चिदपि स्रस्तं लुप्तं न भवति । ततो यज्ञस्याप्रसंसायोभयतश्चरुः ।

[प्रथम खण्ड में विहित अदिति के चरु की प्रशंसा करते हैं]—प्रायणीय इष्टि में
अदिति के लिए चरु होता है । उदयनीय इष्टि में भी अदिति के लिए जो चरु होता है
वह दोनों ओर से यज्ञ के धारणाथ और यज्ञ की ग्रन्थि को बाँधने के लिए होता है,
जिससे कि यज्ञाङ्ग किसी भी प्रकार खिसक न जाय । [मणि के आकार की ग्रन्थि विशेष
'बसं' कही जाती है] ।

अत्र दृष्टान्तमाह—

तद्यथेवाद् इति ह स्माऽऽह तेज्यया उभयूतोऽन्तयोरप्रसंसाय बसौ
नह्यत्येवमेवैतद्यज्ञस्योभयूतोऽन्तयोरप्रसंसाय बसौ नह्यति यदादित्य-
श्चरुः प्रायणीयो भवत्यादित्य उदयनीयः ॥ इति ।

अदो वक्ष्यमाणं निदर्शनं यथा भवति तथा दाष्टान्तिकमित्येवं कश्चिद् ब्रह्मावाद्याह
स्म तेज्यया इत्यादिना । तावेव दृष्टान्तदाष्टान्तिकौ रूपं प्रकियेते । तेजनी रज्जुस्तस्या

१. इतः परस्तात् ५२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२. बसेन बन्धनेन रज्ज्वादिना नद्धिः वर्सनद्धिः । यथा वंशादिकं रज्ज्वादिनोभयो-
रन्तयोर्बन्ध्यते एवमेकया देवतया उभयोरन्तयोर्बन्धो बध्यते—इति भट्टभास्करः ।

उभयोरन्तयोरप्रसंसाय विश्लेषनिवारणाय लौकिकः पुरुषो बर्सा न ह्यति मण्याकारी ग्रन्थी वध्नाति । एवमेव चरुद्वयं यदस्ति तदेतद् यज्ञस्योपक्रमोपसंहाररूपयोरुभयोरन्तयोर-
शैथिल्याय मण्याकारबन्धनस्यानीयं भवति ॥

ब्रह्मवादी ऐसा कहते हैं कि यह कहा हुआ निदर्शन उसी प्रकार है जैसे किसी रज्जु के दोनों सिरों को बाँधने से वह रज्जु हाथ से खिसकने नहीं पाती, उसी प्रकार यज्ञ के दोनों किनारों को प्रसंसन से बचाने के लिए गाँठ बाँधता है । इस प्रकार जो अदिति के लिए प्रायणीय इष्टि में चरु होता है और जो उदयनीय इष्टि में अदिति के लिए चरु होता [वह यज्ञ को बाँधने के लिए होता है] ।

येयं प्रायणीये पथ्याख्या प्रथमा देवताऽस्ति, उदयनीये तस्या उत्तमात्वमर्थ-
वादेनोन्नयति—

पथ्ययैवेतः स्वस्त्या प्रयन्ति पथ्यां स्वस्तिमभ्युद्यन्ति स्वस्त्येवेतः प्रयान्ति
स्वस्त्युद्यन्ति स्वस्त्युद्यन्ति ॥ ११ ॥ इति ।

इति 'ऐतरेयब्राह्मणे' प्रथमपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इतःशब्दः षष्ठ्यर्थे वर्तते । आसामाज्यहविष्कानां देवतानां मध्ये पथ्ययैव स्वस्त्यैत-
च्छब्दद्वयाभिहितयैव देवतया प्रयन्ति प्रारभन्ते प्रायणीये तां देवतां प्रथमं यजन्तीत्यर्थः ।
पथ्यां स्वस्तिमभिश्चद्वयाभिहितां देवतामभिलक्ष्योद्यन्ति समापयन्ति । उदयनीये तां
देवतामुत्तमां यजन्तीत्यर्थः । स्वस्त्याख्याया देवताया आद्यन्तयोयगि सति यजमाना
'इतः' अस्मिन् कर्मणि स्वस्त्येव क्षेम एव यथा भवति तथा प्रयन्ति प्रारभन्ते । तथा
स्वस्त्युद्यन्ति क्षेमेण समापयन्ति । अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

अथ मीमांसा । एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“प्रायणीयस्य निष्कासे यो निर्वापोऽर्थकर्म तत् ॥

निष्कासप्रतिपत्तिर्वोदयनीयस्य संस्कृतिः ॥ २१ ॥

उताऽऽद्यः पूर्ववन्मैवं मुख्यस्य प्रकृतत्वतः ॥

मध्योऽस्तु नोपयोक्तव्यसंस्कारस्य गुरुत्वतः ॥^२ २२ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—‘प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमभिनिर्वेपति’ इति ।^३ अत्र
पूर्वन्यायेन निष्कासद्रव्यकमुदयनीयसमानधर्मकमन्यदर्थकर्मत्याद्यः पक्षः । मुख्य-
स्योदयनीयस्य प्रकृतत्वाद् भिन्नप्रकरणास्नातावभृथधर्मातिदेशवदुदयनीयस्य धर्मातिदेश-
स्याप्यसंभवान्नार्थकर्मत्वम् । यदि तर्हि निष्कासप्रतिपत्तिरिति मध्यमः पक्षोऽस्तु ।

१. 'इतो लोकाद्' इति भट्टभास्करगोविन्दस्वामिन्नी ।

२. जै० न्या० वि० ११.२.१६.६३-६६ ।

३. तै० सं० ६.१.५.५ ।

सोऽपीत्थं न संभवति, उपयुक्तसंस्कारादुपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्य गरीयस्त्वात् । तस्माद् उदयनीयस्य संस्कारः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये प्रथमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ [११]

वेदार्थस्यप्रकाशेन तमो हाई निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधर-
माधवाचार्यादिशतौ सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश-
नामभाष्ये ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[इन देवताओं के मध्य 'पथ्या स्वस्ति' — इससे वे प्रारम्भ करते हैं और पथ्या स्वस्ति' में वे समाप्त करते हैं । इस कर्म में यजमान क्षेम के साथ ही प्रारम्भ करते हैं, और क्षेम के साथ ही समाप्त भी करते हैं ।

॥ इस प्रकार ऐतरेयब्राह्मण की प्रथमपञ्चिका के दूसरे अध्याय की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

प्रायणीया तदङ्गं च देवतादिकमीरितम् ।

तथैवोदयनीया च तद्विशेषाश्च वर्णिताः ॥^१ १ ॥

अथ सोमप्रवहणाङ्गमन्त्रादयो वक्तव्याः । तत्राऽऽदौ सोमक्रयणस्य दिशं विधत्ते—

प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं राजानमक्रीणंस्तस्मात् प्राच्यां दिशि क्रीयते ॥ इति ।

प्राचीनवंशात् पूर्वस्यां दिशि देवैः पुरा सोमस्य क्रीतत्वादृत्विग्भिरपि तथा सोमः क्रेतव्य इत्यर्थः ।^२

i. १२ [iii. १] [प्राचीन वंश से] पूर्व दिशा में देवताओं ने सोम-राजा को खरीदा, इसलिए यह पूर्व दिशा में ही खरीदा जाता है ।

प्रसङ्गात् सोमविक्रयिणः प्रत्यवायं दर्शयति—

तं त्रयोदशान् मासादक्रीणंस्तस्मात् त्रयोदशो मासो नानुविद्यते, न वै सोमविक्रय्यनुविद्यते पापो हि सोमविक्रयी ॥ इति ।

पुरा संवत्सरस्य त्रयोदश मासाः सन्ति नेदानीम् । देवास्त्रयोदशस्य मासस्याभिमानिनः पुरुषात् तं सोमं क्रीतवन्तः । यस्मात् तदभिमानि पुरुषः सोमविक्रयी तस्माल्लोके तदीयस्त्रयोदशमासो नानुविद्यते शुभकर्मनुकूलो नास्ति । मेषादिसंक्रान्त्यादिरहितत्वान् मलमास इत्यभिप्रेत्य तस्मिन् मासे शिष्टाः शुभकर्माणि वर्जयन्ति । अत एवेदानीमपि सोमविक्रयी शिष्टाचारस्यानुकूलो नैव विद्यते । सोमविक्रयिणः परंपरित्वे श्रुत्यन्तर प्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः । अत एव श्रुत्यन्तरे तद्विषयो मन्त्र

१. द्वितीयाध्यायार्थसङ्ग्रहश्लोक एवः । तत्र पञ्चसु खण्डेषु क्रमात् १—प्रायणीयेष्टिः, २—प्रयाजाहुतिरूपं प्रायणीयाङ्गकर्म, ३—प्रायणीयदेवतादिकम्, ४—उदयनीयानुष्ठेयविशेषाश्चेति पञ्चार्था उपदिष्टा इत्यर्थः ।

२. सोमक्रयाख्यायिकादिकं तु पञ्चमे वक्ष्यति; सोमक्रयप्रकारादयस्त्वाध्वयवेषु विशेषतः श्रुताः ।

एवं व्याख्यायते—‘अस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम’^१ इत्याह । ज्योतिरेव यज्ञमाने दधाति । तमः सोमविक्रयिणमर्पयति’^२ इति ।^३ अत्र तमःशब्दः पापवाची ।

[सोम-क्रय, अग्नि-मथन, आतिथ्य-इष्टि]—

देवताओं ने तेरहवें महीने से उस [सोम] को खरीदा था । इसलिए तेरहवाँ महीना [=मलमास] शुभ कर्म के अनुकूल नहीं है । सोम बेचने वाला भी शिष्टाचार के अनुकूल नहीं होता । इसलिए सोमविक्रयो पापी है ।

क्रयादूर्ध्वं प्राचीनवंशं प्रति नीयमाने सोमे पठितव्यानामृचामष्टसंख्यामादौ प्रशंसति—

तस्य क्रीतस्य मनुष्यान्भ्युपावर्तमानस्य दिशो वीर्याणीन्द्रियाणि व्युदसी-
दस्तान्येकयर्चाऽवारुहस्तन्त तानि नाशक्नुवस्तानि द्वाभ्यां तानि
तिसृभिस्तानि चदसृभिस्तानि पञ्चभिस्तानि षड्भिस्तानि सप्तभिर्नैवा-
वावरुन्धत तान्यष्टाभिरवारुन्धताष्टाभिराश्नुवत यदष्टाभिरवारुन्ध-
ताष्टाभिराश्नुवत तदष्टानामष्टत्वम् , ॥ इति ।

क्रीतः सोमो यदा मनुष्यान् यजमानादीनभिलक्ष्यागच्छति तदानीं तस्य सोमस्य
दिगादीनि व्युदसीदन् द्विशेषेणोत्सन्नान्यभवन् । दिक्शब्देनाधिष्ठानमुपलक्ष्यते । सोमं नेतुं
यदधिष्ठानं यच्च वीर्यं सोमनिष्ठं बलप्रदानसामर्थ्यं यच्चेन्द्रियचक्षुरादिषाट्वहेतुत्वं तत्सर्वं
विनष्टम् । तदानीं ते यजमाना ये मनुष्यास्तानि दिगादीन्येकयर्चाऽवरोद्धुं स्वाधीनं कर्तु-
मैच्छन् । ततस्तान्यवरोद्धुं नाशक्नुवन् । एवं द्वित्वादिसप्तपर्यन्तया मन्त्रसंख्यया नैवावरोधं
कृतवन्तः । अष्टसंख्यया त्ववरोधं कृतवन्तः । अष्टसंख्यया त्ववरोधं कृत्वा तानि
दिगादीनि प्राप्तवन्तः । अष्टसंख्यया तस्मादवब्रूयन्त । एभिर्नश्यन्तेऽश्नुवत एभिरिति
वा व्युत्पत्त्याऽष्टशब्दो निष्पन्नः ॥

उस खरीदे गए सोम के यजमान आदि मनुष्यों के पास आने पर उसका वीर्य अर्थात्
बल प्रदान सामर्थ्य और चक्षु आदि इन्द्रियों की पटुता सभी दिशाओं में व्याप्त हो गई

१. तै० सं० १.२.७ ।

२. तै० सं० ६.१.१०.४ ।

३. ‘अस्मे ज्योतिः’—इत्येकः, ‘सोमविक्रयिणि तमः’—इत्यपरः, तैत्तिरीयके श्रूयते ।
सं० १.२.७ । तयोरेव व्याख्यानायेदं ब्राह्मणम् । तत्राद्यस्य विनियोग एवं प्रोक्त
आपस्तम्बेन ‘अस्मे ज्योतिरिति शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति—इत्यादि
(१०.३६.११), द्वितीयस्य चैवम्—‘कृष्णामूर्णास्तुकामद्भिः क्लेदयित्वेदमहं
सर्पाणां दन्दशूकानां ग्रीवा उपग्रथ्नामीत्युपग्रथ्य तया सोमविक्रयिणं विध्यति
सोमविक्रयिणि तम इति’—इति (१४) । ‘अबिलोमभिर्निमित्तस्तन्तुः, ऊर्णा-
स्तुका’—इति तै० सा० भा० ।

अर्थात् विनष्ट हो गई। उन यजमानों ने एक ऋचा के द्वारा उनको अपने अधीन करने की चेष्टा की। परन्तु उसे रोकने में वह समर्थ नहीं हो सके। इस प्रकार उनको दो, तीन, चार, पाँच, छः और सात मन्त्रों से भी न रोक सके, किन्तु आठ मन्त्रों से उन्होंने उनको रोका। इस प्रकार आठ मन्त्रों से उसे प्राप्त किया, इसीलिए आठ यह नाम निष्पन्न हुआ [‘अश्’ धातु से ‘अष्ट’ बनता है जिसका अर्थ प्राप्त करना है]।

एतद् वेदनं प्रशंसति—

अश्नुते यद्यत्कामयते य एवं वेद ॥ इति ।

तत्काम्यमश्नुत इति योज्यम् ।

जो इस प्रकार जानता है वह इच्छानुसार वस्तु को प्राप्त करता है।

इदानीमष्टसंख्यां विधत्ते—

तस्मादेतेषु कर्मस्वष्टावष्टावनूच्यन्त इन्द्रियाणां वीर्याणामव-
रुद्धये ॥ १२ ॥ इति ।

इदानीं प्रस्तुतं सोमप्रवहणख्यं यत्कर्म तत्र करिष्यमाणं कर्मान्तरं तथाविधेषु प्रत्येकमष्टावष्टावृत्तौ होताऽनुष्णयात् । तथाऽष्टसंख्ययेन्द्रियाणि वीर्याणि चावरुद्धानि भवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मण-

भाष्ये तृतीयाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ [१२]

इसीलिए इन कर्मों में वीर्य और इन्द्रियों की सामर्थ्य को प्राप्त करने के लिए अठ-
आठ ऋचाओं का पाठ होता को करना चाहिए।

॥ इस प्रकार तृतीय अध्याय के प्रथम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

मन्त्रिगतां संख्यां विधाय तन्मन्त्रान् विधातुमादौ प्रैषमन्त्रं विधत्ते—

सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वयुः ॥ इति ।

यः सोमः क्रीतः स क्रयदेशात् प्राचीनवंशं प्रति प्रोह्यते नीयते तदर्थमनुकूला ऋचो
हे होतरनुक्रमेण ब्रूहि । तमेवं प्रैषमन्त्रमध्वयुः पठेत् ।

i १३ [iii २] अब अध्वयुं [होता से प्रैष मन्त्र] कहता है ‘खरीदे हुए और [प्राचीन
वंश के पास] लाए गए सोम के लिए उसके अनुकूल ऋचा का पाठ करो ।’

१. तत्र सोमप्रवहण्यो नामाष्टौ ऋच उत्तरस्मिन्नेव खण्डे विधास्यन्ते ।

अथ होतुः प्रथमामृचं विधत्ते—

भद्रादभि श्रेयः प्रेहीत्यन्वाह ॥ इति ।

सेयमृचैस्तिरीयशाखायामेवमाप्नाता^१—

‘भद्रादभि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुर एता ते अस्तु ।’

अथेमवस्य वर आ पृथिव्या आरे शत्रून् कृणुहि सर्ववीरः^२ ॥ इति ।

तस्यायमर्थः—हे सोम भद्रान् मङ्गलाद् भूचोररूपात् तस्मात् क्रयदेशाच्छ्रेयः श्रेष्ठं स्वर्गलोकस्थानीयं प्राचीनवंशदेशमभिलक्ष्य प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ । तथा गच्छतस्ते बृहस्पतिः पुर एता पुरतो गन्ताऽस्तु । अथ गमनादूर्ध्वं पृथिव्याः संबन्धिन्या समन्ताद् वरे श्रेष्ठे देवयजन ईमवस्येदं तवावस्थानयोग्यं स्थानं निश्चिनु । सर्वेभ्यो वीरः शूरस्त्वं शत्रून् पापरूपान् यज्ञविद्वेषिण आरे कृणुहि दूरे कुरु निराकुर्वित्यर्थः ॥

‘भद्रादभि’ आदि मन्त्र का वह पाठ करता है ।

तस्यामृचि प्रथमपादं व्याचष्टे—

अयं वाव लोको भद्रस्तस्मादन्नावेव लोकः श्रेयान् स्वर्गमेव तल्लोकं यजमानं गमयति ॥ इति ।

तत्तेन प्रथमपादपाठेन । स्पष्टमन्यत् ॥

यह लोक भद्र हैं अतः [ऋक्गत् ‘भद्र’ शब्द का अर्थ है] इस लोक से स्वर्गलोक श्रेष्ठ है । वस्तुतः इस प्रकार उस [प्रथम पाद के पाठ] के द्वारा [होता] यजमान को स्वर्गलोक भेजता है ।

द्वितीयपादमनूय व्याचष्टे—

बृहस्पतिः पुर एता ते अस्त्विति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मैवास्मा एतत्पुरोग-
वमकर्णं वै ब्रह्मण्वद्रिष्यसि ॥ इति ।

बृहस्पतेर्ब्रह्मत्वं ब्राह्मणज्ञातिमत्त्वं ‘ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः’ इत्यादिभ्युत्पत्तरे^३ प्रसिद्धम् । एतदेतेन द्वितीयपादपाठेनास्मै यजमानार्थं ब्रह्मैव ब्राह्मणमेव पुरोगवं पुरो-
गन्तारमकः करोति । ब्रह्मण्वद् ब्राह्मणसहायोपेतं कर्म न वै रिष्यति सर्वथा नाशं प्राप्नोति ॥

१. न तु स्वशास्त्रीयेति यावत् । अत एवाश्वलायनेन प्रपठ्य विहितः, न तु प्रतीक-
ग्रहणमात्रेणेति द्रष्टव्यम् (आश्व० श्रौ० ४.४.२) । एषा शैली कल्पसूत्रकाराणां
प्रायः सर्वत्रैव । २. तै० सं० १.२.३.३ ।

३. तै० सं० २.२.९.१ । इहाप्युपरिष्ठात् ‘ब्रह्म वै बृहस्पतिः, क्षत्रं सोम आसीत्’ -
इति २.५.६ ।

‘बृहस्पति देव तुम्हारा पथ प्रदर्शक होवे ।’ ब्रह्म ही बृहस्पति है । [‘बृहस्पतिः’ आदि] इस [द्वितीय पाद के पाठ] के द्वारा [होता यजमान के लिए] ब्रह्म को पथ प्रदर्शक बनाता है । वस्तुतः इस प्रकार ब्राह्मण को सहायता से युक्त कर्म सर्वनाश को प्राप्त नहीं होता है ।

तृतीयपादमनुब्रूय व्याचष्टे—

अथेमवस्ये वर आ पृथिव्या इति देवयजनं वै वरं पृथिव्यै देवयजन एवैनं तदवसाययत्यारे शत्रून् कृणुहि सर्ववीर इति द्विषन्तमेवास्मै तत्पाप्मानं भ्रातृव्यमपवाधतेऽधरं पादयति ॥ इति ।

देवयजनाख्यस्य यागदेशस्य पृथिवीसंबन्धिः स्थानत्वात् तत्रैवैनं सोमं तत्तेन तृतीय-पादपाठेनास्मै यजमानाय द्वेषं कुर्वन्तं पापरूपं शत्रुमपवाधते । अधरं पादयतीति । निकृष्टं पदं प्रापयतीत्यर्थः ॥

‘पृथ्वी के वरणीय स्थान में इसको स्थापित करो ।’ ‘देव-यजन’ नामक यागदेश ही पृथ्वी का वरणीय [=श्रेष्ठ] स्थान है । उस देव यजन प्रदेश में ही इस [सोम] को उस [तृतीय पाद के पाठ] के द्वारा स्थापित करता है । ‘अपनी सम्पूर्ण शक्ति से [देव यजन प्रदेश से राक्षसादि] शत्रुओं को दूर करो’ इस [चौथे पाद के पाठ के] द्वारा द्वेष करने वाले पाप रूप शत्रु को [होता यजमान से] दूर करता है, और उसको निकृष्ट स्थान बिलाता है ।

होत्रानुवक्तव्या द्वितीयाद्यास्तिस्र ऋचो विधत्ते—

सोम यास्ते मयोमुव इति नृचं सौम्यं गायत्रमन्वाह सोमे राजनि प्रोह्य-माणे स्वयैवैनं तद्देवतया स्वेन च्छन्दसा समर्धयति ॥ इति ।

तिसृणामृचां संवातस्तृचः^१ स च सोमदेवताको गायत्रीछन्दस्कश्च सोमानयनकाले तं तृचमनुब्रूयात् ।^२ तत्तेनानुवचनेन सात्मारूपया देवतया स्वकीयच्छन्दसा चैनं सोमं समृद्धं करोति । अत्र नीयमानद्रव्यविशेषः सोमो मन्त्रदेवताऽप्यसावेव तस्मात् स्वात्म-रूपत्वं गायत्री श्रुलोकात् सोममानीतवतीति तैत्तिरीयाः कद्रुश्चेत्यनुवाके समामनन्ति ।^३ तस्माच्छन्दसः स्वकीयत्वम् ॥

‘सोम यास्ते’ आदि इस सोम-देवताक गायत्री छन्दस्क तृच का सोम के लाने के समय होता पाठ करे । इस प्रकार लाए जाने वाले सोम राजा को वह उसी के देवता के द्वारा और उसी के छन्द के द्वारा समृद्ध करता है ।

१. ‘ऋचि त्रेक्षत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि’—इति पा० सू० ६.१.३४ वा १ ।

२. स च तृचः ऋ० सं० १ ९१.९—११ । आश्वलायनेनाप्यत्र विहितः (४.४.४) ।

३. तै० सं० ६ १.६.१ । तथा शतपथेऽपि द्रष्टव्यम्—‘दिवि वै सोम आसीत्’—इत्यादिः ३.२.४ ।

पञ्चमीमृचं विधत्ते—

सर्वे नन्दन्ति यशसाऽऽगतेनेत्थेन्वाह ॥ इति ।

सा च संहितायामेवमाप्ता—

सर्वे नन्दन्ति यशसाऽऽगतेन सभासाहेन सख्या सखायः ।

किल्बिषस्पृत् पितुषणिह्येषामरं हितो भवति वाजिनाय^१ ॥ इति ।

तस्या ऋचोऽयमर्थः—सर्वे सखायो यजमानप्रभृतयः 'सख्या' सोमरूपेण नन्दन्ति तुष्यन्ति । कीदृशेन सख्या । 'यशसा' यशोहेतुना । आगतेन समीपं प्राप्तेन । 'सभासाहेन' विद्वत्सभां विद्याप्रसङ्गेन सहतेऽभिभवति सभासहस्तादृशेन । स तादृशः सोमरूपः सखैषामृत्विग्यजमानानां 'किल्बिषस्पृत्' किल्बिषात् पापात् स्पृणोति पालयति किल्बिषस्पृत् । पितुशब्दोऽन्नवाची ।^२ तस्य सनिर्दानं येन सोमेन लभ्यते सोऽयं 'पितुषणिः' । सोमस्य पापनिद्धारकत्वमन्नप्रदानेन सर्वशास्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थो हि-शब्दः । तथाऽयं सोमो वाजिनशब्दामिधेयेन्द्रियाय वीर्याय वाऽरं हितोऽलमत्यन्तहितो भवतीति ॥

'सभी [यजमान प्रभृति] यश रूप समीप में प्राप्त सोम से संतुष्ट होते हैं ।' होता इसका पाठ करता है ।

तस्या ऋचः प्रथमं द्वादं व्याचष्टे—

यशो वै सोमो राजा सर्वो ह वा एतेन क्रीयमाणेन नन्दति यश्च यज्ञे लप्स्यमानो भवति यश्च न ॥ इति ।

यशःकारणात् सोमस्य यशस्त्वम् । यः पुमानृत्विग् भूत्वा यज्ञे धनं लप्स्यते यश्च द्रष्टुमागतो न तु धनार्थी सर्वोऽप्यसौ^३ सोमक्रयणं दृष्ट्वा तुष्यति ॥

सोम राजा ही 'यश' है । [जो पुरुष ऋत्विज होकर] यज्ञ में धन प्राप्त करने वाले हैं अथवा जो [धन प्राप्त करने वाले] नहीं हैं [मात्र देखने के लिए आए हैं] वे सभी इस सोम के क्रय को देखकर प्रसन्न होते हैं ।

द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

सभासाहेन संख्या सखाय इत्येष वै ब्राह्मणानां सभासाहः सखा यत्सोमो राजा ॥ इति ।

१. ऋ० १०.७१.१० ।

२. पितुरित्यन्ननाम; पातेर्वा; पिबतेर्वा प्यायतेर्वा—इत्यादि निरु० ९.२४ ।

३. यश्च यज्ञे भागं लभते देवतात्वेन कर्तृत्वेन वा यश्च न लभते स सर्वः—इति गोविन्दस्वामी ।

योऽयं राजमानः सोमः सोऽयं ब्राह्मणसभामभिभवति । सर्वे ब्राह्मणाः सोमाधीना भवन्तीत्यर्थः ॥

‘सोम ब्राह्मण सभा मे प्राधान्य को प्राप्त करता है’—इस द्वितीय पाद का पाठ करता है । यह जो सोम राजा है वह ब्राह्मणों को सभा में अभिभूत करने वाला सखा है, अर्थात् सभी ब्राह्मण सोम के अधीन होते हैं ।

तृतीयपादे प्रथमं पदमनुद्य व्याचष्टे—

किल्बिषस्पृदित्येष उ एव किल्बिषस्पृत्, ^१ ॥ इति ।

योऽयं सोमोऽस्ति एष उ एव किल्बिषात् [स्पृणोति] पालयति सर्वकामहेतोः सोमयागस्य पापक्षयायानुष्ठानं शक्यत्वात् ॥

‘यज्ञ के द्वारा दोष दूर होता है’—इस तृतीय पाद का पाठ करता है । जो यह [सोम] है वही पापों से रक्षा करता है ।

यज्ञानुष्ठाने च प्रवृत्तानामृत्विग्यजमानानां कः किल्बिषप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याऽऽह—

यो वै भवति यः श्रेष्ठतामश्नुते स किल्बिषं भवति ॥ इति ।

यः पुमान् प्रौढे यज्ञे प्रवृत्तो भवति तत्रापि यः श्रेष्ठतां प्रयोगपाटवाभिमानमश्नुते प्राप्नोति स तादृशः पुंस्त्वः कर्मसमाप्तिव्यग्रतया पण्डितमन्यत्वेन वाग्वैकल्यं कुर्वन् किल्बिषं भवति पापं प्राप्नोति ॥

जो [पुरुष प्रौढ़ यज्ञ में प्रवृत्त] होता है वहाँ भी जो श्रेष्ठता [प्रयोग में पाटुता के अभिमान] को प्राप्त कर लेता है वह [पुरुष कर्म की समाप्ति की व्यग्रता में ठोक-ठीक मन्त्र का उच्चारण न करता हुआ] दोषी होता है ।

तमेतं पापप्रसङ्गं विस्पष्टयति—

तस्मादाहुर्माऽनुवोचो मा प्रचारीः किल्बिषं नु मा यातयन्निति ॥ इति ।

यस्मादृत्विजां किल्बिषं संभाव्यते तस्माद्यजमाना एवमाहुर्हे होतस्त्वं माऽनुवोचो-
न्यचित्तः सन् पुरोनुवाक्यां मा पठ । हेऽध्वर्यो मा प्रचारीव्यग्रतया प्रचारमन्यथाऽनुष्ठानं
मा कुर्यात् । नु क्षिप्रं कुर्वन्तो भवन्तः किल्बिषं मा यातयन्मा प्राप्नुवन्तः । इतिशब्दो
यजमानानामुक्तिप्रमाणा । इत्थं संभावित्वात् किल्बिषात् सोमः पालयति ॥

इसीलिए [दोष की संभावना से जल्दी न करने के लिए यजमान] कहते हैं ‘कि [हे होता अन्धमनस्कता में पुरोनुवाक्या का] पाठ मत करो । हे अध्वर्यु ! व्यग्रता में अनुष्ठान न करो, जिससे जल्दीबाजी में वाग्वैकल्य रूप दोष न हो जाय ।

१. किल्बिषस्पृक् किल्बिषो यजमानः विपरीतलक्षणया अकिल्बिषः । अन्धः सहस्राक्ष इतिवत् । तं स्पृशतीति सोमः किल्बिषस्पृक्—इति गोविन्दस्वामी ।

तृतीयपादे द्वितीयपदमनूद्य व्याचष्टे—

पितुषणिरित्यन्नं वै पितु, दक्षिणा वै पितु, तामेनेन सनोत्यन्नसनिमेवैनं
तत्करोति ॥ इति ।

अन्नवाची पितुशब्दो लब्धव्यत्वसाम्यादक्षिणामप्युपलक्षयति । त्वां दक्षिणामेतेन
सोमेन निमित्तभूतेन सनोति ऋत्विग्भ्यो ददाति । तत्तेन पितुशब्दपाठेनैव सोममन्नसनि-
मन्नदाननिमित्तभूतमेव करोति ॥

ऋक्गत 'पितुषणिः' इस शब्द में 'पितु' का अर्थ है 'अन्न' । [लब्धसाम्य के कारण]
'पितु' शब्द दक्षिणा का भी उपलक्षक है । [यजमान ऋत्विजों को सोमयाग कराने के
निमित्त से] उनको दक्षिणा देता है । उसी ['पितु' शब्द के पाठ] के द्वारा सोम रूप
अन्न के दान का निमित्तभूत हो करता है ।

चतुर्थ पादमनूद्य तत्र वाजिनशब्दं व्याचष्टे—

अरं हितो भवति वाजिनायेतीन्द्रियं वै वीर्यं वाजिनम् ॥ इति ।

'अरं हितो' आदि में इन्द्रियों की शक्ति ही 'वाजिन्' शब्द का अर्थ है ।

वेदनं प्रशंसति—

आजरमं हास्मैवाजिनं नापच्छिद्यते य एवं वेद ॥ इति ।

जरासमाप्तिपर्यन्तं वेदितुरिन्द्रियवीर्ययोरपच्छेदो न भवति ॥

जो इस प्रकार जानता है बुद्धावस्था की समाप्तिपर्यन्त भी उसके इन्द्रियों की
शक्ति क्षीण नहीं होती है ।

षष्ठीमृचं विधत्ते—

आगन् देव इत्यन्वाह ॥ इति ।

स च मन्त्रः संहितायामस्मीतः—

'आगन् देव ऋतुभिर्वधंतु क्षयं दधातु नः सविता सुप्रजामिषम् ।

स नः क्षपाभिरहभिश्च जिन्वतु प्रजावन्तं रयिमस्मे समिन्वतु' ॥ इति ।

तुस्यायमर्थः— सोमो 'देव' आगन्निह कर्मण्यागच्छतु । आगत्य च 'ऋतुभिः' सह
'क्षयं' निवासस्थानं 'वधंतु' वृद्धि प्रापयतु । नोऽस्माकं 'सविता' प्रेरकः स देवः 'सुप्रजां'
शोभनापत्यमिषमन्नं च 'दधातु' संपादयतु । स देवो नोऽस्मान् क्षपाभिराग्निभिरहोभिश्च
'जिन्वतु' प्रीणयतु । तथा प्रजोपेतं धनमस्मे समिन्वत्वस्मासु सम्यक् प्रापयत्विति ॥

'आगन् देव' [वह सोम देव यहाँ आवे] आदि मन्त्र का पाठ करना चाहिए ।

विशेष —सवितृ-देवताक सूक्त में पठित होने के कारण ऋग्वेद में देव का अर्थ 'सविता' किया गया है ।

अस्या ऋचः प्रथमपादे पूर्वभागं व्याचष्टे—

आगतो हि स तर्हि भवति ॥ इति ।

तर्हि तस्मिन् क्रयोत्तरकाले स सोम आगतो भवतीति प्रसिद्धम् ॥

['आगन् देवः' का अर्थ है] 'उस [क्रय] के बाद वह सोम आ गया है ।'

उत्तरभागमनूद्य व्याचष्टे—

ऋतुभिर्वर्धतु क्षयमित्यूतवो वै सोमस्य राज्ञो राजभ्रातरो यथा मनुष्यस्य तैरेवैनं तत्सद्वाऽऽगमयति ॥ इति ।

यथा लोके कस्यचिन्मनुष्यस्य भ्रातरोऽपि मनुष्यजातीयास्तथा राजजातीयस्य सोमस्य भ्रातरोऽपि राजजातीयाः । तत्तेन मन्त्रभागपाठेन तैर्ऋतुभिर्भ्रातृभिः सहैनं सोममस्मिन् कर्मण्यागमयति ॥

‘ऋतुओं के साथ घर को समृद्ध करें ।’ यहाँ ‘ऋतुएँ’ सोम राजा की राजभ्राता हैं; जैसे एक मनुष्य का [भाई भी मनुष्य ही होता है वैसे ही राजकीय सोम का भाई भी राजकीय ही है] । उस [मन्त्रभाग के पाठ] के द्वारा [होता मानो] उन [ऋतुओं के भाइयों] के साथ इस [सोम को इस कर्म में] ले आता है ।

द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

दधातु नः सविता सुप्रजार्मिषमित्याशिषमाशास्ते ॥ इति ।

आशासनीयोपेक्षणीयः प्रजादिपदार्थं आशीस्तामनेन पादपाठेनाऽऽशास्ते ॥

‘सविता देव हमको सुन्दर सन्तान और अन्न से युक्त करें ।’ इस [द्वितीय पाद के पाठ] के द्वारा वह अपनी आशंसा व्यक्त करता है ।

तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘अ नः क्षपामिरहमिश्च जिन्वतु’ इत्यहानि वा अहानि रात्रयः क्षपा अहोरात्रैरेवास्मा एतामाशिषमाशास्ते, ‘प्रजावन्तं रयिमस्मे समिन्वतु’ इत्याशिषमेवाऽऽशास्ते ॥ इति ।

लोकप्रसिद्धान्ब्रह्महान्येवात्र मन्त्रोक्तान्यहानि । अहोभिरिति वक्तव्ये वर्णविकारेणा-
हभिरित्युक्तत्वात् ।^१ शब्दान्तरभ्रमं व्युदसितुमिदं व्याख्यानम् । एवमत्र व्याख्यातव्यः
पदविशेषो नास्ति कित्वाशीः प्रार्थनरूपं तात्पर्यमेवेत्यभिप्रेत्यैवकारः प्रयुक्तः ॥

१. ‘कालहलचस्वरकर्तृयडाश्च व्यत्ययमिच्छति’—इति पा० सू० ३.१.८५ वा० ।

वे ही देव दिन और रात [सर्वदा] हमें [धन आदि से] प्रसन्न करें ।' [यहाँ लोक प्रसिद्ध] दिन ही दिन है, रात्रि ही रात्रि है वस्तुतः उसके लिए वह रात-दिन [सर्वदा] इस आशीर्वाद को कामना करता है । 'वह हमको सन्तानयुक्त धन प्रदान करें ।' इस चतुर्थं पाद में भी आशीर्वाद को कामना करता है ।

सप्तमीमृचं विधत्ते—

या ते धामानि हविषा यजन्तीत्यन्वाह ॥ इति ।

सेयमृक्संहितायामाम्नाता—

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान्^१ ॥ इति ।

[तस्यायमर्थः]—हे सोम ते तव धामानि यान्युत्तरवेद्यादिस्थानानि यजमाना हविषा यजन्ति ते तव^२ ता विश्वा तानि सर्वाणि स्थानानि व्याप्येति शेषः । ततो भवान् यज्ञं 'परिभूरस्तु' परितः प्राप्तवान् भवतु । किञ्च । त्वं गयस्फानो गयानाम-स्मदीयानां गवां वर्धयिता प्रतरणः प्रतारयिता सर्वापदुत्तारणहेतुः सुवीरः शोभनपुत्रपौत्रादिप्रदो भवेति शेषः । हे सोमावीरहास्मदीयानां वीरपुरुषाणां हननमकुर्वाणो दुर्यान्स्मदीयगृहान् प्रति प्रचर प्रकर्षेण गच्छ ।

'हे सोम ! हव्य द्वारा यजमान जो तुम्हारे उत्तरवेदि आदि स्थानों में यजन करते हैं ।' इस ऋचा का पाठ होता करता है ।

अत्र प्रथमपादस्य स्पष्टार्थत्वबुद्ध्या व्याख्यानमुपेक्ष्य द्वितीयपादमपि स्पष्टार्थाभि-प्रायेणैव पठति—

ता ते विश्वा परिभूरस्तु^२ यज्ञम् ॥ इति ।

'तुम्हारे वे [गुण] समस्त स्थानों में व्याप्त होंगे ।' उसके बाद आप यज्ञ को प्राप्त होंगे ।'

तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

• गयस्फानः प्रतरणः सुवीर इति गवां नः स्फावयिता प्रतारयितैधीत्येव तदाह ॥ इति ।

स्फावयिता वर्धयिता ।

१. ऋ० १.९१.१९ ।

२. द्र० 'व्यत्ययो बहुलम्'—इति पा० सू० ३.१.८५ इत्यनेन लिङ्गवचनव्यत्ययो ।

‘तुम हमारी गायों को बढ़ाने वाले और सभी आपत्तियों से पार करने वाले शोभन पुत्र-पौत्रादि प्रदाता होओ ।’ यहाँ ‘गयस्फानः’ का अर्थ है हमारी गायों को बढ़ाने वाले होओ— इस प्रकार वह होता पाठ करता है ।

विशेष— यहाँ गय का अर्थ ऐ० ब्रा० के अनुसार ‘गाय’ है । किन्तु ऋ० संहिता में साव्रण ने गय इति गृहस्य धनस्य च नामधेयम् । तेषां स्फायिता वर्धयिता किया है ।

चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे—

अवीरहा प्रचरा सोम दुर्यानिनि गृहा वै दुर्या बिभ्यति वै सोमाद्राज्ञ आयतो यजमानस्य गृहाः, स यदेतामन्वाह शान्त्यैवैनं तच्छमयति सोऽस्य शान्तो न प्रजां न पशून् हिनस्ति ॥ इति ।

आयत आगच्छतः सोमाद्राज्ञो यजमानस्य गृहा गृहवर्तितो वीरपुरुषाः केनापि परिचर्यावैकल्येन राजा कोपं करिष्यतीति मत्वा तस्मात् सर्वे बिभ्यति तदानीं स होता यद्येतामवीरहेतिपदयुक्तामृचमन्वाह तत्तेनानुवचनेन शान्त्या शान्तिहेतुभूतया सुवीर-पदोक्त्यैवैनं राजानं शमयति शान्तं करोति । स च राजा शान्तः सन्नस्य यजमानस्य पुत्रादिकां प्रजां गवादिपशून् च न हिनस्ति ॥

‘हे सोम ! हमारे वीर-पुरुषों का हनन न करते हुए हमारे घरों के प्रति आओ ।’— यहाँ ‘दुर्यान्’ का अर्थ ‘घर’ है ।^१ आए हुए सोम-राजा से यजमान के घर के लोग [परिचर्या में त्रुटि से राजा, कहीं कुपित न हो जायें इसलिए] डरते हैं । [उस समय] वह [होता] जो इस चतुर्थ चरण युक्त ऋचा का पाठ करता है उससे वह शान्तिहेतुभूत ‘सुवीर’ पद कहकर सोम-राजा को शान्त करता है । जिससे कि वह शान्त हुआ सोम-राजा न तो पुत्रादि प्रजा को और न तो पशुओं की हिंसा करें ।

अष्टमीमृचं विधत्ते —

इमां धियं शिक्षमाणस्य देवेति वारुण्या परिदधाति ॥ इति ।

इयमृचवर्णदेवताका तथा परिदधाति । अनुवचनं समापयेदित्यर्थः ।

सेयमृचसंहितायामेवमास्नाता—

इमां धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं दक्षं वरुण सं शिशाधि ।

ययाऽति विश्वा दुरिता तरेम सुतर्माणमधि नावं रूहेम^२ ॥ इति ।

तस्यायमर्थः—हे वरुण देवैमां धियं यज्ञानुष्ठानविषयां बुद्धि शिक्षमाणस्याभ्यस्यतो यजमानस्य क्रतुं यज्ञविषयं वीर्यं दक्षं कौशलं यज्ञविषयप्रज्ञानं संशिशाधि सम्यगुपदिश ।

१. तु० ‘गृहा वै दुर्याः’—इति। तै० सं० ६.२.९.१ ।

२. ऋ० ८.४२.३ ।

यया वाग्रूपया नावा विश्वा दुरिता सर्वाणि पापान्यतितरेम । तादृशीं सुतर्माणं सुष्टु-
तरणहेतुं वाग्रूपो नावमधिरुहेमाऽऽधिक्येच्छाऽऽरोहणं कुमं इति ।

हे वरुण देव इस [यज्ञानुष्ठान विषयक] बुद्धि को अभ्यास करने वाले यमनान के बल को [और कौशल को सम्पक् रूप से उपदिष्ट करो] इस वरुणदेवताक ऋचा से होता उपसंहार [=परिदधाति] करता है [अर्थात् अनुवचन की समाप्ति करता है] ।

वारुण्या समापने कारणमाह—

वरुणदेवत्यो वा एष तावद्यावदुपनद्धो यावत्परिश्रितानि प्रपद्यते
स्वयैवैनं तद्देवतया स्वेन छन्दसा समर्धयति ॥ इति ।

यावत्कालं सोम उपनद्धो वस्त्रादिना बद्धः स्याद्यावच्च परिश्रितानि प्राचीनवंशादि-
स्थानानि प्रतिपद्यते तावदेव सोमो वरुणदेवताको बन्धनस्य वरुणपाशाधनत्वाद्
आवरणस्यापि वरुणाधीनत्ववत्^१ । तत्तथा सति वारुण्या परिदधानो होता स्वयैव
सोमसंबन्धिन्यैव देवतया स्वेन संबन्धिना छन्दसा तमेनं सोमं समृद्धं करोति^२ । ऋच-
स्त्रिष्टुप्छन्दः । सा च त्रिष्टुप्, सोममाहृतुं द्युलोके गत्वा दक्षिणां तपश्चाऽऽहृतवती ।
तथा च शाखान्तरे श्रूयते—‘सा दक्षिणाभिश्च तपसा चाऽऽगच्छत्’^३ इति । तस्मादिदं
छन्दः सोमस्य स्वकीयम् ।

क्योंकि उसका देवता वरुण है । जब तक [सोम कपड़े में] बंधा रहता है और
[प्राचीनवंश आदि यज्ञशाला के अग्रभाग में] लाया जाता है तब-तक [यह सोम वरुण-
पाश के अधीन होता है] । अतः इस ऋचा से उपसंहार करके वह सोम को उसी के
देवता और उसी के छन्द के द्वारा समृद्ध करता है । •

प्रथमपादे शिक्षमाणस्येति पदं व्याचष्टे—

शिक्षमाणस्य देवेति शिक्षते वा एष यो यजते ॥ इति ।

पुनः पुनरभ्यासः शिक्षा यजनशीलस्य सोऽस्ति ।

‘शिक्षमाणस्य देव’ इस स्थल^४ में पुनः पुनः अभ्यास ही शिक्षा है । जो यजन करता
है वही सीखने वाला है ।

द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

कर्तुं दक्षं वरुण संशिक्षाघोति वीर्यं प्रज्ञानं वरुण संशिक्षाघोत्येव
तदाह ॥ इति ।

१. उदुत्तमं वरुण पाशम् (ऋ० १.२४.१५) इत्यादि च तत्र मन्त्रलिङ्गम् ।

२. ‘वरुणो वृणोतीति सतः’—इति निरु० १०.३ ।

३. ‘वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धः’—इत्यादि, वारुण्यर्चा परिचरति स्वयैवैनं देवतया
परिचरतीत्यन्तम् ब्राह्मणम् तै० सं० ६.१.११) एतदीयमन्त्रास्तु १.२.७—९ ।

४. तै० सं० ६.१.६.२ ।

‘हे वरुण तुम यज्ञ विषयक वीर्य और यज्ञ विषयक प्रकृष्ट ज्ञान हमें दो ।’ ‘ऋतुं दक्षं वरुणं संशिक्षावि’ से यही कहता है ।

द्वितीयाधमनूद्य व्याचष्टे—

ययाऽति विश्वा दुरिता तरेम सुतर्मांगमधि नावं रुहेमेति यज्ञो वै सुतर्मा नौः, कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नौर्वाग्वै सुतर्मा नौर्वाचमेव तदारुह्य तथा स्वर्गं लोकमभि संतरति ॥ इति ।

यत्र यज्ञस्य वा कृष्णाजिनस्य वा प्रस्तावस्तत्र तत्परत्वेन सुतर्मंशब्दो व्याख्येयः । इह तु मन्त्ररूपा वाग्विवक्षिता । तत्तेन मन्त्रपाठेन वायूपामेव नावमारुह्य तथा नावा स्वर्गमभिलक्ष्य सम्यक् स्वर्गं तरति ।

‘जिस वाक्-रूप नाव से समस्त पापों को हम पार कर लें वैसी अच्छी प्रकार से तरने योग्य वाक् रूप नाव पर हम चढ़ें’ । यहाँ सुष्टुतरणयोग्य नाव [=सुतर्मा नौः] यज्ञ ही है, सुष्टु तरण योग्य नाव कालामृग-चर्म है और सुष्टुतरण योग्य नाव वाणी ही है । [किन्तु इन दोनों अर्थों में] वाणी रूप उस नाव पर ही चढ़कर उस नाव से स्वर्ग को सम्यक् रूप से पार कर जाता है ।

उक्ताः सर्वा ऋचः प्रशंसति—

ता एता अष्टावन्वाह रूपसमृद्धाः ॥ इति ।

विवक्षितार्थप्रतिपादकेन रूपेण समृद्धाः^१ ।

इन आठ मन्त्रों का होता पाठ करता है जो [विवक्षित अर्थ के प्रतिपादक होने से] रूप समृद्ध हैं अर्थात् अपने रूप में परिपूर्ण हैं ।

तामेव समृद्धिं विशदयति—

एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृगभिवदति ॥ इति ।

पूर्ववद् व्याख्येयम् ।^२

यही यज्ञ की सद्भि है कि जो यज्ञ अपने रूप में समृद्ध है अर्थात् अपने अङ्ग-प्रत्यङ्ग से परिपूर्ण है । कर्म जैसा किया जाने वाला है वैसा ही मन्त्रों के द्वारा वर्णित जो सम्पूर्ण कर्म है [यही रूप-समृद्धि है] ।

१. एता एवाष्टावृचः सोमप्रवहण्य उच्यन्ते । आश्वलायनेन तु विहिता विशेषतः (आश्व० श्रौ० ४.४.१, ४, ६); तथा कात्यायनेनापि ७.९.३२-३४ । तत्र सोमस्योपोत्थानादिमन्त्रास्तु तै० सं० १.२.८ अनु० । तद्ब्राह्मणं च ६.१.११ अनु० ।

२. द्र० इतः परस्तात् ३८ पृष्ठे ।

आद्यन्तयोऽर्चोरावृत्ति विधत्ते—

तासां त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिंशत्तमाम् ॥ इति ।

उन [आठ मन्त्रों] में से प्रथम ['भद्रादभि श्रेयः' आदि] ऋचा का और अन्तिम ['इमां घियं' आदि] ऋचा का तीन तीन बार पाठ करना चाहिए ।

आवृत्तिसहितानामृचां संख्यां प्रशंसति—

ता द्वादश संपद्यन्ते, द्वादश वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः ॥ इति ।

इस प्रकार यह [मन्त्र] बारह हो जाते हैं । बारह महीने हो वर्ष में होते हैं : संवत्सर ही प्रजापति है ।

वेदनं प्रशंसति—

प्रजापत्यायतनाभिरेवाऽऽभी राध्नोति य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह प्रजापति रूप आयतन के द्वारा साफल्य को प्राप्त करता है ।

आवृत्तिं प्रशंसति—

त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामन्वाह यज्ञस्थैव तद्वसौ नह्यति स्थेम्ने बलायाविस्त्रंसाय ॥ १३ ॥ इति ।

तत्तेनाऽऽवर्तनेन वसौ रज्ज्वा उभयोरन्तयोः स्थितौ मण्णाकारी ग्रन्थी तद्वदत्रापि नह्यति बध्नाति । तच्च बन्धनं स्थेम्ने स्थैर्याय भवति । तस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याख्यानं प्राबल्यमविस्त्रंसनं च ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये

तृतीयाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ [१३]

प्रथम और अन्तिम मन्त्र को तीन-तीन बार पढ़ता है, वस्तुतः ऐसा करके वह मानो यज्ञ के दोनों किनारों को कसकर बाँधता है जिससे कि वह फिसल न जाय और उसकी स्थिरता एवं शक्ति बनी रह जाय ।

॥ इस प्रकार तृतीय अध्याय में द्वितीय खण्ड को हिन्दो पूरा हुई ॥ २ ॥

प्रथ तृतीयः खण्डः

सोमप्रवहणीर्द्ध्वो विधाय सोमस्य शकटादर्वोहणं विधत्ते—

अन्यतरोऽनड्वान्युक्तः स्यादन्यतरो विमुक्तोऽथ राजानमुपाव-
हरेयुः ॥ इति ।

क्रयदेशे सोमं शकटे प्रक्षिप्य प्राचीनवंशसमीपे समानीय शकटबद्धयोरनडुहोमध्ये
केचिदनड्वाहं विमुच्येतरमनवमुच्य राजानं शकटादधस्तादृत्विज उपावहरेयुः । युक्तः
शकटे बद्धो विमुक्तः शकटाद्वियोजितः ॥

i . १४ [iii . ३] [क्रय देश में सोम को गाड़ी में रखकर प्राचीनवंश के समीप
लाई जाने वाली गाड़ी में बंधे हुए दो बैलों में से] किसी एक को जुता रहने देना
चाहिए और किसी एक को खोल देना चाहिए, तब सोम राजा को गाड़ी से उतारना
चाहिए ।

उभयोरनडुहोत्तिमोचने दोषमुपन्यस्यति—

यदुभयोर्विमुक्तयोरुपावहरेयुः पितृदेवृत्यं राजानं क्रुयुः ॥ इति ।

राज्ञः सोमस्य पितृभिः स्वाकृतत्वादयं सामो देवयोग्यो न भवेत् ॥

यदि दोनों बैलों को खोलकर सोम राजा को उतारते हैं तो वे सोम को पितृ-
देवताक बनाते हैं [अतः वह सोम देव योग्य नहीं रह जाता] ।

उभयोरनडुहोः शकटयोगेऽपि दोषमाह—

यद्युक्तयोरयोगक्षेमः प्रजा विन्देत्ताः प्रजाः परिप्लवेरन् ॥ इति ।

अप्राप्तस्य धनारोः संपादनं योगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः । योगसहितः क्षेमो
योगक्षेमस्तदभावः प्रजाः पुत्रादिका विन्देल्लभेत् प्राप्नुयात् ॥

यदि वे दोनों को जुता रखकर ही उतारते हैं तो प्रजा में योग [धनारि को प्राप्ति]
और क्षेम [उसको रक्षा, का अभाव हो जाता है, प्रजा तितर-बितर हो जाती है ।

योऽनड्वान् विमुक्तस्तच्छालासदां प्रजानां रूपं यो युक्तस्तच्च क्रियाणां,
ते ये युक्तेऽन्ये विमुक्तेऽन्य उपावहरन्त्युभावेव ते क्षेमयोगौ
कल्पयन्ति ॥ इति ।

योऽनड्वान् विमुक्तस्तदेतच्छालासदां गृहावस्थितानां प्रजानां पुत्रादीनां रूपम् ।
योऽनड्वानधस्ताच्छकटे युक्तस्तच्च क्रियाणां लौकिकानां वैदिकानां च रूपम् । यद्वा
चक्रमस्यास्तोति चक्रि शकटं तेन चक्रिणा यान्तीति शकटमारुह्य गच्छन्त्यः प्रजाश्च-
क्रियास्तासां रूपम् । एवं सति ते ये यजमानानां मध्ये ये केचिद्वबुद्धिमन्तो यजमाना
अन्ये युक्त एकस्मिन्ननडुहि शकटबद्धेऽन्ये विमुक्त इतरस्मिन्ननडुहि शकटाद्वियोजिते सति

सोममुपावहरन्ति ते बुद्धिमन्त उभावेव क्षेमं योगं च संपादयन्ति । तमिममर्थं तैत्तिरीयाश्चाऽऽमनन्ति — 'यदुभौ विमुच्यऽऽतिथ्यं गृह्णीयाद्यज्ञं विच्छिन्त्यादुभावविमुच्य यथाऽनागतायाऽऽतिथ्यं क्रियते तादृगेव तद्विमुक्तोऽन्योऽनङ्गवान्भवत्यविमुक्तोऽन्योऽथाऽऽतिथ्यं गृह्णाति यज्ञस्य संतत्यै^१' इति । नन्वेकत्र सोमावरोहणकाल उच्यते इतरत्राऽऽतिथ्येष्टिकाल इति न समानविषयत्वमिति चेन्न । उभयोरेककालीनत्वात् ॥

विमुक्त बेल गृहावस्थित पुत्रादि प्रजा रूप है और जो जुता हुआ बेल है वह [लौकिक एवं वैदिक] क्रियाओं का रूप है । वे जो एक बेल को खोलकर और एक को जुता हुआ रखकर सोम को उतारते हैं वे क्षेम एवं योग दोनों का ही सम्पादन करते हैं अर्थात् प्राप्त करते हैं ।

अथाऽऽख्यायिकामुखेन सोमोपावहरणस्यैशानीं दिशं विधत्ते —

देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त, त एतस्यां प्राच्यां दिश्ययतन्त, तांस्ततोऽसुरा अजयंस्ते दक्षिणस्यां दिश्ययतन्त, तांस्ततोऽसुरा अजयंस्ते प्रतोच्यां दिश्ययतन्त, तांस्ततोऽसुरा अजयंस्त उदीच्यां दिश्ययतन्त, तांस्ततोऽसुरा अजयंस्त उदीच्यां प्राच्यां दिश्ययतन्त, ते ततो न पराजयन्त सैषा दिगपराजिता तस्मादेतस्यां दिशि यतेत वा यातये-
द्वेश्वरो हानृणाकर्तोः ॥ इति ।

समयतन्त सङ्ग्राममकुर्वन् । प्राच्यादिषु चतुर्षु दिक्षु देवानां पराजय आसीत् । ऐशान्यां दिशि नास्ति पराजयः । तस्मात्तस्यां दिशि सोमोपावहरणाय यतेत प्रयत्नं कुर्याद्वा यातयेत्प्रयत्नं कारयेद्वा । एवमेव वैकल्यराहित्यं कर्तुं प्रभुर्भवति । अथतः सोमस्य राज्ञो विजयित्वेनोत्तरत्र प्रशंसां कर्तुं देवासुरा वा इत्यादिना लौकिकस्य राजा ऐशान्यां दिशि स्वकीयभृत्यप्रेरणं प्रतिपादितम् ॥

देवताओं और असुरों ने इन लोकों में संग्राम किया । उन्होंने पूर्व दिशा में लड़ाई की । वहाँ से असुर जीत गये । उन्होंने दक्षिण दिशा में लड़ाई की । वहाँ से असुर जीत गये । उन्होंने पश्चिम दिशा में लड़ाई की । वहाँ से असुर जीत गए । उन्होंने उत्तर दिशा में लड़ाई की । वहाँ से असुर जीत गये । उन्होंने उत्तर-पूर्व की दिशा में लड़ाई की । वहाँ से वे [असुर] नहीं जीत सके । वही अपराजित दिशा है । इसलिए इस दिशा में प्रयत्न करे या प्रयत्न करावे, क्योंकि इससे वह ऋण-मुक्त होने में सक्षम हो जाता है ।

इदानीं सोमस्य जयहेतुत्वं दर्शयति—

ते देवा अब्रुवन्नराजतया वै नो जयन्ति, राजानं करवामहा इति, तथेति, ते सोमं राजानमकुर्वन्ते सोमेन राज्ञा सर्वा दिशोऽजयन्नेष वै सोमराजा यो यजते, प्राचि तिष्ठत्यादधति, तेन प्राचीं दिशं जयति, तं दक्षिणा परिवहन्ति, तेन दक्षिणां दिशं जयति, तं प्रत्यञ्चमावर्तयन्ति, तेन प्रतीचीं दिशं जयति, तमुदीचस्तिष्ठत, उपावहरन्ति, तेनोदीचीं दिशं जयति ॥ इति ।

ते देवाः परस्परमेवमब्रुवन्, अस्माकं राजाभावात् प्राच्यादिदिक्षु पराजय आसीद-
सुराणां जय आसीत् । ततो राजानं संपादयाम इति विचार्य सोममेव राजानं कृत्वा
प्राच्यादिदिक्षु जयं प्राप्ताः । एवं सति यो यजमानः सोमयागं करोति, एष एव सोम-
राजा । सोमो राजा यस्येति बहुव्रीहिः । अतः सोमाख्यस्वामिनः प्रचारादयं यजमानः
सर्वत्र जयति । तत्कथमिति चेत्तदुच्यते । सोमबाहनार्ये शकृते प्राचि तिष्ठति प्राङ्मुखेऽ-
वस्थिते सत्यृत्विजस्तत्र सोममादधति प्रक्षिपन्ति तेन सोमसंज्ञश्च शकटस्य प्राङ्मुखत्वेन
यजमानः प्राच्यां दिशि जयं प्राप्नोति । शकटस्थितं सोमं दक्षिणा परिवहन्ति शकटं
दक्षिणाभिमुखत्वेन पर्यावृत्य वहन्ति तेन दक्षिणस्यां दिशि जयः । ततः शकटं प्राङ्मुख-
मावर्तयन्ति तेन प्रतीच्यां दिशि जयः । तमुदीचस्तिष्ठत उदङ्मुखत्वेनावस्थिताच्छ-
कटात्तं सोममुपावहरन्ति तेनोदङ्मुखत्वेनोदीच्यां दिशि जयः । एवं सोमराजप्रसादाद्
यजमानः सर्वा दिशो जयति । अत्रार्थवादेन विधय उन्नेयाः ।^१ प्राङ्मुखे शकटे
सोममादध्युः । ततो दक्षिणाभिमुखत्वेन परिवहेयुः । ततः प्रत्यङ्मुखत्वेनाऽऽवर्तयेयुः ।
तत उदङ्मुखाच्छकटात् सोममुपावहरेयुरिति । एतत्सर्वमभिप्रेत्याऽऽपस्तम्बः संजग्राह—
'प्रच्यवस्व भवस्पते इति प्राञ्चोऽभिप्रयाय प्रदक्षिणमावर्तन्ते' इति 'अग्नेण प्राग्दशं प्रागीष-
मुदगीषं वा शकटमवस्थाप्य' इति ॥

उन देवों ने [परस्पर] कहा—हम लोगों का राजा न होने के कारण असुर हमको
जीत लेते हैं । इसलिए हम लोग अपना राजा बनावें । सभी ने कहा—ऐसा ही हो ।
उन्होंने सोम को अपना राजा बनाया । उन्होंने सोम राजा की सहायता से सभी दिशाएँ
जीत लीं । इस प्रकार जो यजमान सोमयाग करता है वही सोम राजा है । जब सोम

१. विधेयास्त्वह चत्वारः; त एव प्रदर्शयन्ते 'प्राङ्मुख' इत्यादिना ।

२. आप० श्रौ० १०.२९:१-११ ।

लाया जाता है तब पूर्वोभिमुखवस्थित गाड़ी पर सोम रखते हैं । इससे वह यजमान पूर्व दिशा को जीत लेता है । वे उस [गाड़ी] को दक्षिण की ओर मोड़ते हैं । इससे वह दक्षिण दिशा को जीत लेता है । वे उसको पश्चिम की ओर मोड़ते हैं । इससे वह पश्चिम दिशा को जीत लेता है । उसको उत्तर दिशा की ओर खड़ा करते हैं । तभी वे उस सोम को उतार लेते हैं । इससे वह उत्तर दिशा को जीत लेता है ।

वेदनं प्रशंसति—

सोमेन राज्ञा सर्वा दिशो जयति य एवं वेद ॥ १४ ॥ इति ।

अथ शब्दादेव श्रुतस्यापि सर्वा दिशो जयतीति वाक्यस्य द्विरावृत्तिः कर्तव्या ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेय-

ब्राह्मणभाष्ये तृतीयाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ [१४]

जो इस प्रकार जानता है वह सोम राजा को सहायता से सभी दिशाओं को जीत लेता है ।

इस प्रकार तृतीय अध्याय में तृतीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

सोमोपावहरणं विधायाऽऽतिथ्येष्टिरूपं कर्म विधत्ते—

हविरातिथ्यं निरुप्यते सोमे राजन्यागते ॥ इति ।

प्राचीनवंशसमीपं सोमे राजनिःसमागते सति तस्यातिथिरूपत्वात् तदीयमातिथ्याख्य-कर्मसंबन्धि हविर्निर्वपेत् । यद्यप्यस्य हविषोऽतिथिर्देवता न भवति विष्णुदेवताया वक्ष्य-माणत्वात् तथाऽपि सोमस्यातिथिरूपस्योपचाराय क्रियमाणत्वादातिथ्यमिति कर्मनाम युक्तम् ॥

[सोम का आतिथ्य]

i. १५ [iii. ४] सोम राजा के [प्राचीन वंश के समीप] आने पर [उसके आतिथ्य के लिए] आतिथ्य नामक कर्म सम्बन्धी हवि का निर्वपण करना चाहिए ।

एतमेवाभिप्रायं विस्पष्टयति—

सोमो वै राजा यजमानस्य गृहानागच्छति तस्मा एतद्विरातिथ्यं निरुप्यते । तदातिथ्यस्याऽऽतिथ्यत्वम् ॥ इति ।

तिथिविशेषमनपेक्ष्य भोजनार्थं कस्यचिद्गृहं प्रत्यकस्माद्यः समागतः सोऽतिथिः । सोमोऽपि तथाविधत्वादतिथिरित्युच्यते । तत्संनृन्धित्वादातिथ्यमिति नामधेयम्^१ ॥

सोम राजा का आगमन यज्ञमान के घरों में होता है । इसलिए वस्तुतः उसको आतिथ्य हवि दी जाती है इसीलिए इसको आतिथ्य हवि कहते हैं । -

हविर्विक्षेपं विधत्ते—

नवकपालो भवति, नव वै प्राणाः, प्राणानां क्लृप्त्यै प्राणानां प्रतिप्रज्ञात्यै ॥ इति ।

नवमु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशो नवकपालः । पुरुषस्य शिरोगतेषु सप्तसु च्छिद्रेषु वर्तमानाः सप्त प्राणाः । अधोभागावस्थितयोर्वर्तमानौ द्वौ । एवं नवसंख्याकाः प्राणाः । तथा चान्यत्र श्रूयते—‘सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ’ इति । एवं सति कपालगता नवसंख्या प्राणानां क्लृप्त्यै स्वव्यापारसामर्थ्याय भवति । सामर्थ्यं च प्राणोऽयमीदृश इति सर्वे प्राणाः प्रज्ञाता भवन्ति ॥

नौ कपालों में [बनाया गया पुरोडाश] होता है, वस्तुतः प्राण नौ ही हैं, अर्थात् सात शिरोभाग में और दो अधोभाग में कुल नौ इन्द्रियाँ हैं । [इस प्रकार नौ कपाल] प्राणों के स्व-व्यापार सामर्थ्य के लिए और प्राणों के प्रज्ञान के लिए होते हैं ।

द्रव्यं विधाय देवतां विधत्ते—

वैष्णवो भवति, विष्णुर्वै यज्ञः, स्वयैवंनं तद्देवतया स्वेन च्छन्दसा समर्धयति ॥ इति ।

विष्णुर्देवता यस्य पुरोडाशस्य सोऽयं वैष्णवः । विष्णोर्ध्यापित्वात् सर्वयज्ञस्वरूपत्वम् तथा सत्यातिथ्येष्टेरपि यज्ञत्वाद्विष्णुः स्वकीया देवता भवति । तथा देवतयैर्न समृद्धं करोति । यद्यप्यत्र मन्त्राविहितत्वात्तच्छन्दो न प्रकृतं तथापि यज्ञस्य विहितत्वाद्याज्यानुवाक्ययोरवश्यभावेन च्छन्दोऽर्थसिद्धम् । तेन स्वकीयेन च्छन्दसा यज्ञं समृद्धं करोति । ते च याज्यानुवाक्ये आश्रयायनेन दर्शिते—‘इदं विष्णुर्विचक्रमे’ ‘तदस्य प्रिय-

१. (i) “अथ यस्मादातिथ्यं नाम । अतिथिर्वा एष तस्यागच्छति यत् सोमः क्रीतस्तस्मा एतद् यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महाजं वा पचेत्, तदहं भानुषु हविर्देवानामेवमस्मा एतदातिथ्यं करोति । तदाहुः—पूर्वोऽतीत्य गृह्णीयादिति यत्र वा अर्हन्तमागतं नापचायन्ति क्रुध्यति वै स तत्र तथा हापन्नितो भवति” — इत्यादि शन० ब्रा० ३.३.२.२, ३ ।

(ii) ‘क्रीतं सोमं शकटे संस्थाप्य प्राचीनवंशं प्रति आनीयमानेऽभिमुखे यामिष्टिं निर्वपति, सेयमातिथ्या’—इति मी० अधि० टी० ४.२.१४ ।

मभि पाथो अश्याम्^१ इति । तयोश्च गायत्रीत्रिष्टुप् चेति च्छन्दीद्वयम् । तेन ऋचन्दोद्वये-
नास्य यज्ञस्य समृद्धिः ॥

विष्णु-देवताक पुरोडाश होता है, क्योंकि विष्णु ही यज्ञ है । इस प्रकार वह [यज-
मान] उसीक देवता और उसीके छन्द के द्वारा समृद्ध करता है ।

अत्र शाखान्तरोक्तानग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्यादिकांश्च निर्वापमन्त्रान् हृदि^२
निधाय तत्प्रशंसारूपमर्थवादं दर्शयति —

सर्वाणि वाव च्छन्दांसि च पृष्ठाणि च सोमं राजानं क्रीतमन्वायन्ति ।
यावन्तः खलु वै राजानमनुयन्ति तेभ्यः सर्वेभ्य आतिथ्यं क्रियते ॥ इति ।

गायत्री त्रिष्टुवित्यादीनि सर्वच्छन्दांसि बृहद्रथंतरवैरूपादिसामसाध्यानि पृष्ठस्तोत्राणि ।
तदुभयाभिमानिनो देवा अनुचराः सन्तो राजानमनु यजमानगृहं प्रत्यागच्छन्ति ।
अतो राजा सहाऽऽगतेभ्यः सर्वेभ्यः सहाऽऽतिथ्यं कर्तव्यम् । तथा सत्यग्नेरातिथ्यमसीत्या-
दिमन्त्रैः^३ सर्वेषामनुचराणां गायत्र्यादीनां तृप्तिर्भवतीत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीया आम-
नन्ति — ‘यावद्भिर्वै राजाऽनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दांसि
खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराण्यग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्र्या एवैतेन करोति
सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभ एवैतेन करोति’ इत्यादि^४ । अत्राऽऽतिथ्ये-
ष्टिमध्येऽग्निमन्थनमापस्तम्ब आह — ‘चतुर्होत्रातिथ्यमासाद्य संभारयजूषि व्याचष्टे । यज-
मानं वाचयतीत्येके । पशुवन्निर्मथ्यः सामिवेन्यश्च’^५ इति । आश्वलायनोऽप्याह — ‘आति-
थ्येलान्ता तस्यामग्निमन्थनम्’^६ इति ।

जब सोम राजा खरीदा जाता है तो सभी गायत्री आदि छन्द और [बृहद् रथन्तर
आदि सोम रूप] पृष्ठ नामक स्तोत्र [के अभिमानो देव अनुचर होकर यजमान के घर]
उसके पीछे-पीछे आते हैं अतः राजा के साथ में आए हुए जितने भी हैं उन सभी का
आतिथ्य किया जाता है ।

तदिदमग्निमन्थनं विधत्ते —

अग्निं मन्थन्ति सोमे वाजिन्यागते । तद्यथैवाहो मनुष्यरान आगतेऽ-
न्यस्मिन् वाऽर्हत्युक्षाणं वा वेहतं वा श्रदन्त एवमेवास्मा एतत्क्षदन्ते
यदग्निं मन्थन्त्यग्निर्हि देवानां पशुः ॥ १५ ॥ इति ।

लोके यथैवादोऽतिथिसत्करणं तथैव सोमस्यापि तत्सत्करणं द्रष्टव्यम् । तद्विधौ

१. आश्व० श्री० ४.५.३ । ऋ० सं० १.२२.१७; १.१५४.५ ।
२. तै० सं० १.२.१०.१-५ । ३. तै० सं० ६.२.१.१ ।
४. अग्नेरातिथ्यमसीति पञ्च निर्वापमन्त्राः तै० सं० प्रथमे काण्डे (१.२.१०.१-५)
श्रुताः, षष्ठे (६.२.१.२) च ते व्याख्याताः, आपस्तम्बेन विहिताश्च ‘अग्नेरातिथ्य-
मसीत्येतैः प्रतिमन्त्रम्’—इति (१०.३०.८) ।
५. आप० श्री० १०.३१.१०-११ । ६. आश्व० श्री० ४.५.१, २ ।

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकौ मनुष्यराज इत्यादिना स्पष्टीक्रियेते^१ । महति मनुष्यभूपतौ वाऽन्य-
स्मिंश्चिद्विद्यावृत्तादिसंपन्नत्वेनार्हति पूज्ये महति ब्राह्मणेऽब्राह्मणे वा^२ गृहं प्रत्यागते सत्य-
तिथिसत्कारार्थं शास्त्रकुशलाः शिष्टाः कंचिदुक्षाणं वृषभं वा 'वेहतं' गर्भघातिनीं वृद्धां गां
वा 'क्षदन्ते' हिंसन्ति । अयं सत्कारः स्मृतिषु प्रसिद्धो युगान्तरधर्मो द्रष्टव्यः^३ । एवंमेवा-
त्रापि, 'अग्निं मन्यन्ति' इति यदस्ति, 'एतदस्मै' सोमायातिथिसत्कारार्थं 'क्षदन्ते'
अग्नेर्देवपशुत्वात् । यथाऽनड्वान् हव्यं वहति; तथाऽग्निरपि हव्यं वहति तस्मादग्नेः
पशुसाम्यम् ।

अत्र सोमांसा । सप्तमाध्याये तृतीयपादे चिन्तितम्—

“वैष्णवे त्रिकपाले वैष्णवान्नवकपालतः ।

धर्मातिदेशः स्यान्नो वा विद्यतेऽत्राग्निहोत्रवत् ॥ १४ ॥

श्रुत्या वैष्णवशब्दोऽयं देवताया विधायकः ।

स गौणवृत्तिमाश्रित्य धर्मान्नातिदिशत्यतः^४ ॥ १५ ॥

आतिथ्येष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः । तत्र श्रुतौ वैष्णवशब्दो राजसूयगते
वैष्णवे त्रिकपाले प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्दवन्नवकपालधर्मानतिदिशतीति पूर्वः पक्षः ।
विष्णुर्देवता यस्येति विग्रहे विहिततद्विदितप्रत्ययो^५ 'देवतामभिधत्ते, न तु धर्मान् । तस्मा-
न्नप्रतिदिशति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये

प्रथमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ [१५]

सोम राजा के आ जाने पर अग्नि का मन्यन [= जलाना] किया जाता है । जिस
प्रकार लोक में मनुष्यों के राजा जब आते हैं अथवा अन्य महान् पुष्य जब आते हैं तो
अतिथि सत्कार के लिए एक वृषभ का अथवा एक गर्भघातक [= बाँझ] वृद्ध गाय का
वध करते हैं, उसी प्रकार यहाँ भी अग्नि का जो मन्यन करते हैं वह पशु वध के समान
हैं क्योंकि अग्नि देवताओं का पशु है [जैसे बेल हव्य का वहन करता है वैसे ही अग्नि
भी हव्य का वहन करता है] ।

॥ इस प्रकार तृतीय अध्याय में चतुर्थ खण्ड को हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

१. शतपथे च श्रुतमेवमेव (द्र० १४ पृष्ठे टि० १) ।
२. षडर्थ्या भवन्ति । आचार्य ऋत्विक् स्नातको राजा विवाहः प्रियोऽतिथिरिति—
इति गो० गृह्य० ३.१०.२२, २३ ।
३. शत० ब्रा० ३.४.१.२ । गो० गृह्य० ४.१०.१ । 'महोक्षं वा महाजं श्रोत्रियायो-
पकल्पयेत्'—इति याज्ञ० सं० १.१.९ । 'दाशगोघ्नो सम्प्रदाने'—इति पा० सू०
३.४ ७३ । 'गोघ्नोऽतिथि' सि० कौ० ।
४. जै० न्या० मा० वि० ७.३.६.१७ ।
५. 'सास्य देवता'—इति पा० सू० ४.२.२४ ।

अथ पञ्चमः खण्डः

अग्निमन्थनं विधाय तत्रत्या ऋचो जिघातुं प्रैषमन्त्रं विधत्ते—

अग्नये मध्यमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः ॥ इति ।

i. १६ [iii. ५] 'मध्यमान-अग्नि के लिए मन्त्र का पाठ करो'—इस प्रकार अध्वर्यु होता से कहता है ।

तत्र प्रथमामृचं विधत्ते—

अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाह ॥ इति ।

सविता देवता गायत्र्या ऋचः, सा सावित्री । अत्र च, अभि त्वा देव सवितरिति सविता मन्त्रदेवत्वेन श्रूयते तस्मादियमृक्सावित्री ।

होता 'अभि त्वा देव सवितः' आदि सविता-देवताक ऋचा का पाठ करता है ।

अत्र प्रैषानुवचनमन्त्रयोर्ज्ञेयधिकरण्यरूपं चोद्यमुद्गावयति—

तदाहुर्यदग्नये मध्यमानायानुवाचाऽऽहाथ कस्मात्सावित्री-
मन्वाहेति ॥ इति ।

तत्तत्र ब्रह्मवादिनश्चोद्यमाहुः । यद्यस्मात्कारणादध्वर्युरग्नये मध्यमानायेत्यग्नयेऽनुकू-
ल्या वाचा प्रैषमन्त्रमाह तत्तस्मात्कारणादाग्नेयी होत्राऽनुवक्तव्या तां परित्यज्याथा-
नन्तरं कस्मात्कारणाद्दोता सावित्रीमृचमनुब्रूते । इतिशब्दश्चोद्यसमाप्त्यर्थः ॥

यहाँ ब्रह्मवादी कहते हैं कि जब [अध्वर्यु ने] मध्यमान अग्नि के लिए अनुवचन किया था तो [अग्नि-देवताक ऋचा का पाठ होना चाहिए था तो उसे छोड़कर सविता-देवताक ऋचा का पाठ वह क्यों करता है ?

तस्य चोद्यस्योत्तरमाह—

सविता वै प्रसवानामीशे । सवितृप्रसूता एवैनं तन्मन्थन्ति तस्मात्-
सावित्रीमन्वाह ॥ इति ।

योऽयं सविता देवः स एव प्रसवानां कर्मस्वनुज्ञानामीशे स्वामी भवति । तथा सति तत्तेन मन्त्रपाठेन सवित्राऽनुज्ञाता एव सन्त एनमग्निं मन्थन्ति । तस्मात्कारण-
त्सावित्रीमृचमनुब्रूयात् ॥

क्योंकि सविता देव ही कर्मों में अनुज्ञा के स्वामी हैं । इस मन्त्र पाठ के द्वारा सविता की प्रेरणा से ही इस अग्नि का मथन करते हैं, इसीलिए सविता-देवताक ऋचा का पाठ करते हैं ।

द्वितीयामृचं विधत्ते—

मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिवीयामन्वाह^१ ॥ इति ।

द्यौश्च पृथिवी च देवते यस्या ऋचः सेयं द्यावापृथिवीया ।

होता 'मही द्यौः पृथिवी च नः' आदि द्यावापृथिवी-देवताक ऋचा का पाठ करता है ।

अत्रापि पूर्ववच्चोद्यपरिहारी दर्शयति—

तदाहुर्द्यदग्नये मथ्यमानायानुवाचाऽऽहाथ कस्माद्द्यावापृथिवीयामन्वा हेति, द्यावापृथिवीभ्यां वा एतं जातं देवाः पर्यगृह्णंस्ताभ्यामेवाद्यापि परिगृहीतस्तस्माद्द्यावापृथिवीयामन्वाह ॥ इति ।

पुरा कदाचिद्देवा उत्पन्नमग्निं द्यावापृथिवीभ्यां परिगृहीतवन्तः । अद्यापि ताभ्यामेव परिगृहीतो दृश्यते । पावकोऽग्निभूम्या परिगृहीतः प्रकाशकसूर्यरूपोऽग्निर्दिवा परिगृहीतः । तस्मादग्निपरिग्रहाय द्यावापृथिवीदेवताकाया ऋचोऽनुवचनं युक्तम् ॥

यहां ब्रह्मवादी कहते हैं कि जब [अर्धयुं ने] मध्यमान अग्नि के लिए अनुवचन किया था तो द्यावापृथिवी-देवताक ऋचा का पाठ वह क्यों करता है ? वस्तुतः जब अग्नि उत्पन्न हुआ तब देवताओं ने उसे द्यौ और पृथिवी के बीच में पकड़ा, और आज भी इन दोनों के बीच में पकड़ रखा है । इसीलिए द्यावापृथिवी-देवताक ऋचा का वह पाठ करता ।

तृतीयाद्यास्तिस्र ऋचो विधत्ते—

त्वामग्ने पुष्करादधीति^२ तृचमाग्नेयं गायत्रमन्वाहाग्नौ मथ्यमाने । स्वयैवेनं तद्देवतया स्वेन च्छन्दसा समर्धयति ॥ इति ।

अस्य तृचस्याग्निदेवताकत्वेन वैयधिकरण्यचोदानुदयात् स्वयैवेत्यादिना प्रशंसैव क्रियते । गायत्रीछन्दोऽग्नेः स्वकीयमुभयोः प्रजापतिमुखजन्यत्वात् ।^३

अग्नि मन्थन के समय 'त्वामग्ने पुष्करादधि' आदि अग्नि-देवताक एवं गायत्री छन्दस्क तृच का पाठ करता है । इस प्रकार वह यजमान उसी के देवता और उसी के छन्द के द्वारा इसको समृद्ध करता है ।

प्रथमायऽमृचि द्वितीयपादमनूद्य प्रशंसति—

अथर्वा निरमन्थतेति रूपसमृद्धमेतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्वरूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृगभिर्वदति ॥ इति ।

१. ऋ० १.२२.१३ ।

२. ऋ० ६.१६.१३-१५ ।

३. द्र० १७ पृष्ठे ।

अथर्वख्य ऋषिर्निःशेषेण मन्यनं कृतवानित्युच्यते । तदेतद्वचनमग्निमन्यनस्याऽऽनु-
कूल्येन रूपेण समृद्धम् ।

‘अथर्वा नामक ऋषि ने निःशेष रूप से अग्नि का मन्यन किया’—[ऋकगत इस
वचन की अनुकूलता के द्वारा] अग्नि-मन्यन रूप यह कर्म रूप से समृद्ध है । जो यज्ञ
अपने रूप में समृद्ध है वही यज्ञ की समृद्धि है । जो कर्म जैसा किया जाने वाला है वैसा
मन्त्र के द्वारा वर्णित होना ही रूप-समृद्धि है ।

इत्थमुक्तास्वग्निमन्यनास्वृक्षु पञ्चस्वतृक्तासु षष्ठप्रभृतीनामृचामनुवचनात् पूर्वं नैमि-
त्तिकाः काश्चिदहो विधत्ते—

स यदि न जायेत यदि चिरं जायेत राक्षोघ्न्यो गायत्र्योऽनूच्याः ॥ इति ।

पञ्चानामृचामनुवचने सति तस्मिन् काले यदि सोऽग्निर्नोत्पद्येत तत उत्पत्तिलिङ्गं
धूमादिरूपं यदि न दृश्येत दृश्यमानेऽपि वा लिङ्गे यदि सहसा नोत्पद्यते किंतु विलम्बेन
तदानीं सहसा तदुत्पत्त्यर्थं रक्षोहननलिङ्गोपेता गायत्रीछन्दस्का ऋचोऽनुब्रूयात् ।

वह अग्नि यदि न उत्पन्न हो अथवा [धूम के दृश्यमान होने पर भी] यदि विलम्ब
से उत्पन्न हो तो [तदुत्पत्त्यर्थं] रक्षोहनन और गायत्रीछन्दस्क ऋचा का पाठ
करना चाहिए ।

प्रतीकग्रहणेन ता ऋचो दर्शयति—

अग्ने हंसिन्य^१त्रिणमित्येताः ॥ इति ।

अग्ने हंसीत्यादिके सूक्ते^१ नवर्चो विद्यन्ते । एता रक्षोहननलिङ्गकाः ।^१

तासामनुवचने प्रयोजनमाह—

रक्षसामपहत्ये ॥ इति ।

राक्षाओं के हनन के लिए ‘अग्ने हंसि न्य^१त्रिणम्’ इत्यादि ये [नौ ऋचाएँ पढ़ी
जाती हैं] ।

कः प्रसङ्गो रक्षसामित्याशङ्क्याऽऽह—

रक्षांसि वा एनं तर्ह्यालभन्ते यर्हि न जायते यर्हि चिरं जायते ॥ इति ॥

यस्मिन् काले मध्यमानस्य बह्वैः सर्वथाऽनुत्पत्तिर्विलम्बो वा भवेत्तदानीमेवं वर्ति
रक्षांस्येवाऽऽलभन्ते संस्पृशन्ति प्रतिबध्नन्तीत्यर्थः । ततो रक्षोहननाय ता ऋचः
पठनीयाः ॥

१. ऋ० सं० १०.११८.१-९ ।

२. तथा चानुक्रम्यते—‘अग्ने हंस्युक्षय आमहीयव आग्नेयं राक्षोघ्नं गायत्रं तु’—
इति । आश्रमलायनेनापि सूत्रितम्—अजायमाने त्वेतस्मिन्नेवावसानेऽग्ने हंसिन्य-
त्रिणमिति सूक्तमावपेत’ इति श्री० २.१६.३, ४ ।

क्योंकि जब अग्नि उत्पन्न नहीं होता या विलम्ब से प्रकट होता है तो राक्षस उसे पकड़ लेते हैं ।

नैमित्तिका ऋचो विधाय प्रकृतामेव षष्ठीमृचं विधत्ते—

स यद्येकस्यामेवानूक्तायां जायेत यदि द्वयोरथोत ब्रुवन्तु जन्तव इति जाताय जातवतीमभिरूपामनुब्रूयात् ॥ इति ।

राक्षोघ्नीनामृचां मध्ये यद्येकस्यामेव पठितायां स बह्विजयित यदि वा द्वयोः पठितयोरुत्पद्येत । एवं तृतीयादीनामुपलक्षणम् । अथेदानीमुत्पत्तिक्षण एव, उत ब्रुवन्त्वित्येताम् 'अनुब्रूयात्' । सा च जातायाभिरूपा जातस्याग्नेरनुकूला । तदेवाऽऽनुकूल्यं जातवतीमिति शब्देन स्पष्टीक्रियते । जातं जन्मवाचिपदं तदस्यामस्तीति जातवती तस्या ऋचो द्वितीयः पाद एवं पठ्यते—'उदग्निर्वृत्रहाऽजनि' इति । तस्मिन्नजनीति जन्मवाचकं पदमस्ति ।

[राक्षोघ्नी ऋचाओं में से] यदि एक के ही पाठ करने पर वह [अग्नि] उत्पन्न हो जाता है, अथवा वो ऋचा के पाठ से, तो अग्नि की उत्पत्ति के उपयुक्त जन्मवाचक पद से युक्त 'उत ब्रुवन्तु जन्तव' आदि ऋचा का पाठ करना चाहिए [क्योंकि 'अजनि' यह जन्मवाचक पद इस ऋचा में है] ।

अस्या ऋचोऽभिरूपत्वं प्रशंसति—

यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धम् ॥ इति ।

जो यज्ञ के उपयुक्त है वह यज्ञ समृद्ध [=पूर्ण] है ।

सप्तमीमृचं विधत्ते—

आ यं हस्ते न खादिनमिति ॥ इति ।

अनुब्रूयादिति शेषः । सा च संहितायां पठिता—

'आ यं हस्ते न खादिनं शिशुं जातं न बिभ्रति । विशामग्निं स्वध्वरम्' २ ॥ इति ।

तस्या अयमर्थः—यंशब्दः प्रसिद्धवाची । नशब्द उपमार्थः । यं मन्थनेन प्रसिद्धम् 'अग्निं हस्ते न' हस्ते इव ऋत्विजः 'आ बिभ्रति' समन्ताद्वारयन्ति । तत्तदृत्विजां हस्ताभ्यां मन्थनं हस्तधारणसदृशं शिशुं जातं नेत्यनेन दृष्टान्तोऽभिधीयते । जातं शिशुमिव । यथा सद्यः समुत्पन्नं शिशुं हस्ताभ्यां धारयन्ति तद्वत् । कीदृशमग्निं विशां स्वध्वरम्, शोभनोऽध्वरो यागो यस्याग्नेः सोऽयं स्वध्वरः । विशां प्रजानामृत्विज्यजमानरूपाणामध्वरनिष्पादकम् । पुनरपि कीदृशम् । खादिनं हविरादीनां भक्षकमिति ।

'आ यं हस्ते न खादिनम्' आदि ऋचा का पाठ करना चाहिए ।

अस्यामृचि प्रथमपादे हस्तशब्देन विवक्षितमर्थं दर्शयति—

हस्ताभ्यां ह्येनं मन्थन्ति ॥ इति ।

हि यस्मादेनमग्निं हस्ताभ्यां मन्थन्ति तस्माद्वस्ते धारणमुपपद्यते ॥

मन्त्र में 'हस्त' पद इसलिए है क्योंकि इस [अग्नि] को हाथों से ही तो मथते हैं ।

द्वितीयपादे पूर्वभागमनूद्य तात्पर्यं दर्शयति—

शिशुं जातमिति शिशुरिव वा एष प्रथमजातो यदग्निः ॥ इति ।

योऽग्निर्मन्यनेन प्रथममुत्पन्न एष शिशुना सदृश इत्येतस्य भागस्य तात्पर्यम् ॥

मन्त्रगत 'शिशु जातम्' का अर्थ है जो अग्नि मन्यन से प्रथमतः उत्पन्न होता है वह बच्चे के जन्म लेने के ही समान है ।

द्वितीयपादस्योत्तरभागं तृतीयपादं चानुवदति—

न बिभ्रति विशामग्निं स्वध्वरमिति ॥ इति ।

अत्र नेति पदं व्याचष्टे —

यद्वै देवानां नेति तदेषामोऽमिति ॥ इति ।

देवानां संबन्धिनि मन्त्रे क्वचित्क्वचिन्नेति पदं यदेवास्ति तदेषां देवप्रतिपादकानां मन्त्राणां नेति पदमोमित्येतस्मिन्नर्थे वर्तते^१ । लोके प्रतिषिद्धवाची नेति शब्दो वेदेऽङ्गीकारवाची । न ओमित्यस्य पदस्यार्थे वर्तते । तथा सति लोकवैपरीत्यस्य दृष्टत्वादुपमाथोऽपि वक्तुं शक्यते । तदेतदुभयं निरुक्तकारेणोक्तम्— 'नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम्' इति । 'उपरिष्ठादुपचार उपमार्थीयः'^२ इति च । अयं च नेति शब्दः शिशुं जातं नेत्युपमेयादुपरिष्ठात् प्रयुज्यते । तस्मादुपमार्थी । देवानामित्यत्र देवप्रतिपादकानां मन्त्राणां संबन्धीति व्याख्यातम् । यद्वा दकारवकारयोर्विपर्ययेन वेदानां संबन्धीति व्याख्येयम् ॥

'न बिभ्रति' आदि देव संबन्धी मन्त्र में कहीं कहीं 'न' पद जो होता है वह इन [देव प्रतिपादक मन्त्रों] में 'ओम्' [=अङ्गीकार करना] के अर्थ में प्रयुक्त है ।

अष्टमीमृचं विधत्ते—

प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तममिति प्रह्वियमाणायाभिरूपा ॥ इति ।

अनुवक्तव्येति शेषः^४ । आहवनीये प्रक्षिप्यमाणोऽयं मथितोऽग्निः प्रह्वियमाणस्तस्येयमृगनुरूपा । कथमिति चेत्तदुच्यते । देववीतये देवानां कामायाभिलाषाय वसुवित्तममिति—

१. 'यद्वै नेत्यृचि ओमिति तत्'—इति च शत० ब्रा० १.४.१.३ ।

२. वक्ष्यति च परस्तात्—'ओमिति वै देवं तथेति मानुषम्'—इति ऐ० ब्रा० ७.३.६ ।

३. निरु० १.४ ।

४. 'प्र देवं देववीतय इति (ऋ० सं० ६.१६.४१) द्वे'—आश्व० श्री० २.१६.७ ।

शयेन हविर्लक्षणधनाभिज्ञं देवं मथितमग्निं हे ऋत्विजः प्रभरत, आहवनीये प्रहरत प्रक्षिपत । तस्मात् प्रह्लियमाणानुरूपत्वम् । अत्र 'जातायानुब्रूहि' इत्यध्वर्युणा प्रेषितो होता पूर्वोक्तामुत ब्रुवन्तु जन्तव इत्येतामनुब्रूयात् । तथा प्रह्लियमाणायानुब्रूहितीत्येवं प्रेषितः प्र देवमित्यादिकामृचं ब्रूयात् । एवमुत्तरा अपि च । तदेतत्सर्वं तैत्तिरीयाः संगृह्याऽऽमनन्ति—'अग्नये मध्यमानायानुब्रूहितीत्याह । सावित्रीमृचमन्वाह सवितृप्रसूता एवैनं मन्यन्ति । जातायानुब्रूहि प्रह्लियमाणायानुब्रूहितीत्याह काण्डे काण्ड एवैनं क्रियमाणे समर्घयति । गायत्री सर्वाऽन्वाह^२ इति ॥

‘देवताओं की कामना के लिए अतिशय हवि रूप धन के स्वामी देव मथित-अग्नि को हे ऋत्विजों आहवनीय अग्नि में प्रक्षिप्त करो’—यह ऋचा [आहवनीय-अग्नि कुण्ड में] प्रक्षेप के उपयुक्त है ।

प्र देवमित्यस्या ऋचः प्रह्लियमाणाभि रूपत्वे यज्ञाङ्गसमृद्धिरूपं प्रयोजनं दर्शयति—
यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धम् ॥ इति ।

जो यज्ञ के उपयुक्त है वही यज्ञ समृद्ध है ।

अस्या ऋचस्तृतीयपादमनुवदति—

• आ त्वे योनौ निषीदत्विति ॥ इति ।

अयं मथितोऽग्निरागत्य स्वे योनौ स्वकीयस्थान आहवनीयाख्ये नितरामुपविश-
त्विति पादस्यार्थः ॥

‘बह आकर अपने स्थान पर बैठे’ ऋक्गत इस तृतीय पाद का अर्थ है यह मथित-
अग्नि आकर अपने ‘आहवनीय’ नामक स्थान पर निरन्तर बैठे ।

तस्मिन् पादे योनिपदं व्याचष्टे—

एष ह वा अस्य स्वो योनिर्यदग्निरग्नेः ॥ इति ।

आहवनीयाख्यो योऽग्निरस्ति, एष वा अस्य मथितस्याग्नेः स्वकीयं स्थानम् ॥

आहवनीय नामक जो अग्नि है वस्तुतः यही इस मथित-अग्नि का स्वकीय स्थान है ।

नवमीमृचं विधत्ते—

आ जातं जातवेदसीति ॥ इति ।

अनुब्रूयादिति शेषः । सा ऋचं संहितायामास्नाता—

आ जातं जातवेदसि प्रियं शिशीतातिथिम् । स्योन आ गृहपतिम्^३ ॥ इति ।

१. ब्रूहि प्रेष्यश्रीषड्वोषडावहानामादेः—इति (पा० सू० ८.२.९१) प्लुतिः ।

२. तै० सं० ६.३.५ ३ ।

३. ऋ० सं० ६.१६.४२ ।

अस्यायमर्थः—कीदृशमाहवनीयस्य प्रीतिहेतुमतिथिम् । इदानीमागतत्वादतिथि-
रूपम् । स्योने सुखकर आहवनीय आ गृहपतिमागत्य गृहस्वामित्वेन वर्तमानम् ॥

‘आ जातं जातवेदसि’ आदि ऋचा का पाठ करना चाहिए ।

तस्यामृचि प्रथमपादे पदद्वयं व्याचष्टे—

जात इतरो जातवेदाः इतरः ॥ इति ।

इतर इदानीं मथितोऽग्निः सद्यःसमुत्पन्नत्वाज्जात इत्युच्यते । इतरः पूर्वसिद्धा-
हवनीयोऽग्निरिदानीं जातमिममग्निं वेत्तीति जातवेदा इत्युच्यते ।

यहाँ ‘जात’ का अर्थ है ‘सद्यः समुत्पन्न मथित-अग्नि’ । पहले से सिद्ध आहवनीय
अग्नि यहाँ उत्पन्न इस अग्नि को जानता है अतः ‘जातवेद’ कहते हैं ।

द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

प्रियं शिशितातिथिमित्येष ह वा अस्य प्रियोऽतिथिर्यदग्निरग्नेः ॥ इति ।

योऽग्निर्मन्थनेनोत्पन्न एष एवास्य पूर्वसिद्धस्याहवनीयस्याग्नेः प्रियश्चातिथिश्च ।

‘प्रियं शिशितातिथिम्’ का अर्थ है जो अग्नि [मन्थन से उत्पन्न] है यहो इस
[पूर्वसिद्ध आहवनीय] अग्नि का प्रिय एवं अतिथि है ।

तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

स्थोन आ गृहपतिमिति शान्त्यामेव न तदधाति ॥ इति ।

स्थोने सुखरूपे पूर्वग्नौ स्थापनं यदस्ति तत्तेन स्थापनेन नूतनमेवमग्निं शान्त्यामेव
स्थापयति । पूर्वग्नौ सुखनिवासहेतुत्वाच्छान्तित्वम् ॥

‘स्थोन आ गृहपतिम्’ का अर्थ है ‘सुखरूप पूर्व अग्नि में जो स्थापन है उस स्थापन
के द्वारा इस नूतन अग्नि को शान्ति के साथ स्थापित करता है ।

दशमीमृचं विधत्ते—

अग्निनाऽग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाद् जुह्वास्य इत्य-
भिरूपा ॥ इति ।

अनुच्येति शेषः । अस्या अयमर्थः—अग्निनाऽऽधारभूतेनाऽऽहवनीयेनानुगृहीत इदानीं
प्रहृतोऽग्निः सम्यग् दीप्यते । कीदृशोऽग्निः । कविर्विद्वान्कृताभिज्ञोऽत एव गृहपतिर्यज-
मानस्य गृहस्य पालकः । युवा नूतनः । देवेभ्यो हव्यं वहतीति हव्यवाद्, होमसाधनभूतः ।
जुहूरेवाऽऽस्यं मुखं यस्यासौ जुह्वास्यः । सेयमृक्^१ प्रह्वयमाणाग्निगुणकीर्तनात्तस्या-
ग्नेरनुरूपा ॥

‘विद्वान् यजमान के गृह का पालक युवा एवं जुष्टरूपं मुख से देवताओं के लिए हवि ले जाने वाला यह प्रक्षिप्त अग्नि आधारभूत आहवनीय अग्नि के द्वारा सम्यक् रूप से प्रदीप्त किया जाता है’ यह ऋचा कर्म के उपयुक्त है ।

तदेतदानुरूप्यं प्रशंसति—

यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धम् ॥ इति ।

जो यज्ञ के अनुकूल है वही उसकी समृद्धि है ।

एकादशीमृचं विधत्ते—

त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्सतेति ॥ इति ।

अनुब्रूयादिति शेषः । हे नूतनाग्ने त्वं सिद्धेनाऽऽहवनीयेनाग्निना समिध्यस इति तृतीयपादगतेन^१ पदेन योज्यम् । उभयोरग्नयोर्विद्यमानत्वात् सम्यगनुष्ठाननिर्वाहकत्वाद् वा सच्छब्दवाच्यत्वम् । ‘अग्ने महीं असि ब्राह्मणभारत’^२ इति श्रुतेर्ब्राह्मणजात्यभिमानित्वाद् विप्रत्वम् ॥

‘हे नूतन अग्नि तुम आहवनीय अग्नि में प्रदीप्त किये जाते हो, ब्राह्मण ब्राह्मण के द्वारा, अच्छा अच्छे के द्वारा प्रदीप्त किया जाता है’ इस ऋचा का पाठ करना चाहिए ।

तदेतदुभयं विशदयति—

विप्र इतरो विप्र इतरः सन्नितरः सन्नितरः ॥ इति ।

इस ऋचा में नूतन एक अग्नि एक विप्र है दूसरा अहवनीय अग्नि दूसरा विप्र है । एक नूतन अग्नि अच्छा है दूसरा अहवनीय अग्नि अच्छा है ।

तृतीयपादमन्त्रं व्याचष्टे—

सखा सख्या समिध्यस इत्येष ह वा अस्य स्वः सखा यदग्नि-
रग्नेः ॥ इति ।

योऽग्निराहवनीयाख्य एष एवास्याग्नेर्मथितस्य स्वकीयः सखा ॥

‘सखा सख्या समिध्यसे’ में जो आहवनीयाख्य अग्नि है यही इस मथित-अग्नि का अपना मित्र है ।

द्वादशीमृचं विधत्ते—

तं मर्जयन्त सुक्रतुं पुरोयावानमाजिषु । स्वेषु क्षयेषु वाजिनमिति^३ ॥ इति ।

अनुब्रूयादिति शेषः । हे ऋत्विजस्तं नूतनमग्निं मर्जयन्त शोधयन्त । कीदृशं शोभनस्य क्रतोर्निर्वाहकम् । आजिषु सङ्ग्रामेषु पुरोयावानं पुरोगन्तारम् । स्वेषु क्षयेषु स्वकीयेषु गृहेष्वाहवनीयादिषु वाजिनमघ्नवन्तं गच्छन्तं वा ॥

१. स एष तृतीयपादः—‘सखा सख्या समिध्यसे’—इति सं० ८.४३.१४ ।

२. तै० ब्रा० ३.५.३ ।

३. सं० ८.८४.८ ।

‘तं मर्जयन्त’ आदि ऋचा का पाठ करना चाहिए । ‘हे ऋत्विज ! शुभ कर्म के निर्वाहक, संग्रामों में आगे जाने वाले, अपने आहवनीयादि गृहों में अन्तवान् [अथवा जाते हुए] उस नूतन अग्नि का शोधन करो ।’

क्षयशब्देनात्राऽऽहवनीयाग्निरूपगृहविवक्षां दर्शयति—

एष ह वा अस्य स्वः क्षयो यदग्निरग्नेः ॥ इति ।

यहाँ जो आहवनीय अग्नि है यही इस मथित अग्नि का अपना घर है ।

त्रयोदशीमृचं विधत्ते—

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इत्युत्तमया परिदधाति^१ ॥ इति ।

उत्तमया चानया परिदधाति, अनुवचनं समापयेत् । यदाहाऽऽश्वलायनः—‘यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति परिदध्यात्’ ‘सर्वत्रोत्तमां परिधानीयेति विद्यात्’ इति ॥^२

‘यज्ञेन’ आदि अन्तिम ऋचा से अनुवचन की समाप्ति करनी चाहिए ।

उदाहृतमृचः पादं व्याचष्टे—

यज्ञेन वै तद्देवा यज्ञमयजन्त यदग्निनाऽग्निमयजन्त ते स्वर्गं लोकमायन् ॥ इति ।

अग्निना प्रह्लियमाणेन नूतनेन पूर्वसिद्धमाहवनीयाग्निमयजन्त पूजितवन्त इति यदस्ति तेन कारणेन यज्ञेन वै देवा यज्ञमयजन्तेत्युच्यते । उभौ यज्ञशब्दौ स्वकारणभूतमग्निद्वयमुपलक्षयतः । देवशब्देनेदानीं देवत्वेन वर्तमानाः पूर्वसिद्धा ऋत्विजो विवक्षिताः । ते च पूर्वमनुष्ठितेन यागेन स्वर्गलोकं प्राप्ताः ॥

जो प्रक्षिप्त नूतन अग्नि के द्वारा पूर्वसिद्ध आहवनीय अग्नि का यजन किया गया इसीलिए देवताओं ने यज्ञ द्वारा ही यज्ञ किया—यह कहा है, और पूर्व-अनुष्ठित याग के द्वारा उन्होंने स्वर्गलोक को प्राप्त किया ।

अवशिष्टं पादत्रयं पठति—

तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा इति ॥ इति ।

इदानीं देवत्वेन वर्तमानैः पूर्वसिद्धैर्ऋत्विग्भ्यजमानैर्यानि ज्योतिष्टोमादीनि कर्माण्यनुष्ठितानि तानि सर्वाणि प्रथमानि धर्माण्यादिसृष्टिकालीनानि सुकृतसाधनान्यासन् । ते ह ते चानुष्ठातारो महिमानो महत्त्वोपेता नाकं सचन्त कं सुखमकं दुःखं तद्रहितो भोगो नाकस्तं संप्राप्तवन्तः । यत्र यस्मिँल्लोके पूर्वे साध्याः पूर्वसृष्टिगता यज्ञादिसाधका इदानीं यज्ञादिभिः साध्यत्वेन वर्तमाना देवाः सन्ति वर्तन्ते तं नाकं सचन्तेति पूर्वत्रान्वयः ॥

[यजमानों के द्वारा जो ज्योतिष्टोम आदि कर्म का अनुष्ठान किया गया] वे [सभी] कर्म प्रथमतः [सृष्टि के आदिकाल में] थे । उन सहस्त्वयुक्त [अनुष्ठान करने वालों] ने दुःखरहित भोग को प्राप्त किया । जिस लोक में पूर्वसृष्टिगत यज्ञादि के साधक देव हैं [उस स्वर्ग को प्राप्त किया] ।

चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

छन्दांसि वै साध्या देवास्तेऽग्नेऽग्निमाऽग्निमयजन्त ते स्वर्गं लोक-
मायन् ॥ इति ।

छन्दांसि वै गायत्र्यादिच्छन्दोभिमानिन एव साध्या इदानीं जनैः पूज्या देवास्तेऽग्ने च पूर्वसृष्ट्याग्निना मथितेनाग्निनाऽऽहवनीयमग्निमयजन्त पूजितवन्तः । ते च तेन यागेन स्वर्गं प्राप्ताः ॥

वस्तुतः गायत्री आदि छन्द [के अभिमानी देव] हो साध्य देव हैं जिन्होंने पूर्वसृष्ट-
मथित अग्नि के द्वारा आहवनीय अग्नि का पूजन किया । उन्होंने [उस याग के द्वारा]
स्वर्गलोक को प्राप्त किया ।

न केवलं छन्दोदेवा एव चतुर्थपादे विवक्षिताः कित्वन्येऽर्पित्याह—

आदित्याश्चैवेहाऽऽसन्नज्जिरसश्च तेऽग्नेऽग्निनाऽग्निमयजन्त ते स्वर्गं
लोकमायन् ॥ इति ।

इदानीमादित्यशब्देनाभिधेया देवा अज्जिरःशब्देनाभिधेया ये चर्ष्यस्ते द्विविधा
अपीहेवाऽऽसन्नभूमावेव पूर्वसृष्टी मनुष्यरूपेणावस्थिताः । तेऽग्न इत्यादि पूर्ववत् । तदेवं
चतुर्थपादतात्पर्यद्वयमुक्तम् । यद्वा छन्दांसीत्यादिकमेव चतुर्थपादतात्पर्यम् । आदित्या-
दिकमितरपादतात्पर्यमिति द्रष्टव्यम्^१ ॥

आदित्य और अज्जिरा भी प्रथमतः उत्पन्न थे जिन्होंने पूर्वसृष्ट-मथित अग्नि के
द्वारा आहवनीय अग्नि का यजन किया और उन्होंने स्वर्गलोक को प्राप्त किया ।

येयमाहवनीयेऽग्नी मथिताग्निप्रक्षेपलक्षणाहुतिस्तां प्रशंसति—

सैषा स्वर्ग्याहुतिर्यदग्न्याहुतिर्यदि ह वा अप्यब्राह्मणोक्तो यदि दुरुक्तोक्तो
यजतेऽथ हैषाऽऽहुतिर्गच्छत्येव देवान्न पाप्मना संसृज्यते ॥ इति ।

अग्निरूपद्रव्याहुतिर्या विद्यते सैषा स्वर्गाय हिता ।^२ 'यदि हेत्यादिना स्वर्गत्वमेव
स्पष्टीक्रियते । ब्राह्मणं विधायकं वाक्यम्, तेन प्रेरितो ब्राह्मणोक्तः, तद्विपरीतः पण्डित-

१. एष मन्त्रः सायणेन संहिताभाष्ये पञ्चधा व्याख्यातः, यास्केन च स्वमते आख्यान-
मते चेति द्विधा व्याख्यातः (१२.४१) । आदित्यादीनामप्यर्था नैरुक्तमते
विभिन्ना एव (२.६., १३.) ।

२. स्वर्ग्या । 'तस्मै हितम्'—इति पा० सू० ५.१.५ ।

मन्यः स्वबुद्धयैव यत्किंचिद् योऽनुतिष्ठति सोऽयम् 'अब्राह्मणोक्तः' । पुरुषेणान्यथाऽबुद्धं विधिवाक्यं दुरुक्तम्, तेन प्रेरितो दुरुक्तोक्तः । अथवा स्मृतिष्वब्राह्मणत्वेन प्रतिपादितो योऽस्ति सोऽयमब्राह्मणोक्तः ॥

तद्यथा—“अब्राह्मणास्तु षट्प्रोक्ता इति शातातपोऽब्रवीत् ।

आद्यस्तु राजभृत्यः स्याद्विद्वतीयः क्रयविक्रयी ॥

तृतीयो बहुयाज्याख्यश्चतुर्थोऽश्रौतयाजकः ।

पञ्चमो ग्रामयाजी च षष्ठो ब्रह्मबन्धुः स्मृतः^२ ॥ इति ।

यद्यपि याजनाध्यापनप्रतिग्रहा ब्राह्मणस्य जीवनहेतुत्वेन विहितत्वाद्^३ अनिषिद्धा-
स्तथाऽपि यावता जीवनं निष्पद्यते तावदेव याजनं शास्त्रेणाङ्गीकृतम् । यस्तु सत्यपि
जीवने धनाधिक्यवाञ्छया याजनशीलः सोऽत्र बहुयाजी विवक्षितः । यः पुमान् श्रौत-
कर्मण्यधिकृतोऽनादरेण स्वयं श्रौतं नानुतिष्ठति, अन्यानपि नानुष्ठापयति किन्तु स्मार्त-
कर्मपरः सन्ननुतिष्ठत्यनुष्ठापयति सोऽयमश्रौतयाजकः । ग्रामे नगरे च योग्यायोग्याश्च
यावन्तः सन्ति, धनाभिलाषेण तावतां सर्वेषां याजको ग्रामनगरयाजी । यः पुमान् प्रातः
सूर्योदयात् प्राक् सन्ध्यां नोपास्ते, सायं चास्तमयात् प्राङ्नोपास्ते, सोऽयं ब्रह्मबन्धुः ।
एते षडब्राह्मणत्वेन स्मृतिषूक्ताः । दृष्टान्यपवादरूपाणि वचनानि दुरुक्तानि, तैरभिशास्तो
दुरुक्तोक्तः । 'अब्राह्मणोक्तो' वा 'दुरुक्तोक्तो' वा यद्यपि 'यजते' अथाऽप्येषाऽऽहवनीयि
हुता मथिताऽन्याहुतिर्देवान् प्राप्नोत्येव । ततो यजमानस्य पापसंसर्गो न भवति ॥

यह जो अग्नि की आहुति है वह स्वर्ग में ले जाने वाली, आहुति है । यदि यजन
करने वाला ब्राह्मण नहीं भी है अथवा यदि दुरुक्त अर्थात् ठीक से वचन नहीं कहे गए
भी हैं, तो भी इसकी आहुति देवों तक पहुँचती ही है, यजमान का पापसंसर्ग नहीं होता ।

वेदनं प्रशंसति—

गच्छत्यस्याऽऽहुतिर्देवान्नास्याऽऽहुतिः पाप्मना संसृज्यते य एवं
वेद ॥ इति ।

उक्तार्थवेदिता यद्यपि यत्किंचित्कर्म विकलम्ननुतिष्ठति तथाऽपि तत्सर्वं
सकलं भवति ॥

१. 'पुरुषेयार्थविरुद्धम्' इति वा पाठः ।

२. 'अब्राह्मणास्तु षट्प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववादिना । आद्यो राजभृत्यस्तेषां द्वितीयः
क्रय-विक्रयी ॥ तृतीयः बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः । पञ्चमस्तु वृत्तस्तेषां
ग्रामस्य नगरस्य च । अनागतां तु यः पूर्वा सादित्यां चैव पश्चिमाम् । नोपासीत
द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः । इति वा पाठः ।

३. षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥—इति मनु० १०.७६ ।

जो इस प्रकार जानता है उसकी आहुति अवश्य ही देवताओं तक पहुँच जाती है; और यजमान को पाप-संसर्ग नहीं होता अर्थात् अनुष्ठान में कुछ वैकल्य भी यदि हो जाय तो वह भी परिपूर्ण होता है ।

न्यूनाधिकसंख्याभ्रमव्युदासाय विहितानामृचां संख्यां दर्शयति—

ता एतास्त्रयोदशान्वाह रूपसमृद्धाः ॥ इति ।

राक्षोघ्नीनां नैमित्तिकत्वात्^१ परित्यागेनेतरास्त्रयोदशसंख्याकाः^२ । ताश्च मध्यमानस्य जायमानस्य प्रह्वियमाणस्याऽऽहवनीयेन संसृज्यमानस्य च प्रतिपादनेनानुकूलेनैव रूपेण समृद्धाः ।

[नैमित्तिक होने से राक्षोघ्नी ऋचा को छोड़कर] उन तेरह ऋचाओं का पाठ करना चाहिए, जो [मध्यमाना, जायमान, प्रह्वियमाण और संसृज्यमान के प्रतिपादन में अनुकूल होने से] मन्त्र रूप से समृद्ध हैं ।

तामेतां समृद्धं प्रशंसति—

एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृगभिचदति ॥ इति ।

जो यज्ञ अपने रूप में समृद्ध है वही यज्ञ की समृद्धि है । जो कर्म जैसा किया जाने वाला है वैसा मन्त्र के द्वारा वर्णित होना ही उसकी रूप-समृद्धि है ।

आद्यन्तयोऽर्च्योरावृत्तिविधिमावृत्तानां संख्याप्रशंसां वेदनप्रशंसामावृत्तिप्रशंसां च दर्शयति—

तासां त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां, ताः सप्तदश संपद्यन्ते, सप्तदशो वै प्रजापतिर्द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्तावान् संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापत्यायतनाभिरेवाऽऽभी राध्नोति य एवं वेद, त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामन्वाह यज्ञस्यैव तद्वत्सौ नृहति स्थेम्ने बलायाविस्त्रंसाय ॥ १६ ॥ इति ।

पूर्ववद्^३ व्याख्येयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेय

ब्राह्मणभाष्ये तृतीयाध्याये पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ [१६]

१. द्र० इतः परस्तात् पृ० ९९ ।

२. एतास्त्रयोदशर्चस्तेतिरीयसंहितायामनुक्रमेणैवैकत्रास्नाताः (३.५.११) वस्तुतोऽत्र नैमित्तिकसंहिताः साकल्येनेह द्वाविंशतिः ऋचो विहिताः ।

३. द्र० इतः परस्तात् पृ० ८९ ।

उन [तेरह ऋचाओं] के मध्य प्रथम और अन्तिम ऋचा का तीन-तीन बार पाठ किया जाना चाहिए । इस प्रकार वे [मन्त्र] सत्रह हो जाते हैं, क्योंकि प्रजापति भी सत्रह हैं । बारह महीने, एक संवत्सर और पाँच ऋतुएँ [मिलकर सत्रह होते हैं] । संवत्सर ही प्रजापति है । जो इस प्रकार जानता है वह प्रजापति रूप आयतन के द्वारा साफल्य को प्राप्त करता है । अतः प्रथम और अन्तिम मन्त्र का तीन-तीन बार पाठ करना चाहिए । वस्तुतः ऐसा करके वह मानो यज्ञ के दोनों किनारों को कसकर बाँधता है, जिससे कि वह निसल न जाय और उसकी स्थिरता और शक्ति बनी रहे ।

॥ इस प्रकार तृतीय अध्याय में पञ्चम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः खण्डः

आतिथ्येष्टिमव्ये कर्तव्यमग्निमन्त्रनमुक्त्वा तदिष्टिशेषं विधत्ते—

समिधाऽग्निं दुर्वस्यताऽऽप्यायस्व समेतु त इत्याज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये भवत आतिथ्यवत्यौ रूपसमृद्धं एतद्वं यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कमे क्रियमाणमृगभिवदति ॥ इति ।

‘समिधाऽग्निम्’ इति प्रथमाज्यभागस्य पुरोनुवाक्या । ‘आप्यायस्व समेतु ते’ इति द्वितीयस्य । प्रथममन्त्रस्य द्वितीयपादे धृतैर्बोधयतातिथिमिति श्रूयमाणत्वाद-
तिथ्यवत्यौ ॥

i १७. [ii. ६] ‘समिधाग्निं’ और ‘आप्यायस्व’ आदि दो ऋचा दो आज्यभाग को पुरोनुवाक्या हैं । [प्रथम मन्त्र के द्वितीय पाद में ‘धृतैर्बोधयतातिथिम्’ है] । आतिथ्य युक्त पद होने से यह रूप से समृद्ध है । जो यज्ञ अपने रूप में समृद्ध है वही यज्ञ की समृद्धि है जो क्रिया करनी हो मन्त्र में उसका विधान होना ही रूप-समृद्धि है ।

तदेतदाक्षिपति—

सैषाऽऽग्नेर्यतिथिमती न सौम्याऽतिथिमत्यस्ति यत्सौम्याऽतिथिमती स्याच्छश्वत्सा स्यात् ॥ इति ।

सौम्या त्वतिथिशब्दोपेता नास्ति । आप्यायस्वेत्यस्यामृच्यतिथिशब्दस्याश्रवणात् । यदि सौम्याऽतिथिशब्दोपेता स्यात्तदानीं शश्वदवश्यं सा सौम्या पुरोनुवाक्या भवेत् । न त्वसादतिथिमती । तस्मादातिथ्यवत्याविति द्विवचनमयुक्तमित्यर्थः ॥

यह प्रथम ऋचा अग्नि-देवताक है और ‘अतिथि’ शब्द से युक्त है । किन्तु वह सोम-देवताक द्वितीय ऋचा तो ‘अतिथि’ शब्द से युक्त नहीं है । यदि सोम-देवताक वह ऋचा अतिथि शब्द से युक्त होती तो वह अवश्य ही पुरोनुवाक्या होती [और तभी ‘आतिथ्य-वात्यौ’ में द्विवचन युक्तियुक्त होता] ।

आक्षेपं समाधत्ते—

एतत्त्वेवैषाऽतिथिमती यदापीनवती ।^१ इति ।

तुशब्द आक्षेपनिवारणार्थः । आपोनमभिवृद्धिस्तद्वाचकस्याऽऽप्यायस्वेति शब्दस्य विद्यमानत्वादियं सौम्याऽऽपीनवती । यदापीनवत्त्वमस्ति, एतदेवैतेनाऽऽपीनवत्त्वेनैवैषा सौम्याऽतिथिमती संपद्यते । आपीनवत्त्वस्यातिथ्युपलक्षकत्वात् ॥^१

इसका 'आपीन' [=अभिवृद्धि] शब्द से युक्त होना ही 'अतिथि' शब्द से युक्त होना है । अर्थात् 'आप्यायस्व' ही अतिथि शब्द का उपलक्षक है ।

तदेवोपलक्षकत्वं विशदयति—

यदा वा अतिथिं परिवेविषत्या पीन इव वै स तर्हि भवति ॥ इति ।

तमतिथिं गृहस्वामी यद्वे परिवेविषति परिवेषणेन पात्रे भोज्यप्रक्षेपणेन भोजयति तर्हि तस्मिन् भोजनोत्तरकाले सोऽतिथिरापीन इवोदरपूर्त्या^२ वृद्धिं प्राप्त इव भवत्येव । तस्माद् वृद्धिवाचक आप्यायस्वेति शब्दोऽतिथिलक्षकः । अतो द्विवचनं पुरानुवाक्यात्वं च युक्तम् ॥

वस्तुतः अतिथि का जब सत्कार भोजन द्वारा करते हैं तो भोजनोपरान्त उदरपूर्ति के द्वारा वह मानो वृद्धि को प्राप्त करता है [इसलिए वृद्धि का वाचक 'आप्यायस्व' शब्द ही 'अतिथि' का उपलक्षक है । अतः द्विवचन का प्रयोग ठीक है] ।

आज्यभागयोर्याज्यां विधत्ते—

तयोर्युषाणेनैव यजति ॥ इति ।

प्रकृतावाग्मातो 'जुषाणोऽग्निराज्यस्य वेतु' । जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वे तु' इति च । तेनैव मन्त्रेण यजेत । अग्निवृत्राणीत्यादिके प्रकृतिगते^३ पुरोनुवाक्ये चोदकप्राप्ते अपोद्य यथा समिधाऽग्निमित्यादिके विहिते^४ तद्वद्याज्यान्तरप्रसक्तिं वारयितुं विधिः ॥

'जुषाण' से आरम्भ होने वाले दो याज्य मन्त्रों से ही उन दोनों आज्य भागों का यजन करना चाहिए ।

प्रधानस्य हविषो याज्यानुवाक्ये विधत्ते—

इदं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यामिति वैष्णव्यौ ॥ इति ।

१. अत एवाह चाश्वलायनः—'घाव्ये, अतिथिमन्तौ,—समिधाग्निं दुवस्यताप्यायस्व समेतु त इति' इति श्री० ४.५.३ ।

२. 'जुषाणः'—इतिपदयुक्तमन्त्रद्वयेनेति भावः । ती मन्त्री तै० ब्रा० ३.५.६ आग्नातो ।

३. द्र० इतः परस्तात् पृ० ३६ ।

४. द्र० इतः परस्तात् पृ० १०९ ।

याज्यानुवाक्ये कुर्यादिति शेषः ।^१

‘इदं विष्णुर्वि चक्रमे’ और ‘तदस्य प्रियमभि पाथो अङ्ग्याम्’ ये दोनों विष्णु-देवताक [ऋचा याज्यानुवाक्या] हैं ।

तयोर्विभागं विधत्ते—

त्रिपदाभनूच्य चतुष्पदया यजति ॥ इति ।

इदं विष्णुः,^२ इति त्रिपदा, तां पुरोनुवाक्यारूपेणानुब्रूयात् । ‘तदस्य प्रियम्’^३ इति चतुष्पदा तथा यजेत । याज्यारूपेण तां पठेत् ।

‘इदं विष्णुः’ आदि त्रिपदा का पुरोनुवाक्या के रूप में पाठ करके ‘तदस्य प्रियम्’ आदि चतुष्पदा का याज्या के रूप में पाठ करना चाहिए ।

ऋग्वेदयगतां पादसंख्यां प्रशंसति—

सप्त पदानि भवन्ति; शिरो वा एतद्वाङ्मस्य यदातिथ्यं, सप्त वै शीर्षन् प्राणाः शीर्षन्नेव तत्प्राणान् दधाति ॥ इति ।

आतिथ्येष्ट्येजशिरोरूपत्वाच्छिरसि चिद्भवतिनां प्राणानां सप्तत्वादत्र पादसंख्यया यज्ञस्या शिरसि सप्त प्राणाः स्थापिता भवन्ति ॥

[इस प्रकार दोनों मन्त्रों में] सात पाद होते हैं । जो आतिथ्येष्टि है वह मानो इस यज्ञ का सिर है, और सिर में सात प्राण अर्थात् इन्द्रियाँ रूप छिद्र हैं । इस प्रकार इन सात पादों को पढ़कर मानों यज्ञमान यज्ञ के सिर में सातों प्राणों को स्थापित करता है । संयाज्ये विधत्ते—

होतारं चित्राथमध्वरस्य प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्व इति स्विष्टकृतः संयाज्ये भवत आतिथ्यवत्यौ रूपसमृद्धे, एतद्वं यज्ञस्य समृद्धं यद्रूप-समृद्धं यत्कर्म क्रियमाणभृगुभिर्वदति ॥ इति ।

‘होतारम्’^४ इति पुरोनुवाक्या । ‘प्रप्रायम्’^५ इति याज्या । प्रथमाया ऋचश्चतुर्थ-पादे श्रिया त्ववग्निमतिथि जनानामिति श्रूयमाणत्वादातिथ्यवत्त्वम् । द्वितीयस्या अपि चतुर्थपादे द्युतानो दैव्यो अतिथिरिति ॥

‘होतारम्’ आदि और ‘प्रप्रायम्’ आदि स्विष्टकृत् हवि की पुरोनुवाक्या और याज्या हैं । [प्रथम और द्वितीय ऋचा का चौथा पाद] ‘अतिथि’ शब्द से युक्त होने के कारण दोनों ही ऋचा रूप से समृद्ध हैं । जो रूप की समृद्धि है वही वस्तुतः यज्ञ की समृद्धि है । जो क्रिया करनी हो मन्त्र में उसका विधान होना ही रूप-समृद्धि है ।

१. आश्व० श्रौ० ४.५.३ । ऐ० ब्रा० ९४ पृ० ।

२. ऋ० १.२२.१७ ।

३. ऋ० १.१५.५ ।

४. ऋ० १०.१.५ ।

५. ऋ० ७.८.४ ।

मन्त्रद्वयगतं छन्दः प्रशंसति—

त्रिष्टुभौ भवतः सेन्द्रियत्वाय ॥ इति ।

‘इन्द्रियं वै त्रिष्टुप्’ इति श्रुत्यन्तरात् त्रिष्टुभ इन्द्रियहेतुत्वं ॥

त्रिष्टुप् छन्दस्क वे दोनों मन्त्र [यजमान को] इन्द्रिय अर्थात् शक्ति से युक्त करने वाले होते हैं ।

अत्रेडामक्षणादूर्ध्वभाविक्तं व्यमपि चोदकेन प्राप्तं, तदेतद्वारयति—

इडान्तं भवतीडान्तेन वा एतेन देवा अराधनुवन्त्यदातिथ्यं, तस्मादिडान्तमेव कर्तव्यम् ॥ इति ।

पुरोडाशसंबन्धि यदेतदिडाभागभक्षणं तदन्तमेवाऽऽतिथ्येष्टिरूपं कर्म भवेत् । तावत्तव समृद्धिसिद्धेः । द्विविधमिडाभक्षणम् । अनुयाजयागात् पूर्वमुत्तरकालीनं च ॥

आतिथ्येष्टि रूप कर्म इडान्त अर्थात् अन्त में यज्ञान्न के भक्षण से समाप्त होता है । इस आतिथ्येष्टि रूप इडान्त कर्म के द्वारा देवताओं ने समृद्धि को प्राप्त किया । इसलिए इस इष्टि की समाप्ति इडान्त ही करनी चाहिए ।

तयोः पूर्वकालीनमत्रान्तत्वेन दर्शयितुमनुयाजान् निषेधति—

प्रयाजानेवात्र यजन्ति नानुयाजान् ॥ इति ।

[इडा भक्षण दो प्रकार से हो सकता है प्रयाज या अनुयाज अर्थात् याग के पहले या याग के बाद] इस इष्टि में प्रयाज आहुतियाँ ही दी जाती हैं; अनुयाज नहीं ।

अनुयाजानां यजने दोषं प्रकटयति—

प्राणां वै प्रयाजानुयाजास्ते य इमे शीर्षन् प्राणास्ते प्रयाजा येऽवाञ्चस्तेऽनुयाजाः स योऽत्रानुयाजान् यजेद्यथेमान् प्राणानालुप्य शीर्षं धित्सेत्तादृक्त्, ॥ इति ।

प्रशब्दसाम्यात् प्रयाजानां प्राणत्वं तदनुवर्तित्वसाम्यादनुयाजानामपि प्राणत्वम् । तथा सति ते य इमे शीर्षन् प्राणाः शिरस्यवस्थिताः श्वासादिकारिणः प्राणा ये केचित् सन्ति ये प्रयाजरूपाः प्रकृष्टसाम्यादुत्तमाङ्गवर्तित्वेन प्राणानां प्रकृष्टत्वम् । प्रयाजानां च प्रथमानुष्ठानत्वेन प्रकृष्टत्वम् । ये त्ववाञ्चो नाभेरधस्ताद् वर्तमाना अपानवाय्वादयस्तेऽनुयाजरूपा निकृष्टत्वसाम्यादपानवाय्वादीनां मव्याङ्गवर्तित्वेन निकृष्टत्वम् । अनुयाजानां पश्चाद्भावित्वे निकृष्टत्वम् । एवं सति यः पुमानत्राऽऽतिथ्येष्टावनुयाजान् यजेत्लोकं कश्चिद्यथेमानवादेशवर्तिनोऽपानवाय्वादीनालुप्य च्छित्त्वा शीर्षं धित्सेत्, शिरसि स्थापयितुमिच्छेत्, तादृक्त्, तथैव स पुमास्तत्कर्तुमिच्छेत् । अधोदेशवर्तिप्राणस्थानीयानुयाजानां

१. तै० सं० २.४.११.२; ३.२.९३; तै० ब्रा० १.७.९.२ (ब्र० ऐ० ब्रा० ३९ पृ०) ।

यज्ञशिरःस्थानीयातिथ्यकर्मण्यनुष्ठानमयुक्तं तथा पुत्रादिप्रजास्थानीयानामनुयाजानां शिरःस्थानीयेऽनुष्ठानमयुक्तमित्यपि द्रष्टव्यम् ।^१

प्रयाज और अनुयाज आहुतियाँ दोनों ही प्राण हैं । वे जो सिर पर स्थित श्वास आदि प्राण हैं, वे [उत्तमाङ्गस्थ होने के कारण प्रकृष्ट होने से] प्रयाज हैं, और जो नाभि से नीचे अपान वायु है वे [निकृष्ट होने से] अनुयाज हैं । जो यहाँ अनुयाज आहुतियाँ देता है वह उसी प्रकार है मानो प्राणों का छेदन करके शिर पर उसे स्थापित करना चाहता है [अर्थात् अधोदेशवर्ती प्राणस्थानीय अनुयाजों का प्रयोग यज्ञ के शिरस्थानीय आतिथ्य कर्म के अनुष्ठान में उपयुक्त नहीं है] ।

दोषान्तरमाह—

अतिरिक्तं तत्समु वा इमे प्राणा विद्रे ये चेमे ये चेमे, ॥ इति ।

ये चेमे शिरसि योग्याः, प्राणा येऽप्यमी नीचदेशस्थिताः प्राणास्ते सर्वे समुविद्रे संमूयैकत्र शिरस्यवतिष्ठेरन् । तच्चातिरिक्तं योग्यस्थानीयादधिकं शिरोरूपमातिथ्यं कर्म चक्षुरादीनामेव प्राणानां योग्यस्थानं नु त्वधोदेशव तनामपानादीनां तत्रावकाशोऽस्तीत्यर्थः ।

[दूसरा दोष यह है कि] जो ये [शिर पर रहने योग्य हैं और जो अधोवर्ती नीच देश में अवस्थित] प्राण हैं वे सभी एकत्र होकर शिर में अवस्थित होंगे । उससे अतिरिक्त [अर्थात् योग्यस्थानीय से अधिक शिरो रूप आतिथ्य कर्म चक्षु आदि इन्द्रियाँ ही योग्यस्थान है । अधोदेशवर्ती अपान आदि] की वहाँ कोई आवश्यकता नहीं है ।

नन्वनुयाजानामनुष्ठानाभावे कर्माङ्गसाकल्यलक्षणः फलविशेषो न प्राप्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—

तद्यदेवात्र प्रयाजान् यजन्ति नानुयाजास्तत्र सकाम उपाप्तो योऽनुयाजेषु योऽनुयाजेषु ॥ १७ ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणे प्रथमपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

तत्तस्मिन्नातिथ्यकर्मणि यदि प्रयाजानेव यजन्ति न त्वनुयाजास्तदानीमनुयाजेषु यः कामः फलविशेषः स सर्वोऽपि तत्र कर्मणि प्राप्नो भवति । यथा लोके कंचिदान्दो-

१. 'प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनुयाजा इति ब्राह्मणम्'—इति निरु० ८.३.७ । प्राणा वै प्रयाजाः अपाना अनुयाजास्तस्मात् प्रयाजाः प्राञ्चो हूयन्ते तद्धि प्राणरूपम् प्रत्यञ्चोऽनुयाजास्तदपानरूपम्—इति शत० ब्रा० ११.२.७.२७ ।

लिकादिभारं वहत्सु बहुषु मध्ये कस्यचिदशक्तौ सत्यामवशिष्टा एव वहन्ति तद्वदित्यर्थः ।
द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥^१

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“प्रायणीयातिथ्ययोः किं विकल्पः शंखिडान्तयोः ।

नियमो वा विकल्पः स्यान्निषेधपरिसंख्यया ॥

शंखिडान्तत्ववाक्याच्च नियमो विधिमात्रतः ।

नित्यानुवादो नञ्वाक्यं दोषबाहुल्यमन्यथा” ॥^२

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—‘शंखन्ता प्रायणीया संतिष्ठते न पत्नीः संयाजयन्ति ।^३
इडान्ता आतिथ्याः संतिष्ठन्ते, नानुयाजान् यजति’ इति^४ । प्रकृतौ यदा होता ‘तच्छंयोः’^५
इति जपति^६, तदानीमध्वर्युः परिधीनग्नौ प्रक्षिपति^७ । तदाह कल्पसूत्रकारः—‘अनूच्यमाने
शंयुवाक आहवनीये परिधीन् प्रहरति’^८ इति । ततो हविःशेषेषु भक्षितेषु पत्नीः संयाजयन्ति,
इति क्रमः । पत्नीसंयाजानामुपरि फलीकरणहोमप्रायश्चित्तहोमकपालोद्वासनैरिष्टिः समा-
प्यते । एवं स्थिते विकृतिरूपायाः प्रायणीयेष्टेः शंयुवाकान्तत्वम्, आतिथ्येष्टेरिडामक्षणा-
न्तत्वं च विकल्पितं स्यात् । कुतः, निषेधविधिवाक्याभ्यां प्रकरणद्वयप्रतीतिः । तथा
हि—शंयवन्तत्वेडान्तत्वविधिनैवोपरितनपत्नीसंयाजानुयाजनिषेधे पुनर्निषेधवचनं परि-
संख्यार्थम् । पत्नीसंयाजानुयाजव्यतिरिक्ते नास्ति निषेधः—इति परिसंख्या । तेन प्रकृति-
वद्यथाप्राप्तं कपालोद्वासनान्तत्वमनयोरिष्ट्यौः प्रतीयते । विधिवाक्येन च शंखिडान्तत्वम्; तेन
ब्रीहियववद् विकल्पः । इति प्राप्ते—ब्रूमः—विधिमात्रस्यात्र प्रवृत्तेः । शंयवन्तत्वमिडान्तत्वं
च तयोः प्रतिनियतम् । पत्नीसंयाजाद्यभावस्त्वर्थसिद्धः । ततो नञ्पदयुक्तमुपरितनं प्रति-
षेधवाक्यं नित्यानुवादः^९ सन्नर्थवादः अन्यथा बहवो दोषाः प्रसज्येरन् । विकल्पे तावदष्टौ

१. तु० शत० ब्रा० ३.४.१.१-२६ । तै० सं० ६.२.१.२; १.२.१० । आश्व० श्रौ०
४.५.१-७ । कात्या० श्रौ० ८.१.१-१८ । आप० श्रौ० १०.३०.२१ ।

२. जै० न्या० वि० १०.७.१२.३८-३९ । ३. शत० ब्रा० ३.२.३.२३ ।

४. शत० ब्रा० ३.४.१.२.६ । आप० श्रौ० १०.२१.१३-१४; ३१.१४-१५ ।
आश्व० श्रौ० ४.३.२; ५.१ । कात्या० श्रौ० ७.५.२२-२७; ८.१.१८ ।

५. तै० ब्रा० ३.५.११.१ । ६. शंयुवाक मन्त्रव्याख्या तु तै० सं० २.६.१० द्रष्टव्या ।

७. ‘परिधीन् परिदधाति’...‘गन्धर्व इति’ (वा० सं० २.३)—इति कात्या० श्रौ० २.८.१ ।

८. आप० १२.६.७ ।

९. ‘नित्यप्रसमनुवदति । यथा नान्तरिक्षे न दिवि अग्निश्चेतव्य इति’—इति शबरः ।

दोषाः प्रसिद्धाः,^१ परिसंख्यायां च त्रयो दोषाः^२ । विधिपरिसंख्याभ्यां वाक्यभेदोऽपरो दोषः^३ । ततः शंखिडान्तत्वं नियतम् । •

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“तत्रैव शंखिडे पूर्वे परे वा स्वेच्छयाऽथवा ।

परे एवाथवा पूर्वे एवाऽऽद्यो द्विविधश्रुतेः ॥

निषेधस्यार्थवत्त्वाय परे एवानुवादगीः ।

पूर्वैकवाक्यतां याति पूर्वे एवाविरोधतः ॥”^४

प्रायणीयातिथ्येयानिर्णीति शंखिडे पुनः संदिह्येते । प्रकृतौ द्विविधे शंखिडे—पत्नी-संयाजेभ्यः पुरस्तादुपरिष्ठाच्च विहिते । ते चात्र चोदकप्राप्ते । तत्र द्विविधश्रुतेः—अर्थे चोदकेनातिदिष्टे सति विशेषनियामकाभावादच्छया स्वीकार्ये, इत्येकः पक्षः । यदि प्रायणीया पूर्वशंखन्ता, अतिथ्या च पूर्वैडान्ता स्यात् तदानीमन्तत्त्वविधिनैव ताभ्यां शंखिडाभ्यामूर्ध्वं प्राप्तानां पत्नीसंयाजानामभुयाजानां च वारितत्वात् निषेधो व्यर्थः स्यात् । परयोः शंखिडयोरन्तत्वे तु ताभ्यां शंखिडाभ्यां पूर्वप्राप्तानां तेषामनिवारणात् तन्निवारणाय सार्थको निषेधः । तस्मात्—परे एव शंखिडे ग्राह्ये, इति द्वितीयः पक्षः । निषेधोऽयं नित्यानुवादः—इत्युक्तम्^५ । स च पूर्वयोः शंखिडयोरन्तत्वेऽप्येकवाक्यतामा-

१. विकल्पश्च द्विविधः—व्यवस्थितः ऐच्छिकश्च । तत्र ईच्छाविकल्पेऽष्टौ दोष प्रमाणत्वा-प्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पना प्रत्युज्जीवनहानिभ्यां प्रत्येकमष्टदोषता—इति ब्रीहि-भिर्यजेत, ‘यवैर्यजेत’—इति चैतदुदाहरणम्^६ । कात्यायनसूत्रे तद्व्याख्यायां तदपद्धतौ चैष विचारः कृतः (श्री० १.४.१३-१९) । मीमांसायां द्वादशाध्यायीयतृतीयपादे तु विकल्प विचारा बहव उपदिष्टाः; तत्र ‘एकार्थस्तु विकल्पेरेत्, समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात् प्रधानस्य’ इति कृतं गुणविकल्पलक्षणम् (१२.३.१०) ।

२. विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते—इति, ‘श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्यकल्पनात् । प्राप्तस्य बाध इत्येवं परिसंख्या त्रिदूषणा’—इति च, एतयोरुदाहरणादीनि च मीमांसार्थसङ्ग्रहे द्रष्टव्याणि ।

३. ‘य एव हि श्रुतस्यार्थस्योत्सर्गे दोषः, स एवाश्रुतकल्पनायाम्’—इत्येवाहात्र शबरः ।

४. जै० न्या० वि० १०.७.१३.४०-४२ ।

५. द्र० पूर्व पृ० ११४ ।

पद्यानुवादकत्वेनोपपद्यते । असंजातविरोधिन्यौ हि पूर्वं शंखिडे । तस्मात्—ते एव
ग्राह्ये—इति राद्धान्तः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये
प्रथमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ [१७]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थं महेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधर-
माधवाचार्यदिशतो सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इस प्रकार उस आतिथ्य कर्म में यदि प्रयाजों का ही यजन हो और अनुयाजों का
न भी हो तब भी अनुयाज में जो कामना होती है वह सभी प्रयाज में ही यजमान को
प्राप्त हो जाती है ।

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की पहली पञ्चिका के तीसरे
अध्याय की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

सोमप्रवाहिका अग्निमन्थनीया ऋचस्तथा ।

आतिथ्यास्तद्विशेषाश्च तृतीयाध्याय ईरिताः ॥ १ ॥

अथ प्रवर्ग्यादयो वक्तव्याः । तदर्थमादावाख्यायिकामाह—

यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामन्न वोऽहमन्नं भविष्यामीति, नेति देवा अब्रु-
वन्नन्नमेव नो भविष्यसीति तं देवा विमेशिरे सहैभ्यो विहृतो न प्रबभूव
ते होचुर्देवा न वै न इत्थं विहृतोऽलं भविष्यति हन्तेमं यन्नं संभामेति
तथेति तं संजभ्रुः ॥ इति ।

यज्ञशब्देनात्र प्रवर्ग्यो विवक्षितः । तदभिमानो देवः केनापि निमित्तेनापरक्तोऽन्येभ्यो
देवेभ्य उदक्रान्तवान् । हे देवा युष्माकमहमन्नं न भविष्यामीत्येवमुत्क्रमणकाले प्रोक्तवान् ।
ततो देवास्तदुत्क्रमणं नेति प्रतिषिध्य सर्वथा त्वमस्माकमन्नं भवेति प्रार्थितवन्तः । प्रवर्ग्या-
ख्ये कर्मणि यद्विस्तद्देवानामन्नं तदभिमानो च पुरुषो देवः प्रार्थितं तदन्नत्वं नाङ्गी-
चकार । तमनङ्गीकुर्वाणं प्रवर्ग्यं पुरुषं देवा विमेशिरे ताडनमर्त्सनादिभिर्हिसितवन्तः । अ-
थ च प्रवर्ग्यो देवैर्विशेषेण बाधित एभ्यो देवेभ्यो न प्रबभूव प्रभूतो नाभूत, अन्नत्वेनावस्थातुं
न शक्त इत्यर्थः । ततो देवाः परस्परमेवं विचारितवन्तः । एवं विहृतो विशेषेण बाधितः
प्रवर्ग्यो नोऽस्माकमन्नं नैव भविष्यतीति सम्पूर्णमन्नं न भविष्यति तमिमं प्रवर्ग्याख्यं यज्ञं
संभरामोचितैः साधनैः सम्यक् पोषयामेति । संपूर्तिहेतुदर्शननिमित्तजन्यहर्षद्योतनार्थो हन्त-
शब्दः । तथेति परस्परमङ्गीकृत्य तं प्रवर्ग्यं संजभ्रुः साधनसंपादनेन सम्यक् पोषितवन्तः ।

[प्रवर्ग्यं इष्टि]—

i. १८. [iv. १]—यज्ञ देवताओं के पास से यह कहकर चला गया कि मैं तुम्हारा
अन्न नहीं होऊँगा । देवताओं ने कहा—नहीं, आप ही हमारे अन्न होंगे । [अस्वीकृत]
उस [प्रवर्ग्य] को देवताओं ने [ताडनादि से] हिसित किया । वह [प्रवर्ग्य देव विशेष से]
बाधित होकर इन देवताओं के लिए प्रभावकारी नहीं हुआ अर्थात् अन्नवान् होकर अव-
स्थित न हो सका । तब देवताओं ने परस्पर विचार किया । इस प्रकार विशेष रूप से

१. 'हन्तेत्यामिमुख्ये'—इति षड्गुरुशिष्यः, 'हन्तेत्यन्तःकरणवृत्तेरभिप्रायस्य । सूचनम्
एवमभिप्रायं कृतवन्त' इत्यर्थः—इति गोविन्दस्वामी ।

बाधित [प्रवर्ग्यं हम लोगों का] पर्याप्त अन्न नहीं होगा । अतः इस [प्रवर्ग्यं नामक] यज्ञ का हम लोग सम्यक् रूप से सम्पादन करें । ऐसा परस्पर स्वीकार करके उस [प्रवर्ग्यं] को [साधन-सम्पादन के द्वारा] देवों ने सम्यक् रूप से पोषित किया ।

अथ हविरादीनां साधनानां संपादनं विधत्ते—

तं संभृत्योचुरश्विनाविमं भिषज्यतमित्यश्विनो वै देवानां भिषजावश्वि-
नावध्वर्यू तस्मादध्वर्यू धर्मं संभरतः ॥ इति ।

देवाः प्रवर्ग्यकर्मोपयुक्तं महावीरादिसंभारं संभृत्य स्वकीयावश्विनौ प्रत्येवमूचुः—
हे अश्विनाविमं प्रवर्ग्यपुरुषदेहमस्मार्मिहिसितं युवां भिषज्यतमौषधैरेतस्य समाधानं कुरुत-
मिति । देवानां मध्ये भिषजावेवाश्विनौ तस्मात्तत्प्रार्थनं युक्तम् । किंच । देवानां यज्ञ-
कर्मण्यश्विनावध्वर्यू । अत एवान्यत्र कस्यचिन्मन्त्रस्य ब्राह्मणे पठ्यते—‘अश्विनोर्बाहुभ्या-
मित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम्’^१ इति । अतोऽपि कारणादश्विनोर्यज्ञसमा-
धानकारणं युक्तम् । तस्मात्कारणादध्वर्यू । उभाम्यामश्विभ्यां यज्ञशरीरं चिकित्सितं
तस्मादिदानीमप्यध्वर्यू धर्मं संभरतः प्रवर्ग्यसाधनं संपादेयाताम् । तदेतत् तैत्तिरीया देवा
वै सत्रमासतेत्यस्मिन्ननुवाके^२ प्रवर्ग्यविषयमुपाख्यानं प्रपञ्चयन्ति । तस्मिन्नाख्याने यज्ञस्थि
प्रवर्ग्यरूपं शिरो धनुषः कोट्या छिन्नमित्युक्त्वा पश्चादेतदाम्नायते—‘तेनाथ शीष्णां
यज्ञेन यजमानानाशिषोऽवारुन्धत । न सुवर्गं लोकमभ्यजयन् । ते देवा अश्विनावब्रुवन् ।
भिषजौ वै स्थः । इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तमिति । तावन्नूतां वरं वृणावहै । ग्रह एव
नावत्रापि गृह्यतामिति । ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् । तावेतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् ।
यत्प्रवर्ग्यस्तेन स शीष्णां यज्ञेन यजमाना अवाऽऽशिषोऽरुन्धत । अभि सुवर्गं लोकमजयन् ।
यत्प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति । यज्ञस्यैव तच्छिरः प्रतिदधाति’^३ इति ॥

[प्रवर्ग्यं कर्म के उपयुक्त] उस [महावीरादिसंभार] को एकत्रित करके अश्विनों से
देवताओं ने कहा—हे अश्विनो ! इस [प्रवर्ग्य पुरुष के हिसित देह] की चिकित्सा करो ।
अश्विन् देवताओं के वैद्य हैं [अतः यह प्रार्थना युक्त है] । अश्विन् देवों के अध्वर्यू हैं
[अतः यज्ञ के समाधान में युक्त हैं] । इसलिए दो अध्वर्यू [एक अध्वर्यू और दूसरा
प्रतिप्रस्थाता] धर्म [= प्रवर्ग्य-इष्टि के साधन] को एकत्रित कर देते हैं ।

प्रवर्ग्यसाधनानि संपादितवतोस्तयोरनुज्ञापनमन्त्रं प्रैषमन्त्रं च विधत्ते—

तं संभृत्यऽऽह तुर्ब्रह्मन् प्रवर्ग्येण^४ प्रचरिष्यामो होतरभिष्टुहीति ॥ १८ ॥

१. अश्विनोर्बाहुभ्यामिति मन्त्रेस्तु तैत्तिरीयाम्नाये संहितायां (१.३.१.१) तस्य ब्राह्मण-
मपि तत्रैवाग्रे (२.६.४.१); ब्राह्मणग्रन्थेऽपि बहुत्र (३.२.२.१; ९.१); आरण्यकेऽपि
च (५.२.५) । २. तै० आ० ५.१ । ३. तै० आ० ५.१.५-७ ।

४. प्रवर्ग्यशब्दः कर्मविशेषवचनः, प्रवृज्यतेऽस्मिन् इति ।

तं प्रवर्ग्यकर्मोपयुक्तं साधनसमूहं संभृत्य संपाद्य चतुर्णामध्वर्यूणां मध्येऽध्वर्युः प्रति-
प्रस्थाता चेत्येतावुभावध्वर्यू ब्रह्माणं होतारं च प्रत्येवं ब्रूयाताम् । हे ब्रह्मन् वयमृत्विज सर्वे
प्रवर्ग्यख्येण कर्मणा प्रचरिष्यामोऽनुष्ठास्यामः । सोऽयमनुज्ञापनमन्त्रः^१ । हे होतस्-
त्वमभिष्टुहि प्रवर्ग्यस्तुतिरूपाः सर्वा ऋचः पठ । सोऽयं प्रैषमन्त्रः^२ । इतिशब्दो
मन्त्रद्वयसमाप्त्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऐतरेय ब्राह्मणभाष्यस्य

चतुर्थाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ [१८]

इसको इकट्ठा करके वे [दोनों अध्वर्यु] कहते हैं—हे ब्रह्मन् ! हम [सभी ऋत्विज]
प्रवर्ग्य नामक कर्म से अनुष्ठान करना चाहते हैं । हे होता ! तुम प्रवर्ग्य स्तुति रूप
ऋचाओं का पाठ करो !

अथ द्वितीयः खण्डः

होतुराभिष्टवार्थास्विक्षु प्रथमामृचं विधत्ते—

‘ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति’ प्रतिपद्यते ब्रह्म वे बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनं
तद्विषज्यति ॥ इति ।

प्रतिपद्यतेऽनेन मन्त्रेण होताऽभिष्टवं प्रारभत इत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे ब्रह्मशब्देन
देवानां मध्ये ब्राह्मणजातिरूपो बृहस्पतिरुच्यते । तस्मादनेन मन्त्रेणोपक्रमे सति ब्रह्मणैव
ब्राह्मणजात्यैवैनं प्रवर्ग्यं तदा भिषज्यति चिकित्सते ॥

i. १९ [iv. २]—होता ‘ब्रह्मजज्ञानं’^३ आदि मन्त्र से अभिष्टव का प्रारम्भ करता
है । इस मन्त्र में ‘ब्रह्म’ शब्द से [देवताओं के मध्य ब्राह्मण जाति रूपी] बृहस्पति ही
कहे गये हैं । अतः [इस मन्त्र के उपक्रम से ब्राह्मण जाति के द्वारा] ब्रह्मा से ही इस
प्रवर्ग्य की चिकित्सा कराते हैं ।

द्वितीयामृचं विधत्ते—

‘इयं पित्रे राष्ट्रयेत्यग्र इति वाग्वै राष्ट्री वाचमेवार्सिस्तद्वधाति ॥ इति ।

अस्मिन् मन्त्रे तृतीयान्तो राष्ट्रीशब्दो वाचं ब्रूते । तत्तेन मन्त्रपाठेनास्मिन् प्रवर्ग्ये
वाचमेव संपादयति ॥

१. ऋ० खिल० ३.२२; यजु० १३.३; अथर्व० ४.१.१ ।

२. ३. आश्व० श्री० ४.६.१ ।

‘इयं पित्रे’^१ आदि का होता पाठ करता है। इस मन्त्र में तृतीयान्त ‘राष्ट्री’ शब्द से वाणी को ही कहा गया है। इस प्रकार मन्त्र-पाठ के द्वारा उस [प्रवर्ग्य] में वाणी का ही संपादन करता है।

तृतीयामृचं विधत्ते—

‘महान्मही अस्तभाय द्विजात’ इति ब्राह्मणस्पत्या ब्रह्म वै बृहस्पति-
ब्रह्मणैवेनं तद्विषयति ॥ इति ।

अस्य मन्त्रस्य चतुर्थपादे बृहस्पतिर्देवतेति श्रूयमाणत्वाद् बृहस्पतेश्च ब्राह्मणस्वामित्वादियमृग्ब्राह्मणस्पत्या ॥

‘महान् मही’^२ आदि मन्त्र का पाठ करता है। यह ब्रह्मणस्पति-देवताक ऋचा है। ब्रह्म ही बृहस्पति है। ब्रह्मा के द्वारा ही इस [प्रवर्ग्य] की चिकित्सा कराते हैं।

चतुर्थीमृचं विधत्ते—

‘अभि त्वं देवं सवितारमोण्योरिति’ सवित्री प्राणो वै सविता प्राण-
मेवास्मिस्तद्वधाति ॥ इति ।

सवितारमिति श्रुतत्वादियमृक्सवित्री। पठनीयेति शेषः। प्राणस्य देहेन्द्रियप्रेरकत्वात् सवितृत्वम्। तत्तेन मन्त्रेणास्मिन् प्रवर्ग्ये प्राणमेव संपादयति। ता एचाश्चतस्र ऋचः शाखान्तरगता आश्वलायनेन पठिता द्रष्टव्याः^३ ॥

‘अभि त्वं’^४ आदि मन्त्र का पाठ करता है। यह सवितृ-देवताक मन्त्र है। प्राण ही सविता है। इस प्रकार उस [प्रवर्ग्य] में प्राण को ही रखता है।

पञ्चमीमृचं विधत्ते—

‘सं सीदस्व महौं असीत्येवेनं समसादयन्’ ॥ इति ।

अनेन^५ मन्त्रेणैवं प्रवर्ग्याख्यं महावीरं खरशब्दामिधेये संतापनस्थाने समसादयन् स्थापयेयुरित्यर्थः^६ ॥

‘सं सीदस्व’ आदि मन्त्र के द्वारा वे इसे स्थापित करें।

१. तै० आ० ४. ४. १ ।

२. तै० आ० ४. ४. २ ।

३. आश्व० श्रौ० ४. ६. ३. १-४ ।

४. यजु० ४. २५; आश्व० श्रौ० ४. ६. १-४ ।

५. ऋ० १. ३६. ९ ।

६. सं सीदस्व महौं असीति संसाद्यमाने—इति कल्पः (आश्व० श्रौ० ४. ६. ३.) ।

षष्ठीमृचं विधत्ते—

‘अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा’ इत्यज्यमानायामिरूपा यद्यञ्जेऽभिरूपं तत्समृद्धम् ॥ इति ।

अस्मिन् मन्त्रे^१ अञ्जन्तीति पदस्य श्रुतत्वादाज्येनाज्यमानाय महावीराख्याय पात्राय येयमृगभिरूपा भवति^२ ।

‘अञ्जन्ति’ आदि मन्त्र धी लगाने के लिए उपयुक्त है। क्योंकि इसमें ‘अञ्जन्ति’ पद आया है। जो यज्ञ की क्रिया के अनुरूप है वही यज्ञ की रूप-समृद्धि है।

सप्तमीमारभ्य द्वादशपर्यन्ताः षड्ऋचो विधत्ते—

‘पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया’ ‘यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने’ ‘भवा नो अग्ने सुमना उपेताविति द्वे द्वे अभिरूपे यद्यञ्जेऽभिरूपं तत्समृद्धम् ॥ इति^३ ।

पतङ्गमिति संहितायामास्नातयोर्द्वयोः^४ प्रतीके^५ । ‘यो नः सनुत्य’ इति द्वयोः^६ प्रतीके^७ । ‘भवा नो अग्ने’ इति द्वयोः^८ । ‘एतासां सर्वासामभिष्टयमानार्थप्रतिपादकत्वादभिरूपत्वम् । तच्चात्रैतास्वृक्षु बुद्धिमता योजनीयम् ॥

‘पतङ्गम्’ आदि ‘यो नः सनुत्योः’ आदि और ‘भवा नो अग्ने’ आदि दो-दो ऋचाएँ अभिष्टव के अनुरूप हैं। जो यज्ञ की क्रिया के अनुरूप है वही यज्ञ की समृद्धि है।

त्रयोदशीमारभ्य सप्तदशीपर्यन्ताः पञ्चर्चो विधत्ते—

‘ऋणुष्व पाजः प्रमितिं न पृथ्वीमिति’ पञ्च^९ राक्षोऽन्यो रक्षसामपहत्यै ॥ इति ।

‘ऋणुष्व पाजः’ आदि पाँच राक्षोऽनी-ऋचाएँ राक्षसों को मारने के लिए हैं।

अष्टादशीमारभ्यैकविंशन्ताश्चतस्र ऋचो विधत्ते—

परि त्वा गिर्वणो गिरोऽधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचः शुक्रं ते अन्यद्यजत ते अन्यदपश्यं गोपामनिपद्यमानमिति चतस्र एकपातिन्यः ॥ इति ।

१. ऋ० ५. ४३. ७ ।

२. ‘अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्यज्यमाने’—इति कल्पः ४. ६. ३ ।

३. ५. ७. ‘पतङ्ग ०००. उपेताविति द्वृचाः’—इति कल्पः ४. ६. ३ ।

४. ऋ० १०. १७७. १, २ । ६. ऋ० ६. ५. ४, ५ ।

८. ऋ० ३. १८. १, २ । ९. ऋ० ४. ४. १-५ ।

एकस्य मन्त्रस्य पातः प्रतीकमेकपातः सोऽयं यास्वृक्षु ता एकपातिन्यः ।' 'परि त्वा गिर्वणः' इति यत्प्रतीकं तत्संहितायां क्रमेणाऽऽम्नातानां चतसृणां प्रतीकमित्याशङ्क्येत चतस्र इति ब्राह्मणेऽभिधानात्, एवम् 'अधि द्वयोः' 'शुक्रं ते' 'अपश्यं गोपाम्' इति त्रिषु प्रतीकेषु शङ्कोदियान्, तदव्यावृत्त्यर्थमेकपातिन्य इत्युच्यते । एकैकस्या ऋचः प्रतीकान्येतानि मिलित्वा चतस्र इति तात्पर्यार्थः ॥

'परि त्वा गिर्वणः', 'अधि द्वयोः', 'शुक्रं ते' और 'अपश्यं गोपाम्' आदि चार एकपातिनी [एक मन्त्र के प्रतीक वाली] ऋचाएँ हैं ।

संख्यानंतरभ्रमव्युदासायोक्तमन्त्रगतां संख्यां प्रशंसति—

ता एकविंशतिर्भवन्ति ॥ इति ।

वे सब मिलकर इक्कीस हो जाती हैं ।

तां संख्यां प्रशंसति—

एकविंशोऽयं पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंश-
स्तमिममात्मानमेकविंशं संस्क्रुते ॥ १९ ॥ इति ।

अयं पुरुषो मनुष्यदेहो जीवोऽनोपेतः, एकविंशतिसंख्यानामवयवानां समूहरूपत्वा देकविंश इत्युच्यते । दश हस्त्या इत्यादिना तदेव स्पष्टी क्रियते । आत्मशब्देन मध्यदेहो जीवात्मा वाऽभिधीयते । संख्यासामान्यात्तैर्मन्त्रैरात्मानमेव संस्करोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेय ब्राह्मणभाष्यस्य
चतुर्थाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ [१९]

यह [देहधारी] पुरुष भी इक्कीस [अवयवों] वाला है । दस हाथ की और दस पैर की अँगुलियाँ व आत्मा [मिलकर] इक्कीस हैं । इस प्रकार [तुल्य संख्या वाले वे मन्त्र] इक्कीस अंगों वाली आत्मा का ही संस्कार करते हैं ।

अथ तृतीयः खण्डः

अथैकसूक्तगताः काश्चिद्वचो विधत्ते—

स्रक्वे द्रप्सस्य घमतः समस्वरन्निति नव पावमान्यो नव वै प्राणाः
प्राणानेवास्मिस्तद्घाति ॥ इति ।

१. 'एकैकस्मिन् प्रतीके एकैकोपाया इत्यर्थः' इति गोविन्दस्वामी ।

२. ऋ० १. १०. १२ ।

३. ऋ० १. ८३. ३ ।

४. ऋ० ६. ५८. १ ।

५. ऋ० १. १६४. ३१, १०. १७७. ३ ।

अस्मिन् 'स्रक्वे द्रप्सस्येति' सूक्ते^१ पवमानदेवताका ऋचो नवसंख्याका । अतः संख्यासाम्यात्तत्पाठेनास्मिन् प्रवर्ग्याभिमानीनि पुरुषे नवच्छिद्रवर्तिनः प्राणानवस्थापयति ॥

i. २०. [iv. ३] 'स्रक्वे द्रप्सस्य' आदि नव पवमान-देवताक ऋचाएँ [सोम के शोधन में विनियुक्त] हैं । प्राण भी नौ ही हैं । इन [ऋचाओं के पाठ] के द्वारा इस [प्रवर्ग्याभिमानी-पुरुष] में वह प्राणों को ही स्थापित करता है ।

अर्थकामृचं विधत्ते—

'अयं वेनश्चोदयत् पृथिनगर्भा'^२ इति ॥ इति ।

'अयं वेनश्चोदयत् पृथिनगर्भा' इस ऋचा का पाठ करता है ।

एतन्मन्त्रगतस्य वेनशब्दस्य नाभिपरत्वमभिप्रेत्य प्रशंसति—

वेनोऽमाद्वा ऊर्ध्वा अन्ये प्राणा वेनन्त्यवाञ्चोऽन्ये तस्माद्वेनः प्राणो वा अयं सन्नाभेरिति तस्मान्नाभिस्तन्नाभेर्नाभित्वं प्राणवार्स्मिस्तद्वाति ॥ इति ।

शरीरमध्येऽवस्थितं नाभिं हस्तेनाभिनीय प्रदर्शयन्नयं वै वेन इत्युच्यते । तस्य नाभेर्वेनत्वं कथमिति चेदुच्यते । अस्मान्नाभेरूर्ध्वा अन्ये प्राणाश्चक्षुरादयः केचित्प्राणविशेषा वेनन्ति चरन्ति । तथा नाभेरवाञ्चोऽपानवाय्वादयः केचिद्वेनन्ति चरन्ति । तस्माद्वेनन्त्यस्मादवधिभूतान्नाभेरिति व्युत्पत्त्या वेनशब्दवाच्यो नाभिः । नाभिश्चोदयत्त्वं कथमिति चेत्तदुच्यते । अयं नाभिः प्राणाधारत्वेन स्वयं प्राणरूपः सन्नितरानूर्ध्ववर्तिनोऽधोवर्तिनश्च प्राणानुद्दिश्य प्रत्येकं नाभेर्नाभैषीरित्येवं वदन्निव मर्यादास्त्वत्वेनावस्थितस्तस्मादयं देहमध्यवर्ती नाभिर्भवति । नैव भीतिं कुर्वित्यभिप्रेत्य मर्यादात्वेनावस्थानमेव नाभेर्नाभि-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्मादयं वेन इति मन्त्रपाठेन प्राणमेवास्मिन् प्रवर्ग्ये स्थापयति ॥

[जब इस मन्त्र का पाठ किया जाता है तब 'अयं' शब्द से होता नाभि की ओर संकेत करता है । वेन शब्द नाभि के अभिप्रेत से प्रयुक्त है । क्योंकि] इस [नाभि] से चक्षु आदि कुछ प्राण [= इन्द्रियाँ] ऊपर की ओर हैं और कुछ नीचे की ओर हैं । इसीलिए वेन शब्द का अर्थ नाभि है और यह नाभि प्राण को धारण करने के कारण स्वयं प्राण रूप है । अतः इसे नाभि कहते हैं । यही नाभि का नाभित्व है । वस्तुतः ऐसा करके होता प्रवर्ग्य में प्राण को स्थापित करता है ।

अथैकत्र समाप्नातमृगद्वयमन्यत्र समाप्नातामेकामृचं विधाय सह प्रशंसति—

'पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते' 'तपोऽपवित्रं विततं दिवस्पदे'^३ 'वियत्पवित्रं घिषणा अतन्वतेति' पूतवन्तः प्राणास्त इमेऽवाञ्चो रेतस्यो मूत्र्यः पुरीष्या इत्येतानेवार्स्मिस्तद्वाति ॥ २० ॥ इति ।

१. ऋ० ९. ७३ । २. ऋ० १०. १२३. १ । ३. ऋ० ९. ८३. १, २ ।

अत्र वियत्पवित्रमित्येषा शाखान्तरगता सूत्रकारेण पठिता^१ । त्रिष्वप्येतेषु मन्त्रेषु शुद्धिवाचिनः पवित्रशब्दस्य विद्यमानत्वाद् एते पूतवन्तः । यज्ञपुरुषस्य प्राणास्थानीयाः पूर्वमुदाहृता 'मन्त्रविशेषा' यज्ञपुरुषस्य नाभेरूर्ध्वमाविप्राणस्थानीयाः पवित्रं ते वितत-मित्याद्यास्त्रयो मन्त्रा ये सन्ति त इमे नाभेरवाध्वोऽधोदेशप्राणस्थानीयास्तेषु रेतसे हित एकः प्राणो^२, मूत्राय हितोऽपरः प्राणस्तयोः समयोगोऽलकद्वारस्यैकत्वेऽपि स्वरूपेणेन्द्रिय-भेदात् पृथङ्निर्देशः । द्वारान्तरसंचारी पुरीषाय हितस्तृतीयः प्राण इत्युक्तानेतानेव त्रीन् प्राणान् मन्त्रत्रयपाठेनास्मिन् प्रवर्ग्यं स्थापयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऐतरेय-

ब्राह्मणभाष्यस्य चतुर्थाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ [२०]

'पवित्रं ते विततम्', 'तपोष्पवित्रं' और 'वियत्पवित्रं धिषणा' आदि तीन [ऋचाओं में शुद्धिवाचक पवित्र शब्द होने से ये] ऋचाएँ शुद्धि करने वाली हैं । यज्ञ पुरुष के प्राणस्थानीय ये मन्त्र नाभि के अधो भाग में स्थित वीर्य^३, मूत्र और पुरीष के हित के लिए हैं । वस्तुतः इन तीन प्राणों को ही इन मन्त्रों के पाठ के द्वारा इस प्रवर्ग्य में वह स्थापित करता है ।

अथ चतुर्थः खण्डः

अथ सूक्तविशेषा विधातव्याः । तत्रैकोनविंशत्यृचं सूक्तं विधत्ते—

'गणानां त्वा गणपतिं ब्रह्मामहे'^४ इति ब्राह्मणस्पत्यं ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्म-णैवैनं तद्भिषज्यति ॥ इति ।

तस्मिन् सूक्ते^५ प्रथमाया ऋचस्तृतीयपादे 'ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत' इति श्रूयमाण-त्वादिदं सूक्तं ब्रह्मणस्पतिदेवताकम् । ब्रह्म वा इत्यादिकं पूर्ववद^६ व्याख्येयम् ।

i. २१ [iv. ४] 'गणानां त्वा' आदि सूक्त [की प्रथम ऋचा में 'ब्रह्मणस्पति' शब्द होने से] ब्रह्मणस्पति-देवताक है । ब्रह्म शब्द से [देवताओं के मध्य ब्राह्मणजाति-रूपी बृहस्पति यहाँ कहे गये हैं] । [अतः इस मन्त्र के उपक्रम से] ब्रह्मा के द्वारा ही उस [प्रवर्ग्य] की चिकित्सा की जाती है ।

१. आश्व० श्रौ० ४. ६. ३ ।

२. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० १२३ ।

३. (रेतस्यः) 'तस्मै हितम्'—इति पा० सू० ५.१.५ ।

४. ऋ० २.२३ ।

५. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० ११९ ।

तृचात्मकं सूक्तान्तरं विधत्ते—

प्रथमश्च यस्य सप्रथमश्च नाभैति धर्मतन्वः सतनुमेवैनं तत्सरूपं करोति ॥ इति ।

अस्मिन् सूक्ते^१ पठिताः प्रथमैत्यादयस्तिस्त्र ऋचो धर्मतन्वः प्रवर्ग्यस्य शरीरस्थानीयास्तन्मन्त्रपाठेनैवं प्रवर्ग्यं सतनुं शरीरोपेतं करोति । सतनुमित्यस्यैव व्याख्यानं सरूपमिति । यद्वा तस्मिन्शरीरे शोभनरूपसहितं प्रवर्ग्यं करोति ॥

‘प्रथमश्च यस्य’ आदि तृच धर्मतनु [= प्रवर्ग्यं का वर्तन = कड़ाही] है । इस तृच के पाठ के द्वारा होता प्रवर्ग्य को शरीर युक्त (अथवा रूपवान्) बनाता है ।

अस्मिन् सूक्ते प्रथमाद्वितीययोर्ऋचोयौ चतुर्थौ पादौ तावनूद्य प्रशंसति—

रथन्तरमाजभारा वृसिष्ठः । भरद्वाजो बृहदाचक्रे अग्नेरिति बृहद्रथन्तरवन्तमेवैनं तत्करोति ॥ इति ।

सामद्वयवाचिरथन्तरशब्दबृहच्छब्दयोरत्र श्रूयमाणत्वात् तत्पाठेन प्रवर्ग्यं सामद्वयोपेतं करोति^२ ।

उपर्युक्त सूक्त के प्रथम ऋचा के चौथे पाद में ‘रथन्तर’ शब्द और द्वितीय ऋचा के चौथे पाद में ‘बृहद्’ शब्द होने के कारण इस तृच का पाठ करके होता प्रवर्ग्य को ‘रथन्तर-साम’ और ‘बृहद्-साम’ से युक्त करता है । [वस्तुतः रथन्तर साम के ऋषि वसिष्ठ हैं (ऋ० ७.३२.२२) और बृहद् साम के ऋषि भरद्वाज हैं (ऋ० ६.४६.१)] ।

तृचान्तरं सूक्तात्मकं विधत्ते—

‘अपश्यं त्वा मनसा चेकितानमिति’ प्रजावान् प्राजापत्यः प्रजामेवार्सिमस्तदधाति ॥ इति ।

एतत्सूक्तगतानां तिसृणामृचा^३ पृथग्विनियोगम् आश्लक्षयित्वा—‘अपश्यं त्वेत्येतस्याऽऽद्यया यजमानभीक्षते द्वितीयया पत्नीं तृतीययाऽऽत्मानम्’ इति । अस्य च सूक्तस्य ऋषिः प्रजावानित्येतन्नामकः । स च प्रजापतेः पुत्रः । तदीयपाठेन प्रजां संपादयति ॥

प्रजापति के पुत्र प्रजावान् ऋषि द्वारा दृष्ट ‘अपश्यं त्वा’ आदि तृच का पाठ करके होता इस [प्रवर्ग्य] में प्रजा का सम्पादन करता है ।

१. ऋ० १०.१८१ ।

२. तच्च सामद्वयं सामगानामारण्यके २.१.२१; १.१.२७ । तयोर्योन्यौ तु छ० आ० ३.१.५.१, २ । तयोर्विधायकवचनानि च ता० ब्रा० ७.६.६, ५ ।

३. ऋ० १०.१८३.१-३ ।

४. आश्र० श्री० ४.६.३ ।

सूक्तान्तरे नवसंख्या ऋचो विधत्ते—

का राघद्धोत्राऽऽश्विना वामिति नथ विच्छन्दसस्तदेतद्यज्ञस्यान्तस्त्यं
विश्वद्रमिव वा अन्तस्त्यमणीय इव च स्थवीय इव च तस्मादेता
विच्छन्दसो भवन्ति ॥ इति ।

‘का राघद्’ इत्यस्मिन् सूक्ते विद्यमाना ऋचो नवसंख्याकाः । ताश्च विविधेन च्छन्दसा युक्ताः । तच्च विविधत्वम् अनुक्रमणिकायाम् उक्तम्—‘आद्या गायत्री द्वितीया ककुप्तृतीया-
चतुर्थ्या काविराणष्टरूप्या पञ्चमी तनुशिरा’ षष्ठ्यक्षरैरुष्णिग्’ विष्टारवृहती कृतिर्विराट्’
तिस्रो गायत्र्यः’^१ इति । यद्यप्येतद् द्वादशच सूक्तं तथाऽपि नवैवर्चोऽत्रापेक्षिता इति नवे-
त्युक्तम् । तदेतत्सूक्तं प्रवर्ग्याख्यस्य यज्ञस्यान्तस्त्यमुदरगतावयवस्वरूपम् । लोकेऽप्यन्तस्त्यं
शरीरमध्यस्थावयवजातम् । विश्वद्रमिव वै विविधत्वेन तारतम्येन स्वल्पमेव भवति ।
तद्यथा—किञ्चित्मांसनाड्यादिकमणीय इव च, अत्यन्तं सूक्ष्ममेव भवति । अन्यच्च मांस-
नाड्यादिकं स्थवीय इव च, अत्यन्तं स्थूलमेव भवति । यस्मादुदरगतमवयवजातमीदृशं
तस्मात्तत्स्थानीया एता ऋचो विच्छन्दसो भवन्ति ॥

‘का राघद्’ आदि सूक्त की नौ ऋचाएँ विविध छन्दों वाली हैं । [भिन्न-भिन्न छन्दों
के मन्त्र यहाँ इसलिए विनियुक्त हैं] क्योंकि इस [प्रवर्ग्याख्य] यज्ञ रूपी शरीर के उदर के
अवयव [= अन्तस्त्यम्] भिन्न-भिन्न परिमाण के, कोई छोटे, कोई बड़े होते हैं । जैसे
लोक में शरीरावयव कोई मोटा, कोई पतला होता है । इसीलिए ये ऋचाएँ भिन्न-भिन्न
छन्द वाली होती हैं ।

उत्तमलोकप्राप्तिहेतुत्वेन ता ऋचः प्रशंसति—

एताभिर्होश्विनोः कक्षोवान्प्रियं धामोपागच्छत् स परमं लोकमज-
यत् ॥ इति ।

१. ऋ० १.१२० ।

२. ‘प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री’—इति (१.६) । ‘मध्यमश्चेत् ककुप्’—इति (३.२)
नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट्’—इति (४.५), ‘नव वैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपी’ इति
(४.६), ‘एकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा’—इति (३.३) च कात्यायनीयऋक्-
सर्वानुक्रमण्यां परिभाषा खण्डे द्रष्टव्यः ।
३. षष्ठी-ऋक् यद्यपि पादसङ्ख्ययोष्णिक् न भवति, तथाप्यक्षरसङ्ख्ययोष्णिगित्यर्थः ।
४. ‘अश्विनोर्मध्ये दशकौ विष्टारवृहती’—इति (५.५), ‘जागतावष्टकश्च कृतिः’—इति
(४.३), ‘दशकास्त्रयो विराडैकादशका वा’—इति (४.७) च, ऋक्सर्वा० ।
५. दशम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः; परं नेह विनियोज्याः ।

कक्षीवानित्येतन्नामकः कश्चिद्विषः । स च 'का राधद्' इत्येतामिच्छन्निर्मज्जं कृत्वा अश्विनो-
र्यत्प्रियं धाम स्थानं तत् प्राप्नोत् । ततस्तुभ्यामनुगृहीतस्ततोऽप्युत्तमं लोकं जितवान् ॥

इन्हीं ऋचाओं के द्वारा कक्षीवान् ऋषि ने अश्विनों के प्रिय धाम को प्राप्त कर लिया
और उन्होंने परम लोक को जीत लिया ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

उपाश्विनोः प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह अश्विनों के प्रिय धाम को प्राप्त कर लेता है और
परमलोक को जीत लेता है ।

पञ्चचं सूक्तान्तरं विधत्ते—

'आभात्यग्निरुषसामनीकमिति' सूक्तम् ॥ इति ।

अभिष्टवार्थं पठेदिति सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥

[अभिष्टव के लिए] 'आभात्यग्निः' आदि सूक्त का पाठ करता है ।

प्रथमाया ऋचश्चतुर्थपादं पठित्वा तन्मुखेन सूक्तं प्रशंसति—

पीपिवांसमश्विना धर्ममच्छेत्यभिरूपं यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धम् ॥ इति ।

हे अश्विनो पीपिवांसमभिप्रवृद्धं धर्ममच्छं प्रवर्ग्यमभिलक्ष्येत्येवमस्मिन् पादेऽवगम्यते ।
एतत्सूक्तं प्रवर्ग्यस्यानुरूपम् ॥

इस सूक्त की प्रथम ऋचा का 'पीपिवांसमश्विना धर्ममच्छ' यह चतुर्थ पाद [कर्म के]
अनुरूप है, [क्योंकि इसमें 'धर्म' शब्द जो प्रवर्ग्य पार्श्व का नाम है, श्रुत है] जो यज्ञ के
अनुरूप है वही उस [यज्ञ] की समृद्धि [= सफलता] है ।

सूक्तगतं छन्दः प्रशंसति—

तदु त्रैष्टुभं वीर्यं वै त्रिष्टुब्वीर्यवार्स्मिस्तदधाति ॥ इति ।

तदु तच्च सूक्तम् ॥

यह सूक्त त्रिष्टुप् छन्दस्क है, त्रिष्टुप् वीर्य [= शक्ति] है । इस प्रकार वह शक्ति को
इस [प्रवर्ग्य पुरुष] में स्थापित करता है ।

अष्टचं सूक्तान्तरं विधत्ते—

'प्रावाणेव तदिदं जरेथे' इति सूक्तमक्षी इव कर्णाविव नासेवेत्यङ्ग-
समाख्याऽयमेवार्स्मिस्तदिन्द्रियाणि दधाति ॥ इति ।

तस्य सूक्तस्य^१ पञ्चम्यामृचि द्वितीयपाद एवाम्नातः—‘अक्षी इव वक्षुषा यातमर्वाक्’ इति । षष्ठ्यामृच्युत्तरार्धमेवाम्नातम्—‘नासेव नस्तन्वो रक्षितारा कर्णाविव सुश्रता भूत-मस्मे’ इति एवं च सत्यङ्गसमाख्याज्यमेवाक्षिकर्णनासादिरूपाण्यङ्गानि पुनः पुनः कथयन्नेव तस्मिन् धर्म इन्द्रियाणि स्थापयति ॥

‘श्रावाणेव’ आदि सूक्त [की पाँचवी ऋचा] में ‘अक्षी इव’ आँख की तरह, [छठवीं ऋचा में] ‘कर्णाविव’ कान की तरह और ‘नासेव’ नाक की तरह—इस प्रकार अङ्गों के समाख्यान के द्वारा इन [अङ्गों] को पुनः पुनः कहते हुए उस धर्म में इन्द्रियों को स्थापित करता है ।

सूक्तगतं छन्दः प्रशंसति—

तदु त्रैष्टुभं वीर्यं वै त्रिष्टुब्बोयमेवास्मिंस्तद्वधाति ॥ इति ।

यह सूक्त त्रिष्टुप् छन्दस्क है, त्रिष्टुप् ही शक्ति है; और इस प्रकार वह शक्ति को इस [प्रवर्ग्य पुरुष] में स्थापित करता है ।

पञ्चविंशत्यृचं सूक्तान्तरं विधत्ते—

‘ईळे छावापृथिवी पूर्वचित्तये’ इति सूक्तम्^२ ॥ इति ।

‘ईळे छावापृथिवी’ आदि सूक्त का पाठ करता है ।

प्रथमाया ऋचो द्वितीयपादमुदाहृत्य तद्वारा सूक्तं प्रशंसति—

अग्निं धर्मं सुरुचं यामन्निष्ठय इत्यभिरूपं यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्स-
मृद्धम् ॥ इति ।

अग्निमित्यादिके द्वितीयपादे सुरुचं धर्ममिति शोभनदीप्तिरुक्तः प्रवर्ग्यः पठितस्त-
स्मादिदं सूक्तमनुरूपम् ॥

‘अग्निं धर्मं सुरुचं यामन्निष्ठये’ इस पाद में ‘सुरुचं धर्मं’ अर्थात् ‘प्रवर्ग्यं शोभन दीप्ति युक्त है’ यह श्रुत होने से यज्ञ के अनुरूप है । जो यज्ञ के अनुरूप है वही उस यज्ञ की समृद्धि है ।

तत्सूक्तगतं छन्दः प्रशंसति—

तदु जागतं जागता वै पशवः पशूनेवास्मिंस्तद्वधाति ॥ इति ।

पुरा कदाचित्सोममाहुतुं द्युलोके गता जगती तमाहुतुंमशक्ता सती पशून् दीक्षां चाऽऽहृतवती तस्मात् पशवो जागता । एतच्च कद्रूथेत्यनुवाके तैत्तिरीयैः साम्नातम्—
‘सा पशुमिध दीक्षया चाऽऽगच्छत्तस्माज्जगती छन्दसां पशव्यतमा’ इति । अतस्त-
दीयपाठेन पशून् संपादयति ॥

१. ऋ० २.३९.१-८ । २. ऋ० १.११२.१-२५ । ३. तै० सं० ६.१.६.२ ।

यह सूक्त जगती छन्दस्क है। पशु भी जगती के समान प्रकृति के होते हैं इस प्रकार वह इस प्रवर्ग्य पुरुष में पशुओं को सम्पादित करता है।

सूक्तगतास्वृक्षु सर्वासु विद्यमानमर्थमुपजीव्य सूक्तं प्रशंसति—

याभिरमुमावतं याभिरमुमावतमित्येतावतो हात्राश्विनौ कामान्
ददृशतुस्तानेवास्मिस्तदधाति तैरेवैनं तत्समर्धयति ॥ इति ।

अस्य सूक्तस्य प्रथमायामृचि द्वितीयाधमेवमाप्नातम्—‘याभिर्मरे कारमंशाय जिन्वथस्ताभिरु षु ऊतिभिरश्विनाऽऽगतम्’ इति । तस्यायमर्थः—हे अश्विनौ युवामंशाय तन्नाम्नः पुरुषस्योपकाराय भरे युद्धे कारं विजयं कृत्वा याभिरुतिभिः पालनैरंशनामकं तं पुरुषं जिन्वथः प्रीणयथस्ताभिरु षु तादृशीभिरेवोतिभिः पालनैरागतमिह कर्मणि समागच्छतमिति । द्वितीयस्यामृचि द्वितीयाधमेवमाप्नातम्—‘याभिर्धियोऽवथः कर्मन्निष्ठये ताभिरु षु ऊतिभिरश्विनाऽऽगतम्’ इति । तस्यायमर्थः—हे अश्विनाविष्टयेऽमीष्टसिद्धयर्थं कर्मण्यनुष्ठीयमाने लौकिके वैदिके वा सर्वस्मिन् कर्मणि याभिरुतिभिर्धियः प्राणिनां बुद्धीरवथो रक्षयस्ताभिरेवोतिभिरागच्छतमिति । एवं सर्वास्वप्यृक्षवर्थोजुसंधेयः । तमर्थं सर्वं सामान्यवाचिना सर्वनामशब्देन परामृश्य श्रुतिर्याभिरित्येकेन वाक्येन संगृह्णाति याभिरुतिभिरमुमीदृशमावतं युवां रक्षितवन्ताविति । सर्वेषामृगर्थानां संग्राहिकां वीप्सामभिप्रेत्य याभिरमुमावतमिति द्विः पठ्यते । तास्वृक्षु यावन्तः कामाः श्रूयन्ते तावन्तः कामा इह कर्मण्यश्विनौ ददृशतुः कटाक्षेणानुगृह्येतवन्तौ । तत्सूक्तपाठेन तानेव सर्वान् कामानस्मिन् प्रवर्ग्य यजमाने वा संपादयति ते च कामाः समृद्धाः संपद्यन्ते ॥

‘जिन रक्षाओं के द्वारा तुम दोनों ने उसको रक्षित किया’ ‘जिन रक्षाओं... रक्षित किया’ इस प्रकार सभी ऋचाओं में जो कहा गया है उसमें जितनी आशांसा व्यक्त की गई है उतनी कामनाएँ इस कर्म में अश्विद्वय देवें । इस प्रकार इस सूक्त के पाठ के द्वारा उतनी कामनाओं को इस प्रवर्ग्य में सम्पादित करता है । इस प्रकार इन्हीं मन्त्रों के द्वारा वह उस [प्रवर्ग्य] को समृद्ध करता है ।

अन्यां कांचिदृचं विधत्ते—

‘अरुरुचद् उषसः पृश्निरग्रिय’ इति रुचितवती; रुचमेवास्मि-
स्तदधाति^१ ॥ इति ।

अस्यामृच्यरुरुचदिति श्रुतत्वाद् रुचितममीष्टं कान्तिर्वाऽस्यामस्तीत्यसौ रुचितवती सा पठनीया । तस्याः पूर्वोक्तसूक्ते^२ स्थानविशेष आश्वलायनेन दर्शितः—‘प्रागुत्तमाया^३ अरु-

१. ऋ० ९.८३.३ ।

२. ‘तस्याः’ अरुरुचदित्येतस्याः, ‘पूर्वोक्तसूक्ते’ ईळेद्यावेति सूक्ते (१२८ पृ०) ।

३. ‘उत्तमायाः’ पञ्चविंशतितमायाः अन्तिमायाः ‘प्राक्’ पूर्वम्; चतुर्विंशतितमाया ऊर्ध्वमिति यावत् । ‘द्युभिरक्तुभिः’—इत्येषैव ऋक् ईळेद्यावेतिसूक्तस्यान्त्या ।

रुचदुषसः पृश्निरग्रिय इत्यावपेतोत्तरेणार्धर्चनं पत्नीमीक्षेत' इति । तन्मन्त्रपाठेन यजमाने कान्ति संपादयति ॥

[दीप्त्यर्थक 'रुच' धातु से निष्पन्न 'अरुरुचत्' शब्द को इसमें प्रयुक्त होने से] रुचित-वती [=कान्तिमती] 'अरुरुचदुषसः' इत्यादि ऋचा का पाठ करना चाहिए । इस प्रकार वह इस [प्रवर्ग्य-पुरुष] में कान्ति स्थापित करता है ।

सूक्तस्यान्तिमयर्चाऽभिष्टवे पूर्वभागस्य समापनं विधत्ते—

'द्युभिरक्तुभिः परि पातमस्मानित्युत्तमया परिदधाति ॥ इति ।

पचीसवें सूक्त की अन्तिम ऋचा 'द्युभिरक्तुभिः' आदि से कर्म की समाप्ति करनी चाहिए ।

तस्या ऋचोऽवशिष्टं पादत्रयमनूद्य कृत्स्नं मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

'अरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौरित्येतैरेवैनं तत्कामैः समर्धयति ॥ इति ।

तस्या ऋचोऽयमर्थः—हे अश्विनौ द्युभिर्दीप्तिभिर्द्युलोकोचितभोगैर्वाऽक्तुभिरञ्जन-साधनद्रव्यैराज्यतैलादिभिररिष्टेभिर्हिसापरिहारैः सौभगेभिः सर्वभोगसंपत्तिलक्षणैः सौभाग्यैश्चास्मान् पातं रक्षतम् । तत्तथा सत्यनन्तरं नोऽस्मान् मित्रावरुणादितिसमुद्रपृथिवी-द्युदेवताः सर्वा अपि ममहन्तामतिशयेन पूजयन्त्विति । तन्मन्त्रपाठेनैव यजमानमेतैरेव कामैर्द्युभिरक्तुभिरित्यादिशब्दोक्तैः फलैः समृद्धं करोति ॥

'हे अश्विनो ! दीप्ति से अथवा द्युलोकोचित भोगों के द्वारा और रञ्जन के साधन घृत तैल आदि द्रव्यों से, हिसापरिहारों के द्वारा और सौभाग्यों से मेरी रक्षा करो । तदनन्तर मित्र, वरुण, अदिति, समुद्र, पृथिवी एवं द्यु आदि सभी देवता मेरी उस प्रार्थना के अनुकूल होंगे ।' इस ऋचा के पाठ से यह [यजमान] इन ['द्युभिरक्तुभिः' आदि शब्दों] से अभिव्यक्त फलों के द्वारा इस प्रवर्ग्य को समृद्ध करता है ।

अभिष्टवस्य पूर्वभागमुपसंहरति—

इति नु पूर्वं परं लम् ॥ २१ ॥

१. आश्व० श्रौ० ४.६.३ ।

२. अभिष्टवनं नाम धर्मस्य संस्कारोऽभिधानरूपः । एतच्च 'धर्ममभिष्टुहि' इति सम्प्र-
षादवगतम् । तत्र यत् क्रियान्तरमीक्षमाणादि तदानुषङ्गिकम्, तदपि वचनात्
कर्तव्यमेव—इति आश्वलायनवृत्तौ नारायणः । एतदभिष्टवनं च अध्वर्युप्रेषितेन
होत्रा ऋगावानं यथास्यात्तथा कर्तव्यं भवति (आश्व० श्रौ० ४.६.१-३) । 'ऋचमृच-
मनवानमुक्त्वा प्रणुत्यावस्येत्'—इति च तत्रैव ऋगावानलक्षणम् (४.६.२) ।

ब्रह्मज्ञानमित्यारभ्य^१ पृथिवी उत द्यौरित्यन्तेनोक्तप्रकारेणामिष्टवस्य पूर्वो भागो वर्णितः^२ । अत्र भागद्वयकल्पनमेकैकस्मिन्^३ भागे प्रथमोत्तमयोर्ऋचोरावृत्त्यर्थम् ।

अत एवोक्तम्—

“आद्यान्त्यात्रित्वसिद्धयर्थं पटलद्वितयं कृतम् ।

अन्यथाऽमिष्टवस्यैक्यात् त्रित्वं तत्रैव वै भवेत्” ॥^४ इति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेय-

ब्राह्मणभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ [२१]

अब [‘ब्रह्मज्ञानम्’ से लेकर ‘पृथिवी उत’ तक] अमिष्टव के पूर्व भाग के वर्णन की समाप्ति है । [यहाँ पूर्व और उत्तर भाग की कल्पना इसलिए है क्योंकि एक-एक भाग के प्रथम और अन्तिम मन्त्र की आवृत्ति की जाती है । पूर्व भाग में कुल मन्त्रों की संख्या १०७ है ।]^५

॥ इस प्रकार चतुर्थ अध्याय में चतुर्थ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः खण्डः

पटलान्तरं प्रतिजानीते—

अथोत्तरम्^६ ॥ इति ।

पटलमुच्यत इति शेषः । पटलशब्दः समूहवाची । ‘समूहः पटलं न ना’ इत्यभिधान-कारैरुक्तत्वात्^७ । उत्तरभागस्थो मन्त्रसमूहः कथ्यते इत्यर्थः ।

i. २२ [iv. ५] अब [प्रवर्ग्य कर्म के] उत्तर भाग [में कथित मन्त्र समूह] का वर्णन प्रारम्भ होता है—

१. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० ११९ ।

२. आश्वलायनोऽप्याह—‘इति नु पूर्वं पटलम्’—इति ४.६.३ ।

३. ऋक्प्राति० ४.७; ६.४ ।

४. तु० अस्यैव ब्राह्मणभागस्य षड्गुरुशिष्यकृता व्याख्या—‘ब्रह्मादिद्युभिरन्ताः स्युर्ऋचः सप्तोत्तरं शतम् ।’

५. आश्वलायनोऽप्येवमेवाह ‘अथोत्तरम्’—इति । अत्रापि ऋगावानं प्रयोजनीयम्; अपि च ‘अनमिहिङ्कृत्य’ (४.७.३) इत्यधिकम् ।

६. अमरकोष ३.३.२०१ ।

तत्रैकविंशतिसंख्याका ऋचस्तत्तत्प्रतीकग्रहणेन विधत्ते—

‘उप ह्वये सुदुघां वेनुमेता’ हिं कृण्वती वसुपत्नी वसूनाम् ‘अभि त्वा देव सवितः’ ‘समी वत्सं न मातृभिः’ ‘सं वत्स इव मातृभिः’ ‘यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः’ ‘गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं’ ‘नमसेदुप सीदत’ ‘संजानाना उपसीदन्नभिज्ञा’ ‘आ दशभिर्विवस्वतः’ ‘दुहन्ति सप्तैकां’ ‘समिद्धो अग्निरश्विना’ ‘समिद्धो अग्निवृषणा रतिर्दिवः’ ‘तदु प्रयक्षत-ममस्य कर्म’ ‘आत्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पय’ ‘उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते’ ‘अधुक्ष-त्पिप्लुषीमिषम्’ ‘उप द्रव पयसा गोधुगोषमा’ ‘आ सुते सिञ्चत श्रियम्’ ‘आ नूनमश्विनोऽर्हृषिः’ ‘समु त्ये महतीरपः’ इत्येकविंशतिरभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धम् ॥ इति ।

विहितास्वृक्षु, ‘उप ह्वये’^१ इति प्रथमा । ‘हिं कृण्वति’ इति द्वितीया । ‘अभि त्वा’^३ इति तृतीया । ‘समीवत्सम्’ इति^४ चतुर्थी । ‘संवत्स इव’ इति^५ पञ्चमी । ‘यस्ते स्तन’^६ इति षष्ठी । ‘गौरमीमेद’ इति^७ सप्तमी । ‘नमसेत्’^८ इत्यष्टमी । ‘संजानानाः’^९ इति नवमी । ‘आ दशभिः’^{१०} इति दशमी । ‘दुहन्ति सप्तैकाम्’^{११} इत्येकादशी । ‘समिद्धो अग्नि-रश्विना’^{१२} इति द्वादशी । ‘समिद्धो अग्निवृषणारतिर्दिव’^{१३} इति त्रयोदशी । एतदुभयं शास्त्रान्तरगतम् आश्वलायनेन पठितम्^{१४} । ‘तदु प्रयक्षतम्’ इति^{१५} चतुर्दशी । ‘आत्म-न्वन्निति’^{१६} पञ्चदशी । उत्तिष्ठेति^{१७} षोडशी । तस्या विनियोगम् आश्वलायन आह— “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते इत्येतामुक्त्वाऽवतिष्ठते”^{१८} इति । अधुक्षदिति^{१९} सप्तदशी । तद्विनियोगमाह—दुग्धायामधुक्षदिति । उपद्रवेत्यष्टादशी^{२०} । तद्विनियोगं चाऽऽह— आह्नियमाण उपद्रवेति । सेयं शास्त्रान्तरगतत्वा आश्वलायनेन पठिता^{२१} । ‘आ सुते’^{२२} इत्येकोनविंशी । आ नूनमिति^{२३} विंशी । अनयोर्व्यत्ययेन प्रयोगमाह—“आसिच्यमान आनूनमश्विनोऽर्हृषिरिति गव्य आ सुते सिञ्चत श्रियमित्याज”^{२४} इति । ‘समु त्ये’^{२५} इत्येकविंशी । तद्विनियोगं चाऽऽह—“आसिक्तयोः समु त्ये”^{२६} इति सेयमृचामेकविंशति-घर्मदुहो घेनोर्दोहनस्यानुरूपा । तास्वृक्षु दोहनोचितानां दृश्यमानत्वात् ॥

१ ऋ० १.१६४.२६ ।	२. ऋ० १.१६४.२७ ।	३ ऋ० १.२४.३ ।
४. ऋ० ९.१०४.२ ।	५. ऋ० ९.१०५.२ ।	६. ऋ० १.१६४.४९ ।
७. ऋ० १.१६४.२८ ।	८. ऋ० ९.११.६ ।	९. ऋ० १.७२.५ ।
१०. ऋ० ८.७२.८ ।	११ ऋ० ८.७२.७ ।	१२. अथर्व० ७.७७.२, १ ।
१३ आश्व०श्रौ० ४.७.४ ।	१४. ऋ० १.६२.६ ।	१५. ऋ० ९.७४.४ ।
१६. ऋ० १.४० १ ।	१७. आश्व०श्रौ० ४.७.४ ।	१८. ऋ० ८.७२.१६ ।
१९. अथर्व० ७.७७.६ ।	२०. आश्व०श्रौ० ४.७.४ ।	२१. ऋ० ८.७२.१३ ।
२२. ऋ० ८.९.७ ।	२३. आश्व० श्रौ० ४.७.४ ।	
२४. ऋ० ८.७.२२ ।	२५. आश्व० श्रौ० ४.७.४ ।	

१. 'उप ह्वये', २. 'हिङ् कृण्वती', ३. 'अभि त्वा', ४. 'समीवत्सं', ५. 'संवत्स इव', ६. 'यस्ते स्तनः', ७. 'गौरमीमेदनु', ८. 'नमसेदुप', ९. 'संजानानाः', १०. 'आ दशभिः', ११. 'बुहन्ति', १२. 'समिद्धो अग्निरश्विता', १३. 'समिद्धो अग्निर्वृषणाः', १४. 'तदु प्रयक्षत', १५. 'आत्मन्वन्', १६. 'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते', १७. 'अधुक्षत्', १८. 'उप द्रव', १९. 'आ सुते', २०. 'आ नूनं' और २१. 'समु त्पे'—ये इक्कीस ऋचाएँ यज्ञ के अनुरूप हैं। जो यज्ञ के अनुरूप है वही यज्ञ की समृद्धि है।

अथ षण्णामृचां प्रतीकानि क्रमेणाऽऽदाय तद्विनियोगं दर्शयति—

'उदुष्य देवः सविता द्विरण्ययेत्यनूत्तिष्ठति, 'प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुप्रैति, 'गन्धर्व इत्या पदमस्य रक्षतीति' खरमवेक्षते, 'नाके सुपर्णमुपयत्पतन्त-मित्युपविशति' 'तप्तो वां घर्मो न क्षतिः स्वहोता' 'उभा पिबतमश्विनेति पूर्वाह्णे यजति ॥ इति ।

महावीरमादायोत्तिष्ठत्स्वन्येषु^३ होतोदुष्य देवः^४ इत्यनेन मन्त्रेण ताननूत्तिष्ठेत् । तेषु गच्छत्सु 'प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः'^५ इति मन्त्रेणानुगच्छेत् । 'खरः' प्रवृञ्जनस्थानम् । तप्तो वामित्येषा^६ शाखान्तरगतत्वात् सूत्रकारेण पठिता^७ । उभा पिबतमिति^८ स्वशाखागती ताम्यामुभाभ्यां पूर्वाह्णे यजति । तदुभयं याज्यारूपेण पाठेन पठेत् । प्रवर्ग्यस्य कालद्वयेऽप्यनुष्ठेयत्वात् पूर्वाह्णे इति विशेष्यते ॥

होता सभी [पुरोहितों] के पीछे खड़े होकर 'उदु ष्य देवः' आदि ऋचा का पाठ करता है, और आगे बढ़कर 'प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः' आदि मन्त्र का पाठ करता है; तथा 'खर' [= प्रवर्ग्यपात्र रखने के चबूतरे] की ओर देखते हुए 'गन्धर्व इत्या' आदि का पाठ करता है और 'नाके सुपर्णम्' आदि मन्त्र पढ़कर बैठ जाता है । 'तप्तो वाम्' और 'उभा पिबतम्' आदि मन्त्र से पूर्वाह्णे में आहुतियाँ देता है ।

विनियोगसहितं मन्त्रान्तरं विधत्ते—

अग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति श्विष्टकृद्भाजनम् ॥ इति ।

पूर्वोक्तयोर्गोत्र्ययोः पाठान्ते वीषडिति यदुच्चारणं सोऽयं प्रथमो वषट्कारः । तत ऊर्ध्वमग्ने वीहीत्युच्चार्य वीषडिति यत्पठनं सोऽयमनुवषट्कारः । एतं मन्त्रं

१. ऋ० ९. ८३. ४ ।

२. ऋ० १०. १२३. ६ ।

३. तथैव सूत्रकारस्य विधानात् (आश्व० श्री० ४. ७. ४) ।

४. ऋ० ६. ७१. ४. ।

५. ऋ० १. ४०. ३ ।

६. अथर्व० ७. ७७. ५ ।

७. आश्व० श्री० ४. ७. ४ ।

८. ऋ० १. ४६. १५ ।

होता पठेत् । हे अग्ने वीहि खाद भक्षयेत्यर्थः^१ । धर्मस्य यजेत्यध्वर्युणा प्रेषितो होता पूर्वोक्तं याज्याद्वयं सवषट्कारं यदा पठति तदानीमध्वर्युरश्विना धर्मं पातमिति मन्त्रेण जुहोति । पुनरप्यग्ने वीहीति होत्रा पठिते सत्यध्वर्युः स्वाहेन्द्रावडिति जुहोति । तदेतत् सर्वम् आपस्तम्ब आह—‘आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति धर्मस्य यजेत्यश्विनः धर्मं पातमिति वषट्कृते जुहोति । स्वाहेन्द्रावडित्यनुवषट्कृते^२ इति । यदेतदनुवषट्कारे यजनं तदेतत्स्विष्टकृद्ब्राजनं स्विष्टकृत्स्थानीयमित्यर्थः ॥

‘हे अग्नि भक्षण करो’ इस मन्त्र का होता के द्वारा पाठ करने के पश्चात् वषट्कार करना चाहिए । यह वषट्कार स्विष्टकृद्ब्राजन अर्थात् स्विष्टकृत्स्थानीय है ।

यथा पूर्वाह्णे याज्यापाठस्तथाऽपराह्णकालानुष्ठानेऽपि विधत्ते—

यदुस्त्रियास्वाहुतं घृतं पयोऽस्य पिबतमश्विनेत्यपराह्णे यजत्यग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति स्विष्टकृद्भाजनम् ॥ इति ।

‘यदुस्त्रियास्वाहुतम्’ इत्येषा शाखान्तरगतत्वाद् आश्वलायनेन पठिता^३ । अस्य पिबतमिति स्वशाखागता^४ । अन्यत् सर्वं पूर्ववत्^५ ।

‘यदुधिया’ आदि और ‘अस्य पिबतम्’ आदि दो मन्त्रों से अपराह्ण में आहुतियाँ देता है । ‘अग्ने वीहि’ इस मन्त्र के पाठ के बाद वषट्कार करता है । यह वषट्कार स्विष्टकृत् के स्थान में होता है ।

अत्र मुख्यस्विष्टकृद् रहितत्वात्तल्लोपमाशङ्क्य परिहरति—

त्रयाणां ह वै हविषां स्विष्टकृतेन समवद्यन्ति सोमस्य धर्मस्य वाजिनस्येति स यदनुवषट्करोत्यग्नेरेव स्विष्टकृतोऽनन्तरित्यै ॥ इति ।

सोमो वल्लीरसः । धर्मः प्रवर्ग्यहविः । वाजिनमामिक्षानुनिष्पादि नीरम् । एतेषां स्विष्टकृदर्थमवदानं न कुर्युः । न चैतावता तल्लोपः । स होताऽनुवषट्करोतीति यदस्ति तदेतत्स्विष्टकृद्ब्रह्मामकस्याग्नेरनन्तरित्यै । अन्तरायो लोपस्तन्निवृत्त्यर्थं भवति ॥

स्विष्टकृत् के लिए हवि में से तीन भाग निकालते हैं अर्थात् सोम रस का, धर्म अर्थात् प्रवर्ग्य-हवि का और मृदा का [भाग निकालना चाहिए] । वह जो बाद में वषट्कार करता है वह स्विष्टकृत् नामक अग्नि के लोप के निवृत्त्यर्थ है ।

अथ ब्रह्मणः शाखान्तरप्रसिद्धेन मन्त्रेण जपं विधत्ते—

‘विश्व आशा दक्षिणासादिति’ ब्रह्मा जपति ॥ इति ।

१ ऋ० १०. १२३. ६ ।

२. आप० श्रौ० १५. १०. ११ ।

३. आश्व० श्रौ० ४. ७. ४ ।

४. ऋ० ८. ५. १४ ।

५. ब्र० पूर्व० पृ० १३३ ।

इयमृगाश्वलायनेन पठिता^१ ॥

ब्रह्मा 'विश्वा आशा' आदि मन्त्र का अप करता है ।

प्रासङ्गिकं ब्रह्मजपं विधाय होमादूर्ध्वं होत्रा पठनीया ऋचः सप्त विधत्ते—

'स्वाहाकृतः शुचिर्देवेषु घर्मः', 'समुद्रादूर्मिमुदियति वेनो' 'द्रप्सः समुद्र-
मभि यज्जिगाति । 'सखे सखायमभ्याववृत्स्व, 'ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतय,
'ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसः, 'तं घेमित्या नमस्विन, इत्यभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं
तत्समृद्धम् ॥ इति ।

स्वाहाकृत इत्येषा प्रथमा । सा च शाखान्तरगतत्वाद् आश्वलायनेन पठिता ।^२ 'समुद्रा-
दूर्मिमिति' द्वितीया । 'द्रप्सः समुद्रमिति' तृतीया । 'सखे सखायमिति' चतुर्थी । 'ऊर्ध्व
ऊ षु णः'^५ इति पञ्चमी । 'ऊर्ध्वो नः पाहीति'^६ षष्ठी । 'तं घेमित्येति'^७ सप्तमी । घर्म-
प्रकाशकत्वादेता 'अभिरूपाः' ॥

१. 'स्वाहाकृतः', २. 'समुद्रादूर्मि', ३. 'द्रप्सः', ४. 'सखे सखायम्', ५. 'ऊर्ध्व
ऊ षु ण', ६. 'ऊर्ध्वो नः', ७. 'तं घेमित्या' आदि सात ऋचाओं का होता पाठ करता है ।
ये [घर्म की प्रकाशक होने से] यज्ञ के अनुरूप हैं; जो यज्ञ के अनुरूप है वही यज्ञ की
सफलता है ।

होतुरेकयर्चा प्रवर्ग्यंहविःशेषभक्षणप्रतीक्षां विधत्ते—

पावकशोचे तव हि क्षयं परीति भक्षमाकाङ्क्षते ॥ इति ।

'पावक शोचे' आदि मन्त्र पढ़कर होता प्रवर्ग्यंहवि के शेष भाग के भक्षण की
इच्छा करता है ।

समन्त्रकं भक्षणं विधत्ते—

हुतं हविर्मधु हविरिन्द्रतमेऽग्नावश्याम ते देव घर्म । मधुमतः पितुमतो
वाजवतोऽङ्गिरस्वतो नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरिति घर्मस्य
भक्षयति ॥ इति ।

अतिशयेनायमैश्वर्यवानिन्द्रतमस्तादृशेऽग्नौ प्रवर्ग्याख्यं हविर्हुतं तच्च मधु माधुर्योपेतं
हे घर्म प्रवर्ग्यं देवरूप देव ते त्वदीयं हविःशेषमश्याम भक्षयेम । कीदृशस्य ते मधुमतो
माधुर्योपेतस्य पितुमतोऽन्नवतोऽन्नसाधनस्य वाजवतो गतिमतः स्वर्गप्राप्तिसाधनस्य ।

१-२. आश्व० श्रौ० ४.७.४ । तु० अथर्व० ७.७३३ । ३ ऋ० ११२३.२ ।

४. ऋ० १०१२३.८ । ५. ऋ० ४१.३ ।

६. ऋ० १.३६.१३ । ७. ऋ० १.३६.१४ । ८. ऋ० ८.६९.१७ ।

अङ्गिरस्वतः, अङ्गिरोभिर्महर्षिमिरनुष्ठानकाले भक्षितत्वेन तद्युक्तस्य । ईदृशाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु । मां भक्षयन्तं मा हिंसीरित्यनेन मन्त्रेण धर्मस्य शेषं भक्षयेत् । अयं मन्त्रोऽन्येषामपि भक्षयितॄणां साधारणोऽत एव तैत्तिरीयैरप्याम्नातः ॥^१

हे प्रवर्यं देव ! अतिशय ऐश्वर्यं युक्त अग्नि में प्रदत्त तुम्हारे माधुर्यं युक्त हविःशेष का मैं भक्षण करूँ । माधुर्यं युक्त, अन्नयुक्त, [स्वर्ग प्राप्ति के साधन होने से] गति युक्त तथा [अनुष्ठान काल में अङ्गिरसों से भक्षित होने से] अङ्गिरसोयुक्त हवि को हम खाएँ । इस प्रकार के तुम अग्नि को नमस्कार है । भक्षण करते हुए मुझे तुम न सताना—इस मन्त्र से धर्मशेष का भक्षण करना चाहिए ।

अथ होतुर्मन्त्रद्वयं विधत्ते—

‘श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतम्’ ‘आ यस्मिन् सप्त वासवा’ इति संसाद्यमानायान्वाह ॥

‘श्येनो न योनिमिति’^२ पूर्वा । ‘आ यस्मिन् सप्तैत्यपरा । सेयं शाखान्तरगतत्वाद् आश्वलायनेन पठिता ।^३ यदा प्रवर्यपात्राणि संसाद्यन्ते तदा होता मन्त्रद्वयमिदमनुब्रूयात् ॥

‘श्येनो न योनिम्’ और ‘आ यस्मिन् सप्त’ आदि दो मन्त्रों का पाठ होता प्रवर्य-पात्र के नीचे रखे जाने पर करता है ।

बहुषु दिनेषु पूर्वाह्णापराह्णयोः प्रवर्याख्यं कर्मानुष्ठीयते तद्योत्तमदिनेऽपराह्णकालीने प्रवर्याख्ये कांचिद्वचमधिकां विधत्ते—

हविर्हविष्मो महि सद्य दैव्यमिति यदहं रुत्सादयिष्यन्तो भवन्ति ॥ इति ।

यदहं रुत्सादयिष्यन्तः प्रवर्यमुद्गासयितुमुद्युक्ता भवन्ति तस्मिन्नहनि ‘हविर्हविष्म’^४ इत्येतामृचमधिकांमुपोत्तमरूपामावपेत ॥

जिस दिन प्रवर्य पात्र को उठाना चाहे उस दिन ‘हविर्हविष्मः’ आदि ऋचा का पाठ करना चाहिए ।

अथ कयाचिद्वचाऽभिष्टवस्य समाप्तिं विधत्ते—

‘सूयवसाद् भगवती हि भूया’^५ इत्युत्तमया परिदध्याति ॥ इति ।

अन्तिमात् प्राचीनेषु प्रवर्येषु पूर्वोक्तामधिकामप्रक्षिप्यैवानया परिदध्यात् । अन्तिमे तु तां प्रक्षिप्य पश्चादनया परिदध्यात् । तदाह आश्वलायनः—‘सूयवसाद्भगवती हि भूया’ इति परिदध्यादुत्तमे प्रागुत्तमाया हविर्हविष्मो महि सद्य दैव्यमित्यावपेत’^६ इति ॥

१. तै० आ० ४.१०.११ । तत्रैव पञ्चमप्रपाठके एतन्मन्त्रस्य व्याख्यानमपि सार्थवादम् (८.४०-४५) । २. ऋ० ९.७१.६ । ३. आश्व० श्रौ० ४.७.४ । ४. ऋ० ९.८३.५ । ५. ऋ० १.१६४.४० । ६. आश्व० श्रौ० ४.७.४, ५ ।

‘सूयवसाद् भगवती’ आदि अन्तिम ऋचा से कर्म की समाप्ति करनी चाहिए ।

अथ पूर्वोक्तस्य प्रवर्ग्यकर्मणः प्रशंसार्थं मिथुनव्यापाराकारेण रूपकं दर्शयति—

तदेतद् देवमिथुनं यदधर्मः स यो धर्मस्तच्छिद्मं यौ शफौ तौ शफौ यो-
पयमनी ते श्रोणिकपाले यत्पयस्तद्वरेतस्तदिदमग्नौ देवयोन्यां प्रजनने
रेतः सिच्यतेऽग्निर्वै देवयोनिः सोऽग्नेर्देवयोन्या आहुतिभ्यः
संभवति ॥ इति ।

‘यदधर्मः’ प्रवर्ग्यार्थं यत्कर्मास्ति ‘तदेतद्देवमिथुनं’ देवसंबन्धिमिथुनव्यापारः ।
तत्कथमिति चेत्, उच्यते—‘स यो धर्मः’ प्रवर्ग्यहविराश्रयभूतो महावीराख्यो मृन्मयपात्र-
विशेषो योऽसावस्ति^१ ‘तच्छिद्मं’ प्रजननेन्द्रियरूपम् । तस्य महावीरस्य हस्ताभ्यां
ग्रहीतुमशक्यत्वात् तद्ग्रहणसमर्थोऽदुम्बरकाष्ठनिर्मितौ ‘शफौ’ शफनामानी विद्येते, ‘तौ’
प्रजननेन्द्रियस्य पार्श्ववर्तिनौ शफाविव संदृश्येते च, उदुम्बरकाष्ठभ्यां शफनामकाभ्यां
महावीरस्य मध्यमभागे धृतत्वात् । तस्याधस्तादाधारार्थमुदुम्बरकाष्ठनिर्मितोपयमनीशब्द-
वाच्या दर्वी ‘या’ विद्यते सेयं शरीरसंबन्धिनी ते ‘श्रोणिकपाले’ श्रोणिद्वयमध्यगतमस्थि-
द्वयम् । उपयमन्या एकत्वेऽप्यधस्तान्महावीरस्य कदाचिदक्षिणभागे कदाचिद्वामभागे
तद्वारणात् कपालद्वयरूपत्वम् । महावीरगते तस्य आज्ये प्रक्षेप्यं ‘यत्पयस्तद्वरेतः’ स्वरूपम् ।
‘तदिदं’ रेतोरूपमाज्यमिधं पयोऽग्नी देवयोनिरूपे ‘प्रजनने’ उत्पत्तिस्थाने ‘रेतः सिच्यते’
रेतोरूपेण प्रक्षिप्यते । अनेर्देवयोनित्वप्रसिद्धार्थो वैशब्दः । अनेः कर्मण्यनुष्ठाय देवरूपेण
जायमानत्वात् सा प्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । सैव प्रसिद्धिः सोऽग्नेरित्यादिना स्पष्टी क्रियते । स
यजमानो देवयोनिरूपादग्नेरनुष्ठिताभ्य आहुतिभ्यश्च देवतारूपः संभवत्युत्पद्यते ।

यह जो धर्म है वह देवों का मिथुन [रूप = जोड़ा] है । यह जो धर्म पात्र [महावीर
नामक मिट्टी का पात्र विशेष] है वह शिदन [ऋपस्थेन्द्रिय रूप] है । उसके दो शफ [अर्थात्

१. तस्य धृते पयः प्रक्षेपादिना प्रणीयते ‘धर्मः’ खाद्यविशेषः; स एव प्रक्षेपः प्रवृञ्जन-
मुच्यते; तादृशप्रवृञ्जननिबन्धनैवास्य कर्मणः समाख्या ‘प्रवर्ग्य’ इति । तत्र च
धर्मपात्राय मृत्निर्मितिः कटाहविशेष एव महावीरः । गौण्या तु वृत्त्या धर्मः, प्रवर्ग्यः,
महावीरः—इति त्रीण्येव पदानि समानार्थानीति विवेकः । ‘यदा मृद्वराहविहृत-
ब्रह्मीकवपादिसम्मारैः सम्भ्रियमाणत्वदशापन्नो भवति । तदा प्रजापतिरित्येवास्य
नाम, सर्वात्मना सम्भृतत्वदशापन्नस्य सम्प्राडिति नाम; प्रवृञ्जनदशापन्नस्य धर्म
इति नाम, उद्भासनदशापन्नस्य महावीर इति नाम; एतामिदंशामिरवस्थात् यत्
स्वरूपम्, तेन रूपेणादित्य इति नाम; स प्रवर्ग्य एवमेतानि नामान्यकुस्त’—इति
तै० आ० ५.११.१ सा० भा० । तथा शत० ब्रा० १४.१.१.१०-११ एवमादिकं
तु सर्वं स्तुत्यर्थं बोध्यम् ।

गर्म पात्र को उठाने के लिए उदुम्बर काष्ठ की बनी सड़सी] प्रजननेन्द्रिय को पार्श्ववर्ती दो शफ को समान हैं । [उसके नीचे आधारार्थ उदुम्बर काष्ठ से निर्मित] 'उपयमनी' नामक दर्वी जो है वह श्रोणी की अस्थिद्वय रूप है । [महावीरगत तप्त घृत में डालने वाला] जो दूध है वह वीर्य है । यहाँ वह घृत मिश्रित दूध अग्नि में अर्थात् देवयोनि रूप उत्पत्तिस्थान में वीर्य रूप से सिंचन किया जाता है; क्योंकि अग्नि वस्तुतः इन देवताओं की योनि हैं । वह [यजमान] देव-योनि [रूप अग्नि] से अनुष्ठित आहुतियों से देवता रूप होकर उत्पन्न होता है ।

उक्तार्थवेदनं तद्वेदनपूर्वकमनुष्ठानं च प्रशंसति—

ऋद्धमयो यजुर्मयः साममयो वेदमयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः संभूय देवता अप्येति य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेतेन यज्ञक्रतुना यजते ॥ २२ ॥ इति ।

वेदशब्देनाथर्ववेदः सर्ववेदसमष्टियुक्तिर्वोच्यते । ब्रह्मशब्देन हिरण्यगर्मः । अमृतशब्देन परमात्मा । ता एकैकदेवताः सर्वाः संभूयैकीकृत्य समष्टिरूपमप्येति प्राप्नोति । वेदमात्रेण शनैस्तत्प्राप्तिर्वेदनपूर्वकानुष्ठानेन तु सहसेति विशेषो द्रष्टव्यः ।^१

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाषवीये वेदार्थप्रकाश ऐतरेय-

ब्राह्मणभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ [२२]

[उत्पन्न हुआ वह यजमान] जो इस प्रकार जानता है और जो इस प्रकार जानते हुए इस यज्ञानुष्ठान से यजन करता है वह ऋग्युक्त, यजुर्गुक्त, साम-गुक्त और [अथर्व अथवा समस्त] वेदगुक्त, ब्रह्ममय, अमरत्व-गुक्त सभी देवता का समष्टि रूप प्राप्त करता है ।

॥ इस प्रकार चतुर्थ अध्याय में पञ्चम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः खण्डः

प्रवर्ग्याख्यं कर्म^२ परिसमाप्योपसदाख्यं कर्म वक्तुमार्थ्यायिकामाह—

देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त ते वा असुरा इमानेव लोकान् पुरोऽकुर्वत यथौजीयांसो बलीयांस एवं ते वा अयस्मयीमेवेमामकुर्वत

१. 'अल्पप्रयाससाध्येन वेदनेन'—इत्यादि पूर्वोक्तं (६ पृ०) संभृत्यैवेदमुक्तम् ।

२. तथा चेमनि प्रवर्ग्यकर्माणि;—शान्तिपाठः, महावीरनिर्माणम्, तत्संस्काराः, प्रैषाः, महावीरस्थापनम्, तदभिमन्त्रणम्, अभिमन्त्रितस्य तस्यावेक्षणम्, महावीरस्थे तस्मै आज्ये पयः प्रक्षेपरूपं प्रवृञ्जनम्, तथा प्रणीतस्य घर्मस्याहवनीये यागः, तच्छेषेणार्गिहोत्रहोमः, तत्रैव द्रव्यादिद्रव्यपूरणरूपमुद्रासनम्, विविधनैमित्तिकघर्म-प्रायश्चित्तानि, घर्मसंक्षणम्, मार्जनञ्चेति । तै० आ० ४.५ । कात्या० श्रौ० २६ ।

रजतामन्तरिक्षं हरिणीं दिवं ते तथेमाँल्लोकान् पुरोऽकुर्वन्ते ते देवा
अब्रुवन् पुरो वा इमेऽसुरा इमाँल्लोकानकृत पुर इमाँल्लोकान् प्रति-
करवामहा इति तथेति ते सद एवास्याः प्रत्यकुर्वन्ताऽऽग्नीध्रमन्तरिक्षाद्-
विधाने दिवस्ते तथेमाँल्लोकान् पुरः प्रत्यकुर्वन्ते ॥ इति ।

देवाश्चानुराश्च लोकत्रयविषये समयतन्त परस्परं युद्धं कृतवन्तः । तदानीमसुरा
इमानेव भूरादीँस्त्रीँल्लोकान् पुरोऽकुर्वन्ते प्राकारपरिवेष्टितानि नगराणि कृतवन्तः । यथा
लोके महान्तो राजानोऽभ्यधिकेन्रीजसा शरीरशक्त्या संपन्ना अभ्यधिकेन सैन्यरूपेण
बलेन च संपन्नाः प्रौढानि दुर्गाणि कुर्वन्ति, एवमेते कृतवन्तः । तत्रेमाँ भूमिमयस्मयीं
लोहप्राकारयुक्तामकुर्वन्ते । अन्तरिक्षं लोकं च रजतप्राकारवेष्टितां पुरीमकुर्वन्ते । द्युलोकं
हरिणीं हिरण्मयीं सुवर्णप्राकारवेष्टितां पुरीमकुर्वन्ते । तथेत्युक्तनगरनिर्माणकृतस्थोप-
संहारः । तमिममर्थं सर्वं 'तैत्तिरीयाः संक्षिप्याऽऽमनन्ति—'तिषामसुराणां तिस्रः पुर
आसन्नयस्मय्यवमाऽथ रजताऽथ हरिणी'^१ इति । ततस्ते देवा विचारयन्तः परस्परमिद-
मब्रुवन् । असुरा इमे भूरादीनिमाँल्लोकां पुरो वै स्वकीयनगराण्येव कृतवन्तः । अतो
वयमपीमान् भूरादीँल्लोकान् पुरोऽस्मदीयनगराणि प्रतिकरवामहे, असुराणां प्रतिकूलानि
संपादयाम इत्येवं विचारं परस्परमङ्गीकृत्य त्रिषु लोकेष्वसुराः क्वचिद्देशविशेषे यथा
स्वकीयानि नगराणि कृतवन्तस्तथा देवा अस्याः पृथिव्याः सकाशात् सद एव प्रत्यकुर्वन्ते ।
सौमिकवेद्यां प्राचीनवंशात् पूर्वभाविसदोनामकमण्डपमेवासुरप्रतिकूलमकुर्वन्ते । अन्तरिक्ष-
लोकादाग्नीध्रनामकं धिष्ण्यमकुर्वन्ते^२ । द्युलोकाद्विधानिनामके द्वे शकटे^३ अकुर्वन्ते ।
ते तथेत्यादिस्तुतार्थोपसंहारः । असुरनिर्मितपुरत्रयप्रतिकूलं सदआग्नीध्रहविधानरूपत्रयं
कृतवन्तः । असुरैर्लोकत्रये प्रौढासु तिसृषु दुर्गरूपामु पुरीषु निर्मितासु देवाश्च स्वरक्षार्थं
सदःप्रभृतीनि त्रीणि दुर्गाणि कृत्वा विजयं प्राप्ताः ।

१. तै० सं० ६.२.३.१ ।

२. धिष्ण्यमिति सिकतोपकीर्णानां पुरीषस्थलानां नामधेयम् । तत्र 'आग्नीध्रीयं पूर्वम्,
.....षट् सदसि;—प्रत्यङ्मुखद्वारमपरेण होतुः, दक्षिणपूर्वैर्नौदुम्बरीं मैत्रावरुणस्य, होतु-
धिष्ण्यमुत्तरेण चतुरः समान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसि-पोतु-नेष्टृच्छावाकानाम्; आग्नीध्राद्
दक्षिणं सम्प्रति वेद्यन्ते दक्षिणामुखो मार्जालीयम्'—इति (कात्या० श्रौ० ८.६.१६—
२२) अष्टौ धिष्ण्यानि विहितानि । तत्र निरुद्धेऽग्निप्रणयनानन्तरं चाग्नीध्रीय धिष्ण्ये
एव प्रथममग्निग्रहणम्, ततो होतृधिष्ण्यादौ (कात्या० श्रौ० ६.१०.१४) ।

३. सोमरूपहविर्धारके द्वे शकटे हविर्द्वानि इत्युच्येते । सदोर्मण्डपाद् दक्षिणस्यां
तयोर्मण्डपे भवतः ।

उपसद

i. २३. [iv. ६] इन [तीनों] लोकों के धिष्य में देव और असुरों ने परस्पर युद्ध किया। उन असुरों ने इन लोकों को प्राकारपरिवेष्टित नगर बनाया जैसे लोक में शक्तिशाली राजा सैन्यरूप बल से सम्पन्न दुर्ग का निर्माण करता है। इस पृथिवी को लोहे के प्राकार से युक्त किया। अन्तरिक्ष लोक को चाँदी के प्राकार से युक्त पुरी बनाया। द्युलोक को सुवर्ण प्राकार से युक्त पुरी बनाया। इस प्रकार इन लोकों को नगर बनाया। उन देवों ने [परस्पर] कहा—इन आसुरों ने इन भूरादि लोकों को [अपना] नगर बना लिया। अतः इसी प्रकार असुरों के प्रतिकूल हम लोग भी अपने नगरों का निर्माण करें। सभी ने अङ्गीकार किया—हाँ, ऐसा ही हो। उन्होंने [लोहे के दुर्ग के] प्रतिकूल इस [पृथ्वी] से 'सदस्' नामक मण्डप का निर्माण किया [सौमिक वेदि में प्राचीनवंश नामक स्थान से पूर्व में 'सदस्' नामक स्थान होता है। उत्तरवेदि के पीछे का भाग जहाँ सोम रक्खा जाता है प्राचीन वंश है] अन्तरिक्ष से आग्नीध्र नामक अग्नि कुण्ड का निर्माण किया और द्यु से दो हविर्धान [सोमरूप हवि रखने के पात्र] बनाए। इस प्रकार उन्होंने इन सदस् आदि लोकों को असुरों के पुरों के प्रतिकूल बनाया।

तं विजयं दर्शयति—

ते देवा अब्रुवन्नुपसद उपायामोपसदा वै महापुरं जयन्तीति तथेति ते यामेव प्रथमामुपसदमुपायस्तथैवैनानस्माँल्लोकादनुदन्त यां द्वितीयां तयाऽन्तरिक्षाद्यां तृतीयां तथा दिवस्तांस्तथैवो लोकेभ्योऽनुदन्त ॥ इति।

विजयाश्चिन्तस्ते देवाः परस्परमिदमब्रुवन्। उपसदाख्यान् होमानुपायामानुतिष्ठाम। लोकेषूपसदा वै परस्त्रीदुर्गसमीपावस्थानेन दुर्गाविरोधरूपेणैव महत्या सेनया दुर्गवेष्टनेन सर्वे राजानो महतीं दुर्गरूपां पुरं जयन्ति। अतो वयमप्युपसदनहेतुभूतान् होमान् करवामेति विचार्य तिस्र उपसदो हत्वा लोकत्रयनिर्मिताभ्यो दुर्गरूपाभ्यः पुरीभ्योऽसुराभिः सारितवन्तः। तत्र 'या ते अग्नेऽयाशया तनूः' इत्यनेन^१ मन्त्रेण साध्योपसत्प्रथमदिनेऽनुष्ठितत्वात् प्रथमा। 'या ते अग्नेरजाः शया तनूः' इत्यनेन^२ मन्त्रेण साध्या द्वितीयदिनेऽनुष्ठेयत्वाद् द्वितीया। 'या ते अग्ने हरः शयेति'^३ मन्त्रेण साध्या तृतीयदिने अनुष्ठेयत्वात् तृतीया।^४ युद्धेन ताः पुरीर्जंतुमशक्ता देवा उपसद्धोमैर्जितवन्तः। तथा च शाखान्तरे श्रूयते—'ते

१. वा० सं० ५.८.१। २. वा० सं० ५.८.२। ३. वा० सं० ५.८.३।

४. तैत्तिरीयसंहितायां त्वेवं पाठः—'या ते अग्नेऽयाशया रजाशया हराशया तनूर्वाषिष्ठा-गह्वरेष्टोऽग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीं स्वाहा—इति १.२ ११, २। अत्र या ते अग्नेऽयाशया रजाशया हराशया तनूर्वाषिष्ठा गह्वरेष्टेत्यादृश आम्नातः, तस्मिन्मया-शयादिपदत्रयेण त्रयो मन्त्रा भवन्ति'—इत्यादि च तत्र सायणः।

देवा जेतुं नाशकुवक्षुपसदेवाजिगीषन्^१ इति । लोकत्रयान्निःसारिताश्चासुरा यदा वसन्ता-
द्युतुदेपाञ्चरणं प्राप्तास्तदा तदानीमेवैकैकस्मिन्दिने द्विद्विरनुष्ठेयानिः षड्मिस्तानसुरान्
वसन्ताद्युतुदेवताभ्यो निःसारितवन्तः ॥

[विजयाभिलाषी] उन देवों ने परस्पर कहा—हम 'उपसद' नामक होम का अनुष्ठान
करें; क्योंकि उपसद के द्वारा वे [अर्थात् परकीय दुर्ग के समीप महान् सेना के दुर्ग से घेरा
ढालकर सभी राजा] महान् दुर्गरूप पुर को जीतते हैं । उन्होंने ऐसा ही किया । जब
उन्होंने प्रथम उपसद आहुति दी तो उन्होंने इसके द्वारा असुरों को इस लोक [पृथ्वी]
से निकाल दिया । जब उन्होंने द्वितीय आहुति दी तो उससे अन्तरिक्ष लोक से
उन्हें निकाल दिया और जब तीसरी आहुति दी तो द्यु से निकाल दिया । इस प्रकार
इन लोकों से उनको निकाल दिया ।

तमिममर्थं दर्शयति—

ते वा एभ्यो लोकेभ्यो नुत्ता असुरा ऋतूनश्रयन्त ते देवा अब्रुवन्नुप-
सद एवोपायामेति तथेति त इमास्तिस्त्रः सतीरुपसदो द्विद्विरेकैकामुपा-
यंस्ताः षट्समपद्यन्त षड्वा ऋशवस्तान् वा ऋतुभ्योऽनुदन्त ॥ इति ।

इन लोकों से निकाले गये असुरों ने ऋतुओं का आश्रय ग्रहण किया । तब उन देवों
ने कहा—हम 'उपसद' नामक आहुतियों को दें । उन्होंने ऐसा ही किया । यह उपसद
तीन हैं; प्रत्येक का अनुष्ठान दो-दो बार उन्होंने किया । इस प्रकार वे छः हो जाते हैं ।
छः ही ऋतुएँ होती हैं । इस प्रकार उनको उन ऋतुओं में से निकाल दिया ।

ततो मासाञ्चरणं प्राप्यावस्थितानामसुराणां षड्दिनेष्वनुष्ठिताभिरावृत्ताभि-
र्द्वादशोपसद्भिर्निःसरणं कृतं तदिदं दर्शयति—

ते वा ऋतुभ्यो नुत्ता असुरा मासानश्रयन्त ते देवा अब्रुवन्नुपसद
एवोपायामेति तथेति त्व इमाः षट्सतीरुपसदो द्विद्विरेकैकामुपायंस्ता
द्वादश समपद्यन्त द्वादश वै मासास्तान् वै मासेभ्योऽनुदन्त ॥ इति ।

मन्त्रत्रयेण दिनत्रयेऽनुष्ठेयास्तिस्त्रः पुनरप्यावृत्त्याऽन्यस्मिन् दिनत्रयेऽनुष्ठिताः
षड्भवन्ति । एकैकस्मिन् दिने द्विरनुष्ठिता द्वादश संपद्यन्ते ।

ऋतुओं से निकाले गये उन असुरों ने मासों का आश्रय लिया । तब उन देवों ने
कहा—हम 'उपसद' नामक आहुतियाँ दें । उन्होंने ऐसा ही किया । यह
उपसद छः हैं । एक-एक का उन्होंने दो-दो बार अनुष्ठान किया । इस प्रकार वे बारह
हो गये । वस्तुतः बारह ही महीने होते हैं । इस प्रकार महीनों में से भी उनको निकाल
दिया । [तीन दिनों में तीन मन्त्रों से अनुष्ठेय उपसद पुनः अन्य तीन दिन अनुष्ठित

होकर छः हुए। एक-एक दिन दो बार अनुष्ठान होने से बारह हुए। इसी प्रकार बारह दिनों में अनुष्ठित उपसद चौबीस होते हैं।

अनेनैव न्यायेन द्वादशसु दिनेष्वनुष्ठितामिश्रतुर्विंशतिमिरुपसद्भिर्धर्मासदेवताभ्यो निःसारितवन्त इत्येतद्दर्शयति—

ते वै मासेभ्यो नुत्ता असुरा अर्धमासानश्रयन्त ते देवा अब्रुवन्नुपसद एवोपायामेति तथेति त इमा द्वादश सतीरुपसदो द्विद्विरेकैकामुपायं-स्ताश्चतुर्विंशतिः समपद्यन्त चतुर्विंशतिर्वा अर्धमासास्तान् वा अर्द्धमा-सेभ्योऽनुदन्त ॥ इति ।

मासों से निकाले गए उन असुरों ने अर्धमास अर्थात् पक्षों का आश्रय लिया। तब उन देवों ने कहा—हम उपसद आहुतियाँ दें। उन्होंने वैसा ही किया। यह उपसद बारह हैं। एक-एक का उन्होंने दो-दो बार अनुष्ठान किया। इस प्रकार वे चौबीस हो गए। [बारह मासों में] वस्तुतः चौबीस ही पक्ष होते हैं। इस प्रकार उन पक्षों से भी उन्हें निकाल दिया।

ततोऽहोरात्रदेवौ शरणं गतानामसुराणां कालविशेषद्वयानुष्ठानेन निःसारणं दर्शयति—
ते वा अर्द्धमासेभ्यो नुत्ता असुरा अहोरात्रे अश्रयन्त ते देवा अब्रुवन्नु-पसदावेवोपायामेति तथेति ते यामेव पूर्वाह्णे उपसदमुपायंस्तयैवैनानहोऽनुदन्त यामपराह्णे तथा रात्रेस्तास्तथोभाभ्यामहोरात्राभ्यामन्त-रायन् ॥ इति ।

अन्तरायमन्तरितान् कृतवन्तो निःसारितवन्त इत्यर्थः ॥

पक्षों से निकाले जाकर वे असुर रात और दिन में चले गए। तब उन देवों ने कहा—‘हम उपसद आहुतियाँ दें।’ उन्होंने ऐसा ही किया। जो दोपहर से पहले पूर्वाह्ण में उन्होंने उपसद आहुतियाँ दीं, उससे तो असुरों को दिन में से निकाल दिया और जो आहुति दोपहर के बाद दी उससे उनको रात से निकाल दिया। इस प्रकार वे असुर रात और दिन दोनों से निकाल दिए गये।

एकैकस्मिन् दिन एकैकस्या उपसदो द्विरनुष्ठानाय कालद्वयविशेषं विधत्ते—

तस्मात् सुपूर्वाह्णे एव पूर्वयोपसदा प्रचरितव्यं स्वपराह्णेऽपरया तावन्त-मेव तद्विषते लोकं परिशिनष्टि ॥ २३ ॥ इति ।

यस्मात् पूर्वाह्णापराह्णी कालविशेषावहोरात्राभ्यां शत्रूणां निःसारणे हेतु तस्मात्-स्मिन्नेव कालद्वयेऽनुष्ठानव्यम्। एवं सति यावानहोरात्रयोः संधिकालस्तावन्तमेव द्विषते द्वेषिणे लोकं स्थानविशेषं परिशिनष्टि। इतरस्मात्कालाग्निःसारितत्वेन सन्ध्याकाल एवासुराणां परिशिष्यते।

अत्रैकैकस्मिन् दिने द्विद्विरनुष्ठेया उपसदो ज्योतिष्टोमे त्रिषु दिनेष्वनुष्ठेयाः । अग्निचयेन षट्सु दिनेषु । अहीनसत्रयोर्द्वादशदिनेषु । तथा च तैत्तिरीयैराम्नातम्—‘तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सर्वैर्यत्वाय’^१ इति । तथा ‘षड्रुपसदोऽग्नेश्चित्यस्य भवन्ति’ इति श्रुत्यन्तरं द्रष्टव्यम् । आश्वलायनस्त्वेवमाह—‘एकाहानां तिस्रः षड्वाऽहीनानां द्वादश चतुर्विंशतिः संवत्सर इति सत्राणाम्’^२ इति । गवामयनाख्ये संवत्सर इत्यर्थः ।

अथ मीमांसा । पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“आवृत्तरूपसत्त्वेष्टा संघस्यैकैकशोऽथवा ।

त्रिरध्यायं पठेत्यादाविव स्यात् समुदायगा ॥

प्रथमा मध्यमाऽन्त्येति प्राकृतक्रमसिद्धये ।

एकैकस्या द्विरभ्यासे षट्संख्याऽपि प्रसिध्यति^३ ॥”

अग्नौ श्रूयते—‘षड्रुपसदः’ इति । तत्र चोदकप्राप्तानां तिसृणामुपसदां पूर्वन्यायेनाऽऽवृत्त्या षट्संख्या संपादनीया । सा चाऽऽवृत्तिर्दण्डकलितवत्समुदायस्य युक्ता । यथा दण्डेन भूप्रदेशं संमिसानः पुरुष आमुलाग्रं कृत्स्नं दण्डं पुनः पुनः पातयति न तु दण्डस्य प्रत्यक्षयं पृथगावृत्तिं करोति । यथा वा ‘त्रिवारं रुद्राध्यायं जपति’ इत्यत्र कृत्स्न एवाध्याय आवर्त्यते न त्वध्यायैकदेशः । एकैकोऽनुवाकः पृथगेव त्रिः पठ्यते । तथा तिसृणामुपसदां समुदाय आवर्तनीयः—इति चेत्, मैवम् । प्राकृतक्रमवाधप्रसङ्गात् । प्रकृतौ हि दीक्षानन्तरभाविनि दिने होतव्या प्रथमोपसत् । तत ऊर्ध्वदिने द्वितीया । ततोऽप्यूर्ध्वदिने तृतीया । ता एताः सकृदनुष्ठाय पुनरुपरितनदिनेऽनुष्ठेयमानायाः प्रथमायाः प्रथमात्वमपैति, चतुर्थीत्वमायाति । तस्मात् प्राकृतक्रमसिद्धये प्रथमां दिनद्वयेऽभ्यस्य ततो द्वितीयां द्विरभ्यस्येत् इत्येवं स्वस्थानविवृद्ध्या तासामावृत्तिः कार्या । न चाध्यायदृष्टान्तो युक्तः । अनुवाकसमुदायस्यैवाध्यायत्वाद् अध्यायस्यैव चाऽऽवृत्तिविधानात् । न त्विह समुदास्योपसत्त्वमस्ति । तस्मात्—प्रत्येकमुपसदावर्तनीया ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेय-

ब्राह्मणभाष्ये चतुर्थाध्याये षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ [२३]

इसीलिए पहली उपसद आहुति पूर्वाह्न में ही देनी चाहिए और दूसरी अपराह्न में । ऐसा करने से जितना रात और दिन का सन्धिकाल है उतना ही स्थानत्रिशेष त्रिद्वेषियों के लिए बचा रहता है ।

॥ इस प्रकार चतुर्थ अध्याय में छठे खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ६ ॥

१ तै० सं० ६. २. ५. १ ।

२ आश्व० श्रौ० ४. ८. १३-१६ ।

३ एवमेवाख्यायिकापूर्वकमुपसद्विधानं शतपथेऽपि ३. ४. ४. १-२७; तथा तैत्तिरीय-केऽपि सं० ६. २. ३. ४ ।

अथ सप्तमः खण्डः

अथोपसदः प्रशंसति—

जितयो वै नामैता यदुपसदोऽसपत्नां वा एताभिर्देवा विजिति
व्यजयन्त ॥ इति ।

उपसदो याः सन्त्येता जितयो वै नाम । जयहेतुत्वाज्जितय इत्येवं नाम प्रतिपद्यन्ते ।
जयहेतुत्वमेवासपत्नामित्यादिना स्पष्टी क्रियते । देवा एताभिरुपसद्भिर्रसपत्नां वैरिरहिता-
मेव विजितिं विशिष्टं जयं व्यजयन्त विशेषेण प्राप्तवन्तः ॥

i. २४ [iv. ७] जो यह उपसद आहुतियाँ हैं इन्हें जितिय [= विजय की हेतु]
नाम से पुकारते हैं; क्योंकि देवताओं ने इन उपसद आहुतियों के द्वारा शत्रुविहीन
विशिष्ट विजय को विशेष रूप से प्राप्त किया ।

वेदनं प्रशंसति—

असपत्नां विजितिं विजयते य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह शत्रुविहीन-विजय को प्राप्त करता है ।

सामान्याकारेण वेदनं प्रशस्य पुनः पूर्वोक्तार्थवादानुक्रमेण विशेषाकारेण प्रशंसति—

यां देवा एषु लोकेषु यामृतुषु यां मासेषु यामर्धमासेषु यामहोरात्रयो-
र्विजितिं व्यजयन्त तां विजितिं विजयते य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह इन लोकों, ऋतुओं, महीनों, पक्षों तथा रात-दिन
में देवों ने जो-जो विजय पाई, उन सब विजयों को प्राप्त करता है ।

अथ तानूनप्त्रस्य नाम निर्वक्तुमाख्यायिकामाह—

ते देवा अबिभयुरस्माकं विप्रेमाणमन्विदमसुरा आभविष्यन्तीति ते
व्युत्क्रम्यामन्त्रयन्ताग्निर्वसुभिरुदक्रामदिन्द्रो रुद्रैर्वरुण आदित्यैर्बृह-
स्पतिर्विश्वेदेवैः ॥ इति ।

असुरैः सह युद्धार्थमुद्यता देवाः स्वसेनाया मध्ये परस्परमेकैकरय सेनानीत्वलक्षणं
ज्यैष्ठ्यमभ्युपगच्छन्तः परस्परविरोधिनो भूत्वाऽपसृत्याबिभयुर्मनसि भीतिं प्राप्ताः ।
केनामिप्रायणेति तदुच्यते । अस्माकं विप्रेमाणमनु परस्परप्रेमराहित्यमनुवीक्ष्यासुरा
इदमस्मदीयं राज्यमभविष्यन्ति सर्वतः प्राप्स्यन्तीति । ततस्ते देवा व्युत्क्रम्य परस्पर-
विभागेन तस्माद्देशादपसृत्य स्वसम्बन्धिभिर्मन्त्रिभिः सहामन्त्रयन्त पर्यालोचनं कृतवन्तः ।
ततस्तत्राग्निर्देवो वसुमिरष्टमन्त्रिभिः सहितः पृथगुदक्रामत् । एवमिन्द्रो रुद्रैः सह वरुण
आदित्यैः सह बृहस्पतिर्विश्वेदेवैः सह पृथगुदक्रामत् । अत्र चतुर्विधैव विभाग उक्तः ।
शास्त्रान्तरे तु पञ्चधा । तथा चाऽऽप्नोयते—‘देवासुराः संयत्ता आसंस्ते देवा मिथो

विप्रिया आसन् तेऽन्योन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायाऽऽतिष्ठमानाः पञ्चधा व्यक्रामन् । अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिरवरुण आदित्यैर्वृहस्पतिर्विश्वेदेवैः^१ इति ।

[‘तानूनप्त्र’ नाम का निर्वाचन—] वे देवता भयभीत हो गये कि कहीं असुरों को उनके आपसी वैमनस्य का पता न लग जाय और वह उनका राज्य प्राप्त कर लें । इसके बाद वे देव वहाँ से हटकर दलों में बँट गये और [अपने-अपने मन्त्रियों के साथ] विचार करने लगे । अग्नि आठ वसुओं के साथ चले गये और विचार करने लगे । इसी प्रकार इन्द्र रुद्रों के साथ, वरुण आदित्यों के साथ और बृहस्पति विश्वेदेवों के साथ विचार करने लगे ।

एवं परस्परं विमज्ज्यावस्थितानां देवसमूहानां पर्यालोचनपूर्वकं कृत्यं दर्शयति—

ते तथा व्युत्क्रम्यामन्त्रयन्त तेऽब्रुवन् हन्त या एव न इमाः प्रियतमास्तन्वस्ता अस्य वरुणस्य राज्ञो गृहे संनिदधामहै ताभिरेव नः स न संगच्छातै यो न एतदतिक्रामाद्य आलुलोभयिषादिति तथेति ते वरुणस्य राज्ञो गृहे तनूः संन्यदधत ॥ इति ।

स्वकार्यहानिनिमित्तदुःखपरिहारोपायदर्शननिमित्तहर्षद्योतनार्थो हन्तशब्दः । अस्माकमत्यन्तं प्रिया याः पुत्रकलत्रादिरूपास्तन्वः सन्ति, ‘ताः’ सर्वा अस्य वरुणस्य राज्ञो गृहे संनिदधामहै बन्दीरूपेण स्थापयामः । तथा सति नोऽस्माकं मध्ये यः कोऽप्येतदतिक्रामादुल्लङ्घयेत्, उल्लङ्घ्य चाऽऽलुलोभयिषात् स्वपुत्रकलत्रादीनेव लोभयितुमिच्छेत्, गुप्तमनुष्यमुखेनाऽऽनेतुमिच्छेन्नोऽस्माकं मध्ये स तादृशः पुरुषस्ताभिरेव न संगच्छातै । पुत्रकलत्रादिभिर्न संगच्छताम् । इत्येतं समयं सर्वेऽप्यङ्गीकृत्य वरुणगृहे स्वपुत्रादिशरीराणि स्थापितवन्तः । परस्पराविरोधे सति वयमेवासुराणामिदं लोकत्रयं साधयाम इति विचार्येवं समयं कृतवन्तः । सोऽयं शाखान्तरे स्पष्टमात्मनायते—‘तेऽमन्यन्तासुरेभ्यो वा इदं भ्रातृव्येभ्यो रध्यामो यन्मिथो विप्रियाः स्मो या न इमाः प्रियास्तनुवस्ताः समवद्यामहै ताम्यः स निर्वृच्छाद्यो न प्रथमोऽन्योन्यस्मै द्रुह्यान्’^२ इति ॥

वे इस प्रकार अपना-अपना दल बनाकर विचार करने लगे । उन्होंने कहा—हन्त ! जो यह हमारे अत्यन्त प्रिय [स्त्री पुत्रादि] शरीर हैं उन्हें इस राजा वरुण के घर में [बन्दी रूप में] रख दें । हम लोगों में से यदि कोई इसका उल्लंघन करे और [अपने स्त्री पुत्रादि को] लुब्ध करने की [अर्थात् गुप्त दूत के द्वारा लौटाने की] इच्छा करे तो वह पुरुष उन स्त्री पुत्रादि से न मिले । उन्होंने ऐसा ही किया । इस प्रकार शपथ लेकर उन्होंने राजा वरुण के गृह में अपने [स्त्री पुत्रादि] शरीरों को रख दिया ।

१. तै० सं० ६.२.२.१ । शतपथे तु मूले एव सूचितः शाखान्तरसंवादः ‘एके आहुः’—
इति ३.४.२.१ ।

२. तै० सं० ६.२.२.१ ।

इदानीं निवर्चनं दर्शयति—

ते यद्वरुणस्य राज्ञो गृहे तनूः संन्यदधत् तत्तानूनप्त्रमभवत् तत्तानूनप्त्रस्य तानूनप्त्रत्वम् ॥ इति ।

यस्माद् वरुणगृहे पुत्रादितनूरवस्थाप्य परस्परसख्यायाऽऽज्यस्पर्शनं शपथरूपं कृतवन्त इति शेषः । तस्मादिदमाज्यस्पर्शनाख्यं तानूनप्त्रं कर्माभवत्^१ । इदं च कर्माऽऽपस्तम्बेन विस्पष्टमिहितम्—‘आतिथ्याया ध्रौवात्सृचि चमसे वा तानूनप्त्रं समवद्यति । चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा पतये त्वा गृह्णामीत्येतैः प्रतिमन्त्रमनाधृष्टमसीति यजमानससदशा^२ ऋत्विज-स्तानूनप्त्रं समवमृशन्त्यनु मे दीक्षामिति यजमान^३ इति । तनूनां पुत्रादिशरीराणां नप्त्रं न तपत् ? (पतनं) मतिशयितं निमित्तीकृत्य क्रियमाणत्वादस्य कर्मणस्तानूनप्त्रं नाम संपन्नम् ॥

उन्होंने जो राजा वरुण के घर में अपने [स्त्री पुत्रादि] शरीरों को रखा वह [आज्य-स्पर्शनाख्य रूप] ‘तानूनप्त्र’ कर्म हुआ । [उन शरीरों को रखने का नाम ही] तानूनप्त्र कर्म का ‘तानूनप्त्रत्व’ [= शरीरों का रक्षण] है ।

प्रसङ्गालोकव्यवहारे कंचिद्वचनं दर्शयति—

तस्मादाहुन सतानूनप्त्रिणे द्रोघव्यमिति ॥ इति ।

यस्माद्देवाः परस्परद्रोहपरिहाराय शपथं कृतवन्तस्तस्माद् ब्रह्मावादिन एवमाहुः । सतानूनप्त्रिणे सह शपथकारिणे न द्रोघव्यम् । इतिशब्दस्तदुक्तिसमाप्त्यर्थः । देवसंबन्धि-शपथविशेषवाचिना तानूनप्त्रशब्देन शपथमात्रमुपलक्ष्यते । बहुभिः सह क्रियमाणं तानूनप्त्रं यस्यास्ति सौज्यं सतानूनप्त्री ॥

[क्योंकि परस्पर द्रोह की समाप्ति के लिए देवताओं ने शपथ ली] अतः ब्रह्मावादी ऐसा कहते हैं कि सतानूनप्त्री [अर्थात् शपथकारियों] के प्रति द्रोह नहीं करना चाहिए ।

१. अध्वर्युप्रभृतिषोडशत्विजो यजमानश्च मिथो द्रोहशून्या भवन्त एकमत्या यज्ञकार्यं सम्पादयितुं घृतस्पर्शनपूर्वकं समन्त्रं यत् शपथकरणं तदेव ‘तानूनप्त्रं’ कर्म; परस्पर-षोड्विषादिशून्या एव वयं यथाविधियागकार्यसम्पादनाय यतिष्याम इत्याकारः स्वीकार इति । एवं तनूः न याति इत्यस्मिन्नर्थे तानूनप्त्रशब्दो वर्तते । तत् तानूनप्त्रं शरीररक्षणमित्यर्थः ।

२. ‘अध्वर्यु’ प्रतिप्रस्थातारं नेष्टारमुन्नेतारमित्यध्वर्यून् । ब्रह्माणं ब्राह्मणाच्छंसिनमाग्नीध्रं पोतारमिति ब्रह्मणः । होतारं मैत्रावरुणमच्छापाकं ग्रावस्तुतमिति होतृन् । उदगातारं प्रस्तोतारं प्रतिहृतारं सुब्रह्मण्यमित्युदगातृन् । सदस्यं ससदशं कौषीतकिनः सामानन्ति ।

इति आप० श्रौ० १०.१.९-१० ।

३. आप० श्रौ० ११.१.१-३ ।

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति—

तस्माद्विदमसुरा नान्वाभवन्ति ॥ २४ ॥ इति ।

तस्मादु तस्मादेव कारणाद्देवानां परस्परसख्यरूपादसुरा इदं लोकत्रयं नान्वा-
भवन्ति नैव समन्तात् प्राप्नुवन्ति । यद्यप्येतत् तानूनप्त्रं कर्मोपसदम्यः पूर्वमनुष्ठेयं^१ तथाऽ-
प्युपसत्प्रयुक्तविजयप्रसङ्गेन बुद्धिस्थत्वादत्रामिहितम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मण-
भाष्यस्य प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ [२४]

इसीलिए [देवों की परस्पर मित्रता के कारण] असुर इस लोकत्रय को नहीं प्राप्त
कर पाते ।

॥ इस प्रकार चतुर्थ अध्याय में सप्तम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ७ ॥

अथ अष्टमः खण्डः

अथाऽऽतिथ्यकर्मण्यास्तीर्णस्यैव बर्हिष उपसत्स्वनुवृत्तिं विधत्ते—

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं ग्रीवा उपसदः समानबर्हिषी भवतः^२
समानं हि शिरोग्रीवम् ॥ इति ।

अथाऽऽतिथ्यकर्मणो यज्ञशिरोरूपत्वादुपसदां च ग्रीवारूपत्वात्तयोर्ब्रह्मवयोर्मध्ये लोके
विच्छेदादर्शनादत्राप्यविच्छेदायाऽऽतिथ्योपसत्कर्मणो 'समानबर्हिषी' एकबर्हिषा युक्ते
कर्तव्ये । आतिथ्यकर्मण्यास्तीर्णं बर्हिर्नाग्नौ प्रहृतम् । ईडान्तत्वेन तत्र कर्मसमापनात् ।
तच्चाऽऽपस्तम्बेनोक्तम्—'ईडान्ता संतिष्ठते, धारयन्ति ग्रीवमाज्यम्'^२ इति । शास्त्रान्तरे
च बर्हिषोऽनुवृत्तिराम्नाता—'यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्य' इति ॥

i. २५ [iv. ८] आतिथ्य-इष्टि यज्ञ का सिर है और उपसद् उसकी ग्रीवा हैं । एक
ही कुश पर उसका अनुष्ठान करना चाहिए क्योंकि सिर और गर्दन समान होते हैं ।

अथोपसत्सु द्रव्यदेवताविधानार्थं प्रस्तौति—

१. अत एव कात्यायनेन 'ईडान्तं भवति'—इति (८.१.१८) आतिथ्यं समाप्य, ग्रीव-
ग्रहणं च विधाय, शपथग्रहणं तानूनप्त्रं प्रोच्य, निह्मवादि सुब्रह्मण्याह्वानं च
व्यवस्थाप्य सूत्रितम्—'प्रवर्ग्योपसदावतः'—इति (८.२.१५) । 'अतः सुब्रह्मण्या-
ह्वानाद्ब्रह्मं प्रवर्ग्योपसदौ भवतः । पूर्वं प्रवर्ग्यः तत् उपसदिति । उपसदिति वक्ष्य-
माणाया इष्टेः संज्ञा'—इति च तट्टीका । तथैवापस्तम्बोऽप्याह (१०.३१.१५, १६;
११.१.१-१४; २.१-१२) ।

२. आप० औ० १०.३१.१५, १६ ।

इषु वा एतां देवाः समस्कुर्वन्त यदुपसदस्तस्या अग्निरनीकमासीत् सोमः
शल्यो विष्णुस्तेजनं वरुणः पर्णानि तामाज्यधन्वानो व्यसृजन्तया पुरो
भिन्दन्त आयन् ॥ इति ।

यदुपसदो या उपसद्देवता अन्यादिकाः सन्ति, एतामन्यादिरूपामिषु वै बाणमेव
देवाः समस्कुर्वन्त संस्कृतवन्तः, अन्यादीन् बाणावयवरूपेण संयोजितवन्त इत्यर्थः । योज्य-
मग्निः सोऽयं तस्या इषोरनीकं मुखमासीत् । पत्रयुक्ताद् बाणमूलादूर्ध्ववर्ती भागो मुखं
तस्योपरि वर्तमानो लोहविशेषः शल्यं तस्य लोहस्य तीक्ष्णमग्रं तेजनम् । पर्णानि बाणमूले
स्थापितानि पक्षिणां पत्राणि शल्यादिरूपेणाग्निसोमविष्णुवरुणा योजिताः । वरुणोऽत्र
प्रशंसार्थमेवोपादीयते न तु देवतात्वेन तदीययोर्याज्यानुवाक्ययोरनभिधास्यमानत्वात् ।
अत एव शास्त्रान्तरे वरुणं परित्यज्याग्न्यादय आम्नायन्ते—‘त इषुं समस्कुर्वन्ताग्निमनीकं
सोमं शल्यं विष्णुं तेजनम्’^१ इति । तामेतामिषुं देवा आज्यधन्वानः सन्तो विसृष्टवन्तः ।
तया विसृष्टयेष्ठा तेषाममुराणां पुरो भिन्दन्तो विदारयन्त आयन्नागच्छन् ॥

अग्नि आदि जो उपसदों के देवता हैं उन्हें देवताओं ने बाण बनाया । अग्नि उस बाण
का मुख हुआ, सोम लोहे वाला भाग शल्य था, विष्णु नोक [= तेजनम्] थे, वरुण बाण
के मूल में स्थित तीर के पंख हुए । आज्य रूपी धनुर्धारी देवताओं ने उस बाण को छोड़ा
और उससे असुरों के दुर्गों को तोड़ते हुए आए ।

इदानीं द्रव्यदेवतां विधत्ते—

तस्मादेता आज्यहविषो भवन्ति ॥ इति ।

यस्मादान्यादयो बाणरूपाः, आज्यं च धनुःस्वरूपम्, तस्मादाज्यहविष्का एता
अन्यादिदेवता उपसत्सु भवेयुः ॥

[क्योंकि अग्नि आदि बाण-रूप हैं और आज्य धनुष-स्वरूप हैं] इसीलिए उपसदों में
अन्यादि देवता के लिए आज्याहुति होती है ।

उपसदङ्गभूतं व्रतोपायनं विधत्ते—

चतुरोऽग्रे स्तनान् व्रतमुपैत्युपसत्सु चतुःसंधिर्हीधुरनीकं शल्यस्तेजनं
पर्णानि ॥ इति ।

‘उपसत्सु’ अनुष्ठीयमानासु, ‘अग्रे’ प्रथमदिने सायंकाले ‘चतुरः स्तनान् व्रतमुपैति’
व्रतशब्देनात्र पयःपानमुच्यते—गोश्वतुर्षु स्तनेषु यावत्पयस्तावत् पूर्वोक्तस्य बाणस्य चतुः-
संधित्वादनीकाद्यवयवचतुष्टयोपेतत्वात् स्तनानां चतुःसंख्या युक्ता ॥

यजमान पहले दिन गाय के चार थनों से दूध पीने का कर्म [= व्रत] करता है; क्योंकि उपसद् सम्बन्धी बाण के चार भाग होते हैं १. अनीक, २. शल्य, ३. तेजन और ४. पर्ण ।

अनेनैव प्रकारेण द्वितीयोपसद्दिने प्रातःसायंकालयोस्तृतीयदिनस्य प्रातःकाले चैकैकन्यूनाः स्तनसंख्या विधत्ते—

त्रीन् स्तनान् व्रतमुपैत्युपसत्सु त्रिषन्धिर्ह्यधुरनीकं शल्यस्तेजनं, द्वौ स्तनौ व्रतमुपैत्युपसत्सु द्विषन्धिर्ह्यधुः शल्यश्च ह्येव तेजनं चैकं स्तनं व्रतमुपैत्युपसत्स्वेका ह्येवेषुरित्याख्यायत एकया वीर्यं क्रियते ॥ इति ।

एतासां स्तनसंख्यानामुक्ताः कालविशेषा आपस्तम्बेनोदाहृताः—‘चतुरः सायं दुह्यात्त्रीन् प्रातर्द्वौ सायमेकमुत्तमः’^१ इति ॥

द्वितीय उपसद् दिन के यजमान गाय के तीन थनों से दूध पीने का कर्म करता है; क्योंकि उपसद्-सम्बन्धी बाण के तीन भाग होते हैं १. अनीक, २. शल्य, और ३. तेजन । दूसरे दिन सायंकाल यजमान गाय के दो थनों से दूध पीने का कर्म करता है क्योंकि उपसद् सम्बन्धी बाण के दो भाग १. शल्य और २. तेजन हैं । तीसरे दिन प्रातः-काल यजमान गाय के एक थन से दूध पीने का कर्म करता है क्योंकि उपसदों में एक ही बाण कहा जाता है और उस एक ही बाण के द्वारा पराक्रम किया जाता है ।

यथोक्तं संख्याविशेषं प्रशंसति—

परोवरीयांसो वा इमे लोका अर्वागंधीयांसः परस्तादर्वाचीरुपसद् उपै-
त्येषामेव लोकानामभिजित्यै ॥ इति ।

इमे पृथिव्यन्तरिक्षद्युसल्लोकाः^२ परोवरीयांसः परस्तादूर्ध्वभागे निवसन्तोऽत्यन्तं विस्तृताः । अर्वागंधोभागेऽहीयांश्चोऽतिशयेनाणुवत्संकुचिताः । सत्यलोकादणुर्द्युलोकस्तस्मादप्यणुरन्तरिक्षलोकस्तस्मादप्यणुर्भूलोकः^३ । एवं सत्युपसदोऽपि परस्तादूर्ध्वलोकस्थानीयात् प्रथमदिनादारभ्य तत्तद्दिनान्तरदिनेषु स्तनसंख्याह्लासेनार्वाचीरुपैत्यनुतिष्ठतीति यदस्ति तदेषामेव लोकानामभिजयाय भवति ॥

ये पृथ्वी, अन्तरिक्ष और द्यु आदि सात लोक ऊपर अत्यन्त विस्तृत हैं । नीचे ये लोक अत्यन्त संकुचित हैं । [सत्य लोक से द्युलोक छोटा है । उससे छोटा अन्तरिक्ष लोक है;

१. आप० श्रौ० ११.४.१० ।

२, ३. पौराणिकभूतनैमौ लेखी सायणस्य; वस्तुतस्तत्रय एव लोकाः, द्युलोकानामसूर्य-मण्डलात् पृथिव्या अतिक्षुद्रत्वे च श्रुतेस्तात्पर्यमितिदिक् ।

और उससे छोटा भू लोक है । इसी प्रकार परवर्ती लोक अपेक्षाकृत छोटे हैं उसी प्रकार] उपसद् भी क्रमशः न्यून होते हुए अनुष्ठित होते हैं अर्थात् [प्रथम दिन से आरम्भ करके अन्य दिनों में स्तन संख्या क्रम से घटती है] 'यह इन लोकों की विजय के लिए है ।

अथ पूर्वाह्णपराह्णयोर्व्यवस्थिताः सामिधेनीविधत्ते—

‘उपसद्याय मीळहुषे’^१ ‘इमां मे अग्ने समिधमिमांमुपसदं वनेः’ इति, तिष्ठस्तिष्ठः सामिधेन्यो रूपसमृद्धा एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृगभिवदति ॥ इति ।

उपसद्यायेत्याद्या आम्नातास्तिष्ठ^२ ऋचः पूर्वाह्णे सामिधेन्यः । ‘इमां मे अग्ने’ इत्यादिका आम्नातास्तिष्ठ^३ ऋचोऽपराह्णे सामिधेन्यः । मन्त्रान्तरशङ्काव्युदासेन वैशब्दार्थः कृत्स्नार्थपाठः ‘उपसद्यायोपसदं वनेः’ इत्युपशब्दयोगेन रूपसमृद्धिः^४ ॥

[अब पूर्वाह्ण और अपराह्ण उपसद् कर्म में सामिधेनियों का विधान करते हैं] ‘उप सद्याय मीळहुषे’ आदि तृच और ‘इमां मे अग्ने समिधम्’ आदि तृच का पाठ करना चाहिए । तीन-तीन सामिधेनी का पाठ करना चाहिए अर्थात् तीन पूर्वाह्ण में और तीन अपराह्ण में । यह रूप समृद्ध हैं अर्थात् अपरे रूप में परिपूर्ण हैं । यही यज्ञ की समृद्धि है कि जो यज्ञ अपने रूप में समृद्ध है । कर्म जैसा किया जाने वाला है वैसा ही मन्त्रों के द्वारा वर्णित होना यही उसकी रूप समृद्धि है ।

याज्यानुवाक्या विधत्ते—

जघ्निवतीर्याज्यानुवाक्याः कुर्यान् ॥ इति ।

हन्तिधात्वर्थयुक्ता जघ्निवतीः ॥

याज्यानुवाक्या में जघ्निवती [अर्थात् जिसमें हन् धातु का प्रयोग हो] ऋचा का पाठ करना चाहिये ।

तथाविधा ऋच उदाहरति—

‘अग्निवृत्राणि जङ्घनद’ ‘य उग्र इव शर्यहा’ ‘त्वं सोमासि सत्पति-
र्गयस्फानो अमीवहेद’ विष्णुर्वि चक्रमे त्रीणि पदा वि चक्रमे
इत्येताः ॥ इति ।

१. ‘ळ्हकारतामेति स एव ज्ञास्य ढकारः सञ्भूषणा संप्रयुक्तः’—इति ऋक् प्राति० १.५२ ।

२. ऋ० ७ १५. १-३ ।

३. ऋ० २. ६. १-३ ।

४. ‘इमां मे अग्ने समिधम्’—इति प्रतीकवानस्त्यपरोऽपि मन्त्रः (ऋ० १०. ७०. १) परम् ‘उपसदं वनेः’—इत्यंशस्य उपसद्रूपसमृद्धिहेतुभूतस्य तत्राश्रवणाच्चात्र तस्य ग्रहणप्रसक्तिरिति भावः ।

‘अग्निर्वृत्राणीति’ पुरोनुवाक्या । ‘य उग्र इवेति’ याज्या । ‘त्वं सोमेति’ पुरोनुवाक्या । ‘गयस्फानः’ इति याज्या । ‘इदं विष्णुरिति’ पुरोनुवाक्या । ‘त्रीणि पदेति’ याज्या । एताश्चाग्न्यादिदेवानां क्रमेण द्रष्टव्याः ॥

ये ऋचाएँ हैं—‘अग्निर्वृत्राणि’, ‘य उग्र इव’, ‘त्वं सोमासि’, ‘गयस्फानः’ और ‘इदं विष्णुवि चक्रमे’ तथा ‘त्रीणि पदा विचक्रमे’ ।

याः पूर्वाह्णे पुरोनुवाक्या उक्तास्तासामपराह्णे याज्यात्वं तथा तत्रत्यानां याज्यानामपराह्णे पुरोनुवाक्यात्वं च विधत्ते—

विपयस्ताभिरपराह्णे यजति ॥ इति ।

[प्रातःकाल का क्रम यही है अर्थात् पहली तीन याज्या होंगी और बाद की तीन अनुवाक्या होंगी । किन्तु] अपराह्णकाल में क्रम उलटकर यजन करना चाहिए । [अर्थात् पिछली तीन याज्या होंगी और पहली तीन अनुवाक्या होंगी] ।

यथोक्तयाज्यानुवाक्यायुक्ता उपसदः प्रशंसति—

घ्नन्तो वा एताभिर्देवाः पुरो भिन्दन्त आयन् यदुपसदः ॥ इति ।

या उक्तमन्त्रोपेता उपसदः सन्ति, एताभिर्देवा असुराणां तिस्रः पुरो विदारयन्तो-
ऽसुरांश्च हिंसन्त आगताः ॥

[इन मन्त्रों से युक्त जो उपसद् हैं] इन्हीं से असुरों के पुरों को विदीर्ण करते हुए देव आए ।

उदाहृतासु याज्यानुवाक्यासु सर्वासु यदेकविधं छन्दो दृश्यते न तु विलक्षणं तदन्वयव्यतिरेकाम्यां विशदयति—

सच्छन्दसः कर्तव्या न विच्छन्दसः ॥ इति ।

समानं छन्दो यासां ताः सच्छन्दसः । विलक्षणं छन्दो यासां ता विच्छन्दसः ॥

एक ही छन्द वाली ऋचाओं का प्रयोग करना चाहिए; भिन्न-भिन्न छन्दों वाली ऋचाओं का नहीं ।

वैलक्षण्ये बाधमाह—

यद्विच्छन्दसः कुर्याद् ग्रीष्मासु तद्गण्डं दध्यादीश्वरो ग्लावो जनितोः ॥ इति ।

१. ऋ० ६. १६. ३४ ।

२. ऋ० ६. १६. ३९ ।

३. ऋ० १. ९१. ५ ।

४. ऋ० १. ९१. १२ ।

५. ऋ० १. २२. १७ ।

६. ऋ० १. २२. १८ ।

विलक्षणच्छन्दसामनुष्ठाने ग्रीवास्थानीयासूपसत्सु गण्डमालाख्यरोगस्थानीयं दोषं दध्याद् उत्पादयेत् । तथा सति होता यजमानस्य ग्लानिविशेषाञ्जनितोत्पादयितुमीश्वरः समर्थो भवेत् ॥

यदि होता भिन्न छन्दों वाली ऋचाओं का प्रयोग करे तो वह यजमान की ग्रीवा में गण्डमाला नामक रोग उत्पन्न करे । इस प्रकार होता रोग उत्पन्न करने में समर्थ है ।

अस्वपक्षे बाधमुक्त्वा स्वपक्षमुपसंहरति—

तस्मात् सच्छन्दस एव कर्तव्या न विच्छन्दसः ॥ इति ।

इसलिए उपसद् इष्टि के देवताओं का यजन सदा एक ही छन्द से करना चाहिए विभिन्न छन्दों वाले मन्त्रों से नहीं ।

उपसदामाज्यहविष्कत्वं प्रशंसति—

तदु ह स्माऽऽहोपाविर्जानश्रुतेय उपसदां किल वै तद्ब्राह्मणे यस्मादप्य-
श्लीलस्य श्रोत्रियस्य मुखं न्येव ज्ञायते तृप्तमिव रेभतीवेत्याज्यहविषो
ह्युपसदो ग्रीवासु मुखमध्याहितं तस्माद्भ स्म तदाह ॥ इति ।

तदु ह तस्मिन्नेवोक्तार्थे कश्चिद्वृत्तान्त उच्यते इति शेषः । उपाविर्नामिकः कश्चिद्विषिः स तु जानश्रुतेयः, जनश्रुतायाः स्त्रिया अपत्यं स पुमानुपसदां किल वै, उपसन्नामकानां कर्मणामेव विधायके ब्राह्मणे तद्वाक्यमाह स्म । किमाहेति तदुच्यते— यस्मात्कारणादश्लीलस्यापि कुरूपस्य श्रोत्रियस्य वेदशास्त्रविदो मुखं तृप्तमिव दैन्यहीनतया तृप्तिमुक्तमेव रेभतीव वेदशास्त्रपाठोपेतत्वाच्छंसन्निव व्येव ज्ञायते विशेषेणावश्यं प्रतीयते— इत्येतद्वष्टेर्वचनम् । तस्य वचनस्याभिप्राय उच्यते—ग्रीवास्थानीया उपसद आज्यहविष्का अत एव शोभमानाः । लोकेऽपि शोभमानासु ग्रीवासु, अध्याहितमाश्रितं मुखं श्रोत्रियसंबन्धितृप्त्याद्युपेतं दृश्यते । तस्मात् कारणाच्छोभनग्रीवाहितमुखसाम्यमाज्यहविष्कत्वमित्यभिप्रेत्य स ऋषिस्तद्वाक्यमाह^१ ॥

अथ सीमांसा । चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

‘यदातिथ्यार्बहिरेतदुपसत्स्वतिदेशनम् ।

साधारण्यविधिर्वाऽऽद्यस्तदीयस्योपसंहृतेः ॥

बर्हिःश्रुत्यैकताभानाभ्रातिदेशस्य लक्षणा ।

आतिथ्ययोपसद्भिश्च बर्हिरेतत्प्रयुज्यते ॥^२

१. वक्त्रनुक्तौ तु सर्वत्र स्वयं महिदासैतरेय एव वक्तव्याह—इति षड्गुरुशिष्यः
पृ० ७४, १६३ ।

२. जै० न्या० वि० ४.२.१४.२९-३० ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्य चेति । क्रीतं सोमं शकटेऽवस्थाप्य प्राचीनवंशं प्रत्यानयनेऽभिमुखो यामिष्टिं निर्वपति सेयमातिथ्या । तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेष्वनुष्ठेयमाना उपसदः । औपवसथ्ये दिनेऽनुष्ठेयः सोऽग्नीषोमीयः । तत्र आतिथ्येष्टौ विहितं यदबर्हिस्तद्यदि तस्या इष्टेराच्छिद्योपसत्सु विधीयेत तदानीमातिथ्याविधानमनर्थकं स्यात् । यदि तत्रोपयुक्तमितरत्र विधीयते विनियुक्तविनियोगरूपो विरोधः स्यात् । तस्मादातिथ्याबर्हिषो ये धर्मा आश्ववालत्वादयस्ते धर्मा उपसत्सूपसंह्रियन्त इत्यतिदेशपरं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—बर्हिःशब्दस्य धर्मातिदेशपरत्वे लक्षणा प्रसज्येत । श्रुत्या तु बर्हिष आतिथ्योपसदग्नीषोमीयेष्वेकत्वं प्रतिभात्यतः साधारण्यमत्र विधेयम् । आतिथ्यार्थं यदबर्हिरूपादीयते तत्र केवलमातिथ्यार्थं किंतूपसदर्थमग्नीषोमीयार्थं चोपादेयमिति विधिवाक्यस्यार्थः । तस्मादातिथ्योपसदग्नीषोमीयास्त्रयोऽप्यस्य बर्हिषः प्रयोजकाः ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“आतिथ्यादिगते बर्हिष्युक्षणादि पृथङ्न वा ।

आद्योऽतन्त्रप्रसङ्गत्वाच्च प्रसङ्गानिवारणात् ॥”

“यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्येति श्रुतं तत्र बर्हिस्त्रयाणां साधारण्यमिति चतुर्थे निरूपितम् ।^१ तस्मिन् साधारणे बर्हिषि प्रोक्षणादिसंस्काराः प्रतिकर्म पृथगनुष्ठेयाः । कुतः ? तन्त्रप्रसङ्गयोरत्रासंभवात् । न तावत्तन्त्रमस्ति, दशरगतयागत्रयवदेककालीनत्वाभावात् । नापि प्रसङ्गः, एकस्य तन्त्रमध्येऽन्ययोरपठितत्वाद् इति प्राप्ते ब्रूमः—बर्हिष एकत्वात्सकृत्प्रोक्षणादिभिः संस्कारे पुनः प्रोक्षणाद्यपेक्षा नास्ति । ते च प्रोक्षणादयः प्राथम्यादातिथ्यायां कार्याः । तत उपसत्स्वग्नीषोमीये च प्रसङ्गसिद्धिर्न वारयितुं शक्यते” ॥

॥ इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऐतरेय-

ब्राह्मणभाष्ये चतुर्थाध्यायेऽष्टमः खण्डः ॥८॥ [२५]

उसी के सम्बन्ध में एक वृत्तान्त कहते हैं । जनश्रुति के लड़के उपावि नामक किसी ऋषि ने उपसदों के सम्बन्ध में ब्राह्मण में इस प्रकार कहा है—क्योंकि श्रोत्रिय का कुरूप मुख भी वेदशास्त्र के गान से युक्त होने के कारण विशेष रूप से तृप्त सा अर्थात् भरा-भरा सा लगता है । उस ऋषि ने इसलिए यह कहा है कि उपसद् में जो आज्य हवि होती है वह ग्रीवा और मुख पर [तृप्ति से युक्त होने के कारण] आश्रित होती है ।

॥ इस प्रकार चतुर्थ अध्याय में आठवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ८ ॥

१. जै० न्या० वि० १२.१.१९.४२-४३ ।

२. जै० न्या० वि० ४.२.१४.३० ।

अथ नवमः खण्डः

अथोपसत्तु प्रयाजाननुयाजांश्च निषेधति—

देववर्म वा एतद्यत्प्रयाजाश्चानुयाजाश्चाप्रयाजमननुयाजं भवतीष्वै संशित्या अग्रतिशराय ॥ इति ।

ये प्रयाजा ये चानुयाजाः सन्ति तदुभयं देवानां वर्म वै कवचस्थानीयम् । अत एव शास्त्रान्तरे समामनन्ति—‘यत्प्रयाजा अनुयाजा इज्यन्ते, वर्म वा एतद्यज्ञाय क्रियते, वर्म यजमानाय भ्रातृव्यामिभूत्यै’^१ इति । एवं सत्युपसदाख्यं कर्म प्रयाजानुयाजरहितं कर्तव्यं कवचस्यानुपयुक्तत्वात् । परकीयप्रहाराद् रक्षार्थं हि कवचं संपाद्यते । नात्र परप्रहारः संभवति । पूर्वोक्ताया इषोस्तीक्ष्णत्वेन सकृत् प्रयोगादेव मारितेषु शत्रुषु प्रहृष्टाणामभावात् । एवं सति यदि कवचं संपाद्यते तदानीं स्वकीयाया इषोस्तीक्ष्णत्वं शङ्क्येत स्वस्थ च शत्रुभिः संपादिता प्रतिहिंसा शङ्क्येत, तच्चायुक्तम् । तस्मादिष्वै संशित्यै स्वकीयस्य बाणस्थ सम्यक्तीक्ष्णत्वार्थमग्रतिशराय स्वेषु शत्रुकर्तृकप्रतिहिंसायाः शङ्कापरिहारार्थं च प्रयाजानुयाजवर्जनं युक्तम् । तथा च आश्वलायन आह—‘स्विष्टकृदादि लुप्यते प्रयाजा आज्यमागौ च’^२ इति । स्विष्टकृदादिष्वन्तर्भावादनुयाजलोपो युक्त एव ॥

i. २६ [iv. ९] ये जो प्रयाज और अनुयाज हैं वे दोनों ही देवताओं के कवच हैं । अतः उपसद नामक कर्म प्रयाज और अनुयाज रहित करना चाहिये जिससे बाण तीक्ष्ण हो और शत्रुकृत प्रहार से बचा जा सके । [वस्तुतः दूसरे के प्रहार से बचने के लिए कवच पहनते हैं । तीक्ष्ण बाण के प्रहार से शत्रु का नाश पहले ही हो जाता है । अतः शत्रु के अभाव में प्रतिहिंसा की कोई सम्भावना ही नहीं होती । अतः प्रयाज-अनुयाज रूप कवच की आवश्यकता ही नहीं है ।

अत्राग्नीषोमविष्णुरूपाणां देवानां बहुत्वेनाऽऽश्रावणार्थमुत्तरस्माद्देशादाहवनीयस्य दक्षिणदेशं प्रत्यसकृदतिक्रमणं प्रासं तद् वारयितुमाह—

सकृदतिक्रम्याऽऽश्रावयति यज्ञस्याभिक्रान्त्या अनपक्रमाय ॥ इति ।

वेद्याहवनीययोर्मध्ये सकृदेवातिक्रम्य दक्षिणदिश्यवस्थितो बहुषु यागेषु प्रत्येकमाश्रावणं कुर्यात् । एवं सत्युपसद्यज्ञस्य सर्वत आक्रमणं भवति स्थैर्यं भवति । अन्यथा पुनः पुनरुत्तरस्यां दिशि गमने लब्धावसरः सन्त्यज्ञोऽप्यपक्रामेत्^३ । तस्मात् सकृदेवातिक्रमणं

१. तै० सं० २.६.१.५ ।

२. आश्व० श्रौ० ४.८.८ ।

३. अभिक्रान्त्यै अभिक्रमणाय भवति अनभिक्रान्तश्च नातिद्वरं गतः । प्रयाजानुयाजानामननुष्ठाने सकृदभिक्रमणे चोपसद्यागः शीघ्रमनुष्ठितो भवतीत्यर्थः—इति गोविन्दस्वामी ।

युक्तम् । तदाहाऽऽपस्तम्बः—‘ध्रौवादधौ जुह्वां गृह्णाति चतुर उपभृति घृतवति शब्दे जुहूपभृतावादाय दक्षिणा सकृदतिक्रान्त उपांशुयाजवत् प्रचरति’ इति ॥

[वेदि और आहुवनीय के बीच दक्षिण देश के प्रति कई बार उल्लङ्घन प्राप्त था उसी का वारण करते हैं कि] वेदि और आहुवनीय के मध्य एक बार खड़े होकर होता मन्त्र का पाठ करता है जिससे यज्ञ पर अधिकार रहे और यज्ञ चला न जाय ।

अथ समन्त्रकं सोमाप्यायनं विधातुं प्रस्तौति—

तदाहुः क्रूरमिव वा एतत् सोमस्य राज्ञोऽन्ते चरन्ति यदस्य घृतेनान्ते चरन्ति घृतेन हि वज्रेणेन्द्रो वृत्रमहन् ॥ इति ।

तत्तत्र ब्रह्मवादिन एवमाहुः—सोमस्य राज्ञोऽन्ते समीपे घृतेन द्रव्येण तानूनप्त्रसंज्ञकं कर्म चरन्त्यनुतिष्ठन्तीति यदस्ति तदेतत् सोमस्य राज्ञः समीपे क्रूरमिव वै, उग्रमेव कर्म चरन्ति । हि यस्मात् कारणाद् घृतरूपेण वज्रेणेन्द्रो वृत्रं हतवान्, तस्माद् घृतकर्म क्रूरम् । तच्छाखान्तरे विस्पष्टमाम्नुतम्—‘घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्तिकमिव खलु वा अस्यैतच्चरन्ति यत्तानूनप्त्रेण चरन्ति’^१ इति ॥

इस सम्बन्ध में ब्रह्मवादी इस प्रकार कहते हैं—सोम राजा के समीप घृत से ‘तानूनप्त्र’ संज्ञक जो कर्म करते हैं वह सोम राजा के समीप क्रूरता करने के समान है; क्योंकि घृत रूप वज्र से इन्द्र ने वृत्र को मारा था ।

तस्य क्रूरकर्मणः परिहाराय विधत्ते—

दद्यदंशुरंशुष्टे देव सोमाऽऽप्यायतामिन्द्रायैकघनृविद आ तुभ्यमिन्द्रः
प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वाऽऽप्याययास्मान् सखीन् । सन्या
मेघया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामुदृचंमशीयेति राजानमाप्याययन्ति
यदेवास्थ तत्क्रूरमिवान्ते चरन्ति तदेवास्थैतेनाऽऽप्याययन्त्यथो एन
वर्धयन्त्येव ॥ इति ।

यद्यस्मात्कारणात् सोमस्य राज्ञः समीपे घृतसाधूनकं तानूनप्त्रं कर्म क्रूरं तत् तस्मात्कारणात् क्रौर्यपरिहारायांशुरंशुरिति मन्त्रेण सोमं राजानमाप्याययेयुः । जलेन प्रोक्षणमाप्यायनम् । एवं सति यत्क्रूरमाचरितं तत्सर्वमेतेन प्रोक्षणेनाऽऽप्याययन्ति क्षमयन्ति । अपि चैनं सोमं वर्धयन्त्येव । मन्त्रस्यायमर्थः—हे सोम देव, इन्द्राय तत्त्वदीयोऽ-

१. आप० श्री० ११.३.९-१० ।

२. तै० सं० ६.२.२.४ ।

३. तैत्तिरीयसंहितायामप्येष मन्त्रः श्रूयते (१.२.११.१), परं तत्र इमे पाठा इतो विभिन्नाः—‘अंशुं शुष्टे’, ‘प्यायय सखीन्’, ‘सुत्या मशीय’—इति । ‘आशिषमे-
वतामाशास्ते’—इति च तद्ब्राह्मणम् (तै० सं० ६.२.२) । वाजसनेयिनाञ्च
‘सुत्या मशीय’—इत्येव ।

शुस्त्वदवयव आप्यायतां वर्धताम् । कीदृशयेन्द्राय ? एकधनविदे । सोमरूपं यदेकं धनं तद्वेत्ति विन्दते वेत्येकधनवित् । तस्मा एकधनविदे । तुभ्यं तदर्थमिन्द्रो वर्धतामिन्द्रार्थं च त्वं वर्धस्व । सखीनस्मान् सन्या क्षेमेण मेधया यज्ञप्रतिपादकग्रन्थधारणाशक्त्या चाऽऽप्यायय वर्धय । हे सोम देव ते स्वस्ति क्षेमोऽस्तु । यस्यां क्रियायां सोमः सूयतेऽभिषूयते सा सुत्या । उदुत्तमा समासिविषयम्यस्यां सुत्यायां सेयमुदुक्तां सुत्यामुदुचमशीय प्राप्नुयां विघ्नमन्तरेण समासिपर्यन्तमनुतिष्ठेयमिति^१ । श्रौत इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

उस [क्रूर कर्म] के परिहार के लिए 'अंशुरंशुष्टे'...अशीय' अर्थात् 'हे सोम देव ! मात्र सोम रूप धन को जानने वाले इन्द्र के लिए तुम्हारे अवयव बढ़ें । तुम्हारे लिये इन्द्र बढ़ें और तुम इन्द्र के लिए बढ़ो । मित्र के समान हमें क्षेम और मेधा [= यज्ञ प्रतिपादक ग्रन्थ-स्मरण की शक्ति] के द्वारा बढ़ाओ । हे सोम देव ! तुम्हारा कल्याण हो । सुत्या [= सोम निचोड़ने की क्रिया] के उपसंहार को प्राप्त करूँ अर्थात् कर्मसमाप्ति पर्यन्त बिना विघ्न के अनुष्ठान करूँ'—इस मन्त्र से सोम राजा पर जल छिड़कते हैं । ऐसा करने से किए गए क्रूर कर्म की शान्ति हो जाती है और [शान्ति ही नहीं अपितु] वे सोम को बढ़ाते ही हैं ।

समन्त्रकं निह्ववं विधत्ते—

द्यावापृथिव्योर्वा एष गर्भो यत्सामो राजा तद्यद् 'एष्टा राय एष्टा वामानि प्रेषे भगाय । ऋतमृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या' इति प्रस्तरे निह्ववते द्यावापृथिवीभ्यामेव तं नमस्कुर्वन्त्यथो एने वर्धयन्त्येव वर्धयन्त्येव ॥ २६ ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

यः सोमो राजा, एष द्यावापृथिव्योरेव गर्भः । यद्यस्मादेवं तत्तस्माद् गर्भरक्षार्थं प्रस्तर एतन्नामके दर्भमुष्ट्री निह्ववते संप्रणयन्ति नमस्कारोपचारं कुर्युरित्यर्थः । तदेतद्-द्यावापृथिवीभ्यामित्यादिना स्पष्टी क्रियते । अपि चैने द्यावापृथिव्यौ वर्धयन्त्येव । उत्साहयुक्तं कुर्वन्त्येव । निह्ववप्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः—'अथ निह्ववते—दक्षिणे वेद्यन्ते प्रस्तरं निधाय दक्षिणान् पाणिनुत्तानान् कृत्वा सब्यान्नीच एष्टा रायः प्रेषे भगायेति'^२ इति । अस्मादभ्युदयमिच्छतीत्येष्टा प्रस्तरः सोमो वा । देहीति पदमध्याहृतव्यम् । हे एष्टः, इषे अन्नार्थं भगाय सीमाग्यार्थं च रायो धनानि प्रदेहि । 'यद्वा, एष्टेति प्रथमान्तं तदानीं प्रददात्वित्यध्याहारः । किंच, एष्टा वामान्यन्यानपि कामान् प्रददातु ऋतवादिभ्यः सत्यवादिभ्यो देवेभ्य ऋत्विग्यजमानेभ्यो वा । ऋतं सत्यं वदामीति शेषः । तदेव सत्यवचनं स्पष्टमुच्यते । दिवे द्युलोकदेवतायै नमोऽस्तु । पृथिव्यै

भूलोकदेवतायै नमोऽस्त्विति^१ । श्रौत इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः । वर्धयन्त्येवेत्यस्यासो-
ध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

अत्र भीमांसा—दशमाध्यायस्य सप्तमे पादे चिन्तितम्—

उपसत्सु निषिद्धेभ्यः शिष्टं सर्वं समाचरेत् ।

यावदुक्तमुताऽऽद्योऽस्तु चोदकप्राप्तमङ्गजातं

सौवाधारे पुनः श्रुत्या शिष्टस्य परिसंख्यया ।

अपूर्वार्थत्वतो वाऽन्त्योऽनुवादः प्रतिषेधगीः ॥^२

ज्योतिष्टोमे विहितासूपसत्सु पठ्यते—‘अप्रयाजास्ता अननुयाजाः’ इति । तत्र निषिद्धात् प्रयाजानुयाजान् वर्जयित्वाऽवशिष्टं चोदकप्राप्तमङ्गजातं सर्वमाचरणीयमिति प्राप्तं, ब्रूमः—प्रकृती विहित एव सौवाधारः पुनरिह विधीयते । स च चोदकप्राप्तमन्य-
त्सर्वमङ्गजातं परिसंचष्टे । अन्यथा पुनर्विधानवैयर्थ्यात् । ननु पुनर्विधानं प्रतिप्रसवार्थमत एव श्रुतिरत्र सौवाधारमभावशङ्कानिराकरणपूर्वकं विदधाति—‘नान्यामाहुतिं पुरस्ता-
ज्जुहुयाद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्यन्मुखं कुर्यात् स्रुवेणाऽऽधारमाधारयति’ इति ।
अयमर्थः—सौवाधारः सर्वत्र यज्ञस्य मुखं तथा सति यदि कश्चिन्मन्द उपसत्प्रयोगादौ
सौवाधारमहुत्वा तस्य स्थाने कांचिदन्यामाहुतिं जुहुयात् तदा मुखव्यत्यासेन प्रत्यवायं
प्राप्नुयात् । तस्मात् सौवाधार आदौ कर्तव्य इति नैतद्युक्तम् । चोदकप्राप्तस्याऽऽधारस्या-
कस्मादभावशङ्काया अयुक्तत्वात् । तस्मात् परिसंख्यार्थं एव पुनर्विधिः । आहुत्यन्तरनिन्दा
तु तच्छेषभूतोऽर्थवादः । यदि परिसंख्या साऽपि त्रिदोषेत्युच्यन्ते तर्हि गृहमेधीयवदपूर्वं
कर्मास्तु^३ । प्रयाजादिनिषेधो नित्यानुवादः । सर्वथा यावदुक्तमत्रानुष्ठेयम्^४ ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऐतरेयब्राह्मण-
भाष्ये प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये नवमः खण्डः ॥ ९ ॥ [२६]

१. वा० स० ५.७.२ । तै० सं० १.२.११.२ ।

२. जै० न्या० वि० १०.७.१४.४३, ४६ । ३. कात्या० श्रौ० ६.१०.२२, २३ ।

४. स्रुवेणाधारमाधारयति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै—इति तै० सं० ६.२.३.३ ।

५. जै० न्या० वि० १०.७.९.२४-३३ ।

६. उपसदिष्टेरङ्गभूतानि तानूनप्त्रादीनि कर्माणि शत० ब्राह्मणे २.४ अध्याये विहि-
तानि ; तै० सं० १.२.११ ; ६.२.२-६ ; तथा कल्पसूत्रेषु च ; आश्व० श्रौ० ४.५.
३-८ । आप० श्रौ० ११.१.१-१२ । कात्या० श्रौ० ८.१.२४ । तत्रैव च वृत्तौ
‘अथ सौकर्याय उपसदः प्रयोग उच्यते’—इत्यादिना उपसदिष्टि प्रयोगः समन्ताद्
वर्णितः । अथातिथ्येष्टौ प्रकृतिवत् कुशमयः प्रस्तरो भवति । उपसदिष्टौ तु आश्व-
वालाः प्रस्तरः (तै० सं० ६.२.१ ; कात्या० श्रौ० ८.१.१३) । आश्ववालाः काषाख्या
दर्शविशेषाः—इति तत्रोक्तं सायणेनेति ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरं-
धरमाधवाचार्यदेशतोसायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश
नामभाष्ये ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायाः चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

जो सोम राजा है वह द्यु और पृथिवी का गर्भ है । 'हे प्रस्तर अथवा सोम, अन्न के लिए और सौभाग्य के लिए हमें धनों को दो और अन्य कामनाओं की भी पूर्ति करो । सत्यवादी देवताओं अथवा ऋत्विज् एवं यजमान के लिए सत्य कहता हूँ । द्युलोक के देवताओं के लिए नमस्कार होवे । भूलोक के देवताओं के लिए नमस्कार होवे'—इस मन्त्र से प्रस्तर अर्थात् कुश के दो बण्डल को निह्णव [= नमस्कारोपचारपूर्वक संप्रणयन] करते हैं अर्थात् वेदि के दक्षिण किनारे पर रख देते हैं । ऐसा करके वे वस्तुतः द्यु और पृथिवी को नमस्कार करते हैं, जिससे वह दोनों को बढ़ाते हैं ।

॥ इस प्रकार चतुर्थ अध्याय के नवम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ९ ॥

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की प्रथम पञ्चिका के चतुर्थ ।

अध्याय की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

अथ प्रथमः खण्डः

अमिष्टवोपसत्तानूननप्राप्यायननिह्नुवाः ।

कथिता धर्मसंमारा व्रतोपायनमेव च ॥ १ ॥

अथ सोमक्रयाद्या वक्तव्याः । तत्र क्रयं वक्तुमाख्यायिकामाह—

सोमो वै राजा गन्धर्वेष्व्वासीत्तं देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन् कथमय-
मस्मान् सोमो राजाऽऽगच्छेदिति सा वागब्रवीत् सोकामा वै गन्धर्वा
मयैव स्त्रिया भूतया पणध्वमिति नेति देवा अब्रुवन् कथं वयं त्वदृते
स्यामेति साऽब्रवीत् क्रीणीतैव यर्हि वाव वो मयाऽर्थो भविता तर्ह्येव
वोऽहं पुनरागन्ताऽस्मीति तथेति तया महानग्न्या भूतया सोमं राजा-
नमक्रीणन् ॥ इति ।

स्वानभ्राजेत्यादिनामधारिणो गन्धर्वा ह्युलोके सोमस्य रक्षकाः । तच्च शास्त्रान्तरे
मन्त्रव्याख्यानब्राह्मणे श्रूयते—‘स्वानभ्राजेत्याह । एतेषाममुष्मिलोके सोममरक्षन्’ इति ।
अथवा विश्वावसुप्रभृतयः सोमस्यापहन्तारो गन्धर्वाः । तदपि तत्रैव श्रुतम्—‘तं सोम-
माह्नियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्स तिस्रो रात्रीः परिमुषितोऽसत्’ इति । तेषु
गन्धर्वेषु यः सोम आसीत्तं सोमं मित्रादयो देवा वसिष्ठादिऋषयश्च केन प्रकारेण
सोमोऽस्मान् प्राप्नुयादिति विचारितवन्तः । तदानीं गन्धर्वहृदयामिज्ञा वाग्देवी देवान-
ब्रवीत् । गन्धर्वाः सर्वेऽपि स्त्रीलम्पटा, अहं च स्त्री भूत्वा तिष्ठाम्यतो मया पणध्वं सोम-
मूल्यत्वेन मां गन्धर्वाणामग्रे कुर्वतेति । ततो देवा अञ्जीकृत्य त्वदृते त्वां वाचं विना
वयं कथं स्याम मन्त्ररूपवाग्राहित्ये सति कर्मणामप्रवृत्तेः केन प्रकारेण वयं जीवामेति
वाचमब्रुवन् । ततो वाग्देवानब्रवीत् । संदेहं मा कुस्तावश्यं मया मूल्येन क्रीणीत यदेव
मया युष्माकं प्रयोजनं भविष्यति तदैवाहं पुनरपि युष्मान् प्राप्स्यामीति । ततो देवा
अञ्जीकृत्य तया वाचा सोममक्रीणन् । कीदृस्या महानग्न्या । महती चासी नग्नी च
महानग्नी तया । रूपसंपत्तिविवक्षया महत्त्वमुच्यते । बाल्यविवक्षया नग्नत्वम् । भूतया
तदानीमेव कुमारीरूपेण निष्पन्नया । तदेतच्छास्त्रान्तरे स्पष्टमास्नातम्—‘ते देवा अब्रुवन्

१. तै० सं० ६.१.१०.५ । स्वानभ्राज—इति मन्त्रस्तु तैत्तिरीयसंहितास्नातः
(१.२.७) ।

२. तै० सं० ६.१.६.५ ।

स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः स्त्रिया निष्क्रीणामेति । ते वाचं स्त्रियमेकहायनीं कृत्वा तया निरक्रीणन्^१ इति ॥

[सोम-क्रय एवं अग्नि-प्रणयन]—

i. २७ [५. १] सोम राजा गन्धर्वों के पास थे । देवताओं और ऋषियों ने विचार किया कि यह सोम राजा हम तक कैसे आवे । [क्योंकि झुलोक में सोमरक्षक गन्धर्वों के पास रहते हैं । उनका स्वभाव जानने वाली] वाणी ने कहा कि गन्धर्व स्त्रियों को चाहते हैं । मैं स्त्री बन जाऊँगी । तब तुम [सोम के बदले] मुझे बेच देना । देवताओं ने कहा—‘नहीं, हम तुम्हारे बिना अर्थात् मन्त्ररूप वाणी के बिना कैसे रहेंगे । उसने [पुनः] कहा—[सन्देह मत करो और] मुझे उनके हाथ बेच दो । यदि तुम चाहोगे तो मैं तुम्हारे पास पुनः लौट आऊँगी । उन्होंने ऐसा ही किया, और एक बहुत नग्न स्त्री अर्थात् कुमारी के रूप में उसे बेच कर सोम ले लिया ।

इदानीं सोमक्रयं विधत्ते—

तामनुकृतिमस्कन्नां वत्सतरीमाजन्ति सोमक्रयणीं तथा सोमं राजानं क्रीणन्ति ॥ इति ।

तामनुकृतिं तां स्त्रीरूपां वाचमनुक्रियमाणां निष्पन्नां तत्सदृशीमित्यर्थः । अस्कन्नां वीर्यस्कदनरहितामप्राप्तयौवनां वत्सतरीमतिशयेन वालां सोमक्रयसाधनभूतां कांचिदगमाजन्ति संपादयेयुरित्यर्थः । तथा तादृश्या गवा सोमं राजानं क्रीणन्ति क्रीणीयुः । तां गां मूल्यरूपेण दत्त्वा सोमं स्वीकुर्युः ॥

उसी के अनुकरण के रूप में एक बछिया के बदले सोम राजा को खरीदा जाता है ।

मूल्यत्वेन सोमविक्रयणे दत्ता या गौस्तस्याः पुनर्मूल्यान्तरदानेन स्वीकरणं विधत्ते—

तां पुनर्निष्क्रीणीयात् पुनर्हि सा तानागच्छन् । इति ।

यस्मादियं वागन्धर्वेभ्यो निष्क्रम्य पुनस्तां देवान् प्राप्नोत् तस्मात्सोमक्रयण्याः पुनरादानं युक्तम् । वाचो वृत्तान्तः शास्त्रान्तरे स्पष्टमास्नातः—‘सा रोहिद रूपं कृत्वा गन्धर्वेभ्योऽपक्रम्याऽऽतिष्ठत्तद्रोहितो जन्म ते देवा अब्रुवन्नयं युष्मदक्रमीन्नास्मादुपावर्तते विह्वयामहा इति ब्रह्मगन्धर्वा अवदन्नगायन् देवाः सा देवान् गायन्नुपावर्तत तस्माद् गायन्तं स्त्रियः कामयन्ते^२ इति ॥

और उस बछिया को पुनः वापिस खरीद लेते हैं, क्योंकि वह वाणी वापिस आ गई थी ।

१. तै० सं० ६.१.६.५ ।

२. तै० सं० ६.१.६.५, ६ ।

मन्त्राणां मन्द्रध्वनिं विधत्ते—

तस्मादुपांशु वाचा चरितव्यं, सोमे राजनि क्रीते गन्धर्वेषु हि तर्हि वाग्भवति साऽन्नावेव प्रणीयमाने पुनरागच्छति ॥ २७ ॥ इति ।

सोमक्रयादूर्ध्वकाले मूल्यरूपा वाग्देवी गन्धर्वेषु तिष्ठति पुनरप्यग्नौ प्रणीयमाने देवानागच्छति । यस्मादेवं तस्मात् सोमक्रयादूर्ध्वमग्निप्रणयनात् प्राग्वाचोपांशु चरितव्यम् । यथा परैर्ध्वनिर्न श्रूयते तथा मन्त्रपाठादिकं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

अत्र भीमांसा । द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“क्रयणेषु विकल्पः स्यात्साहित्यं वाऽग्निमी यतः ।

कार्येक्यामानतेर्लामादृशोक्तेश्च समुच्चयः” ॥”

“अजया क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, वाससा क्रीणाति”—इत्यादीनि बहूनि सोमक्रय-साधनानि द्रव्याप्यम्नातानि^१ । तेषां कार्येक्याद्विकल्पः—इति चेन्मैवम् । बहुभिर्द्रव्यैर्विक्रोतुरानतेः सीलभ्याद् ‘दशभिः क्रीणाति’ इति संख्योक्तेश्च^२ समुच्चयः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऐतरेय-ब्राह्मणभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ [२७]

क्योंकि सोम खरीदने के बाद वाग्देवी गन्धर्वों के पास रहती है; इसलिए [सोम खरीदने के बाद अग्नि प्रणयन के पहले] मन्त्र मन में [उपांशु] बोलना चाहिए [क्योंकि] अग्निप्रणयन [अर्थात् अग्नि को उत्तर वेदि में ले जाने] के बख़्त वह पुनः वापस आ जाती है ।

॥ इस प्रकार पञ्चम अध्याय में प्रथम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

सोमक्रयमभिधाय अग्निप्रणयनीयां ऋचो विधातुमादौ प्रैषमन्त्रं विधत्ते—

अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः ॥ इति ।

१. जै० न्या० वि० १२.४.७.४ ।

२. तै० सं० ६.१.६-१० ।

३. तथाहि ‘एकहायन्या (सोमक्रयण्या) क्रीणाति’ ‘अजया क्रीणाति’ ‘हिरण्येन क्रीणाति’—
००० तै० सं० ६.१.६-१० । द्र० आप० श्रौ० १०.२५.१५ । तै० सं० ६.१.१० सा० मा०, आप० श्रौ० १०.२६.७ । सर्वत्र चाद्या सोमक्रयणी (आरुण्या-दिलक्षणा एकहायनी गौः) ग्राह्येति ।

प्राचीनवंशगत आहवनीयेऽवस्थितस्याग्नेः सौमिक्यामुत्तरवेद्यां नयनं यदस्ति तदेतदत्राग्निप्रणयनं^१ तत्कुर्वन्नध्वर्युरग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीति प्रेषमन्त्रं होता-रमुद्दिश्य पठेत्^२ ॥

i. २८ [v. २] अब अध्वर्यु [होता से प्रेष मन्त्र] कहता है 'अग्नि के [उत्तरवेदि में] ले जाने के अनुकूल मन्त्र का पाठ करो ।'

तत्र होत्राऽनुवक्तव्यास्वष्टास्वक्षु प्रथमामृचं विधत्ते—

‘प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् । हव्या नो वक्षदानुषगिति’^३ गायत्रीं ब्राह्मणस्यानुब्रूयात् ॥ इति ।

हे ऋत्विजो जातवेदसं देवं देव्या तद्रूपप्रकाशिकया तद्भावनायुक्तया धिया प्रभरत प्रकर्षेणोत्तरवेदिं प्रति हरत नयत । अयं च जातवेदा आनुषगुत्तरवेद्यामनुषक्तः सन्नो हव्या, अस्मदीयानि हवींषि वक्षदेवान् प्रति वहतु । इत्यृगेषा गायत्रीछन्दस्का तां ब्राह्मणस्य यजमानस्य होताऽनुब्रूयात् ॥

‘हे ऋत्विज् ! जातवेदस् देव को उसके रूप की प्रकाशक भावना से युक्त बुद्धि के द्वारा उत्तरवेदि के प्रति प्रकृष्ट रूप से लाओ । यह जातवेदस् नित्यप्रति हमारे हव्यों को देवताओं तक वहन करें ।’ ब्राह्मण यजमान हो तो होता इस गायत्री-छन्दस्क ऋचा का पाठ करे ।

तदेतन्प्रशंसति—

गायत्रां वै ब्राह्मणस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री तेजस्रैवैनं तद्ब्रह्मवर्चसेन समर्धयति ॥ इति ।

ब्राह्मणस्य प्रजापतिमुखजन्यत्वसाम्येन गायत्रीसंबन्धः^४ । तेजो वा इत्यादिकं पूर्ववद् व्याख्येयम्^५ ॥

क्योंकि ब्राह्मण का गायत्री से सम्बन्ध है, और गायत्री तेज एवं ब्रह्मवर्चस् से युक्त है । इस प्रकार उस [यजमान] को वह तेज और ब्रह्मवर्चस् से समृद्ध करता है ।

१. ‘उक्तम् (२.१७) अग्निप्रणयनम्’—इति (३.१.७) ‘पश्वर्थं ह्यग्निप्रणयनम्, तस्य च स्वःसुत्यानिमित्तम्’—इति (१२.४.१३) सदोहविर्धानान्याग्नीध्रीयाग्नीषोम-प्रणयनवसतीवरीग्रहणानि पश्वर्थानि भवन्ति, सुत्यार्थान्येके’—इति (१.२.४.१५), इत्याद्याश्वलायनीयसूत्राणि पर्यालोच्यानि । ‘अत्र प्रवर्ग्यमुद्रास्य पशुबन्धवदर्गिण प्रणयति’—इत्यादि आप० श्रौ० ११.५.९ ।

२. तथाहि कल्पसूत्रम्—पश्चाद् दार्शपौर्णमासिकाया वेदेरुपविश्य प्रेषितोऽग्निप्रणय-नीयाः प्रतिपद्यते’—इति आश्व० श्रौ० २.१७.२ ।

३. ऋ० १०.१७६.२ ।

४-५. द्र० इतः पूर्वम्, ४० पृष्ठे ।

क्षत्रियस्य यजमानस्य योगेऽन्यामृचं विधत्ते—

‘इमं महे विदध्याय शूषमिति’^१ त्रिष्टुभ राजन्यस्यानुब्रूयात् ॥ इति ।

क्षत्रिय जाति के यजमान के होता को ‘इमं महे’ आदि त्रिष्टुप् छन्द वाले मन्त्र का पाठ करना चाहिये ।

तदेतत्प्रशंसति—

त्रैष्टुभो वै राजन्य ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुबोजसैवैनं तदिन्द्रियेण वीर्येण समर्धयति ॥ इति ।

त्रिष्टुब् राजन्ययोः प्रजापतिबाहुजन्यत्वेन संबन्धः । एतदपि गायत्रीब्राह्मणयोरिव सप्तमकाण्डे तैत्तिरीयैराम्नातम्—‘उरसो बाहुभ्यां पञ्चदश निरमिमीत तदिन्द्रो देवताज्व-सृजत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत्साम राजन्यो मनुष्याणाम्’ इति । ओजो वा इत्यादिकं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

[प्रजापति के बाहु से क्षत्रियों की उत्पत्ति के साम्य के कारण] त्रिष्टुप् छन्द क्षत्रियों से सम्बन्धित है । वस्तुतः त्रिष्टुप् छन्द ओज, इन्द्रिय-शक्ति और पराक्रम वाला है । [अतः] ऐसा करके होता यजमान को ओज [बल के हेतु आठवें धातु], इन्द्रिय-बल और वीर्य [शरीर के बल] से समृद्ध करता है ।

तस्या ऋचो द्वितीयपादं पठति—

‘शश्वत्कृत्व ईड्याय प्रजभ्रुरिति’ ॥ इति ।

उक्तस्य पादद्वयस्यायमर्थः—शूषं सुखहेतुमिममग्निं महे विदध्याय महते वेदनाय लाभाय तत्सिद्धयर्थं शश्वत्कृत्वो बहुकृत्व ईड्याय प्रजामिः स्तुत्याय राजन्याय राजन्यस्य यागसिद्धयर्थं प्रजभ्रुः प्रकर्षेण हृतवन्त उत्तरवेद्यां नीतवन्त इति । श्रौत इतिशब्दो द्वितीयपादसमाप्त्यर्थः ॥

तत्पादपठनेन ज्ञातीनां मध्ये यजमानस्य श्रेष्ठ्यं दर्शयति—

स्वानामेवैनं तच्छ्रैष्ठ्यं गमयति ॥ इति ।

‘सुख का हेतुभूत यह अग्नि महान् लाभ के लिए सर्वदा स्तुत्य क्षत्रिय के याग [सिद्धि] के लिए उत्तरवेदि से प्रकृष्ट रूप से लाया जाता है’—इन दो पादों के पाठ के द्वारा अपने स्वकीय बन्धु-बान्धवों में [वह होता] यजमान को श्रेष्ठ बनाता है ।

तस्या ऋच उत्तरार्धं पठति—

‘शृणोतु नो दम्येभिरनीकैः शृणोत्वग्निर्दिव्यैरजस्र’ इति ॥ इति ।

१. ऋ० ३.५४.१ । २. तै० सं० ७.१.१.४ । ३. ब्र० इत० पूर्वम्, ४३ पृष्ठे ।

दम्येमिः परकीयसेनां दमयितुमर्हन् रनीकैः स्वकीयैः सैन्यैः सहायं प्रणीयमानोऽग्नि-
नोऽस्मान् शृणोतु । एते यजमानाः सम्यगनुतिष्ठन्तीत्येवं स्वकीयदूतमुखादवगच्छतु ।
यद्वा, दमो गृहं तद्योग्यैर्दम्यैर्गृहरक्षणार्थमवस्थापितैरित्यर्थः । किंचायमग्निर्दिव्यैर्देव-
लोकयोग्यैर्मोगैः सहाजस्रो निरन्तरमस्मद् गृहे वर्तमानोऽस्मदीयां स्तुतिं शृणोत्विति । श्रौत
इतिशब्द उस्सरार्थसमाप्त्यर्थः ॥

उक्तवेदनं प्रशंसति—

आजरसं हास्मिन्नजस्रो दीदाय य एवं वेद ॥ इति ।

वेदितुर्जरासमाप्तिपर्यन्तमस्मिन्नेतदीये गृहेऽजस्रो नैरन्तर्येण वर्तमानोऽग्निर्दीदाय
दीप्यते ॥

‘अग्नि गृह में [रक्षणार्थ] विद्यमान होकर हमारे स्तोत्रों को सुनें और दिव्य भोगों
के साथ निरन्तर हमारे घर में अवस्थित रहकर हमारी स्तुति को सुनें’ जो इस प्रकार
जानता है अग्नि उसके घर में वृद्धावस्था तक निरन्तर वर्तमान रहकर दीप्त होती
रहती है ।

वैश्यस्य यजमानस्यान्यामृचं विधत्ते—

‘अयमिह प्रथमो घायि घातृभिरिति’ जगतीं वैश्यस्यानुबूयात् ॥ इति ।
वैश्य जाति के यजमान के होता को ‘अयमिह’ आदि जगती छन्दस्क मन्त्र का पाठ
करना चाहिए ।

तदेतत्प्रशंसति—

जागतो वै वैश्यो जागताः पशवः पशुभिरेवैनं तत्समर्धयति ॥ इति ।

प्रजापतिमध्यदेशजन्यत्वसाम्येन जगतीसंबन्धः । एतदपि शास्त्रान्तरे सामान्नातम्—
‘मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत तं विश्वे देवां देवता अन्वसृज्यन्त जगती छन्दो वैरूपं साम
वैश्यो वै मनुष्याणाम्’ इति । जागता इत्यादिकं पूर्वतद्व्याख्येयम् ॥

[प्रजापति के मध्य देश से उत्पन्न होने की समता के कारण] जगती छन्द वैश्यों से
सम्बन्धित है और पशु जगती छन्द से सम्बन्धित हैं । अतः ऐसा करके होता उस वैश्य
यजमान को पशुओं से समृद्ध करता है ।

चतुर्थपादमनूद्य प्रशंसति—

‘वनेषु चित्रं विश्वं विशे विश इत्यभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्-
समृद्धम् ॥ इति ।

अत्र तत्तद्वैश्यवाचिनो वोप्सायुक्तस्य विशशब्दस्य श्रूयमाणत्वाद्वैश्यं प्रत्यनुरूपत्वम् ॥

१. ऋ० ४.७.१ । २. तै० सं० ७.१.१.५ । ३. द्र० इतः पूर्वम् १२८ पृ० ।

‘वनेषु’ आदि [चतुर्थ पाद में ‘विद्’ शब्द के होने से यह] मन्त्र [वैद्य के यज्ञ के] अनुरूप है; जो यज्ञ के अनुरूप है वह [यज्ञ] समृद्ध है ।^१

इत्थं जातिभेदेन प्रथमाया ऋचो व्यवस्थामभिधाय जातित्रयसाधारणभूतां द्वितीया-
मृचं विधत्ते—

‘अयमु ष्य प्र देवयुरिति’ ॥ इति ।

सोमक्रयणकाले यद्वाच उपांशुत्वं विहितं^३ तस्यास्मिन् काले विसर्गं विधत्ते—

अनुष्टुभि वाचं विसृजते ॥ इति ।

अयमु ष्येत्येतस्यामृच्युपांशुरूपां ‘वाचं’ विसृजेत् ।

‘अयमु ष्यः’ आदि अनुष्टुप् छन्द वाले मन्त्र से [सोमक्रय के समय जिस वाणी को मन में कहने का विधान था उस] वाणी को विसर्जित करता है ।

तदेतत्प्रशंसति—

वाग्वा अनुष्टुब्वाच्येव तद्वाचं विसृजते ॥ इति ।

अयमु ष्येत्यस्या अनुष्टुप्छन्दस्कत्वादानुष्टुभो वाग्रूपत्वस्य सर्वश्रुतिप्रसिद्धत्वादानुष्टुब्रूपायां
वाच्येवोपांशुध्वनिरूपां वाचं तन्मन्त्रपाठेन विसृजते^४ ॥

वस्तुतः अनुष्टुप् वाणीरूप है, [अतः अनुष्टुप् रूप] वाणी में [उपांशु ध्वनि रूप]
वाणी को उस [मन्त्र-पाठ] के द्वारा विसर्जित करते हैं ।

एतन्मन्त्रगतप्रथमपादस्य पूर्वभागमनूद्य व्याचष्टे—

‘अयमु ष्यः’ इति यदाहायमु स्याऽऽगमं या पुरा गन्धर्वेष्ववात्समित्येव
तद्वाक्प्रब्रूते ॥ इति ।

ब्राह्मणगतोऽयं शब्दोऽत्र स्त्रीलिङ्गत्वेन परिणेत्यः । तच्छब्दपर्यायस्य त्यच्छब्दस्य
टावन्तस्य स्येति रूपं भवति । एवं सत्ययमु ष्यं इति मन्त्रो यदाह तत्र वाग्देवतेत्थं ब्रूते ।
कथमिति तदुच्यते । पुरा गन्धर्वेषु याऽहं वाग्वात्सं स्थिताऽस्मि स्याऽऽगमं सेयमेवाऽऽ-
गममिदानीमागताऽस्मीति । अतो वाग्देवतयैवमुच्यमानत्वादत्रार्धार्चोऽभियुक्त इत्यर्थः ॥

‘अयमु ष्यः’ आदि मन्त्र में जो कहा है उसमें वाग्देवता इस प्रकार कहती है कि ‘मैं
जो पहले गन्धर्वों के साथ निवास करती थी अब वापस आ गई हूँ ।’ [अतः जब वाग्देवता
स्वयं ऐसा कहती है तब यह अर्धार्च यज्ञ के अनुरूप है] ।

१. द्र० इतः पूर्वम्, १०० पृष्ठे ।

२. ऋ० १०.१७६.३ ।

३. द्र० इतः पूर्वम्, १६१ पृ० ।

४. आश्वलायने अग्निप्रणयनीयानामासां सर्वासामेव पाठादनन्तरं वाग्विसर्गो विहितः ।
तथाहि तत्सूत्रम्—“परिधाय तस्मिन्नेवासन उपविश्य, भूर्भुवः स्वरिति वाचं
विसृजेत्”—इति २.१७.१० ।

तृतीयामृचं विषत्ते—

‘अयमग्निरुरुष्यतीति’ ॥ इति ।

अनुब्रूयादित्यनुक्तस्थलेष्वनुवर्तते ॥

‘अयमग्निः’ आदि ऋचा का पाठ करना चाहिये । वस्तुतः यह प्रणीयमान अग्नि इससे यंजमान’की रक्षा करता है । ‘यह अग्नि अपने मरणरहित [देवता रूपी] जन्म से रक्षा करता है’—इस मन्त्र के पाठ के द्वारा होता इस यजमान में देवत्व सम्पादित करता है ।

एतत्पदार्थप्रसिद्धं वैशब्देन दर्शयति—

अयं वा अग्निरुरुष्यति ॥ इति ।

अयं प्रणीयमानोऽग्निर्यंजमानमुख्यति कर्मनिष्पादनेन रक्षतीत्येतत्प्रसिद्धम् ॥

द्वितीयपादमनूद्य तात्पर्यं दर्शयति—

‘अमृतादिव्र जन्मनः’ इत्यमृतत्वमेवास्मिंस्तद्वधाति ॥ इति ।

‘अमृतात् मरणरहितादेवतारूपाज्जन्मनो यथा रक्षा संपद्यते । न हि मरणरा-
हित्यादधिका रक्षा क्वचिदस्ति । तद्वदियमग्निकर्तृका रक्षेत्यर्थः । तत्तेन मन्त्रपाठेना-
मृतत्वमेव देवत्वमेवास्मिन् यजमाने संपादयति ॥

द्वितीयार्धमनुवदति—

‘सहसश्चित् सहोयान् देवो जीवातवे कृतः’ इति ॥ इति ।

देवोऽग्निरजीवातवेऽस्माकं जीवनौषधाय सहसश्चित्प्रबलादपि पुरुषात्सहोयानतिशयेन प्रबलीकृतो निष्पादित इत्युत्तरार्धस्यार्थः ॥

तमिममर्थं विस्पष्टयति—

देवो ह्येष एतज्जीवातवे कृतो यदग्निः ॥ इति ।

योऽग्निरस्त्येष देव एतेनोत्तरार्धपाठेन जीवनौषधाय संपादितो भवति ॥

‘अग्नि देव हमारे जीवन की रक्षा के लिए प्रबल से भी अत्यन्त प्रबल बनाया गया है’—इस चरण के पाठ के द्वारा यहाँ जो अग्नि देव हैं वह जीवन की औषधि [= रक्षा] के लिए सम्पादित होते हैं ।

चतुर्थ्या ऋचः पूर्वार्धं पठति—

‘इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधि’ इति^१ ॥ इति ।

पृथिव्या नाभा भूमिस्थानात्प्रागुत्तरवेद्यां नाभिस्थानीये धिष्ये हे अग्ने त्वा निधी-
महीति वक्ष्यमाणपदेन संबन्धः । नाभिरेव विशेष्यते—इळायाः पद इति । इळाशब्दो
गोवाची । इळाख्यां देवतां प्रकृत्य ‘गौर्वा अस्य शरीरमिति’^२ श्रुतत्वात् । इळेऽनन्ते

१. ऋ० १०.१७६.४ ।

२. ऋ० ३.२९.४ ।

३. तै० सं० १.७२ ।

सरस्वतीति वाङ्नामसु श्रुतत्वात् । तस्याः पदं घृतनिष्पीडनेन प्रशस्तम्, सा यत्र यत्र न्यक्रामत्ततो घृतमपीडयत् इति श्रुतेः । तत्पदरूपत्वविशेषेणोत्तरवेदिनाभिः प्रशस्यते । यद्वा सोमक्रयण्या गोपदपांसुरस्यां नामौ प्रक्षिप्यत इति तत्पदरूपत्वम् ॥

हे अग्नि, भूमि स्थान से [पहले उत्तरवेदि रूप] इडा के पद नाभि रूपी स्थान में हम तुम्हें रखते हैं ।

नाभेः पदरूपत्वं विशदयति—

एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः ॥ इति ।

‘इळायाः’ आदि इस मन्त्र में ‘इळायास्पद’ से तात्पर्य है ‘उत्तरवेदि की नाभि’ ।

तृतीयं पादमनूद्य व्याचष्टे—

जानवेदो नि धीमहीति नि धास्यन्तो ह्येनं भवन्ति ॥ इति ।

एनमग्निं वेदिनाभौ निधास्यन्तः स्थापयितुमुद्युक्ता भवन्त्यृत्विजस्तस्मान्निधीमहीत्युपपन्नम् ॥

‘जातवेदो निधीमहि’ से तात्पर्य है ‘इस अग्नि को वेदिरूप नाभि में स्थापित करने के लिए ऋत्विज् उद्यत होते हैं’ ।

चतुर्थं पादमनूद्य व्याचष्टे—

‘अग्ने हव्याय वोळहवे’ इति हव्यं हि वक्ष्यन् भवति ॥ इति ।

हे अग्ने हविर्वोढुं त्वां निधीमहीति पूर्वत्रान्वयः । हव्यं वक्ष्यन्, वोढुमुद्युक्तो भवन्नग्निस्तस्माद्वोढव इत्येतदुचितम् ॥

‘अग्ने हव्याय वोळहवे’ से तात्पर्य है ‘हे अग्नि हवि वहन करने के लिए उद्युक्त तुम्हें हम रखते हैं ।’

१. निघण्टौ पृथिवी-वाक्-अन्न-गो-नामसु आम्नातमिडा पदम् (१.१.१५; ११.३.२; ७.१३; ११.७) । निरुक्ते (८.२.१०) ‘तिस्रो देव्यः’ भारतीळासरस्वत्यः । इळा यूथस्य माता-इत्यस्य (ऋ० ५.४१.१९) भाष्ये ‘इळा’ भूमिः, ‘यूथस्य’ गोसङ्घस्य ‘माता’ निर्मात्री । यद्वा ‘इळा’ गोरूपधरा मनोः पुत्रीत्याहुः । यद्वा ‘यूथस्य’ मरुद्गणस्य निर्मात्री ‘इळा’ माध्यमिकी वाक्—इत्याह सायणः । मनोः पुत्रीत्यैतिहासिकविवरणं तु वाजसनेयिनस्तैत्तिरीयाश्चाभनन्ति (शत० ब्रा० १.८.१. ७-११; तै० सं० २.६.७.१) ।

२. तै० सं० २.६.७.१ । ‘घृतपदीत्याह यदेवास्यै पदां घृतमपीडयत्, तस्मादेवमाह’—इति च तै० सं० २.६.७.४ । ‘यदेवास्यै घृतं पदे समतिष्ठत्, तस्मादाह घृतपदीति’—इति शत० ब्रा० १.८.१.२६ । ‘हवींषीळादेवी घृतपदी जुषन्त’—इति च ऋ० १०.७०.८; अथर्व० सं० ७.२७.१ ।

पञ्चम्या ऋचः पूर्वार्धं पठति—

‘अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरूर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिमिति’ ॥ इति ।

‘शोभन सेनाओं से युक्त हे अग्नि तुम समस्त देवों के सहित अप्रगण्य होकर ऊर्णा [= कम्बल] युक्त [उत्तरवेदि रूप] नाभि स्थान में अवस्थित होओ—यह कहकर वह अग्नि को अन्य देवों के साथ बैठाता है ।

स्वनीक शोभनसैन्योपेत हे अग्ने विश्वेभिः सर्वदेवैः सह त्वं प्रथमो मुख्यः सन्नूर्णावन्तमूर्णायुक्तमुत्तरवेदिनामिस्थानं सीद प्राप्नुहि ।

तत्पाठेनोक्तार्थसिद्धिं दर्शयति—

विश्वैरेवं न तदेवैः सहाऽऽसादयति ॥ इति ।

तृतीयचतुर्थपादौ क्रमेणानुद्य व्याचष्टे—

‘कुलायिनं घृतवन्तं सवित्रे’ इति कुलायमिव ह्येतद्यज्ञे क्रियते यत्पैतुदारवाः परिधयो गुग्गुलूर्णास्तुकाः सुगन्धितेजनानीति ‘यज्ञं नय यजमानाय साधु’ इति यज्ञमेव तद्वजुधा प्रतिष्ठापयति ॥ इति ।

कुलायो नीडं पक्ष्यादिनिवासस्थानसदृशं तद्वानयं यज्ञो घृतवान् । तं घृतवन्तं यज्ञं सवित्रे प्रेरकायानुष्ठाये यजमानाय तदुपकारार्थं साधु नय सत्यं निष्पादय । तत्कुलायित्वं तृतीयपादेऽभिहितम् । तत्कुलायमिवेत्यादिना स्पष्टी क्रियते । पितुदारुः खदिरवृक्ष इत्येकं । देवदारुवृक्ष इत्यन्ये । तत्संबन्धिनः पैतुदारवाः परिधयोऽस्यामुत्तरवेद्यां स्थाप्यन्ते । गुग्गुलु प्रसिद्धं धूपसाधनम् । ऊर्णास्तुका अविसंबन्धिरोमविशेषाः । सुगन्धितेजनं तृणविशेषः । यस्य मूलानि घर्मकाले पानीयमध्ये स्थाप्यन्ते । एत उत्तरवेद्यां स्थापिताः संभाराः^१ । यथा कुलायः काष्ठतृणादिभिर्निष्पाद्यते तद्वदत्र यज्ञे परिधिकाष्ठादिसद्भावात् कुलायित्वम् । यज्ञं नयेति चतुर्थपादे यद्यदुक्तं तेन यज्ञमेव तद्वजुधा, ऋजुप्रकारेण प्रतिष्ठितं करोति ॥

‘उस घोसले के समान और घृतवान् यज्ञ के प्रेरक अनुष्ठाता [यजमान के उपकार के लिए हे अग्नि ! सत्य रूप से निष्पादित करो]—यह कहकर जो देवदार की लकड़ी को इस उत्तरवेदि के चारो ओर स्थापित करते हैं और जो गुग्गुलु व सुगन्धि युक्त तृण विशेष को [= सम्भवतः खसखस जिसको गर्मी में पानी में डालकर] रखते हैं, यह सब इस यज्ञ में पक्षियों के नीड़ के समान किया जाता है । ‘यजमान के लिए यज्ञ को समुचित रूप से स्थापित करो’—यह कहकर यज्ञ को ही सरलता से प्रतिष्ठित करता है ।

षष्ठ्या ऋचः प्रथमं पादं पठित्वा व्याचष्टे—

१. ऋ० ६.१५.१६ ।

२. इमा एवाग्निसंभारास्तैत्तिरीयसंहितायां च साख्यायिकाः समाप्ताः (६.२.८) ।

‘सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान्’ इत्यग्निर्वै देवानां होता तस्यैष
स्वो लोको यदुत्तरवेदीनाभिः^१ ॥ इति ।

हे होतर्होमनिष्पादकाने चिकित्वान् विज्ञानवांस्त्वं स्व उ लोके स्वकीय एव स्थान
उत्तरवेदिनामिरूपे सीदोपविश । अग्नेर्देवहोतृत्वादुत्तरवेदिनाभेस्तदीयस्थानत्वाच्च प्रथम-
पादार्थ उपपन्नः ॥

‘हे होमनिष्पादक अग्नि ! विज्ञानवान् तुम उत्तरवेदिरूप अपने ही स्थान में बैठो’—
अग्नि देवताओं का ‘होता’ है, जो उत्तरवेदिरूप नाभि है वही इसका अपना स्थान है
[अतः प्रथमपाद का अर्थ उपपन्न है] ।

द्वितीयपादमनूद्य तत्रत्यस्य यज्ञशब्दस्य यजमानपरत्वं दर्शयति—

‘सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ’ इति यजमानो वै यज्ञो यजमानायैवैता-
माशिषमाशास्ते ॥ इति ।

यज्ञं यष्टारं सुकृतस्य योनौ पुण्यकर्मणां स्थाने सादय हे अग्ने स्थापय । इज्यत इति
व्युत्पत्त्या यज्ञशब्दः सर्वत्र यागवाची । इह तु यजतीति व्युत्पत्त्या यष्टारमाचष्टे ।
अतस्तदर्थमेवाऽऽशीः प्रार्थिता भवति ॥

‘हे अग्नि ! यष्टा [यजमान] को पुण्यकर्मस्थान में स्थापित करो’—इस चरण में
यजमान ही यज्ञ है; अतः इससे यजमान के लिए ही आशीर्वाद की कामना की जाती है ।

उत्तरार्धमनूद्य तत्रत्यस्य वयःशब्दस्य प्राणवाचित्वं दर्शयति—

‘देवावीर्देवान् हविषा यजास्यग्ने बृहद् यजमाने वयो धाः’ इति प्राणो
वै वयः, प्राणमेव तद् यजमाने दधाति ॥ इति ।

देवान्वेति कामयत इति देवावीः^२ देवप्रिय हे अग्ने त्वं देवप्रियत्वाद्देवान्हविषा
यजासि पूजयसि । यजमाने वयः प्राणं बृहदक्षिं यथा भवति तथा धाः, वेहिं स्थापय ।
अत्र वयःशब्देन प्राण उपलक्ष्यते । वाल्यादिवयोविशेषहेतोरायुषो निमित्तत्वात् ‘यावद-
स्मिञ्चारीरे प्राणो वसति तावदायुः’^३ इति श्रुतेः । तस्मादुत्तरार्धपाठेन प्राणमेव
यजमाने स्थापयतीति ॥

‘देवप्रिय हे अग्नि ! तुम हवि के द्वारा देवताओं की पूजा करते हो । यजमान में
महान् प्राण की स्थापना करो’—यहाँ प्राण ही वयस् है अतः [उत्तरार्ध के पाठ से] यज-
मान में प्राण ही स्थापित करता है ।

सप्तम्या ऋचः प्रथमपादमनूद्य व्याचष्टे—

१. ऋ० ३.२९.८ ।

२. देवावीः देवानां भक्षणहेतो’ इति गोविन्दस्वामी ।

३. कौषी० उ० ३.२ । द्र० ‘प्राणो हि भूतानामायुः’—इत्यादि तै० आर० ८.३ ।

‘नि होता होतृषदने विदानः’ इत्यग्निर्वै देवानां होता तस्यैतद्धोतृषदनं यदुत्तरवेदीनाभिः ॥ इति ।

होता होमनिष्पादकोऽग्निस्तादृशस्य स्वस्य होतुः सदने योग्यस्थान उत्तरवेदीनाभिरूपे विदानः क्रियमाणं कर्म विचारयन् । असददिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । अग्निर्वा इत्यादिव्याख्यानं विस्पष्टम् ॥

‘हे होमनिष्पादक अग्नि ! अपने उस उत्तरवेदि-नाभिरूप योग्य स्थान में बैठो’— यहाँ अग्नि ही देवताओं का ‘होता’ है । जो उत्तरवेदि रूप नाभि है वही इसका बैठने का योग्य स्थान है ।

द्वितीयं पादमनूद्यासददिति पदं व्याचष्टे—

‘त्वेषो दीदिवां असदत् सुदक्षः’ इत्यासन्नो हि स तर्हि भवति ॥ इति ।

कीदृशोऽग्निः । त्वेषः स्वयं दीप्यमानः । दीदिवानन्येषामपि दीपकः । सुदक्षः सुष्ठु कुशलः । तादृशोऽग्निरासन्नो वेदिता भवति । स तर्हि तस्मिन् प्रणयनकाले सोऽग्निर्यस्मादुत्तरवेदिनाभेरासन्नस्तस्मादसददित्युचितम् ॥

‘स्वयं दीप्यमान, प्रकाशमान, कुशल अग्नि बैठा है’ [इस प्रणयनकाल में] वह अग्नि क्योंकि [उत्तरवेदि रूप नाभि के] समीप होता है अतः बैठा है यह उचित है ।

तृतीयपादमनूद्य वसिष्ठशब्दार्थं दर्शयति—

‘अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः’ इत्यग्निर्वै देवानां वसिष्ठः ॥ इति ।

अदब्धे हिंसारहिते व्रते कर्मणि प्रकृष्टा मतिर्यस्यानेः सोऽयमदब्धव्रतप्रमतिः । वसिष्ठोऽतिशयेन निवासहेतुः^२ । हविर्वहनेन देवानां स्वस्वस्थाने निवासहेतुत्वादग्नेर्वसिष्ठत्वम् ॥

‘हिंसारहित कर्म में प्रकृष्ट मति वाले और सर्वाधिक निवासदाता अग्नि बैठे हैं’— [हवि के वहन द्वारा] देवताओं को [अपने-अपने स्थान में] निवास प्रदान करने वाला अग्नि ही है ।

चतुर्थं पादमनूद्य व्याचष्टे—

‘सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निः’ इत्येषा ह वा अस्य सहस्रंभरता यदेनमेकं सन्तं बहुधा विहरन्ति ॥ इति ।

अयमग्निर्बहुषु धिष्येषु विहृतः सन्ननेकस्वरूपभरणात् सहस्रंभरः । मन्त्रपूतहविःस्वीकारेण शुचिजिह्वः शुद्धा जिह्वा यस्यासौ शुचिजिह्वः स्वरूपेणैकमेव सन्तमग्निमृत्विजो बहुधिष्येषु बहुधा विहरन्तीति यदस्ति, एषैवान्नेः सहस्रंभरता ॥

१. ऋ० २.९.१ ।

२. वसेः प्रशस्यार्थादिष्ठनि टिलोपः । ‘वसिष्ठो वसीयाच्’ इति गोविन्दस्वामी ।

‘सबका भरण करने वाले और पवित्र जिह्वा वाले अग्नि हैं’—यहाँ जो स्वरूपतः एक होकर भी ऋत्विजों द्वारा अनेक स्थानों में बहुत प्रकार से ले जाया जाता है यही इस अग्नि की सहस्रम्भरता है ।

वेदनं प्रशंसति—

प्र ह वै साहस्रं पोषमाप्नोति य एवं वेद ॥ इति ।

अत्र सहस्रसंख्योपेतं पोषं गोसुवर्णादिपुष्टिं वेदिता प्राप्नोति ॥

जो इस प्रकार जानता है वह सहस्र संख्यक् [गो सुवर्णादि रूप] पुष्टि को प्राप्त करता है ।

अष्टमीमृचं विधत्ते—

‘त्वं दूतस्त्वमु नः परस्या इत्युत्तमया परिदधाति’ ॥ इति ।

त्वं दूत इत्यनयाऽन्तिमयाऽग्निप्रणयनीया ऋचः समापयेत् । हे अग्ने त्वं दूतोऽसि ‘अग्निर्देवानां दूत आसीत्’ इति श्रुतेः^३ । त्वमेव नोऽस्माकं परस्या अतिशयेन पालयिताऽसि ॥

‘हे अग्नि ! तुम [देवताओं के] दूत हो और तुम्हीं हम लोगों के अत्यन्त पालक हो’—इस अन्तिम ऋचा से [अग्नि प्रणयन रूप कर्म की] समाप्ति करनी चाहिए ।

अवशिष्टं पादत्रयं पठति—

‘त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता । अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दी-
द्यद्वोधि गोपाः’ इति ॥ इति ।

हे वृषभ श्रेष्ठान्ने त्वमासमन्ताद्वस्यो निवासहेतुः प्रणेता बहुषु कर्मसु प्रेरको नोऽस्माकं तोकस्यापत्यस्य तनूनां शरीराणां च ‘तने’ विस्तारेऽप्रयुच्छन् प्रमादमकुर्वन् दीद्यत् प्रकाश-
यन्तोपा रक्षकः सन्, ‘वोधि’ बुध्यस्व सर्वदा चित्तं ऽनुगृह्णाणेत्यर्थः ।

हे श्रेष्ठ अग्नि ! चारों-ओर निवास प्रदाता, बहुत कर्मों में प्रेरक तुम हमारी सन्तान के शरीरों के विस्तार में प्रमाद मत करो, प्रकाशित होते हुए और रक्षक होकर सर्वदा जानो [अर्थात् अपने चित्त में अनुग्रह करो] ।

उक्तार्थामृचं प्रशंसयति—

१. ऋ० २.९.२ ।

२. मूले यदस्ति ‘परिदध्यात्’—इति एतस्यैव व्याख्यानं समापयेदिति । ‘सर्वत्रोत्तमां परिधानीयेति विद्यात्’ इति (आश्व० श्रौ० २.१६.८) कल्पशास्त्रात् ।

३. तै० ब्रा० ३.५२ ‘प्रवो वाजाः’—इत्याद्या याः सामिधेन्य ऋचः आम्नाताः; तत्र ‘अग्निं दूतं वृणीमहे (ऋ० १.१२.१)’—इत्येषाष्टमी तस्या एव व्याख्यानपरं ब्राह्मणमाम्नातं तैत्तिरीयसंहितायाम् (२.५.८.५) ‘अग्निर्देवानां दूत आसीदुशना काव्योऽसुराणाम्’—इत्यादि ।

अग्निर्वै देवानां गोपा अग्निमेव तत्सर्वतो गोभारं परिदत्त आत्मने च यजमानाय च यत्रैवं विद्वानेतया परिधात्यथो संवत्सरीणामेवैतां स्वस्ति कुरुते ॥ इति ।

यत्र यस्मिन्कर्मणि एवमुक्तं मन्त्रमहिमानं विद्वानेतयाऽन्तिमया समापयति स होताऽग्नेर्देवरक्षकत्वमभिप्रेत्याऽऽत्मां यजमानार्थं चाग्निमेव सर्वतो रक्षकं परिदत्ते स्वी करोति । किंच । संवत्सरीणामेवास्मिन् संवत्सरे निरन्तरमेवैतां स्वस्ति क्षेमं कुरुते ॥

जिस कर्म में इस प्रकार उक्त मन्त्र की महत्ता को जानता हुआ 'होता' इस अन्तिम ऋचा से कर्म की समाप्ति करता है वह 'अग्नि देव रक्षक है' इससे अभिप्रेतित अपने लिए और यजमान के लिए भी अग्नि को ही सर्वतः रक्षक स्वीकार करता है और इस संवत्सर में निरन्तर इस कल्याण को करता है ।

न्यूनाधिकसंख्याभ्रमं व्युदसितुमाह—

ता एता- अष्टावन्वाह रूपसमृद्धाः, एतद्वै यज्ञस्य समृद्ध यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृगभिवदति ॥ इति ।

प्रणीयमानस्याग्नेः प्रकाशकत्वादेतासां रूपसमृद्धिः ॥^१

आद्यन्तयोर्ऋचोरावृत्ति विधत्ते—

तासां त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां, ता द्वादश संपद्यन्ते, द्वादश वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापत्यायतनाभिरेवाऽऽभी राध्नोति य एवं वेद; त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामन्वाह यज्ञस्यैव तद्बसौ नह्यति, स्थेन्ने बलायाविस्रंसाय ॥ २८ ॥ ॥ इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।^२

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाश ऐतरेय ब्राह्मणभाष्यस्य चतुर्थाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ [२८]

इन आठ मन्त्रों का होता पाठ करता है जो [विवक्षित अर्थ के प्रतिपादक होने से] रूप समृद्ध हैं अर्थात् अपने रूप में परिपूर्ण हैं ।

यही यज्ञ की समृद्धि है कि जो यज्ञ अपने रूप में समृद्ध है अर्थात् अपने अङ्ग-प्रत्यङ्ग से परिपूर्ण है । कर्म जैसा किया जाने वाला है वैसा ही मन्त्रों के द्वारा वर्णित होना ही रूप-समृद्धि है । उन [आठ मन्त्रों] में से प्रथम ऋचा का और अन्तिम ऋचा का तीन-तीन बार पाठ करना चाहिये । इस प्रकार यह [मन्त्र] बारह हो जाते हैं । बारह महीने ही वर्ष में होते हैं । संवत्सर ही प्रजापति हैं । जो इस प्रकार जानता है

१. एतासामष्टानामृचां पाठप्रकारादयोऽपि उपदिष्टा आश्वलायनेन २.१७.३-१० ।

२. ब्र० इतः पूर्वम्, ८८ पृष्ठे ।

वह प्रजापति रूप आयतन के द्वारा साफल्य को प्राप्त करता है। प्रथम और अन्तिम मन्त्र को तीन-तीन बार पढ़ता है, वस्तुतः ऐसा करके वह मानो यज्ञ के दोनों किनारों को कसकर बाँधता है जिससे कि वह फिसल न जाय और उसकी स्थिरता एवं शक्ति बनी रहे।

॥ इस प्रकार पाँचवें अध्याय के द्वितीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥२॥

अथ तृतीयः खण्डः

अथ हविर्धानप्रवर्तनीया ऋचो विधातुमादौ प्रैषं विधत्ते—

हविर्धानाभ्यां प्रोह्यमाणाभ्यामनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः ॥ इति ।

हविः सोमरूपं धत्तो धारयत इति हविर्धाने द्वे शकटे । तयो स्वरूपमापस्तम्बो दर्शयति—‘प्रयुक्तः पूर्वं शकटे वद्धयुगे प्रकटिशम्ये प्रक्षाल्य तयोः प्रथमप्रथितान्विस्रस्य नवान्प्रज्ञातान् कृत्वाऽग्नेः प्राग्वंशमभितः पृष्ठ्यामव्यपनयन् परिश्रिते सञ्छदिषी अवस्थापयति’ इति । तयोर्हविर्धानयोः प्राचीनवंशस्य पुरोभागमुपक्रम्योत्तरदेशपर्यन्तं नयनं प्रवर्तनं तदपि स एवाऽऽह—‘प्राचीं प्रेतमध्वरमित्युक्तं गृह्णन्तं प्रवर्तयन्ति,’ इति । तत्प्रवर्तनकालेऽध्वर्युर्होतारं प्रति हविर्धानाभ्यामित्यादिप्रैषमन्त्रं प्रब्रूयात् ॥

i. २९ [v. ३] [प्राचीनवंश से उत्तरवेदि पर] ले जाये जाने वाले दो हविर्धान के लिए मन्त्र का पाठ करो—इस प्रकार अध्वर्यु [होता से] कहता है। [हविर्धान उन गाड़ियों को कहते हैं जिन पर सोम और अन्य हविर्द्रव्य घास से ढककर रखे होते हैं।

होत्राऽनुवचनीयानामृचां मध्ये प्रथमामृचं विधत्ते—

‘युजे वां ब्रह्म पूर्य नमोभिरित्यन्वाह^३; ब्रह्मणा वा एते देवा अयुञ्जत यद्धविर्धाने ब्रह्मणैवैनै एतद्युङ्क्ते न वै ब्रह्मण्वद्विष्यति ॥ इति ।

हे हविर्धाने वां युवां ब्रह्म युजे ब्रह्मणा युनक्तोत्येवं मन्त्रे यदुक्तमेतत् पाठेन ब्राह्मण-मुखेनैव हविर्धाने युक्ते भवतः । पूर्वं देवैस्तथा कृतत्वात् । एतद्युक्तं ब्रह्मण्वद् ब्राह्मणोपेतं कर्म नैव विनश्यति तस्माद्युक्तोऽयं मन्त्रः ॥

‘हे शकटद्वय ! ब्रह्मा ने तुम्हें प्राचीनकाल में स्तुतियों से जोता था’—यह मन्त्र पढ़ता है। [इस मन्त्र में जो कहा गया है उसके पाठ से] ब्राह्मण-मुख से ही हविर्धान युक्त होते हैं क्योंकि पहले देवों ने ऐसा किया था । अतः ब्रह्मण्वद् अर्थात् ब्राह्मण से युक्त कर्म विनष्ट नहीं होता [इस प्रकार यह मन्त्र युक्ति-युक्त है] ।

१. आप० श्रौ० ११.६.३ ।

२. आप० श्रौ० ११.६.११ ।

३. ऋ० १०.१३.१ ।

द्वितीयाद्यास्तिस्र ऋचो विधत्ते—

प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति^१ तृचं द्यावापृथिवीयमन्वाह ॥ इति ।

मध्यमायोमृचि द्यावा नः पृथिवी इममिति श्रूयमाणत्वादयं तृचो द्यावापृथिवीयः ॥

‘प्रेताम्’ आदि द्यावापृथिवी-देवताक तृच का पाठ करता है ।

अस्य तृचस्य हविर्धानप्रतिपादकत्वामावाद् वैयधिकरणमित्याक्षिप्य समाधत्ते—

तदाहुर्यद्विर्धानाभ्यां प्रोह्यमाणाभ्यामनुवाचाऽऽहाथ कस्मात्तृचं द्यावापृथिवीयमन्वाहेति, द्यावापृथिवी वै देवानां हविर्धाने आस्तां, ते उ एवाद्यापि हविर्धाने, ते हीदमन्तरेण सर्वं हविर्यदिदं किंच तस्मात्तृचं द्यावापृथिवीयमन्वाह ॥ इति ।

यद्यप्यत्र हविर्धानयोरनुकूलया वाचा प्रेषमाह तथाऽपि द्यावापृथिवीयस्तृचो न व्यधिकरणः पुरा द्यावापृथिव्योरेव हविर्धानत्वात् । अद्यापि द्यावापृथिव्यावेव हविर्धाने । तत्कथमिति चेदुच्यते । यस्माल्लोके यत्किञ्चिद्विरस्ति तदिदं सर्वं ते अन्तरेण द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तते तस्माद् द्यावापृथिव्योर्हविर्धानत्वात्तदीयस्य तृचस्यानुवचनं युक्तम् ॥

अब प्रश्न यह है कि [उत्तरवेदि पर] ले जाये जाने वाले दो हविर्धानों के लिए जब दो अनुकूल प्रेष बोले गये तो द्यावापृथिवी की तृच का पाठ क्यों होता है । क्योंकि पहले द्यावापृथिवी ही वस्तुतः देवताओं के दो हविर्धान थे और आज भी वे दोनों [द्यावापृथिवी] ही दो हविर्धान हैं क्योंकि लोक में जो कुछ हवि यहाँ दो जाती है वह सब द्यु और पृथिवी के बीच में ही दो जाती है । इसलिए [द्यावापृथिवी के हविर्धान होने के कारण] द्यावापृथिवी-देवताक तृच का अनुवचन युक्त है ।

पञ्चमीमृचं विधत्ते—

‘यमे इव यतमानं यदतमिति^२; यमे इव ह्येते यतमाने प्रबाहुगितः ॥ इति ।

यमशब्द एकस्या मातुरुदरे सहोत्पन्नस्य शरीरद्वयस्य वाचकः । यमे इव यथा लोके तादृश्यौ द्वे कन्यके सह वर्तते तथेमे शकटे यतमाने जगदुपकारार्थं प्रयत्नं कुर्वती यस्मात्कारणादेतमागतवती इत्येतस्य पादस्यार्थः प्रसिद्ध इति हिशब्दो द्योतयति । युगपदुत्पन्न-कन्यकाद्वयवदेवैते प्रबाहुकपरस्परसादृश्येन सहैव वर्तमाने इतः प्रचरतः । तदेतल्लोके प्रसिद्धमेव दृश्यते ॥

‘जब तुम जुड़वे के समान जाते हो’—इस पाद का तात्पर्य है कि जैसे लोक में जुड़वा बहनें साथ रहती हैं वैसे ही ये दोनों शकट जगत् के उपकार के लिए प्रयत्न करते हुए [जुड़वा के समान] परस्पर सादृश्य द्वारा साथ रहकर चलते हैं ।

द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘प्र वां भरन् मानुषा देवयन्तः’ इति देवयन्तो ह्येने मानुषाः प्रभरन्ति ॥ इति ।

यच्छब्दस्य पूर्वपादेऽभिहितत्वात्तच्छब्दोऽस्मिन् पादेऽध्याहृतव्यः । यस्मात्प्राण्युपकारार्थं प्रयतमाने स्थिते तस्मात्कारणाद्देवयन्तो यष्टव्यत्वेन देवानिच्छन्तो मानुषा ऋत्विग्यजमाना हे हविर्धानि वां युवां प्रभरन् प्रकर्षेण संपादयन्ति । एतत्पदार्थस्य याज्ञिकप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः ॥

तब देवाभिलाषी मनुष्य [ऋत्विज और यजमान] हे हविर्धानि तुम्हें प्रकृष्ट रूप से सम्पादित करते हैं—यह ‘प्र वां’ आदि द्वितीय पाद का अर्थ है ।

द्वितीयार्धमनूद्य व्याचष्टे—

‘आ सीदतं स्वमु लोकं विदाने स्वासस्थे भवतमिन्दवे नः’ इति सोमो वै राजेन्दुः सोमायैवैने एतद् राज्ञ आसदेऽवीकृपत् ॥ इति ।

हे हविर्धानि उभे युवां प्रवर्तमाने सतो स्वमु लोकं स्वकीयमेव स्थानं विदाने ज्ञातवती आसीदतं तत्र स्थितिं प्राप्नुतं नोऽस्मदीयायेन्दवे सोमाय स्वासस्थे सुशोभन आसने स्थितिं प्राप्ते भवतम् । अत्रेन्दुशब्देन सोमो राजोच्यते । अत एव तत्पाठेन सोमः राजार्थमासद आसादनायावस्थानायचीकृपत् कल्पितवान् भवति ॥

‘हे हविर्धानि ! तुम दोनों अपने स्थान पर जानते हुए बैठो और हमारे सोम के लिए शोभन स्थान ग्रहण करो’—इसमें ‘इन्दु’ का अर्थ है ‘सोम राजा’ । इस अर्घर्च के पाठ से सोम राजा के बैठने का स्थान कल्पित करता है ।

षष्ठीमृचं विधत्ते—

अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इति ॥ इति ।

हविर्धानाख्ययोः शकटयोरुपरि सोमस्यावस्थानाय गृहाकारेण परितो वेष्टनमुपर्याच्छादनं यत्क्रियते तदेतदाच्छादनं छदिःशब्दवाच्यम् । तादृशे द्वे छदिषी द्वयोर्हविर्धानयोरवस्थाप्य तयोश्छदिषोरुपरि तृतीयं छदिर्हविर्धानयोर्दहाहृतयोरवस्थाप्यते । तदेतत्तैत्तिरीया आमनन्ति—‘दण्डो वा औदुम्बरस्तृतीयस्य हविर्धानस्य वषट्कारेणाक्षमाच्छिनद्यत्तृतीयं छदिर्हविर्धानयोर्दहाह्रियते तृतीयस्य हविर्धानस्यावर्ध्यै’ इति । तदेतत्तृतीयच्छदिरवस्थापनम् । एतन्मन्त्रप्रथमपादे प्रस्तूयते । ‘यद्द्वयोश्छदिषोरध्यदधा उपरि तृतीयं छदिर्निधीयते तदिदमुक्थ्यं वच उक्थ्यशस्त्रनामकं यद्यज्ञियं कर्म तद्योग्यं वचो मन्त्रपाठस्तद्वरूपमिदं छदिरिति च्छदिषः प्रशंसा ॥

‘दो आच्छादनो के मध्य उक्थ्य के योग्य वाणी को रखते हैं’—इस प्रकार ‘अधि द्वयः’ आदि मन्त्र से दो हविर्धानों के ऊपर तृसरा आच्छादन रखते हैं। [हविर्धान नामक दो गाड़ियों पर सोम रखने के लिए गृह के आकार का चारों ओर से घेरा बना रहता है उस पर जो आच्छादन करते हैं उसको ही ‘छदिः’ कहते हैं] ।

अस्मिन् पादे पूर्वभागस्यार्थो याज्ञिकप्रसिद्ध इत्यभिप्रेत्य हिशब्दयुक्तेन वाक्येन व्याचष्टे—

द्वयोर्होतृत्तृतीयं छदिरधि निधीयते ॥ इति ।

उत्तरभागं व्याचष्टे—

‘उक्थ्यं वच’ इति यदाह यज्ञियं वै कर्मोक्थ्यं वचो यज्ञमेवैतेन समर्धयति ॥ इति ।

उक्थ्यं वच इति यत्पदद्वयं मन्त्रो ब्रूते तेन पदद्वयेन शस्त्रपाठाख्यं यज्ञसंबन्धिकर्मोच्यते । तस्मादेतेन मन्त्रपाठेन यज्ञमेव समृद्धं करोति ॥

मन्त्र में ‘उक्थ्यं वचः’ ये दो पद जो कहे गये हैं उन पदद्वय के द्वारा शस्त्रपाठ नामक यज्ञ सम्बन्धी कर्म ही उक्त है। अतः इस [मन्त्र पाठ] से वह यज्ञ को ही समृद्ध करता है ।

द्वितीयतृतीयपादौ पठति—

यतस्त्रुचा मिथुना या सपर्यतः । असंयत्तो व्रते ते क्षेति पुष्यतीति ॥ इति ।

यदा तृतीयं छदिर्निधीयते तदानीं ये हविर्धानि स्तस्ते उभे यतस्त्रुचा नियतस्त्रुगुक्ते कृतहोमे हुतसोमे मिथुना मिथुनवत्परस्परयुक्ते सपर्यतः पूजिते भवतः । अयमर्थः—द्वयोरुपरि तृतीये छदिषि व्यवस्थापिते सति विवाहहोमादूर्ध्वं परस्परसंयुक्ता मिथुनरूपी स्त्रीपुरुषौ यथा पूज्येते तथा हविर्धाने हविषा पूजिते भवत इति । संपूर्वो यतिधातुः सङ्ग्रामे वर्तते । तेन क्रौर्यगुणो लक्ष्यते । संयत्तः क्रूरः । असंयत्तः शान्तः । अत्रेन्द्रसंबोधन-मध्याहर्तव्यम् । हे इन्द्र शान्तोऽध्वर्युस्ते व्रते त्वदीये दर्मणि क्षेति निवसति पुष्यति तच्च कर्म पुष्टं करोति ॥

‘वे दोनों हविर्धान नियतस्त्रुक्-युक्त होम में जोड़े के रूप से परस्पर युक्तहोकर पूजित होते हैं । हे इन्द्र ! तुम्हारे कर्म में शान्त अध्वर्यु निवास करता है और उस कर्म को पुष्ट करता है ।’

एतस्य तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

यदेवादः पूर्वं यत्तवत्पदमाह तदेवैतेन शान्त्या शमयति ॥ इति ।

यत्तवत्पदवाच्यस्तृतीयः पादः । अत्र व्रतपदात् पूर्वं यदेवादो यदिदं यत्तवत्पदं यत्त-शब्दोपेतं संयत्त इति पदं तेन युद्धवाचिना यत्कौर्यं द्योतितं तदेव कौर्यमेतेनासंयत्तः पुष्यतीति पदद्वयेन प्रतीतया शान्त्या होता शमयति ॥

[सत पद से] पूर्व जो 'यत्' शब्द से युक्त संयुक्त पद कहा है उसके द्वारा जो युद्ध वाचक क्रूरता घोषित की गई है उस क्रूरता को होता 'असंयत्तः' और 'पुण्यति' दो पदों से शान्त करता है ।

चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे—

भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वत इत्याशिषमाशास्ते ॥ इति ।

'सुन्वते' सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय 'भद्रा' कल्याणरूपा शक्तिर्भवत्विति शेषः ।
अनेन पादेन प्रार्थनीयं प्रार्थयते ॥

'सोमाभिषव करने वाले यजमान के लिए कल्याण रूप शक्ति होवे'—इस [पाद] से आशीर्वाद की प्रार्थना की जाती है ।

सप्तमीमृचं विधत्ते—

'विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविरिति' विश्वरूपामन्वाह ॥ इति ।

कविर्मेधावी मन्त्रप्रतिपाद्यो देवः सविता विश्वा रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि बहूनि रूपाण्यामरणत्वेन प्रतिमुञ्चते स्वशरीरे स्थापयति । अत्र रूपशब्दस्य विश्वशब्दस्य च विद्यमानत्वाद् इयमृनिश्वरूपशब्दाभिधेया ॥

'मेधावी सविता शुक्ल-कृष्ण आदि विभिन्न रूपों को अपने शरीर में स्थापित करता है'—इस विश्व रूप ऋचा का पाठ करता है [इस ऋचा में 'विश्व' शब्द और 'रूप' शब्द के विद्यमान रहने से इसको 'विश्वरूप' ऋचा कहते हैं] ।

तस्या अनुवचने होतुः किञ्चिदितिकर्तव्यतामाह—

स रराट्यामीक्षमाणोऽनुब्रूयात् ॥ इति ।

हविर्धानमण्डपस्य चिकीर्षितस्य प्राच्यां द्वारि बन्धनीया दर्भमाला रराटी ।
द्वितीयार्थे सप्तमी । तां दर्भमालां पश्यन्ननुब्रूयात् ॥

उसे रराटी [हविर्धानमण्डप के पूर्व द्वार पर लटकाई गई दर्भ की माला] को देखते हुए अनुवचन करना चाहिए ।

अस्या ऋचो रराट्यनु रूपत्वं दर्शयति—

विश्वमिव हि रूपं रराट्याः शुक्लमिव च कृष्णमिव च ॥ इति ।

दर्भमालाया अत्यन्तशुष्कास्तृणविशेषाः शुक्ला दृश्यन्ते । अशुष्कास्तु कृष्णा अतो विश्वमिव बहुविधमिव दर्भमालायाः स्वरूपं तेन विश्वा रूपाणीत्ययं मन्त्रोऽनुकूलः ॥

क्योंकि इस रराटी [= दर्भमाला] के [अत्यन्त सूखे तृण] सफेद जैसे और हरे तृण कृष्ण जैसे [दिखाई देते] हैं अतः बहुविध रूप की माला होने से इस मन्त्र का विश्वरूपत्व ठीक है ।

होतुरेतद्वेदनं प्रशंसति—

विश्वं रूपमवरुन्ध आत्मने च यजमानाय च यत्रैवं विद्वानेतां रराट्या-
मीक्षमाणोऽन्वाह ॥ इति ।

विश्वं रूपं प्रजापञ्चादिविविधवस्तुस्वरूपम् ॥

जो इस प्रकार समझकर रराटी की ओर देखते हुए मन्त्र का अनुवचन करता है वह अपने लिए और यजमान के लिए [प्रजा व पशु आदि] विविध वस्तु को सम्पादित करता है ।

अष्टम्याऽनुवचनसमाप्तिं विधत्ते—

‘परि त्वा गिर्वणो गिर’ इत्युत्तमया परिदधाति ॥ इति ।

‘परि त्वा’ आदि सूक्त की अन्तिम ऋचा से अनुवचन का समापन करना चाहिए ।

परिधानस्य कालं विधत्ते—

स यदैव हविर्धाने संपरिश्चिते मन्येताथ परिदध्यात् ॥ इति ।

यस्मिन्नेव काले प्रवर्तिते द्वे शकटे संपरिश्चिते स्वस्थानेऽवस्थाप्य सम्यगाच्छादिते इति स होता मन्येत तत्तदानीं समापयेत् ॥

वह होता जब यह समझ ले कि दोनों हविर्धान अपने स्थान पर रखकर सम्यक् रूप से ढँक दिए गए हैं तभी अनुवचन की समाप्ति करे ।

होतुरेतद्वेदनं प्रशंसति—

अनग्नंभावुका ह होतुश्च यजमानस्य च भार्या भवन्ति यत्रैवं विद्वानेतया हविर्धानयोः संपरिश्चितयोः परिदधाति ॥ इति ।

अनग्नंभावुका आच्छादनबाहुल्यसंपत्त्या नग्नत्वरहिताः ॥

जो इस प्रकार जानते हुए दोनों हविर्धानों के सम्यक् रूप से ढँक जाने पर मन्त्र का पाठ करता है वह [होता] अपने और यजमान के लिए नग्नत्वरहित अर्थात् ओढ़ी व कपड़े पहनी हुई स्त्रियों को सम्पादित करता है ।

हविर्धानयोः परिश्रयणकालं ज्ञात्वा परिदध्यादित्युक्तं स कालः कथं ज्ञायत इत्याशङ्क्याऽऽह—

यजुषा वा एते संपरिश्चियेते यद्वविर्धाने यजुषैवैने एतत्परिश्रयन्ति ॥ इति ।

यद्वविर्धाने ये शकटे विद्येते एते ‘यजुषा वै’ यजुर्मन्त्रेणैव संपरिश्चिते भवतः, तदेव कथमिति ? तदुच्यते—अध्वयं एते हविर्धाने यजुषैव परिश्रयन्तीत्येतत्प्रसिद्धमिति

शेषः । तदेतद् आपस्तम्बो दर्शयति—‘विष्णोः पृष्ठमसीति’^१ । तेषु मध्यमं छदिरध्युहति । अरत्निविस्तारं नवायामम्’^२ इति ॥

यजु-मन्त्र से ये दोनों हविर्धान सम्यक् रूप से ढँके जाते हैं । अध्वर्यु जो इन दोनों हविर्धानों को यजुष् से ही ढँकते हैं [यह प्रसिद्ध है] ।

परिधानस्य कालं विधत्ते—

तौ यदैवाध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चोभयतो मेथ्यौ निहन्यातामथ परि-
दध्यात् ॥ इति ।

अध्वर्युर्दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेथीमीषाग्रभागावस्थापनकाष्ठं स्थापयति । तदेत-
च्छाखान्तरे श्रूयते—‘दिवो वा विष्णवुत वा पृथिव्या इत्याशीःपदयर्चा’^३ दक्षिणस्य
हविर्धानस्य मेथीं निहन्ति’^४ इति । उत्तरस्य तु प्रतिप्रस्थाता करोति । तदेतदुभयम्
आपस्तम्बो दर्शयति—‘दिवो द्वा विष्ण इत्यध्वर्युर्दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेथीं’^५ निहन्तीति ।
तस्यामीषां निनह्यति—‘एवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता विष्णोर्नुकमित्युत्तरं कर्णातिर्दमनु’^६—
इति च । प्रतिप्रस्थाता विष्णोर्नुकमित्युक्त्वाऽस्य’^७ हविर्धानस्य ‘उत्तरं कर्णातिर्दमं’ अपि ।
तस्मिन् मेथीनिहननकाले परिदध्यात्’ इति ॥

जब अध्वर्यु और प्रतिप्रस्थाता [हविर्धान के] दोनों ओर से मेथी [एक प्रकार की लकड़ी] का निहनन करें तब अनुवचन की समाप्ति करनी चाहिए ।

यद्यप्ययं कालः परिश्रयणकालात् प्राचीनस्तथाऽपि तत्समीपवर्तित्वात् पूर्वविधिना सह
नात्यन्तं विरोध इत्येतद्दर्शयति—

अत्र हि ते संपरिश्रिते भवतः ॥ इति ।

अत्र मेथीनिहननदेशे तत्समीपवर्तिनि काले परिश्रयणं क्रियते ॥

क्योंकि, तभी दोनों हविर्धान ढँके जाते हैं ।

ऋक्संख्यादिकं दर्शयति—

ता एता अष्टावन्वाह रूपसमृद्धा, एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्वरूपसमृद्धं यत्कर्म
क्रियमाणमृगभिवदति । तासां त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां, ता द्वादश
संपद्यन्ते, द्वादश वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापत्यायत-

१. तै० सं० ६.२.९ ।

२. आप० श्रौ० ११.८.१ ।

३. तै० सं० १.२.१३.२ ।

४. तै० सं० ६.२.९.३ ।

५. ‘कर्णातिदः कीलम् । तदनु तत्समीपे । मेथीमवष्टम्भनस्तम्भनम्’—इति वृत्तिः ।

६. आप० श्रौ० ११.७.३.४ ।

७. तै० सं० १.२.१३.३ ।

नाभिरेवाऽऽभी राघ्नोति य एवं वेद, त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामन्वाह यज्ञस्यैव तद्वर्षो न ह्यति, स्थेम्ने बलायावित्संसाय ॥ २९ ॥ इति ।

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मण-

भाष्ये पञ्चमाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ [२९]

उन आठ ऋचाओं का होता पाठ करता है; जो [विवक्षित अर्थ के प्रतिपादक होने से] रूप समृद्ध हैं । जो यज्ञ अपने रूप में समृद्ध है वही यज्ञ की समृद्धि है जो कर्म जैसा किया जाने वाला है वैसा ही मन्त्र के द्वारा वर्णित होना ही उसकी रूप समृद्धि है । उन [आठ ऋचाओं] के मध्य प्रथम और अन्तिम ऋचा का तीन-तीन बार पाठ करता है । इस प्रकार वे बारह हो जाते हैं; क्योंकि वर्ष में बारह महीने ही होते हैं । संवत्सर ही प्रजापति है । जो इस प्रकार जानता है वह प्रजापति रूप आयतन के द्वारा साफल्य को प्राप्त करता है । अतः प्रथम और अन्तिम मन्त्र का तीन-तीन बार पाठ करना चाहिए । वस्तुतः ऐसा करके वह मानो यज्ञ के दोनों किनारों को कसकर बाँधता है, जिससे कि वह खिसक न जाय और उसकी स्थिरता और शक्ति बनी रहे ।

॥ इस प्रकार पञ्चम अध्याय में तृतीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

अथाग्नीषोमप्रणयनीया ऋचो विधातुमादौ प्रैषमन्त्रं विधत्ते—

अग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः ॥ इति ।

योऽयमग्निः प्राचीनवंशाख्यायाः शालाया मुखे द्वारभागे पूर्वसिद्धाहवनीयरूपेणावतिष्ठते तस्माच्छालामुखीयादग्नेः सकाशात् कियानध्याग्नीध्रीये धिष्ण्ये नेतव्यः । सोमश्च पूर्वं शालामुखीयसमीपिष्वस्थितस्तेनाग्निना सहाऽऽनीतः सन् पुनरपि हविर्धानमण्डपे नेतव्यः । तदिदमग्नीषोमप्रणयनं तदर्थं होतारं प्रत्यध्वर्युः प्रैषमन्त्रं ब्रूयात् । तदेतत् सर्वम् आपस्तम्ब आह—‘शालामुखीये प्रणयनीयमिधमादीप्य सिक्ताभिरुपयस्याग्नीषोमाभ्यां

१. द्र० इतः पूर्वम् पृ० ८८-८९ । ‘शिरो वा हविर्धानम्’—इत्यादि शत० ब्रा० ३.५.३ । तैत्तिरीयकेऽपि तथैव विहितम् (६.२.९-११) एतदीय मन्त्राः अपि तत्रैव श्रुताः (१.२.१३) । ‘हविर्धाने प्रवर्त्तयन्ति’—इत्यादि आश्व० श्रौ० ४.९.१-९ । ‘प्रोक्ष्य बर्हिः’—इत्यादि आप० श्रौ० ११.६-८ । ‘अग्निं प्रणीय सदोहविर्धानाग्नीध्र-होतृधिष्ण्यान् यथोक्तम्’—इत्यादि च कात्या० श्रौ० ६.१०.१४ ।

प्रणीयमानाम्यामनुब्रूहीति संप्रेष्यति^१ इति । अग्निप्रथमाः सोमप्रथमा वा प्राचीममि-
प्रव्रजन्त्याग्नीध्रीयेर्जनि प्रतिष्ठाप्येति^२ सु च सोमो जिगाति गातुविदित्यपरया द्वारा^३
हविर्धानं राजानं प्रपादयतीति^४ च ॥

[अग्नि और सोम का प्रणयन]

i. ३० [v. ४] 'अग्नि और सोम को लाने के लिए अनुकूल मन्त्र का पाठ करो'—
इस प्रकार अध्वर्यु [होता से] कहता है ।

अग्नीषोमप्रणयनीयास्वृक्षु प्रथमामृचं विधत्ते—

साऽवीर्हि देव प्रथमाय पित्र इति सावित्रीमन्वाह ॥ इति ।

सेयं शाखान्तरगतत्वात्^५ सूत्रकारेण पठिता^६ । तस्यास्तृतीयपादेऽस्मभ्यं सवितरिति
श्रुतत्वादियं सावित्री ॥

[अग्नि-सोम-प्रणयन की प्रथम ऋचा] 'साऽवीर्हि' इत्यादि सविता-देवताक ऋचा का
होता पाठ करता है ।

अथ वैयधिकरण्यमाद्यङ्क्य समाधत्ते—

तदाहुयं दग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाम्यामनुवाचाऽऽहाथ कस्मात् सावित्री-
मन्वाहेति सविता वै प्रसवानामीशे सवितुप्रसूता एवैनौ तत्प्रणयन्ति
तस्मात् सावित्रीमन्वाह ॥ इति ।

पूर्ववद् व्याख्येयम्^७ ।

इस सम्बन्ध में ब्रह्मवादी कहते हैं कि जब [अध्वर्यु ने] अग्नि और सोम के प्रणयन
के लिए अनुवचन किया था तो सविता-देवताक ऋचा का पाठ वह क्यों करता है ?
क्योंकि सविता देव ही कर्मों में अनुज्ञा के स्वामी हैं । इस मन्त्र के पाठ के द्वारा सविता
की प्रेरणा से ही उन दोनों का प्रणयन करते हैं इसीलिए सविता-देवताक ऋचा का
पाठ करते हैं ।

द्वितीयां विधत्ते—

'प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति' ब्राह्मणस्पत्यामन्वाह^८ ॥ इति ।

होता 'प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः' इत्यादि ब्रह्मणस्पति-देवताक ऋचा का पाठ करता है ।

१. आप० श्री० ११.१७.२ । २. आप० श्री० ११.३.४ ।

३. 'उभयतोद्वारं हविर्धानं भवति'—इति शत० ब्रा० ३.५.३.७ ।

४. आप० ११.३.८ । ५. अथर्व० सं० ७.१४.३ ।

६. तद्यथा—सवीर्हि देव प्रथमाय पित्रे वर्ष्माणमस्मै^९ वरिमाणमस्मै ।

अथास्मभ्यं सवितर्वार्याणि दिवोदिव आ सुवा भूरि पथः ॥

आश्व० श्री० ४.१०.१ ।

७. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० ९७ ।

८. ऋ० १.४०.३ । 'पत्यन्ताण्यः'—इति पा० सू० ४.१.८५ ।

अत्रापि वैयधिकरण्यमाशङ्क्य समाधत्ते—

तदाहुयंदग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुवाचाऽऽहाथ कस्माद् ब्राह्मण-
स्पत्यामन्वाहेति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मैवाऽऽभ्यामेतत् पुरोगवमकर्णं वै
ब्रह्मण्वद्विष्यति ॥ इति ।

पुरोगवं ब्राह्मणमेव पुरोगन्तारमकः करोति ब्राह्मणोपेतस्य कर्मणो विनाशा-
भावात् तद्युक्तम्^१ ॥

इस सम्बन्ध में ब्रह्मवादी कहते हैं कि जब उस [अध्वर्यु] ने अग्नि और सोम के प्रणयन के लिए अनुवचन किया तो ब्रह्मणस्पति-देवताक ऋचा का पाठ क्यों किया ? क्योंकि बृहस्पति ही ब्रह्म है और ऋचा का पाठ कर ब्रह्म को दोनों [अग्नि और सोम] का पुरोगन्ता अर्थात् नेता बनाता है । वस्तुतः ब्रह्मण्वत् [ब्राह्मण की सहायता से युक्त] कर्म की हानि नहीं होती ।

द्वितीयपादमुपजीव्य तामृचं प्रशंसति—

प्र देव्येतु सूनृतैति ससूनृतमेव तद्यज्ञं करोति तस्माद् ब्राह्मणस्पत्या-
मन्वाह ॥ इति ।

सूनृता प्रियवचनरूपा वाग्देवी प्रेतु ब्रह्मणा सह पुरो गच्छत्विति द्वितीयपादे श्रूयते तत्पाठेन यज्ञं ससूनृतमेव प्रियवचनयुक्तमेव करोति ॥

होता 'प्र देव्येतु' अर्थात् 'प्रियवचनरूपा वाग्देवी ब्रह्मा के साथ आगे आवें' इत्यादि [द्वितीय पाद] के पाठ से यज्ञ को प्रियवचनयुक्त ही करता है । इसीलिए ब्रह्मणस्पति-देवताक ऋचा का पाठ करता है ।

तृतीयाद्यास्तिस्र ऋचो विधत्ते—

'होता देवो अमर्त्यः'^२ इति तूचमाग्नेयं गायत्रमन्वाह सोमे राजनि प्रणीयमाने ॥ इति ।

जुहोत्यस्मिन्नग्नाविति होताऽग्निः । अतो होतृशब्दश्रवणाद् इदमानेयम् ॥

सोम राजा के लाये जाते समय 'होता देवो अमर्त्यः' इत्यादि अग्नि-देवताक गायत्री छन्दस्क तूच का पाठ करता है ।

आग्नेयस्य सोमप्रणयनानुकूल्यं दर्शयति—

सोमं वै राजानं प्रणीयमानमन्तरेणैव सदो हविर्धानान्यसुरा रक्षांस्यजिघां-
सस्तमग्निर्मयियाऽत्यनयत् ॥ इति ।

यदिदं सदोनामकं मण्डपं यच्च हविर्धाननामकं मण्डपं शकटद्वयं च तान्यन्तरेण तेषां मध्येऽसुराश्च रक्षांसि च नीयमानं सोमं हन्तुमैच्छत् । तं भीतं सोममग्निः स्वकीयया

१. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० ७९ ।

२. ऋ० ३.२७.७ ।

मायया तानसुरांस्तानि रक्षांस्यतिक्रम्य नीतवान् । तस्मात् सोमप्रणयनेऽप्याग्नेयस्य योम्य-
त्वमस्ति । असुराणां रक्षासां चावान्तरजातिभेदो द्रष्टव्यः ॥

सदस् और हविर्धान के बीच में लाये जाने वाले सोम राजा को असुरों और राक्षसों
ने मारना चाहा । अग्नि ने उन असुरों का अतिक्रमण करके माया से उसको लाया [अतः
सोम के प्रणयन में आग्नेय ऋचा का पाठ भी युक्ति युक्त है] ।

प्रथमाया' ऋचो द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

पुरस्तादेति माययेति मायया हि स तमत्यनयत् तस्माद्वस्याग्निं पुरस्ताद्व-
रन्ति ॥ इति ।

मायया सहितोऽग्निः पुरस्ताद् गच्छतीति द्वितीयपादे श्रूयते । यस्मात् सोऽग्निर्मायया
शक्त्या भीतिस्थानमतिलङ्घ्य तं सोममनयत् तस्मादु तस्मादेव कारणादस्य सोमस्य
पुरस्तादाग्नीध्रपर्यन्तमग्निमृत्विजो हरन्ति ॥

'माया से अग्नि आगे चलता है'—इस द्वितीय पाद में क्योंकि वह अग्नि माया-
शक्ति से उस सोम को लाया इसीलिए इस [सोम] के आगे [आग्नीध्र पर्यन्त] अग्नि को
ऋत्विज लाते हैं ।

षष्ठीमारभ्य चतस्र ऋचो विधत्ते—

'उप त्वाऽग्ने दिवे दिवे' 'उप प्रियं पनिप्लतमिति तिस्रश्चैकां
चान्वाह ॥ इति ।

'उप त्वाऽग्ने' इत्यादिकाः क्रमेणाऽऽम्नातास्तिस्र उप प्रियमित्येका ॥

'उप त्वाऽग्ने' इत्यादि तृच और 'उप प्रियम्' इत्यादि एक ऋचा का पाठ करता है ।

उक्तस्य तृचस्योक्तायाश्चैकस्या अनुवचनमुपपादयति—

ईश्वरौ ह वा एतौ संयन्तौ यजमानं हिंसितोर्यश्चासौ पूर्वं उद्धृतो भवति यमु
चैनमपरं प्रणयन्ति तद्यत्तिस्रश्चैकां चान्वाह संजानानावेवैनौ तत्संगमयति-
प्रतिष्ठायामेवैनौ तत्प्रतिष्ठापयत्यात्मनश्च यजमानस्य चाहिसायै ॥ इति ।

यश्चासावग्निः पूर्वमृद्धतः पूर्वभावी सन्तुत्तरवेद्यामानीय स्थापितः । यमप्यपरमग्नि-
मिदानीमान्नीध्रधिष्यं प्रति प्रणयन्ति । एतावुभावग्नी संयन्तौ ममैवाऽऽहुतिरित्येवं
सङ्ग्राभं कुर्वन्तौ यजमानं हिंसितोरीश्वरौ हिंसितुं समर्थौ । तथा सति यदि तिस्रश्चैकां
चानुष्मयात् तदानीमेतौ द्वावप्यग्नी संजानानावेव परस्परैकमत्ययुक्तावेव कृत्वा संगमयत्य-

१. यदुक्तं 'तृतीयाद्यास्तिस्र ऋचः'—इति तत्र य प्रथमा, तस्या इति भावः ।

२. ऋ० १.१.७-९ ।

३. ऋ० ९.६७.२९ ।

४. 'संयन्तौ स्पर्धमानौ'—इति गोविन्दस्वामी ।

न्योन्यं संयोजयति । तिसृष्वृक्षु नमो भरन्त एमसीति पूर्वोद्धृतस्याग्नेर्नमस्कारः श्रूयते । एकस्यामृच्यगन्म बिभ्रतो नम इति प्रणीयमानस्याग्नेर्नमस्कारः श्रुतस्तेन तुष्टौ परस्परद्वेषं परित्यजतः । तत्तथा सत्येतावुभावग्नी प्रतिष्ठायामेवोत्तरवेद्याग्नीध्रलक्षणस्वस्वोचितस्थान एव प्रतिष्ठापयति । तच्च होतुरात्मनश्च यजमानस्य च हिंसापरिहाराय भवति ॥

जो यह अग्नि पहले लाकर उत्तरवेदि पर स्थापित की जाती है और जो बाद में इस अग्नि को आग्नीध्र धिष्य के प्रति लाते हैं । ये दोनों अग्नियाँ लड़ने वाले यजमान की हिंसा करने में समर्थ होती हैं । इसीलिए जो तीन और एक ऋचा का पाठ करते हैं तो इन दोनों अग्नि को सम्यक् रूप से परस्पर संयोजित करते हैं । ऐसा करके दोनों अग्नि को उनके [उत्तरवेदि और आग्नीध्र रूप अपने] स्थान में स्थापित करते हैं । यह स्वयं होता और यजमान की हिंसा के परिहार के लिए होता है ।

दशमीमृचं विधत्ते—

अग्ने जुषस्व प्रति ह्यं तद्वचो^१ इयामृत्यां ह्यमानायामन्वाह ॥ इति ।

आहुतिस्तु यजुर्वेदविहिता । तयैवेत्यृचाऽऽग्नीध्रे जुहोति^२ 'सुवर्गस्य लोकस्या-मिजित्यै'^३ इति । सा चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृता—'आग्नीध्रीयेऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्ने नयेत्य-धमाज्यशेषस्य जुहोति'^४ इति । तदाहुतिकाले होताऽग्ने जुषस्वेत्येतामनुब्रूयात् ॥

होता आहुति देते समय 'अग्ने जुषस्व' इत्यादि मन्त्र का पाठ करे ।

तामेतां प्रशंसति—

अग्नय एव तज्जुष्टिमाहुतिं गमयति ॥ इति ।

जुषस्वेति मन्त्रेऽभिधानादाहुतिमग्नेः प्रियं संपादयति ॥

वस्तुतः इस प्रकार [मन्त्र में उक्त 'जुषस्व' शब्द से युक्त] वह आहुति अग्नि को प्रसन्न करने के लिए होती है ।

एकादशीमारभ्य तिस्र ऋचो विधत्ते—

'सोमो जिगाति गातुन्निदिति'^१ तृचं सौम्यं गीयन्नमन्वाह सोमे राजनि प्रणीय-माने, स्वयैवेनं तद्देवतया स्वेन च्छन्दसा समर्धयति ॥ इति ।

मन्त्रे सोमदेवताया एव प्रतिपाद्यत्वात् सोमात्मकस्येयं स्वकीयदेवता गायत्र्या सोमस्य द्युलोकादाहृतत्वात्^२ छन्दोऽपि स्वकीयम् ॥

१. ऋ० १.१४४.७ ।

२. 'अग्ने नय सुपथेति नयवती'—इति तत्र सायणः । सा च ऋक् ऋ० १.१८९.१; तै० सं० १.४.४३.१; वा० सं० ५.३६, ७.४३, ४०.१६ ।

३. तै० सं० ६.६.१.१ ।

४. आप० श्रौ० ११.१७.४ ।

५. ऋ० ३.६२.१३-१५ ।

६. ब्र० तै० ब्रा० ३.२.१.१ ।

‘सोमो जिगाति’ इत्यादि सोम-देवताक गायत्री-छन्दस्क तृच का सोम राजा के प्रणयन के समय होता पाठ करता है; वस्तुतः इस प्रकार वह उसी के देवता और उसी के छन्द के द्वारा उसे समृद्ध करता है ।

अस्य तृचस्यान्तिमं पादमादाय व्याचष्टे—

सोमः सधस्थमासददित्यासत्स्यन्हि स तर्हि भवति ॥ इति ।

अयं सोमः सधस्थं हविर्धानाम्यां सहावस्थानप्रदेशं प्राप्याऽऽसददासन्नोऽभूत् । यस्मात् स सोमस्तर्हि तत्पादपाठकाल आसत्स्यन्भवति हविर्धानप्रदेशस्याऽऽसन्नतां करिष्यन् वर्तते तस्मात् सधस्थमासददिति युक्तम् ॥

‘यह सोम [हविर्धान रूप] सहावस्थान प्रदेश को प्राप्त कर बैठता है’ क्योंकि [सोम] उस [पाद के पाठ के] समय [हविर्धान-प्रदेश के] आसन्न होता हुआ अवस्थित होता है । [अतः ‘सधस्थमासदत्’ युक्तियुक्त है] ।

अस्य तृचस्यानुवचनदेशं विधत्ते—

तदतिक्रम्यैवानुब्रूयात् पृष्ठत एवाऽऽग्नीध्रं कृत्वा ॥ इति ।

पूर्वोक्तायामाहुत्यामध्वर्युणा ह्यमानायं होता तृचमुपक्रम्यानुब्रूवाणो गच्छंस्तदाग्नीध्र-स्थानमतिक्रम्यैवाऽऽग्नीध्रं पृष्ठत एव कृत्वा तं पादमनुब्रूयात् । अतिक्रम्येत्यस्यैव पृष्ठतः कृत्वेति व्याख्यानम् ॥

होता को उसका अतिक्रमण करके अर्थात् आग्नीध्र-वेदि को पीछे की ओर करके उस पाद का पाठ करना चाहिये ।

चतुर्दशीमृचं विधत्ते—

‘तमस्य राजा वरुणस्तमश्विनेति’ वैष्णवीमन्वाह ॥ इति ।

व्रजं च विष्णुरिति चतुर्थपादे श्रुतत्वात् ॥

‘तमस्य राजा’ इत्यादि विष्णु-देवताक ऋचा का पाठ करता है ।

अवशिष्टं पादत्रयं पठति—

क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः । दाधार दक्षमुत्तममहर्विदं व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुत इति ॥ इति ।

अस्या ऋचोऽयमर्थः—अस्य सोमस्योपनद्धस्य राजा स्वामी वरुणस्तं क्रतुं यागं सचत इत्यध्याहारः । अश्विना उभावश्विनौ देवौ मारुतो वायुर्वेधा ब्रह्मा च क्रतुं सचन्त समवयन्ति । मारुतस्य वेधस इति प्रथमार्थे पष्ठयी । विष्णुर्देवो दक्षं देवानां तृतीयो कुशल-मत एवोत्तममहर्विदं श्रुत्या दिनाभिज्ञं सोमं दाधार प्रणयनकाले धृतवान् । तथा विष्णुः सखिवान् सोमरूपेण सख्या युक्ततया तद्वान् व्रजं सोमस्थानं हविर्धानमपोर्णुतेऽपगताच्छादनं

करोति सोमस्य प्रवेशाय द्वारं विवृणोतीत्यर्थः । विष्णुर्द्वारापोर्णुते चेति समुच्चयार्थ-
श्वकारः ॥

इस [उपनद्ध सोम] के स्वामी वरुण उस याग की सेवा करते हैं । अश्वि-द्वय वायु और ब्रह्मा भी यज्ञ की सेवा करते हैं । कुशल विष्णु देव ने उत्तम एवं दिनाभिज्ञ सोम को [प्रणयन काल में] धारण किया और विष्णु सोम से सख्ययुक्त हो सोमस्थान रूप हविर्धान के अच्छादन को हटाते हैं अर्थात् सोम के प्रवेश-द्वार को खोलते हैं ।

उक्तमन्त्रतात्पर्यं विस्पष्टयति—

विष्णुर्वै देवानां द्वारपः स एवास्मा एतद्द्वारं विवृणोति ॥ इति ।

विष्णु देवों के द्वारपाल हैं । वस्तुतः इस प्रकार वह इसके लिए द्वार खोलते हैं ।

पञ्चदशीमृचं विधत्ते—

‘अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासीति’ प्रपाद्यमानेऽन्वाहः ॥ इति ।

सोमे हविर्धानं प्राप्यमाणे सत्येतामृचमनुब्रूयात् ॥

‘अन्तश्च’ इत्यादि ऋचा का [सोम के हविर्धान के] सन्निकट होने पर होता पाठ करता है ।

षोडशीमृचं विधत्ते—

‘इयेनो न योनिं सदनं धिया कृतमित्यासन्ने’ ॥ इति ।

आसन्ने हविर्धानं प्रति सोमे समीपवर्तिनि सत्येतामनुब्रूयात् । नकार उपमार्थः । यथा इयेनः पक्षी तत्र तत्र संचारं कृत्वा योनिं स्वस्थानं प्राप्नोति तथा धिया यजमान-
त्विबुद्ध्या कृतं संपादितं सदनं हविर्धानं प्रति सोम एषतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥

‘जैसे इयेन पक्षी [इधर-उधर भ्रमण के पश्चात्] अपने स्थान पर जाता है उसी प्रकार [यजमान और ऋत्विज की] बुद्धि से संपादित गृह [हविर्धान को] सोम प्राप्त करता है’—इस ऋचा का पाठ होता सोम के हविर्धान के प्रति समीपस्थ होने पर करता है ।

द्वितीयपादमनुवदति—

हिरण्ययमासदं देव एषतीति ॥ इति ।

हिरण्यं सुवर्णसदृशं कृष्णाजिनमासदमुपवेशनयोग्यं सोमो देव एषति प्राप्नोति । इषु गताविति धातुः^३ ॥

सुवर्णसदृश कृष्णाजिन के आसन पर सोम देव बैठते हैं ।

१. ऋ० ८.४८.२ ।

२. ऋ० ९.७१.६ ।

३. छन्दसि विकरण व्यत्ययः—पा० सू० ३.१.८५ ।

हिरण्यशब्दं व्याचष्टे—

हिरण्यमिव ह वा एष एतद्देवेभ्यश्छदयति यत्कृष्णाजिनम् ॥ इति ।

हविर्धानस्य शकटस्योपरि सोमस्थापनार्थं कृष्णाजिनमास्तृणन्ति । तथा च आपस्तम्ब आह—‘दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे पूर्ववत् कृष्णाजिनास्तरणं राज्ञः सादनम्’^१ इति । यदेतत्कृष्णाजिनमस्ति तदेतद्विरण्यमिव ह वा सुवर्णनिर्मितासनमिव देवार्थमेषोऽध्वर्यु-श्छदयत्यास्तृणाति । तस्मान्मन्त्रे हिरण्यमित्युपपन्नम् ॥

यह जो कृष्णाजिन है वह वस्तुतः सुवर्ण निर्मित आसन के समान है देवों के लिए [अध्वर्यु] इसे बिछाता है ।

एतन्मन्त्रविधिमुपसंहरति—

तस्मादेतामन्वाह ॥ इति ।

यस्मादासन्नदेशस्यानुकूलेयमृक्तस्मादेतामनुब्रूयात् ॥

इसीलिए वह इस मन्त्र का पाठ करता है ।

सप्तदश्या समापनं विधत्ते—

‘अस्तभ्नाद् द्यामसुरो विश्ववेदा’ इति^२ वारुण्या परिदधाति ॥ इति ।

चतुर्थपादे ‘वरुणस्य व्रतानि’ इति श्रवणादियं वारुणी ॥

‘अस्तभ्नाद्’ इत्यादि वरुण-देवताक ऋचा से अनुवचन का समापन करता है ।

तस्याः सोमसम्बन्धं दर्शयति—

वरुणदेवत्यो वा एष तावद्यावदुपनद्धो यावत्परिश्रितानि प्रपद्यते स्वयैवेनं तद्देवतया स्वेन च्छन्दसा समर्धयति ॥ इति ।

पूर्ववद्^३ व्याख्येयम् ॥

क्योंकि उसका देवता वरुण है और जब तक सोम कपड़े में बँधा रहता है तथा [हविर्धान के निकट] लाया जाता है तब तक [यह सोम वरुण पाश के] अधीन है । अतः इस ऋचा से उपसंहार करके वह सोम को उसी के देवता और उसी के छन्द के द्वारा समृद्ध करता है ।

अथात्र नैमित्तिकमृगन्तरं विधत्ते—

तं यद्युप वा धावेयुरभयं वेच्छेरन्नेवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तमित्येतया परिदध्यात् ॥ इति ।

तं यजमानमितरे बन्धवो जीवार्थिनो यद्युप वा धावेयुः प्राप्नुयुः । अथवा वैरिभ्यो भीता अभयं यजमानसमीपे यदीच्छेरन्तदानीमेवा वन्दस्व^४ इत्येतया परिदध्यात् ॥

१. आप० श्री० ११.१७.१० ।

२. ऋ० ८.४२.१ ।

३. द्र० इतः पूर्वम् पृ० ८७ ।

४. ऋ० ८.४२.२ ।

अन्य बन्धु यदि उस यजमान का आश्रय प्राप्त करना चाहें अथवा वैरियों से भयभीत हो यजमान के समीप में अभय की इच्छा करें तब 'एवा वन्दस्व' इत्यादि ऋचा से अनुवचन समास करना चाहिये ।

होतुरेतद्वेदनप्रशंसापूर्वकमेतद्विधमुपसंहरति—

यावद्भ्यो हाभयमिच्छति यावद्भ्यो हाभयं ध्यायति तावद्भ्यो हाभयं भवति यत्रैवं विद्वानेतया परिदधाति; तस्मादेवं विद्वानेतयैव परिदध्यात् ॥ इति ।

यत्र यागे यथोक्तार्थं विद्वान् होतृतया परिदध्यात् तत्र यजमानो यावद्भ्यो बन्धुभ्यो हृद्रोगपरिहाररूपमभयमिच्छत्यथवा वैरिभीतिपरिहाररूपमभयं ध्यायति तावद्भ्यः सर्वेभ्यस्तादृशमभयं भवति । तस्मादेवा वन्दस्वेत्यनयैव परिदध्यात् ॥

जिस याग में इस प्रकार जानते हुए इस ['एवा वन्दस्व' आदि ऋचा] से जो अनुवचन समास करता है वह यजमान वहाँ जितने बन्धुओं के लिए [हृदयरोग के परिहार रूप] अभय की इच्छा करता है अथवा [शत्रु-भय के परिहार रूप] अभय का ध्यान करता हैं उन सभी के लिए अभय प्राप्त करता है । इसलिए इस प्रकार जानते हुए इसी ऋचा से उपसंहार करना चाहिये ।

मन्त्रगतसंख्यादिकं दर्शयति—

ता एताः सप्तदशान्वाह रूपसमृद्धा एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्वरूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृगमिव दति । तासां त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां, ता एकविंशतिः संपद्यन्ते, एकविंशो वै प्रजापतिर्द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः ॥ इति ।

उन सत्रह ऋचाओं का होता पाठ करता है जो [विवक्षित अर्थ के प्रतिपादक होने से] रूप-समृद्ध हैं । जो यज्ञ अपने रूप में समृद्ध है, वही यज्ञ की समृद्धि है, जो कर्म जैसा किया जाने वाला है वैसा ही मन्त्र के द्वारा वर्णित होना ही उसकी रूप-समृद्धि है । उन [सत्रह ऋचाओं] के मध्य प्रथम और अन्तिम ऋचा का तीन-तीन बार पाठ करता है । इस प्रकार वे इक्कीस हो जाती हैं, वस्तुतः प्रजापति इक्कीस होते हैं । [क्योंकि] बारह मास, पांच ऋतुएँ, ये तीन लोक और यह आदित्य [सब मिलाकर] इक्कीस हैं ।

उक्तसंख्याप्रशंसार्थमेकविंशतिसंख्यापूरण आदित्ये बहून् गुणान् दर्शयति—

उत्तमा प्रतिष्ठा तदेवं क्षत्रं सा श्रीस्तदाधिपत्यं तद्ब्रह्मणस्य विष्टपं तत्प्रजापतेरायतनं तत्स्वाराज्यम् ॥ इति ।

योऽयमादित्योऽसावुत्तमा प्रतिष्ठा । तल्लोकानां स्थैर्येणावस्थानात् । तदादित्यस्वरूपमेव देवं क्षत्रं देवसम्बन्धिनी क्षत्रजातिः । 'आदित्यो वै देवं क्षत्रम्' इत्यन्यत्राभिधानात् ।

सा श्रीरादित्यप्राप्तिरेव भोग्यवस्तुसंपत्तिः । तदादित्यमण्डलमाधिपत्यं स्वामित्वप्रापकम् ।
'आदित्य एषां भूतानामधिपतिः' इति श्रवणात् ।^१ तन्मण्डलं ब्रह्मस्याऽऽदित्यस्य विष्टपं^२
स्थानभूतम्, तदेव मण्डलं प्रजापतेरप्यायतनं स्थानम्^३ । आदित्यमण्डले प्रजापत्युपासन-
स्याभिधानात् । तदेव मण्डलं स्वाराज्यं पारतन्त्र्याभावात् ।

जो [इस आदित्य का] सबसे ऊँचा स्थान है वह देवों का क्षेत्र है, वह श्री है, वह
आदित्य-मण्डल के स्वामित्व का प्रापक है, वह आदित्य का स्थानभूत स्वर्ग है, वही मण्डल
प्रजापति निवास-स्थान है और पारतन्त्र्य के अभाव में वही मण्डल स्वाराज्य है ।

उपसंहरति—

ऋध्नोत्येतमेवैताभिरेकविंशत्यैकविंशत्या ॥ ३० ॥ इति ।

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे प्रथमपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

एकविंशतिसंख्याभिरेताभिर्ऋग्भिरेतं यजमानं समृद्धं करोत्येव^४ । अग्न्यासोऽध्याय-
समाप्त्यर्थः ॥

इस प्रकार इन इक्कीस ऋचाओं से उस [यजमान] को होता समृद्ध करता है ।

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की प्रथम पञ्चिका में पाँचवें
अध्याय की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये
प्रथमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये चतुर्थः खण्डः ॥४॥ [३०]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधर
माधवाचार्यदेशतो सायणाचार्येणविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश-
नामभाष्ये ऐतरेयब्राह्मणस्य कृतौ प्रथमपञ्चिकायाः
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१. ऐ० ब्रा० ७.४.२ ।

२. ब्रह्म आदित्याः, तस्य स्थानं त्रिविंशिष्टपं विष्टप इति स्वर्गादित्ययोः साधारणनाम-
त्वादिह स्वर्गार्थं परिगृहीतम्—इति गोविन्दस्वामी ।

३. प्रजापतिगृहस्थः प्रजोत्पादनात् साधु । गृहस्थस्याप्यादित्यायतनत्वादपवर्गावस्थायां
प्रजापतेरायतनमित्युच्यते—इति गोविन्दस्वामी ।

४. द्र० आश्व० श्रौ० ४.१०.१-१३ । आप० श्रौ० ११.१७.१-१० । तै० सं०
१.३.५; ६.३.२ । कात्या० श्रौ० ८.७.३, ४ । शत० ब्रा० ३.३.६.९ ।

[अग्निर्वै षट् (१) । स्वर्गं वै पञ्च (२) । प्राच्यां वै षट् (३) । यज्ञो वै नव (४) । सोमो वै चत्वारि (५) ॥ १ ॥]

अग्निर्वै, प्रयाजवद्, गणानां त्वा, दश ॥ १ ॥^२

इत्यैतरेयब्राह्मणे प्रथमपञ्चिका समाप्ता ॥ १ ॥

(पञ्चिकाङ्काः—१ । अध्यायाङ्काः—५ । खण्डाङ्काः ३० ।)

[प्रथम पञ्चिका में 'अग्निर्वै' इत्यादि छः खण्डों का प्रथम अध्याय है; 'स्वर्गं वै' इत्यादि पाँच खण्डों का द्वितीय अध्याय है 'प्राच्यां वै' इत्यादि छः खण्डों का तीसरा अध्याय है । 'यज्ञो वै' इत्यादि नौ खण्डों का चतुर्थ अध्याय है और 'सोमो वै' इत्यादि चार खण्डों का पाँचवा अध्याय है ।

इस प्रकार 'अग्निर्वै' इत्यादि से आरम्भ करके खण्डों का प्रथम दशक है; 'प्रयाज-वद्' इत्यादि से आरम्भ करके द्वितीय दशक है और 'गणानां त्वा' से आरम्भ करके तृतीय दशक है अर्थात् प्रथम पञ्चिका में कुल तीस खण्ड हैं ।]

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की प्रथम पञ्चिका (= पाँच अध्याय)
की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

१. अग्निर्वै—इत्यादीनि पञ्चानामध्यायानां प्रतीकज्ञानपूर्वक-खण्डसंख्याबोधकानि वाक्यानि । तदेतत् खण्डसंग्रहणमध्यायेषु खण्डानां निक्षेपप्रक्षेपनिबन्धनन्यूनाधिक्य-वारणाय पूर्वाचार्यैः प्रोक्तमधीयते चाद्यापि स्वाध्यायवत् । अथेकदेशार्थः खण्ड-शब्दः पुन्रपुंसकलिङ्ग इति अमरकोष १.३.१६ 'प्रथमः खण्डः', 'द्वितीयः खण्डः' इत्यादि प्रयोगा, 'चत्वारि' खण्डानि इत्येवमादयः प्रयोगाश्च, निरवद्या एवेति व्यक्तमेव ।

२. एतच्च खण्डदशकसंग्रहणं वाक्यम् । 'अग्निर्वै'—इत्यादीनि दशकप्रतीकानि, खण्डानां प्रक्षेपनिक्षेपदोषतो रक्षणाय कोषानामुपरि कोषरूपणीति शम् ।

अथ द्वितीयपञ्चिका

तत्र

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः

—: ❀ 5—

अथ षष्ठोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

राजक्रयब्राह्मणमुक्तमादौ बह्वैः प्रणीतिप्रतिपादिकाश्च ।

तथा हविर्धानविवर्तनार्था अनेश्च सोमस्य च या ऋचः स्युः^१ ॥

अथ षष्ठाध्यायेऽग्नीषोमीयपशुवृक्तव्यः । तत्राऽऽदौ यूपं वक्तुमाख्यायिकामाह—

यज्ञेन वै देवा ऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकमायंस्तेऽविभयुरिमं नो दृष्ट्वा मनुष्याश्च
ऋषयश्चानु प्रज्ञास्यन्तीति; तं वै यूपेनैवायोपयंस्तं द्यूपेनैवायोपयंस्तद्यूपस्य
यूपत्वं; तमवाचीनाग्रं निमित्त्योर्ध्वा उदायंस्ततो वै मनुष्याश्च ऋषयश्च
देवानां यज्ञवास्त्वभ्यायन् यज्ञस्य किञ्चिदेषिष्यामः प्रज्ञात्या इति; ते वै
यूपमेवाविन्दन्नवाचीनाग्रं निमित्तं; ते विदुरनेन वै देवा यज्ञमयूपपन्निति,
तमुत्खायोर्ध्वं न्यमिन्वंस्ततो वै ते प्र यज्ञमजानन् प्र स्वर्गं लोकम् ॥ इति ।

पुरा कदाचिद्देवा ज्योतिष्टोमं यज्ञमनुष्ठाय तत्फलभूतं स्वर्गं प्राप्तास्तत्र चावस्थाय
भीतिं प्राप्ताः । केनाभिप्रायेणेति स उच्यते । ये मनुष्या वर्णाश्रमधर्मप्रवृत्ता ये च
ऋषयस्तपसि प्रवृत्तास्ते सर्वेऽप्यस्मदीयमिमं यज्ञं दृष्ट्वा स्वयमप्यनुष्ठायस्वर्गं समागत्या-
स्मान् प्रज्ञास्यन्ति ततोऽस्मत्समा भविष्यन्ति । ततस्ते देवा भीता मनुष्याणामृषीणां च
व्यामोहाय तमेव स्वकीयं यज्ञं यूपस्तम्भेनैवायोपयन् मिश्रितवन्तः । अन्यथानुष्ठानरूपं
अममुत्पादितवन्त इत्यर्थः । यस्मात्कारणाद्यूपेनैव तं यज्ञमयोपयन्नन्यथा कृतवन्त-
स्तस्माद्योपनसाधनत्वाद्यूपनाम संपन्नम् । केन क्रमेण व्यामोहितवन्त इति । उच्यते—तं
यूपं पूर्वमूर्ध्वाग्रं सन्तमिदानीमवाचीनाग्रमधोमुखं निमित्त्य निखायोर्ध्वाभिमुखा उदगता-
स्तदानीं मनुष्या ऋषयश्च देवानां यज्ञवास्तु यज्ञभूमिमागत्य यज्ञस्य संबन्धि चिह्नं
यत्किञ्चिदवगमिष्यामस्तच्च देवानुष्ठितस्य प्रज्ञात्यै संपद्यत इत्यभिप्रेत्य यज्ञभूमिं सर्वतः
परीक्ष्य यज्ञचिह्नमिदमिति यूपमेवाविन्दन्नलभन्त । कीदृशं यूपमवाचीनाग्रं निमित्तमधो-

१. अथ पूर्वाध्यायार्थं संग्रह उच्यते राजक्रयेति श्लोकेन । तथा च षष्ठाऽध्याये ये
चत्वारः खण्डाः श्रुताः, तत्र क्रमेण सोमक्रयार्थाख्यायिकाकथनपूर्वको वाग्विसर्गः ।
अग्निप्रणयनीया ऋचः, हविर्धानप्रोह्यमाणीया ऋचः, अग्निषोमप्रणयनीया ऋचश्चेति
चत्वारोऽर्था विहिता इति निष्पन्नम् ।

मुखत्वेन निखातं ततस्ते मनुष्या ऋषयश्चैवं विदुः । कथमिति, तदुच्यते—अनेनैवाधोमुखेन यूपेन देवा अस्मदभ्रमाय स्वकीयं यज्ञं मिश्रितवन्त इति । ततस्तमधोमुखं निखातं यूप-मुत्खाय पुनरूर्ध्वमिमुखं न्यमिन्वन्निखातवन्तः । ततो यथाशास्त्रमवस्थितेन यूपेन मनुष्या ऋषयश्च देवैरनुष्ठितं यज्ञं प्रज्ञाय स्वर्गं लोकं प्राजानन् । तं यज्ञमनुष्ठाय स्वर्गं गता इत्यर्थः । सोऽयमर्थः शास्त्रान्तरे संगृहीतः—‘यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायंस्तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोकमायंस्तमृषयो यूपेनैवानु प्राजानंस्तद्यूपस्य यूपत्वम्’^१ इति ।

[पशु-इष्टि]—

ii. १ [vi. १] यज्ञ के द्वारा ही देवताओं ने ऊपर के स्वर्गलोक को प्राप्त किया । वे डर गये कि हमारे इस यज्ञ को देखकर [वर्णाभ्रम धर्म में प्रवृत्त] मनुष्य और [तपश्चर्या में लगे हुए] ऋषिगण [भी स्वयं अनुष्ठान करके स्वर्ग लोक को प्राप्त करके] हमारे समान हो जायेंगे अतः उन देवताओं ने उस [स्वकीय यूप] को [उन लोगों को भ्रम उत्पन्न करने के लिए] यूप के द्वारा ही मिला दिया अर्थात् उनको रोक दिया । वहाँ जो यूप के द्वारा उन्हें रोका वही यूप के नाम का कारण है [अर्थात् यूप का अर्थ है वह खम्भा जिससे रोका जाय] ऊर्ध्व-लोक को जाते हुए उन देवताओं ने उस यूप के अग्र भग्न को नीचे करके पृथ्वी में गाड़ दिया । तब मनुष्य और ऋषि भी देवताओं के यज्ञ करने के स्थल पर आकर ‘यज्ञ सम्बन्धी चिह्न को कुछ भी जान जाऊँ’ यह सोचकर [देवताओं से अनुष्ठित यज्ञ-भूमि का चारों ओर परीक्षण करके ‘यह यज्ञ का चिह्न है’ ऐसा कहते हुए] उन्होंने पृथ्वी में नीचे की ओर मुख करके गड़े हुए मात्र यूप को ही पाया । उन्होंने जान लिया कि इसी [अधोमुख यूप] के द्वारा देवताओं ने अपने यज्ञ को अन्यथा कर दिया [अर्थात् उलट-पुलट करके मिश्रित कर दिया] उन्होंने यूप को उखाड़ कर उसका सिरा ऊपर की ओर करके गाड़ दिया । इसके बाद शास्त्र के अनुसार अवस्थित यूप के द्वारा मनुष्य और ऋषियों ने देवताओं से अनुष्ठित यज्ञ को जानकर उस यज्ञ का अनुष्ठान करके स्वर्ग लोक को प्राप्त किया ।

इदानीं यूपनिखननं विधत्ते—

तद्यद्यूप ऊर्ध्वो निमीयते यज्ञस्य प्रज्ञात्यै, स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै ॥ इति ।

निमीयते निखातव्य इत्यर्थः ॥

वह जो यूप को ऊर्ध्वमिमुख करके गाड़ा जाता है उसका प्रयोजन यही है कि यज्ञ को जानें और स्वर्ग लोक को प्राप्त करें ।

तस्य यूपस्य तक्षणेनाष्टाश्रित्वं विधीयते—

वज्रो वा एष यद्यूपः सोऽष्टाभिः कर्तव्योऽष्टाश्रिवै, वज्रस्तं तं प्रहरति द्विषते भ्रातृव्याय वधं योऽस्य स्तृत्यस्तस्मै स्तर्तवै ॥ इति ।

१. तै० सं० ६.३.४.७ ।

यूपस्य वज्रांशत्वेन वज्रत्वम् । तच्च शाखान्तरे श्रूयते—‘इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्स त्रेधा व्यवभवत्स्पर्शस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम्’^१ इति । लोके वज्रस्याष्टकोणत्वात् तद्रूपस्य यूपस्याप्यष्टाश्रित्वं कुर्यात् । ‘द्विषते भ्रातृव्याय वधं’ द्वेषं कुर्वतः शत्रोर्वधहेतुः तं वज्रं तं यूपं च पुरुषः प्रहरति प्रहारार्थं प्रयुङ्क्ते । अतो वज्रवत्प्रहरणसामर्थ्याद्यूपस्याष्टाश्रित्वं युक्तम् । ‘यः’ शत्रुः ‘अस्य’ यजमानस्य ‘स्तृत्यो’ हिंस्यो भवति ‘तस्मै स्तुतवै’ तस्य शत्रोर्हिंसार्थमिदमष्टाश्रित्वम् ॥

यह यूप वज्र है, उसे आठ धारों वाला बनाना चाहिये । वज्र में आठ धारें होती हैं । द्वेष करने वाले शत्रु के वध के लिए उस [वज्र] को और उस [यूप] को वह पुरुष प्रहार के लिए प्रयोग करता है [अतः वज्र के समान यूप का भी आठ धार वाला होना युक्तियुक्त है] जो शत्रु इस यजमान का हिंस्य होता है, उस [शत्रु] के मारने के लिए [यह आठ धारों वाला होता है] ।

अष्टाश्रित्वसिद्धये यूपस्य यद्वज्रत्वमुक्तं तदेव शत्रोरप्रियहेतुत्वेनोपपादयति—

वज्रो वै यूपः स एष द्विषतो वध उद्यतस्तिष्ठति तस्माद्वाप्येतर्हि यो द्वेष्टि तस्याप्रियं भवत्यमुष्यायं यूपोऽमुष्यायं यूप इति दृष्ट्वा ॥ इति ।

यो यूपोऽस्ति स एव शत्रोर्वधे निमित्तभूते सति स्वयमुद्यतस्तिष्ठत्युद्योगवानवतिष्ठेज्जो वज्रत्वम् । यस्मादेवं पुराऽऽसीत्तस्मादिदानीमपि यः शत्रुर्यजमानं द्वेष्टि तस्य शत्रोर्विरोधियजमानानां यूपस्य दर्शनेन महदप्रियं भवति । अमुष्य विरोधिनो यूप इति निश्चये सत्यप्रियं न तु यूपमात्रदर्शनेन ॥

यूप वज्र है, जो इस द्वेषी-शत्रु के वध के लिए स्वयं उद्योगवान् होकर अवस्थित होता है । [क्योंकि इस प्रकार प्राचीन समय में था] अतः इस समय भी जो [शत्रु इस यजमान से] द्वेष करता है उस शत्रु के विरोधी यजमानों के यूप को देखकर कि ‘यह अमुक पुरुष का यूप है’ ‘यह अमुक पुरुष का यूप है’—महान् अप्रिय को प्राप्त होता है ।

अथ कामनाविशेषेण यूपस्य प्रकृतिभूता वृक्षविशेषा वक्तव्याः । तत्राऽऽदी खदिरवृक्षं विधत्ते—

खादिरं यूपं कुर्वीत स्वर्गकामः खादिरेण वै यूपेन देवाः स्वर्गं लोक-मजयंस्तथैवैतद्यजमानः खादिरेण यूपेन स्वर्गं लोकं जयति ॥ इति ।

स्वर्ग की कामना वाले यजमान को खदिर का यूप बनाना चाहिए; वस्तुतः खदिर के यूप के द्वारा देवताओं ने स्वर्ग लोक को जीत लिया उसी प्रकार वह यजमान भी खदिर के यूप के द्वारा स्वर्ग लोक को जीत लेता है ।

१. तै० सं० ५.२.६.२ । वाजसनेयिमिस्तु तच्चतुर्धाकरणमाप्नातम् । तथाहि—

इन्द्रो ह यत्र वृत्राय ‘‘‘‘‘राजन्यबन्धवः’—इति शत० ब्रा० १.२.४.२ ।

फलद्वयार्थं बिल्ववृक्षं विधत्ते—

बैल्वं यूपं कुर्वीतान्नाद्यकामः पुष्टिकामः समां समां वै बिल्वो गृभीतस्तदन्ना-
द्यस्य रूपमामूलाच्छाखाभिरनुचितस्तत्पुष्टेः ॥ इति ।

समां सगां तस्मिन्स्मिन्संवत्सरे बिल्ववृक्षो गृभीतः फलैर्गृहीतः, तच्च फलग्रहण-
मदनयोग्यस्यान्नस्य रूपम् । बिल्वफलानि भुञ्चानैर्मक्ष्यन्ते । मूलमारभ्य शाखाभिरनु-
क्रमेणोपचितो बिल्ववृक्षस्तत्रोपचयनं पुष्टेः स्वरूपं तस्मात् फलद्वयं युक्तम् ॥

अन्न और पुष्टि की कामना वाले यजमान को बिल्व [= बैल] का यूप बनाना चाहिए । बिल्व पर प्रत्येक संवत्सर में फल होता है, इसलिए वह अन्न का रूप है । वह मूल से शाखा तक अनुक्रमेण बढ़ता है अतः वह पुष्टि का द्योतक है । [अतः दोनों फलों का होना इसमें युक्तियुक्त है] ।

अध्वर्योर्वेदनं प्रशंसति—

पुण्यति प्रजां च पशूँश्च य एवं विद्वान् बैल्वं यूपं कुर्वते ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानते हुए बिल्व का यूप बनाता है वह अपनी पुत्रादि प्रजा और पशुओं को पुष्ट करता है ।

लोकप्रसिद्ध्या बिल्वस्य प्रशस्ततां द्रढयति—

यदेव बैल्वान् बिल्वं ज्योतिरिति वा आचक्षते ॥ इति ।

अत्र किंपदमध्याहृत्य योजनीयम् । हे अध्वर्यो! किमत्र बैल्वं यूपं कृतवानसि, तत्सम्यग्भवता कृतम् । बिल्ववृक्षस्वरूपं वृक्षमध्ये श्रीवृक्षनामकत्वेन लक्ष्मीस्वरूपत्वात् पूज्यत्वेन ज्योतिर्भवति । प्लुतिस्तु प्रशंसाद्योतकध्वन्यभिन्नार्था^१ । यदेव यस्मादेव कारणाद् ब्रह्मवादिन एवमाचक्षते, तस्माद् बैल्वो यूपोऽतिप्रशस्त इत्यर्थः ॥

[हे अध्वर्यु! तुमने] बिल्व का यूप जो बनाया वह ठीक है क्योंकि बिल्व [वृक्ष 'श्रीवृक्ष' नाम से वृक्षों के मध्य लक्ष्मी रूप में पूजित होने से] ज्योति है—ऐसा इसीलिए ब्रह्मवादी कहते हैं ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

ज्योतिः स्वेषु भवति श्रेष्ठः स्वानां भवति य एवं वेद ॥ इति ।

स्वेषु ज्ञातिषु ज्योतिस्तेजस्वी श्रेष्ठः श्रुतवृत्तसंपन्नः ॥

जो इस प्रकार जानता है वह स्वजातियों में ज्योति अर्थात् तेजस्वी होता है, और स्वजाति के मध्य श्रेष्ठ होता है ।

१. 'अनुदात्तं प्रक्षनान्तमिपूजितयोः'—इति पा० सू० ८.२.१०० ।

पुनः फलद्वयाय वृक्षान्तरं विधत्ते—

पालाशं यूपं कुर्वीत तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं
वनस्पतीनां पलाशः ॥ इति ।

तेजः शरीरकान्तिः । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसंपत्तिः । पुष्पाणामतिरक्तत्वेन पलाशस्य
तेजस्त्वं परब्रह्मत्वश्रवणाद् ब्रह्मवर्चसत्वम् । तथा च शाखान्तरे श्रूयते—‘देवा वै ब्रह्मज्ञ-
वदन्त तत्पर्णं उपाशृणोत्’ इति । एवमादि^३ ॥

तेज की कामना वाले और ब्रह्मवर्चस् की कामना वाले [यजमान] को पलाश का
यूप बनाना चाहिए । वस्तुतः वनस्पतियों में पलाश तेज और ब्रह्मवर्चस् है ।

अध्वर्योरेतद्वेदनं प्रशंसति—

तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं विद्वान् पालाशं यूपं कुरुते ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानते हुए पलाश का यूप बनाता है वह तेजस्वी और ब्रह्मवर्चस्वी
होता है ।

वित्वात् पलाशं प्रशंसति—

यदेव पालाशां३ सर्वेषां वा एष वनस्पतीनां योनिर्यत्पलाशस्तस्मात्
पलाशस्यैव पलाशेनाऽऽचक्षतेऽमुष्य पलाशममुष्य पलाशमिति ॥ इति ।

हे अध्वर्यो किं पालाशं यूपं कृतवानसि तत्सम्यक्कृतमिति प्रशंसार्था प्लुतिः । किंच
पलाशः सर्ववनस्पतीनां कारणभूतस्तस्माद्योनित्वात् पलाशाख्यस्यैव वृक्षस्य संबन्धिना
पलाशशब्देन सर्ववृक्षाणां पत्रमाचक्षते व्यवहरन्ति । अमुष्य न्यग्रोधस्य पलाशं पत्रममुष्य
चूतवृक्षस्य पलाशं पत्रमेवं सर्ववृक्षसंग्रहार्था वीप्सा । पलाशशब्दः पुलिङ्गो वृक्षविशेष-
वाची । नपुंसकलिङ्गः पत्रवाची । ‘पलाशः किंशुकः पर्णः’ ‘पत्रं पलाशं छदनं दलं
पर्णं छदः पुमात्’ इत्यभिधानकारैरुक्तत्वात् । यस्मात् प्लुतिप्रयोगो यस्माच्च सर्ववृक्ष-
योनित्वं तस्मात् पलाशयूपः प्रशस्त इत्यर्थः ॥^४

[हे अध्वर्यु ! तुमने] जो पलाश का यूप बनाया वह ठीक ही है क्योंकि यह पलाश
सभी वनस्पतियों की योनि है । पलाश वृक्ष के जो पलाश अर्थात् पत्ते हैं उन पत्तों के
साम्य से ही प्रत्येक वृक्ष के पत्तों को पलाश कहते हैं । इसीलिए ‘यह अमुक वृक्ष का
पत्ता है’, ‘यह अमुक वृक्ष का पत्ता है’—ऐसा व्यवहार करते हैं ।

१. तै० सं० ३.५.७.२ ।

२. द्र० तै० ब्रा० १.२.१.६ । एष चाग्न्याधाने पर्णाहराय विनियुज्यते—द्र० आप०

श्री० ५.२.४ ।

३. अमरकोष २.४.२९, १४ ।

४. यूप्या वृक्षाः पलाशखदिरबिल्वरौहीतकाः—इत्यादि आप० श्री० ७.१.१५, १६ ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वेषां हास्य वनस्पतीनां काम उपाप्तो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ इति ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये

षष्ठाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ (१) [३१]

जो इस प्रकार जानता है वह सभी वनस्पतियों के सम्बन्ध में जो कामना होती है उसे प्राप्त करता है ।

॥ इस प्रकार षष्ठ अध्याय में प्रथम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

यूपं विधाय तस्याञ्चनादिमन्त्रान् वधातुमादौ प्रैषं विधत्ते—

अञ्ज्मो यूपमनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः ॥ इति ।

‘यूपमञ्ज्मो’ यूपस्य घृतेनाञ्जनं कुर्मः । हे होतस्तदनुरूपामृचं ब्रूहीत्येवमध्वर्युः प्रैषं ब्रूयात् । स च प्रैषो विकल्पेनाऽऽपस्तम्बेन दर्शितः—‘यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति अज्यमानायानुब्रूहीति, अञ्ज्मो यूपमनुब्रूहीति वा’^१ इति । एवमध्वर्युणा प्रेषितो होताऽञ्जनकाले वक्ष्यमाणः ऋचोऽनुब्रूयात् । अञ्जनं त्वापस्तम्बेन दर्शितम्—‘अथैनमसंस्कृतेनाऽऽज्येन यजमानोऽग्रतः शकलेनानक्त्येन्द्रमसीति चषालमङ्क्त्वा सुपिप्पलाम्यस्त्वौषधीभ्य इति प्रतिमुच्य देवस्त्वा श्विता मध्वाऽनक्तिवति सुवेण संततमविच्छिन्दन्नग्निष्ठामश्रिमनक्ति’ इति ॥

ii. २ [vi. २]—[होता से] अध्वर्यु कहता है कि हम यूप में घृत चुपड़ते हैं अतः हे होता, उसके अनुरूप ऋचा का पाठ करो ।

एतस्मिन्नञ्जनकालेऽनुवचनीयामृचं विधत्ते—

‘अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तः’ इत्यन्वाह ॥ इति ।

हे यूप त्वां देवयन्तो देवान् पूजयितुमिच्छन्त ऋत्विजोऽञ्जन्ति घृतेनाक्तं कुर्वन्ति ॥

एतत्पादार्थस्य याज्ञिकप्रसिद्धिं दर्शयति—

अध्वरे ह्येनं देवयन्तोऽञ्जन्ति ॥ इति ।

‘हे यूप ! देवताओं की पूजा करने की इच्छा करते हुए ऋत्विज तुम्हें घृताक्त करते हैं’—इस ऋचा का पाठ [अञ्जन के समय होता] करता है; क्योंकि यज्ञ में इस यूप को देवताओं के पूजन की इच्छा करते हुए अञ्जन करते हैं ।

द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘वनस्पते मधुना दैव्येन’ इत्येतद् वै मधु दैव्यं यदाज्यम् ॥ इति ।

हे वनस्पते यूप मधुरेण देवयोग्येनाऽऽज्येन त्वामञ्जन्तीति पूर्वश्रान्वयः ॥

‘हे वनस्पति यूप ! मधुर देव योग्य [घृत] के द्वारा [तुम्हें] घृताक्त करते हैं’ इस द्वितीय पाद में जो घृत है वही देवयोग्य मधु है ।

द्वितीयाधमनूद्य व्याचष्टे—

‘यदूर्ध्वंस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे’ इति यदि च तिष्ठसि यदि च शयासै द्रविणमेवास्मासु धत्तादित्येव तदाह ॥ इति ।

हे यूप त्वं यदूर्ध्वार्धः संस्तिष्ठा अवटे स्थितोऽभवः । यद्वा जगन्मातुरस्याः पृथिव्या उपस्थ उपरि क्षयो निवासस्ते शयनं स्यात् सर्वथाऽपीह कर्मणि द्रविणा धनान्यस्मदपेक्षितानि धत्तात् संपादयतु । अयमुत्तरार्धस्यार्थो यदि चेत्यादिना स्पष्टीकृतः ॥

‘हे यूप ! जो तुम ऊर्ध्वाभिमुख होकर [गड्ढे में] स्थित हो अथवा [जगत् की] माता इस भूमि के गोद में सोये हो, सर्वथा तुम इस कर्म में हमें धन दो’—इस उत्तरार्ध का अर्थ है कि ‘चाहे खड़े हो, चाहे पड़े हो—हम लोगों को ‘धन दो’ यही उससे कहा है ।

द्वितीयामृचं विधत्ते—

‘उच्छ्रयस्व वनस्पते’^१ इत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धम् ॥ इति ।

हे वनस्पते त्वमुच्छ्रयस्व शयनं परित्यज्योच्छ्रितो भव । उच्छ्रयस्वेत्युक्तत्वादुच्छ्रीयमाणाय यूपायैयमृगभिरूपा । तदेतदुच्छ्रयणमापस्तम्बेन दर्शितम्—‘यूपायोच्छ्रीयमाणाया-नुब्रूहीति संप्रेष्यत्युच्छ्रीयमाणाथानुब्रूहीति बोद्धिर्नस्तमानान्तरिक्षं पृणेत्युच्छ्रयति’^२ इति ॥

‘हे वनस्पति ! तुम [शयन को छोड़कर] पृथ्वी के ऊपर उठो’—इस ऋचा में ‘उच्छ्रयस्व’ इस पद के होने से यूप को उठाने के लिए यह ऋचा उपयुक्त है । जो यज्ञ के अनुरूप है वही यज्ञ की समृद्धि है ।

अस्या ऋचो द्वितीयं पादमनूद्य व्याचष्टे—

‘वर्ष्मन् पृथिव्या अधि’ इत्येतद्वै वर्ष्म पृथिव्यै यत्र यूपमुन्मिन्वन्ति ॥ इति ।

पृथिव्याः संबन्धिनि वर्ष्मंश्चारीरवत्प्रधानभूतेऽस्मिन् देशेऽध्युपर्युच्छ्रयस्वेति पूर्वश्रान्वयः । ऋत्विजो यत्र वेदितत्पूर्वदेशयोरन्तराले यूपमुन्मिन्वन्त्यूर्ध्वतया निखनन्ति सोऽयं देशः पृथिव्या वर्ष्मेति ॥

‘पृथ्वी सम्बन्धी इस प्रदेश के ऊपर तुम उठो’—इस द्वितीय पाद में कथित ‘पृथ्वी का घर’ वह है जहाँ ऋत्विज यूप को ऊपर करके पृथ्वी में गाड़ते हैं ।

मन्त्रे तृतीयं पादमनूद्य व्याचष्टे—

‘सुमिती मीयमानो वर्चोधा यज्ञवाहसे’ इत्याशिषमाशास्ते ॥ इति ।

सुमिती सुमित्या शोभनेन प्रक्षेपेण स्थापनेन मीयमानः स्थाप्यमानो यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वर्चोधा वर्चसां दीक्षीनां धाता संपादयिता तेन यूपो विशो-
ष्यते । वर्चोधा इत्येतदाशीः प्रार्थना ॥

‘शोभन प्रक्षेप के द्वारा स्थापित यूप यज्ञ निर्वाहक (यजमान) के लिए तेज धारण कराए ।’ इस प्रकार ‘सुमिती’ आदि तृतीय चरण से आशीर्वाद की कामना की जाती है ।

तृतीयामृचं विधत्ते—

‘समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तादिति’ ॥ इति ।

अन्वाहेत्यद्भवतते । अयं यूपः समिद्धस्य प्रदीप्तस्याऽऽहवनीयस्य पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि श्रयमाण आश्रित्य वर्तमानः ॥

‘यह यूप प्रदीप्त आहवनीय के पूर्व दिशा में आश्रित होकर स्थित है ।’ इस प्रकार ‘समिद्धस्य’ आदि ऋचा का पाठ करना चाहिए ।

एतत्पदार्थस्य याज्ञिकप्रसिद्धिं दर्शयति—

समिद्धस्य ह्येष एतत्पुरस्ताच्छ्रूयते ॥ इति ।

अर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि यूपस्थापनादाहवनीयपूर्वदिगाश्रयणम् ॥

क्योंकि यह समिद्ध-अग्नि के सामने खड़ा रहता है ।

द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम्’ इत्याशिषमेवाऽऽशास्ते ॥ इति ।

अजरमविनाशं सुवीरं कल्याणपुत्रादिसमृद्धिकारणम् । ब्रह्म परिवृढमिदं कर्म वन्वानः संभजमानो यूपः । अजरादिशब्दैरेतस्मिन् पादे प्रार्थनं संसते ॥

[यह यूप] ‘विनाशरहित सुन्दर वीरता युक्त ब्रह्म-तेज को देते हुए’—इस पाद से आशीर्वाद की ही प्रार्थना की गई है ।

तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘आरे अस्मदमर्ति बाधमानः’ इत्यशनाया वै पाप्माऽमतिस्तामेव तदारान्नुदते यज्ञाच्च यजमानाच्च ॥ इति ।

अमतिर्बुद्धिभ्रंशस्तामस्मद्यजमानत्विग्भ्य आरे द्वेरे यथा भवति तथा बाधमानो यूपः । एतत्पादगतेनामतिशब्देन क्षुधा वा पापं वाऽभिधीयते । तयोर्बुद्धिभ्रंशहेतुत्वादस्मदित्यनेन यज्ञो यजमानश्च विवक्षितः । ताभ्यां दुर्बुद्धिर्दूरे निराक्रियते ॥

‘हमारी दुर्बुद्धि अर्थात् पाप को हम [यजमान और ऋत्विज] से दूर करते हुए’ इस पाद में ‘अमति’ का अर्थ क्षुधा अथवा पाप है । वस्तुतः इस प्रकार वह यज्ञ और यजमान से उस [दुर्बुद्धि] को दूर करता है ।

चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘उच्छ्रयस्व महते सौभाग्येत्याशिषमेवाऽऽशास्ते ॥ इति ।

हे वनस्पते यजमानस्याधिकसौभाग्यसिद्धयर्थमुच्छ्रितो भव । अस्मिन् पाद आशी-विस्पष्टा ॥

‘हे वनस्पति ! यजमान के महान् सौभाग्य [की सिद्धि] के लिए उन्नत होओ’—इस पाद से आशीर्वाद की ही कामना की गई है ।

चतुर्थीमृचं विधत्ते—

‘ऊर्ध्वं ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सवितेति’ ॥ इति ।

हे यूप नोऽस्माकमृतये रक्षणायोर्ध्वं ऊर्ध्वाकार एव सुतिष्ठ स्थितिं कुरु । तत्र ह्यन्तः सविता देवो न सूर्यो देव इव स यथास्मद्रक्षणायोर्ध्वं तिष्ठति तद्वत्त्वमपीत्यर्थः ॥

‘हे यूप जैसे सूर्य देव हमारे रक्षण के लिए ऊपर स्थित हैं उसी प्रकार हमारी रक्षा के लिए तुम उन्नत होकर स्थित होओ ।’ इस ऋचा का पाठ करना चाहिए ।

एतत्पूर्वार्धगतस्य नशब्दस्य निषेधार्थत्वं परित्यज्याङ्गीकारवाचित्वात्तेनात्रोपमार्थो विवक्षित इत्येतद्दर्शयति—

यद्वै देवानां नेति तदेशामोमिति तिष्ठ देव इव सवितेत्येव तदाह ॥ इति ।

देवानां देवप्रतिपादकमन्त्राणां वर्णव्यत्ययेन वा वेदानां संबन्धि नेति यत्पदमस्ति तदेषां वेदानां संबन्धिनि प्रयोगे ओमित्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । तथा सत्यङ्गीकार्यस्यार्थस्य विवक्षितत्वादत्रोपमार्थो विवक्षिते सति तिष्ठ देव इवेत्यादिवाक्यार्थो लभ्यते ॥

देव प्रतिपादक मन्त्रों में अथवा वेद में प्रयुक्त जो ‘न’ पद है वह ओम् अर्थात् अङ्गीकार के अर्थ में प्रयुक्त होने से ‘देवो न सविता’ का अर्थ ‘देव इव सविता’ अर्थात् ‘सविता देव के समान स्थित होओ’ ऐसा उससे कहा है ।

तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘ऊर्ध्वो वाजस्य सनितेति’ वाजसनिमेवेनं तद्वनसां सनोति ॥ इति ।

अयं यूप ऊर्ध्वः सन् वाजस्याक्षस्य सनिता दाता तत्तेन पादपाठेनैनं यूपं वाजसनि-
मेवाक्षदातारमेव सनोति करोतीत्यर्थः । एतस्योपलक्षणत्वाद्धनसां सुवर्णादिदातारं
च करोति ॥

‘यह यूप उन्नत होकर अन्न का दाता होए’—इस पाद के पाठ से इस [यूप] को
अन्न दाता बनाता है और उससे सुवर्ण आदि का दाता बनाता है ।

चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे’ इति छन्दोऽसि वा अञ्जयो वाघतस्तैरेतद्देवान्
यजमाना विह्वयन्ते मम यज्ञमागच्छत मम यज्ञमिति ॥ इति ।

यद्यस्मात् कारणादञ्जिभिः क्रत्वभिव्यक्तिकारिभिर्वाग्भिर्वाघद्भिः क्रत्वनुष्ठानभारं
बहद्भिर्ऋत्विग्भिः सहिता यजमाना वयं विह्वयामहे विशेषेण देवानाह्वयामस्तस्माद्यूप
त्वमूर्ध्वस्तिष्ठेति योज्यम् । अत्राञ्जिवाघच्छब्दाभ्यामृत्विग्रूपमापन्नादछन्दोभिमानिनो
देवा उच्यन्ते १ एतत्पादपाठे छन्दोभिर्नामान्मन्त्रैर्ऋत्विग्भिः पठ्यमानैस्तैस्तैर्यजमाना
देवान् विशेषेण ह्वयन्ति । सो देवा ममैव यज्ञमागच्छतेत्येक एवमन्येऽपि । सर्वसंग्रहा-
र्थेयं वीप्सा ॥

० ‘क्योंकि यज्ञों में प्रयुक्त वाणी के द्वारा और [यज्ञानुष्ठान का भार वहन करने वाले]
ऋत्विज व यजमान के सहित हम विशेष रूप से देवताओं का आह्वान करते हैं’—इस
पाद में प्रयुक्त अञ्जि और वाघत् शब्द का अर्थ है—छन्दों के द्वारा नाना मन्त्रों से,
ऋत्विजों के द्वारा पठ्यमान उन-उन ऋचाओं से हम यजमान विशेष रूप से देवताओं का
आह्वान करते हैं कि ‘हे देव, मेरे यज्ञ में आओ’—‘मेरे यज्ञ में आओ’ ।

होतुरेतद्वेदनं प्रशंसति—

यदि ह वा अपि बहव इव यजन्तेऽथ हास्य देवा यज्ञमेव^१ गच्छन्ति यत्रैवं
विद्वानेतामन्वाह ॥ इति ।

यद्यप्येकस्मिन् काले बहवो यजमाना यजन्त एव यागं कुर्वन्त्येव तथाऽप्यस्यैव विदुषोऽ-
न्ययुक्तस्यैव यजमानस्य यज्ञं प्रति देवा आगच्छन्ति ॥

यद्यपि एक ही समय में बहुत से यजमान यजन करते हैं तथापि इसी [अन्ययुक्त
यजमान] के याग में देवता आते हैं; जहाँ इस प्रकार समझकर इन ऋचाओं का पाठ
होता करता है ।

पञ्चमीमृचं विधत्ते—

‘ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसो नि केतुना विश्वं समत्रिणं दहेति’ ॥ इति ।

१. ‘यज्ञमेव’ इति हाग संपादित पुस्तके पाठः स च चिन्त्यः । २. ऋ० १.३६.१४ ।

हे यूप, त्वमूर्ध्वः सन् केतुना प्रज्ञया नोऽस्मानंहसः पापान्निपाहि नितरां पालयात्रिणं भक्षणशीलं राक्षसादि विश्वमपि सदह समूहीकृत्य भस्मी कुरु ॥

‘हे यूप, तुम उन्नत होकर प्रज्ञा के द्वारा पाप से बचाओ। सभी खाने वालों [राक्षसों] को इकट्ठा करके भस्मसात् कर दो।’

तस्य पूर्वार्धस्य तात्पर्यं दर्शयति—

रक्षांसि वै पाप्माऽत्रिणो रक्षांसि पाप्मानं दहेत्येव तदाह ॥ इति ।

यानि रक्षांसि सन्ति यश्च पाप्मा विद्यते तत्सर्वमग्निज्वालेन विवक्षितम् । अत उभय-
दहनं मन्त्रप्रार्थितं भवति ॥

अत्रिन् शब्द का तात्पर्य है राक्षस और पाप । अतः राक्षस और पाप दोनों का दहन मन्त्र में प्रार्थित है ।

तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘कृधी न ऊर्ध्वाञ्चरथाय जीवसे’ इति यदाह कृधी न ऊर्ध्वा चरणाय जीवस इत्येव तदाह ॥ इति ।

चशब्दः पूर्ववाक्येण समुच्चयार्थः । अपि च हे यूप रथाय जीवसे रथारोहणपूर्वकाय जीवनाय । यद्वा चरथायेत्येकमेव पदम् । चरथं चरणमाचारस्तस्मै जीवनाय च नोऽ-
स्मानूर्ध्वानुच्छ्रितान् कृधि कुरु, इत्यनेन पादेन मन्त्रो यदाह तत्तत्र चरणस्य विवक्षित-
त्वादस्मदुक्तमेवार्थं मन्त्र आह ॥

हे यूप, रथारोहणपूर्वक जीवन के लिए अथवा आचार युक्त जीवन के लिए हमें उन्नत करो—इस पाद में जो कहा है उससे ‘आचरण युक्त जीवन के लिए हमें उन्नत करो’—यही तात्पर्य है ।

चरथायेति शब्दमाश्रित्य तात्पर्यमभिधाय जीवस इति शब्दमाश्रित्य तद्दर्शयति—

यदि ह वा अपि नीत इव यजमानो भवति परि हैवैनं तत्संवत्सराय ददाति ॥ इति ।

यद्यपि यजमानो मृत्युना नीत एव भवति तथाऽपि तत्पादपाठेन मृत्युं परिहृत्यैनं संवत्सरायाऽऽयुष्प्रदाय कालात्मने ददाति ॥

‘जीवसे’ से तात्पर्य यह है कि—यद्यपि मृत्यु यजमान को ले ही जाती है तथापि उससे एक संवत्सर के लिए आयु देता है ।

चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘विदा देवेषु नो दुव’ इत्याशिषमेवाऽऽशास्ते’ ॥ इति ।

नोऽस्मदीयं दुवः परिचरणं देवेषु विदा वेदय कथयेत्यर्थः । अनेन स्वकर्मणां सफलत्वं प्रार्थयते ॥

‘हे यूप, हमारी परिचर्या को देवताओं में कहो’—इससे [अपने कर्म की सफलता रूप] आशीर्वाद की आकांक्षा की गई है ।

षष्ठीमृचं विधत्ते—

जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामिति^१ ॥ इति ।

अयं यूपो जातो नित्यप्रादुर्भूतोऽप्यह्नां दिवसानां मध्ये सुदिनत्वे यागयुक्तस्याह्नः सुदिनत्वाय जायते ॥

‘यह यूप नित्यप्रादुर्भूत होकर भी दिवसों के मध्य [यागयुक्त] सुदिन के लिए उत्पन्न होता है’—इत्यादि ऋचा का पाठ करता है ।

एतमेवार्थं दर्शयति—

जातो ह्येष एतज्जायते ॥ इति ।

एतदेतेन पादपाठेन ॥

क्योंकि उत्पन्न वह इस प्रकार उत्पन्न होता है ।

द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘समर्थ आ विदथे वर्धमान’ इति वर्धयन्त्येवैनं तत् ॥ इति ।

समर्थ मनुष्यैर्यजमानादिभिर्युक्ते विदथे यज्ञदेश आसमन्ताद् वर्धमानो यूप आस्ते तत्पादपाठेन यूपं वर्धयन्त्येव ॥

यजमानादि मनुष्यों से युक्त यज्ञस्थल में चारों ओर से बढ़ता हुआ यूप रहता है अतः इस पाद के पाठ से इसका वर्धन ही करते हैं ।

तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘पुनन्ति धीरा अपसो मनीषेति’ पुनन्त्येवैनं तत् ॥ इति ।

धीरा धीमन्तो यजमानादयोऽपसः कर्मणो निमित्तभूतान् मनीषा स्वकीयया मनीषया बुद्ध्या पुनन्ति तमिमं यूपं शोधयन्ति । तत्तेन तृतीयपादपाठेन ।

[यजमान आदि] धीमान् कर्म के निमित्तभूत अपनी बुद्धि से इस यूप का शोधन करते हैं ।

चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘देवया विप्र उदिर्यति वाचमिति’ देवेभ्य एवैनं तन्निवेदयति ॥ इति ।

विप्रो ब्राह्मण ऋत्विक्संघो देवया देवगामिनीं वाचं यूपस्तुतिमुदिर्यति, उदगमयत्युच्चारयतीत्यर्थः । तत्तेन चतुर्थपादपाठेनैवं यूपं देवेभ्यः कथयति ।

[ऋत्विजों के समूह रूप] ‘ब्राह्मण देवगामिनी यूपस्तुति रूप वाणी का उच्चारण करते हैं’—इस [पाद के पाठ] से इस [यूप] को देवताओं के लिए निवेदन करता है ।

सप्तम्या समापनं विधत्ते—

‘युवा सुवासाः परिवीत आगात्’ इत्युत्तमया^१ परिदधाति ॥ इति ।

उक्तास्त्वृक्षु येयमन्तिमा तयाऽनुवचनं समापयेद्यथा लोके सुवासाः शोभनवस्त्रोपेतो युवा यौवनयुक्तः पुरुषोऽग्रत आगच्छति, एवमयं यूपः परितो रत्नयया वेष्टित आगादिह कर्मण्यायातः ॥

‘जैसे सुन्दर कपड़े पहनकर युवक आता है उसी प्रकार यह यूप भी रस्सी से वेष्टित होकर आता है ।’ इस प्रकार ‘युवा सुवासाः’ आदि ऋचा से अनुवचन की समाप्ति करता है ।

यद्वा युवशब्देन यूपस्य प्राणरूपत्वं विवक्ष्यते तामेतां विवक्षां दर्शयति—

प्राणो वै युवा सुवासाः सोऽयं शरीरैः परिवृतः ॥ इति ।

कदाचिदपि जरारहितत्वात् प्राणस्य युवत्वं प्राणवेष्टनरूपत्वाच्छरीरावयवानां वस्त्र-रूपत्वमीदृशप्राणरूपत्वेन यूपः प्रशस्यते ॥

[जरारहित होने के कारण] ‘युवा’ शब्द का अर्थ प्राण है । वह यह [प्राण वेष्टन रूप] शरीरावयवों से घिरा रहता है ।

द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘स उ श्रेयान् भवति जायमानः’ इति श्रेयाञ्छ्रेयान् ह्येष एतद्भवति जायमानः ॥ इति ।

ततः स उ स एव यूपो जायमानः कर्मणि निष्पाद्यमानः श्रेयान् दिने दिने प्रशस्यतरो भवति । प्रथमतश्छेदनेन प्रशस्तत्वं ततस्तक्षणेन प्रशस्तत्वमञ्जनेन ततोऽपीत्येवंविध-विवक्षया श्रेयाञ्छ्रेयानिति वीप्सा प्रयुक्ता ॥

‘वह यूप ही कर्म में उत्पन्न होकर दिन से दिन प्रशस्यतर होता है’—अर्थात् छेदन करके उसको छोला और अञ्जन किया जाकर वह उत्पन्न हुआ यूप श्रेष्ठ और श्रेष्ठतर होता है ।

उत्तरार्धमनूद्य व्याचष्टे—

‘तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्तः’ इति ये वा अनूचानास्ते कवयस्त एवैनं तदुन्नयन्ति ॥ इति ।

तं यूपं धीरा बुद्धिमन्तः कवयोऽनूचानादय उन्नयन्ति स्तूयमानैर्गुणैश्चिह्नितं कुर्वन्ति । कीदृशाः कवयः, स्वाध्यः सुध्वासमन्ताद्विधायतीति स्वाधीस्तस्य बहुवचनं सुधिय इत्यर्थः । मनसा स्वकीयेन देवयन्तो देवानासुमिच्छन्तः । उक्त एवार्थो ये वाऽनूचाना इत्यादिना स्पष्टीकृतः ।

अत्र प्रथममञ्जो यूपमनुब्रूहीति प्रेषितो यथाऽञ्जन्ति त्वामिति प्रथमामन्वाह तथा यूपायोच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीति^१ प्रेषित, उच्छ्रयस्वेत्याद्या ऋचः पञ्चानुब्रूयात् । तथा यूपाय परिवीयमाणायानुब्रूहीति^२ प्रेषितो युवा सुवासा इत्येतामनुब्रूयात् ॥

‘बुद्धिमान मेधावी मन से देवताओं की इच्छा करते हुए सुन्दर ध्यान के साथ उस यूप को उन्नत करते हैं ।’ इसमें जो जो अनूचान [अर्थात् विद्वान्] हैं वे ही ‘कवि’ शब्द से अभिहित हैं अतः वे ही उससे इसको उन्नत करते हैं ।

उक्तमन्त्रसंख्यादिकं दर्शयति—

ता एताः सप्तान्वाह रूपसमृद्धा, एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं, यत्कर्म क्रियमाणमृगभिवदति, तासां त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिस्तमां, ता एकादश संपद्यन्त, एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् त्रिष्टुबिन्द्रस्य वज्र इन्द्रायतनाभिरेवाऽऽभी राध्नोति य एवं वेद, त्रिः प्रथमां त्रिस्तमामन्वाह; यज्ञस्यैव तद्वत्सो न ह्यति स्थेस्ने बलायाविस्रंसाय ॥ २ ॥ इति ।

त्रिष्टुम इन्द्रस्य वज्रत्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् ॥

अथ मीमांसा—द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

“उद्दिवेत्युच्छ्रयस्वेति विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः स्मारकत्वैक्यात्प्रकारान्यत्वतोऽन्तिमः” ॥”

यूपस्योच्छ्रयणे करण एष मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते—‘उद्दिवैस्तभानान्तरिक्षं पृण पृथिवीमुपरेण हँह’ इति । उच्छ्रीयमाणाय यूपाय प्रेषितेन होत्राऽयं मन्त्रः ‘पठ्यते—‘उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ष्मन् पृथिव्या अधि’ इति । अनयोर्यूपोच्छ्रयणस्मारणमेकमेव कार्यं तस्माद् विकल्प इति चेत् । नैवम् । करणमन्त्रः ‘उच्छ्रयणं करोमि’ इत्येवं स्मारयति । होत्रस्तु क्रियमाणमुच्छ्रयणमनुवदन्नध्वर्योः ‘यूपोच्छ्रयणं कर्तव्यम्’ इत्येवंविधां स्मृतिं जनयति । तत्र स्मार्यमाणस्योच्छ्रयणस्यैकत्वेऽपि कर्तव्यमित्यस्य कोरीमित्यस्य च स्मृति-प्रकारस्यान्यत्वान्न कार्यैक्यं तेन समुच्चयः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“उच्छ्रयस्व समिद्धस्येत्यादीनां किं विकल्पना ।

समुच्चयो वा कार्यैक्यादाद्योऽनुस्मृतयेऽन्तिमः ॥”

१. आप० श्रौ० ७.१०.६ ।

२. आप० श्रौ० ७.११.४ ।

३. जै० न्या० वि० १२.३.१६.३६, ३८ ।

४. तथा चाध्वर्युवेदे एवं विहितः—..... पृणेत्याहैषां लोकानां विधृत्यै’ इति तै० सं० ६.३.४ । तथापस्तम्बोऽप्याह ७.१०.७ ।

५. तै० सं० १.३.६.१ ।

६. तथा चात्र होत्रवेदे विहितः—‘उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्युच्छ्रीयमाणायामिहूपा’ इति (१९७ पृ०) । तथाश्वलायनोऽप्याह ३.१.९ ।

७. ऋ० ३.८.३ ।

उच्छ्रयस्वेव^१ इत्येका 'समिद्धस्य श्रयमाणः'^२ इति द्वितीया, ऊर्ध्व ऊ षु ण^३ इति तृतीया, ऊर्ध्वो नः पाहीति^४ चतुर्थी । ता एताः क्रियमाणमनुवदन्त्यो होत्रा पठ्यन्ते । तासां यूपोच्छ्रयणकर्तव्यतास्मरणस्य कार्यस्यैकत्वाद् विकल्प इति । चेत्, मैवम् । प्रथम-मन्त्रेणोत्पन्नयाः स्मृतेरुत्तरोत्तरमनुस्मृतेः पृथक्प्रयोजनत्वात् । तस्मात् समुच्चयः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऐतरेयब्राह्मण-

भाष्ये षष्ठाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ (२)[३२]

इन सात मन्त्रों का होता पाठ करता है जो [विवक्षित अर्थ के प्रतिपादक होने से] रूप समृद्ध हैं । यही यज्ञ की समृद्धि है कि जो यज्ञ अपने रूप में समृद्ध है । कर्म जैसा किया जाने वाला है वैसा ही मन्त्रों के द्वारा वर्णित होना ही रूप समृद्धि है । उन सात मन्त्रों में से प्रथम ऋचा का और अन्तिम ऋचा का तीन-तीन बार पाठ करना चाहिए । इस प्रकार ये ग्यारह हो जाते हैं त्रिष्टुप् छन्द ग्यारह अक्षरों वाला है और त्रिष्टुप् इन्द्र का वज्र है । जो इस प्रकार जानता है वह इन्द्र रूप आयतन के द्वारा साफल्य को प्राप्त करता है । होता प्रथम और अन्तिम मन्त्र को तीन-तीन बार पढ़ता है, वस्तुतः ऐसा करके वह मानो यज्ञ के दोनों किनारों को फसकर बाँधता है जिससे कि वह फिसल न जाय और उसकी स्थिरता एवं शक्ति बनी रह जाय ।

॥ इस प्रकार षष्ठ अध्याय के द्वितीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः

यूपाञ्जनादिसंबद्धा ऋचो विधाय यूपविषयं किञ्चिद् विचारमवतारयति—

तिष्ठेद् यूपाः३ अनुग्रहरे३त्, इत्याहुः ॥ इति ।

कर्मणि समाप्ते सति पश्चादयं यूपः किं स्वस्थाने तिष्ठेत् किं वा तं यूपं बल्लौ प्रहरे-दित्येवं विचारं ब्रह्मवादिन आहुः । विचारार्थं "प्लुतिद्वयम् ॥

ii. ३ [vi. ३] [कर्म की समाप्ति के बाद यह] यूप अपने स्थान में स्थित रहे अथवा अग्नि में डाल दिया जाय—इस प्रकार [विचार करने के लिये] ब्रह्मवादी कहते हैं ।

तत्र कामनाविशेषेण स्थितिपक्षं स्वी करोति—

तिष्ठेत् पशुकामस्य ॥ इति ।

पशु की कामना वाले यजमान को यूप स्वस्थान में स्थित रखना चाहिए ।

१. ऋ० ३.८.३ ।

३. ऋ० १.३६.१३ ।

५. 'विचार्यमाणानाम्'—इति पा० सू० ८.२.९७ ।

२. ऋ० ३.८.२ ।

४. ऋ० १.३६.१४ ।

तदेतदुपपादयितुमाख्यायिकामाह—

देवेभ्यो वै पशवोऽन्नाद्यायाऽऽलम्भाय नातिष्ठन्त तेऽपक्रम्य प्रतिवावदतो-
ऽतिष्ठन्नास्मानालप्स्यध्वे नास्मानिति ततो वै देवा एतं यूपं वज्रमपश्यं-
तमेस्य उदश्रयंस्तस्माद् बिभ्यत उपावर्तन्त तमेवाद्याप्युपावृत्तास्ततो वै
देवेभ्यः पशवोऽन्नाद्यायाऽऽलम्भायातिष्ठन्त ॥ ॥ इति ।

पुरा कदाचिद्देवेभ्यो देवानामन्नाद्याय पयोदध्याद्यन्नभक्षणायऽऽलम्भायाग्नीषोमीय-
वायव्यादिपञ्चालम्भनकर्मणे च पशवो नातिष्ठन्त नाङ्गीकृतवन्तोऽनङ्गीकृत्य ते पशवो
देवेभ्योऽपक्रम्य प्रतिवावदतः प्रत्युत्तरं पुनः पुनर्वदन्तो द्वरेऽतिष्ठन् । किं तदुत्तरमिति ?
तदुच्यते—हे देवा यूयं कदाचिदपि नास्मानालप्स्यध्वेऽस्मान् पशूनालब्धुं कर्मणि विशसितुं
समर्था न भविष्यथ । पुनरपि नास्मानितिवाक्यावृत्तिरादरार्था । सर्वथैवास्मदालम्भो न
घटिष्यते । तत्प्रत्युत्तरं श्रुत्वा देवाः पशुभीतिहेतुमेतं यूपं वज्ररूपमपश्यन् । यूपस्य
वज्रत्वश्रुतिः पूर्वमेवोदाहृता^१ । तं यूपमेभ्यः पश्वर्थमुदश्रयन्, ऊर्ध्वमवस्थापयन् ।
तस्मादुच्छ्रिताद् यूपाद् बिभ्यतः पशवो देवानुपावर्तन्त । यस्मादेवं पूर्वं वृत्तं तस्माद्
इदानीमपि यागेषु तमेव यूपमुद्दिश्य पशव उद्यावृत्ता दृश्यन्ते । ततो देवानां दध्याद्यन्नाय
कर्मस्वालम्भाय च पशवोऽङ्गीकृतवन्तः ॥

[इस सम्बन्ध में आख्यायिका इस प्रकार है कि एक बार कभी] देवताओं को [दूध-
दधि रूप] अन्न भक्षण के लिए और अग्निषोमीयपशवालम्भन कर्म के लिए पशु खड़े नहीं
रहे । वे [देवों से] दूर भागकर बार-बार प्रत्युत्तर देते हुए दूर पर जाकर खड़े हो गये
कि—हे देवों तुम लोग हमें प्राप्त करने में कभी भी समर्थ नहीं होगे, हमें प्राप्त नहीं कर
पाओगे । तब देवों ने इस वज्र रूप यूप को देखा और उस [यूप] को पशुओं के लिए
उन्नत करके गाड़ दिया । उस उन्नत यूप से डर कर वे लौट आये । यही कारण है कि
[याग में] आज भी यूप की ओर मुख करके ही पशु खड़े होते हैं । तब दधि रूप अन्न के
लिए और कर्मों में आलम्भन के लिए पशु खड़े हुए ।

एतद्वेदनं यूपावस्थानं च प्रशंसति—

तिष्ठन्तेऽस्मै पशवोऽन्नाद्यायाऽऽलम्भाय य एवं वेद यस्य चैवं विदुषो यूपस्-
तिष्ठति ॥ इति ।

यस्य यजमानस्येत्यर्थः ॥

इस प्रकार जो जानता है और ऐसा जानते हुए जिस [यजमान] का यूप खड़ा
रहता है उसके लिए पशु भी अन्न-भक्षण के लिए व आलम्भन के लिए खड़े रहते हैं ।

अथ फलविशेषाय प्रहरणपक्षमुपादत्ते—

अनुप्रहरेत् स्वर्गकामस्य ॥ इति ।

१. द्र० अस्यैव पृ० १९३ ।

कर्मसमाप्तिमनु तं यूपमग्नौ प्रक्षिपेत् ॥

स्वर्ग की कामना वाले यजमान को कर्म की समाप्ति के बाद इसे अग्नि में फेंक देना चाहिये ।

तदेतदुपपादयति—

तमु ह स्मैतं पूर्वेऽन्वेव प्रहरन्ति ॥ इति ।

पूर्वे यजमानाः स्वर्गकामाः कर्मसमाप्तिमनु तमेतं यूपं प्रहरन्त्येव ॥

पहले स्वर्ग की कामना वाले यजमान कर्मसमाप्ति के बाद ही उस यूप को अग्नि में फेंक ही देते थे ।

तत्रैव युक्त्यन्तरमाह—

यजमानो वै यूपो यजमानः प्रस्तरोऽग्निर्वै देव योनिः सोऽग्नेर्देवयोन्या आहुतिभ्यः संभूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकमेष्यतीति ॥ इति ।

योऽयं यूपोऽस्ति यश्च प्रस्तराख्यो दर्भ-मुष्टिस्तयोर्यजमानवत्कर्मणि मुख्यत्वाद् यजमान-त्वोपचारः । अग्निश्च देवानां योनिः कारणमग्निसाध्यकर्मणो देवजन्महेतुत्वात् । एवं सति स यजमानो देवयोन्या अग्नेस्तस्मिन् हुताद् यूपपादाहुतिभ्यश्च संभूय देवजन्म प्राप्य सुवर्णमयशरीर ऊर्ध्वाभिमुखः स्वर्गं लोकं प्राप्स्यति । तस्मात् स्वर्गकामस्य यूपप्रहरणं युक्तम् ॥

यूप ही यजमान है, प्रस्तर नामक दर्भ-मुष्टि यजमान है । अग्नि देवताओं का उत्पत्ति स्थान है । वह यजमान अग्नि की आहुतियों से देव योनि रूप अग्नि के द्वारा जन्म प्राप्त करके सुवर्णमयशरीर से ऊपर स्वर्गलोक को प्राप्त करेगा ।

नन्विदानींतनैः स्वर्गकामैः क्रतोर्यूपो न प्रह्रियत इत्याशङ्क्य तेषां प्रतिनिधिं दर्शयति—

अथ ये तेभ्योऽवर आसंस्त एतं स्वरुमपश्यन् यूपशकलं तं तस्मिन् कालेऽनुप्रहरेत् तत्र स काम उपाप्नो योऽनुप्रहरणे तत्र स काम उपाप्नो यः स्थाने ॥ इति ।

पूर्वसिद्धेभ्योऽनुष्ठातृभ्य ऋषिभ्योऽवरे ये केचिदर्वाचीना इदानींतना यजमाना आसंस्ते सर्वे यूपस्य प्रतिनिधित्वेन यूपशकलमेतं स्वरुनामकं स्वल्पं काष्ठखण्डमपश्यन् । तस्मादिदानींतनो यजमानस्तस्मिन् यूपप्रहरणकाले तं स्वरुमनुप्रहरेत्^१ । एतच्च शास्त्रान्तरे श्रूयते—‘देवा वै संस्थिते सोमे प्रक्षुचोऽहुरन् प्र यूपं तेऽमन्यन्त यज्ञवेशसं वा इदं कुर्म’ इति ते प्रस्तरस्रुचां निष्क्रयणमपश्यन्, स्वरुं यूपस्य संस्थिते सोमे प्रस्तरं प्रहरति जुहोति स्वरुमयज्ञवेशसाय^२ इति । तथा सति यूपप्रहरणे यः काम उक्तः स कामस्तत्र स्वरु-

१. ‘अथ यस्मात् स्वरुर्नाम ? एतस्माद् वै—एषोऽपञ्चिद्यते, तस्यैतत् स्वमेवारुर्भवति, तस्मात् स्वरुर्नाम’—इति शत० ब्रा० ३.७.१.२४ । २. तै० सं० ६.३.४.९ ।

प्रहरणे प्राप्नो भवतीति यूपप्रतिनिधित्वेन स्वरोः प्रक्षिप्तत्वात् । यश्च यूपस्थाने पशुप्राप्ति-
लक्षणः काम उक्तः सोऽपि तत्र प्रक्षेपणपक्षे प्राप्नो भवति यूपस्य स्वरूपेणवस्थितत्वात् ।
तदेतत्स्वरूपप्रहरणम् आपस्तम्बेन दर्शितम्—‘जुह्वां स्वरूपमवदायानूयाजान्ते जुहोति छां ते
धूमो गच्छतु’^१ इति ।

पूर्वानुष्ठान करने वाले उन [ऋषियों] से जो अर्वाचीन थे उन सभी ने [यूप के
प्रतिनिधि रूप में] यूप के स्वर नामक इस लकड़ी के टुकड़े को देखा । इसलिए उस यूप
के प्रक्षेप के समय उस स्वर को फेंकना चाहिये । ऐसा करने से यूप के प्रक्षेप के समय
जो कामना होती है वह सभी स्वर के प्रक्षेप काल में वहाँ प्राप्त होती है और यूप के
खड़े रहने में [पशु प्राप्ति रूप] जो कामना होती वह भी वहाँ प्राप्त हो जाती है [क्योंकि
यूप तो अवस्थित ही है] ।

अथाग्नीषोमीयपञ्चालम्भं विधत्ते—

सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्य आत्मानमालभते यो दीक्षतेऽग्निः सर्वा देवताः
सोमः सर्वा देवताः स यदग्नीषोमीयं पशुमालभते सर्वाभ्य एव तद्देवताभ्यो
यजमान आत्मानं निष्क्रीणीते ॥ इति ।

‘यो यजमानो दीक्षते सोमयागे दीक्षां प्राप्नोति स यजमानः सर्वदेवतार्थमात्मानमेव
पशुत्वेनाऽलब्धुमुपक्रमते । अत्र च योऽग्निर्यश्च सोमस्तावुभौ सर्वदेवतात्मकावग्नेराहुत्य-
धिकरणत्वेन सोमस्य च होमद्रव्यत्वेन च सर्वोपकारित्वात् । तथा सत्यग्नीषोमदेवताक-
पञ्चालम्भनेन सर्वदेवतानां सकाशाद्यजमानः स्वात्मानं निष्क्रीणीतवान् भवति ।
तस्मादग्नीषोमीयः पशुरालब्धव्यः । सोऽयमर्थः श्रुत्यन्तरे संगृहीतः—‘पुरा खलु वावैष
मेधायाऽऽत्मानमारभ्य चरति यो दीक्षते यदग्नीषोमीयं पशुमालभत आत्मनिष्क्रयण-
मेवास्य’^२ इति ॥

जो यजमान सोम याग में दीक्षा प्राप्त करता है वह सभी देवताओं के लिये अपने
को ही पशु रूप में आलम्भन के लिए समर्पित करता है । अग्नि ही सब देवता हैं सोम
सब देवता हैं [अर्थात् जो यहाँ अग्नि और सोम है वह सर्वदेवतात्मक हैं] । वह यजमान
जो अग्नि और सोम के लिए पशु का आलम्भन करता है वस्तुतः इस प्रकार वह यज-
मान सभी देवताओं से अपने को अर्पण करने से मुक्त कर लेता है [इसलिए अग्निषोमीय
पशु का आलम्भन करना चाहिए] ।

अथ पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां पशुशरीरस्य रूपविशेषं निश्चिनोति—

तदाहुर्द्विरूपोऽग्नीषोमीयः कर्तव्यो द्विदेवत्यो होति, तत्तन्नाऽऽदृत्यं, पीव
इव कर्तव्यः, पीवरूपा वै पशवः कृशित इव खलु वै यजमानो भवति तद्यत्
पीवा पशुर्भवति यजमानमेव तत्स्वेन मेधेन समर्थयति ॥ इति ।

१. आप० श्रौ० ७.२७.४ ।

२. तै० सं० ६.१.११.६ ।

तत्तन्नाग्नीषोमीयपशौ ब्रह्मवादिनः पूर्वपक्षमाहुः । यस्मादस्य पशुरग्निश्च सोमश्चेत्येते द्वे देवते तस्मात् तदनुसारेण यः पशुद्विरूपः शुक्लकृष्णादिवर्णद्वयोपेतः स कर्तव्य इति तदेतद् ब्रह्मवादिमतमनादरणीयम् । किं तु पीव इव शरीरपुष्ट्या स्थूल एव पशु कर्तव्यः । लोके हि पशवः पीवोरूपा वै मेदोवृद्ध्या वै प्रायेण स्थूलरूपा एव भवन्ति । यजमानस्तु पश्वनुष्ठानदिने कृशित इवोपसद्दिनेषु स्वल्पक्षीराहारेण तदानीं कृश एव भवति । यत्तथा सति यद्ययं पशुः स्थूलो भवेत्तत्तेन पशुस्थौल्येन कृशशरीरं यजमानमेव स्वेन मेघेन स्वकीययज्ञसाधनरूपेण समृद्धं करोति ॥

इस सम्बन्ध में ब्रह्मवादी जो [पूर्वपक्ष] कहते हैं कि 'अग्नि और सोम के पशु को दो रूप [शुक्ल-कृष्ण वर्ण] का होना चाहिये क्योंकि यह दो देवताओं का है'—वह [ब्रह्मवादियों का] मत आदरणीय नहीं है । वस्तुतः मोटे पशु का आलम्भन करना चाहिये । क्योंकि लोक में प्रायः पशु स्थूलरूप वाले होते हैं, और [पशु के अनुष्ठान के दिन थोड़ा सा दूध ही लेने के कारण] यजमान कृशगात्र-सा होता है । अतः पशु यदि मोटा होता है तो यजमान को भी वह अपने यज्ञ साधन रूप से समृद्ध करता है ।

पुनरपि पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां पशुलक्षणस्य हविषः शेषभक्षणमुपपादयितुं पूर्वपक्षमाह—
तदाहुर्नाग्नीषोमीयस्य पशोरग्नीयात् पुरुषस्य वा एषोऽश्नाति योऽग्नी-
षोमीयस्य पशोरश्नाति, यजमानो ह्येतेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीत
इति ॥ इति ।

तत्तत्र पशौ पूर्वपक्षिण आहुरग्नीषोमीयस्य पशोर्मांसं नाग्नीयाद् यस्तद्भक्षयत्यसौ पुरुषस्य मांसमेव भक्षयति । यस्माच्च यजमान एतेन पशुना स्वात्मानं निष्क्रीणीते तस्मात् तत्स्वरूपोऽयं पशुः । इतिशब्दः पूर्वपक्षसमाप्त्यर्थः ॥

[पशु रूप हविःशेष के भक्षण में पूर्वपक्ष रूप से] ब्रह्मवादी कहते हैं कि अग्नि-षोमीय पशु का भक्षण नहीं करना चाहिए । जो अग्नि और सोम के पशु को खाता है वह पुरुष के मांस का ही भक्षण करता है; क्योंकि यजमान इस [पशु] से ही तो अपने-आपको छोड़ाता है [अतः यह पशु यजमान स्वरूप है] ।

तं निराकृत्य सिद्धान्तमाह—

तत्तन्नाऽऽवृत्यं, वार्त्रघ्नं वा एतद्विवर्यदग्नीषोमीयोऽग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तत्वेन भूतामावाभ्यां वै वृत्रमवधीर्वरं ते वृणावहा इति वृणाथा-
मिति तावेतमेव वरमवृणातां श्वः सुत्यायां पशुं स एनयोरेषोऽच्युतो
वरवृत्तो ह्येनयोस्तस्मात्तस्याशितव्यं चैव लोप्सितव्यं च ॥ ३ ॥ इति ।

तत्पूर्वपक्षमिरुक्तमनादरणीयं योऽग्नीषोमीयः पशुरस्ति एतद्वार्त्रघ्नं वृत्रहृत्यानिमित्तं हविः । कथमेतदिति, तदुच्यते—अग्नीषोमाभ्यां निमित्तभूताभ्यामिन्द्रो वृत्रं हृतवान् ।

अस्यार्थस्य श्रुत्यन्तरद्योतनार्थो वैशब्दः । सोऽयमर्थः श्रुत्यन्तरे 'त्वष्टा हतपुत्र' इत्यनुवाके प्रपञ्चितः । वृत्रे हते सतीन्द्रं प्रत्यग्नीषोमावेवमब्रूतां हे इन्द्र वां निमित्तं वृत्रं हतवानसि । अतो वृत्रवधस्य निमित्तभूतावावां तव सकाशाद् वरं प्रार्थयामहे । इत्युक्त्वा वरं प्रार्थित-
वन्तौ श्वः सुत्यायां परेद्युः सोमामिषवे प्रसक्ते सति पूर्वदिने पशुरूपं वरं वृतवन्तौ । स एष पशुरेनयोरग्नीषोमयोरच्युतोऽवश्यं कर्तव्यः, वरेण वृतत्वात् । तस्मादेवं प्रशस्तत्वात् तस्य पशोर्मांसमशितव्यं चैव सर्वदा भक्षितव्यमेव । न केवलं भक्षणं किंतु लीप्सितव्यं च भक्षणात् पूर्वमादरेण महता लब्धुमेष्टव्यमपि । तावेतौ पूर्वोत्तरपक्षौ शाखान्तरे संगृ-
हीतौ—'तस्मान्नाऽऽश्यं पुरुषनिष्क्रयणमथो खत्वाहुरग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्ति' इति । यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वार्त्रेण एवास्य स तस्माद्वाऽऽश्यम्^१ इति ।

अत्र मीमांशा—प्रथमाध्याये चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः ।

सामानाधिकरण्येन स्यादेकस्यान्यनामता ॥

गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्ये प्रस्तरलक्षिते ।

अंशांशित्वाद्यभावेन पूर्ववन्नात्र संस्तुतिः ॥

अर्थभेदादनामत्वं गुणश्चेत्प्रह्रियेत सः ।

यागसाधकताद्वारा विधेयप्रस्तरस्तुतिः ॥”

इदमाम्नायते—‘यजमानः प्रस्तरः’ इति । तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयं यागेनेत्यादाविव सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः । गुणविधिरित्यपरः । तत्रापि यजमान-
कार्ये जपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावात् गुणत्वं नास्ति । प्रस्तरकार्ये स्तुतिगुणधारणादौ यजमानस्य शक्तत्वाद् यजमानरूपो गुणो विधीयते । एवं सति पश्चाच्छ्रुतस्य प्रस्तर-
शब्दस्य कार्यलक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति । न चात्र पूर्व-
न्यायेन स्तुतिः संभवति । अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिवांशित्वाभावात् । ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा
देवता, ऊर्जोऽवरुध्यै’^२ इतिवत्स्तुतिरिति चेत् । न, क्षिप्रत्वादिधर्मवत्कस्यचिदुत्कस्या-
प्रतीतिः । तस्मान्नामगुणयोरन्यतरत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः—गोमहिषयोरिवार्थभेदस्यात्यन्त-
प्रसिद्धत्वाच्च नामधेयत्वं युक्तम् । गुणपक्षेऽग्नौ प्रहरणस्य प्रस्तरविषयत्वाच्चजमाने प्रहृते
सति कर्मलोपः स्यात् । तस्मात् विधेयः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । यथा ‘सिंहो
देवदत्तः’ इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्यादिनोपेतो देवदत्तः सिंह इत्याख्यायते तथा यजमानगुणेन
यागसाधनत्वेन युक्तः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । एवं ‘यजमानो वै यूपो यजमानः
प्रस्तरः’^३ इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

१. तै० सं० ६.१.१६.६ ।

३. ५. ८० अस्यैव पृ० २०७ ।

२. जै० न्या० वि० १.४.१३.२३ ।

४. तै० सं० २.१.१.१ ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे^१ चिन्तितम्—

स्वरं कुस्त इत्यत्र स्वरूपपात्पृथक्क्रियाम् ।

प्रयोजयेन्न वाऽऽद्योऽस्तु विशिष्टस्य विधानतः ॥

आद्यस्य यूपखण्डस्य स्वरौ तस्य विशेषणे ।

विहिते लाघवं तस्मादनुनिष्पन्न एव सः ॥^२ •

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—‘यूपस्य स्वरं करोति’^३ इति । तत्र यूपो यथा छेदनस्य प्रयोजकः, तथा स्वररुषि च्छेदनं प्रयोजयति । कुतः करोतीत्यनेन विशिष्टविधिप्रतीतेः । करोतिधातोर्भाविना मुख्योऽर्थः । तत्र यूपशब्दोपलक्षितः खदिरादिवृक्षः करणं छेदनादिरितिकर्तव्यता, ‘छिन्नेन वृक्षेण स्वररुत्पादनीय’ इति विशिष्टविधिः । उत्पन्नस्य स्वरोर्विनि-योग एवामानातः—‘स्वरुणा पशुमनक्ति’^४ इति । तस्मात्स्वररुच्छेदनस्य प्रयोजक इति प्राप्ते ब्रूमः—द्विधमाजस्य यूपस्य यः प्रथमः पतितः शकलः स स्वररिति स्वरस्त्वनाम-मात्रविधौर्लाघवात् यूपवत् वरुणं च्छेदनस्य प्रयोजकः, किंतु यूपप्रयुक्ते छेदने स्वयमनु-निष्पद्यते” इति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाश ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयपञ्चिकायाः प्रथमाध्याये (षष्ठाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥३॥ (३) [३३]

ब्रह्मवादियों का यह मत आदरणीय नहीं है । यह जो अग्नि और सोम का पशु है वह वृत्रघ्न [इन्द्र] के लिये हवि है । क्योंकि अग्नि और सोम के द्वारा ही तो इन्द्र ने वृत्र को मारा था । उन दोनों ने इस [इन्द्र] से कहा—‘तुमने हम दोनों के द्वारा ही तो वृत्र को मारा है । अतः हम दोनों [तुमसे] वर माँगते हैं । इन्द्र ने कहा—‘माँगो ।’ अतः इन्द्र से उन दोनों ने सोमाभिषव के पहले दिन के पशु रूप वर का वरण किया । क्योंकि इन दोनों के द्वारा यह वर प्राप्त किया गया था । अतः वह पशु इन दोनों के लिए अवश्य कर्तव्य है । इसलिए [प्रशस्त होने से] उस [पशु] के मांस का सर्वदा भक्षण करना चाहिए और [भक्षण ही नहीं अपितु आवर से अधिक लेने की लिप्सा करनी चाहिए ।

॥ इस प्रकार षष्ठ अध्याय में तृतीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

१. तेषाञ्च सूत्राणां द्विव्याख्यानमुक्तं शबरस्वामिना । तदाह च तन्त्ररत्नाकरः—
व्याख्यानानन्तरं तु विस्तरोक्तस्य संक्षेपमात्रार्थं कृतं भाष्यकारेण—इति ।

२. जै० न्या० त्रि० ४.२.१.१-७ ।

३. शत० ब्रा० ३.७.१.२४ । कात्या० श्रौ० १.७.१७ ।

४. तै० सं० ५.५.७.१ । ‘स्वरूपमन्तर्धाय स्वधितिना पशुं समनक्ति घृतेनात्तौ पशुं त्रायेथामिति शिरसि । न वा स्वधितिना स्वरूपेव’ इति आप० श्रौ० ७.१४.११-१२ ।

अथ चतुर्थः खण्डः

अग्नीषोमीयं पशुं विधाय तत्रैकादश प्रयाजान् विधत्ते—

आग्नीमिराग्नीणाति ॥ इति ।

तेषां प्रयाजादीनां याज्याः प्रीतिहेतुत्वादाग्नीशब्देनोच्यन्ते । एतच्च शाखान्तरे श्रुतम्—‘आग्नीमिराप्नुवन्, तदाग्नीणामाग्नीत्वम्’^१ इति । तामिराग्नीसंज्ञकाभिः प्रयाजादि-मिराग्नीणाति देवताः, सर्वत्र प्रीणयेत् तत्प्रीत्यर्थं याज्या पठेदित्यर्थः ॥

ii. ४ [vi. ४] आग्नी [संज्ञक प्रयाज मन्त्रों] से होता प्रसन्न करता है [अर्थात् देवता के प्रीत्यर्थं याज्या का पाठ करता है] ।

ताः प्रशंसति—

तेजो वै ब्रह्मवर्चसमाप्रियस्तेजसैवैनं तद् ब्रह्मवर्चसेन समर्धयति ॥ इति ।

आज्यद्रव्यकत्वात् तेजस्त्वं शास्त्रीयसंस्कारसाधनत्वाद् ब्रह्मवर्चसत्वम् । तेन याज्या-पाठेन यजमानस्य तदुभयं समृद्धं भवति ॥

आग्नी मन्त्र [आज्यद्रव्य के कारण] तेजःहैं और [शास्त्रीय संस्कार का साधन होने के कारण] ब्रह्मवर्चस् हैं वस्तुतः उस [याज्या पाठ] से होता यजमान को तेज से और ब्रह्मवर्चस् दोनों से ही समृद्ध करता है ।

प्रथमं प्रयाजं विधत्ते—

समिधो यजति ॥ इति ।

समिन्नामकदेवतात्वाद्यागोऽपि समिध इत्यनेन शब्देनोच्यते । समिन्नामकयागं कुर्यादित्यर्थः । यद्वा ह्यत्र प्रकरणत्वात् समिद्धेवताविषयां याज्यां पठेदित्यर्थः । तत्प्रकारं बौधायन आह—‘यदा जानाति समिद्धम्यः प्रेष्येति तन्मैत्रावरुणः प्रेष्यति होता यक्षदर्शिन समिधा सुषमिधा समिद्धमित्यथ होता यजति समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे तावेवमेव व्यतिषङ्गमुत्तरेण मैत्रावरुणः प्रेष्यति, उत्तरेणोत्तरेण होता यजति’ इति । अस्यायमर्थः—

१. अत एवोक्तं यास्केन—‘अथात आप्रियः । आप्रियः कस्मात् ? आप्नोतेः प्रीणातेर्वा ‘आग्नीमिराग्नीणाति’—इति च ब्राह्मणम्—इति निरु० ८.२.१ । इत आरभ्य अध्या-यान्तं यावदाग्नीविचाराः । द्र०—‘यज्ञो वै प्रजापतिः……आग्नीरपश्यत्, तामिर्वै मुखत आत्मानमाग्नीणीत; यदेता आप्रियो भवन्ति’—इत्यादि तै० सं० ४.७.८.३ । ‘अथाग्नीमिश्चरन्ति ……यो दीक्षते तस्य रिरिचान इव आत्मा भवति; तमेतामिरा-ग्नीमिराप्याययन्ति; तदाप्याययन्ति, तस्मादाप्रियो नाम । तस्मादाग्नीमिश्चरन्ति । ते वा एते एकादशप्रयाजा भवन्ति’—इत्यादि च शत० ब्रा० ३.८.१; पुनरश्वमेध-प्रकरणे ‘तम् [पशुम्] एतामिराग्नीमिराग्नीणात्’ इत्याद्यपि ११.८.३.५ ।

समिद्धः प्रेष्येति मन्त्रेणाध्वर्युर्मैत्रावरुणं प्रेष्यति तदानीमयं मैत्रावरुणः प्रेषसूक्तेन 'होता यक्षदर्शनं समिधा'¹ इत्यनेन प्रथममन्त्रेण होतारं प्रेष्यति होताऽप्याग्नीसूक्ते² 'समिद्धो अद्य'³ इत्येतां प्रथमयाज्यां पठति । एवमुत्तरत्राध्वर्युर्मैत्रावरुणहोतारौ परस्परसंनिद्धौ स्वस्वमन्त्रयागं कुर्यातामिति तत्र प्रथमा याज्येति ॥

‘समिद्’ [नामक याग] का यजन करता है ।

अथ समिद्धदेवतां प्रशंसति—

प्राणा वै समिधः, प्राणा हीदं सर्वं समिन्धते यदिदं किंच, प्राणानेव तत्प्रीणाति, प्राणान् यजमाने दधाति ॥ इति ।

‘समिधः’ समिन्धनस्य सम्यक् प्रकाशहेतवः प्रथमप्रयाजदेवताः । प्राणस्वरूपदेवताया एक्त्वेऽपि समिध इति बहुवचनं पूजार्थम् । जगति ‘यत्किंचिदिदं’ शरीरजातमस्ति तत्सर्वं प्राणाः ‘समिन्धते’ प्रकाशयन्ति; अतस्तेषां समिद्रूपत्वम् तत्तेन याज्यापाठेन प्राणानेव तोषयति तद्यजमानेऽपि प्राणान् संपादयति । अत्र प्रयाजानां क्रमेण समिधः, तनूनपात्, नराशंसः, इळः, वह्निः, दुरः, उपासानक्ता, दैव्याहोतारा, तिस्रो देव्यः, त्वष्टा, वनस्पतिः, स्वाहाकृतयः, इत्येता देवताः । वशिष्ठशुनकात्रिवर्ध्वाश्वराजान्यां नराशंसो द्वितीयः । अन्येषां तनूनपाद्वितीयः ॥

समिधा प्राण हैं । क्योंकि [जगत् में] जो कुछ भी [प्राणिजात] हैं वह सभी प्राण से ही प्रकाशित होते हैं । अतः उस [याज्या पाठ] से प्राणों को ही प्रसन्न करता है और यजमान में भी प्राणों का संपादन करता है ।

तद्देवताविषयां द्वितीयां याज्यां विधत्ते—

तनूनपातं यजति प्राणो वै तनूनपात्स हि तन्वः पाति प्राणमेव तत्प्रीणाति, प्राणं यजमाने दधाति ॥ इति ।

अत्राध्वर्युप्रैषप्रकारमापस्तम्ब आह—‘समिद्धः प्रेष्येति प्रथमं संप्रेष्यति । प्रेष्य प्रेष्येतीतरान्’⁴ इति । अतोऽस्माद् द्वितीयपययि प्रेष्येति मन्त्रेणाध्वर्युर्मैत्रावरुणं प्रेष्यति । स च मैत्रावरुणः प्रेषसूक्तगतेन ‘होता यक्षतनूनपातम्’ इत्यनेन द्वितीयमन्त्रेण होतारं प्रेष्यति । स तु होताऽग्नीसूक्तगतां तनूनपादित्येतां द्वितीयां याज्यां पठेत् । तनू शरीरं न पातयतीति तनूनपात् । शरीरे वसति प्राणे न पतति किन्तु प्राणः शरीराणि चालयति अतस्तनूनपाद्देवस्य प्राणरूपत्वम् ॥

१. तै० ब्रा० ३.६.२ ।

२. ‘समिद्धो अद्य’ इत्येकादशचं नवमं [ऋ० १. १८८] सूक्तमागस्त्यम् ।

पशावगस्त्यानामेकादशप्रयाजरूपमिदमाग्नीसूक्तम् ।

३. ऋ० १.१८८.१ ।

४. आप० श्रौ० ७.१४.७ ।

[आग्नीसूक्तगत] तनूनपात् [आदि द्वितीय याज्या को पढ़कर] यजन करता है। प्राण ही तनूनपात् है। क्योंकि वह तनू अर्थात् शरीर की 'पाति' अर्थात् रक्षा करता है [अर्थात् शरीर में रहने से शरीर नष्ट नहीं होता अपितु प्राण ही शरीरों का संचालन करता है]। अतः उस [याज्या पाठ] से प्राण को ही प्रसन्न करता है और यजमान में भी प्राण को रखता है।

द्वितीयप्रयाजयाज्यान्तरं विधत्ते—

नराशंसं यजति; प्रजा वै नरो, वाक्शंसः, प्रजां चैव तद्वाचं च प्रीणाति, प्रजां च वाचं च यजमाने दधाति ॥ इति ।

अध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुणो होता यक्षन्नराशंसमिति^१ मन्त्रेण होतारं प्रेष्यति होता नराशंसत्येति याज्यां पठेत् । नरान् मनुष्याञ्शंसति वाचा स्तोतीति नराशंसः । तथा सति प्रजाया नरशब्दवाच्यत्वाद् वाचश्च शंसनहेतुत्वादुभयप्रीतिर्यजमानेऽपि तदुभयसंपत्तिः । अनयोऽरुमयोऽमन्त्रयोरधिकारिभेदेन व्यवस्थामापस्तम्ब आह—'नराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनकानाम् तनूनपादितरेषां गोत्राणाम्'^२ इति ॥

[आग्नीसूक्तगत] नराशंस [आदि द्वितीय याज्यान्तर को पढ़कर] यजन करता है। प्रजा ही नर है और वाणी शंसन [का हेतुभूत] है। अतः उस [याज्यान्तर के पाठ] से प्रजा और वाणी दोनों को प्रसन्न करता है। इस प्रकार यजमान में प्रजा और वाणी दोनों को रखता है।

तृतीयां प्रयाजयाज्यां विधत्ते—

इळो यजत्यन्नं वा इळोऽन्नमेव तत्प्रीणात्यन्नं यजमाने दधाति ॥ इति ।

'होता यक्षत्'^३ 'अग्निमीळे'^४ ईळित इति प्रेषितो होता 'आजुह्वान'^५ इत्येतां याज्यां पठेत् । इष्यत इति व्युत्पत्त्याऽऽन्नमिदंशब्दवाच्यम् ॥

'इळा' [= हवि] का यजन करता है। अन्न ही इळा है। उस [तृतीय याज्या पाठ] से वह अन्न को ही प्रसन्न करता है और इस प्रकार यजमान में अन्न का संपादन करता है।

चतुर्थीं विधत्ते—

बर्हिर्यजति, पशवो वै बर्हिः, पशूनेव तत्प्रीणाति, पशून् यजमाने दधाति ॥ इति ।

'होता यक्षद् बर्हिः सुष्टरीम्' इति मन्त्रेण प्रेषितो होता 'प्राचीनं बर्हिः'^६ इत्येतां याज्यां पठेत् । वृंहणस्य पोषणस्य हेतुर्बर्हिः; पशवश्च क्षीरादिदानेन तादृशत्वाद् बर्हिः स्वरूपाः ॥

१. ऋ० १.१३.३ ।

२. आप० श्री० (इष्टिहोत्रकल्पः) ४.११.१६ ।

३. ऋ० १.१३९.१० ।

४. ऋ० १.१.१ ।

५. ऋ० १०.११०.३ ।

६. ऋ० १०.११०.४ ।

‘बर्हिः’ का यजन करता है। पशु ही बर्हि [= पोषण के हेतु] हैं। उस [चतुर्थ याज्या पाठ] से वह [क्षीरादि देने से पोषणकारी] पशुओं को ही प्रसन्न करता है और इस प्रकार यजमान में पशु का संपादन करता है।

अथ पञ्चमीं विधत्ते—

दुरो यजति, वृष्टिर्वै दुरो वृष्टिमेव तत्प्रीणाति, वृष्टिमन्नाद्यं यजमाने दधाति ॥ इति ।

होता यक्षदूर ऋष्या इत्यादिना मन्त्रेण प्रेषितो ‘व्यचस्वतीरुविया’^१ इत्येतां याज्यां पठेत् । दुरो द्वारदेवतां वृष्टिश्च जीवनद्वारा ॥

‘दुरः’ [= द्वारदेवता] का यजन करता है। [जीवन का द्वार होने से] वृष्टि ही दुर है। उस [पाँचवीं याज्या के पाठ] से वह वृष्टि को ही प्रसन्न करता है; और वृष्टि अन्नादि का यजमान में संपादन करती है।

षष्ठीं विधत्ते—

उषासानक्ता यजति, अहोरात्रे वा उषासानक्ताऽहोरात्रे एव तत्प्रीणात्यहो-
रात्रयोर्यजमानं दधाति ॥ इति ।

होता यक्षदुषासानक्तेति मन्त्रेण प्रेषितः ‘आ सुष्वयन्ती’^२ इत्यादिकां याज्यां पठेत् ।
उषः शब्दस्य नक्तशब्दस्य चाहोरात्रविषयत्वं लोकप्रसिद्धम् ॥

‘उषासानक्ता’ उषा और रात्रि [= अहोरात्र] का यजन करता है। रात और दिन ही उषासानक्ता है। अतः उस [छठवीं याज्या के पाठ] से वह अहोरात्र को सन्तुष्ट करता है। इस प्रकार यजमान को अहोरात्र में रखता है।

सप्तमीं विधत्ते—

दैव्या होतारा यजति, प्राणापानौ वै दैव्या होतारा, प्राणापानावेव
तत्प्रीणाति, प्राणापानौ यजमाने दधाति ॥ इति ।

होता यक्षदैव्या होतारेति मन्त्रेण प्रेषितो ‘दैव्या होतारा प्रथमा’^३ इति याज्यां पठेत् ॥

दैव्या होतारा [= दिव्य होतारों] का यजन करता है। प्राण और अपान [= श्वास-
प्रश्वास] ही ‘दिव्य होता’ हैं। उस [सातवीं याज्या के पाठ] से वह प्राण और अपान को ही सन्तुष्ट करता है। इस प्रकार यजमान में प्राण और अपान को रखता है।

अष्टमीं विधत्ते—

तिस्रो देवीर्यजति, प्राणो वा अपानो व्यानस्तिस्रो देव्यस्ता एव तत्प्रीणाति
ता यजमाने दधाति ॥ इति ।

होता यक्षतिस्र इत्यादिमन्त्रेण प्रेषितः ‘आ नो यज्ञम्’^४ इति याज्यां पठेत् । इच्छा सर-
स्वती भारतीतिशब्दैरभिधेया देव्यो यथा तिस्र एवं प्राणापानव्याना अपि संख्यासाम्यात्
तिस्रो देव्यः ॥ .

[इला, सरस्वती और भारती नामक] तीन देवियों का यजन करता है। प्राण, अपान और व्यान ही तीन देवियाँ हैं। उन [याज्या मन्त्रों] से उन्हीं को सन्तुष्ट करता है; और उनको यजमान में रखता है।

नवमीं विधत्ते—

त्वष्टारं यजति, वाग्वै त्वष्टा वाग्धीदं सर्वं तोष्टीव वाचमेव तत्प्रीणाति वाचं यजमाने दधाति ॥ इति ।

होता यक्षत्वष्टारमिति मन्त्रेण प्रेषितो होता 'य इमे द्यावापृथिवी' इति याज्यां पठेत् । तक्षू त्वक्षू तनुकरण इत्यत्र त्वक्षीत्यादिधातोस्तपन्नः शब्दस्त्वष्टारं देवतामाचष्टे । वाचश्च तक्षणहेतुत्वाच्चष्टृत्वं तदेव वाग्धीत्यनेन स्पष्टी क्रियते । यस्मादिदं सर्वं जगद्वाक् ताष्टीव तक्षतीव यथा तक्षणेन काष्ठं प्रौढमपि सूक्ष्मं भवति । एवं महान्तोऽपि पर्वतादयोऽप्येनैव शब्देन गृह्यन्ते । तदेतज्जगत्तद्वन्मिव भवति ॥

त्वष्टा का यजन करता है। वाणी ही त्वष्टा है। वाणी ही मानो अखिल जगत् को काँट-छाँट करती है उस [याज्या पाठ] से वह वाणी को यजमान में सम्पादित करता है।

दशमीं विधत्ते—

वनस्पतिं यजति, प्राणो वै वनस्पतिः, प्राणमेव तत्प्रीणाति प्राणं यजमाने दधाति ॥ इति ।

होता यक्षद्वनस्पतिमिःयादिमन्त्रेण प्रेषित 'उपावसृजद्' इति याज्यां पठेत् । वनस्पति-जन्यफलानां प्राणावस्थितिहेतुत्वाद्वनस्पतेः प्राणत्वम् ॥

वनस्पति का यजन करता है। प्राण ही वनस्पति है। उस [याज्या] से वह प्राण को ही सन्तुष्ट करता है, और यजमान में प्राण को रखता है।

एकादशीं विधत्ते—

स्वाहाकृतीर्यजति, प्रतिष्ठा वै स्वाहाकृतयः प्रतिष्ठायामेव तद्यज्ञमन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ इति ।

होता यक्षदग्निं स्वाहेति मन्त्रेण प्रेषितः 'सद्यो जातः' इति याज्यां पठेत् । स्वाहाकृतीनामाहुतिसमाप्तिहेतुत्वात्प्रतिष्ठात्वं तन्मन्त्रपाठेनैवं यज्ञमन्ततः समाप्त्यवसरे प्रतिष्ठायामेव वैकल्यराहित्यरूपायां 'प्रतिष्ठापयति' ॥

१-२. ऋ० १०.११०. ९-१० ।

३. ऋ० १०.११०.११ ।

४. तै० ब्रा० ३.२ अनुवाके 'होता यक्षदग्निम्'—इत्यादयः एकादशप्रयाजविषया द्वादश मैत्रावरुण प्रैषमन्त्राः, तृतीये 'समिद्धो अद्य मनुषः'—इत्याद्याः द्वादश होतुर्याज्याश्च एतद् । ब्राह्मणवधिक्रमत् एव श्रुताः । माध्यन्दिन्यां च तथा आप्रियः २१.१२-२२, प्रयाजप्रैषमन्त्राश्च २१.२९-४० द्रष्टव्याः । 'तान्येकादशाप्रीसूक्तानि'—इत्यादि नैरुक्तम्, दुर्गाचार्यं कृतं तद्व्याख्यानं चेहालोच्यम् (८.३.७) ।

स्वाहाकृतियों का यजन करता है । प्रतिष्ठा ही स्वाहाकृतियाँ हैं । इस प्रकार वह प्रतिष्ठा में ही अन्ततः यज्ञ जो प्रतिष्ठित करता है ।

दशतो बहुविधानामाग्रीसूक्तानामान्नातत्वाद् विकल्पः स्याद् इत्याशङ्क्याधिकारिभेदेन व्यवस्थां विधत्ते—

ताभिर्यथऋष्याग्रीणीयाद्यद्यथऋष्याग्रीणाति^१,—यजमानमेव तद्वन्धुताया नोत्सृजति ॥ इति ।

‘नोत्सृजति’ न निःसारयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयपञ्चिकायाः प्रथमाध्याये (षष्ठाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥४॥ (४) [३४]

[दस से भी अधिक आग्री सूक्त हैं अतः विकल्प होने से व्यवस्था करते हैं कि—] ऋषियों के आनुवंशिक क्रमानुसार उन [मन्त्रों] के द्वारा यजन करना चाहिए । जो ऋषियों के क्रमानुसार यजन करता है वह उन [ऋषियों की] बन्धुता^१ से यजमान को नहीं हटाता है [अर्थात् यजमान से ऋषियों का सम्बन्ध बना रहता है] ।

॥ इस प्रकार षष्ठ अध्याय के चतुर्थ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥४॥

अथ पञ्चमः खण्डः

आग्नियो विधाय पर्यग्निकरणा ऋचो विधातुमादौ प्रैषमन्त्रं विधत्ते—

पर्यग्नये क्रियमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः ॥ इति ।

पर्यग्निकरणस्य स्वरूपम् आपस्तम्बो दर्शयति—‘आहवनीयादुल्लुमुकमादायाऽऽग्नीध्रः परि वाजपतिः^२ इति त्रिः प्रदक्षिणं पर्यग्निकरोति पशुम्^३ इति । एवं परितः क्रियमाणायाम्नये योग्या ऋचो हे मैत्रावरुण त्वमनुब्रूहि । अनेनैव मन्त्रेणाध्वर्युः प्रेषयेत् ॥

१. द्र० एकादश प्रयाजाः.....सर्वेषाम्’—इति आश्व० श्री० ३.२.१-८ । अत्र यथ-ऋषिपक्षे भगवता शौनकेनैषः श्लोक उक्तः—

‘कण्वाङ्गिरोऽगस्त्यशुनका विश्वामित्रोऽग्निरेव’ च ।

वसिष्ठः कश्यपो वाघ्न्यश्चो जमदग्निरथोत्तमः ॥ इति ।

तदेवम्—तत्र दशानां सूक्तानां प्रथमं कण्वानाम् ऋ० १.१३ । द्वितीयं तद्वर्जितानामङ्गिरसाम् ऋ० १.१४२ । तृतीयमगस्त्यानाम् ऋ० १.१८८ । चतुर्थं शुनकाम् ऋ० २.३ । पञ्चमं विश्वामित्राणाम् ऋ० ३.४ । षष्ठमग्नीणाम् ऋ० ५.५ । सप्तमं वसिष्ठानाम् ७.२ । अष्टमं कश्यपानाम् ऋ० ९.५ । नवमं वाघ्न्य-श्वानाम् ऋ० १०.७० । शुनकवाघ्न्यश्चवर्जितानां भृगूणां दशमम् ऋ० २.११० । यथर्षिपक्षे विवेकोऽयम् ॥

२. ऋ० ४.१५.३ ।

३. आप० श्री० ७.१५.२ ।

ii. ५ [vi. ५] 'पर्यग्नि [पशु के चारो ओर अग्नि घुमाने] के लिए मन्त्र का पाठ करो'—इस प्रकार [होता से] अध्वर्यु कहता है ।

मैत्रावरुणेनानुवक्तव्यास्तिस्र ऋचो विधत्ते—

'अग्निर्होता नो अध्वरे' इति तृचमग्नेयं गायत्रमन्वाह पर्यग्निक्रियमाणे स्वयैदैतं तद्देवतया स्वेन च्छन्दसा समर्धयति ॥ इति ।

पशोः परितोऽग्निरित्यस्मिन्नर्थे पर्यग्नीत्युच्यते । तस्मिन् क्रियमाणे तृचं मैत्रावरुणोऽनुब्रूयात् । तदाहाऽऽश्वलायनः—'प्रेषितो मैत्रावरुणोऽग्निर्होता न इति तृचं पर्यग्नयेऽन्वाह'^१ इति । तृचस्याऽऽदावग्निरित्युक्तत्वादानेयत्वं छन्दश्च तृचस्य गायत्रं परितः क्रियमाणोऽग्निरेव मन्त्रप्रतिपाद्योऽपि । स एवातः स्वयैव देवतयेत्युच्यते । अग्निगायत्र्योर्मुखजन्यत्व-साम्याच्छन्दसः स्वत्वम् । नोऽस्माकमध्वरे यज्ञेऽयमग्निर्होता यज्ञनिष्पादक इति तस्य पादस्यार्थः ॥

पर्यग्नि-करण के लिए 'अग्निर्होता' [=होता अग्नि हमारे यज्ञ में] इत्यादि अग्नि-देवताक, गायत्री छन्दस्क तृच का पाठ करता है । इस प्रकार उसी के देवता और उसी के छन्द के द्वारा वह यजमान इसको समृद्ध करता है ।

द्वितीयं पादमनूद्य व्याचष्टे—

वाजी सन्परिणीयत इति वाजिनमिव ह्येनं सन्तं परिणयन्ति इति ।

अयमग्निर्वाज्यस्रप्रदानेनान्नवान् गतिमान् वा तादृशः सन्नृत्विग्मिः पशोः परितो नीयते । तत्पादपाठेनैर्मर्गिन् वाजिनमेव सन्तमृत्विजः परितो नयन्ति ॥

'यह अग्नि अन्नवान् अथवा गतिमान् होकर ऋत्विजों के द्वारा पशु के चारों ओर ले जाया जाता है'—इस पाद के पाठ के द्वारा इस [अग्नि] को अन्नवान् के समान बनाते हुए ऋत्विज चारो तरफ ले जाते हैं ।

द्वितीयस्या ऋचः पूर्वार्धमनूद्य तात्पर्यं दर्शयति—

परित्रिविष्ट्यध्वरं यात्यग्नी रथीरिवेति^२ एष हि रथीरिवाध्वरं परि-याति ॥ इति ।

'अग्नि रथी के समान यज्ञ के चारों ओर जाता है'—क्योंकि यह रथी के समान यज्ञ के चारों ओर जाता है ।

तृतीयस्या ऋचः प्रथमपादमनूद्य व्याचष्टे—

परि वाजपतिः कविरिति^३ एष हि वाजानां पतिः ॥ इति ।

१. ऋ० ४.१५.१-३ ।

२. आश्व० श्रौ० ३.२.९ ।

३. ऋ० ४.१५.२ ।

४. ऋ० ४.१५.३ ।

‘कविः’ अनूचानः । ‘ये वा अनूचानास्ते कवयः’ इति श्रुतेः^१ । तादृशोऽग्निर्वाज-
पतिरन्नस्वामी । एष हीत्यादिना तदर्थप्रसिद्धिरुच्यते । अन्नभक्षकत्वाद् वाजपतिः ॥

‘अन्न का स्वामी, मेधावी अग्नि चारों ओर जाता है’ क्योंकि [अन्न का भक्षक होने
से] यह अन्न का स्वामी है ।

अथ होतारं प्रति मैत्रावरुणप्रैषार्थं मैत्रावरुणं प्रत्यध्वर्योः प्रैषमन्त्रं विधत्ते—

अत उपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्याहाध्वर्युः ॥ इति ।

अतः पर्यग्निकरणानुवचनाद्ब्रह्मध्वर्युरुपप्रेष्येत्यादिकं प्रैषमन्त्रं पठेत् । होतर्देवेभ्यो
हवींष्युपप्रेष्य प्रेरयेति तस्यार्थः । अत्र मैत्रावरुणस्य होतृसमीपे वरणीयत्वाद्धोतृशब्द
उपलक्षकः । तथा सति मैत्रावरुणं प्रत्यध्वर्योर्मन्त्रो भविष्यति ॥

[पर्यग्निकरण के अनुवचन के बाद] अब अध्वर्यु कहता है कि ‘हे होता, देवों के
हव्य के लिए निर्देश दो ।’ इस प्रकार अध्वर्यु को मैत्रावरुण के प्रति प्रैषमन्त्र पढ़ना
चाहिए [यहाँ मैत्रावरुण का होता के समीप वरण होने से ‘होतृ’ शब्द मैत्रावरुण का
उपलक्षक है] ।

अथ मैत्रावरुणेन पठनीयं मन्त्रं विधत्ते—

अजैदग्निरसनद्वाजमिति मैत्रावरुण उपप्रेषं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

अत्र शामित्रदेशं प्रति नीयमानस्य पशोः पुरतो य उल्मुकाकारोऽग्निरगच्छति सोऽग्नि-
रजैज्जयतु । पशोः पुरस्तादग्नेर्गमनं शाखान्तरे श्रूयते—‘अग्निना पुरस्तादेति रक्षसाम-
पहत्यै’ इति । तस्याग्नेर्जयो नाम हविःसंपादनसामर्थ्यं सोऽग्निर्वाजमन्नं हविलक्षणमसन्तु ।
अस्य मन्त्रस्यान्तः ‘उपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य’ इति श्रूयते ।^२ यत्ते होतारं प्रति मैत्रा-
वरुणो मुख्यस्याध्वर्युप्रैष्यस्य समीपवर्तित्वादयमुपप्रेष्यः ॥

[शामित्र नामक स्थान के प्रति लाए जाने वाले पशु के सामने जो उल्मुक के आकार
का अग्नि है उस] ‘अग्नि की विजय हो । अग्नि हविरूप अन्न का भक्षण करे’—इस
प्रकार मैत्रावरुण उपप्रेष का प्रतिपादन करता है । [‘उपप्रेष’ इसलिए है क्योंकि होता
के समीप में रहने वाले मैत्रावरुण के प्रति प्रैष है] ।

अत्र ब्रह्मवादिनां चोद्यं वैयधिकरण्यरूपमुद्भावयति—

तदाहुर्दध्वर्युर्होतारमुपप्रेष्यत्यथ कस्मान् मैत्रावरुण उपप्रेषं प्रतिपद्यत
इति ॥ इति ।

अध्वर्युप्रयुक्ते मन्त्रे होतुः संबोधितत्वान्मैत्रावरुणस्य मन्त्रपाठे वैयधिकरण्यम् ॥

१. ‘एते वै कवयो यदृषयः’—इति शत० ब्रा० १.४.२.८ ।

२. तै० सं० ६.३.८.२ ।

३. सोऽयं मन्त्रः—‘अजैदग्निः असनद् वाजं नि देवो देवेभ्यो हव्यवाद् प्राञ्जोभि-
हिन्वानः घेनाभिः कल्पमानः यज्ञस्यायुः प्रतिरन् उपप्रेष्य होतः हव्या देवेभ्यः’—
इति तै० ब्रा० ३.६.५.१ ।

यहां ब्रह्मवादी कहते हैं कि जब अध्वर्यु ने होता को उपप्रैष बोलने को कहा था तो मैत्रावरुण ने क्यों उपप्रैष का प्रतिपादन किया ?

तस्य चोद्यस्य परिहारं दर्शयति—

मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो, वाग्यज्ञस्य होता, मनसा वा इषिता वागवदति, यां ह्यन्यमना वाचं वदत्यसुर्या वै सा वागदेवजुष्टा तद्यन्मैत्रावरुण उपप्रैषं प्रतिपद्यते मनसैव तद्वाचमीरयति तन्मनसेरितया वाचा देवेभ्यो हव्यं संपादयति ॥ ५ ॥ इति ।

यज्ञपुरुषस्य मैत्रावरुणो मनःस्थानीयो होता तु वाक्स्थानीयः । लोके हि मनसैव प्रेरिता वाक्शब्दमुच्चारयति । यदा त्वन्यमनस्कः पुरुषो वाचं ब्रूते सा वागसुर्याऽसुराणां प्रिया न तु देवजुष्टा देवानां न प्रिया । तथा सति यदि मैत्रावरुणः प्रथममुपप्रैषं ब्रूते । मनसैव वाक्प्रेरिता भवति । ततो मनसा प्रेरितया वाचा देवेभ्यो हव्यं संपादितं भवति । अन्यथा तद्विरसुरेभ्यः संपादितं स्यात् । तस्मादध्वर्युणा होतरित्येवं संबोधितेऽपि मैत्रावरुणोक्तप्रैषपूर्वकमेव होतृवचनं युक्तम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयपञ्चिकायाः प्रथमाध्याये (षष्ठाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥५॥ (५) [३५]

मैत्रावरुण यज्ञ [पुरुष] का मन है और होता यज्ञ [पुरुष] की वाणी है । वस्तुतः लोक में मन से ही प्रेरित होकर वाणी शब्द का उच्चारण करती है । जो अन्यमनस्क होकर वाणी को बोलता है, तो वह वाणी आसुरी होती है; और वह देवताओं को प्रिय नहीं होती । अतः जो मैत्रावरुण उपप्रैष का प्रतिपादन करता है वह मन से ही उस वाणी को प्रेरित करता है, और उस मन से प्रेरित वाणी के द्वारा देवताओं के लिए हव्य का सम्पादन करता है ।

॥ इस प्रकार छठवें अध्याय में पाँचवे खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः खण्डः

मैत्रावरुणोपप्रैषादूर्ध्वं होतुरग्निगुप्रैषो बौधायनेन दर्शितः—'यदा जानात्युपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इति तं मैत्रावरुणः प्रेष्यत्यजैदग्निरित्यथ होताऽग्निगुमन्वाह दैव्याः शमितारः' इति । अग्निगुः कश्चिद्देवः पशुविशसनस्य कर्ता तं प्रति होता दैव्याः शमितार इत्यादिकं प्रैषमन्त्रमनुब्रूयादिति तस्य सूत्रवाक्यस्यार्थः ॥

तमिमं सूत्रोक्तमन्त्रं विधत्ते—

दैव्याः शमितार आरभध्वमुत मनुष्या इत्याह ॥ इति ।

१. 'सूक्तोक्तमर्थ' इति वा पाठः ।

२. तै० सं० ३.६.६ । एष चाग्निगुप्रैषमन्त्रोऽन्यशाखीय इति कल्पकारेण प्रपठ्य विहितः (आश्व० ३.३.१) ।

हे दैव्या देवसंबन्धिनः शमितारः पशुविशसनकारिण आरम्भं विशसनस्योपक्रमं कृत्वा मनुष्या अपि मनुष्यरूपा अपि शमितार आरम्भमित्यादिकमग्निगुप्त्रैषमन्त्रं होता पठेत् ॥

ii. ६ [vi ६] 'देव सम्बन्धी पशु को हिंसा करने वाले और मनुष्य सम्बन्धी पशु की हिंसा करने वाले मारने का उपक्रम आरम्भ करो—इस प्रकार होता कहता है ।

यथोक्तमन्त्रस्य प्रथमपादं व्याचष्टे—

ये चैव देवानां शमितारो ये च मनुष्याणां तानेव तत्संशस्ति ॥ इति ।

तत्तेन प्रथमपादभागेन द्विविधजातीयाञ्चमितृन् प्रेरयति ॥

देवताओं के मध्य जो वध करने वाले हैं और जो मनुष्यों के बीच [पशुमेघ करने वाले] हैं उन्हीं को उस [प्रथम पाद के] द्वारा प्रेरित करता है ।

मन्त्रस्य द्वितीयभागमनुवदति—

उपनयत मेध्या दुर आशासाना मेघपतिभ्यां मेधमिति ॥ इति ॥

प्रारम्भे किं कर्तव्यमिति चेत्; तदुच्यते—मेध्या मेघार्हा दुरो द्वारो हविर्मागन् विशसनहेतीर्वोपनयत संनिधाप्यत; मेघपतिभ्यां यज्ञस्वामिपत्नीयजमानार्थमग्नीषोमदेवतार्थं वा मेघं यज्ञमाशासानाः प्रार्थयमाना हे शमितारो यूयमुपनयत ॥

यज्ञ के स्वामी यजमान और उसकी पत्नी के लिए [अथवा अग्नि और सोमदेव के लिए] यज्ञ की प्रार्थना करने वाले हे शमिता [= मारने वाले] तुम मेघ पशु रूप हवि को [अथवा वधार्थ-आयुध] लाओ ।

अत्र मेघशब्दं मेघपतिशब्दं च व्याचष्टे—

पशुर्वै मेधो यजमानो मेघपतिर्यजमानमेव तत्स्वेन मेधेन समर्धयति ॥ इति ।

[यहाँ मेघ और मेघपति शब्द का अर्थ है]—पशु ही मेघ [= बलि] है और यजमान मेघपति [= यज्ञ का स्वामी] है । वस्तुतः इस प्रकार होता यजमान को उसी के मेघ से समृद्ध करता है ।

मतान्तरानुसारेण मेघपतिशब्दस्यार्थं दर्शयति—

अथो खत्वाहुयस्यै वाव कस्यै च देवतायै पशुरालभ्यते सैव मेघपतिरिति ॥ इति ।

अथवा इस सन्दर्भ में अन्य ब्रह्मवादी कहते हैं कि जिस किसी देवता के लिए पशु का आलम्भन किया जाता है वही यज्ञ का स्वामी है ।

अस्तु मेघपतिशब्दो देवतापरस्तावता च को लाभ इत्याशङ्क्याऽऽह—

स यज्ञो कदेवत्यः पशुः स्यान्मेघपतय इति ब्रूयाद् यदि द्विदेवत्यो मेघपतिभ्यामिति यदि बहुदेवत्यो मेघपतिभ्य इत्येतदेवं स्थितम् ॥ इति ।

[देवता परक मेघपति शब्द से लाभ यह है कि] यदि एक देवता के लिए पशु हो तो 'मेघपतये' [मेघपति के लिए च० एक०] कहना चाहिए। यदि दो देवता के लिए पशु हो तो 'मेघपतिभ्याम्' [च० द्वि०]; और यदि बहुत से देवों के लिए पशु हो तो 'मेघपतिभ्यः' [च० बहु०] कहना चाहिए। यही नियम है।

तृतीयभागमनुवदति—

प्रास्मा अग्निं भरतेति ॥ इति ।

अस्मै पञ्चर्थं हे शमितारोऽग्निं प्रभरत प्रथमं नयत ॥

इस पशु के लिए हे शमिताओं, पहले अग्नि लाओ।

अग्नेः प्रथमतो नयनमुपपादयितुमाख्यायिकामाह—

पशुर्वै नीयमानः स मृत्युं प्रापश्यत् स देवान्नान्वकामयतैतुं तं देवा अब्रु-
वन्नेहि स्वर्गं वै त्वा लोकं गमयिष्याम इति स तथेत्यब्रवीत् तस्य वै मे
युष्माकमेकः पुरस्तादैत्विति तथेति तस्याग्निः पुरस्तादैत् सोऽग्निमनु
प्राच्यवत ॥ इति ।

शामित्रदेशं प्रति नीयमानः पशुः प्रत्यक्षेण मृत्युं दृष्टवान् । ततः स पशुर्देवानन्वेतुं
नान्वकामयताऽऽगन्तुं नैच्छत् । ततो देवाः पशुं प्रत्येवमब्रुवन् हे पशो त्वमागच्छ, त्वया
सह वयं सर्वे स्वर्गं गच्छाम इति । पशुश्च तदङ्गीकृत्य देवान् प्रत्येवमब्रवीत्, युष्माकं मध्ये
कश्चिद्देवो मम पुरस्ताद् गच्छत्विति । तद्वचनमङ्गीकृत्याग्निर्देवस्तस्य पशोः पुरस्ताद्-
गच्छत् । ततः स पशुस्तमग्निमनु स्वयमपि तुष्टः सन्प्रकर्षेणागच्छत् । तस्मादग्निं
प्रभरतेत्येतद्युक्तम् ॥

जब पशु को [शामित्र देश के प्रति] ले जाया जा रहा था तो उसे सामने मृत्यु
दिखाई दी तब उसने देवताओं का अनुगमन नहीं करना चाहा। तब देवों ने उससे कहा—
आओ, हम सभी तुम्हारे साथ स्वर्ग लोक को चलेंगे। उसने कहा—अच्छा, किन्तु तुम
लोगों में से एक मेरे आगे चले। उन्होंने कहा—अच्छा; और अग्नि उसके आगे चले एवं
वह अग्नि के पीछे चला [इस लिए पहले अग्नि को लाना चाहिए] ।

उक्तमर्थं लोकप्रसिद्धया ब्रूयति—

तस्मादाहुराग्नेयो वाव सर्वः पशुरग्निं हि सोऽनु प्राच्यवतेति ॥ इति ।

यस्मादग्निमनु पशुः प्रागच्छत् तस्मादाग्नेयः सर्वः पशुरित्येवं याज्ञिकलोकप्रसिद्धिः ।
अत एव सर्वं पशुमग्नी जुह्वति ॥

क्योंकि उस [पशु] ने अग्नि का अनुसरण किया इसलिए सभी पशु अग्नि से
सम्बन्धित कहे जाते हैं ।

यस्मादेवं प्रसिद्धिस्तस्मादेव कारणात् पशोः पुरस्तादग्निं नयेयुरित्येतमर्थं प्रसङ्गाद् विधत्ते—

तस्माद् वस्याग्निं पुरस्ताद्धरन्ति ॥ इति ।

तस्मादु तस्मादेव ॥

इसीलिए अग्नि को पहले ले जाते हैं ।

चतुर्थभागमनूद्य व्याचष्टे—

स्तृणीत बहिरित्योषध्यात्मा वै पशुः पशुमेव तत्सर्वात्मानं करोति ॥ इति ।

संज्ञपनस्थानं नीतस्य पशोरधस्तादुपाकरणसाधनयोर्बाहिषोरन्यतरदबहिर्हे शमितार उपक्षिपत । पशुभक्षितानामोषधीनां पश्ववयवत्वेन परिणतत्वात् पशोरोषध्यात्मत्वम्, अतस्तद्भागपाठेन पशुं सर्वाोषध्यात्मानं करोति ॥

हे शमिताओ 'कुश को बिछा दो'-[पशु भक्षित वनस्पतियां पशु के अवयव के रूप में परिणत होने से] पशु ओषध्यात्मक है । वस्तुतः इस प्रकार पशु को ही वह सर्वात्मक [पूर्णाङ्ग] बनाता है ।

पञ्चमभागमनूद्य व्याचष्टे—

अन्वेनं माता मन्यतामनु पिताऽनुभ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्य इति जनित्रैरेवैनं तत्समनुमतमालभन्ते ॥ इति ।

संज्ञप्यमानमेनं पशुं मात्रादयोऽङ्गी कुर्वताम् । समाने गर्भे भवः सगर्भ्य एकोदरो भ्रातृविशेषणमेतत्, समाने यूथे भवः सयूथ्यः पशुसमूहाद् व्यावर्तकविशेषणमेतत् । तद्भागपाठेनैनं पशुं जनित्रैस्तज्जन्मसंबन्धिभिः पश्वन्तरैरनुज्ञातं कृत्वा पश्चादालभन्ते ॥

इस [संज्ञपनीय पशु] की माता अनुज्ञा करे, इसका पिता, इसका सहोदर भ्राता और इसके समूह के मित्र अनुज्ञा प्रदान करें; वस्तुतः इस प्रकार इसके जन्म से सम्बन्धित अन्य पशुओं की अनुज्ञा लेकर ही इसका अलम्भन किया जाता है ।

षष्ठं भागमनूद्य व्याचष्टे—

उदीचीनां अस्य पशो निधत्तात् सूर्यं चक्षुर्गमयताद् वातं प्राणमन्ववसृजता-
दन्तरिक्षमसुं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमित्येष्वेवैनं तल्लोकेष्वा-
बध्नाति ॥ इति ।

संज्ञप्यमानस्य पशोः पदः पादानुदीचीनानुत्तरदिग्गतान्निधत्तात् स्थापयत । चक्षु-
रिन्द्रियं सूर्यदेवतां प्रापयत । प्राणं वायुदेवतां प्रत्यन्ववसृजतात् प्रापयत । असुं जीव-
मन्तरिक्षं प्रापयत । श्रोत्रं दिग्देवतां प्रापयत । शरीरं पृथिवीं प्रापयत । तद्भागपाठेनैनं पशुमेष्वेव यथोक्तदेवतासंबन्धिषु लोकेषु स्थापयति ॥

इसके पैरों को उत्तर की ओर स्थापित करो, चक्षु सूर्य देवता को प्राप्त कराए, प्राण वायुदेवता के प्रति छोड़े, जीव अन्तरिक्ष के लिए, कान दिशाओं के लिए और शरीर पृथ्वी के लिए [छोड़े] । वस्तुतः इस प्रकार उस [भाग] के पाठ से इस [पशु] को उन [उन देवताओं] के लोकों में स्थापित करता है ।

सप्तमभागमनुद्य व्याचष्टे—

एकधाऽस्य त्वचमाच्छद्यतात् पुरा नाभ्या अपि शसो वपामुत्खिदतादन्तरेवो-
ष्माणं वारयध्वादिति पशुष्वेव तत्प्राणान् दधाति ॥ इति ।

एकधैकविधया विच्छेदराहित्येनास्य त्वचमाच्छद्यतात्समन्ताच्छिन्नां कुस्त । नाभ्या अपि शसश्छेदात् पूर्वमेव वपामुत्खिदतादुद्धरत । ऊष्माणमुच्छ्वासमन्तरेव वारयध्वाग्नि-
वारयत पिहितास्यं संज्ञपयतेत्यर्थः । तद्भागपाठेन पशुष्वेव प्राणान् संपादयति ॥

‘इसकी सम्पूर्ण त्वचा को [विच्छेदरहित] चारों ओर से उचाड़ लो और नाभि काटने से पूर्व ही वपा अर्थात् अतड़ियों को निकाल लो । इसकी साँस को [मुँह बन्द करके] भीतर ही रोक लो [अर्थात् मुँह बन्द करके संज्ञपन करे]—इस प्रकार होता उस [भाग] के पाठ से पशुओं में ही प्राणों को संपादित करता है ।

अष्टमभागमनुद्य व्याचष्टे—

श्येनमस्य वक्षः कृणुतात् प्रशसा बाहू, शला दोषणी, कश्यपेवांसाऽच्छिद्रे
श्रोणी, कवषोरू स्नेकपर्णाऽष्टोवन्ता षड्विंशतिरस्य वड्क्रयस्ता अनुष्ठयो-
च्यावयताद् गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतादित्यङ्गान्येवास्य तद्गात्राणि
प्रीणाति ॥ इति ।

श्येनं श्येनाकृतिकमस्य पशोर्वक्षः कुस्त । बाहू प्रशसा प्रकृष्टच्छेदनी कुस्त । दोषणी प्रकोष्ठी शला कृणुताच्छलाकाकारौ कुस्त । उभावप्यसौ कश्यपाकारौ कुस्त । श्रोणी उभे अप्यच्छिद्रे धनूने कुस्त । कवषोरू कवषाकारावूरू स्नेकपर्णा करवीरपत्राकारा-
वष्ठीवन्तावूरू मूलयुक्तौ कुस्त । अस्य पशोर्वड्क्रयो वक्राणि पार्श्वास्थीनि षड्विंशति-
मवन्ति । ताः सर्वा अनुष्ठयानुक्रमेण स्वस्थानगतान्युच्यावयतोद्धरत । गात्रं गात्रं सर्वमप्यदनीयमङ्गमनूनं कृणुतादविकलं कुस्त । तद्भागपाठे तस्य पशोरङ्गान्येवावयव-
रूपाण्येव गात्राणि प्रीणाति । गात्रशब्दः शरीरे तदवयवे च वर्तते । अतोऽत्रावयव-
विवक्षां द्योतयितुमङ्गानीति निर्देशः ॥

‘इसके वक्ष को श्येन [= बाज] पक्षी को आकृति का कर दो । इसकी दोनों भुजाओं को प्रशस [= कृहड़ा] की आकृति का, इसके प्रकोष्ठों [पीछे के दोनों पैरों] को भाले की नोक की आकृति का, इसके कन्धों को कच्छपों की आकृति का, श्रोणी [कूल्हों] को छिन्नरहित, जाघों को कवष [= ढाल या door leaves] के आकार का, दोनों घुटनों को स्नेक वृक्ष [करवीर या कनेर] के पत्तों के आकार का करो । इस पशु

की पसली की छब्बीस हड्डियाँ हैं उन्हें अनुक्रम से उनके अपने स्थान से निकाल लो । इस प्रकार इसके अंग अंग को पूरा रखो अर्थात् सभी अंगों को ऐसा निकाले कि वे परिपूर्ण रहें ।'—इस प्रकार उस [भाग के पाठ] के द्वारा इस पशु के शरीर के अवयवरूपी अङ्गों को सन्तुष्ट करता है ।

नवमभागमनूद्य व्याचष्टे—

ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतादित्याहौषधं वा ऊवध्यमियं वा ओषधीनां प्रतिष्ठा, तदेनत्स्वायामेव प्रतिष्ठायामन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ इति ।

ऊवध्यगोहं पुरीषगूहनस्थानं पार्थिवं खनतात्पृथिवीसंबन्धमेव खनत । अत्रोवध्य-
शब्देनौषधमेवोच्यते, पुरीषस्य पशुमक्षितस्यौषधिविकारत्वात् । ओषधीनां चेत्येव भूमिः
प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । तत्तथा सत्येनमूवध्यं स्वकीयायामेव प्रतिष्ठायाम् भूमिरूपायामन्ततः
पशुविशसनान्ते प्रतिष्ठापयति ॥

अत्र भीमांसा—नवमाध्यष्टे चिन्तितम्—

अविकारो विकारो वा स्यान्मेधपतिशब्दयोः ।

विकारे स्वामिदेवार्थ एकार्थो वाऽन्तिमेऽपि किम् ॥

स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा स्यादन्याय्यत्वतोऽग्रिमः ।

अर्थभेदाद्विकारोऽत्र द्वावर्थौ शब्दयोर्द्वयोः ॥

मन्त्रैक्यादर्थ एकोऽत्र स्वाम्यस्मिञ्जायया द्विता ।

देवार्थाशीर्देव एकोऽधिष्ठाने द्वे द्विधेरणम् ॥

अग्निगुप्रैषनिगदस्य^१ आदाविदमाम्नायते—'दैव्याः क्षमितार आरमध्वमुत मनुष्या ।
उपनयत मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्' इति । शास्त्रान्तरे तु 'मेधपतये
मेधमिति । अयमर्थः—क्षमितारः पशुघातिनो द्विविधाः—दैव्या मानुषाश्च, तानुभयाच्च
संबोध्य होता कर्तव्यविशेषान्निदिशति—'प्रारम्भः कर्तव्यः । मेधो यज्ञः, तद्योग्यान्दुरः
पदार्थान्निहाहेतूनिहाऽऽनयत । किं कुर्वन्तः ? यज्ञपतिभ्यां यज्ञपतये वा यज्ञमाशासानाः'
इति । तत्रैकवचनान्तस्य द्विवचनान्तस्य च मेधपतिशब्दस्य बहुपशुयुक्तासु
विकृतिष्वनूहः, ऊहो वेति संशयः । ऊहपक्षेऽपि किमेकवचनान्तस्य यज्ञमानोऽर्थः, द्विवचना-
न्तस्याग्नीषोमौ देवते इत्येवमर्थभेदः । किं वा शब्दद्वयस्यैक एवार्थ इति संशयः ।

१. जै० न्या० वि० १.३.१२.३२-४० ।

२. परसम्बोधनार्थाः मन्त्रा निगदाः । ते च यजुष्येव; 'यजुषि वा तदरूपत्वात्'—
इत्यादुक्तेः [जै० सू० २.१.१३.४०-४५] । अध्वर्युप्रैषनिगदमन्त्रं तु तैत्तिरीयाः
समामनन्ति (तै० ब्रा० ३.६.६.१-४) 'अथ होताअग्निगुमन्वाह दैव्या क्षमितार इति'
इति च तत्कल्पः ।

३. तै० ब्रा० ३.६.६ ।

एकार्थत्वपक्षेऽपि यजमान एवार्थः, देवतैव वेति संशयः । अत्राग्नीषोमीये पशौ यजमानः, अग्नीषोमी चेति त्रयो मेघस्य पतयस्तेष्वेकवचनस्य द्विवचनस्य चान्यायनिगदत्वेन प्रकृता-
वविवक्षितस्य वचनस्य विकृतावनूह इत्याद्यः पक्षः । प्रकृतौ समवेतार्थत्वे संपादयितुं शक्ये
सत्यन्यायनिगदत्वाभावाद् विकृतावनूहः कर्तव्य इति द्वितीयः पक्षः । अस्मिन् द्वितीयपक्षेऽपि
प्रकृतानुपपत्त्यस्तप्रकारेणार्थभेदाद् विकृतिषु द्विवचनयजमानयुक्तास्वहीनादिषु यजमानानुसारे-
णैकवचनान्त ऊहनीयः । अनेकपशुयुक्तासु विकृतिषु देवतानुसारेण द्विवचनान्त ऊहनीयः ।
सोऽयं शाखाविकल्पेन प्रथमः पक्षः । शाखाभेदेन पाठभेदेऽपि मन्त्रभेदाभावादर्थभेदो न
युक्तः । किं त्वेक एवार्थ इति पक्षान्तरम् । तदाऽपि देवतायाः संप्रदानत्वेन स्वामित्वा-
भावान्मेघपतिशब्दयोग्यता नास्तीति यजमान एव तच्छब्दार्थः । तस्मिन् यजमान स्वत
एकत्वं जायया सह द्वित्वमित्येकवचनद्विवचने उभे अपि समवेतार्थे । ततो यजमानद्वयोपेतायां
विकृतावेकवचनान्तो द्वित्वेनोहनीयः । द्विवचनान्तो बहुत्वेनेति पूर्वं पक्षः । मेघस्य यज-
मानार्थत्वं नैवाऽऽशासनीयम् । तस्य सिद्धत्वात् । देवतार्थत्वं त्वाशासनीयम् । ततो
मेघमाशासानः इत्येतद्देवतायां समवेतार्थम् । संप्रदानस्याप्युद्देश्यत्वेन प्राधान्यान्मेघपतित्व-
मविरुद्धम् । देवत्वाकारेणैकत्वादग्नित्वसोमत्वाकारेण द्वित्वाच्चैकवचनद्विवचने उपपन्ने ।
तस्माद्देवतानुसारेण विकृतावनूह इति सिद्धान्ताः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“आदित्येष्वेकवाच्येष ऊहो नो वोह्यतेऽन्यवत् ।

गणार्थत्वादनूहोऽतो विकल्पः प्रकृताविव” ॥^१

प्रजापशुसंपत्तिकामस्य बहुदेवत्यः पशुराम्नायते—“यः कामयेत्....प्रथेयं पशुभिः प्र
प्रजया जायेयेति स एतामवि वशामादित्येभ्यः कामायाऽऽलभेत्”^२ इति । वशा वन्ध्या,
कामाय कामुकेभ्य इत्यर्थः । अत्र चोदकप्राप्तो मेघपतय इत्येकवचनान्तः शब्द आदित्यानां
बहुत्वाद् बहुवचनान्तत्वेनोहनीयः । यथा मेघपतिभ्यामिति द्विवचनान्त ऊह्यते । यथा वा
प्रास्मा इत्येकवचनान्त ऊह्यते^३ तद्वदिति चेत् । मैवम् । प्रकृतावग्नीषोमयोगर्णैकत्वमेक-
वचनान्तो ब्रूते । आदित्यानामपि गणैकत्वं समानमित्यनूहः । तस्मादविकृत एकवचनान्त
इतरेण सह प्रकृताविवात्रापि विकल्प्यते ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“कृष्णग्रीवादिकेऽनूह ऊहो वा नास्य पूर्ववत् ।

देवत्वं न गणस्यात ऊहो बह्विमिधित्सया” ॥^४

१. जै० न्या० वि० ९.३.१३.४१-४२ ।

२. तै० सं० २.१.२.३ ।

३. ‘मेघपतिभ्याम्’—इति २७१ पृ० १४ पं० ।

४. ‘प्रास्मै’—इति च तत्रैव ।

५. जै० न्या० वि० ९.३.१४-४३ ।

यूपैकादशिन्याम्^१ अग्न्यादिदेवताकाः पशव आम्नाताः—प्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति । मिथुनं सारस्वत्या करोति । रेतः सौम्येन दधाति । प्रजनयति पौष्णेन^२ इत्यादिना । ते च स्वनामभिरन्यत्राऽऽम्नाताः—‘आग्नेयः कृष्णग्रीवः । सारस्वती मेघी । बभ्रुः सौम्यः । पौष्णः श्यामः’^३ इत्यादिना । तत्रास्यैकवचनान्तस्य मेघपतिशब्दस्याऽऽदित्येष्विव नोह इति चेत् । मैवम्, वैषम्यात् । आदित्यगणस्य तत्रदेवत्वम्, इह त्वेकैकस्य पृथग्देवत्वम् । अतो बहून्देवानभिधातुं बहुवचनान्तत्वमूहनीयम् ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

द्विपश्वोश्चक्षुराद्यूहो न वोहः पशुभेदतः ।

तेजोमात्रस्य सूर्यादावेकीभावादनुहनम्^४ ॥

अग्नीषोमीयपशावध्रिगुप्रैवे पशुसंबन्धचक्षुरादीनां सूर्यादिसंसर्गं आम्नायते—‘सूर्यं चक्षुर्गम्यतात् वातं प्राणमन्ववसृजतात् ? दिशः श्रोत्रम्’ इत्यादि । ‘मैत्रं’ श्वेतमालभेत, वारुणं कृष्णमिति^५ विहितयोर्द्व्यंशेः पश्वोर्मन्त्रगताश्चक्षुरादिशब्दा द्विवचनान्तत्वेनोहनीयाः । कुतः—पशुभेदेन चक्षुरादीनां भेदादिति चेत् । मैवम् । न खल्वत्रेन्द्रियाधिष्ठानं शरीरगत-गोलकं चक्षुःशब्देन विवक्षितम् । तद्विवक्षायामेकस्मिन्नपि पशौ गोलकभेदादेकवचनान्तचक्षुः-शब्दस्यानन्वयप्रसङ्गाद्, गोलकस्य सूर्यादिप्राप्त्यसंभवाच्च । यत्तु रूपदर्शनादिसामर्थ्य-लक्षणं तेजोमात्रम्, तदत्र चक्षुरादिशब्दैर्विवक्षितम् । तच्च पश्वनेकत्वेऽपि ततो निर्गत्य सूर्यादावेकीभूतत्वात् समुद्रप्रविष्टनदीवन्न भेदेनावतिष्ठते । तस्मान्नास्त्यूहः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

एकघेत्यविकारः स्यादभ्यासो वा सहत्वतः ।

आद्यो मैवं प्राकृतस्य सकृत्त्वस्योचितत्वतः^६ ॥

तस्मिन्नेवाध्रिगुप्रैवे श्रूयते—‘एकधाऽस्य त्वचमाच्छथतात्’^७ इति । छिन्धीत्यर्थः । तत्र द्वयोः पश्वोरेकघेत्यस्य शब्दस्य नास्ति विकारः । कुतः ? तस्य शब्दस्येह सहत्व-

१. अग्निष्टोमे स्तोमायनसंज्ञा विकल्पत आग्नेय-सारस्वत-सौम्य-पौष्ण-बार्हस्पत्य-वैश्वदेव-ऐन्द्र-मास्तैन्द्राग्न-सावित्र-वारुणाः सवनीया पशवो भवन्ति । तेषामेकादशानां नियोजनार्थमेक एव यूपः’ प्रतिपशु एकैको वा यूपो भवति । एकादशानां वर्गं एकादशिनी, तस्याम्; तस्मिन् पक्षे इति यावत् [कात्या० श्रौ० ८.८.६, २६] एषा तु यूपैकादशिनी शतपथे (३.८.५) ‘प्रजापतिर्वै प्रजाः ससृजानः’—इत्याख्यानपूर्विका विहिता; तथा तै० सहितायां च ‘प्रजापतिः प्रजा असृजत’—इत्यादिना (६.६.५) ।

३. वा० सं० २९.५८ ।

५. तै० ब्रा० ३.६.६.२ ।

७. जै० न्या० वि० ९.३.११.२९-३१ ।

२. तै० सं० ६.६.५.१ ।

४. जै० न्या० वि० ९.३.१०.२७, २८ ।

६. तै० सं० २.१.९.२ ।

८. तै० ब्रा० ३.६.६.२ ।

वाचित्वात्;—‘एकधा गाः पाययति’ इत्यत्र यौगपद्ये प्रयोगदर्शनात् । पञ्चनेकत्वेऽपि त्वगु-
त्पाटनस्यैककालीनत्वं बहुपुरुषकर्तृत्वं च घटत इति प्राप्ते, ब्रूमः—प्रकृतावेकस्मिन्पशौ
यौगपदलक्षणोऽर्थो न संभवति ततः सकृत्त्वं तस्य शब्दस्यार्थः—त्वगियमवयवशो बहु-
कृत्वो न च्छेत्तव्या किंतु सर्वाऽपि सकृदेकप्रयत्नेनेत्युक्तं भवति । यत्प्रकृतौ सकृत्त्वं, तदेव
विकृतावुचितम् । ततः प्रतिपशु सकृत्त्वमभिधातुम् ‘एकधा’ इत्ययं मन्त्रोऽभ्यसितव्यः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

सादृश्यमुत साकल्यं श्येनाद्युक्तौ विवक्षितम् ।

प्रसिद्धसंनिधेराद्यस्तत्सत्त्वादखिलोद्धृतिः^१ ॥

अग्निगुप्त्रे वचनमेतदाम्नायते—‘श्येनमस्य वक्षः कृणुतात्’ इति । तत्र—यथा ‘अमी
पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्ताम्’ इत्युक्ते प्रसिद्धसिंहसंनिधानात्पिष्टपिण्डेषु सिंहसादृश्यं कर्तव्यतया
प्रतीयते, तथैव अस्य पशोर्वक्षः श्येनं कृणुतात् इत्यत्र श्येनसादृश्यं वक्षसि कर्तव्यतया प्रतीयते ।
ततो वक्षः उद्धृत्य कर्तनाद्युपायेन पक्षचरणचञ्च्वादिकं संपाद्य श्येनसंस्थानं कर्तव्यमिति
प्राप्ते, ब्रूमः—वक्षसि श्येनसादृश्यं स्वत एव पूर्वमस्ति । ततो यथा ‘तन्न नश्यति तथा
साकल्येनोद्धरणीयम्’ इति विवक्षया श्येनशब्दः प्रयुज्यते । तथा सति हविरविकलं भवति ।
अंसादिष्वनेनैव न्यायेन साकल्यविवक्षया तत्तद्रूपकोक्तिर्द्रष्टव्या^२ । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते—
‘गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात्’^३ इति ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

प्रशसेत्यसिरर्थः स्यात्स्तुतिर्वा छेदनादसिः ।

स्तुतिः कात्स्न्यं वाह्नोः स्यात्स्वधितिश्छेदसाधनम् ॥^४

अग्निगुप्त्रे वाक्यान्तरमाभ्यासतम्—‘प्रशसा बाहू’^५ इति । ‘शंसु हिंसायाम्’ इत्यस्माद्धातोः
सोपसर्गादुत्पन्नस्य सकारान्तप्रातिपदिकस्य तृतीयैकवचनान्तस्य ‘प्रशसा’ इति रूपं भवति ।
तच्चासेर्वाचकम् तदेतत्केनचिद्ब्राह्मणवाक्येनानूद्यते—‘दश ‘प्रयाजानिष्ट्वाऽऽह शासमाहरेति ।
असिं वै शास इत्याचक्षते’^६ इति । सोऽयमसिर्बाह्वोश्छेदनहेतुः । तस्माद् दृष्टार्थलाभादसिः
‘प्रशसा’ इत्यस्य पदस्यार्थः इति चेत् । नैवम् । ‘शंसु स्तुतौ’ इत्यस्माद्धातोरेयमुत्पन्नः ।
‘प्रशसौ’ इत्यस्य द्वितीयाद्विवचनान्तस्य शब्दस्य च्छान्दस औकारलोप आकारादेशो च कृते
‘प्रशसा’ इति भवति^७ । बाह्वोः प्रशस्तत्वं नाम कात्स्न्यम् । ‘प्रशसा बाहू कृणुतात्’ इत्युक्ते

१. जै० न्या० वि० ९.४.६.२५-२७ ।

२. तै० ब्रा० ३.६.६.२ ।

३. तथा च अंशो कच्छपौ, दोषणी शलाके, कवषौ करवोरपत्रे इत्यादि (तै० ब्रा० ३.६.६) ।

४. तै० ब्रा० ३.६.६.३ ।

५. जै० न्या० वि० ९.४.५.२३-२४ ।

६. तै० ब्रा० ३.६.६.२ ।

७. शत० ब्रा० ३.८.१.४ ।

८. ‘सुपां सुलुक्’—इति पा० सू० ७.१.३९ । प्रशसावित्यत्र द्वितीया द्विवचनस्य
छान्दस आत्वे प्रशसेति भवति—इत्येवं वक्तव्यम् ॥

निःशेषेणोद्धतं तयौ बाहू इत्येतादृशो दृष्टार्थो लभ्यते । नात्र च्छेदनसाधनत्वमसेः संभवति स्वधितेस्तत्साधनत्वेन विहितत्वात् । तस्मात् स्तुतिरेवास्य शब्दस्यार्थः । तथा सति बाहुवृद्धौ बहुवचनान्तत्वेन प्रशसा' इति पदमूहनीयम् ।^१

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

षड्विंशतिर्वङ्क्रयोऽस्येत्यनूहः स्यादुत्तोह्यते ।

ऊहेऽपि वचनान्यत्वमस्येत्यावत्येतेऽथ वा ॥

षड्विंशतेस्ताभ्यासः समस्तोक्तिर्भवेदुत ।

अनूहोऽकरणत्वेन दृष्टलाभात्तद्वहनम् ॥

संख्यायाश्च पशोर्युक्तेर्वङ्क्रीणां मुख्यतावशात् ।

अमी पक्षा युज्यतेऽन्त्यस्ता अनुष्ठेति शेषतः ॥^२

अधिगुप्रैषे वाक्यमिदमाप्नायते—'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठेद्योच्यैवावयतात्'^३ इति । अयमर्थः—'वङ्क्रयो वृक्षाणि पार्श्वस्थीनि । तान्यस्य पशोः षड्विंशतिसंख्याकानि, एकैकस्मिन् पार्श्वे त्रयोदशानामवस्थितत्वात् । ताश्च वङ्क्रीरनुष्ठयानुष्ठयानुक्रमेण गणयित्वेति यावत् । उच्यैवावयतादुद्धरताद्' इति । सोऽयं मन्त्रो वङ्क्रीणामुद्धरणे करणतया न विनियुक्तः । किं तु संज्ञपनात् प्राक्पशौ नीयमाने होत्रा प्रयुज्यते । ततोऽसमवेतार्थत्वादनूहः—इत्याद्यः पक्षः । अकरणत्वेऽपि नादृष्टार्थत्वम्, वक्ष्यमाणार्थस्मारकत्वेन दृष्टार्थलाभात् । तस्मात्प्रकृतौ समवेतार्थतया विकृतावूहः । तदाऽपि चत्वारः पक्षाः । तत्र संख्या मुख्यत्वेन प्रकाशयते । तेन द्वयोः पश्चोद्विगुणितां षड्विंशतिसंख्यां प्रकाशयितुं द्विवचनान्ततया षड्विंशतिशब्द ऊहनीयः—इत्याद्यः पक्षः । पशोश्चोदितत्वेन मुख्यत्वात्तद्वाचकं पष्ठचन्तम् 'अस्य' इति पदं पश्वनुसारेणाऽऽवर्तनीयमिति-द्वितीयः पक्षः । युक्त्योऽयं । षड्विंशतिसंख्यायाश्च पशुना सह संबन्धात्तस्य मुख्यत्वात् प्रतिपशु विभक्तसंख्यां प्रकाशयितुं षड्विंशतिपदस्याभ्यासः—इति तृतीयः पक्षः । अत्र सर्वत्र मुख्यानुसारेण पदान्तराप्सूहनीयानि । संख्येयानां वङ्क्रीणां मुख्यत्वात् तासामियत्ता समस्य वक्तव्या । ततो'द्वापञ्चाशदनयोर्वङ्क्रयः । अष्टसप्तिरेषां वङ्क्रयः^४ इत्येवं यथायोगमूहनीयमिति—चतुर्थः पक्षः । अयमेव सिद्धान्तो वाक्यशेषा-नुगुण्यात् । ता अनुष्ठेत्ययं वाक्यशेषः^५ । स च व्याख्यातः^६ ॥ .

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयपञ्चिकायाः प्रथमाध्याये (षष्ठाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥६॥ (६) [३६]

१. बहुषु पशुषु संज्ञसेषु 'प्रशसा बाहू'—इति निगद एव 'प्रशसान् बाहूव'—इति पठितव्यमिति भावः ।
२. जै० न्या० वि० ९.४.१.१-१६ ।
३. तै० ब्रा० ३.६.६.३ ।
४. षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः—इत्येष एव निगदः । द्विपशुस्थले 'द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्क्रयः'—इति पठनीयः । एवं त्रिपशुस्थले 'अष्टसप्तिरेषां वङ्क्रयः'—इति ।
५. द्र० इतः पूर्वम् २२४ पृ० ।
६. द्र० इतः पूर्वम् २२८-२२९ पृ० ।

इस मल को छिपाने के लिए भूमि [में गड्ढा] खोदो । [पशुभक्षित वनस्पति का विकार होने से] ओषधि ही ऊवध्य [= पुरीष] है और यह भूमि ओषधियों का आश्रय-स्थान है । इस प्रकार होता ऊवध्य को उस अपने भूमि रूप स्वकीय आश्रय में ही [पशु-मेघ के] अन्त में प्रतिष्ठित कर देता है ।

॥ इस प्रकार षष्ठ अध्याय में षष्ठ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः खण्डः

यद्यप्यग्निगुप्रैषमन्त्रो न समासस्तथाऽप्यनन्तरभागे बहुवक्तव्यसद्भावात् खण्डान्तरं कृतम् ।

दशमं भागमनूद्य व्याचष्टे—

अस्ना रक्षः संसृजतादित्याह तुषैर्वै फलीकरणैर्देवा हविर्यज्ञेभ्यो रक्षांसि निरभजन्नस्ना महायज्ञात् स यदस्ना रक्षः संसृजतादित्याह रक्षांस्येव तत्त्वेन भागधेयेन यज्ञान्निरवदयते ॥ इति ।

अस्नाऽसृजा रुधिराण रक्षः संसृजतान्मांसाभिलाषव्यावृत्त्यर्थं राक्षसान् रक्तेनैव संयोजयत् । एनं मन्त्रभागं होता ब्रूयात् । किमर्थमेतदिति ? तदुच्यते—पुरा देवास्तुषैर्वै-ह्रिगतैर्ह्येयांशैः फलीकरणैस्तण्डुललेशैश्च दर्शपूर्णमासादिहविर्यज्ञेषु समागतानि रक्षांसि तोषयित्वा तेभ्यो यज्ञेभ्यो निरभजन् हविर्भागिरहितान्यकुर्वन् । महायज्ञे ज्योतिष्टोमादिके समागतानि रक्षांसि पशुरक्तेन तोषयित्वा तस्माद्यज्ञान्निरभजन् निःसारितवन्तः । हविर्यज्ञेभ्यो निःसारणं शास्त्रान्तरे दर्शपूर्णमासप्रकरणे मन्त्रव्याख्याने समाम्नातम्—‘रक्षासां भागोऽसीत्याह’ तुषैरेव रक्षांसि निरवदयते’^२ इति । तदेतदापस्तम्बेनोक्तम्—‘मध्यमे पुरोडाशकपाले तुषानोप्य रक्षासां भागोऽसीत्यधस्तात् कृष्णाजिनस्योपवर्पति’^३ इति । महायज्ञान्निसरणमग्नीषोमीयपशुप्रकरणे तैत्तिरीयैराम्नातम्—‘रक्षासां भागोऽसीति स्थविमतो बहिरङ्त्वाऽपास्यत्यस्यैव रक्षांसि निरवदयतः’^४ इति । स्थविमतः स्थौल्ययुक्ते बहिर्मूलभाग इत्यर्थः । एतदपि सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्—‘बाह्वोऽग्रं सव्येन पाणिनाऽऽदत्ते’ तं मध्यं यत् आच्छति तदुभयतो लोहितेनाङ्त्वा रक्षासां भागोऽसीत्युत्तर-मपरमवान्तरदेशं निरस्य’^५ इति । एवं सति यद्यस्ना रक्ष इति भागं पठेत् तदानीं रक्षांसि स्वकीयभागेन युक्तानि कृत्वा महायज्ञान्निरवदयते निःसारयति ॥

ii. ७ [vi. ७] ‘राक्षसों को रुधिर से संयुक्त करो’—होता इस मन्त्र का पाठ करता है । [वस्तुतः प्राचीन काल में] देवताओं ने राक्षसों को भूसी और थोड़े से

१. तै० सं० १.१.५.२ ।

२. तै० ब्रा० ३.२.५.११ ।

३. आप० श्रौ० १.२०.९ ।

४. तै० सं० ६.३.९.२ ।

५. आप० श्रौ० ७.१८.१३, १४ ।

चावल से सन्तुष्ट करके उन्हें यज्ञ की हवियों से वंचित कर दिया और [ज्योतिष्टोमादिक] महान् यज्ञ में आए हुए राक्षसों को पशु का रुधिर देकर उस यज्ञ से उन्हें निकाल दिया । इस प्रकार होता जो 'अस्ना रक्षः संसृजतात्' मन्त्र का पाठ करता है उससे राक्षसों को ही उन्हीं के अपने भाग के द्वारा युक्त करके महान् यज्ञ से निकालता है ।

अथास्नेत्येतस्य मन्त्रभागस्य पाठं पूर्वपक्षत्वेनाऽक्षिपति—

तदाहुर्न यज्ञे रक्षसां कीर्तयेत् कानि रक्षांस्यृतेरक्षा वै यज्ञ इति ॥ इति ।

तत्तत्र मन्त्रभागे चोद्यवादिन आहुः । कथमिति, उच्यते—यज्ञे प्रवर्तमाने सति कानिचिदपि रक्षांसि न कीर्तयेत् । जातिविशेषानपेक्ष्य बहुवचननिर्देशः । राक्षसान्तरजातीनां मध्ये राक्षसमसुरं पिशाचं वा न कंचिदपि कीर्तयेत् । जातिविशेषः श्रुत्यन्तरे सैन्यद्वयोपन्यासे श्रूयन्ते—'देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्नसुरा रक्षांसि पिशाचास्तेऽन्यतः' इति । अकीर्तने हेतुमृतेरक्षा इति पदेनोपन्यस्यति । तदेतत् समस्तमेकमेव पदम् । ऋतवाब्दो 'वर्जनवाची । वर्जितं रक्षो यस्मिन् यज्ञे सुोऽयमृतेरक्षाः । यज्ञे हि हविर्भागत्वाद्देवा एव नामग्रहणमर्हन्ति न तु रक्षःप्रभृतयः । तस्मादेतं मन्त्रभागं न कीर्तयेत्—इत्याक्षेपवादिनामभिप्रायः ॥ १

इस सम्बन्ध में कुछ याज्ञिकों का कहना है कि यज्ञ में राक्षसों का नाम भी नहीं लेना चाहिए; [असुर या पिशाच] कोई भी राक्षस क्यों न हो । वस्तुतः यज्ञ राक्षसों से सर्वथा मुक्त होना चाहिए ।

समाधत्ते—

तदु वा आहुः कीर्तयेदेव ॥ इति ।

तदु वै तस्मिन्नेवास्ना रक्ष इति मन्त्रभागे संप्रदायविदः समाधानमाहुः । यद्यपि तत्र रक्षोनामास्ति तथाऽपि तं भागं कीर्तयेदेव ॥

उस मन्त्र के सम्बन्ध में सम्प्रदायविदों का कहना है कि यद्यपि उसमें राक्षस नाम है तथापि उस मन्त्रभाग को पढ़ना ही चाहिए ।

तत्रोपपत्तिमाह—

यो वै भागिनं भागाद्ब्रूते चयते वै न स यदि वै न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते त्वेवैनमिति ॥ इति ।

यः पुमान् भागिनं भागाहं सन्तमन्यं पुरुषं तदीयाद्भागाद्ब्रूते नाशयत्येनं विनाशयितारं स नष्टभागः संश्रयते वै न च्यावयत्येव । यदि वा यदा कदाचिद् विनाशयितुः प्राबल्ये सति तदानीमेनं न चयते न च्यावयति । अथापि कालान्तरे तदीयं पुत्रं पितृद्वेषेण विनाशयति तदाऽप्यशक्तौ पौत्रं वा विनाशयति । किं बहुना भागभ्रष्टो मनसि द्वेषं

गृहीत्वा स्वविरोधिनमेनं भ्रंशयितारं यदा कदाचित्केनापि द्वारेण चयते त्वेव विनाश-
यत्येवेत्यनेनाभिप्रायेण मन्त्रभागं कीर्तयेदेवेत्यभिज्ञैरुक्तम् । यद्यपि रक्षसां हविर्भागो
नास्ति तथाऽपि यज्ञे तुषकणादिदेवानर्हभागोऽस्त्येव, तस्मात् कीर्तनपक्ष एव युक्तः ॥

जो जिस भाग का भागीदार है उस भाग से उसको जो वंचित कर देता है वह
स्वयं दण्डित होता है । यदि वह दण्डित नहीं होता तो उसका पुत्र दण्डित होता है और
यदि पुत्र दण्डित नहीं होता तो उसका पौत्र दण्डित होता है । अतः इस मन्त्रभाग का
पाठ करना ही चाहिए [ऐसा अभिज्ञजनों के द्वारा कहा गया है] ।

तत्रैतस्य मन्त्रभागस्य कीर्तने कञ्चिद्विशेषं विधत्ते—

• स यदि कीर्तयेदुपांशु कीर्तयेत्तिर इव वा एतद्वाचो यदुपांशु तिर इवैतद्
यद् रक्षांसि ॥ इति ।

स याज्ञिको यज्ञे रक्षसां नामधेयं द्वेषपरिहाराय यदि कीर्तयेत् तदाऽप्युपांशु परैर्यथा
न श्रूयेत तथा कीर्तयेत् । वाचः संबन्धि यदुपांशुकीर्तनमेतत्तिर इव तिरोहितमिव
भवति । यथा कुड्यादिव्यवहितं स्तम्भादिकं चक्षुषा न दृश्यते तथैवोपांशुकथितं न
श्रूयते । रक्षांसीति यदस्त्येतदपि तिर इव चोरवद्यज्ञे रक्षसां गूढचारित्वात् । तस्मात्
तदीयकीर्तनस्योपांशुत्वं युक्तम् ॥

यदि वह [द्वेष परिहार के लिए] कीर्तन करना चाहता है तो उसे चुपचाप [उपांशु
रूप से] नाम लेना चाहिए क्योंकि यह जो उपांशु ध्वनि है वह छिपी हुई है और जो
राक्षस है, वह भी छिपे हुए हैं ।

विपक्षे बाधं दर्शयति—

अथ यदुच्चैः कीर्तयेदीश्वरो हास्य वाचो रक्षोभाषो जनितोः ॥ इति ।

अथोपांशुवैलक्षण्येन यदुच्चैः कीर्तयेदस्य कीर्तयितुः संबन्धिनीर्वाचो रक्षोभाषो
जनितोर्जनयितुमयमीश्वरो भवति । रक्षोभिर्भाष्यत इति रक्षोभाष, इत्यस्य स्त्रीलिङ्गस्य
द्वितीयाबहुवचनं रक्षोभाष इति । तदेतद्वाच इत्यस्य विशेषणम् । अस्योच्चैः कीर्तयितुर्या
वाचः सन्ति ताः सर्वा रक्षः प्रोक्तवाग्रूपेणोत्पादयितुमयं संकीर्तयिता समर्थो भवतीति ॥

क्योंकि जो जोर से कीर्तन करता है तो उसकी वाणी राक्षस-भाषा को उत्पन्न
करने में समर्थ होती है [अर्थात् उसकी आवाज राक्षसों की सी हो जाती है] ।

कोऽयं समर्थ इत्याशङ्क्य तं विशेषाकारेण दर्शयति—

योऽयं राक्षसीं वाचं वदति सः ॥ इति ।

लोके यः पुमान् रक्षसां वाचं परभर्त्सरूपामुच्चध्वनित्वेन भीतिकरीं वाचं ब्रूते स
पुमांस्तामप्युच्चैः कीर्तयन् रक्षसां वागुत्पादको भवति ॥

जो [लोक में] इस राक्षसी वाणी को बोलता है वह [राक्षसी वाणी का उत्पादक
होता है] ।

काऽसी राक्षसी वागित्याशङ्क्याऽऽह—

यां वै दृप्तो वदति, यामुन्मत्तः सा वै राक्षसी वाक् ॥ इति ।

धनविद्यादिना दृप्तो दर्पं प्राप्तः परतिरस्कारहेतुं यां वाचं वदत्युन्मत्तश्च बुद्धि-
राहित्यात् पूर्वापरसंबन्धरहितां यां वाचं वदति सेयमुभयविधाऽपि राक्षसी वाक् ॥

जो [धन या विद्या आदि के] अभिमान में [तिरस्कार हेतु] जिस वाणी को बोलता
अथवा उन्मत्त [होकर बुद्धिविहीन] वाणी बोलता है, वह राक्षसी वाणी है ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

नाऽऽत्मना दृष्ट्यति नास्य प्रजायां दृष्ट आजायते य एवं वेद ॥ इति ।

वेदिता स्वयमपि दर्पं नाऽऽप्नोति तदा स्वीयायां प्रजायां कश्चिदपि दृष्टो नोत्पद्यते ॥

जो इस प्रकार जानता है वह स्वयं अभिमानी नहीं होता और इसकी सन्तान भी
अभिमानी नहीं होती है ।

एकादशं भागमनूद्य व्याचष्टे—

वनिष्ठुमस्य मा राविष्टोरूकं मन्यमाना नेत् वस्तोके तनये रविता रवच्छ-
मितार इति ये चैव देवानां शमितारो ये च मनुष्याणां तेभ्य एवैनं
तत् परिददाति ॥ इति ।

हे शमितारो दैव्या मानुष्याश्च वनिष्ठुं वपायाः समीपवर्तिनं मांसखण्डमस्य पशोः
संबन्धिनमुरूकमुलूकाख्यं पक्षिसदृशं मन्यमाना विशेषाकारेण विजानन्तो मा राविष्ट
मैव लवनं कुस्त । उलूकसदृशो वनिष्ठुर्यथा वर्तते तथैवोद्धरत, न तु मध्यतश्छिन्नं
कुस्तेत्यर्थः । एवं कुर्वतां वो युष्माकं संबन्धिनि तोके पुत्रे तनये तदीयापत्ये च रविता
शब्दयिता नेत्रैव रवदभूयात् । यथाशास्त्रं छेदने क्रियमाणे भवतां गृहे पुत्रपौत्रादिकं
निमित्तीकृत्य रोदिता न भविष्यतीत्यर्थः । तद्भागपाठेन देवानां मध्ये ये शमितारः
सन्ति मनुष्याणां च मध्ये ये सन्ति तेभ्य एव सर्वेभ्य एनं वनिष्ठुं परिददात्यवैकल्याय
समर्पयति ॥

‘इसकी अतड़ियों को उल्लू पक्षी समझते हुए [उसके आकार का] मत काटो ।
[अर्थात् वनिष्ठु = वपा के पास के मांस खण्ड को जो उल्लू के आकार का है उसी
तरह निकाल लो जैसा वह है उसे बीच से न काटो] जैसे कहीं, हे शमितारो ! ऐसा
करने वाले तुम्हारे [परिवार के] पुत्र और पौत्र में रोने चिल्लाने वाला न होए’—इस
भाग के पाठ के द्वारा जो देवों के मध्य वध करने वाले हैं और जो मनुष्यों के बीच वध
करने वाले हैं; उन सभी के लिए इस वनिष्ठु अर्थात् वपा को समर्पित करता है ।

द्वादशं भागमनूद्य व्याचष्टे—

अध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमध्रिगा उ इति त्रिर्ब्रूयादपापेति
चाध्रिगुर्वै देवानां शमिताऽपापो निग्रभीता शमितृभ्यश्चैवैनं तस्मिन्भी-
तृभ्यश्च संप्रयच्छति ॥ इति ।

हे अग्निगो, एतन्नामकदेवेषु शमितृषु मुख्यदेवा यूयं सर्वे शमीध्वं विशसनादिना पशुं संस्क्रुध्वम् । पुनरपि विशेषाकारेणोच्यते सुशमि सुष्ठु शमनं शास्त्रीयं विशसनं यथा भवति तथा शमीध्वं शमयत संज्ञपयत । अग्निगादौ प्लुतिर्दूरादाह्वानार्था । ओकारस्य प्लुतिवेलायामाकार उकारश्चेति वर्णद्वयं संपद्यते ।^१ तथाविधा यूयमितरैः सह यूयं सुशमीध्वं स्वयं शमयत न तूपचरितं शमनं कुरुत । क्रूरकर्मैति^२ कृत्वा तदुपेक्षणं मा भूदिति पुनः पुनर्वचनम् । अग्निगो शमीध्वमित्यादिकं वाक्यत्रयसमुदायं त्रिवारमावर्तयेत् । अपापेत्यपि तत्संबन्धिनं त्रिवारमावर्तयेत् । तदेतद् आश्वलायन आह—‘अग्निग्वादि त्रिरुक्त्वा’ इति । अग्निगो अपापदेवः (?) । सोऽयमपापवाची शाखान्तरे पठ्यते—‘अग्निगुश्चापापश्चोभौ देवानां शमितारौ’ इति । अत्र तु तदवान्तरविशेषोऽभिधीयते । देवानां मध्ये यः शमिता हन्ता सोऽग्निगुर्यश्च ध्यानादिना निग्रभीता निग्रहस्य कर्ता सोऽयमपापः । तद्भ्रागपाठेनाग्निगुप्रभृतिभ्यः शमितृभ्यश्चापापप्रभृतिभ्यो निग्रहीतृभ्यश्चैनं पशुं संज्ञपनाय प्रयच्छति ॥

हे अग्निगु, [विशसन के द्वारा पशु का] संस्कार करो और सावधानी से शमन करो, हे अग्निगु, शास्त्रीय संज्ञपन करो—इस प्रकार तीन बार ‘अग्निगो शमीध्वम्’ आदि वाक्य कहना चाहिए, और ‘अपाप’ [=पाप से मुक्त]—इस शब्द को भी तीन बार कहे । देवताओं के मध्य जो संज्ञपन करने वाला है वह अग्निगु है और जो ध्यान आदि के द्वारा निग्रह करने वाला है वह अपाप है । इस प्रकार इस भाग के पाठ के द्वारा वह अग्निगु आदि शमिताओं को और अपाप आदि निग्रहीताओं को इस [पशु] को संज्ञपन के लिए देता है ।

अग्निगुमन्त्रपाठानन्तरं जपं विधत्ते—

शमितारो यदत्र सुकृतं कृणवथास्मासु तद्यद् दुष्कृतमन्यत्र तदित्याहाग्निर्वै देवानां होताऽऽसीत्, स एनं वाचा व्यशाद्, वाचा वा एनं होता विशास्ति तद्यदवर्ग्यत्परः कृन्तन्ति यदुत्बणं यद्विथुरं क्रियते शमितृभ्यश्चैवैनत् तन्निग्रभीतृभ्यश्च समनुदिशति स्वस्त्येव होतोन्मुच्यते, सर्वायुः सर्वायुत्वाय ॥ इति ।

१. द्र० ‘एचो०’ पा० सू० ८.२.१०७ ।

२. क्रूरकर्मत्वेवं विहितम्—‘संज्ञपयन्ति’—‘अध्वर्युः’—इति० आप० श्रौ० ७.१६.५, ६ । ‘मायुः’ शब्दः, तमकुर्वन्तमित्यर्थः—इति च तट्टीका । तच्छब्दरोधाय मुखे धानादीन् प्रवेशयति निग्रमिता । तदुक्तं कात्यायनेन—‘संगृह्य मुखं तमयन्त्यवाश्यमानम्’—इति ६.५.१८ ।

३. आश्व० श्रौ० ३.३.४ ।

४. तै० ब्रा० ३.६.६.४ ।

हे शमितारो यदत्र पशुविशसनकर्मणि यत्सुकृतं कृणवथास्मासु तत् । तत्र यददुष्कृत-
मन्यत्र तदिति जपित्वा दक्षिणावृदावर्तत इति । एतन्मन्त्रार्थमग्निर्वा-इत्यादिनोच्यते । यदा
देवा यज्ञं कुर्वन्ति तदानीं तेषां मध्येऽग्निरेव होताऽभूत् । स एनं पशुं वाचाऽध्रिगुप्रैषरूपया
व्यशाद् विशसनं कृतवान् । अध्रिगुप्रैष आरम्भं शमीध्वमित्यादिप्रेरणवाचकानां पदानां
बहूनां विद्यमानत्वादस्त्येव होतुर्वाचिकं विशसनम् । तथा सति पशोरर्वाग्भागे यत्कृन्तन्ति
यच्च परः परभाग उत्तमाङ्गे कृन्तन्ति तस्मिन्नुभयस्मिन्नपि च्छेदने यदुल्लवणं शास्त्रार्था-
दतिरिक्तं क्रियते यच्च विथुरं न्यूनं क्रियते, तत्सर्वमेतत् पशुशमितृभ्यो निग्रमीतृभ्यश्च
समनुदिशति, तेन मन्त्रजपेन सम्यक् कथयतीति वाचा होता स्वस्त्येव क्षेमेणैव पापान् मुच्यते
सर्वयुर्मृत्युरहितश्च भवति यजमानस्याप्यपमृत्युराहित्याय ॥

होता कहता है [कि इस पशु संज्ञपन कर्म में] 'हे शमिताओ ! जो कुछ भी सुकृत
अर्थात् पुण्यकर्म हैं वह हममें रहें और जो दुष्कृत हैं वह अन्यत्र चले जायें' [यह मन्त्र
जपकर दक्षिणावृत्त होवे । जब देवों ने यज्ञ किया तब] अग्नि देवों का होता हुआ था
और तब उसने भी इन्हीं [अध्रिगु प्रैष रूप] वाणी से विच्छेद किया था अतः इसी
वाणी से होता इसका विच्छेदन करता है । जो कुछ भी पशु का आगे का भाग काटते
हैं और जो उसका उत्तमाङ्ग काटते हैं उन [दोनों छेदनों] में जो शास्त्रातिरिक्त कार्य
करते हैं और जो न्यून कार्य करते हैं वह [सभी] पशु का वध करने वाले शमिताओं के
लिए और निग्रहीताओं के लिए सम्यक् रूप से आदेश देता है । इस मन्त्र के जप के
द्वारा होता क्षेम से ही पाप से अपने को मुक्त कर लेता है; और पूर्णायु प्राप्त करता है
एवं इस प्रकार यह यजमान के लिए भी पूर्णायु प्राप्ति के लिए ही होता है ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

सर्वमायुरेति य एवं वेद ॥ ७ ॥ इति ।

अत्र मीमांसा । नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

पक्षी वपाऽथवोरूको रलयोरविशेषितः ।

पक्षी वपा संनिधानाद् भ्रान्तिच्छेदनपेधतः ॥^२

अध्रिगुप्रैषे वचनमिदम् आम्नायते—'वनिष्ठुमस्य मा राविष्टोरूकं मन्यमानाः'^३ इति ।
वनिष्ठुर्वपासमीपवर्ती कश्चित्पश्वङ्गविशेषः । तं मा राविष्ट तस्य लवनं मा कुस्तेति
व्यत्ययेन लकारस्य रेफः^४ । किं कुर्वन्तः—उरूकं मन्यमानाः । वनिष्ठवुरूकबुद्धिं कुर्वन्त
इत्यर्थः । अत्र—उरूकशब्देन काकविरोधी कश्चिद् उलूकनामा पक्षिविशेषोऽभिधीयते ।
कुतः—रलयोरविशेषात् । 'पर्यङ्कः, पत्यङ्कः, लोमानि, रोमाणि' इत्यादि दर्शनात् ।

१. द्र० अध्रिगुशब्दनिर्वचनम्, तत्प्रैषमन्त्रव्याख्यानादिकञ्च निरु० ५.११ ।

२. जै० न्या० वि० ९.४.४.२२ ।

३. तै० ब्रा० ३. ६.६.३ ।

४. द्र० पा० सू० ३.४.९८ ।

उरूकशब्दः सादृश्यलक्षकः । 'पक्षिसदृशं वनिष्ठुं विवेकेन मन्यमाना मा राविष्टेति वाक्यार्थः । तस्मादुरूकशब्दः पक्षीति प्राप्ते, ब्रूमः—उरूकशब्देनात्र वपा लक्ष्यते । कुतः,—वनिष्ठुसंनिधानात् । साहित्यसंनिधानादुरूकत्वभ्रान्तिर्वनिष्ठौ संभवति । भ्रान्तिप्राप्तं लवनमत्र निषिध्यते । 'उरूकं मन्यमाना वनिष्ठुं मा राविष्ट' इत्युक्तत्वात् । वपालवनकाले भ्रान्त्या वनिष्ठोर्यल्लवनं तस्य निषेधे सति दृष्टार्थो लभ्यते, भ्रान्तिनिवारणस्य दृष्टत्वात् । त्वत्पक्षे वनिष्ठोर्लवनमेव नास्ति । तच्चायुक्तम् । हृदयाद्यङ्गवद्वनिष्ठोर्लवित्वव्यत्वात् । 'वनिष्ठुमग्नीध्रे षडवत् संपादयति' इत्याद्यनुष्ठानविधानात् । ततो लवननिषेधस्यासमवेताथत्वेनादृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्राप्नुयात् । तस्माद्वपावचन उरूकशब्दः । यद्यपि वपायामप्रसिद्धस्याऽप्युरु विस्तीर्णमुको मेदो यत्रेत्यवयवार्थद्वारा मेदस्विन्यां वपायां युक्त उरूकशब्दः । एवं सत्यनेकवपासु विकृतिष्वेकवचनान्त उरूकशब्द ऊहनीयः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयपञ्चिकायाः प्रथमाध्याये (षष्ठाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ (७) [३७]
जो इस प्रकार जानता है वह पूर्णायु को प्राप्त करता है ।

॥ इस प्रकार षष्ठ अध्याय में सप्तम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ७ ॥

अथ अष्टमः खण्डः

अध्रिगुप्रैषं समाप्य पुरोडाशं विधातुं बहुभिः पर्यायरूपेता काचिदाख्यायिकोच्यते । तत्र प्रथमं पर्यायं दर्शयति—

पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त तस्मादालब्धान्मेध उदक्रामत्, सोऽश्वं प्राविशत् तस्मादश्वो मेध्योऽभवदथैनमुत्क्रान्तमेधमत्याजन्त स किंपुरुषोऽभवत् ॥ इति ।

पुरा कदाचिद्देवाः स्वकीये यज्ञे पुरुषं मनुष्यं पशुमालभन्त पशुं कृत्वा तेन पशुना यष्टुमुद्युक्ताः । तस्मादालब्धाद्यष्टुमुद्युक्तान्मनुष्यपशोर्मैधो मेध्यो यज्ञयोग्यो हविर्भाग उदक्रामन्मनुष्यं परित्यज्यान्यत्रागच्छत् । गत्वा च स भागोऽश्वं प्राविशत् । यस्मादेवं तस्मादश्वो यज्ञयोग्योऽभवत् । अथ तदानीमुत्क्रान्तमेधं परित्यक्तहविर्भागमेनं मनुष्यं देवा अत्याजन्तातिशयेन वर्जितवन्तः । तस्मिन्पशुत्वमपि नाकुर्वन् । देवैः स्वीकृत्य परित्यक्तः स मनुष्यः किंपुरुषः किनरावान्तरजातीयः ॥

ii. ७ [vi ७] प्राचीन काल में देवों ने अपने यज्ञ में मनुष्य को पशु बनाकर आलम्भन किया । किन्तु उस आलम्भित [मनुष्य पशु] से मेध अर्थात् यज्ञ के योग्य हविःभाग निकल गया और वह अश्व में प्रविष्ट हो गया । इसीलिए अश्व यज्ञ के योग्य हुआ । तब निकले हुए हविःभाग वाले इस मनुष्य को देवों ने [यज्ञ पशु बनाने

के लिए] अत्यन्त तिरस्कृत कर दिया । वह [देवों के द्वारा स्वीकृत किन्तु परित्यक्त मनुष्य ही] किंपुरुष अर्थात् क्लिन्न हो गए ।

द्वितीयं पर्यायं दर्शयति—

तेऽश्वमालभन्त, सोऽश्वालब्धादुदक्रामत्, स गां प्राविशत्, तस्माद् गौर्मेध्योऽभवदथैनमुत्क्रान्तमेधमत्याजन्त स गौरमृगोऽभवत् ॥ इति ।

आलब्धादश्वान्मेधो यज्ञयोग्यभाग उत्क्रम्य गां प्राविशत्, स गौर्यज्ञयोग्य आसीत् । तदानीमयोग्यत्वेन त्यक्तः सोऽश्वो गौरमृगोऽभवद्, यस्य शृङ्गावपि लोमशौ भवतः ॥

उन्होंने अश्व का आलम्भन किया । किन्तु उस आलम्भित अश्व से यज्ञ योग्य हविःभाग निकल गया और वह गाय में प्रविष्ट हो गया । इसीलिए गाय यज्ञ योग्य हुई । तब निकले हुए हविःभाग वाले इस [अश्व] को देवों ने अयोग्य जानकर उसे भी तिरस्कृत कर दिया । वह [देवों से पहले स्वीकृत किन्तु बाद में परित्यक्त] गौरमृग [= नीलगाय] हो गई ।

तृतीयपर्यायं दर्शयति—

ते गामालभन्त, स गोरालब्धादुदक्रामत्, सोऽर्वि प्राविशत्, तस्मादविर्मेध्योऽभवदथैनमुत्क्रान्तमेधमत्याजन्त, स गवयोऽभवत्, तेऽविमालभन्त सोऽवेरालब्धादुदक्रामत्, सोऽजं प्राविशत्, तस्मादजो मेध्योऽभवदथैनमुत्क्रान्तमेधमत्याजन्त, स उष्ट्रोऽभवत् ॥ इति ।

अजादयः प्रसिद्धाः । उष्ट्रो दीर्घग्रीवः ॥

उन्होंने गाय का आलम्भन किया । किन्तु उस आलम्भित गौ से मेध निकल गया और वह भेड़ में प्रविष्ट हो गया । इसीलिए भेड़ मेध्य पशु हुआ । तब निकले हुए मेध वाले उस [गाय] को उन्होंने तिरस्कृत कर दिया । तब वह [गौ] गवय [= बैल] हो गया । उन्होंने भेड़ का आलम्भन किया । किन्तु उस आलम्भित भेड़ से मेध निकल गया और वह बकरे में प्रविष्ट हो गया । इसीलिए बकरा मेध्य पशु हुआ । तब उस उत्क्रान्त मेध वाले [भेड़] को उन्होंने तिरस्कृत कर दिया । तब वह ऊँट हो गया ।

अजं पुनरपि प्रशंसति—

सोऽजे ज्योक्तमामिवारमत तस्माद्देव एतेषां पशूनां प्रयुक्ततमो यदजः ॥ इति ।

स मेधाख्यो यज्ञयोग्यभागस्तस्मिन्नेजे ज्योक्तमामिवातिशयेन चिरकालमेवारमत क्रीडितवांस्तस्मान्चिरकालमेव सद्भावाद्योज्यमजोऽस्ति स एष एतेषां पूर्वोक्तानां पशूनां मध्ये प्रयुक्ततमः शिष्टैरतिशयेन प्रयुक्तः ॥

उस बकरे में यज्ञ योग्य भाग बहुत दिनों तक रहा । अतः [चिरकाल तक रहने के कारण] जो यह अज है वह इन [पूर्वोक्त] पशुओं के मध्य अत्यन्त प्रयुक्त हुआ ।

पञ्चमं पर्यायं दर्शयति—

तेऽजमालभन्त, सोऽजादालब्धादुदक्रामत्, स इमां प्राविशत्, तस्मादियं मेध्याऽभवदथैनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जन्त, स शरभोऽभवत् ॥ इति ।

इमां पृथिवीम् । शरभोऽष्टमिः पादैरुपेतः सिंहघाती मृगविशेषः ॥

उन्होंने अज का आलम्भन किया । किन्तु उस आलम्भित अज से वह निकल गया और वह पृथ्वी में प्रविष्ट हो गया । इसीलिए पृथ्वी मेध्य हुई । तब उस उत्क्रान्त मेध वाले अज को उन देवों ने तिरस्कृत कर दिया । वह शरभ [आठ पैरों वाला सिंह का घातक पशु विशेष] हो गया ।

अत्र प्रसङ्गात् कंचिद्धर्मविशेषं दर्शयति—

त एत उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः पशवस्तस्मादेतेषां नाश्नीयात् ॥ इति ।

मनुष्याश्वगोव्यजेभ्यो मेधस्योत्क्रमणक्रमेण निष्पन्नास्त एते किंपुरुषादयो मेध-
राहित्याद् यज्ञयोग्याः पशवो नाऽऽसन् । अत एतेषां पशूनां संबन्धि मांसं नाश्नीयात् ।

उत्क्रान्त-मेध वाले [मनुष्य, अश्व, गो, अवि और अज] वे ये [किंपुरुष आदि] पशु [मेधविहीन होने के कारण] यज्ञ के योग्य नहीं थे । अतः इन पशुओं का मांस नहीं खाना चाहिए ।

अत्र पुरोडाशं विधत्ते—

तमस्यामन्वगच्छन्, सोऽनुगतो व्रीहिरभवत्, तद्यत्पशौ पुरोडाशमनुनिर्वपन्ति समेधेन नः पशुनेष्टमसत्, केवलेन नः पशुनेष्टमसदिति ॥ इति ।

तं मेधाख्यं हविर्भागमस्यां पृथिव्यां प्राविष्टं ग्रहीतुं देवा अन्वगच्छन् । स च मेधो देवैरनुगत उत्क्रान्तुमशक्तः सन्सहसा व्रीहिरभवत् । तथा सति यदि पशौ पुरोडाशमनु-
निर्वपन्ति पश्चालम्भानन्तरमेव निर्वपेयुः, तदानीं नोऽस्माकं समेधेन यज्ञयोग्यहविर्भागयुक्तेन पशुनेष्टमसदित् भवति । पुरोडाशनिर्वापकतृणां कोऽभिप्राय इति, सोऽभिधीयते । नोऽस्माकं केवलेन साधनान्तरनिरपेक्षेण मेधपूर्णतः पशुनेष्टमस्त्विति तदभिप्रायः ॥

१. आदिकाले वरमेघस्य प्राचुर्यमासीत्—एतेनानुमीयते, ततस्तदनुकल्पोऽश्वमेधः प्रच-
लितः । एवं क्रमेण शरभान्तो मेध्यश्चलितः, ततो जीर्वाहंसने रत्नानिमनुभूय तदनु-
कल्पत्वं पुरोडाशस्य मत्त्वैव 'पिष्ट-पशुः' प्रारब्धः; योजुष्ठितः सम्प्रति च प्रायः
षड्विंशत्यब्दतः प्राक् काश्यामसीतीरे पेशवावंशधरेणेति । शतपथेऽप्येवम्—पुरुषो
हि प्रथमः पशूनाम्—इत्यादि ६.२.१.१८ । घृतपशुः पिष्टपशुश्च म० सं० ५ ३७ ।
उक्तं च तथा—'दधि मधु घृतमापो धाना भवन्त्येतद्वै पशूनां रूपम्—इति तै० सं०
२.३.२.८ । 'पशवो वै पुरोडाशः'—इति च ७.१.९ । इहानुपदं वक्ष्यति च 'स
वा एष पशुरेवालम्यते यत् पुरोडाशः'—इति (९ खण्डे) ।

इस [पृथ्वी] में प्रविष्ट उस मेघ को पाने के लिए देवों ने अनुगमन किया । देवों से पीछा किया गया वह [भागने में असमर्थ हो सहसा] व्रीहि [= धान] हो गया । जब उस पश्चालम्भन के पश्चात् पुरोडाश का निर्वपन करते हैं तब हमें यज्ञ योग्य हविभाग से युक्त पशु ही इष्ट होता है । इस प्रकार [पुरोडाश निर्वप का अभिप्राय है] हम लोगों को साधनान्तर की निरपेक्षा से मेघपूर्ण पशु इष्ट होवे ।

वेदनं प्रशंसति—

समेधेन हास्य पशुनेष्टं भवति, केवलेन हास्य पशुनेष्टं भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥ इति ।

समेधेनेत्यस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानं केवलेनेत्यादि । तदेतत् सर्वं श्रुत्यन्तरसंगृहीतम्—
'पशुमालम्भ्य पुरोडाशं निर्वपति समेधमेवैनमालभते' इति ॥

अत्र मीमांसा—

उपकारी, संस्कृतिर्वा पुरोडाशः पशूदितः ।

तद्धितोक्त्या द्वयोर्देवभेदादुपकृतिर्मता ॥

संदंशान्निश्चितेऽङ्गत्वे दृष्टोऽर्थः स्मृतिसंस्कृतिः ।

देवान्तरं चेद्विकृततावन्नीषोमनिवर्तनम्^२ ॥

ज्योतिष्टोमाङ्गभूताग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—'अग्नीषोमीयस्य वपां प्रचर्याग्नीषोमीय-मेकादशकपालं निर्वपति'^३ इति । तत्र—पशावुक्तः पुरोडाशः । स किं पशोरारादुपकारकः, उत पशुदेवतासंस्कारः इति संदेहः^४ । तत्राग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति^५ पशुविधौ तद्धितोक्त्याऽग्नीषोमदेवता यथा गुणत्वेन पशौ विधीयते तथा पशुपुरोडाशेऽपि । तथा सति विधिभेदेन विधेयदेवताभेदात् संस्कारो न युक्तः । गुणत्वं च संस्कार्यविरोधीति पूर्वोक्तम्, तस्मात्—पशोरारादुपकारकः इति प्राप्ते नूनम् । देवताभेदवादिना तावदिदं वक्तव्यम्—पशुः पुरोडाशश्चेत्युभौ किं स्वतन्त्रौ यागौ, किं वाऽङ्गाङ्गिरूपौ । तत्रापि किमङ्गं किं वाऽङ्गीति । तत्र पशुधर्मैरुभयतः संदष्टस्य पुरोडाशस्य स्वतन्त्राङ्गित्वे तयोः पशुप्रकरणपाठबाध्यत्वादभिमतमुपकारकत्वं न सिध्येत् । अङ्गत्वेऽपि दृष्टसंभवाददृष्टकल्पनमन्याय्यम् । भवति चात्र दृष्टं पुरोडाशवाक्यगतेन तद्धितान्तपदेन पशुवाक्यविहिताया देवताया अनुवादे सति तदीयस्मरणपूर्वकनिर्वपेण पशुदेवतायाः संस्क्रियमाणत्वात् । एवं च सति पशुवाक्ये गुणत्वेन प्रतीयमानायाः अपि देवतायाः पुरोडाशवाक्ये प्राधान्यावगमात्संस्कार्यत्वमविरुद्धम् । तस्मात्पशुदेवतासंस्कारः पुरोडाशः । एवं च सत्यग्नीषोमीयपशुविकृतौ वायव्यपशावन्नीषोमदेवतायां निवृत्तायां तदीयपशुपुरोडाशेऽपि सा निवर्तत इति बाधः फलिष्यति ॥

१. तै० सं० ६.३.१०.१ । २. जै० न्या० वि० १०.१.९.१९—३३ ।

३. तै० सं० ६.३.१ ।

४. क्रिया रूपाणि च द्विविधानि—'उपयुज्यते'—इति लौ० मी० अर्थ० ।

५. तै० सं० ६.१.११.६ ।

यद्वा, द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“पञ्चथानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ।
अस्ति वा विध्यभावात्नो ह्यर्थतस्त्वस्तु लोकवत् ॥”

अन्नीषोमीये पशौ यानि चोदकप्राप्तानि प्रयाजादीन्यङ्गान्यनुष्ठितानि, तैः पशुपुरो-
डाश उपकारो नास्ति । कुतः,—तदुपकारबोधकस्य विधेरभावात् । चोदकस्तु ‘दर्शपूर्णमास-
वत्पशुरनुष्ठेयः’ इत्येवंरूपत्वात्पशावेव तदुपकारं बोधयति । ननु पशुपुरोडाशस्यापीद्विवृति-
त्वात्तत्रापि चोदकोऽस्तीति चेत् । बाढम् । अत एव भिन्नचोदकबलात्पुरोडाशोपकाराय
प्रयाजाद्यङ्गानि पृथगनुष्ठेयानीति प्राप्ते,—ब्रूमः । यद्यपि ‘पञ्चर्थैः पुरोडाशस्योपकारः’ इत्ये-
तादृशं शास्त्रं नास्ति, तथाऽप्ययमुपकारोऽर्थप्राप्तो न निवारयितुं शक्यते । यथा प्रदीपस्य
वेदिकार्यम्, निमित्तस्यार्थसिद्धं मार्गप्रकाशकत्वमनिवार्यम्, तथा पशुतन्त्रमध्येऽनुष्ठीयमानस्य
पुरोडाशस्य पञ्चर्थैरङ्गैरुपकारः केन वार्येत । तस्मादन्यार्थैरप्यस्तूपकारः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवोये ‘वेदार्थप्रलाप्ते’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयपञ्चिकायाः प्रथमाध्याये (षष्ठाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ (८) [३८]

जो इस प्रकार जानता है उसका यज्ञ यज्ञयोग्यहवि च पुरोडाश रूप पशु से इष्ट
होता है और इसका यज्ञ साधनान्तर निरपेक्ष से मेघपूर्ण पशु से इष्ट होता है ।

॥ इस प्रकार षष्ठ अध्याय के आठवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ८ ॥

अथ नवमः खण्डः

विहितं पशुपुरोडाशं प्रशस्य पश्चाद् वपादियाज्या विवक्षुरादौ तं प्रशंसति—

स वा एष पशुरेवाऽऽलम्भते यत्पुरोडाशः ॥ इति ।

पशुशरीरसादृश्यादयं पुरोडाशोऽनुष्ठितः पश्चालम्भ एव भवति ॥

ii. ९ [vi. ९] [पशु-इष्टि में] जो ‘पुरोडाश होता है वह [पशु शरीर के सादृश्य,
के कारण पुरोडाश से अनुष्ठित] यह पश्चालम्भन ही होता है ।

तदेतत्सादृश्यं विशदयति—

तस्य यानि किंशारूणि तानि रोमाणि, ये तुषाः सा त्वग्ये फलीकरणास्तद-
सृग्यत्पिष्टं किक्नसास्तन्मांसं यत्किञ्चित्कं सारं तदस्थि ॥ इति ।

तस्य त्रोहिबीजस्य संबन्धीनि यानि किंशारूणि ब्रुसपलालादीनि तानि पशुरोम-
स्थानीयानि ये तुषास्तण्डुलवेष्टनरूपाः प्रथमावघातेन परित्याज्याः सा तुषसमष्टिः
पशुत्वकस्थानीया, ये फलीकरणास्तण्डुलश्चैत्यार्थेनावघातेन ह्येषा अंशास्तत्सर्वमसृक्पशुरुक्त-
स्थानीयम् । यत्पिष्टं तण्डुलपेषणेन निष्पन्नं पिण्डयोग्यं रूपं ये च किक्नसाः सूक्ष्माः

पिष्टावयवास्तत्सर्वं पशुमांसस्थानीयम् । यत्किञ्चित्कं सारं स्वार्थे कप्रत्ययः किञ्चिदन्यद्-
व्रीहिसंबन्धिकाठिन्यरूपं सारं तदस्थि तत्पशोरस्थिस्थानीयम् । एवं पशुसाम्यात् पुरो-
डाशस्य पशुत्वम् ॥

उस व्रीहि का जो [किंशारु अर्थात्] भूसा है वे पशु के लोम स्थानीय हैं । जो तुष
[प्रथम अवघात से निकला चावल का वेष्टन रूप भूसी] है वे पशु के त्वचा-
स्थानीय हैं, जो फलीकरण [तण्डुल को श्वेत करने के लिए जो अवघात से निकला
हेयांश] है वह पशु का रुधिर स्थानीय है । जो पिसा अवयव है और किनकी है वह
पशु का मांस स्थानीय है और जो कुछ भी वचा हुआ व्रीहि का कठोर भाग है वह पशु
की अस्थि रूप है ।

एवं सति यत्फलितं तद्दर्शयति—

सर्वेषां वा एष पशूनां मेधेन यजते यः पुरोडाशेन यजते ॥ इति ।

पुरोडाशयाग एव सर्वपशुसंबन्धियज्ञयोग्यहविर्यागः । सर्वपशुसंबन्धश्च 'पुरुषं वै देवा'
इत्यादिना प्रपञ्चितः^१ ॥

जो पुरोडाश से यजन करता है वह मानो सब पशुओं के मांस रूप मेध से यजन
करता है ।

लौकिकोक्त्या प्राशस्त्यं द्रढयति—

तस्मादाहुः पुरोडाशसत्रं लोक्यमिति ॥ इति ।

यस्मात् पुरोडाशयागः सर्वपशुसारभूतस्तस्मात् पुरोडाशानुष्ठानं लोक्यं प्रेक्षणीयमिति
याज्ञिका आहुः । अत एव प्रैषमन्त्रे 'पुरोडाशा' अलङ्कुरु' इत्येवमाग्नातम्^२ ॥

[क्योंकि पुरोडाश-याग सब पशु का सार है] अतः याज्ञिक कहते हैं कि पुरोडाश
का सत्र [= अनुष्ठान] करना चाहिए ।

अथ वपादीनां क्रमेण याज्या विवक्षुरादौ वपायाज्यां विधुत्ते—

'युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्तू अधत्तम् ।

युवं सिन्धूरभिः शस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान्'^३ इति वपाये
यजति ॥ इति ।

हे सोम त्वं चाग्निश्च युवमेतावुमौ युवमेतानि सर्वे ह्यंशमानानि रोचनानि प्रकाश-
रूपाणि नक्षत्रादीनि दिवि द्युलोकेऽधत्तम् । कीदृशौ युवां, सक्तू समानकर्माणी,
हे अग्नीषोमौ युवां स्वकीयत्वेन स्वीकृताम् सिन्धून् समुद्र वत्प्रौढान् राजामात्यादीन् पुरुषान्
यजमानादीन् वाऽभिः शस्तेः सङ्ग्रामादिषु ब्राह्मणवधादिरूपादपवादादवद्यात्तन्निमित्तदुरि-

१. द्र० इतः पूर्वम्, २३६ पृ० । २. शत० ब्रा० ४.२.५.११ । ३. ऋ० १.९३.५ ।

ताञ्चामुञ्चतं मुक्तानकुस्तम् । एतत्पञ्चादिकर्मानुष्ठानेन जनापवादो दुरितं च नश्यती-
त्यर्थः । वपायै यजतीति वपाहोमार्थमृचं याज्यात्वेन पठेदित्यर्थः ॥

‘हे अग्नि और सोम, समान-कर्मा तुम दोनों ने इन प्रकाशमान नक्षत्र आदि को
छुलोक में स्थापित किया है । हे अग्नि और सोम, तुम दोनों ने समुद्र के समान प्रौढ़
[राजा, अमात्यादि पुरुषों को अथवा यजमानादिकों को संग्रामादि में ब्राह्मणवधादि रूप]
पाप से आक्रान्त लोगों को मुक्त किया’—इस याज्या मन्त्र का वपा होम के लिए पाठ
करता है ।

पूर्वोत्तरपक्षाभ्यामेतां याज्यां प्रशंसति—

सर्वाभिर्वा एष देवताभिरालब्धो भवति यो दीक्षितो भवति तस्मादाहुर्न
दीक्षितस्याशनीयादिति स यदग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतानिति वपायै यजति,
सर्वाभ्य एव तद्देवताभ्यो यजमानं प्रमुञ्चति, तस्मादाहुरशितव्यं वपायां
हुतायां यजमानो हि स तर्हि भवतीति ॥ इति ।

यः पुमान् यज्ञार्थो दीक्षितो भवत्येष सर्वाभिरपि देवताभिः स्वकीयहविर्दानार्थमारब्धः
स्वीकृतो भवति । तस्मादेतदीयस्य द्रव्यस्य देवताभिरवरुद्धत्वाद्दीक्षितस्य गृहे नाशनीया-
दित्येवं पूर्वपक्षिण आहुः । तत्र होता यदग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतानित्येतं याज्यायाश्चतुर्थ-
पादं पठेत् तदा तेन पाठेन सर्वाभ्यो देवताभ्यो यजमानं होता मोचयति । तस्मात्कारणाद्
वपाहांमे निष्पन्ने सति तद्गृहे भोक्तव्यम् । तर्हि तस्मिन् वपाहोमोत्तरकाले स दीक्षितो
यजमानो भवति । पूर्वं तु दीक्षित एव न तु यजमानः । इदानीं यागस्य निष्पन्नत्वादयं
यजमानः । तथा सति देवतावरोधान्मुक्तस्य गृहे भोक्तुं शक्यमिति सिद्धान्तिन आहुः ॥

जो पुरुष यज्ञ के लिए दीक्षित होता है वह सभी देवताओं से [स्वकीय हविर्दान
के लिए] गृहीत अर्थात् स्वीकृत होता है । इसलिए [पूर्वपक्षी] कहते हैं कि [क्योंकि
इसका द्रव्य देवताओं से अवरुद्ध है अतः] ‘दीक्षित के घर में भोजन नहीं करना चाहिए ।
किन्तु वह होता ‘हे अग्नि और सोम, पापाक्रान्त को मुक्त करें’—इस वपाहोम के लिए
याज्या मन्त्र का जो पाठ करता है उससे सभी देवताओं से यजमान को मुक्त कराता
है । इसलिए याज्ञिकजन कहते हैं कि वपा होम में देवतावरोध से मुक्त यजमान के घर
में भोजन करना चाहिए क्योंकि वपा होम के पश्चात् तब वह [दीक्षित पुरुष] यजमान
हो जाता है ।

अथ पुरोडाशस्य याज्यां विधत्ते—

‘आज्यं दिवो मातरिश्वा जभारेति’ पुरोडाशस्य यजति ॥ इति ।

‘मातरिश्वा वायु ने छुलोक से [अग्नि-सोम में से] अन्य [सोम देव] का आहरण
किया’—इस याज्या मन्त्र का पुरोडाश होम के लिए पाठ करता है ।

द्वितीयपादमनुद्य पादद्वयस्य सहैव तात्पर्यं दर्शयति—

अमथ्नादन्यं परि श्येनो अद्रेरितीत इव च ह्येष इत इव च मेधः समाहृतो भवति ॥ इति ।

मातरिश्वा वायुरन्यमग्नीषोमयोरन्यतरं सोमाख्यदेवं दिवो द्युलोकादाजमाराऽऽ-
हृतवान् । गायत्रीरूपं कृत्वा वायुः सोममानीतवान्, इति प्रथमपादस्यार्थः । श्येनो
बलवत्पक्षी, तादृशोऽध्वर्युरन्यमुभयोर्देवयोरन्यतरमग्निमद्रेः पर्वतजन्यात् काष्ठादरणिरूपात्
पर्यमथ्नात् परितो मथनं कृतवानिति द्वितीयपादार्थः । एष मेधो यज्ञयोग्यः पुरोडाशोऽपीत
इव चेत् इव चास्मान् मनुष्यादस्यादश्वाद् गोरवेरजाच्च भूम्याः समाहृतः । एवं सतीतस्तत्
आनयनसाम्यात् पुरोडाशस्येयमग्नीषोमप्रतिपादिका याज्यां योग्येत्यर्थः ॥

‘और श्येन ने अन्य [अग्नि] को पर्वत से मन्थन द्वारा आहृत किया’—क्योंकि वह
यह इस प्रकार है [अर्थात् वह मेध मनुष्य से, अश्व से, गो से, अवि से और अज से भूमि
में चला गया था अतः] वह मेध [पुरोडाश रूप में भूमि से] समाहृत होता है [जैसे अग्नि
और सोम लाए गए थे उसी प्रकार] ।

पुरोडाशसंबन्धिस्विष्टकृतो याज्यां विधत्ते—

‘स्वदस्व हव्या समिषो दिदीहीति’ पुरोडाशस्विष्टकृतो यजति ॥ इति ।

हे स्विष्टकृदग्ने हव्या हवींषि स्वदस्व स्वादूनि कुर्विषोऽन्नानि संदिदीहि सम्यक्
प्रयच्छेत्येतस्य पादस्यार्थः ॥

हे स्विष्टकृदग्नि, हवि को स्वादयुक्त बनाते हुए अन्नों को सम्यक् रूप से प्रदान
करो’—इस याज्या मन्त्र का स्विष्टकृत् पुरोडाश के लिए पाठ करता है ।

तामेतां याज्यां प्रशंसति—

हविरेवास्मा एतत्स्वदयतीषमूर्जमात्मन्धत्ते ॥ इति ।

एतेन याज्यापाठेनास्मै कर्मसिद्धयर्थं यजमानार्थं वा हविरेव स्वादू करोति य इष-
मोदनमूर्जं क्षीरादिरसं चाऽऽत्मन् धत्ते होता स्वात्मानि संपादयति ॥

इस [याज्या पाठ] के द्वारा इस [कर्म] की सिद्धि के लिए अथवा यजमान के लिए
हवि को स्वादयुक्त करता है और जो ओदन आदि अन्न एवं क्षीरादि रस है उसे अपने
में धारण करता है ।

पुरोडाशीयस्विष्टकृद्यागादूर्ध्वं पशुपुरोडाशसंबन्धीलोपाह्वानं विधत्ते—

इष्ठामुपह्वयते पशवो वा इष्ठा, पशूनेव तदुपह्वयते पशून् यजमाने
वधाति ॥ ९ ॥ इति ।

इलोपहृता सह दिवेत्यादिना^१ सूत्रगतेन, उपहृतं रथन्तरं सह पृथिव्येत्यादिना^२ शाखान्तराभ्यातेन मन्त्रेण वेळाख्यां देवतामुपह्वयते । गौर्वा अस्य शरीरमिति श्रुत्यन्तरादिष्टदेवतायाः पशुरूपत्वम्^३ । तत्तेनोपह्वानेन पशूनेवाऽऽह्वयति । यजमाने च पशून् सम्पादयति^४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयपञ्चिकायाः पञ्चमाध्याये (षष्ठाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ९ ॥ (९) [३९]

अब होता [पशु पुरोडाश सम्बन्धी] इळा का आह्वान करता है । पशु ही इळा है । इस प्रकार उस आह्वान से वह पशुओं को ही बुलाता है; और येजमान में उन पशुओं को स्थापित करता है ।

॥ इस प्रकार षष्ठ अध्याय में नवम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ९ ॥

अथ दशमः खण्डः

अथ हृदयाद्यङ्गरूपस्य प्रधानहविषोऽन्नदानकाले किञ्चित्सूक्तं विधातुं प्रैषमन्त्रं विधत्ते—

मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः ॥ इति ।

देवानां मनोस्योतानि दृढं प्रविष्टानि यस्यां देवतायां सा मनोता । तदर्थं हृदयाद्यङ्कादशाङ्गरूपं हविरवदीयते ॥

ii. १० [vi. १०] 'मनोता देवता के लिए हवि के निमित्त काटे जाने वाले भाग के अनुरूप मन्त्र का पाठ करो'—इस प्रकार अध्वर्यु प्रैष मन्त्र कहता है ।

तस्य हविषोऽनुकूला ऋचोऽनुब्रूहीत्यध्वर्युः प्रैषमन्त्रं पठन् सूक्तं^५ विधत्ते—

'त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति' सूक्तमन्वाह ॥ इति ।

त्वं ह्यग्ने इत्यादिकं त्रयोदशचं सूक्तं^६ तन्मैत्रावरुणो ब्रूयात् । तदाह बौधायनः—'यदा जानाति मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति तदा मैत्रावरुणो मनोतामन्वाह 'त्वं ह्यग्ने प्रथमः' इति ॥

१. आश्व० श्रौ० १.७.७ ।

२. तै० ब्रा० ३.५.८.१ ।

३. द्र० शत० ब्रा० १.८.१.२४ ।

४. व्याख्यातं चैतदिडाह्वानं तै० सं० २.६.७ । शतपथेऽप्येवमेव १.८.१.१९ ।

५. मनोतासूक्तमिदम् । तदाहाश्वलायनः—'मनोतायै.....'इत्यादि ३.६.१ । तै० ब्रा० ३.६.१० एतदेव सूक्तम् ।

६. ऋ० ६.१.१-१३ ।

‘हे अग्नि, तुम प्रथम मनोता [= विचारों को बुलाने वाले] हो’—इस सूक्त का पाठ करता है ।

अत्र वैयधिकरण्यलक्षणं चोद्धमवतारयति—

तदाहुर्दन्धदेवतस्य उत पशुर्भवत्यथ कस्मादाग्नेयीरेव मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यान्वाहेति ॥ इति ।

अत्र हविरग्नीषोमदेवतस्य सूक्तगता ऋचः केवलाग्निदेवताकाः । तत्र यस्मात्कारणात् पशुरन्यदेवतस्य उत देवतान्तरयुक्तः खलु भवति तस्मात्कारणाद्वैयधिकरण्यमिदं तच्चायुक्तमिति ब्रह्मवादिनश्चोद्धमाहुः ॥

इस सम्बन्ध में ब्रह्मवादी कहते हैं कि जब पशु अन्य देवता का है तो मनोता देवता को दिए जाने वाले हविरूप अङ्गों के अवदान में अग्नि-देवताक मन्त्र का पाठ क्यों करता है ?

तस्य समाधानं दर्शयति—

तिस्रो वै देवानां मनोतास्तासु हि तेषां मनांस्योतानि, वाग्वै देवानां मनोता तस्यां हि तेषां मनांस्योतानि, गौर्वै देवानां मनोता तस्यां हि तेषां मनांस्योतान्यग्निर्वै देवानां मनोता तस्मिन् हि तेषां मनांस्योतान्यग्निः सर्वा मनोता अग्नौ मनोताः संगच्छन्ते, तस्मादाग्नेयीरेव मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यान्वाह ॥ इति ।

वागौरग्निरित्येतासु देवतासु देवमनः समासक्तत्वात्तिस्रोऽपि देवता मनोतेत्युच्यन्ते । ताश्च तिस्रः सर्वा मनोता अग्निस्वरूपा एवाग्नौ तासां संगतत्वात् । संगतिश्च तदीयहविषोऽग्न्याधारकत्वात् । तस्मादग्नेर्मुख्यत्वाद्गनिदेवताका ऋचोऽनुब्रूयात् ॥

वस्तुतः देवों में [वाक्, गौ और अग्नि] तीन मनोता देवता हैं, क्योंकि उनमें उनके विचार ओतप्रोत हैं; १. देवों में वाणी मनोता देवता है क्योंकि उसमें उनके मन ओतप्रोत हैं । २. देवों में गौ मनोता देवता है, क्योंकि उसमें उनके विचार संलग्न हैं । ३. देवों में अग्नि मनोता देवता है, क्योंकि उसमें उनके विचार ओतप्रोत हैं । उन तीनों में सभी मनोता देवता अग्निस्वरूप ही हैं क्योंकि अग्नि में सभी मनोता संगठित हैं । इसीलिए मनोता के हवि के अवदान में अग्नि-देवताक मन्त्रों का ही पाठ करता है ।

अथ हृदयाद्यङ्गरूपस्य प्रधानहविषो याज्यां विधत्ते—

‘अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्येति’ हविषो यजति ॥ इति ।

अग्नीषोमेत्यादिकां याज्यां पठेदित्यर्थः ॥

‘हे अग्नि और सोम, उपस्थित हवि को ग्रहण कीजिए’—[हृदयाद्यङ्ग रूप प्रधान] हवि की इस याज्या का पाठ करता है ।

अस्या याज्याया हविरानुकूल्यं दर्शयति—

हविष इति रूपसमृद्धा प्रस्थितस्येति रूपसमृद्धा ॥ इति ।

इदं हृदयादिक हविः प्रस्थितं वेद्यामासादितं याज्यायां हविषः प्रस्थितस्येति पदद्वयं श्रुतं तस्मादियमनुकूला ॥

‘यह हृदयादि हवि वेदि पर उपस्थित है’ यहाँ ‘हविषः’ और ‘प्रस्थितस्य’ ये दो पद होने से यह याज्या रूपसमृद्ध है ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वाभिर्हास्य समृद्धिभिः समृद्धं हव्यं देवानप्येति य एवं वेद ॥ इति ।

हविषो यथाशास्त्रमवदानपाकविशेषः परस्परं हृदयादीनामसंकीर्णत्वमित्यादयो याः समृद्धयोऽपेक्षितास्ताभिः संपूर्णं भूत्वा तद्विदेवान् प्राप्नोति ॥

जो इस प्रकार जानता है सभी समृद्धियों से समृद्ध इसकी हवि देवताओं को प्राप्त होती है ।

अथ वनस्पतियागं विधत्ते—

वनस्पतिं यजति, प्राणो वै वनस्पतिः ॥ इति ।

वनस्पतिर्वृक्षस्तथाविधशरीरयुक्तां देवतां यजेत् । तत्प्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः—
‘जुह्वामुपस्तीर्य सङ्कल्पृषदाज्यस्योपहृत्य द्विरभिघार्य वनस्पतयेऽनुब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति संप्रैषौ वषट्कृते जुहोति’ इति । अत्र वनस्पतेर्वृक्षशरीरस्य जीवाविष्टत्वात् प्राण-
रूपत्वम् ॥

वह वनस्पति [=वृक्ष] देवता का यजन करता है । [वनस्पति में जीवन होने से] वनस्पति प्राणरूप हैं ।

यष्टुर्वेदनं प्रशंसति—

जीवं हास्य हव्यं देवानप्येति यत्रैवं विद्वान् वनस्पतिं यजति ॥ इति ।

विदुषो यष्टुर्हविरेवं प्राणोपेतं चेतनं भूत्वा तद्विदेवान् प्राप्नोति ॥

१. आप० श्रौ० ७.२५.१५ ।

२. यास्कस्यामिमतविरुद्धं व्याख्यानम् । तेन ह्युक्तम्—यज्ञसंयोगाद् राजा स्तुतिं लभेत । राजसंयोगाद् युद्धोपकरणानि । तेषां रथः प्रथमगामी भवति इति । आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्च आत्मायुधमात्मेवः—इत्यादि च निरु० ९.११ । ७.४ ।

जो इस प्रकार जानते हुए वनस्पति देवता का यजन करता है उसकी हवि भी प्राण से युक्त हो दोनों को प्राप्त होती है ।

अथ स्विष्टकृच्चार्गं विधत्ते—

स्विष्टकृतं यजति, प्रतिष्ठा वै स्विष्टकृत्, प्रतिष्ठायामेव तद्यज्ञमन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ इति ।

वैकल्यपरिहारेण स्विष्टकृत्त्वापादनात् स्विष्टकृतः प्रतिष्ठात्वम् । तद्यागानुष्ठानेनेमं यज्ञमन्ततः समाप्त्यवसरे प्रतिष्ठायां स्थापयति ॥

अब स्विष्टकृत् याग का यजन करता है । स्विष्टकृत् प्रतिष्ठा है । इस प्रकार अन्त में उस [यागानुष्ठान] के द्वारा यज्ञ को प्रतिष्ठा में ही प्रतिष्ठित करता है ।

इष्टोपह्वानं विधत्ते—

इळामुपह्वयते पशवो वा इळा पशूनेव तदुपह्वयते पशून् यजमाने दधाति, दधाति ॥ १० ॥ इति ।

पूर्ववद् व्याख्येयम्^१ । पुरोडाशेडा पूर्वखण्डेऽभिहितेह तु पश्चिडेति विशेषः । अत्र सर्वत्र यद्यच्चोदकतः प्राप्तं तस्य सर्वस्य विधिमनूद्य प्रशंसा कृतेति द्रष्टव्यम् । दधातीति-पदाम्नासोऽध्याय समाप्त्यर्थः ॥

अथ मीमांसा—दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

मनोतामन्त्र ऊहोऽस्ति वायव्ये नास्ति वाऽस्त्यसौ ।

आग्नेय्येवेति वचनं प्रकृतौ सार्थकं यतः ॥

अग्नीषोमावग्नौ नैव लक्ष्येतां वचनं विना ।

अनर्थकास्तत्र वाक्याद् विकृतावह्वारणम्^२ ॥

‘त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता’^३ इत्ययं मनोतामन्त्रोऽग्नीषोमीयपशौ पठितः ।^४ वायव्य-पशावप्ययं चोदकप्रासः । तत्र—‘त्वं हि वायो प्रथमः’ इत्येवमूहोऽस्ति । यत्तु वचनं—यद्यप्यन्नदेवत्यः पशुराग्नेय्येव मनोता कार्येति । तत्प्रकृतौ पठितं तत्रैव वचनं सार्थकम् । द्विदेवत्यपशावेकवचनमन्त्रस्य प्रकरणपठितस्याप्ययोग्यत्वशङ्कया पुनर्विधानार्थत्वात्^५ ।

१. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० २४३ ।

२. जं० न्या० वि० १०.४.२२.४२ ।

३. ऋ० ६.१.१ ।

४. तै० ब्रा० ३.६.१० ।

५. अत एवाहाश्वलायनः—तत्र प्रथमे करत एवाग्नीषोमावेवमित्येतरेयिणः । अन्यत्र द्विदेवतान्मैत्रावरुणदेवते च । तथा दृष्टत्वात् । प्रकृत्या गाणगारिः । उत्पन्नानां स्मृत आम्नायेऽनर्थभेदे निरर्थो विकारः—इति श्री० ३.६.३-७ सूत्र ।

मैवम् 'छत्रिणो गच्छन्ति' इत्यादिवन्मन्त्रगतस्याग्निशब्दस्याग्नीषोमलक्षकत्वेनायोग्यत्व-
शङ्काया अनुदयात् । अतः प्रकृतावनर्थकं तद्वाक्यं विकृतावूहनिवारणेन चरितार्थं भवति ।
तस्माद्-ऊहो नास्ति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणमाष्ये
द्वितीयपञ्चिकायाः प्रथमाध्याये (षष्ठाध्याये) दशमः खण्डः ॥१०॥ (१०) [४०]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरं-
धरमाधवाचार्यादेशतो सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश-
नाम माष्ये ऐतरेयब्राह्मणस्य कृती द्वितीयपञ्चिकायाः
प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

अब होता इळा देवता का आह्वान करता है । पशु ही इळा है । इस प्रकार उस
आह्वान से वह पशुओं को ही बुलाता है और यजमान में उन पशुओं को स्थापित
करता है ।

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की द्वितीयपञ्चिका की प्रथम अध्याय
की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

—: * :—

अथ सप्तमोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

यूपोऽथ यूपोज्जनमाप्रियश्च पर्यग्न्युपप्रैषमथाग्निरुश्च ।

पशौ पुरोडाशविधिर्मनोता वनस्पतिस्विष्टकृदिडास्तुतिश्च ॥ १ ॥

अथ सप्तमाध्याये पशुप्रैषप्रातरनुवाकौ वक्तव्यौ तत्र पर्यग्निकरणस्तुत्यर्थाभावायि-
कामाह—

देवा वै यज्ञमतन्वत तांस्तन्वानानसुरा अभ्यायन्, यज्ञवेशसमेषां
करिष्याम इति तानाप्रीते पशौ पुर इव पर्यग्नैर्यूपं प्रति पुरस्तादुपायंस्ते
देवाः प्रतिबुध्याग्निमयीः पुरस्त्रिपुरं पर्यास्यन्त यज्ञस्य चाऽऽत्मनश्च गुप्त्यै,
ता एषामिमा अग्निमध्यः पुरो दीप्यमाना भ्राजमाना अतिष्ठंस्ता असुरा
अनपधृष्यैवापाद्रवन्तेऽग्निनैव पुरस्ताद् असुररक्षांस्यपाघ्नताग्निना
पश्चात् ॥ इति ।

पुरा कदाचिद्देवा यज्ञमतन्वत विस्तारितवन्तः । यद्यपि पूर्वमीमांसाकर्तृभिर्नवमाध्याये
देवानामशरीरत्वात् कर्माधिकारो नास्तीत्युक्तं^१ तथाऽपि प्रशंसार्थत्वेन स्वार्थतात्पर्या-
भावाद^२ अविरोधः । यद्वोत्तरमीमांसाकर्तृभिः शरीरमङ्गीकृत्य विद्याधिकारोपपादनाद^३
इतरेषां^४ शरीरराहित्यमृत्विगादिवत् कर्मकाले प्रत्यक्षशरीरं नास्तीति तदभिप्रायम् ।
कर्माधिकारनिराकरणस्य कर्मसाध्यस्य स्वर्गस्य प्राप्तत्वात् तत्प्रयोजनाभावामि-
प्रायम् । जगदनुग्रहार्थं तु तेषां शरीरिणामस्त्येवाधिकार इत्यभिप्रेत्य यज्ञमतन्वतेत्य-

१. जै० न्या० वि० १.१.४.६-१०; अधि० १५.४२-४४; अधि० १३,६.७.३२ ।

२. तथाप्याह शबरस्वामी—‘असद्वृत्तान्तान्वाख्यानं’...वेदस्य प्रसज्येत—इति जै०
सू० १.२.१० भाष्ये । ३. जै० न्या० वि० १.३.१.२६-३३ ।

४. ‘इतरेषाम्’ नैरुक्तानाम् । तथाहि—‘अपि वा कर्मपृथक्त्वाद् यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मो-
द्गातेत्यप्येकस्य सतः’—इति निरु० ७.२.१ । तत्रैव तत उत्तरम्—‘अथाकार-
चिन्तनं देवतानाम्’—इत्युपक्रम्य ‘अपुरुषविधाः स्युः’—इत्यादिना (७.७.२-३)
यास्केन इन्द्रादीनां विग्रहाद्यभाव एव सिद्धान्तितः ।

ब्रूयते । तान् देवान् यज्ञविस्तारिणोऽमिलक्ष्यासुरा आगच्छन् । केनामिप्रायेणेति, तदुच्यते—एषां देवानां यज्ञवेशसं यज्ञविघातं करिष्याम इति तदमिप्रायः । कदा कुत्र समागता, इति तदुच्यते—पश्वावाप्रीते प्रयाजैरर्तपिते सति पर्यग्नेः पुर इव पर्यग्निकरणात् पूर्वस्मिन् काले यूपं प्रति पुरस्तात् पूर्वदेशे तान् देवानसुरा उपागच्छन् । ते देवास्तदागमनं निश्चित्याग्निमयीः पुरोऽग्निप्राकारास्त्रिपुरं वेष्टनत्रयं यथा भवति तथा पर्यास्यन्त पशोः पुरतः प्रक्षिप्तवन्तः । तच्च प्रक्षेपणं यज्ञस्य देवानां स्वरूपस्य च रक्षणाय भवति । एषां देवानां संबन्धिन्यस्ताः पुरः पशोः परितो ज्वलन्त्योऽन्धकारं निवर्त्य तं देशं प्रकाशयन्त्योऽस्तिष्ठन् । ता अग्निमयीः पुरोऽनपधृष्यैव तिरस्कारमकृत्वैवापाद्रवन्नपगताः । तत्र देवास्तेन च प्राकाररूपेणाग्निना पूर्वस्यां दिश्यसुरान् रक्षांसि च हतवन्तः पश्चादप्यग्निनैव हतवन्तः ॥

ii. ११ [vii. १] प्राचीन काल में देवताओं ने यज्ञ का विस्तार किया । उन यज्ञ के विस्तार करने वाले देवों की ओर असुर आए । 'इन [देवों] के यज्ञ में हम लोग बाधा पहुँचाएँगे'—ऐसा कहते हुए उन्होंने पशु के प्रयाजों के द्वारा र्तपित होने पर और पर्यग्निकरण के पहले यूप के प्रति पूर्व की ओर से आक्रमण किया । उनका आगमन जानकर उन दोनों ने यज्ञ की और अपनी रक्षा के लिए पशु के चारों तरफ अग्निमय तीन प्राकार बना दिया । इन देवों के वे अग्निमय प्राकार पशु के चारों ओर जलते हुए एवं [अन्धकार को हटाते हुए] प्रकाशित थे । उन अग्निमय प्राकारों का बिना उल्लङ्घन किए ही वे असुर भाग गए । उन्होंने प्राकार रूप अग्नि से ही पूर्व दिशा में और पीछे भी अग्नि से ही उन असुरों को और राक्षसों को आहत किया ।

अथ पर्यग्निकरणं विधत्ते—

तथैवैतद्वज्रजमाना यत्पर्यग्नि कुर्वन्त्यग्निमयीरेव तत्पुरस्त्रिपुरं पर्यस्यन्ते यज्ञस्य चाऽऽत्मनश्च गुप्त्यै, तस्मात् पर्यग्नि कुर्वन्ति, तस्मात् पर्यग्नयेऽन्वाह ॥ इति ।

यथा देवैरग्निप्राकाराः कृतास्तथैवैतद्वज्रजमानानां पर्यग्निकरणम् । अतो यद्येतत्कुर्युस्तदानीमग्निप्राकारवेष्टनं पशोः परितः प्रक्षिपन्ति । तच्च यज्ञस्य चाऽऽत्मनश्च रक्षणाय भवति । तस्मादवश्यं पर्यग्निकरणमपेक्षितं तदर्थमनुवचनं चापेक्षितम् । तत्र पर्यग्निकरणम् आपस्तम्बो विस्पष्टयति—'आहवनीयादुल्मुकमादायाऽऽग्नीध्रः 'परि वाजपति कविः' इति त्रिः प्रदक्षिणं पर्यग्निं करोति पशुम्' इति । अनुवचनं पूर्वमेवाग्निर्होता नः^३ इत्यादिना दर्शितम्^४ ॥

उसी प्रकार जो यजमान पर्यग्नि करते हैं वह यज्ञ की ओर अपनी रक्षा के लिए ही पशु के चारों ओर अग्नि का तीन प्राकार प्रक्षिप्त करते हैं । इसीलिए पर्यग्नि [अवश्य] करते हैं और इसीलिए पर्यग्नि के लिए अनुवचन [अवश्य] करते हैं ।

१. ऋ० ४.१५.३ ।

२. आप० श्री० ७.१५.२ ।

३. ऋ० ४.१५.१ ।

४. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० २१८ ।

पर्यग्निकरणादूर्ध्वं पशोः शामित्रदेशं प्रत्यानयनं विधत्ते—

तं वा एतं पशुमाप्रीतं सन्तं पर्यग्निकृतमुदञ्चं नयन्ति ॥ इति ।

प्रयाजैस्तोषितं पर्यग्निकरणेन रक्षितं पशुमुदङ्मुखं कृत्वा नयेयुः ॥

प्रयाजों से सन्तुष्ट किए गए और पर्यग्निकरण के द्वारा रक्षित उस पशु को वे उत्तर की ओर ले जाते हैं ।

नीयमानस्य पशोः पुरतो नेतव्यं विधत्ते—

तस्योल्लुमुकं पुरस्ताद्वरन्ति ॥ इति ।

तदेतदुभयम् आपस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—‘आहवनीयादुल्लुमुकमादायाऽऽग्नीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते शमिता पशुं नयति उरोरन्तरिक्षेत्यन्तरा चात्वालोत्करा बुदश्चं पशुं नयन्ति’^१ इति ॥ उसके आगे आगे जलती हुई लकड़ी ले जाते हैं । यह समझकर कि—

पशोः पुरतो बह्विनयनं प्रशंसति—

यजमानो वा एष मिदानेन यत्पशुरनेन ज्योतिषा यजमानः पुरोज्योतिः स्वर्गं लोकमेष्यतीति तेन ज्योतिषा यजमानः पुरोज्योतिः स्वर्गं लोकमेति ॥ इति ।

यः पशुरस्त्येष निदानेन सूक्ष्मदृष्टिनिरूपणेन यजमान एव भवति । पशुना स्वात्मनो निष्क्रीतत्वात् पशोर्यजमानत्वम् । निष्क्रयणं च पूर्वमेवाऽऽत्मनिष्क्रयणमेवास्य स द्रव्यति श्रुत्यन्तरोदाहरणेन दर्शितम्^२ । पशोः पुरतो नीयमानज्योतिषा यजमानः पुरोवर्तिदीपयुक्तो भूत्वा स्वर्गं लोकं प्रयास्यति यथा राजामात्यादिः पर्यटने रात्रौ पुरोवर्तिदीपयुक्तो गच्छति तद्वदित्यभिप्रेत्योल्लुमुकं पुरस्ताच्चरन्ति । तदभिप्रायानुसारेणैव यजमानोऽपि तथा स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । तदेतदग्नेः पुरतो नयनं शास्त्रान्तरेऽप्याम्नातम्—‘यर्हि पशुमाप्रीतमुदश्चं पशुं नयन्ति तर्हि तस्य पशुश्रपणमाहरेत्तेनैवेनं भागिनं करोति’^३ इति ॥

जो पशु है यह सूक्ष्म-दृष्टि से निरूपित यजमान ही होता है । इस प्रकाश द्वारा यजमान पुरोवर्ती दीप से युक्त होकर स्वर्ग लोक को जायगा । इस प्रकार उस प्रकाश के द्वारा [प्रकाशित] यजमान भी पुरोवर्ती दीपक से युक्त हो स्वर्ग लोक को प्राप्त करता है ।

शामित्रदेशं नीतस्य पशोर्हृन्ननस्थले बर्हिष्रक्षेपं विधत्ते—

तं यत्र निहनिष्यन्तो भवन्ति तदध्वर्युर्बर्हिरधस्तादुयास्यति ॥ इति ।

तं पशुं यस्मिन् देशे हनिष्याम इत्येवं मन्यन्ते तस्मिन् देशेऽध्वर्युर्भूमौ बर्हिः प्रक्षिपेत् । तदेतच्छास्त्रान्तरे समन्त्रकमाप्नातम्—‘पृथिव्याः संपृचः पाहीति बर्हिरुपास्यत्यस्कन्दा-

१. आप० श्री० ७.१५.८—१० ।

२. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० २०८, २०९ ।

३. तै० सं० ३.१.३.२ ।

यास्कन्नं हि तद्यदबर्हिषि स्कन्दत्यथो बर्हिषदमेवैनं करोति^१ इति । तदेतदापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—‘अथ पर्यग्निकृत उत्मुकं निदधाति स शामित्रस्तं दक्षिणेन प्रत्यञ्चं पशुमवस्थाप्य पृथिव्याः संपृचः पाहीति तस्याधस्ताद् बर्हिरुपास्यत्युपाकरणयोरन्यतरत्तस्मिन् संज्ञपयन्ति^२ प्रत्यक्शिरसमुदीचीनपादम्^३ इति ॥

जहाँ उस पशु को मारा जायगा वहाँ अध्वर्यु भूमि पर कुश का प्रक्षेप करता है ।

पशोरधो बर्हिष्रक्षेपं प्रशंसति—

यदेवैनमद आप्रोतं सन्तं पर्यग्निकृतं बर्हिर्वेदि नयन्ति बर्हिषदमेवैनं तत्कुर्वन्ति ॥ इति ।

प्रयाजैस्तोषितं पर्यग्निकरणेन रक्षितं पशुं सौमिकवेदेर्बर्हिभगि संज्ञपनाय नयन्तीत्यदो यदस्ति तदानीमेनं पशुं बर्हिषदमेव दमैऽवस्थितमेव कुर्वन्ति । यद्वा, बर्हिषदं यज्ञेऽवस्थितं वेद्यामवस्थितं कुर्वन्ति । बाह्यदेशे नयनदोषं परिहरतीत्यर्थः ॥

प्रयाजों के द्वारा तुष्ट एवं पर्यग्निकरण से रक्षित पशु को जब [सौमिक] वेदि के बाहर ले जाते हैं तब इस पशु को दर्भ पर ही अवस्थित करते हैं ।

पशोः पुरीषस्थापनार्थमवटखननं विधत्ते—

तस्योवध्यगोहं खनन्ति ॥ इति । *

ऊवध्यं पुरीषं, तस्य गोहं गोपनस्थानं तत्कुर्युः । अस्य खननस्य काल आपस्तम्बेन दर्शितः—‘ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतादित्यभिज्ञायोवध्यगोहं खनति’^४ इति । होता त्वद्भिगुप्रैषमन्त्रे^५ यदोवध्यगोहमिति वाक्यं पठति तदा खनेदित्यर्थः ॥

उसके मल-मूत्र के गोपनस्थान [गड्ढे] को खोदते हैं ।

तदेतदूवध्यगोहखननं प्रशंसति—

औषधं वा ऊवध्यमियं वा ओषधीनां प्रतिष्ठा तदेनत्स्वायामेव प्रतिष्ठाया-मन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति ॥ इति ।

तदेतदर्थवादवाक्यं पूर्वाध्यायमन्त्रप्रसङ्गे व्याख्यातम्^६ ॥

[पशुभक्षित वनस्पति का विकार होने से] ऊवध्य तो ओषधि ही है और ओषधियों का यह भूमि ही आश्रयस्थान है । इस प्रकार वे उस [ऊवध्य] को उस अपने ही भूमि रूप स्वकीय आश्रयस्थान में अन्ततः प्रतिष्ठित कराते हैं ।

१. तै० सं० ६.३.८.२ । ‘पृथिव्याः’ इति मन्त्रस्तु तै० सं० १.३.८.२ ।

२. शामितार इति शेषः । ‘अक्षतस्य मारणं सञ्ज्ञपनम्’—इति तट्टीका ।

३. आप० श्रौ० ७.१६.२-५ । ४. आप० श्रौ० ७.१६.१ ।

५. स मन्त्रः तैत्तिरीयब्राह्मणे ३.६.६ अनुवाके आम्नातः, इह षष्ठाध्यायीय षष्ठसप्तम-खण्डयोः व्याख्यातश्च (२२०—२३६ पृ०) ।

६. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० २२५ पशुभक्षितानामित्यादिना ।

अथ पशुपुरोडाशं^१ प्रशंसितुं प्रश्नमुत्थापयति—

तदाहुर्ब्रह्मणो हविरेव यत्पशुरथास्य बह्वपैति लोमानि त्वगमुक्कुष्ठिकाः शफा विषाणे स्कन्दति पिशितं केनास्य तदापूर्यत इति ॥ इति ।

तत्तत्र पशो चोद्यवादिन आहुः । यद्यदा यः पशुरस्त्येष सर्वोऽपि हविरेव कृत्स्नस्य पशोरुपाकृतत्वात् । अथ तदानीं कस्याप्यवयवस्यापनयो न युक्तः । इह तु बह्वेवयवजात-
मपैति । तद्यथा लोमानि रोमाणि त्वक्चर्मसृग्गतं कुष्ठिका उदरवर्तिनो भक्षितास्तृणादयः
शफाः खुरा विषाणे शृङ्गद्वयमेतत्सर्वमपैत्यग्नी होमाभावात् । किञ्च पिशितं मांसं
यत्किञ्चित्स्कन्दति भूमौ पतति तदप्यपैति । एवं सति केन प्रकारेणास्य पशोः संवन्धि
तत्सर्वमवयवजातं समन्तात् पूर्यत इति प्रश्नः ॥

इस पशु के सम्बन्ध में [पूर्वपक्षी] कहते हैं कि जो [संज्ञपनीय] पशु है वह समस्त
पशु जब हवि है तब [किसी भी अवयव का फेंकना उचित नहीं है किन्तु] इसके बहुत से
अवयव फेंक दिए जाते हैं; जैसे इसके रोम, त्वचा, रुधिर, अधपचा भोजन, खुर, सींग
और अधकटा मांस जो कुछ भूमि में गिर पड़ता है । तो इस पशु के उन सभी अवयवों
की पूर्ति किस प्रकार की जाती है ?

तस्योत्तरमाह—

यदेवैतत्पशौ पुरोडाशमनु निर्वपन्ति तेनैवास्य तदापूर्यते ॥ इति ।

पश्वालम्भनमनुसृत्य पुरोडाशं निर्वपन्तीति यदिदमस्ति तेनैवास्य पशोः संवन्धि
तत्सर्वमवयवजातं पूरितं भवति ॥

[उत्तर यह है कि] जो पश्वालम्भन के साथ-साथ पुरोडाश का निर्वपन करते हैं
उसी के द्वारा इस [पशु के समस्त अवयवों] की पूर्ति हो जाती है ।

तदेतदुपपादयति—

पशुभ्यो वै मेधा उदक्रामस्तौ ब्रौहिश्चैव यवश्च भूतावजायेतां तद्यत्पशौ
पुरोडाशमनुनिर्वपन्ति समेधेन नः पशुनेष्टमसत्, केवलेन नः पशुनेष्टम-
सदिति ॥ इति ।

मनुष्याश्चादिभ्यः सकाशान्मेधा यज्ञयोग्या भागा उदक्रामन् । तदेतत् 'पुरुषं वै देवा'
इत्यस्मिन् खण्डे प्रपञ्चितम्^२ । उक्तान्तमेधा भूमौ प्रविश्य ब्रौहिर्यवश्चेति यौ धान्यविशेषौ
विद्येते तावुभौ भूतौ तद्रूपतां प्राप्तावजायेतां भूमेः सकाशादुत्पन्नौ । तद्यत्पशावित्यादिकं
तस्मिन्नेव खण्डे व्याख्यातम्^३ ।

[मनुष्य व] पशुओं से जब यज्ञ योग्य भाग निकल गया तब [भूमि में प्रविष्ट होकर]
वह चावल और जौ के रूप में उत्पन्न हुआ । उस पशु मेध में जो पुरोडाश का निर्वपन
करते हैं [क्योंकि वे ऐसा सोचते हैं कि] हमारा यज्ञ यज्ञयोग्य हविर्भाग से युक्त पशु द्वारा
इष्ट होए, हमारा यज्ञ साधनान्तर निरपेक्ष से ही पशु द्वारा इष्ट होए ।

१. 'पश्वर्थः पुरोडाशः पशुपुरोडाशः'—इति आप० श्रौ० ७.२२.१ टी० ।

२. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० २३६-२३७ ।

३. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० २३९ ।

तदेतद्वेदनं प्रशंसति—

समेधेन हास्य पशुनेष्टं भवति, केवलेन हास्य पशुनेष्टं भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥ इति ।

एतदपि तत्रैव व्याख्यातम् ।^१ पुनरप्यत्रोक्तिर्यवप्रशंसार्था । पूर्वत्र ब्रीहिमात्रे प्राशस्त्यम् । इह तु ब्रीहियद्वावुभावपि प्रशस्येते इति विशेषः ॥

अत्र यदेष हविरेव यत्पशुरित्युक्तं^२ तत्र कश्चिद्विशेषो दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितः—

“पशुः कृत्स्नो हविः किं वा प्रत्यङ्गं हविरन्यता ।

आद्यश्चोदनया मैवमवदानपृथक्वतः ॥”^३ इति ।

‘अग्नीषोमीयं पशुमालभेत’^४ इत्यत्र कृत्स्नस्य पशोरेकहविष्टं युक्तम् । कुतः, अग्नीषोमदेवतां प्रति द्रव्यत्वेन पशोश्चोदितत्वात् । न हि हृदयाद्यङ्गं साक्षात् पशुर्भवतीति प्राप्ते, ब्रूमः—“हृदयस्याग्नेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अवद्यति वक्षसोऽवद्यति दोष्णोरवद्यति पार्श्वयोरवद्यति” इत्यादिना हृदयाद्यङ्गानामवदानानि पृथगाग्न्यान्ते ।^५ अवदानं च हविष्टप्रयोजकः संस्कारः । पुरोडाशादौ होतुमवदीयमानत्वदर्शनात् । हविःशब्दः स्वकर्मव्युत्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं ब्रूते । पश्चादुक्तिचोदना तु हृदयाद्यङ्गद्वारेण देवतासम्बन्धाद् उपपद्यते । तस्मात्—प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयपञ्चिकायाः द्वितीयाध्याये (सप्तमाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥१॥ (११) [४१]

जो इस प्रकार जानता है उसका यज्ञ पुरोडाश रूप पशु से इष्ट होता है, उसका यज्ञ साधनान्तर निरपेक्ष मेघयुक्त पशु से इष्ट होता है ।

॥ इस प्रकार सप्तम अध्याय में प्रथम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

अथ स्तोकानुवचनीया^१ विधातुमादौ प्रैषमन्त्रं विधत्ते—

तस्य वषामुत्खिद्याऽऽहरन्ति, तामध्वर्युः स्रुवेणाभिघारयन्नाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति ॥ इति ।

१. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० २३९ ।

२. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० २५३ ।

३. जै० न्या० वि० १०.७.१.१-२ ।

४. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० २०८-२११ ।

५. तै० सं० ६.३.१०.४ ।

६. ‘अग्निसंयोगाद् ये मेदसो विन्दवश्चोतन्ति, ते स्तोकाः’—इति आप० श्री० टी० ७.२०.३ । द्विशूलया शास्त्रया धार्यमाणाया वषाया उपरि ‘त्वामु ते दधिरे’—इति मन्त्रेण आज्ये हुते सति तत्सकाशात् पतन्तो विन्दवः स्तोकाः—इति च सा० भा० (तै० सं० १.३.९) ।

तस्य पशोर्वपामुदरगतां वस्त्रसदृशीमुत्खिद्योद्धृत्य होमार्थमाहरन्ति । तां च वपा-
मध्वर्युरभिधारयन् प्रेषमन्त्रं ब्रूयात् । तदेतदापस्तम्बो विशदयति—‘त्वामु ते दधिरे
हव्यवाहमिति क्षुवेण वपामभिजुहोति प्रादुर्भूतेषु स्तोकेषु स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति
संप्रेष्यति’^१ इति ॥

ii. १२ [vii. २] उस [पशु] की वपा को [होमार्थ] निकालकर लाते हैं, और
अध्वर्यु उसको खुवा से अभिधार करते हुए [=घी गिराते हुए] प्रेष करता है कि ‘बूंदों के
अनुरूप ऋचा का पाठ करो ।’

तस्य प्रेषिकस्य तात्पर्यं दर्शयति—

तद्यस्तोका श्रोतन्ति सर्वदेवत्या वै स्तोका नेन्म इमेऽनभिप्रीता देवान्
गच्छानिति ॥ इति ।

तत्तस्यां वपायां तदानीमेव क्लिन्नायामाद्रायां श्रप्यमाणायां यदा स्तोका नीरबिन्दवः
श्रोतन्ति निर्गत्याधः पतन्ति^२ तदानीं सर्वदेवानां प्रियत्वादिमे स्तोकाः स्वयमनभिप्रीता
अस्मासु प्रीतिरहिता देवान् गच्छान् गमिष्यन्ति । तथा सति महदेतदस्माकं भयकारणं
तन्मा भूदित्यभिप्रेत्य स्तोकप्रीणनार्थमिदं प्रेषप्लुवचनम् । अत्र नेदित्ययं शब्दः परिमयार्थः ॥

उस [श्रप्यमाण आर्द्र वपा] में जो बूंदें टपकती हैं [क्योंकि वह सौंघता है कि]
‘बूंदें सभी देवताओं से सम्बन्धित हैं अतः ऐसा न हो कि मुझसे अप्रसन्न होकर ये
देवताओं के पास चली जायें ।’ [अतः बूंदों को प्रसन्न करने के लिए यह अनुवचन है] ।

अथानुवचनं विधत्ते—

जुषस्व सप्रथस्तममित्यन्वाह ॥ इति ।

तस्यानुवचनस्य काल आश्वलायनेन दर्शितः—‘वपायां श्रप्यमाणायां प्रेषितः स्तोके-
भ्योऽन्वाह जुषस्व सप्रथस्तममिमं नो यज्ञमिति’ इति । अत्रानुवचनवक्ता मैत्रावरुणः ।
तदाह बौधायनः—‘यदा जानाति स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति तदा मैत्रावरुणः स्तोकीया अन्वाह
जुषस्व सप्रथस्तमम्’ इति ॥

तस्या ऋचो द्वितीयतृतीयपादमनुवदति—

वचो देवप्सरस्तमम् । हव्या जुह्वान आसनीति ॥ इति ।

सर्वस्या ऋचोऽयमर्थः—हे अग्ने हव्या हवीष्यस्मदीयानि आसत्यास्ये मुखे जुह्वानः
प्रक्षिपन् वचोऽस्मदीयं स्तोत्रं जुषस्व सेवस्व । कीदृशं वचः, सप्रथस्तममतिशयेन प्रथसा
विस्तरण सहितं देवप्सरस्तमं देवानामतिशयेन प्रीणयितु ॥

१. आप० श्रौ० ७.२०.२-३ ।

२. आश्व० श्रौ० ३.४.१ । जुषस्वेत्येका ऋ० १.७५.१ । ‘इमन्नो यज्ञमिति सूक्ता-
त्मिकाः पञ्च (ऋ० ३.२१.१-५) त इमाः षडेवर्चस्तैत्तिरीयैरेकत्राम्नाताः
(ब्रा० ३.६.७) ।

हे अग्नि, मुख में प्रक्षिप्त हवियों को ग्रहण करते हुए हमारे अत्यन्त विस्तीर्ण और देवताओं को अत्यन्त प्रसन्न करने वाले स्तोत्रों का सेवन करो—इस 'जुषस्व' इत्यादि ऋचा का पाठ करता है ।

अत्राऽऽसनीतिपदस्याभिप्रायं दर्शयति—

अग्नेरेवैनान्स्तदास्ये जुहोति ॥ इति ।

तत्तेन मन्त्रपाठेन स्तोकानग्नेरेव मुखे जुहोति ॥

उस [मन्त्र पाठ] से बूंदों को इस अग्नि के मुख में ही हवन करता है ।

अनुवचनीयामेकामृचं विधाय पुनरप्यनुवचनीयं पञ्चचं सूक्तं विधत्ते—

'इमं नो यज्ञममृतेषु धेहि' इति सूक्तमन्वाह ॥ इति ।

जातवेद इति संबोधनं वक्ष्यते । नोऽस्मदीयमिमं यज्ञममृतेषु देवेषु धेहि स्थापय ॥

'हमारे इस यज्ञ को देवों में स्थापित करो'—इस सूक्त का पाठ करता है ।

द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

'इमा हव्या जातवेदो जुषस्वेति' हव्यजुष्टिमाशास्ते ॥ इति ।

जुषस्वेत्यभिधानाद्धविः सेवायाः प्रार्थनम् ॥

'हे जातवेद, इन हवियों का सेवन करो' इस पाद में हवि से प्रसन्न होने की कामना की गई है ।

तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

'स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्येति मेदसश्च हि घृतस्य च भवन्ति ॥ इति ।

हे अग्ने मेदसो वपाया हूयमानस्य च घृतस्य ये स्तोका बिन्दवः सन्ति तेषां मध्ये स्वादून्बिन्दून्तित्यध्याहारः । प्राशानेति वक्ष्यमाणेनान्वयः । अत्र ये स्तोकाः पतन्ति यस्मान्मेदसश्च घृतस्य च संबन्धिनो भवन्ति तस्माद्युक्तोऽयं वादः ॥

'हे अग्नि; हूयमान वपा [=मेदस्] और घृत की बूंदों का प्राशन करो'—इस पाद में क्योंकि वे बूंदें चर्बी एवं घी की होती हैं [अतः बूंदें टपकती हैं—यह ठीक कहा है] ।

चतुर्थ पादमनूद्य व्याचष्टे—

'होतः प्राशान प्रथमो निषद्य' इत्यग्निर्वै देवानां होताऽग्ने प्राशान प्रथमो निषद्येत्येव तदाह ॥ इति ।

हे होतर्होमनिष्पादकाने त्वं प्रथमो मुख्यः सन्निषद्योपविश्य स्तोकान् प्राशान् भक्षय । यद्यपि होतृशब्दोऽत्र प्रयुक्तस्तथाऽप्यग्नेरेव देवहोतृत्वादग्निमेव संबोध्य चतुर्थपादो ब्रूते ॥

'हे होमनिष्पादक अग्नि, तुम प्रथमतः बैठकर बूंदों का प्राशन करो—वस्तुतः अग्नि ही देवताओं का आह्वाता है इसलिए अग्नि ही प्रथमतः बैठकर प्राशन करे—यही उस [पाद] से कहा है ।

अस्मिन् सूक्ते द्वितीयस्या ऋचः पूर्वार्धमनूद्य व्याचष्टे—

‘घृतवन्तः पावक ते स्तोकाः श्रोतन्ति मेदसः’ इति मेदसश्च ह्येव हि घृतस्य च भवन्ति ॥ इति ।

हे पावक शोधकाने ते त्वदर्थं मेदसो वपायाः संबन्धिनो घृतवन्तो घृतसहिताः स्तोका बिन्दवः श्रोतन्ति । अत्र मेदःसंबन्धे घृतसंबन्धे च पृथक्प्रसिद्धिं कर्तुं मेदसश्च ह्येव हि घृतस्य चेति हिशब्दद्वयम् ॥

‘हे शोधक अग्नि, तुम्हारे लिए घृतयुक्त वपा की बूँदे टपकती हैं’—क्योंकि वे बूँदे मेदा की, और क्योंकि वे घृत की होती हैं ।

उत्तरार्धमनूद्य व्याचष्टे—

‘स्वधर्मं देववीतये श्रेष्ठं नो वेहि वार्यम्’ इत्याशिषमाशास्ते ॥ इति ।

देववीतये देवानां भक्षणाय नोऽस्माकं स्वधर्मं कुलोचितयागादावनुष्ठानरूपं धर्मं वेहि सम्पादय । कीदृशं धर्मं, श्रेष्ठमतिप्रशस्तम् । अत एव वार्यं सर्वैर्वरणीयम् । अत्र स्वधर्मं वेहीत्यनेनाऽऽशीः प्रतीयते ॥

‘देवों के भक्षण के लिए हमारे अत्यन्त प्रशस्त अतः सभी के द्वारा वरणीय अनुष्ठान रूप धर्म का संपादन करो’—इस पाद के पाँठ से आशीर्वाद की आशांसा की गई है ।

तृतीयस्या ऋचः पूर्वार्धमनूद्य व्याचष्टे—

‘तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतोऽग्ने विप्राय सन्त्य’ इति घृतश्रुतो हि भवन्ति ॥ इति ।

सन्तिर्दानं तामर्हतीति सन्त्यो हे सन्त्य फलप्रदानकुशलार्त्तने विप्राय मेधाविने तुभ्यं त्वदर्थं स्तोका बिन्दवो घृतश्रुतो घृतस्त्राविणो वर्तन्ते । अत्र घृतश्रावित्वप्रसिद्धिं हिशब्देन दर्शयति ॥

‘हे फल प्रदान में कुशल अग्नि, मेधावी तुम्हारे लिए बूँदे घृतस्त्रावी बूँदे हैं’—क्योंकि बूँदे घृतच्युत होती हैं ।

उत्तरार्धमनूद्य व्याचष्टे—

‘ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भव’ इति यज्ञसमृद्धिमाशास्ते ॥ इति ।

हे अग्ने, ऋषिर्द्रष्टा श्रेष्ठः प्रशस्ततमश्च समिध्यसेऽस्माभिः प्रज्वाल्यसे । अतो यज्ञस्या-स्मदीयस्य प्राविता प्रकर्षेण रक्षिता भव । अत्र यज्ञरक्षणवचनेन यज्ञसमृद्धिप्रार्थनम् ॥

‘हे अग्नि, ऋषि और श्रेष्ठ तुम हम लोगों के लिए प्रज्वलित होते हो । अतः हमारे यज्ञ के प्रकृष्ट रूप से रक्षक होओ’—इस पाद में यज्ञ की समृद्धि की प्रार्थना की गई है ।

चतुर्थ्या ऋचः पूर्वार्धमनूद्य व्याचष्टे—

‘तुभ्यं श्रोतन्त्यग्निगो शचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य’ इति मेदसश्च ह्येव हि घृतस्य च भवन्ति ॥ इति ।

हे अग्निगो घृतरश्मे हे शचीवः शक्तिमन्त्रग्ने मेदसो वपायाः संबन्धिनो घृतस्य स्तोकासो बिन्दवस्तुभ्यं त्वदर्थं श्रोतन्ति क्षरन्ति । अत्रापि हिशब्दद्वयं पूर्ववत् ॥

‘हे घृतरश्मि, और हे शक्तिशाली अग्नि, मेबस व घृत की बूँदें तुम्हारे लिए टपक रही हैं’—इस पाद में ठीक कहा है, क्योंकि वे बूँदें मेदा की, तथा क्योंकि घृत की होती हैं।

उत्तरार्धमनूद्य व्याचष्टे—

‘कविशस्तो बृहता भानुनाऽऽगा हव्या जुषस्व मेधिर’ इति हव्यजुष्टि-
मेवाऽऽशास्ते ॥ इति ।

हे अग्ने त्वं कविशस्तो विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः स्तुतः सन्बृहता भानुना महता तेजसा युक्त आगा आगच्छ । हे मेधिर यज्ञयोग्यास्मदीयानि हव्यानि जुषस्व । तदेतद्विः-
सेवायाः प्रार्थनम् ॥

‘हे अग्नि, तुम विद्वान् ऋत्विजों से स्तुत होकर महान् तेज से युक्त होकर आओ । हे मेधावि, यज्ञयोग्य हमारे हव्यों का सेवन करो’—इस पाद में हवि से प्रसन्न होने की प्रार्थना की गई है ।

पञ्चम्या ऋचश्चतुरोऽपि पादाननुवदति—

‘ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उदभृतं प्र ते वयं ददामहे । श्रोतन्ति ते वसो
स्तोका अधि त्वचि प्रति तान् देवशो विहि’ इति ॥ इति ।

हे अग्ने त्वदर्थमोजिष्ठं बलवत्तमं मेदो वपारूपं मध्यतः पशोर्मध्यभागादुद्धृतमुत्कृष्य संपादितं वयं यजमानास्ते तुभ्यं प्रददामहे प्रकर्षेण दद्याः । हे वसो सर्वेषां निवासहेतोऽ-
धित्वचि वपायामधिश्रिताः स्तोका बिन्दवस्ते त्वदर्थं श्रोतन्ति क्षरन्ति । देवशस्तत्तद्देव-
तुष्ट्यर्थं तान् स्तोकां प्रति विहि प्रत्येकं पिब ॥

‘हे अग्नि, अत्यन्त बलवत्तम वपा रूप मेद को पशु के मध्येभाग से निकालकर हम यजमान तुम्हारे लिए प्रकृष्ट रूप से देते हैं । हे निवासप्रद, वपा में आश्रित बूँदें तुम्हारे लिए टपकती हैं । देवतुष्ट्यर्थं उन प्रत्येक बूँदों को पीओ ।’

एतन्मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

अभ्येवैनास्तद्वषट्करोति यथा ‘सोमस्याग्ने वीहोति’ ॥ इति ।

तत्तेन मन्त्रपाठेनैतान् स्तोकानभिवषट्कारमन्त्रं पठति । यथा सोमस्येत्यादि-
मन्त्रस्तद्वत् ॥

‘हे अग्नि सोम की बूँदों का भक्षण करो’—इसी मन्त्र के समान उस मन्त्र के पाठ के द्वारा इन बिन्दुओं के लिए वषट्कार मन्त्र पढ़ता है ।

इदानीं स्तोकां प्रशंसति—

तद्यत् स्तोका श्रोतन्ति सर्वदेवत्या वै स्तोकास्तस्मादियं स्तोकशो वृष्टि-
विभक्तोपाचरति ॥ १२ ॥ इति ।

तत्तस्यां वपायां यद्यस्मात्कारणात् स्तोका श्येतन्ति ते च स्तोकाः सर्वासां देवतानां प्रिया एव तस्माद्देवानुग्रहादियं वृष्टिलोके स्तोकशः प्रतिबिन्दुमिविभक्ता सती भूसमीप-
मागच्छति^१ ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मण-
भाष्ये द्वितीयपञ्चिकायाः द्वितीयाध्याये (सप्तमाध्याये) द्वितीयः °

खण्डः ॥ २ ॥ (१२) [४२]

उस वपा में जो बूंदें टपकती हैं वे बूंदें सभी देवताओं की प्रिय ही हैं । [देवों के अनुग्रह से] इसीलिए पृथ्वी पर बूंद-बूंद करके विभक्त रूप से वर्षा होती है ।

॥ इस प्रकार सप्तम अध्याय में द्वितीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः

अथ वपाप्रशंसां हृदि निधाय तदुपयोगिनं कंचित्प्रश्नमुत्थापयति—

तदाहुः काः स्वाहाकृतीनां पुरोनुवाक्याः, कः प्रैषः, का याज्येति ॥ इति ।

स्वाहाकृतिशब्देनान्तिमप्रयाजदेवता उच्यन्ते^२ । तासां देवतानां पुरोनुवाक्याप्रैष-
याज्यासु ज्ञानरहिता ब्रह्मवादिनः पृच्छन्ति ॥

ii. १३ [vii. ३] ब्राह्मवादी इस संबन्ध में प्रश्न पूछते हैं कि स्वाहाकृतियों [= अन्तिम प्रयाज देवता] के लिए 'पुरोनुवाक्या' क्या है, 'प्रैष' क्या है और 'याज्या' क्या है ?

तस्य प्रश्नस्योत्तरमाह—

या एवैता अन्वाहैताः पुरोनुवाक्या, यः प्रैषः स प्रैषो, या याज्या सा याज्या ॥ इति ।

वपासंबन्धस्तोकार्थं प्रेषितो मैत्रावरुणो, जुपस्वेत्यादयो या एवैता अन्वाह, एता एव^३ स्वाहाकृतीनां पुरोनुवाक्या भवन्ति । न त्वन्याः सन्ति । अनेन वपाप्रशंसा सूचिता । प्रैषसूक्ते होता यक्षदर्गिन् स्वाहाऽऽज्यस्येति प्रयाजान्तिमो यः प्रैष आम्नातः^४ स एष प्रैषः । आप्रीसूक्ते येयमुत्तमा याज्यारूपेणाऽऽम्नाता^५ सैव स्वाहाकृतिदेवतानां याज्या । तदेतत् सर्वमज्ञानप्रश्नस्योत्तरम् ॥

१. 'वायो वीहि स्तोकानामित्याह, तस्माद् विभक्ताः स्तोका अवपद्यन्ते'—इति तै० सं० ६.३.९ । 'वायो वीहि स्तोकानामिति बर्हिषोऽग्रमधस्ताद् वपाया उपास्यति'—इति च आप० श्री० ७.२०.१ । 'वायो वीहि' मन्त्रस्तु तै० सं० १.३.९.२ । 'स्तोक्या जुहोति या एव वर्ष्या आपस्ता अवरुन्धे'—इत्यादि च तै० ब्रा० ३.८.६.२, ३ ।
२. २१३ पृष्ठे द्वादश प्रयाजदेवताः प्रदर्शिताः ।
३. पूर्वस्मिन् खण्डे निहिताः षट् स्तोकानुवचनीया एवेत्यर्थः ।
४. तै० ब्रा० ३.६.३.१२ ।
५. तै० ब्रा० ३.६.४.१२ ।

[उत्तर] वपा की बूंदों के लिए [‘जुषस्व’ आदि] जिन मन्त्रों का पाठ होता है वे ही स्वाहाकृतियों की पुरोनुवाक्या हैं। जो प्रैष कहा है वही प्रैष है, जो याज्या है वही याज्या है।

पुनरपि तथाविधं प्रश्नान्तरमुत्थापयति—

तदाहुः का देवताः स्वाहाकृतय इति ॥ इति ।

अग्निवाय्वादिवत् स्वाहाकृत्याख्या अपि प्रसिद्धाः काश्चित् सन्ति तस्मादेताः का इत्यज्ञात्वा प्रश्नः ॥

ब्रह्मवादी प्रश्न करते हैं कि फिर स्वाहाकृतियों के देवता कौन हैं ?

तस्योत्तरं दर्शयति—

विश्वे देवा इति ब्रूयात् ॥ इति ।

प्रसिद्धा ये देवाः सन्ति ते सर्वे स्वाहाकृत्याख्या इत्यभिज्ञात उत्तरं ब्रूयात् ॥

[उत्तर] विश्वे देव यह कहना चाहिए ।

तदेतदुपपादयति—

तस्मात् ‘स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः’ इति यजन्तीति ॥ इति ।

अस्या अन्तिमप्रयाजयाज्यायाश्चतुर्थपाद एवमास्मात् ‘स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः’^१ इति । तस्य पादस्यायमर्थः—स्वाहाकारेण संस्कृतं हविः सर्वे देवा भक्षयन्त्विति । एवं सति स्वाहाकृतिनामकाः सर्वे देवास्तस्मात् स्वाहाकृतमित्यादिपादसहितेन मन्त्रेणान्तिमं प्रयाजं यजति । मन्त्रलिङ्गमेवं स्वाहाकृतिशब्देन सर्वदेवताभिधाने प्रमाणमित्यर्थः । पशोः पर्यग्निकरणात् पूर्वं प्रयाजकाले दशैव प्रयाजा इष्टा अन्तिमप्रयाजस्त्ववस्थापितः ।^२ तदुक्तम् आपस्तम्बेन—‘दशेष्टैकादशायामऽऽज्यमवशिष्टं’^३ इति । सोऽज्यमवशिष्टोऽन्तिमप्रयाजो ‘जुषस्व सप्रथस्तमम्’^४ इत्यादिः स्तोकानुवचनादूर्ध्वं वपाहोमात् प्राग् इज्यते । अतो व्यवहितत्वादान्तिमप्रयाजविषयः पुरोनुवाक्याप्रैषयाज्याप्रश्नो युक्तः । वपासमीपवर्तित्वादेव स्तोकानुवचनमन्त्राणामेतदीयपुरोनुवाक्यात्वं चोपपन्नम् । अनुष्ठानस्य व्यवधानेऽपि प्रैषयाज्ये तत्तदनुवाकोक्ते^५ एवेति स्मर्यते ॥

इसीलिए ‘स्वाहाकार से संस्कृत हवि का सभी देव भक्षण करें’—इस पाद से [अन्तिम प्रयाज का] यजन करते हैं ।

अथ वपाहोमं प्रशंसितुमाख्यायिकामाह—

देवा वै यजेन श्रमेण तपसाऽऽहुतिभिः स्वर्गं लोकमजयंस्तेषां वपायामेव हुतायां स्वर्गो लोकः प्राख्यायत ते वपामेव हुत्वाऽनादृत्येतराणि कर्माण्यूर्ध्वाः

१. ऋ० १०.११०.११ ।

२. ते चैकादशैव २१२-२३३ पृष्ठेषु व्याख्याता द्रष्टव्याः ।

३. आप० श्रौ० ७.१४.८ ।

४. ऋ० १.७५.१ ।

५. तै० ब्रा० ३.६.३, ४ अनु० ।

स्वर्गं लोकमायंस्ततो वै मनुष्याश्च ऋषयश्च देवानां यज्ञवास्त्वभ्यायन् यज्ञस्य किञ्चिदेषिष्यामः प्रज्ञात्या इति तेऽभितः परिचरन्त ऐत्पशुमेव निरान्नं शयानं ते विदुरियान्वाव किल पशुर्यावती वपेति ॥ इति ।

पुरा कदाचिद्देवा ज्योतिष्टोमादियागेन तीर्थयात्रादिश्रमेण कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसा कूष्माण्डगणहोमादिगतामिराहुतिभिश्च स्वर्गं लोकमजयन् वशीकृतवन्तः । तेषां देवानां यज्ञमध्ये वपायामेव हुतायां स्वर्गः प्रख्यातोऽभूत् । ततस्ते देवा वपामेव हुत्वोत्तरकालीनानि सर्वाणि कर्माप्यनादृत्योर्ध्वमिमुखाः स्वर्गं लोकं प्राप्ताः । अनन्तरं मनुष्याश्च ऋषयश्च यज्ञसंबन्धि किञ्चिदुत्तममङ्गमन्विष्य निश्चेष्ट्याम इति विचार्य तत्प्रज्ञानाय यज्ञानां ज्ञानाय देवानां यज्ञभूमिं प्रत्यागच्छन् । आगत्य च ते मनुष्यादयस्तदन्वेषणार्थं तस्यां यज्ञभूमौ परितश्चरन्तः । निरान्नं निरङ्गं शयानं भूमौ पतितं पशुमेवैव प्राप्तवन्तः । वपाया देवैस्तृप्त्य हुतत्वादयं पशुनिरान्नो दृष्टः । यद्यप्यान्वशब्दः पुरीतद्वाची तयाऽप्यत्र तेन वपोपलक्ष्यते । मनुष्यादयः स्मृमनस्येवं विदुर्निश्चितवन्तः—वपा यावती विद्यत एतावानेव किल पशुरन्यथा कथं देवा वपामेव हुत्वा शिष्टान्यङ्गान्युपेक्षितवन्तः^१ तथा पशौ सारभूतमङ्गं वपेति ॥

[वपाहोम की प्रशंसा में आख्यायिका^१ इस प्रकार है]—प्राचीन काल में देवों ने [ज्योतिष्टोमादि] याग के द्वारा, [तीर्थयात्रा आदि] श्रम के द्वारा [कृच्छ्रचान्द्रायण आदि] तप से और [कूष्माण्ड, गण होम आदि] आहुतियों से स्वर्गलोक को जीत लिया । उन देवों के यज्ञ के मध्य में वपा की आहुति में ही स्वर्ग प्रख्यापित हुआ । उसके बाद उन देवों ने वपा की ही आहुति देकर उसके बाद के अन्य सभी कर्मों को छोड़कर ऊर्ध्वाभिमुख स्वर्गलोक को प्राप्त किया । तब मनुष्य और ऋषि भी देवताओं के यज्ञ करने के स्थल पर यह सौंचकर आए कि 'हम लोग भी यज्ञ सम्बन्धी कुछ उत्तम अङ्गों का ज्ञान प्राप्त करें ।' उन मनुष्य आदिकों ने उसके ज्ञान के लिए उस यज्ञभूमि में चारों ओर विचरण किया । उन्होंने निकली हुई अंतर्द्वारों वाले भूमि पर पड़े हुए पशु को ही प्राप्त किया । उन्होंने स्वयमेव यह जान लिया कि जितनी वपा होती है उतना ही पशु है [नहीं तो, देवों ने वपा का ही हवन करके शेष अङ्गों को क्यों छोड़ दिया] ।

आख्यायिकामुखेन वपां प्रशस्य श्रुतिः स्वयमपि साक्षात् प्रशंसति—

स एतावानेव पशुर्यावती वपा ॥ इति ।

पशुशरीरमध्ये वपा यावती विद्यत एतावानेव मुख्यः पशुः, 'हविरदन्तु देवाः'^१ इति मन्त्रे वपायाः सर्वदेवहविष्ठाभिधानात् ॥

पशु के शरीर में जितनी वपा होती है उतना ही मुख्य पशु है ।

ननु सुत्यादिने सवनीयपशोर्वपां प्रातःसवने हुत्वा शिष्टानि हृदयाद्यङ्गानि तृतीय-सवने पक्त्वा यजमाना जुह्वति वपामात्रस्य पशुस्वरूपत्वे तृतीयसवने पशुशेषं जुह्वतां

कोऽभिप्राय इत्याशङ्क्याऽऽह—

अथ यदेनं तृतीयसवने श्रपयित्वा जुह्वति भूयसीभिर्न आहुतिभिरिष्टमसत् केवलेन नः पशुनेष्टमसदिति ॥ इति ।

अथ वपायाः पशुसारत्वे सत्येनमवशिष्टं पशुं तृतीयसवने श्रपयित्वा जुह्वतीति यदस्ति तत्र जुह्वतामयमभिप्रायः—यद्यपि वपायाग एव स्वर्गाय पर्यासस्तथाऽपि नोऽस्माकं भूयसीभिर्वहुलामिराहुतिभिरिष्टमस्तु^१ केवलेन द्रव्यान्तरनिरपेक्षेण निरवशेण नोऽस्मदीयेन पशुनेष्टमस्त्विति । अत्राधिकं नैव दोषायेति लौकिकन्यायेन तृतीयसवने पश्वङ्गहोमो न तु वपायां न्यूनत्वबुद्धयेत्यर्थः ॥

और यह जो तृतीय सवन में [पशु की वपा को छोड़कर अन्य भागों को] श्रपण करके हवन करते हैं उसका अभिप्राय यही है कि [यद्यपि वपा याग ही स्वर्ग के लिए पर्याप्त है तथापि] हमारा यज्ञ बहुत आहुतियों से इष्ट होए। अन्य द्रव्यों से निरपेक्ष होकर हमारा यज्ञ पूर्ण पशु से इष्ट होवे ।

वेदनं प्रशंसति—

भूयसीभिर्हस्याऽऽहुतिभिरिष्टं भवति, केवलेन हास्य पशुनेष्टं भवति य एवं वेद ॥ १३ ॥ इति ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-पञ्चिकायाः द्वितीयाध्याये (ससंमाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ (१३) [४३]

जो इस प्रकार जानता है उसका यज्ञ बहुत आहुतियों से इष्ट होता है और उसका यह पूर्ण पशु से इष्ट होता है ।

॥ इस प्रकार सातवें अध्याय में तृतीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

आज्याद्याहुतीनां प्राशस्त्यप्रसिद्धेस्तद्वपाहुतिरपि प्रशस्तेति विवक्षया तामिः सहेता-माहुतिं प्रशंसति—

सा वा एषाऽमृताहुतिरेव यद्वपाहुतिरमृताहुतिरग्न्याहुतिरमृताहुतिराज्या-हुतिरमृताहुतिः सोमाहुतिरेता वा अशरीरा आहुतयो, या वै काश्चाशरीरा आहुतयोऽमृतत्वमेव ताभिर्यजमानो जयति ॥ इति ।

या वपाहुतिरस्ति सैषा स्वयममृताहुतिर्देवानाममृते यावती प्रीतिस्तावत्प्रीतेर्वपाहुतौ विद्यमानत्वात् । आतिथ्यकर्मन्मु मथितस्याग्नेराहवनीयान्नी प्रक्षेपरूपा येयमाहुतिः साऽप्यमृताहुतिः । अमृतत्वाख्यस्य देवत्वस्य प्राप्तिहेतुत्वात् । याऽप्यग्न्या काचिदाज्याहुतिः साऽप्यमृताहुतिरमृतं वा आज्यमिति श्रुतेः । याऽप्यग्न्या सोमाहुतिः साऽपि । 'अपाम सोमममृता अभूम' इति सोमस्यामृतत्वप्राप्तिसाधनत्वश्रवणात् । या एताश्चतस्र आहुतय-

१. मूले असदिति लेटो रूपम्, तस्यैवार्थोऽयम् ।

२. ऋ० ८.४८.३ ।

स्ताः सर्वा अशरीराः शीघ्रमरणयुक्तशरीरप्राप्तिसाधनत्वाभावात् । अत एव याः कांश्चिद् अशरीरा आहुतयः सन्ति तामिर्यजमानश्चिरजीविनो रूपममृतत्वं देवत्वमेव प्राप्नोति ॥

ii. १४ [vii ४] यह जो वपा की आहुति है वह अमृत की ही आहुति है । जो [आतिथ्य कर्म में आहवनीय] अग्नि में प्रक्षेपरूप आहुति है वह भी अमृत की ही आहुति है । आज्य आहुति भी अमृत की ही आहुति है । सोमाहुति भी अमृत की आहुति है—ये जो चार आहुति हैं वे सभी शरीररहित हैं । अतः जितनी भी शरीररहित आहुति हैं उनसे यजमान अमृतत्व को ही प्राप्त करता है ।

पुनः प्रकारान्तरेण वपां प्रशंसति—

सा वा एषा रेत एव यद्वपा प्रेव वै रेतो लीयते प्रेव वपा लीयते शुक्लं वै रेतः शुक्ला वपाऽशरीरं वै रेतोऽशरीरा वपा यद्वै लोहितं यन्मांसं तच्छरीरं तस्माद् ब्रूयाद् यावदलोहितं तावत्परिवासयेति ॥ इति ।

येयं वपाऽस्ति सेयं रेत एव तत्सादृश्यात् । कथं सादृश्यमिति, तदुच्यते—रेतो योन्यां निषिक्तं सत्प्रलीयत एव वपाऽप्यग्नौ हुता प्रलीयत एव—इदमेक सादृश्यं, शुक्लवर्णत्वं द्वितीयमशरीरत्वं तृतीयम् । तस्मात् प्रजोत्पादकरेतोवद्वपा प्रशस्ता । न च वपायाः शरीरमध्येऽवस्थानाच्छरीरत्वं शङ्कनीयम् ।^१ यदेव लोहितं रक्तमस्ति यच्च मांसम् । अनेन मुग्धबालादि प्रसिद्धास्त्वगस्थ्यवयवा उपलक्ष्यन्ते । अतो बालादिप्रसिद्धं रक्तमांसादिकमेव मुख्यं शरीरम् । न तु वपायां रेतसि वा बालप्रसिद्धिरस्ति । ततस्तयोरशरीरत्वम् । यस्माद् वपाशरीरयोर्विभाग उक्तस्तस्माद्वाज्ञिको वपोद्धरणकर्तारं प्रत्येवं ब्रूयात्—वपायाः स्वरूपं यावदलोहितं रक्तरहितं श्वेतं भवति तावत्सर्वं परिवासय च्छिन्धीति । तदेवं वपा प्रशस्ता ।

यह जो वपा है वह वीर्य ही है; क्योंकि योनि में निषिक्त वीर्य जैसे लुप्त हो जाता है वैसे ही अग्नि में हुत वपा भी लुप्त हो जाती है । वीर्य जैसे सफेद होता है वैसे ही वपा भी सफेद होती है । वीर्य जैसे शरीररहित होता है वैसे ही वपा भी अशरीरी होती है । जो रुधिर है और जो मांस है वही शरीर है [क्योंकि बाल्यावस्था में वीर्य नहीं होता] अतः [याज्ञिक वपा निकालने वाले के प्रति] कहें जितनी रक्तरहित अर्थात् श्वेत वपा है उतनी वपा काटो ।

तस्या अवदाने विशेषं विधत्ते—

सा पञ्चावत्ता भवति यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः स्यादथ पञ्चावत्तेव वपा ॥ इति ।

द्विविधा यजमानाश्चतुरवत्तिनः पञ्चावत्तिनश्चेति । चतुर्भिरवदानैर्युक्तश्चतुरवत्ती पञ्चभिर्युक्ताः पञ्चावत्तिनः । एवं स्थिते वपा पञ्चभिरवदानैर्युक्ता कर्तव्या । तत्र पञ्चा-

१. 'प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्'—इत्यादिना वपाविधानम् तै० सं० २.१.१.४ ।
- द्र० तत्रैव ६.३.७.५; ९.५; तै० ब्रा० २.८.४.४ । शत० ब्रा० १३.७.१.९ ।
- कात्या० श्रौ० २०.७.७ ।

वत्तिनो यजमानस्य स्वत एव पञ्चावदानानि प्राप्सन्ति । यस्तु चतुरवत्ती तस्यापि पञ्चावदानानि वपायां कुर्यात् ॥

वह वपा पाँच अवदानों से युक्त होती है । यद्यपि यजमान चार अवदानों से युक्त भी हो तो भी वपा का पाँच भाग ही करना चाहिए ।

तान्येतानि पञ्चापि विमज्ज्य दर्शयति—

आज्यस्योपस्तृणाति हिरण्यशल्को वपा हिरण्यशल्क आज्यस्योपरिष्ठादभिघारयति ॥ इति ।

आज्यस्याऽऽज्येनेत्यर्थः । तदेतद् आपस्तम्बेन स्पष्टमुक्तम्—‘जुह्वामुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय कृत्स्नां वपामावदाय हिरण्यशकलमुपरिष्ठात् कृत्वाऽभिघारयत्येवं पञ्चावत्ता भवति । चतुरवत्तिनोऽपि पञ्चावत्ततैव स्यात्’^१ इति ॥

आज्य से उपस्तरण करता है [अर्थात् घी का लेप करता है] फिर सुवर्ण का टुकड़ा, फिर वपा, फिर सोने का टुकड़ा उसके ऊपर रखकर घी से अभिघार करता है अर्थात् बूँदें टपकाता है ।

हिरण्यरहितस्य प्रकारान्तरेण पञ्चावदानानि प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति—

तदाहुयं द्विरण्यं न विद्येत कथं स्यादिति द्विराज्यस्योपस्तीर्य वपामवदाय द्विरुपरिष्ठादभिघारयति ॥ इति ।

इस संबन्ध में याज्ञिक प्रश्न पूछते हैं कि यदि सोना न हो तो यह कैसे हो ? [उत्तर] आज्य से दो बार उपस्तरण करके वपा का टुकड़ा रखकर ऊपर से दो बार अभिघारण करता है ।

आज्यस्य हिरण्यप्रतिनिधित्वमुपपादयति—

अमृतं वा आज्यममृतं हिरण्यं, तत्र स काम उपाप्नो य आज्ये, तत्र स काम उपाप्नो यो हिरण्ये, तत्पञ्च संपद्यन्ते ॥ इति ।

आज्यस्य स्वादुत्वेन हिरण्यस्य च दर्शनीयत्वेन प्रियत्वादमृतत्वमेवं सति यत्र हिरण्यं प्रक्षिप्यते तत्राऽऽज्यप्रयुक्तो यः कामः स प्राप्नो भवति । यत्र त्वाज्यं प्रक्षिप्यते तत्र हिरण्यप्रयुक्तो यः कामः स प्राप्नो भवति । तस्मादाज्येन हिरण्येन पञ्चावदानानि संपद्यन्ते ॥

आज्य अमृत है, सोना भी अमृत है । आज्य में जो कामना होती है वह सभी वहाँ प्राप्त होती है । सोने में जो कामना होती है वह सभी वहाँ प्राप्त होती है । इसलिए [आज्य से और हिरण्य से] पाँच अवदान संपादित होते हैं ।

अवदानगतां पञ्चसंख्यां प्रशंसति—

पाङ्क्तोऽयं पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वङ्मांसमस्थि मज्जा स यावानेव पुरुषस्तावन्तं यजमानं संस्कृत्याग्नौ देवयोन्यां जुहोत्यग्निर्वै

१. आप० श्रौ० ७.२०.९-११ ।

देवयोनिः सोऽग्नेर्देवयोण्या आहुतिभ्यः संभूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकमेति ॥ १४ ॥ इति ।

पञ्चसंख्यायोगात् पुरुषस्य पाङ्क्तत्वं तद्योगाच्च लोमादिभिः पञ्चभिर्निष्पादितत्वात् । तस्मात् पञ्चमिरवदानैः पुरुषो यावत्लोमादिपञ्चावयवोपेतोऽस्ति तावन्तं सर्वमपि यजमानं संस्कृत्याग्नौ देवत्वप्राप्तिकारणे हुतवान् भवति । अग्नेश्च यागद्वारा देवजन्मकारणत्वम् । एवं सति स यजमानो देवत्वकारणादग्नेः स्वनानुष्ठिताभ्य आहुतिभ्यः समष्टिरूपेणोत्पद्य सुवर्णवर्णशरीरयुक्त ऊर्ध्वगामी स्वर्गं प्राप्नोति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते 'माधवीये वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-
पञ्चिकायाः द्वितीयाध्याये (सप्तमाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥४॥ (१४) [४४]

यह पुरुष भी पाँच भागों से युक्त हैं । लोम, त्वचा, मांस, अस्थि और मज्जा—इन पाँच से विहित वह जितना पुरुष है उतना यजमान को [होता] संस्कृत करके देवों के जन्मस्थान रूप अग्नि में डूबन करता है । अग्नि ही देवों का जन्मस्थान है । वह यजमान देवत्व के कारण रूप अग्नि में आहुतियों के द्वारा समष्टि रूप में उत्पन्न होकर हिरण्यसदृश शरीर से युक्त होकर ऊर्ध्वगामी स्वर्गलोक को प्राप्त करता है ।

॥ इस प्रकार सातवें अध्याय में चौथे खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः खण्डः

अथ प्रातरनुवाको वक्तव्यः । तदर्थमादौ प्रैषं विधत्ते—

देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः ॥ इति ।

सुत्यादिने प्रातःकाले यान्ति यज्ञभूमिं गच्छन्तीति प्रातर्यावाणस्तादृशेभ्यो देवेभ्यस्तत्प्रीत्यर्थं हे होतरनुकुला ऋचो ब्रूहि तमेतं प्रैषमन्त्रमध्वर्युः पठेत् ॥

[प्रातरनुवाक]—

ii. १५ [vii. ५] अध्वर्यु कहता है कि 'हे होता, सुत्या के दिन यज्ञभूमि में आने वाले देवों के प्रीत्यर्थं अनुरूप ऋचा का पाठ करो ।'

तं मन्त्रं व्याचष्टे—

एते वाव देवाः प्रातर्यावाणो यदग्निरुषा अश्विनौ त एते सप्तभिः सप्तभिश्छन्दोभिरागच्छन्ति ॥ इति ।

योज्यमग्निर्या चोषःकालाभिमानिनी देवता यौ चाश्विनावेत एव देवाः प्रैषमन्त्रे प्रातर्यावाण इति विशेष्यन्ते । तत्कथमिति, तदुच्यते—त एते देवाः प्रत्येकं सप्तच्छन्दो-युक्तामिष्टं गम्यन्तं यज्ञभूमिमागच्छन्ति तस्मात् प्रातर्यावाणः । सप्तभिः सप्तमिरिति वीप्सा प्रत्येकं संख्यान्वयार्था । ताश्च ऋचः सर्वा आश्वलायनेन "आपो रेवतीः क्षयथ" इत्यादि-ग्रन्थेनोदाहृताः । तत्र 'उप प्रयन्तः— इत्यादिषु^१ छन्दो गायत्रम् । 'त्वमग्ने वसून्'^२

१. आश्व० श्री० ४.१३.७ ।

२. ऋ० १.७४.१ ।

३. ऋ० १.४५.१ ।

इत्यादिष्वनुष्टुप्छन्दः । अबोव्यग्निः^१ इत्यादिषु त्रिष्टुप्छन्दः । एना वो अग्निम्^२ इत्यादिषु बृहती छन्दः । अग्ने वाजस्य^३ इत्यादिषूष्णिक्छन्दः । जनस्य गोपा^४ इत्यादिषु जगती छन्दः । अग्निं तं मन्ये^५ इत्यादिषु पङ्क्तिवृत्तः । तान्येतानि सप्त छन्दास्याग्नेये क्रतौ प्रातरनुवाके द्रष्टव्यानि^६ । प्रति ष्या सूनरी^७ इत्यादिषु गायत्री छन्दः । उषो मद्रेमिः^८ इत्यादिष्वनुष्टुप् । इदं श्रेष्ठम्^९ इत्यादिषु त्रिष्टुप् । प्रत्यु अदर्शि^{१०} इत्यादिषु बृहती । उषस्तन्चित्रमा भर^{११} इत्यादिषूष्णिक् । एता उ त्या^{१२} इत्यादिषु जगती । महे नो अद्य^{१३} इत्यादिषु पङ्क्तिः । तान्येतान्युषस्य प्रातरनुवाके सप्त छन्दांसि^{१४} । एषो उषा^{१५} इत्यादिषु गायत्री । यदद्य^{१६} इत्यादिष्वनुष्टुप् । आ भात्यग्निः^{१७} इत्यादिषु त्रिष्टुप् । इमा उ वाम्^{१८} इत्यादिषु बृहती । अश्विना वर्तिः^{१९} इत्यादिषूष्णिक् । अबोव्यग्निजम्^{२०} इत्यादिषु जगती । प्रति प्रियतमम्^{२१} इत्यादिषु पङ्क्तिः । तान्येतान्याश्विने प्रातरनुवाके सप्त छन्दांसि^{२२} । तैरेतैः सप्तभिः सप्तभिः प्रत्येकं छन्दोभिर्देवानामागमनं द्रष्टव्यम् ॥

जो अग्नि, उषा और अश्विन-द्वय हैं ये ही प्रातःकाल आने वाले देव हैं । वे ये देव सात-सात छन्दों से [युक्त ऋचाओं के द्वारा यज्ञ में] आते हैं ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

आऽस्य देवाः प्रातर्यावाणो हवं गच्छन्ति य एवं वेद ॥ इति ।

हूयतेऽत्रेति हवो यज्ञोऽस्य वेदितुर्हवमुक्ता देवाः प्राप्नुवन्ति ॥

जो इस प्रकार जानता है उसके आह्वान से ये प्रातःकाल आने वाले देव आ जाते हैं ।

प्रथमन्त्रे 'देवेभ्यो...ऽनुब्रूहीति' यदुक्तं^{२३} तदुपपादयितुं प्रातरनुवाकस्य देवसंबन्धं

विशदयति—

१. ऋ० ५.१.१ ।

२. ऋ० ७.१६.१ ।

३. ऋ० १.७९.४ ।

४. ऋ० ५.११.१ ।

५. ऋ० ५.६.१ ।

६. 'उपप्रयन्त...इत्याग्नेयः क्रतुः'—इति आश्व० श्रौ० ४.१३.७-८ ।

७. ऋ० ४.५२.१ ।

८. ऋ० १.४९.१ ।

९. ऋ० १.११३.१ ।

१०. ऋ० ७.८१.१ ।

११. ऋ० १.९२.१३ ।

१२. ऋ० १.९२.१ ।

१३. ऋ० ५.७९.१ ।

१४. अथोषस्यः । प्रति...इत्युषस्यः क्रतुः—इति आश्व० श्रौ० ४.१४.१-२ ।

१५. ऋ० १.४६.१ ।

१६. ऋ० ५.७३.१ ।

१७. ऋ० ५.७६.१ ।

१८. ऋ० ७.७४.१ ।

१९. ऋ० १.९२.१६ ।

२०. ऋ० १.१५७.१ ।

२१. ऋ० ५.७५.१ ।

२२. 'अथाश्विनः । एषो उषाः...प्रति प्रियतममिति पाङ्क्तिम् । इत्येतेषां छन्दसां पृथक् सूक्तानि प्रातरनुवाकः'—इति आश्व० श्रौ० ४.१५.१-२ ।

२३. द्र० इतः पूर्वम्, २६५ पृष्ठे ।

प्रजापतौ वै स्वयं होतरि प्रातरनुवाकमनुवक्ष्यत्युभये देवासुरा यज्ञमुपाव-
सन्नस्मभ्यमनुवक्ष्यत्यस्मभ्यमिति स वै देवेभ्य एवान्वब्रवीत् ॥ इति ।

पुरा कदाचित् कस्मिंश्चिद् यज्ञे प्रजापतिः स्वयं होता भूत्वा प्रातरनुवाकमनुवक्तुमुद्यत-
स्तस्मिन्ननुवक्ष्यति देवाश्चासुराश्चास्मभ्यमस्मदर्थमेवानुवक्ष्यतीति प्रत्येकमभिप्रेत्य तं
यज्ञमुपेत्य तत्राऽऽसन्निति । अस्मभ्यमिति वीप्सा वर्गद्वयस्य प्रत्येकमन्वयार्थम् । तदानीं
प्रजापतिरसुरानुपेक्ष्य देवार्थमेवान्वब्रवीत् । ततः प्रातरनुवाकस्य पूर्वोक्तैरग्न्यादिभि-
र्देवसंबन्धः ॥

[प्राचीनकाल में किसी यज्ञ में] स्वयं होता होकर प्रजापति के प्रातरनुवाक बोलने
के लिए उद्यत होने पर, देव और असुर दोनों ही यज्ञ में आ पहुँचे और कहने लगे कि
'यह हमारे लिए कहेंगे, यह हमारे लिए कहेंगे।' तब उन्होंने [असुरों की उपेक्षा करके]
देवों के लिए ही प्रातरनुवाक कहा ।

प्रातरनुवाकस्य देवोत्कर्षहेतुत्वं तदभावस्यासुरपराभवहेतुत्वं च दर्शयति—
ततो वै देवा अभवन् पराऽसुराः ॥ इति ।

अभवन् भूतिमुत्कर्षं प्राप्ताः । असुरास्तु पराभवन्नपकर्षं प्राप्ताः ॥

उसके बाद से देव उत्कर्ष को प्राप्त हुए और असुर पराभव को प्राप्त हुए ।

वेदनं प्रशंसति—

भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ इति ।

आत्मना भवति स्वयमुत्कृष्टो भवति । तदीयस्तु भ्रातृव्यः पराभवति ॥

जो इस प्रकार जानता है वह स्वयं उन्नति को प्राप्त होता है और उससे द्वेष करने
वाले पापात्मा शत्रु भी पराभव को प्राप्त होते हैं ।

प्रातरनुवाकशब्दस्य निर्वचनं दर्शयति—

प्रातर्वै स तं देवेभ्योऽन्वब्रवीद् यत्प्रातरन्वब्रवीत् तत्प्रातरनुवाकस्य
प्रातरनुवाकत्वम् ॥ इति ।

प्रातःकाल एव स प्रजापतिस्तमनुवाकमृक्समूहं देवार्थमनुक्रमेणान्वब्रवीत् । यस्मादेवं
तस्मात् प्रातरनुवाक इति नाम संपन्नम् ॥

[प्रातरनुवाक शब्द का निर्वचन इस प्रकार है—] प्रातःकाल उन [प्रजापति] ने
देवताओं के लिए उस [अनुवाक अर्थात् ऋक्समूह] को अनुक्रम से पढ़ा था । उसमें
उन्होंने जो प्रातःकाल पाठ किया; इसीलिए इसका नाम प्रातरनुवाक हुआ ।

तस्य प्रातरनुवाकस्य कालविशेषं विधत्ते—

महति रात्र्या अनूच्यः, सर्वस्यै वाचः सर्वस्य ब्रह्मणः परिगृहीत्यै, यो वै
भवति, यः श्रेष्ठतामश्नुते, तस्य वाचं प्रोदितामनुप्रवदन्ति तस्मान् महति
रात्र्या अनूच्यः ॥ इति ।

रात्र्याः पूर्वस्यौपवसथ्याख्यस्य^१ दिनस्याग्नीषोमीयपञ्चनुष्ठानयुक्तस्य या रात्रिस्तस्या रात्रेः संबन्धिनि शेषे महत्यवतिष्ठमाने सति प्रातरनुवाकाख्य ऋक्समूहो वक्तव्यः । एतदुक्तं भवति—यस्मिन् काले प्रारब्धः प्रातरनुवाकस्तमसोपघातात् पुरैव समापयितुं शक्यः स्यात् तदा प्रारब्धव्य इति । तथाविधमनुवचनं लौकिक्याः सर्वस्या वाचो ब्रह्मणो वेदस्य सर्वस्यापि परिग्रहाय भवति । यो वा इत्यादिना लौकिको न्याय उच्यते । लोके यः पुमान् भवत्यैश्वर्यं प्राप्नोति, यश्च विद्यावृत्तादिभिः श्रेष्ठत्वं प्राप्नोति, तस्योभय-विधस्य पुरुषस्य संबन्धिनीं वाचं प्रोदितां प्रथमत उक्तामनु पश्चात् सर्वे भृत्याः शिष्याश्च प्रवदन्ति । तस्मात्तत्रापि राजाचार्यादिवाक्स्थानीयः प्रातरनुवाकः स्वेतरवैदिकलौकिक-सर्ववाकप्रवृत्तेः पूर्वं रात्र्याः संबन्धिनि महत्यवशिष्टे काले पाश्चात्ययामेऽनुवक्तव्यः । यद्यप्ययमुषःकालो न तु प्रातःकालस्तथाऽपि प्रातःकालसमीपवर्तित्वात् प्रातरनुवाकत्वं द्रष्टव्यम् ॥

[अग्नीषोमीय पशु के अनुष्ठान वाले औपवसथ्य नामक पूर्व दिन की] रात्रि के बहुत भाग शेष रह जाने पर ही प्रातरनुवाक [नामक ऋक् समूह] का पाठ करना चाहिए । यह अनुवचन पूर्ण वाणी और सभी वेद के ग्रहण के लिए होता है । लोक में जो [पुरुष] ऐश्वर्य प्राप्त कर लेता है और जो [विद्या आदि से] श्रेष्ठता को प्राप्त कर लेता है; उसकी वाणी प्रथमतः उक्त होती है । बाद में दूसरे [भृत्य और शिष्य आदि] बोलते हैं । इसीलिए [राजा व आचार्य आदि का वाक् स्थानीय प्रातरनुवाक भी] रात्रि का बहुत भाग शेष रहने पर ही बोलना चाहिए ।

पाश्चात्ययामेऽपि कंचिद्विशेषं विधत्ते—

पुरा वाचः प्रवदितोरनुच्यः ॥ इति ।

रात्रौ निद्रां कुर्वन्तः प्राणिन उषःकाले प्रबुध्य वाचं प्रवदन्ति; तस्मात् प्रवदितोः प्रवचनात् पूर्वमेवायमनुवक्तव्यः ॥

[रात्रि में भी विशेष यह है कि] प्राणियों द्वारा वाणी के बोलने से पहले ही प्रातरनुवाक का पाठ करना चाहिए ।

विपक्षे बाधकमाह—

यद्वाचि प्रोदितायामनुब्रूयाद् अन्यस्यैवैनमुदितानुवादिनं कुर्यात् ॥ इति ।

१. उपसदामन्तिमं सुत्याहाच्च पूर्वमग्नीषोमीयाहरेवौपवसथ्यमुच्यते । तथाहि वक्ष्य-त्युपरिष्ठादिहैव—‘अथौपवसथ्य महा’—इत्यादि ७.५.६ । ‘अग्नीषोमीयसम्बन्धि-दिनमुपवसथशब्देनोच्यते । उपवसथसम्बन्धिकम् औपवसथ्यम्’—इति कात्या० श्रौ० ८.३.६ टी० या० दे० । ‘तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति, तेऽस्य गृहेषूप-वसन्ति, स उपवसथः’—इति (१.१.१.७) ‘उपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालभते’—इति (१.४.४.११), ‘उपवसथे नास्नीयात्’—इति च (९.५.१.६) शत० ब्रा० । तैत्तिरीयेऽप्येवमेव (ब्रा० १.५.९.७) । औपवसथ्यकर्माणि च कात्यायनीयाष्ट-माध्यायादितोऽवगन्तव्यानि ।

निद्रां परित्यज्य प्रबुद्धैः पुरुषैर्वाचि प्रोदितायां यदि पश्चाद् ब्रूयात् तदानीमेतं प्रातरनुवाकमुदितानुवादिनं कुर्यात् । अन्यैरुदिता या वाक् तदनुवादित्वे सति भृत्यादि-शिष्यादिरूपत्वं स्यान्न तु राजाचार्यादिरूपत्वम् ॥

यदि [निद्रा छोड़कर जागे हुए व्यक्ति के] वाणी बोलने के बाद पाठ किया जाता है तो यह [प्रातरनुवाक] दूसरे के कहे हुए का अनुवाद होता है ।

स्वपक्षं निगमयति—

तस्मान्महति रात्र्या अनूच्यः ॥ इति ।

इसलिए बहुत रात्रि शेष रहने पर ही पाठ करना चाहिए ।

अपरं विशेषं विधत्ते—

पुरा शकुनिवादादनुब्रूयात् ॥ इति ।

शकुनयः पक्षिण उषःकाले प्रबुध्य वदन्ति ध्वनिं कुर्वन्ति तस्माद् वादात् पूर्वमेवा-नुब्रूयात्^१ ॥

[दूसरी विशेष बात यह है कि] पक्षियों के कलरव के पहले ही अनुवचन करना चाहिए ।

तदेतदुपपादयति—

निर्ऋतेर्वा एतन्मुखं यद्वयांसि यच्छकुनयस्तद्यत्पुरा शकुनिवादादनुब्रूयान्मा यज्ञियां वाचं प्रोदितामनु प्रवदिष्येति, तस्मान्महति रात्र्या अनूच्यः ॥ इति ।

निर्ऋतिः काचिद् राक्षसरूपा मृत्युदेवता ।^२ यानि वयांसि ये च शकुनय एतत्सर्वं मृत्युदेवताया मुखम् । अत्र वयःशब्देन पक्षिसामान्यमुच्यते शकुनिशब्देन पक्षिविशेषः । येषां संचारादध्वनीष्टानिष्टमूचकतया मनुष्या व्यवहरन्ति ते शकुनयः ।^३ यस्मादुभयं मृत्युमुखं यद्यदि तदुभयध्वनेः पुराऽनुब्रूयात् तदानीं प्रोदितां प्रथमत उक्तामयज्ञियां यज्ञ-संबन्धरहितां वाचमनु मा प्रवदिष्य प्रातरनुवाकं पश्चादुक्तवन्तो मा भवामेति होतुरभिप्रायो भवति । अतो महति रात्रिशेषेऽवस्थिते सति शकुनिवादशङ्कानुदयात् तदानीमेवानूच्यः ॥

जो पक्षि हैं और जो पक्ष विशेष [मुर्गा] हैं वह सभी निर्ऋति [मृत्यु के राक्षस रूपी देव] के मुख हैं । इसलिए दोनों प्रकार के पक्षियों की ध्वनि के पहले ही अनुवचन करना चाहिए । [वस्तुतः इससे होता का अभिप्राय यही है कि] 'यज्ञ से असम्बद्ध वाणी के उच्चरित होने के बाद हम प्रातरनुवाक का पाठ न करें ।' इसलिए बहुत रात्रि शेष रहने पर ही अनुवचन करना चाहिए ।

१. 'अथैतस्या रात्रेर्विवासकाले प्राग् वयसां प्रवादात् प्रातरनुवाकायामन्वितः'—

इत्यादि आश्र० श्री० ४.१३.१-६ ।

२. द्र० मार्क० पु० ४७.३७ ।

३. 'भूमौ चरन्तः कुक्कुटायः शकुनयः, नमस्येव चरन्तो गृध्रादयः पक्षिणो वयांसि' इति मट्टभास्करः ।

पक्षान्तरं विधत्ते—

अथो खलु यदैवाध्वर्युरुपाकुर्यादथानुब्रूयात् ॥ इति ।

अध्वर्योरुपाकरणं प्रैषमन्त्रपाठः^१ । स एव प्रातरनुवाकस्य कालः ॥

[दूसरा विकल्प है कि] जब अध्वर्यु प्रैष मन्त्र का पाठ करे तब अनुवचन करना चाहिए ।

तदेतदुपपादयति—

यदा वा अध्वर्युरुपाकरोति वाचैवोपाकरोति वाचा होताऽन्वाह वाग्धि ब्रह्म तत्र स काम उपाप्नो यो वाचि च ब्रह्मणि च ॥ इति ।

अध्वर्योरुपाकरणं प्रैषमन्त्ररूपया वैदिकवाचैव सम्पद्यते । होतुरनुवचनमपि वैदिक-वाचा भवति । यस्मादुभयविधा, वाग्ब्रह्म वेदरूपं तस्मादुपकरणान्तरभाविनाऽनुवचनेन लौकिकवाचि वैदिकवाचि यत्फलं भाविनं तत्प्राप्नोति । अत्र कालविशेषः शास्त्रान्तरेऽप्याम्नातः—‘पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्येव वाक् तामवरुन्धे’^२ इति । उपाकरणं च आपस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—‘पुरा वाचः पुरा वा वयोभ्यः प्रवदितो प्रातरनुवाकमुपाकरोति प्रातर्यावभ्यो देवेभ्योऽनुब्रूहि ब्रह्मन् वाचं यच्छ प्रतिप्रस्थातः सवनीयान्निर्वप सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति संप्रेष्यति’^३ इति ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-पञ्चिकायाः द्वितीयाध्याये (सप्तमाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ (१५) [४५]

जब अध्वर्यु प्रैषमन्त्र [रूप वाणी] बोलता है तब वस्तुतः वह [वैदिक] वाणी से ही प्रैष करता है और होता का अनुवचन भी [वैदिक] वाणी द्वारा ही होता है । क्योंकि [दोनों ही] वाणी ब्रह्म अर्थात् वेदरूप हैं । अतः [उपाकरण के अनन्तर] वहाँ जो कामना लौकिक वाणी में और जो वैदिक वाणी में होती है सभी उसे प्राप्त होती है ।

॥ इस प्रकार सातवें अध्याय के पाँचवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः खण्डः

अथ प्रातरनुवाके प्रथमामृचं विधातुमाख्यायिकामाह—

प्रजापतौ वै स्वयं होतरि प्रातरनुवाकमनुवक्ष्यति सर्वा देवता आशंसन्त मामभि प्रतिपत्स्यति मामभीति स प्रजापतिरैक्षत यद्येकां देवतामादिष्टामभि प्रतिपत्स्यामीतरमेकेन देवता उपाम्ना भविष्यन्तीति स एतामृचमपश्यदापो रेवतीरित्यापो वै सर्वा देवता, रेवत्यः सर्वा देवताः, स एतयर्चा प्रातरनुवाकं प्रत्यपद्यत ताः सर्वा देवताः प्राप्नोदन्त मामभि प्रत्यपादि मामभीति ॥ इति ।

१. प्राग् वाचं प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिध-मादधत्—इति कात्या० श्रौ० ९.१.१० ।

२. तै० सं० ६.४.३.१ ।

३. आप० श्रौ० १२.३.१४, १५-१ ।

प्रजापती वै स्वयमेव होतृत्वं प्राप्य कस्मिंश्चिद्यज्ञे प्रातरनुवाकमनुब्रुवन्मुमुक्षुस्ते सति सर्वा अपि देवताः प्रत्येकं मामभिलक्ष्य प्रतिपत्स्यति प्रारम्भं करिष्यतीत्येवमाशंसन्तापेक्षां कृतवन्तः । मामभीति वीप्सा सर्वसंग्रहार्था । महैवत्ययैवर्चा प्रारम्भ इति सर्वासां देवतानां प्रत्येकमाशामवलोक्य स प्रजापतिः स्वमनसि विचारितवान् । स एव विचारो यदीत्यादिना स्पष्टीक्रियते । आदिष्टां केनचिन्मन्त्रेण प्रतिपादितामेकां देवतामभिलक्ष्य यद्यहं प्रतिपत्स्यामि प्रारम्भं करिष्यामि तदानीमितरा देवता कुप्येयुरिति शेषः । तस्मात् कारणान्ते मम केन प्रकारेण देवताः सर्वा अप्युपासा उपक्रमे प्राप्ता भविष्यन्ति । एवं विचार्य स प्रजापतिः सर्वदेवतासिद्धयर्थम् 'आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः' इत्येतामृचमपश्यत् । तत्राप्ताब्देन रेवतीशब्देन च सर्वा देवता उक्ता भवन्ति । आप्नुवन्तीत्यापः । रायो धनानि यासां सन्तीति रेवत्यः । यज्ञभूमिप्राप्तिर्धनवत्त्वं च सर्वासुः देवतासु विद्यते तस्मात् सर्वदेवताप्रतिपादिकेयमृक् । स प्रजापती रेवत्यैवोपक्रान्तवान् । तेन सर्वा देवताः प्रत्येकं मामभिलक्ष्य प्रारम्भः कृत इति प्रहृष्टवत्यः । वीप्सा पूर्ववत् ॥

ii. १६ [vii. ६] [किसी यज्ञ में] प्रजापति के स्वयं होता होकर प्रातरनुवाक बोलने के लिए उद्यत होने पर सभी देवताओं ने यह अपेक्षा की कि मुझे लक्ष्य करके प्रारम्भ करेंगे, 'मुझे लक्ष्य करके प्रारम्भ' करेंगे । [सभी को आशान्वित] देखकर उन्होंने विचार किया कि यदि किसी मन्त्र से प्रतिपादित एक देवता को लक्ष्य करके प्रारम्भ करूँगा [तो अन्य देवता कुपित होंगे] अतः मुझे किस प्रकार सभी देवता प्राप्त होंगे । ऐसा विचार करके उन प्रजापति ने सभी देवों के सिद्धयर्थ 'आपो रेवतीः' आदि ऋचा का दर्शन किया । आप ही सब देव हैं और रेवती सभी देव हैं । उन्होंने ऐसी ऋचा के अनुसार प्रातरनुवाक का प्रतिपादन किया कि उससे सभी देवता यह सौँचकर प्रसन्न हो गए कि 'मुझे लक्ष्य करके प्रारम्भ किया गया है ।' 'मुझे लक्ष्य करके प्रारम्भ किया गया है ।'

अथार्थवादेन विधिमुन्नयति—

सर्वा हास्मिन् देवताः प्रातरनुवाकमनुब्रुवति प्रमोदन्ते ॥ इति ।

स एतयर्चा प्रातरनुवाकं प्रतिपद्यत इति शेषः । यैः पुमानापो रेवतीरित्येतया प्रातरनुवाकं प्रारभतेऽस्मिन् प्रारभ्यानुब्रुवति सर्वा देवताः प्रहृष्यन्ति तस्मादनयैवर्चा प्रारभेतेति विधिरुन्नेयः ॥

जो इस ऋचा से प्रातरनुवाक प्रारम्भ करता है, उस प्रारम्भ करके प्रातरनुवाक बोलने में सभी देवता प्रसन्न होते हैं ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वाभिर्हास्य देवताभिः प्रातरनुवाकः प्रतिपन्नो भवति य एवं वेद ॥ इति ।

तदेतद् आश्वलायनेनाभिहितम्—'अन्तरेण युगधुरावुपविश्य प्रेषितः प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् मन्त्रेणाऽऽपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व उप प्रयन्त इति सूक्ते' इति ॥

१. ऋ० १०.३०.१२ । २. आश्व० श्रौ० ४.१३.६, ७ । ३. ऋक्सर्वा० १०.३० ।

जो इस प्रकार जानता है उसका प्रातरनुवाक सभी देवताओं को लक्ष्य करके सम्पन्न होता है ।

आपो रेवतीरित्येतामृचमाख्यायिकया प्रशंसति—

ते देवा अबिभयुरादातारो वै न इमं प्रातर्यज्ञमसुरा यथौजीयांसो बलीयांस एवमिति तानन्नवीदिन्द्रो मा बिभीत त्रिषमृद्धमेभ्योऽहं प्रातर्वज्रं प्रहृताऽस्मीत्येतां वाच तदृचमब्रवीद् वज्रस्तेन यदपोनप्त्रीया वज्रस्तेन यत्रिष्टुब्जस्तेन यद्वाक् तमेभ्यः प्राहरत् तेनैनानहंस्ततो वै देवा अभवन् पराऽसुराः ॥ इति ।

पुरा कदाचित् प्रजापती प्रातरनुवाकमनुब्रुवति सति तत्समीप आगता देवा अबिभयुर्भीतिं प्राप्ताः । केनामिप्रायेणेति, तदुच्यते—यथा लोके केचिच्छत्रव ओजसोऽतिशयेनौजसा ससधातुना युक्तत्वात् पुष्टशरीरा बलीयांसो महता सैन्येन युक्तत्वादतिशयेन प्राबल्यादागत्य घनमपहरन्ति, एवमसुरा नोऽस्मदीयमिमं प्रातर्यज्ञं प्रातरनुवाकरूपमादातारो वा आदास्यन्त्येवापहरिष्यन्त्येवेति । तदानीमिन्द्रो मा बिभीत भीतिं मा कुस्तेति तान् देवानब्रवीत् । कथं भीत्या अमाव इति, तदुच्यते—अहमिन्द्र एवैभ्योऽसुरेभ्योऽसुरविनाशार्थं प्रातःकाले 'त्रिषमृद्धं' त्रिभिः प्रकारैः समृद्धं प्रबलं वज्रं 'प्रहृताऽस्मि' तेषामुपरि प्रक्षेप्यामि । ततो हे देवा अस्माकं भीतिर्मा भूत् । इत्युक्त्वा तत्तदानीमेतां वावाऽऽपो रेवतीरिति याऽस्ति तामृचमेवाब्रवीत् । तस्या ऋचस्त्रिप्रकारवज्रत्वं कथमिति, तदुच्यते—यद् यस्मात्कारणादपोनप्त्रीया सा ऋगपोनप्लुदेवताका । तथा च अनुक्रमणिकाकारः^१—यस्मिन् सूक्ते साऽस्ति तस्य सूक्तस्य देवतां ब्रूते 'प्रदेवत्रा पञ्चोना कवष ऐलूष आपमपोनप्त्रीयं वा' इति । तेनापोनसृदेवताकत्वेन कारणेनायं मन्त्रो वज्रः संपन्नः । सोऽयमेकः प्रकारः । अपोनसा देवोऽतिक्रूरस्तत्तदीयाया ऋचो वज्रत्वं युक्तम् । यस्मादियं त्रिष्टुब्जन्दस्का तेनापि प्रकारेण वज्रत्वम् । 'इन्द्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुप्' इति श्रुत्यन्तरे वीर्यरूपत्वश्रवणात्^२ वज्रत्वम्^३ । सोऽयं द्वितीयः प्रकारः । यस्मादियं वाग्गूपा तेनापि प्रकारेण वज्रत्वम् । 'स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्तीत्यत्र' शब्दरूपाया वाचो वज्रत्वश्रवणात् । सोऽयं तृतीयः प्रकारः । तमेवं त्रिषमृद्धमृगूपं वज्रमेभ्योऽसुरेभ्यः प्राहरत् तेनैनानसुरानहनद्धतवान् । तत एवासुरवधाद्देवा विजयिनोऽभवन्सुराश्च पराभवन् ।

१. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० ४३ । २. द्र० त्रिष्टुभो वज्रत्वञ्चैहैव साक्षात् श्रुतं पुरस्तात्-त्रिष्टुबिन्द्रस्य वज्रः-इति (२४२ पृ० ५ पं०) ।

३. 'स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति, यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्'—इति पा० शि० १०.४ । तदाहृतञ्च पा० महाभा० १.१.१ । स च वाग्वज्रमन्त्रः 'इन्द्रशत्रुर्वधस्व'—इति तैत्तिरीयसंहितायामसकृत् श्रुतः (२.४.१२.१; ५.२.१) । 'तत्र मन्त्रगतस्वरापराधो निमित्तम् । तथाहि—इन्द्रस्य शातयितेन्द्रशत्रुरिति विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तोदात्तत्वेन भवितव्यम्; आद्युदात्तस्त्वयं शब्दः प्रयुक्तः, स च बहुव्रीहितां द्योतयति । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वविधानात् । सति बहुव्रीहो विन्द्रः शातयिता यस्येत्यर्थो भवति । सोऽयं मन्त्रगतः स्वरापराधः । अपराधाभावे सति उन्नतया ज्वालाया यजमानस्य कार्यसिद्धिः सूचिता भवति । अपराधे त्वन्नतया ज्वालाया यजमानस्य कार्यसिद्धयभावः सूच्यते'—इति सा० भा० ।

किसी समय प्रजापति के प्रातरनुवाक बोलने पर उसके समीप आए देव भय को प्राप्त हुए । जिस प्रकार लोक में शत्रु अपने ओज और बल से धन का अपहरण करते हैं उसी प्रकार असुर हमारे इस प्रातरनुवाक रूप प्रातः यज्ञ का अपहरण कर लेंगे । इन्द्र ने उनसे कहा—मत डरो । मैं इन [असुरों के विनाश] के लिए प्रातःकाल तीन प्रकार से समृद्ध वज्र को फेंकूँगा । तब उन्होंने उस ऋचा को कहा । [तीन प्रकार का वज्रत्व है कि] १. यह ऋचा वज्र है क्योंकि यह 'अपोनप्त्रीय' देवताक है । २. यह ऋचा वज्र है क्योंकि यह त्रिष्टुप छन्दस्क है । ३. यह ऋचा वज्र है क्योंकि यह वाक् रूपा है । उस [तीन प्रकार से समृद्ध ऋगरूप वज्र] को उन [असुरों] के ऊपर प्रहार किया । उसीसे ये असुर मारे गए और तब देव जीत गए और असुर पराजय को प्राप्त हुए ।

वेदनं प्रशंसति—

भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ इति ।

पूर्ववद् व्याख्येयम्^१ ॥

जो इस प्रकार जानता है वह स्वयं उत्कृष्ट होता है और उससे द्वेष करने वाले पापात्मा शत्रु भी पराजित होते हैं ।

अस्या ऋचस्त्रिरावृत्तिं विधत्ते—

तदाहुः स वै होता स्याद् य एतस्यामृचि सर्वाणि च्छन्दांसि प्रजनयेदित्येषा वाव त्रिरनूक्ता सर्वाणि च्छन्दांसि भवत्येषा छन्दसां प्रजातिः ॥१६॥ इति ।

तत्तस्यामापो रेवतीरित्यूचि ब्रह्मवादिन एवमाहुः—यः पुमानेतस्यामृचि सर्वाणि च्छन्दांस्युत्पादयेत् स एव मुख्यो होता स्यान् त्वन्य इति । एतद् ब्रह्मवादिनां वचनं श्रुत्वा कश्चिदभिज्ञः सर्वच्छन्दसामुत्पादनप्रकारं ब्रूते—येयमृगनूक्ता सेयमेव त्रिः पठिता सती सर्वच्छन्दसां स्वरूपं भवति । इयं त्रिष्टुप् रूपत्वाच्चतुश्चत्वारिंशदक्षरा^२ तस्यां त्रिरावृत्तायां द्वात्रिंशदधिकशताक्षराणि संपद्यन्ते । तेषु जगत्यादीन्यधिकाक्षराणि गायत्र्यादीनि न्यूनाक्षराणि सर्वच्छन्दांसि संपादयितुं शक्यते । तस्मादेषा सर्वेषां छन्दसां प्रजातिरुत्पत्तिस्थानम् । यद्येषा त्रिरावृत्तिः सूत्रकारेण नोक्ता तर्हि सर्वच्छन्दोन्तर्भावेनयमृचः प्रशंसास्तु ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयपञ्चिकायाः द्वितीयाध्याये (सप्तमाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥६॥ (१६) [४६]

इस [ऋचा] के सम्बन्ध में ब्रह्मवादी कहते हैं—वही मुख्य 'होता' होता है जो इस ऋचा में सभी छन्दों को उत्पन्न करता है । इसी ऋचा को तीन बार पढ़ने से वह

१. द्र० इतः पूर्वम्, पृष्ठे २६७ ।

२. सैषा 'आपो रेवतीः'...वयो धात्—इति ऋ० १०.३०.१२ ।

सभी छन्दों के रूप वाली हो जाती है । [उसकी तीन आवृत्ति होने से वह १३२ अक्षरों वाली हो जाती है । इन्हीं में जगती आदि अधिक अक्षरों वाले और गायत्री आदि न्यून अक्षरों वाले छन्दों का संपादन होने से] यह ऋचा सभी छन्दों की उत्पत्तिस्थान है ।

॥ इस प्रकार सप्तम अध्याय में षष्ठ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः खण्डः

अथ प्रातरनुवाकगतानामृचां काम्या विशेषा वक्तव्याः । तत्राऽऽयुरर्थं शतसंख्यां विधत्ते—

शतमनूच्यमायुष्कामस्य, शतायुर्वै पुरुषः, शतवीर्यं शतेन्द्रिय आयुष्येवैनं तद् वीर्यं इन्द्रिये दधाति ॥ इति ।

अपमृत्युरहितमायुर्यः कामयते तस्यर्चां शतमनूच्यम् । ऋग्विशेषास्तु सूत्रान्तरे द्रष्टव्याः । शतसंख्याका वत्सरा आयुर्यस्य मनुष्यस्य सोऽयं शतायुः । धर्मसम्पादितस्यापमृत्योरभावे संवत्सरशतं मनुष्या जीवन्ति । दशसंख्याकानीन्द्रियाणि प्रत्येकं दशसु नाडीषु वर्तमानत्वात् तन्मिलित्वा शतेन्द्रियाणि भवन्ति । ततस्तद्व्यापाराणामपि शतत्वेन शतवीर्यत्वम् । तस्माच्छतानुवचनेन तत्संख्याक आयुषि वीर्यं इन्द्रिये चैनं यजमानं स्थापयति ॥

ii. १७ [vii. ७] [अकाल मृत्यु से रहित] दीर्घायु की कामना वाले [यजमान] को सौ ऋचाओं का पाठ करना चाहिए । मनुष्य की [धर्मसम्पादित] आयु सौ वर्ष की है । मनुष्य [दस इन्द्रियों वाला है; प्रत्येक इन्द्रिय में दस-दस नाड़ी हैं इस प्रकार वह] सौ इन्द्रियों वाला है और [उन सौ इन्द्रियों के कार्य भी सौ ही हैं अतः] वह सौ-वीर्य अर्थात् पराक्रम वाला है । इसलिए सौ ऋचा के अनुवचन से उतनी ही आयु, उतना ही वीर्य और उतनी ही इन्द्रियाँ इस [यजमान] में स्थापित करता है ।

अहीनरात्रादुत्तरक्रतुकामस्य संख्यानंतरं विधत्ते—

त्रीणि च शतानि षष्टिश्चानूच्यानि यज्ञकामस्य, त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि, तावान्संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञः ॥ इति ।

षष्ठ्युत्तरशतत्रयदिवसपरिमितो यः संवत्सरः कालात्मा स एव प्रजापतिः । संवत्सरादि कालविशेषणम् । प्रजापतिसृष्टत्वेन तदभेदोपचारः । तथा यज्ञस्यापि तेन सृष्टत्वात् तद् रूपत्वम् । एवं सति षष्ठ्युत्तरशतत्रयसंख्यायाः संवत्सरप्रजापतिद्वारा यज्ञसम्बन्धादुत्तरक्रतुप्राप्तिहेतुत्वं भवति ॥

यज्ञ की कामना वाले [होता] को ३६० ऋचाओं का पाठ करना चाहिए; क्योंकि संवत्सर में ३६० दिन होते हैं । संवत्सर इतने ही परिमाण का होता है और संवत्सर प्रजापति है, और [प्रजापति द्वारा यज्ञ की सृष्टि किए जाने के कारण] प्रजापति यज्ञ है ।

होतुर्वेदनं प्रशंसति—

उपेनं यज्ञो नमति यस्यैवं विद्वांस्त्रीणि च शतानि षष्टि चान्वाह ॥ इति ।

जो [होता] इस प्रकार समझते हुए ३६० ऋचाओं का पाठ करता है वह यज्ञ को यजमान के प्रति झुकाता है अर्थात् वह यज्ञ की कृपा का पात्र बन जाता है ।

अथ प्रजां पशूंश्च कामयमानस्य पूर्वसंख्याया द्विगुणां संख्यां विधत्ते—

सप्त च शतानि विंशतिश्चानूच्यानि प्रजापशुकामस्य, सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रास्तावान्संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतियं प्रजायमानं विश्वं रूपमिदमनु प्रजायते, प्रजापतिमेव तत्प्रजायमानं प्रजया पशुभिरनु प्रजायते प्रजात्यै ॥ इति ।

संवत्सरगतानामह्नां रात्रीणां च पृथगणनायां मिलित्वा विशत्यधिकसप्तशतसंख्या संवत्सरे संपद्यते । संवत्सरस्य च प्रजापतित्वमुक्तम्^१ । एतावता विशत्युत्तरसप्तशत-संख्यायाः प्रजापतिसम्बन्धो दक्षितः यं प्रजायमानमित्यादिना काम्यमानानां प्रजानां पशूनां च प्रजापतिसम्बन्धः प्रदर्श्यते । लोके कस्मिंश्चिद् गृहे प्रजायमानं यं पुरुषमनु विश्वरूप-मिदमोषधिवनस्पत्यादिस्थावरं भ्रातृमगिनिगोमहिष्यादिकं जङ्गमं च सर्वं प्रजायते तत्तद्गृहे प्रजायमानं प्रजापतिमेवानु प्रजापशुरूपेण सर्वमुत्पद्यते । एतदुक्तं भवति । कस्य-चिद्धनिकस्य पुत्र उत्पद्यमाने सति कुटुम्बामिवृद्ध्या तज्जीवनार्थं सस्यादिनिष्पत्तिं गोमहि-ष्यादिसंपत्तिं च स धनिकः प्रभूतां करोति । तस्य पुत्रस्य भ्रातृमगिन्यादयोऽपि पुन-र्जायन्ते । तत्र च स्थावरजङ्गमरूपाणां प्रजानां पालनहेतुत्वादयं जायमानः पुत्र एव च प्रजापतिः । अतः प्रजापतिद्वारा प्रजापशुसंबन्धोऽपि भवतीति । तस्मादियं संख्या यज-मानस्य प्रजात्यै प्रजापशूत्पादनाय संपद्यते ॥

प्रजा और पशु की कामना वाले [होता] को [पूर्वसंख्या की दुगुनी] ७२० ऋचाओं का पाठ करना चाहिए; क्योंकि एक संवत्सर में ७२० रात और दिन होते हैं । इतने ही परिमाण का संवत्सर होता है । संवत्सर प्रजापति है । [किसी गृह में] प्रजनन करने वाला जो पुरुष [ओषधि वनस्पति आदि स्थावर और भाई^१ बहिन व गो-महिष आदि जङ्गम रूप] समस्त प्रजा को उत्पन्न करता है उस प्रजनन करने वाले के रूप में प्रजा-पति ही प्रजा और पशु रूप से सब कुछ उत्पन्न करता है । [अतः ७२० संख्या] प्रजा और पशु के उत्पादन के लिए है ।

वेदनं प्रशंसति—

प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह प्रजा और पशु के द्वारा बढ़ता है ।

१. द्र० इतः पूर्वम्, २१-पृष्ठे ।

अथ दुर्ब्राह्मणत्वपरिहारकामस्य संख्यान्तरं विधत्ते—

अष्टौ शतान्यनूच्यान्यब्राह्मणोक्तस्य यो वा दुरुक्तोक्तः शमलगृहीतो यजेता-
ष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्र्या वै देवाः पाप्मानं शमलमपाद्यत गायत्र्यैवास्य
तत्पाप्मानं शमलमपहन्ति ॥ इति ।

अब्राह्मणत्वेन स्मृतिषु योऽभिहितः सोऽयमब्राह्मणोक्तो राजसेवाधिकारी । स्मृतिवाक्यं
चात्र पूर्वमेवोदाहृतम्^१ । तादृशस्याष्टौ शतान्यनुब्रूयात् । अथवा यो वा दुरुक्तोक्तो
दुरुक्तेनापवादेन जनैर्व्यवहृतः स शमलगृहीतो मलिनेन लोकविरुद्धेन स्वीकृतस्तादृशो यदा
यजेत तदाऽप्यष्टौ शतान्यनुब्रूयात् । गायत्र्या अष्टाक्षरत्वात् तथा च मलिनस्य पापस्य
देवैर्विनाशितत्वात् । अष्टसंख्यामनुतिष्ठन्गायत्र्यैव मलिनं पापं विनाशयति ॥

स्मृति में उक्त अब्राह्मण को ८०० ऋचाओं का पाठ करना चाहिए अथवा जो
दुरुक्तोक्त [जनापवाद से दूषित] और कलुषित रूप में समाज में स्वीकृत हैं वे यदि
यजन करें [तो वह भी ८०० ऋचाओं का पाठ करें] । गायत्री आठ अक्षरों वाली
होती है । गायत्री के ही द्वारा देवों ने पाप और मालिन्य का विनाश किया । इस
प्रकार उन [ऋचाओं के पाठ] के द्वारा [आठ संख्या से युक्ते] गायत्री से ही पाप और
कालुष्य का निवारण करता है ।

वेदनं प्रशंसति—

अप पाप्मानं हते य एवं वेद ॥ इति ।

अपहन्तीत्यर्थः ॥

जो इस प्रकार जानता है वह अपने पाप को नष्ट करता है ।

संख्यान्तरं विधत्ते—

सहस्रमनूच्यं स्वर्गकामस्य सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य
लोकस्य समष्ट्यै संपत्यै संगत्यै ॥ इति ।

प्रबलोऽथ एकेनाह्ना यावन्ति योजनानि गच्छति तावद्योजनपरिमितो देशो
आश्वीनः । स च सहस्रसंख्यया गुणितः सहस्राश्वीनः । 'अश्वस्यैकाहगमः'^२ इति पाणि-
नीयसूत्रादाश्वीनशब्दनिष्पत्तिः^३ । इतो भूलोकादारभ्य सहस्राश्वीन ऊर्ध्वदेशे स्वर्गो लोको
वर्तते । अतः सहस्रसंख्या स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै प्राप्त्यै भवति । प्राप्तस्य संपत्यै

१. ब्र० इतः पूर्वम्, १०७ पृष्ठे ।

२. पा० सू० ५.२.१९ ।

३. 'एकाहेन गम्यत इत्येकाहगमः आश्वीनोऽश्वी'—इति सि० कौ० । त्रिष्वशाश्वीनं
यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते—इति अमरकोश २.८.४७ ।

स्वापेक्षितसर्वभोग्यवस्तुसंपादनाय भवति । संपन्नस्य च संगत्यै महतामिन्द्रादिदेवानां प्रीतिपूर्वकसंबन्धाय भवति ॥

स्वर्ग की कामना वाले को हजार मन्त्र का पाठ करना चाहिए; क्योंकि यहाँ से स्वर्ग लोक की दूरी सहस्राश्वीन है [अर्थात् एक प्रबल अश्व एक दिन में जितने योजन जाता है उतनी दूरी को 'अश्वीन' कहते हैं] । ऐसे एक हजार दिन के परिमाण वाली दूरी वाला स्वर्ग लोक है। इस प्रकार यह स्वर्ग लोक की प्राप्ति के लिए, अपेक्षित भोग्य वस्तु रूप संपत्ति के लिए और इन्द्रादि देवों से प्रीतिपूर्वक सम्बन्ध के लिए होता है ।

सर्वकामसिद्धयर्थमियत्तापरिच्छेदराहित्यसंख्यां विधत्ते—

अपरिमितमनूच्यमपरिमितो वै प्रजापतिः प्रजापतेर्वा एतदुक्तं यत्प्रातरनुवाकस्तस्मिन् सर्वे कामा अवरुध्यन्ते स यदपरिमितमन्वाह सर्वेषां कामानामवरुद्धयै ॥ इति ।

शतं सहस्रमित्यादिसंख्यापरिमाणं परित्यज्य मध्यरात्रादूर्ध्वमुपक्रम्य सूर्योदयात् प्राचीनकाले यावतीरनुवक्तुं शक्तिरस्ति तावतीरनुब्रूयात् । जगत्कारणभूतः प्रजापतिश्चापरिमितः । न होतावदस्य स्वरूपमिति प्रजापतिः परिमातुं शक्यते । यः प्रातरनुवाकोऽस्ति तदेतत्तादृशस्य प्रजापतेरुक्तं प्रियं शस्त्रम् । अतःस्तस्मिन् प्रातरनुवाके सर्वे कामा अन्तर्भवन्ति । एवं सति स होता यदपरिमितमनुब्रूयात् तदानीं तदनुवचनं सर्वकामप्राप्त्यै भवति ॥

[सभी कामनाओं की सिद्धि के लिए] अपरिमित मन्त्र बोलना चाहिए; क्योंकि [जगत् के कारणभूत] प्रजापति अपरिमित हैं । जो यह प्रातरनुवाक है वह प्रजापति का प्रिय शस्त्र है । अतः उसमें सभी कामनाओं का अन्तर्भाव हो जाता है । इस प्रकार वह होता जो अपरिमित मन्त्र बोलता है वह सभी कामनाओं की प्राप्ति के लिए होता है ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वान् कामानवरुद्धे य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह [षट्कल्पोक्त] सभी कामनाएँ प्राप्त कर लेता है ।

१. 'सम्पत्तिः गमनं, सङ्गतिः संयोगः, सामान्यविशेषभावेन सामानाधिकरण्यम्'—इति गोविन्दस्वामी । 'सम्पत्तिः तत्र समृद्धिः सङ्गतिः तेन नित्यसंयोगः कदाचिदप्यप्रच्युतिः' इति मट्टभास्करः ।

बहुफलहेतुत्वादपरिमितपक्षमादरेण निगमयति—

तस्मादपरिमितमेवानूच्यम् ॥^१ इति ।

इसलिए अपरिमित मन्त्र बोलना चाहिए ।

प्रातरनुवाकगतास्वृक्षु च्छन्दांविशेषान् विधत्ते—

सप्तोऽऽग्नेयानि च्छन्दांस्यन्वाह सप्त वै देवलोकाः ॥ इति ।

प्रातरनुवाके त्रयो भागाः । तत्र प्रथमो भाग आग्नेयः । तस्मिन् गायत्र्यनुष्टुप्त्रिष्टुप्-
वृहत्युष्णिग्जगती पङ्क्तिरिति सप्तभिश्छन्दोभिर्युक्ता ऋचोऽनुब्रूयात् । देवानां संबन्धिनो
बहुलोकयुक्ता लोकविशेषाः सप्त । तस्माच्छन्दसां सप्तसंख्या प्रशस्ता ॥

[प्रातरनुवाक के प्रथम भाग के देवता] अग्नि के लिए सात छन्दों से युक्त मन्त्र
बोलना चाहिए । क्योंकि देव सम्बन्धी लोक सात ही हैं ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वेषु देवलोकेषु राध्नोति य एवं वेद ॥ इति ।

भूलोकादयः सत्यलोकान्ताः सप्त वै देवलोका द्रष्टव्याः ॥

जो इस प्रकार जानता है वह [‘भूः’ आदि] सभी देवलोकों में समृद्धि को प्राप्त
करता है ।

प्रातरनुवाकस्य द्वितीयभागे च्छन्दांसि विधत्ते—

सप्तोषस्यानि च्छन्दांस्यन्वाह, सप्त वै ग्राम्याः पशवः ॥ इति ।

यथा प्रथमभागस्याग्निदेवता तथा द्वितीयभागस्योषा देवता । तस्मादुषःप्रतिपादिका-
स्वृक्षु पूर्ववद् गायत्र्यादीनि सप्त च्छन्दांसि द्रष्टव्यानि । ग्रामे भवा ग्राम्याः पशवः, ते च
सप्त । तथा च बौधायनः—‘सप्त ग्राम्याः पशवोऽजाऽश्वो गौर्महिषी वराहो हस्त्यश्वतरी
च’ इति ॥

आपस्तम्बमतानुसारिणस्त्वेवं वर्णयन्ति—

“अजाविकं गवाश्वं च गर्दभोष्टं नरस्तथा ।

सप्त वै ग्राम्यपशवो गीयन्ते कविसत्तमैः ॥”^२ इति ।

तस्मादत्र सप्तसंख्या युक्ता ॥

[प्रातरनुवाक के द्वितीय भाग के देवता] उषा के लिए सात छन्दों से युक्त ऋचा
का पाठ करना चाहिए; क्योंकि ग्राम्य पशु सात ही होते हैं ।

वेदनं प्रशंसति—

अव ग्राम्यान् पशून् रुन्धे य एवं वेद ॥ इति ।

१. तदुक्तमाश्वलायनेन—‘शतप्रभृत्यपरिमितः’—इति ४.१५.३ ।

२. ब्र० मार्क० ४१.२९ ।

जो इस प्रकार जानता है वह ग्राम्य पशुओं को प्राप्त करता है ।

तृतीयभागे च्छन्दांसि विधत्ते—

सप्ताऽऽश्विनानि च्छन्दांस्यन्वाह, सप्तधा वै वाग्, अवदत् तावद् वै वाग्-
वदत् सर्वस्यै वाचः सर्वस्य ब्रह्मणः परिगृहीत्यै ॥ इति ।

तृतीयभागस्याश्विनौ देवता तत्संबन्धिनीः सप्त च्छन्दोयुक्ता ऋचोऽनुब्रूयात् । लोके गानरूपा या वागस्ति सा सप्तधाऽवदत् षड्जऋषमादिस्वरोपेता^१ प्रवृत्ता ।^२ तावदेव वैदिकवागप्यवदत् साम्नि कृष्टप्रथमद्वितीयादीनां सप्तस्वराणामधीयमानत्वात् ।^३ अतोऽत्र सप्तसंख्या लौकिक्याः सर्वस्या वाचो वेदस्य च सर्वस्य परिग्रहाय भवति । त्रिष्वप्येष्वाने-
यीषस्याश्विनभागेषु च्छन्दांस्यस्माभिः पूर्वमेवोदाहृत्य प्रदर्शितानि ॥^४

[प्रातरनुवाक के तृतीय भाग के देवता] अश्वि-द्वय के लिए सात छन्दों से युक्त ऋचा का पाठ करना चाहिए । [लोक में षड्जऋषभ आदि] सात प्रकार से वाणी बोली जाती है । इतनी ही [वैदिक भी] वाणी बोलते हैं । अतः इस प्रकार सभी [लौकिक] वाणी और सभी [वैदिक] वाणी के परिग्रह के लिए होती है ।

भागत्रये देवतात्रयं विधत्ते—

तिष्ठो देवता अन्वाह, त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका एषामेव लोकानाम-
भिजित्यै ॥ १७ ॥ इति ।

अग्निरूषाऽश्विनाविति देवतात्रयम् । यथा गुणत्रयमेलनरूपा रज्जुस्त्रिवृदेवमेते पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकाः परस्परमिलितास्त्रिवृतः । यद्वा, एकैकस्मिल्लोके सत्त्वरजस्तमो-
गुणभेदेनास्योत्तममध्यमाधमरूपत्वात् प्रत्येकं त्रिवृत्तम् । अतो देवतात्रिसंख्या लोकत्रय-
जयाय भवति ॥

॥इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-
पञ्चिकायाः द्वितीयाध्याये (सप्तमाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥७॥ (१७) [४७]

१. षड्जश्च ऋषभश्चैव गान्धारो मध्यमस्तथा ।

पञ्चमो धैवतश्चैव निषादः सप्तमः स्वरः ॥ ना० शि० १.२.५ ।

२. प्रथमश्च द्वितीयश्च तृतीयश्च चतुर्थकः ।

मन्द्रः क्रुष्टो ह्यतिस्वार एतान् कुर्वन्ति सामगाः ॥ इति वा० शि० १.१.१२ ।

३. द्र० इतः पूर्वम्, २६५-२६६ पृष्ठे ।

४. 'सप्तविधविमक्तिसम्बन्धेन षड्जादिसप्तस्वरसम्बन्धेन वा'—इति मट्टभास्करः ।

'मन्द्रादिषु त्रिषु स्थानेषु सप्त सप्त यमाः क्रुष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमन्द्रातिस्वार्याः—
इति तै० प्राति० २३.१३ । 'सप्तस्वरा ये यमास्ते'—इति ऋक् प्राति० १३.४४ ।

[अग्नि, उषा और अश्वि-द्वय-इन] तीन देवों के लिए मन्त्र पाठ करना चाहिए । क्योंकि ये त्रिवृत लोक [गुणत्रय रूप में मिले हुए पृथ्वी, अन्तरिक्ष और ध्रु] तीन ही हैं । वस्तुतः इन लोकों की विजय के लिए ही ऐसा करते हैं ।

॥ इस प्रकार सप्तम अध्याय में सातवें खण्ड की 'हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ७ ॥

अथ अष्टमः खण्डः

अथ तस्य प्रातरनुवाकस्यानुवचनप्रकारविशेषं निर्णेतुं प्रश्नमवतारयति—

तदाहुः कथमनूच्यः प्रातरनुवाक इति ॥ इति ।

किम्, एकैकस्मिन् भागे गायत्र्यादीनि च्छन्दांस्यनुक्रमेणैवानुवक्तव्यानि, आहोस्विद अन्यथा' इत्येकः संशयः । अनुक्रमपक्षेऽपि किं पादे पादेऽवसानं कृत्वाऽनुवचनीयम्, आहोस्वित् तत्तदर्थेऽवसानं कृत्वा' इति द्वितीयः संशयः ॥

ii. १८ [vii.८] इस सम्बन्ध में [याज्ञिक] कहते हैं कि 'प्रातरनुवाक कैसे बोलना चाहिए ?'

तत्र प्रश्नोत्तरमाह—

यथाछन्दसमनूच्यः प्रातरनुवाकः प्रजापतेर्वा एतान्यङ्गानि यच्छन्दांस्येष उ एव प्रजापतिर्यो यजते तद् यजमानाय हितम् ॥ इति ।

अनुक्रमेणावस्थितानि गायत्र्यादीनि च्छन्दांस्यनतिक्रम्येति यथाछन्दसं छन्दः क्रमेणैवा-यमनुवचनीयः, छन्दसां प्रजापतिसृष्टत्वेन तदवयवत्वात् । यजमानस्य च प्रजापतिपद-प्राप्तियोग्यत्वेन प्रजापतिरूपत्वात् तदङ्गरूपच्छन्दसां क्रमेणानुवचनं यजमानायावयव-विपर्ययसराहित्येन हितं भवति । तस्माच्छन्दः—क्रमेणैवानुवक्तव्यम् ॥

[उत्तर यह है कि] छन्दों के अनुसार प्रातरनुवाक बोलना चाहिए, क्योंकि यह जो छन्द हैं वह प्रजापति के अङ्ग हैं, और जो यजन करता है वह प्रजापति ही है । अतः यह [अनुक्रम से अनुवचन] यजमान के [अवयव विपर्ययसराहित्य से] हित के लिए होता है ।

द्वितीयविचारे पूर्वपक्षमाह—

पच्छोऽनूच्यः प्रातरनुवाकश्चतुष्पादा वै पशवः पशूनामवरुद्धये ॥ इति ।

पच्छ एकैकस्मिन् पादेऽवसायेत्यर्थः ॥

प्रातरनुवाक पाद-पाद के अवसान पर बोलना चाहिए । क्योंकि पशुओं के चार पैर होते हैं । अतः यह पशुओं की प्राप्ति के लिए होता है ।

सिद्धान्तमाह—

अर्धर्चश एवानूच्यो यथैवैनमेतदन्वाह प्रतिष्ठाया एव द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो, यजमानमेव तद्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति, तस्माद्वर्धर्चश एवानूच्यः ॥ इति ।

अर्धर्चश एकैकस्मिन्नृचोर्ध्वजसायावसायं प्रातरनुवाकोऽनुच्यः । एवकारः पूर्वपक्ष-
व्यावृत्त्यर्थः । यथैवेत्यादिनाऽर्धर्चश इत्येतदेव स्पष्टीक्रियते । एनमर्धं यथैव येनैव
प्रकारेणैतदन्वध्ययनकालीनं गुरुच्चारणमनु यथाऽध्ययनकाले प्रत्यर्थमवसायाऽऽह पठति
तथैव प्रातरनुवाकानुष्ठानकालेऽपि । न त्वत्र ऋगन्ते प्रणवप्रक्षेपादिवत् किञ्चिन्नूतनं कर्तव्य-
मस्ति । तदेतदर्थर्चशोऽनुवचनं प्रतिष्ठाया एव यजमानस्य प्रतिष्ठार्थमेव भवति । तत्कथ-
मिति, तदेवोच्यते—यथा, एकस्याऽऽहो द्वे अर्धर्चं एवं पुरुषो द्विप्रतिष्ठः प्रतिष्ठति
स्थैर्येणावस्थितो भवति, आभ्यां पादाभ्यामिति प्रतिष्ठे द्वे पादौ प्रतिष्ठे यस्यासौ
द्विप्रतिष्ठः । पशूनां चत्वारः पादाः । तथा सति पादचतुष्टयोपेतास्वृक्षु द्वाभ्यामर्धाभ्याम-
वसानयुक्ताभ्यामनुवचने कृते सति द्विप्रतिष्ठं द्विपादं यजमानं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठा-
पयति । तस्मादर्थर्चश एवानुवचनं युक्तम् ॥

[किन्तु सिद्धान्त पक्ष यह है कि] एक-एक अर्धर्च के अवसान पर बोलना चाहिए ।
[अध्ययन के समय] जिस प्रकार इस [अर्धर्च] को [गुरुच्चारणपूर्वक अश्ली-आधी ऋचा
के अवसान पर] पढ़ते हैं [उसी प्रकार अनुष्ठान के समय भी पाठ करना चाहिए क्योंकि
यह अर्धर्चशः अनुवचन यजमान की] प्रतिष्ठा के लिए ही होता है । वस्तुतः पुरुष
द्विप्रतिष्ठ [खड़े रहने के लिए दो पैर वाला] है और पशुओं को चार पैर हैं । इस
प्रकार यह दो पैर वाले यजमान को ही चार पैर वाले पशुओं में स्थापित करता है ।
अतः अर्धर्चशः ही अनुवचन करना चाहिए ।

तत्र प्रातरनुवाकक्रममाक्षिप्य समाधत्ते—

तदाहुयद्व्यूहः प्रातरनुवाकः कथमव्यूहः भवतीति यदेवास्य बृहती
मध्याह्नैतीति ब्रूयात्तेनेति ॥ इति ।

छन्दसां योज्यमनुक्रमः सोऽयम् अनुक्रमणिकाकारेण दर्शितः—‘अथ च्छन्दांसि, गायत्र्यु-
ष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वर्यतीशक्वर्यष्टयत्यष्टीधृत्यातधृतयश्चतुर्विंशत्य-
क्षरादीनि चतुस्ताराणि’^१ इति । चतुर्विंशत्यक्षरोपेतां गायत्रीमारभ्योत्तरोत्तरं छन्दश्चतुर्भि-
श्चतुर्भिरक्षरैरधिकमित्यर्थः । तमेतं छन्दसां क्रमं विपर्ययस्य प्रातरनुवाके क्रमान्तरमूहितं
गायत्र्यनुष्टुप्त्रिष्टुब्बृहत्युष्णिगजगती पङ्क्तिरिति । सोऽयं क्रमोऽस्माभिराश्वलायनोक्त-
क्रमेण पूर्वमेवोदाहृताः^२ । तस्मात् प्रातरनुवाकोत्क्रमस्य विपर्ययेणोहनादयं व्यूहः संपन्नः ।
सोऽयमनुचितः । तस्मात् कथमव्यूहः भवतीति प्रश्न आक्षेपे वा यदेवेत्यादिकमुत्तरं
यस्मादेव कारणाच्छन्दःक्रमेऽनुष्ठानक्रमे वाऽस्य प्रातरनुवाकस्य मध्यात् बृहतीछन्दो नैति
नापगच्छतीत्युत्तरमभिज्ञो ब्रूयात् तेन कारणेनायमव्यूहः संपन्न इत्यवगन्तव्यम् ॥

इस सबन्ध में याज्ञिक प्रश्न करते हैं कि जो व्यूह हैं [अर्थात् गायत्री उष्णिक
अनुष्टुप् आदि छन्द ४-४ अक्षर से बढ़ने वाले हैं] तो प्रातरनुवाक में इन छन्दों का

क्रम विपर्यय करके अर्थात् गायत्री-अनुष्टुप्-त्रिष्टुप्-बृहती-उष्णिक्-जगती-पङ्क्ति करके पढ़ना] अव्यूढ कैसे होता है ? [उत्तर यह है कि] 'इस [प्रातरनुवाक] के मध्य से बृहती छन्द चला न जाय'-इस प्रकार [अभिज्ञजन] कहते हैं इसलिए [प्रातरनुवाक अव्यूढ होता है] ।

अथ प्रातरनुवाकं प्रशंसति—

आहुतिभागा वा अन्या देवता अन्याः स्तोमभागाश्छन्दोभागास्ता या अग्ना-
वाहुतयो हूयन्ते तामिराहुतिभागाः प्रीणात्यथ यत्स्तुवन्ति च शंसन्ति च
तेन स्तोमभागाश्छन्दोभागाः ॥ इति ।

अन्याः काश्चिद्देवता अग्नौ हूयमानामाहुतिं भजन्त इत्यपराः काश्चिद्देवताः साम्न
आवृत्तिप्रकारभेदेन निष्पन्नत्रिवृत् पञ्चदशादिस्तोमं^१ भजन्ते । अपराः काश्चिद्देवता ऋग्त-
गायत्र्यादि छन्दो भजन्ते । एवं सति ता विधिवाक्येषु प्रसिद्धा आहुतयो याः सन्ति
तामिराहुतिभागानां देवतानां प्रीतिः । उद्गातारः स्तोमयुक्तैः सामभिः स्तुवन्तीति यत् तेन
स्तोमभागानां प्रीतिः । होतारश्छन्दोयुक्ताभिर्ऋग्भिः शंसन्तीति यत्तेन छन्दोभागानां
प्रीतिः ॥

कुछ देवता अपना भाग आहुति में लेते हैं, दूसरे कुछ अपना भाग स्तोम
[साम गान] में ग्रहण करते हैं और कुछ [ऋग्त गायत्री आदि] छन्दों में अपना भाग
लेते हैं । वे [विधिवाक्यों में प्रसिद्ध] आहुतियाँ जो अग्नि में हुत होती हैं उनसे वह उन
देवों को प्रसन्न करता है जिसका वह हुत भाग है; और [स्तोम से युक्त साम के द्वारा
उद्गाता] जो स्तवन करता है उससे स्तोम का भाग लेने वाले देवों को और [छन्दों से
युक्त ऋचाओं के द्वारा होता] जो शंसन करता है उससे छन्दों में भाग लेने वाले देवों को
[प्रसन्न करता है] ।

वेदनं प्रशंसति—

उभयो हास्येता देवताः प्रीता अभीष्टा भवन्ति य एवं वेद ॥ इति ।

आहुतिभागा एको राशिः स्तोमभागाश्छन्दोभागाश्च द्वितीयो राशिः । एता
उभयविधा अपि देवता वेदनेन प्रीताः सत्यो वेदितुरभीष्टप्रदा भवन्ति । शंसनेन
छन्दोभागानां प्रीत्यभिधानात् प्रातरनुवाकस्य प्रशंसा संपन्ना ॥

जो इस प्रकार जानता है उससे [१. आहुति में भाग लेने वाले और २. स्तोम
व छन्द में भाग लेने वाले] दोनों प्रकार के देव प्रसन्न होकर अभीष्टप्रद होते हैं ।

१. सामब्राह्मणस्य 'तिसृभ्यो हिङ्करोति'—इत्याद्यध्यायद्वयं (ता० ब्रा० २, ३) द्रष्टव्यम् ।

विभिन्ने प्रीतिनिमित्ते दृष्टान्तमभिप्रेत्य सोमं पशुं प्रशंसति—

त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः सोमपास्त्रयस्त्रिंशदसोमपा, अष्टौ वसवः^१ एकादश रुद्राः^२ द्वादशाऽऽदित्याः^३ प्रजापतिश्च वषट्कारश्च^४, एते देवाः सोमपाः एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयाजा एतेऽसोमपाः पशुभाजनाः सोमेन सोमपान् प्रीणाति पशुनाऽसोमपान् ॥ इति ।

वस्वादीनां वषट्कारान्तानां देवानां सोमयागेन प्रीतिः । होता यक्षदग्निमित्यादि-
मैत्रावरुणप्रैषमन्त्रेषु समिद्धो अद्येत्यादियाज्यासु चामिहिताः समिदाद्या एकादश प्रयाज-
देवताः^५ । देवं बर्हिः सुदेवमित्यादिमैत्रावरुणप्रैषमन्त्रेषु देवं बर्हिर्वसुवन इत्यादि याज्यासु
चामिहिता बर्हिराद्या एकादशानुयाजदेवताः^६ । समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यादिमन्त्रोक्ताः

१. 'अग्निश्च'... 'एतेऽष्टौ वसवः क्षिता इति'—तै० आ० १.९.१ ।
२. अथ वायोरेकादश—प्रभ्राजमाना'... 'वैद्युत इत्येकादश'.... इति तै० आ० १.९.४ ।
'प्रभ्राजमान इत्येकादश रुद्राः'—इति च तत्कल्पः ।
३. कतम आदित्या इति ? द्वादश वै मासाः'... 'तस्मादादित्या इति—इति बृह० उ० ३.९.५ । अपरया च गम्यन्ते । तद्यथा—'त्वष्टा, सविता, भगः, सूर्यः, पूषा, विष्णुः, विश्वानरः वरुणः केशी (केशिनः), वृषाकपि, यमः, अजएकपात्"—इति निघ० ५.६ । एते हि अरुणोदयाद्यस्तान्तस्याह्नो द्वादशभागानां कर्तारः कालमात्र-
कृतपार्थक्याश्रयाः सूर्या एव । तथाहि 'त्वष्टा दुहित्रे'—इत्यादिः 'वचनानीमानि'—
इत्यन्तश्च (१२.११-३०) निरुक्तग्रन्थोऽत्रालोच्यः । धाता, मित्रः, अर्यमा, शक्रः,
विवस्वान्, पूषा, सविता, त्वष्टा, विष्णुः इति च द्वादश महाभारते १.२५२३ ।
४. अष्टौ'... 'दित्या इमे एव द्यावापृथिव्यौ त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः । प्रजा-
पतिश्चतुर्त्रिंशः—इति शत० ब्रा० ४.५.७.२ । तत्रैवान्युविधमपि—अष्टौ'... 'दित्यास्त
एकत्रिंशत् इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशविति'—इति ११.६.३.५ । अदिति-
जैनयामास त्रयस्त्रिंशत् शुमान् सुरान् आदित्याश्च वसुंश्चैव रुद्रांश्चैवाश्विनावपि'—
इति च (रामा० ३.२०.१५) ।
५. समिधः, तनूनपात् नराशंसो वा, इळः, बर्हिः, दुरः, उषासानक्ता, देव्याहोताराः,
तिस्रो देव्यः (इडा, सरस्वती, भारती), त्वष्टा, वनस्पतिः, स्वाहाकृतयः,—इत्येका-
दशप्रयाजदेवताः, तै० ब्रा० ३.६.२, ३ द्रष्टव्याः ।
६. बर्हिः, द्वारः, उषासानक्ता, जोष्टी, ऊर्जाहुती, देव्याहोतारा, तिस्रो देव्याः, नराशंसः
वनस्पतिः, बर्हिः, स्विष्टकृत्,—इत्येकादशानुयाजदेवताः । तै० ब्रा० ३.६.१३,
१४ द्रष्टव्याः ।

समुद्रादय एकादशोपयाजदेवताः^१ । सर्वा अपि सोमपानवर्जिताः पशुमेव भजन्ते । तासां पशुना तृप्तिः ॥

सोम का पान करने वाले तैत्तिस देव हैं और तैत्तिस ही सोम का पान नहीं करने वाले हैं । आठ वसु, ग्यारह रुद्र, द्वादश आदित्य, प्रजापति और वषट्कार-ये देव सोम पीने वाले हैं और ग्यारह प्रयाज, ग्यारह अनुयाज और ग्यारह उपयाज-ये देव सोमपायी नहीं हैं अपितु पशु ही ग्रहण करते हैं । वह सोमपान करने वाले देवों को सोम से और असोम-पायी देवों को पशु से प्रसन्न करता है ।

वेदनं प्रशंसति—

उभयो हास्येता देवताः प्रीता अभीष्टा भवन्ति य एवं वेद ॥ इति ।

अत्र सोमपानामसोमपानां च भिन्नप्रीतिनिमित्ततया छन्दोभागानां देवतानामितर-देवताविलक्षणं प्रीतिनिमित्तं प्रातरनुवाक इत्यभिप्रायः ॥

जो इस प्रकार जानता है उससे दोनों प्रकार के देव प्रसन्न हो अभीष्ट प्राप्त होते हैं ।

तस्य प्रातरनुवाकस्य समाप्तिमृचं विधत्ते—

‘अभूदुषा रुशत् पशुरिति’^२ उत्तमया परिदधति ॥ इति ।

‘ध्वनियुक्त पशुओं वाली उषा का प्राकट्य हुआ’—इस अन्तिम ऋचा से अनुवचन की समाप्ति करनी चाहिए ।

अत्र कंचिदाक्षेपमुत्थापयति—

तदाहुयत्रोन् क्रतून्वाहाऽऽग्नेयमुषस्यमाश्विनं कथमस्यैकयर्चा परिदधतः सर्वे त्रयः क्रतवः परिहिता भवन्तीति ॥ इति ।

क्रतुशब्दः सोमयागसंबन्धिनः प्रातरनुवाकभागानुपलक्षयति । ते च भागास्त्रय आग्नेय उषस्य आश्विनश्चेति । तत्र सर्वानसौ होता ब्रूते तदानीमेकयर्चा परिधानं कुर्वतोऽस्य होतुस्त्रयो भागाः सर्वेऽपि कथं समापिता भवन्तीत्याक्षेपमाहुः ॥

इस सम्बन्ध में याज्ञिक कहते हैं कि जब सोमयाग सम्बन्धी तीन देवों—अग्नि के, उषा के और अश्विनों के लिए मन्त्र पाठ करता है तो एक ऋचा से ही अनुवचन की समाप्ति करके कैसे सभी तीनों यागों का समापन होता है ।

तत्र समाधानं दर्शयति—

अभूदुषा रुशत् पशुरित्युषसो रूपमाऽग्निरधाय्यृत्विज इत्यग्नेरयोजिवां वृषण्वसू रथो दक्षाममृत्यो माध्वी मम श्रुतं हवमित्यश्विनोरेवमु हास्यैक-यर्चा परिदधतः सर्वे त्रयः क्रतवः परिहिता भवन्ति, भवन्ति ॥ १८ ॥ इति ।

१. समुद्रः, अन्तरिक्षम्, सविता, अहोरात्रे, मित्रावरुणौ, सोमः यज्ञः, छन्दांसि, द्यावा-पृथिवी, दिव्यं नमः, वैश्वानरः, आपः;—इत्येकादशोपयाजदेवताः तै० सं० १.५. ११; ६.४.१ द्रष्टव्याः । उपयजोपयाजशब्दावेकार्थौ । २. ऋ० ५.७५. ९ ।

येयमुषाः सूर्योदयात् पूर्वमाविनी सेयं रुशत् पशुरभूत । रुशन्तः परस्परध्वनिं कुर्वन्तः । पशवो यस्यामुषसि सेयं रुशत् पशुः । रात्री निद्रां कुर्वन्तः पशव उषःकाले प्राप्ते ध्वनिं कुर्वन्तीति प्रसिद्धमेतत् । उषोदेवताया अस्मिन् पादेऽभिहितत्वादयं प्रथमः पाद उषसो रूपमनुकूल इत्यर्थः । ऋत्विगोऽरणिमथनरूप ऋतुकाले भवस्तादृशोऽग्निरा समन्तादध्याधानेन संपादितः । अत्राग्नेरभिधानाद् द्वितीयपादोऽग्ने रूपम् । वृषण्वसू वर्धमानधनौ दत्तौ हेऽश्विनौ देवौ वां युवयोर्मर्त्यो रथो मनुष्याणामयोग्यः समीचीनो रथोऽप्योज्यश्चाभ्यां योजितः । अतो माध्वी मधुरया वाचा मम हवं मदीयमाह्वानं श्रुतं युवां शृणुतम् । अस्मिन्नुत्तरार्धेऽश्विनोरभिधानादयमर्धोऽश्विनो रूपम् । तस्मादेकयर्चा देवतात्रयप्रतिपादिकयैतमेव प्रातरनुवाकं परिदधतः समापयतोऽस्य होतुस्त्रयः क्रतवः प्रातरनुवाकभागाः सर्वे परिहिताः समापिताः भवन्ति । पदाम्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयपञ्चिकायाः द्वितीयाध्याये (सप्तमाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ (१८) [४८]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरमाधवाचार्यदिशतो सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' नाम भाष्ये ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायाः द्वितीयऽध्यायः ॥२॥

'परस्पर ध्वनि करते हुए पशुओं से युक्त उषा प्रकट हुई'—यह पाद उषा के अनुकूल है । '[अरणिमन्थन रूप] ऋतु के अनुकूल अग्नि रख दी गई'—[यहाँ अग्नि का कथन होने से] यह अग्नि के अनुकूल है । 'वर्धनशील धन वाले हे अश्विनो ! मनुष्यों के लिए अयोग्य तुम्हारे रथ में अश्व जोत दिए गए हैं । मधुर वाणी से मेरे आह्वान को सुनो'—[इस अर्धर्च में अश्विनों का कथन होने से] यह अश्विनों के अनुरूप है । इस प्रकार [तीनों देवों की प्रतिपादक] एक ही ऋचा से अनुवचन की समाप्ति करने से सभी तीनों देवों के याग का समापन हो जाता है ।

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की द्वितीयपञ्चिका की द्वितीय अध्याय की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

— : * : —

अथाष्टमोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

पर्यग्न्यादेर्विशेषांश्च स्तोकाः स्वाहाकृतीरपि ।

वपां चाधीयते प्रातरनुवाकविधिः परम् ॥ १ ॥

अथापोनप्त्रीयादयो वक्तव्याः । तदर्थमादावाख्यायिकामाह—

ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत, ते कवषमैलूषं सोमादनयन् दास्याः पुत्रः
कितवोऽब्राह्मणः कथं नो मध्येऽदीक्षिष्टेति तं बहिर्धन्वोदवहन्नत्रैनं पिपासा
हन्तु सरस्वत्या उदकं मा पादिति स बहिर्धन्वोदूहूळः पिपासया वित्त
एतदपोनप्त्रीयमपश्यत् 'प्र देवत्रा ब्राह्मणे गातुरेत्विति तेनापां प्रियं धामो-
पागच्छत् तमापोऽनूदायस्तं सरस्वती समन्तं पर्यधावत् ॥ इति ।

भृग्वङ्गिरःप्रभृतय ऋषयः कदाचित् सरस्वत्यामेतन्नामकनदीतीरे सत्रमासत । द्वादशाह-
मारम्योपरितनं त्रयोदशरात्रादिकं बहुयजमानकं कर्म सत्रमित्युच्यते । तद्दुद्दिश्य तत्र
स्थितवन्तः, सत्रमन्वतिष्ठन्तित्यर्थः । तदानीं तेषां मध्ये कश्चिदिलूषाख्यस्य पुरुषस्य पुत्रः
कवषनामकोऽवस्थितोऽभूत् । ते च ऋषयस्तं कवषं सोमयागान्निःसारितवन्तः । तेषामभि-
प्राय उच्यते—दास्याः पुत्र इत्युक्तिरधिक्षेपार्था । कितवो द्यूतकारः, तस्माद् अब्राह्मणोऽयम् ।
ईदृशो नोऽस्माकं शिष्टानां मध्ये स्थित्वा कथं दीक्षां कृतवानिति तेषामभिप्रायः^१ । तं
कवषं सरस्वतीतीराद् बहिर्दूरे धन्व जलरहितां भूमिं प्रत्युदवहन्नुद्धृतवन्तो बलादपसारित-
वन्तः । धन्वदेशे बलात् प्रेरयितृणामयमभिप्रायः—अत्र जलवर्जितदेश एनं कवषं पिपासा
मारयतु, सरस्वत्या नद्याः पवित्रमुदकमयं पापिष्ठो मा पिबत्विति । स च कवषोऽत्र
सरस्वत्या बहिर्दूरं धन्व निर्जलं देशं प्रत्युदूहूळ उत्कर्षेणापसारितः पिपासया वित्तो
लम्भ आक्रान्तस्तत्परिहारार्थमेतत् 'प्र देवत्रा' इत्यादिकमपोनप्तृदेवताकं सूक्तं^२ वेदमध्ये
विचार्यापश्यत् । तेन सूक्तेन जपितेनापां जलामिमानिनीनां देवतानां प्रियं स्थानमुपा-
गच्छत् । तं चाऽऽगतमापो देवता अनुदायन्ननुग्रहेणोत्कर्षो यथा भवति तथा प्राप्तवत्यः ।
ततः सरस्वती नदी तं कवषं पर्यधावत् परितः प्रवाहवेगेन प्रवृत्ताऽऽसीत् ॥

१. अशिष्ट इति तस्य शिष्टाव्यवहार्यत्वम्, दास्याः पुत्र इति निन्दार्थमुक्तं न तु सत्य-
मित्याशयः ।

२. ऋ० १०.३० ।

[अपोनप्त्रीय]—

ii. १९ [viii. १] [भृगु व अङ्गिरा आदि] ऋषियों ने सरस्वती नदी के किनारे एक बार एक सत्र [द्वादशाह से आरम्भ करके तेरह रात्रियों आदि १०० दिन तक चलने वाला कर्म] किया । उन्होंने ईलूष के पुत्र कवष को [यह कहते हुए] सोम-याग से निकाल दिया कि 'यह दासी-पुत्र, जुआड़ी और अब्राह्मण हम शिष्टजनों के बीच कैसे दीक्षाप्राप्त करेगा ।' उसको नदीतट से बाहर [अर्थात् दूर] रेगिस्तान में निकाल दिया कि 'यहां [जलवर्जित-प्रदेश में] यह [कवष] प्यासा ही मर जाय और सरस्वती नदी का जल यह [पापी] न पी पावे ।' तट से दूर निर्जल प्रदेश के प्रति निकाला जाकर व पिपासा से आक्रान्त होकर उसने 'प्र देवत्रा' आदि इस 'अपोनप्त्रीय' सूक्त का दर्शन किया । उस [सूक्त के जप] से वह जल के अभिमानी देवता के प्रिय धाम को प्राप्त हुआ । [आए हुए] उसके प्रति आपो देवता अनुग्रह से प्राप्त हुए । [उसके बाद] सरस्वती नदी उस [कवष] के चारों ओर प्रवाह के साथ प्रवृत्त हुई ।

उक्तमर्थं लोकप्रसिद्धया द्रढयति—

तस्माद्वाप्येतर्हि परिसारकमित्याचक्षते यदेनं सरस्वती समन्तं परिससार ॥ इति ।

यद्यस्मिन् स्थाने सरस्वती नद्येनं कवषं समन्तं सर्वासु दिक्षु परिससार तत्स्थानमेतर्ह्यप्येतस्मिन्नपि काले तीर्थविशेषाभिज्ञाः पुराणकर्तारः परिसारक मित्येतन्नाम्ना व्यवहरन्ति ॥

क्योंकि जिस स्थान पर सरस्वती नदी ने इन [कवष] को चारों ओर से घेर लिया था इसीलिए उस स्थान को आज भी [तीर्थविशेषज्ञ] 'परिसारक' नाम से पुकारते हैं ।

अथ सत्रानुष्ठायिनां तेषामृषीणां कृत्यं दर्शयति—

ते वा ऋषयोऽब्रुवन् विदुर्वा इमं देवा उपेमं ह्वयामहा इति तथेति तमुपाह्वयन्त तमुपह्वयैतदपोनप्त्रीयमकुर्वन्त प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति तेनापां प्रियं धामोपागच्छन्नुपदेवानाम् ॥ इति ।

ते भृग्वादयः परस्परमिदमब्रुवन्निमं कवषं देवाः सर्वेऽपि विदुर्वै जानन्त्येव, अतोऽस्य कितवत्वादिदोषो नास्ति, तस्मादिममस्मत् समीपं प्रत्याह्वयाम इति विचार्य तमुपह्वय तेन दृष्टमेतदपोनप्त्रीयदेवताकं प्र देवत्रेत्यादि सूक्तमकुर्वन्त प्रयुक्तवन्तः । तेन सूक्तेन जलदेवतानामन्यदेवतानां च प्रियं स्थानमुपागच्छन् ॥

उन भृगु आदि ऋषियों ने परस्पर कहा—'देवता इसे जानते ही हैं; अतः इसे बुला लें ।' उन्होंने कहा—'ठीक है ।' उन्होंने उसको बुलाया । उसको बुलाकर [उसके

द्वारा दृष्ट] उस 'अपोनप्तृ' देवताक 'प्र देवत्रा' आदि सूक्त का प्रयोग किया और उस [सूक्त] के द्वारा जल देवों के और अन्य देवों के भी प्रिय धाम को उन्होंने प्राप्त किया ।

एतद् वेदनपूर्वकमनुष्ठानं च प्रशंसति—

उपापां प्रियं धाम गच्छत्युप देवानां जयति परमं लोकं य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेतदपोनप्त्रीयं कुरुते ॥ इति ।

यस्मादेवं प्रशस्तं तस्मादपोनप्त्रीयं कुर्यादिति विधिरुन्नेय ।

जो इस प्रकार जानता है और जो इस प्रकार जानते हुए इस 'अपोनप्तृ' देवताक सूक्त का प्रयोग करता है वह जल के और देवों के प्रिय धाम को प्राप्त होता है; और परम लोक को जीत लेता है ।

तस्मिन्नपोनप्त्रीयसूक्ते प्रातरनुवाकवत् प्रसक्तमर्धर्चैः स्वसानं निवारयितुं नैरन्तर्यं विधत्ते—

तत्संततमनुब्रूयात् ॥ इति ।

इस सूक्त का पाठ [अर्धर्च के अवसान पर न करके] लगातार करना चाहिए ।

होतुर्वेदनं प्रशंसति—

संततवर्षी ह प्रजाभ्यः पर्जन्यो भवति यत्रैवं विद्वानेतत्संततमन्वाह ॥ इति ।

पर्जन्यो मेघः, संततवर्षी नैरन्तर्येण वृष्टिमान्यावती वृष्टिरपेक्षिता सा संपूर्णा भवतीत्यर्थः ॥

जहाँ इस प्रकार जानते हुए इस सूक्त का पाठ लगातार किया जाता है वहाँ प्रजाओं के लिए मेघ संततवर्षी होते हैं । [अर्थात् जितनी अपेक्षित वृष्टि होती है उतनी ही करते हैं] ।

विपक्षे बाधकपूर्वकं स्वपक्षमुपसंहरति—

यदवग्राहमनुब्रूयाज्जीमूतवर्षी ह प्रजाभ्यः पर्जन्यः स्यात्, तस्मात् तत्संततमेवानूच्यम् ॥ इति ।

अवग्राहं तस्मिस्तस्मिन्नर्धर्चं पादे वाऽवगृह्यावगृह्य पुनः पुनरवसानं कृत्वा यद्यनुब्रूयात् तदा प्रजोपकारार्थं प्रवृत्तः पर्जन्यो जीमूतवर्षी स्यात् । जीमूतः=पर्वतः । 'जीमूतौ मेघपर्वतौ' इत्युक्तत्वात् । अनुपयुक्ते पर्वत एव वर्षति न तुपयुक्तेषु सस्येष्वित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादवग्राहो न कार्यः । किं तु संततमेवानूच्यम् ॥

यदि पुनः पुनः अर्धर्च के अवसान पर पढ़ता है तो प्रजा के लिए मेघ भी जीमूतवर्षी अर्थात् पर्वत के समान ठहर-ठहर कर वर्षा करने वाले होते हैं । इसलिए संतत पाठ ही करना चाहिए ।

तस्मिन् सूक्ते प्रथमाया ऋच आवृत्तिसहितं सातत्यं विधीयते—

तस्य त्रिः प्रथमां संततमन्वाह तेनैव तत्सर्वं संततमनूक्तं भवति ॥१९॥ इति ।

अस्य सूक्तस्य प्रथमायास्त्रिरावृत्तिः सातत्येन सर्वस्यापि सूक्तस्य सातत्यं सिध्यति । प्रथमायाः सातत्यम् आश्वलायनो दर्शयति—‘अध्यर्धकारं प्रथमाभृगावानमुत्तराः’ इति । त्रिरावृत्तायाः प्रथमाया अर्धत्रयेणावसानं कृत्वा पठेत् उत्तरासामृचामवसानं कृत्वा पाठः कर्तव्य इत्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-
पञ्चिकायाः तृतीयाध्याये (अष्टमाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥१॥ (१९) [४९]

उस [सूक्त] की प्रथम ऋचा को लगातार तीन बार बोलना चाहिए । उसी से उस सम्पूर्ण सूक्त का सातत्य सिद्ध होता है ।

॥ इस प्रकार आठवें अध्याय के प्रथम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

तत्सूक्तवचने प्रकारविशेषं विधत्ते—

ता एता नवानन्तरायमन्वाह ॥ इति ।

प्र देवत्रेत्यारभ्य नवसंख्याका ऋचो याः सन्ति तासां द्वयोर्ऋचोर्मध्येऽन्तराया विच्छेदो न भवति तथाऽनुब्रूयात् ॥

ii. २० [viii. २] [इस सूक्त के पाठ का यह भी एक प्रकार है कि] ऐसा पाठ करना चाहिए कि नव ऋचाओं तक [दो ऋचाओं के मध्य] अन्तराय न हो ।

अपरं विशेषं विधत्ते—

‘हिनोता नो अध्वरं देवयज्येति’ दशमीम् ॥ इति ।

अध्ययनक्रमेणाऽऽवर्ततीरिति दशमी^२ । तां परित्यज्य तदुत्तरभाविनीं ‘हिनोता नः’^३ इति दशमीं कृत्वाऽनुब्रूयात् ॥

और दसवीं [‘आवर्ततीरध’ इत्यादि] के स्थान पर ग्यारहवीं ‘हिनोता नो’ इत्यादि ऋचा का दसवीं ऋचा मानकर पाठ करे ।

परित्यक्तायास्तस्या अनुवचने कालविशेषं विधत्ते—

आवर्ततीरध नु द्विधारा इत्यावृत्तास्वेकधनासु ॥ इति ।

१. आश्व० श्री० ५.१.५ । २. ऋ० १०.३०.१० । ३. ऋ० १०.३०.११ ।

अत्रायं प्रयोगक्रमः—सुत्यादिनात् पूर्वस्मिन् दिने अग्नीषोमीयं पशुमनुष्ठाय वसती-
वरीसंज्ञिताः सोमाभिषवकाले सवनीयाः^१ अपः स्वानीय वेद्यामवस्थाप्य मध्यरात्रादूर्ध्वं
निद्रां परित्यज्याऽऽग्नीध्रधिष्यादींस्तत्तन्मन्त्रैरभिमृश्य सोमादीनां पात्राण्यासाद्य प्रातर-
नुवाकार्यं होतारं संप्रेष्य प्रातरनुवाकान्ते^२ शृणोत्वग्निः^३ इति मन्त्रेण हुत्वा तत् एकधनाः^४
अप आत्नेतुं गच्छन्नपोनज्जीयसूक्तार्थं होतारं संप्रष्यैकधना अप आनयेदिति । सोऽयं
प्रयोगक्रम आध्वयवसूत्रेषु द्रष्टव्यः । तत्र होतारं प्रत्यपोनज्जीयविषये प्रैषम् आपस्तम्बो
दर्शयति—‘यत्राभिजानात्यभूदुषा रूक्षत्पशुरिति तत्प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निः समिधा
हवं म इत्यपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा संप्रेष्यत्यप इष्य होतर्मैत्रावरुणस्य चमसाध्वयंवाद्र-
वैकधनिन आद्रवत नेष्टः पत्नीमुदानयोन्नेतर्होतृचमसेन वसतीवरीमिश्च चात्वालं प्रत्यास्व
इति’^५ इति । अस्मात् प्रैषादूर्ध्वं होता सूक्तमनुब्रूयात् । तदाहाश्वलायनः—परिहितेऽप इष्य
होतरित्युक्तोऽग्निरिहकृत्यापोनज्जीया अन्वाह’^६ इति । तत्र पूर्वोक्तदशमीसंहिता ऋचोऽ-
नूच्यैकधनिनः पुरुषाः प्रेषिताः सन्त एकधनाख्या अपो घटेर्गृहीत्वा यदा जलसमीपादा-
वर्तन्ते तदातीं तास्वैकधनास्वप्स्वावृत्तासु सतीषु तदावृत्तिं प्रतीक्षमाणो होता पूर्वं परि-
त्यक्ताम् ‘आवर्ततीः’^७ इत्येतामृचं तस्मिन् कालेऽनुब्रूयादित्यर्थः ॥

और दसवीं ‘आवर्ततीय’ आदि ऋचा को ग्यारहवीं के स्थान पर उस समय पढ़ना
चाहिए जब ‘एकधना’ नामक जल को नदी से लाते हैं ।

ऋगन्तरकालं विधत्ते—

‘प्रति यदापो अदृशमायतीरिति’ प्रतिदृश्यमानासु ॥ इति ।

१. “अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणं.....” इति कात्या० श्रौ०
८.९.७ । ‘सोमार्था आपो वसतीवरी-शब्देनोच्यन्ते’—इत्यादिश्च तद्वृत्तिः । ‘यत्र
होतुः..... गृह्णाति’—इति आप० श्रौ० १२.५.५ । यावत्यध्वनि प्रातरनुवाकस्य
शब्दः श्रूयते, तावत्येव वहन्तीनामपो गृह्णाति’—इति च तद्वृत्तिः । ‘वसतु नु न
इदमिति तदवसतीवरीणां वसतीवरीत्वम्’—इति तन्नामनिर्वचनम् तै० सं० ६.४.२.१
द्रष्टव्यम् । वसतीवरीग्रहणविध्यादिकं तु तत्रैव तत् उत्तरं द्रष्टव्यम् । तत्तन्मन्त्रास्वा-
म्नातास्तत्र प्रथमे काण्डे ३.१२, १३ । २. तै० सं० १.३.१३ ।
३. ‘एकधनशब्दार्थं स्वयमेव व्याचष्टे—[‘प्रत्यगेकधनानयुग्मान्’] उदहरणांस्त्रिप्रभृत्या
पञ्चदशभ्यः’—इति सू० । उदकं ह्लियत एभिरित्युदहरणाः कलशाः । त्र्यादि पञ्च-
दशपर्यन्तम् । अयुग्मसंख्यान् विषमसंख्यान् (शत० ब्रा० ३.९.३.३४) । ‘अग्निष्टोमे
त्रयः पञ्च वा ..... आष्टोयमि त्रयोदश वा पञ्चदश वेति’—इत्यादि कात्या० श्रौ०
९.२.२३ वृ० । एकधनस्थानं चोत्तरस्य हविर्धानस्याधस्तादक्षस्य पश्चात्—इति च
तत्रैव० ९.४.१ । ४. आप० श्रौ० १२.५.१, २ ।
५. आश्व० श्रौ० ५.१.१ । ६. ऋ० १०.३०.१० ।

ता एकधनाख्या आपो ग्रहणस्थानात् प्रतिनिवृत्य तैः पुंस्पर्शरानीयमाना यदा होत्रा दृश्यन्ते तदानीं 'प्रति यदापः' इत्येतामृचमनुब्रूयात् ॥

[उस 'एकधना' नामक जल को लेकर] लौटते हुए पुरुषों को जब होता देखे तब 'प्रति यदापः' आदि तेरहवीं ऋचा का पाठ करे ।

पुनरप्युगन्तरकालं विधत्ते—

'आ धेनवः पयसा तूर्ण्यर्था' इत्युपायतीषु ॥ इति ।

होत्रा दृष्टास्ता एकधनाख्या आपो यदा चात्वालसमीपं प्रत्यागच्छन्ति तदानीमुपाय-
तीषु समीपभागच्छन्तीषु तासु 'आ धेनवः' इत्येतामृचं ब्रूयात् ॥

[होता द्वारा दृष्ट वह जल जब चात्वाल के पास आवे] तब उसके समीप आते हुए 'आ धेनवः' आदि ऋचा का पाठ करे ।

पुनरप्युगन्तरकालं विधत्ते—

'समन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः' इति समायतीषु ॥ इति ।

पूर्वत्र 'उन्नेतर्होतृचमसेन वसतीवरीमिश्च चात्वालं प्रत्यास्वेति' इति आपस्तम्ब-
सूत्रोक्तः प्रैष उदाहृतः । तत उन्नेता होतृसंबन्धिनं चमसं वसतीवर्याख्याः पूर्वदिना-
नीता अपश्चात्वालसमीपे समानयति । मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रवेति प्रेषितत्वान् मैत्रा-
वरुणस्य परिचारकश्चमसाध्वर्युरपि तदीयं चमसं चात्वालसमीपे समानयति । तेन होतृ-
चमसेन वसतीवर्यो गृह्यन्ते । मैत्रावरुणचमसेनैकधनाश्च गृह्यन्ते । ततो वसतीवरीसहिते होतृ-
चमसे मैत्रावरुणचमसगतास्वेकधनास्वध्वर्युणा समीपनीतासु संयोजयितुं समागतासु 'समन्या
यन्ति' इत्यादिक्वामृचमनुब्रूयात् । तमेतमनुवचनकालम् आपस्तम्बो विशदयति—'होतृ-
चमसेन वसतीवरीभ्यो निषिच्योपरि चात्वाले होतृचमसं मैत्रावरुणचमसं च स्पर्श्यं
वसतीवरीव्यानयति 'समन्या यन्ति' इत्यभिज्ञाय होतृचमसान् मैत्रावरुणचमस आनयति
मैत्रावरुणचमसाद्धोतृचमस एतद्वा विपरीतम्' इति ॥

जब [वसतीवरी जल और एकधना जल] मिलाए जायें तब 'समन्या यन्ति' आदि
ऋचा का पाठ करे ।

एतस्या ऋचः प्रशंसार्थमाख्यायिकामाह—

आपो वा अस्पर्धन्त वयं पूर्वं यज्ञं वक्ष्यामो वयमिति याश्चेमाः पूर्वेषुर्वसती-
वर्यो गृह्यन्ते याश्च प्रातरैकधनास्ता भृगुरपश्यदापो वै स्पर्धन्त इति ता
एतयर्चा समज्ञपयत् 'समन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः' इति ताः समजानत ॥ इति ।

१. ऋ० १०.३०.१३ ।

२. ऋ० ५.४३.१ ।

३. आप० श्रौ० १२.५.२ ।

४. ऋ० २.३५.३ ।

५. आप० श्रौ० १२.६.१, २ ।

पूर्वेद्युः संपादिता वसतीवर्याख्या या आपो याश्च परेद्युः संपादिता एकधनाख्यास्ता उभयविधा अपि यज्ञनिर्वहणे पूर्वभावित्वार्थमन्योन्यं स्पर्धां कृतवत्यः । तदानीं भृगुनामक ऋषिराप एव परस्परं स्पर्धन्त्य इत्यपश्यत् । अर्थवादत्वादचेतनानां स्पर्धायां न चोदनीयम् । यद्वा, तत्तदभिमानिनी देवताऽस्पर्धतेत्यवगन्तव्यम् । ततो भृगुः स्पर्धां दृष्ट्वा 'समन्या यन्ति' इत्येतयर्चा ता उभयीरपः समज्ञपयत् संज्ञानं परस्परमैकमत्यं प्रापयत् । ततो मन्त्र-सामर्थ्यात् ना उभयविधा आपः समजानतैकमत्यं प्राप्ताः ॥

पहले दिन लाए जाने वाले 'वसतीवरी' नामक जो जल हैं और जो उसी दिन प्रातः-काल लाए जाने वाले 'एकधना' नामक जल हैं इन जलों में आपस में स्पर्धा हो गई कि 'हम पहले यज्ञ का वहन करेंगे', 'हम पहले...' । इस प्रकार स्पर्धा करते हुए उन्हें भृगु ऋषि ने देखा और 'समन्या यन्ति' आदि ऋचा से उन्हें परस्पर एकमत कर दिया । उसके बाद मन्त्रबल से वे दोनों ही जल एकमत को प्राप्त हुए ।

वेदनं, प्रशंसति—

संजानाना हास्याऽऽपो यज्ञं वहन्ति य एवं वेद ॥ इति ।

या वसतीवर्यो याश्चैकधनास्ता द्विविधा अपि संजानानाः परस्परमैकमत्यं प्राप्ता अस्य विदुषो यज्ञं निर्वहन्ति ॥

जो इस प्रकार जानता है परस्पर एकमत को प्राप्त हुए जल उसके यज्ञ का वहन करते हैं ।

ऋगन्तरकालं विधत्ते—

'आपो न देवीरुपयन्ति होत्रियमिति होतृचमसे समवनीयमानास्वन्वाह वसतीवरीष्वेकधनासु च ॥ इति ।

एतासु द्विविधास्वप्सु होतृचमसे सिच्यमानासु तस्मिन् काले 'आपो न देवीः' इत्येतामृचमनुब्रूयात् ॥

वसतीवरी और एकधना दोनों जल जब होतृचमस में डाले जाते हैं, तब 'आपो न देवीः' आदि ऋचा का पाठ करना चाहिए ।

अथ होतुः कंचिद् यजुरात्मकं मन्त्रं विधत्ते—

अवेरपोऽध्वर्या३उ इति होताऽध्वयुं पृच्छति ॥ इति ।

हे अध्वर्यो द्विविधा अपः किमवेर्लध्ववानसि । अस्मिन् मन्त्रे प्लुतिः प्रश्नार्था ॥

'हे अध्वर्यु ! क्या तुमको जल प्राप्त हो गया ?'—इस प्रकार होता अध्वर्यु से पूछता है ।

तमेतं मन्त्रं व्याचष्टे—

आपो वै यज्ञोऽविदो यज्ञा३म्, इत्येव तदाह ॥ इति ।

एतद्विविधा अप्यापः सोमाभिषवसाधनत्वेन यज्ञनिर्वाहकत्वाद् यज्ञस्वरूपा एव । तथा सति यज्ञमन्नूपमविदः किं लब्धवानसीत्यनेन प्रकारेण तदाह तन्मन्त्रवाक्यं ब्रूते । यज्ञा३-मिति प्लुतिः^१ पूर्ववत् ॥

[इस मन्त्र का तात्पर्य यह है कि सोमाभिषव के साधन होने से दोनों] जल यज्ञ स्वरूप ही हैं अतः 'यज्ञ रूप जल क्या मिल गया ?'—इस प्रकार उस मन्त्र को बोलता है ।

अध्वर्योः प्रत्युत्तरमन्त्रं विधत्ते—

उतेमनन्नमुरित्यध्वर्युः प्रत्याह ॥ इति ।

उतशब्दोऽपिशब्दार्थः । ईमिति^२ वाक्यपूरणार्थो निपात इमा इत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । इमा द्विविधा अप्यापोऽनन्नमुरतिशयेनोपनताः प्राप्ता इति ॥

इस पर अध्वर्यु उत्तर देता है—'यहाँ दोनों ही जल प्राप्त हो गये ।'

एतमध्वर्योरुत्तरमन्त्रं व्याचष्टे—

उतेमाः पश्येत्येव तदाह ॥ इति ।

इमा द्विविधा अप्यपो हे होतः पश्येत्यनेन प्रकारेण तन्मन्त्रवाक्यं ब्रूते । शास्त्रान्तरे-ऽप्येतत् सर्वं श्रुतम्—अध्वर्योऽवेरपा इत्याहोतेमनन्नमुस्तेमाः पश्येति वावैतदाहेति^३ ॥

'हे होता ! इन दोनों जल को देखो'—इस प्रकार से मन्त्र बोलता है ।

अथ किञ्चिन्निगदरूपेण मन्त्रेण होतुः प्रत्युत्थानं विधत्ते—

तास्वध्वर्यो इन्द्राय सोमं सोता मधुमन्तं वृष्टिर्वानि तीव्रान्तं बहुरमध्यं वसु-मते रुद्रवत आदित्यवत ऋभुमते विभुमते वाजवते बृहस्पतिवते विश्व-देव्यावते । यस्येन्द्रः पीत्वा वृत्राणि जङ्घनत् प्र स जन्यानि तारिषो३मिति प्रत्युत्तिष्ठति ॥ इति ।

तास्वित्यादिरोमित्यन्तो निगदः । तेन मन्त्रेण होता द्विविधानामप्यपां प्रत्युत्थानं कुर्यात् । हे अध्वर्यो द्विविधास्वप्सु सोमं सोता सोमस्याभिषवकर्ता भव । कीदृशं सोमं, मधुमन्तं माधुर्यरसोपेतं वृष्टिर्वानि-वृष्टेः संभजनकर्तारं वृष्टिप्रदमित्यर्थः । तीव्रान्तं तीव्र-

१. पा० सू० ८.२.१०७ वा० १ ।

२. अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा अगच्छन्ति, पदपूरणास्ते मित्ताक्षरे-ष्वनर्थकाः कमीमिद्विति (कम्, ईम्, इत, उ)—इति निरू० ३.३.५ ।

३. तै० सं० ६.४.३.४ ।

मवश्यंमावि फलमन्ते यस्य सोमस्य सोऽयं तीव्रान्तः । अविघ्नेन सोमयागे समाप्ते सति सर्वथा फलत्येवेत्यर्थः । बहुलमध्यं बहुलमङ्गादिकमनुष्ठानं मध्ये प्रारम्भसमाप्त्योरन्तराले यस्यासौ बहुलमध्यः । ऋत्विग्वरणमारम्योदवसानीयेष्टेः पूर्वं दीक्षणीयाद्यङ्गकर्मभिरुपांश्वन्तर्यामिग्रहादिभिश्च प्रधानैरनुष्ठानबाहुल्यं प्रसिद्धम् । कीदृशायेन्द्राय ? वसुहृदादित्यैरन्यैरप्यभुभिर्देवैर्विभुभिः समर्थभृत्यैर्वजिनान्तेन बृहस्पतिना सुरगुरुणा सर्वदेवहितैर्भोग्यैश्च युक्तत्वेन वस्वादिमते । अयमिन्द्रो यस्य सोमस्य वल्लीरूपस्य रसं पीत्वा वृत्राणि यजमानस्य शत्रून् पापानि च जङ्घनद विनाशितवांस्तादृशं सोममिति पूर्वत्रान्वयः; अथवा यस्य यजमानस्य संबन्धिनं सोमं पीत्वेति व्याख्येयम् । स यजमानो जन्यानि जने संभावितानि पापानि प्रतारिषत् प्रकर्षेण तीर्णवान् भवति । ओमित्यङ्गीकारार्थः । अयं युक्तार्थ एवमेवेत्यङ्गीकारार्थः ॥

हे अध्वर्यु, इन जलों में तुम, वसु, रुद्र व आदित्य से युक्त [और अन्य भी] ऋभुओं से युक्त, समर्थ भृत्यों एवं अन्न से युक्त, [देवों के गुरु] बृहस्पति तथा सभी देवों के हितों व भोग्यों से युक्त इन्द्र के लिए, माधुर्यपूर्ण रस से युक्त, वृष्टि-प्रद एवं अवश्यमेव फल देने वाले तथा [ऋत्विज वरण से लेकर उदवसानीय इष्टि के पूर्व दीक्षणीय आदि] बहुत से अनुष्ठानों के मध्य रहनेवाले सोम के अभिषव करने वाले होओ । जिस [सोम] का रस पीकर इन्द्र ने [यजमान के] शत्रुओं का और पापों का विनाश किया [उस सोम के अभिषवकर्ता होओ] । वह [यजमान] मनुष्यों में सम्भावित पापों को प्रकृष्ट रूप से पार करता है—इस प्रकार 'ओम्' कहकर वह [होता] उनके प्रति उठता है ।

एतन्मन्त्रसाध्यं प्रत्युत्थानमुपपादयति—

प्रत्युत्थेया वा आपः प्रति वै श्रेयांसमायन् तमुत्तिष्ठन्ति, तस्मात् प्रत्युत्थेयाः ॥ इति ।

याश्च द्विविधा आपस्ताः प्रत्युत्थेषा एव । दर्शनानन्तरमेव प्रत्युत्थानं कर्तव्यम् । लोकेऽपि श्रेयांसमतिप्रशस्तमाचार्यपित्रादिकमायान्तं स्वसंमुखत्वेन समागच्छन्तं प्रति शिष्य-पुत्रादय उत्तिष्ठन्त्येव^१ । तस्मादतिप्रशस्ता आपः प्रत्युत्थानयोग्याः ॥

वे जल प्रत्युत्थान के योग्य हैं; जैसे लोक में किसी अत्यन्त प्रतिष्ठित [आचार्य व पिता आदि] के आने पर [उनके सम्मान में] खड़े हो जाते हैं । अतः अतिप्रशस्त जल प्रत्युत्थान के योग्य हैं ।

न केवलं प्रत्युत्थानं किं त्वनुवर्तनमपि कर्तव्यमिति विधत्ते—

अनुपर्यावृत्त्याः ॥ इति ।

अनु पृष्ठतः पर्यावृत्त्याः परितः संचरणयोग्या द्विविधा आपः ॥

१. मनु० २.११९, १२० श्लो० ।

[ये जल मात्र प्रत्युत्थान ही नहीं, अपितु] परितः संचरण के अर्थात् प्रवक्षिणा के योग्य भी हैं ।

तदेतदुपपादयति—

अनु वै श्रेयांसं पर्यावर्तन्ते तस्मादनुपर्यावृत्या अनुब्रुवतैवानुप्रपत्तव्यम् ॥ इति ।

श्रेयांसमाचार्यादिकमनुगम्य शिष्यादयः परितः संचरन्ति । तस्मादत्रापि शिष्यस्थानीयेन होत्रा पूर्वोक्तमपोनप्त्रीयं निगदमनुब्रुवतैव तासामपां पृष्ठतोऽनुगन्तव्यम् ॥

[आचार्य आदि] बड़ों का शिष्य अनुगमन करके परितः संचरण करते हैं अतः यहाँ भी [शिष्य रूप] होता को [पूर्वोक्त अपोनप्त्रीय निगद] बोलते हुए उन जलों के पीछे अनुगमन करना चाहिए ।

ननु यागकर्तृत्वाद् यजमानस्यैवानुव्रजनं युक्तं न तु होतुरित्याशङ्क्याऽऽह—

ईश्वरो ह यद्यप्यन्यो यजेताथ होतारं यशोऽर्तोस्तस्मादनुब्रुवतैवानुप्रपत्तव्यम् ॥ इति ।

यद्यपि होता यागकर्ता न भवत्यथाप्यनुव्रजन्तं होतारं यशः कीर्तिरर्तोरीश्वरो ह प्राप्तुं समर्थः । तस्मात् कीर्तिहेतुत्वादनुब्रुवतैवं होत्रा तासामपामनुगमनं कर्तव्यम् ॥

[अनुव्रजनं होता करे या यजमान ? उत्तर है]—यद्यपि दूसरा यजन करता है फिर भी होता ही कीर्ति और यश प्राप्ति के लिए समर्थ होता है । इसलिए होता को बोलते हुए ही उन जलों का अनुगमन करना चाहिए ।

ननु प्र देवत्रेत्यादीनामृचां तास्वध्वर्यवित्यादिनिगदस्य च पूर्वमेवानुक्तत्वाद् इतः परमनुगमनकाले किमनुवक्तव्यमित्याशङ्क्यानुवक्तव्यामवशिष्टामृचं विधत्ते—

‘अम्बयो यन्त्यध्वभिः’ इति एतामनुब्रुवन्ननु प्रपद्येत ॥ इति ।

अस्या ऋचो द्वितीयतृतीयपादावनुवदति—

‘जामयो अध्वरीयताम् । पृञ्चतीर्मधुना पयः’ इति ॥ इति ।

तस्यायमर्थः—अम्ब्वेत्यव्ययं मातृवाचकं तदरूपत्वं यातीत्यम्बवाः । छान्दसो ह्रस्वः । मातृसमाना एता द्विविधा आपोऽध्वभिर्नानाविधैर्मार्गैर्यन्ति गच्छन्ति । कीदृश्यः ? अध्वरीयतामध्वरं यज्ञमात्मन इच्छतां यजमानानां जामयः सनामयो भ्रातृस्थानीया इत्यर्थः । तथा स्वकीयं पय उदकं मधुना मधुरेण सोमरसेन पृञ्चतीः संयोजयन्त्यः ॥

‘यज्ञेभ्यु यजमानों की बहनें अपने जल को मधुर सोमरस से संयोजित करती हैं । माता के समान जल नानाविध मार्गों से जाते हैं’—इस ऋचा का पाठ करते हुए उसे अनुगमन करना चाहिए ।

अस्यामृचि मधुशब्दतात्पर्यं दर्शयति—

योऽमधव्यो यशोऽर्तोर्बुभूषेत् ॥ इति ।

यः पुमान् पूर्वममधव्यो मधुररसं सोमं नार्हति स यदि यशोऽर्तोः सोमयागनिमित्तां कीर्तिं प्राप्तुं समर्थो भवितुमिच्छेत् स पुमान् पूर्वोक्तामनुब्रुवन्ननुप्रपद्येतेत्यन्वयः ॥

जो मधुर सोमरस नहीं चाहता है और यदि सोमयाग के निमित्त कीर्ति प्राप्त करने में समर्थ होना चाहता है तो उसे पूर्वोक्त ऋचा का पाठ करते हुए अनुगमन करना चाहिए ।

ऋगन्तरं फलविशेषाय विधत्ते—

‘अमूर्या उपसूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह’ इति तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामः ॥ इति ।

शरीरकान्तिं श्रुताध्ययनसंपत्तिं च कामयमानः पुमान् ‘अमूर्याः’^१ इत्येतामृचमनुब्रूयात् ॥

तेज की कामना वाले और ब्रह्मवर्चस् की कामना वाले यजमान को ‘यह जो सम्पूर्ण जल सूर्य के पास है अथवा सूर्य जिस सब जल के पास है’—इस ‘अमूर्या’ इत्यादि ऋचा का पाठ करना चाहिए ।

फलान्तरार्थमृगन्तरं विधत्ते—

‘अपो देवीरूप ह्वये यत्र गावः पिबन्ति नः’ इति पशुकामः ॥ इति ।

पशुप्राप्त्यर्थम् ‘अपो देवीः’^२ इत्येतामृचमनुब्रूयात् ॥

‘हमारी गाएँ जिस जल का पान करती हैं, उसी जल का हम आह्वान करते हैं’—पशु की कामना वाले यजमान को इस ‘अपो देवी’ आदि ऋचा का पाठ करना चाहिए ।

अम्बयो यन्त्यमूर्या अपो देवीरित्येतासां तिसृणां विधिमुपसंहरति—

ता एताः सर्वा एवानुब्रुवन्ननुप्रपद्येतेतेषां कामानामवरुद्धयै ॥ इति ।

अथवा नित्यानुष्ठानार्थोऽयं पुनर्विधिः । एतेषामित्यादिस्तत्प्रशंसार्थः ॥

इन सभी ऋचाओं को पढ़ते हुए उसे इन कामनाओं की पूर्ति के लिए अनुगमन करना चाहिए ।

वेदनं प्रशंसति—

एतान् कामानवरुद्धे य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है उसकी ये कामनाएँ पूर्ण हो जाती हैं ।

ऋगन्तरस्य कालं विधत्ते—

‘एमा अग्मन् रेवतीर्जीवधन्या’ इति साद्यमानास्वन्वाह वसतीवरी-
ष्वेकधनासु च ॥ इति ।

उक्ता द्विविधा आपो यदा वेद्यां साद्यन्ते तदानीम् 'एमा अग्नम्'^१ इत्येतामनुब्रूयात् ॥
जब 'वसतीवरी' और 'एकधना' जल वेदि पर रखे जाते हैं तब 'एमा अग्नम्'
आदि 'जीव के लिए' हितप्रद और धन का आधार सब प्रकार का जल आ रहा है'—
इस ऋचा का पाठ करना चाहिए ।

ऋगन्तरेण समाप्तिं विधत्ते—

'आग्मन्नाप उशतीर्बहिरेदम्' इति सन्नासु स एतया परिदधाति ॥२०॥ इति ।
द्विविधास्वप्सु वेद्यां स्थापितास्वाग्मन्नाप^२ इत्येतामृचमनुब्रूयात् । सोऽनुवक्ता होतै-
तयैवर्चाऽनुवचनं समापयेत् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते 'माधवीये' वेदार्थप्रकाशे 'ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये'द्वितीय-
पञ्चिकायाः तृतीयाध्याये (अष्टमाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ (२०) [५०]

'तत्परता के साथ जल कुश की ओर आता है'—वेदि पर दोनों जल के रखे जाने
पर इस ऋचा का पाठ करना चाहिए । वह होता इस ऋचा से अनुवचन की समाप्ति
करता है ।

॥ इस प्रकार आठवें अध्याय के द्वितीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः

पूर्वस्मिन् खण्डे द्विविधास्वप्सु वेद्यां सादितास्वपोनप्त्रीयानुवचनस्य समापनमुक्तम् ।
तत्र सादनप्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः—'अपरया द्वारा हविर्धानमपः प्रपादयति पूर्वया
गतश्रियः पूर्वया यजमानः प्रपद्यते दक्षिणस्य हविर्धानस्य प्रधुरे-प्रचरणीयं सादयति यं
कामयेत पण्डकः स्यादिति तं प्रचरण्योपस्पृशेदेतस्यैव हविर्धानस्याधस्तात् पुरोक्षं मैत्रावरुण-
चमसमुत्तरस्यां वर्तन्त्यां पुरश्चक्रंहोतृचमसमुत्तरस्य हविर्धानस्याधस्तात् पुरोक्षं वसतीवरीः
पश्चादक्षमेकधना एतद्वा विपरीतम् अदो यजमानोऽनुप्रपद्यते'^३ इति । एवं सादितास्वप्स्व-
पोनप्त्रीया ऋचः समाप्य होताऽवतिष्ठते । ततोऽध्वर्युः दधिग्रहेण^४ उपां शुग्रहेण, अदाम्य-
ग्रहेण उपांशुग्रहेणान्त्यामिग्रहेण क्रमात् प्रचरति^५ तावदयं होता वाचं नियम्यैवास्ते ॥

तदिदं विधत्ते—

शिरो वा एतद् यज्ञस्य यत्प्रातरनुवाकः; प्राणापाना उपांश्चन्तर्यामौ; वज्र एव
वाङ् नानुतयोरुपांश्चन्तर्यामयोर्होता वाचं विसृजेत ॥ इति ।

योऽयं प्रातरनुवाकः पूर्वमुक्तः सोऽयं यज्ञस्य शिरःस्थानीय उपांश्चन्तर्यामिग्रहौ प्राणा-
पानस्थानीयौ, "एष ते योनिः प्राणाय त्वा", "एष ते योनिरपानाय त्वेति" तदीयमन्त्रयोः

१. ऋ० १०.३०.१४ । २. ऋ० १०.३०.१५ । ३. आप० श्रौ० १२.६.९ ।

४. दधिग्रहो नित्यः काम्यश्च । काम्यावितरी (आज्यग्रहसोमग्रहौ) आप० १२.७.८ ।

५. ग्रहकाण्डं तदब्राह्मणं (तै० सं० १.४.१-४२; ६.४, ५) चैतद् द्वयमेव द्रष्टव्यम् ।

श्रवणात् ।^१ होतुर्या वाक् सा वज्रस्थानीया । अत एवान्यत्र श्रूयते—‘यद्वै होताऽध्वर्युम-
भ्याह्वयते वज्रमेवमभिप्रवर्तयति’^२ इति । एवं सत्यध्वर्युणोपांश्चन्तर्यामिग्रहयोर्होतयोः सतोः
पश्चाद्धोता वाचं विसृजेत् । तावत्पर्यन्तं वाचं नियच्छेत् ॥

[उपांशु और अन्तर्यामि ग्रह]—

ii. २१ [viii. ३]—जो यह प्रातरनुवाक है वह यज्ञ का सिरस्थानीय है । उपांशु
और अन्तर्यामि [नामक ग्रह अर्थात् वह पात्र जिनमें सोम रखा जाता है] प्राण और
अपान हैं । [होता की] वाणी वस्तुतः वज्र है । [अतः] उपांशु और अन्तर्यामि ग्रह की
आहुति के समय होता को वाणी का विसर्जन करना चाहिए [अर्थात् तब तक वाणी का
नियमन करे] ।

विपक्षबाधकपूर्वकं स्वपक्षमुपसंहरति—

यदहुतयोरुपांश्चन्तर्यामयोर्होता वाचं विसृजेत् वाचा वज्रेण यजमानस्य
प्राणान् वीयाद् य एनं तत्र ब्रूयाद् वाचा वज्रेण यजमानस्य प्राणान् व्यगात्
प्राण एनं हास्यतीति शश्वत् तथा स्यात् तस्मान्नाहुतयोरुपांश्चन्तर्यामयोर्होता
वाचं विसृजेत् ॥ इति ।

उपांश्चन्तर्यामिहोमात् पूर्वं वाचं विसृजन् होता वाग्वज्रेण यजमानस्य प्राणान् वीयाद्
विगतान् कुर्यात् । कथं प्राणविगम इति, तदुच्यते—तत्र तस्मिन् होतुर्वाग्विसर्गं सति यः
कश्चिदागत्यायं होता वाग्वज्रेण यजमानस्य प्राणान् व्यगाद् विगतान् अकरोत् तस्मात्
प्राण एनं यजमानं हास्यति परित्यजतीत्येनं होतारं प्रति ब्रूयात् । तदानीं तेन पुरुषेण
होतरि शसे सति तदीयशापो न शश्वत् तथा स्यादवश्यं यजमानप्राणविगमो होतुस्तद्वध-
प्रत्यवायश्च भवेत् । तस्मान्नाहुतयोरुपांश्चन्तर्यामयोर्होता वाचं विसृजेत् ॥

यदि वह उपांशु और अन्तर्यामि होम के पूर्व वाणी बोलता है तो वाणी रूपी वज्र से
यजमान के प्राण अवरुद्ध करता है । [अतः यदि वह बोल पड़े तो] वहाँ किसी अन्य को
चाहिए कि होता से बोले कि ‘वाणी रूपी वज्र से यजमान के प्राणों को इसने अवरुद्ध
कर दिया है । इसलिए प्राण इस [यजमान] को छोड़ देगा, इस प्रकार अन्य पुरुष से
अभिज्ञास होता अवश्य ही वैसा हो जाता है । इसलिए उपांशु और अन्तर्यामि होम के
बीच होता को वाणी नहीं बोलना चाहिए ।

उपांश्चन्तर्यामिहोमादूर्ध्वं वाग्विसर्गप्रकारं विधत्ते—

‘प्राणं यच्छ स्वाहा त्वा सुहव सूर्यायित्युपांशुमनुमन्त्रयेत् तमभि प्राणेत् प्राण
प्राणं मे यच्छेत्यपानं यच्छ स्वाहा त्वा सुहव सूर्यायित्यन्तर्यामिमुमन्त्रयेत्
तमभ्यपानेदपानापानं मे यच्छेति व्यानाय त्वेत्युपांशुसवनं प्रावाणमभिमृश्य
वाचं विसृजेत् ॥ इति ।

शोमनो हवो होमो यस्येत्युपांशुग्रहस्य सोऽयं सुहवः । हे सुहव सूर्याय त्वदमिमानि-
सूर्यदेवताप्रीत्यर्थं त्वोपांशुग्रहरूपं स्वाहा मुष्टु हुतं करोमि । अतो यजमानसंबन्धिनं प्राणं
यच्छ देहीत्यनेन मन्त्रेणोपांशुग्रहस्यानुमन्त्रणं कुर्यादिति । अन्वीक्ष्य मन्त्रणमनुमन्त्रणम् ।
ततस्तममि प्राणेत् तमुपांशुग्रहमभिलक्ष्योच्छ्वासं कुर्यात् । तत्र प्राणेत्यादिको मन्त्रः । हे
प्राणरूपोपांशुग्रह मे मह्यं प्राणं यच्छ देहि । हे सुहवान्तर्यामिग्रहेत्येतावान्विशेषः । अन्यत्
पूर्ववत् । अपानेन्निश्वासं कुर्यात् । उपांशुग्रहार्थं सोमामिषवहेतुयः पाषाणस्तं व्यानाय
त्वेति मन्त्रेणामिमृशेत् । हे पाषाणोपांशुसवनारूप्य त्वां प्राणापानयोर्मध्यवर्तिव्यानवायु-
सिद्ध्यर्थममिमृशामीति शेषः । अभिमर्शनादूर्ध्वं मौनं परित्यज्य वाग्व्यवहारं कुर्यात् ॥

[उपांशु और अन्तर्यामि होम के बाद] हे शुभ होम वाले [उपांशु ग्रह], सूर्य देवता
की प्रीति के लिए [उपांशु ग्रह रूपी] सुन्दर होम करता हूँ [अतः यजमान के प्राण को
दो]—इस मन्त्र से उपांशु ग्रह का अनुमन्त्रण करना चाहिए । उसके बाद उस [उपांशु
ग्रह] को देखकर 'हे प्राण [रूप उपांशुग्रह] मुझमें प्राण वायु का सञ्चार करो'—इस
मन्त्र से उच्छ्वास लेना चाहिए । हे शुभ होम वाले (अन्तर्यामि ग्रह), सूर्य के प्रीत्यर्थं
[अन्तर्यामि ग्रह रूप] सुन्दर होम करता हूँ—इन मन्त्र से अन्तर्यामि ग्रह का अनुमन्त्रण
करना चाहिए । उसके बाद उस अन्तर्यामि ग्रह को देखकर 'हे अपान [रूप अन्तर्यामि
ग्रह] मुझमें अपान वायु का सञ्चरण करो'—इस मन्त्र से निश्वास लेना चाहिए । 'हे उपांशु
सवन नामक पाषाण, तुम्हें [प्राण व अपान के मध्यवर्ती] व्यान वायु की सिद्धि के लिए
स्पर्श करता हूँ'—इस मन्त्र से उपांशु ग्रह के लिए सोम के अभिषवार्थ लाए गए पाषाण
को स्पर्श करके वाणी बोलना चाहिए ।

उपांशुसवनमभिमर्शनमुपपादयति—

आत्मा वा उपांशुसवन, आत्मन्येव तद्धोता प्राणान् प्रतिधाय वाचं विसृजते
सर्वायुः, सर्वायुत्वाय ॥ इति ।

योऽयमुपांशुसवनो ग्रावा सोऽयमात्मा वै शरीरमेतत्तदीयामिमर्शनेनायं होता शरीर
एव प्राणानवस्थाप्य स्वयं शतसंवत्सरपरिमितेन सर्वेणाऽऽयुषा युक्तो वाचं विसृजते ।
तच्च यजमानस्य संपूर्णायुःप्राप्तये भवति ॥

यह उपांशु सवन [नामक पत्थर] आत्मा है । उस [अभिमर्शण] के द्वारा होता
शरीर में ही प्राणों को स्थापित करके स्वयं [सौ वर्ष परिमित] सभी आयु से युक्त
वाणी बोलता है, जो यजमान के लिए सम्पूर्ण आयु प्राप्त्यर्थ होता है ।

वेदनं प्रशंसति—

'सर्वमायुरेति य एवं वेद ॥ २१ ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-
पञ्चिकायाः तृतीयाध्याये (अष्टमाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ (२१) [५१]

जो इस प्रकार जानता है वह पूर्णायु को प्राप्त करता है ।

॥ इस प्रकार आठवें अध्याय के तृतीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

अन्तर्यामिग्रहहोमादूर्ध्वं महाभिषवं कृत्वैन्द्रवायवमारभ्य यवमत्यन्तग्रहार्थं तत्तत्पात्रेषु सोमं गृहीत्वाऽऽसादितेषु वैप्रुषान् होमान् हुत्वा बहिष्पवमानार्थं प्रसर्पयेयुः । प्रसर्पण-प्रकारम् आपस्तम्ब आह—‘ससहोतारं मनसाऽनुद्वुत्याऽऽहवनीये सग्रहं हुत्वोदञ्चः प्रह्ना बहिष्पवमानार्थं पञ्चत्विजः समन्वारब्धाः संप्रत्यध्वयुं प्रस्तोताऽन्वारमते प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता प्रतिहर्तारमुदगातोदगातारं ब्रह्मा ब्रह्माणं यजमानः’^१ इति । आश्वलायनोऽप्याह—‘अध्वर्युमुखाः समन्वारब्धाः संप्रत्यातीर्थदेशात्’^२ ‘तस्तोत्रायोपविशन्त्युदगातारमभिमुखाः, तान् होताऽनुमन्त्रयतेऽत्रैवाऽऽसीनो यो देवानामिह’^३ इति ॥

ततो होतुः सर्पणं निवारयितुं पूर्वपक्षमुपन्यस्यति—

तदाहुः सर्पेरेत्, न सर्पेरेत्, इति सर्पेदिति हैक आहुरुभयेषां वा एष देवमनुष्याणां भक्षो यद्बहिष्पवमानस्तस्मादेनमभिसंगच्छन्त इति वदन्तः ॥ इति ।

तत्तत्रैन्द्रवायवादिग्रहणादूर्ध्वकालेऽध्वर्युप्रमुखाणां सर्पणे केचिदाहुर्विचारयन्ति । किमयं होता तैः सह सर्पेन्न वेति ? विचारार्थं प्लुतिः ।^४ अयं होताऽपि सर्पेदिति केचित् पूर्वपक्षिण आहुः । तत्रोपपत्तिं च कथयन्ति । उदगातृभिर्गेयम् ‘उपास्मै गायता नरः’^५ इत्यादिकं स्तोत्रं बहिष्पवमानशब्देनोच्यते । यो बहिष्पवमान एष एव देवानां मनुष्याणां चोभयेषां भक्षः । तेन हि ते सर्वे तृप्यन्ति । अत एव पूर्वत्र स्तोत्राणां स्तोत्रेण प्रीतिः श्रुता ।^६ तस्मात्कारणादेनं बहिष्पवमानं देवमनुष्याः सर्वेऽभिसंगच्छन्त्येतामुपपत्तिं वदन्तः ॥

[प्रसर्पण]—

ii. २२ [viii.४]—कुछ याज्ञिकों का प्रश्न है कि होता उन सबके साथ चले, या न चले ? बहिष्पवमान स्तोत्र देवों और मनुष्यों दोनों का ही भक्ष्य है [वे सभी उससे तृप्त होते हैं]—इसलिए वे सभी उसके साथ उस ओर जाते हैं—ऐसा कहते हुए कुछ याज्ञिकों का मत है कि ‘उसे भी प्रसर्पण करना चाहिए ।’

पूर्वपक्षिणो यदाहुस्तन्निराकरोति—

तत्तन्नाऽऽवृत्यम् ॥ इति ।

१. आप० श्रौ० १२.१६.१७, १७.१ ।

२. ‘तेनान्तरेण प्रतिपद्यन्ते चात्वालं चोत्करं चैतद् वै देवानां तीर्थम्—षड्विंश ब्रा० ३.१ ।

३. आश्व० श्रौ० ८.१३. २३; ५.२.७, ८ ।

४. पा० सू० ८.२.१०७ वा० १ ।

५. सा० उ० आ० १.१.१—९ ।

६. द्र० इतः पूर्वम्, २८२ पृष्ठे ।

तस्मिन् सर्पणे तत्पूर्वपक्षिमत्तं नाऽऽदरणीयम् ॥

[पूर्वपक्षी का] उस [सर्पण] का वह मत आदरणीय नहीं है ।

विपक्षे बाधं दर्शयति—

यत्सर्पेदृचमेव तत्साम्नोऽनुवर्त्मानं कुर्याद् य एनं तत्र ब्रूयादनुवर्त्मानं न्वा अयं होता सामगस्याभूद् उद्गातरि यशोऽधादच्योष्टाऽऽयतनाच्च्योष्यत आयतनादिति शश्वत् तथा स्यात् ॥ इति ।

यद्ययं होता तैः सह सर्पेत्तदानीं स्वकीयामृचमेव साम्नोऽनुवर्त्मानं पृष्ठगामिनीं कुर्यात् । तच्चायुक्तम् । ऋच आधारत्वात् । साम्न आधेयत्वात् पश्चाद्भावि । अत एव च्छन्दोगा आमनन्ति—‘तदेतस्यामृच्यध्यूहूळं साम तस्माहच्यध्यूहूळं साम गीयते’ इति । ततः पुरोगामिन्या ऋचः पश्चाद्गामित्वमयुक्तम् । तत्र होतुः सर्पणे यः कश्चिदागत्यैनं होतारं ब्रूयादयं होता सामगस्योद्गातुरनुवर्त्मानं न्वै पृष्ठगाम्येवाभूत् । अतो होता स्वकीयां यशः कीर्तिमुद्गातयन्धात् स्थापितवान् । स्वयमायतनात् स्वकीयपदादच्योष्ट च्युतवान् । इतः परमपि च्योष्यते स्वकीयस्थानात् प्रच्युतो भविष्यतीत्येवं पुरुषान्तरेण दासस्य होतुरवश्यं तथा भवेत् ॥

यदि यह होता उनके साथ प्रसर्पण करता है तो अपनी ऋचाओं को ही साम के पीछे चलनेवाला बनाता है । [ऋचाएँ आधार हैं । अतः यह ठीक नहीं है, साम आधेय है अतः उसे पीछे रहना चाहिए] वहाँ जो कोई आकर इस होता से कहे कि ‘यह होता सामगान करने वाले उद्गाता का अनुगमन करने वाला हो गया अतः होता ने अपना यश उद्गाता में स्थापित कर दिया । अतः स्वकीय पद से च्युत हो गया और आगे स्वकीयस्थान से भी च्युत होएगा—इस प्रकार अन्य पुरुष के द्वारा अभिशप्त होता अवश्य ही वैसा होता है ।

सर्पणं निवार्यानुमन्त्रणं विधत्ते—

तस्मात् तत्रैवाऽऽसीनोऽनुमन्त्रयेत् ॥ इति ।

यस्मात् प्रसर्पणे दोषाः सन्ति तस्माद् यत्र पूर्वमवस्थितस्तत्रैवाऽऽसीनः इतरेषां सर्पणमन्वीक्ष्यानुमन्त्रयेत् ॥

इसलिए वहीं पर बैठे हुए [दूसरों का प्रसर्पण देखकर] अनुमन्त्रण करना चाहिए ।

तस्मिन्ननुमन्त्रणे मन्त्रं दर्शयति—

यो देवानामिह सोमपीथो यज्ञे बर्हिषि वेद्याम् । तस्यापि भक्षयामसीति ॥ इति ।

१. छा० उ० १.६.१ । २. ‘तान् होताऽनुमन्त्रयतेऽत्रैवासीनः’—आश्व० श्री० ५.२.८ ।

इह देशे क्रियमाणो यः सोमयागस्तस्मिन् या वेदिर्यञ्च तत्रत्यं बहिस्तत्र सर्वदेवानां संबन्धी सोमपीथः सोमयागरूपो बहिष्पवमानाख्यो यो भक्षोऽस्ति तस्याप्यंशं वयं भक्षयाम इत्येषोऽनुमन्त्रणमन्त्रः ॥

‘इस [क्रियमाण] प्रदेश में जो सोमभाग है उसमें वेदि पर जो बहि है वहाँ देवों का सोमभाग रूप बहिष्पवमान नामक जो खाद्य है उसके भी अंश का हम भक्षण करें’—होता इस मन्त्र से अनुमन्त्रण करे ।

तं प्रशंसति—

एवमु हास्याऽऽत्मा सोमपीथादनन्तरितो भवति ॥ इति ।

एवमेवानुमन्त्रणे सत्यस्य होतुरात्मा जीवः सोमपानात् कदाचिदप्यन्तरितो न भवति ॥

इस प्रकार अनुमन्त्रण करने पर इस [होता] की आत्मा सोमपान से कभी भी वंचित नहीं होती ।

मन्त्रान्तरं च विधत्ते—

अथो ब्रूयान्मुखमसि मुखं भूयासमिति ॥ इति ।

पूर्वोक्तात् मन्त्रादनन्तरं मुखमित्यादिकमपि मन्त्रं ब्रूयात् । हे बहिष्पवमान यज्ञस्य त्वं मुखमसि यज्ञमध्ये मुखोऽसि । अतः त्वत् प्रसादादहमपि मुखं मुख्यो भूयासम् ॥

[पूर्वोक्त मन्त्र के] अनन्तर ‘हे बहिष्पवमान, तुम [यज्ञ में] मुख्य हो अतः तुम्हारे प्रसाद से मैं भी मुख्य हो जाऊँ’—इस मन्त्र को बोले ।

एतं मन्त्रं प्रशंसति—

मुखं वा एतद् यज्ञस्य यद् बहिष्पवमानः ॥ इति ।

स्तोत्रेषु सर्वेष्वाम्यत्वाद् बहिष्पवमानस्य मुखत्वम् ॥

जो यह बहिष्पवमान है वह [सभी स्तोत्रों में प्रथमतः होने के कारण] यज्ञ का मुख है ।

वेदनं प्रशंसति—

मुखं स्वेषु भवति, श्रेष्ठः स्वानां भवति य एवं वेद ॥ इति ।

मुखत्वं लोकव्यवहारप्रवर्तकत्वम्, श्रेष्ठत्वं विद्यावित्तादिसंपत्तिः ॥

अथ सवनीयपुरोडाशेषु येयं मैत्रावरुणी पयस्याऽस्ति तत्सद्भाव आपस्तम्बेन दर्शितः—
‘प्राग्वंशे प्रतिप्रस्थाता सवनीयासिर्वपति सर्वे यवा भवन्ति लाजार्थान् परिहाप्येन्द्राय

१. ‘यत् यः सवनत्रययोगिपवमानत्रयादिभूतत्वात्’—इति षड्गुरुशिष्यः ।

हरिवते धाना इन्द्राय पूषण्वते करम्भं सरस्वत्यै भारत्यै परिवापमिन्द्राय पुरोडाशं मित्रा-
वरुणाभ्यां पयस्याम्^१ इति ॥

जो इस प्रकार जानता है वह स्वजनों में मुख्यत्व [लोकव्यवहार के प्रवर्तकत्व] को
प्राप्त करता है । और अपने जनों में [विद्यावित्त आदि से] श्रेष्ठ होता है ।

तामेतां पयस्यां प्रशंसितुमाख्यायिकामाह—

आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां प्रातःसवनमवालेद्, तद्व्यमाद्यत् ते देवाः
प्राजिज्ञासन्त ते मित्रावरुणावब्रुवन् युवमिदं निष्कुरुतमिति, तौ तथेत्यब्रूतां
तौ वै वो वरं वृणावहा इति, वृणाथामिति, तावेतमेव वरमवृणातां, प्रातः-
सवने पयस्यां सैनयोरेषाऽच्युता वरवृता, ह्येनयोस्तद्यदस्यै विमत्तमिव तदस्यै
समृद्धं विमत्तमिव हि तौ तया निरकुरुताम् ॥२२॥ इति ।

दीर्घा जिह्वा यस्याः सा दीर्घजिह्वी । असुरजातावुत्पन्नत्वादासुरी । तथा च
तलवकारा आमनन्ति—‘दीर्घजिह्वी वा असुर्या सा’^२ इति । सा च देवानां संबन्धि प्रातः-
सवनमवालेद् स्वकीयया जिह्वया तस्यावलेहं कृतवती । तत्र प्रातःसवनं विषजिह्वालेहनेन
‘व्यमाद्यद्’^३ विविधं मत्तमभूत् । सर्वस्यापि सवनप्रयोगस्य विपर्यासो जातः । ते देवास्तत्-
परिहारोपायं प्राजिज्ञासन्त प्रकर्षेण विचारितवन्तः । विचार्य च तत्परिहारसंमर्थौ मित्रा-
वरुणावब्रुवन् हे मित्रावरुणौ युवं युवामुभाविदं प्रातःसवनं निष्कुरुतं निर्गतदोषं^४ कुरुतम् ।

१. आप० श्रौ० १२.४.४-६ ।

२. दीर्घजिह्वी वा इदं रक्षो यज्ञा यज्ञानवल्लित्यचरत्—इत्यादि ता० ब्रा० १३.६ ।
‘श्वानं दीर्घजिह्व्यम्’—इति ऋ० ९.१०१.१ । ‘दीर्घजिह्वा च च्छन्दसि’—इति पा०
सू० ४.१.५९ । निपातनादीकारः । महाभारते त्वियमादिपर्वणि दानवीति, वन-
पर्वणि तु राक्षसीति । ‘आसुरी’ जातिलक्षणो डीप । ‘दीर्घजिह्वी वा असुर्या सा’
इति तलवकारब्राह्मणे दर्शनादसुरीति तद्धितान्तमेव द्रष्टव्यम्—इति भट्टभास्करः । ‘अत्र
केचित्—आसुरी वै दीर्घजिह्वीति ह्रस्वादिमाहुः । कथम् ? ‘दीर्घजिह्वी ह वा असुर्या’
इति तलवकारश्रुतेः संहितायाश्च सम्भवात् इति । अपरे पुनरेतन्नानुमन्यन्ते
तद्धितेष्वचामादेः इति दीर्घस्मरणात् । ननु तलवकारश्रुतेर्ह्रस्वोऽपि स्याद् इत्युक्तम् ।
तत्तु नात्रोपयुज्यते । दृष्टानुविधिश्छन्दसीति स्मरणात् यावददर्शनभावी हि छान्दस-
प्रयोगो न सदृशमुपसंक्रामति इति न्यायान्च । अत आसुरीति दीर्घाद्येव पदम्—
इति गोविन्दस्वामी ।

३. ‘व्यमाद्यत् व्यमाद्यत् विरूपस्य मदस्य हेतुरभवत् । यद्वा, विमत्तमभूत् मदरहितम्
अभूत्’—इति भट्टभास्करः । ‘मत्तं वभूव वि नाना । अमाद्यत्, ‘शमामष्टानां दीर्घः
इयन्ति’ पा० सू० ७.३.७४ इति षड्गुरुशिष्यः ।

४. ‘निर्गतविषाददोषम्’—इति वा पाठः ।

तत्तावदङ्गीकृत्य देवेभ्यो वरं याचित्वा प्रातःसवनगतां पयस्यामेव स्वकीयवरत्वेन वृत्त-
वन्तौ । पयसि भवाऽऽमिक्षा पयस्या । सैषा वरवृत्तत्वाद् एनयोः कदाचिदप्यविच्युता । तत्र
प्रातःसवने यदङ्गमस्या अनया दीर्घजीह्वया विमत्तमिव कृतमासीत् । तत्सर्वमस्या अनया
पयस्यया समृद्धमासीत् । यस्माद् विमत्तमिव स्थितं प्रातःसवनं तौ मित्रावरुणौ तया
पयस्यया निरकुप्तां निवारितवन्तौ तस्मात् समृद्धिर्युक्ता ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-
पञ्चिकायाः तृतीयाध्याये (अष्टमाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥४॥ (२२) [५२]

दीर्घजिह्वी [=लम्बी जीभ वाली] नामक एक आसुरी स्त्री ने देवताओं के प्रातः-
सवन को चाट लिया । वह [प्रातःसवन चाटने से] बहुत मतवाला हुआ [अर्थात् सम्पूर्ण
सवन प्रयोग उलट-पलट गया] उन देवों ने उसके परिहार के उपाय के बारे में उत्कृष्ट
रूप से विचार किया । उन्होंने मित्र और वरुण से कहा—'हे मित्रावरुण, आप दोनों
इस प्रातःसवन को दोषरहित करें ।' उन दोनों ने कहा—'अच्छा, पहले हम आपसे
वर माँग लें ।' देवों ने कहा—'वरण करें ।' उन दोनों ने यही वर माँगा कि प्रातःसवन
का पयस्या अर्थात् मट्टा [ही वर है] । उसी वर के वरण करने के कारण इनसे वे कभी
भी च्युत नहीं होते । उस प्रातःसवन का जो [अङ्ग] इस [दीर्घजिह्वी] के द्वारा
मादकतारहित सा किया गया था वह सभी इस मट्टे से समृद्ध हुआ । क्योंकि मादकता-
रहित प्रातःसवन को उन [मित्र और वरुण] ने उस [पयस्या] से निवारित किया ।

॥ इस प्रकार आठवें अध्याय के चतुर्थ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः खण्डः

अथ सवनीयपुरोडाशान्^१ विधातुमादौ कथामाह—

देवानां वै सवनानि नाध्रियन्त त एतान् पुरोडाशानपश्यंस्ताननुसवनं
निरवपन् सवनानां धृत्यै ततो वै तानि तेषामध्रियन्त ॥ इति ।

यानि प्रातःसवनमाध्यंदिनसवनतृतीयसवनानि सन्ति तानि त्रीणि देवानामर्थे नाध्रि-
यन्त नैव धृतानि देहरवरोद्धुमशक्यान्यासन् । ते देवास्तद्वारणहेतून् पञ्च पुरोडाशान् दृष्ट्वा
तान् प्रतिसवनं निरवपन्तैः पुरोडाशैस्तुष्टानि सवनानि देवानामर्थे धृतान्यासन् ॥

[पुरोडाश]—

ii. २३ [viii.५]—[प्रातः, माध्यन्दिन आदि] तीनों सवन देवों के लिए स्थिर
नहीं रहे । [उसकी स्थिरता के हेतुभूत] उन्होंने इन पुरोडाशों को देखा । सबनों की

१. सवनेषु भवः सवनीयः । वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यन्दिने, अङ्गै-
स्तृतीयसवने इत्येवं यष्टव्यः—इति आश्व० श्री० ५.३.१ वृत्तिः ।

स्थिरता के लिए उन्होंने प्रत्येक सवन के लिए अलग-अलग पुरोडाश का निर्वपन किया । उसके बाद से ही वस्तुतः पुरोडाशों से सन्तुष्ट उन देवों के [सवनों] ने उन [देवों] के लिए स्थिरता धारण की ।

आख्यायिकया प्रशस्य पुरोडाशाद् विधत्ते—

तद् यदनुसवनं पुरोडाशा निरूप्यन्ते सवनानामेव धृत्यै तथा हि तानि तेषामधियन्त ॥ इति ।

तत् तस्माद् दैर्घ्यनिरूपत्वाद् यदि यजमानाः प्रतिसवनं पुरोडाशा निरूप्येरंस्तदा स निर्वापः सवनानां धारणाय भवति । तथा तेनैव हि प्रकारेण तानि सवनानि तेषां देवानामर्थे धियन्ते । अतो मनुष्याणामपि निर्वाप एव धारणोपायः ॥

इसलिए देवों के द्वारा निर्वपन किए जाने के कारण यजमान प्रत्येक सवन के लिए अलग-अलग निर्वपन करें तो वह निर्वाप सवनों के धारण के लिए होता है । उसी प्रकार वे सवन उन [देवों] के लिए धृत होते हैं ।

इदानीं पुरोडाशशब्दं निर्वक्ति—

पुरो वा एतान् देवा अकृत यत्पुरोडाशास्तत्पुरोडाशानां पुरोडाशत्वम् ॥ इति ।

यत्पुरोडाशाः सन्त्येतान् देवाः पुरो वै सोमाहुतिभ्यः पुरस्तादेवाकृत कृतवन्तः, तस्मात् पुरोडाशेति नाम संपन्नम् । 'दा दाने' इति धातुः^१, पुरतो दीयमानं हविरित्यर्थः । यद्यप्यत्र धानादिषु हविष्यु चतुर्थ एव^२ पुरोडाशः, तथाऽपि च्छत्रिन्यायेन धानादीनां सर्वेषां पुरोडाशत्वोपचारः । यद्वा, पुरःशब्द एवं व्याख्येयः—सवनानां धारणार्थं देवा एतानि हवींषि दुर्गमाणि पुराण्यकुर्वतेति । यदि पुरस्ताद् यदि वा पुराणि सर्वथाऽपि पुरोडाश-शब्दो निष्पद्यते^३ ॥

जो पुरोडाश हैं उनको देवों ने सोमाहुतियों के पुरः अर्थात् सामने किया । यही पुरोडाश नाम का कारण [पुरोडाश अर्थात् पुरतः दीयमान] है ।

१. 'पुरो दाश्यते पुरोडाः'—इति सि० कौ० वै० ३ अ० । पा० सू० ३.२, ७१ ।

२. 'एतानि हवींषि—आज्यं, धानाः, करम्मः, परिवापः, पुरोडाशः, पयस्येति'—इति (इतः परम्, ३०७ पृ०) ऐ० श्रुतेर्यद्यपि पुरोडाशस्य पञ्चमत्वं गम्यते, परमुत्तर-खण्डे 'धानाः करम्मः परिवापः पुरोडाशः पयस्येत्येष वै यज्ञो हविष्पङ्क्तिः'—इत्यादि ऐ० ८.६ श्रुतेश्चतुर्थत्वमेव (द्र० ३०८ पृ०) ।

३. 'पुरः परस्तात् कर्मांश्च एव करणाद् इत्यर्थः । बहुवचनं सर्वपुरोडाशपरिग्रहार्थम् । इतरथा हि सन्निहितपुरोडाशमात्रनिर्वचनं स्यात् । सवनबहुत्वाद् वा बहुवचनम्'—इति मट्टभास्करः ।

अथ पुरोडाशस्वरूपविशेषं निर्धारयितुं पूर्वपक्षमाह—

तदाहुरनुसवनं पुरोडाशान् निर्वपेदष्टाकपालं प्रातःसवनं एकादशकपालं माध्यन्दिने सवने, द्वादशकपालं तृतीयसवने; तथाहि सवनानां रूपं तथा छन्दसामिति ।। इति ।

तत् तेषु पुरोडाशेषु पूर्वपक्षिण आहुः—प्रतिसवनं निर्वपणोयेषु पुरोडाशेषु क्रमेण कपालसंख्याऽष्टत्वादिरूपा द्रष्टव्या । सवनानां रूपस्य तथाविधत्वात् । तच्च च्छन्दोद्वारेण द्रष्टव्यम् । गायत्री त्रिष्टुब्जगती चेति च्छन्दांसि सवननिष्पादकानि“गायत्रं प्रातःसवनं”“त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं जागतं तृतीयसवनमिति श्रुत्यन्तरात्” । तथा सति तत्तच्छन्दो-गताक्षरसंख्यानसारेण कपालसंख्या युक्तेति^१ पूर्वपक्षः ॥

इस सम्बन्ध में कुछ याज्ञिक कहते हैं कि प्रत्येक सवन के लिए अलग-अलग पुरोडाश का निर्वपण करना चाहिए—प्रातःसवन आठ कपालों का, माध्यन्दिन सवन ग्यारह कपालों का और तृतीय सवन बारह कपालों का होना चाहिए; क्योंकि जैसा सवनों का रूप है वैसा ही छन्दों का भी है [अर्थात् गायत्री, त्रिष्टुप् और जगती छन्द सवनों के निष्पादक हैं उनकी अक्षरसंख्या के अनुसार कपाल संख्या युक्त है] ।

तं निराकृत्य सिद्धान्तं दर्शयति—

तत्तन्नाऽऽदृत्यमैन्द्रा वा एते सर्वे निरुप्यन्ते यदनुसवनं पुरोडाशास्तस्मात् तानेकादशकपालानेव निर्वपेत् ॥ इति ।

पञ्चमु हविषु धानादिषु मध्ये चतुर्थस्य पुरोडाशस्यैन्द्रदेवताकत्वादैन्द्रश्चान्यत्रैकादश-कपाल एव प्रायेण विधीयत इति तत्प्रयत्नावगमात् अत्रापि त्रिष्वपि सवनेष्वैन्द्रान् पुरोडा-शानेकादशकपालानेव निर्वपेत् । शाखान्तरेऽपि विलोमत्वदोषेण^२ पूर्वपक्षं निराकृत्य

१. आग्नावैष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत् प्रातःसवनस्याकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद् बाह्वृषत्यश्चर्यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेनाप्नोति“द्वादशाक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाप्नोति—इति तै० सं० २.२.९; माष्यमेतस्य मन्त्रकाण्डे (तै० सं० १.८.२२) द्रष्टव्यम् । तु० तै० सं० ३.२.९ ‘गायत्रं प्रातःसवनम्—आदि ।
२. अत एव श्रुतं तैत्तिरीये—तं वसवोऽष्टाकपालेन प्रातःसवने मिषज्यन्, रुद्रा एकादश-कपालेन माध्यन्दिने सवने, विश्वेदेवा द्वादशकपालेन तृतीयसवने—इति तै० ब्रा० १.५.११.३ ।
३. ‘विधीयते“होमादूर्ध्वं वाग्विसर्गतत्प्रयत्नावगमाद्’ इति वा पाठः ।
४. तथाहि—‘स यदष्टाकपालान् प्रातःसवने कुर्यात्, एकादशकपालान् माध्यन्दिने सवने, द्वादशकपालान् तृतीयसवने, विलोम तद्यज्ञस्य क्रियेत’—इति तै० ब्रा० १.५.११.४ ।

सिद्धान्तोऽभिहितः—एकादशकपालानेव प्रातःसवने कुर्यादिकादशकपालान् माघ्यंदिने सवने' इत्यादि^१ । आपस्तम्बस्त्वन्यशास्त्राभेदमनुसृत्य पक्षद्वयमप्युदाहरति—'अष्टौ पुरोडाश-कपालान्येकादश माघ्यंदिने द्वादश तृतीयसवने सर्वानिन्द्रानेकादशकपालाननुसवनमेके समामनन्ति'^२ इति ।

किन्तु यह मत आदरणीय नहीं है; क्योंकि जितने पुरोडाश सभी सवनों में होते हैं वे सभी इन्द्र के लिए निर्वपित होते हैं इसलिए एकादश कपालों का ही निर्वपण करना चाहिए ।

अथ तत्पुरोडाशशेषभक्षणं कंचित्पूर्वपक्षमुपन्यस्यति—

तदाह्वयंतो घृतेनानक्तं स्यात् ततः पुरोडाशस्य प्राश्नीयात् सोमपीथस्य गुप्यै, घृतेन हि वज्रेणेन्द्रो वृत्रमहन्ति ॥ इति ।

तत्सोमपानस्य रक्षणाय भवति । यस्मादिन्द्रो घृतमेव वज्रं कृत्वा तेन वृत्रं हतवान्, तस्मात् तस्य क्रूरत्वात् घृतरहितं सकलं भक्ष्यमिति पूर्वपक्षिण आहुः ।

[पुरोडाश-शेष के भक्षण के सम्बन्ध में] याज्ञिकों का कहना है कि पुरोडाश का जितना भाग बिना घी लगा हुआ हो, उतने को ही, सोमपान की रक्षा के लिए, भक्षण करना चाहिए; क्योंकि घृतरूपी वज्र से ही इन्द्र ने वृत्र को मारा ।

तं निराकृत्य सिद्धान्तं दर्शयति—

तत्तन्नादृत्यं, हविर्वा एतद्यदुत्पूतं सोमपीथो वा एष यदुत्पूतं तस्मात् तस्य यत् एव कुतश्च प्राश्नीयात्, सर्वतो वा एताः स्वधा यजमानमुपक्षरन्ति यदेतानि हवींष्याज्यं धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्येति ॥ इति ।

घृतरहितभाग एव भक्षणीय इति मतं नाऽऽदरणीयम् । उत्पवनसंस्काररहितस्य घृतस्य वज्रत्वेऽपि यदुत्पूतं घृतं तद्विवरेव । किं च यदुत्पूतं तत्सोमपीथसदृशमेव । तस्मात् तस्य पुरोडाशस्य यतः कुतश्च घृतयुक्ताद् घृतरहिताद्वा यस्मात् कस्मादपि भागात् प्राश्नीयात् । आज्यं धानादीनि यानि हवींषि^३ सन्ति ता एताः सर्वतः स्वधाऽन्नं तद्रूपा एव भूत्वा यजमानमुपक्षरन्ति स्रवन्ति । तस्मात् सर्वतः प्राशनमुपपन्नम् ॥

[किन्तु घृतरहित भाग खाने का] यह मत आदरणीय नहीं है; क्योंकि वह जो उत्प-वन संस्कार से संस्कृत [घृत] है वह हवि ही है और जो उत्पवन संस्कार से संस्कृत है वह

१. तै० ब्रा० १.५.११.४ ।

२. आप० श्रौ० १२.४.१, २ ।

३. 'हरिर्वा इन्द्रो धाना' इत्यादि (ऐ० ब्रा० ८.६; द्र० ३११ पृ०) सवनप्रैषाद्युक्तानि यत् यानि एतानि हवींषि—इत्यर्थः । 'अथैन्द्रैः पुरोडाशैरनुसवनं चरन्ति' इति आश्व० श्रौ० सू० ५.४.१ ।

सोम-पान के सदृश ही है । इसलिए उस [पुरोडाश] का जो कुछ भी [घृतयुक्त या घृत-रहित] भाग है, खा लेना चाहिए । ये जो हवियाँ—आज्य, धान, करम्भ, परिवाप, पुरोडाश, पयस्या^१ आदि हैं वे यजमान के पास चारों ओर से अन्न रूप होकर आ जाती हैं । [इसलिए सर्वतः प्राशन उपयुक्त है] ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वत एवैनं स्वधा उपक्षरन्ति य एवं वेद ॥ इति ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-पञ्चिकायाः तृतीयाध्याये (अष्टमाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ (२३) [५३]

जो इस प्रकार जानता है सभी ओर से अन्न उसके पास आते हैं ।

॥ इस प्रकार आठवें अध्याय के पाँचवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः खण्डः

विहितान् सवनीयपुरोडाशान् धानादिरूपान् प्रशंसति—

यो वै यज्ञं हविष्पङ्क्तिं वेद हविष्पङ्क्तिना यज्ञेन राध्नोति धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्येत्येष वै यज्ञो हविष्पङ्क्तिर्हविष्पङ्क्तिना यज्ञेन राध्नोति य एवं वेद ॥ इति ।

हविषां धानादिद्रव्यरूपाणां पङ्क्तिः समूहो यस्मिन् सोमयागे सोऽयं हविष्पङ्क्तिः, तादृशं यज्ञं यो वेद स तथैव तादृशेन यज्ञेन समृद्धो भवति । भृष्टा यवतण्डुला धानाः । तदाह आपस्तम्बः—'कपालानामुपधानकाले प्रथमकपालमन्त्रेण धानार्थं लाजार्थं कपाले अधिश्रित्य तण्डुलानोप्य धानाः करोति ब्रीहीनोप्य लाजान् करोति पुरोडाशमधिश्रित्याऽऽमिक्षावत् पयस्यां करोत्युद्वासनकाले धाना उद्वास्य विभागमन्त्रेण विभज्यार्धा आज्येन संयौत्यर्धाः पिष्टानान् मावृता सक्तान् करोति । मन्थं संयुतं करम्भ इत्याचक्षते, लाजान् परिवाप इति न वै लाजेभ्यः स्तुषान् संहरति'^२ इति । पुरोडाशः प्रसिद्धः । अन्ये धाना-करम्भपरिवापपयस्याशब्दा आपस्तम्बेन व्याख्याताः । एतैर्हविर्भिर्गुणैर्गुणैः यज्ञो हविष्पङ्क्तिः । हविष्पङ्क्तिनेत्यादिपुनर्वचनमुपसंहारार्थम् । यद्वा, पूर्वं वेदनपूर्वकानुष्ठानप्रशंसेह

१. 'आज्यं सर्पियंवा घृष्ट धानाः स्युर्ब्रीहयोऽपि वा ।

मुकुला लाजाः करम्भः परिवापस्तु लाजकः ॥

पयस्या दध्युपहिते तसे क्षोरे समुद्धृता ।

पुरोडाशः पिष्टपिण्डः स्वधामृतमयी नदी ॥

प्राप्त्यर्थः क्षरतिर्धातुर्यजमानमुप प्रति ॥ इति षड्गुरुशिष्यः ।

२. आप० श्रौ० १२.४.९-१४ ।

तु वेदनमात्रप्रशंसा द्रष्टव्या । हविषां पञ्चसंख्यानां समूहरूपां या पङ्क्तिः सा शाखान्तरे-
ऽप्याम्नाता—‘ब्रह्मवादिनो वदन्ति नर्चा न यजुषा पङ्क्तिराप्यतेऽथ किं यज्ञस्य पाङ्क्त-
त्वमिति । धानाः करम्मः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्तिराप्यते तद् यज्ञस्य
पाङ्क्तत्वम्’^१ इति । अत्रार्थवादेन धानादीनां पुरोडाशद्रव्याणां विधिरुन्नेतव्यः ॥

[पञ्च-हविष्क-यज्ञ]—

ii. २४ [viii. ६] पाँच हवियों से युक्त [सोम] याग को जो जानता है वह पाँच
हवियों वाले यज्ञ से समृद्धि को प्राप्त करता है । धान, करम्म [= दही युक्त आटा],
परिवाप [=लावा], पुरोडाश [= रोटी], पयस्या [= मट्ठा]—इन हवियों से युक्त यज्ञ
पञ्च-हविष्क यज्ञ है । जो इस प्रकार जानता है वह पञ्च-हविष्क यज्ञ से समृद्धि को प्राप्त
करता है ।

अनेनैव न्यायेनाक्षराणां पञ्चानां विध्युन्नयनं दर्शयति—

यो वै यज्ञमक्षरपङ्क्तिं वेदाक्षरपङ्क्तिना यज्ञेन राध्नोति सुमत्पद्वग्द इत्येष
वै यज्ञोऽक्षरपङ्क्तिरक्षरपङ्क्तिना यज्ञेन राध्नोति य एवं वेद ॥ इति ।

पञ्चसंख्याकानामक्षराणां समूहोऽक्षरपङ्क्तिः । ‘सु’ इत्येकमक्षरम्, मदिति
द्वितीयमक्षरम्, पदिति तृतीयमक्षरम्, वगिति चतुर्थमक्षरम्; दे इति पञ्चममक्षरम् ।
तान्येतान्यक्षराणि होतृजपादौ प्रयोक्तव्यानि । तथा च संप्रदायविदः^२ आहुः—

“एतद्धोतृजपाख्यस्य चाऽऽदितोऽक्षरपञ्चकम् ।

एकैकमक्षरं चात्र परस्य ब्रह्मणो वपुः ॥

सुपूजितं मत्प्रहृष्टं पत्सर्वव्यापि तच्च वक् ।

सर्वस्य वक्तुं ब्रह्मैव दे फलानां प्रदातृ तत्^३ ॥ इति ।

अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

पाँच अक्षरों से युक्त यज्ञ को जो जानता है वह पाँच अक्षरों वाले यज्ञ से समृद्धि
को प्राप्त करता है । सु, मत्, पद्, वग् और दे—इन पाँच अक्षरों से युक्त यज्ञ ही पाँच
अक्षरों वाला यज्ञ है । जो इस प्रकार जानता है वह पञ्चाक्षर-यज्ञ से समृद्धि को प्राप्त
करता है ।

१. तै० सं० ६.५.११.४,५ ।

२. (i) पराङ्मुखावावृत्ते सुमत्पद्वग्दे—इत्यादि आश्व० श्रौ० ५.९.१ ।

(ii) ‘सुष्ठुमाद्यन्ति इति सुमदः ईदृशा भवन्ति यस्याः प्रपत्तारः यस्याश्च वक्तारः
स्तोतारः यस्यै च हवींषि दातारः सा सुमत्पद्वग्दा’—इति मट्टमास्करः ।

३. षड्गुरुशिष्यस्य पद्यद्वयमिदम् ।

४. ब्रह्मतद् दे दानाय तु तिष्ठति—इति षड्गुरुशिष्यस्य पाठः ।

तथा पञ्चविधनाराशंसविध्युन्नयनं दर्शयति—

यो वै यज्ञं नराशंसपङ्क्तिं वेद नराशंसपङ्क्तिना यज्ञेन राध्नोति द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसं तृतीयसवनमेष वै यज्ञो नराशंसपङ्क्तिर्नराशंसपङ्क्तिना यज्ञेन राध्नोति य एवं वेद ॥ इति ।

मक्षिताप्यायितानां सादितानां चमसानां नाराशंसशब्दः संज्ञा । अत उक्तमाचार्येण 'आप्यायितांश्चमसान् सादयन्ति ते नाराशंसा भवन्ति' इति । मक्षितेषु चमसेषु पुनः पूरणमाप्यायनम् । तथाविधाश्चमसाः प्रातःसवने द्विः प्रयुज्यन्ते तथा माध्यन्दिनसवनेऽपि, तृतीयसवने तु सकृदेव । एवं पञ्चसंख्योपेतत्वाच्चाराशंसानां पङ्क्तिर्यज्ञे विद्यते ॥

पाँच नराशंस से युक्त यज्ञ को जो जानता है वह पञ्च-नराशंस वाले यज्ञ से समृद्धि को प्राप्त करता है । [चमसों का भरना ही नराशंस शब्द से अभिहित होता है । भक्षित चमसों को पुनः भरना आप्यायन है । इस प्रकार के] दो नराशंस [चमस] प्रातःसवन में, दो नराशंस माध्यन्दिन सवन में और तृतीयसवन में एक नराशंस—इन पाँच नराशंस से युक्त यज्ञ ही पञ्च-नराशंस यज्ञ है । जो इस प्रकार जानता है वह पञ्च-नराशंस यज्ञ से समृद्धि को प्राप्त करता है ।

तथैव सवनपङ्क्तिं दर्शयति—

यो वै यज्ञं सवनपङ्क्तिं वेद सवनपङ्क्तिना यज्ञेन राध्नोति पशुहपवसथे त्रीणि सवनानि पशुरनुबन्ध्य इत्येष वै यज्ञः सवनपङ्क्तिः सवनपङ्क्तिना यज्ञेन राध्नोति य एवं वेद ॥ इति ।

परेद्युर्यक्ष्यमाणस्य यजमानस्य समीपे पूर्वेंद्युर्देवतास्तदीयं यज्ञं प्रतीक्षमाणा वसन्ति तस्मादुप समीपे वसन्त्यस्मिन् दिवस इति पूर्वदिवसमुपवसथाख्ये पूर्वदिवसे यः पशुरग्नीषोमीयः सोऽप्यत्र सवनसमीपवर्तित्वात् सवनत्वेन गण्यते । प्रातःसवनादीनि तु त्रीणि प्रसिद्धान्येव सवनानि । सवनेभ्य ऊर्ध्वमनुष्ठेयोऽनुबन्ध्याख्यः पशुरपि पूर्ववत् सवनत्वेन गण्यते । अतः पञ्चानां सवनानां पङ्क्त्या समूहेन युक्तो यो यज्ञ एष एव सवनपङ्क्तिः । एवं हविष्पङ्क्तिप्रसङ्गेनाक्षरपङ्क्तिर्नराशंसपङ्क्तिः सवनपङ्क्तिश्चेत्येतावदभिहितम् । एतदेवाभिप्रेत्य तत्र तत्र "पाङ्क्तो यज्ञः" श्रूयते ॥

पाँच सवनों से युक्त यज्ञ को जो जानता है वह पञ्च-सवन-यज्ञ के द्वारा समृद्धि को प्राप्त करता है । उपवसथ [नामक पूर्व दिन में जो अग्नीषोमीय पशु है वह भी सवन के

१. एतत्सूत्रकारेण आश्वलायनेनेति यावत् । तत्र 'आध्वर्य उपह्वयस्व'—इत्यादीनि सूत्राणि द्रष्टव्यानि ५.६.२-१० ।

२. आश्व० श्रौ० ५.६.३० ।

३. द्र० इतः पूर्वम्, ४३ पृ० । शत० ब्रा० १.१.२.१६; तै० सं० ७.१.१०.४ ।

समीपवर्ती होने से] एक सवन है, प्रातःसवन आदि तीन सवन प्रसिद्ध ही हैं और [सवनों के बाद अनुष्ठेय] अनुबन्ध्य नामक पशु पाँचवाँ सवन है—इन पाँच सवनों से युक्त यज्ञ ही पञ्च-सवन यज्ञ है। जो इस प्रकार जानता है वह पञ्च-सवनों से युक्त यज्ञ द्वारा समृद्धि को प्राप्त करता है।

अथ प्रकृतानां सवनीयपुरोडाशानां क्रमेण याज्या विधत्ते—

हरिवां इन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान् करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान्
परिवाप इन्द्रस्यापूप इति हविष्पङ्क्त्या यजति ॥ इति ।

हरिनामानौ द्वावध्वावस्य स्त इति हरिवानिन्द्रः । सोऽयं धाना अत्तु भक्षयतु । सेयं प्रथमहविषो याज्या । पोषकत्वात् पशवः पूषच्छब्देनोच्यन्ते । तत्स्वामी देवः पूषण्वान् स तु करम्भमत्त्वित्यनुवर्तते । सेयं द्वितीयहविषो याज्या । सरस्वती वाक्साज्यास्तीति देवविशेषः सरस्वतीवान् । स एव भारतीवाञ्शरीरभरणाय्प्राणः । तस्य संबन्धिनी देहेऽवस्थितिर्भारती तद्युक्तो देवो भारतीवान्^१ । अयं विशेषणद्वयोपेतो देवः परिवापः परिवापाख्यं हविरत्तु । इयं तृतीयस्य याज्या । इन्द्रस्यापूपः पुरोडाशः प्रिय इति शेषः । तथा सतीन्द्रोऽपूपमत्त्वित्यर्थादवगम्यते । सेयं चतुर्थहविषो याज्या । पञ्चमहविःस्वरूपायाः पयस्यायाः शाखान्तरादत्रोपसंहर्तव्या ।^२ एवं 'हविष्पङ्क्त्या यजति' हविष्पङ्क्तिविषयां याज्यां पठेदित्यर्थः ॥

[हरि नामक] १. दो अश्वों वाले इन्द्र धान रूप हवि का भक्षण करें, २. पशुओं का स्वामी पूषा-देव करम्भ हवि [का भक्षण करें], ३. [वाणी के देवता] सरस्वती से युक्त देव और [शरीर का भरण करने से प्राण भरण है और उसकी देह में अवस्थित होना भारती है उस] भारती से युक्त देव परिवाप हवि का [भक्षण करें], ४. इन्द्र को अपूप [पुरोडाश या पूआ का भक्षण प्रिय है। इस प्रकार चार हवि की याज्या ये हैं और पाँचवीं हवि पयस्या की याज्या शाखान्तर से जान लेना चाहिए] इस प्रकार इन पाँच हवियों की याज्याओं से यजन करता है।

प्रथमयाज्यां व्याचष्टे—

ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी ॥ इति ।

१. 'शरीरस्य भर्ता प्राणो भरतः तस्य स्वभूता भारती प्राणवती वाक् तद्वान् इन्द्रो भारतीवान्'—इति मट्टमास्करः ।
२. तथाहि तैत्तिरीयकम्—'तदन्विनी धानाभिरभिषिज्यताम्, पूषा करम्भेण, भारती परिवापेण, मित्रावरुणौ पयस्यया'—इति तै० ब्रा० १.५.११.२ । 'धानाः भृष्टयवाः, करम्भो यवपिष्टमाज्यसंयुतम्, परिवायो लाजाः, पयस्या आमिक्षा'—इति च तत्र सा० भा० । 'पयस्या भवति पयो हि वा एतस्मादपक्रामति'—इति च पयस्यास्वरूपश्रुतिः तै० सं० २.३.१३.२ ।

ऋग्वेदता सामदेवता चेत्युभयदेवतारूपाविन्द्रस्याश्रावतो हरिवानिति मन्त्रोक्ति-
रित्यर्थः ॥

ऋक् और साम ही इन्द्र के दो अश्व हैं ।

द्वितीययाज्यां व्याचष्टे—

प्लावः पूषाऽन्नं करम्भः ॥ इति ।

पोषकत्वात् पशूनां पूषत्वं स्वादुपोषकत्वात् करम्भस्यान्नत्वमतः पशुस्वामिनः करम्भो
योग्य इत्यर्थः ॥

[पशुओं का पोषक होने से] पशु पूषा हैं और [स्वादयुक्त पोषक होने से] करम्भ
अन्न है [अर्थात् पशु का स्वामी करम्भ योग्य है] ।

तृतीययाज्यां व्याख्यापूर्वं व्याचष्टे—

सरस्वतीवान् भारतीवानिति वागेव सरस्वती प्राणो भरतः ॥ इति ।

अत्र सरस्वतीवान् भारतीवानिति व्याख्येयमनूद्य वागित्यादिना तद्व्याख्यानं क्रियते ।
वागेव सरस्वतीत्येतल्लोकप्रसिद्धं न त्वत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्तीत्येवशब्दस्यार्थः । शरीरभरण-
हेतुत्वात् प्राणो भरतशब्दवाच्यः । तदीयवृत्तिर्भारती तदुभयोपेतं मत्प्रत्ययस्यार्थ इति
द्रष्टव्यम् ॥

सरस्वती से युक्त और भारती से युक्त जो कहा है उसमें वाणी ही सरस्वती है और
प्राण ही भरत है ।

तृतीययाज्याया उत्तरार्धं चतुर्थयाज्यां चानूद्य व्याचष्टे—

परिवाप इन्द्रस्यापूप इत्यन्नमेव परिवाप इन्द्रियमपूपः ॥ इति ।

परिवापशब्दवाच्यानां लाजानां मृत्युत्वेनात्तुं सुकरत्वादन्नत्वम् । इन्द्रियवृद्धिहेतुत्वाद्
अपूपस्येन्द्रियत्वम् । अत्र हरिपूषादिविशेषणरूपदेवताभेदाद्याज्याभेदेऽपि यजनीयस्य विशेष-
स्येन्द्रस्यैकत्वादेकयाज्यात्वमभिप्रेत्य हविष्पङ्क्त्या यजतीत्येकप्रधानविधिरिति द्रष्टव्यम् ॥

‘परिवाप इन्द्रस्यापूप’ में परिवाप [मृदु लावा] अन्न ही है; और [इन्द्रियों की वृद्धि
में कारण होने से] अपूप इन्द्रिय है ।

हेतुवृत्तयाज्यावेदनं प्रशंसति—

एतासामेव तद्देवतानां यजमानं सायुज्यं सरूपतां सलोकतां गमयति,
गच्छति श्रेयसः सायुज्यं गच्छति श्रेष्ठतां य एवं वेद ॥ इति ।

१. अत एव श्रूयते—अथ कस्मादेतेषां हविषामिन्द्रमेव यजन्तीति । एता ह्येनं देवता
इति श्रूयात्—इति० तै० ब्रा० १.५.११.३ । ‘यस्मादेताः सर्वा देवता एनमिन्द्रमुप-
जीवन्तीति शेषः, तस्माद् इन्द्रस्यैव धानादिहविःस्वमित्वं युक्तम्’—इति च
तत्र सा० भा० ।

य एवं वेदिता होता यजमानमिन्द्रादिदेवतानां सायुज्यं सहवासं सरूपतां समान-
शरीरत्वं सलोकतामेकलोकावस्थानां च प्रापयति । स्वयं च होता श्रेयसोऽतिप्रशस्तस्ये-
न्द्रादेः सायुज्यं सहवासं प्राप्नोति भागाधिक्येन श्रेष्ठतां च प्राप्नोति ॥

जो इस प्रकार जानता है वह [होता] यजमान को उन [इन्द्र आदि] देवताओं का
सायुज्य अर्थात् सहवास, साख्य अर्थात् समान शरीरत्व और सलोकता अर्थात् एक लोक
में अवस्थान की प्राप्ति करा देता है और स्वयं [होता] अत्यन्त प्रशस्त इन्द्र आदि का
सायुज्य प्राप्त करता है और श्रेष्ठता को प्राप्त करता है ।

सवनीयपुरोडाशसंबन्धिनः स्विष्टकृतो याज्यां विधत्ते—

हविरग्ने वीहित्यनुसवनं पुरोडाशःस्विष्टकृतो यजति ॥ इति ।

हे अग्ने इदमस्मामिदं हविर्वीहि भक्षय ! एतामेव त्रिष्वपि सवनेषु याज्यां पठेत् ॥

‘हे अग्नि, हमसे प्रदत्त इस हवि का भक्षण करो’—इस [याज्या] से ही पुरोडाश
निर्वपन के तीनों सवनों में स्विष्टकृत् का यजन करता है ।

एतामेव प्रशंसति—

अवत्सारो वा एतेनाग्नेः प्रियं धामोपागच्छत् स परमं लोकमजयत् ॥ इति ।

अवत्सारनामकः कथिदृषिर्हविरित्येतेन मन्त्रेणाग्निदेवतायाः प्रियं स्थानं प्राप्य तत
ऊर्ध्वं ततोऽप्युत्कृष्टं लोकं जितवात् । अत्र सर्वत्र यजुःस्वरूपैव याज्या ॥

अवत्सार नामक किसी ऋषि की हवि इस [मन्त्र] से अग्नि देव के प्रिय धाम को
प्राप्त हुई और वह उससे भी उत्कृष्ट लोक को प्राप्त हुए ।

तदेतन्मन्त्रवेदनं तत्पूर्वकमनुष्ठानं च प्रशंसति—

उपानेः प्रियं धाम गच्छति, जयति परमं लोकं, य एवं वेद, यश्चैवं विद्वान-
नेतया हविषपङ्क्त्या यजते यजतीति च, यजतीति च, ॥ २४ ॥ इति ।

यस्यात्रवेदिनः फलतया हविषपङ्क्ति स्वार्थमनुतिष्ठतो यजमानस्य परार्थं याज्यां पठतो
होतुश्च फलं भवति । ‘उभयविवक्षयाऽऽत्मनेपदपरस्मैपदप्रयोगः ॥

॥’ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-
पञ्चिकायाः तृतीयाध्याये (अष्टमाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ (२४) [५४]

१. ‘पुरोडाशस्विष्टकृतं यजेत् । सवनबहुत्वात् पुरोडाशस्विष्टकृत इति बहुवचनम् । द्वितीय-
यार्थे वा षष्ठ्येकवचनम्’—इति भट्टभास्करः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरब्रुक्कभूपालसाम्राज्यधुरं-

धरमाधवाचायदिशतो सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश' नाम

भाष्ये ऐतरेयब्राह्मणस्य कृतौ द्वितीयपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥ ३॥

जो इस प्रकार जानता है और जो इस प्रकार जानकर इन हविर्गर्भ से यजन करता है और जो [होता] यजन कराता है [दोनों ही] अग्नि देव के प्रिय धाम को प्राप्त करते हैं और उससे भी उत्कृष्ट लोक को जीत लेते हैं ।

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की द्वितीय पञ्चिका के तृतीय

अध्याय की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

—: * :—

अथ नवमोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

अपोनप्त्रीयतच्छेष उपांश्चादिग्रहा अपि ।

सवनीयाः पुशोडाशाः पवमानाय सर्पणम् ॥ १ ॥

इदानीमैन्द्रवायवादीन् द्विदेवत्यान् ग्रहान् विधातुमाख्यायिकामाह—

देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेये न समपादयन्नहं प्रथमः पिबेयमहं प्रथमः पिबेय-
मित्येवाकामयन्त, ते संपादयन्तोऽब्रुवन् हन्ताऽऽजिमयाम स यो न उज्जे-
ष्यति स प्रथमः सोमस्य पास्यतीति, तथेति त आजिमयुस्तेषामाजि
यतामभिसृष्टानां वायुमुखं प्रथमः प्रत्यपद्यतायेन्द्रोऽथ मित्रावरुणावथा-
श्विनौ ॥ इति ।

पुरा कदाचिद्देवाः सोमस्याग्रपेये प्रथमपाने निमित्तभूते सति न समपादयन् संपादनं
संपत्तिं न प्राप्ताः । किंत्वहमेव प्रथमः पिबेयमिति सर्वेऽप्यकामयन्त सर्वे समयबन्धपुरःसर-
माजिं धावनावधिं कंचिद्दृक्षं पाषाणमन्यद्वा किंचिदयामप्राप्नवाम । स यो यः कश्चिदपि
नोऽस्माकं मध्य उज्जेष्यति तस्मिन् धावन उत्कर्षेण जयं प्राप्स्यति स एक एव प्रथमो
भूत्वा सोमस्य सोमं पास्यति । ते देवास्तथेत्यङ्गीकृत्याऽऽजिं धावनमर्यादामयुः प्राप्तवन्तः ।
आजिं यतां प्राप्नुवतामभिसृष्टानाममितः प्रवृत्तानां तेषां मध्ये वायुः प्रथमो भूत्वा मुख-
मवधेः संमुखं तं प्रत्यपद्यत । वायोः पृष्ठत इन्द्रः, तस्य पृष्ठतो मित्रावरुणौ, तयोः पृष्ठ-
तोऽश्विनावेवं क्रमेण सर्वे धावनं प्रारब्धवन्तः ॥

१. न समपादयन् न समपद्यन्त तद्विषये सम्प्रतिपत्तिमन्तो नामवन् । सम्प्रतिपत्तिरेव
सम्पत्तिः स्वार्थिको णिच् । यद्वा, सामर्थ्यादात्मानमिति गम्यते । आत्मानं सम्प्रति-
पन्नं नाकुर्वन्त—इति भट्टभास्करः । 'सम्पदेरनुज्ञान—इत्यर्थल्लङ्'—इति
षड्गुरुशिष्यः ।

२. (i) 'सम्प्रतिपत्तिकामा अब्रुवन् हेतो शतृप्रत्ययः'—इति भट्टभास्करः । (ii) 'हन्ते-
त्यभिमुखीकरणे'—इति षड्गुरुशिष्यः । 'हन्तेत्यात्मगतम्'—इति गोविन्दस्वामी ।

[देवता-द्वन्द्व के लिए ग्रह]

ii. २५ [ix. १] किसी समय की बात है कि सोम राजा के अग्र-पान में देवता एक-मत नहीं हुए। सभी ने यही कामना की कि 'मैं पहले पीऊँ, मैं पहले पीऊँ।' उन्होंने आपस में समझौता करके कहा—'हम लोग बाजी लगाकर दौड़ें कि जो जीत जायगा वही पहले सोम-पान करेगा।' उन्होंने कहा—'ऐसा ही हो।' तब वे दौड़ में दौड़े। दौड़ में जितने दौड़े थे उनमें वायु पहले नियत स्थान पर पहुँचे, उसके बाद इन्द्र, उसके बाद मित्रावरुण और उसके बाद अश्विन-द्वय पहुँचे।

तस्मिन् धावने वायोरिन्द्रस्य च परस्परं संवादं दर्शयति—

सोऽवेदिन्द्रो वायुमुद्वै जयतीति तमनु परापतत् सह नावथोज्जयावेति स नेत्यन्नवीदहमेवोज्जेष्यामीति तृतीयं मेऽथोज्जयावेति नेति हैवान्नवीदहमेवोज्जेष्यामीति तुरीयं मेऽथोज्जयावेति, तथेति तं तुरीयेऽत्याजंत, तत्तुरीय-भागिन्द्रोऽभवत् त्रिभागवायुः ॥ इति ।

अयं वायुस्तर्पणं जयत्येवेति स इन्द्रोऽवेत्स्वमनसि ज्ञातवाञ्ज्ञात्वा च तं वायुमनु पृष्ठतः परापतत् सहसैवाधावात्। आगत्य चेदमुक्तवाच् हे वायो नावावयोरुभयोः सह सोमपानमस्तु त्वार्धं ममार्धम्। अथ तस्मात्कारणादावामुभौ सहैवोत्कर्षेण जयं प्राप्न-वावेति। स वायुर्नेति निराकृत्याहमेक एवोज्जेष्यामीत्यन्नवीत्। ततः स इन्द्र एवमुवाच ममार्धं मा भूत्, किं तु तृतीयं त्रिषु भागेषु भागोऽस्तु तव द्वौ भागौ। अथैवं सति सहैवाऽऽ-वामुज्जयावेति। पुनरपि नेत्येव निराकृत्य स वायुरहमेवोज्जेष्यामीत्यन्नवीत्। ततः स इन्द्रः पुनरप्युवाच तृतीयो मा भूत्, किं तु मे तुरीयमस्तु चतुर्थभागोऽस्तु, तव त्रयो भागा। अथैवं सत्यावामुभावुज्जयावेति। ततो वायुरङ्गीकृत्य तमिन्द्रं तुरीये चतुर्थभागोऽत्याजन्ता-तिशयेन स्थापितवान् तस्मात् कारणादिन्द्रश्चतुर्थांशभागभूत्। वायुरंशत्रयभागवान् ॥

इन्द्र यह सोचकर कि 'मैं वायु से आगे पहुँचूँ' [ऐसा दौड़े कि] वायु के पास ही गिर पड़े। तब इन्द्र ने कहा—'क्योंकि हम दोनों जीते हैं अतः हम दोनों साथ-साथ [आधा-आधा करके सोम-]पान करें।' उस [वायु] ने कहा—'नहीं, मैं ही जीता हूँ।' इन्द्र ने कहा—[अच्छा आधा न हो तो] तृतीय भाग मुझे मिले, क्योंकि हम दोनों जीते हैं। वायु ने पुनः कहा—'नहीं, मैं ही जीता हूँ।' तब इन्द्र ने कहा—'चौथाई-भाग मुझे मिले, क्योंकि हम दोनों जीते हैं।' वायु ने कहा—'ठीक है', और उसको चौथाई भाग देना स्वीकार कर लिया। इसीलिए इन्द्र चौथाई भाग के भागीदार हुए और वायु तीन भाग के।

१. 'अतिसृष्टवान्। यद्वा, स्वात्मानमतिक्रम्य स्वामित्वेनेन्द्रमार्जितवान् स्वीकृतवान्'—इति मट्टभास्करः। 'अति सुष्ठु। अर्जताभ्युपगतवान्'—इति षड्गुरुशिष्यः।

अथ विजयक्रमेण सोमपानक्रमं दर्शयति—

तौ सहैवेन्द्रवायू उदजयतां सह मित्रावरुणौ सहाश्विनौ, त एवामेते यथो-
ज्जितं भक्षा इन्द्रवाय्वोः प्रथमोऽथ मित्रावरुणयोरथाश्विनोः ॥ इति ।

इन्द्रवायू उभौ सहैवोदजयतां धावतामवधिदेशं प्राप्नुताम् । तयोः पृष्ठतो मित्रा-
वरुणौ परस्परं सह प्राप्नुतः । तयोः पृष्ठतोऽश्विनौ सह प्राप्नुतः । एषां देवानां यथो-
ज्जितं तत्तज्जयमनतिक्रम्य त एते भक्षाः सोमपानरूपा अमवन्निन्द्रवाय्वोः प्रथमं सोमपानं
ततो मित्रावरुणयोः सोमपानं ततोऽश्विनोः सोमपानमित्येवं द्विदेवत्यग्रहाणां क्रमो
व्यवस्थितः ॥

इस प्रकार इन्द्र और वायु दोनों ही जीते, उसके बाद मित्रावरुण साथ-साथ, और
इसके बाद अश्विन-द्वय एक साथ उस पूर्व नियुक्त अवधि को प्राप्त हुए । अतः इन देवों में
जो जिस क्रम से पहुँचे उसी, क्रम से सोमपान के वे अधिकारी हुए । इन्द्र और वायु
प्रथम सोमपान के अधिकारी हुए उसके बाद मित्र और वरुण, उसके बाद अश्विन-द्वय ।

इदानीमैन्द्रवायवग्रहं विधत्ते—

स एष इन्द्रतुरीयो ग्रहो गृह्यते यदैन्द्रवायवः ॥ इति ।

योऽयमिन्द्रवायुदेवताको ग्रहः स एष इन्द्रतुरीय इन्द्रस्य तुरीयभागो यस्मिन् ग्रहे
सोऽयमिन्द्रतुरीयः, तादृशं ग्रहं गृह्णीयात् ॥

जो ऐन्द्रवायव-ग्रह [= इन्द्र और वायु का घड़ा] है, वह इस इन्द्र का चौथाई भाग
है, जिसको वे ग्रहण करते हैं ।

उक्त भागविशेषं मन्त्रसंवादेन द्रढयति—

तदेतदृषिः पश्यन्नभ्यनूवाच 'नियुत्वां इन्द्रसारथिः' इति ॥ इति ।

तदेतच्चतुर्थभागत्वं दिव्यदृष्ट्या पश्यन् कश्चिन्मन्त्रात्मक^१ ऋषिस्तेन मन्त्रेणाम्यनूवाच
साकल्येन तदुक्तवान् । नियुत्वानित्यादिको मन्त्रः^२ । नियुत्वच्छब्दो वायुसंबन्धिनो
मन्त्राणां वाचकः । 'अथ वायुं नियुतः सश्वतस्वाः' इत्यादिमन्त्रेष्वभिधानात्^३ । नियुतो
यस्य वायोः सन्ति सोऽयं 'नियुत्वात्'^४ इन्द्रः सारथिर्यस्य वायोः सोऽयमिन्द्रसारथिः ।
अथ सारथित्वाभिधानाद् इन्द्रस्य चतुर्थभागप्राप्तिर्दिशता ॥

१. 'तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते, तस्मात् सकृदि-
न्द्राय मध्यतो गृह्यते द्विर्वायवे'—इति तै० सं० ६.४.७ । 'चतुर्थभागे ग्रहे त्वाद्यौ
भागी द्वौ वायुरग्रहीत् । तृतीयमिन्द्रश्चतुर्थं वायुस्तु पुनरग्रहीत्'—इति षड्गुरुशिष्यः ।

२. इह कर्तृकरणयोरेकत्वमुपगतं सागणस्येत्यालोच्यम् । ३. ऋ० ४.४६.२ ।

४. ऋ० ७.९०.३ ।

५. 'नियुतो वायोः'—इति निष० १.१५.१० ।

उस इस [चतुर्थांश] को ऋषि [वामदेव] ने दिव्यदृष्टि से देखते हुए 'नियुत्वां इन्द्र सारथिः' 'वायु और उसका सारथि इन्द्र'—आदि मन्त्र के द्वारा सब कुछ कह दिया है।

उक्तमर्थं लोकव्यवहारेण ब्रूयति—

तस्माद्धायेतर्हि भरताः सत्त्वनां विंत्तिं प्रयन्ति तुरीये हैव संग्रहीतारो वदन्तेऽमुनैवानूकाशेन यदद इन्द्रः सारथिरिव भूत्वोदजयत् ॥ २५ ॥ इति ।

यस्मात् सारथिरूपस्येन्द्रस्य चतुर्थभागः पूर्वं प्रतः, तस्माद् तत एव कारणादेतर्ह्यपीदानीमपि भरता^१ भरः सङ्ग्रामस्तं तन्वन्ति विस्तारयन्तीति भरता योद्धारः सत्त्वनां सारथीनां विंत्तिं वेतनां जीवितरूपां प्रयन्ति प्रकर्षेण संपादयन्ति । ते च संग्रहीतारः सारथयस्तुरीये हैव युद्धलब्धस्य द्रव्यस्य चतुर्थभाग एव वदन्तेऽस्माकमेतावदुचितमिति कथयन्ति । तदौचित्ये युक्तिमाह—अमुनैव पूर्वोक्तनैवानूकाशेन दृष्टान्तेन । स एव दृष्टान्तो यदद इत्यादिना स्पष्टीक्रियते । यस्मात्कारणाद् इन्द्रो वायोः सारथिरिव भूत्वाऽदश्चतुर्थांशरूपं सोमात्मकं धनम् उदजयत्, तस्माल्लोकेऽपि तथैव प्रवृत्तमित्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-
पञ्चिकायाः चतुर्थाध्याये (नवमाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥१॥ (२५) [५५]

इसीलिए आज भी [भर अर्थात् संग्राम का विस्तार करने वाले भरत =] योद्धा सारथियों को जब धन देते हैं तो इसी दृष्टान्त को देते हुए वे युद्ध में प्राप्त धन के चौथाई भाग के लिए ही कहते हैं अर्थात् चौथाई भाग हमारा है क्योंकि इन्द्र ने वायु का सारथि बनकर ही विजय प्राप्त की थी ।

॥ इस प्रकार नवम अध्याय में प्रथम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

अथेन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनाख्यान् द्विदेवत्यग्रहान् प्राणरूपत्वेन प्रशंसति—
ते वा एते प्राणा एव यद्विदेवत्याः^२ ॥ इति ।

१. 'भरता युद्धार्थिनः सत्त्वनां सारथीनां विंत्तिं वेतनां भृतिं प्रयन्ति प्रयच्छन्ति तुरीये च मागे संग्रहीतारः संग्रहीतृन् वदन्ते भरताः । संग्रहीतार इति द्वितीयार्थे प्रथमा । यद्वा, भरता इति ऋत्विङ्नाम । भरता भृता भृत्याः, सत्त्वनां सत्त्वतां, सत्त्वन्तो दाक्षिणात्याः 'ये के च सत्त्वताम्' (ऐ० ब्रा० ३.८.३) इति लिङ्गात् । विंत्तिं भृतिं प्रयन्ति । ते च भृतिं प्रयन्तः संग्रहीतारो भृत्याः तुरीये चतुर्थे मागे प्रतीयमाने संवदन्ते । तथा चाहुः—कर्मकरा हि कर्म कुर्वाणाः पादिकमर्थं लभन्ते । इति, इति गोविन्दस्वामी । किन्तु कीधमहोदयेन संज्ञाशब्दरूपेण व्याख्यातम्; (द्र० शत० १३.५.४.२१) ।

२. द्र० 'प्राणा वा एते यद्विदेवत्याः'—इति तै० सं० ६.४.९ ।

ii. २६ [ix. २] जो देवता-द्वन्द्व के ग्रह हैं वे ये ग्रह प्राण ही हैं ।

तेषां त्रयाणां प्राणरूपत्वं विमज्य दर्शयति—

वाक् च प्राणश्चैन्द्रवायवश्चक्षुश्च मनश्च मैत्रावरुणः श्रोत्रं चाऽऽत्मा चाऽऽग्निः ॥ इति ।

उच्छ्वासादिवृत्तिभेदवर्ती वायुः प्राणः । वागादीनीन्द्रियाणि । तेषां प्राणरूपत्वाभावेऽपि प्राणाधीनवृत्तिलामत्वेन पूर्वत्र प्राणा इति निर्देशः कृतः^१ । इममर्थं वाजसनेयिन आमनन्ति—‘त एतस्यैव सर्वं रूपमभवत्स्तस्मादेत एतेनाऽऽख्यायन्ते प्राणाः’^२ इति ॥

वाक् [इन्द्रिय] और प्राण [उच्छ्वास आदि] ऐन्द्रवायव-ग्रहस्वरूप हैं, चक्षु और मन [इन्द्रिय] मैत्रावरुण-ग्रहस्वरूप हैं, श्रोत्र और जीवात्मा दोनों आग्नि-ग्रहस्वरूप हैं ।

तत्र वायुरूपे त्वमुख्यः प्राणो वाक्वेत्येतद् उभयमैन्द्रवायवग्रहस्वरूपं, चक्षुर्मनश्चातीन्द्रियद्वयं मैत्रावरुणग्रहस्वरूपं, श्रोत्रं जीवात्मा चेत्युभयमाग्निग्रहस्वरूपं^३ वक्ष्यमाणयाज्यानुवाक्योपयोगित्वेन प्राणरूपतया प्रशस्यैन्द्रवायवग्रहस्य याज्यानुवाक्ये विधातुं पूर्वपक्षमाह—

तस्य हैतस्यैन्द्रवायवस्याप्येकेऽनुष्टुभौ पुरोनुवाक्ये कुर्वन्ति गायत्री याज्ये ॥ इति ।

योऽयमैन्द्रवायवग्रहः पूर्वमुक्तस्तस्यैकं ह याज्ञिका अनुष्टुप्छन्दस्के ऋचौ पुरोनुवाक्ये कृत्वा गायत्रीछन्दस्के ऋचौ याज्ये इति कुर्वन्ति । अपिशब्दोऽनर्थकः । यदाऽपि कुर्वन्तीत्येवं पूर्वपक्षानुवादार्थो वा ॥

उस पूर्वोक्त ऐन्द्रवायव ग्रह का कुछ [याज्ञिक] अनुष्टुप् छन्दस्क दो ऋचाओं में पुरोनुवाक्या करके गायत्री-छन्दस्क दो ऋचाओं में याज्या करते हैं ।

तेषां पूर्वपक्षिणामभिप्रायं दर्शयति—

वाक् च वा एष प्राणश्च ग्रहो यदैन्द्रवायवस्तदपि च्छन्दोभ्यां यथायथं कल्पस्येते^४ इति ॥ इति ।

१. ‘प्राणशब्दः प्राणाप्राणेषु लक्षणया छत्रिणो गच्छन्तीतिवत्’—इति गोविन्दस्वामी । ‘प्राणप्रवृत्तिभेदात्मकचक्षुरादिरूपत्वात्, चक्षुरादिस्थितिहेतुत्वाद् वा’—इति मट्टभास्करः ।

२. शत० ब्रा० १४.४.३.३२ । ‘पञ्चधा विहितो वा अयं, शीघ्रं प्राणो मनो वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रम्’—इत्यादि च शत० ब्रा० ९.२.२.५; १.५.२.५; ३.१.३.१९-२१; ५.२.४.१०; ११.७.१.७; १३.१.७.२ ।

३. तु० तै० सं० ६.४.९ । ‘वचनप्राणनेहेतु इन्द्रवायु चिद्वरूपत्वात् प्रेरयितृत्वाच्च । दर्शनमननेहेतु मित्रावरुणी प्रकाशकत्वाज्जीवयितृत्वाच्च श्रवणशरीरहेतु अग्निनी आरोग्यहेतुत्वात्’—इति मट्टभास्करः । ४. ‘कल्पस्येते’ इति वा पाठः ।

योऽयमैन्द्रवायवग्रहः स एष प्राणात्मकः तत्रेन्द्रो वाचो व्याकरणरूपायाः कर्ता 'तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोदिति' श्रुत्यन्तराद्^१ अत इन्द्रद्वारा वाग्रूपत्वम् । 'यः प्राणः स वायुः' इति श्रुत्यन्तरात्^२ प्राणरूपत्वम् । तावुमावपि यथोक्ताभ्यामनुष्टुब्गायत्री-छन्दोभ्यां यथायथं स्वस्वसंबन्धमनतिक्रम्य कल्प्येते कल्पितौ भविष्यतः^३ । 'वाग्वा अनुष्टुप्' इति श्रुत्यन्तराद्^४ अनुष्टुप्छन्दसो वाग्रूपत्वम् । 'प्राणो वा गायत्रीति' श्रुत्यन्तराद् गायत्र्याः प्राणरूपत्वम् । अत्र मन्त्रविशेषाः शास्त्रान्तरे द्रष्टव्याः ।^५ सोऽयं पूर्वपक्षिणामभिप्रायः ॥

[वे कहते हैं कि]—जो यह ऐन्द्रवायव ग्रह है वह प्राणरूप है और [उसमें इन्द्र व्याकरण के कर्ता होने से] वाणी रूप हैं । इस प्रकार वे दोनों यथाक्रम छन्दों के साथ साम्यत्व को प्राप्त होंगे ।

पूर्वपक्षनिराकरणपूर्वकसिद्धात्तं दर्शयति—

तत्तन्नाऽऽदृत्यं व्यृद्धं वा एतद् यज्ञे क्रियते यत्र पुरोनुवाक्या ज्यायसी याज्यायै, यत्र वै याज्या ज्यायसी तत्समृद्धमथो यत्र समे यस्यो तत्कामाय तथा कुर्यात् प्राणस्य च वाचश्चात्रैव तदुपाप्तम् ॥ इति ।

तत्पूर्वपक्षमतं नाऽऽदरणीयम् । यत्र हेतुरुच्यते—यस्मिन् कर्मणि याज्यायाः सका-
शात् पुरोनुवाक्याऽक्षरैरभ्यधिका तत्कर्म व्यृद्धं समृद्धिरहितम् । पूर्वपक्षिणश्चात्र न्यूनां
याज्यां पुरोनुवाक्यामधिकां कुर्वन्ति । तस्मादेतन्मतमयुक्तम् । यत्र वै यस्मिस्तु कर्मणि
पुरोनुवाक्यायाः सकाशादभ्यधिका याज्या भवति तत्कर्म समृद्धम् । अपि च यत्र कर्मणि
• याज्यानुवाक्ये समे भवतः, तदपि कर्म समृद्धम् । साम्यपक्षेऽन्योऽपि गुणोऽस्ति । तत्कथमिति,
तदुच्यते—प्राणस्य च वाचश्च प्राणवाचोर्मध्ये यस्य यस्य वस्तुनः कामायापेक्षितफल-
सिद्धये तत्तथा कुर्यात् तेन पूर्वोक्तप्रकारेणानुष्टुब्गायत्रीजन्यमनुष्ठानं पूर्वपक्षो कुर्वीत तत्सर्वं
विफलम् । तत्रैव याज्यानुवाक्ययोः साम्यानुष्ठान एवोपासं शीघ्रं प्राप्तं भवति । तस्मात्
साम्यपक्ष एवाऽऽदरणीय इत्यर्थः ॥

किन्तु यह मत आदरणीय नहीं है क्योंकि जिस कर्म में याज्या से पुरोनुवाक्या [अक्षरों में] अधिक होती है वह कर्म समृद्धिरहित होता है । जिस कर्म में पुरोनुवाक्या

१. तै० सं० ६.४.७.४ । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्—इति संहितापाठः ।
१.४.४ भाष्ये हास्य व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।
२. 'तदपि तावपि वाक्प्राणी तदीयाभ्यां छन्दोभ्यां परिगृहीताभ्यां यथायथं यथास्व कल्प्येते क्लृप्तौ भविष्यतः'—इति भट्टभास्करः ।
३. यो वै प्राणः स वातः.....अयं वै.....प्राणो योऽयं पवते'—इति शत० ब्रा० ५.२.४.९ ।
४. ऐ० ब्रा० ३.२.४ ।
५. आ वायो भूष धुचिपाः'—इत्यादयः तै० सं० १.४.४ ।

से याज्या अधिक होती है वह कर्म समृद्धि वाला होता है; और जिस कर्म में याज्या व पुरोनुवाक्या [अक्षरों में] बराबर हों [तो वह भी समृद्धि युक्त होता है] प्राण और वाणी के मध्य जो उसकी कामना होती है वह इसी [याज्यानुवाक्या के साम्यानुष्ठान] में शीघ्र प्राप्त होती है ।

साम्यपक्षे पूर्वपक्ष्यमिमेतं प्रयोजनं कथं सिध्येदित्याशङ्क्याऽऽह—

वायव्या पूर्वा पुरोनुवाक्यैन्द्रवायव्युत्तरैवं, याज्ययोः, सा या वायव्या तथा प्राणं कल्पयति, वायुर्हि प्राणोऽथ यैन्द्रवायवी तस्यै यदैन्द्रं पदं तेन वाचं कल्पयति, वाग्धैन्द्रचुपो तं काममाप्नोति यः प्राणे च वाचि च न यज्ञे विषमं करोति ॥ २६ ॥ इति ।

द्वयोः पुरोनुवाक्ययोर्मध्ये या पूर्वा पुरोनुवाक्या सा 'वायव्या' वायुदेवताका 'वायवा याहि दर्शत' ^१ इत्यस्यामृचि वायोः श्रवणात् । या तूत्तरा पुरोनुवाक्या सेयमैन्द्रवायवी 'इन्द्रवायू इमे सुता' ^२ इत्यस्यामृचीन्द्रवायोः श्रवणात् । एवं याज्ययोरपि द्रष्टव्यम् । उभयोर्याज्ययोर्मध्ये या पूर्वा सा वायव्या । 'अग्रं पिवा मधूनाम्' ^३ इत्यस्यामृचि सुतं वायो द्विविष्टिष्विति वायोः श्रवणात् । योत्तरा याज्या सेन्द्रवायवी । 'शतेना नो अमिष्टिमिः' ^४ इत्यस्यामृचि नियुत्वां इन्द्रसारथिरितीन्द्रः श्रूयते वायो सुतस्येति वायुरपि श्रूयते । तस्माद् इयमैन्द्रवायवी । एवं सति या वायव्या पुरोनुवाक्या याज्या च तथा प्राणः कल्पितः स्वव्यापारसमर्थो भवति 'यः प्राणः स वायुः' इति श्रुत्यन्तरेण वायुप्राणयोरेकत्वस्य पूर्वपक्षिणाऽप्यङ्गीकर्तव्यत्वात् । अथ यैन्द्रवायवी पुरोनुवाक्या या याज्या वा तस्यै तस्यामुभयविधायां यदैन्द्रमिन्द्रसंबन्धिपदं विद्यते तेन पदेन वाचं कल्पयति समर्था करोति । हि यस्मात् कारणाद् वागैन्द्रीन्द्रस्य ^५ व्याकरणकर्तृत्वात् । तस्माद् वाचा-सामर्थ्यं भवति । एवमनुतिष्ठन् पुरुषो वाक्प्राणयोर्यः कामोऽस्ति तं प्राप्नोति यज्ञे च च्छन्दःसाम्यं विषममनुष्ठानं न करोति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयपञ्चिकायाः चतुर्थाध्याये (नवमाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥२॥ (२६) [५६]

[दो में से] पहली पुरोनुवाक्या वायुदेवताक होनी चाहिए और दूसरी इन्द्र और वायु-देवताक । इसी प्रकार दो याज्या भी होनी चाहिए । इस प्रकार वह जो वायु-देवताक

१. ऋ० १.२.१ । २. ऋ० १.२.४ । ३. ऋ० ४.४६.१ । ४. ऋ० ४.४६.२ ।

५. पुरासोद् ऐन्द्रं व्याकरणमीति प्रवादाश्रितमेतदुक्तम् । वस्तुतः 'इन्द्रश्चन्द्रः'—इति वोपदेवीय—कविकल्पद्रुममुखबन्धादौ लिखित्वादिन्द्राचार्यस्य कस्यचिच्छाब्दिकत्वमात्रं प्रतीयते, न तु व्याकरणप्रणेतृत्वम्, तथात्वेऽपि नैवैतरेयब्राह्मणपूर्वजत्वं तस्य सम्भाव्यते ।

[पुरोनुवाक्या और याज्या] है उससे प्राण को अपने व्यापार में समर्थ बनाता है क्योंकि वायु ही प्राण है और जो इन्द्र-वायु देवताक [पुरोनुवाक्या या याज्या] है उसमें जो 'इन्द्र' पद है उससे वाणी को समर्थ बनाता है क्योंकि वाक् [=व्याकरण] के कर्ता इन्द्र हैं । इस प्रकार प्राण और वाणी में जो कामना होती है उसको वह प्राप्त करता है और यज्ञ में विषय-अनुष्ठान भी नहीं करता है [अर्थात् छन्दः साम्य भी बना रहता है] ।

॥ इस प्रकार नवम अध्याय में द्वितीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः

अथ द्विदेवत्यानामैन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनग्रहाणां त्रयाणां ग्रहणहोमयोः पात्रवैषम्यं विधत्ते—

प्राणा वै द्विदेवत्या एकपात्रा गृह्यन्ते, तस्मात् प्राणा एकनामानो द्विपात्रा हूयन्ते तस्मात् प्राणा द्वन्द्वम् ॥ इति ।

द्वे देवते युग्मरूपे येषां ग्रहाणां ते द्विदेवत्याः । इन्द्रश्च वायुश्चेत्येकं युग्मं, मित्रश्च वरुणश्चेति द्वितीयं युग्मं, यावश्चिनी तौ तृतीयं युग्मम् । त एते द्विदेवत्यग्रहाः प्राणा वै, इन्द्रियरूपा एव, 'वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुणः श्रोत्रमाश्विनः'^१ इति श्रुत्यन्तरात् । ते च ग्रहा एकपात्रा ग्रहीतव्या इन्द्रवाय्वोरेकस्मिन् पात्रे ग्रहणं मित्रावरुणयोरेकस्मिन्नाश्विनो-रेकस्मिन्निति । यस्मात् प्राणरूपाणां ग्रहाणामेकपात्रत्वं तस्माद् वाक्चक्षुःश्रोत्ररूपाः प्राणा एकनामानः प्राणा इत्येवमेतेषां नाम । ते च ग्रहा होमकाले द्विपात्रा होतव्यास्तत्तद्ग्रहण-पात्रेणाध्वर्युर्जुहोति प्रतिप्रस्थाता पात्रान्तरेण जुहोतीति । यस्माद्धोमकाले पात्रद्वयं तस्मा-च्चक्षुरादयः प्राणाः स्वस्वगोलकेषु द्वन्द्वं द्वौ द्वौ भूत्वा वर्तन्ते । अयमर्थः श्रुत्यन्तरेण प्रश्नो-त्तराभ्यामाम्नातः—'ग्रहावादिनो वदन्ति, कस्मात् सत्यादेकपात्रा द्विदेवत्या गृह्यन्ते द्विपात्रा हूयन्त इति, यदेकपात्रा गृह्यन्ते तस्मादेकोऽन्तरतः प्राणो द्विपात्रा हूयन्ते तस्मा द्वौद्वौ बहिष्ठात् प्राणाः'^२ इति । होमकाले द्विपात्रत्वम् आपस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—'हविर्धानं गच्छन् संप्रेष्यति वायव इन्द्रवायुभ्यामनुब्रूहीत्युपयाम गृहीतोऽसि वाऽक्षसदसीत्यादित्य-पात्रेण प्रतिप्रस्थाता द्रोणकण्ठादेन्द्रवायवस्य प्रतिनिग्राह्यं गृहीत्वा न सादयत्यैन्द्रवायव-मादायाध्वर्युर्द्रोणकलशाच्च परिप्लवया राजानमुभौ निष्क्रम्य दक्षिणतोऽवस्थाय दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहृत्याध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा इति परिप्लवयाऽऽधारमाधारयत्याश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति वायव इन्द्रवायुभ्यां प्रेष्य वपट्कृते जुहोत्येवमुत्तराभ्यां ग्रहाभ्यां प्रचरते'^३ इति ॥

१. द्र० इतः परम्, ३२५ पृ० सा० भा० ।

२. तै० सं० ६.४.९.३ ।

३. आप० श्रौ० १२.२०.१८-२४ । 'जुहोति । पुनर्वपट्कृते जुहुतः'—इत्येव पाठो मौलिकः ।

ii. २७ [ix. ३] देवता-द्वन्द्व के ग्रह प्राण [= इन्द्रियस्वरूप] हैं और [वे ग्रह एक देव-युग्म के लिए] एक पात्र में ग्रहण किये जाते हैं [अर्थात् इन्द्र-वायु को एक पात्र में, मित्रावरुण को एक में और अश्विनो को एक में] । क्योंकि प्राणरूप ग्रहों का एक पात्रत्व है] इसीलिए [वाक्, चक्षु और श्रोत्र रूप] प्राण एक नाम वाले हैं । [अध्वर्यु और प्रति-प्रस्थाता] दो पात्रों से आहुति देते हैं [क्योंकि होम के समय दो पात्रों से आहुति देते हैं] अतः [चक्षु आदि] प्राण दो-दो के द्वन्द्व होकर अवस्थित हैं ।

अथ होतुर्ग्रहशेषभक्षप्रतिग्रहमन्त्रं विधत्ते—

येनैवाध्वर्युर्यजुषा प्रयच्छति तेन होता प्रतिगृह्णाति ॥ इति ।

अध्वर्योः प्रदानमन्त्र आपस्तम्बेन दर्शितः—‘ग्रहमध्वर्युरादाय क्षिप्रं’ होतारमनुद्गुय मयि वसुः पुरो वसुरिति ग्रहं, होत्रे प्रयच्छयेतेनैव होता प्रतिगृह्ण दक्षिण ऊरावासाद्य हस्ताभ्यां निगृह्णाऽस्ते’^१ इति ॥

जिस यजुष मन्त्र से [ग्रह-शेष] अध्वर्यु देता है; उसी [मन्त्र] से होता ग्रहण करता है ।

अथ होतुः समन्त्रकं भक्षणं विधत्ते—

एष वसुः पुरुवसुरिह वसुः पुरुवसुर्मयि वसुः पुरुवसुर्वाक्पा वाचं मे पाही-
त्यैन्द्रवायवं भक्षयतीति ॥ इति ।

एष ऐन्द्रवायवग्रहो वसुनिवासहेतुः पुरुवसुः प्रभूतनिवासहेतुः । कस्मिँल्लोके निवास-हेतुरित्याकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थमिह वसुरित्यादिकमुच्यते । अस्मिन्नेव मनुष्यलोके निवासं करोति । तत्रापि प्रभूतनिवासं करोति । कस्मिन् पुरुषे ग्रहस्य निवास इत्याकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं मयि वसुरित्यादिकमुच्यते । मयि होतरि निवसति । तदाऽपि प्रभूतनिवासं करोति । स तादृशो ग्रहो वाक्पा वाचं पालयति । हे ग्रह मे वाचं पालयेत्यनेन मन्त्रेणैन्द्र-वायवशेषं भक्षयेत् ॥

यह [ऐन्द्रवायव ग्रह] निवास हेतु है । प्रभूत निवास का हेतु है । इसी मनुष्यलोक में यह निवास करता है । वहाँ भी प्रभूत निवास करता है । भूक्ष होता मैं निवास करता है । वहाँ भी प्रभूत निवास करता है । उस प्रकार के ‘वाणी की रक्षा करने वाले हे ग्रह ! मेरी वाणी की रक्षा करो’ इस मन्त्र से ऐन्द्रवायव [ग्रह-शेष] का भक्षण करता है ।

तस्य मन्त्रस्यावशिष्टभागं पठति—

उपहृता वाक्सह प्राणेनोप मां वाक्सह प्राणेन ह्ययतामुपहृता ऋषयो दैव्या-
सस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा उप सामृषयो दैव्यासो ह्ययन्तां तनूपावानस्त-
न्वस्तपोजा इति ॥ इति ।

प्राणेन सह वाग्देवता मयोपहृताऽनुज्ञाता; तस्मात् प्राणसहिता सा वाग्देवता मामुपह्वयतामनुजानातु तथर्षय उपहृता मयाऽनुज्ञाताः । कीदृशा ऋषयो, दैव्यासो देवेषु सर्वास्तनूपावानोऽस्मच्छरीरपालकास्तन्वः शरीरस्यास्मदीयस्य संबन्धिन इति शेषः । तपोजाः पूर्वजन्मानुष्ठितात् तपसो जाताः । यस्माद् इदृशा ऋषयो मयाऽनुज्ञाताः, तस्मात् तेऽपि यथोक्तविशेषणा मामुपह्वयन्तामनुजानन्तु इत्येष मन्त्रशेषः ॥

बाणी प्राण के साथ मेरे द्वारा आहूत हुई । अतः प्राण के साथ वह बाणी मुझे बुलाए अर्थात् अनुज्ञा करे । दिव्य हमारे शरीर के पालक और पूर्वजन्मानुष्ठित तप से उत्पन्न शरीर वाले ऋषि मेरे द्वारा आहूत हुए । [क्योंकि इस प्रकार के ऋषि मेरे द्वारा अनुज्ञात हुए] अतः दिव्य ऋषि जो हमारे शरीर के पालक और तप से उत्पन्न शरीर वाले हैं मुझे बुलाएँ ।

अस्य शेषस्य ता.पर्यं दर्शयति—

प्राणा वा ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजास्तानेव तदुपह्वयते इति ।

यथोक्तविशेषणविशिष्टा ऋषयः प्राणस्वरूपा एव । तस्मात् तेन मन्त्रशेषपाठेन तानेव प्राणान् अनुजानाति ॥

दिव्य, हमारे शरीर के पालक और तप से उत्पन्न शरीर वाले ऋषि प्राण [स्वरूप] हैं । अतः उस [मन्त्र भाग] के पाठ द्वारा वह उन्हीं [प्राणों] को बुलाता है ।

मैत्रावरुणग्रहस्य समन्त्रकं शेषभक्षणं मन्त्रशेषव्याख्यानं च दर्शयति—

एष वसुविदद्वसुरिह वसुविदद्वसुर्भयि वसुविदद्वसुश्चक्षुष्पाश्चक्षुर्मे पाहीति मैत्रावरुणं भक्षयत्युपहृतं चक्षुः सह मनसोप मां चक्षुः सह मनसा ह्वयतामुपहृता ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा उप मामृषयो दैव्यासो ह्वयन्तां तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इति, प्राणा वा ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजास्तानेव तदुपह्वयते ॥ इति ।

एष मैत्रावरुणग्रहो विदद्वसुर्ज्ञानपूर्वकनिवासहेतुः । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥

यह [मैत्रावरुण ग्रह] निवास हेतु है, ज्ञानपूर्वक निवास हेतु है । इसी मृत्युलोक में यह निवास करता है । वहाँ भी ज्ञानपूर्वक निवास करता है । मुझ होता में निवास करता है । वहाँ भी ज्ञानपूर्वक निवास करता है । 'चक्षु की रक्षा करने वाले हे ग्रह ! मेरे चक्षुओं की रक्षा करो'—इस मन्त्र से मैत्रावरुण [ग्रह-शेष] का भक्षण करता है । चक्षु मन के साथ मेरे द्वारा आहूत हुआ । अतः मन के साथ चक्षु मुझे बुलाए । दिव्य, हमारे शरीर के पालक और पूर्वजन्मानुष्ठित तप से उत्पन्न शरीर वाले ऋषि मेरे द्वारा आहूत हुए । [क्योंकि इस प्रकार के ऋषि मेरे द्वारा अनुज्ञात हुए] अतः दिव्य ऋषि जो हमारे शरीर के पालक और तप से उत्पन्न शरीर वाले हैं मुझे बुलाएँ । दिव्य, हमारे शरीर के

पालक और तप से उत्पन्न शरीर वाले ऋषि प्राण [स्वरूप] हैं । अतः उस [मन्त्र भाग] के पाठ द्वारा वह उन्हीं [प्राणों] को बुलाता है ।

आश्विनग्रहशेषस्य समन्त्रकं भक्षणं मन्त्रशेषव्याख्यानं च दर्शयति—

एष वसुः संयद्वसुरिह वसुः संयद्वसुर्मयि वसुः संयद्वसुः श्रोत्रपाः श्रोत्रं मे पाहीत्याश्विनं भक्षयत्युपहृतं श्रोत्रं सहाऽऽत्मनोप मां श्रोत्रं सहाऽऽत्मना ह्वयतामुपहृता ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा उप मामृषयो दैव्यासो ह्वयन्तां तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इति प्राणा वा ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजास्तानेव तदुपह्वयते ॥ इति ।

एष आश्विनग्रहः संयद्वसुर्नियतनिवासः । अथवा वसुशब्दः सर्वत्र धनपरत्वेन व्याख्येयः । मन्त्रशेषस्य पृथक्पाठो व्याख्येयत्वप्रदर्शनार्थः ॥

यह [आश्विन-ग्रह] धन है, नियत [इकट्ठा किया हुआ] धन है । इसी लोक में यह धन है । [वहाँ भी] नियत धन है । मुझ होता में धन है । [वहाँ भी] नियत धन है । 'हे श्रोत्र के रक्षक, मेरे श्रोत्र की रक्षा करो'—इस मन्त्र से आश्विन [ग्रह-शेष] का भक्षण करता है । श्रोत्र आत्मा के साथ मेरे द्वारा आहूत हुआ । अतः आत्मा के साथ श्रोत्र मुझे बुलाए । दिव्य, हमारे शरीर के पालक और पूर्वजन्मानुष्ठित तप से उत्पन्न शरीर वाले ऋषि मेरे द्वारा आहूत हुए । [क्योंकि इस प्रकार के ऋषि मेरे द्वारा अनुज्ञात हुए] अतः दिव्य ऋषि जो हमारे शरीर के पालक और तप से उत्पन्न शरीर वाले हैं मुझे बुलाएँ । दिव्य, हमारे शरीर के पालक और तप से उत्पन्न शरीर वाले ऋषि प्राण [स्वरूप] हैं । अतः उस [मन्त्र भाग] के पाठ द्वारा वह उन्हीं [प्राणों] को बुलाता है ।

भक्षणे कंचिद् विशेषं विधत्ते—

पुरस्तात् प्रत्यञ्चमैन्द्रवायवं भक्षयति तस्मात् पुरस्तात् प्राणापानौ, पुरस्तात् प्रत्यञ्चं मैत्रावरुणं भक्षयति, तस्मात् पुरस्ताच्चक्षुषी, सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति, तस्मान्मनुष्याश्च पशवश्च सर्वतो वाचं वदन्तीं शृण्वन्ति ॥ २७ ॥ इति ।

प्राङ्मुखो होता स्वस्य पुरस्तात् सन्तमैन्द्रवायवं प्रत्यञ्चं स्ववक्त्रसमीपवर्तिनं कृत्वा भक्षयेत् । अत एव पुरुषस्य प्राणापानवायु पुरोमागे संपन्नौ । मैत्रावरुणेऽपि समानन्यायः । आश्विनं तु सर्वतः परिहारं सर्वासु दिक्षु परितो हरणं कृत्वा शिरः प्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः । यस्माच्छ्रोत्ररूपस्याऽऽश्विनस्य परितो हरणं तस्माच्छ्रोत्रेण सर्वतः शृण्वन्ति पुरतः पृष्ठतः पार्श्वयोर्वाचं वदन्तीं स्वार्थमभिदधानां वाचं शृण्वन्ति । यथा होतुरीदृशं भक्षणं तथा ध्वर्योरपि शास्त्रान्तरे श्रुतम्—'वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुणः श्रोत्रमाश्विनः पुरस्ताद्

ऐन्द्रवायवं भक्षयति तस्मात् पुरस्ताद् वाचा वदति पुरस्तान्मैत्रावरुणं तस्मात् पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सर्वतः परिहारमाश्विनं तस्मात् सर्वतः श्रोत्रेण शृणोति^१ इति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-
पञ्चिकायाः चतुर्थाध्याये (नवमाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥३॥ (२७) [५७]

पूर्वाभिमुख [होता] ग्रह के मुख को अपनी ओर करके उस ऐन्द्रवायव [ग्रह-शेष] का भक्षण करता है; क्योंकि प्राण और अपान पुरुष के सामने होते हैं। इसी प्रकार वह सामने पूर्व-मुख करके मैत्रावरुण [ग्रह-शेष] का भक्षण करता है; क्योंकि दोनों आँखें पुरुष के सामने होती हैं। वह सभी दिशाओं में घुमाकर अर्थात् शिर की प्रदक्षिणा करके आश्विन [ग्रह-शेष] का भक्षण करता है [क्योंकि श्रोत्ररूप आश्विन ग्रह को चारों ओर घुमाते हैं] इसीलिए मनुष्य और पशु दोनों ही चारों ओर से वाणी बोलते हैं और सुनते हैं।

॥ इस प्रकार नवम अध्याय के तृतीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

अथ द्विदेवत्यग्रहेषु होत्रा प्रयोक्तव्यानां मन्त्राणां मध्येऽनुच्छ्वासं विधत्ते—

प्राणा वै द्विदेवत्या, अनवानं द्विदेवत्यान्यजेत् प्राणानां संततयै प्राणानाम-
व्यवच्छेदाय ॥ इति ।

द्विदेवत्यग्रहेषु याज्यां पठ्य होता अनवानं^२ यजेन्मन्त्रमध्य उच्छ्वासमकृत्वा यजेत् । द्विदेवत्यानां प्राणरूपत्वादयं नैरन्तर्यपाठः प्राणानां संततावस्थापनाय भवति । ततस्तेषां व्यवच्छेदो न भवति । संततिरव्यवच्छेदश्चेत्येक एवार्थोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामुच्यते । इतरेषु ग्रहेषु याज्यान्ते वषट्कारेण सकृदुत्वा 'सोमस्याने वीहि' इत्यनुवषट्कारेण^३ पुनर्यजन्ति ॥

ii. २८ [ix. ४] दो देवों के ग्रह प्राण हैं इसलिए प्राणों की निरन्तरता बनाये रखने के लिए और प्राणों के क्रम को टूटने न देने के लिए दो देवों का यजन लगातार पाठ करते हुए करना चाहिये ।

अतः प्रसक्तमनुवषट्कारमन्त्रं निषेधति—

प्राणा वै द्विदेवत्याः, न द्विदेवत्यानामनुवषट्कुर्यात् ॥ इति ।

१. तै० सं० ६.४.९.४ ।

२. (i) 'याज्याया अनवानवचनं पुरोनुवाक्याप्रंषाणामप्युपलक्षणार्थम्'—इति मट्ट-
भास्करः । (ii) अनवानं नाम आदित अन्तादनुच्छ्वासः ।

३. द्र० इतः पूर्वम्, १.४.५ १३४ पृष्ठे ।

दो देवों के ग्रह प्राण हैं अतः होता दो देवों के लिए अनुवषट्कार न बोले ।

विपक्षे बाधपुरःसरं स्वपक्षं निगमयति—

यद्द्विदेवत्यानामनुवषट्कुर्यादसंस्थितान् प्राणान् संस्थापयेत्, संस्था वा एषा प्रदनुवषट्कारो य एनं तत्र ब्रूयादसंस्थितान् प्राणान् समतिष्ठपत् प्राण एनं हास्यतीति शश्वत् तथा स्यात् तस्मान्न द्विदेवत्यानामनुवषट्कुर्यात् ॥ इति ।

यदि होता द्विदेवत्येष्वनुवषट्कारमन्त्रं पठेत् तदानीम् असंस्थितान्समाप्ताननुपरतान् प्राणान् संस्थापयेद् उपरतान् कुर्यात् । योऽयमनुवषट्कार एषैव संस्था ग्रहस्य समाप्तिः । अतः ग्रहरूपाणां प्राणानामप्युपरतिः स्यात् । तत्रानुवषट्कारकाले यः कोऽप्येनं होतारं ब्रूयाच्छेत् । कथमिति, तदुच्यते—अनुपरतान् प्राणानुपरतानकरोत् तस्मादेनं होतारं प्राणः परित्यजतीति । ततोऽपराधिनो होतुरवश्यं तथा भवेत् । तस्मादेतेष्वनुवषट्कारमन्त्रं न पठेत् ॥

यदि होता दो देवों के [ग्रह के] लिए अनुवषट्कार करता है तो अनुपरत प्राणों को उपरत करता है अर्थात् निरन्तर पाठ को रोक देता है । वस्तुतः अनुवषट्कार इस [ग्रह] की समाप्ति है । अतः वहाँ [अनुवषट्कार के समय] जो कोई पुरुष इस [होता] से आकर कहे कि 'अनुपरत प्राणों को उपरत किया है अतः इस [होता] को प्राण छोड़ देंगे ।' तो ऐसा अवश्य ही होता है । इसलिए दो देवताओं के [ग्रह के] लिए अनुवषट्कार नहीं करना चाहिए ।

अथैन्द्रवायवे कंचिद्विशेषं वक्तुं प्रश्नमुत्थापयति—

तदाहुर्द्विरागूर्यं मैत्रावरुणो द्विः प्रेष्यति सकृदागूर्यं होता द्विर्वषट्करोति; का होतुरागूरिति ॥ इति ।

आगूःशब्देन प्रतिज्ञाभिधीयते । मैत्रावरुणो द्विरागूर्यं द्विः प्रतिज्ञाय द्विः प्रेष्यति । द्वावस्य प्रेषमन्त्रौ 'होता यक्षद्वायुमग्रे गाम्' इत्येको 'होता यक्षदिन्द्रवायू अर्हन्तेति' द्वितीयः । 'तयोहमयोरप्यादावयं' होता यक्षदिति द्विः प्रतिजानाति । द्वयोर्मन्त्रयोरन्ते 'होतयंज होतयंज' इति द्विः प्रेष्यति । होता तु 'अग्रं पिवा मधूनाम्' इत्यादिके द्वे याज्ये पठितुमादौ 'ये यजामहे' इति सकृदेव प्रतिजानीते । द्वयोर्याज्ययोरन्ते वौषट्बौषडिति द्विर्वषट्करोति । तच्च न्यायेन द्वितीयमन्त्रादावपि 'ये यजामहे' इत्यागूःकरणमपेक्षितम् । तच्च न क्रियते तस्माद्वोतुद्वितीययाज्यादावागूः का नाम स्यादिति प्रश्नः ॥

इस सम्बन्ध में याज्ञिक प्रश्न करते हैं कि मैत्रावरुण [नामक ऋत्विज] जब दो बार आगू [=प्रतिज्ञा] करते हुए दो बार [याज्या मन्त्र बोलने की] प्रेरणा करता है तो होता

१. आश्व० श्रौ० ५.५.३ ।

३. ऋ० ४.४६.१, २ ।

२. अर्थात् मैत्रावरुणः ।

४. वा० सं० १९.२४ ।

क्यों [दो याज्या मन्त्र पढ़ने के लिए] एक बार आगू करके दो बार [वौषड्, वौषड्] वषट्कार करता है [वस्तुतः दूसरे याज्या मन्त्र के लिए भी 'ये यजामहे'-ऐसा आगूकरण अपेक्षित था। जिसे होता नहीं करता, अतः द्वितीय याज्या के लिए] होता का आगू क्या होगा ?

द्वितीययाज्यादौ मा भूदेवाऽऽगूरित्येतदुत्तरं विपक्षबाधपूर्वकं दर्शयति—

प्राणा वै द्विदेवत्या आगूर्वज्रस्तद्यदत्र होताऽन्तरेणाऽऽगुरेताऽऽगुरा वज्रेण यजमानस्य प्राणान् वीयाद् य एनं तत्र ब्रूयादागुरा वज्रेण यजमानस्य प्राणान् व्यगात् प्राण एनं हास्यतीति शश्वत् तथा स्यात् तस्मात् तत्र होताऽन्तरेण नाऽऽगुरेत ॥ इति ।

द्विदेवत्यग्रहाः प्राणरूपा येयमागूर्ये यजामह इति प्रतिज्ञा सा वज्ररूपा ।^१ तथा सत्यत्र कर्मण्यन्तरेण याज्ययोर्मध्ये यदि होताऽऽगुरेत प्रतिज्ञानीयात् तदानीमागूःस्वरूपेण वज्रेण यजमानस्य प्राणान् वियाद् विगतान् कुर्यात् । तत्र तस्यामागुरि क्रियमाणायाम् यः कोऽप्येनं होतारं शपेत् । कथमिति, तदुच्यते—आगुरा वज्रेण होता यजमानस्य प्राणान् व्यगाद् विगतान् अकरोत् । तस्मात् प्राण एनं यजमानं होतारं वा परित्यजतीति । तेन कृतः शापोऽवश्यं तथैव स्यात् । तस्मात् तत्र तयोर्याज्ययोरन्तरेण मध्ये होता नाऽऽगुरेत ॥

वस्तुतः दो देवताओं के [ग्रह] प्राणरूप हैं और आगू [अर्थात् 'ये यजामहे'-यह प्रतिज्ञा] वज्ररूप है । इसलिए यहाँ यदि होता [दो याज्या मन्त्रों के] बीच में आगू बोल दे तो वह आगू-रूप वज्र से यजमान के प्राणों को काट दे । यदि कोई इस [होता] से वहाँ [आगूकरण के समय] कहे कि 'आगू-रूप वज्र से होता ने यजमान के प्राणों को काट डाला । इसलिए इस [होता] को प्राण छोड़ देंगे ।' तो ऐसा अवश्य ही होता है । इसलिए वहाँ [दो याज्या के] बीच में होता को आगू नहीं करना चाहिए ।

तत्रैव युक्त्यन्तरमाह—

अथो मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो, वाग्यज्ञस्य होता, मनसा वा इषिता वाग्वदति, यां ह्यन्यमना वाचं वदत्यसुर्या वै सा वागदेवजुष्टा तद्यदेवात्र मैत्रावरुणो द्विरागुरते सैव होतूरागूः ॥ २८ ॥ इति ।

अपि च मैत्रावरुणो यज्ञस्य मनस्थानीयो होता तु वाक्स्थानीयः । लोके हि मनसा प्रेरिता वाग्वक्तव्यं ब्रूते । यस्त्वन्यमनस्को यां वाचं वदति तत्र सा वागसुरेभ्यस्तामसेभ्यो हिता तेषामसंबद्धप्रलापप्रियत्वात् । न त्वसौ वाक्सास्विकानां देवानां प्रिया । तस्मात् मनःपूर्विकैव वाग्वक्तव्या । तथा सत्यत्र मनोरूपो मैत्रावरुणो द्विरागुरत इति यदस्ति

१. वाक्त्वाद् वज्रस्थानीया आगूः । 'वागे वज्रः' इति श्रुतेः—इति मट्टमास्करः ।

—सैव तत्प्रेषितस्य वाग्रूपस्य होतुरागूर्द्ध्वतीया भविष्यतीति । तस्माद् याज्योर्मध्ये होता नाऽऽगुरेत ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-

पश्चिकायाः चतुर्थाध्याये (नवमाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ (२८) [५८]

इसके अतिरिक्त मैत्रावरुण नामक ऋत्विज तो यज्ञ [पुरुष] का मन है और होता यज्ञ [पुरुष] की वाणी है । वस्तुतः लोक में मन से ही प्रेरित होकर वाणी [वक्तव्य] बोलती है । जो अन्यमनस्क होकर वाणी बोलता है, वह वाणी आसुरों को प्रिय होती है, देवों को प्रिय नहीं होती [इसलिए असम्बद्ध प्रलाप न करके मन से प्रेरित वाणी बोलना चाहिए] इसलिए इस प्रकार यहाँ जो [मन रूप] मैत्रावरुण दो बार आगू करता है वही [वाक् रूप] होता का आगू है ।

॥ इस प्रकार नवम, अध्याय के चतुर्थ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः खण्डः

ऋतुग्रहयागान् विधत्ते—

प्राणा वा ऋतुयाजास्तद्यहृतुयाजैश्चरन्ति प्राणानेव तद्यजमाने दधति ॥ इति ।

मधुमाधवादय ऋतुदेवा यत्रेज्यन्ते त एत ऋतुयाजाः^१ । ते च प्राणस्वरूपाः । प्राण-शब्देन प्राणापानव्यानास्त्रयोऽपि विवक्षिताः । तैर्ऋतुयाजैरनुतिष्ठेयुः, तेन प्राणानेव यजमाने स्थापयन्ति ॥

[ऋतु ग्रह-याग]—

ii. २९ [ix. ५] ऋतु-याज [मधु-माधव आदि ऋतु-देवों के लिए यजन] प्राण-स्वरूप है । जो ऋतु-याज करते हैं वस्तुतः इस प्रकार वे उन [ऋतु-याज आहुतियों] से यजमान में प्राणों को ही स्थापित करते हैं ।

ऋतुग्रहाश्च द्वादशसंख्याकाः तत्राऽऽद्येषु षट्सु कंचिद् विशेषं विधत्ते—

षट् ऋतुनेति यजन्ति, प्राणमेव तद् यजमाने दधति ॥ इति ।

अध्वर्युणा प्रेषितो मैत्रावरुणः प्रैषसूक्तगतैर्मन्त्रैः क्रमेण होत्रादीन् प्रेष्यति तेन प्रेषिताः होत्रादय ऋतुना सोममित्येवं यजेयुः । एतेषां षण्णामृतुयाजानां प्राणस्वरूपत्वाद्वोत्रादयः षडपि यजमाने प्राणं स्थापयन्ति ॥

१. 'ऋतुयाजैश्चरन्ति'—इत्यादीनि आश्व० श्री० ५.८.१-७ । शत० ब्रा० ४.३.१. ३-२० । कात्या० श्री० ९.१३.१-१९ । तै० सं० १.४.१४; ६.५.३ । आप० १२. २६.८-२७ । निरु० ८.१.२ ।

[ऋतु ग्रह बारह होते हैं। प्रथम छः के बारे में विशेष यह है कि] छः ऋत्विज 'ऋतुना' आदि मन्त्रों से यजन करते हैं वस्तुतः इस प्रकार वे उन [आहुतियों] से यजमान में प्राण को ही स्थापित करते हैं।

सप्तममारभ्य दशमान्ते विशेषं विधत्ते—

चत्वार ऋतुभिरिति यजन्त्यपानमेव तद् यजमाने दधति ॥ इति ।

अध्वर्युणा प्रेषितो मैत्रावरुणः प्रैषसूक्तगतैः सप्तमादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैर्होत्रादीन् क्रमेण चतुरः प्रेष्यति । त ऋतुभिः सोममिति बहुवचनान्तप्रयोगेण चत्वारोऽपि यजेयुः । तेषां चतुर्णामृतायाजानामपानवायुस्वरूपत्वात् तद् यागेनापानमेव यजमाने स्थापयन्ति ॥

चार ऋत्विज 'ऋतुभिः' [आदि बहुवचनान्त प्रयोग] से यजन करते हैं । वस्तुतः इस प्रकार वे उन [आहुतियों] से यजमान में अपान को ही स्थापित करते हैं ।

एकादशद्वादशयोर्विशेषं विधत्ते—

द्विऋतुनेत्युपरिष्ठाद् व्यानमेव तद् यजमाने दधति ॥ इति ।

अध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुणः प्रैषसूक्तगताभ्यामेकादशद्वादशाभ्यां मन्त्राभ्यां प्रेष्यति । तेन प्रेषितो द्वावध्वर्युयजमानावृतुना सोममित्येवमेकवचनान्तप्रयोगेण यजेतामन्त्ययोर्द्वयो-यगियोर्व्यानस्वरूपत्वात् तद् यागेन व्यानमेव यजमाने सर्वेऽप्यृत्विजः स्थापयन्ति । अनेनैव क्रमेण मैत्रावरुणं प्रत्यध्वर्योः प्रैष आपस्तम्बेन दर्शितः—'ऋतुना प्रेष्यति त्रिष्वाद्येष्वध्वर्युः संप्रेष्यत्येवं प्रतिप्रस्थाता पात्रयोमुखे पर्यावृत्यर्तुभिः प्रेष्यति द्वयोरध्वर्युरेवं प्रतिप्रस्थाता पुनः पर्यावृत्यर्तुना प्रेष्येति सकृदध्वर्युरेवं प्रतिप्रस्थाता'^१ इति । तदेकवचनान्तबहुवचनान्तैकवचनान्तैर्ऋतुशब्देरुदाहृतः प्रैषः तैत्तिरीय ब्राह्मणे^२ संगृह्याऽऽम्नातः—'ऋतुना प्रेष्येति षट्कृत आह षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति ऋतुभिरिति चतुश्चतुष्पद एव पशून् प्रीणाति द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽह द्विपद एव प्रीणाति'^३ इति ॥

दो ऋत्विज 'ऋतुना' [आदि एकवचनान्त प्रयोग] वाले मन्त्र से यजन करते हैं । वस्तुतः वे इस प्रकार उन [आहुतियों] से यजमान में व्यान को ही स्थापित करते हैं ।

तानेतान् ऋतुयाजान् प्रशंसति—

स वा अयं प्राणस्त्रेधा विहितः प्राणोऽपानो व्यान इति तद् यदृतुन ऋतुभि-ऋतुनेति यजन्ति प्राणानां संतत्यै प्राणानामव्यवच्छेदाय ॥ इति ।

शरीरमध्ये स्थितस्य प्राणवायोः प्राणापानव्यानाख्यामिर्वृत्तिमिस्त्रिविधत्वादृतुशब्द-प्रयोगेण त्रिविधेन यजमानस्य प्राणाः संतता भवन्ति, न तु व्यवच्छिद्यन्ते ॥

१. आप० श्रौ० १२.२६.१७-१९ ।

२. मन्त्रभागीये इति ज्ञेयम्; तैत्तिरीयशाखाया ब्राह्मणग्रन्थेऽपि मन्त्रा आम्नाताः, तथा मन्त्रभागेऽपि ब्राह्मणवचनानीति ।

३. तै० सं० ६.५.३.२ ।

यह प्राण तीन प्रकार के हैं १. प्राण, २. अपान और ३. व्यान । यह जो 'ऋतुना', 'ऋतुभिः' और 'ऋतुना' आदि त्रिविध मन्त्रों से यजन करते हैं वह यजमान के प्राणों की संततता के लिए और प्राणों के क्रम को न टूटने देने के लिए करते हैं ।

तेष्वृतुयाजेष्वनुवषट्कारं निषेधति—

प्राणा वा ऋतुयाजा, नर्तुयाजानामनु वषट्कुर्यादसंस्थिता वा ऋतव एकैक एव ॥ इति ।

लोके वसन्ताद्यृतवोऽसंस्थिता असमाप्ता अनुपरता एकस्यैकस्यानन्तरमेव द्वितीय इत्येवमेकैकक्रमेण वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिराख्याः प्रत्येकं मासद्वयेन द्वादशमासात्मका घटीयन्त्रवत् पुनः पुनरावर्तन्ते । अतो न कदाचिदप्यृतानामुपरतिरस्ति ॥

ऋतुयाज प्राण हैं; उन ऋतुयाजों में अनुवषट्कार नहीं बोलना चाहिए । क्योंकि ऋतुओं का कोई अन्त नहीं है, एक के बाद दूसरी आती रहती है ।

विपक्षवाधकपूर्वकं स्वपक्षमुपसंहरति—

यदृतुयाजानामनु वषट्कुर्यादसंस्थितानृतून् संस्थापयेत् संस्था वा एषा यदनुवषट्कारो य एनं तत्र ब्रूयादसंस्थितानृतून् समतिष्ठिपद दुःषमं भविष्यतीति शश्वत् तथा स्यात् तस्मान्नर्तुयाजानामनु वषट्कुर्यात् ॥२९॥ इति ।

दुःषमं' रोगदारिद्र्यादिरूपं विषमं' किंचिदस्वास्थ्यम् । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयपञ्चिकायाः चतुर्थाध्याये (नवमाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥५॥ (२९) [५९]

यदि वह ऋतुयाजों में अनुवषट्कार करे तो अनुपरत [= समाप्त न होने वाली] ऋतुओं को रोक देता है, क्योंकि यह जो अनुवषट्कार है वह तो विराम [का सूचक] है । यदि जो [कोई पुरुष] इस [होता] से वहाँ [अनुवषट्कार करने के समय] कहे कि 'समाप्त न होने वाली ऋतुओं को समाप्ति पर ला दिया है अतः वह [रोग-दारिद्र्य आदि रूप अस्वास्थ्यकर] विषमता को प्राप्त होवेगा ।' उसका कथन सत्य ही होता है । अतः ऋतु-याजों में अनुवषट्कार नहीं करना चाहिए ।

॥ इस प्रकार नवम अध्याय के पाँचवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

१. उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः—इति अमरकोश २.१०.२७ ।

२. 'दुष्क्रमम्' इति भट्टभास्करपाठः । तथा च तद्व्याख्या—'समायाः संवत्सरस्य दुष्टत्वम्, प्रजानां विनाशहेतुत्वं दुष्क्रमं तदेव कृतं भवति'—इति ।

अथ षष्ठः खण्डः

सवनीयपशुपुरोडाशप्रचारादूर्ध्वं तदङ्गमिडोपह्वानमवस्थाप्य द्विदेवत्यग्रहप्रचारः कृतः । तत ऊर्ध्वं तदग्रहशेषभक्षणमपि प्राप्तम् ॥

तत्रेजोपह्वानग्रहशेषभक्षणयोः किं पूर्वं किमपरमिति क्रमस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् तं क्रमं विधत्ते—

प्राणा वै द्विदेवत्याः, पशव इळा, द्विदेवत्यान् भक्षयित्वेळामुपह्वयते, पशवो वा इळा पशूनेव तदुपह्वयते, पशून् यजमाने दधाति ॥ इति ।

द्विदेवत्यानां वागादिप्राणरूपत्वं पूर्वमेवोक्तमिडादेवता^१ च 'गौर्वा अस्य शरीरम्' इति श्रुतेः^२ पशुरूपा ।^३ तत्रैवं स्थिते प्रथमतो द्विदेवत्यग्रहशेषान् भक्षयित्वा पश्चादिजोपह्वानं कुर्यात् । तथा सतीडायाः पशुरूपत्वेन पशुनेवोपहृतवान् भवति । तांश्च पशून् स्वकीयैः प्राणैः सुस्थिते यजमाने स्थापयति । अयमेवार्थो व्यतिरेकमुखेन श्रुत्यन्तरे प्रतिष्ठापितः—'प्राणा वा एते यदिद्विदेवत्याः पशव इळा यदिडां पूर्वा द्विदेवत्येभ्य उपह्वयेत पशुभिः प्राणानन्तर्दधीत प्रमायुकः स्याद् द्विदेवत्यान् भक्षयित्वेळामुप ह्वयते प्राणानेवाऽऽत्मन् धित्वा पशूनुप ह्वयते'^४ इति । इत्थं द्विदेवत्यभक्षणस्य पूर्वभावित्वमिजोपह्वानस्य पश्चाद्भावित्वं च व्यवस्थापितम् । तदेतदिडापात्रे भागमवदाय क्रियमाणमुपह्वानम् ॥

[देवताद्व- न्द्र के ग्रह]—क्रमागत

ii. ३० [ix. ६] दो देवों के [ग्रह] प्राण हैं और [पुरोडाश रूप] अन्न पशु हैं । प्रथमतः दो देवों के ग्रह-शेष का भक्षण करके उसके बाद होता इळा देवता का आह्वान करता है । पशु ही इळा है । इस प्रकार उस आह्वान से पशुओं को ही वह बुलाता है और यजमान में उन पशुओं को स्थापित करता है ।

या तु होतुर्हस्ते संपादिताऽवान्तरेडा तत्प्राशनस्य होतृचमसभक्षणस्य च पौर्वापर्यं विचार्य निश्चिनोति—

तदाहुरवान्तरेळां पूर्वा प्राशनीयाऽतु, होतृचमसं भक्षयेऽतु, इति । अवान्तरे-
ळामेव पूर्वा प्राशनीयाद्, अथ होतृचमसं भक्षयेत् ॥ इति ।

विचारार्थं प्लुतिद्वयम् ।^५ अवान्तरेळाप्राशनं पूर्वभावि चमसभक्षणं पश्चाद्भावीति निर्णयः ॥

१. ब्र० इतः पूर्वम्, पृ० ३१९, ३२६ ।

२. तै० सं० १.७.२.१ ।

३. 'इळा इत्यन्ननाम तद्धेतुतया पशव इळा' इति गोविन्दस्वामी ।

४. तै० सं० ६.४.९.३ ।

५. 'विचार्यमाणानाम्'—इति पा० सू० ८.२.९७ ।

इस सम्बन्ध में याज्ञिक प्रश्न करते हैं कि होता के हिस्से में प्रास इळा [पुरोडाश] का पहले भक्षण करे अथवा होतृ-चमस का पहले पान करे। [उत्तर] हिस्से में प्रास इळा का ही पहले भक्षण करे। बाद में होतृ-चमस का भक्षण करे।

तदेतदुपपादयति—

यद्वाव द्विदेवत्यान् पूर्वान् भक्षयति, तेनास्य सोमपीथः पूर्वो भक्षितो भवति, तस्मादवान्तरेळामेव पूर्वा प्राश्नीयात्, अथ होतृचमसं भक्षयेत्, तदुभयतोऽन्नाद्यं परिगृह्णाति सोमपीथाम्यामन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै ॥ इति ।

द्विदेवत्यानां भक्षणं पूर्वमावीति यदस्ति तेन सोमपानरूपस्य भक्षत्येवाप्राशनात् पूर्वत्वं सिध्यति । तत् इळां प्राश्य होतृचमसभक्षणे सत्युपरिष्ठादपि सोमभक्षणसिद्धेरिडाया उभयतः पार्श्वद्वयेऽपि सोमपानाम्यामयं होताऽन्नाद्यं परिगृह्णाति । तच्च यजमानस्यान्नाद्यपरिग्रहाय भवति ॥

जो वह दो देवों के ग्रह में से प्रथम का भक्षण करता है उससे ही उसके द्वारा प्रथमतः सोम-पान का भक्षण हो जाता है। इसलिए पहले अपने हिस्से में प्रास [पुरोडाश रूप] इळा का भक्षण करे। फिर होतृ-चमस का भक्षण करना चाहिए। इस प्रकार दोनों ओर से वह सोमपानों के साथ अन्न को आवृत करता है; और [वह यजमान के] अन्न के परिग्रह के लिए होता है।

द्विदेवत्यग्रहशेषस्य विन्दोर्होतृचमसे प्रक्षेपं विधत्ते—

प्राणा वै द्विदेवत्यां, आत्मा होतृचमसो, द्विदेवत्यानां संस्त्रवान् होतृचमसे समवनयत्यात्मन्येव तद्धोता प्राणान् समवनयते सर्वायुः सर्वायुत्वाय ॥ इति ।

संस्त्रवा विन्दवः, तत्प्रक्षेपेण द्विदेवत्यरूपान् प्राणानात्मन्येव शरीरे होतृचमसरूपे होता प्रक्षिपति । प्राणानामवस्थापनात् स्वयं सर्वायुरपमृत्युरहितो भवति । तद् यजमानस्य सर्वायुत्वाय संपद्यते ॥

दो देवों के [ग्रह] प्राण हैं, और होतृ-चमस आत्मा [= शरीर] है। दो देवों के ग्रहों के शेष को वह होतृचमस में उड़ेलता है, वस्तुतः इस प्रकार होता उस [संस्त्रव अर्थात् ब्रह्म के प्रक्षेप] से प्राणों को अपने शरीर में ही स्थापित करता है। [प्राणों के अवस्थापन से स्वयं वह अपमृत्युरहित] पूर्णायु को प्राप्त करता है और [वह यजमान के] पूर्णायु के लिए होता है।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वमायुरेति य एवं वेद ॥ ३० ॥ इति ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीयपञ्चिकायाः चतुर्थाध्याये (नवमाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६॥ (३०) [६०]

जो इस प्रकार जानता है वह सम्पूर्ण आयु को प्राप्त करता है।

॥ इस प्रकार नवम अध्याय के षष्ठ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः खण्डः

अथ तूष्णींशंसविधानार्थमितिहासमाह—

देवा वै यदेव यज्ञेऽकुर्वन्स्तदसुरा अकुर्वन्ते समावद्वीर्या एवाऽऽसन्न व्यावर्तन्त,
ततो वै देवा एतं तूष्णींशंसमपश्यन्तमेषामसुरा नान्ववायन्तूष्णींसारो वा
एष यत्तूष्णींशंसः ॥ इति ।

देवाः पुरा स्वकीये यज्ञे यदेवाङ्गमन्वतिष्ठन्नसुरा अप्यवेक्ष्य तदेवान्वतिष्ठन् । तदा
ते देवाश्चासुराश्च परस्परं समावद्वीर्यास्तुल्यसामर्थ्या एवाभवन्नेकस्य वर्गस्य सामर्थ्या-
धिक्यमितरस्य तु न्यूनमित्येवं व्यावृत्ति न प्राप्ताः । ततो देवाः सामर्थ्याधिक्यलक्षण-
व्यावृत्तिहेतुं वेदेष्वन्विच्छन्त एतं वक्ष्यमाणं तूष्णींशंसं तदुपायत्वेन दृष्टवन्तः । सर्वेष्वपि
शस्त्रेष्वप्यृचः पठ्यन्ते । अस्मिस्तु शस्त्रे न पठ्यन्त इति तूष्णींशंसत्वम् । ऋक्पाठराहित्येन
गूढमेषां देवानां तं तूष्णींशंसमसुरा नान्ववायन्नानुगतवन्तः । एतदनुष्ठानमविज्ञाय न कृत-
वन्त इत्यर्थः । योऽयं तूष्णींशंस एष तूष्णींसारो वा ऋक्पाठराहित्यलक्षणात् तूष्णींभाव
एवास्मिन्शस्त्रे शस्तः । असुराणां तु निष्फलं तूष्णीमवस्थानमिति निश्चयः ॥

[तूष्णीं-शंस = मौन-स्तुति]—

ii. ३१ [ix. ७] देवों ने यज्ञ में जो कुछ [कर्म] किया असुरों ने भी [देखकर]
वैसा ही किया । तब वे [देव और असुर] तुल्य-सामर्थ्य वाले हो गए; और उनमें विभेद
[पथक्करण या अलगाव] नहीं हो पाया । तब देवों ने [विभेदीकरण के हेतुभूत] इस मौन-
स्तुति का दर्शन किया । [वस्तुतः सभी शस्त्रों में ऋचाओं का पाठ किया जाता है किन्तु
तूष्णीं-शंस ऋक्पाठरहित होता है अतः] उनमें से उस [मौन-स्तुति] का असुर
अनुगमन नहीं कर पाए । [अर्थात् इस अनुष्ठान को नहीं कर पाए] जो यह मौन-स्तुति
है वह [ऋक्पाठरहित रूप] मौन भाव ही है ।

अस्य तूष्णींशंसस्यासुरविनाशहेतुत्वं दर्शयति—

देवा वै यं यमेव वज्रमसुरेभ्य उदयच्छन्तं तमेषामसुराः प्रत्यबुध्यन्त, ततो
वै देवा एतं तूष्णींशंसं वज्रमपश्यन्तमेभ्य उदयच्छन्तमेषामसुरा न प्रत्य-
बुध्यन्त, तमेभ्यः प्राहरन्तेनैनानप्रतिबुद्धेनाघ्नन्ततो वै देवा अभवन्
पराऽसुराः ॥ इति ।

देवा असुरविनाशार्थमायुधरूपं मन्त्ररूपमभिचाररूपं वा यं यं वज्रं प्रत्युक्तवन्त
एषां देवानां तं तं वज्रमसुराः प्रत्यबुध्यन्त तदा तदा प्रतीकारं कुर्वन्ति । ततो देवा एतं
तूष्णींशंसं वज्रत्वेन दृष्ट्वा तदसुरविनाशार्थं प्रयुक्तवन्तः । असुरास्तु देवानां तं तूष्णींशंस-
मज्ञात्वा प्रतीकारं न कृतवन्तः । ततो निर्विघ्नेन देवास्तं तूष्णींशंसं वज्रमसुराणामुपरि
प्राहरन्तद्विनाशार्थं प्रयुक्तवन्तः । असुरैरविज्ञातेन तेनैवासुराश्च हतवन्तः । ततो वै देवा
विजयिनोऽभवन् मुख्येऽसुरेषु हतेष्ववशिष्टा असुराः पराभूताः ॥

देवों ने असुरों के [विनाश के] लिए [मन्त्र या अभिचाररूप] जिस-जिस वज्र का प्रयोग किया उस-उस वज्र को असुर जान गए [और उसका प्रतीकार कर दिया] । तब देवों ने इस मौन-स्तुति रूप वज्र का दर्शन किया और इन [असुरों के विनाश] के लिए उसका प्रयोग किया । उनमें से इस [मौन-स्तुति रूप वज्र] को असुर नहीं समझ पाए; [और उसका प्रतीकार नहीं कर सके । तब देवों ने] उस [तूष्णींशंस रूप वज्र] का असुरों के ऊपर प्रहार किया । असुरों द्वारा अविज्ञात उस वज्र से ही असुर मार डाले गये । तब से देव विजयी हुए और असुर पराभव को प्राप्त हुए ।

एतद् वेदनं प्रशंसति—

भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह स्वयं उन्नति को प्राप्त होता है और इसके विद्वेषी पापात्मा शत्रु भी पराभव को प्राप्त होते हैं ।

अथोपाख्यानमुखेनैव तूष्णींशंसस्य स्वरूपं दर्शयति—

ते वै देवा विजितिनो मन्यमाना यज्ञमतन्वत, तमेषामसुरा अभ्यायन् यज्ञ-वेशसमेषां करिष्याम इति, तान् समन्तमेवोदारान् परियत्तानुदपश्यंस्तेऽब्रुवन्, संस्थापयामेयं यज्ञं यज्ञं नोऽसुरा मा वधिषुरिति तथेति, तं तूष्णींशंसे संस्थापयन्, भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्याज्यप्रउगे संस्थापयन्निन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्र इति निष्केवल्यमस्तवतीये संस्थापयन्, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्य इति वैश्वदेवाग्निमास्ते संस्थापयंस्तमेवं तूष्णींशंसे संस्थापयंस्तमेवं तूष्णींशंसे संस्थाप्य तेनारिष्टेनोदृचमाशनुवत ॥ इति ।

मुख्यानामसुराणां हतत्वात् ते देवा विजितिनो विजयवन्तो वयमिति मन्यमाना यज्ञं विस्तारितवन्तः । एषां देवानां यज्ञमभिलक्ष्यासुरास्तत्र गताः । केनाभिप्रायेणेति, तदुच्यते—एषां देवानां यज्ञवेशसं यज्ञविधातं करिष्याम इति तदभिप्रायः । ततो देवाः समन्तमेव पुरतः पृष्ठतः पार्श्वयोश्च समागतानुदारानुद्वतान् परियत्तानत्यन्तसंनिधानुदपश्यन्नुदङ्मुखाः सन्तो दृष्टवन्तः । दृष्ट्वा च परस्परमिदमब्रुवन्निमं यज्ञं संस्थापयामः शीघ्रं समापयामः । तथा सति नोऽस्मदीयं यज्ञमसुरा मा वधिषुर्मा विनाशयन्तु विलम्बे सति विनाशयिष्यन्ति तन्मा भूदिति । तद्वचनं परस्परमङ्गीकृत्य स्वकीयं तं यज्ञं तूष्णींशंसे संस्थापयन्शीघ्रं समापितवन्तः । यद्वा, तूष्णींशंसस्य वज्ररूपेण रक्षकत्वाद् रक्षार्थं तस्मिन् स्थापितवन्तः । कोऽयं तूष्णींशंस, इति स उच्यते—भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्येष नवाक्षरात्मको मन्त्र एकस्तूष्णींशंसभागः । आज्यं प्रउगं चेत्युभे प्रातःसवनकालीने

१. 'संस्थापयन् । अडभावइच्छान्दसः । यद्वा, पञ्चमोऽयं लकारः । संस्थापयेयुः'—इति भट्टभास्करः ।

शस्त्रे । तदुभयमभ्युक्ते तूष्णींशंसभागे स्थापितवन्तः । इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्र इत्येष दशक्षरात्मको मन्त्रो द्वितीयस्तूष्णींशंसभागः । निष्केवल्यं मरुत्वतीयं चेत्युभे माध्यन्दिन-सवनकालीने शस्त्रे । तदुभयमिन्द्रो ज्योतिरित्यास्मिस्तूष्णींशंसभागे स्थापितवन्तः । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्य इत्येष नवाक्षरात्मको मन्त्रस्तृतीयस्तूष्णींशंसभागः । वैश्वदेव-आग्निमास्यं चेत्युभे तृतीयसवनकालीने शस्त्रे तदुभयं 'सूर्यो ज्योतिः' इत्यादिके तूष्णीं-शंसभागे स्थापितवन्तः । तं सवनत्रयगतैः षड्भिः शस्त्रैरुपेतं यज्ञमेवमुक्तेन प्रकारेण तूष्णीं-शंसे स्थापितवन्त इत्येवमुक्ताथस्योपसंहारः पुनस्तमेवमित्यादिः । उक्तार्थानुवादषड्विध-शस्त्रसंस्थापनादूर्ध्वमरिष्टेन हिंसारहितेन तेन यज्ञेनोद्वेगमुत्तमामृचं यज्ञसमाप्तिमाप्नुवत प्राप्सवन्तः ॥

[तूष्णींशंस का स्वरूप इस प्रकार है]—उन देवों ने अपने को विजयी समझते हुए यज्ञ का विस्तार किया । उनके पास ये असुर [यह सोचते हुए] आये कि 'इनके यज्ञ में विघ्न करेंगे ।' देवों ने चारों ओर से आते हुए उन उद्धत असुरों को अत्यन्त सन्निकट देखा । उन्होंने कहा—'हम इस यज्ञ को शीघ्र समाप्त करें जिससे हमारे यज्ञ का असुर विघ्न न कर दें ।' उन्होंने कहा—'ठीक है ।' और उस यज्ञ को मौन-स्तुति में समाप्त कर दिया । उन्होंने [प्रातःसवनकालीन] आज्य और प्रउग शस्त्र को 'भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः' से समाप्त किया, 'इन्द्रो ज्योतिर्भुवोज्योतिरिन्द्र' से [माध्यन्दिन सवनकालीन] निष्केवल्य और मरुत्वतीय शस्त्र को समाप्त किया । 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्यः' से [तृतीयसवनकालीन] वैश्वदेव और आग्निमास्य शस्त्र को समाप्त किया । इस प्रकार तूष्णींशंस से उन्होंने उपसंहार किया और इस तरह [तीन सवनगत छः शस्त्रों से] उस यज्ञ को तूष्णींशंस में स्थापित करके निर्विघ्न यज्ञ की समाप्ति को प्राप्त किया ।

इत्थमाख्यायिकामुखेन तूष्णींशंसस्वरूपमभिधाय तदनुष्ठानं विधत्ते—

स तदा वाव यज्ञः संतिष्ठते यदा होता तूष्णींशंसं शंसति ॥ इति ।

यस्मिन् काले होता तमिमं मन्त्रं शंसेत् तदैव स यज्ञो निर्विघ्नः समाप्यते । तस्मा-द्धोत्रा तच्छस्त्रं शंसनीयम् । तत्प्रकार आश्वलायनेन दर्शितः—“सुमत्पद्वन्दे पिता मातरि-श्वाऽच्छिद्रा पदाऽषाद^२ अच्छिद्रोक्था कवयः शंसन् सोमो विश्वविन्नीथा निनेषद बृहस्पति-रुक्थामदानि शंसिषद वागायुर्विश्वायुर्विश्वमायुः क इदं शंसिष्यति स इदं शंसिष्यति” इति जपित्वाऽनभिहृकृत्य 'शोसावोम्' इत्युच्चैराहूय तूष्णींशंसं शंसेद् उपांशु सप्रणवमसंतन्व-क्षेत्रे आहावः प्रातःसवने शस्त्रादिषु”^३ इति । अस्यायमर्थः—ऋतुपात्रभक्षणानन्तरं

१. 'भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः' इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रोऽम्, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्योऽमिति त्रिपदस्तूष्णींशंसः—इति आश्व० श्रौ० ५.९.११ ।

२. इतः परं दशमाध्याये षष्ठ्यण्डे एतन्मन्त्रव्याख्यानभूतब्राह्मणे तु 'पदाऽषा' इति पाठः ।

३. आश्व० श्रौ० ५.९.१, २ ।

होतुर्मुखत आसीनोऽध्वर्युः पराङ्मुखः सन्नावर्तते तदानीं होता 'सुमद' इत्यादि 'स इदं शंसिष्यति' इत्यन्तं मन्त्रं जपित्वाऽभिहिंकारमकृत्वा शोसावोमित्यनेन मन्त्रेणाध्वर्युमुच्चै-
राहूय भूरग्निरित्यादिकं प्रणवसहितमुपांशु पठेत् प्रणवेन सहासंततमविच्छेदनं कुर्यात् ।
एष शोसावोमितिमन्त्रोऽध्वर्योराह्वानरूपत्वाद् 'आहाव' इत्युच्यते । स च प्रातःसवने
शस्त्रादिषु प्रवर्तत इति ॥

जब होता तूष्णींशंस का शंसन करता है तब वस्तुतः वह यज्ञ [निर्विघ्न] समाप्त
हो जाता है ।

उक्तं तूष्णींशंसनं प्रशंसति—

स य एनं शस्ते तूष्णींशंस उप वा वदेदनु वा व्याहरेत् तं ब्रूयादेष एवैता-
मार्तिमारिष्यति प्रातर्वाव वयमद्येमं शस्ते तूष्णींशंसे संस्थापयामस्तं यथा
गृहानितं कर्मणाऽनुसमियादेवमेवैनमिदमनुसमिम इति स ह वाव तामार्ति-
मृच्छति य एवं विद्वान् संशस्ते तूष्णींशंस उप वा वदत्यनु वा व्याहरति,
तस्मादेवं विद्वान् संशस्ते तूष्णींशंसे नोपवदेन्नानुव्याहरेत् ॥३१॥ इति ।

होत्रा तूष्णींशंसे शस्ते सत्येनं होतारं स उपवदेद् वाऽनुव्याहरेद् वा यः कोऽप्यन्यः
पुरुषो निन्देच्छपेद् वा । उपवादो निन्दाऽनुव्याहारः शापः । तदानीमयं होता निन्दितारं
शप्तारं वा ब्रूयात् । कथं ब्रूयादिति, तदुच्यते—यो निन्दता शप्ता वाऽस्त्येष एव निन्दारूपां
शापरूपां वाऽऽति विनाशमारिष्यति प्राप्स्यति न त्वहं प्राप्स्यामि । तत्र हेतुरुच्यते—
प्रातर्वाव प्रातःसवन एव वयं होतारोऽद्यास्मिन् दिवसेऽस्माभिः शस्ते तूष्णींशंसे तमिमं
यज्ञं संस्थापयामः समापयामो यथा लोके गृहानितं स्वकीयान् गृहान् प्राप्तमतिथि कर्मणा-
ऽऽतिथ्यसत्काररूपेणानुसमियादानुकूल्येन सम्यक्प्राप्नुयादुपचरेदित्यर्थः । एवमेवमपीदं
तूष्णींशंसानुष्ठानं कृत्वा यज्ञमनुसमिम आनुकूल्येन सम्यक्प्राप्नुम उपचराम इत्यर्थः । एष
एवेत्यादिकोऽनुसमिम इत्यन्तो निन्दाशापपरिहारार्थो मन्त्रः । तं होता ब्रूयात् । तस्मि-
न्नुक्ते सति यः पुमान् स्वयं विद्वानेव संस्तूष्णींशंसस्य शंसनादूर्ध्वं निन्दति शपति वा स
एव तामार्ति प्राप्नोति । तस्मात् कारणादेवमुक्तार्थं विद्वान् पुरुषस्तूष्णींशंसपाठादूर्ध्वं
होतारं न निन्देन्नापि शपेत् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयपञ्चिकायाः चतुर्थाध्याये (नवमाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥७॥ (३१) [६१]

इस प्रकार होता द्वारा 'तूष्णींशंस' के बोलने पर वह जो पुरुष उसकी निन्दा करे
या शाप दे तो [यह होता] उस [निन्दा करने वाले या शाप देने वाले] से कहे—[जो
निन्दक या शाप देने वाला है] यह ही उस [निन्दारूप या शापरूप] विनाश को प्राप्त
होवेगा; क्योंकि आज प्रातःकाल हम इस मौनस्तुति को कहकर इस यज्ञ को समाप्त करते
हैं । जैसे अपने घर में आये हुए अतिथि का [आतिथ्य-सत्कार रूप किसी] कर्म से अच्छी

प्रकार से सत्कार करते हैं उसी प्रकार इस [तूष्णींशंस रूप अनुष्ठान] को करके इस [यज्ञ] का अनुकूलता के साथ सम्यक् रूपेण सत्कार करते हैं । जो इस प्रकार जानता हुआ भी तूष्णींशंस का शंसन करने के बाद उस होता को निन्दा करता है या शाप देता है तो वही उस विनाश [= क्षति] को प्राप्त करता है । इसलिए इस प्रकार जानते हुए उस होता के तूष्णींशंस का शंसन करने के बाद न तो उसे निन्दित करना चाहिए और न शाप ही देना चाहिए ।

॥ इस प्रकार नवम अध्याय के सप्तम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ७ ॥

अथाऽष्टमः खण्डः

अथ प्रकारान्तरेण तूष्णींशंसं प्रशंसति—

चक्षुषि वा एतानि सवनानां यत्तूष्णींशंसो भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिति प्रातःसवनस्य चक्षुषी, इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्र इति माध्यंदिनस्य सवनस्य चक्षुषी, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्य इति तृतीयसवनस्य चक्षुषी ॥ इति ।

यत्तूष्णींशंसोऽस्त्येतान्येव तद्गतानि पदानि त्रयाणां सवनानां चक्षुःस्थानीयानि । कथमेतदिति, तदेव स्पष्टीक्रियते—‘भूरग्निर्ज्योतिरिति’ प्रथमस्य तूष्णींशंसपादस्य पूर्वो भागः । स च प्रातःसवनस्य दक्षिणचक्षुःस्थानीयः । ज्योतिरग्निरित्ययमुत्तरो भागो वामचक्षुःस्थानीयो भूलोकवर्ती योऽग्निः स एव गोलकद्वये प्रकाशक इत्यर्थः । इन्द्रो ज्योतिरित्ययं द्वितीयस्य पूर्वो भागो माध्यंदिनस्य सवनस्य दक्षिणं चक्षुः । भुवो ज्योतिरित्ययमुत्तरो भागो वामचक्षुरन्तरिक्षलोकवर्ती परमैश्वर्ययुक्तो वायुगोलकद्वये भासक इत्यर्थः । सूर्यो ज्योतिरित्येष तृतीयस्य पूर्वभागस्तृतीयसवनस्य दक्षिणं चक्षुः । ज्योतिः स्वः सूर्य इत्ययमुत्तरो भागो वामचक्षुः स्वर्लोकवर्ती सूर्यो गोलकद्वये भासक^१ इत्यर्थः ॥

ii. ३२ [ix. ८] यह जो तूष्णींशंस है वे [पद ही तीनों] सवनों की आँखें हैं । ‘भूरग्निर्ज्योतिः’—‘ज्योतिरग्निः’ यह प्रातःसवन की दो आँखें हैं । ‘इन्द्रो ज्योतिः’—‘भुवो ज्योतिरिन्द्रः’ यह माध्यन्दिन सवन की दो आँखें हैं । ‘सूर्यो ज्योतिः’—‘ज्योतिः स्वः सूर्यः’ यह तृतीयसवन की दो आँखें हैं ।

वेदनं प्रशंसति—

चक्षुष्मद्भिः सवनै राघ्नोति, चक्षुष्मद्भिः सवनैः स्वर्गं लोकमेति, य एवं वेद ॥ इति ।

१. ‘यद्यु वै षट्पदः, पूर्वैर्ज्योतिः शब्दैरग्रेऽवस्येत्’—इति आश्व० श्रौ० ५.९.११ । ‘त्रिपदः षट्पदो वायं शंस्तव्यः । त्रिपदपक्षे यथापठितमेव (३३० पृ०, ३२७ पृ०) षट्पदपक्षे त्रीणि त्रीणि वाक्यानि द्विधा कृत्वा शंसेत् । तत्र द्विधाकरणेऽवसानस्थानं पूर्वैर्ज्योतिःशब्दैरग्रेऽवस्येत्’—इति तदवृत्तिः ।

राधिरिह लोके समृद्धिः ॥^१

जो इस प्रकार जानता है वह चक्षुओं से युक्त सबनों से समृद्धि को प्राप्त करता है और चक्षुओं से युक्त सबनों से स्वर्ग लोक को जाता है ।

तूष्णींशंसस्य चक्षुःस्वरूपत्वमुपपादयति—

चक्षुर्वा एतद् यज्ञस्य यत्तूष्णींशंस, एका सती व्याहृतिर्द्वेधोच्यते, तस्मादेकं सच्चक्षुर्द्वेधा ॥ इति ।

यद्यपि भूरित्येषैव व्याहृतिस्तथाऽपि तद्योगादग्निर्ज्योतिरित्यपि पदद्वयं व्याहृतित्वे-
नोच्यते । सेयं व्याहृतिरेकैव सत्पारोहावरोहाम्नां द्वेधोच्यते^२ । यस्मादेवं तस्माच्चक्षु-
रिन्द्रियमप्येकमेव सद्गोलकद्वये द्वेधा वर्तते । तस्माच्चक्षुर्द्वं युक्तम् ॥

यह जो तूष्णींशंस है वह इस यज्ञ [पुरुष] की आँख है; क्योंकि [‘भूः’ यह] व्याहृति
एक होकर भी [आरोह और अवरोह रूप में] दो प्रकार से बोली जाती है । इसीलिए
चक्षु एक होकर भी [दो-गोलक में रहने के कारण] दो है ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

मूलं वा एतद् यज्ञस्य यत्तूष्णींशंसो यं कामयेतानायतनवान् स्यादिति नास्य
यज्ञे तूष्णींशंसं शंसेदुन्मूलमेव तदयज्ञं पराभवन् तमनु पराभवति ॥ इति ।

यं यजमानमुद्दिश्य होता द्वेषादेवं कामयेतानायतनवान् स्वर्गसाधनरूपेणाऽऽयतनेनाऽऽ-
श्रयेण रहितोऽयं यजमानः स्यादिति तदानीमस्य द्विषस्य यजमानस्य यज्ञे तूष्णींशंसं होता
न शंसेत् । तथा सति वृक्षमूलवद् यज्ञमूलवेनावस्थितस्य तूष्णींशंसस्य पाठाभावाद् अयं
यज्ञो मूलरहितः पराभवति विनश्यति । तमनु यजमानोऽपि विनश्यति । तदेवं द्वेष्यस्य
विनाशहेतुत्वेन प्रशंसा कृता ॥

यह जो तूष्णींशंस है वह इस यज्ञ की जड़ है । यदि वह यजमान से द्वेष करते हुए
यह चाहे कि ‘यह बिना घर के हो जाये’—तो वह इस यजमान के यज्ञ में तूष्णींशंस
का शंसन न करे; क्योंकि इस प्रकार [इसके न पढ़ने से वृक्ष के समान] मूलरहित उसका
यज्ञ पराभव को प्राप्त होता है और उसके बाद वह यजमान भी विनाश को प्राप्त
होता है ।

पुनरप्यृत्विजो होतुरनुकूलत्वेन प्रशंसति—

१. ‘राद्धः समृद्धो भवति’—इति च शत० ब्रा० १४.७.१.३२ ।

२. ‘व्याहृतीर्मनसानुद्वेत् भूर्भुवः स्वरिति’—इति षड्वि० ब्रा० । ‘सोऽस्ताम्यत् । स
भूरिति व्याहरत् ।.....स भुव इति व्याहरत् ।.....स सुवरिति व्याहरत् ।.....एता वै
व्याहृतयः इमे लोकाः ।’ इति तै० ब्रा० २.२.४.३ । आरोहावरोहौ चात्र क्रानव्यु-
त्क्रमाम्नां पाठौ; ‘अग्निः ज्योतिः’, ‘ज्योतिः अग्निः’—इत्येवमिति ।

तदु वा आहुः शंसेदेवापि वैतदृत्विजेऽहितं यद्धोता तूष्णींशंसं न शंसत्यृ-
त्विजि हि सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितो यज्ञे यजमानः तस्माच्छंस्तव्यः, शंस्त-
व्यः ॥ ३२ ॥ इति ।

तदु वै तत्रैव तूष्णींशंसविषये ब्रह्मवादिन आहुः । किमिति, तदुच्यते—यद्यपि यज-
माने प्रीतिरहितो होता तथाऽपि शंसेदेव । अपि वेति पूर्वोक्तापेक्षया पक्षान्तरोपन्यासायर्थः ।
होता न शंसतीति यदस्ति तदेतदृत्विजे होत्रेऽप्यहितं भ्रष्टे यज्ञे दक्षिणाया अलाभात् ।
यस्मादृत्विजि सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितः, तस्माद् यज्ञयजमानयोः प्रतिष्ठाद्वारा होतुर्हितत्वेनायं
तूष्णींशंसः शंस्तव्यः । अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-
पञ्चिकायाः चतुर्थाध्याये (नवमाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ (३२) [६२]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥,

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरं-
धरमाधवाचायदिशतो सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे'—

नामभाष्ये ऐतरेयब्राह्मणभाष्यस्य कृतौ द्वितीयपञ्चिकायाः

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

उसी तूष्णींशंस के विषय में ब्रह्मवादी कहते हैं कि [यजमान में होता की प्रीति
न हो] फिर भी वह [मौन स्तुति का] अवश्य ही शंसन करे; क्योंकि जो होता तूष्णीं-
शंस का शंसन नहीं करता तो यह ऋत्विज के लिए [दक्षिणा की प्राप्ति न होने के
कारण] अहितकर ही होता है । वस्तुतः ऋत्विज में ही यज्ञ प्रतिष्ठित है और यज्ञ में
यजमान [प्रतिष्ठित है] । इसीलिए [क्योंकि यज्ञ और यजमान की प्रतिष्ठा के द्वारा ही
होता का हित सम्भव है] तूष्णींशंस का पाठ करना चाहिए ।

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की द्वितीय पञ्चिका के चतुर्थ अध्याय
की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

— : * : —

अथ दशमोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

ऋतुयाजा द्विदेवत्यास्तद्विशेषफला स्तुतिः ॥

तूष्णींशंसप्रशंसा च नवमाध्यायचोदना ॥ १ ॥

अथाऽऽहावादयो वक्तव्यास्त्रिहावं निविदं सूक्तं च विधत्ते—

ब्रह्मा वा आहावः, क्षत्रं निविद्विट्सूक्तमाह्वयतेऽथ निविदं दधाति, ब्राह्मण्येव तत्क्षत्रमनुनियुनक्ति, निविदं शस्त्वा सूक्तं शंसति, क्षत्रं वै निविद्विट्सूक्तं क्षत्र एव तद्विशमनुनियुनक्ति ॥ इति ।

शौंसावोमित्यनेन मन्त्रेण शंसनकाले होताऽध्वर्युमाह्वयति सोऽयमाहावः^१ । अग्निर्देवद्वे इत्यादिभिर्द्वादशमिर्वक्ष्यमाणैः पदैः^२ युक्ता तत्समूहरूपा निविद् । ‘प्र वो देवायानये’ इत्यादिकं सप्तचं सूक्तम्^३ । तदेतत्त्रयं क्रमेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यरूपम् । तत्र ब्राह्मणरूपत्वेन प्रथममाह्वयते मन्त्रेणाध्वर्योराह्वानं कुर्यात्^४ । अथानन्तरं क्षत्रियरूपत्वेन ‘निविदं दधाति’ अग्निर्देवद्वे इत्यादिपदसमूहं^५ वदेत् तथा सति ब्राह्मण्येव ब्राह्मणजातावेव क्षत्रं क्षत्रियजातिमनुनियुनक्ति । प्रथमतो ब्राह्मणजातिः पश्चात् क्षत्रियजातिरित्येवं नियोगः कृतो भवेत् । तां निविदं शस्त्वा पश्चात् ‘प्र वो देवायेति’ सूक्तं शंसत् । तथा सति क्षत्रियजातिरूपायां निविदि वैश्यजातिरूपं सूक्तमनुनियुनक्त्यानुकूल्येन पश्चादवस्थापयति । यः पूर्व-

१. सांख्या० ब्रा० १४.३ । आश्व० श्रौ० ५.९.१ ।

२. तद्यथा निविदध्याये—‘अग्निर्देवद्वेः । अग्निर्मन्विद्वः । अग्निः सुषमिद् । होता देववृतः । होता मनुवृतः । प्रणीयंजानाम् । रथीरध्वराणाम् । अतूर्तो होता । तूष्णिर्हव्यवाट् । आ देवो देवान् वक्षत् । यज्ञदग्निर्देवो देवान् । सो अध्वरा करति जातवेदाः’—इति १.१-१२ । उत्तरस्मिन् खण्डे चेमानि पदानि विधास्यन्ते ।

३. ऋ० ३.१३.१-७ ।

४. ‘प्रथममाह्वयते शस्त्रादौ । अथ निविदं दधाति । यद्यपि तूष्णींशंसोऽप्याहावाद-नन्तरं शस्यते तथाप्याहावनिवित्सूक्तानामेवात्र पौर्वापर्यमुच्यते वर्णत्रयसंस्तुतत्वात्’—इति गोविन्दस्वामी ।

५. अर्थात् निविद् १.१-१२ ।

मुक्तस्तूष्णींशंसो ये च निविस्सूक्ते तदेतत्त्रयमाज्यनामकशस्त्रस्य रूपम् । तदुक्तं संप्रदाय-
विद्विः—“तूष्णींशंसनिविस्सूक्तैराज्यशस्त्रं त्रिपर्वकम्”^१ इति ॥

[आज्य शस्त्र]—

ii. ३३. [x. १] [आज्यशस्त्र के तीन भाग में] ‘आहाव’ ब्राह्मणरूप है, ‘निवित्’ क्षत्रियरूप है और ‘सूक्त’ वैश्यरूप है । [अतः ब्राह्मणरूप में अध्वर्यु का प्रथमतः] आह्वान करना चाहिए । इसके बाद ‘निविदं दधाति’—इस मन्त्र को कहकर होता ब्राह्मण [जाति] में क्षत्रिय [जाति] को सन्निविष्ट कर देता है । ‘निविद्’ का शंसन करके ‘सूक्त’ का शंसन करता है । क्योंकि निविद् क्षत्रियरूप है और सूक्त वैश्यरूप है अतः उस [निविद् के बाद सूक्त का शंसन करने] से वह क्षत्रिय जाति में वैश्य जाति को सन्निविष्ट करता है ।

अथ कंचिदभिचारप्रयोगं विधत्ते—

यं कामयेत क्षत्रेणैनं व्यर्धयानीति, मध्य एतस्यै निविदः सूक्तं शंसेत्, क्षत्रं वै निविद्विद्वत्सूक्तं क्षत्रेणैवैनं तद्व्यर्धयति ॥ इति ।

येयं द्वादशपदात्मिका निविदस्ति तस्या मध्ये सूक्तशंसने सति क्षत्रियजातिरूपाया निविदः खण्डितत्वादेनं यजमानं क्षत्रियजात्या व्यृद्धं वियुक्तं विरोधिनं करोति । अतो यजमानमुद्दिश्य होत्रा यत्कामितं तत्सिध्यतीत्युक्तं भवति ॥

[कुछ अभिचार प्रयोग यह हैं कि] यदि होता यजमान को चाहे कि वह क्षत्रिय जाति से वियुक्त हो जाय तो वह [बारह पदों वाले] निविद् के मध्य सूक्त का शंसन करे; क्योंकि निविद् क्षत्रियरूप है और सूक्त वैश्यरूप है अतः उस [निविद्] के मध्य सूक्त का शंसन करने] से इस [यजमान] को क्षत्रिय जाति से ही वियुक्त करता है ।

अभिचारान्तरं विधत्ते—

यं कामयेत विशैनं व्यर्धयानीति, मध्य एतस्य सूक्तस्य निविदं शंसेत्, क्षत्रं वै निविद्विद्वत्सूक्तं विशैवैनं तद्व्यर्धयति ॥ इति ।

प्र वो देवायेत्यस्य सूक्तस्य वैश्यस्थानीयस्य मध्ये निविदः शंसने सति वैश्यजातेः खण्डितत्वात् तद्विरोधो यजमानस्य भवति ॥

जो [होता] यह चाहे कि यजमान वैश्य जाति से वियुक्त हो जाय [‘प्र वो देवाय’ आदि इस वैश्यस्थानीय] सूक्त के मध्य निविद् का शंसन करे; क्योंकि निविद् क्षत्रिय रूप है और सूक्त वैश्यरूप है अतः उस [सूक्त के मध्य निविद् का पाठ करने] से वह इस [यजमान] को वैश्य जाति से ही वियुक्त करता है ।

१. षड्गुरुशिष्यस्य पद्यखण्डोऽयम् । ‘तूष्णींशंसः पूर्वमुक्तो निविस्सूक्ते ब्रवीत्यथ’—इति उत्तरार्धः ।

२. ‘प्र वो देवायेत्याज्यमुपसन्तनुयात्’—इति आश्व० श्रौ० ५.९.१५ ।

प्रतिकूलं प्रयोगद्वयं विधायानुकूलं प्रयोगं विधत्ते—

यमु कामयेत सर्वमेवास्य यथापूर्वमृजुक्लृप्तं स्यादित्याह्वयेताथ निविदं
दध्यादथ सूक्तं शंसेत्, सो सर्वस्य क्लृप्तिः ॥ इति ।

यमु यं तु यजमानं प्रति । पूर्वोक्तस्य द्वेष्यस्य यजमानस्य व्यावृत्त्यर्थं उशब्दः । अस्य यजमानस्य सर्वमेव ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यजातिरूपं यथापूर्वमुत्तमजातेः पूर्वमनतिक्रम्य ऋजु-
क्लृप्तं^१ सम्यक्संपादितं स्यादिति कामनायां 'शोसावोम्' इत्याहावः प्रथमः, ततोऽग्निर्देवेद्ध
इति निविद्, ततः 'प्र वो देवाय' इति सूक्तं शंसेत् । सो सैवोक्तानुष्ठितिरेव सर्वस्य जाति-
त्रयस्य क्लृप्तिः समीचीनकल्पना भवति ॥

जो [होता] यह चाहे कि यह यजमान सभी [ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य जाति रूप] पहले
जैसा कहा है वैसा ही सीधा क्रम सम्यक् रूप से सम्पादित होवे तो उसे प्रथम [शोसावोम्
आदि]आहाव, फिर [अग्निर्देवेद्ध आदि] निविद्; और इसके बाद ['प्र वो देवाय' आदि]
सूक्त का शंसन करना चाहिए। वह [अनुष्ठान] ही सभी [जातित्रय] का सीधा क्रम
कल्पित करता है ।

अथ निविदः प्रशंसितुमाह—

प्रजापतिर्वा इदमेक एवाग्र आस, सोऽकामयत प्रजायेय भूयान् स्यामिति, स
तपोऽतप्यत, स वाचमयच्छत्, स संवत्सरस्य परस्ताद् व्याहरद् द्वादशकृत्वो
द्वादश पदा वा एषा निविदेतां वाच तां निविदं व्याहरत् तां सर्वाणि भूता-
न्यन्वसृज्यन्त ॥ इति ।

इदमिदानीं दृश्यमानं जगदग्रे स्वोत्पत्तेः पुरा प्रजापतिरीश्वर एक एवाऽऽस वै । स
चाकामयताहमेव प्रजायेय प्रजारूपेणोत्पद्येय । तथा सति पूर्वस्माद् अद्वितीयरूपाद् भूयान्ति-
प्रभूतः स्यामिति कामयित्वा स प्रजापतिः सृष्टिसाधनं तपः^२ कृतवान् । तस्मिंस्तपसि
वाचमयच्छन् मोनव्रतं कृतवान् । तथा कृत्वा संवत्सरादूर्ध्वं द्वादशकृत्वो वाचमुच्चारितवान् ।
सेयमुच्चारिता वागेष्वा द्वादशपदोपेता निविद् संपन्ना । तामेतामेव निविदं प्रजापतिर्व्याहृत-
वान् । तां निविदमनु तत्सामर्थ्यात् सर्वाणि भूतान्यन्वसृज्यन्त ॥

इस संसार की उत्पत्ति के प्रारम्भिक काल में एकमात्र प्रजापति ही थे । उन्होंने
कामना की कि 'मैं प्रजा उत्पन्न करूँ और बहुत हो जाऊँ ।' ऐसा सोचकर उन्होंने तपस्या

१. 'ऋजु साधु क्लृप्तं सङ्गतम्'—इति षड्गुरु०; 'ऋजु क्लृप्तम् अञ्जसा क्लृप्तं यथो-
पचारक्लृप्तम्'—इति गोविन्दस्वामी; ऋज्वा अयत्नेनैव विध्यनतिक्रमेण वा' इति
भट्टभास्करः ।

२. 'नियमेषु तपश्शब्दः'—इति आप० धर्म० १.२.१ ।

की । [उस तप में] उन्होंने वाणी का संयमन किया । ऐसा करके एक वर्ष के पश्चात् उन्होंने बारह बार वाणी का उच्चारण किया । [उच्चरित वह वाणी ही] बारह पदों से युक्त यह निविद् हुआ । उस इस निविद् को ही प्रजापति ने उच्चरित किया । उसी [निविद् को सामर्थ्य] से सभी भूतों की उत्पत्ति हुई ।

उक्तार्थं द्रढयितुं कंचिन्मन्त्रमुदाहरति—

तदेतदृषिः पश्यन्नभ्यनूवाच 'स पूर्वया निविदा कव्यताऽऽयोरिमाः प्रजा
अजनयत् मनूनाम्' इति ॥ इति ।

तदेतत् प्रजापतेः सर्जनं दिव्यदृष्ट्या पश्यन् कुत्सनामको महर्षिर्मन्त्रेणाभ्यनूवाच । 'स पूर्वया' इत्यादिर्मन्त्रः । स प्रजापतिः पूर्वया प्रथमं प्रादुर्भूतया निविदा द्वादशपदरूपाया कव्यता कवित्वं शब्दस्रष्टृत्वमायोरगतवान् प्राप्तवानित्यर्थः । तत ऊर्ध्वं मनूनां वैवस्वतादीनां संवन्धिनीरिमा ब्राह्मणक्षत्रियादिरूपाः प्रजा अजन्म्यद् इत्ययं मन्त्रः पूर्वोक्तमेवार्थं ब्रूते ॥

उस इस [प्रजापति की सृष्टि] को [कुत्स नामक] महर्षि ने [दिव्य दृष्टि से देखते हुए इस प्रकार कहा कि—'उस [प्रजापति] ने पहले प्रादुर्भूत [द्वादशपद वाले] निविद् से शब्द-सृष्टि को प्राप्त किया । उसके बाद [वैवस्वत आदि] मनुष्यों की इस [ब्राह्मण, क्षत्रिय आदि रूप] प्रजा को उत्पन्न किया ।'

निविदं प्रशस्य तदनुष्ठानं प्रशंसति—

तद् यदेतां पुरस्तात् सूक्तस्य निविदं दधाति, प्रजात्यै ॥ इति ।

यस्मात् प्रजापतिनैवं कृतं तस्माद् यदि होता सूक्तस्य पुरस्तादेतां निविदं दध्यात् तदा सा निविद् यजमानस्य प्रजात्यै प्रजोत्पादनाय संपद्यते ॥

[क्योंकि प्रजापति ने ऐसा किया] अतः यदि होता सूक्त के पहले इस निविद् का पाठ करता है तो वह [निविद् यजमान के] प्रजोत्पादन के लिए होता है ।

वेदनं प्रशंसति—

प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ३३ ॥ इति ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-पञ्चिकायाः पञ्चमाध्याये (दशमाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥१॥ (३३) [६३]

जो इस प्रकार जानता है वह प्रजा और पशुओं से बढ़ता है ।

॥ इस प्रकार दसवें अध्याय के प्रथम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

‘द्वादशपदोपेताया निविदः प्रथमं पदं विधत्ते—

अग्निर्देवेद्ध इति शंसत्यसौ वा अग्निर्देवेद्ध एतं हि देवा इन्धत एतमेव तदेतस्मिंल्लोक आयातयति ॥ इति ।

देवैरिद्धः प्रज्वलितोऽग्निरित्येष निविदि प्रथमभागस्यार्थः । तं भागं होता शंसेद्, असौ वा आदित्यमण्डलोऽवस्थित एव प्रकाशो देवैरिद्धोऽग्निः ।^२ यस्मादेतं द्युलोकवर्तितं प्रकाशं देवा इन्धत इद्धं दीपितं समृद्धं कुर्वन्ति तत् तेन प्रथमभागपाठेनैतमेवाऽऽदित्यरूपं प्रकाशमेतस्मिन् द्युलोक आयातयति^३ प्रसारयति ॥

ii. ३४ [x. २] ‘अग्नि देवों से प्रज्वलित की गई’—इस निविद् भाग का होता शंसन करता है । यह [आदित्यमण्डल में अवस्थित प्रकाश] ही देवों के द्वारा प्रज्वलित अग्नि है; क्योंकि इसको देवों ने प्रज्वलित किया । उस [भाग के पाठ] से इस [आदित्य रूप प्रकाश] को ही इस द्युलोक में प्रसारित करता है ।

द्वितीयं पदं विधत्ते—

अग्निर्भन्विद्ध इति शंसत्ययं वा अग्निर्भन्विद्ध इमं हि मनुष्या इन्धतेऽग्निमेव तदस्मिंल्लोक आयातयति ॥ इति ।

अङ्गाररूपोऽग्निर्भूलोकवर्ती मनुष्यैः प्रज्वाल्यते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

[अङ्गार रूप] ‘अग्नि मनुष्यों द्वारा प्रज्वलित की गई’—इस भाग का होता पाठ करता है । यह भूलोकवर्ती अग्नि मनुष्यों के द्वारा प्रज्वलित अग्नि है; क्योंकि इसको मनुष्यों ने प्रज्वलित किया । इस प्रकार उस भाग के पाठ से इस अग्नि को ही इस भूलोक में प्रसारित करता है ।

१. अत्र चत्वारः पर्यायाः । एकैकस्मिन् पर्याये तिस्रस्तिन्नो देवताः । क्षित्यन्तरिक्ष-द्युस्थानामग्निर्वायुः सूर्य इति । इह तु सूर्योऽग्निर्वायुरिति क्रमः—इति गोविन्द-स्वामी । ‘अत्र चत्वारः पर्यायाः । तत्रैकैकस्मिन् पर्याये तिस्रस्तिन्नो निविदस्तिन्नश्च देवता द्युपृथिव्यन्तरिक्षस्थाः सूर्याग्निवायवः प्रतिपर्यायमावर्तन्ते । तत्रादश्शब्दो द्युलोकवर्तिसूर्यविषयो द्रष्टव्यः । एतच्छब्दोऽपि तत्पर्यायः । इदंशब्दस्तु भूलोकवर्ति-वह्निविषयो भूलोकविषयश्च । वाय्वन्तरिक्षे तु स्वशब्देनैवोच्यते सर्वत्र ब्राह्मणेन इति द्रष्टव्यम्’—इति मट्टभास्करः ।

२. ‘अग्निः, आगन्ता सर्वकार्यार्थम् । अग्निर्निर्लोपश्च’ (उ० सू० ४.५१)—इति षड्गुरु० । ‘अग्निशब्दो योगादादित्ये वर्तते । अग्निः सर्वदा गच्छत्यादित्यः अतोऽग्निरादित्य उच्यते’—इति गोविन्दस्वामी ।

३. ‘आयातयति=आनयति’—इति गोवि०; प्रजारक्षणार्थं सर्वतो यजमानं करोति’—इति मट्टभास्करः ।

तृतीयं पदं विधत्ते—

अग्निः सुषमिदिति शंसति वायुर्वा अग्निः सुषमिद् वायुर्हि स्वयमात्मानं समिन्धे स्वयमिदं सर्वं यदिदं किंच वायुमेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति ॥ इति ।

शोभना समित्प्रकाशनं संचरणरूपं यस्य वायोः सोऽयं सुषमित् । तस्याग्नित्वं गतिहेतुत्वाद् यौगिकम् । 'अग्नि गती' इत्यस्माद्धातोस्तपन्नोऽयं शब्दः । प्रथमपययिऽप्यादित्यपरत्वमेवं योजनीयम् । वायुर्हि स्वात्मानं सर्वं जगच्च समिन्धे सम्यक् प्रकाशयति व्यापारक्षमं करोतीत्यर्थः ॥

'शोभन समिध्यमान अग्नि है'—इसका पाठ होता करता है । सुन्दर दीप्तिमान अग्नि वायु ही है; क्योंकि वायु ही स्वयं अपने को और स्वयं ही जो कुछ भी इस संसार में है उन सभी को सम्यक् रूप से प्रकाशित करता है अर्थात् कार्य करने में सक्षम बनाता है । इस प्रकार उस पाठ से वायु को ही अन्तरिक्ष लोक में प्रसारित करता है ।

चतुर्थपदं विधत्ते—

होता देववृत इति शंसत्यसौ वै होता देववृत एष हि सर्वतो देवैर्वृत एतमेव तदेतस्मिँल्लोक आयातयति ॥ इति ।

असावादित्यः स्वोदयास्तमयाभ्यां सायंप्रातर्होमनिमित्तत्वेन होता स वै द्युलोके चर्तमानत्वाद् देवैर्वृतः^२ ॥

'होता देवों के द्वारा वरण किया गया'—इसका पाठ करता है । यह [आदित्य सायं प्रातः होम का कारण होने से] होता ही देवों द्वारा वरण किया गया है; क्योंकि यह चारों ओर से [द्युलोक में अवस्थित होने के कारण] देवों द्वारा वृत है । इस प्रकार उस भाग के पाठ से इसको ही इस द्युलोक में प्रसारित करता है ।

पञ्चमं पदं विधत्ते—

होता मनुवृत इति शंसत्ययं वा अग्निर्होता मनुवृतोऽयं हि सर्वतो मनुष्यैर्वृतोऽग्निमेव तदेतस्मिँल्लोक आयातयति ॥ इति ।

भूलोकेऽवस्थितोऽग्निर्होमाधिकरणत्वाद्धोता यजमानत्विग्निश्चेष्टितत्त्वान् मनुवृतः ॥

'मनुष्यों द्वारा वरण किया गया होता'—इस भाग का पाठ करता है । [भूलोकवर्ती] यह अग्नि ही [होम का अधिकरण होने से] 'होता' है जो [यजमान व ऋत्विजों के रूप में] मनुष्यों से वरण किया गया है; क्योंकि यह सर्वतः मनुष्यों से ही वरण किया जाता है । इस प्रकार उस भाग के पाठ से इस लोक में अग्नि को ही प्रसारित करता है ।

१. स्वादि० प०, घा० पा० १४७ । उणा० सू० ४.५१ ।

२. 'असौ खलु सूर्यो होता रसानामादाता देवैः रश्मिभिवृतः'—इति भट्टभास्करः । 'होता हवनयोगाद् देवैः सर्वदा वृत आदित्यः'—इति गोविन्दस्वामी ।

षष्ठं पदं विधत्ते—

प्रणीर्यज्ञानामिति शंसति, वायुर्वै प्रणीर्यज्ञानां यदा हि प्राणित्यथ यज्ञोऽ-
थाग्निहोत्रं वायुमेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति ॥ इति ।

यज्ञान् प्रकर्षेण नयति वायुः, तस्मादेव यज्ञानां प्रणीर्यस्मिन् काले पुरुषः प्राणिति
प्राणवायुना चेष्टते तदा यज्ञो भवति ।^१ तस्यैव व्याख्यानमुदाहरणरूपमथाग्निहोत्रमिति
प्राणवायुचेष्टयाग्निहोत्रकरणादिव्यापारा निष्पद्यन्ते ॥

‘यज्ञों को ले जाने वाला’—इस भाग का पाठ करता है । वायु यज्ञों को ले जाने
वाला है; क्योंकि जब वह चलता है तब यज्ञ होता है और तब अग्निहोत्र होता है । इस
प्रकार उस पाठ से इस अन्तरिक्षलोक में वायु को ही प्रसारित करता है ।

सप्तमं पदं विधत्ते—

रथीरध्वराणामिति शंसत्यसौ वै रथीरध्वराणामेव हि यथैतच्चरति रथी-
रिवैतमेव तदेतस्मिंल्लोक आयातयति ॥ इति ।

असावादित्योऽध्वराणां प्रकाशनाय रथीर्भवति रथवान् भूत्वा संचरन्ति । अयमेवार्थ
एष हीत्यादिनोच्यते । यथा लोके रथीरिव कश्चन रथवानेवैतद् गन्तव्यस्थानं प्रति चरति
तथैव आदित्योऽपि रथयुक्त एव चरति । शास्त्रान्तरे तु तदीयरथप्रदर्शनपूर्वकमेव मन्त्रो
व्याख्यातः—‘रथीरध्वराणामित्याह, एष हि देवरथः’^२ इति ॥

‘आहुतियों का रथी’—इस भाग का पाठ करता है । यह [आदित्य] अव्वरों के
प्रकाशन के लिए रथी होकर संचरण करता है; क्योंकि जैसे लोक में रथी के समान [कोई
रथवान् अपने गन्तव्य स्थान के प्रति जाता है] वैसे ही यह आदित्य भी रथयुक्त होकर
संचरण करता है । इस प्रकार उस भाग के पाठ से इस लोक में इसे ही प्रसारित
करता है ।

अष्टमं पदं विधत्ते—

अतूतों होतेति शंसत्ययं वा अग्निरतूतों होतेमं ह न कश्चन तिर्यञ्चं तरत्य-
ग्निमेव तदस्मिंल्लोक आयातयति ॥ इति ।

भूलोकवर्ती वह्निरतूतः केनाप्यतीर्णः^३ । मार्गमध्ये तिर्यञ्चं मार्गस्यावरोधकत्वेना-
वस्थितं प्रौढं दावाग्निं कश्चिदपि तरितुं न समर्थः ॥

१. यदा खलु वायुः प्राणिति प्राणयति जनाम् । अन्तर्गोतित्यर्थोऽनितिर्द्रष्टव्यः । यद्वा,
यदा प्राणिति बलवान् भवति तदा खत्वयं प्रणीर्भवति । अधुना प्रकृत्यर्थ एवानिति-
र्द्रष्टव्यः ।—इति भट्टभास्करः ।

२. तै० सं० २.५.९.२ ।

३. ‘अतूतः अतिक्रमिमुपशक्यः’—इति भट्टभास्करः; ‘अहिंसितः’ इति षड्गुरु० । ‘तरणा-
योगादतूतत्वम्’ इति गोवि० ।

‘अपराजित होता’ इस भाग का पाठ करता है। यह भूलोकवर्ती अग्नि ही अपराजित ‘होता’ है; क्योंकि कोई भी मार्ग में अवरोधक प्रचण्ड दावाग्नि को पार करने में समर्थ नहीं है। इस प्रकार उससे वह इस लोक में अग्नि को ही प्रसारित करता है।

नवमं पदं विधत्ते—

तूर्णहव्यवाळिति शंसति, वायुर्वै तूर्णहव्यवाड्, वायुर्हीदं सर्वं सद्यस्तरति यदिदं किञ्च; वायुर्देवेभ्यो हव्यं वहति, वायुमेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति ॥ इति ।

तरतीति तूर्णः । वायोः सर्वतरणसामर्थ्यं प्रसिद्धम् । हव्यं वहतीति हव्यवाड्ढविर्वहनस्य क्रियारूपस्य वायुनिष्पाद्यत्वाद् असौ हव्यं वहति ॥

‘पार करने वाले, हव्यों का वहन करने वाले वाहक’—इस भाग का पाठ करता है। पार करने वाला और हव्यों को ले जाने वाला वायु ही है; क्योंकि वायु, जो कुछ भी यहाँ है, उन सब को शीघ्रता से पार करता है और वह हवियों को देवों तक ले जाता है। वस्तुतः इस प्रकार उस भाग के पाठ से वह इस अन्तरिक्ष लोक में वायु को ही प्रसारित करता है।

दशमं पदं विधत्ते—

आ देवो देवान् वक्षदिति शंसत्यसौ वै देवो देवानावहत्येतमेव तदेतस्मिन्ल्लोके आयातयति ॥ इति ।

असावादित्यो देवः स्वोदेयास्तमयाम्यां होमकालसूचनेन देवानावक्षदावहति ॥

‘देवों को देव इधर लाएँ’—इस भाग का पाठ करता है। यह [आदित्य] देव ही [उदय और अस्त से होम की सूचना देने के कारण] देवों को यहाँ लाते हैं। वस्तुतः इस प्रकार उस भाग के पाठ से वह इस लोक में इसको ही प्रसारित करता है।

एकादशं पदं विधत्ते—

यक्षदग्निर्देवो देवानिति शंसत्ययं वा अग्निर्देवो देवान् यजत्यग्निमेव तदस्मिन्ल्लोक आयातयति ॥ इति ।

अयं भूमौ दृश्यमानोऽग्निर्देवो देवान् यजतीति प्रसिद्धम् ॥

‘अग्निदेव देवों का यजन करें’—इस भाग का पाठ करता है। यह [दृश्यमान] अग्निदेव ही देवों का यजन करते हैं। वस्तुतः इस प्रकार उस [भाग के पाठ] से वह इस अग्नि को ही इस लोक में प्रसारित करता है।

द्वादशं पदं विधत्ते—

सो अथ्वरा करति जातवेदा इति शंसति, वायुर्वै जातवेदा, वायुर्हीदं सर्वं करोति यदिदं किञ्च, वायुमेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति ॥ ३४ ॥ इति ।

उच्छ्वासनिःश्वासप्रदानेन जातं प्राणिनं वेदयति जीवनयुक्तत्वेन ज्ञापयतीति वायु-
जातवेदाः ।^१ स चाध्वरा सर्वयज्ञान् करोति निष्पादयति व्यापाररूपस्यानुष्ठानस्य वायव-
धीनःवान् । एष द्वादशसु पदेषु सूर्याग्निवायवश्चतुरावृत्ताः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-
पञ्चिकायाः पञ्चमाध्याये (दशमाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥२॥ (३४) [६४]

'वह जातवेद [अग्नि] यज्ञों का निष्पादन करे'—इस भाग का पाठ करता है
[उच्छ्वास व निश्वास प्रदान के द्वारा जातम् अर्थात् प्राणियों को जो जानता है वह]
जातवेद वायु ही है; क्योंकि [सभी अनुष्ठान वायु के आधीन होने से] वायुदेव ही जो
कुछ भी यहाँ है उन सभी [यज्ञों] का निष्पादन करते हैं । वस्तुतः इस प्रकार वह उस
[भाग के पाठ] से अन्तरिक्ष लोक में वायु को ही प्रसारित करते हैं । [इस प्रकार प्रधान
देवता सूर्य, अग्नि और वायु ही बारह पदों में चार बार आवृत्त हुए हैं] ।

॥ इस प्रकार दसवें अध्याय के दूसरे खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः

निविदो यानि द्वादश पदानि भागरूपाणि तान्युक्तानि । अथ तदनन्तरमाविसृक्तं
विधत्ते—

प्र वो देवायानय इत्यनुष्टुभः ॥ इति ।

'प्र वो' इत्यादि सूक्तस्य^२ प्रतीकं तस्मिन् सूक्ते याः सप्तसंख्याका अनुष्टुप्छन्दस्का
ऋचः सन्ति ताः शंसेदिति शेषः ॥

ii. ३५ [x. ३] 'हे अध्वर्यु, अग्निदेव को लक्ष्य करके [स्तुति करो]'—इन
अनुष्टुभ् छन्दस्क ऋचाओं का शंसन करे ।

प्रथमायामृचि यौ प्रथमद्वितीयपादौ तयोर्विहरणं विधत्ते—

प्रथमे पदे विहरति तस्मात् ऋगुरु विहरति ॥ इति ।

विहरणम् = पृथक्करणम् । द्वयोः पादयोर्मध्ये विहारं विच्छेदं कृत्वा पठेत् ।
यस्माद् अत्र पादयोः परस्परवियोगः, तस्माल्लोकेऽपि स्त्री संभोगकाले स्वकीये ऊरु
विहरति वियोजयति ॥

प्रथम दो पदों के मध्य विच्छेद करके पढ़ना चाहिए । इसीलिए [लोक में भी]
स्त्रियां संभोग काल में अपनी जाँघों को अलग करती हैं ।

तस्यामृचि तृतीयचतुर्थपादयोरविच्छेदं विधत्ते—

समस्यत्युत्तरे पदे, तस्मात् पुमानूरु समस्यति तन्मिथुनं मिथुनमेव तदुक्थमुखे
करोति, प्रजातयै । इति ॥

१. 'जातवेदाः जातधनः धनानामुत्पत्तिहेतुः'—इति भट्टभास्करः । २. ऋ० ३.१३ ।

यस्मात् तृतीयचतुर्थपादयोस्तत्तारधंगतयोः संयोजनं तस्माल्लोकेऽप्युपरिवर्ती पुमान् ।
भोगकाले स्वकीये ऊरु समस्यति संयोजयति तदुभयं मिलित्वा मिथुनं भवति ।
तस्मादुक्थमुखे शस्त्रस्योपक्रमे मिथुनमेव करोति । तच्च यजमानस्य प्रजननाय संपद्यते ॥

उत्तरार्ध के दो पदों को मिलाकर पढ़ना चाहिए । इसीलिए [लोक में भी] पुरुष
भोग के समय अपनी दोनों जाँघों को मिलाता है । यह मिथुन है । इसलिए इस प्रकार
वह आज्यशस्त्र के आरम्भ में मिथुन ही करता है जो [यजमान के] प्रजनन के लिए
होता है ।

वेदनं प्रशंसति—

प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह [पुत्र-पौत्रादि] प्रजा और [गौ आदि] पशुओं से
बढ़ता है ।

पुनरप्युक्तमेवानुद्य प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

प्र वो देवायानय इत्येवानुष्टुभः प्रथमे पदे विहरति वज्रमेव तत्परो-
वरीयांसं करोति, समस्यत्येवोत्तरे पदे, आरम्भणतो वै वज्रस्याणिमाऽथो
दण्डस्याथो परशोर्वज्रमेव तत्प्रहरति द्विषते भ्रातृव्याय वधं योऽस्य स्तृत्य-
स्तस्मै स्तर्तवै ॥ ३५ ॥ इति ।

इत्येवानुष्टुभ इति योज्यमेवकारः स पूर्वस्येवानुवादो न तु नूतनविधिरितिज्ञापनार्थः ।
परोवरीयांसं परस्युत्तरभागेऽतिशयेन स्थूऋमीदृशं वज्रं सूक्तपठनेन संपादयति । प्रथमाया
ऋच उत्तरार्धे पदे तत्पादयोः समसनं तदपि वज्रसादृश्यार्थं वज्रस्य ह्यारम्भणतोऽणिमा
मूले सौक्ष्म्यमित्यर्थः । वज्रशब्देन खड्गादिरूपमायुधमभिधीयते । तस्य हि मूले मुष्टि-
बन्धनस्थाने सूक्ष्मता भवत्युपरि तु विस्तारः । दण्डशब्देन गदा विवक्षिता । साऽपि हस्त-
ग्रहणस्थाने मूले सूक्ष्मा प्रहारस्थानेऽग्रे स्थूला । परशुरपि तथाविधः । यथाऽयं त्रिविधो
वज्र एवमिदमपि सूक्तं प्रथमार्धचंपादविहरणेन सूक्ष्ममुत्तरार्धचंपादसमासेन स्थूलम् । अत
ईदृशं सूक्तरूपं वज्रमेव द्वेषं कुर्वतो भ्रातृव्यस्य वधमुद्दिश्य प्रहरति—यः शत्रुरस्य स्तृत्यो
हन्तव्यः, तस्मै स्तर्तवै तस्य हिंसायै भवति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-
पञ्चिकायाः पञ्चमाध्याये (दशमाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ (३५) [६५]

१. 'वज्रस्य खस्वारम्भणे आरम्भे हस्तग्रहणप्रदेशेऽणिमा अणुत्वं भवति । अथो अनन्तरं
दण्डभागस्यान्योऽणिमा पूर्वस्माद्गुणो भवति । अथो तदनन्तरं च परशोः आस्यप्रदेश-
स्यान्योऽणिमा ततोऽप्युणो भवति । यदा चाणिमा उपर्युपरि क्षीयते तदा चोपर्युपरि
वरिमा भवति वज्रस्य'—मट्टभास्करः ।

‘प्र वो देवायान्ते’ इत्यादि अनुष्टुभ छन्दस्क ऋचाएँ हैं । प्रथम दो पादों के मध्य विच्छेद करता है । इस प्रकार वह उसे उत्तर भाग में अत्यन्त स्थूल वज्र [के समान] ही बनाता है । उत्तरार्ध के दो पादों को वह जोड़ता है; क्योंकि वज्र का प्रारम्भिक भाग सूक्ष्म होता है और ऐसा ही दण्ड अर्थात् गदा और कुठार भी होता है अतः इस प्रकार वह सूक्ष्मरूप वज्र का ही द्वेष करने वाले शत्रु के वधार्थ प्रहार करता है । जो शत्रु इस यजमान का हिंस्य होता है उसकी हिंसा के लिए [ही यह होता है]¹ ।

॥ इस प्रकार दसवें अध्याय के तृतीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

अथाऽऽग्नीध्रीयवासादिसिद्धचर्यमाख्यायिकामाह—

देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त, ते वै देवाः सद एवाऽऽयतनमकुर्वन्त, तान् सदसोऽज्यंस्त आग्नीध्रं संप्रापद्यन्त, ते ततो न पराजयन्त, तस्मादाग्नीध्र उपवसन्ति, न सदस्याग्नीध्रे ह्यधारयन्त यदाग्नीध्रेऽधारयन्त तदाग्नीध्रेऽस्याऽऽग्नीध्रत्वम् ॥ इति ।

पुरा कदाचिद् देवाश्चासुराश्च लोकविषये समयतन्त सङ्ग्रामं कृतवन्तः । वयमेवैषु लोकेषु निवसामो न तु यूयमित्येवं परस्परस्पर्धा । तदानीं देवाः सौमिकवेद्यां प्राग्वंशस्य पूर्वस्यां दिशि येयं सदोभिधाना शाला तामेव स्वस्य निवासस्थानं कृतवन्तः । तत्रावस्थितास्ताम् देवानसुराः सदसोऽज्यञ्जित्वा सदसो निःसारितवन्त इत्यर्थः । ततो देवा निर्गताः सन्त अग्नीध्राभिधां शालां प्राप्तवन्तः । ते देवाः प्राप्य तत् आग्नीध्रीयं न पराजयन्त तत्रासुराणामेव पराजयो न तु देवानाम् । यस्मादेवं तस्मादाग्नीध्रशालायामुपवसये दिने यजमाना उपवसन्ति । अग्निसमीपे निवसेयुर्न तु सदसि निवासः कर्तव्यः । आग्नीध्रे हि देवाः पलायनं परित्यज्य स्वात्मानं धारितवन्तः, तस्मात् तत्र निवासो युक्तः । यस्माद् आग्नीध्रे धारितवन्तः, तस्मादाग्नीध्रनाम संपन्नम्² । अग्निसमीपे स्वात्मधारणस्य प्रवृत्ति-निमित्तत्वात् ॥

ii. ३६ [x. ४] किसी समय देवों और असुरों ने लोक के विषय में संग्राम किया³ [कि हम लोग ही इन लोकों में रहेंगे, आप नहीं], तब उन देवों ने [सौमिक वेदि पर

१. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० १९२, १९३ ।

२. ‘प्रयाजादिप्रदानेनाग्नेरिन्धका देवा ध्रियन्तेऽस्मिन्निःआग्नीध्रम् । घञ्च कविधान-मित्यधिकरणे कः । इन्धेः क्विप् अग्नीध्रमेवाग्नीध्रः स्वार्थिकोऽण् । वर्णव्यत्ययेन वाकारस्य दीर्घत्वम् । तदिदानीमाग्नीध्रस्याग्नीध्रत्वम् । अग्नीध्रः शरणे रण् भवत्वेत्येतदनाश्रित्यैवमुक्तम्’—इति मट्टभास्करः ।

३. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० ९१ । तु० तौ सं० ६.३.१.१, शत० ब्रा० ३.६.१.२७-२९ ।

प्रातर्वंश के पूर्व की ओर] सदस् नामक शाला को ही अपना निवासस्थान बनाया । असुरों ने [सदस् को] जीतकर उन देवों को सदस् से निकाल दिया । तब उन देवों ने आग्नीध्र नामक शाला को [निवास के लिए] प्राप्त किया । वहाँ पर वे पराजित न हो सके । इसीलिए [उपवसथ के दिन यजमान] आग्नीध्रशाला के समीप ही बैठते हैं, सदस् के नहीं; क्योंकि आग्नीध्रशाला में ही उन्होंने आश्रय प्राप्त किया । क्योंकि आग्नीध्रशाला में उन्होंने आधार ग्रहण किया इसलिए आग्नीध्र नाम हुआ [अर्थात् अग्नि के समीप अपने को धारण किया] ।

अथ सदस्यवस्थितेषु धिष्ण्येष्वग्नीध्रादग्निविहरणं विधत्ते—

तेषां वै देवानामसुराः सदस्यानग्नीध्रिर्वाप्यांचक्रुस्ते देवा आग्नीध्रादेव सदस्यानग्नीन् विहरन्त तैरसुररक्षांस्यपाघ्नन्त तथैवैतद् यजमाना आग्नीध्रादेव सदस्यानग्नीन् विहरन्त्यसुररक्षांस्येव तदपघ्नन्ते ॥ इति ।

पुरा देवानां संबन्धिनो येऽनयः सदस्यवस्थितेषु धिष्ण्येष्वपासंस्तां सर्वान् देवपलायनेन सदःप्रविष्टा असुरा निर्वाप्यांचक्रुर्जलप्रक्षेपेणाग्नीन् शान्तान्कुर्वन् । तदानीं ते देवा आग्नीध्रे स्थित्वा तत्रत्यान् सदस्यानग्नीन् विहरन्त सदस्यवस्थितेषु धिष्ण्येषु पृथक्पृथग्ग्नीन् विहृतवन्तः स्थापितवन्तः । तैः प्रबलैरग्निमिरसुरान् रक्षांसि च सदसि हृतवन्तः । यथा देवविहरणं कृतं तथैवैतस्मिन्नपि काले यजमाना आग्नीध्रादेव बह्वैः सदस्यानग्नीन् विहरेयुः । तेन विहरणेनासुरान् रक्षांसि च तदपघ्नन्ते तत् तदानीं नाशयन्ति । सोऽयमर्थः सर्वोऽपि शास्त्रान्तरे संगृह्याऽऽम्नातः—‘देवा वै यज्ञं पराजयन्त तमाग्नीध्रात् पुनरयाजयन्नेतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राद् धिष्ण्यान् विहरन्ति यदेव यज्ञस्यापराजितं तत एवैनं पुनस्तनुते’^१ इति ॥

उन देवों के सदस् की अग्नि को [सदस् में प्रविष्ट] असुरों ने जल प्रोक्षण के द्वारा बुझा दिया । किन्तु उन देवों ने आग्नीध्र अग्नि से ही सदस् की अग्नि को स्थापित कर लिया । उन [प्रबल अग्नियों] से असुर और राक्षस मार डाले गए । उसी प्रकार यजमान को भी इस आग्नीध्र से ही सदस् की अग्नि का स्थापन करना चाहिए; क्योंकि उससे असुरों व राक्षसों का विनाश ही होता है ।

इत्थं शंसनस्थानगतेषु धिष्ण्येष्वग्निविहरणं विधाय तत्र शंसनीयानां शस्त्राणां यदेतद् आज्यनामकत्वं तदेतच्छब्दनिर्वचनेन विस्पष्टयति—

ते वै प्रातराज्यैरेवाऽऽज्यन्त आयन् यदाज्यैरेवाऽऽज्यन्त आयस्तदाज्यानामाज्यत्वम् ॥ इति ।

त एव देवाः प्रातःसवने यां याज्यनामकानि शस्त्राणि तैरेवाऽऽसमन्ताज्जयं प्राप्नुवन्त आगच्छन् । यस्मादेवं तस्माद् आसमन्ताज्जयन्त्येमिरिति व्युत्पत्त्या शस्त्राणामाज्यनाम

संपन्नम् । अनेनैव न्यायेन सामवेदे 'पञ्चदशान्याज्यानि' वाक्येन विहितानां पञ्चदश-
स्तोमयुक्तानां स्तोत्राणामाज्यनामत्वं द्रष्टव्यम् ॥^२

उन देवों ने प्रातःसवन में आज्य नामक शस्त्रों से विजय प्राप्त की और [जीते हुए
स्थान पर] आए; क्योंकि इन्होंने आज्यशस्त्रों से विजय प्राप्त की और [वहाँ] आए
इसीलिए आज्य का [चारों ओर से जय प्राप्त करने के कारण] आज्य नाम हुआ ।

अथाच्छावाकस्य शस्त्रं विधत्ते—

तासां वै होत्राणामायतीनामाजयन्तीनामच्छावाकीयाऽहीयत, तस्यामिन्द्राग्नी
अध्यास्तामिन्द्राग्नी वै देवानामोजिष्ठौ बलिष्ठौ सहिष्ठौ सत्तमौ पारयिष्णुतमौ
तस्मादैन्द्राग्नमच्छावाकः प्रातःसवने शंसतीन्द्राग्नी हि तस्यामध्या-
स्ताम् ॥ इति ।

प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाक इत्येते शस्त्रिणो होत्रका यद्यपि पुरुषास्तथाऽपि
तदीयतनुविक्षया तासामित्यादिस्त्रीलिङ्गनिर्देशः । यास्तनवः पूर्वमसुरानपाध्नत तासमेव
होत्राणां होत्रकतनूनामायतीनां सदः प्रवेष्टुमागच्छन्तीनामाजयन्तीनां सर्वतो जयं प्राप्नु-
वतीनां मध्येऽच्छावाकीयाऽच्छावाकसंबन्धिनी तनुरहीयत हीनाऽभूत् सदसमागन्तुं नाशक्नोद्
इत्यर्थः । तदनुग्रहार्थं तस्यां तन्वामिन्द्राग्नी अध्यास्तामधिष्ठाय निवासं कृतवन्ती ।
युज्यते हीन्द्राग्न्योरनुग्रहीतृत्वं यस्माद्देवानां मध्य इन्द्राग्नी ओजिष्ठावोजसा बलहेतुनाऽष्टम-
धातुनाऽज्यन्तमुपेतावत एव बलिष्ठावतिशयेन शरीरशक्तियुक्तौ तत एव सहिष्ठावतिशयेन
शत्रूनभिभवितारौ स्वभक्तविषये तु सत्तमावतिशयेन सन्तौ सन्मार्गवर्तिनावनुग्रहीतारा-
वित्यर्थः । अत एव पारयिष्णुतमौ स्वभक्तैरनुष्ठीयमानं कर्मातिशयेन पारं नेतुं सदोद्युक्तौ ।
तस्मादयमच्छावाक इन्द्राग्नीदेवताकं शस्त्रं प्रातःसवने शंसेत् । 'इन्द्राग्नी आ गतम्'^३
इत्यादिकं तच्छस्त्रम् ।^४ यस्मादिन्द्राग्नी तस्यामच्छावाकतन्वामध्यास्तां^५ तस्मादैन्द्राग्नशस्त्रं
तस्य युक्तम् ॥

१. ता० ब्रा० २०.३ १ । वहिष्णवमानसूक्तादनन्तरम् 'अग्न आयाहि' (उत्तर ऋक्
१-४) इत्यारभ्य गीयमानानि सूक्तान्याज्यस्तोत्राणि । तत्र प्रातःसवने चत्वारि ।
माध्यन्दिनसवने पञ्च । तृतीयसवने षट् इति पञ्चदश ।
२. प्रजापतिर्देवैभ्य आत्मानं यज्ञं कृत्वा प्रायच्छत् तेऽज्योऽज्यस्मा अग्राय तातिष्ठन्त तान-
न्नदीदाजिमस्मिन्नितेति त आजिमायन्यदाजिमाय स्तदाज्यानामाज्यत्वम्—इत्या-
द्याखण्डसमापि द्रष्टव्यम्. (ता० ब्रा० ७.२) । ३. ऋ० ३.१२ ।
४. 'इन्द्राग्नी आगतं सुतम्'—इति आश्व० श्रौ० ५.१०.२८ ।
५. अध्यास्ताम् = अध्यासाताम् । आसेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम्; अधिशीङ्स्थासामिति
कर्मसंज्ञाभावश्च । यद्वा, अस्तेलङ् । स्वामित्वेन भवनमधिमवनम् । इन्द्राग्नी खलु
तस्यामधि स्वामित्वेनास्तामगवताम् । अधिरीश्वर इति कर्मप्रवचनीयत्वाद् यस्माद-
धिकमिति सप्तमी—इति भट्टभास्करः ।
२३

उन [सदस् में प्रवेश के लिए] आने वाले और विजय पाए हुए होताओं के शरीर में से अच्छावाक का शरीर हीन हो गया [अर्थात् सदस् में प्रवेश न पा सका]। उस [शरीर] पर [अनुग्रह करके] इन्द्र और अग्निदेव ने निवास किया। देवों में इन्द्र और अग्नि वस्तुतः अत्यन्त ओजवान्, बहुत बलवान्, शत्रुओं के अत्यन्त अभिभविता, [अपने भक्त के लिए] अत्यन्त सन्मार्गवर्ती [अर्थात् अनुग्रह करने वाले] और [अपने भक्त के कर्म को] पार लगाने वाले हैं। इसीलिए प्रातःसवन में अच्छावाक इन्द्र और अग्नि की स्तुति करता है; क्योंकि इन्द्र और अग्नि ने ही उस [अच्छावाक के शरीर] में निवास किया था।

इदानीमच्छावाकस्य सदःप्रवेशे विशेषं विधत्ते—

तस्माद् पुरस्ताद् अन्ये होत्रकाः सदः प्रसर्पन्ति पश्चादच्छावाकः पश्चेव हि हीनोऽनुसंजिगमिषति ॥ इति ।

यस्मादच्छावाकव्यतिरिक्ताः प्रशास्त्रादयो होत्रकाः सहसा गन्तुं शक्नुवन्ति न त्वच्छावाकः, तस्मात् प्रशास्त्रादयः पुरस्तात् सदः प्रसर्पयुः। अच्छावाकस्तु पश्चात् प्रसर्पेत्। लोकेऽपि हि हीनोऽशक्तः पश्चेव हि पश्चादेव हि जिगमिषतीति प्रसिद्धम्। अत्र पुरस्तात् पश्चाच्छब्दौ देशतः कालतश्चेति वेदितव्या ॥

इसीलिए [प्रशास्ता प्रभृति] अन्य होता पहले सदस् में जाते हैं और बाद में अच्छावाक; क्योंकि लोक में भी हीन अर्थात् अशक्त पुरुष पीछे ही छोड़ दिया जाता है जैसे कि वह अनुगमन के लिए तत्पर रहे।

अच्छावाकीयशस्त्रं प्रशंसति—

तस्माद् यो ब्राह्मणो बह्वृचो वीर्यवान् स्यात् सोऽस्याच्छावाकीयां कुर्यात् तेनैव साऽहीना भवति ॥ ३६ ॥ इति ।

यस्मादिन्द्राग्नी तस्यां तन्वामधिष्ठाय निवसतस्तस्माल्लोके यः कोऽपि ब्राह्मणो बह्वृच ऋग्वेदाध्यायी वीर्यवान् वेदपाठसामर्थ्यातिशयोपेतः स्यात् सोऽस्य यजमानस्याच्छावाकीयां कुर्यादच्छावाकसम्बन्धमैन्द्राग्नशस्त्रं पठेत्। तेनैव पाठेन सा तदीयतनुरहीना व्यवहर्तुं समर्था भवति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-पञ्चिकायाः पञ्चमाध्याये (दशमाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ (३६) [६६]

इसलिए जो ब्राह्मण बह्वृच [=ऋग्वेद में परंगत] एवं वीर्यवान् [ऋचाएँ बोलने में अत्यन्त समर्थ] हो वही इस [यजमान] का अच्छावाक का कार्य करे; क्योंकि उस [ऐन्द्राग्नशस्त्र] के पाठ से ही उसका शरीर अहीन [= व्यवहार में समर्थ] होता है।

॥ इस प्रकार दसवें अध्याय के चतुर्थ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः खण्डः

अथाऽऽज्यशस्त्रस्य बहिष्पवमानस्तोत्रोत्तरत्वं प्रउगशस्त्रस्याऽऽज्यस्तोत्रोत्तरत्वं विधत्ते—
देवरथो वा एष यद्यज्ञस्तस्येतावन्तरौ रश्मी यदाज्यप्रउगे तद्यदाज्येन
पवमानमनुशंसति प्रउगेणाऽऽज्यं देवरथस्यैव तदन्तरौ रश्मी विहरत्य-
लोभाय ॥ इति ।

यो यज्ञोऽस्त्येष देवानां रथ एव तस्य रथरूपस्य रथस्याऽऽज्यं प्रउगं च यच्छस्त्रद्वयं
तदन्तरौ रश्मी अश्वबन्धनरज्जू रथस्योपर्यवस्थितेन सारथिना ध्रियमाणत्वात् तयोरभ्यन्त-
रत्वम् । यस्मादेवं तस्मात् यदाज्यशस्त्रेण बहिष्पवमानमनु पश्चाच्छंसेत् प्रउगशस्त्रेण
चाऽऽज्यस्तोत्रमनुशंसेत् तदानीं देवरथस्यैव संबन्धिनावभ्यन्तरौ रश्मी प्रग्रही विहरति
विशेषेण संपादयति । तच्चालोभाय व्यामोहराहित्याय संपद्यते । रश्मिराहित्ये दुष्टाभ्याम-
श्वभ्यां यत्र क्वापि दुर्गमे देशे रथनयने सति रथमङ्गरूपो व्यामोहः स्यात् तन्मा भूदिति
शस्त्रद्वयं क्रमेण प्रयोक्तव्यम् ॥

ii. ३७ [x. ५] यह जो यज्ञ है, वह देवों का रथ है । उस रथरूपी यज्ञ के
आज्य और प्रउग जो दो शस्त्र हैं वे दो आभ्यन्तर बाणदोर हैं । इसीलिए आज्यशस्त्र
से बहिष्पवमान-स्तोत्र के बाद वह शंसन करता है और आज्यशस्त्र के बाद प्रउगशस्त्र
का [पाठ करता है] तब वह होता मानों देवों से रथ की आभ्यन्तर बाणदोर को
व्यामोहराहित्य के लिए संभाल लेता है [जैसे रश्मियों के बिना घोड़े इधर उधर जहाँ
कहीं भी रथ को ले जाते हैं वैसे न हो अतः शस्त्र-द्वय का क्रम से प्रयोग
करना चाहिए] ।

लौकिकफलप्रदर्शनेऽत्रैव रश्मिस्थानीयं शस्त्रद्वयं प्रशंसति—

तामनु कृतिं मनुष्यरथस्यैवान्तरौ रश्मी विहरन्त्यलोभाय ॥ इति ।

तां कृतिं देवरथे शस्त्रद्वयरूपरश्मिकरणमनु पश्चान्मनुष्यरथस्यैवान्तरौ सारथिना
ग्रहणयोग्यौ रश्मी प्रग्रही विहरन्ति संपादयन्ति । तच्च मनुष्यरथस्यालोभाय संपद्यते ।
अभग्नो मनुष्यरथो यजमानस्य संभवतीत्यर्थः ॥

उस देव-रथ के शस्त्रद्वयरूप लगाम की अनुकृतिस्वरूप मनुष्य-रथ की आभ्यन्तर
बाणदोर को सारथी व्यामोहराहित्य के लिए संभालते हैं ।

वेदनं प्रशंसति—

नास्य देवरथो लुभ्यति न मनुष्यरथो य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है उसका न तो देव-रथ और न तो मनुष्य-रथ ही भ्रमित
होता है ।

इदानीं स्तोत्रशस्त्रयोर्वैयधिकरण्यरूपं चोद्यमुद्भावयति—

तदाहुयथा वाव स्तोत्रमेवं शस्त्रं पावमानीषु सामगाः स्तुवत आग्नेयं
होताऽऽज्यं शंसति कथमस्य पावमान्योऽनुशस्ता भवन्तीति ॥ इति ।

तत्तस्मिन्नाज्यशास्त्रे ब्रह्मवादिन आहुश्चोदयन्ति । यथैवं स्तोत्रं सामगैरुक्तं तथैव
बह्वृचैः शस्त्रं वक्तव्यं 'स्तुतमनुशंसतीति' विधानात् ।^१ अत्र तु सामगा 'उपास्मै गायता
नरः पर्वमानाय' इत्यादिषु पावमानीषु पवमानदेवताकास्वृक्षु^२ बहिष्पवमानाख्येन स्तोत्रेण
स्तुवते ।^३ बह्वृचस्तु होता 'प्र वो देवायानये' इत्यादिकमाज्यशस्त्रं शंसति । तथा सति
कथमस्य होतुः पावमान्य ऋचोऽनुशस्ता भवेयुः । न हि पवमानः शस्त्रस्य देवता किं
त्वग्निरिति चोद्यम् ।

उस [आज्यशस्त्र] के सम्बन्ध में ब्रह्मवादी कहते हैं कि—'साम-गान करने वालों
का जैसे स्तोत्र होता है वैसे ही [बह्वृचों का] शस्त्र होना चाहिए । पवमान देवताक
ऋचाओं में [बहिष्पवमान नामक स्तोत्र के द्वारा] साम-गान करने वाले स्तुति करते हैं ।
जबकि [बह्वृच] होता अग्निदेवताक ऋचाओं में शंसन करता है तो इस होता की पवमान
देवताक ऋचाएँ कैसे उसके अनुकूल होती हैं ?

तस्य परिहारमाह—

यो वा अग्निः स पवमानः ॥ इति ।

अग्निपवमानदेवतयोः परस्परप्रीत्याऽभेदादान्येयमपि सूक्तं पावमानमिति वक्तुं
शक्यते । तेन पावमान्योऽनुशस्ताः संपद्यन्ते ॥

वस्तुतः जो अग्नि है वह पवमान है [अतः दोनों देवता में परस्पर प्रीति के कारण
अग्निदेवताक सूक्त को भी पवमान में पढ़ा जा सकता है] ।

अग्निपवमानयोरेकत्वे कंचिन्मन्त्रमुदाहरति—

तवप्येतदृषिणोक्तम् 'अग्निर्ऋषिः पवमानः'^४ इति ॥ इति ।

ऋषिरतीन्द्रियद्रष्टा । योऽयमग्निः स एव पवमानो वायुः । प्रीत्यतिशयेनैकत्वप्रतिभा
सात् । यद्वा, शोधकत्वादग्निरेव पवमान इति मन्त्रार्थः ।

यही तथ्य ऋषि के द्वारा कहा भी गया है—'जो अग्नि है वही पवमान वायु है ।'

परिहारमुपपाद्य निगमयति—

एवमु हास्याऽऽनेयोऽग्निरेव प्रतिपद्यमानस्य पावमान्योऽनुशस्ता भवन्ति ॥ इति ।

१. ऐ० ब्रा० २४.४ । ऋग्भिः शंसन्ति, यजुर्भियंजन्ति, सामभिः स्तुवन्ति—इति
निरु० १३.७ । 'स्तुवतेऽथ शंसति'—इति शत० ब्रा० ८.१.३.३ । 'स्तोत्रमग्रे
शस्त्रात्'—इति च आश्व० श्रौ० ५.१०.१ ।

२. उ० आ० १.१.१-३. १-९ (ऋ० ९.११.१) ।

३. द्र० इतः पूर्वम्, ३०० पृ० ५ टि० ।

४. ऋ० ३.१३.१-७ ।

५. ऋ० ९.६६.२० ।

अग्निदेवताकाभिः सूक्तगताभिर्ऋग्भिः शस्त्रं प्रारभमाणस्य होतुर्बहिष्पवमानस्तोत्र-
गताः पवमानदेवताका ऋचोऽनुशस्ता भवन्ति ॥

इस प्रकार अग्निदेवताक सूक्तगत ऋचाओं से आरम्भ होने वाला होता का आज्य-
शस्त्र भी बहिष्पवमान स्तोत्र-गत पवमान देवताक ऋचाओं के अनुकूल हो जाता है ।

देवताप्रयुक्तं वैयधिकरण्यं परिहृत्य छन्दःप्रयुक्तं वैयधिकरण्यरूपं चोद्यं पूर्ववद्-
उद्भावयति—

तदाहुयथा वाव स्तोत्रमेवं शस्त्रं गायत्रीषु सामगाः स्तुवत अनुष्टुभं
होताऽऽज्यं शंसति, कथमस्य गायत्र्योऽनुशस्ता भवन्तीति ॥ इति ।

बहिष्पवमानस्तोत्रगता 'उपास्मै गायता'^१ इत्याद्या ऋचो गायत्रीछन्दस्काः^२ 'प्र वो
देवाय' इत्यादिकमाज्यशस्त्रम्^३ अनुष्टुप्छन्दस्कमिति वैयधिकरण्यं चोद्यम् ॥

उस [आज्यशस्त्र] के सम्बन्ध में ब्रह्मवादी कहते हैं कि [साम-गान करने वालों का]
जैसे स्तोत्र होता है वैसे ही शस्त्र भी होना चाहिए । साम-गान करने वाले गायत्री
छन्दस्क ऋचाओं में स्तुति करते हैं जब कि होता अनुष्टुभ् छन्दस्क ऋचाओं में आज्य-
शस्त्र का शंसन करता है तो इस साम-गान करने वालों की गायत्री छन्दस्क ऋचाएँ कैसे
उसके अनुकूल होती हैं ?

तस्य परिहारमाह—

संपदेति ब्रूयात् ॥ इति ।

अनुष्टुप्सु गायत्रीत्वे संपादिते सति तथा संपदा वैयधिकरण्यपरिहारादनुकूलशंसनं
भवतीति परिहारं ब्रूयात् ॥

उसे कहना चाहिए कि [अनुष्टुप् में गायत्री का] सम्पादन होने से अनुकूल शंसन
होता है ।

संपादनप्रकारं दर्शयति—

समेता अनुष्टुभस्तास्त्रिः प्रथमया त्रिरुक्तमयैकादश भवन्ति विराड्याज्या
द्वादशी, न वा एकेनाक्षरेण छन्दसांसि वियन्ति न द्वाभ्यां, ताः षोडश
गायत्र्यो भवन्ति ॥ इति ।

आद्यन्तयोर्ऋचोस्त्रिरावृत्ती सत्यां स्वभावतः सप्तानामनुष्टुभामेकादशत्वं संपद्यते ।
'अग्न इन्द्रश्चेति'^४ याज्या विराट्छन्दस्का । सा द्वादस्यनुष्टुबिति गणनीया । यद्यपि तस्या
विराजस्त्रयस्त्रिंशदक्षरत्वादेकमक्षरमनुष्टुप्त्वादतिरिच्यते तथाऽप्यल्पेन वैकल्येन छन्दस्त्वं
नापैतीतियायः पूर्वमप्युदाहृतः ।^५ एवं सति द्वादशस्वनुष्टुप्सु द्वादश पादानपनीयावशिष्टैः

१. ऋ० ९.११.१ ।

२. उ० आ० १.१.१-३.१-९ ।

३. ऋ० ३.१३.१-७ ।

४. ऋ० ३.२५.४ । आश्व० श्रौ० ५.९.२६ ।

५. द्र० इतः पूर्वम्, ४५ पृ० ।

पादैस्त्रिपदा गायत्र्यो द्वादश संपादनीयाः । अपनीतैश्च पादैश्चतस्रो गायत्र्यः, इत्यनेन प्रकारेण षोडशसंख्याका गायत्र्य एव संपद्यन्ते ॥

सात अनुष्टुप् [ऋचाएँ आज्यशास्त्र में] हैं । उनमें से प्रथम ऋचा का तीन बार और अन्तिम ऋचा का तीन बार पाठ करने से वे ग्यारह हो जाते हैं । विराट् छन्दस्क याज्या बारहवीं अनुष्टुप् है [क्योंकि इसमें तैत्तिस अक्षर होते हैं अतः यह अनुष्टुप् के समान होता है । यद्यपि अनुष्टुप् छन्द वत्तिस अक्षरों का होता है तथापि] एक अक्षर से न्यून या अधिक होने से छन्द नहीं बदलता है; अथवा दो अक्षर से न्यून या अधिक होने पर भी छन्द नहीं बदलता है । इस प्रकार वे [आज्यमन्त्र स्तोत्र के] सोलह गायत्री छन्दों के बराबर हो जाते हैं ।

परिहारं निगमयति—

एवमु हास्यानुष्टुब्भिरेव प्रतिपद्यमानस्य गायत्र्योऽनुशस्ता भवन्ति ॥ इति ।

इस प्रकार अनुष्टुप् छन्द से आरम्भ होने वाला होता का आज्यशास्त्र भी बहिष्पवमान स्तोत्र-गत गायत्री छन्द के अनुकूल हो जाता है ।

इदानीमैन्द्राग्नग्रहस्य याज्यां विधत्ते—

अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दरोण इत्याग्नेन्द्रया यजति ॥ इति ।

नवैन्द्राग्नग्रहे पूर्वभावित्वमिन्द्रस्य प्रतीयतेऽग्नेस्तु पश्चाद्भावित्वम् ॥

‘हे अग्नि, इन्द्र के साथ अभिषव प्रदाता के गृह में [आओ]’—इस अग्नि और इन्द्र देवताक ऋचा से यजन करता है ।

याज्यायां तु तद्विपर्ययः कस्मात् क्रियत इत्याशङ्क्याऽऽह—

न वा एताविन्द्राग्नी सन्तौ व्यजयेतामाग्नेन्द्रौ वा एतौ सन्तौ व्यजयेतां तद्यदाग्नेन्द्रया यजति विजित्या एव, इति ।

असुरैः सह देवानां विजययुद्धे सति विजयार्थमिन्द्रस्य पुरोगमनमग्नेः पश्चाद्गमनमित्येवं न संपन्नम् । किं त्वग्निः पुरोगत इन्द्रस्तु पश्चाद्गतः । अतो विजयकालीनक्रमेणैवाग्निपूर्वकत्वप्रतिपादिकया यजने सति यजमानस्य विजयाय संपद्यत एव ॥

[याज्या में ‘इन्द्राग्नी’ न होकर ‘अग्न इन्द्रश्च’ होने का यह कारण है कि—असुरों के साथ देवताओं का युद्ध होने पर विजयार्थ इन्द्र का पुरोगमन और अग्नि का उनके पीछे चलना नहीं हुआ अतः] इन्होंने ‘इन्द्राग्नी’ के रूप में विजय नहीं प्राप्त की । किन्तु ‘आग्नीन्द्र’ के रूप में इन्होंने विजय प्राप्त की । इस प्रकार [विजयकालीन क्रमानुसार] जो अग्नि और इन्द्र-देवताक ऋचा से यजन करता है वह यजमान के विजय के लिए ही होता है ।

याज्यागतान्यक्षराणि प्रशंसति—

सा विराट् त्रयस्त्रिंशदक्षरा भवति, त्रयस्त्रिंशद् वै देवाः, अष्टौ वसवः, एकादश रुद्रा, द्वादशाऽऽदित्याः, प्रजापतिश्च, वषट्कारश्च, तत्प्रथम उक्थमुखे देवता अक्षरभाजः करोत्यक्षरमक्षरमेव तद्देवता अनुप्रपिबन्ति देवपात्रेणैव तद्देवता-स्तृप्यन्ति ॥ इति ।

अक्षराणां देवतानां च संख्यासाम्यम् । उक्थमुखे शस्त्राणां मध्ये मुख्ये प्रथम आज्यशस्त्रे देवताः प्रत्येकमक्षरभाजः करोति तास्तत्तदक्षरमेवानुसृत्य ता देवताः सोमं प्रकर्षेण पिबन्ति । तथा सति स्वयोग्येनाक्षररूपेण देवपात्रेणैव देवतास्तृप्ता भवन्तीति ॥

वह विराट् छन्द तैत्तिरीय अक्षरों का होता है । वस्तुतः तैत्तिरीय ही देवता भी है— आठ वसु, ग्यारह रुद्र, बारह आदित्य, प्रजापति और वषट्कार । इस प्रकार शस्त्रों के मध्य मुख्य [आज्यशस्त्र] में ही वह [होता मन्त्र के तैत्तिरीय] अक्षरों में [वसु आदि] देवताओं को [संख्या साम्य के द्वारा] सम्मिलित कर लेता है ।^१ उन उन अक्षरों का अनुसरण करके वे देव सोम को प्रकृष्ट रूप से पीते हैं । इस प्रकार उनसे [अक्षर रूपी] देवपात्र के द्वारा ही देवता तृप्त होते हैं ।

शस्त्रयाज्ययोर्देवताप्रयुक्तं वैयाधिकरण्यचोद्यमुद्भावयति —

तदाहुर्यथा वाव शस्त्रमेवं याज्याऽऽग्नेयं होताऽऽग्न्यं शंसत्यथ कस्मादाग्नेन्द्रचा यजतीति ॥ इति ।

शस्त्रस्याग्निरेक एव देवता याज्यायास्त्वग्निरिन्द्रश्चेति द्वयोर्मिलितयोर्देवतात्वमिति वैयाधिकरण्यम् ॥

उस [याज्या] के सम्बन्ध में ब्रह्मवादी कहते हैं कि—जैसा शस्त्र होता है वैसी ही याज्या भी होनी चाहिए । जब होता अग्निदेवता के आज्यशस्त्र का शंसन करता है तो कैसे अग्नि और इन्द्र देवताक याज्या से यजन करता है ? [अर्थात् शस्त्र के मात्र अग्नि देवता हैं तो याज्या के देवता-द्वय क्यों हैं] ।

अस्य चोद्यस्य परिहारमाह—

या वा आग्नेन्द्रचैन्द्राग्नी वै सा सेन्द्राग्नमेतदुक्थं ग्रहेण च तूष्णींशंसेन च ॥ इति ।

येयमाग्नेन्द्री याज्या सेयमैन्द्राग्न्यपि भवति । द्वयोः पौर्वापर्यमविसंवादेऽपि तस्या ऋचो द्विदेवत्वसद्भावाद देवतयोः क्रमविपर्ययसमात्रेऽङ्गीकृते सति याज्याया ऐन्द्राग्नत्व-मुपचरितं यथा संपद्यते तथैवैतदुक्थमाज्यशस्त्रमपि ग्रहद्वारा तूष्णींशंसद्वारा चेन्द्राग्नि-देवतासहितं संपद्यते । तथा सत्यैन्द्राग्नत्वस्योपचरितस्य याज्याशस्त्रयोः सद्भावनास्ति वैयाधिकरण्यम् ॥

[उत्तर] जो यह अग्नि और इन्द्र देवताक याज्या है वह यह इन्द्र और अग्नि देवताक भी है; क्योंकि यह स्तवन तो ग्रह और तूष्णींशंस के द्वारा इन्द्र और अग्नि

दोनों देवों के साथ संपादित होता है [अतः याज्या और शस्त्र का आनुकूल्य होने से क्रम विपर्यास रूप वैयधिकरण्य नहीं है] ।

आज्यशस्त्रस्य ग्रहद्वारकं तूष्णींशंसद्वारकं चैन्द्राग्नत्वं दर्शयति—

‘इन्द्राग्नी आ गतं सुतं गीर्भिनंभो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता’^१ इत्यैन्द्राग्नमध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति, ‘भूरग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्यः’ इति होता तूष्णींशंसं शंसति तद्यथैव शस्त्रमेवं याज्या ॥ ३७ ॥ इति ।

हे इन्द्राग्नी, सुतमभिषुतं सोमं प्रत्यागतमागच्छतम् । कीदृशं सुतं, गीर्भिः स्तुति-भिर्युक्तमिति शेषः । नम आकाशस्वरूपमाकाशवन्महद्दि(हान्तामि)त्यर्थः । वरेण्यं वरणीयम् । आगत्य च युवां धियेषिता स्वबुद्ध्या प्रेषिता सन्तावस्य सोमस्य सारं पातं पिबतम् । इत्यनेनैन्द्राग्नदेवताकमन्त्रेणाध्वर्युरेन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति । तूष्णींशंसे भूरग्नि-रित्यग्निराग्नात् इन्द्रो ज्योतिरितीन्द्रोऽप्याग्नात्^२ तत उभयसद्भावात् तूष्णींशंसोऽप्येन्द्राग्नः । ईदृशस्य ग्रहस्य तूष्णींशंसस्य संबन्धादाज्यशस्त्रमप्येन्द्राग्नं भवति । तस्माच्छ-स्त्रयाज्ययोरैन्द्राग्नत्वसंपादनाच्चास्ति वैयधिकरण्यम् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय पञ्चिकायाः पञ्चमाध्याये (दशमाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ (३७) [६७]

‘हे इन्द्र और अग्नि ! स्तुतियों से युक्त, आकाश के समान महान्^३ और वरणीय अभिषुत सोम के प्रति आओ और [आकर तुम दोनों] अपनी बुद्धि से प्रेरित होकर इस सोम के सार को पियो’—इस [इन्द्र और अग्नि-देवताक] मन्त्र से अध्वर्यु ऐन्द्राग्न-ग्रह को लेता है; और होता ‘भूरग्निः...सूर्यः’ इत्यादि तूष्णींशंस का शंसन करता है । इसलिए जैसा शस्त्र है वैसी ही याज्या भी है [अर्थात् तूष्णींशंस में ‘भूरग्निः’ में अग्नि उक्त है और ‘इन्द्रो ज्योतिः’ में इन्द्र उक्त है अतः दोनों के होने के कारण शस्त्र के अनुकूल याज्या है] ।

॥ इस प्रकार दसवें अध्याय के पाँचवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः खण्डः

पूर्वत्र पराङ्ध्वर्यावित्याद्याश्वलायनसूत्रोदाहरणेन होतुर्यो जपो दक्षितः,^४ तमिमं जपं विधत्ते—

होतृजपं जपति रेतस्तत्सिञ्चति ॥ इति ।

१. ऋ० ३.१२.१ ।

२. द्र० इतः पूर्वम्, ३३५ पृ० (ii.४.७) ।

३. ‘delightful cloud’ इति कीथमहोदयः ।

४. ‘सुमदित्यादिमन्त्रस्य’ नाम ‘होतृजपस्त्विति’—इति षड्गुरु० ।

होतुः कर्तव्यो यो जपस्तमनुतिष्ठेत् । तेन प्रजोत्पादनार्थमादौ रेतः सिक्तं भवति ॥

ii. ३८ [x.६] वह होतु-जप का जप करता है । इस प्रकार उससे वह प्रजोत्पादन के लिए वीर्य का प्रथमतः सेचन करता है ।

तत्रोच्चारणप्रकारविशेषं विधत्ते—

उपांशु जपत्युपांश्विव वै रेतसः सिक्तिः ॥ इति ।

ओष्ठस्पन्दनमेव परैर्दृश्यते न तु शब्दः श्रूयते तादृशमुपांशुत्वम् । लौकिके रेतःसेचनेऽपि ध्वनेरश्रवणाद्युक्तं तथाविधत्वम् ॥

उपांशु [मात्र ओष्ठ स्पन्दन हो किन्तु स्वर न सुनाई पड़े] जप करता है । वस्तुतः लोक में भी वीर्य सेचन ध्वनिरहित ही होता है ।

तस्य जपस्य शौंसावोमित्येतस्मादाहावात् पूर्वभावित्वं विधत्ते—

पुराऽऽहावाज्जपति यद्वै किंचोर्ध्वमाहावाच्छस्त्रस्यैव तत् ॥ इति ।

अध्वर्युराह्वयते येन 'शौंसावोम्' इति मन्त्रेण तस्मात् पूर्वभावी होतृजपः । तथा च आश्वलायनेनोदाहृतम्—'जपित्वाऽनभिहिक्त्य शौंसावोमित्युच्चैराह्वय' इति^१ । आहावाद ऊर्ध्वं यत्किञ्चित् पठ्यते तत्सर्वं शस्त्रस्यैव संबन्धि भवेत् । आहावमन्त्रेण शस्त्रानुज्ञानस्य पृष्ठत्वात् । अतो होतृजपस्य शस्त्रान्तर्भावं निवारयितुं पूर्वकालीनत्वम् ॥

आहाव के पहले जप करता है और आहाव के अनन्तर जो कुछ भी पाठ करता है वह सभी शस्त्र से सम्बन्धित होता है ।

अथाऽऽहावे प्रकारविशेषं विधत्ते—

पराञ्चं चतुष्पदासीनमभ्याह्वयते, तस्मात् पराञ्चो भूत्वा चतुष्पादो रेतः सिञ्चन्ति ॥ इति ।

अस्मिन् कालेऽध्वर्युः पराङ् भवति होतृविमुखो भवति । तथा चतुष्पदी गौरिव हस्ती भूमाववस्थाप्याऽऽसीनो भवति । तादृशमध्वर्युं संबोध्यामिमुखो यथा भवति तथा होता शौंसावोमिति मन्त्रेणाऽऽह्वयते । यस्मादाह्वानकाल ईदृशोऽध्वर्युस्तस्मात्लोकैर्ऽपि चतुष्पादो गवादयः पराञ्चः संभोगावस्थायां परस्पराभिमुखरहिता भूत्वा रेतः सिञ्चन्ति ॥

होता [उस समय अध्वर्यु को संबोधित करके आहाव] बोलता है जब वह होता से पराङ्मुख होकर [चौपाए पशु के समान दोनों हाथों को भूमि में रखकर] चतुष्पदासीन होता है । इसीलिए चौपाए पशु पराङ् मुख होकर वीर्य का सेक करते हैं ।

• आहावादूर्ध्वमध्वर्योश्चतुष्पात्त्वं परित्यज्य सम्यगुत्थानं विधत्ते—

सम्यङ्द्विपाद् भवति, तस्मात् सम्यञ्चो भूत्वा द्विपादो रेतः सिञ्चन्ति ॥ इति ।

ऊर्ध्वत्वेनोत्थानं सम्यक्त्वम् । तथाविधा भूत्वा रेतः सिञ्चन्ति । जपितव्यो यो मन्त्र-

१. द्र० इतः पूर्वम् ३०९ पृ०, तत्सूत्रारम्भपाठो ३०९ पृष्ठे टि० २ द्रष्टव्यः ।

२. आश्व० श्री० ५.९.१ ।

स्तस्याऽऽदौ 'सुमत्पद्वन्दे' इति पञ्चाक्षराणि पठितव्यानि । तानि च पूर्वमेवाक्षरपङ्क्ति-
प्रशंसायां^१ विहितानि ॥

[आहाव के अनन्तर अब अर्घ्य] दो पैरो पर सम्मुख खड़ा हो जाता है । इसीलिए
दो पैरों वाले [मनुष्य] सामने मुँह करके वीर्य का सिंचन करते हैं ।

तेभ्य ऊर्ध्वं यो जपितव्यो मन्त्रस्तस्य प्रथमभागमनूद्य व्याचष्टे—

पिता मातरिश्वेत्याह, प्राणो वै पिता, प्राणो मातरिश्वा, प्राणो रेतो रेतस्त-
त्सिञ्चति ॥ इति ।

तस्मिन् मन्त्रे यजमानस्य नूतनं जन्म संपाद्यते । अतोऽत्र मातरिश्वा वायुः पितृत्वेन
वर्ण्यते । तमिमं पितेत्यादिकं मन्त्रं होता ब्रूयात् । प्राण एव लोके पिता, मृतात् पितृदेहा-
ज्जन्मासंभवात् । वायुश्च प्राणः प्राणस्य वायुकार्यत्वात् । रेतश्च प्राणः, प्राणयुक्तस्यैव
रेतसो जननहेतुत्वात् । अत एव आरण्यके समाम्नास्यते^२—'यद्वा ऋते प्राणाद रेतः
सिञ्च्येत पूयेन संभवेत्'^३ इति । तत्तेन प्रथमभागपाठेन यजमानपुनर्जन्मार्थं रेतः सिक्तं
भवति ॥

होता 'पिता मातरिश्वा' = 'पिता मातरिश्वा है' आदि मन्त्र का पाठ करे । [क्योंकि
यजमान का इस मन्त्र में नूतन जन्म होता है अतः 'मातरिश्वा' वायु ही पितृ रूप से
वर्णित है] । प्राण ही पिता है [क्योंकि मृतपितृ देह से जन्म असंभव है] । प्राण मात-
रिश्वा है । प्राण वीर्य है [क्योंकि वीर्य ही जनन का हेतुभूत है] । अतः उस [भाग के
पाठ] [मानो यजमान के पुनर्जन्म के लिए] वीर्य का सिंचन करता है ।

द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे—

अच्छिद्रा पदाऽधा इ(दि)ति रेतो वा अच्छिद्रमतो ह्यच्छिद्रः संभ-
वति ॥ इति ।

स वायुरूपः पिता छिद्ररहितं पदं प्रापणीयं रेतोऽधा ग(दग)र्भाशये स्थापितवान् ।
अत्रोक्तमच्छिद्रं वस्तु रेत एव । अतो हि रेतसः पुमानच्छिद्र उत्पद्यते ॥

[उस वायु रूप पिता ने] छिद्ररहित वस्तु [रेत] को [गर्भाशय में] स्थापित किया ।
यह छिद्ररहित वस्तु वीर्य ही है क्योंकि [पुरुष] छिद्ररहित उत्पन्न होता है ।

तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे—

अच्छिद्रोक्था कवयः शंसन्निति ये वा अनूचान्नास्ते कवयस्त इदमच्छिद्रं रेतः
प्रजनयन्नित्येव तदाह ॥ इति ।

कवयः पुरुषा अच्छिद्रोक्था शंसंश्छिद्ररहितमुक्तं शस्त्रं शंसन्ति । अत्र कविशब्दे-
नानूचानाः षडङ्गसहितवेदाध्यायिन उच्यन्ते । ते चेदमच्छिद्रं रेतः प्रजनयन्नुत्पादयन्ती-
त्यनेनैव प्रकारेण तदच्छिद्रोक्थेति वाक्यमाह ब्रूते ॥

१. द्र० इतः पूर्वम् ३०९ पृष्ठे ।

२. एष मन्त्रोऽन्यशाखीय इति आश्व० श्रौ० ५.९.१ ।

३. ऐ० आ० ३.२.२.५ ।

‘कवि छिद्ररहित उक्थ [= शस्त्र] का शंसन करते हैं’—जो [षडङ्ग वेद के] वेत्ता हैं वे ही कवि हैं। वे ही इस छिद्ररहित वीर्य को उत्पन्न करते हैं। इस वाक्य में यही कहा गया है।

चतुर्थभागमनूद्य व्याचष्टे—

सोमो विश्वविस्त्रीया निनेषद् बृहस्पतिरुक्थामदानि शंसिषदिति, ब्रंह्म वे बृहस्पतिः, क्षत्रं सोम, स्तुतशस्त्राणि नीथानि चोक्थामदानि च देवेन चैवैतदब्रह्मणा प्रसूतो दैवेन च क्षत्रेणोक्थानि शंसति ॥ इति ।

विश्ववित् सर्वज्ञः सोमो नीथानि नेतव्यान्यनुष्ठेयानि स्तोत्रशस्त्राणि निनेषन्नेतुमिच्छां कृतवान् प्रयुक्तवानित्यर्थः । तथा बृहस्पतिरुक्थामदानि शस्त्ररूपाणि संतोषकारणानि शंसिषच्छंसितुमिच्छति शस्तवानित्यर्थः । अस्मिन् भागे बृहस्पतिसोमशब्दाम्यां ब्राह्मण-क्षत्रियजातिद्वयं देवं विवक्षितम् । नीथशब्देनोक्थामदशब्देन च स्तोत्रशस्त्राणि विवक्षितानि । अत एवैतद्भागपाठे सति देवसंबन्धिना ब्राह्मणेन क्षत्रियेण च प्रेरितः शस्त्राणि शंसति ॥

‘सर्वज्ञ सोम ने नेतव्य [अनुष्ठेय स्तोत्र व शस्त्रों को] लाने की इच्छा की अर्थात् उनका प्रयोग किया; और बृहस्पति ने संतोषकारी शस्त्रों के शंसन की इच्छा की अर्थात् पाठ किया ।’ [इस मन्त्र भाग में उक्त] बृहस्पति ब्राह्मण हैं और सोम क्षत्रिय हैं । ‘नीथ’ शब्द से उक्थ और मदशब्द से स्तोत्र व शस्त्र विवक्षित है । वस्तुतः इस प्रकार इस भाग के पाठ से देवसम्बन्धी ब्राह्मण से और देवसम्बन्धी क्षत्रिय से प्रेरित होकर होता शस्त्रों का पाठ करता है ।

सोमबृहस्पत्योः सर्वकर्मप्रेरकत्वप्रसिद्धिं दर्शयति—

एतौ ह वा अस्य सर्वस्य प्रसवस्येशाते यदिदं किञ्च ॥ इति ।

यज्ञेऽनुष्ठेयं यत्किञ्चिदस्त्यस्य सर्वस्य प्रसवो यत्प्रेरणं तस्य सोमबृहस्पती एव स्वामिनौ ॥

ये दोनों [सोम और बृहस्पति] इस [यज्ञ में अनुष्ठेय] जो कुछ भी है उन सबको प्रेरित करने वाले के स्वामी हैं ।

व्यतिरेकमुखेनैतदेव ब्रूयति—

तद्यदेताभ्यामप्रसूतः करोत्यकृतं तदकृतमकरिति वै निन्दन्ति ॥ इति ।

तत्तथा द्वयोः प्रेरणस्वामित्वे सति यदङ्गमेताभ्यामप्रेरितः करोति तदङ्गमकृतमेव भवति । लोकेऽपि स्वाम्यनुज्ञामन्तरेण यत्क्रियते तत्तत्राकृतमकरकर्तव्यं कृतवानिति जना निन्दन्ति ॥

और इन दोनों की प्रेरणा के बिना जो कुछ होता करता है वह न करने के समान

ही होता है । [लोक में भी स्वामी की अनुज्ञा के बिना जो कुछ किया जाता है] उसकी लोग निन्दा करते हैं कि अकरणीय कर्म इसने किया है ।

वेदनं प्रशंसति—

कृतमस्य कृतं भवति नास्याकृतं कृतं भवति य एवं वेद ॥ इति ।

अस्य वेदितुः कृतं कर्तव्यमेव कृतं भवति, न त्वकृतमकर्तव्यं कृतं भवति ॥

जो इस प्रकार जानता है उसका किया किया हुआ होता है । इसका अकृत कृत नहीं होता है ।

पञ्चमभागमनूद्य व्याचष्टे—

वागायुर्विश्वायुर्विश्वमायुरित्याह प्राणो वा आयुः प्राणो रेतो वाग्योनिर्योनिं तदुपसंधाय रेतः सिञ्चति ॥ इति ।

येयं वागिन्द्रियरूपा यदप्यायुर्जीवनं तदुभयमस्त्विति शेषः । न चात्राऽऽयुरल्पं विवक्षितं किंतु विश्वायुर्विश्वं समस्तं शतसंवत्सरपरिमितमायुर्विवक्षितम् । तस्माद्विश्वमायुर्यजमानः प्राप्नोत्वित्यध्याहारः । तमिमं भागं पठेत् । अत्र आयुःशब्देन प्राण एव विवक्ष्यते । 'यावद्वयस्मिञ्शरीरे प्राणो वसति तावदायुः' इति श्रुतेः^१ । रेतसः प्राणत्वं पूर्वमेवोदाहृतम्^२ । वाक्शब्देन योनिरुपलक्ष्यते^३ तथा सति तद्वागपाठेन योनिमुपसंधाय^४ गर्भस्थानमभिलक्ष्य रेतः सिञ्चति ॥

'वाक् [इन्द्रिय] और आयु, समस्त आयु व समस्त [सौ वर्ष की] आयु' [यजमान प्राप्त करता है]—इस भाग का पाठ करता है । यहाँ प्राण आयु है और प्राण वीर्य है एवं वाणी योनि [स्वरूप] है । इस प्रकार उस भाग के पाठ से मानों वह गर्भ स्थान को लक्ष्य करके वीर्य का सिंचन करता है ।

षष्ठं भागमनूद्य व्याचष्टे—

क इदं शंसिष्यति स इदं शंसिष्यतीत्याह प्रजापतिर्वै कः^१ प्रजापतिः प्रजनयिष्यतीत्येव तदाह ॥ ३८ ॥ इति ।

कः प्रजापतिरिदं शस्त्रं शंसिष्यति शंसितुमिच्छति । अतः स एवेदं शंसिष्यति, तमिममन्तिमभागं ब्रूयात् । अत्र कशब्देन प्रजापतिरुक्तत्वात् स एव यजमानमुत्पादयिष्यतीत्यनेनैव प्रकारेण तन्मन्त्रवाक्यं ब्रूते ॥

१. कौषी० उ० ३.२ । २. द्र० इतः पूर्वम्, ३६२ पृष्ठे ।

३. 'प्राणो रेतः प्राणनहेतुत्वात् । योनिरेव वाक् सर्वार्थानां विकल्पमूलत्वात्'—इति भट्टभास्करः ।

४. 'उपसन्धानमुपसंश्लेषः' इति भट्टभास्करः । 'शस्त्रस्य योनिभूतां वाचमुपसन्धाय मन्त्रेण रेतोभूतं यजमानं सिञ्चति'—इति गोविन्दस्वामी ।

५. 'को ह वै नाम प्रजापतिः'—इति तै० ब्रा० २.२.१० ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-
पञ्चिकायाः पञ्चमाध्याये (दशमाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ (३८) [६८]

'प्रजापति इस [शस्त्र] के पाठ करने की इच्छा करता है अतः वह ही इसके शंसन की इच्छा करता है' इस भाग का पाठ करता है। यहाँ 'कः' का अर्थ प्रजापति है। अतः वही यजमान को उत्पन्न करेगा—यही इस मन्त्र में कहा गया है।

॥ इस प्रकार दसवें अध्याय के षष्ठ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः खण्डः

आहावात् पूर्वकालीनं जपमुक्तवोत्तरकालीनं तूष्णींशंसं विधत्ते—

आहूय तूष्णींशंसं शंसति, रेतस्तत्सिक्तं विकरोति सिक्तिर्वा अग्रेऽथ
विकृतिः ॥ इति ।

शोसावोमिति मन्त्रेणाध्वर्युमुपहूय पश्चात्तूष्णींशंसं पठेत् । तथा सति होतृजपेन सिक्तं
रेतोऽग्नेन विकरोति पिण्डाद्याकारविकारं रेतसि जनयति । सेकः पूर्वभावी विकारः
पश्चाद्भावीति युक्तोऽयं क्रमः ॥

ii. ३९ [x. ७] [शोसावोम् इस मन्त्र से अध्वर्यु को] बुलाकर होता तूष्णींशंस का
पाठ करता है। इस प्रकार [होतृ जप से] सिक्त वीर्य में इस [तूष्णींशंस] से पिण्ड रूप
आकार को उत्पन्न करता है। वस्तुतः सेक प्रथमतः होता है और विकार बाद में [अतः
यह क्रम युक्त ही है] ।

शंसनकाले ध्वनिराहित्यं विधत्ते—

उपांशु तूष्णींशंसं शंसत्युपांश्विव वै रेतसः सिक्तिः ॥ इति ।

परैर्ध्वनेरश्रवणादपठितसदृशं शवतीत्यस्य तूष्णींशंस इति नामधेयम् । तस्मात् तद-
नुसारेणोपांशुच्चारयेत् । रेतःसेकोऽप्युपांशुसदृशः, रहसि क्रियमाणः वात् ॥

होता तूष्णींशंस का उपांशु पाठ करता है। वस्तुतः वीर्य का सेक भी अवश्य
सदृश होता है ।

उपांशुत्वेन होतृजपसाम्यप्रसक्तौ वैषम्यं विधत्ते—

तिर इव तूष्णींशंसं शंसति, तिर इव वै रेतोसि विक्रियन्ते ॥ इति ।

• यथा कुडचगृहादिव्यवहितमन्यैरधीयमानं वाक्यमीषत् प्रतीयते, न तु स्पष्टम्, तद्वत्
तूष्णींशंसोऽप्यस्पष्टो यथा भवति तथा शंसेत् । तदिदं तिर इवेत्युच्यते । होतृजपादीष-
दुच्चैरित्यर्थः ॥

वह तूष्णींशंस का पाठ छिपे हुए के समान [अस्पष्ट सा] करता है। वस्तुतः वीर्य में
भी गोपनीय रूप से विकार होता है ।

तूष्णींशंस्येयत्तां विधत्ते—

षट्पदं तूष्णींशंसं शंसति, षड्विधो वै पुरुषः षळङ्ग आत्मानमेव तत्षड्विधं
षळङ्गं विकरोति ॥ इति ।

षट्पदं षड्भागम् । भूरग्निज्योतिरित्येको भागो ज्योतिरग्निरिति द्वितीयो भागः ।
एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । तथाविधशंसने पुरुषसाम्यं भवति । पुरुषस्य षड्विधत्वमेव
षळङ्ग इत्यनेन स्पष्टीक्रियते । पुरुषावयवषट्कं शाखान्तरे दर्शितम्—‘षोढा विहितो वै
पुरुष आत्मा च शिरश्चत्वार्यङ्गानि’^१ इति । द्वौ हस्तौ द्वौ पादावित्यङ्गचतुष्टयम् ।
आत्मशब्दो मध्यदेहवाची । भागत्रयोपेते तूष्णींशंसे तत्तद्भागमध्येष्त्रवसाने षड्भागत्वं
भवति । आम्बलायन आह—‘भूरग्निज्योतिर्ज्योतिरग्नौ इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रो
सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्योमिति त्रिपदस्तूष्णींशंसो यद्यु वै षट्पदः पूर्वज्योतिः-
शब्देरग्नेऽवस्येत्’^२ इति । अतः षट्पदेन तूष्णींशंसेन यजमानस्य शरीरमेव षडङ्गोपेतं
कृत्वा विकरोति ॥

वह तूष्णींशंस का पाठ छः पदों के [अवसान पर] करता है पुरुष भी षड्विध अङ्गों
वाला होता है । वस्तुतः इस प्रकार वह अपने को ही छः अङ्गों वाला बनाता है ।
अतः उस [तूष्णींशंस के छः पदों के अवसान पर पाठ] से यजमान के शरीर को छः
अङ्गों से युक्त करके बढ़ाता है ।

एतदनन्तरं निविदो विधत्ते—

तूष्णींशंसं शस्त्वा पुरोरुचं शंसति, रेतस्तद्विकृतं प्रजनयति विकृतिर्वा
अग्नेऽथ जातिः ॥ इति ।

‘प्र वो देवाय’ इत्यादिसूक्तात् पुरतो दीप्यते रोचत इति पुरोरुचशब्देन निश्चिद्युच्यते ।
तां तूष्णींशंसादूर्ध्वं पठेत् । तेनोर्ध्वपाठेन षडङ्गतया विकृतं रेतः शरीररूपेणोत्पादितं
भवति । विकारः पूर्वभावी, जन्म पश्चाद्भावि । तस्मात् तदानन्तरं निविदो युक्तम् ॥

तूष्णींशंस का शंसन करके वह पुरोरुक् [‘प्र वो देवाय’ आदि सूक्त के सम्मुख
बीसिमान होने वाले निविद्] का पाठ करता है । इस प्रकार वह [षडङ्ग] विकार वाले
वीर्य को ही [शरीर रूप में] उत्पन्न करता है । वस्तुतः विकार पहले होता है और जन्म
बाद में [अतः निविद् का आनन्तर्यं युक्तियुक्त है] ।

होतृजपगतं यदुपांशुत्वं तूष्णींशंसगतं च यदीषदुचध्वनित्वं तस्मादुभयस्माद् वैलक्षण्यं
निविदो विधत्ते—

उच्चैः पुरोरुचं शंसत्युच्चैरेवैनं तत्प्रजनयति ॥ इति ।

उत्पादनकाले प्रसववेदनया तन्मातोर्च्चैर्ध्वनिं करोति । तदिदमुच्चैः प्रजनय-
तीत्युच्यते ॥

१. तै० सं० ५. ६. ९. १ ।

२. आश्व० श्रौ० ५. ९. ११ ।

उच्च स्वर से पुरोरुक् का पाठ करता है । [वस्तुतः प्रसव की वेदना से जैसे माता जोर से आवाज करती है वैसे ही] इस प्रकार इसे वह उच्च स्वर से जन्म देता है ।

निविदां न्यूनाधिकभागशङ्काव्युदासाय संख्यां विधत्ते—

द्वादशपदां पुरोरुचं शंसति, द्वादश वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता, स योऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता, स एवैनं तृत्प्रजया पशुभिः प्रजनयति प्रजात्यै ॥ इति ।

निविदो द्वादश भागाः पूर्वमेव तद्व्याख्याने विवेचिताः ।^१ अतो माससंख्यासाम्यात् माससंवत्सरद्वारा सर्वस्य जगत उत्पादकत्वेन प्रसिद्धः प्रजापतिरेवेयं पुरोरुमवति । तादृश्याः पाठे सति प्रसिद्धः सर्वस्योत्पादको यः प्रजापतिरस्ति स एवैनं यजमानं प्रजापशु-सहितं प्रजनयति । तस्मादेतच्छंसनं प्रजात्यै संपद्यते ॥

बारह पदों वाले पुरोरुक् का शंसन करता है । वस्तुतः बारह ही मासों का एक संवत्सर होता है । संवत्सर प्रजापति है । वह समस्त [जगत्] का उत्पादक है । वह जो [प्रजापति] इस सृष्टि का बनाने वाला है वही इस [यजमान] को उस [पाठ] से प्रजा और पशु सहित उत्पन्न करता है । [इसलिए यह शंसन] प्रजनन के लिए होता है ।

वेदनं प्रशंसति—

प्रजायते प्रजया पशुभिर्यं एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह प्रजा और पशुओं से बढ़ता है ।

देवताद्वारा पुरोरुचं प्रशंसति—

जातवेदस्यां पुरोरुचं शंसति जातवेदोन्यङ्गम् ॥ इति ।

जातवेदा देवता यस्याः पुरोरुचः सा जातवेदस्या । जातवेदःशब्दरूपं न्यङ्गं नितरामङ्गं चिह्नं यस्याः पुरोरुचः सा जातवेदोन्यङ्गा । तस्याः पुरोरुचोऽन्तिमे भागे 'सो अध्वरा करति जातवेदाः'^२ इति जातवेदःशब्दः पठ्यते ॥

वह जातवेद-देवताक पुरोरुक् का शंसन करता है । अन्तिम भाग में जातवेद-शब्दरूप चिह्न है ।

उक्तमर्थमाक्षिपति—

तदाहुयत् तृतीयसवनमेव जातवेदस आयतनम्, अथ कस्मात् प्रातःसवने जातवेदस्यां पुरोरुचं शंसतीति ॥ इति ।

तृतीयसवनस्य जातवेदसं प्रत्यायतनत्वमाग्निमारुतशस्त्रे देवत्वादवगन्तव्यम् । तथा च संप्रदायविद^३ आहुः—“जातवेदास्तु देवोऽयं वर्तते आग्निमारुते” इति । यस्मादेवं तस्मात् प्रातःसवने जातवेदस्यायाः शंसने कारणं नास्तीत्याक्षेपं तद्वादिन आहुः ॥

१. द्र० इतः पूर्वम् ३४५-४९ पृष्ठे ।

२. द्र० इतः पूर्वम्, ३४८ पृष्ठे ।

३. षड्गुरुशिष्यस्य श्लोकोऽयम् ।

इस सम्बन्ध में याज्ञिक प्रश्न करते हैं कि जब जातवेद का स्थान तृतीयसवन है तो क्यों प्रातःसवन में जातवेद को प्रति पुरोरूक् का पाठ करता है ।

तस्य परिहारं दर्शयति—

प्राणो वै जातवेदाः, स हि जातानां वेद, यावतां वै स जातानां वेद ते भवन्ति येषामु न वेद किमु ते स्युर्यो वा आज्य आत्मसंस्कृतिं वेद तत्सुविदितम् ॥ ३९ ॥ इति ।

अत्र जातवेदःशब्देन प्राण एवाभिधीयते न त्वग्निः । अत एवान्तिमभागव्याख्याने 'वायुर्वै जातवेदा' इत्याम्नातम् । यस्मात् स प्राणो जातानामुत्पन्नानां शरीराणां स्वरूपं वेद जानाति लभत इत्यर्थः । तस्मात् प्राणस्य जातवेदा इति नामधेयम् । एवं सति प्राणो यावतामुत्पन्नानां शरीराणां स्वरूपं वेद लभते ते देहा भवन्ति सत्तां भजन्ते । येषां तु देहानां स्वरूपं प्राणो न वेद न लभते ते देहाः किमु स्युः किमु विद्यमानतां भजेयुर्न भजेयुरित्यर्थः । एवं सति जातवेदोनामकस्य प्राणस्य प्रशिपादिकायाः पुरोरूचोऽन्तःपाठे यजमानो लैबधप्राणः सन् विद्यमानो भवति । अन्यथाऽयमसत् कल्पः स्यात् । एवमुक्तप्रकारेण यो यजमान आज्यशस्त्रे पुनर्जन्मस्वरूपां संस्कृतिं वेद तत् तस्य यजमानस्य सुविदितं सम्यग्ज्ञानमुत्पन्नम् । अनेन होतृजपमित्यारभ्य प्रोक्ते प्रघट्टकेऽवस्थितस्यार्थवादस्य सर्वस्याप्युपसंहारो जातः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदःप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-
पञ्चिकायाः पञ्चमाध्याये (दशमाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ (३९) [६९]

[उत्तर] जातवेद प्राण है; क्योंकि वह उत्पन्न हुए [शरीरों के स्वरूप] को जानता है । इस प्रकार वह जितने उत्पन्न हुए शरीरों को जानता है वे ही सत्ता को प्राप्त होते हैं । जिन शरीरों के स्वरूप को वह नहीं जानता, वह कैसे [विद्यमान] हो सकते हैं ? [अतः अन्तिम जातवेद देवताक पुरोरूक् के पाठ से यजमान विद्यमान होता है] इस प्रकार जो यजमान आज्यशस्त्र में पुनर्जन्मस्वरूप आत्मसंस्कृति को जानता है उसी [यजमान] का सम्यक् ज्ञान है ।

॥ इस प्रकार दसवें अध्याय में सातवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ७ ॥

अथाष्टमः खण्डः

अथ सूक्तगतां प्रथमामृचं विधत्ते—

प्र वो देवायाग्नय इति शंसति, प्राणो वै प्र, प्राणं हीमानि सर्वाणि भूतान्यनु प्रयन्ति, प्राणमेव तत्संभावयति प्राणं संस्क्रुते ॥ इति ।

अस्याः प्रथमाया ऋच आदौ प्रतिशब्दः श्रूयते स प्राणस्वरूपः । नाम्न आद्यक्षर-
साम्यात् । हि यस्मात्कारणात् सर्वाणीमानि भूतानि जीवजातानि प्राणमनु प्रयन्ति ।

प्राणः प्रथमतो गच्छति, तमनु पश्चाद् देहाः प्रयन्ति, प्राणप्रेरणादूर्ध्वं देहानां चलनात् । तत्तथा सति प्रशब्दप्रयुक्ताया ऋचः शंसनेन प्राणं संभावयति संभावितं पूजितं करोति । अनया पूजया प्राणः संस्कृतः सन् स्वव्यापारसमर्थो भवति । तस्मात् 'प्र वो देवाय'^१ इत्येषा शंसनीया ॥

ii. ४० [x.८] 'प्र वो देवान्ये' 'अग्निदेव के लिए स्तुति करो'—इस ऋचा का पाठ करता है । इसमें 'प्र' प्राणस्वरूप हैं; क्योंकि ये समस्त प्राणिजात प्राण को अनुसरण करके चलते हैं [पहले प्राण निकलता है बाद में देह] इस प्रकार प्र-शब्द युक्त ऋचा के शंसन से वह यजमान में प्राण को ही पूजित करता है । [इस पूजा से] प्राण को संस्कृत करता है अर्थात् अपने कार्य में समर्थ बनाता है ।

द्वितीयामृचं विधत्ते—

'दीदिवांसमपूर्व्यम्' इति शंसति मनो वै दीदाय, मनसो हि न किञ्चन पूर्वमस्ति, मन एव तत्संभावयति मनः संस्कुरुते ॥ इति ।

यद्यप्यध्ययनक्रमेणैयमृचपञ्चमी^२ तथापि द्वितीयात्वेन प्रयोक्तव्या । ब्राह्मणक्रमस्यानुष्ठानार्थत्वात् । दीदिवांसं दीसियुक्तमपूर्व्यमस्मादन्येन पूर्वेण रहितमित्येताभ्यां मन्त्रपदाभ्यां मनोऽभिधीयते । तच्च मनः सर्वार्थप्रकाशकत्वाद् दीदाय दीसियुक्तं भवति । तथा मनसोऽपि न किञ्चिदपीन्द्रियं व्यापारवन्नास्ति, मनसा संकल्पितेष्वर्थेषु पश्चाद् वागादीन्द्रियाणां व्याप्रियमाणत्वात् । अत एवारण्यकाण्डे वक्ष्यति—'मनसा वाऽग्रे संकल्पयत्यथ वाचा व्याहरति'^३ इति । अतो दीदिवांसमपूर्व्यमिति पदद्वयार्थस्य मनसि विद्यमानत्वात् तच्छंसनेन मनसः संभावनासंस्कारौ संपद्येते । अत्राध्ययनक्रमादन्यमनुष्ठानक्रममभिप्रेत्य आश्वलायन आह—'अनुब्राह्मणं वाऽऽनुपूर्व्यम्'^४ इति ॥

'दीसिमान्, जिससे पूर्व कोई नहीं है'—इस ऋचा का पाठ करता है । इसमें [सभी का प्रकाशक होने से] मन ही दीदाय [= दीसियुक्त] है; क्योंकि मन से पहले कुछ नहीं होता [प्रथमतः मन में संकल्प होता है बाद में वाणी से प्रकट होता है] इस प्रकार उस शंसन में वह मन को ही उत्पन्न करता है और मन का संस्कार करता है ।

अध्ययनक्रमेण^५ चतुर्थीमनुष्ठानाय तृतीयात्वेन विधत्ते—

'स नः शर्माणि वीतये' इति शंसति, वाग् वै शर्म, तस्माद् वाचाऽनुवदन्तमाह शर्मवदास्मा आयांसीति, वाचमेव तत्संभावयति वाचं संस्कुरुते ॥ इति ।

१. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० ३४८ । १. ऋ० ३. १३. १ । २. ऋ० ३. १३. ५ ।

३. द्र० तै० सं० २. २. ११. ५; ५. १. ३. ३; ६. १. ७. ३ ।

४. आश्व० श्री० ५. ९. १३ ।

५ ऋ० ३. १३. ४ ।

सोऽग्निर्नोऽस्माकं वीतये कामाय शर्माणि सुखानि यच्छत्विति मन्त्रपादस्यार्थः । अत्र शर्मशब्देन वागेव विवक्षिता । यस्मादेवं तस्माल्लोके स्वगुरुक्तमर्थं स्ववाचा सम्यगनुवदन्तं पुरुषमितरः प्रामाणिक एवमाह । अस्मै गुरुक्तार्थस्य सम्यगनुवादिने शिष्याय शर्मवत् सुखयुक्तं जीवनं संपन्नं यस्मात् तस्माद्धेशिष्याऽऽयांसि समन्ततो नियतोऽस्मि । आङ्पूर्वस्य 'यम उपरमे' इत्यस्य धातोश्छान्दसं रूपम् । आस्मा इत्याकारश्च छान्दसः । इत्येवं वाङ्नियमितस्य सुखस्य लौकिकेनोच्यमानत्वात् मन्त्रोक्तशर्मशब्देन वाग्विवक्षोपपन्ना ॥ तन्मन्त्रपाठेन वाचः संभावनासंस्कारी भवतः ॥

'वह अग्नि हमारी कामना के लिए सुख प्रदान करे'—इस ऋचा का पाठ करता है । वाणी ही शर्म है । इसीलिए वाणी से [गुरु आदि] दूसरों की बात को बुहराते हुए [शिष्य उसे प्रमाणरूप में] कहता है । इसके लिए सुखयुक्त जीवन मैंने प्रदान किया है । इस प्रकार उस शंसन से वह वाणी को ही उत्पन्न करता है और वाणी का संस्कार करता है ।

अध्ययनक्रमेण^१ षष्ठीमृचमनुष्ठानाय चतुर्थीत्वेन विधत्ते—

'उत नो ब्रह्मन्नविष' इति शंसति, ओत्रं वै ब्रह्म, ओत्रेण हि ब्रह्म शृणोति, ओत्रे ब्रह्म प्रतिष्ठितं, ओत्रमेव तत्संभावयति, ओत्रं संस्कुर्वते ॥ इति ।

उतापि च हे ब्रह्मन् देवेषु ब्राह्मणरूपान्ते नोऽस्मानविषो रक्षसि । अस्मिन् मन्त्रे ब्रह्मशब्देन ओत्रमुपलक्ष्य ओत्रेण हि ब्रह्म वेदं पुरुषः शृणोति । ओत्रेऽवगतं ब्रह्म वेद-वाक्यं प्रतिष्ठितं कदाचिदप्यविस्मृतं भवति । तस्मात् तन्मन्त्रपाठेन ओत्रस्य संभावना-संस्कारी भवतः ॥

'और भी, हे देवों में ब्राह्मणरूप अग्नि ! हमारी रक्षा करो'—इस ऋचा का शंसन करता है । ओत्र ही ब्रह्म है; क्योंकि ओत्र से ही वह वेद [ब्रह्म] को सुनता है । ओत्र में ब्रह्म प्रतिष्ठित है । इस प्रकार उस [मन्त्र पाठ] से वह ओत्र को ही उत्पन्न करता है, और ओत्र का संस्कार करता है ।

अध्ययनक्रमेण^२ तृतीयामृचमनुष्ठानाय पञ्चमीत्वेन विधत्ते—

'स यन्ता विप्र एषाम्' इति शंसत्यपानो वै यन्ताऽपानेन ह्ययं यतः प्राणो न पराङ्भवत्यपानमेव तत्संभावयत्यपानं संस्कुर्वते ॥ इति ।

सोऽग्निर्विप्रो देवेषु ब्राह्मणः सन्नेषां मनुष्यविप्राणां यन्ता नियमनकर्ता । अस्मिन् मन्त्रे यन्तृशब्देनापानवायुरूपलक्ष्यते । निःश्वासरूपेणापानेन यतो नियमितः प्राणवायुः पराङ्भवति परं बाह्यं दूरदेशमञ्चति गच्छतीति पराङ् । यद्ययं बहिर्मुख उच्छ्वासरूपः प्राणवायुरपानवायुना न नियम्येत तदा बहिरेव गच्छेन्न पुनर्निवर्तत । ततः पुरुषो

अग्निरेतातोऽपानस्य नियन्तृत्वं युक्तम् । एतन्मन्त्रपाठेनापानवायोः संभावनासंस्कारी भवतः ॥

‘वह अग्नि देवों में ब्राह्मण होकर इन मनुष्य विप्रों के नियमन करने वाले हैं’— इस ऋचा का पाठ करता है । अपान ही यन्ता अर्थात् नियन्ता है; क्योंकि [निश्वासरूप] यह अपान वायु के द्वारा नियमित यह [उच्छ्वास रूप] प्राणवायु पुनः नहीं लौटता । इस प्रकार उस [मन्त्र पाठ] से वह अपान को ही उत्पन्न करता है, और अपान का ही संस्कार करता है ।

अध्ययनक्रमेण^१ द्वितीयामृचं षष्ठीत्वेनानुष्ठानाय विधत्ते—

‘ऋतावा यस्य रोदसी’ इति शंसति, चक्षुर्वा ऋतं, तस्माद् यतरो विवद-
मानयोराहाहमनुष्ठया चक्षुषाऽदर्शमिति तस्य श्रद्दधति, चक्षुरेव तत्संभाव-
यति चक्षुः संस्क्रुते ॥ इति ।

रोदसी द्यावापृथिव्यौ यस्याऽऋतावा सत्यवत्यौ । अस्मिन् मन्त्रगतऽऋतशब्देन चक्षुरूप-
लक्ष्यते । यस्मादेवं तस्माल्लोके विवदमानयोः पुरुषयोर्मध्ये यतरोः पुमानेवमाह । कथ-
मिति, तदुच्यते—अहमनुष्ठयाऽनुष्ठित्या प्रयत्नेन चक्षुषाऽदर्शं दृष्टवानस्मीति । तस्य
श्रद्दधति तदीयवचनं सर्वे विश्वसन्ति । दूरस्थे चूतवृक्षे फलमस्ति न वेति निश्चेतुं राजा
द्वौ पुरुषौ प्रेषयति । तयोरलसः कश्चिदापाततो दृष्ट्वा नास्तीति ब्रूते । अपरस्तु तत्र प्रयत्नेन
दृष्ट्वा यत्र क्वापि पर्णेनाऽऽच्छन्नं फलं सम्यग् दृष्टवानस्मीति ब्रूते । तस्य वचने सर्वेषां
विश्वासो जायते । तस्मात् सम्यग्दर्शिनश्चक्षुष ऋतत्वं युक्तम् । एतन्मन्त्रपाठेन चक्षुषः
संभावनासंस्कारी भवतः ॥

‘जिस अग्नि के वश में द्यावा-पृथिवी हैं’—इस ऋचा का शंसन करता है । चक्षु ही
ऋत है । इसीलिए लोक में दो विवाद कर रहे पुरुषों में से एक जब कहता है कि ‘मैंने
स्वयं प्रयत्न द्वारा अपनी आंखों से देखा है’ तो लोग उसका विश्वास कर लेते हैं । इस
प्रकार उस [मन्त्र पाठ] से वह चक्षु को ही उत्पन्न करता है; और चक्षु का ही संस्कार
करता है ।

अध्ययनक्रमेणानुष्ठानक्रमेण च^२ सप्तम्या शस्त्रसमाप्तिं विधत्ते—

‘नू नो रास्व सहस्रवत् तोकवत् पुष्टिमद् वसु’ इत्युत्तमया परिदधात्यात्मा वै
समस्तः सहस्रवांस्तोकवान् पुष्टिमानात्मानमेव तत्समस्तं संभावयत्यात्मानं
समस्तं संस्क्रुते ॥ इति ।

यद् वसु धनं सहस्रवत् सहस्रसंख्योपेतं तोकवदपत्योपेतं पुष्टिमत् समृद्धियुक्तमस्ति
तादृशं धनं नोऽस्मभ्यं नु क्षिप्रमेव रास्व हेऽग्ने देहि । अनयाऽन्तिमयाऽऽज्यशस्त्रं समाप-

येत् । अत्र समस्तः पूर्वोक्तः प्राणमनोवागादिभिः सर्वैरिन्द्रियैः संपूर्ण आत्मा वै पुरुष एव सहस्रसंख्योपेतधनयुक्तो बहुभिरपत्यैरुपेतः समृद्धियुक्तश्च विवक्षितः । अतस्तत्पाठेन तादृशस्य पुरुषस्यैव संभावनासंस्कारो भवतः ॥

हे अग्नि ! जो धन सहस्रसंख्यक, पुत्रयुक्त और समृद्धियुक्त है उस धन को शीघ्र ही हमें प्रदान करो—इस अन्तिम ऋचा से आज्यशस्त्र को समास करता है । [पूर्वोक्त प्राण, मन, व वाणी आदि सभी इन्द्रियों से] सम्पूर्ण आत्मा ही है । वही सहस्रसंख्यक धन से युक्त बहुत पुत्रों से युक्त और समृद्धियुक्त है । इस प्रकार उस मन्त्र पाठ से वह सम्पूर्ण आत्मा को ही उत्पन्न करता है और सम्पूर्ण आत्मा का ही संस्कार करता है ।

शस्त्रस्यान्ते याज्यां विधत्ते—

याज्यया यजति, प्रत्तिर्वै याज्या, पुण्यैव लक्ष्मीः पुण्यामेव तल्लक्ष्मीं संभावयति पुण्यां लक्ष्मीं संस्कुर्वते ॥ इति ।

‘अग्न इन्द्रश्चेति’ येयं याज्या पूर्वमुक्ता^१ तथा यजति यागार्थं याज्यां पठेत् । याज्या च प्रत्तिर्वै प्रदानरूपैव । तथा च हविष आदानप्रदाने क्रमेण पुरोनुवाक्यायाज्याधीने श्रुत्यन्तरे श्रूयेते—‘पुरोनुवाक्ययाऽऽदत्ते प्रयच्छति याज्यया’^२ इति । अतः प्रदानरूपत्वादियं पुण्यैव लक्ष्मीः^३ । शास्त्रीयत्वात् पुण्यत्वम् । फलस्य लब्धिहेतुत्वाल्लक्षणस्य दर्शनहेतुत्वाद्वा लक्ष्मीत्वम् । अतो याज्यापाठेन पुण्याया एव लक्ष्म्याः संभावनासंस्कारो भवतः ॥

[पूर्वोक्त] याज्या से यजन करता है । प्रदान रूप ही याज्या है, पुण्य-लक्ष्मी है । इस प्रकार उस मन्त्र पाठ से वह पुण्य-लक्ष्मी को ही उत्पन्न करता है, और पुण्य लक्ष्मी का ही संस्कार करता है ।

उक्तक्रमेणानुष्ठातृवेदित्रोः फलं दर्शयति—

स एवं विद्वांश्छन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः संभूय देवता अप्येति य एवं वेद ॥ इति ।

१. ब्र० इतः पूर्वम् ३५८ पृ०; (ऋ० ३.२५.४) ।

२. (i) तै० सं० २.६.२ । ‘ह्वयति वा...सा याज्या स्यात्’ इति च शत० ब्रा० १.७.२. १७-१९ । ‘पुरोनुवाक्या देवतास्मरणार्था, याज्या च हविःप्रदानार्था—इति कात्या० श्रौ० १.८.९ ।

(ii) दातुरपक्रमः प्रत्तिः ऊधो जृम्भणमिति यो गोषु प्रसिद्धः । यथा ब्राह्मणान्तरे—‘प्रत्ता वै गोर्दुहे प्रत्तोऽङ्गं यजमानाय दुहे’ (तै० सं० १.७.१) इति यज्ञात्मिकाया वेतोः सर्वाभिमतफलप्रदानादिकर्मस्थानीया याज्या—इति मट्टभास्करः ।

३. ‘यज्ञानुष्ठानलब्धा श्रीः पुण्यमेव हि साधयेत्’—इति षड्गुरुशिष्यः ।

एवं विद्वानित्यत्रानुतिष्ठित्यध्याहार्यम् । वेदनपूर्वकोऽनुष्ठाता गायत्र्यादिच्छन्दः-
स्वरूपो बह्व्यादिदेवतास्वरूप ऋगादिवेदस्वरूपो मरणरहितो मोक्षस्वरूपः सन् संभूय सर्वं
जगदेकीकृत्य सर्वा देवताः प्राप्नोति^१ । तदेतदनुष्ठानुः फलम् । य एवं वेदेत्यत्रापि विदुषः
फलत्वेन च्छन्दोमयत्वादिकमावर्तनीयम् । अथवा य एवं वेदेत्युक्तस्यैव स एवं विद्वानित्य-
नूद्यमानत्वान्नेदं वाक्यमावर्तनीयम् ॥

जो इस प्रकार जानता है वह इस प्रकार जानते हुए [गायत्री आदि] छन्दःस्वरूप
[बह्वि आदि] देवता-स्वरूप, [ऋक् आदि] वेदस्वरूप और मरणरहित मोक्षस्वरूप होकर
सभी जगत् को एकीकृत करके सभी देवों को प्राप्त कर लेता है ।

वेदनमात्रस्य कथमीदृशं फलमित्याशङ्क्य सुवेदनत्वाद्युक्तं फलमित्येतद् दर्शयति—

यो वै तद् वेद यथा छन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः संभूय देवता
अप्येति तत्सुविदितम् ॥ इति ।

येन प्रकारेण च्छन्दःप्राप्त्यादिपूर्वकं सर्वदेवताप्राप्तिर्भवति तत् तादृशं प्रकाशं यो वेद
तद्वेदेन सुविदित^२ शोभनज्ञानं तस्माद्युक्तं फलमित्यर्थः ॥

जिस प्रकार से छन्दःस्वरूप, देवतास्वरूप, वेदस्वरूप और मोक्षस्वरूप होकर सभी
जगत् को एकीकृत करके सभी देवों को प्राप्त करता है, उस प्रकार जो जानता है, उसी
का ज्ञान सुन्दर ज्ञान है ।

उक्तवक्ष्यमाणयोः शङ्कापरिहाराय विभागं दर्शयति—

इत्यध्यात्ममथाधिदैवतम् ॥ ४० ॥ इति ।

आत्मानं शरीरमधिकृत्य वर्तते इत्यध्यात्मम् । अस्मिन् खण्डे शरीररूपत्वेन प्रशंसन-
माज्यशस्त्रस्योक्तम् । उत्तरखण्डे त्वधिदैवतं देवताविषयमाज्यशस्त्रप्रशंसनमुच्यते ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वितीय-
पञ्चिकायाः पञ्चमाध्याये (दशमाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ (४०) [७०]

इस प्रकार [जो इस खण्ड में शरीर रूप में प्रशंसा करके आज्यशस्त्र को कहा गया
वह] शरीर को अधिकृत करके पूर्ण हुआ, और अब [अग्रिम खण्ड में] अधिदैवत [देवता
विषयक आज्यशस्त्र की प्रशंसा] कहते हैं ।

॥ इस प्रकार दसवें अध्याय के आठवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥

१. 'अनुप्रवेशोऽप्ययः'—इति मट्टभास्करः । 'अप्ययोऽनुभवः'—इति षड्गुरुशिष्यः ।

२. तदिदं वेदितुरुक्तं फलं सुविदितं सुप्रसिद्धं ब्रह्मवादिनाम् । यद्वा, अयजमानस्यापि
वेदितुः फलसंपत्तौ कारणमनेनोच्यते—इति मट्टभास्करः ।

अथ नवमः खण्डः

पूर्वोक्तक्रमेणैव देवताविषयशस्त्रप्रशंसनं विवक्षित्वा प्रथमं भूरग्निरित्यस्य प्रशंसां दर्शयति—

षट्पदं तूष्णींशंसं शंसति, षड्वा ऋतव, ऋतूनेव तत्कल्पयत्यृतूनप्येति ॥ इति ।

भूरग्निरित्यादीनां भागानां षट्संख्यासाम्यादृतुत्वे सति तत्पाठेन ऋतून् स्वभोग-प्रदानसमर्थान् करोति । तत ऋतून् देवान् प्राप्नोति ॥

ii.४१ [x.९] वह तूष्णींशंस का पाठ छः पदों के [अवसान पर] करता है । ऋतुएँ भी छः होती हैं । उस मन्त्र पाठ से वह ऋतुओं को ही [भोगप्रदान में समर्थ] बनाता है और उससे ऋतु देवों को प्राप्त करता है ।

निविदः प्रशंसां दर्शयति—

द्वादशपदां पुरोक्त्वं शंसति, द्वादश वै मासा मासानेव तत्कल्पयति मासानप्येति ॥ इति ।

निविदां पाठेन मधुमाधवादीन् मासान्^१ स्वात्मभोगाय संपादयति प्राप्नोति च ॥

बारह पदों वाले पुरोक्क् का शंसन करता है । महीने भी बारह होते हैं इस प्रकार उस मन्त्र पाठ से वह महीनों को ही [अपने भाग के लिए] कल्पित करता है और मासों को प्राप्त करता है ।

सुक्तप्रथमामृचं प्रशंसति—

‘प्र वो देवायग्नये’^२ इति शंसत्यन्तरिक्षं वै प्रान्तरिक्षं होमानि सर्वाणि भूतान्यनुप्रयन्त्यन्तरिक्षमेव तत्कल्पयत्यन्तरिक्षमप्येति ॥ इति ।

सर्वे प्राणिनोऽन्तरिक्षमनुसृत्य तिष्ठन्ति तस्मिन्नवकाशे प्रकृष्टगमनादन्तरिक्षस्य प्रशब्द-वाच्यत्वम्^३ ॥

‘अग्नि देव के लिए स्तुति करो’—इस ऋचा का पाठ करता है । इसमें ‘प्र’ अन्तरिक्षस्वरूप है, क्योंकि ये समस्त प्राणिजात अन्तरिक्ष का ही अनुसरण करके स्थित हैं । इस प्रकार उस मन्त्र से वह अन्तरिक्ष को ही [प्रकृष्ट गमन के लिए] कल्पित करता है और अन्तरिक्ष को प्राप्त करता है ।

अनुष्ठानक्रमेण द्वितीयामृचं प्रशंसति—

‘दीदिवांसमपूर्व्यमिति’^४ शंसत्यसौ वै दीदाय योऽसौ तपत्येतस्माद्धि न किञ्चन पूर्वमस्त्येतमेव तत्कल्पयत्येतमप्येति ॥ इति ।

१. ‘मधुश्च माधवश्च शुक्रश्च शुचिश्च नमश्च नमस्यश्चेषश्चोर्जश्च सहश्च सहस्यश्च तपश्च तपस्यश्च’—इति तै० सं० १.४.१४ ।

२. ऋ० ३.१३.१ ।

३. ‘अन्तरिक्षे पक्षिणां प्रयाणं, प्रयाणस्यायं प्रतीकः प्रेति’—इति गोविन्दस्वामी ।

४. ऋ० ३.१३.५ ।

योऽसावादित्यस्तपति जगति संतापं करोत्यसौ वै दीद्वय दीप्यते । तस्योदयात्पूर्व-
मन्धकारे किमपि प्राणिजातं स्वव्यापारकर्तृ नास्ति । तस्मादादित्यस्य दीदिवासमपूर्व-
मिति पदद्वयमिधेयत्वम् ॥

‘दीप्तिमान और अपूर्व’—इस ऋचा का पाठ करता है । यह आदित्य ही दीप्तिमान
है जो यह तप रहा है । इसीलिए इसके [उदय के] पूर्व [अन्धकार में] कुछ भी नहीं
होता । इस प्रकार उस शंसन से वह उसकी ही कल्पना करता है और उसको ही
प्राप्त करता है ।

तृतीयामृचं दर्शयति—

‘स नः शर्माणि वीतये’^१ इति शंसत्यग्निर्वै शर्माण्यन्नाद्यानि यच्छत्यग्निमेव
तत्कल्पयत्यग्निमप्येति ॥ इति ।

सुखकराण्यत्तु योग्यान्यन्नग्नि पाकेन प्रयच्छतीत्यग्नेः शर्मशब्दवाच्यत्वम् ॥

‘वह अग्नि हमारी कामना के लिए सुख प्रदान करें’—इस ऋचा का पाठ करता
है । अग्नि ही शर्म है; क्योंकि यह खाने योग्य सुखकर अन्न को पकाकर देती है । इस
प्रकार उस [मन्त्र पाठ] से वह अग्नि को ही कल्पित करता है और अग्नि को ही प्राप्त
करता है ।

चतुर्थीमृचं दर्शयति—

‘उत नो ब्रह्मन्नविष’^२ इति शंसति, चन्द्रमा वै ब्रह्म चन्द्रमसमेव तत्कल्पयति
चन्द्रमसमप्येति ॥ इति ।

नक्षत्रादिप्रकाशेषु बृहत्त्वाच्चन्द्रमसो ब्रह्मत्वम्^३ ॥

‘और भी, हे देवों में ब्राह्मणरूप अग्नि ! हमारी रक्षा करो’—इस ऋचा का
शंसन करता है । चन्द्रमा ही ब्रह्म है । इस प्रकार उस शंसन से चन्द्रमा को ही कल्पित
करता है; और चन्द्रमा को ही प्राप्त करता है ।

पञ्चमीमृचं दर्शयति—

‘स यन्ता विप्र एषाम्’^४ इति शंसति, वायुर्वै यन्ता, वायुना हीदं यतमन्तरिक्षं
न समृच्छति, वायुमेव तत्कल्पयति वायुमप्येति ॥ इति ।

१. ऋ० ३. १३. ४ ।

२. ऋ० ३. १३. ६ ।

३. चन्द्रमा वै ब्रह्म ब्रह्मप्राप्ति हेतुतया ‘आदित्याच्चन्द्रमसम्’ इति श्रुतेः—इति
गोविन्दस्वाभी । ‘आह्लादहेतुत्वाद् अमृतात्मकत्वाच्च’ इति मट्टभास्करः ।

४. ऋ० ३. १३. ३ ।

इदं दृश्यमानं सूर्यचन्द्रनक्षत्रादिमण्डलं सर्वं वायुना यतं नियमितं सदन्तरिक्षं न समृच्छति सम्यक् न प्राप्नोति^१ । वायुनियमाभावे सम्यक् प्राप्नुयाद् अन्तरिक्षस्य निरवधिकत्वेन तस्मिन् यत्र क्वापि गच्छेदित्यर्थः । तस्माद् वायुरेव नियन्ता ॥

‘वह अग्नि देवों में ब्राह्मण होकर इन मनुष्य विप्रों के नियमन करने वाले हैं’— इस ऋचा का पाठ करता है । वायु ही नियन्ता है; क्योंकि यह [सूर्य नक्षत्र आदि मण्डल सभी कुछ] वायु से ही नियन्त्रित होकर अन्तरिक्ष को सम्यक् रूप से नहीं प्राप्त करता है । इस प्रकार उस पाठ से वह वायु को ही कल्पित करता है और वायु को ही प्राप्त करता है ।

षष्ठीमृचं दर्शयति—

‘ऋतावा यस्य रोदसी’^२ इति शंसति, द्यावापृथिवी वै रोदसी, द्यावापृथिवी एव तत्कल्पयति द्यावापृथिवी अप्येति ॥ इति ।

रोदःशब्दवाच्यत्वं द्यावापृथिव्योल्लेकेऽपि प्रसिद्धम् ॥

‘जिस अग्नि के वश में द्यावा-पृथिवी हैं’—इस ऋचा का शंसन करता है । द्यु और पृथिवी रोदसी हैं । इस प्रकार उस शंसन से वह द्यावा-पृथिवी को ही कल्पित करता है और द्यावा-पृथिवी को ही प्राप्त करता है ।

सप्तमीमृचं दर्शयति—

‘नू नो रास्व सहस्रवत्तोक्वत् पुष्टिमद् वसु’ इत्युत्तमया’ पश्चिदधाति संवत्सरो वै समस्तः सहस्रवांस्तोक्वान् पुष्टिमान् संवत्सरमेव तत्समस्तं कल्पयति, संवत्सरं समस्तमप्येति ॥ इति ।

चैत्रादिफाल्गुनान्तः समस्तः संवत्सरः सहस्रादिविशेषणयुक्तः । संवत्सरेण हि धनिकानां वृद्धिः सहस्रसंख्याका संपद्यते । तोकान्यपत्यानि गर्भधारणमारभ्य संवत्सरमध्य एवोत्पद्यन्ते । रोगैः कृशानां शरीराणामारोग्ये सति संवत्सरमध्ये पुष्टिर्भवति ॥

हे अग्नि, जो धन सहस्रसंख्यक्, पुत्रयुक्त और समृद्धियुक्त है उस धन को शीघ्र ही हमें प्रदान करो’—इस अन्तिम ऋचा से आज्यशस्त्र को समाप्त करता है । [चैत्र से लेकर फाल्गुन तक] समस्त संवत्सर ही सहस्र संख्या से युक्त, पुत्रयुक्त और समृद्धियुक्त है । इस प्रकार उस पाठ से वह समस्त संवत्सर को ही कल्पित करता है और समस्त संवत्सर को प्राप्त करता है ।

१. ‘ऋच्छिः प्रलयार्थः’—इति षड्गुरु० । ‘समृच्छति गच्छति’—इति गोवि० । ‘लीयते विधीयते’—इति भट्ट० ।

२. ऋ० ३. १३. २ ।

३. ऋ० ३. १३. ७. ।

शस्त्रयाज्यां दर्शयति—

याज्यया यजति, वृष्टिर्वै याज्या विद्युदेव विद्युद्धीदं वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छति,
विद्युतमेव तत्कल्पयति विद्युतमध्येति ॥ इति ।

याज्यया प्रक्षिप्तं हविर्वृष्टिपर्यवसितं भवति ॥

तथा च स्मर्यते^१—

“अग्नी प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥” इति ॥

वृष्टिश्च विद्युत्पुरःसरत्वाद् विद्युदेव । यस्मान्मेघेषूत्पन्ना विद्युद्वृष्टिं संपाद्य तद्द्वारेणान्नं
प्रयच्छति तस्माद् वृष्टिर्विद्युदेव ॥

याज्या द्वारा यजन करता है । वस्तुतः वृष्टि ही याज्या है, विद्युत् ही याज्या है
क्योंकि विद्युत् ही वर्षा और अन्न को सम्यक् रूप से हमें प्रदान करती है । इस प्रकार
उस मन्त्र पाठ से वह विद्युत् को ही कल्पित करता है; और विद्युत् को ही प्राप्त
करता है ।

वेदनं प्रशंसति—

स एवं विद्वानेतन्मयो देवतामयो भवति, भवति ॥ ४१ ॥ इति ।

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

एतन्मयो वसन्तग्रीष्मादिविद्युदन्तवस्तुमयो भूत्वा तदभिमानिदेवतानां भोगं प्राप्नोति ।
अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (दशमाध्याये) नवमः खण्डः ॥९॥ (४१) [७१]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरब्रह्मकभूपालसाम्राज्यधुरंधर-
माधवाचार्यदिशतो सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणभाष्यस्य कृतौ द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ प्रथमदशकं समाप्तम् ॥

• जो इस प्रकार जानता है वह [वसन्त से लेकर विद्युत् तक] इतनी वस्तु होकर
[तदभिमानि] देवता के भोग को प्राप्त करता है ।

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की द्वितीय पञ्चिका में पाँचवें अध्याय की
हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

[यज्ञेन वै दश ।^१ देवा वै यज्ञमष्टौ ।^२ ऋषयो वै षट् ।^३ देवा वै सोम-
स्याष्टौ ।^४ ब्रह्म वै नव ।^५ ॥ २ ॥

यज्ञेन वै, देवा वै, शिरो वा एतद्, देवा वै यदेवैकादश ॥ २ ॥]^१

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे द्वितीयपञ्चिका समाप्ता ॥ २ ॥

(पञ्चिकाङ्काः—२ । अध्यायाङ्काः—१० । खण्डाङ्काः—७१) ।

[द्वितीयपञ्चिका में 'यज्ञेन वै' इत्यादि दस खण्डों का प्रथम अध्याय है । 'देवा वै यज्ञम्' इत्यादि आठ खण्डों का द्वितीय अध्याय है । 'ऋषयो वै' इत्यादि छः खण्डों का तृतीय अध्याय है । 'देवा वै सोमस्य' इत्यादि आठ खण्डों का चतुर्थ अध्याय है । 'ब्रह्म वै' इत्यादि नव खण्डों का पाँचवाँ अध्याय है ।

इस प्रकार 'यज्ञेन वै' इत्यादि से आरम्भ करके खण्डों का प्रथम दशक है । 'देवा वै' इत्यादि से आरम्भ करके खण्डों का द्वितीय दशक है । 'शिरो वा एतद्' इत्यादि से आरम्भ करके खण्डों का तृतीय दशक है और देवा वै यदेव' से आरम्भ करके खण्डों का चतुर्थ एकादशक है अर्थात् द्वितीय पञ्चिका में कुल इक्तालिस खण्ड हैं ।]

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की द्वितीय पञ्चिका की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

१. द्र० इतः पूर्वम्; १९० पृष्ठे १ टि० ।

अथ तृतीयपञ्चिका

तत्र

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः

—: * :—

अथ एकादशोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

आहावं निविदः सूक्तमच्छावाकस्य चोदनम् ।

यजमानपुनर्जन्म ब्रुवते साधिदैवतम् ॥ १ ॥

इत्थमाज्यशस्त्रं निरूप्य प्रउगशस्त्रं निरूपयितुं प्रस्तौति—

ग्रहोक्तं वा एतद् यत्प्रउगं, नव प्रातर्ग्रहा गृह्यन्ते नवभिर्बहिष्पवमाने
स्तुवते, स्तुते स्तोमे दशमं गृह्णाति, हिंकार इतरासां दशमः, सो सा
सम्मा ॥ इति ।

प्रउगार्थं यच्छस्त्रमस्ति तद् ग्रहोक्तं वै । ऐन्द्रवायवादिग्रहाणामुक्तं ग्रहोक्तं
तदीयदेवताप्रशंसारूपमित्यर्थः । 'नव' इत्यादिना ग्रहसंबन्ध एव स्पष्टीक्रियते ।
प्रातःसवन ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणादयो^१ धाराग्रहा नवसंख्याका^२ गृह्यन्ते । गृहीता

१. अन्तर्यामादय इति वक्तव्यम्; नान्यथा हि नवसङ्ख्या पूर्येत । अत एव कातीयभाष्ये
तस्याः सन्ततं स्रवन्त्याः धारायाः येषामन्तर्यामादीनां ध्रुवपर्यन्तानां ग्रहणम्
(९. ६. १)—इत्याद्युक्तम्, ततः 'अन्तर्यामादि-ध्रुवपर्यन्तान् धाराग्रहान्'—इत्यादि
च (२५.) । आपस्तम्बोऽप्याह—धराया अन्तर्यामिं गृह्णाति, सर्वाश्वातो ग्रहाना-
ध्रुवात्—इति (आप० श्रौ० १२. १३. ५) । यत्तूक्तम्—जैमिनीयन्यायमालायाम्
'ऐन्द्रवायवादिग्रहेषु'—इति (५. ४. १) । तत् खलु 'वाग् वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रा-
वरुणः श्रोत्रमाश्विनः'—इति (तै० सं० ६. ४. ९) द्विदेवत्य ग्रहविध्यर्थानुवाद-
वाक्यानुगतम्; तथा आश्विनग्रहस्य तृतीयत्वमपि द्विदेवत्यग्रहेणैव बोध्यम् ।

२. गृह्यते सोमरस एमिरिति ग्रहाः; वैकङ्कतादीनि पात्राणि; इह तु तानि सोमरस-
पूर्णान्येव विवक्षितानि । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' इति (पा० सू० ३. ३. ५८) करणे
अप् प्रत्ययः । ते च ग्रहा अग्निष्टोमे त्रयस्त्रिंशत् सङ्ख्याकाः । तान् परिगणयामः—
उपांशुरेकः; अन्तर्यामिः, ऐन्द्रवायवः, मैत्रावरुणः, आश्विनः, शुक्रः, मन्थी, आप्रयणः,

चाध्वर्युः^३ । तथा बहिष्पवमानाख्ये स्तोत्र उद्गातारो नवमिर्नवसंख्यामिर्ऋग्भिः स्तुवते । उपास्मै गायतेत्येकस्तुचः^४ । दविद्युतस्येति द्वितीयः, पवस्वेति तृतीयः^५ । एतेषु त्रिषु तृचेषु नवसंख्याका ऋचो विद्यन्ते । ता आवृत्तिरहिता गीयन्ते । एवं स्तोमे बहिष्पवमानस्तोत्र उद्गातृभिः स्तुते सति अध्वर्युर्दशमं ग्रहमाश्विनाख्यं गृह्णाति । यद्यप्याध्वर्यवयोर्मन्त्रब्राह्मणकाण्डयो^६राश्विनग्रहो धाराग्रहेषु तृतीयत्वेनाऽऽम्नातः; तथाऽप्यसौ दशमत्वेन ग्रहीतव्यः । आश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुह्वत इति श्रुत्यन्तरवचनात्^७ । तथा च ग्रहेषु दशमः संपन्नः^८ ।

उच्यः, ध्रुवश्चेति नव धाराग्रहाः । तत्र चैन्द्रवायवादयस्त्रयो द्विदेवत्याः; अथ ऋतुग्रहाः द्वादश; ऐन्द्राणः; वैश्रदेवश्चेति चतुर्विंशतिः प्रातःसवनग्रहाः; त्रयो मरुत्वतीयाः; माहेन्द्रश्चेति चत्वारो माध्यन्दिनसवनग्रहाः; आदित्यः, सावित्रः, वैश्रदेवः, पात्नीवतः हारियोजनश्चेति पञ्चैव तृतीयसवनग्रहाः; अत्यग्निष्टोमे तु चत्वारोऽधिकाः—अंशुः, अदाम्यः, दधिग्रहः, षोडशी चेति सङ्कलनया सप्तत्रिंशत् । एषु अन्तर्यामादयो नवैव धाराग्रहाः । उक्तेता आधवनीयकलशादुदञ्चने सोममादाय यजमानहस्तस्थिते होतृचमसे निग्राभ्यास्वासिञ्चति । ततः यजमानः तानिग्राभ्याः पवित्रे द्रोणकलशस्योपरि उद्गातृभिर्विस्तार्य धृते आसिञ्चति सन्ततम् । ततः सन्ततं सवनत्या धारायाः सकाशात् अन्तर्यामादीन् ध्रुवग्रहान्ताम् नव ग्रहान् गृह्णाति—इत्यत एवैते धाराग्रहाः उच्यन्ते । कात्या० श्रौ० १. ५. १७; ६. १ । आप० श्रौ० १२. १२. १२—१३. ५ द्रष्टव्यानि । ये तु न धाराग्रहाः ते 'द्रोणकलशात् परिप्लवया गृह्यन्ते, वचनादन्यतः'—इति आप० श्रौ० १२. १८. ११ ।

३. 'ग्रहमध्वर्युरादय क्षिप्रं होतारमभिद्रुत्य मयिवसुरिति ग्रहं होत्रे प्रयच्छति'—इति आप० श्रौ० १२. २१. ५ ।

४. 'ऋचि त्रेक्षतरपदादिलोपश्च छन्दसि'—इति पा० सू० ६. १. ३४ वा० १ ।

५. उ० आर्चिक १. १. १-३ ।

६. तै० सं० १. ४. ३—३६; ६. ४. ५ । वा० सं० ७, ८ अध्याय । शत० ब्रा० ४. १. १. १—१८ ।

७. एष एव पाठो मीमांसामाष्येऽपि दृश्यते (जै० सू० ५. ४. १) स्याद्वैतत्तद्भाष्यकार-स्यैव भाषणम् ? श्रुतिपाठस्त्वेवम्—'बहिष्पवमाने स्तुत आश्विनो गृह्यते'—इति तै० सं० ६. ४. ९ । व्याख्यातं चैतद् वचनं मन्त्रकाण्डे (तै० सं० १. ४. ६, ७) । तत्रैव जैमिनीयन्यायमालीयाधिकरणमप्युद्धृतं सायणेन (५. ४. १ अधि०) ।

८. उपांशुप्रभृतिषु प्रातःसवनग्रहेष्विति ज्ञेयम्, न तु धाराग्रहेषु, उपांशोर्धाराग्रहत्वा-भावाद् दशमत्वानुपपत्तेरिति ।

तथैवेतरासां बहिष्पवमानस्तोत्रगतानामृचां 'हिकारः' दशमत्वेन गणनीयः^१ । तथा सति ग्रहाणां स्तोत्रियाणां च संख्यासाम्यं भवति । तदिदं सो सा सम्मेति वाक्येनोच्यते । उकारो निपातः समुच्चयार्थः सन् स्त्रीलिङ्गाभ्यां तच्छब्दाभ्यां संबध्यते । तथा सति सात्र ग्रहसंख्या सा च स्तोत्रियसंख्येत्युक्तं भवति । सम्मेत्यत्र द्वितीयो मकारश्छान्दसः । तस्मिन्-न्नपगते सति समा तुल्येत्युक्तं भवति । एवं यथा सान्तबहिष्पवमानस्तोत्रस्य ग्रहसंबन्धः, तथा प्रउगशस्त्रस्यापि ग्रहसंबन्धो द्रष्टव्य इत्यभिप्रायः ॥

[सोमयाग]—क्रमागत

[प्रउगशस्त्र]—

iii. १ [xi. १] प्रउग नामक जो शस्त्र है वह ग्रहों की स्तुति है । प्रातःसवन में [ऐन्द्रवायव्य आदि] नौ ग्रह गृहीत होते हैं, तथा बहिष्पवमान नामक स्तोत्र में नौ ऋचाओं से उद्गाता स्तुति करते हैं । स्तोम के स्तुत होने पर वह दसवें ग्रह को ग्रहण करता है । प्रत्येक ऋचा के साथ बोला जाने वाला 'हिकार' ही दसवाँ ग्रह है । इस प्रकार वह जो [ग्रह और स्तोत्र] है; उनका [संख्या] साम्य हो जाता है ।

अथ प्रउगशस्त्रे विद्यमानानां तृचानां मध्ये प्रथमं तृचं विधत्ते—

वायव्यं शंसति, तेन वायव्य उक्थवान् ॥ इति ।

वायुर्देवता यस्य तृचस्य सोऽयं वायव्यो 'वायवा याहि दर्शत'^१ इत्यादिकस्तं शंसेत् । तेन शंसनेन वायव्यो ग्रह उक्थवाञ्छास्त्रवान् भवति । यद्यपि वायव्यः पृथग्ग्रहो नास्ति तथाऽप्यैन्द्रवायवस्य ग्रहस्य पूर्वो भागो वायव्य इत्युच्यते । स च प्रथमम् 'आ वायो भूष'^३ इत्यनेन केवलवायुदेवताकेन मन्त्रेण गृह्यते । तेन वायव्यो भवति । पश्चाद् 'इन्द्रवायु इमे सुताः'^५ इत्यनेनेन्द्रसहितवायुदेवताकेन मन्त्रेण गृह्यते । तेनैन्द्रवायवोऽपि भवति । अत एव वायवे द्विग्रहणं तैत्तिरीया अधीयन्ते—'सकृदिन्द्राय मध्यतो गृह्यते द्विर्वायवे'^५ इति । तत्र प्रथमभागरूपो वायव्यो ग्रहः केवलेन वायव्यतृचेन शस्त्रवान् संपद्यते ॥

१. 'हि३ इति हिङ् कृत्य'—इति (१. २. ३) आश्वलायनोक्तस्तु हिङ्कारो बहुचानाम्, छन्दोगानां तु 'हुं' इति हिङ्कारः—इति (७. ११. ७) लाट्यायनोक्तो ग्राह्यः । साम्नां सासभक्तिकत्वे पाश्वभक्तिकत्वे च स एवाद्या भक्तिः (छा० उप० २. २. १; ८. १) । इहोपदिष्टो हिङ्कारस्तु उक्ताभ्यां भिन्नो मन्त्रात्मक एव । स चाम्नातश्छान्दोग्ये । तथाहि—ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणाः सर्वाः सर्पन्तीत्येव माससृपुस्तेह समुपविश्य हिंश्चक्रुः—ओं३ मदा३मो३ पिबामो३ देवो वरुणः प्रजापतिः सनिता३ऽन्नमिहा३हरदक्षपतेऽन्नमिहाहराऽऽहरो३श्म इति"—१. १२. ४, ५ ।

२. ऋ० १. २. १-३ । ३. ऋ० ७. ९२. १ । ४. ऋ० १. २. ४ ।

५. तै० सं० ६. ४. ७. ४ । 'आ वायो'—'इन्द्रवायु'—इतीमौ मन्त्रौ एकस्मिन्ननुवाके यथाक्रमेण आम्नातौ—तै० सं० १. ४. ४ ।

वायु-देवताक तृच का शंसन करता है । उससे वायु के ग्रह की स्तुति होती है ।

द्वितीयं तृचं विधत्ते—

ऐन्द्रवायवं शंसति, तेनैन्द्रवायव उक्थवान् ॥ इति ।

इन्द्रश्च वायुश्च मिलित्वा^१ देवता यस्य तृचस्य सोऽयमैन्द्रवायवः 'इन्द्रवायू इमे सुताः'^२ इत्यादिकस्तं शंसते । तच्छंसनेनैन्द्रवायवग्रहस्योत्तरभागः शस्त्रवान् भवति ॥

इन्द्र और वायु-देवताक तृच का शंसन करता है । उससे इन्द्र और वायु के ग्रह की स्तुति होती है ।

तृतीयं तृचं विधत्ते—

मैत्रावरुणं शंसति, तेन मैत्रावरुण उक्थवान् ॥ इति ।

मित्रो वरुणश्च मिलित्वा^३ देवता यस्य तृचस्य सोऽयं मैत्रावरुणो 'मित्रं हुवे पूतदक्षम्'^४ इत्यादिकः । शंसतीत्यादिकं पूर्ववद् योज्यम् ॥

मित्र और वरुण-देवताक तृच का शंसन करता है । उससे मित्र और वरुण के ग्रह की स्तुति होती है ।

चतुर्थं तृचं विधत्ते—

आश्विनं शंसति, तेनाऽऽश्विन उक्थवान् ॥ इति ।

अश्विनौ मिलित्वा^५ देवता यस्य तृचस्य सोऽयमाश्विनो 'अश्विना यज्वरीरिषः'^६ इत्यादिकः ॥

अश्विन्-देवताक तृच का शंसन करता है । उससे अश्विनों के ग्रह की स्तुति होती है ।

पञ्चमं तृचं विधत्ते—

ऐन्द्रं शंसति, तेन शुक्रामन्थिना उक्थवन्तौ ॥ इति ।

इन्द्रो देवता यस्य तृचस्य सोऽयमैन्द्र 'इन्द्राऽऽ याहि चित्रमानो'^७ इत्यादिनैन्द्रस्तृचः । तेन शुक्रग्रहमन्थिग्रहयोरुभयोः शस्त्रवत्त्वम् ॥

इन्द्र-देवताक तृच का शंसन करता है । उससे शुक्र-ग्रह और मन्थि-ग्रह दोनों ही स्तुत होते हैं ।

षष्ठं तृचं विधत्ते—

वैश्वदेवं शंसति, तेनाऽऽग्रयण उक्थवान् ॥ इति ।

१, ३, ५. 'मिलिता' इति वा पाठः ।

२. ऋ० १. २. ४-६ ।

४. ऋ० १. २. ७-९ ।

६. १. ३. १-३ ।

७. ऋ० १. ३. ४-६ ।

‘ओमासश्चर्षणीधृतः’^१ इत्येष वैश्वदेवस्तृचः । तेनाऽऽग्रयणग्रहस्य शस्त्रवत्त्वं तथाऽपि विश्वदेवदेवताकत्वाद् वैश्वदेवम् । एवं सर्वत्र ग्रहशस्त्रयोरेकदेवताकत्वं द्रष्टव्यम् ॥

विश्वदेव-देवताक तुच का शंसन करता है । उससे आप्रयण-ग्रह की स्तुति होती है ।

सप्तमं तृचं विधत्ते—

सारस्वतं शंसति ॥ इति ।

‘पावका नः सरस्वती’^२ इत्यादिकः सारस्वतस्तृचः ॥

सरस्वती-देवताक तुच का शंसन करता है ।

ननु पूर्ववदत्रापि ग्रहस्य शस्त्रवत्त्वं कुतो नोपन्यस्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—

न सारस्वतो ग्रहोऽस्ति ॥ इति ।

आध्वर्यवमन्त्रकाण्डे सारस्वतमन्त्रस्यापठितत्वाद्, ब्राह्मणे विध्यभावाच्च ग्रहाभावः ॥

सारस्वती का कोई ग्रह नहीं है ।

तर्हि ग्रहोक्त्येऽङ्गिमन्त्रस्य सारस्वतस्य तृचस्य किमर्थं शंसनमाप्नातमित्याशङ्क्याऽऽह—

वाक् तु सरस्वती ये तु के च वाचा ग्रहा गृह्यन्ते, तेऽस्य सर्वे शस्तोक्थाः ॥ इति ।

सारस्वती हि वाग्देवता । ग्रहाणां च वाचा गृह्यमाणत्वात् सारस्वतत्वम् । तेन सर्वेऽपि ग्रहाः शस्तोक्थाः पठितशस्त्रा भवन्ति ॥

[फिर सारस्वत-ग्रह का शंसन क्यों कहा है ? क्योंकि] सरस्वती तो वाणी है, वस्तुतः वाणी से जो कोई ग्रह लिए जाते हैं । उसीसे सभी ग्रहों की स्तुति हो जाती है ।

वेदनं प्रशंसति—

उक्थिनो भवन्ति य एवं वेद ॥ १ ॥ इति ।

तस्य वेदितुः सर्वे ग्रहाः शस्त्रवन्तो भवन्ति ग्रहदेवतास्तुष्यन्तीत्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-पञ्चिकायां प्रथमाध्याये (एकादशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ [७२]

जो इस प्रकार जानता है उसके सभी ग्रह स्तुत हो जाते हैं ।

॥ इस प्रकार ग्यारहवें अध्याय के प्रथम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

विहितं प्रउगशस्त्रं प्रशंसति—

अस्माद्यं वा एतेनावरुन्धे यत्प्रउगमन्याऽन्या देवता प्रउगे शस्यतेऽन्यदन्यदुक्थं प्रउगे क्रियते ॥ इति ।

यदेतत् प्रउगाख्यं शस्त्रमस्ति, तदेतदत्तुं योग्यस्यान्नस्य साधनम् । अतस्तेनाशं प्राप्नोति । यस्मादस्मिञ्शस्त्रे पृथगेव देवता शस्यते । प्रथमतृचे केवलो वायुर्द्वितीयस्मिन्सिन्द्रवायु तृतीयस्मिन् मित्रावरुणावित्यादिदेवताभेदः । यथैव देवता भिद्यते तथैतस्मिञ्शस्त्रेऽन्यदन्यदुक्तं वायवा याहीन्द्रवायु इत्यादिकं परस्परविलक्षणं शस्त्राङ्गं क्रियते । तस्मादोदनशाकसुपादिविलक्षणमक्षयमोज्यलैह्यपेयचोष्यसाम्याद् अन्नाद्यहेतुत्वं युक्तम् ॥

iii.२ [xi.२] जो यह प्रउग है उससे वह खाने योग्य अन्न की प्राप्ति करता है; क्योंकि प्रउग में अन्यान्य देवों की स्तुति की जाती है और प्रउग में अन्यान्य [परस्पर विलक्षण] शस्त्राङ्ग किए जाते हैं ।

वेदनं प्रशंसति—

अन्यदन्यदस्यान्नाद्यं गृहेषु^१ ध्रियते य एवं वेद ॥ इति ।

अन्यदन्यत् परस्परविलक्षणं मधुराम्लारूपम् ॥

जो इस प्रकार जानता है उसके गृह में [मधुर अम्ल आदि रूप विलक्षण] अन्यान्य खाद्य-सामग्री स्थित होती है ।

प्रकारान्तरेण प्रउगं प्रशंसति—

एतद्ध वै यजमानस्याध्यात्मतममिवोक्तं यत्प्रउगं, तस्मादेनेनैतदुपेक्ष्यतममिवेत्याहुरेतेन ह्येनं होता संस्करोतीति ॥ इति ।

प्रउगाख्यं यच्छस्त्रमस्ति एतदेव यजमानस्याध्यात्मतममिव । आत्मानं शरीरमधिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्मं शरीरसंबन्धीत्यर्थः । पूर्वत्राऽऽज्यशस्त्रस्य यजमानशरीरनिष्पत्तिहेतुत्वाभिधानात्^२, तदप्यध्यात्मम् । इदं तूत्पन्नस्य शरीरस्य संस्कारत्वादिशयेनैवाध्यात्मम् । यस्मादेवं तस्मादेनेन यजमानेनैतत् प्रउगशस्त्रमुपेक्ष्यतममिवातिशयेनोप समीप ईक्षणीयमादरणीयमित्यर्थः । इत्येवमभिज्ञा आहुः । तेषामयमभिप्रायः । एतेन प्रउगशस्त्रेणैव यजमानमाज्यशस्त्राद् उत्पन्नं होता संस्करोति तस्मादादरणं युक्तम् ॥

जो यह प्रउगशस्त्र है वह यजमान का अध्यात्मतम के समान है अर्थात् स्वयं अपने शरीर के सबसे निकटस्थ सम्बन्धी के समान है । 'इसीलिए इस [यजमान] के द्वारा यह [प्रउगशस्त्र] अत्यन्त ईक्षणीय है अर्थात् आदरणीय है'—ऐसा अभिज्ञजन कहते हैं; क्योंकि इसी [प्रउगशस्त्र] से होता [आज्यशस्त्र से उत्पन्न हुए] इस यजमान का संस्कार करता है ।

अथ प्रथमं तृचं विहितमनूद्य स्तीति—

वायव्यं शंसति; तस्मादाहुर्वायुः प्राणः, प्राणो रेतो, रेतः पुंरुषस्य प्रथमं सम्भवतः संभवतीति, यद्वायव्यं शंसति, प्राणमेवास्य तत्संस्करोति ॥ इति ।

१. 'ग्रहेषु' इति वा पाठः ।

२. द्र० इतः पूर्वम्, ३७३ पृ० ।

पूर्वोक्तो विधिः 'वायव्यं शंसति' इति^१ वाक्येनानूद्यते । यस्माद् वायव्यं शंसनीयं तस्मादभिज्ञा एवमाहुः—प्राणस्य वायुकार्यत्वेन वायुरेव प्राणः । रेतसः प्राणधारकशरीर-निष्पादकत्वाद् रेतः प्राणः प्राणस्वरूपम् । तत्सदृशं रेतः संभवत् उत्पाद्यमानस्य पुरुषस्य देहस्य कारणत्वेन पितृदेहे प्रथमं संभवति । एवमभिज्ञैस्तत्त्वाद् वायव्यतृचः समीचीनः । तच्छंसनेन होता यजमानस्य प्राणमेव संस्करोति ॥

वायु-देवताक तृच का पाठ करता है । इसीलिए अभिज्ञजन कहते हैं कि वायु प्राण है । प्राण वीर्य है । पुरुष के शरीर में वीर्य पहले उत्पन्न होता है; फिर मनुष्य जन्म लेता है । इस प्रकार यह जो वायु-देवताक मन्त्रों का पाठ करता है उससे होता इस [यजमान] के प्राण को ही संस्कृत करता है ।

द्वितीयं विधिमनूद्य स्तौति—

ऐन्द्रवायवं शंसति; यत्र वाव प्राणस्तदपानो, यदैन्द्रवायवं शंसति प्राणा-पानावेवास्य तत्संस्करोति ॥ इति ।

उच्छ्वासरूपः प्राणो यत्रास्ति तत्र निश्वासरूपोऽपानोऽप्यस्ति । इन्द्रवायु च प्राणा-पानस्वरूपौ । तस्मात् तेन सूक्तेन प्राणापानयोः संस्कारः ॥

इन्द्र और वायु-देवताक तृच का पाठ करता है । जहाँ [उच्छ्वासरूप] प्राण है वहाँ [निश्वासरूप] अपान है । इस प्रकार यह जो इन्द्र और वायु-देवताक मन्त्रों का पाठ करता है उससे होता इस [यजमान] के प्राण व अपान को ही संस्कृत करता है ।

तृतीयं विधिमनूद्य स्तौति—

मैत्रावरुणं शंसति; तस्मादाहुश्चक्षुः पुरुषस्य प्रथमं संभवतः संभवतीति यन्मैत्रावरुणं शंसति चक्षुरेवास्य तत्संस्करोति ॥ इति ।

श्रुत्यन्तरे 'चक्षुर्मैत्रावरुणः'^२ इति मित्रावरुणसंबद्धस्य ग्रहस्य चक्षुष्ट्यामिधानात् तृचोऽपि चक्षुःस्वरूप एव । तच्चक्षुरन्यस्मान्छ्रोत्रादीन्द्रियात् प्रथममुत्पद्यते । अस्यार्थ-स्याऽऽगमागम्यत्वादाहुरभिज्ञा इत्युक्तम् । एवंविधचक्षुःस्वरूपेण मैत्रावरुणतृचेन यजमान-चक्षुषः संस्कारः ॥

मित्र और वरुण-देवताक तृच का पाठ करता है । इसीलिए अभिज्ञजन कहते हैं कि पुरुष के शरीर में [अन्य इन्द्रियों से] पहले चक्षु उत्पन्न होता है; फिर मनुष्य जन्म लेता है । इस प्रकार यह जो मित्र एवं वरुण-देवताक मन्त्रों का पाठ करता है उससे होता इस [यजमान] के चक्षु को ही संस्कृत करता है ।

चतुर्थं विधिमनूद्य स्तौति—

आश्विनं शंसति; तस्मात् कुमारं जातं संवदन्त उप वै शुश्रूषते नि वै ध्याय-तीति, यदाश्विनं शंसति श्रोत्रमेवास्य तत्संस्करोति ॥ इति ।

उत्पन्नं बालं मुग्धमेवेक्षमाणा मातापित्रादयः परस्परमेवमाहुः—नानविधैरुपलाल-
नैराहूतो बालकोऽस्मत् मुखमवलोकयति । यस्माद् अयमस्मदीयां वाचं श्रोतुमिच्छति ।
निरन्तर्येणावलोकनेन मामेव ध्यायतीति । तदेतत् मित्रावरुणानुग्रहकृतम् । तस्मात् तच्छंसनेन
श्रोत्रस्य संस्कारः ॥

अश्विन्-देवताक तुच का पाठ करता है । क्योंकि कुमार के जन्म लेने पर [माता-
पिता] परस्पर कहते हैं कि यह सुनने की इच्छा करता है और निरन्तर देखते हुए यह
मेरा ही ध्यान कर रहा है । इस प्रकार यह जो अश्विन्-देवताक मन्त्रों का पाठ करता
है, उससे होता इस यजमान के श्रोत्र का ही संस्कार करता है ।

पञ्चमं विधिमनूय स्तीति—

ऐन्द्रं शंसति; तस्मात् कुमारं जातं संवदन्ते प्रतिधारयति वै ग्रीवा अथो
शिर इति; यदैन्द्रं शंसति वीर्यमेवास्य तत्संस्करोति ॥ इति ।

दोलायां शयानं बालमवेक्ष्य परस्परमेवमाहुः—अयमिदानीं ग्रीवाः प्रतिधारयति,
उत्थातुमादौ गलमुन्नयति ततः शिर उन्नमतीति । एतस्य व्यापारस्य वीर्यनिमित्तत्वाद्
इन्द्रस्य च वीर्यप्रदत्वात् तदीयतृचेन शक्तेः संस्कारः ॥

इन्द्र-देवताक तुच का पाठ करता है । क्योंकि कुमार के जन्म लेने पर [मातापिता]
परस्पर कहते हैं कि यह पहले गर्दन उठाता है और फिर शिर । इस प्रकार यह जो
इन्द्र-देवताक तुच का पाठ करता है, उससे होता इस [यजमान] के वीर्य [= शक्ति]
का ही संस्कार करता है ।

षष्ठं विधिमनूय स्तीति—

वैश्वदेवं शंसति, तस्मात् कुमारो जातः पश्चैव प्रचरति वैश्वदेवानि ह्यङ्गानि
यद्वैश्वदेवं शंसत्यङ्गान्येवास्य तत्संस्करोति ॥ इति ।

उत्पन्नो बालः पश्चैव दर्शनश्रवणग्रीवोन्नमनादिक्रियाभ्यः पश्चादेव समर्थः सन् हस्ताभ्यां
पादाभ्यां चेतस्ततः प्रचरति । हस्तादीन्यङ्गानि च बहुदेवताकानि । तस्माद् वैश्वदेव-
तृचेनाङ्गसंस्कारः ॥

विश्वदेव देवताक तुच का पाठ करता है; क्योंकि उत्पन्न हुआ कुमार पीछे से हाथ
और पैर इधर-उधर हिलाता है; क्योंकि हस्त आदि अङ्ग बहुदेवताक हैं । इस प्रकार
यह जो विश्वदेव-देवताक मन्त्रों का पाठ करता है उससे होता इस [यजमान] के अङ्गों
का ही संस्कार करता है ।

सप्तमं विधिमनूय स्तीति—

सारस्वतं शंसति, तस्मात् कुमारं जातं जघन्या वागाविशति, वाग्धि
सरस्वती, यत्सारस्वतं शंसति वाचमेवास्य तत्संस्करोति ॥ इति ।

हस्तपादप्रचारावस्थाया ऊर्ध्वं वक्तुमारभते । अतो जघन्या^१ वागित्युच्यते । वाचः सरस्वतीरूपत्वात् तदीयतृचेन तस्याः संस्कारः ॥

सरस्वती-देवताक तृच का शंसन करता है । क्योंकि उत्पन्न बालक में वाणी [हाथ-पैर हिलाने-डुलाने के] बाद में आती है क्योंकि वाणी सरस्वती है । इस प्रकार जो सरस्वती-देवताक तृच का शंसन करता है उससे होता इस [यजमान] की वाणी का ही संस्कार करता है ।

वेदितारमनुष्ठितारं च प्रशंसति—

एष वै जातो जायते सर्वाभ्य एताभ्यो देवताभ्यः, सर्वेभ्य उक्थेभ्यः, सर्वेभ्य-श्छन्दोभ्यः, सर्वेभ्यः प्रउगेभ्यः, सर्वेभ्यः सवनेभ्यो य एवं वेद, यस्य चैवं विदुष एतच्छंसन्ति ॥ २ ॥ इति ।

यो होता यथोक्तप्रकारेण वेदैष एव पूर्वं स्वमातृपितृभ्यां जातोऽपि पुनर्देवता-दिभ्यो जातो भवति । यथोक्तार्थं विदुषो यस्य यजमानस्य होतार एतत् प्रउगं शंसन्ति सोऽपि यजमानो देवतादिभ्यः पुनर्जायते । देवता वाय्वादयः । उक्थान् याज्यप्रउगादीनि । छन्दांसि गायत्र्यादीनि । प्रउगाणि तदवयवातृचाः । सवनानि त्रीणि प्रसिद्धानि । एतेभ्यः सर्वेभ्यः पुनरुत्पत्तिः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-पञ्चिकायाः प्रथमाध्याये (एकादशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ [७३]

जो इस प्रकार जानता है अथवा इस प्रकार जानते हुए जिस [यजमान] के ऋत्विज इस प्रउगशस्त्र का शंसन करते हैं, वह और यजमान एक बार उत्पन्न होने पर भी, इन सब देवताओं, सब स्तुतियों, सब छन्दों, सब प्रउगों और सभी सवनों द्वारा पुनः जन्म लेता है ।

॥ इस प्रकार ग्यारहवें अध्याय के द्वितीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः .

प्रकारान्तरेण प्रउगशस्त्रं प्रशंसति—

प्राणानां वा एतदुक्थं यत्प्रउगं, सप्त देवताः शंसति, सप्त वै शीर्षन् प्राणाः, शीर्षन्नेव तत्प्राणान् दधाति ॥ इति ।

शिरोगतसप्तच्छिद्रवर्तिप्राणानां पूर्वोक्तसप्ततृचगतवाय्वादिवेदतानां च संख्यासाम्या-च्छस्त्रस्य प्राणरूपत्वं तेन यजमानस्य शिरसि प्राणधारणं भवति ॥

१. 'इवार्थे जयनाच्छाखादित्वाद्ये (पा० सू० ५.३.१०३) वै जघन्यगीः वाग्वै जघनवत् पश्चाद्भूता जातस्य जायते ॥' इति षड्गुरु० ।

iii. ३ [xi. ३] यह जो प्रउगशस्त्र है वह [शिरोगत सात छिद्रों से युक्त] प्राणों की स्तुति है । [वायु आदि] सात देवों के लिए पाठ करता है । वस्तुतः शिर में सात प्राण [= इन्द्रिय] हैं । इस प्रकार उस पाठ से वह यजमान के शिर में प्राण को ही रखता है ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां प्रउगशस्त्रस्य सामर्थ्यं दर्शयति—

किं स यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेतेति ह स्माऽऽह योऽस्य होता स्याद् इत्यत्रै-
वैनं यथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ इति ।

अस्य यजमानस्य यो होता स्यात् स तस्य पापभद्रं किमाद्रियेत ? पापमनिष्टफलं भद्रमिष्टफलम् । तादृशं किं फलं संपादयितुं समर्थः ? इति प्रश्नः । अत्रैव जन्मनि 'एनं' यजमानं प्रति यथा होता कामयेत, तथा कर्तुं शक्नोतीत्युत्तरम् ॥

इस यजमान का जो होता है, वह उस यजमान का क्या अनिष्ट या इष्ट संपादन कर सकता है ? [उत्तर] इस यजमान के प्रति इसी जन्म में होता जैसा चाहे कर सकता है ।

तत्र प्रथमं तृचप्रयुक्तमनिष्टं दर्शयति—

यं कामयेत प्राणेनैनं व्यर्धयानीति, वायव्यमस्य लुब्धं शंसेद्, ऋचं वा पदं वाऽतीयात्, तेनैव तल्लुब्धं^१ प्राणेनैवैनं तद् व्यर्धयति ॥ इति ।

यं यजमानमुद्दिश्य होता कामयेत । कथमिति; तदुच्यते—एनं यजमानं प्राणेन व्यर्धयानि व्यृद्धं वियुक्तं करवाणीति । एवं कामयमानो होताऽस्य यजमानस्य संबन्धिनं वायव्यं तृचं लुब्धं व्यामूढं यथा भवति तथा शंसेत् । 'लुभ विमोहने' इति धातुः । व्यामोहप्रकार उच्यते—एकामृचं वा तदीयमेकं पदं वा 'अतीयात्' स्तम्भयेन्न पठेदित्यर्थः । तावता तत् तृचस्वरूपं लुब्धं व्यामूढं भवति । तथा सति प्राणरूपत्वेन पूर्वनिरूपितस्य वायोः क्रोधाद् 'एनं' यजमानं प्राणेन वियोजयति ॥

जिस यजमान को होता चाहे कि इस [यजमान] को प्राण से वियुक्त करूँ तो इसके वायु-देवताका तृच का पाठ गड़बड़ कर दे । एक ऋचा अथवा उसके एक पद को ही न पढ़े । उसीसे उसमें गड़बड़ी हो जाती है । इस प्रकार उस गड़बड़ पाठ से वह इस [यजमान] को प्राण [रूप वार्यु] से वियुक्त कर देता है ।

द्वितीयतृचनिमित्तमनिष्टं दर्शयति—

यं कामयेत प्राणापानाभ्यामेनं व्यर्धयानीत्यैन्द्रवायवमस्य लुब्धं शंसेद्, ऋचं वा पदं वाऽतीयात्, तेनैव तल्लुब्धं, प्राणापानाभ्यामेवैनं तद् व्यर्धयति ॥ इति ।

१. 'तं लुब्धम्' इति वा पाठः ।

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

जिस यजमान को होता चाहे कि इस [यजमान] को प्राण और अपान से वियुक्त कहे तो इसके इन्द्र और वायु-देवताक तृच का पाठ गड़बड़ कर दे । एक ऋचा अथवा उसके एक पद को ही न पढ़े । उसीसे उसमें गड़बड़ी हो जाती है । इस प्रकार उस गड़बड़ पाठ से वह इस [यजमान] को प्राण और अपान से ही वियुक्त कर देता है ।

तृतीयतृचनिमित्तमनिष्टं दर्शयति—

यं कामयेत चक्षुषैनं व्यर्धयानीति, मैत्रावरुणमस्य लुब्धं शंसेद्, ऋचं वा पदं वाऽस्तीयात्, तेनैव तल्लुब्धं, चक्षुषैवैनं तद् व्यर्धयति ॥ इति ।

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

जिस यजमान को होता चाहे कि इस [यजमान] को नेत्रों से विहीन कहे तो इसके मित्र और वरुण-देवताक तृच के पाठ में गड़बड़ कर दे । एक ऋचा अथवा उसके एक पद को ही न पढ़े । उसीसे उसमें गड़बड़ी हो जाती है । इस प्रकार उस गड़बड़ पाठ से वह इस [यजमान] को नेत्रविहीन ही कर देता है ।

चतुर्थतृचप्रयुक्तमनिष्टं दर्शयति—

यं कामयेत श्रोत्रेणैनं व्यर्धयानीत्याश्विनमस्य लुब्धं शंसेद्, ऋचं वा पदं वाऽस्तीयात्, तेनैव तल्लुब्धं, श्रोत्रेणैवैनं तद् व्यर्धयति ॥ इति ।

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

जिस यजमान को होता चाहे कि [यजमान] को श्रोत्र-विहीन कहे तो इसके अश्विन-देवताक तृच के पाठ में गड़बड़ी कर दे । एक ऋचा या उसके एक पद को ही न पढ़े । उसीसे उसमें गड़बड़ी हो जाती है । इस प्रकार उस गड़बड़ पाठ में वह इस [यजमान] को श्रोत्रविहीन ही कर देता है ।

पञ्चमतृचप्रयुक्तमनिष्टं दर्शयति—

यं कामयेत वीर्येणैनं व्यर्धयानीत्यैन्द्रमस्य लुब्धं शंसेद्, ऋचं वा पदं वाऽस्तीयात्, तेनैव तल्लुब्धं, वीर्येणैवैनं तद् व्यर्धयति ॥ इति ।

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

जिस यजमान को होता चाहे कि इस [यजमान] को वीर्यविहीन कहे तो इसके इन्द्र-देवताक तृच के पाठ में गड़बड़ी कर दे । एक ऋचा या उसके एक पद को ही न पढ़े । उसीसे उसमें गड़बड़ी हो जाती है । इस प्रकार उस गड़बड़ पाठ से वह इस [यजमान] को शक्तिविहीन ही कर देता है ।

षष्ठतृचप्रयुक्तमनिष्टं दर्शयति—

यं कामयेताङ्गैरेनं व्यर्धयानीति, वैश्वदेवमस्य लुब्धं शंसेद्, ऋचं वा पदं वाऽस्तीयात्, तेनैव तल्लुब्धमङ्गैरेवैनं तद् व्यर्धयति ॥ इति ।

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

जिस यजमान को होता चाहे कि इस [यजमान] को अङ्गों से रहित करूँ तो इसके विश्वदेव-देवताक तृच के पाठ में गड़बड़ी कर दे । एक ऋचा या उसके एक पद को ही न पढ़े । उसीसे उसमें गड़बड़ी हो जाती है । इस प्रकार उस गड़बड़ पाठ से वह इस [यजमान] को अङ्गरहित ही कर देता है ।

सप्तमतृचप्रयुक्तमनिष्टं दर्शयति—

यं कामयेत वाचैनं व्यर्धयानीति, सारस्वतमस्य लुब्धं शंसेद्, ऋचं वा पदं वाऽस्तीयात्, तेनैव तल्लुब्धं, वाचैवैनं तद् व्यर्धयति ॥ इति ।

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

जिस यजमान को होता चाहे कि इस [यजमान] को वाणी से वियुक्त करूँ तो इसके सरस्वती-देवताक तृच के पाठ में गड़बड़ी कर दे । एक ऋचा या उसके एक पद को ही न पढ़े । उसीसे उसमें गड़बड़ी हो जाती है । इस प्रकार उस गड़बड़ पाठ से वह इस [यजमान] को वाणीविहीन ही कर देता है ।

अथास्य शस्त्रस्येष्टफलसामर्थ्यं दर्शयति—

यमु कामयेत सर्वैरेनमङ्गैः सर्वेणाऽऽत्मना समर्धयानीत्येतदेवास्य यथापूर्व-मृजुक्लृप्तं शंसेत्, सर्वैरेवैनं तदङ्गैः सर्वेणाऽऽत्मना समर्धयति ॥ इति ।

पूर्वोक्तानि प्राणादीनि सर्वाण्यङ्गानि । संपूर्णों देहः सर्व आत्मा । तत्समृद्धिकामो होताऽस्य यजमानस्य संबन्धि तदेव प्रउगशस्त्रं यथापूर्वं गुरोः समीपे पुरा येन क्रमेण पठितं तथैव ऋजुक्लृप्तं^१ कस्यचिदवयवस्यान्यथात्वाभावाद ऋजुत्वं तथा क्लृप्तं संपादितं कृत्वा शंसेत् । ततः काम्यमानसमृद्धिः सिध्यति ॥

जिस यजमान को होता चाहे कि इस [यजमान] को सभी अङ्गों से और सम्पूर्ण आत्मा [= देह] से समृद्ध करूँ तो इस यजमान के उसी[प्रउगशस्त्र] को जैसे [गुरुमुख] से पढ़ा था वैसा ही, बिना किसी अवयव को छोड़े हुए यथाविधि पाठ करे । इस प्रकार उस [यथाविधि पाठ] से वह इस [यजमान] को सभी अङ्गों से और सम्पूर्ण शरीर से समृद्ध करता है ।

१. 'यथापूर्वं यथाक्रमम् ऋजु अञ्जासानतिक्रमेण क्लृप्तं यथा कल्पनं यथोत्पत्ति । यद्वा, क्लृप्तम् अविकल्पनम्' इति भट्टभास्करः । 'ऋजु सुष्ठु' । क्लृप्तं व्यवस्थितम् : यथा-पूर्वमवोचाम' इति षड्गुरुशिष्यः ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वैरङ्गैः सर्वेणाऽऽत्मना समृध्यते य एवं वेद ॥ ३ ॥ इति ।

स्पष्टोऽर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायाः प्रथमाध्याये (एकादशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ [७४]

जो इस प्रकार जानता है वह सभी अङ्गों से और सम्पूर्ण शरीर से समृद्धि को प्राप्त करता है ।

॥ इस प्रकार ग्यारहवें अध्याय के तृतीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

अथ स्तोत्रशस्त्रयोर्देवतावैलक्षण्यरूपमाक्षेपमुत्थापयति—

तदाहुयथा वाव स्तोत्रमेवं शस्त्रमाग्नेयीषु सामगा स्तुवते वायव्या होता
प्रतिपद्यते, कथमस्याऽऽग्नेय्योऽनुशस्ता भवन्तीति ॥ इति ।

सामगानां यान्याज्यस्तोत्राणि तत्र ऋच आग्नेय्य आम्नाताः । 'अग्न आ याहि'^१
इत्यादिषु सामगैराज्यस्तोत्रपाठात्^२ । होता तु 'वायवा याहि'^३ इत्यनया वायव्या प्रउग-
शस्त्रं प्रारभते । अतोऽग्नेन विलक्षणदेवताकेन शस्त्रेणाऽऽग्नेय्य ऋचः कथमनुशस्ता
भवन्ति ? अनुकूलशंसनाभावे स्तुतमनुशंसतीति^४ शाखान्तरं विरुध्येतेत्याक्षेपः ॥

iii.४ [xi.४] [प्रश्न] इस सम्बन्ध में याज्ञिकों का कहना है कि 'जैसा स्तोत्र हो
उसीके अनुकूल जब शस्त्र होना चाहिए तो साम का गान करने वाले अग्नि-देवताक
ऋचाओं से स्तुति करते हैं और होता [प्रउगशस्त्र में] वायु-देवताक ऋचाओं के द्वारा
प्रतिपादन करता है । अतः इस अग्निदेवताक मन्त्र के अनुकूल [वायुदेवताक मन्त्र]
कैसे हैं ।'

तस्योत्तरं दर्शयति—

अग्नेर्वा एताः सर्वास्तन्वो यदेता देवताः ॥ इति ।

सप्तसु तृचेषु या एता वाय्वादयो देवताः प्रतीयन्ते ताः सर्वा अग्नेरेव शरीरभूताः ।
अतोऽग्निविषयमेव कृत्स्नं शस्त्रं संपद्यत इति स्तोत्रगता आग्नेय्य ऋचोऽनुशस्ता भवन्ति ॥

[उत्तर] [सात तृचों में प्रतिपादित] जो ये [वायु आदि] देव हैं वे सभी अग्नि के
ही [शरीरभूत] हैं ।

१. ऋ० ६.१६.१० । उ० आ० १.१.४-७ । २. ता० ब्रा० २.४-६; ७.२; ११.२.३ ।

३. ऋ० ५.५१.५ ।

४. ता० ब्रा० ९.८.१० । द्रष्टव्य ३५६ पृ० ।

अग्नेः प्रथमतृचप्रतिपादिताया वायुदेवतायाः स्वरूपं दर्शयति—

स यदग्निः प्रवानिव दहति; तदस्य वायव्यं रूप, तदस्य तेनानुशंसति ॥ इति ।

प्रवानिव प्रकर्षवानेव सन्नधिकज्वालाया दहत्यग्निरिति यदस्ति तत्प्रकर्षात्मकं वायु-संबन्धिरूपम् । वायुना ज्वालाऽऽधिक्योदया । अतोऽस्य प्रउगशस्त्रस्य संबन्धिना वायु-रूपेर्णायं होता तदग्निरूपमनुशंसति ॥

प्रकृष्ट रूप से प्रज्वलित होकर जो वह अग्नि जलती है वह इसका वायु-रूप है [क्योंकि वायु से अधिक ज्वाला होती है] । इस प्रकार उस [प्रउगशस्त्र] से होता अग्नि के उस [वायु-रूप] का ही अनुशंसन करता है ।

द्वितीयतृचप्रतिपादिताया इन्द्रवायुदेवतायाः सारूप्यं दर्शयति—

अथ यद्वैधमिव कृत्वा दहति, द्वौ वा इन्द्रवायू, तदस्यैन्द्रवायव्यं रूपं, तदस्य येनानुशंसति ॥ इति ।

ज्वालाद्वयमिव^१ कृत्वा यदा दहति तदा द्वित्वसाम्यात् तज्ज्वालाद्वयमिन्द्रवायुसंबन्धि रूपं भवति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

और, जो [अग्नि ज्वालाओं के] दो रूप करके जलती है तो, क्योंकि इन्द्र और वायु दो हैं अतः वह [ज्वालाद्वय द्वित्व साम्य के कारण] इस [अग्नि] का इन्द्र और वायु रूप है । इस प्रकार उस [तृचा] से उसके इस [रूप] का ही वह होता अनुशंसन करता है ।

तृतीयतृचे सारूप्यं दर्शयति—

अथ यदुच्च हृष्यति नि च हृष्यति तदस्य मैत्रावरुणं रूपं; तदस्य तेनानुशंसति ॥ इति ।

ज्वलतोऽग्नेरौन्नत्यमुद्धर्षः । ज्वालाक्षान्त्या नीचत्व^२ निहर्षः^३ । तदुभयं मित्रावरुण-संबन्धि रूपम् । मित्रं दृष्टवत्तौ हर्षेणोन्नतत्वात् तन्मित्ररूपम् । वरुणसंबन्धिनीनामपां नीच-गामित्वाद् इतरद् वरुणस्य रूपम् । तदीयतृचेनाग्निरनुशस्तो भवति ॥

और, यह जो अग्नि की ज्वाला ऊपर नीचे [उत्कर्ष व अपकर्ष] होती है वह इस अग्नि का मित्र और वरुण रूप है । इस प्रकार वह उस [तृच] से उसके इस [रूप] का ही अनुशंसन करता है ।

१. 'द्वैध कृत्वाज्ञया रूपेण द्वैधा भूत्वा दहति'—इति गोविन्दस्वामी ।

२. 'ज्वालाया अत्यन्तनीचत्वम्' इति वा पाठः ।

३. 'यस्मादयमग्निर्दाहारम्भे दाहसंयोगाद् उदधृष्यति ऊर्ध्वज्वालो भवति । अथ मस्मी-कृतदाहो निहृष्यति निभृतज्वालो भवति'—इति भट्टभास्करः ।

तत्रैव युक्त्यन्तरमाह—

स यदग्निर्घोरसंस्पर्शस्तदस्य वारुणं रूपं, तं यद्घोरसंस्पर्शं सन्तं मित्रकृत्ये-
वोपासते, तदस्य मैत्रं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति ॥ इति ।

सोऽग्निर्घोरसंस्पर्श उष्णसंस्पर्श इति यदस्ति तदस्याग्नेर्वरुणसंबन्धि रूपं वरुणस्योग्र-
त्वात् । घोरसंस्पर्शं सन्तं स्पृष्टुमशक्यमपि तमग्निं शीतार्ताः प्राणिनो मित्रकृत्या मित्रस्य
कृतिः कार्यं समीपेऽवस्थानं तेनैवैवमुपासते शीतपरिहाराय हस्तावुदरं पृष्ठं च वह्निर्समीपे
प्रतापयन्तो वह्निं सेवन्ते । तदेतत् सेवनमस्याग्नेर्मित्रसंबन्धि रूपम् । ततोऽस्याग्नेः
संबन्धिना तेन मैत्रावरुणरूपेणायं होता वह्निमनुशंसति ॥

उस अग्नि का जो उष्ण-स्पर्श है वह इसका वरुण सम्बन्धी रूप है । यह जो उष्ण-
संस्पर्श होते हुए भी [शीत से आर्त लोग] मित्र के समान उसके पास [तापने के लिए]
बैठते हैं वह इसका मित्र सम्बन्धी रूप है । इस प्रकार उस [तृच] से वह उसके इस
[मित्र और वरुण सम्बन्धी रूप] का ही अनुशंसन करता है ।

चतुर्थतृचे सारूप्यं दर्शयति—

अथ यदेनं द्वाभ्यां बाहुभ्यां द्वाभ्यामरणीभ्यां मन्थन्ति, द्वौ वा अश्विनौ,
तदस्याऽऽश्विनं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति ॥ इति ।

अश्विनोर्द्वित्वाद्वस्तद्वयेनारणिद्वयेन च मन्थनमस्याग्नेराश्विनं रूपम् ॥

और, जो इसका दो हाथों से और दो अरणियों से मन्थन करते हैं, क्योंकि अश्विन्
दो हैं, अतः वह इस [अग्नि] का अश्विन् सम्बन्धी रूप है । इस प्रकार उस [तृच] से
उसके इस [रूप] का ही वह अनुशंसन करता है ।

पञ्चमतृचे सारूप्यं दर्शयति—

अथ यदुच्चैर्घोष स्तनयन् बबबा कुर्वन्निव दहति, यस्माद् भूतानि विजन्ते,
तदस्यैन्द्रं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति ॥ इति ।

स्तनयन् ध्वनिं कुर्वन् । स एव ध्वनिस्त्रिभिर्वकारैरनुक्रियते । यत ईदृशाद् ध्वनि-
सहिताद् अग्ने रूपाद् भूतानि प्राणिनो विजन्ते बिभ्यति । तद्भयकारणध्वनिसहितमिन्द्रस्य
सङ्ग्रामार्थमास्फोटनं कुर्वतः शत्रुभयकारिणो रूपम् ॥

और, जो यह बहुत जोर से 'ब-ब-बा' ध्वनि करते हुए जलती है, क्योंकि प्राणी
इस से भयान्वित होते हैं, अतः वह इस [अग्नि] का इन्द्र सम्बन्धी रूप है । इस प्रकार
उस [तृच] से उसके इस [शत्रुओं के लिए भय कारक रूप] का ही वह अनुशंसन
करता है ।

षष्ठतृचे सारूप्यं दर्शयति—

अथ यदेनमेकं सन्तं बहुधा विहरन्ति, तदस्य वैश्वदेवं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति ॥ इति ।

अग्नेराहवनीयादिस्थानेष्वग्नीध्रादिधिष्ण्येषु च बहुधा विहरणं^१ यदस्ति तद्विशेषां देवानां रूपं तेषामपि बहुत्वात् ॥

और, जो इस एक अग्नि को [आहवनीयादि और अग्निध्रादि स्थानों में] कई प्रकार से प्रज्वलित करते हैं वह इसका विश्वदेव सम्बन्धी रूप है । इस प्रकार उस [तृच] से उसके इस [अनेक रूप] का ही वह अनुशंसन करता है ।

सप्तमतृचे सारूप्यं दर्शयति—

अथ यत् स्फूर्जयन् वाचमिव वदन् दहति, तदस्य सारस्वतं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति ॥ इति ।

यथा जनो वाचं वदति, तथैवाग्निः स्फूर्जयति, ईषद्विच्छिद्य विलक्षणोच्चारणमिव शब्दं करोति^२ । तदेतद् वागुच्चारणसदृशं ध्वनिकरणं सरस्वतीसंबद्धं रूपम् ॥

और, यह जो अग्नि मनुष्यों के वाणी बोलने के समान विलक्षण शब्द करते हुए जलती है वह इसका सरस्वती सम्बन्धी रूप है । इस प्रकार उस [तृच] से उसके इस [ध्वनि करने वाले सरस्वती संबद्ध रूप] का ही वह अनुशंसन करता है ।

इत्थमग्नेर्वाग्वादिदेवतानां च सारूप्यद्वाराऽनुशंसनमुपपाद्योपसंहरति—

एवमु हास्य वायव्ययैव प्रतिपद्यमानस्य तृचेन तृचेनैवैताभिर्देवताभिः स्तोत्रियोऽनुशस्तो भवति ॥ इति ।

‘एवमु ह’ अनेनैवोक्तप्रकारेण ‘वायवा याहि’ इत्येतया वायुदेवताकर्यैवर्चा शस्त्रं प्रारम्भमाणस्य होतुस्तेन तेनोक्ततृचेनैव प्रतिपादिताभिर्वाग्वादिदेवताभिरग्निसदृशोभिः स्तोत्रियः स्तोत्रसंबन्धी तृचो-‘अग्न आयाहि’^३ इत्यादिक आग्नेयोऽप्यनुशस्तो भवति । तस्यानुष्ठानं यथा भवति तथा प्रउगशस्त्रमनुष्ठितं भवतीत्यर्थः ॥

इस उपर्युक्त प्रकार से वायु-देवताक ऋचाओं से आरम्भ होने वाला होता का [प्रउग] शस्त्र भी उन उक्त तृच-तृच से प्रतिपादित इन [वायु आदि भिन्न-भिन्न अग्नि-सदृश] देवताओं के द्वारा स्तोत्र सम्बन्धी अग्नि-देवताक तृच के अनुकूल हो जाता है ।

१. ‘एकमौपासनं गाह्यं बहून् श्रौता हि कुर्वन्ते ॥’ इति षड्गुह० । ‘एकं सन्तं बहुधा नानादेशेषु पाकाद्यर्थं विहरन्ति’—इति गोविन्दस्वामी ।

२. ‘स्फूर्जयन् हसम्’ इति गोविन्दस्वामी । ‘स्फूर्जयन् दाह्यं वस्तु निष्पषन्’—इति मट्टभास्करः ।

३. उ० आ० १. १.१-७ ।

अथ शस्त्रयाज्यां विधत्ते—

‘विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्न इन्द्रेण वायुना । पिबा मित्रस्य धामभिः’^१ इति वैश्वदेवमुक्थं शस्त्वा वैश्वदेव्या यजति, यथाभागं तद्देवताः प्रीणाति ॥ इति ।

हे अग्ने विश्वेभिः सर्वेदेवैः सह विशेषत इन्द्रेण वायुना च सह तथा मित्रस्य धामभिः स्थानैर्युक्तः सप्त सोम्यं मधु सोमसंबन्धिनं मधुरं रसं पिब । ‘विश्वेभिः’ इत्यादिका सेयमृगवैश्वदेवी तथा यजति तां याज्यां पठेत्^२ । कदा पठेदिति, तदुच्यते—वैश्वदेवं बहु-देवताकमुक्थं शस्त्रं प्रजगनामकं शस्त्वा पश्चात् पठेत् । तथा सति स्वस्वभागमनतिक्रम्य सर्वा देवतास्तर्पयति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये

तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये (एकादशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥४॥ [७५]

‘हे अग्नि सभी देवों के साथ विशेषतः इन्द्र और वायु के साथ तथा मित्र के स्थानों से युक्त होकर सोम के मधुर रस को पीओ’—विश्वेदेवों के लिए [प्रजग] शस्त्र पढ़कर, इस [‘विश्वेभिः’ इत्यादि] वैश्वदेव-याज्या से यजन करता है । इस प्रकार करके उन सभी देवों को वह यथाविधि उन-उन भागों से सन्तुष्ट करता है ।

॥ इस प्रकार ग्यारहवें अध्याय के चतुर्थ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः खण्डः

अथ शस्त्रयाज्यान्ते पठनीयं वषट्कारं विधत्ते—

देवपात्रं वा एतद् यद् वषट्कारो वषट्करोति, देवपात्रेणैव तद्देवतास्तर्पयति ॥ इति ।

वौषडिति मन्त्रो वषट्कारः । स च देवपात्रं देवानां पानसाधनम् । तस्माद् वषट्कुर्याद् वौषडित्येव पठेत्^३ । तथा सति देवानामुचिन्नेनैव पानसाधनेन सर्वा देवतास्तर्पयतीति ॥

[वषट्कार]—

iii. ५ [xi.५]—यह जो वषट्कार [= ‘वौषट् मन्त्र’] है वह देवताओं का पात्र है । इसलिए वह वषट्कार करता है । इस प्रकार वस्तुतः वह देवताओं के ही पात्र से देवताओं को तृप्त करता है ।

१. ऋ० १. १४. १० ।

२. आश्व० श्रौ० ५. १०. १० । ‘याज्यान्तानि शस्त्राणि’—इति च तत्रैव तदुत्तरम् (५. १०. २१) ।

३. परस्मिन् खण्डे द्रष्टव्यम् पृ० ३९९ ।

तत ऊर्ध्वं पठनीयमनुषट्कारमन्त्रं विधत्ते—

अनुवषट्करोति, तद् यथाऽदोऽश्वान् वा गा वा पुनरभ्याकारं तर्पयन्त्येव-
मेवैतद्देवताः पुनरभ्याकारं तर्पयन्ति यदनुवषट्करोति ॥ इति ।

‘सोमस्याग्ने वीहि’ इत्ययं मन्त्रोऽनुवषट्कारः, तं पठेत्^१ । तत्र लोकेऽदः^२ किंचिद्विदं
निदर्शनमस्ति । कथमिति, तदुच्यते—यथा मनुष्याः स्वकीयानश्वान् वा स्वकीया गा वा
पुनरभ्याकारं पौनःपुन्येन तृणोदकादिभिरभिमुखीकृत्याभिमुखीकृत्य तर्पयन्ति, कण्डूयनेन
प्रियंशब्देन वा लालयित्वा यथेष्टघासं प्रयच्छन्ति, एवमेवैतानानुवषट्कारेण पुनःपुनर्देवता
अभिमुखीकृत्य यजमानो हविषा तर्पयति ॥

वह अनुवषट्कार मन्त्र बोलता है । जैसे इस लोक में मनुष्य अपने अश्वों या गायों
को बार-बार घास और पानी द्वारा अभिमुख करके तृप्त करते हैं; उसी प्रकार जो अनु-
वषट्कार करता है उसके द्वारा पुनः पुनः देवता को अभिमुख करके [यजमान हवि से]
तृप्त करते हैं ।

अनुवषट्कारप्रशंसायं चोद्यमुद्गावयति—

इमानेवाग्नीनुपासत इत्याहुर्धिषण्यान्, अथ कस्मात् पूर्वस्मिन्नेव जुह्वति, पूर्व-
स्मिन् वषट्कुर्वन्तीति” ॥ इति ।

सोममध्यवर्तिषु धिषण्येवाग्नीध्राद्यन्नयो ये विहितास्तानग्नीनृत्विजः समीपे स्थित्वो-
पासत एव सेवन्त एव केवलं न तु तेषु जुह्वति नापि वषट्कुर्वन्ति । पूर्वस्मिन्नेवोत्तरवेदि-
स्थितेऽग्नावृत्विजो जुह्वति च तत्रैव वषट्कुर्वन्ति च । अथैवं सति धिषण्यगतानामग्नीनां
प्रीतिर्नास्ति । कस्मादेवं वैषम्यं क्रियत ? इति चोद्यवादिन आहुः ॥

[प्रश्न] ‘इन [सोममध्यवर्ती धिषण्यों में आग्नीध्र आदि] अग्नियों को ऋत्विज के
समीप स्थित करके मात्र सेवा करते हैं, न तो उसमें हवि डालते हैं और न तो वषट्कार
करते हैं’—ऐसा अभिज्ञजन कहते हैं । तो फिर कैसे पहले की ही [उत्तरवेदि पर
स्थित] अग्नि में ऋत्विज हवन करते हैं और वहीं वषट्कार करते हैं ?

तत्रोत्तरं दर्शयति—

यदेव सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति तेन धिषण्यान् प्रीणाति ॥ इति ।

१. आश्व० श्रौ० ५.१३. ६ । द्र० इतः पूर्वम्, पृ० १३३ ।

२. ‘अदः’ ‘इति वक्ष्यमाणपरामर्शः ।’—इति षड्गुरुशिष्यः । ‘अद इति सर्वनाम्ना लोक-
प्रसिद्धिं दर्शयति’—इति भट्टभास्करः ।

३. ‘चोद्यस्वरूपप्रदर्शनार्थो द्वितीय इतिकरणः । चोद्यहेतुप्रदर्शनार्थः प्रथमः इतिकरणः’—
इति भट्टभास्करः ।

हे अग्न इति जात्याकारेणाग्निं संबोध्य सोमस्य सोमरसं वीहि पिवेत्येवं मन्त्रेण होताऽनुवषट्करोतीति यदस्ति तेन धिष्ण्यानग्नीन् होता तर्पयति । तस्मान्न वैषम्यम् ॥

[उत्तर] 'हे अग्नि ! सोम के रस को पीओ'—इस मन्त्र से होता जो अनुवषट्कार करता है; उससे धिष्ण्य अग्नियों को भी तृप्त करता है ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसितुं पुनश्चोद्यद्वयम् उद्भावयति—

असंस्थितान् सोमान् भक्षयन्तीत्याहुर्घेषां नानुवषट्करोति, को नु सोमस्य स्विष्टकृद्भाग इति ॥ इति ।

'घेषां' द्विदेवत्यग्रहाणामर्थे होता नानुवषट्करोति, ते द्विदेवत्याः सोमा 'असंस्थिताः' असमासाः; देवतार्थहोमस्यासमासी कथमृत्विजस्तान् द्विदेवत्यान् भक्षयन्ति ? इत्येके चोद्यमाहुः^१ । दर्शपूर्णमासादिषु स्विष्टकृद्भागेन ततः पूर्वेषां हविषां संस्कारो भवति । ततः सोमस्यापि संस्काराय को नाम स्विष्टकृद्भागः ? इति द्वितीयं चोद्यम् ॥

जिन [दो-देवों के ग्रह] के लिए होता अनुवषट्कार नहीं करता वे सोम असंस्थित हैं अर्थात् असमास हैं । अतः होम के समासं हुए विना ही कैसे ऋत्विज उनका भक्षण करते हैं ? [यह प्रथम प्रश्न है । जब दर्शपूर्णमास आदि में स्विष्टकृद्भाग से पूर्व हवि का संस्कार होता है तब] सोम [के संस्कार] के लिए कौन सा स्विष्टकृद्भाग है ? [यह दूसरा प्रश्न है] ।

तत्रोत्तरमाह—

यद्वाव 'सोमस्याग्ने वीहि' इत्यनुवषट्करोति, तेनैव संस्थितान् सोमान् भक्षयन्ति, स उ एव सोमस्य स्विष्टकृद्भागो वषट्करोति ॥ ५ ॥ इति ।

मन्त्रे सोमस्येति जातिमात्रमुद्दिश्यानुवषट्करोतीति यदेवास्ति तेनैवानुवषट्काररहिता द्विदेवत्यादयः सर्वे सोमाः संस्थिताः समासाः । तस्मात् संस्थितानेव द्विदेवत्यानृत्विजो भक्षयन्ति । 'स उ' एव यथोक्तोऽनुवषट्कार एव सोमस्य स्विष्टकृद्भागः । अतो वषट्करोति । उक्तस्य सर्वस्य प्रयोजनस्य सिद्धयर्थमनुवषट्कुर्यादित्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये

तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये (एकादशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ [७६]

[उत्तर] जो 'सोमस्याग्ने वीहि' इस मन्त्र से [जिसमें जाति मात्र को उद्देश्य करके सोम को] वह अनुवषट्कार करता है, उसीसे [सभी सोमों का] वह उपसंहार कर देता है । इसलिए ऋत्विज उपसंहृत सोम का भक्षण करते हैं । वही सोम का स्विष्टकृद्भाग है अतः वषट्कार करता है [उक्त सभी प्रयोजन सिद्धयर्थ अनुवषट्कार करना चाहिए] ।

इस प्रकार ग्यारहवें अध्याय के पाचवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

१. 'ऋतुयाजात् द्विदेवत्यान्' (आश्व० श्री० ५. ५. २१) इत्यादियज्ञायादादर्शनाद् येषामृतुयाजद्विदेवत्यपात्नीवतादित्यग्रहसावित्रग्रहाणां नानुवषट्करोति होत्रादिः; ताव् असंस्थितान् असमासान् किमिति भक्षयन्तीत्येकं चोद्यम्—इति षड्गुशशिष्यः ।

अथ षष्ठः खण्डः

अथ वषट्कारमाश्रित्यैवामिचारप्रयोग उच्यते—

वज्रो वा एष यद्वषट्कारो यं द्विष्यात् तं ध्यायेद् वषट्करिष्यंस्तस्मिन्नेव तं वज्रमास्थापयति ॥ इति ।

वषट्कारस्य वज्ररूपत्वात् तत्कालध्याने च द्वेष्ट्ये वज्रप्रहारो भवति ॥

iii. ६ [xi. ६] यह जो वषट्कार है वह वज्र है । वषट्कार करते हुए उसे चाहिए कि जो उससे द्वेष करता है उसका वह ध्यान कर ले । उसीसे उस वज्र का प्रहार हो जाता है ।

अथ वौषडित्यस्य वषट्कारस्योत्तरभागं प्रशंसति—

षडिति वषट्करोति, षड्वा ऋतव ऋतूनेव तत्कल्पयत्यृतून् प्रतिष्ठापयत्यृतून् वै प्रतितिष्ठत इदं सर्वमनु प्रतितिष्ठति यदिदं किंच ॥ इति ।

वडित्यनेन मन्त्रभागेन वसन्तादिषडृतुसंख्याया बुद्धिस्थत्वाद् 'ऋतून् कल्पयति' स्वस्व-प्रयोजनसमर्थान् करोति । तावत्तत्तवो व्याकुलतामन्तरेण प्रतितिष्ठति तत् प्रतिष्ठाम् 'अनु' स्थावरजङ्गमरूपं जगत् सर्वं स्वस्वभागे प्रतितिष्ठं भवति ॥

वषट्कार में वह 'षट्' शब्द को कहता है; छः ऋतुएँ हैं । वस्तुतः इस प्रकार वह [वसन्त आदि छः] ऋतुओं को ही अपने-अपने कार्य में समर्थ करता है; ऋतुओं को प्रतितिष्ठ [सुथिर] करता है । यह सब जो कुछ वहाँ है यहाँ ही वह अवलम्ब प्राप्त कर लेता है जो ऋतुओं को सुस्थिर कर देता है ।

तत्प्रतिष्ठार्थं प्रामाणिकपुरुषवचनोदाहरणेन द्रढयति—

प्रतितिष्ठति य एवं वेद, तदु ह स्माऽऽह हिरण्यदन् ब्रह्म, एतानि वा एतेन षट् प्रतिष्ठापयति, द्यौरन्तरिक्षे प्रतिष्ठिता, अन्तरिक्षं पृथिव्याम्, पृथिव्य-पस्वापः सत्ये, सत्यं ब्रह्माणि, ब्रह्मा तपसीत्येता एव तत्प्रतिष्ठाः^१ प्रतितिष्ठन्तोरिदं सर्वमनु प्रतितिष्ठति यदिदं किंच, प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥ इति ।

हिरण्यमया दन्ता यस्यासौ हिरण्यदन् । बिदस्य पुत्रो ब्रह्म, तादृशो मुनिः 'तदु ह' तदेव वचनमाह स्म । किं वचनमिति ? तदुच्यते—एतान्येव द्युलोकादीनि ब्रह्मान्तानि षट्स्थानानि यानि सन्ति, तान्येवैतेन वषट्कारेण होता प्रतिष्ठापयति । तत्र द्युलोकस्याधस्तादन्तरिक्षं, तस्मादन्तरिक्षे द्युलोक आश्रितः । तच्चान्तरिक्षं पृथिव्यामाश्रितम् । पृथिवी चाधोर्वातिनीष्वपस्वाश्रिता । आपश्च सत्ये समाश्रिताः, जनेषु सत्यवादिषु सत्सु यथाकालं

१. 'सम्पतिः क्लृप्तिः'—इति षड्गुरुः । 'कल्पनमविपर्यस्तधर्मत्वम्' इति मट्टभास्करः ।

२. 'अत्र यद्यप्यन्तरिक्षादीनामेव प्रतिष्ठात्वं ब्राह्मणेनोच्यते, तथापि द्युलोकस्यापि देवानां प्रतिष्ठात्वात् प्रतिष्ठेति द्युप्रभृतयः षडुच्यन्ते । तपसस्तु सप्तमस्य सत्यस्य सर्वप्रतिष्ठात्वे तस्य होत्रा क्वचिदप्रतिष्ठापनीयत्वात् तद् व्यतिरेकेण षड् गृह्यन्ते'—इति मट्टभास्करः ।

वृष्टिसंभवात् । सत्यं 'ब्रह्मणि' वेदे प्रतिष्ठितम् । ईदृशमाचरणं सत्यमिति वेदेनैवावगमात् । वेदस्तपसि^१ वषट्कारमन्त्रानुष्ठानरूपे प्रतिष्ठितः । वेदस्यानुष्ठानप्रतिपादनार्थत्वात् । 'इति' अनेन प्रकारेणैतां द्युलोकादय एव यथावत्तेन वषट्कारेण यदा परस्परप्रतिष्ठिता भवन्ति तदानीं प्रतिष्ठारूपास्ताः पृथिव्याद्या एकैकत्र प्रतिष्ठिताः सन्ति । ता अनु पश्चाद्यदिदं किंच जगदस्ति, तत्सर्वं प्रतिष्ठिति । य एवं वेदिता स च प्रतिष्ठिति ॥

जो इस प्रकार जानता है वह सुस्थिर हो जाता है; जैसा कि हिरण्यदन्त बैद [=सोने के बाँतों वाले बिंद के पुत्र] ने भी कहा है—इन [द्युलोक से लेकर ब्रह्म पर्यन्त] छः स्थानों को इसी [वषट्कार] से होता स्थापित [=सुस्थिर] करता है । [वहाँ द्युलोक से नीचे अन्तरिक्ष है अतः द्युलोक अन्तरिक्ष में प्रतिष्ठित [आश्रित] है । अन्तरिक्ष पृथ्वी में, पृथ्वी जल में, जल [सत्यवादी जनों के कारण वृष्टि होने से] सत्य में, सत्य वेद में और वेद वषट्कारमन्त्रानुष्ठान रूप] तपस्या में प्रतिष्ठित है । इस प्रकार ये [द्युलोक आदि] ही उस [वषट्कार] से जब परस्पर प्रतिष्ठित होते हैं तब [प्रतिष्ठि रूप] वे [पृथ्वी आदि एक जगह] प्रतिष्ठित होते हैं । इस प्रकार उसके बाद जो कुछ इस संसार में है वह सब यहाँ ही स्थापित हो जाता है और जो इस प्रकार जानता है वह भी प्रतिष्ठित हो जाता है ।

अथ वषट्कारमन्त्रस्य पूर्वोत्तरभागावुभौ प्रशंसति—

वौषडिति^२ वषट्करोत्यसौ वाव वावृः^३ षडेतमेव तदुत्पत्तिवाद्युत्पत्तुषु प्रतिष्ठापयति, यादृगिव वै देवेभ्यः करोति तादृगिवास्मै देवाः कुर्वन्ति ॥ ६ ॥ इति ।

मन्त्रे पूर्वभागो वौषडो निपातत्वाद् 'वि गतिप्रजन' इत्यादिधातुजत्वाद्^३ वा गमनस्वभावमादित्यमभिधत्ते^४ । तदेतदभिप्रेत्यासौ वाव 'वौ'—इत्युक्तम्^५ । वसन्ताद्याः 'ऋतवः'

१. 'तपः परमं ज्योतिः ऋतं च सत्यं चाभीद्धात् तपसः' इति यथा प्रतिष्ठितम्—इति इति षड्गुरुः । 'परस्मिन्तेजसि ईश्वरशरीरे' इति भट्टमास्करः ।

२. 'वौषडिति वषट्कारः'—इति आश्व० श्रौ० १.१ १५ । 'ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्'—इति (पा० सू० ८.२.९१) प्लुतिः ।

३. 'वौ गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनस्त्रादनेषु'—इति धा० प० अदा० प० ३८ ।

४. 'अत्र 'वौ' इति शब्देन सूर्योऽसौ कथ्यते कथम् ।

'वेजो डिङिश्च सौर्ये सदा खे गतिमान् रविः ॥ (उणा० सू० ४.७)

निखण्टौ पठ्यते चैवं 'विः पक्षिपरमात्मनोः' ।

(वैज० को० शेषकाण्ड पुल्लिङ्गाध्याये श्लो० ६०)—इति षड्गुरुशिष्यः

५. 'वौ इति पदेन सप्तम्यन्तेनोच्यते । वेतेरीणादिकं डिप्रत्यये विरिति आकाशगामी आदित्य उच्यते । तत्र षडृतव उत्पद्यन्तामनेन यागेन इति समुदायार्थः । अस्यार्थस्य द्योतकः पदसमुदायात्मा निपातोऽयं द्रष्टव्यः । आदित्ये हि षडृतव उत्पद्यन्ते आदित्यगत्यधीनात्मलाभत्वाद् ऋतूनाम् । यद्वा, वौ आदित्ये जगतां धारयितरि षडृतवः सहायत्वेन वर्तन्ताम्'—इति भट्टमास्करः ।

संख्यावशात् षट् इत्यभिधीयन्ते । तन्मन्त्रपाठेनैतमेव वौशब्दाभिधेयमादित्यं षट्शब्दाभिधेयेष्वृतुष्ववादधाति । न केवलमाधानमात्रं किन्तु तेष्वृतुषु प्रतिष्ठापयति स्थैर्येणावस्थापयति^१ । एवं सत्यसौ होता देवेभ्यो यादृशमेव प्रयोजनं करोति, तादृशमेव प्रतिष्ठारूपं प्रयोजनम् 'अस्मै' होत्रे, तद् द्वारेण यजमानाय देवाः कुर्वन्ति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये
तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये (एकादशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ [७७]

वषट्कार में वह 'वौषट्' शब्द को कहता है । 'वौषट्' में यह आदित्य ही 'वौ' शब्दाभिधेय है; और षट् शब्द ऋतुओं का बोधक है । उस मन्त्र पाठ के द्वारा [होता 'वौ' शब्दाभिधेय] आदित्य को [षट्शब्दाभिधेय] ऋतुओं में स्थापित करता है । [आधान-मात्र ही नहीं करता अपितु वह इन] ऋतुओं में उसे सुस्थिर कर देता है । इस प्रकार होता जैसा देवों के साथ [प्रयोजन] करता है वैसा ही [प्रतिष्ठारूप प्रयोजन] इस होता के यजमान के लिए देव करते हैं ।

॥ इस प्रकार ग्यारहवें अध्याय के छठवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः खण्डः

अथ फलाविशेषार्थं वषट्कारस्यावान्तरभेदानाह—

त्रयो वै वषट्कारा वज्रो धामच्छद् रिक्तः ॥ इति ।

वज्र इति प्रथमस्य वषट्कारभेदस्य नामधेयम् । धामच्छदिति द्वितीयस्य । 'रिक्तः' इति तृतीयस्य ॥

iii. ७ [xi. ७] वषट्कार तीन होते हैं,—१. वज्र, २. धामच्छद् और ३. रिक्त ।

तेषां मध्ये वज्रस्य स्वरूपं दर्शयति—

स यमेवोच्चैर्बलि वषट्करोति स वज्रः ॥ इति ।

१. 'एतमेव तदित्यादि । ननु विप्रतिषिद्धमिदं ब्राह्मणम् । आदित्य ऋतूनां स्थापनं मन्त्रेण प्रतिपाद्यते । आदित्यमेव ऋतुष्ववादधाति इति ब्राह्मणेन कथमुच्यते ? अयम-मिप्रायः—नानेन वषट्शब्दस्यार्थोऽभिधीयते । अपि तु ईदृशस्य यागस्य फलमनेन ख्याप्यते इति व्याचष्टे । यस्मादादित्यस्योपकाराय तस्मिन् ऋतवः प्रतिष्ठाप्यन्ते तस्मात् प्रत्युपकारार्थमृतुष्ववादित्यं प्रतिष्ठापयति । न केवलमृतूनामादित्ये स्थापन-मेवानेन क्रियते, अपित्वादित्यस्याप्यृतुष्ववास्थापनमनेन वौषट्शब्देन प्रतिपाद्यते प्रत्युपकारपर्यन्तत्वात्तस्मिन्नुपकारस्य । "एतदेव स्पष्टयति यादृगिव वा इत्यादि"—इति भट्टमास्करः ।

स होता यमेव मन्त्रमुच्चैर्यथा भवति तथा, बलि' च यथा भवति तथा, वषट्करोति, स मन्त्ररूपो वषट्कारो वज्र इत्युच्यते । अत्रोच्चैःशब्देन ध्वनेराधिक्यमुच्यते, बलिशब्दे-
नाक्षरपारुष्यं तदुभययुक्तो वज्रः ॥

वह [होता] जिस मन्त्र को उच्चस्वर से और बलपूर्वक वषट्कार करता है वह [मन्त्ररूप वषट्कार] वज्र है ।

तस्य प्रयोगं विधत्ते—

तं तं प्रहरति, द्विषते भ्रातृव्याय वधं योऽस्य स्तृत्यस्तस्मै स्तर्तवै; तस्मात् स
भ्रातृव्यवता वषट्कृत्यः ॥ इति ।

यो द्वेष्यो यजमानस्य स्तृत्यो हन्तव्यो भवति, तस्मै स्तर्तवै तं हन्तुं द्विषते द्वेषं कुर्वते
भ्रातृव्याय शत्रवे तं तं वधं प्रहरति । वधशब्दो हननसाधनं वज्रं ब्रूते । यदा यदाऽ-
पेक्षितस्तदा तदेति विवक्षया तं तमिति वीप्सा । यस्मात् प्रहरणहेतुर्वज्रः, तस्मात् स
वज्रो भ्रातृव्यवता यजमानेन वषट्कृत्यो वषट्काररूपेण प्रयोक्तव्यः । होतृप्रयोग एव
यजमानप्रयोगः, दक्षिण्या होतुः क्रीतत्वात् ॥

जो [शत्रु] इस [यजमान] का हन्तव्य होता है; उसके वध के लिए जब वह चाहता
है; तब तब उस द्वेष करने वाले शत्रु के ऊपर उस वज्र का प्रहार करता है^१ । इसलिए
वह [वज्र] जिस यजमान के शत्रु हों उसके द्वारा वषट्कार रूप से प्रयोक्तव्य है ।

धामच्छदः स्वरूपं दर्शयति—

अथ यः समः संततोऽनिर्हाणर्चः स धामच्छत् ॥ इति ।

यो वषट्कारः 'समः' पूर्वोक्तबलित्वादिवोषरहितो यथाऽधीतस्तथैवोच्चारितः संततो
याज्यया सह विच्छेदरहितः, निःशेषेण हानं परित्यागो यस्या ऋचः, सा निर्हाणा । तथा-
विधा काचिद्गयाज्यारूपा यस्य वषट्कारस्य सोऽयं निर्हाणर्चः^३ । याज्यापाठहीन
इत्यर्थः । तद्वैलक्षण्यात् अनिर्हाणर्चः संपूर्णयाज्यापाठोपेत इत्यर्थः । कीदृशो वषट्कारो
धामच्छदिति ? उच्यते—धाम यज्ञस्थानं तत्र यथा रक्षांसि न प्रविशन्ति, तथा छादयति,
स धामच्छत् ॥

१. 'बलि बलवत्, अतिस्फुटम्'—इति षड्गुरुशिष्यः । २. द्र० इतः पूर्वम्, १९२ पृ० ।

३. 'समः याज्यया तुल्यध्वनिः । संततः मध्य उच्छ्वासरहितः । व्याचष्टे—अनिर्हाणर्चः ।
निर्हाणं विद्वलेषः । 'ऋक्पूः' इत्यकारः समासान्तः । ऋचा विद्वलेषरहितः'—इति
षड्गुरुशिष्यः । 'नितरां हानं निर्हाणम् । यस्य वषट्कारस्य ऋग् हीना न भवति,
सोऽनिर्हाणर्चः'—इति गोविन्दस्वामी ।

और, जो [वषट्कार याज्या के] तुल्यध्वनि वाला हो, [याज्या के साथ विच्छेद-रहित] संतत हो और जो सम्पूर्ण याज्या पाठ से युक्त हो, वह 'धामच्छत्' [धाम अर्थात् यज्ञस्थान जहाँ राक्षस न प्रवेश कर पावें वैसा छादन करने वाला वषट्कार] है ।

तस्य प्रयोगं विधत्ते—

ते तं प्रजाश्च पशवश्चानूपतिष्ठन्ते, तस्मात् स प्रजाकामेन पशुकामेन वषट्-कृत्यः ॥ इति ।

प्रजामिः पशुमिश्चान्वयार्थं तं तमिति वीप्सा; तं वषट्कारं धामच्छदं प्रजाश्च पश-वश्च सेवन्ते । तस्मात् तादृक्कामेन धामच्छद् वषट्कारः प्रयोक्तव्यः ॥

उस प्रकार के [धामच्छत्] वषट्कार का प्रयोग करने वाला प्रजाओं और पशुओं से युक्त हो जाता है । अतः प्रजा की कामना वाले और पशु की कामना वाले उस [यज-मान] को यह वषट्कार करना चाहिए ।

रिक्तस्य स्वरूपं दर्शयति—

अथ येनैव षळवराध्नोति, स रिक्तः ॥ इति ।

षट्शब्दो वषट्कारमभिधत्ते, भीमसेनो भीम इतिवदेकदेशेन व्यवहारात् । येनैवो-च्चारणेन षळवराध्नोति वषट्कारोऽवराधं समृद्धयभावं प्राप्नोति । नोचोच्चारणेन हि वषट्-कारस्य समृद्धयभावः । स तथोच्चारितो वषट्कारो रिक्त इत्युच्यते^१ । उच्चध्वनियोग्यस्य तदभावे रिक्तप्रायत्वात् ॥

और जिसके उच्चारण से वषट्कार समृद्धयभाव [अर्थात् नीच-उच्चारण, धीरे से कहने] को प्राप्त करता है वह [उच्चध्वनियोग्य वषट्कार रिक्तप्राय होने से] 'रिक्त' है ।

तमेतं रिक्तं निन्दति—

रिणक्त्यात्मानं, रिणक्ति यजमानं, पापीयान् वषट्कर्ता भवति, पापीयान् यस्मै वषट्करोति, तस्मात् तस्याऽऽशां नेयात् ॥ इति ।

रिक्ताख्यो वषट्कारः प्रयुज्यमानः सन् होतुरात्मानं 'रिणक्ति' रिक्तीकरोति, समृद्धि-हीनं वरिद्धं करोतीत्यर्थः । तथा यजमानमपि रिणक्ति । अतस्तेन वषट्कर्ता होता 'पापीयान् भवति' अत्यन्तन कसाधनपापेन युक्तो भवति । यस्मै यजमानाय वषट्करोति सोऽपि पापीयम् भवति । तस्मात् तस्य रिक्तस्य वषट्कारस्याऽऽशां नेयान्न प्राप्नुयाद्, इच्छामपि न कुर्यात्, किमु तत् प्रयोगमित्यर्थः ॥

१. 'येन वषट्कारेण षडपि शब्दधर्मान् शिक्षाशास्त्रप्रसिद्धान् वर्णस्वरमात्राबलसाम-सन्तानाख्यानं अवराध्नोति व्यर्थयति अवहीनान् करोति स वषट्कारो रिक्तो नाम'—इति भट्टभास्करः । 'षडिति वषट्कारमन्त्रः तस्य अवराधः ऋक्स्वरान्-नीचैश्चचारणम्'—इति गोविन्दस्वामी ।

[इस वषट्कार का प्रयोग करने वाला होता] अपने को रिक्त [=वरिद्र] करता है, तथा यजमान भी समुद्धिहीन हो जाता है। अतः वषट्कार करने वाला होता पापी होता है। जिस यजमान के लिए वषट्कार करता है वह भी पापी होता है। इसलिए [इस वषट्कार का प्रयोग करना तो बुरा है] इसकी इच्छा भी नहीं करनी चाहिए।

प्रश्नोत्तराभ्यां वषट्कारस्येष्टानिष्टफलप्राप्तिसामर्थ्यं दर्शयति—

किं स यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेतेति ह स्माऽऽह योऽस्य होता स्यादित्य-
त्रैवेनं यथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ इति ।

तदेतद् वाक्यं 'प्राणानां वा एतदुक्तम्', इत्यस्मिन् खण्डे प्रउगविषयं यथा व्याख्यातम्, तथैवान्न वषट्कारविषयं व्याख्यातव्यमिति ॥

[प्रश्न] इस यजमान का जो होता है वह उस यजमान का अनिष्ट या इष्ट क्या कर सकता है ? [उत्तर] इस यजमान के प्रति इसी जन्म में होता जैसा चाहे कर सकता है।

अनिष्टफलसाधनत्वं दर्शयति—

यं कामयेत यथैवानीजानोऽभूत्, तथैवेजानः स्यादिति,—यथैवास्य ऋचं ब्रूयात्
तथैवास्य वषट्कुर्यात्, सदृशमेवेनं तत्करोति ॥ इति ।

'अनीजानः' अकृतयज्ञः पुरुषो यथैव फलरहितोऽभूत्, तथैवायम् 'ईजानः' कृतयज्ञोऽपि फलरहितः स्यादिति यं यजमानं होता कामयेत, अस्य यजमानस्य येन स्वरेण याज्यां ब्रूयात्, तेनैव स्वरेण वषट्कारमपि ब्रूयात् । तथा सत्येनं कृतयज्ञं यज्ञरहितेन सदृशं फल-
रहितं करोति ॥

जिस [यजमान] को होता चाहे कि वह अकृतयज्ञ पुरुष के समान यज्ञ करके भी यज्ञ के फल से रहित होवे तो वह इस यजमान की याज्या ऋच जिस स्वर से बोले उसी स्वर से वषट्कार भी बोले। इस प्रकार वह उससे इस [यजमान] को यज्ञ करके भी यज्ञरहित के सदृश फलरहित करता है।

अनिष्टफलान्तरसाधनत्वं दर्शयति—

यं कामयेत पापीयान् स्यादित्युच्चैस्तरामस्य ऋचमुक्त्वा शनैस्तरां वषट्-
कुर्यात् पापीयांसमेवेनं तत्करोति ॥ इति ।

पापीयान् दरिद्रो नरकयोग्यो वा यजमानः स्यादिति कामयमानो होतर्चमति-
शयेनोच्चैस्त्वार्यं वषट्कारमतिशयेन नीचैर्ब्रूयात् । तथा सत्येनं यजमानं पापीयांसमेव
करोति ॥

जिस [यजमान] को होता चाहे कि वह पापी [= दारिद्र्य या नरक के योग्य] हो जाए तो वह इस यजमान की ऋक् को अत्यन्त उच्च स्वर से कहकर वषट्कार को अत्यन्त नीच स्वर में बोले । इस प्रकार वह उससे इसको पापी ही बनाता है ।

अथेष्टफलसाधनत्वं दर्शयति—

यं कामयेत श्रेयान् स्यादिति शनैस्तरामस्य ऋचमुक्तवोच्चैस्तरां वषट्कुर्या-
च्छ्रिय एवैनं तच्छ्रियामादधाति ॥ इति ।

श्रेयान् दारिद्र्यरहितः पापरहितश्च यजमानः स्यादिति कामयमानो होतृं याज्यां शनैरुच्चार्य वषट्कारमतिशयेनोच्चैरुच्चारयेत्^१ । तच्च श्रिये संपदर्थमेव भवति । 'तत्' तेन प्रयोगेनैवं यजमानं श्रियामैहिकामुष्मिकसंपदि स्थापयति ॥

जिस [यजमान] को होता चाहे कि वह दारिद्र्यरहित होवे तो वह इस यजमान की ऋक् को अत्यन्त मन्द स्वर में कहकर वषट्कार को अत्यन्त उच्च स्वर में बोले । वस्तुतः यह श्री के लिए ही होता है । इस प्रकार उस [प्रयोग] से इस यजमान में वह श्री [= ऐहिक और आमुष्मिक संपदा] की स्थापना करता है ।

याज्यावषट्कारयोर्निरन्तर्यं विधत्ते—

संततमृचा वषट्कृत्यं संतत्यै ॥ इति ।

ऋचा याज्यया सह संततं निरन्तरं यथा भवति तथा 'वषट्कृत्यं' वषट्कार उच्चारणीयः । तच्च यजमानस्य श्रेयः संतत्यै संपद्यते ॥

वषट्कार ऋचा के साथ ही लगातार करना चाहिए । इस प्रकार वह यजमान के श्री की निरन्तरता को संपादित करता है ।

वेदनं प्रशंसति—

संधीयते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ७ ॥ इति ।

संधीयते संयुज्यते ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्यस्य तृतीय-
पञ्चिकायां प्रथमाध्याये (एकादशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ [७८]

जो इस प्रकार जानता है वह प्रजा और पशुओं से युक्त हो जाता है ।

॥ इस प्रकार ग्यारहवें अध्याय के सातवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ७ ॥

१. 'उच्चैस्तरां वा वषट्कारः' इति पा० सू० १.२.३५ ।

अथ अष्टमः खण्डः

अथ होतुर्वषट्कारकाले देवताध्यानं विधत्ते—

यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां ध्यायेद् वषट्करिष्यन्^१ साक्षादेव तद्दे-
वतां प्रीणाति, प्रत्यक्षाद् देवतां यजति ॥ इति ।

अध्वर्युः यां देवतामुद्दिश्य हविर्गृह्णाति, तां देवतामयं होता वषट्करिष्यन् वषट्कारा-
योद्युक्तः सन् ध्यायेन्मनसा देवतायाः शास्त्रीयां देवतामूर्तिमादौ कृत्वा सम्यगनुसंधाय
पश्चाद् वषट्कुर्यादित्यर्थः । एवं सति 'साक्षादेव' प्रत्यक्षेणैव देवतां तर्पयति । न केवलं
तृप्त्यर्थमेव देवतायाः साक्षात्कारः, किन्तु प्रत्यक्षात् प्रत्यक्षेणैव देवतां यजति, यागकाले
प्रत्यक्षेण पश्यतीत्यर्थः ।

ननु देवता चक्षुषा न दृश्यते, कथमस्याः प्रत्यक्षत्वमिति चेत्, नायं दोषः । मानस-
प्रत्यक्षस्य विवक्षितत्वात् । यथा पुरोवर्तिनो देवता चक्षुषा दृश्यते, तथैव चिन्त्यमानाऽपि
मनसा दृश्यत एव^२ ॥

iii. ८ [xi. ८] [अध्वर्यु] जिस देवता के लिए हवि ग्रहण करे [होता] उस देवता
का ध्यान वषट्कार करते हुए करे । इस प्रकार उससे देवता को साक्षात् ही प्रसन्न करता
है; और [यागकाल में] प्रत्यक्षरूप से ही देवता का यजन करता है ।

होतुर्वषट्काराद्ब्रह्ममनुमन्त्रणं विधत्ते—

वज्रो वै वषट्कारः, स एष प्रहृतोऽशान्तो दीदाय, तस्य हैतस्य न सर्वं
इव शान्तिं वेद, न प्रतिष्ठां, तस्माद्वाप्येतर्हि भूयानिव मृत्युः, तस्य हैषैव
शान्तिरेषा प्रतिष्ठा, वागित्येव, तस्माद् वषट्कृत्य वषट्कृत्य वागित्यनु-
मन्त्रयेत्, स एनं शान्तो न हिनस्ति ॥ इति ।

वषट्कारस्य वज्रत्वमसकृदुक्तम् । 'स एषः' वषट्कारात्मको वज्रः परस्योपरि प्रहृतः
सन्नशान्त उग्रो दीदाय दीप्यते । तस्य वज्रस्य शान्तिमुपशमप्रकारं सर्वं इव सर्वोऽपि
पुरुषो न वेद । उपद्रवशान्तेरूढ्वं वषट्कारस्योग्रत्वपरिहारेण^३ क्वचिदवस्थानं प्रतिष्ठा तामपि
सर्वो न वेद । तस्माच्छान्तिप्रतिष्ठाविषयज्ञानाभावादेतर्ह्यपीदानीमपि लोके मृत्युर्भूया-
निव बहुभूत एव प्रवर्तते । तस्य तादृशवषट्कारवज्रस्यैषैव वक्ष्यमाणा शान्तिः
शमनोपायः । तथैषा वक्ष्यमाणैव प्रतिष्ठा परोपद्रवरहिताऽवस्थितिः । वागित्येवेत्यनेन
साऽभिधीयते । । उपरिष्ठाद् वक्ष्यमाणस्य मन्त्रस्य स्मरणमिदम् ।^३ 'वागोजः' इत्यादिको

१. इदमेव श्रुतिवचनं यथाबहुदधृतं निरुक्ते; ८.३.७ द्रष्टव्यम् ।

२. दुर्गाचार्यकृता निरुक्तवृत्तिश्चेहावेक्षणीया ।

३. अस्मिन्नेव खण्डे इतः परम् (४०७-८ पृ०) व्याख्यास्यमानस्येति भावः ।

यो मन्त्रः, स एव शमनोपायः, न त्वन्यः कश्चिदस्ति । तस्माद् 'वषट्कृत्य वषट्कृत्य' यदा यदा वषट्करोति तदा तदा वागिति मन्त्रेणानुमन्त्रयेत् । स वज्रस्तावता शान्त एनं न हिनस्ति । अयमेकः पक्षः ॥

वषट्कार वज्र है । इस वज्र का प्रक्षेप बिना शान्ति के यदि किया जाय तो यह प्रवीर्य होता है । उस [वज्र] के शान्ति की प्रक्रिया को सभी पुरुष नहीं जानते और [उपद्रव शान्ति के बाद वषट्कार के उग्रत्व परिहार से कहीं अवस्थान रूप] प्रतिष्ठा को भी सभी नहीं जानते इसलिए [शान्ति और प्रतिष्ठा के अज्ञान के कारण] इस लोक में भी बहुतों की मृत्यु होती है । अतः 'वागोजः' इत्यादि आगे कहा जाने वाला मन्त्र उस वषट्कार रूप वज्र की यही शान्ति है और यही प्रतिष्ठा है । इसलिए जब जब वषट्कार करता है, तब तब होता 'वागोजः' इत्यादि मन्त्र से अनुमन्त्रण करता है । इस प्रकार शान्त होकर वह वज्र इस यजमान को नहीं मारता ।

पक्षान्तरमभिप्रेत्यान्येन मन्त्रेणानुमन्त्रणं विधत्ते—

वषट्कार मां मां प्रमृक्षो, माऽहं त्वां प्रमृक्षं, बृहता मन उपह्वये, व्यनेन शरीरं, प्रतिष्ठाऽसि, प्रतिष्ठां गच्छ, प्रतिष्ठां मा गमयेति, वषट्कारमनुमन्त्रयेत् ॥ इति ।

हे वषट्कार वज्ररूप, मां यजमान 'मा प्रमृक्षः' प्रमृष्टं विनष्टं मा कार्षीः । अहमपि त्वां मा प्रमृष्टं विनष्टं माकार्षम् । 'बृहता' प्रौढेन यज्ञेन मनस्त्वदीयमुपह्वयेऽनुजानामि । यथा व्यनेन व्यानादिवायुना सह त्वदीयं शरीरमनुजानामि । यतस्त्वं सर्वस्य प्राणिसंघस्य प्रतिष्ठाऽऽश्रयोऽसि, तदर्थं त्वमपि प्रतिष्ठां स्थैर्येणावस्थितिं गच्छ । ततो मामपि प्रतिष्ठां स्थैर्येणावस्थितिं प्रापयेत्यनेनानुमन्त्रेणानुमन्त्रयेत् ॥

'हे [वज्ररूप] वषट्कार ! मुझ [यजमान] को विनष्ट न करो । मैं भी तुम्हें विनष्ट नहीं करूँगा । प्रौढ़ [यज्ञ] के द्वारा मैं तुम्हें बुलाता हूँ । व्यान [वायु] के साथ तुम्हारे शरीर को मैं जानता हूँ । अतः सभी प्राणों के तुम आश्रय हो । इसलिए उसकी स्थिरता के साथ अवस्थिति को तुम प्राप्त होओ; और उसके बाद मुझे भी स्थिर अवस्थान प्राप्त कराओ'—इस मन्त्र से वषट्कार का अनुमन्त्रण करना चाहिए ।

तमिमं द्वितीयं पक्षं निन्दित्वा मन्त्रान्तरं दर्शयति—

तदु ह स्माऽह दीर्घमेतत् सदप्रभ्वोजः सह ओजः ॥ इति ।

तदु ह तत्रैवानुमन्त्रणे ब्रह्मवादी कश्चिदाह स्म । किमाहेति, तदुच्यते—एतत् पूर्वोक्तं मन्त्रवाक्यं दीर्घं सदपि वज्रं शमयितुमप्रभु न क्षमम् । कोऽसौ क्षमो मन्त्र इति स

उच्यते—‘ओजः सह ओजः’ इति पदत्रयात्मको मन्त्रः ।^१ मन्त्रार्थं तु श्रुतिरेव व्याख्यास्यति ॥

उस अनुमन्त्रण के सम्बन्ध में कोई ब्रह्मवादी कहते हैं कि यह [पूर्वोक्त] मन्त्र दीर्घ है और वज्र की शान्ति में समर्थ भी नहीं है अतः ‘ओजः सह ओजः’ इत्यादि—

तेन मन्त्रेणानुमन्त्रणं विधत्ते—

इत्येव वषट्कारमनुमन्त्रयेत् ॥ इति ।

एवकारः पूर्वमन्त्रव्यावृत्त्यर्थः ॥

—मन्त्र से वषट्कार का अनुमन्त्रण करना चाहिए ।

मन्त्रपदयोरर्थं दर्शयति—

ओजश्च ह वै सहश्च वषट्कारस्य प्रियतमे तन्वौ ॥ इति ।

स्पष्टोऽर्थः ॥

वस्तुतः ‘ओज’ और ‘सह’ वषट्कार के दो अत्यन्त प्रिय शरीर हैं ।

अनेन मन्त्रेणोग्रत्वशान्तिं दर्शयति—

प्रियेणैवैनं तद्धाम्ना समर्धयति ॥ इति ।

प्रियतमयोः शरीरयोर्निग्रहणे सति वषट्कारस्योग्रत्वरूपः कोपो गच्छति । तत एनं वषट्कारः प्रियेण धाम्ना सर्वभूतामनुपद्रवकारिणा प्रियेण स्वरूपेण समृद्धं करोति । अत्र मन्त्रगतो द्वितीय ओजःशब्द आदरार्थं इत्यभिप्रायः ॥

[इनके नाममात्र से ही वषट्कार का क्रोध चला जाता है] इस प्रकार उससे वह इस यजमान को इसके प्रिय धाम से समृद्ध करता है ।

वेदनं प्रशंसति—

प्रियेण धाम्ना समृध्यते य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह इसके प्रिय धाम के साथ समृद्धि को प्राप्त करता है ।

अथ प्रियशरीरद्वयवाचकाम्यां पदाम्यां सहितमादौ विहितं मन्त्रमेव सिद्धान्तयति—

वाक् च वै प्राणापानौ च वषट्कारस्त एते वषट्कृते वषट्कृते व्युत्क्रामन्ति, ताननुमन्त्रयेत् वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानावित्यात्मन्येव तद्धोता वाचं च प्राणापानौ च प्रतिष्ठापयति, सर्वायुः, सर्वायुत्वाय ॥ इति ।

१. एष एव प्रियशरीरद्वयाम्यामुपेतो व्यवहृत्यते; तद्वक्ष्यत्यनुपदम् इहैव । तथा च कल्पः—‘वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानाविति वषट्कार मुक्त्वोक्त्वाऽनुमन्त्रयते’—इति आश्व० श्रौ० १.५.१७ ।

येयं वागस्ति, यौ च प्राणापानौ स्तः, तेऽत्र त्रयो वषट्कारस्वरूपम् । यदा यदा होता वषट्करोति तदा तदा वषट्काररूपा होतुर्वाक्प्राणापानाः शरीराद् उत्क्रामन्ति, अतस्तन्मा भूदिति तांस्त्रोन् वागोज इत्यादिना प्राणापानावित्यन्तेन मन्त्रेणानुमन्त्रयेत् । मन्त्रस्यायमर्थः— 'ओजः' 'सह' इत्याभ्यां प्रियशरीराभ्यामुपेत हे वषट्कार त्वत्प्रसादान् मय्योजो बलमस्तु । तथा वाक्प्राणापानाः सुखेन तिष्ठन्त्विति । अनेन मन्त्रेण होता स्वात्मन्येव वाचं च प्राणापानौ च स्थापयति । तावता स्वयं सर्वायुः शतसंवत्सरपरिमितेनाऽऽयुषा युक्तो भवति । एतच्च यजमानस्य सर्वायुत्वाय संपद्यते । पूर्वत्र 'वषट्कृत्य वागित्यनुमन्त्रयेत्' इति वषट्कारानुमन्त्रणयोरेककर्तृकत्वमुक्तम् । अत्राप्यात्मन्येव तद्धोतेति ब्राह्मणे होतृकर्तृकत्वं प्रतीयते । ततोऽनुमन्त्रणस्य यजमानकर्तृकत्वमन्यैरुक्तं बाधित्वा होतृकर्तृकत्वमेव द्रष्टव्यम् ॥

वषट्कार वाणी और प्राण एवं अपान है । जब-जब होता वषट्कार करता है; तब-तब वषट्काररूप होता की वाणी, प्राण एवं अपान शरीर से बाहर निकलते हैं । [ऐसा न हो इसलिये] उन [तीन वागित्यादि से लेकर प्राणापानौ तक मन्त्र] से 'ओज और बल रूप प्रिय शरीर से युक्त हे वषट्कार ! तुम्हारी कृपा से मुझमें ओज एवं बल होवे; तथा वाणी, प्राण एवं अपान सुख से स्थित होवें'—इस मन्त्र से अनुमन्त्रण करना चाहिए । इस प्रकार इस [मन्त्र] से होता अपने में वाणी, प्राण एवं अपान को स्थापित करता है और स्वयं सौ वर्ष की आयु से युक्त होता है तथा यह यजमान को सम्पूर्ण आयु प्राप्त कराने वाला होता है ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वमायुरेति य एवं वेद ॥ ८ ॥ इति ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये (एकादशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ [७९]

जो इस प्रकार जानता है वह सम्पूर्ण आयु को प्राप्त करता है ।

॥ इस प्रकार ग्यारहवें अध्याय के आठवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ८ ॥

अथ नवमः खण्डः

अथ प्रेषादीनां प्रशंसां विवक्षुरादौ प्रेषान् प्रशंसति—

यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्, तं प्रैषैः प्रैषमैच्छन्, यत् प्रैषैः प्रैषमैच्छंस्तत्प्रैषाणां प्रेषत्वम् ॥ इति ।

१. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० ४०५ ।

२. 'इति होतुः'—इति आश्व० श्री० १.११.१६ ।

ज्योतिष्टोमाख्यो यज्ञो यदा केनचिन्निमित्तेन देवेभ्य उदक्रामत्, तदा 'तम्' उत्क्रान्तं यज्ञं 'प्रैषैः' 'होता यक्षदाग्निं समिधा' इत्येवमाद्यैः प्रैषमन्त्रैस्तस्य यज्ञस्य प्रैषमाह्वान-मैच्छन् । यस्मादेवं तस्मात् प्रैषन्त्याह्वानं कुर्वन्त्येभिरिति व्युत्पत्त्या मन्त्राणां प्रैषनाम संपन्नम् ॥^३

iii. ९ [xi. ९] यज्ञ देवों के पास से चला गया ।^३ उन्होंने उसको 'प्रैष' मन्त्रों से बुलाना चाहा; क्योंकि 'प्रैष' मन्त्रों से बुलाना चाहा अतः यही 'प्रैष' नाम का कारण है ।

अथ पुरोरुचः प्रशंसति—

तं पुरोरुग्भिः प्रारोचयन्, यत् पुरोरुग्भिः प्रारोचयंस्तत्पुरोरुचां पुरो-रुक्त्वम् ॥ इति ।

'वायुरग्रेगाः'—इत्याद्याः सप्त पुरोरुचः ।^४ प्रउगतृचानां सप्तानां प्ररोचनहेतुत्वात् । तथाविधाभिः पुरोरुग्भिस्तं पूर्वमाहूतं यज्ञं देवाः प्रारोचयंस्तस्य यज्ञस्य रुचिमुत्पादित-वन्तः । अतः पुरोरोचनाहेतुत्वात् पुरोरुगिति नाम संपन्नम् ॥^५

उसको पुरोरुक् मन्त्रों ['वायुरग्ने' आदि] से उन्होंने प्रदीप्त किया; क्योंकि पुरोरुक् मन्त्रों से उन्होंने चमकाया इसीलिए इनको पुरो-रुक् कहते हैं ।

वेदेः प्रशंसामाह—

तं वेद्यामन्वविन्दन्, यद् वेद्यामन्वविन्दंस्तद् वेदेर्वेदित्वम् ॥ इति ।

तं प्ररोचितं यज्ञं सौमिक्यां वेद्यामन्वविन्दन्ननुकूलत्वेनोपलब्धवन्तः । अतो वेदनस्य लाभस्य स्थानत्वाद् वेदिरिति नाम संपन्नम् ॥^६

उन्होंने उसको [सौमिक] वेदि पर प्राप्त किया; क्योंकि उन्होंने वेदि पर प्राप्त किया अतः यही 'वेदि' के नाम का कारण है ।

१. तै० ब्रा० ३.६.२.१-१२ ।

२. 'एकादशे प्रयाजाः । तेषां प्रैषाः... अध्वर्युप्रेषितो मैत्रावरुणः प्रेष्यति; प्रैषेहोतारम् । होता यजत्याग्निमिः प्रैषसलिङ्गाभिः'—इति आश्व० श्रौ० ३.२.१-५ ।

३. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० २५ ।

४. वा० सं० १७.३१-३७ ।

५. 'वायुरग्रेगा यज्ञप्रीरिति सप्तानां पुरोरुचां तस्यास्तस्या उपरिष्ठात् तृचं तृचं शंसेत् । वायवा याहि दर्शतेति सप्त तृचाः'—इति आश्व० श्रौ० ५.१०.४, ५ । द्रष्टव्य—
• तृचास्ते पूर्व पृ० ३८१-३८३ । 'अन्विष्यमाणे यज्ञे वै दीपा आसत् पुरोरुचः' इत्यर्थः इति षड्गुरुशिष्यः ।

६ 'विदलु लाभे'—इत्यस्य तुदादेः 'हृषिषिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्त्तिभ्यश्च'—इति (उणा० ४.११८) रूपमित्यर्थः । द्रष्टव्य—'अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति'—इत्यारभ्य—'वेदिकरणं यथोक्तम्'—इति यावत्, कात्या० श्रौ० २.६.१-३० ।

ग्रहप्रशंसामाह—

तं वित्तं ग्रहैर्व्यगृह्यत, यद् वित्तं ग्रहैर्व्यगृह्यत तद् ग्रहाणां ग्रहत्वम् ॥ इति ।

वित्तं लब्धं तं यज्ञं ग्रहरूपांश्चन्तर्यामादिभिः 'व्यगृह्यत' विशेषेण स्वीकृतवन्तः । तस्माद् ग्रहणस्य स्वीकारस्य हेतुत्वाद् ग्रहानाम् संपन्नम् ॥^१

उस [यज्ञ] को पाकर [उपांशु एवं अन्तर्यामि आदि] ग्रहों से स्वीकृत किया; जो पाकर ग्रहों से ग्रहण है इसीलिए इसका 'ग्रह' नाम हुआ ।

निविदां प्रशंसामाह—

तं वित्त्वा निविद्भिर्न्यवेदयन्, यद् वित्त्वा निविद्भिर्न्यवेदयन्स्तन्निविदां निवित्त्वम् ॥ इति ।

तं यज्ञं वित्त्वा लब्ध्वा ते देवाः परेभ्यो देवेभ्यो निविद्भिः पूर्वोक्तद्वादशपदादि-रूपाभिः 'न्यवेदयन्' कथितवन्तः । तस्मान्निवेदनस्य परबोधनार्थकथनस्य हेतुत्वास्ति-विज्ञानम् संपन्नम् ॥^२

उस [यज्ञ] को पाकर उन्होंने [पूर्वोक्त बारह पदों वाले] निविदों से निवेदन किया । क्योंकि पाकर निविदों से निवेदन किया इसीलिए [परबोधनार्थ कथन के कारण] इसका नाम 'निविद्' हुआ ।

अथ प्रेषकर्तुः प्रह्वत्वगुणविधानार्थं प्रस्तौति—

महद्वाव नष्टैष्यभ्यल्पं वेच्छति, यतरो वाव तयोज्याय इवाभीच्छति, स एव तयोः साधीय इच्छति ॥ इति ।

नष्टं वस्तुं प्रयत्नेन तत्र तत्रान्विच्छतीति नष्टैषी ।^३ तादृशः पुरुषो द्विविधः । तत्र कश्चिन्महद्वाव नष्टाद् वस्तुनोऽधिकमेवाभीच्छति । नष्टादल्पं वाऽन्यः कश्चिद् इच्छति । तयोर्मध्ये 'यतरो वाव' य एवं पुरुषो 'ज्याय इव' महदेवेच्छति, 'स एव' पुरुषस्तयोर्मध्ये साधीयोऽप्यन्तं साधु वस्त्विच्छति । अल्पं कामयमानस्तु न तथेत्यर्थः ॥

नष्ट वस्तु का अन्वेषक, [खोई हुई वस्तु से] अधिक पाना चाहता है या दूसरा जो उससे कम पाना चाहता है; उन दोनों के मध्य जो पुरुष अधिक-सी वस्तु चाहता है, वही उन दोनों के मध्य साधु वस्तु चाहता है ।

१. द्र० इतः पूर्वम्, ३७९ पृष्ठे २ टि० ।

२. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० ३४५ ।

३. द्र० इतः पूर्वम्, ३४३ । 'पच्छो निविदः शस्यन्ते'—इति वैहैर्वकादशखण्डे वक्ष्यति । 'पदैराप्नोति निविदः'—इति हि वा० सं० १९.२५ ।

४. नष्टैषी नष्टान्वेषणकारी । अल्पं फलादि महद् रत्नादिकं वा अभीच्छति प्रार्थयते—इति षडगुशशिष्यः ।

अस्त्वेवं लौकिकन्यायः, किं प्रकृते ? इत्याशङ्क्याऽऽह—

य उ एव प्रैषान् वर्षीयसो वर्षीयसो वेद, स उ एव तान् साधीयो वेद, नष्टैष्यं ह्येतद् यत्प्रैषाः ॥ इति ।

‘य उ एव’ यस्तु प्रैषवक्ता प्रैषमन्त्रान् वर्षीयसो वर्षीयसोऽतिप्रवृद्धान् वेद । सर्वेषु प्रैषमन्त्रेषु प्रवृद्धत्वार्थं वीप्सा प्रयुक्ता । प्रैषमन्त्राः कस्मात् प्रवृद्धः ? इति चेत्, पुरोनुवाक्यानां संनिहितत्वात् ताम्पोऽधिकाः ‘दीर्घाः’ इत्यवगन्तव्यम् । ‘स उ एव’ दोषत्वाभिज्ञ एव तान् प्रैषमन्त्रान् साधीयो वेदातिशयेन सम्यक् वेद । ननु लौकिकन्यायोदाहरणे नष्टवस्तुनोऽन्वेषणमुदाहृतम् । इह तु प्रैषमन्त्राणामभिवृद्धिरुक्तस्त्यतो लौकिकेनासंगतमिति चेत्, संगतमेवैतत्—‘हि’ यस्माद ये प्रैषाः सन्ति, ते ‘नष्टैष्यं’^१ ‘नष्टस्य’ यज्ञस्यान्वेषणहेतवः ॥

जो [प्रैषवक्ता पुरोनुवाक्या के सन्निहित होने से] अतिप्रवृद्ध प्रैष मन्त्रों को जानता है, वही उन [प्रैष-मन्त्रों] को अत्यन्त सम्यक् रूप से जानता है; क्योंकि जो प्रैष हैं वे नष्ट [यज्ञ] के अन्वेषण के हेतु हैं ।

पुरोनुवाक्याभ्यो दीर्घत्वेन प्रैषान् प्रशस्य तदुच्चारणकाले प्रहृतत्वं विधत्ते—

तस्मात् प्रहृतिष्ठन् प्रेष्यति ॥ ९ ॥ इति ।

यस्मादतिशयेन वृद्धाः प्रैषास्तस्मात् तत्पाठकाले मैत्रावरुणः प्रहृतः^२ विनयेनैव किञ्चिदवनतशिरास्तिष्ठन्ननुपविष्टो मन्त्रान् पठेत् । यथा लोके पितृगुर्वादीन् दृष्ट्वा प्रहृतिष्ठति तद्वत्,—यथा वा नष्टवस्त्वन्विच्छन् प्रहृत्वादिना गुंस्थरति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-पञ्चिकायां प्रथमाध्याये (एकादशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ९ ॥ [८०]

[क्योंकि प्रैष अत्यन्त वृद्ध हैं] इसलिए विनय के सहित अवनत शिर होकर प्रैष मन्त्रों का पाठ करना चाहिए ।

॥ इस प्रकार ग्यारहवें अध्याय के नौवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ९ ॥

अथ दशमः खण्डः

अथ निविदां सवनभेदेन स्थानभेदं विवक्षुः प्रातःसवने स्थानविशेषं विधत्ते —

गर्भा वा एत उक्थानां यस्मिन्विदस्तद् यत् पुरस्तादुक्थानां प्रातःसवने धीयन्ते, तस्मात् पराञ्चो गर्भा धीयन्ते, पराञ्चः संभवन्ति ॥ इति ।

१. ‘नष्टैष्यं नष्टस्यान्वेषणसाधनम् । करणे कृत्यः’—इति भट्टभास्करः । ‘एतदेते । यत् ये । जसोऽम् । नष्टैष्याः । इषेः कर्मणि ण्यत्’—इति षड्गुरुशिष्यः ।
२. ब्र० इतः पूर्वम्, पृ० ३४५ ।

‘अग्निर्देवेदः’ इत्यादयो निविदः सन्ति ।^१ एते निविद्विशेषा उक्थानां शास्त्राणां गर्भा वै गर्मस्थानीया एव । तथा सति प्रातःसवनप्रयोगे शास्त्राणां पुरस्तान्निविदो ‘धीयन्ते’ स्थाप्यन्ते, स्थापयेयुरित्यर्थः । यस्माद् गर्मस्थानीयानां पुरस्थापनं तस्माल्लोकेऽपि गर्भाः पराश्वः स्त्रीशरीरे परमुत्कृष्टं पुरोभागमञ्चन्तो गच्छन्तो धीयन्ते, धार्यन्ते प्रसवकालेऽपि पराश्वः पुरोभागं गच्छन्त उत्पद्यन्ते ॥

[निविद्]—

iii. १० [xi. १०] जो ये निविद् हैं वे शस्त्रों के गर्भ [के समान] हैं । प्रातःसवन में वे शस्त्रों के पहले रखे जाते हैं; इसीलिए [लोक में भी स्त्री-शरीर में पहले स्थापित] गर्भ में बच्चे नीचे को सिर किए हुए रहते हैं और प्रसव काल में भी पुरोभाग को आगे करके [नीचे को सिर किए हुए] उत्पन्न होते हैं ।

माध्यंदिनसवने स्थानविशेषं विधत्ते—

यन्मध्यतो मध्यंदिने धीयन्ते तस्मान् मध्ये गर्भा धृताः ॥ इति ।

यस्माच्छस्त्राणां मध्ये निविदः प्रयुक्ताः, तस्माद् गर्भा उदरमध्ये धीयन्ते ॥

क्योंकि माध्यन्दिनसवन में वे [निविद्] शस्त्र के मध्य में रखे जाते हैं; इसीलिए गर्भ भी [उदर के] मध्य में धृत होते हैं ।

तृतीयसवनस्थानविशेषं विधत्ते—

यदन्ततस्तृतीयसवने धीयन्ते, तस्माद् अमुतोऽर्वाञ्चो गर्भाः प्रजायन्ते, प्रजात्यै ॥ इति ।

‘अन्ततः शस्त्रस्यान्तिमे देशे एकामृचं शिष्ट्वा निविदः पठितव्या । यस्मादेता अन्तिम-देशभागिन्यः तस्माल्लोकेऽपि गर्भा ‘अमुतः’ निवासस्थानान्मातुरुदरमध्यात् ‘अर्वाञ्चः’ अधोभागगताः प्रजायन्ते । तच्च यजमानस्य प्रजननार्थं भवति ॥

क्योंकि तृतीयसवन में वे [निविद्] शस्त्र के अन्तिम भाग में रखे जाते हैं; इसीलिए लोक में भी गर्भ [माता के उदर रूप] निवासस्थान से नीचे की ओर होकर उत्पन्न होते हैं । [इस प्रकार यह यजमान के] प्रजननार्थ होता है ।

वेदनं प्रशंसति—

प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह प्रजा और पशुओं से वृद्धि को प्राप्त होता है ।

सवनत्रये विहितं निविदां स्थानत्रयं प्रशंसति—

पेशा वा एत उक्थानां यन्निविदः, तद् यत्पुरस्तादुक्थानां प्रातःसवने धीयन्ते, यथैव प्रवयणतः पेशः कुर्यात् तादृक् तद्, यन्मध्यतो मध्यंदिने धीयन्ते

१. ‘दक्षिणतो होतृषदनात् प्रह्वोजस्थायां……’ आश्व० श्रौ० ३.१.२० ।

यथैव मध्यतः पेशः कुर्यात् तादृक् तद्, यदन्ततस्तृतीयसवने धीयन्ते,
यथैवाव प्रज्जनतः पेशः कुर्यात् तादृक् तत् ॥ इति ।

‘पेशः’ अलंकारः^१ । ‘वेञ् तन्तुसंताने’ इति धातोर्वयशब्दोत्पत्तिः ।
कुविन्दानां^२ यत्प्रारम्भे वस्त्र वयनं तत्प्रवयणम् । लोके यथैव वाससां^३ प्रवयणतो
वयनप्रारम्भे पेशोऽलंकारं कुर्यात्; वर्णान्तरोपेतैस्तन्तुभिरलंकारः; तथैव प्रातःसवने
शस्त्राणां पुरतो निवित्पठनं भवति । तच्च^४ वस्त्रस्थानीयानामुक्थानां प्रथमभागेऽलंका-
राय संपद्यते^५ । शस्त्रमध्ये तत्पठनम्, वस्त्रमध्ये वर्णान्तरेणालंकारसमम् । एवं ‘प्रज्जनः’
वस्त्रस्यान्तभागः^६, तत्र यथा वर्णान्तरेणालंकारस्तादृगुक्थानामन्ते निवित्पठनम् ॥

जो यह निविद् हैं, वे ‘उक्थों’ के अलङ्कारण हैं; जैसे लोक में बुनकर वस्त्र बुनते
समय कपड़े के प्रारम्भ में अलङ्कारण करता है वैसे ही वे प्रातःसवन में उक्थों के प्रारम्भ
में रखे जाते हैं । जैसे बुनकर कपड़े के मध्य में अलङ्कारण करता है वैसे ही वे मध्य-
न्दिनसवन में शस्त्र के मध्य में रखे जाते हैं । जैसे बुनकर कपड़े के अन्तिम भाग में अल-
ङ्कारण करता है वैसे ही सायंसवन में वे शस्त्र के अन्तिम भाग में रखे जाते हैं ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वतो यज्ञस्य पेशसा शोभते य एवं वेद ॥ १० ॥ इति ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्च भाग्यं प्रथमाध्याये (एकादशाध्याये) दशमः खण्डः ॥ १० ॥ [८१]

जो इस प्रकार जानता है वह यज्ञ के अलङ्कारण से चारों ओर शोभित होता है ।

॥ इस प्रकार ग्यारहवें अध्याय के दसवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १० ॥

अथ एकादशः खण्डः

अथ निविद्विषयं बहुवक्तव्यं विवक्षुरादौ सूर्यसादृश्येन निविदः प्रशंसति—

सौर्या वा एता देवता यन्निविदस्तद्यत्पुरस्तादुक्थानां प्रातःसवने धीयन्ते,
मध्यतो मध्यदिनेऽन्ततस्तृतीयसवन आदिस्यस्यैव तद्व्रतमनु पर्या-
वर्तन्ते ॥ इति ।

१. पेश अवयवे असुक्ष्णताज्जसः शौ शेषछन्दसि बहुलमिति लोपः । यद्वा, घनि रूपं
द्रष्टव्यम्—इति भट्टभास्करः ।

२. म्वा० १००६ । ‘वय शब्दनिष्पत्तिः । कुविन्दस्य’ इति वा पाठः ।

३. ‘वाससः’ इति वा पाठः ।

४. ‘तेन’ इति वा पाठः ।

५. ‘अलङ्काराः सम्पद्यन्ते’ इति वा पाठः ।

६. ‘अवसितं प्रजननमवप्रजननम् अवसानम् । द्वितीयो जकार उपजनः । यद्वा, प्रतिमुखं
जननं प्रजननम् । सर्वात्मना समासिः । प्रतेरन्त्यलोपश्छान्दसः’—इति भट्टभास्करः ।

या निविदः सन्ति, ता एताः सूर्यसंबन्धिन्य एव देवताः । यथा सूर्यः पुरस्तादुदेत्यथ मध्ये स्थित्वा पश्चादन्तेऽस्तमेति, एवं निविदोऽपि पुरस्तान्मध्येऽन्ते च स्थाप्यन्ते । तस्मादादित्यस्यैव व्रतमाचरणमनु निविदः पर्यावर्तन्ते ॥^१

iii. ११ [xi. ११] जो ये निविद् हैं वे सूर्यसम्बन्धी देव हैं । [जिस प्रकार सूर्य पहले उन्नित होते हैं, बाद में मध्य में स्थित होकर अन्त में अस्त हो जाते हैं, वैसे ही] ये जो प्रातःसवन में उक्तों के आरम्भ में रखे जाते हैं, और मध्यन्दिनसवन में मध्य में, उसके बाद तृतीयसवन में, वह आदित्य के ही मार्ग का पर्यावर्तन करते हैं ।

तासां निविदां द्वादशपदरूपाणामेकैकस्मिन् पादेऽवसानं विधत्ते—

पच्छो वै देवा यज्ञं समभरंस्तस्मात् पच्छो निविदः शस्यन्ते ॥ इति ।

देवाः पुरा यज्ञं पच्छः पादशः समभरन्नेकैकभागक्रमेण संपादितवन्त इत्यर्थः । तस्मादेता निविदोऽपि पादशः शंसनीयाः ॥^२

देवों ने प्राचीनकाल में यज्ञ को पादशः अर्थात् पाद-पाद के अवसान पर सम्पादित किया । इसलिए निविद् का भी पादशः शंसन करना चाहिए ।

निविदां शंसकाय होत्रेऽश्वदानं विधत्ते—

यद् वै तद् देवा यज्ञं समभरंस्तस्माद् अश्वः समभवत्, तस्मादाहुरश्वं निविदां शंस्ये दद्याद् इति तद् खलु वरमेव ददति ॥ इति ।

‘यद्वै’ यस्मिन्नेव देशे तत् तदा देवा यज्ञं संपादितवन्तः, तस्माद् देशाद् अश्व उत्पन्नः । अत एवाभिज्ञा आहुः । किमाहुरिति, तदुच्यते—निविदां शंसकायाश्वं दद्यादिति । तद् खलु तेनैवाश्वदानेन ‘वरमेव’ श्रेष्ठमेव वस्तु ‘ददति’ प्रयच्छन्ति ॥

तब जिस प्रदेश में देवों ने यज्ञ का सम्पादन किया उस स्थान से अश्व उत्पन्न हुआ । इसीलिए अभिज्ञजन कहते हैं—‘निविद् का शंसन करने वाले को अश्व देना चाहिए; [क्योंकि यजमान] उस [अश्वदान] के द्वारा श्रेष्ठ वस्तु ही देता है ।

द्वादशसु निवित्पदेषु कस्यापि पदस्यातिक्रमं निषेधति—

न निविदः पदमतीयात् ॥ इति ।

१. ‘निविदोऽपि ‘पच्छः’ एकैकस्मिन् पादेऽवसाय शंसनीयाः’ इति वा पाठः ।

२. सूर्यस्य व्रतं सौरम्, तत्र साध्यः सौर्याः सूर्येण तुल्यव्रताः । निविदो नाम सौर्याः सूर्येण तुल्यकर्माणो भवन्ति । तदेवाह—आदित्यस्यैव तद् व्रतं कर्मानु पर्यावर्तन्ते पर्यायिणानुवर्तन्तेऽनुगच्छन्ति । तत्प्रकारश्च तद्यत् पुरस्तादित्यादिना दर्शितः । यदा पुनः सूर्यस्येमा इत्यर्थे तस्येदमित्यण् क्रियते, तदापि ङीप् सूर्येतिष्ठागस्त्येति य लोपे सौर्यो निविदः स्युः न सौर्याः । तस्मात् सौरे कर्मणि साध्य इति तत्र साधुरिति यद् भवति इति वेदितव्यम्—इति भट्टभास्करः ।

एकमपि पदं न परित्यजेदित्यर्थः ॥

निविद् के एक भी पद को नहीं छोड़ना चाहिए ।

विपक्षबाधकपूर्वं पूर्वपक्षं निगमयति—

यन्निविदः पदमतीयाद्, यज्ञस्य तच्छिद्रं कुर्याद्; यज्ञस्य वै छिद्रं स्रवद् यजमानोऽनु पापीयान् भवति, तस्मान्न निविदः पदमतीयात् ॥ इति ।

पदस्य परित्यागे यज्ञस्य छिद्रं भवति । तच्च स्रवति । ततो यजमानो निन्द्यो^१ भवति । तस्मान्निवित्पदं न परित्यजेत् ॥

क्योंकि जो निविद् के पद को छोड़ता है तो मानो उससे वह यज्ञ में छिद्र करता है; और यज्ञ में छिद्र हो जाने से यजमान निन्द्य होता है । इसीलिए निविद् के पद को नहीं छोड़ना चाहिए ।

पदानां विपर्यासं^२ निषेधति—

न निविदः पदे विपरिहरेद्, यन्निविदः पदे विपरिहरेन् मोहयेद् यज्ञं, मुग्धो यजमानः स्यात्, तस्मान्न निविदः पदे विपरिहरेत् ॥ इति ।

विपरिहारो विपर्यासः । निविदः संबन्धि यत्पदद्वयं तन्न विपरिहरेद् विपरीततया न पठेत् । तथा सत्ययं होता 'यज्ञं मोहयेत्' यज्ञे भ्रान्ति जनयेत् । ततो यजमानोऽपि मुग्धो भ्रान्तः स्यात्, तस्माद्विपर्यासा न कर्तव्यः ॥

निविद् के दो पदों को उलट-पलट कर न पढ़े । जो निविद् के दो-पदों को विपर्यास करके पढ़ता है वह होता मानो यज्ञ में भ्रान्ति उत्पन्न कर देता है, और यजमान भी भ्रान्त हो जाता है अतः निविद् के दो-पदों को विपरीततया नहीं पढ़ना चाहिए ।

निवित्पदसंश्लेषणं^३ निषेधति—

न निविदः पदे समस्येद्, यन्निविदः पदे समस्येद् यज्ञस्य तदायुः संहरेत्, प्रमायुको यजमानः स्यात्, तस्मान्न निविदः पदे समस्येत् ॥ इति ।

पदयोः संश्लेषणे यज्ञस्याऽऽयुः संहृतं भवेत्, यज्ञो विनश्येदित्यर्थः । ततो यजमानो भ्रियेत् । तस्मात् पदद्वयं न संश्लेषयेत् ॥

निविद् के दो-पदों को मिलाना भी नहीं चाहिए, जो निविद् के दो-पदों को मिलाता है वह मानो उस संश्लेष से यज्ञ की आयु को विनष्ट करता है और यजमान भी मृत्यु को प्राप्त करता है । अतः निविद् के दो-पदों को संश्लिष्ट नहीं करना चाहिए ।

१. 'दरिद्रो' इति वा पाठः ।

२. 'व्युत्क्रमन्यासम्' इति वा पाठः ।

३. 'पदयोः परस्परं श्लेषम्' इति वा पाठः ।

अनेन निषिधेन सर्वेषां पदानां परस्परविश्लेषणप्राप्तौ मध्यमयोर्द्वयोः पदयोः संश्लेषणं विधत्ते—

प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रमित्येते एव समस्येद्, ब्रह्मक्षत्रयोः संश्लित्यैः, तस्माद् ब्रह्म च क्षत्रं च संश्लिते ॥ इति ।

निवित्पदानां मध्ये 'प्रेदं ब्रह्म' इत्येकं पदम्, 'प्रेदं क्षत्रम्' इत्यपरं पदम् । ते उभे एव संश्लेषयेत् । एवकार इतरसंश्लेषव्यावृत्त्यर्थः । तदेतन्मेलनं ब्राह्मणक्षत्रियजात्योः परस्पराश्रयणाय भवति । तस्मादेव लोके जातिद्वयं परस्परमाश्रित्य तिष्ठति । ब्राह्मणो धर्मं प्रवर्तयति । क्षत्रियस्तस्य रक्षां करोति ॥

[निविदों में] केवल 'प्रेदं ब्रह्म' और 'प्रेदं क्षत्रम्'—इन दो-पदों को ही संश्लिष्ट करना चाहिए; क्योंकि यह संश्लेष ब्राह्मण और क्षत्रिय जाति के परस्पर आश्रयण के लिए होता है । इसीलिए लोक में ब्राह्मण और क्षत्रिय दोनों ही जाति परस्पर आश्रित होकर रहती हैं [क्योंकि ब्राह्मण धर्म का प्रवर्तन करता है और क्षत्रिय उसकी रक्षा करता है] ।

निवित्पदानां प्रक्षेपस्याऽऽश्रयभूते सूक्ते कंचिन्नियमं विधत्ते—

न तृचं न चतुर्ऋचं मतिमन्येत निविद्वानमेकैकं वै निविदः पदमृचं सूक्तं प्रति, तस्मान्न तृचं न चतुर्ऋचं मतिमन्येत, निविद्वानं निविदा ह्येव स्तोत्रमतिशस्तं भवति ॥ इति ।

तिस्र ऋचो यस्मिन् सूक्ते तत् 'तृचम्' । चतस्र ऋचो यस्मिन् सूक्ते तच्चतुर्ऋचम् । तादृशमुभयविधं सूक्तमतिक्रम्य निविद्वानं निवित्पदानां धानं प्रक्षेपं 'न मन्येत' न चिन्तयेत् । एतदुक्तं भवति—त्रिचतुरमात्रर्चात् सूक्तादर्वाचीने सूक्ते निविदो न दध्यात्, किंतु भूयस्येव दध्यादिति । 'निविदः' संबन्धि यदेकैकमेव पदं तदेव प्रत्यृचं प्रतिसूक्तं च समर्थं भवति । यस्मादीदृशं सामर्थ्यं तस्मादित्युक्तार्थोपसंहारः । अधिके सूक्ते निवित्पदेषु प्रक्षेपेषु निविदैव स्तोत्रातिशयं कृतं भवति । न तु सूक्तम् ऋचं वापेक्षेत तदित्यर्थः ॥

निविद् के पदों के प्रक्षेप के लिए तीन ऋचाओं वाले अथवा चार ऋचाओं वाले सूक्त को अतिक्रमण करके नहीं जाना चाहिए । निविद् के जो एक-एक पद हैं, वे ही ऋचा के और सूक्त के प्रतिरूप हैं । इसलिए निविद् के पदों के प्रक्षेप के लिए तीन ऋचाओं वाले अथवा चार ऋचाओं वाले सूक्त नहीं छोड़ना चाहिए; क्योंकि निविद् के द्वारा [अधिक ऋचा वाले सूक्त में] स्तोत्र बढ़ जाता है ।

तृतीयसवने विशेषं विधत्ते—

एकां परिशिष्य तृतीयसवने निविदं दध्यात् ॥ इति ।

सूक्ते येयमृगन्त्या, तामवस्थाप्य ततः पूर्वमेव तृतीयसवने निविदः प्रक्षिपेत् ॥

तृतीयसवन में एक [सूक्त की अन्तिम] ऋचा को छोड़कर निविद् का प्रक्षेप करना चाहिए ।

विपक्षबाधपुरःसरं स्वपक्षमुपसंहरति—

यद् द्वे परिशिष्य दध्यात् प्रजननं तदुपहृत्याद्, गर्भेस्तत्प्रजा व्यर्धयेत् तस्मा-
देकामेव परिशिष्य तृतीयसवने निविदं दध्यात् ॥ इति ।

यदि 'द्वे' ऋचौ परिशिष्य ततः पुरा निविदं दध्यात् तदानीं प्रजोत्पादनं^१ विनाशयेत् ।
पुत्रादयः प्रजा गर्भेर्व्यर्धयेद् वियुक्ताः कुर्यात् । प्रजननमुपहृत्यादित्यनेन यजमानस्य प्रजो-
त्पादनराहित्यमुक्तम् । प्रजा व्यर्धयेदित्यनेन पूर्वमुत्पन्नानां पुत्रादीनामपत्यराहित्यम् ।
तस्मादित्युपसंहारः ॥

यदि दो ऋचाओं को छोड़कर उससे पहले निविद् रखता है तो वह प्रजोत्पादन
[शक्ति] को उससे विनष्ट करता है और उससे [पुत्र आदि] प्रजा को गर्भ से अलग करता
है । इसीलिए तृतीयसवन में एक ही ऋचा को छोड़कर निविद् रखना चाहिए ।

अथ निविद्वानीयेन सूक्तेन निविदतिक्रमं निषेधति—

न सूक्तेन निविदमतिपद्येत ॥ इति ।

यत्सूक्तं निविद्वानाहं निविदमतिक्रमति, तेन सूक्तेन 'न पद्येत' निवित्प्रक्षेपं परित्यज्य
केवलं तत्सूक्तं न पठेदित्यर्थः ॥

[जो निवित्प्रक्षेपार्थं सूक्त है उस] सूक्त से निवित्प्रक्षेप छोड़कर [मात्र उस सूक्त का]
पाठ नहीं करना चाहिए ।

प्रमादान्निवित्प्रक्षेपविस्मृती सत्यां पुनस्तत्सूक्ते निविदं प्रक्षिप्य पाठो भ्रान्त्या प्रसक्तस्तं
निषेधति—

येन सूक्तेन निविदमतिपद्येत, न तत्पुनरुपनिवर्तते, वास्तुहमेव तत् ॥ इति ।

निविदमतिक्रम्य परित्यज्य निवित्प्रक्षेपयोग्येन 'येन सूक्तेन' पद्येतानुष्ठानं प्राप्नुयात्
'तद्' विस्मृतनिवित्कं सूक्तं 'पुनर्नोपनिवर्तते' भूयो निविदं प्रक्षिप्य न पठेत् । तत्र हेतु-
रुच्यते—'तद्' विस्मृतनिवित्कं सूक्तं वास्तुहमेव । वास्तुशब्देन निविदः स्थानमुच्यते । तस्य
स्थानस्य घातकं 'तत्सूक्तम्' ततः पुनः पाठस्य न योग्यत्वम् ॥

[निवित्प्रक्षेपार्थं] जिस सूक्त से निविद् छोड़कर अनुष्ठान करता है उस [विस्मृत निविद्
वाले] सूक्त का पुनः [निविद् रखकर] पाठ नहीं करना चाहिए; क्योंकि वह [सूक्त] वास्तु
का अर्थात् निविद् के स्थान का घातक ही है [स्थानभ्रष्ट-सूक्त पाठ के योग्य नहीं हैं] ।

१. 'प्रजोत्पादनसाधनं' इति वा पाठः ।

का तर्हि तदानीं निविदो गतिरित्याशङ्क्याऽह—

अन्यत् तद्वैतं तच्छन्दसं सूक्तमाहुत्य तस्मिन् निविदं दध्यात् ॥ इति ।

पूर्वस्य निविदानीयस्य सूक्तस्य देवता यादृशी, छन्दश्च यादृशं, तथाविधाम्नां देवता-
छन्दोभ्यां युक्तमन्यत् किञ्चित् सूक्तमाहुत्य तस्मिन् सूक्ते निविदं प्रक्षिपेत् ॥

उसी देवता और उसी छन्द का दूसरा कोई सूक्त लेकर उसमें निविद् रखना चाहिए।

तत्र कञ्चिद् विशेषं विधत्ते—

‘मा प्र गाम पथो वयम्’ इति पुरस्तात् सूक्तस्य शंसति ॥ इति ।

यस्मिन्नाहुते नूतने सूक्ते निविद् प्रक्षिप्यते, तस्य सूक्तस्य पुरस्तात् तत्पाठात् पूर्वं ‘मा प्र गाम’^१ इति सूक्तं शंसेत् । वयं होतारः पथः शंसनमार्गात् प्रभ्रष्टाः सन्तो मा प्र गाम प्रभ्रंशं मा प्राप्नवामेति तस्य पादस्यार्थः । मार्गभ्रंशदोषोऽस्माकं मा भूदित्यभिप्रायः ॥

‘हम [होता जो शंसन मार्ग से भ्रष्ट हुए हैं] मार्ग-भ्रंशरूप दोष को न प्राप्त करें’—
आहुत नूतन सूक्त के पहले इस सूक्त का पाठ करता है ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

पथो वा एष प्रैति, यो यज्ञे मुह्यति ‘मा यज्ञादिन्द्र सोमिनः’ इति यज्ञादेव
तन्न प्रच्यवते ॥ इति ।

मा यज्ञादित्यादिद्वितीयः पादः, तस्यायमर्थः—हे इन्द्र सोमिनः सोमयुक्ताद् यज्ञात्
मा प्र गामेत्यनुवर्तते, प्रभ्रंशं मा प्राप्नवामेति । यः पुमान् यज्ञे मुह्यति भ्रान्तिं प्राप्नोति
एष पुमानवश्यं पथः प्रैत्येव मार्गाद् प्रभ्रश्यत्येव । अतो ‘मा प्र गाम पथः’ इत्येतावता न
पर्याप्तं किंतु मार्गभ्रंशपरिहारदाढ्यार्थं मा यज्ञादित्यपि पठनीयम् । तत्पादपाठेनायं यज्ञाज्ञ
प्रच्यवते । अथवा ‘पथो वा एषः’ इत्यर्थवादः पूर्वपादशेषत्वेन व्याख्येयः ॥

जो यज्ञ में भूल जाता है वह अवश्य ही मार्ग से भ्रान्त हो जाता है । ‘हे इन्द्र,
सोमयुक्त यज्ञ से हम भ्रान्त न हों’—इस [द्वितीय पाद] के पाठ से वह यज्ञ से भ्रान्त
नहीं होता है ।

तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘माऽन्तः स्थुर्नो अरातयः’ इत्यरातीयत एव तदपहन्ति ॥ इति ।

नोऽस्माकमन्तर्मध्येऽरातयः शत्रवो ‘मा स्थुः’ मा तिष्ठन्तु । तत्पादपाठेनारातीयतः
शत्रुत्वमिच्छत एव पुरुषानपहन्ति ॥

‘हम लोगों के मध्य शत्रु खड़े न हों’ इस [तृतीय पाद] के पाठ से वह शत्रुता
करने वाले पुरुषों का विनाश करता है ।

तस्मिन् सूक्ते^१ द्वितीयामृचमनुवदति—

‘यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तन्तुर्देवेष्वततः । तमाहुतं नशीमहि’ इति ॥ इति ॥

यः पुत्रो ‘यज्ञस्य प्रसाधनः’ कुलपारम्पर्येण यज्ञस्य प्रकर्षेण साधकः । अत एव तन्तुर्देवेष्वततो दीर्घतन्तुरिव देवेषु विस्तारितः । तं तथाविधं पुत्रमाहुतमाह्वानेन संपादितदेवतं नशीमहि । अत्र निषेधार्थः कश्चिन्नकारोऽध्याहृतव्यः, नैव नाशयाम इत्यर्थः । अस्माभिः प्रमादे कृतेऽप्यस्मत्पुत्रस्य देवेषु प्रचारात् स प्रमादः समाधीयत इत्यर्थः ॥

‘जो [पुत्र कुल परम्परा से] यज्ञ का प्रकृष्ट साधक दीर्घ तन्तु के समान देवों में विस्तृत है ऐसे आहुत पुत्र का हम बिनाश न करें’—सूक्त की इस द्वितीय ऋचा का पाठ करता है ।

अत्र तन्तुशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

प्रजा वै तन्तुः, प्रजामेवास्मा एतत्संतनोति ॥ इति ।

कुलाचाराद्यविच्छेदहेतुत्वात् पुत्ररूपा प्रजा तन्तुशब्देनोच्यते ।^२ तथा सत्येतत्पाठेन ‘प्रजामेव’ पुत्रादिरूपामेव ‘अस्मै’ यजमानाय संतनोत्यविच्छिन्नां करोति ॥

[कुलाचारादि का अविच्छेदक होने के कारण पुत्र रूप] प्रजा ही ‘तन्तु’ शब्द से अभिहित है । इसके पाठ से वह इस यजमान की प्रजा को ही अविच्छिन्न करता है ।

तृतीयस्या^३ ऋचः पूर्वार्धमनुवदति—

‘मनो न्वा हुवामहे नाराशंसेन सोमेन’ इति ॥ इति ।

आप्यायिताश्चमसा नाराशंसाः, तत्सम्बन्धिना सोमेन नु क्षिप्रमेव ‘मनः’ अस्मदीय-माहुवामह आह्वयामि ॥

‘नाराशंस सम्बन्धी सोम के द्वारा शीघ्र ही हम अपने मन का आह्वान करते हैं’—इस तृतीय ऋचा का पाठ करता है ।

अस्यार्धस्य तात्पर्यं दर्शयति—

मनसा वै यज्ञस्तायते मनसा क्रियते ॥ इति ।

सर्वो यज्ञो मनसैव तायते विस्तार्यते; मनःपूर्वकत्वादितरेन्द्रियप्रवृत्तेः । तस्मिंश्च प्रसारिते यज्ञे यो यः कर्तव्यविशेषोऽस्ति स सर्वोऽपि मनसा क्रियते । तस्मान् मनस आह्वानं यागे-ज्ञाने वा युक्तम् ॥

समस्त यज्ञ मन के द्वारा ही विस्तृत किया जाता है और [जो कुछ भी यज्ञ में कर्तव्य होता है वह] मन से ही किया जाता है ।

१. ऋ० १०. ५७. २ । २. ‘विविक्षिता’ इति वा पाठः । ३. ऋ० १०. ५७. ३ ।

अस्य सूक्तस्य प्रथमतः पाठे प्रयोजनं दर्शयति—

सैव तत्र प्रायश्चित्तिः, प्रायश्चित्तिः ॥ ११ ॥ इति ।

मा प्र गामेत्यादिसूक्तस्योक्तिरेव निविदतिक्रमरूपप्रत्यवायस्य प्रायश्चित्तिः । अम्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायां प्रथमाध्याये (एकादशाध्याये) एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥ [८२]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयत् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरमाधवाचार्यदिशतो सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश-

नामभाष्ये ऐतरेयब्राह्मणभाष्यस्य कृती तृतीयपञ्चिकायाः

प्रथमोऽध्यायः (एकादशोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ११ ॥

[निविद् के अतिक्रमण रूप प्रत्यवाय का] वहाँ वह ['मा प्र गाम' आदि सूक्त का पाठ] ही प्रायश्चित्त है ।

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की तृतीय पञ्चिका के प्रथम
(ग्यारहवें) अध्याय की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

—: ० :—

[अथ द्वादशोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः]

एकादशेऽथ प्रउगप्रशंसा ततो वषट्कारमनुस्तुति च ।

तत्कर्तुं रात्मन्यनुमन्त्रणं च ततो निवित्प्रैषविशेषमाहुः ॥ १ ॥

अथाऽऽह्वावप्रतिगरादयो वक्तव्याः, तत्र प्रातःसवने होतुराहाववचनमध्वर्योः प्रतिगरं च विधत्ते—

देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुश्छन्दश्छन्दसि प्रतिष्ठाप्यसिति शोसावो-
मित्याह्वयते प्रातःसवने त्र्यक्षरेण, शंसाऽऽमोदैवोमित्यध्वर्युः प्रतिगृणाति
पञ्चाक्षरेण, तदष्टाक्षरं संपद्यते, अष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्रीमेव तत्
पुरस्तात् प्रातःसवनेऽचीकृत्पताम् ॥ इति ।

देवविशो^१ देवानां संबन्धिन्यः प्रजाः सैन्यरूपाः कल्पयितव्याः संपादनीया इति
ब्रह्मवादिन आहुः । तत्कथं संपादनमिति, तदुच्यते—एकं छन्दोऽन्यस्मिच्छन्दसि^२ प्रतिष्ठा-
पनीयम् । तथा सति देवविशः संपद्यन्त इति ब्रह्मवादिनामभिप्रायः । तस्मात् तत्संपादनार्थं
होता प्रातःसवने शोसावोमिति मन्त्रेणाध्वर्युमाह्वयते । तस्यायमर्थः—हे अध्वर्यो शोसावः
शंसनं कुर्वतः । ओमित्यनुज्ञार्थम् । त्वयाऽनुज्ञा देयेत्युक्तं भवति । सोऽयं त्र्यक्षरो मन्त्रः ।
ततोऽध्वर्युः शंसाऽऽमोदैवोमिति पञ्चाक्षरेण^३ प्रतिगृणाति प्रत्युत्तरं ब्रूयात् । तस्यायमर्थः—
हे होतः, त्वं शंस तत्राऽऽमोदैव हर्षं एवास्माकमतोऽनुज्ञा दत्तेति । तदेतन्मन्त्रद्वयं मिलित्वाऽ-

१. 'विशः सेनाः प्रजा वा'—इति भट्टभास्करः । 'देवविशः देवसेनाः'—इति
षड्गुरुशिष्यः ।

२. गायत्र्यादिकं सवनच्छन्दः उक्तादिजगत्यन्ते तस्मिन् छन्दसि प्रतिष्ठाप्यम् अक्षरसंपत्त्या
संपाद्यम् । तदिदं देवविशां कल्पनम्—इति भट्टभास्करः ।

३. 'अध्वर्यो शोसावोमिति होतुरभिज्ञाय प्रदक्षिणमावर्तमानः शोसामोद इवेति प्रत्या-
ह्वयते शंसामोद इवेति वा'—इति आप० श्री० १२.२७.१२ ।

ष्टाक्षरं संपद्यते, गायत्री चाष्टाक्षरा तेन प्रातःसवने पुरस्तादादौ द्वावपि मिलित्वा गायत्री-मेवाचीकलपतां^१ कल्पितवन्तौ ॥

[भस्वतृतीय शस्त्र]—

iii. १२ [xii. १] 'देवों की [सैन्यरूप] प्रजा संपादित होनी चाहिए'—ऐसा ब्रह्मधावी कहते हैं। अतः 'एक छन्द को दूसरे छन्द में रखना चाहिए।' प्रातःसवन में होता तीन अक्षर के मन्त्र 'शोंसावोम्' 'हे अध्वर्यु, हम दोनों स्तुति करें' से आह्वान करता है। तब अध्वर्यु पाँच अक्षर के मन्त्र 'शंसाऽऽमोदैवोम्' 'हे होता, तुम शंसन करो, यह हम लोगों के हर्ष का विषय है'—से उत्तर देता है। इस प्रकार [दोनों मन्त्र मिलाकर] आठ अक्षर हो जाते हैं; और आठ अक्षर की ही गायत्री होती है। इस प्रकार प्रातःसवन में गायत्री को ही प्रारम्भ में दोनों ने कल्पित किया।

शस्त्राद् उत्तरकालीनौ द्वाभ्यां पठनीयौ मन्त्रौ विधत्ते—

उक्थं वाचीत्याह शस्त्वा चतुरक्षरम्^२, ओमुक्थशा इत्यध्वर्युश्चतुरक्षरं, तदष्टाक्षरं संपद्यते, अष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्रीमेव तदुभयतः प्रातःसवनेऽचीकलपताम् ॥ इति ।

होता शस्त्रं पठित्वोक्थं वाचीति चतुरक्षरं मन्त्रं ब्रूयात् । मदीयायां वाच्युक्थं शस्त्रं संपन्नमिति तस्यार्थः । ततोऽध्वर्युरोमुक्थशा इति चतुरक्षरं मन्त्रं ब्रूयात् । ओमित्यङ्गीकार उक्थशास्त्वं शस्त्रशंसी भवसीत्यर्थः । तदेतत् मन्त्रद्वयं मिलित्वाष्टाक्षरं संपद्यते । उभयतः शंसनात् पुरस्तात् पथान्च । शेषं पूर्ववत् ॥

[होता] शस्त्र पढ़कर 'उक्थं वाचि' 'हमारी वाणी में उक्थ संपन्न हुआ' इस चार अक्षर के मन्त्र को पढ़ता है। तब अध्वर्यु 'ओमुक्थशा' 'तुम शस्त्र का शंसन करने वाले हो'—इस चार अक्षर के मन्त्र को बोले। इस प्रकार [दोनों मिलकर] आठ अक्षर हो जाते हैं, और आठ अक्षर की ही गायत्री होती है। इस प्रकार प्रातःसवन में [शंसन के आरम्भ और अन्त में] दोनों तरफ गायत्री को ही दोनों ने कल्पित किया।

माध्यंदिनसवने तद्वन्मन्त्रचतुष्टयं विधत्ते—

अध्वर्यो शोंसावोमित्याह्वयते मध्यंदिने षळक्षरेण^३; शंसाऽऽमोदैवोमित्यध्वर्युः प्रतिगुणाति पञ्चाक्षरेण, तदेकादशाक्षरं संपद्यते, एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्

१. 'कृपो रो लः (पा० सू० ८.२.१८), णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' (पा० सू० ७.४.१), उर्ध्वत् (पा० सू० ७.४.७); तसस्ताम् । होत्रध्वर्यू अकल्पयताम्—इति षड्गुरुशिष्यः ।
२. 'उक्थं वाचीत्येषां शस्त्वा जपः प्रातःसवने, उक्थं वाचीन्द्रयेति माध्यंदिने, उक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्य इत्युक्थेषु सषोडशिकेषु'—इति आश्व० श्रौ० ५.१०.२२-२४ ।
३. आश्व० श्रौ० ५.९.१; ५.१०.२२; ९.८ ।
४. 'अध्वर्यो शोंसावोमिति माध्यन्दिने शस्त्रादिष्वाहावः'—इति आश्व० श्रौ० ५.१४.३ ।

त्रिष्टुभमेव तत्पुरस्तान्मध्यंदिनेऽचीक्वपताम्, उक्थं 'वाचीन्द्रायेत्याह शस्त्वा सप्ताक्षरमोमुक्थशा इत्यध्वर्युश्चतुरक्षरं, तदेकादशाक्षरं संपद्यते, एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् त्रिष्टुभमेव तदुभयतो मध्यंदिनेऽचीक्वपताम् ॥ इति । पूर्ववद् व्याख्येयम्^१ ॥

'हे अध्वर्यु, हम दोनों शंसन करें' इस छः अक्षर के मन्त्र से होता मध्यन्दिन सवन में आह्वान करता है । तब अध्वर्यु पाँच अक्षर के मन्त्र 'शंसाऽऽमोदैवोम्' से उत्तर देता है । इस प्रकार [दोनों मिलकर] ग्यारह अक्षर हो जाते हैं; और ग्यारह अक्षरों का ही त्रिष्टुप् छन्द होता है । इस प्रकार मध्यन्दिन सवन में त्रिष्टुप् को ही प्रारम्भ में कल्पित करते हैं । होता शस्त्र पढ़कर 'उक्थं वाचीन्द्राय' 'हमारी वाणी में इन्द्र के लिए उक्थ संपन्न हुआ'—इस सात अक्षर के मन्त्र को पढ़ता है । तब अध्वर्यु 'ओमुक्थशा'—इस चार अक्षर के मन्त्र को बोले । इस प्रकार [दोनों मिलकर] ग्यारह अक्षर हो जाते हैं; और ग्यारह अक्षरों का ही त्रिष्टुप् छन्द होता है । इस प्रकार मध्यंदिन सवन में वह दोनों ओर से त्रिष्टुप् छन्द को ही दोनों ने कल्पित किया ।

तृतीयसवने मन्त्रचतुष्टयं विधत्ते—

अध्वर्यो शोशोसावोमित्याह्वयते तृतीयसवने सप्ताक्षरेण, शंसाऽऽमोदैवोमित्यध्वर्युः प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण, तद्द्वादशाक्षरं संपद्यते, द्वादशाक्षरा वै जगती, जगतीमेव तत्पुरस्तात् तृतीयसवनेऽचीक्वपताम्, उक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्य इत्याह शस्त्वैकादशाक्षरमोमित्यध्वर्युरेकाक्षरं, तद् द्वादशाक्षरं संपद्यते, द्वादशाक्षरा वै जगती, जगतीमेव तदुभयतस्तृतीयसवनेऽचीक्वपताम् ॥ इति ।

शोशोमिति द्विर्भावश्छान्दसः । माध्यंदिनसवने केवलमिन्द्रार्थमेव वाच्युक्थं सम्पन्नमित्युक्तम् । अथ त्विन्द्रार्थमितरदेवार्थं चेति विशेषः । अन्यत् सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयम्^२ ॥

'अध्वर्यो शोशोसावोम्' ['श' का द्वित्व छान्दस है] इस सात अक्षर के मन्त्र से होता तृतीयसवन में आह्वान करता है । तब अध्वर्यु 'शंसाऽऽमोदैवोम्' इस पाँच अक्षर के मन्त्र से उत्तर देता है । इस प्रकार [दोनों मिलकर] बारह अक्षर हो जाते हैं, और बारह

१. 'चि इन्द्रायेति व्यूढहेन'—इति षड्गुरुशिष्यः । 'वाचि इन्द्रायेत्यत्र सवर्णदीर्घम-
कृत्वोक्षरसंख्या गणयितव्या'—इति मट्टभास्करः ।

२. आश्व० श्रौ० ५.१४.३; ९.५; १०.२४; ९.८ ।

३. 'अत्रापि पूर्ववद् वाचि इन्द्रायेत्यनयोः सवर्णदीर्घमकृत्वा देवेभ्य इत्यत्र च इत्यादि-
पूरणे कृत्वैकादशाक्षरत्वं सम्पाद्यम्'—इति मट्टभास्करः ।

४. आश्व० श्रौ० ५.१८.४; ९.५; १८.१३; ९.८ ।

अक्षरों का ही जगती छन्द होता है। इस प्रकार तृतीय सवन में जगती छन्द को ही प्रारम्भ में दोनों ने कल्पित किया। [होता] शस्त्र पढ़कर 'उक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्यः' 'हमारी वाणी में इन्द्र के लिए तथा देवों के लिए उक्थ संपन्न हुआ'—इस ग्यारह अक्षर के मन्त्र को पढ़ता है। तब अध्वर्यु 'ओम्' इस एक अक्षर के मन्त्र को बोले। इस प्रकार [दोनों मिलकर] बारह अक्षर हो जाते हैं; और बारह अक्षरों का ही जगती छन्द होता है। इस प्रकार तृतीयसवन में वह दोनों ओर से जगती छन्द को ही दोनों ने कल्पित किया।

उक्तमर्थं मन्त्रसंवादेन द्रढयति—

तदेतद् ऋषिः पश्यन्नभ्यनूवाच ॥ इति ।

तदेतद् ब्राह्मणोक्तं सर्वमृषिमन्त्रद्रष्टा दिव्यज्ञानेन पश्यन् मन्त्रवाक्येनामितोऽनुवचनं कृतवान् ॥

इस सब को ही मन्त्रद्रष्टा ऋषि ने दिव्य ज्ञान से देखते हुए मन्त्र के द्वारा कहा भी है।

तमेतं मन्त्रं दर्शयति—

‘यद्गायत्रे अधि गायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद् वा त्रैष्टुभं निरतक्षत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत् तद् विदुस्ते अमृतत्वमानशुः’ इति ॥ इति ।

शंसनात् पूर्वकालीने मन्त्रद्वयात्मके गायत्रे छन्दसि तदुत्तरकालीनं मन्त्रद्वयात्मकं गायत्रं छन्दोऽध्याहितं संपादितमिति यदस्ति । अथ च पूर्वकालीनान्मन्त्रद्वयात्मकात् त्रैष्टुभाद् उत्तरकालीनमन्त्रद्वयात्मकं त्रैष्टुभं निरतक्षत निष्पन्नमिति यदस्ति । अथ जगज्जगतां छन्दः पूर्वकालीनं जगत्यात्तरकालीने जागते छन्दस्याहितं संपादितमित्येतत् त्रिविधं पदं यदस्ति तत्पदं य इत्, य एवानुष्ठातारो विदुर्जनन्ति तेऽनुष्ठातारोऽमृतत्वमानशुर्देवत्वं प्राप्सवन्तः ॥

इस प्रकार [शंसन के पूर्व मन्त्रद्वयात्मक] गायत्री छन्द में [उत्तरकालीन मन्त्रद्वयात्मक] गायत्री छन्द को जो रखते हैं और [पूर्व में मन्त्रद्वयात्मक] त्रिष्टुप् छन्द से जो [उत्तरकालीन] त्रिष्टुप् को निष्पन्न करते हैं अथवा [पूर्वकालीन] जगती छन्द को [उत्तरकालीन] जगती छन्द में जो रखते हैं, वे ये तीन पद जो हैं, उन्हें जो अनुष्ठान करने वाले जानते हैं वे देवत्व [=अमृतत्व] को प्राप्त करते हैं।

अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

एतद्वै तच्छन्दश्छन्दसि प्रतिष्ठापयति ॥ इति ।

१. ऋ० १.१६४.२३ ।

२. ऋक्संहिताभाष्ये चैतन्मन्त्रस्य व्याख्यानानि द्रष्टव्यानि ।

एतद्विप्रोक्तं मन्त्रवाक्यमुत्तरकालीने छन्दसि तत्पूर्वकालीनं छन्दः प्रतिष्ठापयतीति तत्राऽऽश्रितमित्येवं प्रतिपादयति ॥

इस [ऋषिप्रोक्त मन्त्रवाक्य] को [उत्तरकालीन] छन्द में वह उस [पूर्वकालीन] छन्द को इस प्रकार प्रतिष्ठित करता है ।

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—

कल्पयति देवविशो य एवं वेद ॥ १२ ॥ इति ।

वेदिता देवविशो देवसंबन्धिनीः प्रजाः सैन्यरूपाः संपादयति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (द्वादशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ (१२) [८२]

इस प्रकार जो जानता है वह देवों की [सैन्यरूप] प्रजा को संपादित करता है ।

॥ इस प्रकार बारहवें अध्याय के प्रथम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

अथानुष्टुभो मुख्यत्वेन प्रशंसां कर्तुमाख्यायिकामाह—

प्रजापतिर्वै यज्ञं छन्दांसि देवेभ्यो भागधेयानि व्यभजत्, स गायत्रीमेवाग्नये वसुभ्यः प्रातःसवनेऽभजत्, त्रिष्टुभमिन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यंदिने, जगतीं विश्वेभ्यो देवेभ्य आदित्येभ्यस्तृतीयसवने ॥ इति ।

पुरा प्रजापतिः सर्वं जगत्सृष्ट्वा सवनत्रयात्मकं यज्ञं गायत्र्यादीनि छन्दांसि च देव-तार्थं भागधेयानि भागविशेषरूपाणि कृत्वा व्यभजत् विभक्तवान् । केन प्रकारेणेति, स उच्यते—यज्ञे यत्प्रातःसवनमस्ति, तस्मिन् गायत्रीमेवाग्नयर्थं मष्टवसुदेवार्थं च विभक्तवान् । माध्यंदिनसवने त्रिष्टुभमिन्द्रार्थमेकादशरुद्रार्थं च विभक्तवान् । तृतीयसवने जगतीं विश्वेभ्यो देवेभ्य आदित्येभ्यश्च विभक्तवान् ।

iii. १३ [xii. २] प्रजापति ने [जगत् की सृष्टि करके] देवों के लिए [सवन-त्रयात्मक] यज्ञ को और [गायत्री आदि] छन्दों को विशेष रूप से अलग-अलग भाग करके विभक्त कर दिया । उन्होंने प्रातःसवन में गायत्री छन्द अग्नि और वसुओं के लिए ही विभक्त किया, माध्यन्दिन सवन में इन्द्र और एकादश रुद्रों के लिए त्रिष्टुप् और तृतीय-सवन में समस्त देवों और आदित्यों के लिए जगती छन्द विभक्त किया ।

एवं सत्यनुष्टुबेका परिशिष्टा तस्या वृत्तान्तमाह—

अथास्य यत् स्वं छन्द आसीद् अनुष्टुप् तामुदन्तमभ्युदौहदच्छावाकोयामभि,
सैनमब्रवीदमुष्टुप् त्वं न्वेव देवानां पापिष्ठोऽसि, यस्य तेऽहं स्वं छन्दोऽस्मि
यां मोदन्तमभ्युदौहीरच्छावाकोयामभीति, तदजानात्, स स्वं सोममाहरत्,

स स्वे सोमेऽग्रं मुखमभि पर्याहरदनुष्टुभं, तस्मादनुष्टुबग्रचा' मुख्या युज्यते सर्वेषां सवानानाम् ॥ इति ।

अथान्यादीनां वस्वादीनां च च्छन्दोविभागानन्तरम् 'अस्य' प्रजापतेः स्वभूतमनुष्टुबाख्यं यच्छन्द आसीत् तामनुष्टुभम् उदन्तमभि यज्ञस्य कंचित्प्रान्तदेशमभिलक्ष्योदोहदपसारितवान्^१ । कुत्र देश इति ? तदुच्यते—अच्छावाकीयामभीति । अच्छावाक वदस्वेत्येवमध्वर्युणोक्तोच्छावाको यां ब्रूते सेयमृगच्छावाकीया^२ तामभिलक्ष्योदोहवाननुष्टुभमच्छावाकीयां कृतवानित्यर्थः । तेन कृपिता साऽनुष्टुवेवैनं प्रजापतिमब्रवीन्तु हे प्रजापते, देवानां मध्ये त्वमेव पापिष्ठोऽसि^३ । यस्य पापिष्ठस्य प्रजापतेस्तवाहं छन्दोऽस्मि । अग्निवस्वादयः पूर्वं छन्दोरहितास्तादृशेभ्योऽपि च्छन्दांसि दत्तवानसि । अहं तु पूर्वमेव त्वदीया तादृशीं मां त्वत्तोऽपसार्याच्छावाकीयामभिलक्ष्योदोहवानसि । अतो नदुपेक्षया भवतः पापिष्ठत्वमित्यनुष्टुभोऽभिप्रायः । तत्सर्वमनुष्टुभा प्रोक्तमुपालम्भरूपं प्रजापतिर्ज्ञातवान् । ज्ञात्वा च तदुपालम्भपरिहारार्थं स्वकीयं सोमयागमाहरत् । स तु तस्मिन् सोमयागेऽग्रं श्रेष्ठं प्रारम्भरूपं यन्मुखमस्ति तदभिलक्ष्यानुष्टुभं पर्याहरत् तत्र नीतवानित्यर्थः । तस्मादु तस्मादेव कारणादियमनुष्टुबग्रचा श्रेष्ठा सती सर्वेषां सवानानां मुख्या मुखे भवा प्रारम्भकालीना प्रयुज्यते ॥

[अग्नि आदि छन्दों के विभाग के] अनन्तर अब इस [प्रजापति] का जो अपना छन्द अनुष्टुप् था उसको अच्छावाकीय ऋचा के प्रति यज्ञ के किसी प्रान्त में हटा दिया [अर्थात् अनुष्टुप् को अच्छावाकीय ऋक् बनाया] । तब उस अनुष्टुप् ने इस [प्रजापति] से कहा— 'हे प्रजापति ! देवों के मध्य तुम पापिष्ठ हो जो मैं तुम्हारा अपना छन्द हूँ उस मुझको अच्छावाकीय ऋचा के प्रति हटा दिया ।' वह अपनी इस [भूल] को समझ गए । उन्होंने अपने सोमयाग का आहरण किया और उन्होंने सोम के प्रारम्भ में अपने अनुष्टुप् छन्द को रख दिया ।, इसीलिए सभी सवनों में वह श्रेष्ठ अनुष्टुप् प्रारम्भ में ही प्रयुक्त होता है ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

अग्रघो' मुख्यो भवति श्रेष्ठतामश्नुते य एवं वेद ॥ इति ।

१. 'अग्रिया' इति वा पाठः । 'अग्राद्यत्' (पा० सू० ४.४.११६), 'अग्र्या' इति सायणसम्मतः पाठः ।
२. 'उदोहदस्थापयत्'—इति षड्गुरुशिष्यः । 'उदनैषीत्'—इति मट्टभास्करः ।
३. 'अच्छा वो अग्निमवसे' ऋ० ५.२५.१ । 'अच्छावाक वदस्वेत्युक्तोच्छावो अग्निमवसे इति वृचमन्वाह'—इति आश्व० श्रौ० ५.७.२ ।
४. 'नु इति खेदे । पापिष्ठोऽशुभकारी त्वम्'—इति. षड्गुरुशिष्यः ।
५. 'अग्रियो' इति वा पाठः । किन्तु 'अग्रचः' इति सायणसम्मतः पाठः ।

वेदिता स्वकीयज्ञातीनां मध्येऽग्रे भवोऽग्रचो ज्येष्ठो मुख्यो व्यवहारनिर्वाहकः । स श्रेष्ठतां विद्यावृत्तादिगुणैः श्रेष्ठत्वं प्राप्नोति ॥

जो इस प्रकार जानता है वह [अपने सम्बन्धियों के बीच] ज्येष्ठ और मुख्य होता है और [विद्या आदि गुणों से] श्रेष्ठता को प्राप्त करता है ।

प्रजापतिन्यायेन यजमानस्यापि सवनीययागादावनुष्टुप्प्रयोगं दर्शयति—

स्वे वै स तत्सोमेऽकल्पयत्, तस्माद् यत्र क्व च यजमानवशो भवति; कल्पत एव यज्ञोऽपि ॥ इति ।

यस्मात् स प्रजापतिः स्वकर्तृक एव सोमयागे तत् सवनेष्वनुष्टुभो मुख्यतामकल्पयत् तस्मादिदानीमपि यत्र क्वापि यागे यज्ञो यजमानवशो भवति स यज्ञोऽपि कल्पत एव । अवैकल्येनानुष्ठास्यामीत्यभिप्रेत्यानुष्टुमः सवनानामादौ प्रयोगे सति यज्ञस्य यजमानवशत्वं तत्र यज्ञो वैकल्यरहितो भवतीत्यर्थः ॥

[क्योंकि] उस [प्रजापति] ने अपने ही सोमयाग में [उन सवनों में] उसे [मुख्यतया] प्रयुक्त किया । अतः जहाँ-कहीं यज्ञ यजमानविधेय होता है वह यज्ञ भी वैकल्यरहित होता है ।

उक्तवाक्यार्थमेव वाक्यान्तरेण स्पष्टीकरोति—

तस्यै जनतायै कल्पते यत्रैवं विद्वान् यजमानो वशी यजते ॥ १३ ॥ इति ।

यत्र यस्यां जनसभायामेवमनुष्टुभो महिमानं विद्वान् यजमानो वशी स्ववशो भूत्वा तस्मिन्ननुष्टुमः प्रयोगे सावधानो भूत्वा यजते तस्यै जनतायै तस्यां जनसभायां कल्पते यज्ञः प्रयोजनसमर्थो भवति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पश्चिकायां द्वितीयाध्याये (द्वादशाध्याये) द्वितीय खण्डः ॥ २ ॥ (१३) [८४]

जिस [जनसभा] में इस प्रकार [अनुष्टुप् की महिमा] जानते हुए यजमान वशी होकर [उस अनुष्टुप् के प्रयोग में सावधान होकर] यजन करता है उस जनसभा में यज्ञ प्रयोजनसमर्थ होता है ।

॥ इस प्रकार बारहवें अध्याय के द्वितीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

१. 'यत्र क्वापि देशे काले वा यजमानवशो यजमानविधेयो यज्ञो भवति स एव यज्ञः कल्पते एतस्य यजमानस्य । यद्वा, यत्र यज्ञो कस्मिंश्चिदपि यज्ञावयवे प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा यजमानवशं यजमानस्य वशं स्वातन्त्र्यं भवति तादृशस्य यजमानस्य सम्बन्धी यज्ञः कल्पत एव'—इति मट्टभास्करः ।

अथ तृतीयः खण्डः

पुनरपि प्रकारान्तरेणानुष्टुभो महिमानं दर्शयितुमाख्यायिकामाह—

अग्निर्वै देवानां होताऽऽसीत्, तं मृत्युर्बहिष्पवमानेऽसीदत्, सोऽनुष्टुभाऽऽज्यं प्रत्यपद्यत, मृत्युमेव तत्पर्यक्रामत्, तमाज्येऽसीदत्, स प्रउगणेन प्रत्यपद्यत, मृत्युमेव तत्पर्यक्रामत् ॥ इति ।

पुरा कदाचिद्देवानां यागेऽग्निरेव होता अभूत् तमग्निं होतारं मृत्युरसीदद्धन्तुं प्राप्तवान् । कस्मिन् काल इति ? तदुच्यते—बहिष्पवमानाख्ये स्तोत्रे प्रातःसवनसंबन्धिनि 'उपास्मै गायता नर' इत्याद्यगाश्रयणेन सामगैः स्तूयमाने^१ सति सोऽज्यमग्नेर्मृत्युप्राप्ति-कालस्तदानीमग्निर्मृत्युं परिहर्तुंमनुष्टुप्छन्दस्कया 'प्र वो देवायाग्नये' इत्येतयर्चाऽऽज्यशस्त्रं^२ प्रारब्धवान् । 'तत्' तेनानुष्टुप्प्रयोगेण सोऽग्निस्तदानीमेव मृत्युं 'पर्यक्रामद्' अतिक्रान्तवान् । ततः 'अग्न आ याहि' इत्याद्यागाश्रयणेनाज्यस्तोत्रे^३ सामगैः स्तूयमाने^४ सति तमग्निं मृत्युरसीदत् प्राप्तवान् । तदा सोऽग्निर्मृत्युं परिहर्तुं वायवायाहीत्यादिकेन सप्ततृचात्मकेन प्रउगशस्त्रेण^५ अनुष्ठानं प्रत्यपद्यत प्रारब्धवान् । तत् तेन प्रउगप्रयोगेण तदानीमेव मृत्यु-मतिक्रान्तवान् ।

iii. १४ [xii. ३] [पहले कभी देवों के याग में] अग्नि ही देवों के होता हुए । उस [होता अग्नि] को [प्रातःसवन के] बहिष्पवमान नामक स्तोत्र में मृत्यु प्राप्त हुआ । [मृत्यु को जीतने के लिए] उस [अग्नि] ने ['प्र वो देवायाग्नये' आदि] अनुष्टुप्-छन्दस्क ऋचा रूप आज्यशस्त्र को प्रारम्भ किया; और उस [अनुष्टुप् के प्रयोग] से मृत्यु का अतिक्रमण कर दिया । तब उस [अग्नि] को मृत्यु ने आज्यशस्त्र में प्राप्त किया । उस अग्नि ने ['वायवा याहि' आदि सात ऋचाओं वाले] प्रउगशस्त्र का प्रयोग प्रारम्भ किया और उससे मृत्यु को अतिक्रान्त किया ।

इत्थं प्रातःसवनेऽनुष्टुभं . मृत्युपरिहारहेतुत्वेन प्रशस्य माध्यंदिनसवनेऽपि तथा प्रशंसति—

तं माध्यंदिने पवमानेऽसीदत्, सोऽनुष्टुभा मरुत्वतीयं प्रत्यपद्यत, मृत्युमेव तत्पर्यक्रामत्, तं माध्यंदिने बृहतीषु नाशकनोत् सत्तुं, प्राणा वै बृहत्यः, प्राणा-

१. द्र० इतः पूर्वम्, ३५६ पृष्ठे । ता० ब्रा० ७.१ । उ० आ० १.१.१-३ (ऋ० ९.११.१)
२. द्र० इतः पूर्वम्, ३५६ पृष्ठे ।
३. उ० आ० १.१.४-७ । द्र० इतः पूर्वम्, ३५३ पृष्ठे ।
४. 'ततोऽग्निना होताऽऽज्यशस्त्रे शस्यमाने' इति वा पाठः ।
५. द्र० इतः पूर्वम्, ३८१-३८३ पृ० (ऋ० १.२.१-९; १.३.१-१३) ।

नेव तन्नाशकनोद् व्यवैतुं, तस्मान्मध्यंदिने होता बृहतीषु स्तोत्रियेणैव प्रतिपद्यते, प्राणा वै बृहत्यः, प्राणानेव तदभिप्रतिपद्यते ॥ इति ।

प्रातःसवनाग्निराकृतो मृत्युः सामगैः 'उच्चा ते जातमन्धसः' इत्यादिके माध्यंदिन-पवमानस्तोत्रे^१ गीयमाने सति तस्मिन् काले तमग्निं होतारमसीदत् प्राप्तवान् । तदानीं सोऽग्निर्होता मृत्युपरिहारायानुष्टुप्छन्दस्कया 'आ त्वा रथम्'^२ इत्येतयर्चा मरुत्वतीयशस्त्रं^३ प्रारब्धवान् । तत् तेनानुष्टुप्प्रयोगेण तदानीमेव मृत्युमतिक्रान्तवान् । माध्यंदिनपवमाना-ग्निराकृतो मृत्युर्माध्यंदिनसवनसंबन्धिमरुत्वतीयशस्त्रे शस्यमाने सति शंसितारमग्निं होतारं प्राप्स्यामीति विचार्य तत्र बृहतीछन्दस्कास्वृक्षु गीयमानासु तमग्निं सत्तुं^४ प्राप्तुं नाशकनोत् । तत्र हेतुरुच्यते—बृहतीछन्दस्का ऋचः प्राणस्वरूपा एव । तत् तेन कारणेन प्राणानेव 'व्यवैतुं' वियोजयितुं मृत्युर्नाशकनोत् । प्राणाभिमानिनीमिवृहतीभिः प्राणानां रक्षितत्वात् । बृहत्यश्च मरुत्वतीयशस्त्रानन्तरमाविनि निष्केवल्यशस्त्रे बहवो विद्यन्ते । ताश्च सर्वस्मिन्नेव माध्यंदिने स्वनने मृत्युप्रवेशं निवारयन्ति । यस्मादेवं बृहत्यो मृत्युप्रवेशं निवारयितुं समर्थाः, तस्मान्माध्यंदिनप्रयोगे होता बृहतीछन्दस्कास्वृक्षु स्तोत्रियेणैव तृचेन शस्त्रं प्रारभते । यस्मिन् तृचे सामगैः स्तोत्रं गीतं सोऽयं तृचः स्तोत्रियः, तेन तृचेन प्रारम्भे सति तत्रत्यानां बृहतीनां प्राणरूपत्वात् प्राणानेवामिलक्ष्य शस्त्रप्रारम्भं कृतवान्भवति ॥

[तब 'उच्चा ते जातमन्धसः' इत्यादि] पवमान स्तोत्र के मध्यन्दिन सवन में गाए जाने पर-उस अग्नि को [मृत्यु ने] प्राप्त किया । तब उसने अनुष्टुप् छन्दस्क ['आ त्वा रथम्' इत्यादि] मरुत्वतीयशस्त्र प्रारम्भ किया । उससे उसी समय मृत्यु को हटा दिया । [तब मृत्यु होता] उस अग्नि को मध्यन्दिनसवन में गीयमान बृहती छन्दस्क ऋचाओं में भी पाने में समर्थ न हो सका; क्योंकि बृहती ऋचाएँ प्राणस्वरूप हैं । इसीलिए मृत्यु प्राण से वियुक्त करने में समर्थ न हो सका । इसीलिए होता मध्यन्दिनसवन में सामगान करने वालों से गीयमान बृहती छन्दस्क तृच से ही शस्त्र प्रारम्भ करते हैं । [उस तृच से प्रारम्भ करने पर क्योंकि] बृहती छन्दस्क ऋचाएँ प्राणस्वरूप हैं, इसलिए प्राणों को ही लक्ष्य करके शस्त्र का प्रारम्भ किया जाता है ।

१. उ० आ० १.१.८-१० ।

२. 'एतावता वाव माध्यन्दिनं सवनं पुपुवे, त्रिभिश्च छन्दोभिः पञ्चभिः सामभिः; यन्माध्यन्दिनेन पवमानेन स्तुवन्ति, माध्यन्दिनमेव तं सवनं पावयन्ति'—इत्यादि ता० ब्रा० ७.३.१-३ । ३. ऋ० ८.६८.१ ।

४. तच्च शस्त्रम् इतः परस्तात् चतुर्थादिषु षट्सु खण्डेषु आम्नास्यते ।

५. (i) 'सत्तुं सदेस्तुमुन् अमिमवितुम्'; (ii) 'भवार्थात् तुमुन् अमिमवितुम्'—इति षड्गुरुशिष्यः ।

अथ तृतीयसवने मृत्युपरिहारेणानुष्टुभं प्रशंसति—

तं तृतीयपवमानेऽसीदत्, सोऽनुष्टुभा वैश्वदेवं प्रत्यपद्यत, मृत्युमेव तत्पर्यं-
क्रामत ॥ इति ।

त्रिषु पवमानेषु बहिष्पवमानः प्रथमः । माध्यंदिनपवमानो द्वितीयः । आर्भवपवमान-
स्तृतीयः । माध्यंदिनसवने प्रवेष्टुमशक्तो मृत्युः 'स्वादिष्ट्या'^१ इत्येतस्मिन्नार्भवाख्ये तृतीय-
पवमानस्तोत्रे^२ तृतीयसवनगते सामगैर्गीयमाने सति तमग्निं होतारं मृत्युरसीदत् । सोऽप्य-
ग्निस्तं वारयितुमनुष्टुप्छन्दस्कया 'तत्सवितुर्वृणीमहे'^३ इत्येतयर्चा वैश्वदेवाख्यं शस्त्रं^४
प्रारभत । तेनानुष्टुप्प्रयोगेण तदानीमेव मृत्युमतिक्रान्तवानित्यनुष्टुप्सवनत्रये शस्ता ॥

तृतीयसवन में ['स्वादिष्ट्या' इत्यादि आर्भव नामक] पवमान स्तोत्र में [सामगान
करने वालों के द्वारा गीयमान होने पर] उस अग्नि को [मृत्यु ने] प्राप्त किया । उस अग्नि
ने [उसके निवारणार्थ] अनुष्टुप् छन्दस्क ['तत्सवितुर्वृणीमहे' इत्यादि] वैश्वदेव ऋचा
से प्रारम्भ किया । उससे उसी समय मृत्यु को हटा दिया ।

अथ यज्ञायज्ञीयाख्यं साम वैश्वानरीयसूक्तं च प्रशंसति—

तं यज्ञायज्ञीयेऽसीदत्, स वैश्वानरीयेणाऽऽग्निमास्तं प्रत्यपद्यत, मृत्युमेव
तत्पर्यंक्रामद्, वज्रो वै वैश्वानरीयं, प्रतिष्ठा यज्ञायज्ञीयं, वज्रेणैव तत्प्रतिष्ठाया
मृत्युं नुदते, स सर्वान् पाशान् सर्वान् स्थाणून् मृत्योरतिमुच्य स्वस्त्येवोद-
मुच्यत, स्वस्त्येव होतोऽमुच्यते सर्वायुः सर्वायुत्वाय ॥ इति ।

'यज्ञायज्ञा वो अग्नये'^५ इत्यस्यामृत्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम्^६ । तत्सामसाध्ये
तन्नामके स्तोत्रे^७ सामगैर्गीयमाने^८ सति तृतीयपवमानान्निराकृतो मृत्युस्तमग्निं होतारं
प्रासवाद् । ततोऽग्निर्होता मृत्युपरिहाराय 'वैश्वानराय पृथुपाजसे विप' इत्यादिना वैश्वान-
नरीयेण सूक्तेन आग्निमास्ताख्यं^९ शस्त्रं प्रारब्धवाद् ।^{१०} तेन सूक्तप्रयोगेण तदानीमेव

१. उ० आ० १.१.१५ ।

२. (i) स्वादिष्ट्येत्यारभ्य तृतीयसवने गेयं स्तोत्रमार्भवपवमानः ।

(ii) 'साध्या वै नाम देवा आसन्'...स्वादिष्ट्या मदिष्ट्येति प्रस्तौति तृतीयसवनस्य
सम्ब्रत्वाय'—इत्यादि ता० ब्रा० ८.४.१-५ ।

३. ऋ० ५.८२.१ ।

४. एतदुत्तराध्यायीयसप्तमाष्टमखण्डयोराग्नास्यते ।

५. उ० आ० १.१.२० ।

६. ऊ० गा० १.१.१४ ।

७. 'देवा वै'...ते देवा यज्ञायज्ञीयमपश्यंस्तेषां 'यज्ञायज्ञा वो अग्नये' इति—इत्यादि
ता० ब्रा० ८.६.१-५ ।

८. साम्नानेनाग्निष्टोमस्य समाप्यमानत्वादग्निष्टोमसामेत्युच्यते ।

९. एतदुत्तराध्यायीयेषु नवमादिषु त्रिषु खण्डेषु द्रष्टव्यम् ।

१०. 'मरुत्वतीयशस्त्रप्रारम्भं कृतवान्' इति वा पाठः ।

मृत्युमतिक्रान्तवान् । तत्र वैश्वानरीयं सूक्तं वज्रस्वरूपम् । यज्ञायज्ञीयस्तोत्रं तु प्रतिष्ठा समासेर्हेतुः । तस्मात् सूक्तरूपेण वज्रेणैव प्रतिष्ठाया यज्ञसमासेर्मृत्युमग्निनिराकुस्ते । स तादृशोऽग्निः सर्वान् पाशान् मृत्युसंबन्धिवन्धनरज्जुरूपांस्तथा मृत्योः संबन्धिनः सर्वान् स्थाणून् काष्ठोपलक्षितगदाद्यायुधानि मृत्योः सकाशादतिमुच्य निवार्यं स्वस्त्येव क्षेमेणैव स्वयं मृत्युसकाशादुन्मुक्तोऽभूत् । अग्निवन् मानुषोऽपि होता तेनैव प्रकारेणानुतिष्ठत् सर्वेणाऽऽयुषा युक्तः क्षेमेणैव मृत्योरुन्मुच्यते । अत्र सर्वत्र यो योऽपूर्वोऽर्थस्तस्य सर्वस्यार्थवादादेव विधिरुन्नेयः । सोऽयं हौत्रप्रयोगो यजमानस्य सर्वायुत्वाय^१ संपद्यते ॥

[तब मृत्यु ने] यज्ञायज्ञीय नामक स्तोत्र के गाये जाने पर उसको प्राप्त किया । [तब मृत्यु के परिहार के लिए होता] उस अग्नि ने [‘वैश्वानराय पृथुपाजसे विप’ इत्यादि] वैश्वानर-देवताक सूक्त से आग्निमास्तशस्त्र को प्रारम्भ किया । उससे उसी समय मृत्यु को हटा दिया; क्योंकि वह वैश्वानरदेवताक सूक्त वज्रस्वरूप है और यज्ञायज्ञीय-स्तोत्र प्रतिष्ठा [= समाप्ति का हेतु] है; इसीलिए [सूक्तरूप] वज्र के द्वारा उस [यज्ञ] की समाप्ति में मृत्यु का निराकरण होता है और वह अग्नि मृत्यु सम्बन्धी सभी पाशों को और सभी [गदा आदि] आयुधों को मृत्यु से निराकृत करके स्वयं भी कल्याण द्वारा मृत्यु से उन्मुक्त हुआ । [अग्नि के ही समान] होता भी उसी प्रकार अनुष्ठान करके सम्पूर्ण आयु से युक्त होकर क्षेम के द्वारा ही मृत्यु से छूट जाता है और इस प्रकार यह सभी कर्म यजमान के लिए भी पूर्ण आयु प्रदान करने वाला होता है ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वमायुरेति य एवं वेद ॥ १४ ॥ इति ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (द्वादशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥३॥ (१४) [८५]

जो इस प्रकार जानता है वह सम्पूर्ण [वेदोक्त सौ वर्ष पर्यन्त] आयु प्राप्त करता है ।^२

॥ इस प्रकार बारहवें अध्याय के तृतीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

अथ मरुत्वतीयशस्त्रमारभ्यते । तत्रायं संग्रहश्लोकः—

“प्रतिपदनुचरावनुप्रगाथो हरिनिहवोऽथ बृहस्पतेर्ध्रुवश्च ।

ध्रुवविधिविहितास्तथाऽथ धाम्या विततमत्र मरुत्वतीयसूक्ते ॥”

तत्र 'आ त्वा रथम्'^१ इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुष्टुप् तां प्रशंसितुमाह—

इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छत् स परमा-
मेव परावतमगच्छद्, अनुष्टुब् वै परमा परावद्, वाग्वा अनुष्टुप्, स वाचं
प्रविश्याशयत्, तं सर्वाणि भूतानि विभज्यान्वैच्छंस्तं पूर्वेषुः पितरोऽविन्दन्नु-
त्तरमहर्देवास्तस्मात् पूर्वेषुः पितृभ्यः क्रियते, उत्तरमहर्देवान् यजन्ते ॥ इति ।

इन्द्रः पुरा वृत्रनामकं दैत्यं हत्वा नास्तृषि अहं न हिंसितवानस्मीति मन्यमानस्तदीय-
जीवनमाशङ्क्य तस्माद् भीतः पराः परावतोऽभ्यधिका दूरभूमीरगच्छत् । सोऽयं
तावताऽप्यसंतुष्टः परमामेवाभ्यधिकामेव परावतं दूरभूमिं पुनरप्यगच्छत् । अधिकाभ्यो
दूरभूमिभ्योऽप्यत्यन्तमधिका दूरभूमिः केति ? चेत्, सेयमुच्यते—अनुष्टुब् वै परमा परावद-
भ्यधिका दूरभूमिः । तस्यामनुष्टुमि प्रविष्टस्य चक्षुषा द्रष्टुमशक्यत्वात् । अनुष्टुप् च
वाक्स्वरूपा ।^२ ततः स 'इन्द्रो वाचं प्रविश्य तत्र शयनं कृतवान् । तमिन्द्रं सर्वाणि भूतानि
सर्वेषु देशेषु विभज्यान्वैच्छत् । तमन्वेष्टुमेक एकस्मिन् देशे गतोऽन्यो देशान्तरमित्येतादृशो
विभाग इत्यर्थः । तमन्विष्यमाणमिन्द्रं पितरो यागदिनात् पूर्वेष्वुरविन्दन्नलभन्त । देवा-
स्तुत्तरमहर्त्तरस्मिन्नहन्विन्दन् । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि पूर्वेष्वुरमावास्यायां पितृभ्यः
क्रियते । उत्तरमहर्त्तरस्मिन्नहनि प्रतिपदिने दर्शपूर्णमासयागदिने देवान् यजन्ते ।^३ इन्द्रस्य
रक्षकत्वात् प्रशस्ताऽनुष्टुबिति तात्पर्यार्थः ॥

iii. १५ [xii. ४] प्राचीन काल में इन्द्र ने वृत्र नामक दैत्य को मारकर यह सोंचते
हुए कि 'हमने इसे पूर्णतः नहीं मारा है' [अर्थात् उसमें जीवन्, की आशङ्का से भयभीत
होकर] दूर-बहुत दूर चले गए और वह दूर व बहुत दूर चले गए । यह दूरस्थ प्रदेश
अनुष्टुप् ही था । [चक्षु से दृष्टिगोचर न होने के कारण] अनुष्टुप् वाणीस्वरूप है । तब
वह [इन्द्र] वाणी में प्रवेश करके वहाँ पड़े रहे । सभी प्राणी उनको अलग-अलग [प्रदेशों
में विभक्त होकर] खोजते रहे । पितरों ने उन्हें [याग के दिन से] एक दिन पहले खोज-
कर प्राप्त कर लिया और देवों ने एक दिन बाद । इसीलिए पितरों के लिए कृत्य एक
दिन पहले [अमावास्या में] किया जाता है और देवों के लिए एक दिन बाद [प्रतिपद्
को] यजन करते हैं ।

अथ मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपत्तृचं दर्शयति—

तेऽब्रुवन्नभिषुणवामैव तथा वाव न आशिष्ठमागमिष्यतीति तथेति तेऽभ्य-
षुण्वंस्त 'आ त्वा रथं यथोतये' इत्येवैनमावर्तयन्, 'इदं वसो सुतमन्धः'

१. ऋ० ८.६८.१-३ ।

२. 'अनुष्टुप् इति वाङ्नामसु पाठात्'—द्र० निघ० १. ११ ।

३. 'इन्द्रो वृत्रं हत्वा'... 'तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेषु क्रियते सोमावस्यां प्रत्यागच्छत् तं
देवा अभिसमगच्छन्तामा वै नः'—इति तै० सं० २. ५. ३ ।

इत्येवैभ्यः सुतकीर्त्यामाविरभवद् 'इन्द्र नेदीय एदिहि' इत्येवैनं मध्यं प्रापादयन्त ॥ इति ।

इन्द्रं लब्ध्वाऽवस्थितास्ते देवाः परस्परमिदमब्रुवन्नभिषुण्वामैवं वयं सर्वथा सोमस्या-
मिषवं करवाम । तथा वाव तेनैव प्रकारेणाऽऽशिष्ठमाशुतममतिशीघ्रं यथा भवति तथा
नोऽस्मानिन्द्र आगमिष्यतीति तद्वचनमङ्गीकृत्य ते सर्वेऽभ्यषुण्वन्नभिषवं कृतवन्तः । तादृशा-
स्ते देवा 'आ त्वा रथं यथोतये'¹ इत्यनेनैव मन्त्रेण तमिन्द्रमनुष्टुभः सकाशाद् अभिषव-
देशं प्रत्यावर्तयन् । अत्र किञ्चिदावृत्तिवाचकमावर्तयामसीति पदद्वयं श्रूयते तत्सामर्थ्या-
दिन्द्रस्याऽऽवृत्तिरभूत् । 'इदं वसो सुतमन्धः'² इत्यस्मिन् मन्त्रपादे सुतकीर्त्यामभिषव-
वाचिना सुतशब्देनैभ्यो देवेभ्य इन्द्र आविरभवत् प्रकटोऽभूत् । 'इन्द्र नेदीय एदिहि'³ इति
मन्त्रगतेन समीपागमनवाचिना 'नेदीय एदिहि' इति पदद्वयेनैवमिन्द्रं यागदेशमध्यं प्रापित-
वन्तः । अनेनार्थवादेन तत्तन्मन्त्रविधिरुद्भेयः एतदेवामिप्रेत्य आश्वलायन आह—'मरुत्वतीय-
शस्त्रं शंसेदध्वर्यो शोसावोमिति माध्यंदिने शस्त्रादिष्वाहाव 'आ त्वा रथं यथोतये' 'इदं वसो
सुतमन्धः' इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचराविन्द्र नेदीय एदिहीतोन्द्रनिहवः प्रगाथः'⁴ इति ।
येन तृचेन शस्त्रं प्रारभते; सोऽयं तृचः प्रतिपदुच्यते । तदनन्तरमावी तृचोऽनुचरः । अत्र
'आ त्वा रथम्' 'इदं वसो', इत्येतावृचौ प्रतिपदनुचरौ द्रष्टव्यौ । तत ऊर्ध्वमिन्द्रनिहवाख्य
'इन्द्र नेदीयः' इति प्रगाथः, ऋग्व्यात्मको द्रष्टव्य इत्यर्थः ॥

[इन्द्र को प्राप्त करके] उन्होंने परस्पर कहा—'हम सोम कः अभिषव करें । वैसे
ही अत्यन्त शीघ्र वह आवेंगे । उन्होने कहा—'अच्छा'; और सोम का अभिषव किया ।
उन देवों ने 'आ त्वा रथं यथोतयः' इत्यादि अनुष्टुप् मन्त्र से अभिषव-स्थान तक उन्हें
लौटा लाया । 'इदं वसो सुतमन्धः' इस ऋचा के पाद में अभिषववाचक 'सुत' शब्द से
इन देवों ने इन्द्र को प्रकट किया । 'इन्द्र नेदीय एदिहि' इस मन्त्र से [समीप के वाचक
'नेदीय एदिहि' इन दो पदों से] इन इन्द्र को याग देश के मध्य में प्राप्त किया ।

वेदनं प्रशंसति—

आगतेन्द्रेण यज्ञेन यजते, सेन्द्रेण यज्ञेन राध्नोति य एवं वेद ॥ १५ ॥ इति ।

आगत इन्द्रो यस्मिन् यज्ञे, सोऽयमागतेन्द्रः, वेदिता तादृशेन यज्ञेन यजते, तथेन्द्र-
सहितेन यज्ञेन समृद्धो भवति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (द्वादशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥४॥ (१५) [८६]

जो इस प्रकार जानता है वह उस यज्ञ के द्वारा यजन करता है, जिसमें इन्द्र आ
गये हों और इस प्रकार इन्द्र के सहित यज्ञ से समृद्धि को प्राप्त करता है ।

॥ इस प्रकार बारहवें अध्याय के चतुर्थ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

१. ऋ० ८. ६८. १ । २. ऋ० ८. २. १ । ३. ऋ० ८. ५३. ५ ।

४. आश्व० श्री० ५. १४. २-५ ।

अथ पञ्चमः खण्डः

पूर्वोक्तमिन्द्र नेदीय इत्यादिकं प्रगाथं शंसितुमाख्यायिकामाह—

इन्द्रं वै वृत्रं जघ्निवांसं नास्तृतेति मन्यमानाः सर्वा देवता अजहुस्तं मरुत एव स्वापयो नाजहुः, प्राणा वै मरुतः स्वापयः, प्राणा हैवैनं तं नाजहुस्तस्माद्देवोऽच्युतः स्वापिमान् प्रगाथः शस्यत आस्वापे स्वापिभिरिति ॥ इति ।

इन्द्रो यदा वृत्रं हतवान्, तदा तमिन्द्रं सर्वा देवता अजहुः परित्यक्तवत्यः । कीदृश्यो देवताः ? नास्तृतेति न हिंसितवानिन्द्र इति मन्यमानाः । वृत्रस्यातिप्रौढशरीरत्वात् प्रहारमात्रेणासौ न मृत इति देवानां भ्रान्तिः । इतरदेवताभिः परित्यक्तं तमिन्द्रं मरुत एव नाजहुर्न परित्यक्तवन्तः तद्विशेषणं स्वापयः इति । सुषुप्तिकालेऽपि वर्तमाना इत्यर्थः । स्वापिशब्दार्थः श्रुत्यैव प्रदर्श्यते । प्राणा वै वेहमध्ये वर्तमानाः, प्राणा एव स्वापयो मरुतः स्वापकालानुवर्तिनो वायवः । प्राणानां तत्कालानुवृत्तिमाथर्वणिकाः प्रश्नोत्तराभ्यामामनन्ति—‘मगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति ? कान्यस्मिञ्जाग्रति ?’^१ इति प्रश्नः । ‘प्राणान्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति’^२ इत्युत्तरम् । एवंविधा यस्मात् प्राणरूपा मरुत एवैनमिन्द्रं तदानीं न परित्यक्तवन्तः । तस्मात्कारणादेव ‘इन्द्र नेदीयः’^३ इत्यादिकः स्वापिमान् प्रगाथोऽच्युतो मरुत्वतीयशस्त्रे सर्वथाऽप्यपरित्यक्तः शस्यते । स्वापिशब्दो यस्मिन् प्रगाथेऽस्ति सोऽयं स्वापिमान् । आस्वापे स्वापिभिरित्ययं पादः, तस्मिन् प्रगाथ आम्नायते, तस्मादयं स्वापिमान् ॥

iii. १६ [xii. ५] जब इन्द्र ने वृत्र को मारा तब उन इन्द्र को सभी देवों ने यह मानकर कि ‘इन्द्र वृत्र को नहीं मार पाए’ छोड़ दिया । किन्तु केवल मरुत् ने ही सुषुप्ति काल में वर्तमान रहकर उन्हे नहीं छोड़ा । सुषुप्तिकाल में वर्तमान प्राण ही मरुत् है । मात्र प्राणों ने इन [इन्द्र] को न छोड़ा । इसीलिए ‘स्वापि’ शब्द से युक्त प्रगाथ [मरुत्वतीय शस्त्रे में किसी भी तरह] न छोड़कर बोला जाता है । ‘आस्वापे स्वापिभिः’ इस पाद में प्रगाथ आम्नात है । अतः यह स्वापिमान् प्रगाथ है ।

इत्थमिन्द्रनिहवार्यं प्रगाथं प्रशस्य पुनरपि प्रकारान्तरेण तमेव प्रशंसति—

अपि ह यद्यैन्द्रमेवात ऊर्ध्वं छन्दः शस्यते तद्ध सर्वं मरुत्वतीयं भवत्येष चेदच्युतः स्वापिमान् प्रगाथः शस्यत आस्वापे स्वापिभिरिति ॥१६॥ इति ।

१. ‘तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति’—इति निरु० २. ५. २ ।

२. ‘आपिरासो बन्धुः’—इति षड्गुरुशिष्यः । ‘स्वापयः स्वापिनामानो मरुतः’—इति मट्टभास्करः । ‘हे स्वापे सुतरामासेन्द्र स्वापिभिः शोभना आपयः आसा बन्धवः यासु तामिच्छन्तिभिरेहि’—इति ऋक्संहिताभाष्ये सायणः ।

३. प्र० उप० ४. १ ।

४. प्र० उप० ४. ३ ।

५. ऋ० ८. ५३. ५ ।

अपि हापि चात एतत्प्रगाथशंसनादूर्ध्वमस्मिन् मरुत्वतीयशस्त्रे यद्येन्द्रमेव च्छन्द इन्द्र-
संबन्धेव च्छन्दःशब्दोपलक्षितो मन्त्रः शस्यते । तद्व सर्वं तदपि मन्त्रजातं मरुत्वतीयशस्त्रं
भवति । एष चेदित्यादिना तत्र युक्तिरुच्यते । आस्वापे स्वापिभिरितिपादोपेतत्वेऽस्वापि-
मानेष प्रगाथोऽच्युतश्चेदपरिस्त्यक्तश्चेत् तदा मरुत्वतीयं भवति स्वापिशब्दवाच्यानां मरुतां
प्रतिपादकत्वादित्यर्थः । सोऽयं प्रगाथः शाखान्तरे द्रष्टव्यः^१ ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (द्वादशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ (१६) [८७]

फिर भी जब इस [प्रगाथ] के शंसन के बाद [इस मरुत्वतीय शस्त्र में] इन्द्र सम्बन्धी
छन्द [= मन्त्र] का शंसन किया जाता है तब वह सभी मरुत्वतीय शस्त्र होता है ।
'आस्वापे स्वापिभिः' इस पाद से युक्त स्वापिमान् प्रगाथ यदि न छोड़ा जाए तो [मरुतों
के प्रतिपादक 'स्वापि' शब्द के होने से] मरुत्वतीय शस्त्र होता है ।

॥ इस प्रकार बारहवें अध्याय के पाँचवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः खण्डः

अथास्मिन् मरुत्वतीयशस्त्रे 'प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिः'^२ इत्यादिकं प्रगाथं विधत्ते—
ब्राह्मणस्पत्यं प्रगाथं शंसति ॥ इति ।

द्वयोर्ऋचोः समूहः प्रगाथः । तथा च आश्वलायन आह—'तृचाः प्रतिपदनुचरा द्वृचाः
प्रगाथाः'^३ इति । ऋद्वयमेवानुष्ठानकाले तृचरूपेण प्रग्रथ्यते । तस्मादयं प्रगाथ इत्युच्यते ॥

iii. १७ [xii. ६] ब्रह्मणस्पति देवताक प्रगाथ का शंसन करता है ।

विहितं ब्राह्मणस्पत्यं प्रशंसति—

बृहस्पतिपुरोहिता वै देवा अजयन् स्वर्गं लोकं व्यरिमल्लोकेऽजयन्त तथैवै-
तद् यजमानो बृहस्पतिपुरोहित एव जयति स्वर्गं लोकं व्यरिमल्लोके
जयते ॥ इति ।

योऽयं प्रगाथे ब्रह्मणस्पतिराभ्नातः सोऽयं बृहस्पतिस्तस्य ब्राह्मणजातिस्वामित्वात् ।
स च बृहस्पतिः पुरोहितो येषां देवानां ते बृहस्पतिपुरोहिताः^४ । तथा च श्रुत्यन्तरे

१. यद्यप्ययमपि प्रगाथः क्वचित्-क्वचित् शाकलशाखीयसंहितापुस्तकेऽपि बाल-
खिल्यान्तर्गतत्वेन दृश्यते, तथा मुद्रितश्च मोक्षमूलरमट्टेन; परन्तु नैष शाकल-
शाखीयोऽपि त्वयं बाणकलशाखीयः । अतएव शाकलसंहिताव्याख्याने 'वेदार्थप्रकाशे'
न व्याख्यातं तद्वालखिल्यं काण्डमेतेन सायणाचार्येण; तथैवेहाप्युक्तं 'शाखान्तरे
द्रष्टव्यः'—इति । २. ऋ० १. ४०. ५ । ३. आश्व० श्री० ५. १४. ७ ।

४. 'त्रयस्त्रिंशद्धि देवा बृहस्पतिपुरोहिताः'—इति शत० ब्रा० १२. ८. ३. २९ ।

सामान्नातम्—‘बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत्’^१ इति पौरोहित्यसिद्धयर्थमेव चतुर्विंशति-
रात्रनामकं सत्रमन्वतिष्ठत् । तदपि श्रुत्यन्तर एवाऽऽम्नातम्—‘बृहस्पतिरकामयत यन्मे
देवा दधीरन् गच्छेयं पुरोधामिति स एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत्’^२ इति । तादृशा
बृहस्पतिपुरोहिता देवा अनेन प्रगाथेन स्वर्गं लोकं जित्वा भूलोकेऽपि विजयं प्राप्ताः ।
तथैव तत्पाठेनेदानींतनोऽपि यजमानो ‘बृहस्पतिपुरोहित एव’ बृहस्पत्यनुग्रहयुक्त एव
सैल्लोकद्वयं जयति ॥

बृहस्पति को पुरोहित बनाकर देवों ने स्वर्गलोक को जीत लिया और इस भूलोक
पर भी विजय प्राप्त की । उसी प्रकार उस पाठ से यह यजमान भी पुरोहित के समान
बृहस्पति से स्वर्गलोक को जीत लेता है और इस लोक में भी जय प्राप्त करता है ।

अत्र किञ्चिच्चोद्यमुद्भावयति—

तौ वा एतौ प्रगाथावस्तुतौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते, तदाहुयंश्च किञ्चनास्तुतं
सत्पुनरादायं शस्यतेऽथ कस्मादेतौ प्रगाथावस्तुतौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते
इति ॥ इति ।

सामान्नाते द्वे एव ऋचौ प्रप्रथनेन तृचरूपतया संपाद्येते । प्रप्रथनप्रकार उच्यते—
‘प्र नूनम्’ इत्येषा बृहतीछन्दस्का । द्वादशाक्षरेण तृतीयपादेनाष्टाक्षरैश्चान्यैर्युक्ततया षट्-
त्रिंशदक्षरसंपत्तेः । सेयमृक् सकृत् पठनीया ॥ पुनरपि तत्रत्यमष्टाक्षरं चतुर्थपादं द्विराम्नाय
षोडशाक्षरोऽर्धर्चः संपादनीयः । इतरस्यामृचि प्रथमपादो द्वादशाक्षरः । द्वितीयपादोऽ-
ष्टाक्षरः । एतत् सर्वं मिलित्वा द्वितीया बृहती संपद्यते । तत्रत्यमन्तिममष्टाक्षरपादं
द्विरभ्यस्य सामान्नात उत्तरार्धे द्वादशाक्षरं प्रथमपादमष्टाक्षरमुत्तरपादं च पठित्वा तृतीया
बृहती संपादनीया । अयमेव प्रप्रथनप्रकार ‘इन्द्र नेदीय एदिहि’ इत्यत्रापि प्रगाथे योज-
नीयः । तावेतौ प्रगाथौ ‘पुनरादायं’ पुनः पुनः पठितमेव पादमादायाऽऽदाय शस्येते । साम-
गैस्तु माध्यन्दिनपवमाने प्रगाथावेतावस्तुतौ । तैरस्तुतयोर्होत्रा शंसनमयुक्तम् । न ह्यत्र क्वचि-
दपि सामगैरस्तुतं मन्त्रजातं पुनः पुनरादायं शस्यमानं दृष्टम् । एवं सति कस्मात्कारणा-
दस्तुतयोरत्र शंसनमिति चोद्यवादिन आहुः ॥

वे ये दोनों प्रगाथ यद्यपि [सामगान करने वालों के द्वारा माध्यन्दिन पवमान में]
स्तुत नहीं होते फिर भी पुनः पुनः [पादों को] लेकर पाठ किया जाता है । [प्रश्न] इस
सम्बन्ध में याज्ञिक कहते हैं कि जो मन्त्र कहीं भी स्तुत नहीं हुए हैं, उन्हें [बिना जाने]
पुनः-पुनः लेकर पाठ करते हैं तो कैसे इन दोनों प्रगाथों को जो स्तुत नहीं हुए हैं, पुनः
पुनः लेकर पाठ करते हैं ?

एतच्चोद्यमनास्थाय परिहारमनुक्त्वैव चोद्यान्तरमुद्भावयति—

पवमानोक्तं वा एतद् यन्मरुत्वतीयं षट्सु वा अत्र गायत्रीषु स्तुवते, षट्सु बृहतीषु, तिसृषु त्रिष्टुप्सु, स वा एष त्रिच्छन्दाः, पञ्चदशो माध्यंदिनः पवमानः, तदाहुः कथं त एष त्रिच्छन्दाः पञ्चदशो माध्यंदिनः पवमानोऽनुशस्तो भवतीति ॥ इति ।

मरुत्वतीयशस्त्रं यदस्ति, तदेतत् 'पवमानोक्तं' माध्यंदिनपवमानसंबन्धिशस्त्रम् । अत्र माध्यंदिनपवमानस्तोत्र 'उच्चा ते जातम्' इत्यादिषु 'षट्सु गायत्रीषु' प्रथमं स्तुवते ।^१ ततः 'पुनानः सोम' इत्यादिषु 'षट्सु बृहतीषु' स्तुवते ।^२ यद्यपि द्व्यचात्मकः प्रगाथः, तथाऽपि पूर्वोक्तन्यायेन प्रग्रथ्य तिस्रो बृहत्यः संपादनीयाः । तासु च रौरवसाम प्रागुद्गातव्यं, तत उपरि यौधाजयसाम गातव्यम् । एवं सति तिस्रो बृहत्यः सामद्वयार्थं द्विरावर्त्यमानाः षट् संपद्यन्ते । तथा 'प्र तु द्रव' इत्यादिषु तिसृषु त्रिष्टुप्सु स्तुवते ।^३ एवं सति स

१. छन्दोगाम्नाये 'उच्चा ते'—इति, 'स न इन्द्राय' इति, 'एना विश्वानि'—इति, ऋक्त्रयाणां समूहमेकं तृचं सूक्तमाम्नातमस्ति (उ० आ० १.१.८.१-३) । तत्र 'गायत्रेण स्तुत्वा'—इत्यादि ब्राह्मणशंसनात् (ता० ब्रा० ७.३.११) अग्निष्टोमीय-माध्यन्दिनपवमाननिष्पत्तये 'गायत्र' नाम साम गातव्यं भवति । तत्स्वरूपं तु गुरुमुखाद् उद्गातृप्रयंगौदिदर्शनाच्चावगन्तव्यम्; सामसंग्रहे प्रकाशितं च । ततस्तमेव तृचात्मकं सूक्तमाश्रित्य 'निधनवता स्तुवन्ति'—इत्यादि ब्राह्मणशंसनात् (ता० ब्रा० ७.३.१३) तदर्थमेव 'आमहीयवं' नाम साम च गातव्यं भवति । तदेव ऊहगानग्रन्थस्यादिमं साम । तदित्थं गायत्रामहीयवसामद्वयार्थं द्विरावर्त्यमानास्तास्तिस्र एव ऋचः षट् सम्पद्यन्ते ।

२. अस्ति छन्दोगाम्नाये 'पुनानः सोम'—इति, 'बुहान ऊर्ध्वदिव्यम्'—इति, ऋग्द्वयात्मकमेकं सूक्तम् (उ० आ० १.१.९१, २) । तत्र 'ऐडेन बृहतीमारमन्ते'—इत्यादिब्राह्मणशासनात् (ता० ब्रा० ७.३.१४) अग्निष्टोमीयमाध्यन्दिनपवमाननिष्पत्तये 'रौरवं' नाम साम गातव्यं भवति । श्रूयते च तद्बुहगाने (१.१.२) । ततस्तमेव द्वृचं सूक्तमाश्रित्य 'तत्रापि त्रिणिधनम्'—इत्यादिब्राह्मणशासनात् (ता० ब्रा० ७.३.१७) तदर्थमेव 'यौधाजय' नाम साम च गातव्यं भवति । तदपि श्रूयते तत्रैव तत उत्तरम् (ऊ० गा० १.१.३) ।

३. उ० आ० १.१.१०.१-३ ।

४. 'औशन'—नामेति शेषः । तच्च श्रूयते यौधाजयानन्तरमेव (ऊ० गा० १.१.४) । 'अनिधनवन्तो भवति'—इत्यादि च तद्विधायकं ब्राह्मणम् (७.३.२३) ।

एष माध्यन्दिनपवमानः 'त्रिच्छन्दाः' भवति ।^१ गायत्रीबृहतीत्रिष्टुप् रूपाणां त्रयाणां छन्दसां सद्भावात् । तथा स पवमानः पञ्चदशस्तोमोपेतः । तस्य च स्तोमस्य प्रकारश्छन्दोग-
ब्राह्मण एवाम्नायते—'पञ्चम्यो हिकरोति, स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चम्यो
हिकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया, पञ्चम्यो हिकरोति स एकया स एकया स
तिसृभिः'^२ इति । अस्यायमर्थः—तृचात्मकमेकं सूक्तं त्रिरावर्तनीयम् । तत्र प्रथमावृत्तौ
प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासो विधेयः । द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः । तृतीयावृत्तौ चरमायाः ।
एवं प्रतिसाम सावृत्ताभिः पञ्चदशमिर्ऋग्भिरुपेतत्वात् पञ्चदश स्तोमा इति । एवं सत्यत्र
चोद्यवादिन आहुः—हे होतः, ते 'एषः' यथोक्तलक्षणः 'पवमानः' कथं मरुत्वतीयशस्त्रेणा-
नुशस्तो भवति ? अनुशंसनं चान्याय्यम् । 'यथा वाव स्तोत्रमेवं शस्त्रम्' इति न्यायात् ।
अतोऽत्र स्तोत्रशस्त्रयोर्वैलक्षण्यमयुक्तमिति चोद्यान्तरम् ॥

जो यह मरुत्वतीय शस्त्र है [वह माध्यन्दिन] पवमान सम्बन्धी शस्त्र है । यहाँ [माध्य-
न्दिन पवमान स्तोत्र में 'उच्चा ते जातम्' इत्यादि] छः गायत्री छन्दों में स्तुति की जाती
है; [पुनतः, सोम' इत्यादि] छः बृहती छन्दों में, [प्र तु ब्रवेति' इत्यादि] तीन त्रिष्टुप्
छन्दों में [स्तुति की जाती है] । इस प्रकार वह यह माध्यन्दिनपवमान-स्तोत्र तीन छन्दों
एवं पन्द्रह मन्त्रों वाला होता है । [प्रश्न] इस संबंध में याज्ञिक आक्षेप करते हैं कि यह
तीन छन्दों वाला और पन्द्रह मन्त्रों वाला माध्यन्दिन पवमान स्तोत्र कैसे [मरुत्वतीय
शस्त्र के द्वारा] अनुशस्त होता है ?

तत्र द्वितीयस्य चोद्यस्य तावदुत्तरं दर्शयति—

ये एव गायत्र्या उत्तरे प्रतिपदो यो गायत्र्योऽनुचरस्तामिरेवास्य गायत्र्योऽ-
नुशस्ता भवन्त्येताभ्यामेवास्य प्रगाथाभ्यां बृहत्थ्योऽनुशस्ता भवन्ति ॥ इति ।

'आ त्वा रथम्' इत्यस्मिन् मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपदरूपे तृचे प्रथमा ऋगनुष्टुप्, ये
एवोत्तरे प्रतिपदः प्रतिपद रूपे द्वे ऋचौ गायत्र्यौ विद्येते । यश्चान्यः 'इदं वसो सुतमन्धः'
इत्यनुचराख्यस्तृचो गायत्रः, 'तामिरेव' पञ्चमिर्गायत्रीभिरस्य होतुः पवमानस्तोत्रगता
गायत्र्योऽनुशस्ता भवन्ति । 'इन्द्र नेदीयः' इति योज्यमिन्द्रनिहवः प्रगाथः, यश्च 'प्र नूनं
ब्रह्मणस्पतिः' इति ब्राह्मणस्पत्यः प्रगाथः, एताभ्यामुत्तराभ्यां पवमानस्तोत्रगताः बृहत्थ्योऽ-
नुशस्ता भवन्ति; प्रप्रथनेन बृहतोऽपादनस्योभयत्र समानत्वात् । यत्तु त्रिष्टुप्मामनुशंसनं
तदुपरिष्ठाद् अभिधास्यते ॥

[उत्तर] ['आ त्वा रथम्' इत्यादि मरुत्वतीयशस्त्र की] जो प्रतिपद रूप तृच में
[प्रथम ऋचा अनुष्टुप् छन्दस्क है और] अन्तिम दो ऋचाएँ गायत्री छन्द में हैं और

१. "माध्यन्दिनं सवनं पुपुवे त्रिमिश्र छन्दोभिः पञ्चमिश्र सामभिः"—इति ता० ब्रा०
७.३.२ । गायत्रीत्रिष्टुप्बृहतीमिश्रछन्दोभिः, गायत्रामहीयवरौरवयौधाजयौशनैश्च
सामभिरित्यर्थः ।

२. ता० ब्रा० ३.४.१ ।

[‘इदं वसो सुतमन्थः’ इत्यादि] जो अनुचर नामक तृच गायत्री छन्दस्क है—उम पाँच गायत्री के द्वारा इसकी [पवमानस्तोत्रगत] गायत्री अनुशस्त हो जाती हैं । [इसी प्रकार ‘इन्द्र नेदीय’ आदि प्रगाथ और ‘प्र नूनं ब्रह्मणस्पति’ आदि] इन दोनों प्रगाथों द्वारा इसकी [पवमानस्तोत्रगत] बृहती छन्दस्क ऋचाएँ अनुशस्त हो जाती हैं ।

अथ प्रसङ्गात् प्रथमचोद्यस्यापि परिहारं दर्शयन् पुनः पुनरादानस्यानुशंसनं दर्शयति—

तासु वा एतासु बृहतीषु सामगा रौरवयौधाजयाभ्यां पुनरादायं स्तुवते; तस्मादेतौ प्रगाथावस्तुतौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते, तच्छस्त्रेण स्तोत्रमन्वैति ॥ इति ।

‘पुनानः सोम’ इत्यस्मिन् प्रगाथे या बृहत्यः प्रग्रथनेन संपादिताः, ‘तासु’ एवैतासु बृहतीषु रौरवख्येन यौधाजयाख्येन च साम्ना पुनः पुनः पठितमेव पादमादायादाय स्तुवते । तस्मादेताविन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यप्रगाथौ सामगैरस्तुतावपि सन्तौ होत्रा पुनः पुनः पठितमेव पादमादायादाय शस्येते । तथा च सत्ययं होता स्वकीयेन शस्त्रेण स्तोत्रमनुगच्छति ।^१

[प्रथम प्रश्न का उत्तर] उन्हीं [‘पुनानः सोम’ इत्यादि प्रगाथ] बृहती छन्दों में सामगान करने वाले रौरव और यौधाजय नामक साम के द्वारा पादों की पुनः पुनः आवृत्ति कर स्तुति करते हैं । इसलिए ये दोनों प्रगाथ यद्यपि स्तुत नहीं हैं तथापि पुनः पुनः पादों की आवृत्ति कर पाठ किया जाता है । इस प्रकार होता स्वकीय शस्त्र से स्तोत्र का अनुगमन करता है ।

इदानीं त्रिष्टुभामनुशंसनं दर्शयति—

ये एव त्रिष्टुभौ धाय्ये, यत् त्रैष्टुभं निविद्वानं, तामिरेवास्य त्रिष्टुभोऽनुशस्ता भवन्ति ॥ इति ।

यथा सामिधेनीषु प्रक्षिप्यमाणानामृचां धाय्येति संज्ञा^२, एवमत्रापि । तथा सति ‘अग्निर्नेता मग इव क्षितीनाम्’^३ इत्येका धाय्या ‘त्वं सोम क्रतुभिः’^४ इत्यपरा । ‘ये एव’ त्रिष्टुच्छन्दस्के धाय्ये विद्येते, यच्च त्रिष्टुच्छन्दस्कं ‘जनिष्ठा उग्रः’—इत्यादिकं निविद्वानं सूक्तम् ।^५ निविदां पदानि धीयन्ते प्रक्षिप्यन्ते यस्मिन् सूक्ते तन्निविद्वानम् । ‘तामिरेव’ सूक्तगतामिर्धाय्यासहितामिस्त्रिष्टुभिरस्य होतुः स्तोत्रगताः ‘त्रिष्टुभः अनुशस्ता भवन्ति’ ॥

१. ‘अनु आ एति स्तोत्रगतबृहतीषु पुनरादाय गीतिं शस्त्रगतबृहतीषु पुनरादाय शंसनं भिन्नदेशगतमप्यनुकरोत्येवेत्यर्थः’—इति षड्गुरुशिष्यः ।

२. द्र० इतः पूर्वम्, २० पृष्ठे ।

३. ऋ० ३.२०.४ ।

४. ऋ० १.११.२ ।

५. ऋ० १०.७३ ।

जो त्रिष्टुप् छन्दस्क ['अग्निर्नेता भग इव क्षितीनाम्' और 'त्वं सोम क्रतुभिः'] दो धाय्या हैं और जो त्रिष्टुप् छन्दस्क ['जनिष्ठा उग्र' आदि] निविद्वान् [जिसमें निविद रक्खे जाते हैं वे सूक्त] हैं। उन्हीं [सूक्तगत धाय्या के सहित त्रिष्टुप् मन्त्रों] के द्वारा इस [होता] के [स्तोत्रगत] त्रिष्टुप् अनुकूल होते हैं।

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—

एवमु हास्यैष त्रिच्छन्दाः पञ्चदशो माध्यंदिनः पवमानोऽनुशस्तो भवति य एवं वेद ॥ १७ ॥ इति ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (द्वादशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ (१७) [८८]

जो इस प्रकार जानता है वस्तुतः उसका यह तीन छन्दों वाला और पन्द्रह मन्त्रों वाला माध्यन्दिन पवमान अनुशस्त होता है।

॥ इस प्रकारबारहवें अध्याय के छठवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः खण्डः

मरुत्वतीयशस्त्रे प्रक्षेपणीया ऋचो विधत्ते—

धाय्याः शंसति ॥ इति ।

'अग्निर्नेता'^१ इत्येका । 'त्वं सोम क्रतुभिः'^२ इति द्वितीया । 'पिन्वन्त्यपः'^३ इति तृतीया । ताः शंसेत् ॥

iii. १८ [xii. ७] [मरुत्वतीयशस्त्र में रक्खी जाने वाली ऋचाएँ]—धाय्या [=प्रक्षिप्त ऋक्] का शंसन करता है ।

तासां प्रशंसामाह—

धाय्याभिर्वै प्रजापतिरिमाँल्लोकानधयद् यं यं काममकामयत् ॥ इति ।

पुरा प्रजापतिर्यं यं लोकं कामितवांस्तानिमाँल्लोकानुक्तामिर्धायाभिरेवाधयद् अपिबत्^४ । लोकशब्देन जलम् । [पादवेदनायां सति धमतो यजमानस्य(?) तत्प्रासवान्] ॥

जिस-जिस की कामना की उन लोकों से प्रजापति ने धाय्या मन्त्रों के द्वारा प्राप्त किया ।

१. ऋ० ३.२०.४ । २. ऋ० १.९१.२ । ३. ऋ० १.६४.४ ।

४. 'यद्यपि धयतिः पाने पठ्यते, तथापीह पानजन्या व्यासिः पानेन लक्ष्यते । इमान् लोकानामिर्वासवान्'—इति मट्टभास्करः ।

वेदनं प्रशंसति—

तथैवैतद् यजमानो धाय्याभिरेवेमाँल्लोकान् धयति, यं यं कामं कामयते, य एवं वेद, यदेव धाय्याः३ ॥ इति ।

या एवोक्ता धाय्याः सन्ति, तामिर्वेदिता यजमानः कामितं लोकं धयति । अत्र धयत्याभिरिति^१ धाय्याशब्दनिर्वचनमर्थाद्दशितम् ॥

उसी प्रकार यह यजमान भी जो इस प्रकार जानता है; जिस-जिस की कामना करता है उसको इन लोकों से उन धाय्या मन्त्रों के द्वारा ही प्राप्त करता है ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसाहा—

यत्र यत्र वै देवा यज्ञस्य छिद्रं निरजानंस्तद्धाय्याभिरपिदधुस्तद्धाय्यानां धाय्यात्वम् ॥ इति ।

देवा यदा यज्ञस्य छिद्रमङ्गवैगुण्यं ज्ञातवन्तः तदा^२ धाय्याभिः 'अपिदधुः' आच्छादितवन्तः । तस्माद् दधात्याभिरिति व्युत्पत्त्या धाय्यात्वं संपन्नम् ॥

देवों ने जहाँ-जहाँ यज्ञ में छिद्र अर्थात् अङ्गवैगुण्य पाया वहाँ उनको धाय्या मन्त्रों से आच्छादित कर दिया । ['आभिः दधाति' अर्थात् इनसे रखते हैं] यही धाय्या नाम का कारण है ।

वेदनं प्रशंसति—

अच्छिद्रेण हास्य यज्ञेनेष्टं भवति, य एवं वेद, यद्वेव धाय्याः३ ॥ इति ।

'यद्वेव' इत्यत्र योऽयमुकारः, सोऽयं पूर्वेण फलेन समुच्चयार्थः । न केवलं पूर्वं फलं किञ्चिदमपीत्यर्थः । अत्र पूर्ववत् प्लुतिः प्रशंसाद्योतनार्था ॥

जो इस प्रकार जानता है, जितनी भी धाय्या हैं, उनसे उसका यज्ञ बिना छिद्र के अर्थात् बिना श्रुति के पूर्ण हो जाता है ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

स्यूमहैतद् यज्ञस्य यद्धाय्यास्तद् यथा सूच्या वासः संदधदियादेवमेवेता-
भिर्यज्ञस्य छिद्रं संदधदेति, य एवं वेद, यद्वेव धाय्याः३ ॥ इति ।

१. 'धयत्याभिरिति करणेऽचो यदिति यतं बाधित्वा छान्दसो ण्यत् । पाय्यसान्नाय्येति निपातनादेव वावगम्यते । अतोऽन्यत्रापि दृश्यते धाय्याः शंसतीति । मातो युक् चिण्-कृतोरिति युक् । एवमग्निर्नैता, त्वं सोम क्रतुमिरित्यादय ऋचो धाय्या उच्यन्ते न तु सामिधेन्यः'—इति मट्टभास्करः ।

२. 'यज्ञसम्बन्धिनि यस्मिन्-यस्मिन्ङ्गे 'छिद्रं' वैकल्यं देवा निज्ञातवन्तः' तत् 'छिद्रं'—इति वा पाठः ।

जो यह धाय्या हैं, वस्तुतः यह यज्ञ की सिलाई हैं । जैसे सूई से वस्त्र सिला जाता है उसी प्रकार जितनी भी धाय्या हैं उन इन [धाय्या मन्त्रों] से, जो इस प्रकार जानता है, वह यज्ञ के फटे हुए भाग को सिलता है ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

तान्यु वा एतान्युपसदामेवोक्थानि यद्धाध्या, अग्निर्नेतेत्याग्नेयी प्रथमोपसत्, तस्या एतदुक्थं, 'त्वं सोम क्रतुभिः' इति सौम्या द्वितीयोपसत्, तस्या एतदुक्थं, 'पिन्वन्त्यपः' इति वैष्णवी तृतीयोपसत्, तस्या एतदुक्थम् ॥ इति ।

उपसदामर्थवादेऽग्निरनीकं, सोमः शल्यो विष्णुस्तेजनमिति प्रस्तुत्याग्न्यादिदेवताकास्तिस् उपसदः समाम्नाताः^१ । अत्रापि 'अग्निर्नेता' इत्यादयस्तत्तद्देवताका एव धाय्याः श्रुताः । एकैका धाय्या एकैकस्या उपसदः शस्त्रम् ॥

जो ये धाय्या मन्त्र हैं वे इन उपसदों के ही उक्थ हैं । 'अग्निर्नेता' इत्यादि अग्निदेवताक मन्त्र प्रथम उपसद् है, उसका यह उक्थ है । 'त्वं सोम क्रतुभिः' इत्यादि सोमदेवताक मन्त्र द्वितीय उपसद् है, उसका यह उक्थ है । 'पिन्वन्त्यपः' इत्यादि विष्णुदेवताक मन्त्र तृतीय उपसद् है, उसका यह उक्थ है ।

उक्तार्थवेदनं तत्पूर्वकं शंसनं च प्रशंसति—

यावन्तं ह वै सौम्येनाध्वरेणेष्ट्वा लोकं जयति तमत एकैकयोपसदा जयति, य एवं वेद, यश्चैवं विद्वान् धाय्याः शंसति ॥ इति ।

वेदिता शंसिता चैकैकधाय्यारूपयोपसदा कृत्स्नं सोमयागफलं प्राप्नोति । उपसत्संबन्धिः शस्त्रत्वेनामिहितत्वादुपसत्त्वोपचारः ॥

जो इस प्रकार जानता है और जो इस प्रकार जानते हुए धाय्या मन्त्रों का शंसन करता है; वह एक-एक धाय्या रूप उपसद् से ही उतने लोक जीत लेता है; जितने लोक पर वह सोम-याग करके विजय पाता है ।

अत्र कंचित्पूर्वपक्षमुपन्यस्यति—

तद्वैक आहुः—'तान् वो महः' इति शंसेद्, एतां वाव वयं भरतेषु शस्यमानामभिव्यजानीम इति वदन्तः ॥ इति ।

तद्व तत्रैव तृतीयधाय्याविषये केचिदेवमाहुः—'तान् वो महो मरुतः'^२ इत्येतां वैष्णवीं तृतीयां धाय्यां शंसेत् । न तु 'पिन्वन्त्यपः' इत्येताम् । तत्रोपपत्तिं चैवमाहुः—बिभर्ति फलमिति भरो यज्ञः, तं भरं तन्वन्तीति 'भरताः' ऋत्विजः तेषु पूर्वकालीनेषु

१. द्र० इतः पूर्वम्, १४८ पृ० ।

२. ऋ० २.३४.११ ।

‘तान् वो महः’ इत्येतामेवचं शस्यमाना वयमभिजानीम इति स्वानुभवमितरेषामग्रे वदन्तस्तं पूर्वपक्षमाहुः ॥

उस [तृतीय धाय्या ‘पिन्वन्त्यपः’ आदि] के सम्बन्ध में कुछ लोगों का कहना है कि ‘तान् वो महः’ इत्यादि ऋचा का शंसन करना चाहिए । वे ऐसा कहते हुए पूर्वपक्ष रखते हैं कि ‘हम लोगों ने पूर्वकालीन ऋत्विजों को इसका शंसन करते हुए सुना है ।’

तं निराचष्टे—

तत्तन्नाऽऽवृत्त्यम् ॥ इति ।

तद्विषयं तन्मतं नाऽऽदरणीयम् ॥

किन्तु यह मत आदरणीय नहीं है ।

विपक्षे बाधकं दर्शयति—

यदेतां शंसेदीश्वरः पर्जन्योऽवष्टोः ॥ इति ।

यदि होता ‘तान् वो महः’ इत्येतामृचं शंसेत् तदानीं पर्जन्यो मेघः स्वस्वकालेऽवष्टो-
रीश्वरो वृष्टिराहित्यं कर्तुं समर्थो भवति ।^१ वृष्टिर्न भवेत् । वृष्ट्यनुरूपानां पदानां तस्यामृच्यमावादित्यर्थः ॥

[क्योंकि] यदि इसका होता शंसन करता है तो मेघ को वृष्टिहीन करने में समर्थ करता है ।

सिद्धान्तं दर्शयति—

‘पिन्वन्त्यपः’ इत्येव शंसेत् ॥ इति ।

इयमेव धाय्या न तु ‘तान् वो महः’ इत्यादिकाऽपि ॥

अतः ‘पिन्वन्त्यपः’ इत्यादि ऋचा का ही शंसन करना चाहिए ।

अत्र विहितायामृचि वृष्ट्यनुकूलपदसङ्क्रावं दर्शयति—

वृष्टिवनि पदं, मरुत इति मारुतमत्यं न मिहे वि नयन्तीति विनीतवद्,
यद्विनीतवत् तद्विक्रान्तवद्, यद्विक्रान्तवत् तद्वैष्णवं, वाजिनमितीन्द्रो वै वाजी,
तस्यां वा एतस्यां चत्वारि पदानि वृष्टिवनि मारुतं वैष्णवमैन्द्रम् ॥ इति ।

अत्र ‘पिन्वन्त्यपः’ इति पदं श्रूयते, तत्सेचनार्थम् । ‘पिवि सेचने’—इत्यस्माद्धातो-
रुपभत्त्वात् । अत इदं पदं वृष्टिवनि वृष्टिसंभजनकारीत्यर्थः । ‘पिन्वन्त्यपो मरुतः’
इत्यत्र मरुत इति पदम्, मारुतं मरुतां वाचकं पदम्, तदपि वृष्ट्यनुकूलम्, पुरोवातस्य
वृष्ट्यङ्गत्वात् । ‘अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनम्’ इति तृतीयपादे विनीतवत्पदमस्ति
‘विनयन्ति’ इत्यस्य नयतिधातुजन्यत्वात् । तेन च विनयेन वृष्टिपातनं लक्ष्यते । किं च

१. ‘वृषेस्तोसुनि रूपम्’ इति (पा० सू० ३.४.९) ।

यद् विनीतवत् पदं तद्विक्रान्तवदित्यमुमर्थमाचष्टे; धातूनामनेकार्थत्वात् । तथा सति यद्विक्रान्तवत्पदम्, तद्वैष्णवं विष्णुसंबन्धि । 'इदं विष्णुविचक्रमे' इति श्रुत्यन्तरात् । तथा सति वैष्णव्यास्तृतीयस्या उपसदः संबद्धमपि भवतीत्यर्थः । तस्मिन्नेव तृतीयपादे वाजिनमिति पदं विद्यते, तत्रेन्द्रो वाजिशब्दार्थः वृष्टिद्वाराऽन्नप्रदत्वेन वाजोऽन्नमस्यास्तीति निर्वृत्तुं शक्यत्वात् । उक्तेन प्रकारेण तस्यामेवैतस्यां 'पिन्वन्त्यपः' इत्यृचि चत्वारि पदानि वृष्टेरनुकूलानि,—वृष्टिवनि, मरुतं, वैष्णवम्, ऐन्द्रं चेति । तस्मादत्र पूर्वोक्तदोषो नास्तीत्यर्थः ॥

यह [सेचनार्थक 'पिवि' धातु से व्युत्पन्न होने के कारण 'पिन्वन्त्यपः'] पद वृष्टि-संभजनकारी है । इस ऋचा में 'मरुत' यह पद [वृष्टि के पूर्व वायु के होने से] मरुतों का वाचक है । 'अत्यं न मिहे वि नयन्ति' इस तृतीयपाद में [वृष्टिपात का लक्षक] विनीतवत् पद है, और जो विनीतवत् पद है, वह विक्रान्तवत् है और जो विक्रान्तवत् पद है, वह विष्णु से सम्बन्धित है । इसी तृतीयपाद में जो 'वाजिनम्' पद है वहाँ वाजिशब्द का अर्थ इन्द्र है । इस प्रकार उसी [ऋचा] में वृष्टि से सम्बन्धित, मरुत् से सम्बन्धित, विष्णु से सम्बन्धित और इन्द्र से सम्बन्धित चार पद हैं । [अतः उक्त दोष नहीं है] ।

पुनरप्येतामृचं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

सा वा एषा तृतीयसवनभाजना सती मध्यंदिने शस्यते, यस्माद्धेदं भरतानां पशवः सायंगोष्ठाः सन्तो मध्यंदिने संगविनीमायन्ति, सो जगती, जागता हि पशवः, आत्मा यजमानस्य मध्यंदिनस्तद् यजमाने पशून् दधाति ॥ १८ ॥ इति ।

येयं 'पिन्वन्त्यपः' इत्यृगस्ति सैषैव 'तृतीयसवनभाजना' जगतीछन्दस्कत्वाज्जागतस्य तृतीयसवनस्य योग्या । तादृशी सती होत्रा मध्यंदिने शस्यते । तस्मादेव कारणादिदं लोके दृश्यते । सायंकाले गोष्ठे व्रजे ये पशवस्तिष्ठन्ति ते 'सायंगोष्ठाः' । भरतानामृत्विजां पशवस्तादृशाः सन्तो मध्यंदिने 'संगविनी' संगवकालयोग्यां शालामायन्ति प्राप्नुवन्ति । अयमर्थः—ये पशवः क्षीरं दुहन्ति, ते सायं गृहे समागच्छन्ति । ये तु न दुहन्ति, ते सायं व्रज एव निवसन्ति । उभयविधा अपि ते मध्याह्नकाले घर्मकालीनसंतापनिवारणाय निर्मितां संगवकालयोग्यां शालामागच्छन्ति । तदेतन्मध्याह्नपाठनिमित्तमिति । किञ्च 'सो' पूर्वोक्ताऽप्यृग्जगतीछन्दस्का । पशवश्च जगतीछन्दसा सह प्रजायन्ते, मध्यंदिन उत्पन्नत्वात् । जागतो मध्यंदिनकालश्च यजमानस्याऽऽत्मा । तथा सति तस्मिन् काले जगतीपाठेन यजमाने पशून् संपादयति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (द्वादशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥७॥ (१८) [८९]

वह यह ऋचा जो तृतीयसवन के योग्य है [होता द्वारा] माध्यन्दिन सवन में पढ़ी जाती है; क्योंकि ऋत्विजों के सायंगोष्ठ-पशु [जो पशु सन्ध्या समय गोष्ठ में रहते हैं] वे मध्याह्नकाल में संगविनी [अर्थात् धूप से बचने योग्य स्थान] में आ जाते हैं। वह [ऋचा] जगती छन्दस्क है; क्योंकि पशु भी जगती छन्द से सम्बन्धित हैं। मध्यन्दिन काल यजमान की आत्मा है। इस प्रकार उस [जगती के पाठ] से यजमान में पशुओं को संपादित करता है।

॥ इस प्रकार बारहवें अध्याय के सातवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ७ ॥

अथ अष्टमः खण्डः

अथ प्रगाथान्तरं विधत्ते—

मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति, पशवो वै मरुतः, पशवः प्रगाथः, पशूनाम-वरुद्धचै ॥ इति ।

यस्मिन् प्रगाथे मरुतः श्रूयन्ते, सोऽयं मरुत्वतीयः प्रगाथः। 'प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत' इत्यस्मिन् प्रगाथे^१ मरुतः श्रूयन्ते तमिमं शंसेत्^२। पशूनां प्रावरण-राहित्येऽप्यरण्ये संचारकाले वायवोऽनुगृह्य न तान् बाधन्ते। तत्संबन्धान् मरुतां पशुत्वं प्रगाथस्य च पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पशुत्वम्^३; अतः स प्रगाथः पशुप्राप्त्यै भवति ॥

iii. १९ [xii ८] मरुत् देवताक प्रगाथ का होता शंसन करता है। मरुत पशु हैं। प्रगाथ पशु हैं, [अतः वह प्रगाथ] पशुओं की प्राप्ति के लिए होता है।

अथ निविद्वानीयं सूक्तं विधत्ते—

'जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति' सूक्तं शंसति, तद्वा एतद् यजमानजननमेव सूक्तं, यजमानं ह वा एतेन यज्ञाद् देवयोन्यै प्रजनयति ॥ इति ।

होता 'जनिष्ठा' इत्यादिसूक्तं^४ शंसेत् तदेतत्सूक्तं यजमानजननमेव। कथमिति, तदुच्यते—एतेन सूक्तेन होता यज्ञादनुष्ठीयमानाद् देवयोन्यै^५ देवलोकस्थानार्थं यजमानं प्रजनयति। तस्माद् यजमानजननत्वम् ॥

'जनिष्ठा उग्रः' इत्यादि सूक्त का शंसन करता है। यह सूक्त यजमान के जन्म के लिए ही होता है। इस [सूक्त] के द्वारा होता यज्ञ से देवलोकस्थानार्थं यजमान को उत्पन्न करता है।

१. ऋ० ८.८९.३ ।

२. 'प्र व इन्द्राय बृहत् इति मरुत्वतीयः प्रगाथः'—आश्व० श्री० ५.४.१८ ।

३. तु० महाभारतम् १२.२०७.२५-२६ ।

४. ऋ० १०.७३.१ ।

तेन रूपेण प्रशस्य पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

तत्संजयं भवति; सं च जयति, वि च जयते ॥ इति ।

यस्माद् एतेन सूक्तेन संयुज्यापि शत्रून् यजमानो जयति वियुज्यापि जयते; तस्मान् सूक्तं 'संजय' समीचीनो जयो येन सूक्तेनेति समासः । ॥

इससे वह समीचीन जय प्राप्त करता है और वह विशेष रूप से विजय प्राप्त करता है । इसलिए इस सूक्त को संजय कहते हैं ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

एतद् गौरिवीतं, गौरिवीतिहं वै शाक्त्यो नेदिष्ठं स्वर्गस्य लोकस्यागच्छत्, स एतत् सूक्तमपश्यत्; तेन स्वर्गं लोकमजयत्, तथैवैतद् यजमान एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं जयति ॥ इति ।

शक्तिनामकस्य महर्षेः कुले जातः शाक्त्यः, गौरिवीतिर्नाम महर्षिः । स तु स्वर्गस्य समीपं गत्वा प्रवेष्टुमशक्तः सन् तत्साधनत्वेनैतत् सूक्तं दृष्ट्वा तेन स्वर्गं प्राविशत् । तस्मादेतत् सूक्तं महर्षिनाम्ना गौरिवीतमित्युच्यते । यथा महर्षिस्तथा यजमानोऽप्येतेन सूक्तेन स्वर्गं प्राप्नोति ॥

यह गौरिवीति ऋषि के द्वारा दृष्ट सूक्त है, शक्ति के पुत्र गौरिवीति स्वर्ग लोक के समीप पहुँचे । [प्रवेश में असमर्थ होने पर] उन्होंने इस सूक्त का दर्शन किया और उससे स्वर्ग लोक को प्राप्त कर लिया । इसी प्रकार यह यजमान भी इस सूक्त के द्वारा स्वर्ग लोक को प्राप्त कर लेता है ।

तस्मिन् सूक्ते निविप्रक्षेपस्य स्थानं विधत्ते—

तस्यार्धाः शस्त्वाऽर्धाः परिशिष्य मध्ये निविदं दधाति ॥ इति ।

'तस्य' सूक्तस्य संबन्धिनीष्वृक्षु भागद्वयं कृत्वा, द्वयोर्मणियोर्मध्ये 'इन्द्रो मरुत्वान्' इत्येतां निविदं शंसेत् । नन्वस्मिन्नेकादशर्चे सूक्ते समभागो न संभवतीति चेत्, तर्हि प्रथमभागे कांचिदधिकां शस्त्वा तत् ऊर्ध्वं प्रक्षिपेत् । 'एकःभूयसी शस्त्वा' इत्युक्तत्वात् ॥

उस [सूक्त] के आधे मन्त्रों का शंसन करके आधे [मन्त्रों] को छोड़ कर मध्य में [ग्यारह मन्त्रों के सूक्त में आठ ऋचाओं के बाद] निविद को रखता है ।

१. 'विजयो युद्ध उत्कर्षः संजयस्तु वशीकृताः'—इति षड्गुरुशिष्यः । 'संजयति च सम्यक् शत्रून् अभिमवति च विजयते च व्यावृत्त्य च सर्वस्माद् जेता भवति'—इति भट्टमास्करः ।

२. ऋ० १०.७३.१—११ ।

३. निवि० २.१ ।

४. 'जनिष्ठा उग्र' इति । एकभूयसीः शस्त्वा मरुत्वतीयां निविदं दध्यात् सर्वत्र—इति आश्व० श्रौ० ५.१४.१९; २० । एकां भूयसीषु शस्त्वा—इति वा पाठः ।

निविदं प्रशंसति—

स्वर्गस्य हैष लोकस्य रोहो यन्निवित् ॥ इति ।

रोह आरोहणहेतुरित्यर्थः ॥

जो निविद् हैं वह इस स्वर्ग लोक के आरोहण-हेतु हैं ।

तत्र स्वरविशेषं विधत्ते—

स्वर्गस्य हैतल्लोकस्याऽऽक्रमणं यन्निवित्, तामाक्रममाण इव शंसेद्, उपैव यजमानं निगृह्णीत योऽस्य प्रियः स्यादिति नु स्वर्गकामस्य ॥ इति ।

येयं निविदस्ति, तदेतत् स्वर्गस्याऽऽक्रमणं सोपानस्थानीयम्, तस्माद् यथा लोके सोपानारोहणे श्रमेण पुनः पुनः श्वासं करोति, तदनुकारिणं स्वरं कृत्वा तथैव पठेत् । एवं पाठे सति 'अस्य' यजमानस्य यः पुमान् प्रियः स्यात् स पुमानेन यजमानम् 'उपैव' समीप एव 'निगृह्णीत' स्वीकुर्यात् । 'इति नु' एष एव प्रयोगः, स्वर्गकामस्यावगतव्यः । वक्ष्यमाणप्रयोगेण सांकर्यपरिहाराय स्वर्गकामस्येत्युक्तिः ॥

जो निविद् हैं वह इस स्वर्ग लोक के सोपान रूप हैं । अतः [सीढ़ी चढ़ने में जैसे बार-बार श्वास लेते हैं उसी प्रकार स्वर करके] उस पर आरोहण के समान शंसन करना चाहिए । [ऐसा पाठ होने पर] जो इस [यजमान] का प्रिय हो वह इस यजमान को समीप ही निगृहीत करे—स्वर्ग की कामना वाले के लिए यही प्रयोग जानना चाहिए ।

अभिचारप्रयोगं विधत्ते—

अथाभिचरतः—यः कामयेत क्षत्रेण विशं हन्यामिति, त्रिस्तर्हि निविदा सूक्तं विशंसेत्, क्षत्रं वै निविद्, विद् सूक्तं, क्षत्रेणैव तद् विशं हन्ति ॥ इति ।

क्षत्रियजात्या वैश्यजातेर्वधं कामयमानो यजमानो निविदा सूक्तं त्रिविशंसेत् । एतदुक्तं भवति—सूक्तस्याऽऽदौ मध्ये चान्ते च निविदं दध्यात् । तद्विदं सूक्तविच्छेदपूर्वकं शंसनमिति^१ । निविदः क्षत्रियजातित्वं सूक्तस्य वैश्यजातित्वं पूर्वमेवाऽऽम्नातम् । अत उक्त-शंसनेन क्षत्रियजात्या वैश्यजातिं हन्ति । सोऽयमेकोऽभिचारप्रकारः ॥

अब अभिचार का इच्छुक—जो [यजमान] चाहे कि क्षत्रिय से वैश्य का हनन करे तो होता सूक्त [के आदि, मध्य और अन्त] में तीन टुकड़े करके निविद् पदों का विच्छेद

१. 'आक्रममाण इव उपर्युपरि स्ववीर्येणाभिमवन्निव शंसेत् । यथा सोपानमाक्रममाणः प्रतिसोपानक्रमं प्रयत्नातिरेकं करोत्येवमुपर्युपरि निवित्पदान्युच्चैस्तरां शंसेत्'—इति मट्टभास्करः ।

२. 'तदुक्तं सूक्तविच्छेदकं शंसनमिति'—इति वा पाठः । ३. द्र० इतः पूर्वम्, ३४१ पृष्ठे ।

रूप में शंसन करे । वस्तुतः निविद् क्षत्रिय रूप हैं और सूक्त वैश्य रूप हैं । इसलिए उस शंसन से क्षत्रिय से ही वैश्य को मार डालता है ।

अथैतद् विपर्ययेणामिचारं विधत्ते—

यः कामयेत विशा क्षत्रं हन्यामिति, त्रिस्तर्हि सूक्तेन निविदं विशंसेत्, क्षत्रं वै निविद् विट् सूक्तं, विशैव तत्क्षत्रं हन्ति ॥ इति ।

निवित्पदानाम्^१ आदी मध्ये चान्ते च सूक्तं पठेत् तदेतन्निविद्विच्छेदरूपं शंसनम् ॥

जो चाहे कि वैश्य से क्षत्रिय का हनन करूँ तो निवित् [पदों के आदि, मध्य और अन्त] में तीन भाग करके सूक्त का विच्छेद रूप में शंसन करे । वस्तुतः निविद् क्षत्रिय रूप हैं और सूक्त वैश्य रूप हैं । अतः इस [शंसन] से वैश्य से ही क्षत्रिय को मार डालता है ।

प्रकारान्तारेणामिचारं विधत्ते—

य उ कामयेतोभयत एनं विशः पर्यवच्छिनदानीत्युभयतस्तर्हि निविदं व्याह्वयीतोभयत एदैनं तद् विशः पर्यवच्छिनन्ति ॥ इति ।

‘य उ’ यस्तु होतैनं यजमानमुभयतः पूर्वोत्तरभागयोः संबन्धिनीविशः प्रजाः ‘पर्यवच्छिनदानि’ परितो विच्छिन्नाः करवाणीति कामयेत—स्वस्मात् पूर्वमाविन्यः, पितृ-पितृव्यमातुलादयो याः प्रजाः, स्वस्योत्तरमाविन्यः पुत्रजामात्रादयो याः प्रजाः, तासां सर्वासामवच्छेदं करवाणीत्यर्थः । यद्वा, ‘उभयतः’ मातृपक्षे पितृपक्षे च विद्यमानानां प्रजानामवच्छेदं विरोधं करवाणीत्येवं यो होता यजमानं द्वेष्टि, स होता ‘निविदमुभयतः’ निविद आदावन्ते च ‘व्याह्वयीत’ विविधमाहावं कुर्यात्,—आदावपि ‘शौसावोम्’ इत्येत-माहावमन्त्रं पठेत् । अन्तेऽपि तथा पठेदित्यर्थः । तथा सत्येनं यजमानं पूर्वापरभागयोर्मातृ-पक्षपितृपक्षयोश्च प्रजामिः सहावच्छिनन्ति ॥

जो [होता] चाहे कि इस [यजमान] को दोनों ओर से [पुत्र और पिता चाचा आदि रूप] प्रजा से पृथक् करूँ तो निविद् के [आदि और अन्त में] दोनों ओर विविध आहाव [=शौसावोम्] मन्त्र पढ़े । इस प्रकार उस मन्त्र पाठ से इस [यजमान] को दोनों ही [मातृ पक्ष अथवा पितृपक्ष रूप] प्रजा से अलग करता है ।

उक्तविधीनामसांकर्याय व्यवस्थया निगमयति—

इति न्वभिचरतः, इतरथा त्वेव स्वर्गकामस्य ॥ इति ।

‘इति तु’ ‘यः कामयेत क्षत्रेण’ इत्यादुक्त एव प्रकारोऽभिचरतो द्रष्टव्यः । ‘इतरथा तु’ एव प्रकारान्तरं तु, पूर्वोक्तं सूक्तमध्ये निवित्प्रक्षेपरूपं, सोपानारोहणसदृशस्वरोपेतं ‘स्वर्गकामस्य’ द्रष्टव्यम् ॥

१. निवि० २.१-२० ।

इस प्रकार का विधान अभिचार करने वाले के लिए है और [पूर्वोक्त सूक्त के मध्य निमित्तप्रक्षेप रूप] दूसरा प्रकार तो स्वर्ग की कामना वाले के लिए है ।

अन्तिमया सूक्तगतयर्चा^१ समाप्तिं विधत्ते—

‘वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रम्’ इत्युत्तमया परिदधाति ॥ इति ।

वेतेर्धातोर्गत्यर्थस्य ‘वयः’ इति रूपम्, गमनकुशला इत्यर्थः । अत एव सुपर्णाः पक्षि-
सदृशाः केचिदिन्द्रं स्वर्गवासिनम्—‘उपसेदुः’ प्राप्तवन्तः । इति तस्य पादस्यार्थः ॥

‘सुन्दर पक्षियों वाले पक्षि के सदृश इन्द्र के पास [ऋषि] गए’—इस अन्तिम ऋचा से कर्म का समापन करना चाहिए ।

द्वितीयपादं सुबोधत्वाभिप्रायेण पठति—

‘प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः’ ॥ इति ।

ग्रन्थतदर्थविधारणशक्तिर्मेधु, सा प्रिया येषामृषीणां ते ‘प्रियमेधाः’, ऋषयोऽतीन्द्रि-
यार्थद्रष्टारो ‘नाधमानाः’ किञ्चित्स्वकार्यं याचमानाः, इन्द्रमुपसेदुरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥

‘मेधा [अर्थात् ग्रन्थ के अवधारण की शक्ति के] प्रेमी ऋषि कुछ याचना करते हुए [इन्द्र के पास गए]’—

तृतीयपादस्य पूर्वभागमनूद्य व्याचष्टे—

‘अप ध्वान्तसूर्णुहि’ इति, येन तमसा प्रावृत्तो मन्येत, तन्मनसा गच्छेदप
हैवास्मात् तल्लुप्यते’ ॥ इति ।

हे इन्द्र, ‘ध्वान्तं’ तमोऽपोर्णुहि अपसारय । एतस्मिन् भागे पठिते सति तमो लुप्यते :
होता येन तमसा प्रावृत्तश्छादितोऽहमिति मन्येत, ‘तत्’ तमो ‘मनसा गच्छेत्’ व्यायेत् ।
तमो हि बहुविधम्—दृष्टिनिरोधकमेकं, मोहरूपं द्वितीयं, पापरूपं तृतीयम् । तेषां मध्ये
येन स्वस्य बाधः, ‘तत्’ तम, एतद्भागपाठकाले विनष्टमिति ध्यायेत् । तथा सति तत्तमोऽ-
स्मात् पुरुषाद्विनश्यत्येव ॥

‘हे इन्द्र, अन्धकार को हटा दो’—‘होता जिस अन्धकार’ से अपने को आवृत माने
उस अन्धकार से दूर हट रहा हूँ’ ऐसा [पाठ के समय] ध्यान करे । इस प्रकार इस
[पुरुष] से उस तम का लोप हो जाता है ।

तस्य पादस्योत्तरभागे किञ्चिदनुष्ठानं विधत्ते—

‘पूर्धि चक्षुः’ इति चक्षुषी मरीमृज्येत ॥ इति ।

हे इन्द्र, ‘चक्षुः पूर्धि’ दृष्टि पूरय । एतं भागं पठन् स्वेन हस्तेन चक्षुषी ‘मरीमृज्येत’
पुनः पुनः शोधयेत् ॥

‘हे इन्द्र, दृष्टि पूर्ण करो’—इस [मन्त्र भाग को पढ़ते हुए हाथ] से आँखों को पुनः पुनः मले ।

वेदनं प्रशंसति—

आजरसं ह चक्षुष्मान् भवति, य एवं वेद ॥ इति ।

आजरसं जरसमाप्तिपर्यन्तम् ॥

जो इस प्रकार जानता है वह वृद्धावस्थापर्यन्त दृष्टि युक्त होता है ।

चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘मुमुग्ध्यस्मान् निधयेव बद्धान्’ इति, पाशा वै निधा; मुमुग्ध्यस्मान् पाशादिव बद्धान् इत्येव तदाह ॥ १९ ॥ इति ।

हे इन्द्र, ‘निधयेव’ पाशेनेव तमसा ‘बद्धान्’ अस्मान् मुमुग्धि’ मोचय । अस्मिन् पादे निधाशब्देन पाशा बन्धनहेतवो रज्जवो विवक्षिताः । अतो निधयेव बद्धानित्युक्ते पाशादिव बद्धानित्युक्तं भवति^१ ॥

॥ इति श्रीमत्पायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (द्वादशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ (१९) [९०]

‘हे इन्द्र, [तम रूप] पाश से बँधे हुए हम लोगों को मुक्त करो’—इस पाद में निधाशब्द का अर्थ बन्धन हेतु रज्जु है । अतः ‘रस्सी से बँधे हुए के समान हम लोगों को मुक्त करो’—यही उस पाद से कहा गया है ।

॥ इस प्रकार बारहवें अध्याय के आठवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ८ ॥

अथ नवमः खण्डः

अथ मरुत्वतीयं शस्त्रं तदन्तपठनीयां याज्यां च प्रशंसितुमुपाख्यानमाह—

इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन् सर्वा देवता अब्रवीद्, अनु मोपतिष्ठध्वमुप मा ह्वयध्वमिति, तथेति, तं हनिष्यन् त आद्रवन्, सोऽवेन् मां वै हनिष्यन् त आद्रवन्ति, हन्तेमान् भीषया इति तानभिप्राश्रसीत्, तस्य श्वसथादीषमाणा विश्वे देवा अद्रवन्, मरुतो हैनं नाजहुः, प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवैनमेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन्त ॥ इति ।

पुरा कदाचिद् इन्द्रो वृत्रं हन्तुमुद्यतः सर्वा अपि देवताः प्रत्येवमब्रवीत् । अनु मोपतिष्ठध्वमानुकूल्येन मां सेवध्वम् । उप मा ह्वयध्वं वृत्रवधाय प्रवृत्तं मामुपह्वयध्वमनुजा नीष्वमीति । ततोऽङ्गीकृत्य सर्वे देवास्तं वृत्रं हन्तुमुद्यता आगच्छन् । तदा स वृत्रो मां

१. ‘निधा पाश्या भवति’—इत्यादि निरु० ४. १. २ ।

हन्तुमुद्यता आद्रवन्तीत्यवेत् स्वमनसा ज्ञातवान् । तत इदं विचारयामास । हन्त सम्यग् जातं देवनिवारणोपायस्य प्रतिभातत्वात् । इमान् देवान् भीषयै, अहं भीतान् कर्षाणीति विचार्य तान् देवानमिलक्ष्य प्राश्वसीत् प्रश्वासमकरोत् । तस्य वृत्रस्य श्वसथात् प्रश्वासादीष-माणा विधूताः सर्वे देवाः पलायनमकुर्वन् । वृत्रो हि स्वजन्मानन्तरं सर्वासु दिक्षु शरपात-मात्रदेशं प्राप्य वृद्धिं गतवान् । तथा चान्यत्र श्रूयते—‘स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ्ङवर्षत, स इमाल्लोकानवृणोद्यत् इमाल्लोकानवृणोत् तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्’^१ इति । तादृशस्य प्रौढशरीरस्य प्रश्वासः प्रलयकालीनवायुसमानः, अतस्तदीयश्वासेन देवाः परमाणव इव दूरेऽपसारिताः । तदानीं मरुत एवैनमिन्द्रं नाजहुर्न परित्यक्तवन्तः । हे इन्द्र भगवन्, वृत्रं वज्रेण प्रहर तेन प्रहारेण जहि मारय, ततो वीरयस्व स्वकीयं वीरत्वं प्रकटय । इत्यनेनैव प्रकारेणैनमिन्द्रं प्रत्येतां वाचं वदन्तो मरुतस्तमिन्द्रमसेवन्त ॥

iii. २० [xii. ९] वृत्रवध को उद्यत् इन्द्र ने सब देवताओं से कहा—‘मेरे अनुकूल हो अवस्थित होओ’ और ‘मुझको पुकारो ।’ [उन्होंने कहा—] ‘ठीक है ।’ उसको सभी मारने दौड़े । वह समझ गया कि ये मुझे मारने ही चले आ रहे हैं । उसने सोचा कि ‘मैं इन्हें डरा दूँ’ और उनके प्रति फुफकार मारी । उसकी फुफकार से डरकर सभी देव भाग गए । किन्तु मरुतों ने इन [इन्द्र] को न छोड़ा । वे इन इन्द्र के प्रति इस प्रकार की वाणी बोलते हुए समीप खड़े रहे कि ‘भगवन्, मारो, मारो, अपनी वीरता दिखाओ ।’

उक्तमर्थं मन्त्रसंवादेन द्रढयति—

तदेतदृषिः पश्यन्नभ्यनुवाच—

‘वृत्रस्य त्वा श्वसथादीषमाणा विश्वे देवा अजहुयै सखायः ।

मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्त्वथेमा विश्वाः पृतना जयासीति’ ॥ इति ।

कश्चिदृषिर्दिव्यज्ञानेन तदेतद् देवपलायनं पश्यन् ‘वृत्रस्य’^२ इत्यादिमंत्रेण प्रकटीचकार । हे इन्द्र, तव सखायो विश्वे देवा ये सन्ति ते सर्वे वृत्रस्य श्वसथात् पलायमानास्त्वां परि-त्यक्तवन्तः, तस्मादिदानीं ते तव मरुद्भिः सह सख्यमस्तु । अथानन्तरमिमाः सर्वा वृत्र-संबन्धिनीः सेना जेष्यसीति ॥

दिव्य दृष्टि से इसी सबको देखते हुए किसी ऋषि ने कहा है—‘हे इन्द्र, उन समस्त देवों ने जो तुम्हारे मित्र थे वृत्र के फुफकार मारने से तुम्हें छोड़ दिया । अतः हे इन्द्र, तुम्हारी मित्रता मरुतों के साथ होवे, जिससे इन सभी [वृत्र की] सेना को जीत लोगे ।’

अथ मरुतामिन्द्रकृतमुपकारं दर्शयति—

सोऽवेदिमे वै किल मे सचिवा, इमे माऽकामयन्त, हन्तेमानस्मिन्नुक्थ आभजा इति, तानेतस्मिन्नुक्थ आभजदथ हैते तह्युभे एव निष्केवल्ये उक्थे आसतुः ॥ इति ।

स इन्द्रः स्वमनस्यवेदं विचारितवान् । कथमिति, तदुच्यते—‘इमे वै किल’ पुरतः स्थिता मरुत एव मे मम सचिवाः सखायः । यस्मादिमे मरुतो माऽकामयन्त मामपेक्षितवन्तो न तु मां पित्यज्य गताः, तस्मादस्मत् सखित्वं हन्त सम्यगेभिः कृतमियहं दृष्टवानस्मि; तत इमां मरुतोऽस्मिन्नुक्थे माध्यंदिनगतशस्त्र ‘आमजै’ भागिनः करवाणीति मनस्येवं विचार्य तथैवाकरोत् । अथानन्तरं तर्हि तदा प्रभृति, ‘एते ह’ मरुत एव शस्त्र-भागिनोऽभूवन्निति शेषः । ततः पूर्वं तु माध्यंदिनसवने निष्केवल्यनामके शस्त्रे केवल्येन्द्र-देवताके उभे आसतुः । न तु तत्र मरुतां प्रवेश आसीत् । तस्माद् इदानीं प्रवेश इन्द्रकृत उपकारः ॥

उन इन्द्र ने विचार किया कि ‘ये मरुत मेरे वस्तुतः मित्र हैं, क्योंकि इन्होंने मुझे चाहा इसलिए मैं इन्हें इस [माध्यंदिनगत] उक्थ में भागीदार बना लूँ’ और उन्हें इस उक्थ में भागीदार बनाया । उसके बाद से वे भागीदार बने और तभी से वे दोनों निष्केवल्य शस्त्र में भागीदार हुए ।

इन्द्रेण दत्तान् मरुतां भागान् प्रदर्शयति—

मरुत्वतीयं ग्रहं गृह्णाति, मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति, मरुत्वतीयं सूक्तं शंसति, मरुत्वतीयां निविदं दधाति, मरुतां सा भक्तिः ॥ इति ।

मरुतोऽस्य सन्तीति तैः ‘सहितो मरुत्वांस्तदीयं ग्रहमध्वर्युगृह्णाति । होता ‘प्र व इन्द्राय बृहते’^१ इत्येतं मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति ‘जनिष्ठा उग्रः’^२ इत्यादिकं मरुत्वतीयं शंसति ‘इन्द्रो’ मरुत्वान् इत्यादिकं मरुत्वतीयां निविदं सूक्ते प्रक्षिपति । ग्रहग्रहणादिसूक्त-शंसनान्ते मरुत्संबद्धा सा मरुतां भक्तिर्भागः^३ ॥

[अध्वर्युं] मरुत्वतीय-ग्रहं को लेता है, [होता] मरुत्वतीय प्रगाथ का शंसन करता है, वह मरुत्वतीय सूक्त का शंसन करता है और मरुत्वतीय निविद को [सूक्त में] रखता है—यही मरुतों का भाग है ।

अथ शस्त्रयाज्यां विधत्ते—

मरुत्वतीयमुक्थं शस्त्वा मरुत्वतोयया यजति, यथाभागं तद्देवताः प्रीणाति ॥ इति ।

१. ऋ० ८.८९.३ । २. ऋ० १०.७३.१ । ३. ‘भक्तिः प्रसादलाभः’—इति षड्गुरुशिष्यः । ‘मजनप्रकारः’ इति मट्टभास्करः ।

नक्तं शस्त्रं तच्छसनादूर्ध्वं मरुतदेवताकां शस्त्रयाज्यां पठेत् । तेन स्वस्वभाग-
मनतिक्रम्य देवतास्तर्पयति ॥

मरुतवतीय शस्त्र का शंसन करके मरुतदेवताका शस्त्र-याज्या का पाठ करे । इस
प्रकार उससे वह अपने-अपने भाग के अनुसार देवों को प्रसन्न करता है ।

तां मरुतवतीयां याज्यां दर्शयति —

‘ये त्वाऽहिहत्ये मघवन्नवर्धन् ये शाम्बरं हरिवो ये गविष्टौ ।

ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं सगणो मरुद्भिः’ इति ॥ इति ।

हे इन्द्र, अहिहत्ये वृत्रवधे ये मरुतस्त्वामवर्धन् वर्धितवन्तः । अहिशब्दो वृत्रवाची ।
‘अहिमाचक्षते वृत्रम्’ इति वररुचिवचनात् । शाम्बरः कश्चिदसुरः, तत्संबन्धी वधः
शाम्बरः । तस्मिन् ये मरुतस्त्वामवर्धन् वर्धितवन्त इत्यन्वयः । गवामिष्टिरन्वेषणं
गविष्टिः । बलो नाम कश्चिदसुरो गुहायामासीत् । ‘इन्द्रश्च तस्य बिलमपोर्णोत्’ इति
श्रुत्यन्तरात् । तेन बलेन गवौऽपहृताः । तासां गवामन्वेषणमिन्द्रसहिता मरुतः कृतवन्तः ।
‘देवा वै बले गाः पर्यपश्यन्’ इति श्रुत्यन्तरात् । तासां गवामन्वेषणे ये मरुतस्त्वाम्
अवर्धयन् । तथा ये मरुतो नूनमद्यापि विप्रा ऋत्विग्रूपा भूत्वा त्वामनुमदन्ति स्तोत्रैर-
नुदिनं हर्षयन्ति; हे इन्द्र तैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं सगणो भूत्वा सोमं पिबेति याज्यामन्त्रार्थः ॥

‘हे मघवन्, वृत्रवध में जिन मरुतों ने तुम्हारी सहायता की; हे अश्वों वाले इन्द्र,
जिन मरुतों ने तुम्हें शाम्बर के वध में और जिन्होंने [बल नामक असुर से अपहृत] गायों
के अन्वेषण में [तुम्हारी सहायता की] और जो आज भी ऋत्विज [रूप होकर स्तोत्रों
द्वारा] तुम्हें प्रसन्न करते हैं । हे इन्द्र उन मरुतों के साथ गणयुक्त होकर सोमपान करो ।’

एतां याज्यां प्रशंसति —

यत्र यत्रैवैभिर्व्यजयत यत्र वीर्यमकरोत् तदेवैतत् समनुवेद्येन्द्रेणैनान् ससोम-
पीथान् करोति ॥ २० ॥ इति ।

‘यत्र यत्रैव’ यस्मिन् यस्मिन् वृत्रवधादिके स इन्द्र एभिर्मरुद्भिर्विजयं प्राप्तः । प्राप्य
च ‘यत्र यत्र’ यस्मिन् यस्मिन्नपि युद्धादौ वीर्यं शौर्यमकरोत् तदेवैतदखिलमिन्द्राय ‘समनु-
वेद्य’ सम्यगनुक्रमेण विज्ञाप्येन्द्रेण सहैनान् मरुतः सोमपानसहितान् करोति ॥

॥-इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (द्वादशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ९ ॥ (२०) [९१]

१. ऋ० ३.४७.४ । २. निघ० १.१०.२१ । निरु० २.१६, १७; १०.४३ ।
३. तै० सं० २.१.५.१ । ४. ‘ये च गविष्टौ बृहस्पतेर्गोषु बलेनापहृतासु देवशुन्या
सरमयेन्द्रप्रेषितया बलपुरे दृष्टासु त्वया तदन्वेषणे क्रियमाणे त्वामवर्धयन्’—
इति षड्गुणशिष्यः ।

जिस-जिस युद्ध में उनके साथ इन्द्र ने विजय पाई और जिस युद्ध में उन्होंने अपना शौर्य प्रदर्शित किया—इस सब को अनुक्रम से विज्ञापित करके वह होता इन्द्र के साथ इन मरुतों को सोमपायी बनाता है ।

॥ इस प्रकार बारहवें अध्याय के नौवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ९ ॥

अथ दशमः खण्डः

अथ निष्केवत्याख्यं शस्त्रं विघातव्यं तस्य चायं संग्रहश्लोकः—

“स्तोत्रे यो योजुरूपश्च धाय्या प्रागाथिकं तथा ।

निविद्धानीयसूक्तं च निष्केवल्ये प्रकीर्तितम्” इति ॥

तदर्थमादावुपाख्यानमाह—

इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजितीविजित्याब्रवीत् प्रजापतिमहमेतदसानि यत्त्वमहं महानसानीति स प्रजापतिरब्रवीद्—अथ कोऽहमिति यदेवैतदवोच इत्यब्रवीत्, ततो वै को नाम प्रजापतिरभवत्, को वै नाम प्रजापतिर्यन्महानिन्द्रोऽभवत् तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम् ॥ इति ।

इन्द्रः पुरा वृत्रं हत्वा सर्वा विजितीर्जेतव्या^१ भूमीर्विजित्य प्रजापतिमिदमब्रवीत् । हे प्रजापते, त्वमिदानीं यदसि, एतदहमिति परमसानि भवानि । किं तदिति वीक्षायां विशेषाकारेणोच्यते—अहं महानसानि सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकः पूज्यो भवानीति । ततः स प्रजापतिरिदमब्रवीत् । मदीये महत्त्वे त्वया स्वीकृते सत्यनन्तरमहं को नाम भविष्यामीति । तत इन्द्र इदमब्रवीत् । हे प्रजापते, स्वात्मानमुद्दिश्य निवेदनेन क इति यदेवैतदवोचस्तदेव त्वं भवेति । तत् आरभ्य क इत्येतन्नामवान् प्रजापतिरभूत् । एतत्कशब्दवाच्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धम् । अत एव श्रुत्यन्तरेषु प्रतिग्रहमन्त्रब्राह्मण एवमाभ्यास्यते—‘क इदं कस्मा अदा-दिस्थाह, प्रजापतिर्वै कः प्रजापतय एव तद् ददातीति’^२ । कशब्दस्य सुखवाचित्वात् तेन प्रजापतेर्व्यवहारे सति सुखी प्रजापतिरित्युक्तं भवति । प्रजापतिगतं महत्त्वं स्वीकृत्येन्द्रो यस्मान्महानभवत् तस्मान् महेन्द्रनाम संपन्नम् । श्रुत्यन्तरेऽप्येतदाम्नातम्—‘इन्द्रो वृत्रमहन् तं देवा अब्रुवन् महान् वा अयमभूद् यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम्’^३ इति ॥

iii. २१ [xii. १०] प्राचीन काल में इन्द्र ने वृत्र को मारकर सभी जेतव्य भूमि को विजित करके प्रजापति से कहा—‘मैं वह होऊँ जो आप हैं, मैं महान् हो जाऊँ ।’ तब उन प्रजापति ने कहा—‘मैं कौन हूँ ?’ तब इन्द्र ने कहा—‘हे प्रजापति, जो यह

१. ‘विजितीः विजयप्रकारान्’—इति भट्टभास्करः ।

२. तै० ब्रा० २.२.५.५ ।

३. तै० सं० ६.५.५.३ । ‘को ह वै नाम प्रजापतिः’—इति तै० ब्रा० २.८.१० ।

[कः] आपने कहा है वैसे ही आप हों ।' उसी समय से प्रजापति 'कः' नाम वाले हुए । 'कः' नाम प्रजापति का है । [प्रजापति के महत्त्व को स्वीकार कर] इन्द्र जिससे महान् हुए इसीलिए इनका नाम माहेन्द्र हुआ ।

अथेन्द्रस्य महत्त्वप्रसक्तं सत्कारविशेषं दर्शयति—

स महान् भूत्वा देवता अब्रवीदुद्धारं म उद्धरतेति, यथाऽप्येतर्होच्छति, यो वै भवति यः श्रेष्ठतामश्नुते, स महान् भवति, तं देवा अब्रुवन्, स्वयमेव ब्रूव यत् ते भविष्यतीति, स एतं माहेन्द्रं ग्रहमब्रूत माध्यंदिनं सवनानां, निष्केवल्यमुंक्थानां त्रिष्टुभं छन्दसां, पृष्ठं साम्नां, तमस्मा उद्धारमुदहरन् ॥ इति ।

'सः' इन्द्रः, उक्तप्रकारेण महत्त्वं प्राप्य देवताः प्रत्येतदब्रवीत्—हे देवा उद्धारमुत्कर्षं निमित्तीकृत्य यः पुंसां पूजाविशेषो ह्रियते संपाद्यते सोऽयं सत्कार उद्धारः^१, तं सत्कारभागं 'मे' मदर्थमुद्धरत पृथक्कुस्तेति । यथेत्यादिना लौकिकदृष्टान्त उच्यते—'यो वै भवति' यः पुमान् 'भवत्यैश्वर्यं' प्राप्नोति । यश्च 'श्रेष्ठतां' विद्याचारादिप्रयुक्तवैशिष्ट्यमश्नुते । स प्राप्तेऽर्थो विशिष्टश्च सर्वेषां मध्ये महान् भवति । स तादृशः पुरुष एतर्होपादानीमपि यथा विशिष्टपूजारूपं भागमिच्छति तथाऽग्रमिन्द्रोऽपीत्यध्याहारः । तमुद्धारेच्छावन्तमिन्द्रं देवा इदमब्रुवन् । हे इन्द्र, यत् ते प्रियं भविष्यति, तत्स्वयमेव ब्रूष्वेति । ततः 'सः' इन्द्रो ग्रहाणां मध्ये 'एतं' माहेन्द्रं ग्रहमब्रूत, तथा सवनानां मध्ये माध्यंदिनं सवनम्, शस्त्राणां मध्ये निष्केवल्यं शस्त्रं, छन्दसां मध्ये त्रिष्टुभं, साम्नां मध्ये 'पृष्ठं', पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकं बृहद्रथंतरवैरूपादिकम्^२ । ततो देवा अस्मा इन्द्राय तमुद्धारं माहेन्द्रग्रहादिकं यज्ञादुदहरन् । तदेतच्छास्त्रान्तरेऽप्याम्नातम्—'स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत वृत्रं हत्वाऽन्यासु देवतास्वधीति यन्माहेन्द्रो गृह्यत उद्धारमेव तं यजमान उद्धरतेऽन्यासु प्रजास्वधि'^३ इति ॥

वह महान् होकर देवों से बोले—'मेरा सत्कारभाग अलग करो । जो ऐश्वर्य प्राप्त करता है और जो श्रेष्ठता प्राप्त करता है, वह महान् होता है और वह जैसे [विशिष्टपूजारूप-भाग की] कामना करता है वैसे ही [मेरा सत्कारभाग अलग करो] । उनसे देवों ने कहा—'हे इन्द्र, जो तुम्हें प्रिय हो, वह स्वयं ही कहो ।' उन्होंने ग्रहों के मध्य माहेन्द्र-ग्रह को कहा और सवनों में माध्यन्दिन सवन को, शस्त्रों में निष्केवल्यशस्त्र को, छन्दों में त्रिष्टुभं छन्द को और सामों में पृष्ठसाम को । इन [इन्द्र] के लिए देवों ने उन [माहेन्द्र ग्रह आदि] सत्कारभाग को निश्चित किया ।

१. 'सर्वेभ्यो भागेभ्यो य उद्दिधयते ज्येष्ठाय दातुं सोऽधिकोऽश उद्धारो नाम'—इति मट्टभास्करः । २. बृहद्, रथन्तरम्, वैरूपम्, वैराजम्, शाक्वरम्, रैवतश्चेति षट् । तै० ब्रा० १.२.२.३ । ता० ब्रा० ७.६.७ । 'यत् पृष्ठेषु न्यदधुः, तेनेन्द्रं सर्वाणि हि पृष्ठानीन्द्रस्य निष्केवल्यानि'—इति च ता० ब्रा० ७.८.५ ।

३. तै० सं. ६.५.५.३, ४ ।

वेदनं प्रशंसति—

उदस्मा उद्धारं हरन्ति य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है उसको वे वाञ्छित सत्कारभाग निश्चित करते हैं ।

उद्धारभागं दत्तवतां देवानां तस्मिन्नुद्धारे स्वापेक्षितभागप्रार्थनां दर्शयति—

तं देवा अब्रुवन्, सर्वं वा अबोचथा, अपि नोऽत्रास्त्विति, स नेत्यब्रवीत्, कथं वोऽपि स्यादिति, तमब्रुवन्नप्येव नोऽस्तु मघवन्निति, तानीक्षतैव ॥२१॥ इति ।

उद्धारयुक्तं तमिन्द्रमितरे देवा इदमब्रुवन् । हे मघवन्नित् सर्वमेव यज्ञं स्वसंवन्धित्वे-
नोक्तवानसि, अस्माकमप्यत्र सारो भागोऽस्त्विति । ततः स इन्द्र एवमब्रवीत् । अयं सारः
सर्वोऽपि समैवापेक्षितो युष्माकमप्यत्र भागः कथं स्यान्नास्त्येव युष्माकं भाग इति । निरा-
कृतवन्तं तमिन्द्रं देवाः प्रार्थयमाना इदमब्रुवन् । हे मघवन्नोऽस्माकमप्यस्त्वेव सर्वथा
भागोऽपेक्षित एवेति । ततः स इन्द्रस्तां देवानीक्षतैवानुग्रहहृदयाऽवलोकितवानेव ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (द्वादशाध्याये) दशमः खण्डः ॥ १० ॥ (२१) [९२]

उन इन्द्र से देवों ने कहा—'हे इन्द्र, तुमने अपने ही बारे में सब कुछ कहा । हम
लोगों का भी भाग होवे ।' उसने कहा—'नहीं । तुम लोगों का भी भाग कैसे हो सकता
है ?' उन इन्द्र से देवों ने कहा—हे मघवन् ! हम लोगों का भी भाग अवश्य ही होवे ।
तब इन्द्र ने उन्हें मात्र अनुग्रह दृष्टि से देखा ही ।

॥ इस प्रकार बारहवें अध्याय के दसवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १० ॥

अथैकादशः खण्डः

अथ निष्केवल्यशस्त्रे याज्यां विधातुं पूर्वोपाख्यानशेषं प्रस्तौति—

ते देवा अब्रुवन्नियं वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासहा नामास्यामेवे-
च्छामहा इति, तथेति, तस्यामैच्छन्त, सैनानब्रवीत्, प्रातवः प्रतिवक्तास्मीति,
तस्मात् स्त्रियः पत्याविच्छन्ते, तस्माद् दुःस्त्र्यनुरात्रं पत्याविच्छते, तां प्रात-
रुपायन्, सैतदेव प्रत्यपद्यत ॥ इति ।

ते देवा इन्द्रस्याभिप्रायमजानन्तः परस्परमिदमब्रुवन्—'इयं वै' पुरतो दृश्यमानै-
वेन्द्रस्य 'प्रिया जाया' सा 'वावाता' मध्यमजातीया । राज्ञां हि त्रिविधाः स्त्रियः—तत्रो-
त्तमजातेर्महिषीति नाम । मध्यमजातेर्वावातेति । अधमजातेः परिवृत्तिरिति^१ । अतः

१. 'चतस्रो जाया उपक्लृप्ता भवन्ति—महिषी, वावाता, परिवृक्ता, पालागली, सर्वा
निष्किण्णोऽलङ्कृता मिथुनस्यैव सर्वत्वाय । तामिः सहागन्यागारं प्रपद्यते, पूर्वथा
द्वारा यजमानो दक्षिणया पत्न्यः'—इति शत० ब्रा० १३.४.१.८ । 'वावाता भोग्या
न तु व्यूढा'—इति मट्टभास्करः ।

एवाश्वमेधेऽश्वं प्रति राजस्त्रीणां कर्तव्यविशेष एतैर्नामभिराम्नातः—‘भूरिति महिषी भुव इति वावाता सुवरिति परिवृक्तिः’^१ इति । तस्याश्च वावातायाः प्रासहेति नाम, राजप्रियत्वात् । प्रसह्य बलात्कारेण सर्वं कार्यं कर्तुं शक्तेत्यर्थः । तस्मादेतस्यामेव निमित्त-भूतायां सत्यां राजाभिप्रायं ज्ञातुमिच्छामहा इति विचार्य, तमभिप्रायं सर्वेऽङ्गोक्त्य, ‘तस्यां’ वावातायां स्वामीष्टमैच्छन्त । ‘सा’ अपि वावाता ‘एताम्’ देवान् इदमब्रवीत् । रात्रौ राजाभिप्रायं विचरयितुं शक्यत्वात् परेद्युः प्रातःकाले वो युष्माकं प्रत्युत्तरं वक्तास्मि वक्ष्यामीति । यस्मादेवं तस्माँल्लोकेऽपि प्रियाः स्त्रियः सर्वमवगन्तव्यं वृत्तान्तं पत्यावगन्तुमिच्छन्ते^२ । यस्माद् विविक्तावसरे सर्वमवगन्तुं सुशकं ‘तस्माद्’ तस्मादेव कारणात् प्रिया स्त्री, ‘अनुरात्रं’ रात्रिसमये विविक्तवेलयां पत्यौ सर्वमवगन्तुमिच्छते । देवास्तु प्रातःकाले वावातामुपागच्छन् । ‘सा’ वावाता ‘एतदेव’ वक्ष्यमाणमन्त्ररूपं वाक्यं प्रत्युत्तरत्वेन प्रासवती ॥

[निष्केवल्य-शस्त्र]—

iii. २१ [xii. ११]—उन देवों ने [परस्पर] कहा—‘यह इन्द्र की प्रिय पत्नी मध्यम-जातीया ‘प्रासहा’ नामक है । हम लोग इसीसे अपनी वाञ्छा प्रगट करें ।’ उन्होंने कहा—‘ठीक है’ और उसीसे इच्छा प्रगट की । उसने इन लोगों से कहा—‘मैं सबरे आप लोगों से बताऊँगी ।’ इसीलिए लोक में स्त्रियाँ पति से सब कुछ [रात्रि में] जानना चाहती हैं । [क्योंकि एकान्त में ही सब कुछ जानने का अवसर होता है] इसीलिए प्रिया स्त्री रात्रि के समय एकान्त वेला में पति से सब कुछ जानना चाहती है । अतः प्रातःकाल देव उसके पास आए । उसने प्रत्युत्तर में यही मन्त्र वाक्य कहा—

तस्मिन् मन्त्रे^३ पादत्रयं पठति—

‘यद् वावान पुस्तमं पुराषाळा वृत्रहेन्द्रो नामान्यप्राः ।

अचेति प्रासहस्पतिस्तुविष्मान्’ इति ॥ इति ।

पुरातनानां पुरुषाणां मध्ये सहिष्णुः पुरुष इन्द्रः^४ स च पुस्तममतिशयेन प्रभूतं यदु-द्धारितरूपं वस्तु ‘वावान’, आदौ दीर्घश्छान्दसः, ‘ववान्’ सम्यग्भेजे लब्धवानित्यर्थः । स च वृत्रहेन्द्रः तस्मिन्नुद्धारे ‘नामानि, आ प्रा’ माहेन्द्रग्रहो माध्यंदिनमित्यादीनि स्वा-भीष्टनानानि ‘आ’ समन्तात् पूरितवाच् । प्रकृष्टं सहो बलं येषां ते प्रासहाः, तेषां पतिः

१. तै० ब्रा० ३.९.४.५ । २. यस्मादेवं प्रासहा स्वयमेवेन्द्राभिप्रायं निश्चेतुं शक्ता हि रात्रौ पत्युर्मुखादेव श्रुत्वा प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मि—इत्यब्रवीत्, न तु स्वयमेव तदभिप्रायमाविष्कृतवती तस्मादिदानीमपि सर्वाः स्त्रियः पत्यावेवेच्छन्ते पतिमुखादेव तदभिप्रायं ज्ञातुमिच्छन्ति ज्ञातमप्यर्थं तमेव पृच्छन्ति—इति मट्टमास्करः ।

३. ऋ० १०.७४.६ ।

४. ‘स विष्णुः ‘पुराषाट्’ इन्द्रः’—इति वा पाठः ।

प्रासहस्पतिरिन्द्रः, 'अचेति' अजानाद् देवानामभीष्टं ज्ञातवान् कटाक्षेणानुगृहीतवानित्यर्थः ।
स चेन्द्रः 'तुविष्मान्' बहुधनवान् ॥

'पुरातन पुरुषों में सहिष्णु इन्द्र ने जिस उद्धारित रूप वस्तु को अत्यन्त प्रभूत प्राप्त किया; वृत्र को मारने वाले उस इन्द्र ने माहेन्द्र ग्रह आदि अपने अभीष्ट नामों को चारों ओर से पूरित किया । प्रकृष्ट बल वाले के पति व बहु धनवान् इन्द्र ने देवों के अभीष्ट को जान लिया ।'

तस्मिन्तृतीयपादे पादयोरप्रसिद्धत्वादर्थं व्याचष्टे—

इन्द्रो वै प्रासहस्पतिस्तुविष्मान् ॥ इति ।

प्रकृष्ट बल वाले के पति और बहुधनवान् इन्द्र ही हैं ।

चतुर्थं पादमनूद्य व्याचष्टे—

'यदीमुश्मसि कर्तवे करत्तद्' इति यदेवैतद्वोचामाकरत्तदित्येवैनांस्तद-
ब्रवीत् ॥ इति ।

पादत्रयोक्तं वावाताया वचनं श्रुत्वा चतुर्थपादेन देवाः परस्परं ब्रुवते । 'यदि, ई' यद्दिदमस्माकमप्यत्र भागोऽस्त्वित्येतादृशं कार्यं 'कर्तवे' कर्तुमुश्मसि वयं सर्वे कामयामहे 'तत् सर्वं करत्' इन्द्रः संपूर्णमकरोत् । अथवा चतुर्थपादोऽपि वावाताया एव वचनम् । हे देवाः, वयं सर्वे यदिदं कार्यं कर्तुं कामयामहे तद् युष्मद् भागप्रदानरूपं कार्यमिन्द्रोऽकरोदिति । इदमेव द्वितीयं व्याख्यानं यदेवैतदित्यादिब्राह्मणेन स्पष्टीकृतम् । हे देवाः, मया सह युष्माभिरालोचितं कार्यमिन्द्रः कृतवानित्यनेनैव प्रकारेण तस्मिन् मन्त्रे सा वावाताऽब्रवीत् ॥

[चतुर्थं पाद में वावाता कहती है]—'हे देवों, हम जो कुछ करवाना चाहते हैं; इन्द्र ने उस सबको पूर्ण किया' इस प्रकार वस्तुतः उसने उन देवों से कहा—'जो कुछ हम लोगों ने कहा है वह उन्होंने किया है ।'

उपाख्यानशेषं दर्शयति—

ते देवा अब्रुवन्नप्यस्या इहास्तु या नोऽस्मिन्न वै कमविददिति, तथेति, तस्या
अप्यत्राकुर्वन् ॥ इति ।

ते देवा वावाताया उत्तरं श्रुत्वा परस्परमिदमब्रुवन् । वावाता नोऽस्माकमुपकारिणी, 'अस्मिन्' निष्केवल्ये शस्त्रे 'कम्' अपि संबन्धं 'न वा अविदत्' नैव लब्धवती । अस्या अपि वावाताया इह निष्केवल्ये शस्त्रे संबन्धोऽस्तु । 'इति' एतदङ्गीकृत्य तस्या अप्यत्र संबन्धमकुर्वन् ॥

तब उन देवों ने [परस्पर] कहा—इस [वावाता] का भी इस [निष्केवल्यशस्त्र] में भाग होवे, क्योंकि जो [वावाता] हमारी [उपकारिणी] है उसे इसमें कुछ भी प्राप्त नहीं हुआ । उन्होंने कहा—'ठीक है', और उसका भी इसमें भाग किया ।

इदानीं धाय्यां विधत्ते—

तस्मादेषाऽत्रापि शस्यते—यद्वावान पुरुतमं पुराषाळिति ॥ इति ।

यस्माद् वावातायाः संबन्धः कृतः, तस्मात्कारणाद् यद्वावानेत्येषापि ऋक् 'अत्र' निष्केवल्यशस्त्रे धाय्यात्वेन शंसनीया ॥

[क्योंकि वावाता का इससे संबन्ध है] इसीलिए यहां [निष्केवल्यशस्त्र में] भी इस 'यद् वावान' आदि ऋचा का धाय्यात्वेन शंसन किया जाता है ।

अस्या ऋचो वक्त्री येन्द्रस्य जायोक्ता तत्प्रशंसाबुद्धिस्थं कंचित्प्रयोगं विधत्ते—

सेना वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासहा नाम; को नाम प्रजापतिः श्वशुरस्तद्याऽस्य कामे सेना जयेत्, तस्या अर्धात् तिष्ठंस्तृणमुभयतः परिच्छिद्येतरां सेनामभ्यस्येत्—'प्रासहे कस्त्वा पश्यतीति', तद्वथैवादः स्तुषा श्वशुरा-लज्जमाना निलीयमानैत्येवमेव सा सेना भज्यमाना निलीयमानैति, यत्रैवं विद्वांस्तृणमुभयतः परिच्छिद्येतरां सेनामभ्यस्यति 'प्रासहे कस्त्वा पश्यतीति' ॥ इति ।

पूर्वत्रास्येन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासहा नामेति यैवमुक्ता, सेयं लोकव्यवहारे 'सेना वै' युद्धार्थोद्धतसेनारूपेण वर्तते, इन्द्रजायायाः सेनामिमानित्वात् । तच्च शास्त्रान्तरे समाभ्यासतम्—'इन्द्राणी वै सेनाया देवता'^३ इति । 'को नाम' क इत्यनेन नाम्ना युक्तः प्रजापतिः, तस्या इन्द्रजायायाः श्वशुरः प्रजापतेरिन्द्रोत्पादकत्वात् । तथा चान्यत्र श्रूयते—'प्रजापतिरिन्द्रमसृजतानुजावरं देवानाम्'^४ इति । तत्तथा सति, अस्य लौकिकस्य पुरुषस्य युद्धार्थिनो या स्वकीया सेना जयत्विति कामो भवति । एतस्मिन् कामे सति स पुमांस्तस्याः स्वकीयायाः सेनाया अर्धात् तिष्ठन्नर्धभागेऽस्तीति भूमाववस्थितः किञ्चित् तृणमध्य आदाय मूलतोऽग्रत उभयतः परिच्छिद्येतरां परकीयां सेनामभिलक्ष्यास्येत्, बाणवत् क्षिपेत् । तत्रायं मन्त्रः—'प्रासहे कस्त्वा पश्यति' इति । हे प्रासहाख्ये, इन्द्रजाये, 'कः' प्रजापतिः त्वदीयः श्वशुरः, 'त्वां' चक्षुषा पश्यति । अनेन मन्त्रेण तृणे क्षिप्ते सति पर-

१. 'यद्वावानेति धाय्या'—इति आश्व० श्रौ० ५.१५.२१ ।

२. सेना सेश्वरा समानगतिर्वा—इति निरु० २.३.२ ।

३. तै० सं० २.२.८.१ । द्र० 'इन्द्राणी देवी सुभगा सुपत्नी, उदंशेन पतिविद्ये जिगाय त्रिशदस्या जघनं योजनानि, उपस्थ इन्द्रं स्थविरं बिभर्ति ॥ सेना ह नाम पृथिवी धनञ्जया, विश्वव्यचा अदितिः सूर्यत्वक् । इन्द्राणी देवी प्रासहा ददाना, सा नो देवी सुहृवा शर्म यच्छतु ॥—इति द्वे ऋचौ, तै० ब्रा० २.४.२.७ ।

४. तै० ब्रा० २.२.१० । द्र० तै० सं० ६.६.११.२; ७.२.१०.२; २.३.४.२ ।

सेनाया मङ्गे दृष्टान्त उच्यते । 'तत्' तस्मिन् विवक्षितार्थे 'यथैवादः'^१ निदर्शनं भवति, तथा कथयामः—अनूचानानामीशानां वा गृहेषु युवतिः स्नुषा स्वकीयं श्वशुरं दृष्ट्वा तस्मा-
लज्जमाना लज्जां प्राप्नुवती 'निलीयमाना' वस्त्रावगुण्ठनहस्ताद्यङ्गसंकोचेन तिरोहित-
वसना 'एति' गृहाम्भ्यन्तरमागच्छति । एवमेव 'सा' परकीया सेनाऽभिमन्त्रिततृणरूपास्त्र-
प्रक्षेपेण 'मज्ज्यमाना'^२ सती तत्र तत्रारण्यपर्वतादिषु 'निलीयमाना' तिरोहिता सती
स्वकीयं देशमेति । कुत्रायमितरसेनामङ्गः ? इत्याशङ्क्य 'यत्रैवम्'—इत्यादिना पूर्वोक्त
एवार्थः स्पष्टीकृतः ॥

'प्रासहा' नामक इन्द्र की प्रिय स्त्री वावाता सेना रूप है । 'फः' नाम वाले प्रजापति
उसके श्वसुर हैं । इसलिए वह जो चाहे कि उसकी सेना विजयी हो तो वह [स्वकीय
सेना से] आधी दूरी पर खड़े होकर एक घास लेकर उसे दोनों सिरों से काटकर दूसरी
[शत्रु] सेना को लक्ष्य करके [बाण के समान] यह कहते हुए फेंक दे कि 'हे प्रासहा,
तुम्हारा [श्वसुर] प्रजापति तुम्हें देखता है ।' तब, जैसा कि लोक में होता है, एक वधू
अपने श्वसुर को देखकर लज्जान्वित होते हुए वस्त्रावगुण्ठन आदि से अपने को छिपाते हुए
गृह में जाती है; उसी प्रकार वह [शत्रु] सेना [अभिमन्त्रित-तृण रूप-अस्त्र प्रक्षेप से]
तितर-बितर होकर [पर्वत व जंगलों आदि में] छिपती हुई अपने प्रदेश में आती हैं, जो
इस प्रकार जानते हुए घास को दोनों ओर से काटकर परकीय सेना पर 'प्रासहे कस्त्वा
पश्यति'—यह मन्त्र कहते हुए फेंकता है ।

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति—

तान् इन्द्र उवाचापि वोऽत्रास्त्विति; ते देवा अनुवन्—विराड् याज्यास्तु
निष्केवल्यस्य या त्रयस्त्रिंशदक्षरा ॥ इति ।

वावाताया वचनेनेन्द्रसमीपं प्रति देवैष्वागतेषु 'तान्' देवान् इन्द्र एवमुवाच युष्माक-
मप्यत्र निष्केवल्येऽपेक्षितो मागोऽस्त्विति । ततो देवाः 'त्रयस्त्रिंशदक्षरां' विराट्छन्दस्कां
'पिबा सोमम्'^३ इत्येतां याज्यां प्रार्थितवन्तः ॥

उन देवों से इन्द्र ने कहा,—'इस [निष्केवल्यशस्त्र] में आप को भी भाग प्राप्त होवे ।'
तब उन देवों ने कहा—'विराट् छन्दस्क जो तैंतिस अक्षरों वाली [पिबा सोमम्] ऋचा है'
वह निष्केवल्यशस्त्र की याज्या होवे ।'

तां याज्यां प्रशंसति—

त्रयस्त्रिंशद् वै देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्याः प्रजापतिश्च
वषट्कारश्च; देवता अक्षरभाजः करोत्यक्षरमक्षरमेव तद्देवता अनु
प्रपिबन्ति, देवपात्रेणैव तद्देवतास्तुप्यन्ति ॥ इति ।

१. 'अदः अधुना'—इति भट्टभास्करः ।

२. 'मज्ज्यमाना नश्यत्परिकरा' इति

भट्टभास्करः 'ताड्यमाना'—इति षड्गुरुशिष्यः ।

३. ऋ० ७.२२.१ ।

एतद् वाक्यं पूर्वत्रैव व्याख्यातम् । यद्यप्यस्या याज्यायास्त्रयस्त्रिंशदक्षराणि साक्षात् दृश्यन्ते, तथाऽपि संयोगाक्षरादिविभागेन संख्या पूरणीया । ततो देवसाम्यात् प्रत्यक्षर-मेकैकदेवतातृप्तिः सिध्यति ॥

वस्तुतः तैत्तिरीयों देवता भी हैं—आठ वसु, ग्यारह रुद्र, बारह आदित्य, प्रजापति और वषट्कार । इस प्रकार [वह होता याज्या मन्त्र के तैत्तिरीयों] अक्षरों में [वसु आदि] देवों को [संख्यासाम्य के द्वारा] सम्मिलित कर लेता है । उन-उन अक्षरों का अनुसरण करके वे देव अपना भाग प्रकृष्ट रूप से पीते हैं । इस प्रकार उन [अक्षररूपी] देवपात्र के द्वारा ही देवता तृप्त होते हैं ।

अथामिचारप्रयोगं विधत्ते—

यं कामयेतानायतनवान् स्यादित्यविराजाऽस्य यजेद् गायत्र्या वा त्रिष्टुभा वाऽन्येन वा छन्दसा वषट्कुर्यादनायतनवन्तमेवैनं तत्करोति ॥ इति ।

आयतनमाश्रयो गृहादिरस्यास्तीति 'आयतनवान्' तद्विपरीतो यजमानोऽस्त्विति कामयमानो होता विराड्व्यतिरिक्तगायत्र्यादिच्छन्दोयुक्तां याज्यां पठित्वा तदन्ते वषट्कुर्यात् । तथा सत्यायतनहीनो यजमानो भवति ॥

जिस [यजमान] को होता चाहे कि वह गृहादि आश्रयविहीन हो जाय तो वह विराड् के अतिरिक्त गायत्री या त्रिष्टुभ् अथवा किसी अन्य छन्दों से युक्त याज्या का पाठ करके वषट्कार करे । इस प्रकार उस [प्रयोग] से वह इस यजमान को आयतनविहीन ही करता है ।

उक्तार्थव्यतिरेकं विधत्ते—

यं कामयेताऽऽयतनवान् स्यादिति विराजाऽस्य यजेत्, पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतयाऽऽयतनवन्तमेवैनं तत्करोति ॥ २२ ॥ इति ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (द्वादशाध्याये) एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥ (२२) [९३]

जिस [यजमान] को होता चाहे कि वह आश्रय युक्त हो जाय तो वह इसके लिए विराट् छन्दस्क मन्त्र 'हे इन्द्र, सोम पीओ, यह तुम्हें प्रसन्न करे'—से यजन करे । इस प्रकार इस ऋचा से वह इस [यजमान] को आयतन युक्त ही करता है ।

॥ इस प्रकार बारहवें अध्याय के ग्यारहवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ११ ॥

१. द्र० इतः पूर्वम्, ६८, ३५९ पृष्ठे ।

२. 'वषट्कुर्याद् यजेदित्यर्थः' । यागस्यासमीचीनतां ख्यापयितुं यजेदिति नोक्तम् । विराड्व्यतिरिक्तेन केनचिच्छन्दसा वषट्कारमात्रमिव कुर्यादित्यर्थः—इति गट्टमास्करः ।

३. 'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति याज्या'—इति आश्र० श्रौ० ५.१५.२३ ।

अथ द्वादशः खण्डः

‘स्तुतमनुशंसति’ इतिविधिबलेन निष्केवल्यशस्त्रस्य स्तोत्रपूर्वकत्वाद् बुद्धिस्थस्य साम्न आश्रयत्वेन तृचं विधातुमाख्यायिकामाह—

ऋक्च वा इदमग्र साम चाऽऽस्तां, सैव नाम ऋगासीदमो नाम साम, सा वा ऋक्सामोपावदन्—मिथुनं संभवाव प्रजात्या इति; नेत्यन्नवीत् साम ज्यायान् वा अतो मम महिमेति; ते द्वे भूत्वोपावदतां; ते न प्रतिचन समवदत; तास्तिस्रो भूत्वोपावदंस्तत् तिसृभिः समभवद्, यत्तिसृभिः समभवत्, तस्मात् तिसृभिः स्तुवन्ति; तिसृभिरुदगायन्ति, तिसृभिर्हि साम संमितं, तस्मादेकस्य बह्व्यो जाया भवन्ति, नैकस्यै बहवः सह पतयो यद् तत्सा चामश्च समभवतां, तत्सामाभवत्, तत्साम्नः सामत्वम् ॥ इति ।

यत् ‘इदम्’ इदानीमृगाश्रितं सामोभयमेलनरूपमधीयते, तदिदमग्रे मेलनात् पुरा

ऋगाक्षरपदरूपा पृथग्भूता, साम च गीतिरूपं पृथग्भूतम्,—इत्येवं द्वे अपि पृथगेवाऽऽस्तां तयोः परस्परमेलनयोग्यतां प्रदर्शयितुमस्मिन्नेव सामनाम्न्यन्तर्भावः प्रदर्श्यते । सामेति नाम्नि यदेतत् सेति पूर्वमक्षरं, तदेवैकं नाम, तन्नामवाच्या, ऋगासीत् । अम इत्येकं नाम, तद्वाच्यं सामाऽऽसीत् । अतो मेलनयोग्यतायां सत्यां सैव ऋक्, साम प्रत्युपावदत् समीप-मागत्योक्तवती । आवाभुभे मिथुनं यथा भवति तथा संभवाव । तच्च संभवनं प्रजोत्पत्त्यर्थ-मिति । तदुक्तं साम निराकरोत् स्वामिप्रायं चावदत्—अतोऽस्माद्भूमहिम्नो ‘ज्यायान्’ अम्यधिको ‘मम’ साम्नो महिमा; तस्माद् विवादश्च विवाहश्च तुल्ययोरिति न्यायविरोध इति । ततः साम्ना स्वस्य तुल्यत्वसिद्धये ते ऋचौ द्वे संभूयोपेत्य पूर्ववदुक्तवत्यौ । चनेत्य-क्षरद्वयात्मको निपातोऽपिशब्दार्थः^१ । ते द्वे ऋचौ प्रत्यपि साम ‘न समवदत’ संवाद-मङ्गीकारं नाकरोत् । पुनस्ता ऋचस्तिस्रो भूत्वोपेत्य पूर्ववदुक्तवत्यः । तदानीं तामि-स्तिसृभिः ‘समभवत्’ संभवनं संयोगमकरोत् । यस्मात् संयोगः संभूतः, तस्मात् सामयुक्तामि-स्तिसृभिर्ऋग्भिः सामगाः ‘स्तुवन्ति’ यज्ञे स्तोत्रं कुर्वन्ति । तस्यैव व्याख्यानं—‘तिसृभि-रुदगायन्ति’ इति । औदगात्रं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । अत एव शाखान्तरे श्रूयते—‘एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रियम्’ इति । यद्यपि छन्दःसामनामके ग्रन्थे एकस्यामृचि सामोत्पन्नं तथाऽप्युत्तराख्ये ग्रन्थे आम्नातेषु तृचेषु प्रयोगकाले साम गातव्यम् । तत्र प्रथमायामृचि योनिरूपायां यत्सामोत्पन्नं छन्दःसामग्रन्थे सामाम्नातम्^२, तदवलोक्य तत्सादृश्येन द्वितीय-तृतीययोर्ऋचोर्गानं समूहनीयम्^३ । एतदपि शाखान्तरे विहितम्—‘यद्योन्यां तदुत्तरयो-

१. ता० ब्रा० ९.८.१० ।

२. पा० सू० ८.१.५७ । अमरकोश ३.४.३ ।

३. गेयारण्यगानग्रन्थयोरेकं नाम छन्दस्सामेति वेदसामेति च राणायनशाखाध्येतृणाम् ।

४. तथाविधगानानि ऊहोह्ययोर्द्रष्टव्यानि, तादृशगानसमूहात्मकावेव हि ती गानग्रन्थी । तयोः पौरुषेयत्वं च, अत एव भीमांसायां सिद्धान्तितम् (जै० न्या० वि० ९.२.१.१-२) ।

गयति' इति । तस्मादौद्गात्रं कर्म तिसृभिर्ऋग्भिर्निष्पद्यते । । यस्मादाख्यानोक्तप्रकारेण तिसृभिर्ऋग्भिः 'साम संमितं'^१ साम्न एकस्य महिमा तुल्यः संवृत्तः, तस्माल्लोकेऽप्येकस्य पुरुषस्य सामस्थानीयस्य बह्व्यो जाया ऋक्स्थानीया भवन्ति, न तु विपर्ययेणैकस्याः स्त्रिया 'बहवः' पतयः परस्परैकमत्येन 'सह'^२ वर्तमाना दृश्यन्ते । यस्माद्गणक्षरपदादिरूपा सेत्यनेन शब्देनाभिधेया साम चामशब्देनाभिधेयं सत्पश्चादुभयं संयुक्तं सत्सामामवत् तस्मादेकोभयात्मकवस्तुनः सामनाम संपन्नम्^३ ॥

iii. २३ [xi. १२] इस [ऋक् साम के मेल] से पहले [अक्षरपद रूप] ऋक् और गीतिरूप साम [अलग अलग] थे । ऋक् का नाम 'सा' [She] था और साम का नाम 'अमः' [He] था । ऋक् ने साम से कहा—'हम लोग प्रजोत्पादन के लिए एक दूसरे के साथ प्रसंग करें ।' साम ने कहा—'नहीं, क्योंकि मेरी महिमा अधिक है ।' तब [साम के बारबार होने के लिए] दो ऋक् होकर [वैसा ही] बोली । उन दो ऋक् के प्रति भी वह राजी नहीं हुआ । पुनः वे तीन होकर वैसा ही बोली । तब उन तीन के साथ उसने संयोग किया । क्योंकि तीन के साथ संयोग हुआ, इसलिए साम युक्त तीन ऋक् से साम-गान करने वाले स्तुति करते हैं, अर्थात् तीन ऋचाओं से गान करते हैं । क्योंकि साम तीन ऋचाओं से संवृत्त हुआ; अतः लोक में भी एक [सामस्थानीय] पुरुष के बहुत सी ऋक्स्थानीय पत्नियाँ होती हैं । किन्तु एक स्त्री के कई पति नहीं होते । इस प्रकार जो वह 'सा' और 'अमः' संयुक्त हुए, वह साम हुआ । यही साम के नाम का कारण है ।

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—

सामन् भवति य एवं वेद ॥ इति ।

ऋक्सामयोरेकत्ववेदिता यः, स सर्वैरभ्यर्हितैः सदृशो भवति ॥

जो इस प्रकार जानता है वह सभी से अभ्यर्हित के सदृश होता है ।

१. 'समानं संश्लेषः'—इति षड्गुरुशिष्यः । 'संमितं निर्वर्तितम्'—इति भट्टमास्करः ।

२. सह पतय इत्यत्र सहग्रहणं किमर्थमुच्यते । पर्यायेण बहवः पतयो यथा स्युरिति । तथाहि—'दत्तामपि हरेत् कन्यां श्रेयांश्चेद् वर आव्रजेत्' (याज्ञ० ३.६५)—इति श्रेयसोऽन्यस्य वरस्य लाभे वाग्दत्ताया अक्षतयोन्याश्च पूर्वपतित्यागेनान्यं पतिमिच्छन्ति । तथा प्राजापत्यं वचनम्—'नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबेऽथ पतिते पती । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते'—इति । तस्मात् सह बहवः पतयो न स्युरिति प्रतिपादनार्थं सह ग्रहणम्.... । एवं स्थिते 'तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते'—इति या श्रुतिः, 'न द्वितीयो हि साध्वीनां क्वचिद् भर्तृपदिष्यते' (अनु० ५.१६२)—इति या च स्मृतिः, तत् सर्वं सहामिप्रायं वेदितव्यम्—इति भट्टमास्करः ।

३. 'साम सम्मितमृचा । अस्पत्येर्वा । ऋचा समं मेन' इति नैदानाः—इति निरु० ७.१२ ।

४. 'स सामन् साम्नि साधुर्निपुणतरो भवति'—इति भट्टमास्करः ।

लौकिकवृत्तान्तोदहरणेनापि सामस्वरूपं प्रशंसति—

यो वै भवति, यः श्रेष्ठतामश्नुते, स सामन् भवत्यसामन् य इति हि निन्दन्ति ॥ इति ।

यः पुमाद् भूतिमैश्वर्यं प्राप्नोति, यश्च विद्यावृत्ताभ्यां श्रेष्ठत्वं प्राप्नोति, स सर्वोऽपि सामन् भवति सर्वेषु स्वकीयत्वबुद्ध्या समदृष्टिर्भवति^१ । अन्यथा सर्वे जनास्तम् 'असामन् यः' पक्षपातीति निन्दन्ति^२ । अतः सामान्यरूपस्य^३ लोके प्रशस्तत्वाद् अत्राप्यक्षरपाठस्य गानस्य चैकत्वेन सामत्वं प्रशस्तमित्यर्थः ॥

जो ऐश्वर्यं प्राप्त करता है, जो श्रेष्ठता प्राप्त करता है, वह समदृष्टि होता है; और जो समदृष्टि नहीं है उसकी लोग निन्दा करते हैं ।

नन्वस्त्वेवं सामत्वं निष्केवल्यशस्त्रे किमायातमित्याशङ्क्य सामसादृश्येन शस्त्रप्रशंसं दर्शयति—

ते वै पञ्चान्यद् भूत्वा पञ्चान्यद् भूत्वा कल्पेतम्—आहावश्च हिंकारश्च प्रस्तावश्च प्रथमा च ऋगुद्गीथश्च मध्यमा च प्रतिहारश्चोत्तमा च निधनं च वषट्कारश्च ॥ इति ।

'ते वै' त एव वक्ष्यमाणाः आहावादयः शस्त्रावयवाः पञ्चसंख्याका 'अन्यत्' पृथगेव शस्त्ररूपं भूत्वा वर्तन्ते । तथा हिंकारादयः सामांशा पञ्च संख्याकाः, 'अन्यत्' पृथगेव सामस्वरूपं भूत्वा वर्तन्ते । ते च शस्त्रसामनी स्वावयवोपेते उभे 'कल्पेता' स्वव्यापार-समर्थे भवतः । 'आहावः' शौंसावोमिति मन्त्रः । स्तोत्रिये तृचे 'प्रथममध्यमोत्तमाः' तिस्रश्चः । याज्यान्ते पठितव्यो 'वषट्कारः'—तदेतत्पञ्चकं शस्त्रस्वरूपम् । उद्गात्रा पठितव्यः साम्न आदौ हिमित्येवंशब्दो 'हिंकारः'^४ । प्रस्तोत्रा गातव्यः सामावयवः 'प्रस्तावः' । उद्गात्रा गातव्यः 'उद्गीथः' । प्रतिहर्त्रा गातव्यः 'प्रतिहारः' । अन्ते सर्वे-गातव्यो भागो 'निधनम्'—तदेतत्पञ्चकं स्तोत्रस्वरूपम्^५ । अतः सामसादृश्येन निष्केवल्य-शस्त्रं प्रशस्तम् ॥

१. 'सामन् सामन्यः पूज्यः'—इति षड्गुरुशिष्यः ।

२. 'यो ह्युक्तगुणरहितो निन्द्यः पुरुषः तं खलु विद्वांसोऽसामन्योऽयमिति निन्दन्ति गृह्णन्ते । साम्नि साधुः सामन्यः तत्र साधुरिति यत् । अत एव ज्ञायते सामन् भवति इत्यत्रापि सामविषयं साधुत्वमेवाभिप्रेतमिति'—इति भट्टमास्करः ।

३. 'सामान्यरूपस्य' इति वा पाठः । ४. द्र० इतः पूर्वम्, ३८१ पृष्ठे, १ टि० ।

५. 'प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनानि भक्तयः । तत्पाञ्चविध्यम्'—इति; 'ओङ्कार-हिङ्काराभ्यां साप्तविध्यम्'—इति; 'अवसानं पूर्वं प्रस्तावः' इत्यारम्य 'निधनं पर्वं सामान्यम्'—इत्यन्तश्च पञ्चविधसूत्रग्रन्थो द्रष्टव्यः, समालोच्याः च छान्दोग्योपनिषद् ब्राह्मणस्य २.१-२१ खण्डाः ।

वे दोनों ही [आंहाव आदि शस्त्र के अवयव रूप में और साम स्वरूप में] पाँच-पाँच होकर कल्पित हुए—१. आहाव और हिंकार [=उद्गाता द्वारा पढ़ा जाने वाला], २. प्रस्ताव और प्रथम ऋचा, ३. उद्गीथ और द्वितीय ऋचा ४. प्रतिहार और तृतीय ऋचा, ५. निधन [=सभी के द्वारा अन्त में गाया जाने वाला] और वषट्कार [=याज्या के अन्त में पढ़ा जाने वाला] ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

ते यत्पञ्चान्यद् भूत्वा पञ्चान्यद् भूत्वा कल्पेतां, तस्मादाहुः पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्ताः पशव इति ॥ इति ।

यस्मात् सामशस्त्रयोस्तत्प्रकारेण प्रत्येकं पञ्चावयवत्वं संपन्नम्, 'तस्मात्' पञ्चानां पङ्क्त्या योगादयं यज्ञः पाङ्क्तः इत्येवं ब्रह्मवादिन आहुः । तथा गवादिपशवोऽपि चतुर्भिः पादैर्मुखेन च योगात् पाङ्क्ताः । अतो यज्ञपाङ्क्तत्वप्रसिद्धिसंवादानात् पशुराम्याच्च शस्त्रं प्रशस्तम् ॥

इस प्रकार वे दोनों [ऋक् और साम] जो पाँच-पाँच होकर स्वव्यापार समर्थ होते हैं इसीलिए ब्रह्मवादी करते हैं कि [पाँच भाग के योग से] 'यह यज्ञ भी पाँच अवयवों वाला है' और 'पशु भी [चार पैर और मुँह से युक्त होकर] पाँच अवयवों वाले हैं ।'

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

यदु विराजं दशिनीमभि समपद्येतां तस्मादाहुर्विराजि यज्ञो दशिन्यां प्रतिष्ठित इति ॥ इति ।

'दशाक्षरा विराट्' इति श्रुत्यन्तराद् दशानामक्षराणां समूहो 'दशिनी'^१ । या विराडस्ति, तामभिलक्ष्य पञ्चकद्वयात्मके शस्त्रसामनी 'समपद्येतां' सम्भवतः विराट्सदृशे जाते इत्यर्थः । 'यदु' यस्मादेव कारणात् संख्यया विराट्सादृश्यं तस्मादभिज्ञा एवगाहुः,— दशसंख्योपेतायां शस्त्रसामरूपायां विराजि यज्ञो 'प्रतिष्ठितः' व्यवस्थित इति ॥

क्योंकि विराज् छन्द के [दश अक्षरों से युक्त] दशक को देखकर पञ्च-द्वयात्मक शस्त्र और साम का संपादन होता है इसीलिए अभिज्ञान कहते हैं—'यज्ञ दश संख्या से युक्त शस्त्र-सामरूप विराज में प्रतिष्ठित है ।'

पुनरपि गृहस्थपुरुषसादृश्येन शस्त्रं प्रशंसति—

आत्मा वै स्तोत्रियः, प्रजाऽनुरूपः, पत्नी धाय्या, पशवः प्रगाथो, गृहाः सूक्तम् ॥ इति ।

१. तै० सं० ५.२.३ । ता० ब्रा० ६.८.४; ८.५.१३; शत० ब्रा० १.१.१.१२ इत्यादि ।

२. दशपरिमाणवतीम् । दश 'परिमाणम्' अस्या इति शब्द शतोद्भिनिः इति धिनिः— इति भट्टभास्करः ।

येन तृचेन सामगाः स्तुवन्ति, सः 'स्तोत्रियः' तृचो निष्केवल्यशस्त्रस्य प्रारम्भे शंसनीयः । स च 'आत्मा वै' गृहस्थशरीरस्थानीय एव । स्तोत्रियं तृचमनु द्वितीयो यस्तृचः शस्यते, सोऽयम् 'अनुरूपः' । स च 'प्रजा' पुत्रपौत्रादिस्थानीयः । येयं 'घाय्या' शस्त्रे प्रक्षेपणीया, सा पत्नीस्थानीया । यः 'प्रगाथः', स पशुस्थानीयः । यन्निविद्वानीयं 'सूक्तं' तद्गृहस्थानीयम् ॥

[जिस तृच से सामगान करने वाले स्तुति करते हैं वह] स्तोत्रिय-तृच [गृहस्थशरीर-स्थानीय] आत्मा है, द्वितीय तृच पुत्र पौत्रादिस्थानीय प्रजा है; [शस्त्र में प्रक्षेपणीय] घाय्या पत्नीस्थानीय है, प्रगाथ पशुस्थानीय है और [निविद्वानीय] सूक्त गृहस्थानीय है ।

एतद् वेदनं प्रशंसति—

स वा अस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च प्रजया च पशुभिश्च गृहेषु वसति, य एवं वेद ॥ २३ ॥ इति ।

पशुभिश्च सहित इति शेषः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (द्वादशाध्याये) द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥ (२३) [१४]

जो इस प्रकार जानता है वह इस लोक में और परलोक में भी प्रजा और पशुओं से युक्त होकर गृह में वास करता है ।

॥ इस प्रकार बारहवें अध्याय के बारहवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशः खण्डः

अथ निष्केवल्यशस्त्रभागाः स्वरविशेषाश्च वक्तव्याः :—

तत्र प्रथमभागं विधत्ते—

स्तोत्रियं शंसति, आत्मा वै स्तोत्रियः ॥ इति ।

'अग्नि त्वा शूर नोनुमः' इत्यस्मिन् प्रगाथे तृचं संपाद्य सामगाः स्तुवन्ति,^३ सोऽयं स्तोत्रियस्तृचः, तमादौ शंसेत् । तस्य गृहस्थदेहस्वरूपत्वं पूर्वमेवोक्तम् ॥

iii. २४ [xii. १३] [निष्केवल्यशस्त्र के प्रथम भाग] स्तोत्रिय तृच का शंसन करता है । स्तोत्रिय तृच आत्मा है ।

१. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० ३४१ सा० भा० ।

२. उ० आ० १.१.११ १-२ । (ऋ० ९.३३.२२) ।

३. द्र० सायणकृता सामवेदभाष्योपक्रमणिका पृ० ८८ ।

४. यस्मिंस्तृचे छन्दोगाः स्तुवते स तृचः सस्त्रादि स्तोत्रियः । स्तोत्रियतृचसमानच्छन्दः-प्रमाणलिङ्गदेवतार्पस्तृचोऽनुरूपः ।

तस्मिन् स्तोत्रिये स्वरविशेषं विधत्ते—

तं मध्यमया वाचा शंसति, आत्मानमेव तत्संस्कृते ॥ इति ।

अत्युच्चत्वमतिनीचत्वं च यस्यां वाचि नास्ति, सा 'मध्यमा'^१ तथा । यावता 'वाचा' ध्वनिना देवयजनदेशस्थाः शृण्वन्ति, न तद्वहिर्देशस्थाः, तावन्तं ध्वनिं कुर्यात् । तेन 'आत्मानमेव' देहमेव संस्कृते ॥

उसको मध्यम स्वर में पाठ करता है । उससे वह अपने शरीर को ही संस्कृत करता है ।

तृचान्तरं विधत्ते—

अनुरूपं शंसति, प्रजा वा अनुरूपः ॥ इति ।

स्तोत्रियेण तृचेन सदृशतृचोऽनुरूपः । स चात्र 'अमि त्वा पूर्वपीतये इन्द्रस्तोमेमि-
रायवः' इत्येष प्रगाथः^२ । उमजोः^३ प्रगाथयोः समानच्छन्दस्त्वात् समानदेवताकत्वाच्चानु-
रूपत्वम्^४ । तमिमं तृचं शंसेत् । तस्य च पुत्रादिप्रजास्थानीयस्यानुरूपत्वमपेक्षितं पितृ-
पुत्रयोः कुलशीलादिना समानरूपत्वात् ॥

[स्तोत्रिय तृच के सदृश] अनुरूप का शंसन करता है । अनुरूप प्रजा है ।

तस्य ध्वनिविशेषं विधत्ते—

स उच्चैस्तरामिवानुरूपः शंस्तव्यः, प्रजामेव तच्छ्रेयसीनात्मनः
कुरुते ॥ इति ।

स्तोत्रियध्वनेरप्यधिकं ध्वनिं कुर्यात् । तथा सति स्वस्मादाधिक्यं पुत्रादौ संपादितं भवति ॥

उस अनुरूप का शंसन ऊँचे स्वर के सदृश करना चाहिए । उससे वह अपनी सन्तान को अपने से अधिक अच्छा बनाता है ।

ततो यद् वावानेत्येतस्याः^५ धाय्यायाः शंसनं विधत्ते—

धाय्यां शंसति, पत्नी वै धाय्या ॥ इति ।

१. 'यां दीक्षितविमितदेशस्था एव शृण्वन्ति सा मध्यमा वाक्'—इति भट्टभास्करः ।

२. उ० आ० ७.३.१.१-२ ।

३. 'अमि त्वा शूर'—इति स्तोत्रीयस्य, 'अमि त्वा पूर्वपीतये'—इत्यनुरूपस्य चेत्यर्थः ।
द्र० आश्व० श्रौ० सू० ५.१५.१-३ ।

४. द्र० ता० ब्रा० ११.६.४-६ । प्रथमस्य स्तोत्रीयस्यैव सञ्ज्ञान्तरं प्रतिपदिति—
ता० ब्रा० ६.९.१; १२.१.१ द्र० सा० भा० ।

५. ऋ० १०.७४.६ । द्र० आश्व० श्रौ० ५.१५.२१ ।

पत्नीत्वं पूर्वमेवोक्तम् ॥

घाय्या का शंसन करता है । घाय्या पत्नी है ।

स्वरविशेषं विधत्ते—

सा नीचैस्तरामिव घाय्या शंस्तव्या ॥ इति ।

अत्यन्तनीचो ध्वनिः कर्तव्यः^१ ॥

उस घाय्या का शंसन अत्यन्त नीच ध्वनि के सदृश करना चाहिए ।

होतुरेतद्वेदनं प्रशंसति—

अप्रतिवादिनी हास्य गृहेषु पत्नी भवति, यत्रैवं विद्वान् नीचैस्तरां घाय्यां शंसति ॥ इति ।

पत्युः प्रतिकूलं वदतीति 'प्रतिवादिनी' तद्विपर्ययेणानुकूलवादिनी भवति ॥

जहाँ इस प्रकार जानते हुए अत्यन्त नीच ध्वनि में घाय्या का शंसन करता है उस यजमान के गृह में पत्नी [पति के] प्रतिकूल वचन कहने वाली नहीं होती ।

'पिबा सुतस्य रसिनः'^२ इत्येतं प्रगाथं विधत्ते—

प्रगाथं शंसति ॥ इति ।

प्रगाथ का शंसन करता है ।

तत्र स्वरविशेषं विधत्ते—

स स्वरवत्या वाचा शंस्तव्यः; पशवो वै स्वरः, पशवः प्रगाथः, पशूनाम-
वरुद्ध्यै ॥ इति ।

'स्वरवत्या'^३ स्वरयुक्त्या वाचेत्यर्थः । प्रगाथस्य पशुत्वं पूर्वमुक्तम् । स्वरस्य पशुत्वं संख्यासाम्यात्, चत्वारः स्वराः, पशवोऽपि चतुष्पदाः ॥

उसका शंसन स्वरयुक्त वाणी से करना चाहिए । पशु ही स्वर हैं । पशु प्रगाथ हैं । वह पशुओं की प्राप्ति के लिए है ।

निविद्वानीयं^४ पञ्चदशचं सूक्तं विधत्ते—

'इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम्' इति सूक्तं^५ शंसति ॥ इति ।

१. यां दीक्षितविमितस्थानस्था अपि न शृण्वन्ति सा नीचतरा वाक्—इति मट्टभास्करः ।

२. उ० आ० ६.२.१६.१-२ ।

३. त्रैस्वर्यवती वाक् स्वरवती—इति मट्टभास्करः ।

४. 'इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रीं निविदं दध्यात्'—इति आश्व० श्रौ० ५.१५.२२ ।

५. ऋ० १.३३.१-१५ ।

‘इन्द्र के पराक्रम को कहूँगा’—इस सूक्त का शंसन करता है ।

तदेतत्प्रशंसति—

तद्वा एतत् प्रियमिन्द्रस्य सूक्तं निष्केवल्यं हैरिण्यस्तूपम्, एतेन वै सूक्तेन हिरण्य-
स्तूप अङ्गिरस इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत्, स परमं लोकमजयत् ॥ इति ।

यदेतद् ‘इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रबोचम्’ इति निष्केवल्यशस्त्रं सूक्तं, तदेतदिन्द्रस्य प्रियम्; हिरण्यस्तूपनाम्ना महर्षिणा दृष्टत्वाद ‘हैरिण्यस्तूपं’ तदेव ‘एतेन’ इत्यादिना स्पष्टी-
क्रियते । अङ्गिरसः पुत्रो हिरण्यस्तूपाख्यो मुनिरेतेनैव सूक्तेनेन्द्रं स्तुत्वा तदीयं स्थानं प्राप्य
ततोऽप्युत्तमं लोकमजयत् ॥

यह निष्केवल्यशस्त्र का हिरण्यस्तूप ऋषि द्वारा दृष्ट सूक्त इन्द्र को प्रिय है । इसी
सूक्त के द्वारा अङ्गिरस के पुत्र हिरण्यस्तूप ऋषि ने इन्द्र के प्रिय धाम को पा लिया
[और उनका स्थान प्राप्त करके] उससे भी उत्तम लोक को जीत लिया ।

वेदनं प्रशंसति—

उपेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति, जयति परमं लोकं य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह इन्द्र के प्रिय धाम को जाता है और उससे भी उत्तम
लोक को जीतता है ।

सूक्ते ध्वनिविशेषं विभक्ते—

गृहा वै प्रतिष्ठा सूक्तं, तत्प्रतिष्ठिततमया वाचा शंस्तव्यं; तस्माद् यद्यपि
दूर इव पशून्लभते, गृहानेवैनानाजिगमिषति; गृहा हि पशूनां प्रतिष्ठा,
प्रतिष्ठा ॥ २४ ॥ इति ।

‘इन्द्रस्य नु वीर्याणि’ इत्यस्मिन् सूक्ते शस्त्रस्य समापनेनावस्थानात् तस्य प्रतिष्ठा-
रूपत्वम् । गृहा अपि स्थितिहेतुत्वात् प्रतिष्ठारूपाः । तथा सत्येतत्सूक्तं ‘प्रतिष्ठिततमया’ द्रुत-
विलम्बितत्वादिदोषरहितया श्राव्येण ध्वनिनोपेतया वाचा शंसेत् । तस्माद् गृहस्थानीयस्य
सूक्तस्य ध्वनिः प्रतिष्ठिततमः, तस्माल्लोकेऽपि यद्यपि तृणमक्षणार्थमरण्ये गतान् दूरदेश
एवावस्थितान् पशून् दिवसे पुरुषो ‘लभते’ पश्यति तथाऽप्येनान् पशून् सायंकाले गृहानेव
‘आजिगमिषति’ आनेतुमिच्छति । यस्मात् पशूनां गृहाः ‘प्रतिष्ठा’ सुखेनावस्थानुं स्थानम् ।
द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पश्चिकायां द्वितीयाध्याये (द्वादशाध्याये) त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥ (२४) [१५]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं न्यवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधर-
माधवाचार्यदिशतोसायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश' नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणभाष्यस्य कृतौ तृतीयपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः

(द्वादशोऽध्यायः) समाप्तः ॥ १२ ॥

सूक्त गृह है, प्रतिष्ठा है। इसलिए इसका शंसन [द्रुत विलम्बित आदि दोष से रहित
आव्य-ध्वनि से युक्त] प्रतिष्ठिततम वाणी से करना चाहिए। इसीलिए [लोक में भी]
यद्यपि पुरुष दूर [तृणभक्षणार्थ] गए पशुओं को दिन में देखता है तथापि सायंकाल इन्हें
अपने घर पर ही बुलाना चाहता है; क्योंकि घर ही पशुओं की प्रतिष्ठा अर्थात् सुख से
रहने का स्थान है।

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की तृतीय पञ्चिका के द्वितीय अध्याय की
हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

— : * : —

[अथ त्रयोदशोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः]

वक्त्याहावप्रभेदं प्रतिगरणमथानुष्टुभः शस्यमानाः ।
मृत्योः संनद्धयातिक्रमणमथ मरुत्वद्विधानप्रशंसा ॥
तच्छेषा ये विशेषाः प्रतिपदनुचरप्रक्रमाः सप्तमागाः ।
निष्केवल्यं च शस्त्रं तदवयवकृताः स्तोत्रियाद्याश्च पञ्च ॥ १ ॥

अथ तृतीयसवनं वक्तुमादावाख्यायिकामाह—

सोमो वै राजाऽनुष्मिल्लोके आसीत्, तं देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन् कथ-
मयमस्मात् सोमो राजाऽगच्छेदिति, तेऽब्रुवंश्छन्दांसि यूयं न इमं सोमं
राजानमाहरतेति, तथेति, ते सुपर्णा भूत्वोदपतंस्ते यत्सुपर्णा भूत्वोदपतंस्-
तदेतत् सौपर्णमित्याख्यानविद आचक्षते ॥ इति ।

पुरा सोमवल्ली द्युलोक एवासीत्, न त्वेतस्मिल्लोके । तदानीं सोमममिलक्ष्य केन
प्रकारेण सोमो न आगच्छेदिति देवा ऋषयश्च विचारितवन्तः । विचार्य गायत्र्यादीनि
छन्दांसि प्रत्येवमब्रुवन् । हे छन्दांसि ! अस्मदर्थं सोममाहरतेति । तानि च तदङ्गीकृत्य
'ते' लोकप्रसिद्धाः पक्षिणो भूत्वा द्युलोकं प्रत्युदपतन् । यस्मादेवं तस्मादेतत् सोमाहरण-
प्रतिपादकं ग्रन्थजातं 'सौपर्णम्' आख्यानमिति 'आख्यानविदः' पौराणिका कथयन्ति ॥

[वैश्वदेव और आग्निमारुतशस्त्र]—

iii. २५ [xiii. १] सोम राजा द्युलोक में थे । तब देवों और ऋषियों ने
विचार किया कि यह सोम राजा हमारे पास कैसे आवें ? उन्होंने छन्दों से कहा—'हे
छन्दों, आप हमारे लिए इस सोम राजा को लावें ।' उन्होंने कहा—'ठीक है ।' वे पक्षी
होकर [द्युलोक के प्रति] उड़े । वे जो पक्षी होकर उड़े इसलिए आख्यानवेत्ता इसे
'सौपर्णाख्यान' के नाम से पुकारते हैं ।

अथोत्पत्तम् च्छन्दःसु मध्ये जगतीवृत्तान्तमाह—

छन्दांसि वै तत्सोमं राजानमच्छाचरंस्तानि ह तर्हि चतुरक्षराणि, चतुरक्षराण्येव च्छन्दांस्यासन्, सा जगती चतुरक्षरा प्रथमोदपतत्, सा पतित्वाऽर्धमध्वनो गत्वाऽध्वास्यत् सा परास्य त्रीण्यक्षराण्येकाक्षरा भूत्वा दीक्षां च तपश्च हरन्ती पुनरभ्यवापतत् तस्मात् तस्य वित्ता दीक्षा वित्तं तपो यस्य पशवः सन्ति, जागता हि पशवो जगती हि तानाहरत् ॥ इति ।

गायत्र्यादिच्छन्दांस्युत्पत्तने प्रवृत्तानि, तदानीं सोमम् 'अच्छ' प्राप्तुं द्युलोकं प्रत्यचरंस्तानि च च्छन्दांसि तस्मिन् काले चतुरक्षरोपेतानि, अतः पुरा सर्वदा चतुरक्षराण्येवासन्, न तु कस्यापि च्छन्दसोऽधिकाक्षरताऽऽसीत् । ततः सा जगती चतुरक्षरा सती छन्दाऽन्तरेभ्यः सर्वेभ्यः प्रथमं प्रवृत्ता सोमस्थानं प्रत्युदपतत् । सा च मार्गस्थार्थं गत्वा श्रान्ता सती श्रनवशात् त्रीण्यक्षराणि परित्यज्य स्वयमेकाक्षरा भूत्वा सोममाहुर्मुमक्षुवती सोमयागसंबन्धिनीं 'दीक्षां' दीक्षणीयेष्ट्यादिरूपाम्, क्षोरपानादिरूपं 'तपश्च' 'हरन्ती' तस्माल्लोकादानयन्ती पुनरेतं लोकमभिलक्ष्यावापतत्, अधोमुखी समागता । यस्मादेवं तस्माल्लोके यस्य पुरुषस्य पशवः सन्ति, तेन दीक्षा वित्ता लब्धा भवति, तपश्च लब्धं भवति । न च दीक्षातपसोर्जगत्या समानीतयोः सतोः पशूनां तदुभयकारणत्वं कथमिति शङ्कनीयम् । पशूनां जागतत्वेन जगतीद्वारा दीक्षासंबन्धसंभवात् । जागतत्वं कथमिति ? चेत्, जगत्या पशूनामानीतत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत एव शास्त्रान्तरे जगतीं प्रकृत्यैवाम्नातम्—'सा पशुमिश्च दीक्षया चाऽऽगच्छत् तस्माज्जगती छन्दसां पशव्यतमा', तस्मादुत्तमा, 'तस्मात् पशुमन्तं दीक्षोपनमति'^१ इति ॥

[पक्षी होकर उड़े उन छन्दों के मध्य जगती का वृत्तान्त इस प्रकार है]—

छन्द उन सोम राजा को लाने के लिए गये । वे चार अक्षरों के थे; क्योंकि तब छन्द चार अक्षर के ही थे । तब वह चार अक्षरों की जगती [छन्दों में] सर्वप्रथम सोमस्थान के प्रति उड़ी । उड़ने के बाद वह आधे रास्ते जाकर ही थक गई और वह तीन अक्षरों को छोड़कर, एकाक्षरा होकर, दीक्षा एवं तप को लेकर, पुनः इस लोक के प्रति लौट आई । [क्योंकि उसके द्वारा दीक्षा प्राप्त हुई और तप प्राप्त हुआ] इसलिए जिसके पशु होते हैं, वह दीक्षा और तप प्राप्त करता है; क्योंकि पशु जगती से सम्बन्धित हैं; और जगती ने ही उनका आहरण किया ।

त्रिष्टुभो वृत्तान्तमाह—

अथ त्रिष्टुब् उदपतत् सा पतित्वा भूयोऽर्धादध्वनो गत्वाऽध्वास्यत् सा परास्यैकमक्षरं त्र्यक्षरा भूत्वा दक्षिणा हरन्ती पुनरभ्यवापतत् तस्मान्मध्यंदिने दक्षिणा नीयन्ते त्रिष्टुभो लोके त्रिष्टुभि ता आहरत् ॥ २१ ॥ इति ।

१. तै० सं० ६.१.६.२ ।

सा त्रिष्टुब् द्युलोके भूयो भूयः पतित्वाऽपि मार्गस्यार्धादिवाश्राम्यदित्यन्वयः । यस्मादेव दक्षिणाः सर्वा आनीतवती, तस्मात् त्रिष्टुम् स्थाने माध्यंदिनसवने यजमानैर्दत्ताः सर्वा दक्षिणा ऋत्विग्भिर्नोयन्ते ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये (त्रयोदशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥१॥ (२५) [१६]

तदनन्तर त्रिष्टुप् उड़ा । उड़ने के बाद वह भी पुनः आगे दूर जाकर थक गया और वह एक अक्षर को छोड़कर, तीन अक्षरों का होकर, दक्षिणा लेते हुए पुनः यहाँ लौट आया । इसीलिए त्रिष्टुम् के स्थान में मध्यन्दिन सवन में [ऋत्विजों द्वारा] दक्षिणा ले जायी जाती है; क्योंकि त्रिष्टुम् ने ही उसका आहरण किया था ।

॥ इस प्रकार तेरहवें अध्याय के प्रथम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

अथ गायत्रीवृत्तान्तमाह—

ते देवा अब्रुवन् गायत्रीं,—त्वं न इमं सोमं राजानमाहरेति; सा तथेत्यब्रवीत्, तां वै मा सर्वेण स्वस्त्ययनेनानुमन्त्रयध्वमिति; तथेति, सोदपतन, तां देवाः सर्वेण स्वस्त्ययनेनान्वमन्त्रयन्त,—प्रेति चेति चेति; एतद्वै सर्वं स्वस्त्ययनं यत् प्रेति चेति चेति; तद् योऽस्य प्रियः स्यात्, तमेतेनानुमन्त्रयेत—'प्रेति चेति चेति'; स्वस्त्येव गच्छति स्वस्ति पुनरागच्छति ॥ इति ।

जगतीत्रिष्टुभोः सोमानयनसामर्थ्याभावं दृष्ट्वा ते देवा गायत्रीं प्रार्थितवन्तः । हे गायत्रि, त्वं 'नः' अस्मदर्थमिमं सोममाहरेति । 'सा' च गायत्री तथेत्यङ्गीकृत्य देवान् प्रत्येवमब्रवीत्, हे देवा, यदाऽहं सोममानेतुं गच्छामि, तदानीं तामेवं गच्छन्तीं मां यूयं सर्वेऽपि यथाशक्ति सर्वेण 'स्वस्त्ययनेन' 'अनुमन्त्रयध्वं' क्षेमप्रापणं स्वस्त्ययनं तदर्थमाशीर्वारूपेण मन्त्रेण ममानुमन्त्रणं कुर्वतेति । एवमुक्त्वा तथेति देवैरङ्गीकृते सति 'सा' गायत्री द्युलोकं प्रत्युत्पतनमकरोत् । तदानीं देवाः स्वागतप्रकारेण सर्वेणापि क्षेमप्रापणमन्त्रेण गायत्रीमनुमन्त्रितवन्तः । कोऽसौ मन्त्रः ? इति—'प्र'शब्द एको मन्त्रः, 'आ'शब्दो द्वितीयो मन्त्रः, तदुभयप्रदर्शनार्थमिति शब्दद्वयम् । उभयसमुच्चयार्थं चकारद्वयम् । क्षेमेण सोमं प्राप्नुहि,

१. 'अध्वनोऽर्धाद् भूयो बहुतरमभ्यधिकमगत्वा गन्तुमशक्ता जगतीवाध्वमव्येऽश्राम्यत्'—इति भट्टभास्करः ।
२. 'सर्वेण सर्वप्रकारोपद्रवशमनेन स्वस्त्ययनेन कल्याणप्रापणेन मन्त्रेण' इति भट्टभास्करः ।

पुनरपि क्षेमेणाऽऽगच्छति, अयमाशीर्वादमन्त्रद्वयस्यार्थः । 'एतदेव मन्त्रद्वयं सर्वं स्वस्त्ययनं 'प्र'-इत्येकम्, 'आ'-इति द्वितीयं पदमस्ति, इतोऽधिकं नान्यत् स्वस्त्ययनमस्ति । यस्माद्-इदमेव सर्वक्षेमप्रापकं तस्माद् इदानीमपि 'यः' पुमान् ग्रामान्तरं जिगमिषुरस्य गृहस्वामिनः प्रियः स्यात्, तं जिगमिषुं प्रेत्येतीति मन्त्रद्वयेनानुमन्त्रयेत्, तेनाऽऽशीर्वादप्रसादेनायं क्षेमेणैव गच्छति पुनरागच्छति च ॥

iii. २६ [xiii. २] उन देवों ने गायत्री से कहा—'तुम हम लोगों के लिए इस सोम राजा का आहरण करो।' उसने कहा—'अच्छा', हे देवों, मुझ जाती हुई का तुम सब [आशीर्वाद रूप मन्त्र से कल्याण के लिए] 'स्वस्ति' वाचन करो। उन्होंने कहा—'ठीक है।' वह छुलोक के प्रति उड़ी। तब देवों ने उस गायत्री का 'प्रेति चेति चेति' इस सम्पूर्ण क्षेमप्रापक मन्त्र से अनुमन्त्रण किया। यह जो 'प्रेति चेति चेति' है यह सम्पूर्ण स्वस्ति-वचन है। ['प्र' अर्थात् क्षेमपूर्वक सोम को प्राप्त करो और 'आ' अर्थात् पुनः क्षेम से लौट आओ] इसलिए प्रस्थानोन्मुख जो इसका प्रिय होवेगा उसका 'प्रेति चेति चेति' इस मन्त्र से अनुमन्त्रण करे। इस से वह क्षेमपूर्वक ही जाता है और पुनः सकुशल लौट आता है।

इत्थं प्रासङ्गिकं लौकिकविधिमुक्त्वा प्राकृतमेव गायत्रीवृत्तान्तमनुसरति—

सा पतित्वा सोमपालान् भीषयित्वा पदभ्यां च मुखेन च सोमं राजानं समगृभ्णाद्, यानि चेतरे छन्दसी अक्षराण्यजहितां तानि चोप-समगृभ्णात् ॥ इति ।

'सा' गायत्री 'पतित्वा' उत्पतनेन सोमं प्राप्य गन्धर्वाद् स्वानभ्राजादीन् सोमरक्षकान् आस्फोटनायुधप्रदर्शनादिना भीषयित्वा—भीत्या तेष्वपसृतेषु स्वयं पक्षिरूपा सति स्वकीयाम्यां पदभ्यां मुखेन च सोमं सम्यग् गृहीतवती । स्वानभ्राजादीनां सोमपालकत्व-माध्वर्यवे सोमप्रकरणे मन्त्र-तद्ब्राह्मणाम्यामवगम्यते । 'स्वान भ्राजाङ्घारे बभ्मारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान् रक्षध्वम्'—इति मन्त्रः ।^२ 'स्वानभ्राजेत्याहैते वाऽमुष्मिल्लोके सोममरक्षन्'^३—इति ब्राह्मणम् । न केवलं गायत्री सोममेव गृहीतवती,

१. (i) 'प्रेति च साध्यमर्थं प्रत्यविधेन गच्छति च । ततः कृतकार्यः सन्नेति च स्वदेशं प्रति निर्बाधमागच्छति कार्यार्थं गन्ता जनः'—इति मट्टभास्करः । (ii) 'प्र एति आ एति पररूपं छान्दसम्'—इति षड्गुरुशिष्यः । (iii) अत्र 'एत्येधत्पूठ्सु' इत्येतद् बाधित्वा व्यत्ययेन एङि पररूपम् इत्येतत् प्रवर्तते । एति इत्यस्य चैकादशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावेन आङ्ग्रहणेन ग्रहणात् । तस्मिन् परतश्च शब्दाकारस्य ओमाङोश्चेति पररूपत्वम्'—इति मट्टभास्करः ।

२. तै० सं० १.२.७ । शत० ब्रा० १.७.१; ३.३.४.१० ।

३. तै० सं० ६.१.१०.५ ।

ऋत्विक्त्वरे जगतीत्रिष्टुवाख्ये छन्दसौ 'यानि' चत्वार्यक्षराण्यजहितां परित्यक्तवत्यौ, तानि चोपेत्य सम्यक् गृहीतवती ॥

उड़ने के बाद उस गायत्री ने [सोम को प्राप्त कर] सोम के रक्षकों को डराकर अपने पक्षे और [चञ्चुरूप] मुख से सोम राजा को सम्यक् रूप से पकड़ लिया, और [जगती त्रिष्टुप् नामक] जो दूसरे दो छन्द अपने अक्षर छोड़ आए थे, उन्हें भी सम्यक् रूप से पकड़ लिया ।

अथ तस्या गायत्र्या गन्धर्वेण सह युद्धे यो वृत्तान्तस्तं दर्शयति—

तस्या अमु विसृज्य कृशानुः सोमपालः सव्यस्य पदो नखमच्छिदत्, तच्छल्यकोऽभवत्, तस्मात् सनखमिव, यद्वशमखवत्, सा वशाऽभवत्, तस्मात् सा हविरिव, अथ यः शल्यो यदनीकमासीत् स सर्पो निर्दश्यभवत्, सहसः स्वजो, यानि पर्णानि ते मन्थावलाः, यानि स्नावानि ते गण्डूपदा, यत् तेजनं सोऽन्धाहिः, सो सा तथेषुरभवत् ॥ २६ ॥ इति ।

स्वानभ्राजादिषु सोमरक्षकेषु यः सप्तमो गन्धर्वः कृशानुनामकः, सोऽयं 'तस्या' गायत्र्या 'अनु' पृष्ठतो बाणं 'विसृज्य' तदीयस्य वामपादस्यैकं नखं छिन्नवान् । तच्च नखं शल्यको मर्कटशरीरपरिमितः शल्यख्याख्यो मृग आसीत् । यस्य मृगस्य पुच्छसमीपे बहवो रोमविशेषाः प्रादेशपरिमितास्तीक्ष्णाग्रा लोहमया उत्पद्यन्ते, स शल्यकः । यस्मादयं नखादुत्पन्नः, तस्मात् स नखमिव तीक्ष्णाग्ररोमोपेतः । तत्र छिन्ननखपादप्रवेशे यद् वशं मेदोऽभवत् सा 'वशा' मेघ्या काचिदजाऽव्यादिपशुष्वसीत् । तस्माद् गायत्र्या उत्पन्नत्वात् 'सा' वशा 'हविरिव' देवतायोग्यं हविरेवाऽऽसीत् । तच्च हविष्ट्वं शाखान्तरे श्रूयते— 'एतामेव वशामादित्येभ्यः कामायाऽऽलभेत' इति । अथ नखच्छेदनाय गन्धर्वेण विसृष्टो बाणः, सोऽपि नखसंघट्टनेन कुण्ठिताग्नौ बहुधा भग्नो भूमौ पतितः । तस्य बाणस्य यः 'शल्यः' कृष्णायसनिर्मितो बाणाग्रे स्थापितः, तस्य च शल्यस्य यद् 'अनीकं' मुखं संघट्टनेन कुण्ठितमासीत् सोऽयं शल्यः, तदानीकात्मको बाणभागो 'निर्दशी' दंशनासमर्थः सर्पोऽभवत् । जलमध्ये संचरतो दुन्दुभाख्यस्य सर्पस्य विषरहितत्वाद् दंशनसामर्थ्यं नास्ति । तस्मात् कुण्ठिताग्रस्य लोहस्य योऽयं सहो वेगः, तस्मात् सहसो बाणवेगात् स्वजः उभयतः शिराः सर्पोऽभवत् । तस्य बाणस्य मूले यानि 'पर्णानि' कङ्कपत्राणि ते 'मन्थावलाः' अभवन् । ये जीवविशेषा वृक्षशाखास्वधोमुखा अवलम्बन्ते ते मन्थावलाः । तस्मिन् बाणे यानि 'स्नावानि' पत्रबन्धनार्थाः स्नायुविशेषास्ते 'गण्डूपदाः' अभवन् । अवस्कारादि-

१. तै० सं० २.१.२.३,४ ।

२. (i) 'महावाग्गुदा अभवन्'—इति षड्गुरुशिष्यः । (ii) 'मन्थावला नाम महावाग्गुदा जन्तुविशेषाः । सर्पविशेषा एवेत्येके'—इति भट्टमास्करः ।

स्थानेषु ये सर्पवज्जायन्ते, ते ऋण्पदाः । तस्मिन् बाणे यत् 'तेजनं' लोहपत्रव्यतिरिक्तं काष्ठं, सोऽन्धाहिरभवत्, दृष्टिरहितः सर्पोऽभूत् । 'तथा' तेनोक्तप्रकारेण 'इषुः' गन्धर्वेण मुक्तो बाणः 'सो सा' अभवत् । उशब्दः समुच्चयार्थः । सा च सा चेत्युक्तं भवति । तथोक्ते सति तत्तज्जातिनिर्देशिसर्पादिरूपेत्युक्तार्थोपसंहारः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'त्रेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायाः तृतीयाध्याये (त्रयोदशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥२॥ (२६) [१७]

[सप्तम गन्धर्व के साथ युद्ध के समय] कृशानु नामक सोम के रक्षक ने उसके पीछे एक बाण छोड़कर उसके बाएँ पैर का नाखून काट डाला और वह नख शल्यक [=बन्दर के शरीर के समान शल्लत्याख्य पशु = साही] हुआ । इसीलिए वह नख के समान है । नाखून से जो बसा बहकर निकली वह मेध्य पशु [बकरी, भेड़ आदि] हुआ । इसीलिए वह हवि के समान [=देवयोग्य] है; और जो बाण और जो नोक थी वह दंशरहित [जल का दुन्दुभाख्य] सर्प हुआ । इस [कुण्ठित अग्रभाग के लोहे] के वेग से दो मुँह का सर्प हुआ । इसके जो कङ्कपत्र [=पंख] थे वे मन्यावल [वृक्ष की शाखा में अधोमुख लटकने वाले जीव विशेष] हुए, जो स्नायु [पत्रबन्धन] थे, वे केचुए हुए, और जो बाण में तेज धार थी, वह दृष्टिरहित सर्प हुआ । इस प्रकार वह बाण इस तरह का हो गया ।

॥ इस प्रकार तेरहवें अध्याय के द्वितीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः

अथ तृतीयसवनार्थं सवनस्योत्पत्तिं दर्शयति—

सा यदक्षिणेन पदा समगृभ्णात्, तत्प्रातःसवनमभवत्, तद्गायत्रीं स्वमा-
यतनमकुरुत्, तस्मात् तत्समृद्धतमं मन्यन्ते सर्वेषां सवनानाम्, अग्निद्वयो मुख्यो
भवति, श्रेष्ठतामश्नुते, य एवं वेद, अथ यत्सव्येन पदा समगृभ्णात्, तन्माध्यं-
दिनं सवनमभवत्, तद्विस्त्रंसत तद्विस्त्रंसत नान्वाप्नोत् पूर्वं सवनं, ते देवाः
प्राजिज्ञासन्त, तस्मिन्स्त्रिष्टुभं छन्दसामदधुरिन्द्रं देवतानां, तेन तत्समावद्वीर्यम-
भवत् पूर्वेण सवनेनोभाभ्यां सवनाभ्यां समावद्वीर्याभ्यां समावज्जामीभ्यां
राप्नोति य एवं वेद, अथ यन्मुखेन समगृभ्णात् तत् तृतीयसवनमभवत् ॥ इति ।

'सा' गायत्री सोममानयन्ती दक्षिणेन 'पदा' पादेन 'यत्' यावत् सोमस्य स्वरूपं
गृहीतवती, 'तत्' तावत् प्रातःसवनमभवत् । तच्च प्रातःसवनं 'सा' गायत्री स्वकीयं
स्थानमकरोत् । तस्मात् तत्सर्वेषां सवनानां मध्ये अतिशयेन समृद्धमिति याज्ञिका मन्यन्ते ।
तत्र प्रयोगबाहुल्यसङ्कावात् । य 'एवम्' उक्तार्थं वेद, स स्वकीयानां मध्ये 'मुख्यः' श्रेष्ठः

१. (i) 'तेजनम्' इति यष्टिनाम—इति षड्गुरुशिष्यः । (ii) तेजनं ज्यानिधानस्थानम् ।
मुखनैशित्यमित्येके—इति भट्टभास्करः ।

सम् विद्यावृत्तादिरूपां श्रेष्ठतां प्राप्नोति । अथ सा गायत्री वामपादेन 'यत्' सोमस्य स्वरूपं गृहीतवती, तन्माध्यंदिनं सवनं विस्रस्तमभूत् । वामपादात् 'तत्' तत्र 'विस्रस्तं' गलितं तन्माध्यंदिनं सवनं पूर्वोक्तप्रातःसवनानुगमनाय शक्तं नाभूत् । ते देवा विचार्य 'तस्मिन्' माध्यंदिने सवने स्वामित्वेन च्छन्दसां मध्ये त्रिष्टुभं देवतानां मध्ये इन्द्रं च स्थापितवन्तः । तेन 'तत्' माध्यंदिनं सवनं प्रातःसवनेन सह 'समावद्वीर्यं' तुल्यसामर्थ्यमभूत् । उक्ताथर्ववेदिता तुल्यसामर्थ्याभ्याम्, अत एव तुल्यजामीभ्यामुभाम्यां सवनाम्यां समृद्धो भवति । जामीशब्दो जातिवाची^१ तुल्यजातिभ्यामित्यर्थः । अथ गायत्री मुखेन यत्सोमस्वरूपं गृहीतवती तत्तृतीयसवनमभूत् ॥

iii. २७ [xiii. ३] उसने जो दक्षिण पैर से पकड़ा था वह प्रातःसवन हुआ । गायत्री ने उसे अपना स्वकीयस्थान बना लिया । इसीलिए याज्ञिकजन उसे सभी सवनों में अत्यन्त समृद्ध मानते हैं । जो इस प्रकार जानता है, वह सभी सवनों में अग्रगण्य और मुख्य होता है तथा श्रेष्ठता प्राप्त करता है; और जो बाएँ पैर से सोम का भाग पकड़ा था वह माध्यन्दिन सवन हुआ । वह फिसल गया । वह फिसल गया, इसलिए प्रातःसवन को नहीं प्राप्त कर सका । उन देवों ने विचार किया और उस माध्यन्दिन सवन में छन्दों के मध्य त्रिष्टुभ को और देवताओं के मध्य इन्द्र को रख दिया । उससे वह [माध्यन्दिनसवन] प्रातःसवन के समानसामर्थ्य वाला हो गया । जो इस प्रकार जानता है वह समान सामर्थ्य वाले और समान जामि अर्थात् सम्बन्ध वाले दो सवनों के द्वारा समृद्ध होता है । इसके बाद, सोम का जो अंश गायत्री ने मुख से पकड़ रक्खा था वह तृतीय सवन हुआ ।

तस्मिन् सवनं ऋजीषस्वरूपे निःसारे सोम आशिगादिकं विधत्ते—

तस्य पतन्ती रसमधयत्, तद् धीतरसं नान्वाप्नोत् पूर्वं सवने, ते देवाः प्राजिज्ञासन्त, तत्पशुष्वपश्यंस्तद् यदाशिरमवनयन्त्याज्येन पशुना चरन्ति तेन तत्समावद्वीर्यमभवत् पूर्वाभ्यां सवनाम्भ्याम् ॥ इति ।

सा गायत्री मुखेन तृतीयसवनरूपं सोमं गृहीत्वा द्युलोकादधः पतन्ती तस्य सोमस्य 'रसमधयत्' सारं पीतवती । तत्तृतीयसवनं 'धीतरसं' पीतसारं भूत्वा पूर्वोक्तप्रातःसवन-माध्यंदिनसवने द्वे अनुगन्तुं नाशक्नोत् । ते देवास्तत्प्रतीकारं विचार्य तत्साधनं 'पशुष्वपश्यन्' । पशुषु क्षीरं यदस्ति, यन्चाऽऽज्यमस्ति, यदपि हृदयाद्यङ्गमस्ति, तत्सर्वं सारं तस्माद् यत्पीतरसे सोमसंबन्धिनि ऋजीषे 'आशिरं' क्षीरम् 'अवनयन्ति' सिञ्चन्ति

१. 'अग्रचः अग्रगण्यः, मुख्यः प्रधानभूतः, श्रेष्ठः प्रशस्यतमः'—इति मट्टभास्करः ।

२. अतिरेकवालिङ्गसमान जातीयानां वाचको 'जामि-शब्दः—इत्यादि देवराजयज्वकृता निघण्टुवृत्तिः (४.१.४६) । निरु० ३.१.५, ६ ।

याज्ञिकाः, तथाऽऽज्यपशूभ्यां 'चरन्ति' अनुतिष्ठन्ति, तदानीं 'तेन' अनुष्ठानेन 'तत्' तृतीय-सवनं पूर्वसवनाभ्यां तुल्यसामर्थ्यमभूत् । अयमर्थः सर्वोऽपि शाखान्तरे संगृह्याऽऽम्नातः— 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति—तस्मात् सत्यादगायत्री कनिष्ठा छन्दसां सती यज्ञमुखं परीयायेति; यदेवादः सोममाहरत् तस्माद् यज्ञमुखं पर्यैत् तस्मात् तेजस्विनी तमापदभ्यां द्वे सवने समगृम्णात् मुखैतैकं यन्मुखेन समगृम्णात् तदधयत् तस्माद् द्वे सवने शुक्रवती प्रातःसवनं च माध्यंदिनं च तस्मात् तृतीयसवनं ऋजीषमभिषुण्वन्ति,—धीतमिव हि मन्यन्त आशि-रमवनयति सशुक्रत्वाय'^१ इति ॥

उड़ते हुए उसने इसके रस को पी लिया । इसलिए वह हूतरस [तृतीयसवन] पहले दो सवनों का अनुगमन न कर सका । उन देवों ने विचार किया और उसके साधन को [दूध व घृत रूप में] पशुओं में देखा । इसलिए [सारविहीन सोम में] जो आशिर अर्थात् दूध का सिञ्चन करते हैं और जो आज्य तथा पशु से अनुष्ठान करते हैं, उससे वह सवन पहले दो सवनों के तुल्य सामर्थ्य वाला हुआ ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वैः सवनेः समावद्वीर्यैः समावज्जामिभी राघ्नोति य एवं वेद ॥२७॥ इति ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (त्रयोदशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ (२७) [९८]

जो इस प्रकार जानता है वह समान सामर्थ्य वाले और समान गुण वाले सभी सवनों से समुद्धि-लाभ करता है ।

॥ इस प्रकार तेरहवें अध्याय के तृतीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

ननु पूर्वत्र सर्वाणि च्छन्दांसि चतुरक्षराणीत्युक्तम्, तेष्वपि त्रिष्टुभ एकमक्षरं गतं जगत्याश्च त्रीण्यक्षराणि गतानि । तथा सति सर्वश्रुत्यन्तरविरोधः । तेषु च श्रुत्यन्तरे-ष्वष्टाक्षरा गायत्री । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । द्वादशाक्षरा जगतीति सर्वत्र श्रूयते;^२ अनुष्ठानं च तथैव क्रियते; तत्कथं विरोधपरिहारः ? इत्याख्यायिकया परिहारं दर्शयितुमारभते—

ते वा इमे इतरे छन्दसी गायत्रीमभ्यवदेतां,—वित्तं नावक्षराण्यनुपर्यागुरिति, नेत्यब्रवीद् गायत्री यथावित्तमेव न इति, ते देवेषु प्रश्नमैतां; ते देवा अब्रुवन् यथावित्तमेव न इति, तस्माद्वाप्येतर्हि वित्त्यां व्याहुर्यथावित्तमेव न इति, ततो वा अष्टाक्षरा गायत्र्यभवत्, त्र्यक्षरा त्रिष्टुबेकाक्षरा जगती ॥ इति ।

१. तै० सं० ६.१.६.३, ४ ।

२. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० ४२३(१२.१) । शत०ब्रा० १.७.३.२३-२५ । ता०ब्रा० ८.४ ।

ये त्रिष्टुब्जगत्यो पुरा स्वकीयान्यक्षराणि परित्यक्तवत्यौ, ते एव 'इमे' 'इतरे' गायत्री-
व्यतिरिक्ते छन्दसी गायत्रीमभिलक्ष्य समागत्यैवमुक्तवत्यौ,—हे गायत्रि, यत्त्वया 'वित्तं'
लब्धमधिकमक्षरचतुष्टयं, तदेतत् 'नौ' त्रिष्टुब्जगत्योरावयोः । तस्मात् तानि चत्वार्यक्षराणि
'अनुपर्यागुः' आवां त्रिष्टुब्जगत्यावनुलक्ष्य पर्यावृत्य आगच्छन्त्विति । गायत्री तयोर्वचनं
नेति निराकृत्य तत्रैतामुपपत्तिमब्रवीत्,—'नः' अस्माकं 'यथावित्तमेव' लब्धमनतिक्रम्यैव
स्वामित्वं युक्तम् । यद् वस्तु येन लब्धं तत्तस्यैवेति लौकिकन्यायः, तं न्यायं निर्णेतुं 'ते'
त्रिष्टुब्जगत्यौ देवेषु प्रश्नम् 'ऐतां' प्राप्नुताम् । हे देवाः ! कथं न्यायः ? इति तयोः प्रश्नः ।
ते च देवा उत्तरमेवमब्रुवन्,—'वः' युष्माकं तिसृणां यथावित्तमेवाक्षरस्वीकारो युक्त
इति । यस्मादेवैरेवमुक्तं 'तस्माद्' तत् एव कारणादिदानीमपि 'वित्त्यां' कस्यांचित्पुरुषस्य
द्रव्यलब्धौ सत्यां 'व्याहुः' विप्रतिपन्नं प्रति न्यायमिज्जा एवमाहुः,—'नः' अस्माकं
सर्वेषामपि लब्धमनतिक्रम्यैव वस्तुस्वीकारो युक्त इति । युद्धादौ जये सति परसेनायां
प्रविश्य येन यत्नमभ्यते, तेनैव तद्गृह्यत इति वक्तृणामभिप्रायः । देवैर्न्यायि-निर्णति सति
तद्गृह्यं गायत्री स्वकीयैः स्वभावसिद्धैश्चतुरक्षरैर्युद्धे लब्धैश्चतुरक्षरैरपि स्वयमष्टाक्षराभूत् ।
त्रिष्टुभः पूर्वं वर्तमानेषु चतुर्वेकाक्षरस्य गतत्वात्, त्र्यक्षरैव सा, तथा जगत्याश्चतुरक्षरे-
ष्वक्षरत्रयस्य गतत्वादिकाक्षरैव साऽभवत् ॥

iii २८ [xiii. ४] उन अन्य [त्रिष्टुप् व जगती] दो छन्दों ने गायत्री से कहा—
'जो तुमने [अक्षरों को] प्राप्त किया है वे हमारे हैं ।' वे अक्षर हमारे प्रति लौट आवें ।
गायत्री ने कहा—'नहीं ।' वे हमारे हैं क्योंकि वे मुझे प्राप्त हुए हैं । उन दोनों छन्दों ने
देवों से [निर्णयार्थ] प्रश्न किया । उन देवों ने कहा—प्राप्ति के अनुसार ही तुम्हारा
[स्वामित्व] है अर्थात् जिनको जो मिला है वह उसका है । क्योंकि, देवों ने ऐसा कहा
इसीलिए इस समय भी [लोक में धन की] प्राप्ति होने पर [न्यायविद यही] कहते हैं कि—
'उपलब्धि के अनुसार ही हमारा है अर्थात् प्राप्ति के अनुसार वस्तु को स्वीकार करना
उचित है ।' उसके बाद से ही गायत्री आठ अक्षर की हुई, त्रिष्टुप् तीन अक्षरका और
जगती एक अक्षर की ।

इदानीं त्रिष्टुभोऽक्षरत्रयादधिकानामक्षराणां प्राप्तिप्रकारं दर्शयति—

साऽष्टाक्षरा गायत्री प्रातःसवनमुदयच्छत्, नाशक्रोत् त्रिष्टुप्त्र्यक्षरा माध्यंदिनं
सवनमुद्यन्तुं, तां गायत्र्यब्रवीदायान्यपि मेऽत्रास्त्विति, सा तथेत्यब्रवीत्
त्रिष्टुप् तां वै मैतैरष्टाभिरक्षरैरुपसंभेहीति, तथेति, तामुपसमदधाद्, एतद्वै
तद्गायत्र्यै मध्यंदिने यन्मरुत्वतीयस्योत्तरे प्रतिपदो यश्चानुचरः, सैका-
दशाक्षरा भूत्वा माध्यंदिनं सवनमुदयच्छत् ॥ इति ।

येयमष्टाक्षरा गायत्री सेयं प्रातःसवनम् उदयच्छत् उद्यमनं निर्वाहं तस्य प्रातःसवन-
स्याकरोत् । या तु त्रिष्टुप्त्र्यक्षराऽक्षरत्रयमात्रेण युक्ता सती माध्यंदिनसवनम् 'उद्यन्तुं'
निर्वाहं नाशक्रोत् । तामशक्तां त्रिष्टुभं दृष्ट्वा गायत्र्येवमब्रवीत् । 'आयानि' त्वत्सहायार्थ-
महभागच्छानि 'मे' ममाप्यत्रास्मिन् माध्यंदिने सवने भागोऽस्त्विति । तद्वचनमङ्गीकृत्य सा

त्रिष्टुवेवमन्नवीद् गायत्रीं तां वै मा तादृशीं त्र्यक्षरामेव मां स्वकीयैरैतैरष्टाभिरक्षरैरुपसंघेहि
सामीप्येन संधानं कुरु प्रविशेत्यर्थः । तद्वचनमङ्गीकृत्य सा गायत्री तां त्रिष्टुभम् 'उपदधात्'
स्वकीयैरष्टाभिरक्षरैः प्राविशत् । कोऽसौ गायत्र्या लब्धो भाग इति, स उच्यते—'मरुत्वती-
यस्य' वास्त्रस्योत्तरे^१ प्रतिपदौ 'आ त्वा रथम्' इत्यस्मिन् प्रारम्भरूपे तृचे प्रथमाया उत्तरे
ये द्वे ऋचौ प्रतिपदौ प्रारम्भरूपे विद्येते^२, यश्च 'इदं वसो सुतम्' इत्यनुचररूपः तृचः^३
तदेवैतद्वक्पञ्चकं माध्यंदिनसवने गायत्र्यै त्रिष्टुभा दत्तं ताश्च पञ्चर्चो गायत्रीछन्दस्काः ।^४
ततो गायत्रीप्रवेशात् 'सा' त्रिष्टुवेकादशाक्षरा भूत्वा माध्यंदिनसवनप्रयोगम् 'उदयच्छत्'
निरवहत् ॥

उस आठ अक्षरों की गायत्री ने प्रातःसवन को संभाला । तीन अक्षरों का त्रिष्टुप्
छन्द माध्यन्दिन सवन को न संभाल सका । उससे गायत्री ने कहा—'इस [माध्यन्दिन
सवन] में भी मेरा भाग होवे तो मैं आ जाऊँ ।' उस त्रिष्टुप् ने कहा—'ठीक है ।' 'तुम
इन आठ अक्षरों के साथ मेरे पास आओ ।' उसने कहा—'ठीक है'; और वह उससे युक्त
हो गई । इसीलिए माध्यन्दिनसवन में जो मरुत्वतीयशस्त्र के तृच की प्रारम्भ रूप
अन्तिम दो ऋचाएँ हैं और जो अनुचर [रूप तृच] हैं वे गायत्री छन्दस्क हैं । इस प्रकार
वह [त्रिष्टुप्] ग्यारह अक्षर का होकर माध्यन्दिन सवन को संभालने में समर्थ हुआ ।

अथ जगत्याः स्वकीयादेकस्मादक्षरादधिकानामक्षराणां प्राप्तिप्रकारं दर्शयति—

नाशक्नोज्जगत्येकाक्षरा तृतीयसवनमुद्यन्तं, तां गायत्र्यन्नवीदायान्यपि
मेऽत्रास्तिवति, सा तथेत्यन्नवीज्जगती, तां वै मैतैरेकादशभिरक्षरैरुपसंघेहीति,
तथेति, तामुपसमदधात्, एतद्वै तद्गायत्र्यै तृतीयसवने यद्वैश्वदेवस्योत्तरे प्रति-
पदो यश्चानुचरः, सा द्वादशाक्षरा भूत्वा तृतीयसवनमुदयच्छत् ॥ इति ।

वैश्वदेवशस्त्रस्य प्रतिपदनुचरावुपरिष्टादुदाहरिष्येते^५ ॥

एक अक्षर का जगती छन्द तृतीयसवन को न संभाल सका । उससे गायत्री ने
कहा—'इस [तृतीय सवन] में भी मेरा भाग होवे तो मैं आ जाऊँ ।' उस जगती ने कहा—
'ठीक है ।' 'तुम इन ग्यारह अक्षरों के साथ मेरे पास आओ ।' उसने कहा—'ठीक है'
और वह उससे मिल गई । इसीलिए तृतीय सवन में जो वैश्वदेवशस्त्र के तृच की प्रारम्भ
रूप अन्तिम दो ऋचाएँ हैं और जो अनुचर [रूप तृच] हैं वे गायत्री छन्दस्क हैं । इस
प्रकार वह [जगती] बारह अक्षर की होकर तृतीय सवन को संभालने में समर्थ हुई ।

१. द्र० इतः पूर्वम् पृ० ४३१, ४५३ मरुत्वतीयशस्त्रविधिः द्वादशाध्याये ४-९
खण्डे आम्नातः । २. द्र० इतः पूर्वम् पृ० ४३३ 'येन'-इत्यादि १४ पङ्क्ति,
पृ० ४६७ टि० ४ 'प्रथमस्य'-इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

३. द्र० इतः पूर्वम् पृ० ४३३ पङ्क्ति १४ 'तदनन्तरमावी'-इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

४. ऋ० ८. ६८. २, ३ इति द्वे; ८. २. १-३ इति तिस्रश्च = इति पञ्च ।

५. द्र० इतः परम्; पञ्चमादिचतुःखण्डेषु वैश्वदेवशस्त्रविधिराम्नास्यते ।

उक्तमर्थं निगमयति—

ततो वा अष्टाक्षरा गायत्र्यभवदेकादशाक्षरा त्रिष्टुब्द्वादशाक्षरा जगती ॥ इति ।

उसके बाद से ही गायत्री आठ अक्षर की हुई, त्रिष्टुप् ग्यारह अक्षर का और जगती बारह अक्षर की ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वैश्छन्दोभिः समावद्वीर्यैः समावज्जामिभी राध्नोति य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह समान सामर्थ्य वाले और समान जाति वाले सभी छन्दों से समुद्धि प्राप्त करता है ।

गायत्रीं विशेषणविशेषेण प्रशंसति—

एकं वै सत् तत् त्रेधाऽभवत्, तस्मादाहुर्दातव्यमेवं विदुष इत्येकं हि सत् तत् त्रेधाऽभवत् ॥ २८ ॥ इति ।

तद् गायत्र्याः स्वरूपं पूर्वं चतुरक्षररूपेणैकमेव, तत्पश्चादधिकाक्षरचतुष्टयत्वसंपादनेन स्वकीयानामष्टाक्षराणां त्रिष्टुब्जगत्योः प्रवेशेन च त्रेधाऽभवत् । यस्मात् ईदृशो गायत्र्या महिमा, तस्मात् 'एवंविदुषे' गायत्रीमहिमानं ज्ञातवते पुरुषाय लोके सुवर्णादिकं दातव्यम्, 'इति' एवं धर्मरहस्यविदः प्राहुः । यस्माद् गायत्रीस्वरूपमेकमेव सत्त्रेधाऽभूत् तस्मात् तद् विदे दानमुचितमेवेत्युपसंहारार्थं पुनर्वचनम् ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (त्रयोदशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ (२८) [१९]

जो वह एक होकर भी तीन हो गई इसीलिए [धर्म के रहस्य को जानने वाले] कहते हैं कि इस प्रकार [गायत्री की महिमा को जानने वाले] विद्वान् को लोक में सुवर्ण आवि देना ही चाहिए क्योंकि वह एक होकर भी तीन हो गई ।

॥ इस प्रकार तेरहवें अध्याय के चतुर्थ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः खण्डः

एवं तावत् तृतीयसवनमवतारयितुं सोमाहरणकथा वर्णिता । अथ तृतीयसवन-मुच्यते,—तत्र वैश्वदेवाग्निमास्तयोः क्लृप्तिः संगृह्यते—

“स्याद्वैश्वदेवे सवितुः पुनस्तु

द्यावापृथिव्यार्भववैश्वदेविका ।

वैश्वानरीयं मस्तां च शंसनं

स्युर्जातवेदस्यमिहाऽऽग्निमास्ते” ॥

तृतीयसवनस्याऽऽदावादित्यग्रहं विधत्ते—

ते देवा अब्रुवन्नादित्यान्,—युष्माभिरिदं सवनमुद्यच्छामेति, तथेति, तस्माद्
आदित्यारम्भणं तृतीयसवनमादित्यग्रहः पुरस्तात् तस्य ॥ इति ।

तृतीयसवनं निर्वहन्त्या जगत्या अक्षरसंपूर्तिमवगतवन्तः ।^१ 'ते देवा' 'आदित्यान्'
द्वादशसंख्याकान् प्रत्येवमब्रुवन्—हे आदित्या, युष्माभिः सहिता वयमिदं तृतीयसवनम्
'उद्यच्छाम' निर्वाहं करवामहा इति । आदित्याश्च तथेत्यङ्गीकृतवन्तः । यस्मादारम्भे
देवैरादित्यसाहित्यं प्रार्थितं, 'तस्माद् आदित्यारम्भणं तृतीयसवनम्' आदित्यग्रह 'आर-
म्भणे' सर्वेषां ग्रहाणामादौ यस्य सवनस्य, तदिदमादित्यारम्भणं, स एवार्थ आदित्यग्रह
इत्यादिना स्पष्टीक्रियते । 'तस्य' तृतीयसवनस्य 'पुरस्तात्' आदावादित्यदेवताको
ग्रहः कर्तव्यः ॥

iii. २९ [xiii. ५] उन देवों ने [द्वादश] आदित्यों से कहा—'आपके साथ हम
लोग इस [तृतीय सवन] को संभालें ।' आदित्यों ने कहा—'ठीक है ।' इसीलिए तृतीय
सवन आदित्यों से आरम्भ होता है और उस [तृतीय सवन] के प्रारम्भ में ही आदित्य-
ग्रह होता है ।

तस्य ग्रहस्य याज्यां विधत्ते—

यजत्यादित्यासो अदितिर्मादयन्तामिति मद्वत्पा, रूपसमृद्ध्या, मद्वद्वै तृतीय-
सवनस्य रूपम् ॥ इति ।

'आदित्यासः' अदितेः पुत्रा आदित्याः, ते च तन्माताऽदितिश्च 'मादयन्तां' ग्रहेणानेन
तुष्यन्तु । 'इति' एषा^२ याज्या मद्वती । 'मदी हर्षे'—इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नेन मच्छन्देन
युक्त ।^३ तस्यामादित्यानामदितेश्च हर्षवर्णनाद् विक्षितदेवताविषयत्वेन रूपसमृद्ध्या । तृतीय-
सवनस्य स्वरूपमपि 'मद्वद्वै' हर्षोपेतमेव, तत्समाप्ती देवतानां यजमानानामृत्विजां
हर्षोत्पत्तेः ॥^४

'अदिति के पुत्र आदित्य और उनकी माता अदिति इस ग्रह से संतुष्ट होवें'—इस
हर्ष वाचक 'मद्' शब्द से युक्त याज्या से यजन करता है । इसीलिए यह रूपसमृद्ध है ।
तृतीय सवन का स्वरूप भी हर्ष से युक्त ही है ।

१. 'अक्षररूपां मूर्तिमवगतवन्तः'—इति ऐशियाटिक सोमुद्रितपाठः ।

२. ऋ० ७.५१.२ ।

३. आश्व० श्रौ० ५.१७.३ ।

४. 'ऋत्विज्यजमाना देवताश्चास्मिन् माद्यन्ति इति कृत्वा मद्वत् तृतीय सवनस्य रूपम्'—
इति मट्टमास्करः ।

इतरग्रहवत्प्रसक्तावनुवषट्कारभक्षौ प्रतिषेधति—

नानुवषट्करोति^१, न भक्षयति, संस्था वा एषा यदनुवषट्कारः, संस्थाभक्षः, प्राणा आदित्या, नेत् प्राणान् संस्थापयानीति ॥ इति ।

अनुवषट्कारभक्षयोर्ग्रहसमाप्तिरूपत्वादादित्यानां च प्राणरूपत्वादादित्यग्रहं समापयन्नहं प्राणानेव समापितवान् भविष्यामीति भीत्या तत्समाप्तिरूपानुवषट्कारभक्षौ न कुर्यात् । 'नेत्' इति परिभवद्योतनार्थो निपातः ॥

वह न अनुवषट्कार करता है और न सोम का भक्षण करता है; क्योंकि यह जो अनुवषट्कार है, वह समाप्ति का सूचक है और सोमपान भी उपसंहार है । प्राण आदित्य है । अतः ऐसा करके हम प्राणों का उपसंहार न करें ।

अथ सावित्रग्रहं वैश्वदेवशस्त्रस्य प्रतिपदं च विधत्ते—

त आदित्या अन्नवन्^२ सवितारं त्वयेदं सह सवनमुद्यच्छामेति, तथेति, तस्मात् सावित्री प्रतिपद्भवति वैश्वदेवस्य, सावित्रग्रहः पुरस्तात् तस्य, यजति 'दमूना देवः सविता वरेण्य' इति भद्वत्या रूपसमृद्धया, भद्वद्वै तृतीयसवनस्य रूपं, नानुवषट्करोति, न भक्षयति, संस्था वा एषा यदनुवषट्कारः, संस्था भक्षः, प्राणः सविता, नेत् प्राणं संस्थापयानीति ॥ इति ।

वैश्वदेवशस्त्रस्य 'तत्सवितुर्वृणीमहे'^३ इत्येषा सवितृदेवताका 'प्रतिपत्' प्रारम्भरूपा कर्तव्या^४ । 'दमूना देवः' इत्यादिका ग्रहस्य याज्या । सा च संहितायामनाम्नातत्वात् सूत्रकारेण पठिता^५ । तस्यां च, 'अमदन्नेन मिष्टयः' इति मदिधानुः प्रयुक्तः; तस्मादियं भद्वती । अन्यन् सर्वमादित्यग्रहवद् व्याख्येयम् ॥

उन आदित्यों ने सविता से कहा—आपके साथ हम इस [तृतीय] सवन को संगालें । उन्होंने कहा—'ठीक है ।' इसीलिए तृतीय सवन के वैश्वदेवशस्त्र के प्रारम्भ की तुल्य सविता-देवताक है, और उस [वैश्वदेवशस्त्र] के प्रारम्भ में ही सावित्र-ग्रह होता है । 'गृह के देव सविता वरेण्य हैं'—इस हर्षवाचक^६ 'मद्' शब्द से युक्त याज्या से यजन करता है । इसीलिए यह रूपसमृद्ध है, और तृतीय सवन का स्वरूप भी हर्ष-युक्त है ।^७ वह न अनुवषट्कार करता है, और न सोम का भक्षण करता है; क्योंकि यह जो अनुवषट्कार है वह समाप्ति का सूचक है, और सोम-पान भी समाप्ति का सूचक है । प्राण सविता है । अतः ऐसा करके हम प्राण को न समाप्त करें ।

१. 'सर्वत्रानुवषट्कारो द्विदेवत्यतुंग्रहादित्यसावित्रपात्नीवतवर्जम्'— इति—आप० श्री० १२.२४.२ ।

२. ऋ० ५.८२.१ ।

३. आश्व० श्री० ५.१८.५ ।

४. आश्व० श्री० ५.१८. २ ।

५. तु० ऐ० ब्रा० १६.४; ऐ० ब्रा० २८.३ ।

अथ निवित्पदद्वारा सावित्रग्रहं प्रशंसति—

उभे वा एष एते सवने विपिबति यत्सविता,—प्रातःसवनं च तृतीयसवनं च, तद् यत् पिबवत् सावित्र्यै निविदः पदं पुरस्तात् भवति, मद्बुपरिष्ठात् उभयोरेवैनं तत्सवनयोराभजति, प्रातःसवने च तृतीयसवने च ॥ इति ।

ग्रहस्य देवता यः सविताऽस्ति, एष देवः प्रातःसवनं च तृतीयसवनं चेत्येते उभे अपि सवने 'विपिबति' विलक्षणत्वेन पिबति । तत्कथमिति ? तदेवोच्यते—वैश्वदेवशस्त्रे 'सावित्र्यै' सवितुर्देवताकाया निविदः पदं 'पिबवत्' पिबतिधातुयुक्तं 'पुरस्तात्' आदौ भवति 'मद्बुत्पदं'^१ मदधातुयुक्तम् 'उपरिष्ठात्' अन्ते भवति । तेन 'प्रातःसवने च तृतीय-सवने च' उभयोरपि सवनयो 'एनं' सवितारमाभजति भागिनं करोति । 'सविता देवः सोमस्य पिबतु' इत्येतां^२ निविद आदौ प्रयुज्यमानं पदं 'पिबवत्पदम्' । तथाऽन्ते प्रयुज्यमानं 'सविता देव इह थवदिह सोमस्य मत्सत्'—इति 'मद्बुत्पदम्' अप्युदाहरणीयम् । तयो-रुभयोः पदयोः सवनद्वयरूपयोर्विलक्षणत्वात् सवितुः पानमिति विलक्षणमिति च द्रष्टव्यम् । एवंविधसवितुर्देवताकत्वात् प्रशस्तोऽयं ग्रह इत्यभिप्रायः । अथवा निवित्पदविधानार्थमिदं वाक्यं द्रष्टव्यम् ।

[ग्रह का देवता] जो सविता है वह इन दोनों ही सवनों को विशेष रूप से पीता है, प्रातःसवन और सायंसवन को । उस [वैश्वदेवशस्त्र] में जो 'पिब' धातु से युक्त सवितुर्देवताक निविद् का पद आदि में है और अन्त में 'मद्' धातु से युक्त जो पद है; वह दोनों ही प्रातःसवन और सायंसवन में इस [सविता] को भाग प्रदान करता है ।

अथ तस्मिन् वैश्वदेवशस्त्रे 'एकया च दशमिश्च स्वभूते' इत्येतां^३ वायुदेवताकामृचं विधत्ते—

बह्व्यः प्रातर्वायव्याः शस्यन्त, एका तृतीयसवने, तस्मादूर्वाः पुरुषस्थ भूयांसः प्राणा यच्चवाञ्चः ॥ इति ।

'वायुरग्रेणाः' इत्याद्याः^४ वायव्या ऋचो 'बह्व्यः' प्रातःसवने शस्यन्ते । तृतीयसवने तु एकैव पूर्वोदाहृता । तस्मात् प्रातःसवने वायुदेवताकायां भूयस्त्वात् पुरुषस्यापि प्रातः-सवनीयस्थानीये मुखे वर्तमानत्वाद् 'ऊर्वाः' चक्षुर्वाणादयः 'प्राणाः' भूयांसः । 'यच्च' ये केचिद् 'अवाञ्चः' नामेरवाञ्चिने तृतीयस्थानीये देशे वर्तमाना पायुगुह्यादयोऽवाञ्चः प्राणाः, अल्पीयांस इति शेषः ॥

१. आश्व० श्रौ० ५.१८.२ । २. निवि० ४.१ । ३. निवि० ४.१५ ।

४. सा च संहितायामनाम्नातेति सूत्रकारेण पठिता । द्र० आश्व० श्रौ० ५.१८.५ ।

५. आश्व० श्रौ० ५.५.३ । (वाङ्० सं० २७.३१) ।

प्रातःसवन में बहुत से वायुदेवताक मन्त्र बोले जाते हैं, किन्तु सायंसवन में केवल एक । इसीलिए पुरुष [शरीर] के ऊपरी भाग में प्राण [नाभि के] नीचे के भाग की अपेक्षा बहुत हैं ।

तस्मिन्नेव वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिवीदेवताकं सूक्तं विधत्ते—

द्यावापृथिवीयं शंसति, द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठा, इयमेवेह प्रतिष्ठाऽसावमुत्र,
तद्यद् द्यावापृथिवीयं शंसति, प्रतिष्ठयोरेवैनं तत्प्रतिष्ठापयति ॥ २९ ॥

‘इह’ मनुष्यजन्मनि ‘इयमेव’ भूमिः ‘प्रतिष्ठा’ आश्रयः । ‘अमुत्र’ जन्मान्तरे ‘असावेव’
द्युलोकः ‘प्रतिष्ठा’ आश्रयः । एवं द्यावापृथिव्यावेव प्रतिष्ठे यस्मात्, तस्मात् तदीयसूक्त-
शंसनेन ‘एनं’ यजमानं प्रतिष्ठारूपयोर्द्यावापृथिव्योरेवावस्थापयति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (त्रयोदशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ (२९) [१००]

द्यावापृथिवी-देवताक सूक्त का शंसन करता है । द्यु और पृथिवी प्रतिष्ठा हैं । इस
[मनुष्य जन्म] में यह [पृथिवी] ही प्रतिष्ठा [=आश्रय] है । [जन्मान्तर में] यह [द्युलोक]
आश्रय है । इसीलिए जो द्यावापृथिवी-देवताक सूक्त का शंसन करता है उससे होता इस
[यजमान] की [द्यावापृथिवी रूप] दोनों प्रतिष्ठा में ही स्थापित करता है ।

॥ इस प्रकार तेरहवें अध्याय के पाँचवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः खण्डः

‘प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवीं ऋतावृधा’—इत्येतद् द्यावापृथिवीयं सूक्तं विधाय, ‘तक्षन्
रथं सुवृतम्’ इत्येतत् आर्भवं सूक्तं विधत्ते—
आर्भवं शंसति ॥ इति ।

ऋभुनामका देवा यस्मिन् सूक्ते सन्ति, तदिदम् ‘आर्भवं’; तस्य सूक्तस्य प्रथमायामृचि
तृतीयपदे ‘तक्षन् पितृभ्यामृभवो युवद्वय’ इति तद्देवताकत्वं प्रतीयते ॥

iii. ३०. [xiii. ६] वह ऋभु-देवताक सूक्त का शंसन करता है ।

अथ धाम्ये विधातुमाख्यायिकामाह—

ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयंस्तेभ्यः प्रातःसवने वाचि कल्प-
यिषंस्तानग्निर्वसुभिः प्रातःसवनादनुदत्, तेभ्यो माध्यंदिने सवने वाचि
कल्पयिषंस्तानिन्द्रो हव्रेर्माध्यंदिनात् सवनादनुदत्, तेभ्यस्तृतीयसवने वाचि
कल्पयिषंस्तान् विश्वे देवा अनोनुद्यन्त, नेह पास्यन्ति नेहेति स प्रजापतिर-
ब्रवीत् सवितारं,—तव वा इमेऽन्तेवासास्त्वमेवैभिः संपिबस्वेति, स तथेत्य-

ब्रवीत् सविता;—तान् वै त्वमुभयतः परिपिबेति, तान् प्रजापतिरुभयतः पर्यपिबत् ॥ इति ।

देवेषु सर्वेषु मध्य ऋभुनामकाः केचन देवत्वं प्राप्ता मनुष्यविशेषाः^१ प्रजापतिमुद्दिश्य तपः कृत्वा तेन तपसा 'सोमपीथमभ्यजयन्' सोमपानमभिलक्ष्य जितवन्तः, प्रजापतेः सकाशात् तल्लब्धवन्त इत्यर्थः । स प्रजापतिरन्या देवताश्च 'तेभ्यः' ऋभुभ्यः प्रातःसवने वाचि 'कल्पयिषन्' सोमपानं कल्पयितुमैच्छन् तदानीं प्रातःसवनाभिमानी 'अग्निः' देवः स्वभृत्यैः 'वसुभिः' सह तस्मात् प्रातःसवनात् तानृभून् 'अनुदत्' निराकरोत् । तथेन्द्रो रुद्रैः सह माध्यंदिनात् सवनान्निराकरोत् । विश्वे देवास्तृतीयसवनाद् 'अनोनुदन्त' भृशं निराकुर्वन् । निराकरणप्रकारः स च 'नेहेति'-वाक्येन पुनः पुनरनूद्यते । 'इह' तृतीयसवनं ऋभवो न पास्यन्ति । विश्वेषां देवानां प्रत्येकं निराकरणवाक्येन संबन्धान्नेहेति नियुक्तम् । ततः स प्रजापतिर्निराकृतान् ऋभून् दृष्ट्वा सवितारमब्रवीत्,—हे सवितः, तव 'इमे' ऋभवः 'अन्तेवासाः' समीपवासिनः शिष्याः, अतस्त्वमेवैभिः सह सम्यक् पिबस्व । तथेत्यङ्गीकृत्य सविता प्रजापतिमिदमब्रवीत्,—हे प्रजापते, त्वं 'तान् वै' तानेव ऋभून् 'उभयतः' 'पिब' तेषामृभूणामुभयोः पार्श्वयोः स्थित्वा त्वमपि सोमपानं कुरु । एवमुक्तः प्रजापतिस्तथैवाकरोत् ॥

देवों में ऋभुओं ने तप के द्वारा सोमपान को जीत लिया [अर्थात् सोमपान का अधिकार पा लिया] । उनके लिए देवों ने प्रातःसवन [के सोमपान] में स्थान देना चाहा । अग्नि ने वसुओं के साहाय्य से उनको प्रातःसवन से निराकृत कर दिया । उनके लिए माध्यन्दिन सवन में व्यवस्था चाही । उनको इन्द्र ने रुद्रों के साहाय्य से माध्यन्दिन सवन से निराकृत कर दिया । उनके लिए सार्यसवन में व्यवस्था देनी चाही । विश्वेदेवों ने उन्हें अत्यन्त तीव्रता के साथ यह कहते हुए निराकृत किया कि 'यहाँ यह सोमपान नहीं करेंगे, यहाँ नहीं ।' तब उन प्रजापति ने सविता से कहा—'यह तुम्हारे शिष्य हैं, अतः तुम इन्हीं के साथ सम्यक् रूप से पीओ ।' सविता ने कहा—'ठीक है ।' 'तुम भी उनके दोनों ओर खड़े होकर पीओ ।' प्रजापति ने उनके दोनों ओर होकर पान किया ।

अथ धाय्ये विधत्ते—

ते एते धाय्ये अनिरुक्ते प्राजापत्ये शस्येते अभित आभवं,—'सुरूपकृतनु-मूतयेऽयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा' इति—प्रजापतिरेवैनांस्तदुभयतः परिपिबति, तस्मादु श्रेष्ठो पात्रे रोचयत्येव यं कामयते तम् ॥ इति ।

१. 'ऋभुविम्बा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः । तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवचनगमा भवन्ति, न मध्यमेन । तदेतद्विश्वे बहुवचनेन चमसस्य च संस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति । आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते'—इति निरु० ११.२.४ ।

‘सुरूपकृत्तुम्’ इत्येका धाव्या^१ ‘अयं वेनः’ इति द्वितीया; ते एते धाव्ये आर्भवसूक्ते ‘अमितः यस्येते’ । ‘सुरूपकृत्तुम्’ इत्येषा सूक्तात् पूर्वं शंसनीया । ‘अयं वेनः’ इत्येषा सूक्तात् पश्चाच्छंसनीया । कीदृशयो धाव्ये ? ‘अनिरुक्ते’ निःशेषेणोक्तो देवो निरुक्तः, तादृशो ययो-
र्धाव्ययोर्नास्ति, ते अनिरुक्ते । न खल्वनयोऽर्च्योरीदृशो देव इति सहसा निर्णेतुं शक्यते । प्रजापतेरपि जगत्सृष्टेः पूर्वं मूर्तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् सोऽप्यनिरुक्तः, अतो योग्यत्वात् ते उभे प्रजापतिदेवताके । एतयोर्धाव्ययोः शंसने प्रजापतिरेवैवानुभूनुभयतः परिपिबति । यस्मात् प्रजापतिरग्निर्वस्वादिदेवतानामृषु रच्यभावे सति पितृद्वारा बलात् रुचिमुत्पादित-
वांस्तस्मादु तस्मादेव कारणात्लोकैर्ऽपि श्रेष्ठी^२ कश्चिद्धनपतिर्यं स्वकीयं भृत्यमितरैरङ्गी-
कृतमपि सर्वेभ्यो रोचयितुं कामयते तं भृत्यमाचारहीनं पात्रे प्रतिग्रहयोग्यस्थाने बलात् सर्वेभ्यो रोचयत्येव ॥

इसीलिए ऋभु सूक्त के पहले और बाद में ‘सुरूपकृत्तुम्’ और ‘अयं वेनः’ आदि इन दो अनिरुक्त [=जिनमें देवों का उल्लेख नहीं है] और प्रजापति देवताक धाव्या का शंसन किया जाता है । इससे प्रजापति इसके दोनों ओर होकर पान करते हैं । इसीलिए [लोक में भी] धनपति जिसको चाहता है उसके प्रति प्रतिग्रहयोग्यस्थान में बलात् सभी की रुचि उत्पन्न ही कराता है ।

अथापरमृगद्वयं विधत्ते—

तेभ्यो वै देवा अपैवाबीभत्सन्त मनुष्यगन्धात्, त एते धाव्ये अन्तरदधत्,
‘येभ्यो मातैवा पित्रे’ इति ॥ ३० ॥ इति ।

अग्निवस्वादयो ‘देवाः’ ‘तेभ्यः’ ऋभुभ्यः ‘अपैव’ स्वयमपगता एव सन्तः ‘अबी-
भत्सन्त’ एवं मनसि बीभत्सां कृतवन्तः । कस्मात्कारणादिति ? तदुच्यते—‘मनुष्यगन्धात्’
इति । एते मनुष्या अस्मत्पङ्क्तियोग्या न भवन्तीति शङ्क्येत्यर्थः । बीभत्सां प्राप्य ‘ते एते’
वक्ष्यमाणे द्वे धाव्ये ‘अन्तरदधत्’ ऋभूणामग्न्यादीनां च मध्येऽन्तर्धानं व्यवधानमकुर्वन्त ।
के ते धाव्ये ? इत्युच्यते—‘येभ्यो माता मधुमत्’^३ इत्येका । ‘एवा पित्रे विश्वदेवाय’^४
इत्यपरा ‘अयं वेनः’ इत्येतस्मात् पूर्वमेतदुभयं शंसेदित्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (त्रयोदशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ (३०) [१०१]

१. ऋ० १.४.१ । २. ऋ० १०.१२३.१ । ३. तु० ऐ० ब्रा० २९.४ ।

४. ‘तस्मात् तथाहि श्रेष्ठी तु प्रशस्यगुणसंयुतः ।

स्वसमीपस्थापनेन प्रकाशयति सत्सु तम् ॥

यं श्रद्धाति पुनरु पात्रे पानादिकर्मणि ।

विदुषा पूजितं तं तु लोकोऽथ बहुमन्यते ॥’—इति षड्गुरुशिष्यः ।

५. ऋ० १०.६३.३ ।

६. ऋ० ४.५०.६; द्र० आश्व० औ० ५.१८.५ ।

उनसे [अग्नि आदि] देवों ने उनमें मनुष्य की गन्ध होने के कारण घृणा की। उन्होंने इन दो धाव्या—‘येभ्यो माता’ और ‘एवा पित्रे’ इत्यादि से [अपने और ऋभुओं के मध्य] व्यवधान कर दिया।

॥ इस प्रकार तेरहवें अध्याय के षष्ठ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः खण्डः

अथ विश्वदेवदेवताकम् ‘आ नो भद्राः’ इत्येतत् सूक्तं^१ विधत्ते—

वैश्वदेवं शंसति ॥ इति ।

iii. ३१ [xiii. ७] वह विश्वदेव देवताक सूक्त का शंसन करता है ।

लौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसन्नाहाव^२ विधत्ते—

यथा वै प्रजा एवं वैश्वदेवं, तद् यथाऽन्तरं जनता एवं सूक्तानि, यथाऽरण्यान्येवं धाव्याः, तदुभयतो धाव्यां पर्याह्वयते, तस्मात् तान्यरण्यानि सन्त्यनरण्यानि मृगैश्च वयोभिश्चेति ह स्माऽऽह ॥ इति ।

लोके यथा प्रजा, एवमत्र ‘वैश्वदेवं’ शस्त्रं; प्रजाशब्देन तन्निवासस्थानं राज्यमुपलक्ष्यते, राज्यसदृशं शस्त्रमित्यर्थः। ‘तत्’ तत्र प्रजाशब्देन राज्ये विवक्षिते, राज्ये ‘अन्तरम्’ अन्त्यन्तरे ‘जनताः’ जनसमूहा यथा तिष्ठन्ति, एवं तस्मिन् शस्त्रे सूक्तानि तिष्ठन्ति। यथा अरण्यानि राज्ये क्वचित्क्वचिद् भवन्ति, एवमस्मिन् शस्त्रे धाव्याः क्वचित् प्रक्षिप्यन्ते। तथा सत्यरण्यस्थानीयां धाव्यामुभयतः पर्याह्वयते। ‘शौंसावोम्’ इत्येष मन्त्रः ‘पर्याहावः’। अस्य धाव्यायाः पार्श्वयोर्यस्मात् पाठः, तस्माल्लोकेऽपि बहुवृक्षसंकीर्णानि स्थानानि स्वभावतोऽरण्यानि मनुष्यशून्यानि सन्त्यपि मृगैश्च पक्षिभिश्च संकीर्णत्वाद् ‘अनरण्यानि’ अशून्यानि एवेति कश्चिदभिज्ञ आह स्म।

लोक में जैसे प्रजा है उसी तरह वैश्वदेवशस्त्र है अर्थात् प्रजा के निवासभूत राज्य के समान है। राज्य के अन्दर जैसे जनता होती हैं उसी प्रकार शस्त्र के अन्तर्गत सूक्त होते हैं। जैसे [राज्य में कहीं कहीं] अरण्य होते हैं, उसी तरह [शस्त्र में कहीं कहीं] धाव्या [प्रक्षिप्त] होती हैं। उस [अरण्यस्थानीय] धाव्या के दोनों ओर पर्याह्वान [शौंसावोम्] किया जाता है। इसीलिए [लोक में भी] वे [वन] निर्जन होकर भी पशु और पक्षियों से संकुलित होने से अनरण्य अर्थात् शून्य न होने के समान हैं—ऐसा कुछ अभिज्ञान कहते हैं।

१. ऋ० १.८९.१।

२. ब्र० आश्व० श्री० ५.९.३। ‘आहाव आह्वानात्’—इति निरु० ५.४.८।

एवमेकेन दृष्टान्तेन पर्याहावं प्रशस्य पुनरप्यन्येन दृष्टान्तेन प्रशंसति—

यथा वै पुरुष एवं वैश्वदेवम्, तस्य यथाऽवान्तरमङ्गान्येवं सूक्तानि, यथा पर्वाण्येवं धाय्याः, तदुभयतो धाय्यां पर्याह्वयते, तस्मात् पुरुषस्य पर्वाणि शिथिराणि सन्ति दृहळ्यानि, ब्रह्मणा हि तानि धृतानि ॥ इति ।

लोके यथा पुरुषो हस्तपादादिमान्, मनुष्यदेहः, तद् इदं वैश्वदेवशस्त्रम् । 'तस्य' शरीरस्य 'अवान्तरम्' अभ्यन्तरप्रदेशम् 'अङ्गानि' अवयवा यथा वर्तन्ते, एवं शस्त्रस्याभ्यन्तरे सूक्तानि निविष्टानि । यथा तेषामवयवानां संधयः, एवमेता धाय्याः शस्त्रे तिष्ठन्ति । तथा सन्ति धाय्या उभयपार्श्वपर्वाणि 'शिथिराणि' पूर्वं शिथिलानि सन्त्यपि पश्चात् प्रयत्नेन धारितानि दृढानि संपद्यन्ते । 'ब्रह्म वा आहावः' इति श्रुतत्वाद् आहावरूपेण ब्रह्मणैव धाय्यारूपाणि पर्वाणि धृतानि भवन्ति ॥

जैसे पुरुष हैं वैसे ही वैश्वदेव [शस्त्र] हैं । उसके जैसे अवान्तर अङ्ग हैं वैसे ही [शस्त्र के अन्दर] सूक्त हैं । जैसे उसके जोड़ हैं वैसे ही [शस्त्र में] धाय्या हैं । उस धाय्या के दोनों ओर पर्याह्वान करता है; इसीलिए पुरुष के जोड़ शिथिल होकर भी दृढ़ बने हैं; क्योंकि वे ब्रह्मा के द्वारा दृढ़ किए गए हैं [अर्थात् आहाव रूप ब्रह्म से धाय्या रूप पर्व धृत होते हैं] ।

अथ धाय्यानां शस्त्रयाज्यानां च प्रकृतौ विकृतौ चान्यत्वं निराकृत्यैकरूपत्वं विधत्ते—
मूलं वा एतद् यज्ञस्य यद्धाय्याश्च याज्याश्च, तद् यदन्या अन्या धाय्याश्च याज्याश्च कुर्युन्मूलमेव तद् यज्ञं कुर्युस्तस्मात् ताः सामान्य एव स्युः ॥ इति ।

धाय्यानां शस्त्रयाज्यानां वृक्षमूलवद् यज्ञमूलता । तत्प्रकृतिगताः परित्यज्य विकृतावन्यस्वीकारे यज्ञरूपो वृक्ष उन्मूलितः स्यात् । तस्मात् प्रकृतौ याः सन्ति, ता एव विकृतावित्युभयत्र 'सामान्य एव' एकविधा एव कर्तव्याः ॥

ये जो धाय्या और याज्या हैं वह यज्ञ की जड़ें हैं । [प्रकृतिगत याज्या व धाय्या को छोड़कर] यदि अन्य धाय्या और अन्य याज्या प्रयुक्त होती हैं तो उस यज्ञ [वृक्ष] का उन्मूलन ही हो जाता है; इसलिए वे समान [= एकविध] ही होनी चाहिए ।

वैश्वदेवशस्त्रमवयवशः प्रशस्य समुदायाकारेण प्रशंसति—

पाञ्चजन्यं वा एतदुक्तं यद् वैश्वदेवम्; सर्वेषां वा एतत् पञ्चजनानामुक्तं,—
देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां च; एतेषां वा एतत् पञ्चजनानामुक्तं; सर्व एनं पञ्चजना विदुः ॥ इति ।

यद् वैश्वदेवनामकम् 'उक्थं' शस्त्रमस्ति, तदेतत् 'पाञ्चजन्यं वै' पञ्चविधानां जनानां संबन्धेयम् । स एवार्थः सर्वेषामित्यादिना स्पष्टीक्रियते,—ये पञ्चविधा जनाः सन्ति, तेषां सर्वेषामेव संबन्धेतच्छस्त्रम् । पञ्चविधत्वमेव मनुष्याणामित्यादिनोच्यते,—अग्नीन्द्रादि-देवगण एको वर्गः, ब्रह्मक्षत्रियादिमनुष्यगणो द्वितीयो वर्गः, गन्धर्वाणामप्सरसां वर्गस्तृतीयः, सर्पाणां वर्गश्चतुर्थः, पितॄणां वर्गः पञ्चमः^१ । एतेषां पञ्चविधानां जनानां तुष्टिहेतुत्वात् तदीयमेतच्छस्त्रम् । 'एनं' वैश्वदेवशस्त्रस्य शंसितारं होतारं सर्वे पञ्चजनाः 'विदुः' जानन्ति, तेष्वस्य कीर्तिः^२ प्रसरतीत्यर्थः ॥

यह जो वैश्वदेवशस्त्र है वह पञ्चविध मनुष्यों से संबन्धित है । यह उक्थ सभी पञ्च-विध जनों का है । देवों, मनुष्यों, गन्धर्वों-अप्सरारों, सर्पों और पितरों—इन पाँचों जनों का [वैश्वदेव] शस्त्र है । सभी पाँचों-जन इस [वैश्वदेवशस्त्र के शंसन कर्ता] को जानते हैं ।

वेदनं प्रशंसति—

एनं पञ्चिन्यै जनतायै हविनो गच्छन्ति, य एवं वेद ॥ इति ।

जनानां देवमनुष्याणां समूहो 'जनता' । सा च पञ्चसंख्योपेतत्वात् 'पञ्चिनी' तस्यै, तत्प्रीत्यर्थं 'हविनः' होतुं कुशलाः पुरुषाः 'एनं' वेदितारमागच्छन्ति ॥

जो इस प्रकार जानता है उसके पास हवन करने में कुशल पुरुष इन पञ्चविध जनों [की प्रसन्नता] के लिए आते हैं ।

अथ शंसनपूर्वकाले दिग्ध्यानं विधत्ते—

सर्वदेवत्यो वा एष होता यो वैश्वदेवं शंसति, सर्वा दिशो ध्यायेच्छंसिष्यन्,
सर्वास्वेव तद् दिक्षु रसं दधाति ॥ इति ।

'यः' होता 'वैश्वदेवं' शस्त्रं शंसति, 'एषः' 'सर्वदेवत्यो वै' सर्वा देवता अस्येति, तत्परितोषहेतुरित्यर्थः । अतः सोऽयं शंसितुमुद्युक्तः सर्वा दिशो मनसा ध्यायेत्, तेन शंसनेन सर्वास्वेव तद्दिक्षु रसं दधाति ॥

जो [होता] वैश्वदेव शस्त्र का शंसन करता है वह सभी देवों का [परितोष का हेतुभूत] होता है । अतः शंसन करते समय उसे सभी दिशाओं का ध्यान करना चाहिए । इस प्रकार उस [शंसन] से वह सभी दिशाओं में रस को रखता है ।

१. 'गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके, चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चमः इत्योपमन्यवः'—इति निरु० ३.२.२ ।

क्वचिद् ध्यानं विधत्ते—

यस्यामस्य दिशि द्वेष्ट्यः स्यात्त तां ध्यायेत्, अनुहायैवास्य तद्वीर्य-
मादत्ते ॥ इति ।

‘अस्य’ हेतुः ‘द्वेष्ट्यः’ शत्रुर्यस्यां दिशि वसति, तामेकां दिशं न ध्यायेत् । तथा सति,
‘अनुहायैव’ द्वेष्ट्यस्य पृष्ठतो गत्वैव तदीयं वीर्यं सर्वं स्वीकरोति ॥

किन्तु उसे उस दिशा का ध्यान नहीं करना चाहिए जिस दिशा में उस [होता] का
शत्रु हो । ऐसा करके वह उस शत्रु के पीछे जाकर ही उसके ही बल को स्वीकार
करता है ।

शस्त्रस्य परिधानीयामृचं विधत्ते—

‘अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम्’ इत्युत्तमया परिदधाति । इयं वा अदितिरियं
द्यौरियमन्तरिक्षम् ॥ इति ।

अखण्डितत्वाद् अदीनत्वाद् वा भूमिरेवादितिरित्युच्यते । सेयं भूमिरेव द्युलोकरूपाऽ-
न्तरिक्षरूपा च; अस्यां भूमौ कर्म कृत्वा तत्तल्लोकप्राप्तेः संपादयितुं शक्यत्वात् ॥

‘अदिति [अदीना अथवा अखण्डनीया पृथिवी ही] द्यौ है, अदिति अन्तरिक्ष है’—इस
अन्तिम ऋचा से कर्म का समापन करता है । यह पृथिवी ही अदिति है, यह [अदिति]
द्यौ है और यह अदिति अन्तरिक्ष है ।

द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘अदितिर्माता स पिता स पुत्रः’ इति । इयं वै मातैर्यं पितेयं पुत्रः ॥ इति ।

येयमदितिर्भूमिः, सैव माता; सोऽदितिरूप एव पिता, सोऽदितिरूप एव पुत्रः ।
‘इयं वा’ इत्यादिनोक्तार्थप्रसिद्धिरुच्यते—सत्यां भूमौ मातापितृपुत्रादिभिरवस्थातुं शक्य-
त्वात् तेषामदितिरूपत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः ॥

‘अदिति माता है, वही पिता है, वही पुत्र है’—यह भूमि ही माता है, यह पिता है
और यह पुत्र है ।

तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना’ इत्यस्यां वै विश्वे देवा अस्यां
पञ्चजनाः ॥ इति ।

१. (i) अनुहाय अनुक्रमेण त्याजयित्वैव । यद्वा, अनुगम्यैव बन्धुभावमाचरेन्नेव—
इति मट्टभास्करः । (ii) ‘अनुहानम् = अभिमवः’—इति षड्गुरुशिष्यः ।

२. ऋ० १.८९.१० ।

३. द्र० अदितिरदीना—इति निरु० ४.४.१; ११.३.२ ।

विश्वेषां देवानां भूमौ मनुष्यैः पूज्यमानत्वात् पञ्चजनानां देवमनुष्यादीनां भूमाव-
वस्थानाद् अदितेस्तद्रूपत्वम् ॥

‘अदिति ही विश्वे देव हैं । अदिति ही पञ्चजन हैं’—इसी [भूमि] में विश्वदेव
[मनुष्यों से पूजित होने से] हैं । इसी [भूमि] में पञ्चजन [का अवस्थान होने से अदिति
का तद्रूप] हैं ।

चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम्’ इति । इयं वै जातमियं जनित्वम् ॥ इति ।

‘जातं’ पूर्वमुत्पन्नं प्राणिरूपं, ‘जनित्वम्’ इतः परमुत्पत्त्यमानं प्राणिरूपम्, तयोर्म-
योर्मूमी संभवाद् अदितेस्तद्रूपत्वम् ॥

‘पैदा हुई प्रजा अदिति ही है और पैदा होने वाली भी अदिति ही है’—पूर्व में जो
पैदा है, यह पृथ्वी ही है और जो बाद में पैदा होने वाली है वह भी पृथ्वी ही है ।

परिधानीयाया अस्या ऋचः शंसने प्रकारविशेषं विधत्ते—

द्विः पच्छः परिदधाति, चतुष्पादा वै पशवः पशूनामवरुद्ध्यै, सकृदधर्चशः,
प्रतिष्ठाया एव, द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो, यजमानमेव तद्
द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति ॥ इति ।

‘त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामन्वाह’—इति विधेः^१ सार्वत्रिकत्वादस्याः परिधानीयाया-
स्त्रिरावृत्तिः प्राप्ता । तत्र द्वयोरावृत्त्योः ‘पच्छः’ शंसेत् । एकैकस्मिन् पादेऽवसायावसाय
शंसनं कुर्यात् । तत्र पादानां चतुष्टयेन पशुसाम्यात् पशुप्राप्तिर्भवति । तृतीयस्यामावृत्ता-
वधर्चशः^२ शंसेत् । अधर्चैऽवसाय पठेदित्यर्थः । तच्च प्रतिष्ठायै स्थैर्येणावस्थानार्थमेव
भवति । किंच पुरुषोऽयं ‘द्विप्रतिष्ठः’ पादद्वयोपेतः, पशवश्चतुष्पादाः, तथा सत्युभयविध-
शंसनेन द्विपादं यजमानमेव चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति ॥

वह अन्तिम मन्त्र को पाद-पाद के अवसान पर दो बार बोलता है । क्योंकि पशुओं
के चार पैर होते हैं [चार पादों से पशु की समता होने से] यह पशुओं की प्राप्ति के लिए
ही होता है । [तृतीय आवृत्ति में मन्त्र को] एक बार अधर्च के अवसान पर बोलना
चाहिए । [यह यजमान की] प्रतिष्ठा [= स्थिर अवस्थान] के लिए ही होता है; क्योंकि
पुरुष दो पैरों वाले हैं और पशुओं को चार पैर हैं । इस प्रकार करके यह दो पैरों वाले
यजमान को ही चार पैरों वाले पशुओं में स्थापित करता है ।^३

१. द्र० इतः पूर्वम् २० पृ० १० पंक्तिः । (तै० सं० २.५, ७.१) ।

२. ‘द्विः पच्छोऽधर्चशः सकृद् भूमिमुपस्पृशन्’—इति आश्व श्री० ५.१८.१२ ।

३. द्र० इतः पूर्वम्, २८० पृष्ठे ।

परिधानकाले भूमिस्पर्शं विधत्ते—

सदैव पञ्चजनीयया परिदध्यात्, तदुपस्पृशन् भूमिं परिदध्यात्, तद् यस्यामेव यज्ञं संभरति, तस्यामेवैनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ इति ।

‘सदैव’ सर्वेष्वपि यज्ञप्रयोगेषु ‘पञ्चजनीयया’ ‘विश्वे देवा अदितिः पञ्चजनाः’— इत्युक्तत्वात् इयमृक् ‘पञ्चजनीया’, तथा ‘परिधानं’ समापनं यदा कुर्यात् तदानीं भूमिमुप-स्पृशन् परिदध्यात् । तथा सति ‘यस्यामेव’ भूमौ ‘यज्ञं संभरति’, अनुष्ठानं यज्ञसाधनानि संपादयति, ‘तस्यामेव’ भूमौ ‘एवं’ यज्ञमनेनोपस्पर्शनेनान्ततः प्रतिष्ठापयति ॥

समी [यज्ञप्रयोगों] में पाञ्चजन्य मन्त्र से ही समापन करना चाहिए । उससे पृथ्वी का स्पर्श करते हुए समापन करे [अर्थात् शस्त्र पढ़ता हुआ भूमि का स्पर्श करे] । ऐसा करके जिस [भूमि] पर यज्ञ का अनुष्ठान करता है, उसी [भूमि] पर इस [यज्ञ] को उस [भूमि स्पर्श] से अन्ततः प्रतिष्ठित करता है ।

शस्त्रयाज्यां विधत्ते—

‘विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे’ इति वैश्वदेवमुक्थं शस्त्वा वैश्वदेव्या यजति, यथाभागं तद्देवताः प्रीणाति ॥ ३१ ॥ इति ।

वैश्वदेवशस्त्रशंसनादूर्ध्वं ‘विश्वे देवाः शृणुतु’ इत्येतां वैश्वदेवीं^१ याज्यां पठेत् । तस्यां ‘ये अन्तरिक्षे य उपद्यविष्ठाः’ इत्यादिना मिन्नवर्गाणां देवगणानामभिधानात् तासां देवतानां स्वस्वभागमतिक्रम्य प्रीतिं करोति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (त्रयोदशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ (३१) [१०२]

वैश्वदेव शस्त्र के शंसन के बाद विश्वेदेव-देवताक याज्या मन्त्र ‘हे विश्वे देवों मेरा यह आह्वान सुनो’—से यजन करता है । इस प्रकार उससे उनके भाग के अनुसार उन देवों को प्रसन्न करता है ।

॥ इस प्रकार तेरहवें अध्याय के सप्तम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ७ ॥

अथ अष्टमः खण्डः

अथ घृतयागसौम्ययागयोर्याज्यां विधत्ते—

आग्नेयी प्रथमा घृतयाज्या, सौमी सौम्ययाज्या, वैष्णवी घृतयाज्या, त्वं सोम पितृभिः संविद्वान इति सौम्यस्य पितृमत्या यजति ॥ इति ।

सौम्यचरोरुभयतो घृतसाध्यौ द्वौ यागावनुष्ठेयौ । तत्राग्निदेवताका विष्णुदेवताका चेति द्वे याज्ये । 'घृताहवनो घृतपृष्ठो अग्निः' इत्याग्नेयी प्रथमा याज्या^१ 'उरु विष्णो विक्रमस्व' इति वैष्णवी द्वितीया घृतयाज्या^२ । अस्ति कश्चित्सोमदेवताकश्चरः, तस्य 'त्वं सोमः'^३ इति सीमी^४ याज्या; तत्र 'पितृभिः संविदानः' इति श्रुतत्वाद् इयं पितृमती; तां याज्यां सौम्यचरौ पठेत् । तस्य चरोः पुरस्तादाग्नेय्यायाज्यया घृतयागः । उपरिष्ठाद् वैष्णव्या याज्यया घृतयागः^५ । तद् याज्याद्वयम् आश्वलायनेन पठितम्^६ ॥

iii. ३२ [xiii. ८] प्रथम घृत-याज्या अग्नि-देवताक है, सोम के चर का याज्या मन्त्र सोम-देवताक है और [द्वितीय] घृतयाज्या विष्णु-देवताक है । 'हे सोम, तुम पितरों से संविद हो'—इस पितृ शब्द युक्त सोम के चर की याज्या से यजन करता है ।

सीमीं याज्यां प्रशंसति—

घ्नन्ति वा एतत् सोमं यदभिषुण्वन्ति, तस्यैतामनुस्तरणीं कुर्वन्ति,—यत्सौम्यः;
पितृभ्यो वा अनुस्तरणीं, तस्मात् सौम्यस्य पितृमत्या यजति ॥ इति ।

ऋत्विजः सोममभिषुण्वन्तीति यदस्ति, सोऽयं सोमस्य वध एव । तत्र यः सौम्यश्चर-
रस्ति, एतां सौम्यचररूपां तस्य मृतस्य सोमस्यानुस्तरणीं कुर्वन्ति । मृतस्य दीक्षितस्य
दहनकाले कांचिद् बृद्धां गां हत्वा दीक्षितावयवेषु गोरवयवानवस्थाप्य दहेत् । सेयं गौर्मृतं
दीक्षितमनु मृतत्वाद्विसितत्वान्चानुस्तरणीत्युच्यते^७ । यस्मात् सा पितृभ्यां योग्या तस्मात्
पितृमत्या याज्यया सौम्ययागस्य हविर्यजेत् ॥

१. आश्व० श्रौ० ५.१९.३ । २. आश्व० श्रौ० ५.१९.३ । ३. ऋ० ८.४८.१३ ।

४. 'वैश्वदेवशस्त्रमुक्तं चरः सौम्योऽथ कथ्यते'—इति षड्गुरुशिष्यः ।

५. 'तं घृतयाज्याभ्यामुपांशूभयतः परियजन्ति'—इति आश्व० श्रौ० ५.१९.२ ।

६. आश्व० श्रौ० ५.१९.३ ।

७. (i) 'अनुस्तरणीं ज्ञामजां वैककर्णां कृष्णामेके सव्ये बाही वध्वानुसङ्कालयन्ति ।
अनुस्तरण्या वपामुत्खिद्य शिरो मुखं प्रच्छादयेदग्नेर्वर्मं परि गोमिर्व्ययस्व (ऋ० १०.
१६.७) इति'—इति आश्व० गृह्य० ४.२,३ । (ii) 'अनुस्तरणी चेत् पश्चात्
कर्णमाहस्य हस्तयोर्वृक्की । अङ्गेष्वङ्गानीति जातूकर्णः । न वास्थिसन्देहात् । वपया
मुखमवच्छाद्याग्निमिरादीपयन्ति'—इति कात्या० श्रौ० २५.७.३४-३७ । (iii) कर्ण-
प्रदेशस्य पश्चाद्भागो 'आहननं' प्रहारं कृत्वा मारयित्वा तस्याः कुक्षिगोलकी
मृतस्य हस्तयोर्निधेयौ'—इत्यादि च तद् व्याख्यानं कर्काचार्यकृतम् । (iv) द्र०
पार० गृह्य० ३.११ । (v) 'तस्मात् पुरुषाय पुरुषायानुस्तरणी क्रियते'—इति षड्०
ब्रा० १.७ । तु० तत्र सा० भा०—'तस्मात्' अतएव लोके 'पुरुषाय-पुरुषाय' सर्वस्यै
मृताय 'अनुस्तरणी क्रियते' वैतरणीनद्युत्तारिका गौः दीयते—इति ।

वे इस सोम का हनन करते हैं जो इसका अभिषव करते हैं। उस [मृत सोम] के लिए यह अनुस्तरणी अर्थात् वृद्ध गाय का यजन करते हैं, जो सोम के चरु रूप में होता है [जैसे दीक्षित यजमान के मरने पर उसको जलाते समय एक वृद्ध गाय का हनन करके उसके अवयवों को मृत-देह पर वैतरणी नदी पार करने के लिए रखते हैं वैसे ही यहाँ भी अनुस्तरणी, अर्थात् मृत यजमान के अनु अर्थात् पीछे हिंसित होने वाली करते हैं]। क्योंकि वृद्ध गाय का हनन पितरों के योग्य है इसीलिए 'पितृ' शब्द युक्त याज्या से यजन करता है।

घृतयागसहितं सौम्यं चरुं संगृह्य प्रशंसति—

अवधिषुर्वा एतत् सोमं यदभ्यसुषवुः, तदेनं पुनः संभावयन्ति ॥ इति ।

अभ्यसुषवुरभितः सोमं सुतवन्त इति यदस्ति, एतेन सोममवधिषुर्वै, ऋत्विजो हतवन्त एव तस्माद् 'एनं' व्यथितं सोमं घृतचरुभ्यां व्यथापरिहाराय संभावयन्ति ॥

वे सोम को मार डालते हैं जब उसका अभिषव करते हैं। अतः इस प्रकार करके वे पुनः इस [व्यथित सोम] को पुनरुज्जीवित करते हैं।

संगृह्य प्रशस्य देवताद्वारा पुनर्विस्तरेण प्रशंसां दर्शयति—

पुनराप्याययन्त्युपसदां रूपेण उपसदां किल वै तद्रूपं यदेता देवता अग्निः सोमो विष्णुरिति ॥ इति ।

योऽयं हतः सोमः, तं सोममुपसदां रूपेण संपादितेन पुनराप्याययन्ति । अग्निः सोमो विष्णुरिति या एतास्तिस्रो देवताः, तदेतदुपसदामेव स्वरूपं तत्राप्येतस्य देवतात्रयस्य विद्यमानत्वात् ॥

[उस मृत सोम को] पुनः वे उपसद के रूप में बढ़ाते हैं। वस्तुतः उपसद उन्हीं के रूप हैं जो यह अग्नि, सोम और विष्णु देवता हैं।

अथ होतुराज्यावेक्षणं विधत्ते—

प्रतिगृह्य सौम्यं होता पूर्वश्छन्दोगेभ्योऽवेक्षेत ॥ इति ।

हुतशेषं सौम्यं चरुमध्वर्युणा दत्तं होता प्रतिगृह्य चरुमध्ये सिक्ते बहुले घृते 'छन्दो-गेभ्यः' उद्गाताभ्यः स्वयं पूर्वगावी सन् स्वकीयां देहच्छायामवेक्षेत ॥

[अध्वर्यु द्वारा प्रदत्त हुतशेष] सोम के चरु को [होता] लेकर [उस चरु के मध्य सिक्त घृत में अपना प्रतिबिम्ब] उद्गाताओं के [देखने के] पहले देखे।

अत्र पूर्वपक्षमुत्थाप्य दूषयति—

तं हैके पूर्वं छन्दोगेभ्यो हरन्ति, तत् तथा न कुर्यात्, वषट्कर्ता प्रथमः सर्व-भक्षान् भक्षयतीति ह स्माऽऽह तेनैव रूपेण । तस्माद् वषट्कर्तैव पूर्वोऽवे-क्षेताथैनं छन्दोगेभ्यो हरन्ति ॥ ३२ ॥ इति ।

केचन याज्ञिका होतुराज्यावेक्षणात् पूर्वमेव तं धृतयुक्तं सौम्यं चरुं छन्दोगेभ्यः समर्पयन्ति । तत्समर्पणं तथा न कुर्यात् । हविःशेषभक्षणेषु वषट्कर्ता होता प्रथमः पूर्वमावी सन् हविःशेषान् भक्षयति^१ । इत्येवमभिज्ञो महर्षिराह स्म । तस्मात्कारणात् तेनैव रूपेण भक्षणक्रमेणैवावेक्षणेऽपि होतैव प्रथमो भूत्वाऽवेक्षेत । अनन्तरमेवैनं सौम्यं चरुं छन्दोगेभ्यः समर्पयेयुः^२ ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (त्रयोदशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ (३२) [१०३]

कुछ [होता] उस [सोम के चरु] को पहले उद्गाताओं को देते हैं । किन्तु ऐसा नहीं करना चाहिए । क्योंकि ऋषि का कथन है कि 'जो [होता] वषट्कार करता है वही प्रथमतः हविःशेष का भक्षण करता है ।' इस प्रकार उसी रूप [क्रम] में इसीलिए वषट्कर्ता ही पहले अवेक्षण करे, फिर वे उसको उद्गाताओं को समर्पित करते हैं ।

॥ इस प्रकार तेरहवें अध्याय के आठवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ८ ॥

अथ नवमः खण्डः

अथाग्निमारुतशस्त्रं वक्तव्यं तदर्थमादावुपाख्यानमाह—

प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत्, दिवमित्यन्य आहुः, उषसमित्यन्ये, तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैत्, तं देवा अपश्यन् । अकृतं वै प्रजापतिः करोतीति ते तमेच्छन्, य एनमारिष्यत्येतमन्योन्यस्मिन्नाविन्दन्, तेषां या एव घोरतमास्तन्व आसंस्ता एकधा समभरन्, ताः संभृता एष देवोऽभवत् तदस्यैतद् भूतवन्नाम ॥ इति ।

पुरा कदाचित् प्रजापतिः स्वकीयां दुहितरमभिलक्ष्य भार्यात्वेन ध्यानमकरोत्^१ । तस्यां दुहितरि^२ महर्षीणां मतभेदं आसीत् । अन्ये केचन महर्षयो दिवं द्युलोकदेवतां ध्यातवान् इत्याहुः । अपरे तु महर्षय 'उपसम्' उषःकालदेवतां ध्यातवान् इत्याहुः । ऋश्यो मृगविशेषः । तथाचामिधानकार^३ आह—'गोकर्णपृषतैर्गर्शरोहिताश्चमरो मृगाः' इति । स प्रजापतिः

१. 'होताग्रे भक्षयेदिति गौतमः'—इति आश्व० श्रौ० ५.६.२२ ।

२. तु० आप० श्रौ० १३.१३.२२; १४.१-२ ।

३. मन्त्रश्चास्ति 'पिता यत् स्वां' 'कामं कृण्वान' इत्यपि (ऋ० १०.६१.७-६) ।

४. 'दुहितृशब्दस्य सम्बन्धि शब्दत्वादेव स्वत्वसिद्धौ स्वग्रहणमौपचारिकव्युदासेन साक्षाद् दुहितृत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रजापतेः साक्षादेव सर्वपितृत्वात् । तच्च दोषातिशय-ख्यापनार्थम्'—इति भट्टमास्करः ।

५. अमरकोश २.५.१० ।

तथाविध ऋष्योऽभूत् । सा च दुहिता 'रोहित' लोहितं 'भूता' प्राप्ता, ऋतुमती जातेत्यर्थः । तादृशीं तां दुहितरम् 'अभ्यैत्' अभिगतवान् मिथुनघर्मं प्राप्तवान् इत्यर्थः । 'तं' दुहितृगामिनं प्रजापति देवाः परस्परमिदमब्रुवन्-अयं प्रजापतिः 'अकृतं वै' अकर्तव्यमेव निषिद्धाचरणं करोतीति विचार्य यः पुरुषः 'एनं' प्रजापतिम् 'आरिष्यति' आति प्रापयितुं क्षमः, तादृशं पुरुषमैच्छन्नन्वेषणं कृतवन्तः; कृत्वा चान्योन्यस्मिन् तेषां मध्ये 'तं' प्रजापति-घातकं 'नाविन्दन्' न अलभन्त—त्वं हन्तुं शक्नोषि, त्वं हन्तुमिति परस्परं पृष्ठकैकस्य शक्तिराहित्यं निश्चितवन्तः । सर्वेषु देवेषु या एव कश्चिद् घोरतमास्तन्वोऽप्युग्राणि शरी-राण्यासन्, ताः सर्वाः 'एकधा समभरन्' मेलयित्वैकं शरीरं कृतवन्तः, 'ताः' घोरतमास्तन्वः 'संभृताः' एकत्वेन संपादिताः सत्यः 'एष देवोऽभवत्' एष इति हस्तेन प्रदर्श्य रुद्रोऽभि-धीयते । तत् तस्मादेव कारणाद् अस्य रुद्रस्यैतल्लोकप्रसिद्धं 'भूतवद्' भूतशब्दोपेतं नाम संपन्नम् । भूतपतिरिति भूतवन्नाम । तच्च तस्य भवत्यर्थानुगमाद्युक्तम् ॥

[आग्निमासत शस्त्र]—

iii. ३३ [xiii. ९] प्रजापति ने अपनी लड़की को [देखकर भार्या के रूप में] सौँचा । इसे कुछ ऋषि द्युलोक की देवता कहते हैं और कुछ अन्य 'उषा' देवता कहते हैं । वे प्रजापति हरिण होकर रोहित [हिरनी या ऋतुमती] हुई [दुहिता] के पास गए । उस [दुहितृगामि प्रजापति] को देवों ने देखा और परस्पर कहा—'ओह, प्रजापति अकृत-कर्म [निषिद्ध आचरण] करता है'—ऐसा विचार करके उन्होंने [ऐसे पुरुष को] खोजा जो इस [प्रजापति] को भारने में समर्थ होवे । किन्तु अपने लोगों के बीच में किसी को भी नहीं प्राप्त किया । तब उनमें जो घोरतम [उग्र] शरीरांश था उसको उन्होंने एक जगह इकट्ठा किया । वह सब एकीकृत होकर यह देव [रुद्र] उत्पन्न हुए । इसीलिए उस [रुद्र] का 'भूत' शब्द से युक्त [= भूतपति] नाम हुआ ।

एतन्नामवेदनं प्रशंसति—

भवति वै स योऽस्यैतदेवं नाम वेद ॥ इति ।

वेदिता 'भवति वै' भूतिमानेव संपद्यते ।

जो इनके इस नाम को जानता है वह भूतिमान् होता है ।

अथ तेन रुद्रेण सह देवानां संवादं दर्शयति—

तं देवा अब्रुवन् । अयं वै प्रजापतिरकृतमकरिमं विध्येति, स तथेत्यब्रवीत् स वै वो वरं वृणा इति; वृणोष्वेति; स एतमेव वरमवृणीत,—पशूनामाधिपत्यं, तदस्यैतत् पशुमन्नाम ॥ इति ।

१. 'आरिष्यत्' इति मट्टमास्करीयपाठः । तथा च तद् व्याख्या—'आरिष्यत् आति प्रापयिष्यत् प्रापयेत् । अतैराङ्पूर्वादिन्तर्णीतण्यर्थाल्लृङ् । यद्वा, रिष्यतेस्तादृशा-ल्लेटि रूपम् ।'

‘तं’ रुद्रं देवा एवमब्रुवन्—हे रुद्र ! अयं प्रजापतिः ‘अकृतम् अकः’ निषिद्धाचरणं कृतवांस्तस्मादिमं ‘विध्य’ बाणेन प्रहरेति । स रुद्रस्तदङ्गीकृत्योत्कोचत्वेन पशूनामाधिपत्यं कृतवान् । तस्मात् कारणादस्य रुद्रस्यैतल्लोकप्रसिद्धं पशुपतिरित्येतादृशं पशुशब्दोपेतं नाम संपन्नम् ॥

उन [रुद्र] से देवों ने कहा—‘इस प्रजापति ने आकृत-कर्म किया है अतः इसे विद्ध कर दो ।’ उन [रुद्र] ने वैसा ही किया । तब उन [रुद्र] ने कहा—‘मैं आप लोगों से एक वर का वरण करता हूँ । उन्होंने कहा—‘वरण करे’ ।’ उन [रुद्र] ने यही वर माँगा कि मैं पशुओं का आधिपत्य प्राप्त करूँ । इसीलिए इन [रुद्र] का नाम ‘पशु’ शब्द से युक्त [= पशुपति] हुआ ।

तद्वेदनं प्रशंसति—

पशुमान् भवति योऽस्यैतदेवं नाम वेद ॥ इति ।

जो इनके इस नाम को जानता है वह पशुमान् हो जाता है ।

अथ रुद्रप्रजापत्योर्वृत्तान्तं दर्शयति—

तमभ्यायत्याविध्यत् स विद्ध ऊर्ध्वं उदप्रपतत्, तमेतं मृग इत्याचक्षते, य उ एव मृगव्याधः स उ एव सः, या रोहिद् सा रोहिणी, यो एवेषुस्त्रिकाण्डा सो एवेषुस्त्रिकाण्डा ॥ इति ।

स रुद्रोऽभ्यायत् य बाणयुक्तं धनुरभित आकृष्य तं प्रजापतिमविध्यत् । ऋक्ष्यमृगरूपः स प्रजापतिर्विद्धः सन्नूर्ध्वमुख उदप्रपतत् प्रकर्षेणोत्पतनमकरोत् । तमेतमुत्पतितमृक्ष्यमृगरूपं प्रजापतिमाकाशे दृष्ट्वा सर्वे एव ते जना मृग इत्याचक्षते, रोहिण्यार्द्रयोर्नक्षत्रयोर्मध्येऽवस्थितं मृगशीर्षनक्षत्रं कथयन्ति, नक्षत्ररूपेण निष्पन्न इत्यर्थः । ‘य उ एव’ यस्तु रुद्रो ‘मृगव्याधो’ मृगघाती स रुद्र आकाशे दृश्यमानः स उ एव लोकप्रसिद्धो मृगव्याध आसीत् । या दुहिता रोहिता रोहिद् रक्तवर्णा मृगी सेयमाकाशे रोहिणीनक्षत्रमभूत् । यो एव या तु रुद्रेण प्रेरितेषुस्त्रिकाण्डाज्जीकं शल्यस्तेजनमित्यवयवत्रयोपेता सो एव सैव लोकप्रसिद्धा काण्डत्रयोपेतेषुर्बाणोऽभवत् ॥

उस [प्रजापति] को [रुद्र ने बाण युक्त] धनुष को खींचकर मारा । विद्ध हुआ वह प्रजापति ऊपर को उछला । उस [आकाश में ऊपर उछले हुए प्रजापति] को अभिज्ञान [रोहिणी और आर्द्रा नक्षत्र के मध्य अवस्थित] मृगशिरा नक्षत्र कहते हैं । जिस [मृग-घाती रुद्र] ने उसको मारा वह ही मृग व्याध हुआ । जो [दुहिता] लाल वर्ण की [हिरणी] थी वही [आकाश में] रोहिणी हुई । [रुद्र का] जो बाण तीन धारों वाला था, वह ही तीन नोकों वाला बाण हो गया ।

अथ मनुष्योत्पत्तिं दर्शयति—

तद्वा इदं प्रजापते रेतः सिक्तमधावत्, तत्सरोऽभवत्, ते देवा अब्रुवन्, मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति, यदब्रुवन्, मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति, तन्मादुषम-
भवत्, तन्मादुषस्य मादुषत्वं, मादुषं ह वै नामैतद् यन्मानुषं तन्मादुषं
सन्मानुषमित्याचक्षते परोक्षेण; परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ ३३ ॥ इति ।

मृगरूपेण प्रजापतिना यद् रेतो मृग्यां सिक्तं तदेतदतिबहुत्वाद् भूमी पतितं सत्प्रवाह-
रूपेणाधावत् । तच्च क्वचिन्निम्न देशेऽवस्थाय प्रौढं सरोऽभूत् । ते देवा एवमब्रुवन्—प्रजा-
पतेरिदं रेतो 'मा दुषद्' दुष्टमस्पृश्यं मा भूदिति । यस्मान्मा दुषदित्यवदन्तस्माद् दोष-
रहितस्य रेतसो 'मादुषमिति' नाम संपन्नम् । जनास्तु दकारस्थाने नकारं प्रक्षिप्य
'मानुषमिति' ब्राह्मणक्षत्रियादिशरीरमाचक्षते । तद् वस्तुतो दैवाचारेण दोषरहितत्वा-
न्मादुषमेव । तथा सति मादुषनम्मयोग्यमपि तच्छरीरं परोक्षेण नाम्ना व्यवहृतव्यमित्यमि-
प्रेत्य वर्णव्यत्ययेन मानुषमित्याचक्षते । यस्माल्लोके देववत्पूज्या उत्तमाः पुरुषाः 'परोक्ष-
प्रिया इव हि' प्रत्यक्षे मातापितृनिर्मिते देवदत्तादिनाम्नि न प्रीतिं कुर्वन्ति, किन्तु
उपाध्यायाचार्यस्वामीत्यादिके मातापित्रादीनामकलसत्त्वेन परोक्षे नाम्नि प्रीतिं कुर्वन्ति ।
तस्मात् परोक्षत्वाय नकारप्रक्षेपो युज्यते ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (त्रयोदशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ९ ॥ (३३) [१०४]

[मृगरूप] प्रजापति का जो वीर्य [मृगी में] सिक्त हुआ यह [बहुत होने के कारण]
बह चला और [इकट्ठा होकर] एक सरोवर बन गया । तब उन देवों ने कहा—'प्रजा-
पति का यह वीर्य दूषित न हो ।' क्योंकि यह कहा कि—'प्रजापति का यह वीर्य दूषित
न हो ।' अतः वह मादुष अर्थात् दोषरहित हुआ, इसीलिए इसका नाम मादुष हुआ ।
यह जो 'मादुषम्' [= दोषरहित] नाम था वही 'मानुषम्' हुआ । [वस्तुतः देव-आचरण
के द्वारा दोषरहित होने से] वह मादुष ही [अपने नाम के योग्य उस शरीर का] परोक्ष
रूप से [नाम व्यवहृत हो इस अभिप्राय से एवं वर्णव्यत्यय से] 'मानुषम्' इस नाम से
अभिहित हुआ; क्योंकि देव परोक्ष प्रिय होते हैं । [अर्थात् क्योंकि लोक में भी माता पिता
द्वारा दिए गए देवदत्त आदि प्रत्यक्ष नाम से देववत् पूज्य पुरुष प्रीति नहीं करते । किन्तु
उपाध्याय, आचार्य स्वामी आदि नाम में प्रीति करते हैं । इसीलिए परोक्ष रूप से नकार
युक्तियुक्त है] ।

॥ इस प्रकार तेरहवें अध्याय के नौवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ९ ॥

१. 'मा दुष्टपरिणामं लोकाहितममूत्'—इति भट्टभास्करः ।

अथ दशमः खण्डः

अथाऽऽदित्यादिदेवतोत्पत्तिं दर्शयति—

तदग्निना पर्यादधुः, तन्मरुतोऽधून्वन्, तदग्निर्न प्राच्यावयत्, तदग्निना वैश्वानरेण पर्यादधुः, तन्मरुतोऽधून्वन्, तदग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत्, तस्य यद् रेतसः प्रथममुददीप्यत तदसावादित्योऽभवत्, यद् द्वितीयमासीत् तद् भृगुरभवत्, तं वरुणो न्यगृह्णीत, तस्मात् स भृगुर्वारुणिः, अथ यत् तृतीयमदीदेदिव त आदित्या अभवन्, येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्, यदङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तद् बृहस्पतिरभवत् ॥ इति ।

प्राजापतेः संबन्धि यद् रेतो देवदोषरहितं कृतं तद् रेतो देवा अग्निना पर्यादधुः परितो वेष्टितवन्तः । सरोरूपेणावस्थितस्य रेतसो दाहेन द्रवीभावं निवारयितुं परितोऽग्निं प्रज्वलितवन्त इत्यर्थः । यदाऽग्निः प्रज्वलितस्तदा मरुतो वायवस्तद्रेतोऽधून्वञ्शोषणाय वायुसंयुक्तमकुर्वन् । सोऽग्निस्तत् रेतो न प्राच्यावयत् । द्रवीभावात् प्रच्युतं नाकरोत् । द्रव-बाहुल्यात् पिण्डाकारं कर्तुं नाशक्नोदित्यर्थः । वैश्वानरो नाम कश्चिदग्निविशेषः प्राणिनामुदरे प्रविश्यान्नपानादिकं पाचयति । तथा च भगवतोक्तम्^१—

“अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥” इति ।

तेन वैश्वानरनामकेनाग्निविशेषेण तद् रेतः पूर्ववत् पर्यादधुः । देवैरग्नीं परिक्षिप्ते सति मरुतस्तद् रेतः पूर्ववद् अधून्वन् । सोऽयं वैश्वानरोऽग्निस्तद् रेतो द्रवीभावात् प्रच्युत-मकरोत् । तस्य पिण्डीभूतस्य रेतसो यत्प्रथमं पिण्डरूपमुददीप्यतोद्दीप्तमभूत् तद्रूपमसौ दिवि दृश्यमान आदित्योऽभवत् । द्वितीयं यत्पिण्डरूपमासीत्, तद्विभृगुरभवत्, तं भृगुं वरुणो न्यगृह्णीत निगृह्य स्वपुत्रत्वेन स्वीकृतवान् । तस्मात् स भृगुर्वारुणिरित्युच्यते । वरुणस्यापत्यं वारुणिः । एतदेवाभिप्रेत्य तैत्तिरीया आमनन्ति—“भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुप-ससार”^२ इति । अथानन्तरं तृतीयं पिण्डरूपम् ‘अदीदेदिव’ अतिशयेन दीप्तमेवासीत् । ‘त आदित्या’ अदितेः पुत्रा देवविशेषा ‘अभवन्’ । पूर्वमादित्यशब्देन मण्डलवर्ती सूर्य उक्तः । अत्रादितेः पुत्रा इतरे देवा उच्यन्ते । ‘ये’ रेतःपिण्डा दग्धाः सन्तोऽङ्गारा अभवन्, ते सर्वेऽप्यङ्गिरोनामका ऋषयोऽभवन् । पुनरपि तत्र यदङ्गारा ये केचिदङ्गारा ‘अव-शान्ताः’ शान्तिरहिताः सन्त ‘उददीप्यन्त’ उत्कर्षेण दीप्ताः, तत्सर्वं ‘बृहस्पतिरभवत्’ ॥

iii. ३४ [xiii. १०] [देवो ने] इस [वीर्य] को अग्नि से परिवेष्टित कर दिया । मरुतो ने इसे फूँका । किन्तु अग्नि ने उसे हिलने न दिया अर्थात् पिण्डाकार न होने दिया उन्होंने उसे वैश्वानर अग्नि के द्वारा घेर लिया । मरुतो ने इसे फूँका । तब वैश्वानर

अग्नि ने इसे प्रच्युत किया । उस [पिण्डीभूत] वीर्य का जो प्रथम [पिण्डरूप] उद्दीप्त हुआ वह यह आवृत्य हुआ; जो द्वितीय [पिण्ड] था वह भृगु हुआ । उसको वरुण ने अपने पुत्र के रूप में स्वीकार कर लिया । इसीलिए वह भृगु वारुणि [= वरुण की संतान] हुए । इसके बाद जो तृतीय [पिण्ड] था वह अत्यन्त दीप्त हुआ । वे अदिति के पुत्र [देव विशेष] हुए । जो [दग्धपिण्ड के] अङ्गारे थे, वे अङ्गिरस हुए । जो अङ्गार फिर भी शान्त नहीं हुए थे, वे उद्दीप्त हुए और वह बृहस्पति हुए ।

अथ पशुसृष्टिं दर्शयति—

यानि परिक्षाणान्यासंस्ते कृष्णाः पशवोऽभवन् या लोहिनी मृत्तिका ते रोहिताः, अथ यद् भस्मासीत् तत्परुष्यं व्यसर्पद् गौरो गवय ऋश्य उष्ट्रो गर्दभ इति ये चैतेऽरुणाः पशवस्ते च ॥ इति ।

अङ्गारेषु शान्तेषु यानि कृष्णवर्णान्यासन् काष्ठानि ते कृष्णवर्णाः^१ पशवोऽभवन् । अग्निदाहेन भूमौ या लोहिनी रक्तवर्णा मृत्तिका तिष्ठति ते रोहिता रक्तवर्णाः^२ पशवोऽभवन् । अत्राग्निस्थाने यद् भस्मासीत्, तत्परुष्यं परुषशरीरजातं भूत्वा व्यसर्पत्, विविधमरण्यादावगच्छत् । किं तत्परुष्यमिति ? तदेवोच्यते—गौरो गवय ऋश्य इत्येतेऽरण्यमृगाः । उष्ट्रगर्दभी प्रसिद्धौ । एवमादिकं परुषशरीरम् । येऽप्येतेऽरुणाः^३ पशवस्ते च व्यसर्पन् ॥

[शान्त अङ्गारों में] जो बुझे हुए कोयले थे; वे काले पशु हुए । [अग्नि के जलने से] जो लाल वर्ण की भूमि की मिट्टी थी, वे लाल वर्ण के पशु हुए; और जो भस्म थी वह कठोर शरीर का होकर इधर उधर जाने लगी । [वह कठोर शरीर] भैंसा, गवय, वारह-सिंहा, ऊँट और गर्दभ हुए जो ये अरुण पशु थे वे भी [इधर उधर जाने लगे] ।

एवमुपाख्यानेनाऽऽग्निमारुतशस्त्रस्योपोद्धातमभिधाय तस्मिञ्शस्त्रे शंसनीयामेकामृचं विधत्ते—

तान् वा एष देवोऽभ्यवदत्, मम वा इदं मम वै वास्तुहमिति तमेतयर्चा निरवादयन्त येषा रौद्री शस्थते ॥ इति ।

तान् वै तानेव पशून् सर्वानभिलक्ष्यैष रुद्र इदं सर्वं ममैवेत्यब्रवीत् । तत्रोपपत्तिं चोक्तवान् । 'वास्तुहं' वास्तौ यज्ञभूमौ हीनं यद्द्रव्यमस्ति तत्सर्वं ममेति^४ श्रुत्यन्तरेऽपि प्रसिद्धम् । तथाच तैत्तिरीया रुद्रवाक्यमामनन्ति—'यद्यज्ञवास्तौ हीयते मम वै तत्'^५

१. तसं शान्तं कृष्णरूपं परिक्षाणं तु कथ्यते ।

कृष्णवर्णास्तु पशवो वराह महिषादयः ॥ इति षड्गुरुशिष्यः ।

२. 'रक्तवर्णास्तु पशवः सिंहशार्दूलकादयः'—इति षड्गुरुशिष्यः ।

३. 'गौरादिरूपं तद्भृद् रक्ताश्चैव वृकादयः'—इति षड्गुरुशिष्यः ।

४. तथा च मनुः—'यो यज्जयति तस्य तत्' (७.५६) । ५. तै० सं० ३.१.९.५ ।

इति । तं रुद्रं सर्वान् पशून्भिगच्छन्तमेतया वक्ष्यमाणयर्चा निरवादयन्त निरपेक्षमकुर्वन्त ।
तया तुष्टो रुद्रः पश्वपेक्षां परित्यजति स्म । का सर्गिति, सोच्यते । येषां रौद्री रुद्रदेवताका
शस्यते साज्वगन्तव्या ॥

देव [रुद्र ने] उन उन [पशुओं] को लक्ष्य करके कहा—‘यह मेरा है, जो कुछ [यज्ञ
भूमि में] छुटा है वह मेरा है । जिस रुद्र देवताक ऋचा का शंसन किया जाता है, उस
[वक्ष्यमाण] ऋचा से इस भाग को उन्होंने छुड़ा लिया ।

तस्या ऋचाः^१ पादत्रयं पठति—

‘आ ते पितमंरुतां सुम्नमेतु मा नः सूर्यस्य संदृशो युयोथाः ।

त्वं नो वीरो अर्वति क्षमेथाः’ ॥ इति ।

मरुतां देवानां पितः^२ हे रुद्र ते तव सुम्नं मुखमैत्वागच्छतु । नोऽस्मान् सूर्यस्य संदृशः
सूर्यावलोकनात्मा ‘युयोथाः’ मा वियोजय दृष्टियुक्तान् कुर्वित्यर्थः । किंच हे रुद्र वीरस्त्वं
नोऽस्माकमर्वति पश्वादिवस्तुनि ‘क्षमेथाः’ सहिष्णुर्भव । अस्मदीयान् पश्वादिवस्तूनि मा
विवासयेत्यर्थः ॥

‘मरुतों के पिता हे रुद्र ! तुम्हारा दिया हुआ मुख हमारे पास आए । हम लोगों को
सूर्यावलोकन से वियुक्त मत करो अर्थात् दृष्टि युक्त करो । वीर तुम हमारे पशु आदि
वस्तुओं पर सहिष्णु होओ ।’

तृतीयपादस्य ‘त्वं नो वीरः’ इत्यग्रत्यः पाठः । ‘अभि नो वीरः’ इति शाखान्तर-
पाठः^३ । तयोर्मध्ये स्वपाठं विधाय शाखान्तरपाठं निषेधति—

इति ब्रूयान्नाभि न इति; अनभिमानुको हैष देवः प्रजा भवति ॥ इति ।

इत्यनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेण ‘त्वं नो वीरः’ इति पाठमेव शंसनकाले ब्रूयान्नाभि न
इति पाठं ब्रूयात् । त्वं नो वीर इति पाठे सत्येष ‘देवः प्रजा अनभिमानुको भवति’ ।

१. ऋ० २.३३.१ ।

२. ‘अत्रेतिहासं कथयन्ति विप्रा यथा रुद्रो मरुतां वै पितासीत्’—इत्यादि ऋक्सर्वानुक्रमणी-
वृत्तौ वेदार्थदीपिकायाम्; तथा ऐतरेयब्राह्मणस्य सुखप्रदायामपि द्रष्टव्यम् । मरुतां रुद्र-
पुत्रत्वं यद्यपि रामायणादौ न दृश्यतेऽद्यापि तेषां रुद्रानुगृहीतत्वं ब्रह्मपुराणे गौतमी-
माहात्म्ये (अ० ५४) उपलभ्यते ।

३. मुद्रितसंहितापाठस्तु इत्येव दृश्यते—

आ ते पितमंरुतां सुम्नमेतु मा नः सूर्यस्य संदृशो युयोथाः ।

अभि नो वीरो अर्वति क्षमेत प्र जायेमहि रुद्र प्रजामि ॥ ऋ० २.३३.१ ॥

आश्व श्री० ३.८.१; ऋग्वि० १.३० ।

‘अभिमामनुकोऽभि न इति पाठान्तरेऽभिशब्दस्य विद्यमानत्वात् । पुत्रादिकाः प्रजा अभिलक्ष्य ताः श्रयिष्यामीति रुद्रो मनुते । त्वं न इति पाठे तु न तथेत्यर्थः ॥’

‘त्वं नो वीरः’ इसे ही [शंसन काल में] बोलना चाहिए; ‘अभि नो वीरः’ इस शाखान्तर पाठ को नहीं । ऐसा करने से ये देव [रुद्र पुत्र पौत्र आदि] प्रजा का अभिमानुक अर्थात् अभिभव करने वाले नहीं होते ।

चतुर्थपादेऽपि स्वाभिमतपाठविधिपूर्वकं पाठान्तरं विधत्ते—

‘प्र जायेमहि रुद्रिय प्रजाभिः’ इति ब्रूयान्न रुद्रेति एतस्यैव नाम्नः परिहृत्यै ॥ इति ।

हे रुद्रिय रुद्रसम्बन्धिभृत्य त्वदनुज्ञया वयं प्रजाभिः प्रजायेमहि पुत्रपौत्रादिरूपेणोत्पद्येमहि । अस्मिन् पादे रुद्रियेत्येतमेव पाठं ब्रूयान्न तु रुद्रेति पाठम् । एतस्यैव रुद्रनाम्न उग्रस्य परिहाराय रुद्रियेतिपाठारः” ॥

‘हे रुद्रसम्बन्धी भृत्य ! तुम्हारी कृपा से हम पुत्र पौत्रादि प्रजा के द्वारा अनेक होवें ।’ इस [रुद्र] नाम के उग्रता के परिहार के लिए यहाँ ‘रुद्रिय’ ही कहना चाहिए ‘रुद्र’ नहीं ।

आ ते पितरित्यस्या ऋचः स्थाने काश्चिदन्यामृचं विधत्ते—

तदु खलु ‘शं नः करतीत्येव शंसेच्छमिति प्रतिपद्यते, सर्वस्मा एव शान्त्यै, ‘नृभ्यो नारिभ्यो गवे’ इति, पुमांसो वै नरः, स्त्रियो नार्यः, सर्वस्मा एव शान्त्यै ॥ इति ।

१. ‘यदा ह्यभिशब्दः प्रयुज्यते तदाभिशब्दस्याभिमुख्यवृत्तित्वादाभिमुख्यस्य च मनन-रूपत्वादभि क्षमेत इति पदद्वयस्याभिमन्यमानः क्षमेत इत्यर्थः स्यात् । ततो देवोऽस्य प्रजा अभिमन्येत ममैताः सन्तिवति । ततश्चायज्ञियाः स्युः अस्य प्रजा अभिवृद्धिशीलाश्च । अभिशब्दाभावे तु शंसने नामिमामनुको भवति अभिमननशीलवान् न भवति प्रजासु’—इति मट्टभास्करः ।

२. अत्र ‘क्षमेत’—इत्येव मुद्रितसंहितापाठः, ऐतरेयकविहितस्तु ‘क्षमेथाः’—इत्यपि ज्ञेयम् ।

३. ‘ननु रुद्रिय इत्यप्युच्यमाने समान एवायं दोष इति चेत्, अयमभिप्रायः—आ..... रुद्रार्थस्य तद्धितार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात् प्राधान्यम्, तद्धितार्थस्य प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वात् । तत्र रुद्रभावार्हं त्वमस्मिन्नर्थे छान्दसो घप्रत्ययः । यद्वा, ये देवेन सृष्टाः शतं रुद्रास्तेषां पितृत्वेन भवः, तेषु वा साधुः, तेभ्यो वा हितो रुद्रियः भवादर्थे छान्दसो घः । एतस्यां व्युत्पत्तौ विनेतुर्देवस्य वाचकं यद् रुद्रपदं तदेतस्मिन् पदे वर्जनतयापि न प्रयुज्यते इति तत्परिहारसिद्धिः’—इति मट्टभास्करः ।

‘तदु खलु’ तत्रैव पूर्वामृचं परित्यज्य तस्या एव स्थाने ‘शं नः करत्यर्वते’^१ इत्येता-
मृचं शंसेत् । तथा सति को लाम इति, तदुच्यते—तस्या ऋच आदौ यच्छमित्यनेन
पदेन प्रतिपद्यते प्रारम्भः क्रियते; तस्य पदस्य शान्तिवाचकत्वात् सर्वस्मै सर्वस्यापि
स्वकीयस्य वस्तुनः शान्तिर्भवति । सर्वस्मा इत्यस्य व्याख्यानं नृभ्य इत्यादि । तस्यापि
व्याख्यानं पुमांस इत्यादि । सर्वस्मा एव शान्त्या इत्युपसंहारः ॥

अथवा उस ऋचा के स्थान पर ‘शं नः करत्यर्वते’ इस ऋचा का शंसन करना
चाहिए । इस ऋचा में शान्तिवाचक ‘शम्’ शब्द होने से यह कल्याण ही करती है । सभी
की स्वकीय वस्तु की शान्ति ही होती है । सभी की अर्थात् ‘पुरुष स्त्री और गो-जाति के
लिए’ शान्ति प्रदान करने वाली है । नर ही पुमान् है, नारी ही स्त्रियाँ हैं इस प्रकार यह
ऋचा सभी की शान्ति के लिए ही है ।

प्रकारान्तरेण तामृचं प्रशंसति—

सोऽनिरुक्ता रौद्री शान्ता, सर्वायुः सर्वायुत्वाय ॥ इति ।

‘सो’ साऽप्यृगनिरुक्ता^२ रुद्रवाचकपदामावादस्पष्टदेवताका । अत एव रौद्री रुद्रदेवताका
सत्यपि घोरार्थवाचकरुद्रपदामावाद इयं शान्ता, तां शंसेद्धोता सर्वायुर्भवति । तच्च यज-
मानस्य सर्वायुत्वाय सम्पद्यते ॥

वही ऋचा अनिरुक्त अर्थात् देवता का अभिधान न करने वाली है यद्यपि वह रुद्र-
देवताक है और [उग्र पद रुद्र का अभाव होने से] शान्तिकारक है । [इसका शंसन
करने वाला होता] सम्पूर्ण आयु को प्राप्त करता है और यह [यजमान को भी] सम्पूर्ण
आयु देने के लिए ही होता है ।

वेदन प्रशंसति—

सर्वमायुरेति य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह सम्पूर्ण आयु को प्राप्त करता है ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

सो गायत्री, ब्रह्म वै गायत्री ब्रह्मणैवैनं तं नमस्यति ॥ ३४ ॥ इति ।

१. ऋ० १.४३.६ ।

२. (i) द्र० ‘कुदुद्राय नव रौद्रम्’ इति ऋक्सर्वानुक्रमणी (१.४३) । (ii) ‘कथमवगम्यते
इयं रौद्रीति । अत एव वचनात् इति चेत्, कस्मात् पुनः कारणादेवमृषिराह ।
अयमभिप्रायः—शङ्करोतीत्याभ्यां पदाभ्यां शङ्करोऽस्या देवतेति गम्यत एव ।
तेमैवाभिप्रायेण खल्वस्या ऋचो वैशिष्ट्यं प्रतिपादयितुं शमिति प्रतिपद्यत इति
ब्रवीति । न हि शंशब्दशात्रवत्त्वमस्या वैशिष्ट्यहेतुः शङ्करणाशलिदेवोपक्रमशीलमेव ।
तादृशश्च देवो रुद्र एवेति रौद्रीयं भवत्यनिरुक्ता’—इति भट्टभास्करः ।

‘सो’ सा च ऋगायत्रीछन्दस्का । गायत्री च ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मणजातिरेव । उभयोः प्रजापतिमुखजत्वात् । अतो ‘ब्रह्मणैव’ ब्राह्मणेनैवैनं रुद्रं नमस्करोति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये (त्रयोदशाध्याये) दशमः खण्डः ॥ १०॥ (३४) [१०५]

वह ऋचा गायत्री छन्दस्क है; और गायत्री ब्रह्म है । अतः ब्रह्म से ही वह उन [रुद्र] को नमस्कार करता है ।

॥ इस प्रकार तेरहवें अध्याय के दसवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १० ॥

अथ एकादशः खण्डः

अथ ‘वैश्वानराय पृथुपाजसे विपः’ इत्यनेन सूक्तेन^१ आग्निमास्तशस्त्रस्य प्रारम्भं विधत्ते—

वैश्वानरीयेणाऽऽग्निमारुतं प्रतिपद्यते; वैश्वानरो वा एतद् रेतः सिक्तं प्राच्यावयत्, तस्माद् वैश्वानरीयेणाऽऽग्निमारुतं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

रेतसः प्रच्यावनं काठिन्यापादनम् ॥

iii. ३५ [xiii. ११] वैश्वानर-देवताक सूक्त के द्वारा वह आग्निमास्त शस्त्र को प्रारम्भ करता है । वैश्वानर के ही कारण यह वीर्य सिक्त होने पर पिण्डीभूत होने में समर्थ हुआ । इसीलिए वैश्वानर-देवताक सूक्त के द्वारा आग्निमास्त को वह प्रारम्भ करता है ।

तस्मिन् वैश्वानरीयसूक्ते कञ्चिद्विशेषं विधत्ते—

अनवानं प्रथम ऋक् शंसत्वया । अग्नीन् वा एषोऽर्चीष्यशान्तान् प्रसीदन्नेति य आग्निमारुतं शंसति । प्राणेनैव तदग्नींस्तरति ॥ इति ।

अवानशब्देनोच्छ्वासनिश्वासावुच्येते । तो यथा न भवतस्तथा प्रथमा, ऋक्शंसत्वया ।^२ तथा सति सर्वानग्नीन् वै ज्वालारूपानग्नीनेवैष होताऽशान्तान् कृत्वा प्रसीदन् प्रसादं कुर्वन्नेति गच्छति ।^३ यः पुमानग्निमास्तशस्त्रं शंसति, तस्य प्रसादहेतुत्वं कथम् ? इति तदुच्यते—उच्छ्वासनिश्वासानिरोधाद् अनवानं शंसन् प्राणत्रायुनैव तानग्नींस्तरत्युल्लङ्घयति, अग्निमृतमुपद्रवं शमयतीत्यर्थः ॥

प्रथम ऋचा का शंसन [बिना सांस तोड़े] अवसान के बिना करना चाहिए । जो आग्निमास्तशस्त्र का शंसन करता है वह इन अशान्त अग्नि की ज्वालाओं को शान्त ही करता

१. ऋ० ३.३.१-११ ।

२. आश्व० श्री० ५.२०.१-५ ।

३. ‘अर्चीषि ज्योतिर्मूतान् अशान्तान् प्रज्वलितान् प्रसीदन् प्रशमयन् एति निर्वहति’—इति षड्गुरुशिष्यः ।

है। इस प्रकार [स्वासोच्छ्वास का निरोध करके शंसन करते हुए वह] प्राणों के ही द्वारा उन अग्नि का तरण कर लेता है अर्थात् अग्नि के उपद्रवों को शान्त कर देता है।

शंसनकाले प्रामादिकस्य वर्णादिलोपरूपस्यापराधस्य प्रतीकारं दर्शयति—

अधीयन्नुपहन्यादन्यं विवक्तारमिच्छेत्, तमेव तत् सेतुं कृत्वा तरति ॥ इति ।

अधीयन्नधीयानः शंसनं कुर्वन् होता यद्युपहन्यादुपघातं वर्णलोपं कुर्यात्, तदानीमन्यं कञ्चित्पुरुषं विवक्तारं^१ विविच्य वक्तुं समर्थमिच्छेत् समीपेऽवस्थापयेत् । तदानीं तमेव पुरुष-मपराधतरणोपायं सेतुं कृत्वा तमपराधमुल्लङ्घयति । अयं पक्षोऽनुकल्पः ॥

शंसन करते हुए [होता से वर्ण लोप आदि] भूल न हो जाय इसलिए उसे चाहिए कि किसी अन्य पुरुष को पास में भूल को इङ्गित करने के लिए अवस्थित करे। इस प्रकार उसको -[मानो] एक पुल के रूप में अवस्थित करके वह [आग्निमारुतशस्त्र रूप समुद्र को] पार करता है।

मुख्यपक्षं दर्शयति—

तस्मादाग्निमारुते न व्युच्यम्, एष्टव्यो विवक्ता ॥ इति ।

यस्मात् प्रमादं कृत्वा विवक्तृपुरुषसंपादनं न मुख्यं तस्मादाग्निमारुते शस्त्रे न व्युच्यं^२ न पश्चाद् विवक्तव्यं किन्तु प्रथमेव विवक्ता विविच्य वक्तुं समर्थो होता, एष्टव्यः प्रयत्नेन सम्पादनीयः ॥

इसलिए आग्निमारुतशस्त्र में [जिससे विवक्ता पुरुष का प्राधान्य न हो और बाद में गल्ती न हो इसलिए उसे] स्वयं सुधारना नहीं चाहिए। किन्तु पहले ही गल्ती सुधरवा कर [बोलने में समर्थ होता को] प्रयत्न पूर्वक शंसन करना चाहिए।

अथ 'प्रत्वक्षसः प्रतवसः' इत्येतन्मरुदेवताकं सूक्तं^३ विधत्ते—

मारुतं शंसति, मरुतो ह वा एतद् रेतः सिक्तं धून्वन्तः प्राच्यावपन,
तस्मान्मारुतं शंसति ॥ इति ।

मरुतां धून्वनेन प्रजापतिरेतःशोषणं पूर्वमेवोक्तम्^४ ॥

वह मरुदेवताक सूक्त का शंसन करता है, क्योंकि मरुतों ने ही इस सिक्त वीर्य को स्पर्शित करते हुए प्रच्युत[=कठोर] किया। इसीलिए मरुदेवताक सूक्त का शंसन करता है।

१. (i) 'वि सुष्ठु वक्तारं स्वाध्यायदक्षमिच्छेत् । भ्रैषशान्तये'—इति षड्गुरुशिष्यः ।
(ii) विवक्तारं महते ख्यापयितारं विरुद्धमादिनमिच्छेत् । न तु स्वयं विब्रूयात् उपहतिं न ख्यापयेत्—इति मट्टभास्करः ।

२. 'वि सुष्ठु वचनं न कार्यम् । वचेमवि वयप्'—इति षड्गुरुशिष्यः ।

३. ऋ० १.८७.१-६ ।

४. ब्र० इतः पूर्वम् ५०० पृ० ।

अथ प्रगाथद्वयं विधत्ते—

‘यज्ञा यज्ञा वो अग्नये’ ‘देवो वो द्रविणोदः’ इति मध्ये योनिं चानुरूपं च शंसति । तद्यन्मध्ये योनिं चानुरूपं च शंसति; तस्मान्मध्ये योनिधृता ॥ इति ।

‘यज्ञायज्ञा वः’ इत्येकः प्रगाथः^१ । ‘देवो वः’ इति द्वितीयः^२ । तत्र प्रथमे प्रगाथे तृचः संपद्यते । सोऽयं स्तोत्रियः, तस्मिन् तृचे सामगैः स्तूयमानत्वात् । अत एवासी द्वयोर्मध्ये प्रथमभावित्वाद् ‘योनिः’ इत्युच्यते । द्वितीयप्रगाथे समुत्पन्नस्तृचोऽनुरूपः ।^३ यादृशः स्तोत्रियः, तादृशत्वमनुरूपत्वम् । तदेतदुभयं शस्त्रमध्ये शंसनीयम्, न तु शस्त्रान्तरेष्विव स्तोत्रियानुरूपयोरादौ शंसनीयम् । तथा सति यस्मादत्र सूक्तमध्ये योनेरनुरूपस्य च शंसनं, तस्माल्लोकेऽपि नारीणां शरीरमध्ये योनिधृता^४ ॥

‘यज्ञा यज्ञा’ और ‘देवो वः’ आदि प्रगाथों के मध्य योनि [बीच में पड़े जाने वाले मन्त्र] का और अनुरूप का^१ शंसन करता है । इस प्रकार जो मध्य में योनि का और अनुरूप का शंसन करता है इसीलिए [लोक में भी स्त्रियों की] योनि [शरीर के] मध्य में ही होती है ।

शस्त्रमध्ये तयोः स्थानविशेषं दर्शयति—

यदु द्वे सूक्ते शस्त्वा शंसति, प्रतिष्ठयोरेव तदुपरिष्ठात् प्रजननं दधाति, प्रजात्यै ॥ इति ।

‘यदु’ यस्मादेव कारणाद् वैश्वानरीयं मास्तं चेति ‘द्वे सूक्ते’ शस्त्वा पश्चादेतौ स्तोत्रियानुरूपौ शंसति, तस्मात् कारणाद् द्वित्वसंख्योपेतयोः ‘प्रतिष्ठयोः’ स्थितिहेत्वोः पादयोरेव ‘उपरिष्ठाद्’ ऊर्ध्वदेशे ‘प्रजननं’ प्रजोत्पादकमिन्द्रियं दधाति । तच्च ‘प्रजात्यै’ प्रजोत्पादनाय संपद्यते ॥

क्योंकि [वैश्वानरीय और आग्निमास्तीय] दो सूक्तों का शंसन करके [इन स्तोत्रिय और अनुरूप का] शंसन करता है । इसीलिए स्थिति के हेतुभूत दो पादों के ऊपर प्रजनन [इन्द्रिय] को रखता है । वस्तुतः यह प्रजोत्पादन के लिए होता है ।

१. उ० आ० १.१.१०.१, २ (ऋ० ६.४८.१) ।

२. उ० आ० १.१.२०.१, २ (ऋ० ७.१६.११) ।

३. ‘यज्ञायज्ञा’ इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ—इतिकल्पशास्त्रानुरोधादेवेहैवं व्याख्यानमिति ध्येयम् । द्र० आश्व० श्रौ० ५.२०.६ ।

४. ‘यज्ञा योनिद्वयं चतृचो देवादिरनुरूपकः ।

अयं द्वयचतृचो मध्येशस्त्रास्यास्येति गृह्यताम् ॥’—इति षड्गुरुशिष्यः ।

वेदनं प्रशंसति—

प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ३५ ॥ इति ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (त्रयोदशाध्याये) एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥ (३५) [१०६]

जो इस प्रकार जानता है वह पुत्र पौत्रादि प्रजा और गो-अश्वदि पशुओं से समृद्ध होता है ।

॥ इस प्रकार तेरहवें अध्याय के ग्यारहवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ११ ॥

अथ द्वादशः खण्डः

अथ 'प्र तव्यसीम्' इत्येतज्जातवेदोदेवताकं सूक्तं^१ विधत्ते^२—

जातवेदस्यं शंसति ॥ इति ।

iii. ३६ [xiii. १२] जातवेद-देवताक सूक्त का शंसन करता है ।

तदेतत्प्रशंसति—

प्रजापतिः प्रजा असृजत, ताः सृष्टाः पराच्य एवायन्, न व्यावर्तन्त, ता
अग्निना पर्यगच्छत्, ता अग्निमुपावर्तन्त, तमेवाद्याप्युपावृत्ताः, सोऽन्नवी-
ज्जाता वै प्रजा अनेनाविदमिति, यदन्नवीज्जाता वै प्रजा अनेनाविदमिति,
तज्जातवेदस्यमभवत् तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम् ॥ इति ।

पुरा प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः प्रजापति पृष्ठतः कृत्वा पराङ्मुखत्वेनैवागच्छन् न
पुनरावृत्ताः । तदानीं प्रजापतिस्ताः प्रजा अग्निना 'पर्यगच्छत्' परितोऽग्निप्राकारं कृतवान् ।
अतः 'ताः' प्रजा दूरं गन्तुमशक्ता अग्निमुपेत्य पुनरावर्तन्त । यस्मादेवं तस्मादद्यापि
शीतार्ताः प्रजाः 'तमेव' अग्निम् 'उपावृत्ताः' परितो गच्छन्त्योऽप्यग्निं दृष्ट्वा समीपे कृत्वा
सेवितुमावर्तन्ते । ततः 'सः' तुष्टः प्रजापतिरेनमब्रवीत्—'जाताः' उत्पन्ना याः प्रजास्ताः
सर्वा अहम् 'अनेन' अग्निना 'अविदं' लब्धवानस्मि, ज्ञातवानस्मीति वा । यस्माज्जाता
अविदमनेनेत्युक्तवान्, तस्मादग्निसंबन्धि जातवेदस्यं सूक्तमभवत् । जातवेदसोऽग्नेरपि
जाताम् वेत्त्यनेनेति व्युत्पत्त्या तन्नाम संपन्नम्^३ ॥

प्रजापति ने सृष्टि का सृजन किया । सृष्ट हुए वे पराङ्मुख हो चले गए और न
लौटे । उसने अग्नि से उन्हें घेर लिया । वे अग्नि के पास आए । इसीलिए आज भी
उन [अग्नि] के पास ही [शीत से आतं जन] आते हैं । उसके बाद उन [संतुष्ट प्रजापति]

१. ऋ० १.१४३.१-८ ।

२. आश्व० श्रौ० ५.२०.६ ।

३. निरु० ७.५.१ । तु० बृहदे० २.३० ।

से [इसने] कहा—उत्पन्न सभी प्रजाको हमने इस [अग्नि] से प्राप्त किया । जो यह कहा कि—उत्पन्न सभी प्रजा को हमने इस अग्नि से जाना । इसीलिए जातवेद-देवताक सूक्त हुआ । उत्पन्नों का जानने वाला होने के कारण ही इसका नाम 'जातवेद' हुआ ।

‘आपो हि ष्ठा मयोध्रुवः’ इत्यादिकं तृचं विधत्ते—

ता अग्निना परिगता निरुद्धाः शोचत्यो दीध्यत्योऽतिष्ठन् ता अद्भिरभ्य-
षिञ्चत् तस्मादुपरिष्ठाज्जातवेदस्यस्यापोहिष्ठीयं शंसति ॥ इति ।

अग्निना ‘परिगताः’ परितो वेष्टिताः, ‘निरुद्धाः’ गन्तुमशक्ताः, ‘शोचत्यः’ शोकं प्राप्नुवत्यः, ‘दीध्यत्यः’ दीप्यमानाः, ताः प्रजास्तत्रैवातिष्ठन् । प्रजापतिः ‘ताः’ प्रजाः संतापपरिहाराय अद्भिरभ्यषिञ्चत् । यस्मादेवं तस्माज्जातवेदस्याख्यसूक्तस्योपरिष्ठात् ‘आपो हि ष्ठा’ इत्यादिकं तृचं शंसेत् ॥

अग्नि द्वारा परिवेष्टित, इधर-उधर जाने में अशक्त, शोक में पड़े हुए और बीसिमान वे [प्रजा जन] वहीं रहे । प्रजापति ने [तापशमनार्थ] उन पर जल का सिंचन किया । इसीलिए जातवेद-देवताक सूक्त के बाद ‘आपो हि ष्ठा’ आदि [जल के] सूक्त का शंसन करता है ।

तत्र कंचिद् विशेषं विधत्ते—

तस्मात् तच्छमयतेव शंस्तव्यम्, ता अद्भिरभिषिच्य निजा स्यैवामन्यत ॥ इति ।

यस्माद् आपोहिष्ठीयं तापशमनकारणं, ‘तस्मात् तच्छमयतेव’ होत्रा शंसनीयम्—यथा वह्नि शमयन् पुरुषः शनैः शनैः क्रमेण जलं सिञ्चति, एवमनेनापि शनैः शंसनं कर्तव्यम् । ततः स प्रजापतिः ताः प्रजा अद्भिरभिषिच्य ‘निजा एव’ स्वकीया एव ‘स्या’ ताः प्रजा इत्यमन्यत । स्याशब्दस्तच्छब्दपर्यायः, एकवचनान्तोऽपि बहुवचनान्तत्वेन परिणमयितव्यः । तथा सति ताः प्रजा इयुक्तं भवति । तस्माच्छनैः शंसनेन शस्त्रस्य स्वकीयत्वं संपद्यत इत्यर्थः । यद्वा, ‘ताः’ अद्भिः’ इत्याद्यर्थवाद उत्तरशेषत्वेन योजनीयः^१ ॥

१. ऋ० १०.९.१-३ ।

२. ‘निजास्य नितरां शासयित्वा हिंसित्वैव शैत्यातिशयेन पीडयित्वैवामन्यत पीडिता मयेताः प्रतीकारः सर्वथा कर्तव्य इत्यमन्यत । आत्मीयाः प्रजाः पीडयित्वा यथा मन्तव्यं तथा मन्यत । स च प्रकारः प्रतीकारविधानकामनैवेति भावः । जासु ताडने, चौरादिकप्यन्ताल्ल्यप् । यद्वा, ताः शीतार्ताः प्रजा अनुजिघृक्षया तां तां प्रजां प्रत्येकममन्यत । स्या सैषा प्रजा निजा मदीयैव इयं च मदीयैव इति । तस्मादातैः प्रतीकारः कर्तव्यः इत्यमन्यत’—इति भट्टभास्करः ।

३. ‘आपो हि ष्ठेति तिस्रो वियतमप उपस्पृशन्नन्वारब्धेष्वपावृतशिरस्कः, इदमादि प्रति प्रतीकमाह्वानम्’—इति आश्व० श्री० ५.२०.६ ।

[ताप को यह शान्त करने वाला है] इसलिए शान्त करते हुए ही [होता को इसका] शंसन करना चाहिए । [उसके बाद से प्रजापति ने] उन प्रजा जनों का जल से अभिषेक करके उन्हें अपना मान लिया ।

‘उत नोऽहिर्बुध्न्यः’ इत्यस्या ऋचः शंसनं तद्देवतास्तुतिद्वारेणोन्नयति—

तामु वा अहिना बुध्न्येन परोक्षात् तेजोऽदधात्, एष ह वा अहिर्बुध्न्यो यदग्निर्गाहंपत्यः । अग्निरैवासु तद् गार्हपत्येन परोक्षात् तेजो दधाति; तस्मादाहुर्जुह्वदेवाजुह्वतो वसीयानिति ॥ ३६ ॥ इति ।

‘तामु’ अभिषेकादूर्ध्वं स्वकीयत्वेन स्वीकृतासु प्रजासु, प्रजापतिः ‘अहिना’ ‘बुध्न्येन’ अहिशब्दबुध्न्यशब्दद्वयनामकाग्निविशेषेण ‘परोक्षात्’ परोक्षरूपेण ‘तेजोऽदधात्’; प्रजानां संतापभीरुत्वात् । ता यथा नाग्निविशेष पश्यन्ति, तथा तास्वग्निविशेषसम्बन्धि तेजः स्थापितवान् । यो गार्हपत्योऽग्निरस्ति, एष एव अहिशब्देन बुध्न्यशब्देनाभिहितः । अतस्तदीयायाः शंसने सति गार्हपत्येनैवाग्निना प्रजासु परोक्षत्वेन तेजः स्थापयति । यस्मादानेयं तेजोऽपेक्षितं, तस्माद् ‘अजुह्वतः’ होमरहितात् पुरुषात् ‘जुह्वदेव’ होमं कुर्वन्नेव ‘पुरुषो वसीयान्’ अत्यन्तं श्रेष्ठ इत्येवं जना आहुः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (त्रयोदशाध्याये) द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥ (३६) [१०७]

[प्रजापति ने] उनमें ‘अहि’ और ‘बुध्न्य’ नामक अग्नि विशेष के द्वारा परोक्ष रूप से तेज स्थापित कर दिया । जो गार्हपत्य अग्नि है यही ‘अहि-बुध्न्य’ है । इसी अग्नि के द्वारा उस [शंसन] से गार्हपत्य अग्नि से प्रजा में परोक्ष रूप से तेज स्थापित कर दिया । इसीलिए कहते हैं कि जो आहुति देता है वह आहुति न देने वाले पुरुष से अधिक श्रेष्ठ होता है ।

॥ इस प्रकार तेरहवें अध्याय के बारहवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशः खण्डः

अथ ‘देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः’ इत्यृग्व्यं देवपत्नीदेवताकं विधत्ते—

देवानां पत्नीः शंसति; अनूचीरग्निं गृह्णति, तस्मादनूची पत्नी गार्हपत्य-मास्ते ॥ इति ।

१. ऋ० ६.१०.१४ ।

२. अहिश्यनात्, एत्यन्तरिक्षेऽयम् [मेघः]—इति, ‘बुध्न्यः’—बुध्नमन्तरिक्षम्, तन्निवासात् [विद्युदग्निः]—इति च निरु० २.५.३; १०.४.७ । ‘अहिश्वासी बुध्न्यश्चेत्यहिर्बुध्न्यः’ इति सा० मा० [ऋ० ७.३४.१७] तदेवं मेघसहचरवैद्युतोऽग्निरेवाहिर्बुध्न्योऽव-गम्यते । परम् ‘उत नो-हिर्बुध्न्यः’—इत्येषा तु निरुक्ते व्युत्थाननामनिर्वचनावसरे एव निगमत्वेनोद्धृता दृश्यते [१२.३.१४] ।

‘देवानां पत्नीः’ इत्यनेन देवतावाचकेन शब्देन तत्प्रतिपादकमृगद्वयं^१ विवक्षितम्^२ । ततश्च देवानां पत्नीः ‘गृहपतिमग्निमनूचीः’ शंसेत् । गृहपतिरग्निरित्येताभ्यां शब्दाभ्यां तत्प्रतिपादिका ‘उत नोऽहिर्बुध्न्यः’ इति, ऋग्विवक्षिता^३ । तदपेक्षया देवपत्नीनामकस्य मन्त्र-जातस्य पश्चादभावित्वमन्वक्तव्यम् । अतः पूर्वोक्ताया ऋचः पश्चाच्छंसेदित्यर्थः । यस्मादत्रैवं ‘तस्माद्’ यज्ञशालायां पत्नी गार्हपत्यम् ‘अनूची आस्ते’ पश्चादवतिष्ठत इत्यर्थः ॥

iii. ३७ [xiii. १३] गृहपति अग्नि [का प्रतिपादक ‘उत नोऽहिर्बुध्न्यः’ आदि मन्त्र] के बाद देव-पत्नियों के लिए शंसन करता है । इसीलिए [यज्ञशाला में यजमान की] पत्नी गार्हपत्य अग्नि के पीछे बैठती है ।

अत्र कंचित् पूर्वपक्षमुत्थापयति—

तदाहू राकां पूर्वां शंसेज्जाम्यै वै पूर्वपेयमिति ॥ इति ।

संपूर्णचन्द्रमण्डलयुक्ता पूर्णमासी राका । तदभिमानिदेवतायाः प्रतिपादिका ऋगपि ‘राका’ इत्युच्यते । तां राकां ‘पूर्वा’ देवपत्नीभ्यः पूर्वभाविनीं शंसेत्^४ । सेयं राका, देवानां ‘जामि’ नाम भगिनी; तस्मात् तस्या एव ‘पूर्वपेयं’ प्रथमतः सोमपानं युक्तमिति पूर्वपक्षः ॥

कुछ ऋषियों के मत में [देवपत्नियों से] पहले राका के लिए मन्त्र पढ़ना चाहिए । क्योंकि [सोमपान में] प्रथमतः बहन का पेय है [वस्तुतः राका देवों की बहन है] ।

तं निराकृत्य देवपत्नीनामेव पूर्वत्वं दर्शयति—

तत्तन्नादृत्यम्, देवानामेव पत्नीः पूर्वाः शंसेत् । एष ह वा एतत् पत्नीषु रेतो दधाति, यदग्निगार्हपत्यः अग्निनैवासु तद्गाहंपत्येन पत्नीषु प्रत्यक्षाद् रेतो दधाति, प्रजात्यै ॥ इति ।

राकायाः पूर्वत्वमनादरणीयम्, देवपत्नीनामेव पूर्वत्वं युक्तम्; गार्हपत्योऽग्निः पत्नीष्वेव रेतः स्थापयति, न तु भगिन्याम् । तस्मात् पत्नीनां पूर्वशंसनेन प्रत्यक्षमेव पत्नीषु गार्हपत्य-मुखेन रेतः स्थापयति । तच्च ‘प्रजात्यै’ संपद्यते ॥

किन्तु यह मत आदरणीय नहीं है । देव-पत्नियों के लिए प्रथमतः शंसन करना चाहिए । जो गार्हपत्य अग्नि है वह इन पत्नियों में वीर्य स्थापित करती है । इस प्रकार इस [शंसन] से गार्हपत्य अग्नि द्वारा इन पत्नियों में वह प्रत्यक्ष रूप से वीर्य स्थापित करता है । यह यजमान के प्रजोत्पादन के लिए होता है ।

१. ‘देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे’— इति आश्व० श्रौ० ५ २०.६ ।

२. ऋ० ५.४६ ७, ८ ।

३. द्र० इतः पूर्वम् ५१० पृ० ।

४. राकायाः शंसनविध्यादिकमनुपदं वक्ष्यति ।

वेदनं प्रशंसति—

प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह पुत्र-पौत्रादि प्रजा और गो-अशवादि पशुओं से युक्त हो जाता है ।

लौकिकोदाहरणेन पत्नीनां पूर्वभावित्वं भगिन्याः पश्चाद्भावित्वं चोपपादयति—

तस्मात् समानोदर्या स्वसाऽन्योदर्यायै जायाया अनुजीविनी जीवति ॥ इति ।

पुरुषाणामेकोदरजाऽपि भगिनी परस्मै दीयते । मित्रोदरजाऽपि जाया स्वार्थं स्वीक्रियते । तथा सति परस्मै दत्ता भगिनी यदा कदाचिद् भ्रातृगृहमागत्य जायामनुसृत्य तद्दत्तान्नपानाम्यां जीवन्ती सती 'जीवति' कंचित्कालमवतिष्ठति ॥

इसीलिए बहन एक ही पेट से जन्म लेकर भी अपनी भार्या की अनुजीवी [अनुसरण करके ही रहने वाली] ही होती है, जबकि भार्या दूसरे पेट से जन्म लेती है ।

'राकामहम्'—इति ऋग्वयं विधत्ते—

राकां शंसति, राका ह वा एतां पुरुषस्य सेवनीं सीव्यति, यैषा शिश्नेऽधि^१ ॥ इति ।

देवतावाचिराकाशब्देन तदभिधायिनी ऋगभिधीयते^२ तां शंसेत् । पुरुषस्य 'शिश्नेऽधि' शिश्नस्योपरि स्थिता, गुदबिलपर्यन्तं^३ व्याप्ता यैषा 'सेवनी', एतच्छब्दाभिधेया उपस्थशिराऽस्ति, 'एतां' शिरां राकाख्या देवता 'सीव्यति' दृढबद्धां करोति । तस्मात् तदीयामृचं शंसेत्^४ ॥

वह राका के लिए मन्त्र बोलता है । राका ही इस पुरुष के शिश्न के ऊपर स्थित गुदापर्यन्त जो यह सीवनी है उसे सी देती है ।

वेदनं प्रशंसति—

पुमांसोऽस्य पुत्रा जायन्ते य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है उसे पुमान् पुत्र उत्पन्न होते हैं ।

'पावीरवी कन्या'—इत्येतामृचं^५ विधत्ते—

पावीरवीं शंसति, वाग्वै सरस्वती पावीरवी । वाच्येव तद् वाचं दधाति ॥ इति ।

१. 'शिश्नेऽधि'—इति वा पाठः । किन्तु 'शिश्नेऽधि' इति सायणसम्मतः ।

२. ऋ० २.३२.४ ।

३. 'गुदबिलपर्यन्तम्' इति वा पाठः ।

४. आश्वलायनेन तु ऋग्वयं विहितम् 'राका महमिति द्वे'—इति (५.२०.६); इहापि उपक्रमभाष्ये उक्तं 'राकामहमिति ऋग्वयं विधत्ते'—इति तदेतद् विचार्य विद्वद्भिः ।

५. ऋ० ६.४९.७ ।

येयं वागभिमानिनी 'सरस्वती' देवता, सैव 'पावस्य' शोधनस्य हेतुत्वात् 'पावीरवी' । तत्पाठेन 'वाच्येव' देवतायां मन्त्ररूपायां 'वाचं' स्थापयति ॥

'पावीरवी' के लिए मन्त्र पढ़ता है । वाक् की अभिमानिनी देवता सरस्वती ही 'पावीरवी' है । उस [पाठ] से वाग्देवता में मन्त्र रूप वाणी को ही स्थापित करता है ।

अत्र विचारमन्त्रतारयति —

तदाहुर्यामीं पूर्वां शंसेत्, पित्र्यामिति ॥ इति ।

'इमं यम प्रस्तरम्'^१ इत्येषा यमदेवताकत्वाद् 'यामी', 'उदीरतामवरः' इत्येषा पितृ-देवताकत्वात् 'पित्र्या' । उभयोः पौर्वापर्यकारणस्यानिश्चयाद् विचारः, तदर्थं प्लुतिः ॥

कुछ लोग प्रश्न करते हैं कि पहले यम-देवता के लिए मन्त्र पढ़ना चाहिए अथवा पितरों के लिए ।

तत्र निर्णयं दर्शयति —

यामीमेव पूर्वां शंसेत् 'इमं यम प्रस्तरमा हि सीद' इति राज्ञो वै पूर्वपेयं तस्माद् यामीमेव पूर्वां शंसेत् ॥ इति ।

यमो हि राजा । 'यमः पितॄणां राजा'—इति श्रुत्यन्तरात्^२ । राज्ञश्च प्रथमपानं युक्तम् ॥

पहले यम का ही मन्त्र पढ़ना चाहिए । 'हे यम इस प्रस्तर पर आसीन होओ' [वस्तुतः यम राजा हैं और] राजा को हो प्रथमतः सोमपान का अधिकार है । इसीलिए पहले यम के लिए ही मन्त्र पढ़ना चाहिए ।

पूर्वोक्त्याभ्याः अन्यां यामीं विधत्ते—

'मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिरिति' काव्यानामनूचीं शंसति । अवरैर्नैव वै देवान् काव्याः परैर्नैव पितॄन्, तस्मात् काव्यानामनूचीं शंसति ॥ इति ।

'कव्यैः' इति श्रुतत्वाद् इयं काव्यानामृक्, सा^३ च पूर्वोक्तामृचमनु पश्चाद् गच्छतीति 'अनूची', तां तथैव शंसेत् । 'काव्याः' देवानां स्तोतारः केचिदधमजातिविशेषाः, पितृभ्योऽप्युत्तमजातीयाः । तदेव 'देवानवरेण' पितॄन् 'परेण'—इत्युच्यते । अत एव पूर्वमुक्ताया याम्याः, वक्ष्यमाणायाः पित्र्याश्च मध्ये तच्छंसनं युक्तम् ॥

'मातलि काव्यों अर्थात् देवताओं के स्तोता कोई अधम जाति विशेष के साथ और यम अङ्गिराओं के साथ'—आदि ऋचा को काव्यों के लिए पूर्वोक्त ऋचा के बाद पढ़ता

१. ऋ० १०.१४.४ । २. तै० सं० २.६.६ । द्र० 'यावन्तो वै मृत्युबन्धवस्तेषां यम आधिपत्यं परीयाय'—इति तै० सं० ५.१.८.२ । ३. ऋ० १०.१४.३ ।

है। काव्य देवों से छोटे और पितरों से बड़े है। इसीलिए काव्यों के लिए पूर्वोक्त [यम की] ऋचा के बाद [और वक्ष्यमाण पितरों की ऋचा के पहले] शंसन करता है।

अथ तिस्रः पितृदेवताका ऋचो विधत्ते—

‘उदीरतामवर उत्परासः’ इति पित्र्याः शंसति ॥ इति ।

‘उदीरतामवर’ इत्यादि पितृ-देवताक मन्त्रों का शंसन करता है।

- उदाहृतं पादं द्वितीयपादेन सह व्याख्यातुं द्वितीयपादं पठति—

‘उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः’ इति ॥ इति ।

‘उत्तम, मध्यम और अधम आदि तीन श्रेणियों के सोमभागी पितृगण क्रम से ऊर्ध्व-लोकों को प्राप्त होवें।’

पादद्वयं व्याचष्टे—

ये चैवावमा, ये च परमा, ये च मध्यमास्तान् सर्वाननन्तरायं प्रीणाति ॥ इति ।

‘अवरे’ निष्कृष्टाः पितरः ‘उदीरताम्’ उत्कर्षेण गच्छन्तु। ‘परासः’ उत्कृष्टाः पितर उदीरताम्। तथा ‘मध्यमाः’ निष्कृष्टोत्कृष्टमध्यवर्तिनः पितर उदीरताम्। ते त्रिविधाः पितरः ‘सोम्यासः’ सोमयोग्याः ‘इति’ एतस्य पादद्वयस्य पाठेन त्रिविधानपि पितॄन् ‘अनन्तरायं’ कस्याप्यन्तरायो यथा न भवति तथा तर्पयति ॥

जो निष्कृष्ट पितर हैं और जो उत्कृष्ट पितर हैं और जो मध्यमस्थानीय पितर हैं; उन सभी पितरों को, किसी को भी न छोड़कर वह [दो पादों के पाठ से] प्रसन्न करता है।

विहितासु तिसृष्वृषु प्रथमाया उदाहृतत्वादनन्तरमाविनीं द्वितीयामृचं दर्शयति—

‘आहं पितॄन्सुविदत्रां अवित्सि’ इति द्वितीयां शंसति ॥ इति ।

‘भलीभाँति परिचित पितरों को हमने पाया है’—आदि का द्वितीय ऋचा के रूप में शंसन करता है।

तस्या ऋचस्तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य’ इत्येतद्ध वा एषां प्रियं धाम; यद्बर्हिषद इति, प्रियेणैवैनांस्तद्धाम्ना समर्धयति ॥ इति ।

बर्हिषि दमो सीदन् युपविशन्तीति ‘बर्हिषदः’ पितरः। अत्र ‘बर्हिषदः’ इति यदुच्यते ‘एतद्ध वै’ एतदेव बर्हिः ‘एषां’ पितॄणां प्रियं स्थानम्, तस्माद् एतत्पाठेन ‘एनाम्’ पितॄन् प्रियेणैव ‘धाम्ना’ स्थानेन समृद्धान् करोति ॥

‘जो पितर कुशों पर बैठते हैं और हव्य के साथ सोमरस का ग्रहण करते हैं’—आदि [तीसरे पाद] में ‘बर्हिषदाम्’ जो कहा है, इसमें उक्त यह कुश ही इन [पितरों] का प्रिय स्थान है। इसीलिए इसके पाठ से वह उनके प्रिय धाम के द्वारा ही इनको समृद्ध करता है।

वेदनं प्रशंसति—

प्रियेण धाम्ना समृध्यते य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह प्रिय धाम के द्वारा समृद्धि को प्राप्त होता है।

तृतीयामृचं दर्शयति—

‘इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य’ इति नमस्कारवतीमन्ततः शंसति; तस्मादन्ततः पितृभ्यो नमस्क्रियते ॥ इति ।

अस्यामृचि ‘नमो अस्तु’ इति श्रूयमाणत्वात् इयं ‘नमस्कारवती’ तामेतां तिसृणां पित्र्याणामन्ते शंसेत् । यस्मान्नेवं तस्माच्छ्राद्धस्यान्ते ‘नमो वः पितरः’ इत्यादिना पितृभ्यो नमस्कारः क्रियते ॥

‘यह पितरों के लिए नमस्कार है’ आदि [ऋचा में नमः पद होने से इस] नमस्कारवती ऋचा का अन्त में शंसन करता है। इसीलिए [श्राद्ध के] अन्त में [‘नमो वः पितरः’ आदि ऋचा से] पितरों को नमस्कार किया जाता है।

एतासु पित्र्यासु कंचिद् विशेषं विचार्य निर्णयं दर्शयति—

तदाहुर्व्याहावं पित्र्याः शंसेत् । अव्याहावांश्चेति । व्याहावमेव शंसेत्, असंस्थितं वै पितृयज्ञस्य साधु । असंस्थितं वा एष पितृयज्ञं संस्थापयति यो व्याहावं शंसति, तस्माद् व्याहावमेव शंस्तव्यम् ॥ ३७ ॥ इति ।

‘शोसावोम्’—इति मन्त्र आहावः । अनेन मन्त्रेण प्रत्यृचं ‘व्याहावं’ विशेषेणाहूयाहूय किं तिस्रः पित्र्याः शंसेत् ? आहोस्विद् ‘अव्याहावं’ पृथक्पृथगाहावमन्त्रं विना शंसेदिति विचारं ब्रह्मवादिन आहुः । अत्र ‘पित्र्याः शंसति’—इत्येकेनैव विधिना विहितत्वात् पृथक्पृथगाहावो नास्तीति पक्षः प्रतिभाति । पुनरपि ‘द्वितीयां शंसति नमस्कारवतीं शंसति’ इति पृथग्विधिदर्शनात् प्रत्येकमाहावः कर्तव्य इत्यपि प्रतिभाति । विचारार्थं प्लुतिद्वयम् । तत्र पृथक्पृथगाहाव एव सिद्धान्तः । तत्रैवमुपपत्तिः—पितृयज्ञस्य संबन्धि यदङ्गम् ‘असंस्थितम्’ एव वर्तते, असमासं तिष्ठति; तदङ्गं ‘साधु’ समासं कर्तव्यम् । ‘यो’ होता पृथगाहावं कृत्वा शंसति, ‘एषः’ होता पूर्वम् ‘असंस्थितम्’ असमासं पितृयज्ञं संस्थापयति । तस्मात् पृथक्पृथगाहावमन्त्रं पठित्वैव शंस्तव्यम् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (त्रयोदशाध्याये) त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥ (३७) [१०८]

यहाँ ब्रह्मवादी प्रश्न करते हैं कि इन पितृ-देवताक ऋचाओं का विशेष रूप से आहाव अर्थात् 'शौंसावोम्' करके शंसन करे अथवा बिना आहाव के ? विशेष रूप से पृथक्-पृथक् आहाव करके ही शंसन करे । वस्तुतः पितृयज्ञ के असमाप्त कार्य को समाप्त करना चाहिए । जो होता विशेष रूप से पृथक् आहाव करके शंसन करता है, वह पूर्व में असमाप्त पितृयज्ञ को संस्थापित करता है । इसलिए पृथक् आहाव मन्त्र पढ़कर ही शंसन करना चाहिए ।

॥ इस प्रकार तेरहवें अध्याय के तेरहवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशः खण्डः

अथ चतस्र ऋचो विधत्ते—

‘स्वादुष्किलायं मधुमां उतायम्’ इतीन्द्रस्यैन्द्रीरनुपानीयाः शंसति, एताभिर्वा इन्द्रस्तृतीयसवनमन्वपिबत्, तदनुपानीयानामनुपानीयात्वम् ॥ इति ।

‘स्वादुष्किलायम्’—इत्यादिका ऋचः ‘ऐन्द्रच’ इन्द्रदेवताकृत्वात् ‘पपिवांसमिन्द्रम्’ इतीन्द्रः तृतीयपादे श्रूयते । ताश्चेन्द्रस्यानुपानीयाः भोजनादूर्ध्वं यत्पानं, तत्पश्चाद्भ्रावित्र्वाद अनुपानं, तत्स्थानीया एता ऋचः । ताः शंसेत् । कथमिवासामनुपानीयात्वम् ? इति तदुच्यते—अयम् इन्द्रस्तृतीयसवनम् ‘अनु’ पश्चाद् ‘एताभिः’ ऋग्भिः शस्यमानः सन् सोमम् अपिबत् तस्मादनुपानीयेति नाम संपन्नम् ॥

iii. ३८ [xiii. १४] ‘यह अभिषुत सोम सुस्वादु, मधुर और तीव्र रसवान् है’—आदि इन्द्र के अनुपान [= भोजनोपरान्त सोमपान] स्थानीय इन्द्रदेवताक ऋचा का शंसन करता है । इन्हीं से इन्द्र ने तृतीयसवन के बाद सोम का पान किया था इसीलिए इनका नाम ‘अनुपानीय ऋचा’ हुआ ।

एतच्छंसनकालेऽध्वर्योः प्रतिगरमन्त्रे विशेषं विधत्ते—

माद्यन्तीव वै तर्हि देवता यदेता होता शंसति, तस्मादेतासु मद्यत् प्रतिगीर्यम् ॥ इति ।

तस्मिन्ननुपानीयानामृचां शंसनकाले होतुः शंसनं श्रुत्वा देवताः सर्वाः ‘माद्यन्तीव वै’ सर्वथा हृष्यन्त्येव । ‘तस्मात्’ कारणाद् ‘एतासु’ ऋक्षु शस्यमानास्वध्वर्युणा ‘मद्यत्प्रतिगीर्यं’ मदिधातुयुक्तं प्रतिगरणं पठनीयम् । ‘मदामो देव’ इत्ययं मदिधातुयुक्तः प्रतिगरणमन्त्रः^२ ॥

१. ऋ० ६.४७.१-४ ।

२. स्वादुष्किलायमिति चतस्रो मध्ये चाह्वानं मदा मोदैव मोदा मोदैवोमित्यासां प्रतिगरो—इति आश्र० श्रौ० ५.२०.६ ।

जब होता इन मन्त्रों को पढ़ता है तो [शंसन सुनकर] सभी देवता सर्वथा हर्षित ही होते हैं। इसलिए इनके शंसन के समय [अध्वर्यु को] 'मद्' धातुयुक्त प्रतिगार मन्त्र ['मदा मोदैव' आदि] पढ़ना चाहिए।

ऋगन्तरं विधत्ते—

'ययोरोजसा स्कभिता रजांसीति' वैष्णुवारुणीमृचं शंसति, विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं पाति वरुणः स्विष्टम् । तयोरुभयोरेव शान्त्यै ॥ इति ।

विष्णुवरुणश्च मिलित्वा देवता यस्या ऋचः, सा 'वैष्णुवारुणी'; तां शंसेदित्यर्थः । तस्याश्चतुर्थपादे 'विष्णुरगन्वरुणा'—इति श्रवणाद् वैष्णुवारुणीत्वम् । सा च आश्वलायनेन पठिता^१ । 'दुरिष्टम्' अङ्गविकलं यदनुष्ठितं, तद्विष्णुः 'पाति' वैकल्यं निवारयतीत्यर्थः । 'स्विष्टं' साकल्येन यदङ्गमनुष्ठितं, तद्वरुणः 'पाति' तस्य फलप्रतिबन्धं निवारयतीत्यर्थः । तस्मादियमृक् 'तयोरुभयोः' विष्णुवरुणयोरेव 'शान्त्यै' प्रीत्यै संपद्यते ॥

'जिसके बल से अन्तरिक्ष आदि लोक स्थित हैं'—इस विष्णु और वरुण देवताक ऋचा का शंसन करता है । विष्णु ही यज्ञ के अङ्गवैकल्य का निवारण करते हैं और वरुण उसके फलप्रतिबन्धकता का । इसलिए यह ऋचा उन दोनों के ही प्रीति के लिए है ।

ऋगन्तरं विधत्ते—

'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचम्' इति वैष्णवीं शंसति, यथा वै मत्स्यमेवं यज्ञस्य विष्णुः । तद्यथा दुष्कृष्टं दुर्मतीकृतं सुकृष्टं सुमतीकृतं कुर्वन्नियादेवमेवैतद् यज्ञस्य दुष्टुतं दुःशस्तं सुष्टुतं सुशस्तं कुर्वन्नेति, यदेतां होता शंसति ॥ इति ।

'विष्णोः' इति श्रूयमाणत्वाद् इयं 'वैष्णवी'^२ । मतो बुद्धी सम्यक्त्वेन प्रतिभातं कार्यं 'मत्स्यम्' । अयं दृष्टान्तः । विष्णुर्दार्ष्टान्तिकः । यथा मत्स्यं कार्यं लोके फलपर्यवसायि भवति, तथा विष्णुरपि फलपर्यवसायीत्यर्थः । उक्तयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः तात्पर्यं तद्व्येत्यादिना प्रपञ्च्यते । यथा लोके 'दुष्कृष्टं' कर्षकैः सस्यस्थाने दोषयुक्तं यथा भवति तथा कर्षणं कृतम् । यत्किंचिद् राजकार्यममात्यैः 'दुर्मतीकृतं' दुष्टं मतमन्यथा चिन्तितं, पूर्वं तत्कार्यमदुर्मतं सत्पञ्चाद् बुद्धिप्रमादाद् दुर्मतं संपादितं तत्र कश्चिद् बुद्धिमान् कर्षकः कृष्टस्थाने दुष्टस्य तृणादेरपनयनेन 'सुकृष्टं कुर्वन्नियात्' कर्षकस्य पृष्ठतो गच्छेत् । राजकार्यमपि

१. ययोरोजसा स्कभिता रजांसि वीर्यैर्निर्वीरतमा शविष्ठा ।

या पत्येते अग्रतीता सहोर्निर्विष्णुरगन् वरुणा पूर्वहूतो ॥

—इति आश्व० श्रौ० ५.२०.६ ।

२. ऋ० १.१५४.१ ।

दुर्बुद्धिनाऽमात्येन 'दुर्मतीकृतं' कश्चित्मुबुद्धिरमात्यः सुमती कुर्वन् गच्छेत् । यथैतदुभयं लोके, एवमेवास्मिन् कर्मणे यज्ञसंबन्धि यत्स्तोत्रमकुशलैरुद्गातृभिर्दोषसहितं कृतं, यदपि होतृभिः शस्त्रं दोषसहितं पठितं, तदुभयमपि विष्णुः क्रमेण सुष्टुतं सुशस्तं कुर्वन् 'एति' गच्छति, तत्रत्यदोषं परिहरतीत्यर्थः । 'यद्' यदा वैष्णवोमेतां होता शंसति, तदा तदुभय-समाधानमिति द्रष्टव्यम् ॥

'विष्णु के पराक्रम को मैं कहूँगा'—इस विष्णु देवताक ऋचा का शंसन करता है । जैसे बुद्धि से ठीक-ठीक कार्य होता है वैसे ही विष्णु यज्ञ में बुद्धि स्वरूप हैं । जैसे बुद्धि-मान कृषक दोषयुक्त कर्षण को तृणादि के अपनयन के द्वारा सुन्दर करते हुए कृषक के पीछे चलता है और जैसे दुर्बुद्धि अमात्य के द्वारा किए गए दुर्मति युक्त कार्य को बुद्धिमान् अमात्य सुन्दर करते हुए चलता है वैसे ही जब होता इस [वैष्णवी] ऋचा का शंसन करता है तो इस यज्ञ के दुःस्तुत और दुःशस्त पाठ को सुस्तुत और सुशस्त करते हुए जाता है ।

ऋगन्तरं विधत्ते—

'तन्तुं तन्वन् रजसो भानुमन्विहि' इति प्राजापत्यां शंसति, प्रजा वै तन्तुः । प्रजामेवास्मा एतत् संतनोति ॥ इति ।

अस्यामृचि काचिदपि देवता साक्षाद्वाचकशब्देन नोक्ता तस्माद् इयम् अनिरुक्ता । तादृश्याश्च प्रजापतिदेवता, तद्देवताकत्वं पूर्वमेव निरूपितम्,^१ तामेतां 'प्राजापत्यां' शंसेत् । हे प्रजापते, 'तन्तुं तन्वन् पुत्रपौत्रादिसंततिं विस्तारयन् 'रजसः' रञ्जनात्मकस्य जगतो 'मानु' भासकमादित्यम् 'अन्विहि' अनुगच्छ । आदित्यो हि पुनः पुनः संचरन्नहोरात्र-निष्पत्तिं करोति, तत्कालानुसारेणैव त्वमपि संतानवृद्धिं कुर्वित्यर्थः । अस्मिन् पादे 'तन्तु' शब्देन पुत्रपौत्रादिप्रजा विवक्षिता; तन्तुवद् विस्तार्यमाणत्वात् तस्मादेतत् पाठेन 'अस्मै' यजमानाय प्रजामेव 'संतनोति', अविच्छिन्नां करोति ॥

'हे प्रजापति, पुत्र-पौत्रादि संतति का विस्तार करते हुए रञ्जनात्मक जगत् के भासक आदित्य का अनुगमन करो अर्थात् सन्तान की वृद्धि करो'—इस प्रजापति-देवताक ऋचा का शंसन करता है । यहाँ 'तन्तु' का अर्थ प्रजा है । अतः उस [पाठ] से इस [यजमान] के लिए प्रजा का ही विस्तार करता है ।

द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

'ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान्' इति । देवयाना वै ज्योतिष्मन्तः पन्थानः । तानेवास्मा एतद् वितनोति ॥ इति ।

१. ऋ० १०.५३.६ ।

२. द्र० इतः पूर्वम् ४८६ पृष्ठे; 'अनिरुक्ते' इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

हे प्रजापते 'धिया कृताम्' यागाद्यनुष्ठानबुद्ध्या संपादिताम् 'ज्योतिष्मतः' प्रकाश-
युक्ताम् 'पथः' स्वर्गमार्गान् 'रक्ष' विघ्नपरिहारेण पालय । अत्र 'ज्योतिष्मत्पथि'—शब्दा-
भ्यां देवगमनमार्गा विवक्षिताः । देवा येषु मार्गेषु यान्ति गच्छन्ति, ते 'देवयानाः' ।
सर्वेषां देवानां तेजस्वितात् तन्मार्गेषु न कदाऽप्यन्धकारोऽस्ति । तस्मादेतत् पादपाठेन
'अस्मै' यजमानाय 'ताम्' एव मार्गान् होता विस्तारयति ॥

'हे प्रजापति, यागादि अनुष्ठान बुद्धि से सम्पादित प्रकाशयुक्त मार्गों का विघ्न हटाते
हुए पालन करो'—यहाँ ज्योतिष्मत् और पथि शब्द का अर्थ देवगमनमार्ग है । अतः उससे
वह होता इस यजमान के लिए उन मार्गों का ही विस्तार करता है ।

उत्तरार्धमनूद्य व्याचष्टे—

'अनुल्बणं वयत जोगुवामपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनम्' इति । एवैनं
तन्मनोः प्रजया संतनोति, प्रजात्यै ॥ इति ।

पुनः पुनः कर्मसु गच्छन्ति प्रवर्तन्त इत्यनुष्ठानशीला 'जोगु' शब्देनोच्यन्ते । तादृशानां
'जोगुवाम्' अस्मत्संततादुत्पन्नानां पुत्रादीनाम् 'अपः' अनुष्ठीयमानमेतत्कर्मानुल्बणमनति-
रिक्तं 'वयत' हे प्रजापते, 'वय' निर्वाह । बहुवचनं पूजार्थम् । 'मनुर्भव' त्वमपि मनुष्यो-
त्पादनार्थमनुरूपो भव । ततो 'दैव्यं' देवताराधनयोग्यं 'जनं' पुत्रादिरूपं मनुष्यं 'जनय'
उत्पाद्य । 'तत्तेनार्थपाठेन 'एनं' यजमानं 'मनोः' संबन्धिन्या 'प्रजया' मनुष्यरूपया
'संतनोति' संयोजयति । तच्छ 'प्रजात्यै' यजमानस्य प्रजोत्पादनाय संपद्यते ॥

'हे प्रजापति, अनुष्ठानशील हमारे उत्पन्न पुत्रादिकों का अनुष्ठीयमान इस कर्म का
बिना त्रुटि के निर्वाह करो । तुम भी मनुष्योत्पादनार्थ मनु रूप होओ और देवताराधन
योग्य पुत्रादि रूप मनुष्य को उत्पन्न करो'—उस [उत्तरार्ध ऋचा के पाठ] से इस
[यजमान] को मनु की [=मनुष्य रूप] प्रजा द्वारा संयोजित करता है । यह यजमान के
प्रजोत्पादनार्थ ही होता है ।

वेदनं प्रशंसति—

प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह प्रजा और पशुओं से वृद्धि को प्राप्त होता है ।

ऋगन्तरेण शस्त्रसमाप्तिं विधत्ते—

'एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शी' इत्युत्तमया परिदधाति । इयं वा इन्द्रो
मघवा विरप्शी ॥ इति ।

योऽयमिन्द्रोऽस्ति, सोऽयं 'न एवा' अस्मदर्थमेव, करत करोत्विति द्वितीयपादे वक्ष्यमाणेन
संबन्धः । कीदृश इन्द्रः ? 'मघवा' धनवान् । तथा 'विरप्शी' 'रम रामस्ये' इत्यस्माद्धातो-

रुपस्रोज्यं शब्दः । विशेषेण राभस्यवान् सर्वदोद्युत इत्यर्थः । अनयर्चा' 'उत्तमया शस्त्रा-
पेक्षयाऽन्तिमया परिधानं कुर्यात् । उदाहृते प्रथमपाद इन्द्रादिशब्दैः सर्वैरपि 'इयं वै'
भूमिरेवोपलक्ष्यते । अनया भूमिस्पर्शस्य विधास्यमानत्वात् ॥

'धनवान् और सर्वदा उद्युक्त इन्द्र हमारे लिए ही [अभिलषित सम्पादित] करें'—
इस अन्तिम ऋचा से कर्म की समाप्ति करता है । वस्तुतः यह भूमि ही इन्द्र मघवा
और विरप्सी है ।

द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

'करत् सत्या चर्षणीधृदनर्वा' इति । इयं वै सत्या चर्षणीधृदनर्वा ॥ इति ।

'चर्षणी' शब्दो मनुष्यवाची, ताम् धारयति पोषयतीति 'चर्षणीधृत्' इन्द्रः । सो यम्
'अनर्वा' ह्यं परित्यज्य यागभूमावुपविष्टत्वाद् अश्वरहितः । तादृशां सन् 'सत्या' फल-
प्रदानस्या वक्ष्यकत्वेन सत्यानि कर्माणि 'करत्' करोतु विघ्नपरिहारेण संपादयतु ।
अस्मिन्नपि पादे सत्यादिपदैः पूर्ववदियं भूमिरेवोपलक्षणीया ॥

'मनुष्यों का पोषण करने वाले इन्द्र अश्वरहित हो सत्य कर्मों का सम्पादन करें'—
यहाँ यह पृथ्वी ही सत्या, चर्षणीधृत् [=मनुष्यों का पालन करने वाली] और अनर्वा
[अश्वरहित यज्ञभूमि] है ।

तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

'त्वं राजा जनुषां धेहास्मे' इति इयं वै राजा जनुषाम् ॥ इति ।

'जनुषां' जातानाम् 'अस्मे' अस्माकमृत्विजां हे इन्द्र, त्वं राजा भूत्वा 'धेहि' वक्ष्य-
माणमभीष्टं संपादय । अस्मिन्नपि पादे 'राजा जनुषाम्' इति पदद्वयेन पूर्ववद् इयं भूमि-
रेवोपलक्षणीया ॥

'हे इन्द्र, उत्पन्न हम ऋत्विजों के राजा होकर अभीष्ट का सम्पादन करो'—यहाँ
यह पृथ्वी ही 'राजा जनुषाम्' है ।

चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे—

'अधि श्रवो माहिनं यज्ञजिरित्रे' इति । इयं वै माहिनं यज्ञश्रवः । यजमानो
जिरिता यजमानायैवैतामाशिषमाशास्ते ॥ इति ।

'जिरित्रे' स्तोत्रे यजमानाय 'यत्' प्रसिद्धं 'माहिनं' महत्त्वं 'श्रवः' कीर्ति च 'अधि'
वेहीति पूर्वेणान्वयः; हे इन्द्र, ममाधिक्येन संपादयेत्यर्थः । अस्मिन्नपि पादे 'माहिनम्'
इत्यनेनेयं भूमिरेवोपलक्षणीया । यच्छब्दो न पुंसकलिङ्गो य इति पुलिङ्गत्वेन विपरिणमयि-
तव्यः । तेन यो 'यज्ञः' इति प्रसिद्धं यज्ञमाचष्टे । सोऽपीयं भूमिरेव । कीर्तिवाचिना 'श्रवः'
शब्देनापि भूमिरेवोपलक्षणीया । यजमानो 'जिरितृ' शब्देनाभिधेयः । एतत्पादचतुष्टयपाठेन
होता यजमानार्थमेव आशासनीयं सर्वं प्रार्थयते ॥

‘स्तोता यजमान के लिए जो प्रसिद्ध महत्त्व से युक्त कीर्ति है उसे हे इन्द्र अत्यधिक सम्पादित करो’—यहाँ यह भूमि ही ‘माहिन’ है, यत् से उक्त यज्ञ और श्रवः भी भूमि का उपलक्षक है। यजमान ही जरिता (स्तोता) है। होता यजमान के लिए ही सभी आशंसनीय की प्रार्थना करता है।

परिधानकाले होतुर्भूमिस्पर्शनं विधत्ते—

तदुपस्पृशन् भूमिं परिदध्यात् तद् यस्यामेव यज्ञं संभरति, तस्यामेवैनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ इति ।

‘तत्’ तदा शस्त्रसमाप्तिकाले भूमि स्पृशन्नेव ‘परि दध्यात्’ समापयेत् । ‘तत्’ तेन स्पर्शनं यस्यामेव भूमी यज्ञमनुष्ठातुं साधनं ‘संभरति’ संपादयति, तस्यामेव भूमी ‘एनं यज्ञं’ तदन्ततः तत्समाप्तिपर्यन्तं प्रतिष्ठापयति ॥

उस [शस्त्र समापन के] समय भूमि का स्पर्श करते हुए समापन करना चाहिए। उस [स्पर्श] से जिस भूमि पर यज्ञ का अनुष्ठान करने के लिए साधन का सम्पादन करता है उसी भूमि में ही इस [यज्ञ] को अन्त में प्रतिष्ठित कर देता है।

अत्र शस्त्रयाज्यां विधत्ते—

‘अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋक्वभिः’ इत्याग्निमारुतमुक्थं शस्त्वा आग्निमारुत्या यजति, यथाभागं तद्देवताः प्रोणाति, प्रोणाति ॥ ३८ ॥ इति ।

अग्निमरुतश्च यस्य ‘उक्थस्य’ शस्त्रस्य देवता तत् ‘आग्निमारुतमुक्थं’ पूर्वोक्तप्रकारेण शस्त्वा तत् ऊर्ध्वम् ‘अग्ने मरुद्भिः’ इत्येतया ‘आग्निमारुत्या’ यजेत् । आग्निमारुतीं याज्यां^१ पठेदित्यर्थः^२ । तथा सति तस्मिञ्शस्त्रे प्रतिपादिता यावत्यो देवताः सन्ति ताः सर्वास्तत्तद्भागमनतिक्रम्य तर्पयति । अम्थासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (त्रयोदशाध्याये) चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥ (३८) [१०९]

१. ऋ० ५.६०.८ ।

२. ‘अग्ने मरुद्भिः’ इति याज्या । इत्यन्तोऽग्निष्टोमोऽग्निष्टोमः—इति आश्व० श्री० ५.२०.८ । यदुक्तं भाष्ये ‘तस्य ज्योतिष्टोमस्य सप्तसंस्थोपेतस्याग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडश्यतिरात्रवेत्येताश्चतस्रः संस्थाः अत्रानुक्रमेण वक्ष्यन्ते’—इति । तत्र प्रथम-संस्थारूपस्याग्निष्टोमस्य होत्राणामुपदेशा एवेह समाप्ताः; अत्र हि ब्राह्मणे होत्राण्ये-वाग्नातानि, आर्ध्वयवाणि तु शतपथादौ द्रष्टव्यानि । तत्र शतपथे तृतीयचतुर्थीभ्यां काण्डाभ्यामेकाहाहीनसत्रलक्षणसकलसोमयागप्रकृतिभूतोऽयमग्निष्टोमोऽभिहितः, तथा कातीयश्रौतसूत्रेऽपि ‘वसन्तेऽग्निष्टोमः (७.१.७)’—इत्यारभ्य ‘एष प्रथमः सोमः (१०.९.२५)’—इत्यन्तो द्रष्टव्यः । एवं सामब्राह्मणे षष्ठादिषु चतुः प्रपाठकेषु ‘प्रजापतिरकामयत (ता० ब्रा० ६.१.१)—इत्यादिभिः अग्निष्टोमीयानि औद्गात्राणि विहितानि ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाचतुरोदेयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधर-

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश-नाम भाष्ये ऐतरेय-

ब्राह्मणभाष्यस्य कृतौ तृतीयपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः

(त्रयोदशोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ३ ॥

अग्नि और मरुद्देवताक उक्थ को पढ़कर 'हे अग्नि, शोभायमान और पूजनीय मरुतों के साथ सोमपान करो'—इस अग्नि और मरुद्देवताक याज्या से यजन करता है । इस प्रकार उस शस्त्र-प्रतिपादित देवों को उनके भाग के अनुसार प्रसन्न करता है ।

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की तृतीय पञ्चिका के तृतीय

(तेरहवें) अध्याय की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

—०—

अथ चतुर्थोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

[अथ चतुर्दशोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः]

त्रयोदशे सोमकथा प्रकीर्तिता

राजक्रयार्थां सवनान्विताऽपि च ।

स्याद् वैश्वदेवं च मरुत्वतीयं

तद्वत्तद्विशेषा उद्धिताः क्रमेण ॥ १ ॥

अथ पूर्वोऽध्यायेऽक्तोऽग्निष्टोमः, सर्वयज्ञक्रतूनां प्रकृतिवत्त्वेन श्रूयते, तदर्थमुपाख्यानमाह—
देवा वा असुरैर्युद्धमुपप्रायन् विजयाय, तानग्निर्नान्विकामयतैतुम्, तं देवा
अब्रुवन्, अपि त्वमेह्यस्माकं वै त्वमेकोऽसीति; स नास्तुतोऽन्वेष्यामीत्य-
ब्रवीत्—स्तुत नु मेति, तथेति; तं ते समुत्क्रम्योपनिवृत्त्यास्तुवन्, तान्
स्तुतोऽनु प्रैत् ॥ इति ।

यदा देवा विजयार्थमसुरैः सह युद्धम् 'उप प्रायन्' उपक्रान्तवन्तः, तदानीमग्निः तान्
देवान् 'अनु' पश्चाद् 'एतुम्' आगन्तुं नाकामयत । अग्निमिच्छारहितं देवा एवमब्रुवन्—
हे अग्ने त्वमपि 'एहि' आगच्छास्माकमेव मध्ये 'त्वमेकोऽसि', न त्वत्तोऽज्य इति । ततः
सोऽग्निरेवमब्रवीद् युष्माभिरस्तुतः सन्नहं 'नान्वेष्यामि' युष्माकं पृष्ठतो न गमिष्यामि;
तस्मान्नु क्षिप्रमेव 'मा' माम् 'स्तुत' स्तोत्रं कुरुतेति । देवास्तथेत्यङ्गीकृत्य 'समुत्क्रम्य'
उत्थाय 'उपनिवृत्त्य' अग्नेरभिमुखत्वेन निवृत्तिं कृत्वा 'तम्' अग्निमस्तुवन् । सोऽप्यग्निः
स्तुतः सन् तान् देवान् अनुसृत्य 'प्रैत्' युद्धार्थं प्रकर्षेणागच्छत् ॥

[अग्निष्टोम का वैशिष्ट्य]—

iii. ३९ [xiv. १] जब देवों ने विजयार्थ असुरों से युद्ध करने का उपक्रम किया
तब अग्नि ने उन [देवों] का अनुगमन न करना चाहा । [इच्छारहित] उन [अग्नि] से
देवों ने कहा—'तुम भी आओ । हम लोगों के मध्य तुम भी एक हो ।' उसने कहा—
'बिना स्तुत हुए मैं अनुगमन नहीं करूँगा । अतः शीघ्र ही मेरी स्तुति करो ।' उन्होंने
कहा—'ठीक है'; और उठकर एवं अभिमुख होकर उन अग्नि की स्तुति की । स्तुत
होकर अग्नि ने भी उन [देवों] का युद्धार्थ अनुसरण किया ।

अग्नैर्युद्धप्रकारं दर्शयति—

स त्रिश्रेणिर्भूत्वा अग्नीकोऽसुरान् युद्धमुपप्रायद् विजयाय, त्रिश्रेणिरिति च्छन्दांस्येव श्रेणीरकुस्त । अग्नीक इति सवनान्येवानाकानि । तानसंभाव्यं पराभावयत्, ततो वै देवा अभवन् पराऽसुराः ॥ इति ।

‘सः’ अग्निविजयाय ‘त्रिश्रेणिः’ सोमपानपङ्क्तित्रययुक्तः, ‘अग्नीकः’, त्रिगिरनीकैः सेनापतिरूपैः सेनामुख्यैर्युक्तः ‘असुरात्’ प्रति ‘युद्धमुपप्रायत्’ तत्समीपं प्रकर्षेण गतवान् । त्रिश्रेणिरिति यदुक्तं तत्र गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीरूपाणि च्छान्दांस्येव तिस्रः श्रेणीरकुस्त । अग्नीक इति यदुक्तं, तत्र प्रातःसवन-माध्यंदिन-तृतीयसवनान्येव त्रीण्यनीकानि सेनामुखान्य-कुस्त । ततस्तान् असुरान् पुनः शत्रुशेषो यथा न संभाव्यते^१ तथा ‘पराभावयत्’ पराभूतानकरोत् । ततो युद्धाद्देवा विजयिनोऽभवन्, असुराः पराभूताः ॥

उसने तीन श्रेणी [=व्यूह] बनाकर असुरों पर विजय पाने के लिए तीन [सेनापति रूपी] मुखियों में युद्ध के लिए प्रस्थान किया । ‘तीन-श्रेणियाँ’ वस्तुतः तीन छन्दों [गायत्री, त्रिष्टुप् एवं जगती] से बनाई, और ‘तीन-मुख’ वस्तुतः तीन सवनों से । इससे उन [असुरों] को उसने आशातीत पराजय दी । उसके बाद से ही देव विजयी हुए और असुर पराभूत हुए ।

वेदनं प्रशंसति—

भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह स्वयं उन्नति को प्राप्त होता है और उससे द्वेष करने वाले पापात्मा शत्रु भी पराभव को प्राप्त होते हैं ।^२

एवमग्निश्छन्दस्त्रय-सवनत्रययुक्तोऽग्निष्टोमरूपोऽभवदित्येकेन प्रकारेणाग्निष्टोमं स्तुत्वा पुनरपि प्रकारान्तरेण स्तौति—

सा वा एषा गायत्र्येव यदग्निष्टोमः, चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री चतुर्विंशति-रग्निष्टोमस्य स्तुतशस्त्राणि ॥ इति ।

योज्यं पूर्वोक्तोऽग्निष्टोमोऽस्ति, ‘सा वा एषा गायत्र्येव’ । अग्निष्टोमगायत्र्योः संख्या-साम्यात्—गायत्रीगतेष्वक्षरेषु या संख्या, सैवाग्निष्टोमगतेषु स्तोत्रशस्त्रेषु । तथा हि—बहिष्पवमानः, माध्यंदिनपवमानः, आर्भवः पवमान इति त्रीणि पवमानस्तोत्राणि, चत्वार्यार्यस्तोत्राणि, चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि; एकं यज्ञायज्ञीयं स्तोत्रम्; एवमेतानि द्वादश

१. असंभाव्य पुनरुज्जीवनसम्भावनापि यथा न भवति तथा । यद्वा, अन्यत्राननुभूतपरा-क्रमम्—इति भट्टभास्करः ।

२. द्र० इतः पूर्वम्; २६७ पृष्ठे ।

संपन्नानि । शस्त्राण्यपि तावद्व्येव, आज्यप्रउगे, निष्केवल्ये, मरुत्वतीये, वैश्वदेवाग्निमास्तुते इति होतुः शस्त्राणि षट्; तथा होत्रकाणामपि^१ षट् । एवं स्तोत्रशस्त्रसंख्ययाऽग्निष्टोमस्य गायत्रीरूपत्वम् ॥

जो [पूर्वोक्त] अग्निष्टोम है वह [संख्या साम्य के कारण] यह गायत्री ही है । गायत्री भी चौबीस अक्षरों की होती है, और अग्निष्टोम में भी चौबीस ही स्तोत्र और शस्त्र होते हैं [वस्तुतः उद्गाता के १२ स्तोत्र और होता के १२ शस्त्र मिलकर चौबीस होते हैं] । एक-एक स्तोत्र के लिए एक-एक शस्त्र होता है । १२ शस्त्र इस प्रकार होते हैं— प्रातःसवन में पाँच (आज्य, प्रउग, मैत्रावरुण, ब्राह्मणाच्छंसिन् एवं अच्छावाक्); माध्यंदिन सवन में पाँच (मरुत्वतीय, निष्केवल्य, मैत्रावरुण, ब्राह्मणाच्छंसिन् और अच्छावाक्); सायंसवन के दो (वैश्वदेव तथा आग्निमास्तुत शस्त्र)] ।

प्रकारान्तरेण गायत्रीसाम्यं संपाद्य प्रशंसति—

तद्वै यदिदमाहुः—सुधायां ह वै वाजी सुहितो दधातीति । गायत्री वै तत्, न ह वै गायत्री क्षमा रमते । ऊर्ध्वा ह वा एषा यजमानमादाय स्वरेतीति, अग्निष्टोमो वै तत् न ह वा अग्निष्टोमः क्षमा रमते । ऊर्ध्वो ह वा एष यजमानमादाय स्वरेति ॥ इति ।

‘तद्वै’ तत्रैव यज्ञसमायां वेदवादिनो ‘यदिदं’ वचनमाहुः । किं वचनमिति ? तदुच्यते—सुष्ठु धीयन्ते सुकृतिनोऽस्यां दिवि, सा द्यौः ‘सुधा’ तस्यामेव ‘वाजी’ वाजोऽन्नं सोमरूपं यस्मिन्नस्तीत्यभिष्टोम उच्यते । स च ‘सुहितः’ सादृश्येनानुष्ठितः ‘दधाति’ सुधाशब्दवाच्यायां दिवि यजमानं स्थापयति ‘इति’ यद्वेदवादिनां वचनं, तद् ‘गायत्री वै’ गायत्रीसाम्यमभिप्रेत्यैवोक्तमित्यर्थः । ‘न ह वै’—इत्यादिना तदेव स्पष्टीक्रियते । क्षमेति ससम्यर्थो द्विवक्षितः । क्षमायां भूमौ गायत्र्याख्या देवता ‘न ह वै रमते’ नैव क्रीडति कित्वेषा गायत्री, ‘ऊर्ध्वा ह वै’ ऊर्ध्वगामिन्येव भूत्वाऽनुष्ठितवन्तं यजमानमादाय ‘स्वरेति’ स्वर्गं प्राप्नोति । ‘इति’ एवं प्रकारेण येयं गायत्री वर्णिता, ‘तद्’ गायत्रीरूपोऽग्निष्टोम एव, तयोः समत्वात् । अग्निष्टोमोऽपि क्षमायां न रमते, किं त्वनुष्ठित ऊर्ध्वगामी सन्नेष यजमानमादाय स्वर्गमाप्नोति ॥

उसी [यज्ञ सभा] में वेदवादी जो यह कहते हैं कि ‘सोम रूप अन्न से युक्त अग्निष्टोम साम्यक् रूप से अनुष्ठित होकर स्वर्ग में यजमान को स्थापित करता है’—यह गायत्री [साम्य को] ही [अभिप्रेत करके कहा गया] है । वस्तुतः गायत्री भूमि पर सन्तुष्ट नहीं होती । किन्तु यह ऊर्ध्वगामिनी होकर यजमान को लेकर स्वर्ग को प्राप्त करती है । अग्नि-

१. अहोतारो मैत्रावरुणादयः । तथाहि—‘तदिदं मानुषं होतारं प्रवृणीतेऽहोता हैष पुरार्थैर्तर्हि होता’—इति शत० ब्रा० १.५.१.१३ ।

२. द्र० इतः परस्तात् १५.३ ।

द्योम भी वैसा ही है। अग्निद्योम भी भूमि पर सन्तुष्ट नहीं होता और ऊर्ध्वगामी होकर यजमान को लेकर स्वर्ग को प्राप्त करता है।

इत्थं गायत्रीसाम्येन स्तुत्वा संवत्सरसाम्येन स्तोति—

स वा एष संवत्सर एव यदग्निद्योमः, चतुर्विंशत्यर्धमासो वै संवत्सरः।
चतुर्विंशतिरग्निद्योमस्य स्तुतशस्त्राणि ॥ इति।

योज्यमग्निद्योमः, स एष संवत्सर एव। अर्धमाससंख्यायाः स्तोत्रशस्त्रसंख्यायाश्च समानत्वात् ॥

जो यह अग्निद्योम है वह यह संवत्सर ही है। एक संवत्सर में चौबीस पक्ष होते हैं और अग्निद्योम में भी चौबीस ही स्तोत्र और शस्त्र होते हैं।

समुद्रसाम्येन प्रशंसति—

तं यथा समुद्रं स्तोत्या एवं सर्वे यज्ञक्रतवोऽपि यन्ति ॥ ३९ ॥ इति।

‘स्तोत्याः’ प्रवाहरूपा नद्यो लोके यथा समुद्रं प्राप्नुवन्ति, तथैवोक्थ्यषोडश्यतिरात्रा-
हीनसत्ररूपाः सर्वे क्रतवो विकृतिरूपाः प्रकृतिरूपं तमग्निद्योमम् ‘अपि यन्ति’ प्राप्नुवन्ति।
अग्निद्योमात् प्राचीना इष्टिपशुबन्धादयोऽपि तमग्निद्योमं प्राप्नुवन्ति। तथा सति सर्वशब्दो
मुख्यार्थः संपद्यते, न तु संकोचः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (चतुर्दशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ (३९) [१०१]

प्रवाहरूप नदियाँ जैसे समुद्र में जाती हैं वैसे ही सभी [विकृति रूप उक्थ्य, षोडशी,
अतिरात्र, अहीनसत्र वाले] यज्ञ प्रकृति रूप उस [अग्निद्योम] को ही प्राप्त करते हैं।

॥ इस प्रकार चौदहवें अध्याय के प्रथम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

अग्निद्योमादपि प्राचीनानां यज्ञानामग्निद्योमप्राप्तिं दर्शयति—

दीक्षणीयेष्टिस्तायते। तामेवानु याः काश्चेष्ट्यस्ताः सर्वा अग्निद्योममपि
यन्ति ॥ इति।

अग्निद्योमस्य प्रारम्भे येयं दीक्षणीयेष्टिः ‘तायते’ विस्तारयन्ते, ‘तामनु’ तत्सादृश्येन
वेदोक्ताः सर्वा अपीष्ट्यः ‘अग्निद्योम’ प्राप्नुवन्ति। अत्र विकृतिरूपा एवेष्ट्यो विवक्षिताः,
प्रकृतिरूपयोर्दर्शपूर्णमासयोर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥

iii. ४० [xiv. २] [अग्निद्योम के प्रारम्भ में जो] दीक्षणीयेष्टि का विस्तार किया जाता है, [उसके सादृश्य वाली] जो कोई भी इष्टियाँ हैं वे सभी वेदोक्त इष्टियाँ उस अग्निद्योम को ही प्राप्त करती हैं।

दीक्षणीयेष्टिगतचोदकप्रासेडोपाह्वानसादृश्येन पाकयज्ञानामग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति—
इळामुपह्वयते । इळाविधा वै पाकयज्ञाः । इळामेवानु ये के च पाकयज्ञाः,
ते सर्वेऽग्निष्टोममपि यन्ति ॥ इति ।

पाकयज्ञाश्च सप्तसंख्याकाः,—हुतः, प्रहुतः, आहुतः, शूलगवः, बलिहरणम्, प्रत्यवरो-
हरणम्, अष्टकाहोम इति । सोऽयं सूत्रान्तरकारस्य पक्षः । आश्वलायनस्तु हुतादींस्त्रीनेव
पाकयज्ञानाह^१ । ते च पाकयज्ञा 'इळाविधाः' इळासदृशाः । 'इळा खलु वैषा पाकयज्ञाः'
इति श्रुत्यन्तरात्^२ । ततो दीक्षणीयेष्टौ इडोपाह्वानेन तत्सदृशाः पाकयज्ञाः सर्वेऽप्यग्नि-
ष्टोमं प्राप्नुवन्ति ॥

'इळा' का उपाह्वान किया जाता है, पाकयज्ञ इळा के सदृश हैं, अतः इळा
के सदृश जो कोई भी पाक यज्ञ हैं, वे सभी अग्निष्टोम को प्राप्त करते हैं ।

अग्निहोत्रस्य तत्प्राप्तिं दर्शयति—

सायंप्रातरग्निहोत्रं जुह्वति, सायंप्रातर्व्रतं प्र यच्छन्ति, स्वाहाकारेणाग्नि-
होत्रं जुह्वति, स्वाहाकारेण व्रतं प्र यच्छन्ति, स्वाहाकारमेवान्वग्निहोत्र-
मग्निष्टोममप्येति ॥ इति ।

यथा प्रतिदिनं कालद्वयेऽग्निहोत्रहोमः, तथा दीक्षितस्य कालद्वये क्षीरपानरूपं^३
व्रतप्रदानम् । अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा'^४—इति यथा स्वाहाकारेणाग्निहोत्रहोमः,
तथा 'ते नः पान्तु, ते नोऽवन्तु, तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा'^५ इति स्वाहाकारेण दीक्षितो
व्रतप्रदानमाचरति । अतो व्रतगतस्वाहाकारमेवानुसृत्याग्निहोत्रस्याग्निष्टोमप्राप्तिः ॥

सायं और प्रातः अग्निहोत्र [जैसे] होता है, [वैसे ही] सायंकाल और प्रातःकाल
[दीक्षित को दुग्धपान रूप] व्रत प्रदान करते हैं । [जैसे] स्वाहाकार के द्वारा अग्निहोत्र
करता है [वैसे ही] स्वाहाकार के द्वारा व्रत प्रदान करता है । अतः [व्रतगत] स्वाहाकार
का ही अनुसरण करके अग्निहोत्र अग्निष्टोम को प्राप्त करता है ।

१. त्रयः पाकयज्ञाः,—हुता अग्नी हूयमाना अनग्नी प्रहुता ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणि-
हुताः—इति आश्व० गृ० १.१.२.३ । तु० ३.नु २.६ ।

२. तै० सं० १.७.३. १ ।

३. 'पयो ब्राह्मणस्य व्रतं, यवागू राजन्प्रस्यामिक्षा वैश्यस्याथो सौम्येऽप्यध्वार एतद् व्रतं
ब्रूयात्'—इति तै० आ० २.८ १ ।

४. तै० ब्रा० २.१.१० ।

५. तै० सं० १.२.३ ।

अग्निष्टोमगतप्रायणीयेष्टिसादृश्येन दर्शपूर्णमासयोरग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति—

पञ्चदश प्रायणीये सामिधेनीरन्वाह, पञ्चदश दर्शपूर्णमासयोः । प्रायणीय-
मेवानु दर्शपूर्णमासावग्निष्टोममपीतः ॥ इति ।

प्रायणीयकर्मणि धार्यारहितत्वात् सामिधेन्यश्चोदकप्रासाः पञ्चदशैव, तथा प्रकृति-
भूतयोर्दर्शपूर्णमासयोरपि ॥

प्रायणीय-इष्टि में पन्द्रह सामिधेनियों का पाठ करता है और दर्शपूर्णमास याग में भी । इस प्रकार प्रायणीय इष्टि के द्वारा दर्शपूर्णमास याग भी अग्निष्टोम को प्राप्त करता है ।

अग्निष्टोमगतसोमद्वारा लौकिकानामपि सर्वेषामौषधीनामग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति—
सोमं राजानं क्रीणन्ति । औषधो वै सोमो राजा, औषधिभिस्तं भिषज्यन्ति
यं भिषज्यन्ति, सोममेव राजानं क्रोयमाणमनु यानि कानि च भेषजानि,
तानि सर्वाण्यग्निष्टोममपि यन्ति ॥ इति ।

लोके 'यं' व्याधिग्रस्तं चिकित्सकाः 'भिषज्यन्ति' चिकित्सन्ते, 'तं' पुरुषम्
'औषधिभिः' अमृतवल्ल्यादिभिश्चिकित्सन्ते । सोमस्याप्यौषधत्वात् तमनु सर्वाण्यप्यौषधा-
न्यग्निष्टोमं प्राप्नुवन्ति ॥

वे सोम-राजा को खरीदते हैं । सोम-राजा औषध हैं । औषधियों के द्वारा ही वे चिकित्सा करते हैं, जिसकी वे चिकित्सा करते हैं । इसलिए सोम-राजा के क्रय के द्वारा ही जो कोई भी औषधियाँ हैं वे सभी अग्निष्टोम को ही प्राप्त करती हैं ।

अग्निष्टोमगतातिथ्यकर्मद्वारा चातुर्मास्ययागानां तत्प्राप्तिं दर्शयति—

अग्निमातिथ्ये मन्थन्ति । अग्निं चातुर्मास्येषु । आतिथ्यमेवानु
चातुर्मास्यान्यग्निष्टोममपि यन्ति ॥ इति ।

आतिथ्यायाम् अग्निमन्थनं विहितम्, चातुर्मास्यपर्वस्वपि मन्थनं विहितम्; उभयत्र
मन्थनधर्मसाम्यादातिथ्यासदृशानि चातुर्मास्यान्यप्यग्निष्टोमं 'यन्ति' प्राप्नुवन्ति ॥

आतिथ्येष्टि में अग्नि का मन्थन करते हैं और अग्नि का ही चातुर्मास्येष्टि में भी ।
इस प्रकार आतिथ्येष्टि के द्वारा चातुर्मास्येष्टि भी अग्निष्टोम को प्राप्त करती है ।

प्रवर्ग्यसाम्येन दाक्षायणयज्ञस्याग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति—

पयसा प्रवर्ग्यं चरन्ति । पयसा दाक्षायणयज्ञे । प्रवर्ग्यमेवानु दाक्षायण-
यज्ञोऽग्निष्टोममप्येति ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोरेव गुणविकृतिरूपः कश्चिद् दाक्षायणख्यो यज्ञः । तथा च शास्त्रान्तरे दर्शपूर्णमाससंनिधौ श्रूयते—‘दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत’ इति । तस्य च प्रवर्ग्यस्य च क्षीरद्रव्यसाम्येन प्रवर्ग्यसदृशो दाक्षायणयज्ञोऽप्यग्निष्टोममेति ॥

प्रवर्ग्य में दुग्ध से हवन करते हैं और दुग्ध से ही दाक्षायण-यज्ञ में भी । इस प्रकार प्रवर्ग्य के द्वारा दाक्षायण-यज्ञ भी अग्निष्टोम को प्राप्त करता है ।

पशुबन्धानामग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति—

पशुरुपवसथे भवति । तमेवानु ये के च पशुबन्धास्ते सर्वेऽग्निष्टोममपि यन्ति ॥ इति ।

सुत्यादिवसात् पूर्वो दिवस उपवसथाख्यः । तस्मिन्नग्नीषोमीयः पशुरुनुष्ठीयते । तद् विकृतिरूपा वेदोक्ताः सर्वे पशुबन्धाः । पशुद्रव्यसाम्याद् अग्नीषोमीयसदृशाः सर्वे पशुबन्धा अप्यग्निष्टोमं यन्ति ॥

[सुत्या दिन के पूर्व] उपवसथ नामक दिन में [अग्नीषोमीय] पशु होता है । इस प्रकार उसके सादृश्य वाले जो कोई भी पशुबन्ध [= पशुयाग] होते हैं वे सभी [वेदोक्त पशुबन्ध] अग्निष्टोम को ही प्राप्त करते हैं ।

इळादधनामकस्य यज्ञान्तरस्याग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति—

इळादधो नाम यज्ञक्रतुः । तं दध्ना चरन्ति; दध्ना दधिघर्मे । दधिघर्ममेवान्विळादधोऽग्निष्टोममप्येति ॥ ४० ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासविकृतिरूप एव कश्चिद् इळादधनामको यज्ञोऽस्ति^१ । अत एव आपस्तम्बो दर्शपूर्णमाससंनिधावेवमाह—‘एतेनेळादधः सार्वसेनियज्ञो वसिष्ठयज्ञः शौनकयज्ञश्च

१. दाक्षायणेन दृष्टो यज्ञो दाक्षायणयज्ञः । स च शतपथब्राह्मणे “आजि वा एते धावन्ति, ये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते”—इत्याद्यभिधाय (११.१.२.१०) तत्सन्निधावेव “यद्यु दाक्षायणयज्ञी स्यादथो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत”—इत्याद्याम्नातमिति दर्शपूर्णमासतो नान्यत्कर्मति सिद्धान्तितं कातीयसूत्रे “गुणविधानं वा सन्निधिसम्पद् वचनाभ्याम्”—इति (श्री० ४.४.२) । “त्रिंशत् वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत; पञ्चदश दाक्षायणयज्ञी”—इत्यादि च पार्थक्यं द्रष्टव्यम् (कात्या० श्री० ४.२.४७, ४८) । दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामः—इत्यारम्य “सन्तिष्ठते दाक्षायणयज्ञः”—इत्यन्त आपस्तम्बीयग्रन्थश्चैवमर्थकः (श्री० ३.१७.४—११) । इत उत्तरमेव तत्रोक्तम् “एतेनेळादधः सार्वसेनियज्ञो वसिष्ठयज्ञः शौनकयज्ञश्च व्याख्याताः”—इति (१२ सू०) ।

२. ‘पशुद्रव्य’—इत्यादि पाठः आनन्दाश्रममुद्रितपुस्तके नास्ति ।

३. ‘प्राजापत्य इळादधः’—इति आश्र० श्री० २.१४.११ ।

व्याख्यातः” इति^१ । दधिघर्मनामकस्त्वग्निष्टोमगतः । कश्चिद्^२ दधियागः, तेन माघ्यन्दिने चरन्ति, इच्छादधोऽपि दधिद्रव्यकः । अतः तयोरुभयोर्दधिद्रव्येण साम्यम्, दधिघर्मसदृश इच्छादधोऽपि अग्निष्टोममेति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (चतुर्दशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥२॥ (४०) [१११]

‘इच्छादध’ नाम की एक यज्ञ की इष्टि है । उसका दही से अनुष्ठान करते हैं । [अग्निष्टोम के] दधिघर्म कृत्य में भी दही से ही अनुष्ठान करते हैं । इस प्रकार दधिघर्म के द्वारा ‘इच्छादध’ भी अग्निष्टोम को प्राप्त करता है ।

॥ इस प्रकार चौदहवें अध्याय के द्वितीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः

क्रत्वन्तराणामग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति—

इति नु पुरस्ताद् । अथोपरिष्ठात् । पञ्चदशोक्थ्यस्य स्तोत्राणि, पञ्चदश शस्त्राणि । स मासो, मासघा संवत्सरो विहितः, संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः, अग्निरग्निष्टोमः, संवत्सरमेवानूक्थ्योऽग्निष्टोममप्येति । उक्थ्यमपि यन्तमनु वाजपेयोऽप्येति । अयुक्थ्यो हि स भवति ॥ इति ।

‘इति नु’ पूर्वखण्डोक्तप्रकारेणैव ‘पुरस्ताद्’ अग्निष्टोमात् प्राचीनस्य कर्मजातस्याग्निष्टोमप्रवेशः, उक्त इति शेषः । ‘अथ’ अनन्तरमुपरिष्ठाद् अग्निष्टोमादितरेषां क्रतूनां^३ तत्प्रवेश उच्यते । तत्र योज्यम् ‘उक्थ्यः’ क्रतुः, तस्य पञ्चदशसंख्याकानि स्तोत्राणि; अग्निष्टोमविकृतित्वात् तदीयानि द्वादश स्तोत्राण्यतिदिश्यन्ते । तत ऊर्ध्वं त्रीण्युक्थ्यसंज्ञकानि स्तोत्राणि । एवं पञ्चदश संपद्यन्ते । शस्त्रेष्वप्ययं न्यायो योज्यः । तानि स्तोत्राणि शस्त्राणि च मिलित्वा मासगतां रात्रिसंख्यां प्राप्नुवन्ति । अतः सोऽयं स्तोत्रशस्त्रसमूहो मासः संपद्यते । ‘मासघा’^४ मासप्रकारेण मासावृत्त्या संवत्सरो ‘विहितः’ संपादितो भवति । स च संवत्सरो वैश्वानराग्निरूपः^५ । गर्भप्रविष्टस्य पुरुषस्य संवत्सरमात्रेण वैश्वा-

१. आप० श्रौ० ३.१७.१२ ।

२. ‘कश्चिद् दधियागः’...इत्यादि पाठः आनन्दाश्रममुद्रितपुस्तके त्रुटितः ।

३. ज्योतिष्टोमसंस्थाविशेषाणामिति यावत् । तदाहापस्तम्बः—‘उक्थ्यः षोडश्यति-
रात्रोऽस्योयमिन्वाग्निष्टोमस्य गुणविकाराः’—इति (आप० श्रौ० १४.१.१) ।

४. ‘वीप्सायां छान्दसो धाप्रत्ययः, मासो मासः, अनेकेमासाः सम्भूय संवत्सरो विहितः’
—इति भट्टमास्करः ।

५. तु० तै० सं० २.२.५ ।

नराख्यस्योदर्याग्नेः पाटवसंभवात् । अग्निश्चाग्निष्टोमस्वरूपः; पूर्वोक्तया रीत्या श्रेणित्रय-
रूपेणानीकत्रयरूपेण चानेरेवाग्निष्टोमरूपेणाविर्भूतत्वात् । एवं सति स उक्थ्याख्यः
क्रतुः स्तोत्रशस्त्रादिपरम्परया संवत्सरमेवानुप्रविश्य तद्द्वाराऽग्निष्टोमं प्रविशति । तं
विशन्तमुक्थ्यमनु वाजपेयाख्योऽपि क्रतुरग्निष्टोममपि 'एति' प्राप्नोति । 'सः' हि वाज-
पेयोऽप्युक्थ्यो भवति । उक्थ्याख्यं क्रतुमतिक्रम्य वर्तमानत्वात् । उक्थ्ये यानि पञ्चदश
स्तोत्राणि, तत ऊर्ध्वं वाजपेये स्तोत्रद्वयं, सोऽयमुक्थ्यातिक्रमः । तस्मादुक्थ्यद्वारा वाज-
पेयस्य तत्प्राप्तिः ॥

iii. ४१ [xiv.३] यहाँ तक [अग्निष्टोम के] प्राप्तन कर्मों को कहा गया । इसके
बाद [उक्थ्य आदि] अन्य कृत्यों को कहते हैं—उक्थ्य के पन्द्रह स्तोत्र और पन्द्रह शस्त्र
होते हैं । वे [मिलकर] महीने होते हैं और महीनों से संवत्सर संपादित होता है ।
संवत्सर अग्नि-वैश्वानर [रूप] है । अग्नि अग्निष्टोम [स्वरूप] है । इस प्रकार संवत्सर के
द्वारा उक्थ्य [नामक क्रतु स्तोत्र और शस्त्र परम्परा से] अग्निष्टोम में प्रविष्ट होता है । उस
प्रविष्ट उक्थ्य के द्वारा वाजपेय [नामक क्रतु] भी [अग्निष्टोम में] प्रविष्ट होता है क्योंकि
वह [वाजपेय] उक्थ्य का अतिक्रमण करके [उक्थ्य के पन्द्रह स्तोत्रों के बाद वाजपेय में
वो स्तोत्र अधिक होने के कारण] होता है ।

अथातिरात्रासोर्यामयोः क्रत्वोरग्निष्टोमप्रवेशं दर्शयति—

द्वादश रात्रेः पर्यायाः, सर्वे पञ्चदशाः, ते द्वौ द्वौ संपद्य त्रिंशद् । एकविंशं
षोडशिसाम त्रिवृत् संधिः । सा त्रिंशत् । स मासः त्रिंशन्मासस्य रात्रयोः
मासघा संवत्सरो विहितः, संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः, अग्निरग्निष्टोमः, संव-
त्सरमेवान्वतिरात्रोऽग्निष्टोममप्येति । अतिरात्रमपि यन्तमन्वप्नोत्यमोऽप्येति ।
अत्यतिरात्रो हि स भवति ॥ इति ।

अतिरात्रयागे द्वादशसंख्याका रात्रेः पर्यायाः । ते च आपस्तम्बेनैव स्पष्टीकृताः—
'अतिरात्रश्चेत्,'^१ षोडशिमसानुन्नयंस्त्रयोदशम्यश्चमसगणेश्चो राजानमभिरेचयति ।
षोडशिना प्रचयं रात्रिपर्यायैः प्रचरति । होतृचसममुख्यः प्रथमो गणो मैत्रावरुणचमसमुख्यो
द्वितीयो ब्राह्मपाच्छंसिचमसमुख्यस्तृतीयोऽञ्छावाकचमसमुख्यश्चतुर्थः । '...प्रथमाभ्यां गणा-
भ्यामध्वर्युश्चरति, उत्तराभ्यां प्रतिप्रस्थाता, एष प्रथमः पर्यायः । एवं विहितो द्वितीय-
स्तृतीयश्च' इति^२ । अस्यायमर्थः—अतिरात्राख्यं क्रतुं यदाऽनुतिष्ठति, तदानीं चोदकप्राप्तं
सर्वमनुष्ठाय अनन्तरं सायंकाले षोडशिग्रहसंबन्धिनश्चमसान् पूरयित्वा तत ऊर्ध्वं त्रयोदश-
चमसगणप्राप्तं सोममवस्थाप्य षोडशिग्रहप्रचारं कृत्वा तत ऊर्ध्वं रात्रिपर्यायैः प्रचरेत् ।
तेषु पर्यायेषु च होतृचमसमादि कृत्वा यश्चमसगणः प्रवर्तते, सोऽयं प्रथमः । मैत्रावरुण-

१. 'षोडशिनममी मुनयस्तत्र'—इति आनन्दाश्रम मुद्रितपाठः ।

२. आप० श्रौ० १४.३.८—१०; १४-१६ ।

चमसस्यादित्वे द्वितीयश्चमसगणो भवति । ब्राह्मणाच्छचमसस्यादित्वे तृतीयश्चमसगणो भवति । अच्छावाकचमसस्यादित्वे चतुर्थश्चमसगणो भवति । तेषु चतुर्षु गणेषु प्रथम-द्वितीयाभ्यां गणाभ्यामध्वर्युरनुतिष्ठेत् । तृतीयचतुर्थ्यां तु प्रतिप्रस्थाताऽनुतिष्ठेत् । एवं गणचतुष्टयानुष्ठानमेकः पर्यायो भवति । पुनरपि द्वितीयतृतीयपर्यायौ तथैवानुष्ठेयौ । तेषु पर्यायेषु द्वादश गणाः संपद्यन्ते । एतत् सर्वमभिप्रेत्य 'द्वादश रात्रेः पर्यायाः' इत्युक्तम् ।

ते सर्वेऽपि 'पञ्चदशाः' 'तदीयस्तोत्रेषु तृचगतानामृचामावृत्तिविशेषेण पञ्चदशस्तोमस्य सामगैः संपादितत्वात् ते पञ्चदशस्तोमयुक्ताः द्वादशपर्यायाः सन्ति । तेषु 'द्वौ द्वौ' पर्यायौ 'संपद्य' मिलित्वा पञ्चदशसंख्याया द्विरावृत्त्या त्रिशत्संख्यायां ते सर्वे पर्यवस्यन्ति । किञ्च षोडशस्तोत्रे यत्सामास्ति तदेकविंशं भवति । तदीयतृचगतानामृचामावृत्त्या सामगैरेक-विंशतिस्तोमसंपादनात्^१ । योज्यमतिरात्रस्तस्यान्ते 'संधि' एतन्नामकं स्तोत्रम्, तत्र त्रिवृत्-स्तोमः सामगैः पठ्यते ।^२ तस्य च स्तोमस्य त्रिषु तृचेष्वावृत्तिरहितेषु निष्पन्नत्वादृचां नवत्वं संपद्यते । एकविंशतिसंख्या नवसंख्या च मिलित्वा त्रिशत्संख्या भवति । अनया त्रिशत्संख्या वा पूर्वोक्तत्रिशत्संख्या वा मासरात्रिसाम्यात् मासः संपद्यते । मासधेत्यादि पूर्ववद् योजनीयम्^३ । एवं सति वत्सरद्वाराऽतिरात्रोऽग्निष्टोमं प्रविशति । प्रविशन्तमतिरात्र-मनु तद्द्वारेणाऽसौर्यामोऽपि प्रविशति । स ह्यतिरात्रमतिलङ्घ्य स्तोत्राधिक्येन वर्तमानत्वात् 'अत्यतिरात्रः' । एकोनत्रिशत् स्तोत्राण्यतिरात्रे, आसौर्यामि तु त्रयस्त्रिंशदित्याधिक्यम्, अतोऽतिरात्रद्वाराऽसौर्यामस्याग्निष्टोमे प्रवेशः ॥

[अतिरात्र-याग में] रात्रि के बारह पर्याय होते हैं । सब मिलकर पञ्चदश-स्तोम हैं । वे दो-दो होकर तीस हो जाते हैं । षोडश-साम में इक्कीस होते हैं । संधि-साम में त्रिवृत् अर्थात् ९ होते हैं । इस प्रकार [२१ और ९ मिलकर] वे तीस हो जाते हैं । वह मास है । मास में तीस ही रात्रियाँ होती हैं और मासों से संवत्सर सम्पादित होता है । संवत्सर अग्नि-वैश्वानर है । अग्नि अग्निष्टोम है । इस प्रकार संवत्सर के माध्यम से अतिरात्र अग्निष्टोम में प्रविष्ट हो जाता है । उस प्रविष्ट अतिरात्र के द्वारा आसौर्याम भी [अग्निष्टोम में] प्रविष्ट हो जाता है क्योंकि वह [आसौर्याम] अतिरात्र का [स्तोत्राधिक्य होने से] अतिक्रमण करके [अतिरात्र में २९ स्तोत्र और आसौर्याम में ३३ होने के कारण] होता है ।

उक्तं सर्वयज्ञक्रतुत्वान्तर्माविमुपसंहरति—

एतद् वै ये च पुरस्ताद्, ये चोपरिष्ठाद् यज्ञक्रतवस्ते सर्वेऽग्निष्टोममपि यन्ति ॥ इति ।

१. 'स्तोमे ऽविधिः पञ्चादशाद्यर्थः'—इति पा०सू० ५.१.५८ वा ८ । पञ्चदशावृत्तिकः ।

२. ता० ब्रा० २.१४-१७ ।

३. ता० ब्रा० ९.१.२०; ३.४ । 'त्रिवृत् सन्धिः' २०.११ ।

४. द्र० इतः पूर्वम्, ५३० पृष्ठे २२ पंक्ति ।

‘एतद्वै’ एतेनैवोक्तप्रकारेणाग्निष्टोमस्य पूर्वभाविन इष्टयग्निहोत्रादयो ये यज्ञकृतवः, ये चोत्तरभाविन उक्थ्यवाजपेयादयो यज्ञकृतवः, ते सर्वेऽग्निष्टोमं प्राप्नुवन्ति ॥

इस प्रकार जो [अग्निष्टोम के] पूर्व होने वाली [अग्निहोत्र आदि] और बाद में होने वाली [उक्थ्य वाजपेय आदि] यज्ञीय इष्टियाँ हैं वे सभी अग्निष्टोम को प्राप्त कर लेती हैं ।

अथ प्रकारान्तरेणाग्निष्टोमं प्रशंसति--

तस्य संस्तुतस्य नवतिशतं स्तोत्रियाः । सा या नवतिस्ते दश त्रिवृतः । अथ या नवतिस्ते दश । अथ या दश, तासामेका स्तोत्रियोदेति, त्रिवृत परिशिष्यते । सोऽसावेकविंशोऽध्याहितस्तपति । विषुवान् वा एष स्तोमानाम् । दश वा एतस्मादवाञ्छस्त्रिवृतः । दश पराञ्चः । मध्य एष एकविंश उभयतोऽध्याहितस्तपति । तद्याऽसौ स्तोत्रियोदेति सैतस्मिन्नध्यूह्या, स यजमानः । तद् देवं क्षत्रं सहो बलम् ॥ इति ।

‘तस्य’ अग्निष्टोमस्योद्गातृभिः संस्तुतस्य ‘स्तोत्रियाः’ स्तोत्रसंबन्धिन्य ऋचो नवत्यधिकं शतं संपद्यते । कथमिति ? चेत्, तदुच्यते—प्रातःसवने बहिष्पवमानाख्यं यत्स्तोत्रं, तस्य त्रिवृत्स्तोमः क्रियते । त्रिवृतश्चावृत्तिरहितत्वाद् विद्यमानेषु त्रिषु तृचेषु विद्यमाना नवर्चः स्तोत्रिया भवन्ति । तत ऊर्ध्वं चत्वार्याज्यस्तोत्राणि । तेष्वेकैकस्मिन्नपि विद्यमानानां तिसृणामृचामावृत्तिविशेषेण पञ्चदशः स्तोमः संपादनीयः । तथा सत्येकैकस्मिन् स्तोत्रे पञ्चदशर्च इत्येवं चतुर्षु स्तोत्रेषु मिलित्वा षष्टिः संपद्यते । तदेवं प्रातःसवने एकोनससतिः । माध्यंदिने सवने माध्यंदिनपवमानाख्यमेकं स्तोत्रम्, तस्यापि पञ्चदशस्तोमयुक्तत्वात् स्तोत्रियाः पञ्चदश संपद्यन्ते । चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि । तेषु सप्तदशस्तामे कृते सत्यष्टषष्टिसंख्याकाः स्तोत्रिया भवन्ति । उभयं मिलित्वा माध्यंदिनसवने त्र्यंशोक्तिः संपद्यते । तृतीयसवने आर्भवपवमानस्तोत्रस्य सप्तदशस्तोमोपेतत्वात् तस्मिन् सप्तदश ऋचः । यज्ञायज्ञीयस्तोत्रस्यैकविंशस्तोमोपेतत्वात् तत्रैकविंशतिमिलित्वा तृतीयसवनेऽष्टात्रिंशत् । एवं सवनत्रये मिलित्वा नवत्यधिकशतसंख्याकाः स्तोत्रिया भवन्ति ॥

तत्र या नवतिः, ते दशसंख्याकास्त्रिवृत्स्तोमाः संपद्यन्ते । एकैकस्मिन् दशकेऽन्तिमामेकां परित्यज्य अवशिष्टानामृचां नवसंख्योपेतत्वात् त्रिवृत्स्तोमत्वम् । ततो नवसु दशकेषु नव त्रिवृत्स्तोमाः । यास्तु तेषु दशकेषु परित्यक्ता नवर्चः, स एकस्त्रिवृत्स्तोमः । एवं दशसंख्याकास्त्रिवृत्स्तोमाः । ‘अथ’ अनन्तरं यच्छतमस्ति, तस्मिन्नपि या नवतिः, ते पूर्वोक्तन्यायेन दश त्रिवृत्स्तोमा गणनीयाः । अथ नवतेरूर्ध्वभाविन्यो ‘याः’ ऋचो दश, ‘तासां’ दशानामृचां मध्य एका स्त त्रिया ‘उदेति’ अतिरिच्यते । अवशिष्टासु स्तोत्रियासु त्रिवृत्स्तोमः परिशिष्यते । एवं सत्येकविंशतिसंख्याकास्त्रिवृत्स्तोमाः, तेभ्योऽतिरिक्ता काचिद्वगिति, एतावत्संपन्नम् । तत्रैकविंशतित्रिवृत्स्तोमसंघो योऽस्ति, स सर्वोऽपि ‘असौ’

१. ‘संख्याया अल्पीयस्याः’—इति (पा० सू० २.२.३५ वा०) नवतेः पूर्वनिपातः ।

मण्डले दृश्यमानः, एकविंशतिसंख्यापूरकः 'अध्याहितः' मण्डले स्थापित आदित्यः 'तपति' प्रकाशते । आदित्यस्यैकविंशतिसंख्यापूरकत्वम् अन्यत्र श्रुतम्—“द्वादश मासाः पञ्चतवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः”^१ इति ।

यत्तु सत्रं गवामयनाख्यम्, तत्र यान्येकविंशत्यहानि, तत्सादृश्यादपि यथोक्त-
स्त्रिवृत्स्तोमसंबन्धः प्रशस्तः । कथं सादृश्यमिति ? तदुच्यते—तस्मिन् सत्रे यन्मध्यममहः
तद् विषुवन्नामकं दिवाकीर्त्यं भवति । तस्य पुरस्ताद्दशाहानि, उपरिष्ठाद्दशाहानि । एवमत्रापि
पूर्वोक्तरीत्या संपादितानामेकविंशतिसंख्याकानां त्रिवृत्स्तोमानां मध्ये यस्त्रिवृत्स्तोमः, स
एव विषुवान् भविष्यति । एतस्माद् विषुवद् रूपात् स्तोमाद् 'अर्वाञ्चः' पूर्वभाविनो दश
त्रिवृत्स्तोमाः, 'पराञ्चः' उत्तरभाविनोऽपि दश त्रिवृत्स्तोमाः, उभयोर्दशकयोर्मध्ये एष
एकविंशतिसंख्यापूरकस्त्रिवृत्स्तोम 'उभयतोऽध्याहितः' पार्श्वद्वये दशकव्याप्तः सन् 'तपति'
आदित्यवत् प्रकाशते । तत्तत्रैकविंशतित्रिवृत्स्तोमेभ्य ऊर्ध्वं 'याऽसौ' ऋगेका स्तोत्रिया
'उदेति' अतिरिक्ता भवति, सेयम् 'एतस्मिन्नेकविंशतिसंधे' 'अध्यूहृळा' अधिकत्वेनावस्था-
पिता । 'स यजमानः' अतिरिक्तः स्तोत्रियारूपो यजमानत्वेनावगन्तव्यः । किंच 'तत्'
स्तोत्रियारूपं 'देवं क्षत्रं' देवसंबन्धिनी क्षत्रियजातिरिन्द्रवरुणादिरूपा तत्क्षत्रं 'सहः'
पराभिभवक्षमं 'बलं' सैन्यम् । एवमग्निष्टोमः स्तोत्रियद्वारा प्रशस्तः ॥

उस [अग्निष्टोम] की [उद्गाताओं द्वारा तीनों सवनों में] संस्तुत स्तोत्रिय ऋचाएँ
[सब मिलकर] एक सौ नब्बे हैं । [अर्थात् प्रातःसवन में एक, त्रिवृत् और चार पञ्चदश=
६९; मध्यंदिनसवन में एक पञ्चदश और चार सप्तदश = ८३, तथा सायंसवन में एक
सप्तदश और एकविंश = ३८ अर्थात् $१९० = १० \times ९ + १० \times ९ + १० (= ९ + १)$] ।
जो नब्बे है वह दस त्रिवृत् (= ९) के बराबर (९×१०) है और जो दूसरा नब्बे है
वह भी ९ का दस गुना है; और जो बचा हुआ एक दशक है, उसमें से एक अन्तिम
को छोड़कर अवशिष्ट स्तोत्रिय ऋचाएँ नौ होती हैं । [इस प्रकार इक्कीस को त्रिवृत्

१. (i) तु० तै० सं० ५.१:१०.४ । द्र० इतः पूर्वम्, १८८ पृष्ठे ।

(ii) कथं संख्यैवमिति चेच्छ्लोको ऋणु पुरातनी—

त्रिवृद् बहिष्पवमाने नवस्युश्चतुर्षु चाज्येषु हि षष्टिरेवम् ।

माध्यंदिने पवमाने दशाथ पञ्चाधिकाः स्तोत्रियाः स्युस्तथैव ॥

चतुर्षु पृष्ठेषु तथाष्टषष्टिः सप्ताभवे पवमाने दशाथ ।

अग्निष्टोमं त्वेकविंशं वदन्तीत्येवं संख्या नवतिर्वै शतं च ॥

—इति षड्गुरुशिष्यः ।

३. द्र० पञ्चविंश ब्रा० २.१.१ (त्रिवृत्); ४.१ (पञ्चदश); ७.१ (सप्तदश); १४.१ (एकविंश) ।

अर्थात् नौ गुना करने से १८९ होता है] वही इक्कीस का [नौ-] संघात होकर एक यह [सूयं रूप से] तपता है [उस सत्र में 'विषुवत्' नामक मध्यम दिन के त्रिवृत् स्तोमों के मध्य जो त्रिवृत् स्तोम है] वह विषुवान् (मध्य स्थित) है, क्योंकि इसके पहले दस त्रिवृत् (= ९ ऋचा) स्तोम हैं और बाद में भी दस हैं; और यह इक्कीसवां दोनों ओर के दशकसंघात के मध्य [आदित्य के समान] तपता है अर्थात् प्रकाशित होता है। उन [इक्कीस त्रिवृत् स्तोम] के अलावा जो यह एक स्तोत्रिय ऋचा है वह इस इक्कीस के संघात पर अधिक रूप से अवस्थापित होती है और यह यजमान है यही दैवी-शक्ति और पराभूत करते वाला बल [अर्थात् सेना] है।

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—

अश्नुते ह वै दैवं क्षत्रं सहो बलम्, एतस्य ह सायुज्यं सरूपतां सलोकता-
मश्नुते य एवं वेद ॥ ४१ ॥ इति ।

उक्तार्थवेदिता परामवसहिष्णुसैन्योपेतामिन्द्रादिदेवक्षत्रियजातिम् 'अश्नुते' प्राप्नोति । तत्र तेन क्षत्रेणेन्द्रादिना 'सायुज्यं' सहवासं 'सरूपतां' समानरूपत्वं 'सलोकताम्' एक-लोकावस्थितिं च प्राप्नोति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (चतुर्दशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ (४१) [११२]

जो इस प्रकार जानता है वह दैवी-शक्ति और पराभव-समर्थ बल को प्राप्त करता है और उस [बल] से [इन्द्र आदि का] सायुज्य, सारूप्य और सालोक्य प्राप्त करता है ।

॥ इस प्रकार चौदहवें अध्याय के तृतीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

अथ त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयद्वारेणान्निष्टोमं स्तोतुमाख्यायिकामाह—

देवा वा असुरैर्विजिग्याना ऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकमयन्, सोऽग्निर्दिविस्पृगूर्ध्वं
उदश्रयत, स स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमवृणोदग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्याधिपतिस्तं
वसवः प्रथमा आगच्छस्त एनमब्रुवन्निति नोऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति, स
नास्तुतोऽतिस्त्रक्ष्य इत्यब्रवीत्, स्तुत नु मेति, तथेति, तं ते त्रिवृता स्तोमेना-
स्तुवंस्तान् स्तुतोऽस्त्यार्जत, ते यथालोकमगच्छन् ॥ इति ।

ये देवा अग्निसहिताः पूर्वमसुरैः सह युद्धं कृत्वा 'विजिग्यानाः' विजयं प्राप्ताः, ते देवा ऊर्ध्वगामिनः सन्तः स्वर्गं लोकम् आयन् प्राप्नुवन् । तदानीं 'सोऽग्निः' स्वस्थान एव स्थित्वा 'दिविस्पृक्' द्युलोकं स्पृशन् 'ऊर्ध्वः' उन्नतः सन् 'उदश्रयत' उपरितनं देश-माश्रितवान्, द्युलोकपर्यन्तं स्वकीयां ज्वालां वर्धितवानित्यर्थः । ततः 'सः' अग्निः स्वर्ग-लोकद्वारम् 'अवृणोत्' तयाच्छादितमकरोत् । न चेतरेषु देवेषु स्थितेषु कथमग्ने-

रीदृक्सामर्थ्यमिति वाच्यम् । यस्माद् 'अग्निरेव स्वर्गस्य लोकस्याधिपतिः' । अग्नौ ह्यग्नि-
ष्टोमादिकर्मण्यनुष्ठाय स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । 'तं' स्वर्गद्वारनिरोधनमग्निमष्टौ वसवः 'प्रथमाः'
पुरोगामिनो भूत्वागच्छन् 'प्राप्तवन्तः । प्राप्य च 'एनम्' अग्निं 'ते' वसव एवमब्रूवन्—
हे अग्ने त्वं 'नः' अस्मान् 'अत्यर्जसि' त्वदीयां ज्वालामतिलङ्घ्य 'अर्जयितुं' स्वर्गं प्राप-
यितुमर्हसि, 'नः' अस्माकं तत्प्राप्त्यर्थम् 'आकाशं' त्वदीयज्वालाशमनेनावकाशं कुर्विति ।
ततः 'सः' अग्निरेवमब्रवीत्—युष्माभिरस्तुतोऽहं 'नातिस्रक्ष्ये' द्वारावरोधं न परित्य-
क्ष्यामि । तस्मादवरोधपरिहाराय 'नु' क्षिप्रमेव 'मा' मामग्निं 'स्तुत' स्तोत्रं कुरुतेति ।
'ते' वसवस्तथेत्यङ्गीकृत्य त्रिवृन्नामकेन स्तोमेनाग्निम् अस्तुवन् ॥

तस्य च त्रिवृत् स्तोमस्तोत्रस्य विधायकं छन्दोगब्राह्मणमेवमाभ्यायते—'तिसृभ्यो
हिकरोति स प्रथमया, तिसृभ्यो हिकरोति स मध्यमया, तिसृभ्यो हिकरोति स
उत्तमयोद्यती त्रिवृतो विष्टुतिः' इति । अस्यायमर्थ—'उपास्मै गायता नरः' इति यः प्रथम-
स्तृचः, 'दविद्युतत्या र्वेति' यो द्वितीयस्तृचः, 'पवमानस्य ते कवे' इति यस्तृतीयस्तृचः,
एतेषु त्रिषु तृचात्मकेषु सूक्तेषु विद्यमानानां नवानामृचां त्रिभिः पर्यायैर्गानं कर्तव्यम् ।
तत्र प्रथमे पर्याये त्रिषु सूक्तेष्वाम्नास्तिस्र ऋचो गातव्याः । द्वितीये पर्याये मध्यमा ऋचो
गातव्याः । तृतीयपर्याये उत्तमा ऋचो गातव्याः । 'तिसृभ्यः' इति तृतीयार्थे पञ्चमो ।
'हिकरोति'—इत्यनेन गानमुपलक्ष्यते । सेयं यथोक्तप्रकारोपेता गीतिस्त्रिवृत्स्तोमस्याद्या
'विष्टुतिः' स्तुतिप्रकारविशेषः । तस्या विष्टुतेः 'उद्यती' इत्येवं नामधेयमिति । ईदृशेन
स्तोमेन स्तुतोऽग्निः तान् वसून् 'अत्यार्जत' निरुद्धं द्वारमतिलङ्घ्य स्वर्गमध्ये प्रापितवान् ।
'ते' च वसवो देवा 'यथालोकं' स्वस्य स्वस्योचितं लोकं स्थानविशेषमनतिक्रम्य
तत्रागच्छन् ॥

iii. ४२ [xiv. ४] जिन देवों ने [अग्नि के सहित पहले] असुरों के साथ युद्ध
करके विजय प्राप्त की वे ऊर्ध्वगामी होकर स्वर्गलोक को चले गये । तब वह अग्नि
[अपने स्थान पर ही रहकर] द्युलोक का स्पर्श करते हुए [अर्थात् द्युलोकपर्यन्त अपनी
ज्वाला को बढ़ाते हुए] ऊपर की ओर उठी । उसने स्वर्गलोक के द्वार को बन्द कर
दिया । अग्नि ही स्वर्ग लोक का अधिपति है । उसके पास पहले [अष्ट] वसु आए और
उन्होंने इससे कहा—'हे अग्नि, तुम हम लोगों को अपनी ज्वाला का उल्लङ्घन करके
स्वर्ग लोक को प्राप्त कराने के योग्य हो अतः [ज्वालाशमन के द्वारा] हम लोगों के लिए
अवकाश प्रदान करो ।' उसने कहा—'तुम लोगों से स्तुत हुए बिना मैं द्वारावरोध नहीं

१. Aufrecht (p. 430) conjectures 'अर्जसि' or 'अर्जस्व', the latter of which Bohtlingk (BKSGW, 15 Dec, 1900, p. 416) approves. See, Keith's tra. p. 192.

२. ता० ब्रा० २.१.१ ।

३. उ० आ० १.१.१-३ ।

हटाऊंगा । अतः शीघ्र ही मेरी स्तुति करो ।' उन्होंने कहा—'ठीक है ।' उन्होंने त्रिवृत् स्तोम (९ ऋचाओं) के द्वारा उसकी स्तुति की । उनसे स्तुत हो उन [वसुओं] को निरुद्ध द्वार लाँघकर स्वर्ग को प्राप्त कराया । वे अपने यथोचित लोक को आए ।

अथ पञ्चदशस्तोमेन स्तुतिं दर्शयति—

तं रुद्रा आगच्छंस्त एनमब्रुवन्नति नोऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति; स नास्तुतोऽ-
तिस्रक्ष्य इत्यब्रवीत्, स्तुत नु मेति, तथेति, तं ते पञ्चदशेन स्तोमेनास्तुवंस्तान्
स्तुतोऽस्त्यार्जत, ते यथालोकमगच्छन् ॥ इति ।

पञ्चदशनामकस्य स्तोमस्य स्वरूपं छन्दोगैरेवमाप्नायते—'पञ्चभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया, पञ्चभ्यो हिकरोति स एकया स एकया स तिसृभिः' इति । अस्यायमर्थः—तृचात्मकमेकं मूक्तं त्रिरावर्तनीयम् । तत्र प्रथमावृत्ती प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः, द्वितीयावृत्ती मध्यमायाः, तृतीयावृत्तावृत्तमायाः । सोऽयं पञ्चदशस्तोम इति । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

उसके पास रुद्र [गण] आए और उन्होंने इनसे कहा—'हे अग्नि, तुम हम लोगों को अपनी ज्वाला का उल्लङ्घन करके स्वर्ग को प्राप्त कराने योग्य हो । अतः [ज्वाला-शमन के द्वारा] हम लोगों के लिए मार्ग प्रदान करो ।' उसने कहा—'तुम लोगों से स्तुत हुए बिना मैं द्वारावरोध नहीं हटाऊंगा । अतः शीघ्र ही मेरी स्तुति करो ।' उन्होंने कहा—'ठीक है ।' उन्होंने पञ्चदश-स्तोम के द्वारा उसकी स्तुति की । उनसे स्तुत हो उन [रुद्रों] को निरुद्ध द्वार लाँघकर स्वर्ग को प्राप्त कराया । तब वे अपने यथोचित लोक को आए ।

अथ सप्तदशस्तोमेन स्तुतिं दर्शयति—

तमादित्या आगच्छंस्त एनमब्रुवन्नति नोऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति; स नास्तु-
तोऽतिस्रक्ष्य इत्यब्रवीत्, स्तुत नु मेति, तथेति; तं ते सप्तदशेन स्तोमेनास्तु-
वंस्तान् स्तुतोऽस्त्यार्जत; ते यथालोकमगच्छन् ॥ इति ।

सप्तदशस्तोमस्य स्वरूपं छन्दोगैरेवमाप्नायते—'पञ्चभ्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया, सप्तभ्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः' इति । अत्र प्रथमावृत्ती प्रथमाया-स्त्रिरभ्यासः, द्वितीयावृत्ती मध्यमायाः, तृतीयावृत्ती मध्यमोत्तमयोः । सोऽयं सप्तदश-स्तोम इति । अन्यत् पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

उसके पास आदित्य गण आए और उन्होंने इन [अग्नि] से कहा—'हे अग्नि, तुम हम लोगों को अपनी ज्वाला का उल्लङ्घन करके स्वर्ग प्राप्त कराने योग्य हो । अतः हम

लोगों के लिए अवकाश करो ।' उसने कहा—'तुम लोगों से स्तुत हुए बिना मैं अवरोध नहीं हटाऊँगा । अतः शीघ्र ही मेरी स्तुति करो ।' उन्होंने कहा—'ठीक है ।' उन्होंने सप्तदश स्तोम के द्वारा उसकी स्तुति की । उनसे स्तुत हो उन [आदित्यों] को निरुद्ध द्वार लाँघकर स्वर्ग को प्राप्त कराया । तब वे अपने यथोचित लोक को आए ।

एकविंशस्तोमेन स्तुतिं दर्शयति —

तं विश्वे देवा आगच्छन्तस्त एनमब्रुवन्नति नोऽर्जस्याकाशं नः कुर्वति; स नास्तुतोऽतिलक्ष्य इत्यब्रवीत्, स्तुत नु मेति; तथेति; तं त एकविंशेन स्तोमेन नास्तुवंस्तान् स्तुतोऽत्यार्जत, ते यथालोकमगच्छन् ॥ इति ।

एकविंशस्तोमस्य स्वरूपं छन्दोगैरेवमाप्तायते—'सप्तम्यो हिकरोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया, सप्तम्यो हिकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः, सप्तम्यो हिकरोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः' इति । प्रथमपर्यायि तृचस्योत्तमाया ऋचः सकृत्पाठः । द्वितीयपर्यायि प्रथमायाः सकृत्पाठः, तृतीयपर्यायि मध्यमायाः सकृत्पाठः । अथ शिष्टानां तु त्रिरावृत्तिः । सोऽयमेकविंशस्तोम इति । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

उसके पास विश्वेदेव आए और उन्होंने इन [अग्नि] से कहा—'हे अग्नि, तुम हम लोगों को अपनी ज्वाला का उल्लङ्घन करके स्वर्ग प्राप्त कराने योग्य हो । अतः हम लोगों के लिए अवकाश करो ।' उसने कहा—'तुम लोगों से स्तुत हुए बिना मैं अवरोध नहीं हटाऊँगा । अतः शीघ्र ही मेरी स्तुति करो ।' उन्होंने कहा—'ठीक है ।' उन्होंने एकविंश स्तोम के द्वारा उसकी स्तुति की । उनसे स्तुत हो उन [विश्वे देवों] को निरुद्ध द्वार लाँघकर स्वर्ग को प्राप्त कराया । तब वे अपने यथोचित लोक को आए ।

स्तोमचतुष्टयमुपसंहरति—

एकैकेन वै तं देवाः स्तोमेनास्तुवंस्तान् स्तुतोऽत्यार्जत; ते यथालोकमगच्छन् ॥ इति ।

इस प्रकार एक-एक स्तोम से देवों ने उन [अग्नि] की स्तुति की । उनसे स्तुत हो उन [देवों] को निरुद्ध द्वार लाँघकर स्वर्ग को प्राप्त कराया । तब वे यथेष्ट लोक को आए !

अग्निष्टोमप्रयोगे चतुर्णाम् उक्तानां स्तोमानां विकल्पशङ्काव्यावृत्त्यर्थं समुच्चयं विधत्ते—

अथ हैनमेष एतैः सर्वैः स्तोमैः स्तौति यो यजते ॥ इति ।

अर्थवादवैलक्षण्येन विधित्वं द्योतयितुम् 'अथ'शब्दः,—योऽग्निष्टोमेन यजते, स एतैश्चतुर्भिरपि स्तोमैः स्तुवीत ॥

इस प्रकार इन सभी चारों स्तोमों से वह स्तुति करता है जो [अग्निष्टोम से] यजन करता है ।

अनुष्ठातुः स्वर्गप्राप्तिफलस्य सिद्धत्वात् तेन सह समुच्चित्य वेदितुरपि तत्फलं दर्शयति—

यदचैनमेवं वेदाती तु तमर्जतै ॥ इति ।

यजमानो येन प्रकारेण यजते, अनेनैव प्रकारेण 'एनम्' अग्निष्टोमं 'यश्च' वेदिता तमपि वेदितारं द्वारनिरोधनमतिलङ्घ्य 'अर्जतै' प्रापयत्येव । 'अती तु'—इति दीर्घश्छान्दसः ॥

और, जो [यजमान] उसको इस प्रकार जानता है वह द्वार निरोध को पारकर [स्वर्ग] प्राप्त ही कर लेता है ।

वेदनमात्रेणानुष्ठानसमान्फलं दृढयितुं पुनरप्याह—

अति ह वा एनमर्जते स्वर्गं लोकमभि य एवं वेद ॥ ४२ ॥

वेदनमात्रेण सिद्धेऽपि फले 'कर्मभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वम्' इति न्यायेनानुष्ठान-वेयर्थं नास्ति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेय ब्राह्मणभाष्ये तृतीय-पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (चतुर्दशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ (४२) [११३]

जो [ऋत्विज] इस प्रकार जानता है वह स्वर्ग लोक के प्रति द्वार निरोध को पारकर इस [यजमान] को [भी स्वर्ग] प्राप्त ही कराता है ।

॥ इस प्रकार चौदहवें अध्याय के चतुर्थ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः खण्डः

अथाग्निष्टोमादिशब्दं निर्वचनतः प्रशंसति—

स वा एषोऽग्निरेव यदग्निष्टोमः, तं यदस्तुवंस्तस्मादग्निस्तोमः, तमग्नि-स्तोमं सन्तमग्निष्टोम इत्याचक्षते परोक्षेण, परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ इति ।

योऽयमग्निष्टोमोऽस्ति, स एष साक्षात् 'अग्निरेव' स्वशरीरमेव; त्रिमिश्रच्छन्दोमिस्त्रिमिः सवनैश्च विभज्य क्रतोर्निष्पादितत्वात् । 'तं' क्रतुरूपमग्नि 'यद्' यस्मात् कारणाद् देवा

१. (i) 'अतिलङ्घ्याज्जातै (जंत ए)व' इति आनन्दाश्रममुद्रितपाठः । (ii) 'अर्जेल्लेंटे । 'आत ऐ' (पा० सू० ३.४.९५), 'वैतोऽन्यत्र' (पा० सू० ३.४.९६) अर्जतै 'दुःखमति-क्रम्य सुखं प्रवेशयेत्'—इति षड्गुरुशिष्यः ।

अस्तुवन्, तस्मादग्निविषयस्तुतियुक्तत्वादयं क्रतुः 'अग्निस्तोमः' इत्येतन्नामकः । तन्नामयुक्तं क्रतुं परोक्षनाम्ना व्याहृतुं सकारतकारयोः षकारटकारावादिष्य 'अग्निष्टोमः' इति वैदिका आचक्षते । वर्णान्तरेण व्यवहितत्वात् शीघ्रप्रतीतिरहितं नाम परोक्षमित्युच्यते । यस्मात्लोके 'देवाः' पूज्या आचार्यादयः परोक्षनामप्रिया एव, तस्मात् क्रतोरपि तद्युक्तम् ॥

iii. ४३ [xiv. ५] जो अग्निष्टोम है वह साक्षात् अग्नि ही है; उस [क्रतु रूप अग्नि की देवों ने स्तोम से स्तुति की, इसीलिए उसका 'अग्निस्तोम' नाम हुआ । अग्नि-स्तोम होते हुए उस [नाम से युक्त क्रतु] को परोक्ष रूप से [व्यवहार के लिए वैदिक सकार-तकार का षकार-टकार रूप वर्णान्तर करके] 'अग्निष्टोम' नाम से पुकारते हैं; क्योंकि देव तो परोक्षप्रिय ही होते हैं ।

नामान्तरस्य निर्वचनं दर्शयति—

तं यच्चतुष्टया देवाश्चतुर्भिः स्तोमैरस्तुवंस्तस्माच्चतुस्तोमस्तं चतुस्तोमं सन्तं चतुष्टोम इत्याचक्षते परोक्षेण, परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ इति ।

'चतुष्टयाः' चतुर्विधाः,—वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवाश्चेति । स्तोमाश्च त्रिवृत्-पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येवं चत्वारः । चतुष्टोमनामनिर्वचनं पूर्ववद् योजनीयम् ॥

चतुर्विध [वसु रुद्र आदि] देवों ने जो [त्रिवृत्; पञ्चदश आदि] चार स्तोमों से स्तुति की, इसीलिए इसका 'चतुः-स्तोम' नाम हुआ । चतुस्तोम होते हुए उसको परोक्ष रूप से 'चतुष्टोम' नाम से पुकारते हैं; क्योंकि देव तो परोक्षप्रिय ही होते हैं ।

ज्योतिष्टोमनामनिर्वचनं दर्शयति—

अथ यदेनमूर्ध्वं सन्तं ज्योतिर्भूतमस्तुवंस्तस्माज्ज्योतिस्तोमस्तं ज्योतिस्तोमं सन्तं ज्योतिष्टोम इत्याचक्षते परोक्षेण, परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ इति ।

'अथ' नामद्वयकथनानन्तरं, तृतीयं नाम कथ्यत इति शेषः । अथम् अग्निर्मूमिमा-रभ्य द्युलोकपर्यन्तमुर्ध्वाविस्थितः, तथा प्रकाशमानत्वाज्ज्योतिर्भूतः । तं तादृशं देवा अस्तुवन्, 'तस्माज्ज्योतिस्तोमः' । ज्योतिषः 'स्तोमः' स्तुतिः यस्मिन् क्रतौ, स क्रतु-ज्योतिस्तोमः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अब [दो नामों के अनन्तर] जो इस [अग्नि] को [भूमि से लेकर द्युलोक पर्यन्त] ऊर्ध्वाविस्थित [तथा प्रकाशमान होने से] ज्योतिर्भूत की देवों ने स्तुति की, इसीलिए उसका 'ज्योतिस्तोम' [अर्थात् ज्योतिःपुञ्ज की स्तुति] नाम हुआ । ज्योतिस्तोम होते हुए उसको परोक्ष रूप से [वर्णान्तर करके] 'ज्योतिष्टोम' नाम से पुकारते हैं; क्योंकि देव तो परोक्षप्रिय ही होते हैं ।

नामनिर्वचनेन प्रशस्य पुनरप्याद्यन्तराहित्येन प्रशंसति—

स वा एषोऽपूर्वोऽनपरो यज्ञक्रतुर्यथा रथचक्रमनन्तमेवं यदग्निष्टोमस्तस्य यथैव प्रायणं तथोदयनम् ॥ इति ।

‘स एषः’ अग्निष्टोमः पूर्वापररहितः, ‘पूर्वः’ आदिः, ‘अपरः’ अन्तः, आद्यन्तरहितो यज्ञक्रतुः । यथा लोके ‘रथचक्रमनन्तं’ पुनः पुनः परिवर्तमानस्य रथचक्रस्य अयमादिरयमन्त इति विभागः कर्तुं न शक्यते, तस्मादिदमन्तरहितम् । आदिरहितस्याप्येतदुपलक्षणम् । एवं क्रतुरपि । ननु प्रायणीयेष्टिरादिः, उदयनीयेष्टिरन्त इति चेत् ? मैवम् - योऽग्निष्टोमोऽस्ति, तस्य यादृशं प्रायणीयं कर्म, तादृशमेवोदयनीयं कर्म; तयोः यागधर्मसाम्यात् । अतो विवेक्तुमशक्यत्वाद् आद्यन्तरहितः क्रतुः ॥

वह यह [अग्निष्टोम] पूर्व और पर [आदि और अन्त] से रहित यज्ञ क्रतु है, जैसे रथ का पहिया [बार-बार घूमते रहने से आदि-अन्त के विभाग से रहित होता है वैसे ही यह] आदि अन्तरहित है । जो अग्निष्टोम है उसका जैसा प्रायणीय [प्रारम्भिक] कर्म होता है वैसा ही उदयनीय [अन्तिम] कर्म होता है ।

उक्तमर्थं मन्त्रोदाहरणेन द्रढयति—

तदेषाऽभि यज्ञगाथा गीयते—‘यदस्य पूर्वमपरं तदस्य, यद्वस्यापरं तद्वस्य पूर्वम् । अहेरिव सर्पणं शाकलस्य न विजानन्ति यतरत् परस्तादिति ॥ इति ।

सर्वैरपि सुभाषितत्वेन गीयत इति ‘गाथा’, यज्ञविषया गाथा । ‘तत्’ तस्मिन्-अग्निष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोरेकविधत्वे काचिदेषा ‘यज्ञगाथा’ ‘अभिगीयते’ सर्वतः पठ्यते । यदस्येत्यादिगाथा । ‘अस्य’ अग्निष्टोमस्य यत् ‘पूर्वम्’ उपक्रमरूपं कर्मास्ति, तदेवास्य ‘अपरं’ समाप्तिरूपं कर्म । ‘यदु’ यदेवास्य ‘अपरं’ समाप्तिरूपम्, ‘तदु’ तदेवास्य ‘पूर्वम्’ उपक्रमरूपम् । औदित्यः प्रायणीयश्चरुरादित्य उदयनीयश्चरुरिति द्रव्यदेवतयोरुभय-त्रैकविधत्वात् तयोरेकत्वोपचारः । आद्यन्तयोरपरिज्ञाने पूर्वं ब्राह्मणे रथचक्रदृष्टान्तो दर्शितः । मन्त्रे त्वन्यो दृष्टान्त उच्यते । ‘शाकल’ शब्दः सर्पविशेषवाची । शाकलनाम्नः ‘अहेः’ सर्पविशेषस्य यथा ‘सर्पणं’ गमनम्, तथैवायमग्निष्टोमः । स च सर्पणकाले मुखेन पुच्छस्य दंशनं कृत्वा वलयाकारो भूति, तत्र किं मुखं किं वा पुच्छमिति न ज्ञायते; एवमत्राप्यदितिदेवताकस्य चरोः साम्ये सति प्रायणीयोदयनीययोः ‘यतरत्’ ‘परस्तात्’ पश्चाद्भाषि, यतरच्च पूर्वभावि किमपि न विजानन्ति ॥ •

जैसा कि इसके विषय में एक यज्ञविषयक गाथा गायी जाती है—इस [अग्निष्टोम] का जो पूर्व [उपक्रम] कर्म है वही इसका समाप्ति रूप कर्म है और जो भी इसका समाप्ति रूप कर्म है वही इसका पूर्व कर्म है । शाकल नामक सर्प के गमन के समान

1. ‘Like the creeping of a snake is the movement of the śakala (ritual)’. इति कीथमहोदयः । द्र० टि० The reference to the शाकल is seen by Weber (Ind. stud. ix, 277), and though not apparently accepted by Aufrecht or others appear to me correct, Rg. Br. by A. B. Keith.
२. उ० आ० १.१.१ ।

[अदिति देवताक चर के साम्य के कारण प्रायणीय और उदयनीय में] कौन कर्म पूर्व-भावी है और कौन पश्चाद्भावी है - यह नहीं जानते [जैसे शाकल सर्प के सर्पण के समय पूँछ को मुख से पकड़कर बलयाकार रूप में चलने के कारण लोग उसके आदि और अन्त का पता नहीं पाते] ।

अस्य गाथायास्तात्पर्यं संक्षिप्य दर्शयति—

यथा होवास्य प्रायणमेवमुदयनमसदिति, ॥ इति ।

‘अस्य’ अग्निष्टोमस्य प्रायणं प्रारम्भो यादृशः, एवम् ‘उदयनं’ समाप्तिः ‘असत्’ अस्ति, भवतीत्यर्थः ॥

इस [अग्निष्टोम] का जैसा प्रारम्भिक कृत्य होता है वैसा ही समाप्ति का भी होता है ।

अत्र कंचिदाक्षेपमुद्भावयति—

तदाहुयंस्त्रिवृत्प्रायणमेकविंशमुदयनं, केन ते समे इति ॥ इति ।

पूर्वोदाहृतस्त्रिवृत्स्तोमः प्रातःसवनादौ प्रयोज्यत्वात् ‘प्रायणम्’ उपक्रमरूपम् । एकविंशस्तोमस्तु तृतीयसवनान्ते प्रयोज्यत्वाद् ‘उदयनं’ समाप्तिरूपम् । ‘केन’ कारणेन ‘ते’ प्रायणोदयने ‘समे’ भवेतामित्याक्षेपः ॥

इस पर प्रश्न है कि जब [प्रातःसवन के आदि में प्रयुक्त होने वाला] त्रिवृत् (९ मन्त्र) स्तोम उपक्रम रूप है और [सायंसवन में] एकविंश-स्तोम समाप्ति रूप है तो किस कारण वे दोनों समान हैं ?

तत्र परिहारं दर्शयति—

यो वा एकविंशस्त्रिवृद् वै सोऽथो यदुभौ तृचौ तृचिनाविति ब्रूयात् तेनेति ॥ ४३ ॥ इति ।

योज्यमेकविंशस्तोमोऽस्ति, स एव त्रिवृदवगन्तव्यः, स्तोमत्वाकारेण तयोरेकविधत्वात् । ‘अथो’ अपि च ‘यत्’ यस्मात्कारणात् स्तोमद्वयाश्रयभूतौ ‘उभौ’ तृचौ ‘तृचिनी’ तृचित्व धर्मयुक्तौ । तत्र त्रिवृत्स्तोमाश्रयस्य ‘उपास्मै गायता नरः’ इति सूक्तस्य तृचत्व-धर्मः प्रसिद्ध एव । एकविंशस्तोमाश्रयस्य ‘यज्ञा यज्ञा वो अग्नये’ इति सूक्तस्य प्रगाथत्वाद् यद्यपि तस्मिन् द्वे एव ऋचावाग्नायेते, तथाऽपि स्तोत्रकाले प्रग्रथनेन पादानावर्त्य तृचत्वं संपाद्यते । ‘तेन’ तृचत्वधर्मोपेतत्वकारणेन द्वयोः स्तोमयोरेकविधत्वमित्युत्तरं ब्रूयात् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (चतुर्दशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ (४३) [११४]

जो एकविंशस्तोम है वही त्रिवृत्-स्तोम है. और भी, क्योंकि [स्तोमद्वय में रहने वाले] दोनों तृच [दो नवक में त्रिवृत्=९] तृचत्व धर्म से युक्त हैं—उसे ऐसा उत्तर कहना चाहिए ।

॥ इस प्रकार चौदहवें अध्याय के पञ्चम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः खण्डः

पुनरादित्यसाम्येन प्रशंसति—

यो वा एष तपत्येषोऽग्निष्टोम एष साह्यस्तं सहैवाह्ना संस्थापयेयुः; साह्यो वे नाम ॥ इति ।

य एव प्रसिद्धः 'एषः' अस्मत्प्रत्यक्ष आदित्यः तपति, 'एषोऽग्निष्टोमः', तयोरादित्वाग्निष्टोमयोः सदृशत्वात् । कथं साम्यमिति ? तदुच्यते—'एषः' अग्निष्टोम आदित्यवत् 'साह्यः' यथा आदित्योऽह्ना सह वर्तते, तथाऽयमपि । 'तम्' अग्निष्टोम एकेनोह्ना सहैव 'संस्थापयेयुः' समापयेयुः । तस्मादादित्यस्येव 'साह्यः' इति क्रतोर्नाम संपन्नम् ॥

iii. ४४ [xiv. ६] जो यह [प्रत्यक्षतः आदित्य] प्रकाशित है यह अग्निष्टोम ही है' [क्योंकि यह आदित्य के ही समान] साह्य अर्थात् एक दिन में होने वाला है । उस [अग्निष्टोम] को एक दिन में ही समाप्त करना चाहिए । इसलिए इस क्रतु का नाम साह्य [=एकाह्निक] हुआ ।

इदानीमग्निष्टोमानुष्ठाने त्वरां निषेधति—

तेनासंत्वरमाणाश्चरेयुर्यथैव प्रातःसवन एवं माध्यंदिन एवं तृतीयसवन एवमु ह यजमानोऽप्रमायुको भवति ॥ इति ।

यस्मादेकमहः साकल्येनानुष्ठानाय पर्याप्तं, 'तेन' कारणेन सर्वेऽप्यृत्विजः 'असंत्वरमाणाः' त्वरामकुर्वन्त उत्तरोत्तरानुष्ठानं सम्यक्पर्यालोचयन्तः 'चरेयुः' अनुतिष्ठेयुः । यथैव प्रातःसवने मध्यरात्रादूर्ध्वमारभ्य मध्याह्नात् पूर्वकालस्यानुष्ठानाय पर्याप्तत्वाच्चास्ति त्वरा, एवमुत्तरयोऽपि सवनयोः । 'एवमु ह' अनेनैव प्रकारेण शनैरनुष्ठाने सति बुद्धिसमाधानेनाङ्गलोपामावाद यजमानः 'अप्रमायुकः' अपमृत्युरहितो भवति ॥

इसलिए इसे शीघ्रता से नहीं करना चाहिए । जैसे [मध्य रात्रि के बाद आरम्भ करके मध्याह्न के पूर्व] प्रातःसवन में [अनुष्ठान करते हैं] वैसे ही माध्यंदिन सवन में और वैसे ही सायंसवन में [शीघ्रतारहित कर्म करना चाहिए] । इस प्रकार से धीरे-धीरे अनुष्ठान करने से [अङ्गलोपाभाव से] यजमान अकालमृत्युरहित होता है ।

विपक्षे बाधकं दर्शयति—

यद्ध वा इदं पूर्वयोः सवनयोरसंत्वरमाणाश्चरन्ति, तस्माद्धेदं प्राच्यो ग्रामता बहुलाविष्टा, अथ यद्धेदं तृतीयसवने संत्वरमाणाश्चरन्ति, तस्माद्धेदं प्रत्यञ्चि दीर्घारण्यानि भवन्ति, तथा ह यजमानः प्रमायुको भवति ॥ इति ।

‘यद्ध वै’ यदि प्रथमद्वितीययोः सवनयोः कालसंकोचाभावात् असंत्वरमाणाः ‘इदं’ कर्म ‘चरन्ति’ अनुतिष्ठेयुः, तदानीं ‘तस्माद्ध’ तस्मादेवाङ्गलोपाभावात् कारणादिदं दृश्यते । किमिदमिति ? तदुच्यते—‘प्राच्यो ग्रामताः’ पूर्वदिग्वर्तिनो ग्रामसमूहाः ‘बहुलाविष्टाः’ बहुभिर्जनैः संपूर्णा भवन्ति । ‘अथ’ तद्विपर्ययेण ‘यद्ध’ यदि तृतीयसवने कालसंकोचमाशङ्क्य ‘संत्वरमाणाः’ अतित्वरया युक्ताः ‘इदं’ कर्म ‘चरन्ति’ अनुतिष्ठन्ति, ‘तस्माद्ध’ तदानीमङ्गवैकल्यसंभवादेवेदं लोके दृश्यते,—‘प्रत्यञ्चि’ पश्चिमदिग्वर्तिनि ‘दीर्घारण्यानि’ जनशून्यानि भवन्ति । ‘तथा ह’ तादृशेन संभाविताङ्गवैकल्ययुक्तेनानुष्ठानेन यजमानः ‘प्रमायुको भवति’ अपमृत्युना म्रियत इत्यर्थः ॥

यदि प्रातः और माध्यंदिन सवनों में इस कर्म को शीघ्रता में नहीं करता है तो पूर्व की ओर के ग्राम-समूह बहुतजनों से युक्त होते हैं और यदि तृतीय सवन में इसको शीघ्रता से करते हैं तो [अङ्गवैकल्य की संभावना होने से] ऐसा देखा जाता है कि पश्चिमदिग्वर्ती गाँव बड़े जंगल [जन शून्य] हो जाते हैं और उस [अङ्गविकलता वाले अनुष्ठान] से यजमान की अकाल मृत्यु हो जाती है ।

विपक्षे बाधकमुक्त्वा स्वपक्षं निगमयति—

तेनासंत्वरमाणाश्चरेयुर्यथैव प्रातःसवन एवं माध्यंदिन एवं तृतीयसवन एवमु ह यजमानोऽप्रमायुको भवति ॥ इति ।

इसलिए इसे शीघ्रता में नहीं करना चाहिए । जैसे प्रातःसवन में [करें] वैसे ही माध्यंदिन सवन में, वैसे ही तृतीयसवन में [शीघ्रतारहित कर्म करें] । इस प्रकार अनुष्ठान करने से यजमान अकालमृत्यु से रहित होता है ।

अथ त्रिषु सवनेषु शस्त्रस्योत्तरोत्तरं ध्वन्याधिक्यं विधत्ते—

स एतमेव शस्त्रेणानु पर्यावर्त्तत; यदा वा एष प्रातरुदेत्यथ मन्द्रं तपति, तस्मान्मन्द्रया वाचा प्रातःसवने शंसेद्, अथ यथाऽभ्येत्यथ बलीयस्तपति, तस्माद् बलीयस्या वाचा मध्यंदिने शंसेद्, अथ यदाभितरामेत्यथ बलिष्ठतमं तपति तस्माद् बलिष्ठतमया वाचा तृतीयसवने शंसेद्, एवं शंसेद् यदि वाच ईशीत; वाग्धि शस्त्रं; यया तु वाचोत्तरोत्तरिण्योत्सहेत समापनाय, तथा प्रतिपद्येतैतत्सुशस्ततममिव भवति ॥ इति ।

‘सः’ होता ‘एतमेव’ आदित्यमनुसृत्य ‘शस्त्रेण पर्यावर्त्तत’ यथा यथादित्य उत्तरोत्तराधिक्येन तपति, तथा तथैवोत्तरोत्तरध्वन्याधिक्येन होता शंसेत् । ‘यदा वै’ इत्यादिना तदेव स्पष्टीक्रियते । यस्मिन्नेव काल ‘एषः’ आदित्यः ‘प्रातरुदेति’ प्रातःकालमभिव्यञ्जयितुमुद्दिष्टो भवति, ‘अथ’ तदानीं ‘मन्द्रम्’ अल्पं यथा भवति तथा तपति; तस्मादादित्यमनुवर्तमानो होता प्रातःसवने ‘मन्द्रया’ स्वल्पध्वन्युपेतया वाचा शंसेत् । ‘अथ’ प्रातःकालाद्दूर्ध्वं सूर्यो ‘यदाऽभ्येति’ मध्याह्नकालं निष्पादयितुमभिमुख्येनोर्ध्वं गच्छति, ‘अथ’ तदानीं सूर्यो ‘बलीयः’ प्रबलं यथा भवति तथा तपति, तस्माद्धोताऽपि ‘बलीयस्या’ प्रबलध्वनियुक्तया वाचा माध्यंदिने सवने शंसेत् । ‘अथ’ मध्याह्नाद्दूर्ध्वं यदा सूर्यः ‘अभितरामेति’ पश्चिमामभिमुखानां पुरुषाणामत्यन्तमभिमुख्येन गच्छति, ‘अथ’ इदानीमादित्यो ‘बलिष्ठतमं तपति’ मध्याह्नात्पाद अपि अत्यन्तप्रबलस्तापो भवति; भूमौ दिक्षु चोष्णत्वबाहुल्यात् । तस्मात् तदानीं होता माध्यंदिनसवनध्वनेरप्यधिकध्वनियुक्तया वाचा तृतीयसवने शंसेत् । यद्ययं होता वाचः ‘ईशीत’ ईश्वरो भवेत् तस्य वाक् यदि श्लेष्मादिदोषेण ध्वनेर्मान्द्यं न प्राप्नुयात्, तदानीं येन ध्वनिना तृतीयसवने प्रारम्भः कृतः, ‘एवं’ तेनैव ध्वनिना शंसेत् । किमर्थं ध्वन्याधिक्यमिति ? तदुच्यते—यस्माद् ‘वागेव शस्त्रं’ बाङ्निष्पाद्यत्वात् तस्माद् ‘यया तु’ यादृशध्वनियुक्त्यैव वाचा ‘उत्तरोत्तरिण्या’ उत्तरोत्तराभिवृद्धिभाजा ‘समापनायोत्सहेत’ शस्त्रं समापयितुमुत्साहवान् भवेत् । ‘तया’ तथाविधध्वन्युपेतया वाचा शस्त्रं ‘प्रतिपद्येत’ प्रारभेत,—न तु श्रान्त्या नीचध्वनिर्भवेत् । तदेतदुक्तलक्षणोपेतं शस्त्रं ‘सुशस्ततममिव भवति’ श्रुतिवैकल्यराहित्येनात्यन्तं शस्तमेव भवति ॥

वह [होता] इस [आदित्य] का ही अनुसरण करते हुए [उत्तरोत्तर अधिक ध्वनि करता हुआ] शस्त्र के द्वारा शंसन करे । जब यह प्रातःकाल उदित होता है तो मन्दरूप से तपता है; इसलिए प्रातःसवन में मन्द ध्वनि से शंसन करना चाहिए; और जब मध्याह्न की ओर बढ़ता है तो प्रबलरूप से तपता है, इसलिए माध्यंदिन सवन में प्रबल ध्वनि से शंसन करना चाहिए; और जब पश्चिमामभिमुख मनुष्यों के एकदम सामने आता है तो बहुत तेज तपता है; इसलिए तृतीय सवन में बहुत तेज ध्वनि से शंसन करना चाहिए । यदि इस होता को ध्वनि पर [मन्द और तीव्र करने का] अधिकार न हो तो वैसा ही शंसन करें [जैसा वह तृतीयसवन में करता है] । क्योंकि वाणी ही शस्त्र है; अतः जिस ध्वनि से युक्त होकर ध्वनि को उत्तरोत्तर बढ़ाते हुए समास करने में समर्थ होवे, उसी ध्वनि से प्रारम्भ करना चाहिए । इन [लक्षणों से युक्त] शस्त्र का शंसन अत्यन्त सुन्दर ही होता है ।

ननु तृतीयसवने त्वरामन्तरेण शनैः शंसेदिति पूर्वोक्तं, तथा सति कालस्याल्पत्वेन समापनात् प्रागेव सूर्योऽस्तमियात् ? इत्याशङ्क्य वस्तुतोऽस्तमयाभावान्नास्ति दोष इत्यभिप्रेत्याह—

स वा एष न कदाचनास्तमेति नोदेति ॥ इति ।

‘अस्तमयः’ सूर्यस्वरूपनाशः, ‘उदयः’ सूर्योत्पत्तिः; न हि सूर्यस्य कदाचिदपि स्वरूप-
नाशोत्पत्ती विद्येते ॥

[तृतीयसवन में सूर्यास्त होने की शङ्का से शीघ्रता न करें क्योंकि] वह यह [सूर्य]
न तो कभी अस्त होता है और न उदय ही होता है ।

कथं तर्हि जनानां सूर्यास्तमयव्यवहारः ? इत्याशङ्क्याह —

तं यदस्तमेतीति मन्यन्तेऽह्न एव तदन्तमित्वाथात्मानं विपर्यस्यते,—रात्रौ-
मेवावस्तात् कुस्तेऽहः परस्तात् ॥ इति ।

‘यद्’ यदा प्राणिनः सूर्योदयादूर्ध्वं यामचतुष्टयानन्तरं सूर्योऽस्तमेतीति ‘तं’ सूर्यमस्त-
मितं मन्यन्ते, ‘तत्’ तदानीं सूर्यस्तत्प्राणियुक्ते देशे प्रकाशरूपस्याह्न एव ‘अन्तमित्वा’^१
समाप्तिं प्राप्य ‘अथ’ अनन्तरं स्वात्मानं ‘विपर्यस्यते’ विपर्यस्तं करोति । कथं विपर्यास
इति ? तदुच्यते—‘अवस्ताद्’ अतीते देशे रात्रिमेव कुस्ते, ‘परस्तात्’ आगामिनि देशेऽहः
कुस्ते । अयमर्थः—मेरोः प्रदक्षिणं कुर्वन्नादित्यो यद्देशवासिनां प्राणिनां दृष्टिपथमागच्छति,
तद्देशवासिमिरयमुदेतीति व्यवहियते । यद्देशवासिनां दृष्टिपथमतिक्रम्य सूर्ये गते सति
सूर्योऽस्तमेतीति तद्देशवासिमिर्व्यवहियते । अतः तस्मिन् देशे रात्रिर्भवति । आदित्येन
गन्तव्ये देशान्तरे तद्देशवासिभिः प्राणिभिः सूर्यस्य दृष्टत्वाद् अहर्भवति । एवं च सति
सूर्यस्य विनाशरूपोऽस्तमयः कदाचिदपि नास्तीति सिद्धम् ॥

जब प्राणी उसको अस्त होता हुआ मानते हैं तब [सूर्य वस्तुतः उस प्रदेश में प्रकाश
रूप] दिन को समाप्त करके वह अपने को विपर्यस्त ही करते हैं [अर्थात् अपने को पुनः
लौटा लाते हैं]; इस प्रकार [वह अतीत देश में] रात्रि ही करते हैं और आने वाले
प्रदेश में दिन करते हैं ।

अनेनैव न्यायेन सूर्यस्य स्वरूपोत्पत्तिलक्षणोदयाभावं दर्शयति—

अथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्तमित्वाथात्मानं विपर्यस्य-
तेऽहरेवावस्तात् कुस्ते रात्रि परस्तात् ॥ इति ।

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

और जब इसको प्राणी ‘यह प्रातःकाल उदित होता है’—यह मानते हैं, तब वह
वस्तुतः रात्रि को समाप्त करके अपने को विपर्यस्त ही करते हैं । इस प्रकार वह [बीते
हुए प्रदेश में] दिन ही करते हैं और आने वाले प्रदेश में रात्रि करते हैं ।

१. ‘अह्नो दिनार्हत्रिशन्नाडिकाख्यस्य कालस्यान्ते समाप्ती । कित्वादगुणः । इत्वा
गत्वा’—इति षड्गुरुशिष्यः ।

परमार्थतोऽस्तमयस्याभावं निगमयति—

स वा एष न कदाचन निम्नोचति ॥ इति ।

निम्नोचनमस्तमयः । एतस्योपलक्षणत्वात् कदाचिदुदेतीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

वह यह सूर्य कभी भी अस्त नहीं होता ।

वेदनं प्रशंसति—

न ह वै कदाचन निम्नोचत्येतस्य ह सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते य एवं वेद, य एवं वेद ॥ ४४ ॥ इति ।

वेदितुरस्तमयाभादो नामापमृत्युराहित्यम्, इह जन्मनि तादृशो भूत्वा पश्चादेतस्या-
दित्यस्य सहवास-समानरूपत्व-समानलोक्तवानि प्राप्नोति । न च सहवासेनैव समानलोक्तवं
सिध्यतीति वाच्यम् । कदाचिदपि स्वेच्छया पृथगवस्थानेऽपि तल्लोकभ्रंशो नास्तीति
विवक्षया समानलोक्तवमुच्यते । अम्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (चतुर्दशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ (४४) [११५]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपुरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधर
माधवाचार्यदिशतो सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश-नाम भाष्ये

ऐतरेयब्राह्मणस्य कृतां तृतीयपञ्चिकायाः चतुर्थोऽध्यायः

(चतुर्दशोऽध्यायः) समाप्तः ॥ १४ ॥

वस्तुतः वह कभी भी अस्त नहीं होता ।^१ इसलिए जो इस प्रकार जानता है वह
इस [आदित्य] के सहवास, समानरूप और समान लोक को प्राप्त करता है ।

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की तृतीयपञ्चिका के चतुर्थ (चौदहवें)

अध्याय की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

१. सूर्यो विराजति सदेत्यर्थमार्थभट्टोऽब्रवीत्—

उदयो यो लङ्कायां सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे ।

मध्याह्ने यवकोटिचं लोमकविषयेऽर्धरात्रं स्यात् ॥ (गोलपादे श्लो० १३)

अर्थस्तु—यदा पुरुषो दक्षिणस्यां दिशि लङ्कास्थ उदेतीति मन्यते तदैवोदीच्यां सिद्ध-
पुरसंज्ञके स्थितोऽस्तमेतीति, तदैव च प्राच्यां यवकोटिसंज्ञपुरीस्थो मध्यंदिन इति,
तदैव च प्रतीच्यां लोमकराष्ट्रे स्थितोऽर्धरात्रमिति—इति षड्गुरुशिष्यः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

—: * :—

[अथ पञ्चदशोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः]

अग्निष्टोमः सर्वयज्ञक्रतूनां

योनित्वेनास्तुयत प्राक्परश्च ।

देवैः स्तोमैः संस्तुतो यश्चतुर्भि-

र्वाचां मन्द्रमध्यमैस्तमैश्च ॥ १ ॥

अथेष्टिसंस्थादिकं वक्तव्यम्; तत्र दीक्षणीयेष्टेः संस्थामाख्यायिकया दर्शयति—

यज्ञो वै देवेभ्योऽन्नाद्यमुदक्रामत्, ते देवा अब्रुवन्—यज्ञो वै नोऽन्नाद्यमुदक्रामी-
दन्विमं यज्ञमन्नमन्विच्छामेति; तेऽब्रुवन्—कथमन्विच्छामेति; ब्राह्मणेन च
छन्दोभिश्चेत्यब्रुवंस्ते ब्राह्मणं छन्दोभिरदीक्षयंस्तस्यान्तं यज्ञमतन्वतापि
पत्नीः समयाजयंस्तस्माद्वाप्येतर्हि दीक्षणीयायामिष्टावान्तमेव यज्ञं तन्वतेऽपि
पत्नीः संयाजयन्ति, तमनुन्यायमन्ववायन् ॥ इति ।

पुरा कदाचिद् 'यज्ञः' ज्योतिष्टोमाख्यः केनापि निमित्तेनापरक्तः सन् 'देवेभ्यः'
सकाशाद् 'उदक्रामत्' निष्क्रान्तवान् । तस्मिन्नुत्क्रान्ते तत्फलरूपम् 'अन्नाद्यम्' अप्युद-
क्रामत् । ततो देवाः परस्परमिदमब्रुवन्—यदेतदुभयमस्मदीयमुदक्रामीत् तदेतदुभयं सर्वत्र
'अन्विच्छाम' अन्वेषणं करवाम । तत्र कथमन्वेषणमित्युपायं विचार्य, ब्राह्मणमृत्विग्यज-
मानरूपं, गायत्र्यादिच्छन्दांसि च तदन्वेषणोपायत्वेन निश्चित्य, तैश्छन्दोभिः 'ब्राह्मणं'
यजमानम् 'अदीक्षयत्' दीक्षणीयेष्ट्या संस्कृतवन्तः । 'तस्य' ब्राह्मणस्य 'यज्ञं' दीक्षणीये-
ष्टिरूपम् 'अन्तं' समासिपर्यन्तम् 'अतन्वत' विस्तारितवन्तः । तं यज्ञमनुष्ठाय 'पत्नीः'
तन्नामिका देवता अपि^१ 'समयाजयत्' पत्नीसंयाजानुष्ठानमपि कृतवन्त इत्यर्थः । यस्मा-
देवं देवैः कृतम्, तस्मादेव कारणादिदानीमपि दीक्षणीयायामिष्टौ चोदकप्राप्तं यज्ञं समासि-
पर्यन्तमनुतिष्ठन्ति । पत्नीसंयाजानप्यनुतिष्ठन्ति । उत्तरकालीनाङ्गव्यावृत्तये पत्नीसंयाज-
ग्रहणम् । पत्नीसंयाजैरेव समासिरित्यभिप्रेत्य 'आन्तम्' इत्युक्तम् । 'तं' देवैः कृतम्
'अनुन्यायम्' अनुक्रमगतमनुष्ठानम्, 'अनु' पञ्चान्मनुष्या अपि 'अन्ववायत्' अवगतवन्तः,
अनुष्ठितवन्त इत्यर्थः । 'तमनुन्यायम्'—इति वाक्यमुत्तरक्षेपत्वेन वा योज्यम् ॥

[यज्ञ के प्रकीर्ण तत्त्व]—

iii. ४५ [xv. १] अन्न के रूप में [ज्योतिष्टोम नामक] यज्ञ देवों के बीच से [किसी कारण उपरक्त हो] चला गया। तब देवों ने परस्पर कहा—‘यज्ञ अन्न के रूप में हमें छोड़कर चला गया। हम इन दोनों यज्ञ और अन्न को खोजें।’ उन्होंने कहा—‘हम लोग कैसे खोजेंगे?’ [‘ऋत्विज यजमान रूप] ब्राह्मण और [गायत्री आदि] छन्दों के द्वारा’— उन्होंने कहा। उन्होंने [यजमान रूप] ब्राह्मण को छन्दों से [दीक्षणीय-इष्टि से] संस्कृत किया। उसके [दीक्षणीयेष्टि रूप] यज्ञ को उन्होंने आदि से अन्त तक विस्तृत किया और ‘पत्नी-संयाज’ का भी अनुष्ठान किया। [देवों के द्वारा ऐसा किए जाने के कारण] इस दीक्षणीयेष्टि में भी यज्ञ को समाप्तिपर्यन्त अनुष्ठित करते हैं; और पत्नी-संयाज का भी अनुष्ठान करते हैं। उसी नियम के अनुसार मनुष्यों ने भी उसका अनुष्ठान किया।

दीक्षणीयेष्टेः पत्नीसंयाजेषु समाप्तिं दर्शयित्वा प्रायणीयेष्टेः शंयुवाके समाप्तिं दर्शयति—
ते प्रायणीयमतन्वत, तं प्रायणीयेन नेदीयोऽन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्त,
तच्छंय्वन्तमकुर्वन्तस्माद्धाप्येतर्हि प्रायणीयं शंय्वन्तमेव भवति, तमनुन्याय-
मन्ववायन् ॥ इति ।

‘ते’ देवाः प्रायणीयाख्यं कर्मानुष्ठितवन्तः । ‘प्रायणीयेन’ कर्मणा ‘तं’ पूर्वोक्तं दीक्षणीयेष्टिरूपं ज्योतिष्टोमरूपं वा यज्ञं ‘नेदीयः’ अत्यन्तसमीपे यथा भवति तथैव ‘अन्वागच्छन्’ अनुष्ठितवन्तः । दीक्षणीयेष्टेरूष्वां चिरं व्यवधानमकृत्वा प्रायणीयमनुष्ठितवन्त इत्यर्थः । ‘ते’ देवाः ‘कर्मभिः’ प्रायणीयाङ्गरूपैः ‘समत्वरन्त’ सम्यक् त्वरां कृतवन्तः । दीक्षणीयेष्टिवत् पत्नीसंयाजपर्यन्तं नान्वतिष्ठन्, किन्तु त्वरां कृत्वा पत्नीसंयाजेभ्यः पूर्वमेव शंयुवाक-पर्यन्तं कृत्वोपरताः । तस्माद्धेत्यादि पूर्ववत् ॥

उन देवों ने प्रायणीय-कर्म का अनुष्ठान किया; और प्रायणीय के द्वारा उस [ज्योतिष्टोम रूप यज्ञ] के सामीप्य को प्राप्त किया [अर्थात् दीक्षणीयेष्टि के बाद ही बिना व्यवधान के प्रायणीय का अनुष्ठान किया] । उन देवों ने [प्रायणीय के अङ्ग-रूप] कर्मों के द्वारा जल्दी-जल्दी अनुष्ठान किया और उन्होंने शंयु में उसका उपसंहार किया। इसीलिए अब भी प्रायणीय इष्टि का अन्त शंयु में ही होता है। [देवों द्वारा किए गये] उसी नियम के अनुसार उस [कर्म] का अनुष्ठान मनुष्यों ने भी किया।

अथातिथ्येष्टेरन्तं दर्शयति—

त आतिथ्यमतन्वत; तमातिथ्येन नेदीयोऽन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्त;
तदिळान्तमकुर्वन्तस्माद्धाप्येतर्ह्यतिथ्यमिळान्तमेव भवति, तमनुन्यायमन्व-
वायन् ॥ इति ।

अनुयाजेभ्यः पूर्वं यदिदोषाह्वानं, तदन्तमेवातिथ्येष्टिरूपं कर्म कृत्वोपरताः । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

उन्होंने आतिथ्येष्टि का अनुष्ठान किया; और आतिथ्येष्टि के द्वारा उस [ज्योतिष्टोम] का सामीप्य प्राप्त किया। उन [देवों] ने [आतिथ्येष्टि के अङ्ग-रूप] कर्मों के द्वारा जल्दी-जल्दी अनुष्ठान किया और इला में उसका उपसंहार किया। इसीलिए आज भी आतिथ्येष्टि का अन्त इला में ही होता है। मनुष्यों ने भी उसी नियम के अनुसार उसका अनुष्ठान किया।

अथोपसत्स्वनुष्ठेयं दर्शयति—

त उपसदोऽस्तन्वत; तमुपसद्भिर्नदीयोऽन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्त, ते तिस्रः सामिधेनोरनूच्य तिस्रो देवता अयजंस्तस्माद्धाप्येतर्ह्युपसत्सु तिस्र एव सामिधेनोरनूच्य तिस्रो देवता यजन्ति, तमनुन्यायमन्ववायन् ॥ इति ।

तिस्रः सामिधेन्य आश्वलायनेन दर्शिताः—‘उपसद्याय मीहृलूष इति तिस्र एकैकां त्रिरनवानं ताः सामिधेन्यः’ इति । अग्निः सोमो विष्णुश्चेत्येतास्तिस्रो देवताः । स्पष्टमन्यत् ॥

उन्होंने उपसद का अनुष्ठान किया और उपसद के द्वारा उस [यज्ञ] का सामीप्य प्राप्त किया। उन देवों ने [उपसद के अङ्गरूप] कर्मों के द्वारा जल्दी-जल्दी अनुष्ठान किया। उन्होंने तीन सामिधेनियों का पाठ करके तीन देवों [अग्नि, सोम और विष्णु] का यजन किया। इसीलिए आज भी उपसद में तीन सामिधेनियों का पाठ करके तीन देवों का यजन करते हैं। उसी नियम के अनुसार मनुष्यों ने भी उसका अनुष्ठान किया।

अथाग्नीषोमीयपञ्चावनुष्ठेयं दर्शयति—

त उपवसथमतन्वत; तमुपवसथ्येऽह्न्याप्नुवंस्तमाप्तवान्तं यज्ञमतन्वतापि पत्नीः समयाजयंस्तस्माद्धाप्येतर्ह्युपवसथ आन्तमेव यज्ञं तन्वतेऽपि पत्नीः संयाजयन्ति ॥ इति ।

उपवसथशब्देन सोमयागसमीपवासितत्वात् पूर्वस्मिन्नह्न्यनुष्ठेयोऽग्नीषोमीयपशुविवक्षितः । ‘तं’ पशुं देवा ‘उपवसथ्येऽह्नि’ सोमयागदिनात् पूर्वद्युः ‘प्राप्नुवन्’ प्राप्तवन्तः । प्राप्य च ‘तं यज्ञं’ समाप्तिपर्यन्तमनुष्ठितवन्तः । पत्नीसंयाजानप्यन्वतिष्ठन् । दीक्षणीयेष्टिवत् पत्नीसंयाजान्तत्वमेव द्रष्टव्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥

उन्होंने उपवसथ [अग्नीषोमीय पशु] का अनुष्ठान किया। उपवसथ के दिन [=सोमयागदिन के पूर्व] ही उन्होंने उस [यज्ञ] को प्राप्त किया। उसे पाकर उस यज्ञ की समाप्ति तक अनुष्ठान किया और पत्नी-संयाज का भी यजन किया। इसीलिए आज भी सोमयाग के एक दिन पहले ही उपवसथ का अनुष्ठान किया जाता है और पत्नी-संयाज का भी यजन करते हैं।

उक्तास्विष्टिषु होतुरनुवचनस्य मन्द्रस्वरं विधत्ते—

तस्मादेतेषु पूर्वेषु कर्मसु शनैस्तरां शनैस्तरामिवानुब्रूयात् ॥ इति ॥

यस्मादग्नीषोमीयात् पूर्वमावित्वेन उपक्रमरूपा दीक्षणीयादयः, 'तस्मात्' 'एतेषु पूर्वेषु' दीक्षणीयाद्युपसदत्तेषु कर्मसु 'शनैस्तरामिव' अत्यन्तनीचस्वरेणैव होताऽनुब्रूयात् ॥

इसीलिए इन पूर्व कर्मों में मन्त्रों को अत्यन्त नीच स्वर में बोलना चाहिए ।

अग्नीषोमीयपशौ होतुरनुवचनध्वनेरिच्छानुसारित्वं विधत्ते—

अनूत्सारमिव हि ते तमायंस्तस्मादुपवसथे यावत्या वाचा कामयीत, तावत्याऽनुब्रूयादाप्तो हि स तर्हि भवतीति ॥ इति ।

'अनूत्सारम्' उत्तरोत्तरभावी सार उत्सारः, तमनुसृत्यानुसृत्येति तस्यार्थः । दीक्षणीयेष्टेः सारभूता प्रायणीयेष्टिः । तदपेक्षया सोमयागस्य समीपवर्तितत्वात् । एवमातिथ्यादिषु द्रष्टव्यम् । ईदृशमुत्तरोत्तरसारमनुसृत्य 'ते' देवाः 'तं' सोमयागम् 'आयन्' प्राप्तवन्तः । तस्मादत्यन्तसारे 'उपवसथे' अग्नीषोमीये पशौ होता 'यावत्या' वाचा 'कामयीत' यावन्तमुच्चध्वनिमिच्छेत्, तावता ध्वनिनाऽनुवचनं कुर्यात् । 'तर्हि' तस्मिन्नग्नीषोमीयपशुकाले 'सः' सोमयागः प्राप्तो भवतीति होतुरभिप्रायः । लोकेऽप्यमीष्टे वस्तुनि बन्धौ वा चिरकालेन प्राप्ते जाते हर्षद्योतनायोच्चध्वनिना गानं कुर्वन्ति तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

क्योंकि उत्तरोत्तर अनुसरण करके उन देवों ने उस [सोमयाग] को प्राप्त किया । इसलिए उपवसथ [अग्नीषोमीय-पशु] में होता जितनी ऊँची ध्वनि में चाहे उतनी ध्वनि में अनुवचन करे; क्योंकि उस [अग्नीषोमीय पशु के] समय वह [सोमयाग] प्राप्त होता है ।

देवानां यज्ञप्राप्त्युपायमभिधाय अन्नाद्यप्राप्त्युपायं दर्शयति—

तमाप्त्वाऽब्रुवंस्तिष्ठस्व नोऽन्नाद्यायेति; स नेत्यब्रवीत्, कथं वस्तिष्ठेयेति; तानीक्षतैव; तमब्रुवन्—ब्राह्मणेन च नदच्छन्दोभिश्च सयुग्ं भूत्वाऽन्नाद्याय तिष्ठस्वेति; तथेति; तस्माद्वाप्येतर्हि यज्ञः सयुग्ं भूत्वा देवेभ्यो हव्यं वहति, ब्राह्मणेन च चच्छन्दोभिश्च ॥ ४५ ॥ इति ।

'ते' देवाः 'तं' ज्योतिष्टोमयज्ञं प्राप्येदमब्रुवन्—हे यज्ञ, 'नः' अस्माकम् अन्नाद्यसिद्धयर्थं 'तिष्ठस्व' स्थितिं कुर्वति । 'सः' यज्ञस्तद्वाक्यं निराकरोत्, अन्नाद्यनिष्पादकं साधनमन्तरेण 'वः' युष्मदर्थं कथं स्थितः स्यामिति स्वामिप्रायमब्रवीत् । तेष्वनुग्रहद्योतनाय 'तान्' देवान् 'ईक्षतैव' पश्यन्नेवास्ते, न तूपेक्षां कृतवान् । ततो देवा यज्ञस्याभिप्रायं ज्ञात्वा 'ते' देवास्तं यज्ञमिदमब्रुवन्, हे यज्ञ 'नः' अस्मदर्थं त्वत्साधनेन ऋत्विग्यजमानरूपेण ब्राह्मणेन तत्तन्मन्त्रगतैश्छन्दोभिश्च 'सयुग्ं भूत्वा' सहावस्थितो भूत्वा पश्चादन्नाद्याय

१. 'मम निष्पादकं' इति ऐ० सो० मुद्रितपाठः ।

‘तिष्ठस्व’ अङ्गीकुर्विति । तथा यज्ञोऽप्यङ्गीचकार । यस्मादेवं तस्माद् इदानीमपि यज्ञो ब्राह्मणमन्त्रसहितो भूत्वा देवेभ्योऽन्नाद्यरूपं हविर्वहति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (पञ्चदशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥१॥ (४५) [११६]

उन देवों ने उस [ज्योतिष्टोम] को प्राप्त करके कहा—‘हे यज्ञ हमारे अन्न सिद्धि के लिए ठहरो ।’ उसने कहा—‘नहीं ।’ तुम्हारे [अन्य कार्य के] लिए क्यों ठहरे ? अनुग्रह द्योतन के लिए उन देवों ने मात्र देखा ही । [यज्ञ के अभिप्राय को जानकर] उस [यज्ञ] से उन देवों ने कहा—‘हे यज्ञ, ब्राह्मण और छन्दों से संयुक्त होकर भोजन के लिए ठहरो ।’ उसने कहा—‘ठीक है ।’ इसीलिए आज भी यज्ञ ब्राह्मण व मन्त्रों से संयुक्त होकर देवों के लिए अन्न रूप हवि का वहन करता है ।

॥ इस प्रकार पन्द्रहवें अध्याय के प्रथम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

दीक्षणीयादिष्वग्नीषोमीयान्तेषु होतुर्ध्वनिविशेषं विधायान्ते ब्राह्मणेन त्विजा यज्ञ-
निष्पत्तिरित्युक्तम्; तत्र वर्ज्यब्राह्मणविशेषं दर्शयितुं प्रस्तौति—

त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियन्ते,—जग्धं गीर्णं वान्तम् ॥ इति ।

‘जग्धं’ भक्षितावशिष्टं भोजनपात्रे स्थितम्; ‘गीर्णम्’ उदरे प्रविष्टम्; । ‘वान्तं’ सकृदुदरे प्रविश्य पुनर्निर्गतम्; तान्येतानि ‘त्रीणि’ दुर्बुद्धिर्भिर्यज्ञे क्रियन्ते; जग्धादिस्थानी-
यादि त्रीणि वर्ज्यानीत्यर्थः ॥

iii. ४६ [xv. २] [दुर्बुद्धियों के ही द्वारा] यज्ञ में ये तीन वस्तुएँ की जाती हैं—
१. जग्ध [अर्थात् भोजन पात्र में अवशिष्ट भोजन को खा लेना], २. गीर्ण [निगल जाना] और ३. वान्त [वमन किया हुआ खा लेना] ।

तत्र जग्धस्थानीयं दर्शयित्वा निषेधति—

तद्वैतदेव जग्धं—यदाशंसमानमार्त्विज्यं कारयत उत वा मे दद्याद् उत वा
मा वृणीतेति; तद्ध तत्पराडेव यथा जग्धं, न हैव तद् यजमानं भुनक्ति ॥ इति ।

कश्चिद्ब्राह्मण आर्त्विज्यम् ‘आशंसते’ कामयते । केनाभिप्रायेणेति ? तदुच्यते—
आर्त्विज्यार्थं यज्ञशालां मयि गते सति यजमानो ‘मे’ मह्यम् ‘उत वा दद्यात्’ किञ्चिद्धनं
वा प्रयच्छेत्, ‘उत वा मा वृणीत’ अथवा प्रयोगाभिज्ञं मां दृष्ट्वा त्वमार्त्विज्यं कुर्विति
वृणीते ‘इति’ एवं धनार्जनलम्पटः सन्ननुष्ठानतात्पर्यरहितो निरन्तरमार्त्विज्यं कामयते ।

१. जग्धमास्ये तु विक्षिप्तं गीर्णं स्याज्जठरे गतम् ।

उदरस्थं छर्दितेन निष्क्रान्तं वान्तमुच्यते ॥ —इति षड्गुरुशिष्यः ।

तादृशं कामयमानं पुरुषं यजमान आत्विज्यं कारयत इति यदस्ति, तदेव 'जग्धम्',—यथा लोके 'जग्धं' पात्रस्थितं भक्षितावशिष्टमुच्छिष्टत्वादितरैरस्पृश्यम्, तथा । 'तद्ध' तस्मिन्नेव यागे 'तत्' लम्पटस्यात्विज्यं 'पराडेव' निकृष्टमेव, 'तत्' तादृशमात्विज्यं यजमानं 'न भुनक्ति' न पालयति, यज्ञो विकलो भवतीत्यर्थः ॥

जग्ध वह है जब यदि कोई ऋत्विज यह सोचकर अपने को स्वयं ही अर्पण करे कि 'यजमान मुझे कुछ धन देगा अथवा यजमान मुझ प्रयोगाभिज्ञ को वरण करेगा।' तब उसको उस याग में ऋत्विज बनाना उच्छिष्ट भोजन करने के समान ही निकृष्ट है; क्योंकि उस प्रकार के ऋत्विज का वरण यजमान को भलाई के लिए नहीं होता ।

गीर्णमुदाहृत्य निषेधति—

अथ हैतदेव गीर्णं,—यद् बिभ्यदात्विज्यं कारयत उत वा मा न बाधेतोत वा मे न यज्ञवेशसं कुर्यादिति; तद्ध तत्पराडेव यथा गीर्णं, न हैव तद् यजमानं भुनक्ति ॥ इति ।

यजमानो यस्मिन् ग्रामे यजते, तत्र कश्चिद् ब्राह्मणो 'ग्रामणीः' प्रभुर्भूत्वा प्रयोग-कौशलरहितोऽवतिष्ठते । तमात्विज्ये वर्जयितुमयं यजमानो बिभेति । केनाभिप्रायेणेति ? तदुच्यते—अयमत्र प्रभुर्मेयि द्वेषं कृत्वा कालान्तरे मां बाधेत । अथवेदानीमेव 'यज्ञवेशसं' यज्ञविधातं कुर्यात् । तदुभयं मा भूदित्यनेनाभिप्रायेण तस्माद्भीतिं प्राप्नुवन्नात्विज्यं तेन प्रभुणा कारयत इति यदस्ति, तदेतद् 'गीर्णम्'—यथा लोके 'गीर्णम्' उदरस्थं पुनर्भोग-योग्यं न भवति, तथा । 'तद्ध' तस्मिन् यागे तद् गीर्णं भीतिमात्रप्रयुक्तमात्विज्यं 'पराडेव' निकृष्टमेव । 'तत्' तादृशं प्रयोगकौशलरहितेन प्रभुणा कृतमात्विज्यं यजमानं न पालयति ॥

और, गीर्ण वह है जब, यदि कोई [प्रयोग कौशलरहित ग्राम के मुखिया को] डर के मारे ऋत्विज बनाए कि 'यह मुझे मार डालेगा अथवा मेरे यज्ञ में विघ्न डालेगा' तब उसको उस याग में ऋत्विज बनाना उदरस्थ भोजन को पुनः खाने के समान ही निकृष्ट है; क्योंकि उस प्रकार के ऋत्विज का वरण यजमान के भलाई के लिए नहीं होता ।

वान्तं दर्शयित्वा निषेधति—

अथ हैतदेव वान्तं,—यद्भिः शस्यमानमात्विज्यं कारयते; यथा ह वा इदं वान्तान् मनुष्या बीभत्सन्त, एवं तस्माद् देवास्तद्ध तत्पराडेव यथा वान्तं, न हैव तद् यजमानं भुनक्ति ॥ इति ।

कश्चित्पुरुषः प्रयोगकुशलोऽपि केनचित्पातित्यापवादेन सर्वैर्निन्द्यते, तादृशम् 'अभि-शस्यमानं' यजमानः स्वकीयबन्धुत्वादिदाक्षिण्याभिमानेनापवादपरिहारार्थमात्विज्यं कार-यत इति यदस्ति, तदेतद् 'वान्तम्' । तत्रेदं निदर्शनमुच्यते—यथा लोके मनुष्या

‘वान्ताद्’^१ ‘बीमत्सन्ते’ वान्तं दृष्ट्वा कश्मलमेतदिति निष्ठीवनं कुर्युः, एवं देवाः ‘तस्माद्’ अभिशस्यमानकृतादात्विज्यात् सर्वे बीमत्सन्ते । ततो यथा लोके ‘वान्तम्’ अतिनिकृष्टं, तथा तस्मिन् यज्ञे तदात्विज्यं निकृष्टम् । तच्च यजमानं सर्वथा न पालयति ॥

और, वान्त [= वमन] वह है जब यदि कोई [प्रयोगकुशल भी, किन्तु किसी पाप के कारण सभी से निन्दित] अभिशस्त को ऋत्विज बनाता है तो उससे देव उसी प्रकार घृणा करते हैं जैसे लोक में उल्टी किए से अन्य मनुष्य घृणा करते हैं । तब उसको उस याग में ऋत्विज बनाना वमन के ही समान घृणित है; क्योंकि उस प्रकार के ऋत्विज का वरण यजमान की भलाई के लिए नहीं होता ।

वज्यंत्वेनोक्तं त्रिविधमुपसंहरति—

स एतेषां त्रयाणामाशां नेयात् ॥ इति ।

‘सः’ यजमान ‘एतेषां’ पूर्वोक्तानां धनलम्पटमयहेत्वभिश्स्तानां त्रयाणामात्विज्याथ मन्स्यपेक्षामपि न कुर्यात् ॥

वह [यजमान] इन [पूर्वोक्त] तीनों [के ऋत्विज कर्म] की आशा भी न करे ।

अथ प्रमादकृतस्य प्रायश्चित्तं दर्शयति—

तं यद् एतेषां त्रयाणामेकंचिदकाममभ्यामवेत् तस्यास्ति वामदेव्यस्य स्तोत्रे प्रायश्चित्तिः ॥ इति ।

यदि कदाचित् ‘एतेषां’ धनलम्पटादीनां त्रयाणां मध्ये वर्तमानं तं पुरुषम् ‘एकंचित्’ एकमपि ‘अकामम्’ अबुद्धिपूर्वम् ‘अभ्यामवेत्’ अमिलक्ष्यात्विज्यं मवेत्, तदानीं ‘तस्य’ वैकल्यस्य प्रायश्चित्तिरस्ति । कुत्रास्तीति, तदुच्यते—‘वामदेव्यस्य स्तोत्रे’ वामदेवमहर्षिणा दृष्टं साम वामदेव्यं^२ कथा नश्चित्र आभुवत्^३ इत्येतस्यामृच्युत्पन्नम्^४ । तच्च साम तृचे गायन्त उद्गातारः पृष्ठस्तोत्रमनुतिष्ठन्ति^५ । तत्र कश्चित्प्रयोगविशेषः प्रायश्चित्तिः ॥

यदि किसी प्रकार भूल से इन तीनों में से ऋत्विज का वरण हो भी जाय, तो उसका वामदेव के स्तोत्र में प्रायश्चित्त है ।

उक्तं साम प्रशंसति—

इदं वा इदं वामदेव्यं, यजमानलोकोऽमृतलोकः स्वर्गो लोकः ॥ इति ।

१. ‘जुगुप्साविराम.....’ पा० सू० १.४.२४ वा, इत्युपादानत्वम् ।

२. ‘वामदेवाड्यड्यौ’ इति पा० ४.२.९.।

३. ऋ० ४.३१.१ ।

४. छ० आ० २.२.३.५; गे० गा० ५.१.२५ ।

५. उ० आ० १.१.१२.१-३; ऊ० गा० १.१.५ । ‘यो वै सत्रस्य सद्देव सद्भवति वामदेव्यं वै साम्नां सद्’—इत्यादीनि च तद्ब्राह्मणवचनानि (ता०ब्रा० ४.८.१०) ।

‘यजमानस्य लोकः’ पृथिवी । ‘अमृतलोकः’ मुक्तिपदम् । ‘स्वर्गो’ देवलोकः । ‘इदं वै’ उक्तलोकत्रयमिदं सर्वमपीदं ‘वामदेव्यम्’ । ‘कया नश्चित्रः’ इत्यस्यामृच्युत्पन्नमिदं साम-
गानां प्रसिद्धं वामदेव्याख्यं साम^१ ॥

क्योंकि यजमान का लोक [पृथिवी], अमृतलोक और स्वर्गलोक ये तीनों लोक ही वामदेव्य साम है ।

तस्मिन् साम्नि कतंव्यं प्रायश्चित्तप्रकारं दर्शयति—

तत् त्रिभिरक्षरैर्न्यूनं, तस्य स्तोत्र उपसृप्य त्रेधात्मानं विगृह्णीयात् पुरुष
इति ॥ इति ।

‘तद्’ वामदेव्यं साम ‘त्रिभिरक्षरैर्न्यूनम्’—‘कया नश्चित्र’ इत्यादिकस्तृचो गायत्री-
छन्दस्कः; तस्य च छन्दसस्त्रिषु पादेषु प्रत्येकमष्टावक्षराण्यपेक्षितानि । ‘अभी षु णः’^२,
इत्येतस्यां तृतीयस्यामृचि अस्मात् प्रतिपादं सप्तैवाक्षराणि, अतस्त्रिभिरक्षरैर्न्यूनत्वम्^३ ।
‘तस्य’ वामदेव्यस्य साम्नः संबन्धिनि ‘स्तोत्रे’ ‘उपसृप्य’ समीपं^४ प्रक्रम्य ‘आत्मानं’
स्ववाचकं ‘पुरुषः’ इति शब्दं ‘त्रेधा विगृह्णीयात्’ प्रत्यक्षरं विमज्ज्यैकैकस्मिन् पादे प्रक्षिपेत् ।
तद्यथा—‘अभी षु णः सखीनः पु, अविता जरितृणां रु; शतं भवास्यूतिभिः षः’ इति
प्रक्षिप्य गायेत् ॥^५

वह [साम] तीन अक्षरों से न्यून है; उस [साम] के गान के समय वहाँ पहुँचकर
आत्म-वाचक ‘पुरुष’-शब्द को तीन टुकड़ों में कर लें [पु-रु-ष] [अर्थात् प्रत्येक अक्षर को
अलग-अलग एक-एक पाद में प्रक्षिप्त करके पढ़ें] ।

उक्तप्रकारेणाऽऽस्त्विज्ये वैकल्यपरिहारं दर्शयति—

स एतेषु लोकेष्व्वात्मानं दधात्यस्मिन् यजमानलोकेऽस्मिन्नमृतलोकेऽस्मिन्
स्वर्गे लोके सर्वा दुरिष्टिमत्येति ॥ इति ।

‘सः’ कृतप्रायश्चित्तो यजमानः ‘एतेषु’ लोकेषु स्वात्मानं स्थापयति । त एव त्रयो
लोका अस्मिन्नित्यादिना स्पष्टीक्रियन्ते । ‘सः’ यजमानः सर्वा दुरिष्टि^६ दोषोपेतं यज्ञम्
‘अत्येति’ अतिक्रामति ।

१. गे० गा० ५.१.२५ ।

२. ऋ० ४.३१.१-३ ।

३. तथा च ऋक्सर्वानुक्रमणी परि० ४.४, द्र० ४.३१ ।

४. ‘गानम्’ इति ऐ० सो० मुद्रितपाठः ।

५. उ० आ० १.१.१२.३ ।

६. ‘दुरिष्टि दुष्टत्विगाननिमित्तं दोषम्’—इति षड्गुरुशिष्यः ।

इस प्रकार वह इन [लोकों] में अपने को अर्थात् इस यजमान के लोक में, इस अमृतलोक में और इस स्वर्गलोक में स्थापित करता है। इस प्रकार वह यजमान सभी दोषों सहित भी यज्ञ का अतिक्रमण करता है।

एवं नैमित्तिकमक्षरत्रयप्रक्षेपं विधाय नित्यप्रयोगेऽपि तं विधत्ते—

अपि यदि समृद्धा इव ऋत्विजः स्युरिति ह स्माहाथ हैतज्जपेदेवेति ॥ ४६ ॥ इति ।

होत्रादयः 'ऋत्विजः' यद्यपि 'समृद्धा इव' धनलाम्पट्धादिपूर्वोक्तवैकल्यरहिता एव स्युः, तथापि 'एतत्' पुरुष इत्यक्षरत्रयं स्तोत्रे जपेदेवेत्यतरेयो मुनिराह स्म ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (पञ्चदशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥२॥ (४६) [११७]

ऐतरेय ऋषि का कहना है कि—'यदि ऋत्विज् समृद्ध [धनलाम्पट आदि दोषों से रहित] भी हो तो भी इस [वामदेव्य साम] में अक्षरत्रय का प्रक्षेप करके ही जप करे।

॥ इस प्रकार पन्द्रहवें अध्याय के द्वितीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः

पूर्वत्र यज्ञो ब्राह्मणेन च्छन्दोभिश्च सयुग्ं भूत्वा हव्यं वहतीत्युक्तम्; तत्र ब्राह्मणयुक्तो वक्तव्यविशेषोऽभिहितः; अथ च्छन्दःप्रयुक्तं विशेषमाह—

छन्दांसि वै देवेभ्यो हव्यमूढ्वा श्रान्तानि जघनार्धे यज्ञस्य तिष्ठन्ति, यथाऽश्वो वाऽश्वतरो वोहिवांस्तिष्ठेदेवं तेभ्य एतं मैत्रावरुणं पशुपुरोडाशमनु देविका हवींषि निर्वपेत् ॥ इति ।

गायत्र्यादीनि 'छन्दांसि' 'देवेभ्यो हव्यमूढ्वा' देवार्थं हव्यवहनं कृत्वा श्रमं प्राप्य यज्ञस्य 'जघनार्धे' पश्चिमभागे क्वचित्पूष्णीं तिष्ठन्ति । यथा लोके कश्चिदश्वो वा, गदंभाश्व-सांक्येण जातो 'अश्वतरो' वा 'ऊहिवान्' भारवहनं कृतवान् सन् दूरदेशे वहनेन श्रान्त-स्तिष्ठेत्, एवमेतानि च्छन्दांस्यपि; 'तेभ्यः' श्रान्तेभ्यः श्रमपरिहारार्थं हवींषि निर्वपेत् । 'देविकाः' इति तेषां हविर्विशेषाणां नाम । कस्मिन् काले निर्वपेत् इति, तदुच्यते—यज्ञ-स्यावसाने योऽयं 'पशुः' अनुबन्ध्यस्थः पशुबन्धः तस्य पशोः सम्बन्धी मित्रावरुणदेवताको यः पुरोडाशः, तम् 'अनु' तस्मिन्ननुष्ठिते पश्चान्निर्वपेत् ॥

iii. ४७ [xv. ३] छन्द देवों के लिए हव्य का वहन करते हुए थक जाने पर यज्ञ के पिछले भाग पर वैसे ही ठहर जाते हैं, जैसे घोड़ा या खच्चर भारवहन करते हुए थककर ठहर जाता है। उन [श्रान्तो] के लिए [श्रमपरिहारार्थं यज्ञ के अन्त में अनुबन्ध्य

१. 'पशुपुरोडाशमनुबन्ध्यस्य देविका हवींषि निर्वपति यज्ञप्रैषाणि'—इति कात्या० श्रौ० १८, ६. २० ।

नामक] पशु के मित्र और वरुण-देवताक पुरोडाश के वपन के बाद देविका-हवियों का निर्वपन करे ।

तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते—

धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं, यो धाता स वषट्कारः ॥ इति ।

धातृनाम्ने देवाय द्वादशसु कपालेषु संस्कृतं 'पुरोडाशं' निर्वपेत् । योऽयं धातृनामको देवः, स वषट्कारस्वरूपः; तेन पुरोडाशेन वषट्कारदेवतायाः श्रमोऽपगच्छति ।

धातृ [नामक देव] के लिए द्वादश कपालों में संस्कृत पुरोडाश का निर्वपन करे; क्योंकि जो धातृनामक देव है वह वषट्कार स्वरूप है ।

द्वितीयं हविर्विधत्ते—

अनुमत्यै चरुं याऽनुमतिः सा गायत्री ॥ इति ।

'कलाहीने साऽनुमतिः पूर्णे राका निशाकरे'^२ इत्यभिधानाच्चतुर्दशीमिश्रा पूर्णिमा 'अनुमति'-शब्दवाच्या ।^३ तदभिमानिन्या देवताया अपि तदेव नाम । तस्याश्चानुमते-र्गायत्रीरूपत्वात् तदीयः श्रमोऽपगच्छति ॥

अनुमति [चतुर्दशी मिश्रित पूर्णिमा] के लिए चरु दे; क्योंकि जो अनुमति है वह गायत्री है ।

तृतीयं हविर्विधत्ते—

राकायै चरुम्, या राका सा त्रिष्टुप् ॥ इति ।

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

राका के लिए चरु दे; क्योंकि जो राका है वह त्रिष्टुप् है ।

चतुर्थपञ्चमे हविषी विधत्ते—

सिनीवात्यै चरुं, या सिनीवाली सा जगती; कुह्वै चरुं, या कुहूः साऽनुष्टुप् ॥ इति ।

'सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहूः'^४ इति अमावास्याद्वैविध्यमभिहितम् ।^५ तदभिमानिदेवतायास्तदेव नामेति पूर्ववद् योजनीयम् ॥

१. द्र० आश्व० श्रौ० ६.१८ ।

२. अमरकोश १.४.८ ।

३. अनुमती राकेति श्वेवपत्याविति नैरुक्ताः, पूर्णमास्याविति याज्ञिकाः । या पूर्वा पूर्णमासी सा अनुमतियोत्तरा सा राकेति विज्ञायते—इत्यादि निरु० ११.३.१० ।

४. अमरकोश १.४.९ ।

५. 'सिनीवाली कुहूरिति देवपत्याविति नैरुक्ताः, अमावास्ये इति याज्ञिकाः । या पूर्वामावास्य सा सिनीवाली, योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते'—इत्यादि निरु० ११.३.१० । द्र० ऐ० ब्रा० ७.२.१० ।

सिनीवाली के लिए चरु दे; क्योंकि जो सिनीवाली है, वह जगती है। कुह के लिए चरु दे; क्योंकि जो कुह है वह अनुष्टुप् है।

इतरेषां छन्दसां कथं श्रमपरिहार इत्याशङ्क्य सर्वेषामन्येषामुक्तच्छन्दोजुवर्तित्वात् तावतैव श्रान्तिपरिहार इत्यभिप्रेत्याह—

एतानि वाव सर्वाणि च्छन्दांसि,—गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमानुष्टुभमन्वन्याने-
तानि हि यज्ञे प्रतमामिव क्रियन्ते ॥ इति ।

‘एतानि’ एव गायत्र्यादीनि चत्वारि सर्वच्छन्दोरूपाणि, ‘अन्यानि’ उष्णिगादीनि गायत्र्यादिकमनुष्टुपैव वर्तन्ते । यस्मादेतानि चत्वारि यज्ञप्रयोगे ‘प्रतमामिव’ प्राचुर्याति-
शयेनैव ‘क्रियन्ते’ प्रयुज्यन्ते, तस्माद् एतदनुसारित्वम् इतरेषां युक्तम् ॥

कुल इतने ही छन्द हैं; क्योंकि अन्य [उष्णिक् आदि छन्द] तो गायत्री, त्रिष्टुभ, जगती और अनुष्टुप् का ही अनुसरण करते हैं। क्योंकि इतने ही छन्द यज्ञ में अत्यन्त प्रचुरता से प्रयुक्त किए जाते हैं।

उक्तार्थवेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—

एतैर्ह वा अस्य च्छन्दोभिर्यजतः सर्वैश्छन्दोभिरिष्टं भवति य एवं वेद ॥ इति ।

‘एतैः’ गायत्र्यादिभिः ‘सर्वैः’ उष्णिगादिभिः ॥

जो इस प्रकार जानता है उसका अनुष्ठान इन्हीं छन्दों के द्वारा अनुष्ठित होकर सभी छन्दों से अनुष्ठित होता है।

विद्वत्प्रसिद्ध्या च्छन्दांसि प्रशंसति—

तद्वै यदिदमाहुः,—सुधायां ह वै वाजी सुहितो दधातीति^१ च्छन्दांसि वै तत्सुधायां ह वा एनं च्छन्दांसि दधति ॥ इति ।

वाजोऽन्नं हविलंक्षणम्, तद्युक्तो ज्योतिष्टोमो ‘वाजी’, स च ‘सुहितः’ सम्यगनुष्ठितः ‘सुधायाम्’ अमृते स्वर्गे दधाति यजमानं स्थापयतीति शेषः । अनेन प्रकारेण ‘तद्वै’ तस्मिन्नेव यज्ञप्रतिपादके शास्त्रे ‘यदिदं’ वचनमभिज्ञा आहुः तत्तु ‘च्छन्दांसि वै’ तद्वचनं यथोक्तगायत्र्यादिच्छन्दांस्येवामिलक्ष्योक्तम् । यस्माच्छन्दांसि ‘एनं’ यजमानं ‘सुधायां’ स्वर्गे स्थापयन्ति^२, तस्माच्छन्दोभिप्रायेणैतद्वचनं युक्तम् ॥

१. सुधायां ह वै वाजी सुहितो दधातीत्यग्निर्वाव वाजी ।

२. छन्दः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थे उपसंख्यानम्—इत्यण् (पा० सू० ४.२.५५ वा०) तमेव तत् प्रीणाति; स एनं प्रीतः प्रीणाति वसीयान् भवति—इति तै० सं० ५.५.१०.७ ।

३. ‘सुधायां मा घेहि परमे व्योमन्’—इति अथर्व० १७.१.७ ।

इसीलिए जो वे ऐसा कहते हैं कि 'अन्न से युक्त ज्योतिष्टोम सम्यक् रूप से अनुष्ठित होकर यजमान को स्वर्ग में स्थापित करता है'—वे छन्दों को ही लक्ष्य करके कहते हैं; क्योंकि छन्द ही इस [यजमान] को स्वर्ग में स्थापित करते हैं ।

वेदनं प्रशंसति—

अननुध्यायिनं लोकं जयति य एवं वेद ॥ इति ।

मनसाऽनुध्यातुमनर्हमत्यपूर्वसुखोपेतं लोकं प्राप्नोति ॥

जो इस प्रकार जानता है, वह उस लोक को जीतता है जिसका उसने कभी ध्यान भी नहीं किया ।

अत्र कंचित्पूर्वपक्षमुद्भावयति—

तद्वैक आहुर्धातारमेव सर्वासां पुरस्तात् पुरस्तादाज्येन परियजेत् तवासु सर्वासु मिथुनं दधातीति ॥ इति ।

'तद्व' तस्मिन्नेव च्छन्दसां श्रमपरिहारार्थं हविष्पञ्चके केचित्पूर्वपक्षिण एवमाहुः,— 'सर्वासाम्' अनुमत्यादीनां स्त्रीदेवतानां पुरस्तात् पुद्गलदेवतारूपं धातारमेवाज्यद्रव्येण परितो यजेत् । सर्वसंग्रहार्थं पुरस्तादिति वीप्सा । 'तत्' तेन सर्वत्र धातृविषयप्रयोगेण 'आसु' 'सर्वासु' स्त्रीदेवतासु मिथुनं संपादयति ॥

उसी [छन्दों के श्रमपरिहारार्थं देविका के लिए प्रवृत्त हविष्-पञ्चक] के सम्बन्ध में कुछ लोग कहते हैं कि 'इन सभी [अनुमति आदि स्त्रीदेवता] की आहुति के पूर्व-पूर्व में [पुरुष देवता रूप] धाता को ही एक-एक आज्याहुति दें; क्योंकि ऐसा करने से वह सर्वत्र धाता से सभी स्त्री-देवता का मिथुन सम्पादित करता है ।

तमिमं पूर्वपक्षं दूषयति—

तदु वा आहुर्जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते, यत्र समानीभ्यामृग्भ्यां समानेऽहन् यजतीति ॥ इति ।

'तदु वै' तत्रैव पूर्वोक्तविषये केचिदभिज्ञा एवमाहुः,— 'यत्र' यस्मिन् प्रयोगे 'समानीभ्याम्' एकविधाभ्यामृग्भ्यां 'समानेऽहन्' एकस्मिन्नेवाहनि यजति, 'तदेतत्' अनुष्ठानं यज्ञे 'जामि वै' आलस्यमेव 'क्रियते' संपाद्यते । प्रयुक्तयोरेवर्चोः पुनः प्रयोगस्य चर्चित-चर्वणसदृशत्वेनानुचितत्वात् । धातृदेवताके प्रथमे पुरोडाशे 'धाता ददातु दाशुषे' इति पुरोनुवाक्या^१ । 'धाता प्रजानाम्' इति याज्या^२ । तत्र यद् उपरितनानामपि चतुर्णां हविषां पुरस्तादाज्येन धातारं यजेत्, तदानीमिदमृग्द्वयं पुनरपि चतुर्वारम् आवर्तनीयम् । तथा सति नीरसो यज्ञः फलं दातुं समर्थो न भवेदित्यर्थः ॥

१. 'नित्यवीप्सयोः'—पा० सू० ८.१.४ इति, द्विवचनम् ।

२. ३. इमे ऋचावन्यशास्त्रीये इत्याश्र्वलायनेन पठिते—द्र० आश्र्व० श्री० ६.१४.१६ ।

इसी सम्बन्ध में कुछ अभिज्ञजन इस प्रकार कहते हैं कि 'इस यज्ञ में आलस्य ही किया जाता है, जिस यज्ञ प्रयोग में एक ही दिन में ऋचाओं के समान जोड़ें [=याज्या-पुरोनुवाक्या] से यजन करता है।

कथं तर्हि मिथुनसिद्धिः स्यादित्याशङ्क्य लौकिकदृष्टान्तेन तत्सिद्धिमुपपादयति—

यदि ह वा अपि बह्व्य इव जायाः पतिर्वाव तासां मिथुनं, तद्यदासां धातारं पुरस्ताद् यजति, तदासु सर्वासु मिथुनं दधाति ॥ इति ।

'यदि ह वा' यद्यपि लोके 'जाया बह्व्य इव' बहुसंख्याका एव स्युः, तथाऽपि 'पति-र्वाव' पतिरेक एव सन् तासां मिथुनं संपादयति । तथा सति यदि 'आसाम्' अनुमत्या-दीनां पुरस्ताद् 'धातारं' सकृदेव यजति, तदानीम् 'आसु सर्वासु' अनुमत्यादिषु स एक एव धाता मिथुनं संपादयति ।

यद्यपि लोक में जैसे बहुत सी पत्नियां होने पर भी पति उनमें से एक के ही साथ मिथुन संपादन करता है; उसी प्रकार इन अनुमति आदि के पूर्व में जो एक धाता के लिए आहुति देता है वह इन सभी [स्त्री देवताओं] का [एक धाता से] मिथुन ही संपादित करता है ।

वक्ष्यमाणैर्हविर्मिः सांकयंशङ्कां वारयितुमुक्तार्थं विविच्य निगमयति—

इति नु देविकानाम् ॥ ४७ ॥ इति ।

अनेनोक्तप्रकारेण देविकामिधानां देवतानां हवींष्युक्तानीति शेषः ॥^२

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (पञ्चदशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥३॥ (४७) [११८]

इस प्रकार देविका नामक [स्त्री देवताओं की] हवि का वर्णन हुआ ।

॥ इस प्रकार पन्द्रहवें अध्याय के तृतीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

१. (i) देविका निर्वपेत्—इत्यादि च तै० सं० ३.४.९ ।

(ii) पुरुषो बहुभार्योऽपि करोत्यासु हि मैथुनम् ।

तद्वद्भातानमृत्यादिचतुष्के मैथुनं चरेत् ॥ इति षड्गुरुशिष्यः ।

२. 'यद्यनूबन्धे पशुपुरोडाशमनु देविका हवीषि निर्वपेयुः—धाताऽनुमती राका सिनी-वाली कुहूः—इति आश्व० श्री० ६.१४.१५ । 'अनुमतिराकासिनीवालीकुहूम्यश्व-रवो धात्रे द्वादशकपालः सर्वहुताः—इति कात्या० श्री० १८.६.२१ ।

अथ चतुर्थः खण्डः

हविरन्तराणि प्रतिजानीते—

अथ देवीनाम् ॥ इति ।

‘अथ’ अनन्तरं ‘देवीनां’ देवीनामिकानां देवतानाम्, हवींषि निर्वपेदिति शेषः ॥

iii. ४८ [xv. ४] इसके बाद देवी नामक देवता की हवि दे ।

तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते —

सूर्याय पुरोळाशमेककपालम्,—यः सूर्यः स धाता, स उ एव वषट्-कारः ॥ इति ।

‘एककपाल’ निर्वपेदिति शेषः । सूर्यस्य पूर्वोक्तं धातृस्वरूपत्वम्, तद्वद्वारा वषट्कार-रूपत्वं चोपचर्य तदीयश्रमापनयो द्रष्टव्यः ॥

सूर्य के लिए एक कपाल में संस्कृत पुरोडाश का निर्वपन करे; क्योंकि जो सूर्य है वह धाता है और, वही वषट्कार है ।

उक्तानि चत्वारि हवींषि विधत्ते—

दिवे चरुं,—या द्यौः साऽनुमतिः, सो एव गायत्र्युषसे चरुं, योषाः सा राका, सो एव त्रिष्टुब्, गवे चरुं,—या गौः सा सिनीवाली, सो एव जगती; पृथिव्यै चरुं,—या पृथिवी सा कुहूः, सो एवामुष्टुप् ॥ इति ।

प्रथमहविर्वद व्याख्येयम् ॥

द्यौ के लिए चरु दे, क्योंकि जो द्यौ है वह अनुमति है; वही गायत्री है । उषा के लिए चरु दे; क्योंकि जो उषा है वह राका है; वही त्रिष्टुप् है; गाय के लिए चरु दे; क्योंकि जो गाय है वह सिनीवाली है; वही जगती है । पृथिवी के लिए चरु दे, क्योंकि जो पृथिवी है, वह कुहू है, वही अनुष्टुप् है ।

एतेषां हविषां प्रशंसार्थं पूर्वोक्तम्^२ एव अर्थवादं पुनरपि पठति—

एतानि वाव सर्वाणि छन्दसि,—गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमानुष्टुभमन्वन्यान्ये-
तानि हि यज्ञे प्रतमामिव क्रियन्ते; एतैर्ह वा अस्य छन्दोभिर्यजतः सर्वे-
श्छन्दोभिरिष्टं भवति य एवं वेद; तद्वै यदिदमाहुः,—सुधायां ह वै
वाजी सुहितो दधातीति, छन्दसि वै तत्सुधायां ह वा एनं छन्दसि

१. तथा च शत० ब्रा०—‘ता वा एता देव्यो दिशो ह्येताश्छन्दांसि देव्योऽथ कः प्रजा-
पतिस्तद्यद् देव्यश्च कश्च तस्माद् देविकाः’—इति ९.५.१.३९ ।

२. द्र० इतः पूर्वम् ५५८ पृ० ।

दधत्यननुध्यायिनं लोकं जयति य एवं वेद; तद्वैक आहुः,—सूर्यमेव सर्वासां पुरस्तात् पुरस्तादाज्येन परियजेत्, तदासु सर्वासु मिथुनं दधातीति, तदु वा आहुः—जामि वा एतद् यजे क्रियते, यत्र समानीभ्यामृग्भ्यां समानेऽहन् यजतीति, यदि ह वा अपि बह्व्य इव जायाः पतिर्वाव तासां मिथुनं तद् यदासां सूर्यं पुरस्ताद् यजति, तदासु सर्वासु मिथुनं दधाति ॥ इति ।

धातारमित्येतस्य स्थाने सूर्यमित्येतावानेव विशेषः । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥

कुल इतने ही छन्द हैं, क्योंकि अन्य [उष्णिक् आदि] तो गायत्री त्रिष्टुप्, जगती तथा अनुष्टुप् के ही अनुयायी हैं; क्योंकि इतने ही छन्द यज्ञ में अत्यन्त प्रचुरता से प्रयुक्त किये जाते हैं । जो इस प्रकार जानता है उसका अनुष्ठान इन्हीं छन्दों से अनुष्ठित होकर सभी छन्दों से अनुष्ठित हो जाता है । इसीलिए जो वे ऐसा कहते हैं कि 'अन्न से युक्त ज्योतिष्टोम सम्यक् रूप से अनुष्ठित होकर यजमान को स्वर्ग में स्थापित करता है'— वे छन्दों को ही लक्ष्य करके कहते हैं; क्योंकि छन्द ही इस [यजमान] को स्वर्ग में स्थापित करते हैं । जो इस प्रकार जानता है वह उस लोक को जीतता है जिसका उसने कभी ध्यान भी नहीं किया । उसी [छन्दों के श्रमपरिहारार्थ देविका के लिए प्रदत्त हविष्-पञ्चक] के सम्बन्ध में कुछ लोग कहते हैं कि 'इन सभी [अनुमति आदि स्त्रीदेवता] की आहुति के पूर्व-पूर्व में [पुरुष देवता रूप] सूर्य को ही एक-एक आज्याहुति दे; क्योंकि ऐसा करने से वह सर्वत्र सूर्य से सभी [स्त्रीदेवता] का मिथुन संपादित करता है । इसी सम्बन्ध में कुछ अभिज्ञान इस प्रकार कहते हैं कि 'उस यज्ञ में आलस्य ही किया जाता है; जिस यज्ञ प्रयोग में एक ही दिन में ऋचाओं के समान जोड़े [=याज्या-पुरोनु-वाक्य] से यजन करता है । यद्यपि लोक में जैसे बहुत सी पत्नियाँ होने पर भी पति उनमें से एक ही के साथ मिथुन संपादन करता है उसी प्रकार इन [अनुमति आदि] के पूर्व में जो एक सूर्य के लिए आहुति देता है वह इन सभी [स्त्री देवताओं] का [एक सूर्य से] मिथुन ही संपादित करता है ।

देविकानाम्नां देवीनाम्नां च हविषां तुल्यं सामर्थ्यमभिप्रेत्य विकल्पं दर्शयति—

ता या इमास्ता अमूर्या अमूस्ता इमा अन्यतराभिर्वाव तं काममाप्नोति य एतासूभयोषु ॥ इति ।

'ताः' देवीनाम्ना प्रसिद्धाः 'इमाः' इदानीमुक्ताः 'सूर्याय पुरोडाशम्' इत्यादयो याः सन्ति, 'ताः अमूः' प्राक्तनग्रन्थेनोक्ताः 'धात्रे पुरोडाशम्' इत्यादयो देविकाः । एवं देवीशद्विष्य देविकातादात्म्यमुक्तम् । अथ देविका उद्दिश्य देवीतादात्म्यमुच्यते—या 'अमूः' पूर्वोक्ता देविकाः सन्ति, ताः 'इमाः' इदानीमुक्ता देव्यः । एवमन्योन्यतादात्म्ये सति यः

१. द्र० इतः पूर्वम् ५६१ पृ० ।

२. द्र० इतः पूर्वम् ५५७ पृ० ।

काम एतासुभयविधासु लभ्यते, 'तं' कामम् 'अन्यतरामिवाव' एकविधामिरेव प्राप्नोति । तस्माद् विकल्पेन प्रयोग इत्यर्थः ॥

वे [देवी नाम से प्रसिद्ध] जो ये [कहे गए] हैं वे [पूर्वोक्त] यह [घातु आदि देविका] हैं और वे जो [पूर्वोक्त देविका] हैं वे ये [कही गई] [देवियाँ] हैं ।' इस प्रकार [दोनों के एकत्व से] वह किसी एक से भी उन्हीं कामनाओं को प्राप्त करता है, जो दोनों से प्राप्त होती हैं ।

अथ नैमित्तिकं समुच्चयं विधत्ते—

ता उभयीर्गतश्रियः प्रजातिकामस्य संनिर्वपेत् ॥ इति ।

अनूचानादीनां मध्ये कश्चिद् 'गतश्रीः' । तथा च श्रुत्यन्तरे श्रूयते—'त्रयो वै गतश्रियः, - शुश्रुवान्, ग्रामणीः, राजन्यः' । इति । तादृशो गतश्रीर्यदि 'प्रजाति' प्रजोत्पादनसामर्थ्यं कामयते, तदानीं तस्य 'ताः' देविका देवीश्च 'उभयीः' 'संनिर्वपेत् समुच्चित्य निर्वपेत् ॥

[अनूचानों के मध्य] गतश्री व्यक्ति यदि प्रजोत्पादन सामर्थ्य की कामना करे तो वह उन [देवी और देविका] दोनों के लिए निर्वपन करे ।

धनकामस्य समुच्चयं निषेधति—

न त्वेष्टिष्यमाणस्य ॥ इति ।

धनमपेक्षमाणस्य^१ तु नैव संनिर्वपेत् । उभयविधानां समुच्चित्य निर्वापो न कार्यः ॥

किन्तु धन की इच्छा वाला ऐसा न करे ।

विपक्षे बाधकं दर्शयति—

यदेना एष्टिष्यमाणस्य संनिर्वपेद् ईश्वरो हास्य वित्ते देवा अरन्तोर्गद्वा अयमात्मनेऽलममंस्तेति ॥ इति ।

१. तै० सं २.५.४.४ । (i) 'शुश्रुवान्—वेदतदर्थयोः श्रुतवान्, ग्रामणीः—वैश्य परिवृद्धः, राजन्यः—श्रोत्रियः'—इति, 'गता प्राप्ता श्रीर्येन स गतश्रीः'—इत्यादि चाह रुद्रदत्तः (आप० श्रौ० १.१४.९) द्र० वृत्तिः । (ii) 'गता प्राप्ता श्रीर्येनासौ गता श्रीर्यमिति वा'—इति च याज्ञिकदेवः (कात्या० श्रौ० ४.१३.५) द्र० वृत्तिः । द्र० शाङ्खा० श्रौ० २.६.५ । (iii) 'साङ्गोपाङ्गचतुर्वेदयुक्तो विप्रस्तु शुश्रुवान् । वृत्तवान् कोटिसारश्च ग्रामणीर्वैश्यजातिकः ॥ नृपोऽभिषिक्तो निर्लोभो राजन्य इति ते त्रयः'—इति षड्गुरुशिष्यः ।
२. 'एष्टिष्यमाणः संतोषरहितो धनवानपि । एषेलृट् । शतुश्शानच् मुक् । रय इट् । गुणः—इति षड्गुरुशिष्यः ।

वित्तमेषिष्यमाणस्य यदि 'एनाः' उभयीः समुच्चित्य निर्वपेत् तदानीम् 'अस्य' धन-
कामस्य वित्ते देवाः सर्वेऽपि 'अरन्तोः' ईश्वरः, 'अ-रन्तुम्' अक्रीडितुं समर्था भवन्ति;
एतदपेक्षितं वित्तं द्विषन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुरुच्यते,—'यद्वै' यस्मादेव कारणादयं धनार्थी
'आत्मने' स्वार्थमेव 'अलममस्त' संपूर्णं वित्तं मनसा ध्यातवान्, धनलोभेन यागादिषु
प्रवृत्तत्वात्; एतदपेक्षिते धने देवानां द्वेषो युज्यते ॥

वित्त चाहने वाला यदि इन दोनों के लिए निर्वपण करता है तो इसके धन में देव
रमण करने में समर्थ नहीं होते हैं अर्थात् इसके द्वारा अपेक्षित धन से द्वेष करते हैं क्योंकि
यह स्वार्थ के लिए सम्पूर्ण धन चाहता है ।

धनकामस्य समुच्चयं निषिध्य प्रजाकामस्य पूर्वत्र विहितं समुच्चयमर्थवादेन प्रशंसति—
ता ह शुचिवृक्षो गौपालायनो वृद्धद्युम्नस्याभिप्रतारिणस्योभयोर्यज्ञे संनि-
रुवाप; तस्य ह रथगृत्सं गाहमानं दृष्ट्वोवाचेत्थमहमस्य राजन्यस्य
देविकाश्च देवीश्चोभयोर्यज्ञे सममादयं; यदस्येत्थं रथगृत्सो गाहत इति चतुः-
षष्टि कवचिनः शश्वद्भास्य ते पुत्रनप्तार आसुः ॥ ४८ ॥ इति ।

'शुचयः' शुद्धाः समीचीनपुष्पफला वृक्षाः यस्य महर्षेराश्रमे सन्ति, सोऽयं शुचि-
वृक्षनामकः । सम्यक्पुणोदकप्रदानेन गोशुश्रूषां करोतीति गोपालायननामा कश्चिद्वृक्षः,
तस्यापत्यं 'गौपालायनः' पूर्वोक्तनामकः शुचिवृक्षः । 'वृद्ध' प्रभूतं 'द्युम्नं' धनं यस्य
राज्ञः सोऽयं 'वृद्धद्युम्नः' अमितः शत्रून् प्रकर्षेण 'तरति' निराकरोतीति 'अभिप्रतारी'
कश्चिद्राजा, तस्य पुत्र 'आभिप्रतारिणः' पूर्वोक्तो वृद्धद्युम्नः । तस्य राज्ञो यज्ञे देविका
देवीश्चोभयीः 'इत्यम्' अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेण 'सममादयम्' समुच्चित्य मादितवानस्मि,
समुच्चयानुष्ठानेन तत्तद्देवता हर्षितवानस्मि । तत्प्रसादादयं 'रथगृत्सः' राजपुत्रः क्रीडायां
जले गाहते, इति । न केवलं शुचिवृक्षेण दृष्टो रथगृत्स एवैकः, किन्तु चतुःषष्टिसंख्याकाः
'शश्वत्कवचिनः' सर्वदा युद्धार्थमुद्यताः शूराः । 'अस्य' वृद्धद्युम्नस्य राज्ञः 'ते' तथावयस्का
एव पुत्राः पोत्राश्च आसुः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (पञ्चदशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥४॥ (४८) [११९]

एक बार शुचिवृक्ष [जिसके आश्रम में सुन्दर पुष्प और फल के वृक्ष थे] गोपालायन
[सुन्दर घास देकर गाय की सेवा करने वाले गोपालायन के पुत्र] ने वृद्धद्युम्न आभिप्रतारिण
नामक किसी राजा के यज्ञ में दोनों के लिए पुरोडाश का निर्वपण किया । उस रथगृत्स
नामक राजा के पुत्र को जल में तैरते हुए देखकर उन्होंने कहा — ऐसा इसलिए है क्योंकि

१. वित्ते धने । अरन्तोः रतिम् अकतुम् । 'ईश्वरे तोसुम्' (पा० सू० ३.४ १२)—इति
षड्गुरुशिष्यः ।

मैंने इस राजा के यज्ञ में देवी और देविका दोनों को [शास्त्रोक्त अनुष्ठान से] प्रसन्न कर दिया था । उन्हीं के प्रसाद से यह रथगुप्त राजपुत्र इस प्रकार क्रीडार्थं जल में तैर रहा है । इतना ही नहीं अपितु इस राजा के चौंसठ पुत्र और पौत्र भी उसी के समान आयु वाले ऐसे थे जो सर्वदा कवच पहने [युद्ध के लिए उद्यत] रहते थे ।

॥ इस प्रकार पन्द्रहवें अध्याय के चतुर्थ खण्ड का हिन्दी पूरा हुई ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः खण्डः

ज्योतिष्टोमस्तावत् 'सप्तसंस्थः' समाप्तिभेदात् सप्तविधः, 'अग्निष्टोमोऽग्न्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽसौर्याम' इति सप्त संस्थाः^१—इति आश्वलायनेन अमि-
हित्वात् । तत्राग्निष्टोमसाम्ना यज्ञायज्ञीयाख्येन यत्र समाप्तिः, सोऽयं प्रथमरूपोऽग्निष्टोमः ।
स सर्वोऽपि पूर्वोक्तः । अथोक्थ्यसंस्थारूपो ज्योतिष्टोमो वक्तव्यः; तदर्थमाख्यायिकामाह—

अग्निष्टोमं वै देवा अश्रयन्तोक्थान्यसुरास्ते समावद्वीर्या एवासन् न व्या-
वर्तन्त, तान् भरद्वाज ऋषीणामपश्यदिमे वा असुरा उक्थेषु श्रितास्तानेषां
न कश्चन पश्यतीति सोऽग्निमुदह्वयत् ॥ इति ।

यदा देवा अग्निष्टोममाश्रितवन्तः, तदानीमसुरा अप्युक्थनामकानि स्तोत्राणि शास्त्राणि
चाश्रित्यावस्थिताः । ततश्च 'ते' देवाश्चासुराश्च यज्ञे तुल्यवीर्या एवासन्, न तु देवाः
शौर्याधिक्येन व्यावृत्तिं प्राप्ताः । तदानीमृषीणां मध्ये सूक्ष्मदर्शी भरद्वाजः 'तान्' असुरान्
रहस्युक्थपरानपश्यत् । दृष्ट्वा चैवमुवाच—'इमे' रहस्यवस्थिता 'असुरा उक्थेषु' स्तोत्र-
शास्त्रेष्वश्रिताः; 'तान्' असुरान् 'एषां' देवानामृषीणां च मध्ये न कोऽपि पश्यतीति ।
तथोक्तः स भरद्वाजोऽसुरनिराकरणार्थं केनचिन्मन्त्रेणाग्निम् 'उदह्वयद्' उच्चध्वनि-
नाह्वानं कृतवान् ॥

[उक्थ्य]—

iii. ४९ [xv. ५] अग्निष्टोम में देवों ने आश्रय लिया और उक्थ्यों में असुरों ने ।
दोनों ही तुल्य बल वाले थे, अतः उनमें पार्थक्य न हो सका^२ । ऋषियों में भरद्वाज ने
उन्हें देखा । 'ये असुर उक्थ्यों में अवस्थित हैं अतः उन्हें इन [देव एवं ऋषि] के मध्य
कोई भी नहीं देखता है ।' उन्होंने अग्नि का आह्वान किया ।

तमिमं मन्त्रं दर्शयति—

'एह्यु षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्येतरा गिरः'—इति ॥ इति ।

हेऽग्न ! एह्यु आगच्छैव 'ते' तव 'सु ब्रवाणि' शोभनं कार्यं कथयानि । 'इतराः' देव-
वाक्याथं व्यतिरिक्ताः 'गिरः' असुरवाचः 'इत्या' इत्यमनेन प्रकारेण, श्रुत्यन्तरादिति शेषः ॥

‘हे अग्नि ! यहाँ आओ । तुमसे कुछ शुभ कार्य कहना है । ये अन्य वाणियाँ इस प्रकार [असुरों की] हैं ।

अस्मिन् मन्त्रे इतराशब्दार्थं दर्शयति—

असुर्या ह वा इतरा गिरः ॥ इति ।

असुरेभ्यो हिता ‘असुर्याः’, ताश्च गिरः देववाक्यादितराः, देवविरोधिन्यः—इत्यर्थः ॥

[देव विरोधिनी] दूसरी वाणी तो उन असुरों की है ।

तथाऽग्निवाक्यं दर्शयति—

सोऽग्निरुपोत्तिष्ठन्नब्रवीत् किंस्विदेव मह्यं कृशो दीर्घः पलितो वक्ष्य-
तीति ॥ इति ।

भरद्वाजेनाहूतो योऽयमग्निः ‘सोऽग्निः’ तत्समीपं प्रत्यागन्तुमुत्तिष्ठन्नेवमब्रवीत्—
‘मह्यम्’ अग्नये स ऋषिः ‘किंस्विदेव’ किनाम वक्ष्यतीति । ‘कृशो दीर्घः पलितः’
इत्यृषिविशेषणानि ॥

अग्नि ने उठते हुए कहा—‘ये दुबले, लम्बे और भूरे बाल वाले [ऋषि] मुझसे क्या
कहना चाहते हैं ?’

तानि च स्पष्टीकरोति—

भरद्वाजो ह वै कृशो दीर्घः पलित आस ॥ इति ।

स्पष्टोऽर्थः ॥

भरद्वाज ही कृशगात, लम्बे और भूरे बाल वाले थे ।

किंस्वित् पलितो वक्ष्यतीत्यग्निना पृष्ठस्य भरद्वाजस्योत्तरं दर्शयति—

सोऽब्रवीदिमे वा असुरा उक्थेषु श्रितास्तान् वो न कश्चन पश्यतीति ॥ इति ।

‘सः’ भरद्वाजोऽग्निं प्रत्येवमब्रवीत्,—‘इमे वा’ इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

[इसी प्रश्न के उत्तर में] उन्होंने [अग्नि से] कहा—‘ये असुर उक्थों में अवस्थित
हैं जिन्हें तुम में से कोई भी नहीं देखता है ।’

अथोक्थस्तोत्रस्य साधनभूतं ‘साकमश्व’ नामकं साम यदस्ति, तदयं नाम निर्वक्ति—

तानग्निरश्वो भूत्वाऽभ्यत्यद्रवत्, यदग्निरश्वो भूत्वाऽभ्यत्यद्रवत्, तत्साकमश्वं
सामाभवत्, तत्साकमश्वस्य साकमश्वत्वम् ॥ इति ।

सोऽग्निभरद्वाजस्योत्तरं श्रुत्वा तत ऊर्ध्वं स्वयमश्वकारो भूत्वा ‘तान्’ असुरान्
‘अग्नि’ लक्ष्य अत्यद्रवद् अतिशयेनागच्छत् । असुराणामुपरि वेगवन्तमात्मरूपमश्वं प्रवर्त्या-

सुरान् मारितवान् इत्यर्थः । यस्मात् स्वयमश्वकारो भूत्वा तैरसुरैः साकं युद्धं कृत्वा जितवान्, तस्मादेतद् वृत्तान्तसूचनाय प्रवृत्तायाम् 'एहूषु ब्रवाणि ते'—इत्यादिकायामृचि^१ उत्पन्नस्य साम्नः^२ साकमश्वमिति नाम संपन्नम्^३ ।

अग्नि अश्व होकर उनके पीछे दौड़े; क्योंकि अग्नि अश्व होकर उनके पीछे दौड़े; अतः 'साकमश्व' नामक् साम हुआ । [क्योंकि अश्व होकर उन असुरों के 'साक' अर्थात् साथ युद्ध करके जीता, अतः] 'साकमश्व' साम का 'साकमश्व' नाम पड़ा ।

तस्य साम्न उक्थस्तोत्रनिष्पादकत्वं विधत्ते—

तदाहुः साकमश्वेनोक्थानि प्रणयेदप्रणीतानि वाव तान्युक्थानि यान्यन्यत्र साकमश्वदिति ॥ इति ।

'तत्' तत्र साकमश्वविषये प्रयोगाभिज्ञा एवम् आहुः—साकमश्वनामकेन साम्ना स्तोत्राण्युक्थानामकानि प्रणयेत्^४, साकमश्वद् अन्यत्र सामान्तरेण यान्युक्थानि स्तोत्राणि प्रणीयन्ते, तान्यप्रणीतान्येव भवन्ति । तस्मादिदमेव सामोक्थस्तोत्रनिष्पादकम्^५ ॥

इस विषय में कुछ लोग कहते हैं—'साकमश्व' साम से उक्थों का प्रणयन करे । जो 'साकमश्व' के अलावा अन्य [साम] से आरम्भ किए गए हैं वे उक्थ आरम्भ न किए गए ही होते हैं ।

पक्षान्तरं विधत्ते—

प्रमंहिष्ठीयेन प्रणयेदित्याहुः, प्रमंहिष्ठीयेन वै देवा असुरानुक्थेभ्यः प्राणु-
दन्त ॥ इति ।

'प्र मंहिष्ठाय गायत' इत्यस्यामृचि^६ उत्पन्नं साम 'प्रमंहिष्ठीयम्'^७; तेन साम्नोक्थस्तो-
त्राणि^८ निष्पादयेत् । उक्थेष्वश्रितानसुरान् देवा एतेन साम्ना उक्थेभ्यो निराकृतवन्तः ॥

'प्र मंहिष्ठीय' से आरम्भ करना चाहिए—कुछ लोग ऐसा कहते हैं; क्योंकि देवों ने 'प्र मंहिष्ठीय' के द्वारा ही असुरों को उक्थों से निराकृत किया ।

उभयोः साम्नोरेच्छिकं विकल्पं दर्शयति—

तत्प्राहैव प्रमंहिष्ठीयेन नयेत् प्र साकमश्वेन ॥ ४९ ॥ इति ।

१. छ० आ० १.१.१.७ । २. गे० गा० १.१.१४ । ३. नामविधिः
आर्षेय ब्रा० १.२१ । ४. उ० आ० १.१.२१.१-३ । ऊ० गा० १.१.१५ ।
५. 'तस्मात् साकमश्वेनोक्थानि प्रणयन्ति'—इत्यादि विधायकं ब्राह्मणम्, (ता० ब्रा०
८.८) । ६. छ० आ० २.१.२.१ । ७. गे० गा० ३.१.२६ ।
८. उ० आ० २.२.१७.१, २ । ऊ० गा० २.२.५ । नामविधिः—आ० ब्रा० १.१३ ।
विधायकं ब्राह्मणम्—ता० ब्रा० १.२.६ ।

‘अहं’—इत्ययं शब्दोऽन्यत्र निषेधार्थोऽप्यत्र विकल्पार्थः, निपातानामनेकार्थत्वात् । तान्युक्त्यस्तोत्राणि ‘प्रमंहिष्ठीयेन’ साम्ना प्रणयेत्, ‘अहैव’ अथवा ‘साकमश्चेन’ साम्ना प्रणयेत् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (पञ्चदशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ (४९) [१२०]

अतः [ऐतरेय] ऋषि का कहना है कि चाहे ‘प्र मंहिष्ठीय’ से आरम्भ करे चाहे ‘साकमश्व’ साम से [दोनों ही पक्ष हैं] ।

॥ इस प्रकार पन्द्रहवें अध्याय के पञ्चम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः खण्डः

उक्त्यस्तोत्रेषु सामविशेषं विधाय उक्त्यशस्त्रेषु सूक्तविशेषान् विधातुमादौ मैत्रावरुण-
शस्त्रे किञ्चित् सूक्तं विधत्ते—

ते वा असुरा मैत्रावरुणस्योक्त्यमश्रयन्त, सोऽब्रवीदिन्द्रः कश्चाहं चेमानितोऽ-
सुराभ्योत्स्यावहा इत्यहं चेत्यब्रवीद् वरुणस्तस्मादैन्द्रावरुणं मैत्रावरुणस्तृतीय-
सवने शंसतीन्द्रश्च हि तान् वरुणश्च ततो नुदेताम् ॥ इति ।

उक्त्यस्य क्रतोरग्निष्टोमविकृतित्वात्^१ अतिदिष्टमग्निष्टोमप्रयोगमनुष्ठाय तत ऊर्ध्व-
मुक्त्यपर्यायास्त्रयोऽनुष्ठेयाः । तथा च आपस्तम्ब आह—‘उक्त्यश्चेदग्निष्टोम चमसानु-
न्नयंस्त्रिम्यश्चमसगणेभ्यो राजानमति रेचयति’^२ इति । तत्र प्रथमे चमसगणेमैत्रावरुणस्य
यच्छस्त्रमस्ति, उक्त्यस्तोत्रेषु साम्ना निराकृतास्त एव असुराः ‘इदं’ मैत्रावरुणशस्त्र-
मश्रयन्त ‘तत्’ तदानीं तत्रावस्थितः स इन्द्र इतर देवान् प्रत्येवमब्रवीत्—असुराणामपनोदने
मम सहायोऽपेक्षितः, ततो हे देवाः ! युष्माकं मध्ये कश्चाहं च ‘इमान्’ असुरान् ‘इतः’
मैत्रावरुणशस्त्रात् ‘नोत्स्यावहै’ अपनोदं करिष्याव इति । देवेष्ववस्थितो वरुणः ‘अहं च’
इत्यब्रवीत्; हे इन्द्र, त्वं चाहं चेत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादुभयोर्मेलनेन तेषामसुराणाम-
पनोदनार्थम् ‘ऐन्द्रावरुणं’ सूक्तं तृतीयसवने ‘मैत्रावरुणः’ एतन्नामक ऋत्विक् शंसेत् । ‘इन्द्रा-
वरुणा युवमध्वराय नः’ इत्येतद्दृशञ्च सूक्तम्^३ ऐन्द्रावरुणम्; तेन तुष्ट इन्द्रश्च वरुणश्च ‘तान्’
असुरान् ‘ततः’ शस्त्रात् ‘अपनुदेतां’ निराकुर्याताम् ॥

iii. ५० [xv. ६] उन असुरों ने मैत्रावरुण के उक्त्य में आश्रय ग्रहण किया । इन्द्र
ने कहा—‘कौन इन असुरों को इस [मैत्रावरुण शस्त्र] से निकालने के लिए मेरा साथ

१. तदुक्तम् आपस्तम्बेन—‘उक्त्यः षोडश्यतिरात्रोऽशोयमिश्वाग्निष्टोमस्य गुणविकाराः,
...तेषाम् अग्निष्टोमवत् कल्पः’—इति १४.१.१, ३ ।

२. आप० श्री० १४.१.६ ।

३. ऋ० ७.८२ ।

देगा ?' 'मैं'—ऐसा वरुण ने कहा । इसलिए मैत्रावरुण नामक ऋत्विज तृतीय सवन में इन्द्र और वरुण देवताक सूक्त का शंसन करता है, जिससे कि [प्रसन्न होकर] इन्द्र और वरुण उस [शस्त्र] से उन [असुरों] को निकाल दें ।

द्वितीये चमसगणे किञ्चित्सूक्तद्वयं विधत्ते—

ते वै ततोऽपहता असुरा ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थमश्रयन्तः सोऽब्रवीद्-इन्द्रः कश्चाहं चेमानितोऽसुरान् नोत्स्यावहा इत्यहं चेत्यब्रवीद् बृहस्पतिस्तस्मा-
दैन्द्राबार्हस्पत्यं ब्राह्मणाच्छंसी तृतीयसवने शंसतीन्द्रश्च हि तान् बृहस्पतिश्च
ततो जुदेताम् ॥ इति ।

'ततः' मैत्रावरुणशस्त्राक्षिराकृता असुरा ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रमाश्रितवन्तः । 'उद-
प्रुतो न वयो रक्षमाणाः' इत्येतद् बृहस्पतिदेवताकं द्वादशर्चं सूक्तम् ।^१ 'अच्छा म इन्द्रं
मतयः स्वविदः' इत्येकादशर्चमैन्द्रं सूक्तम्^२ । तदुभयं मिलितं सदैन्द्राबार्हस्पत्यं संपद्यते ।
तदेतद् ब्राह्मणाच्छंसी ब्रूयात्^३ । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

वहाँ से निकाले जाकर उन असुर ने ब्राह्मणाच्छंसिन् के उक्थ में आश्रय ग्रहण किया ।
इन्द्र ने कहा—'कौन इन असुरों को इस [ब्राह्मणाच्छंसिन् उक्थ] से निकालने के लिए
मेरा साथ देगा ?' 'मैं'—ऐसा बृहस्पति ने कहा । इसलिए ब्राह्मणाच्छंसिन् नामक ऋत्विज
तृतीय सवन में इन्द्र और बृहस्पति देवताक सूक्त का शंसन करता है, जिससे कि [प्रसन्न
होकर] इन्द्र और बृहस्पति उस [उक्थ] से उनको निकाल दें ।

तृतीये चमसगणे सूक्तै विधत्ते—

ते वै ततोऽपहता असुरा अच्छावाकस्योक्थमश्रयन्तः सोऽब्रवीद्-इन्द्रः कश्चाहं
चेमानितोऽसुरान् नोत्स्यावहा इत्यहं चेत्यब्रवीद् विष्णुस्तस्मादैन्द्रावैष्णव-
मच्छावाकस्तृतीयसवने शंसतीन्द्रश्च हि तान् विष्णुश्च ततो जुदेताम् ॥ इति ।

'सं वां कर्मणा समिषा'—इत्यष्टर्चमैन्द्रावैष्णवं सूक्तम् ।^३ अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

वहाँ से निकाले जाकर उन असुरों ने अच्छावाक के उक्थ में आश्रय ग्रहण किया ।
इन्द्र ने कहा—'कौन इन असुरों को इस [अच्छावाक उक्थ] से निकालने में मेरा साथ
देगा ?' 'मैं'—विष्णु ने कहा । इसलिए अच्छावाक नामक ऋत्विज तृतीय सवन में इन्द्र
और विष्णु देवताक सूक्त का शंसन करता है जिससे कि [प्रसन्न होकर] इन्द्र और विष्णु
उस [उक्थ] से उनको निकाल दें ।

सूक्तानां द्विदेवताकत्वं प्रशंसति—

द्वन्द्वम् इन्द्रेण देवताः शस्यन्ते; द्वन्द्वं वै मिथुनं, तस्माद् द्वन्द्वान् मिथुनं
प्रजायते, प्रजात्यै ॥ इति ।

इन्द्रेण सह 'द्वन्द्वं' युग्मं भूत्वा वरुणबृहस्पतिविष्णुदेवताः क्रमेण शस्यन्ते । द्वन्द्वं च लोके स्त्रीपुरुषरूपं 'मिथुनं' तादृशान् मिथुनाद् अपत्यरूपं 'मिथुनं' प्रजायते । ततो द्वन्द्वशंसनं यजमानस्य प्रजातयै भवति ॥

इन्द्र के साथ युग्म होकर [वरुण-बृहस्पति और वरुण आदि] देवताओं का क्रम से शंसन किया जाता है । [लोक में एक स्त्री पुरुष रूप] द्वन्द्व एक मिथुन है । इसलिए द्वन्द्व से [संतान रूप] मिथुन उत्पन्न किए जाते हैं । इसलिए देवता-द्वन्द्व का शंसन यजमान के प्रजोत्पादन के लिए होता है ।

वेदन प्रशंसति—

प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह [पुत्र-पौत्र रूप] प्रजा और अश्वादि पशुओं से वृद्धि को प्राप्त होता है ।

शस्त्रिणां त्रयाणां होत्रकाणां सूक्तानि विधाय, पोतुर्नेष्टुश्च मन्त्रान्तराणि विधत्ते—

अथ हैते पोत्रीयाश्च नेष्ट्रीयाश्च चत्वार ऋतुयाजाः षळूचः ॥ इति ।

प्रेषग्रन्थे पञ्चमे सूक्ते 'होता यक्षत्'—इत्यादिकौ द्वितीयाष्टमौ मन्त्री पोतुर्द्वितुयाजौ, तथा तत्रैव तृतीयनवमौ मन्त्री नेष्टुर्द्वितुयाजौ, एवं चत्वार 'ऋतुयाजाः', ते मिलित्वा पोतृसंबन्धान्नेष्टृसंबन्धाच्च 'पोत्रीयाः नेष्ट्रीयाश्च' भवन्ति । तथा प्रस्थितयाज्याः पोतुस्तिष्ठ ऋचः, नेष्टुश्च तिस्र ऋचः^१, इत्येवं 'षळूचः' भवन्ति^३ ॥

१. 'प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाक इति शस्त्रिणो होत्रकाः'—इति आश्व० श्रौ० ५.१०.१० ।

२. तथा चोक्तम्—'मरुतो यस्य हि क्षये (ऋ० १.८६.१) अने पत्नीरिहावह (ऋ० १.२२.९)....इति प्रातःसवनिक्यः प्रस्थितयाज्याः', 'अर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुः (ऋ० १.१०४.९) तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् (ऋ० ३.३५.६) इति माध्यन्दिन्यः, 'आ वो बहन्तु सप्तयो रघुष्पदं (ऋ० १.८५.६) अमेव नः सुहवा आहिगन्तन (ऋ० ३.३६.३) इति तार्तीयसवनिक्यः'—आश्व० श्रौ० ५.५.१८, १९ ।

३. उक्थ्यस्याग्निष्टोमविकृतित्वात् अग्निष्टोमे विहितानि प्रायः सर्वाण्येवाङ्गकार्याण्यत्रादिश्यन्ते, तदपवादभूता विशेषविधय एवेह पञ्चमषष्ठखण्डयोः समाभ्युपगताः, तथा आश्वलायनेनापि 'उक्थे तु होत्रकाणाम्'...इत्यन्त उक्थ्यः—इति (आश्व० श्रौ० ६.१) उक्थाश्रिता विशेषविधय एवोक्ताः ।

[होत्रकों के उक्थ नामक तीन शस्त्र को कहने के बाद] अब [बतलाते हैं कि] पोत्रीय और नेष्ट्रीय ऋतुयाज चार होते हैं । [पोता की तीन और नेष्टा की तीन प्रस्थित याज्या मिलकर कुल] छः ऋचाएँ होती हैं ।

तदेतन्मन्त्रदशकं प्रशंसति—

सा विराड्दशिनी, तद्विराजि यज्ञं दशिन्यां प्रतिष्ठापयन्ति, प्रतिष्ठापयन्ति ॥ ५० ॥ इति ।

॥ इति 'ऐतरेयब्राह्मणे' तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

'सा' पूर्वोक्ता मन्त्रसमष्टिः 'दशिनी' दशसंख्यायुक्ता सती विराट्छन्दः संपद्यते; 'दशाक्षरा विराड्'—इति श्रुत्यन्तरात् । 'तत्' तेन दशसंयोगेण 'दशिन्यां' दशसंख्यो-
पेतायां विराजि यज्ञमृत्विजः प्रतिष्ठापयन्ति ।^१ अम्प्राप्तोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीय-
पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (पञ्चदशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥६॥ (५०) [१२१]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्रज्यधुरंधर
माधवाचार्यदिशतो सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश-नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य कृतौ तृतीयपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः
(पञ्चदशोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ५ ॥

वह [पूर्वोक्त मन्त्र] दशक विराट् छन्द रूप हैं । उस [दस संख्या के प्रयोग] से दस
संख्या युक्त विराट् में यज्ञ को ऋत्विज प्रतिष्ठित करते हैं ।

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण के तृतीय पञ्चिका में पाँचवें अध्याय की
हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

[ग्रहोक्थमेकादश (१) । देवविशस्त्रयोदश (२) सोमो वै राजामुष्मि-
श्चतुर्दश (३) । देवा वा असुरैः षट् (४) । यज्ञो वै देवेभ्यः षट् (५) ॥३॥
ग्रहोक्थं, सौर्या वै, इन्द्रो वै, वैश्वदेवं शंसति, इति नु दश^२ ॥ ३ ॥]

॥ इति 'ऐतरेयब्राह्मणे' तृतीयपञ्चिका समाप्ता ॥ ३ ॥

(पञ्चिकाङ्काः—३ । अध्यायाङ्काः—१५ । खण्डाङ्काः—१२१)

१. 'अग्निष्टोमं वै'—इत्याद्यारब्धम् उक्थ्यक्रतुप्रकरणमिदं समाप्तम् (५६५—
५७१ पृ०) 'उक्थ्येन पशुकामो यजेत्'—इति तु आप० श्रौ० १४.१.२ ।
२. द्र० इतः पूर्वम्, १९० पृष्ठे टिप्पणीद्वयम् ।

[तृतीयपञ्चिका में 'ग्रहोक्थम्' इत्यादि ग्यारह खण्डों का प्रथम (ग्यारहवाँ) अध्याय है। 'देवविंशः' इत्यादि तेरह खण्डों का द्वितीय (बारहवाँ) अध्याय है। 'सोमो वै राजा-मुष्मिन्' इत्यादि चौदह खण्डों का तृतीय (तेरहवाँ) अध्याय है। 'देवा वा असुरैः' इत्यादि छः खण्डों का चतुर्थ (चौदहवाँ) अध्याय है और 'यज्ञो वै देवेभ्यः' इत्यादि छः खण्डों का पाँचवाँ (पन्द्रहवाँ) अध्याय है $[११ + १३ + १४ + ६ + ६ = ५०]$ ।

इस प्रकार 'ग्रहोक्थम्' इत्यादि से आरम्भ करके खण्डों का प्रथम दशक है। 'सौर्या वै' इत्यादि से आरम्भ करके खण्डों का द्वितीय दशक है। 'इन्द्रो वै' इत्यादि से आरम्भ करके खण्डों का तृतीय दशक है। 'वैश्वदेवं शंसति' इत्यादि से आरम्भ करके खण्डों का चतुर्थ दशक है और 'इति नु' इत्यादि से आरम्भ करके खण्डों का पाँचवाँ दशक है अर्थात् तृतीय पञ्चिका में कुल पचास खण्ड हैं।]

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की तृतीय पञ्चिका की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

—:०:—

अथ चतुर्थपञ्चिका

तत्र

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः

—: * :—

[अथ षोडशोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः]

संस्थेष्टीनां वाग्यमश्वत्विजां च

यागा देवीदेवीकानां विशेषाः ॥

संस्थोक्थ्यस्य स्तोत्रशस्त्रप्रवृत्तिसिः

शस्त्राण्याहुः शस्त्रिणां होत्रकाणाम् ॥ १ ॥

ज्योतिष्टोमभेद उक्थ्यः समापितः; अथ षोडश्युच्यते; तद्विषयं शंसनं विधत्ते—

देवा वै प्रथमेनाह्नेन्द्राय वज्रं समभरंस्तं द्वितीयेनाह्नाऽसिञ्चंस्तं तृतीयेनाह्ना
प्रायच्छंस्तं चतुर्थेऽहन् प्राहरत् तस्माच्चतुर्थेऽहन् षोळशिनं शंसति ॥ इति ।

अग्निष्टोमोक्थ्यादिसंस्थाविशेषः स्वतन्त्रः क्रतुत्वाद् यथा पृथगनुष्ठातुं योग्यस्तथा
षोडशी न स्वतन्त्रः क्रतुः । तथा च शाखान्तरे पठन्ति—‘न वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति;
यद्वाव षोडश स्तोत्र षोडश शस्त्रं तेन षोडशी’ इति । तथा सत्ययं संस्थाविशेषः
पृष्ठघषडहचतुर्थेऽहनि प्रयुज्यते । अतस्तत्रैवेतच्छंसनविधानम् । देवाः पुरा पृष्ठघषडहे ‘प्रथमे-
नाह्ना’ प्रथमदिवसनिष्पाद्येन सोमप्रयोगेण इन्द्रार्थं वज्रं ‘समभरन्’ संपादितवन्तः । अत्र
सर्वत्राहुः शब्दोऽह्ना निष्पाद्यं सोमप्रयोगमभिधत्ते । तत्र संपादितं वज्रं द्वितीयेनाह्ना
‘असिञ्चन्’ । सेचनं नाम लोहमयानां शङ्खकुठारादीनां तीक्ष्णत्वाय दाढ्याय चाग्नी
प्रताप्य यथोचितं नीरे स्थापनं, तदिदं सेचनं वज्रे कृतवन्तः । कृत्वा च तृतीयेनाह्ना ‘तं’
वज्रमिन्द्राय ‘प्रायच्छन्’ दत्तवन्तः । स चेन्द्रस्तं वज्रं चतुर्थेऽहनि शत्रोरुपरि प्राहरत् ।
तस्मात् पृष्ठघषडहस्य चतुर्थाहः प्रयोगे षोळशिनं शस्त्रं शंसेत् । ‘असावि सोम इन्द्र ते’
इत्यादिकं षोळस्याख्यं शस्त्रम् । तथा च आश्वलायन आह—‘अथ षोळस्यसावि सोम
इन्द्र त इति स्तोत्रियानुरूपी’ इति ॥

१. ‘अग्निष्टोमोक्थ्यादिसंस्था संस्थाविशेषः; स्वतन्त्रः क्रतुत्वात्’—इति वा पाठः ।

२. तै० सं० ६.६.११.१ ।

३. ऋ० १.८४.१—२० ।

४. आश्व० श्रौ० ६.२.१, २ ।

[सोमयाग]—क्रमागत

[षोडशी]—

iv. १ [xvi. १] देवों ने [पृष्ठचषडह के] प्रथम दिन [के सोम प्रयोग] से वज्र का संपादन किया, द्वितीय दिन [के प्रयोग] से उसको [तीक्ष्ण करने के लिए] सिंचित किया, तृतीय दिन [के प्रयोग] से उस [वज्र] को [इन्द्र को] दिया, और चौथे दिन [इन्द्र ने] उसका शत्रु पर प्रहार किया । इसलिए [पृष्ठचषडह के] चौथे दिन [होता] षोडशी शस्त्र का शंसन करता है ।

षोडशिशंसनं प्रशंसति—

वज्रो वा एष यत्षोडशी; तद् यच्चतुर्थेऽहन् षोडशिनं शंसति, वज्रमेव तत्प्रहरति, द्विषते भ्रातृव्याय वधं, योऽस्य स्तृत्यस्तस्मै स्तर्तवै ॥ इति ।

षोडशिनो वज्रस्वरूपत्वाद् 'यः' पुमान् 'अस्य' यजमानस्य 'स्तृत्यः' हिंसनीयः 'तस्मै स्तर्तवै' तस्य हिंसार्थं वधहेतुं वज्रमेव भ्रातृव्याय प्रहरति ॥ '

जो यह षोडशी है वह वज्र है । अतः जो चौथे दिन षोडशी-शस्त्र का शंसन करता है वह वज्र का ही प्रहार करता है, जो शत्रु इस [यजमान] का हिंस्य होता है उसकी हिंसा के लिए [वज्र का ही प्रहार करता है] ।

तस्य शस्त्रस्य कालं विधत्ते—

वज्रो वै षोडशी पशव उक्थानि; तं परस्तादुक्थानां पर्यस्य शंसति ॥ इति ।

यथा पूर्वत्राग्निष्टोमप्रयुक्तानां द्वादशशस्त्राणामुपरि त्रीण्युक्थशस्त्राणि प्रयुक्तानि, तथात्रापि त्रयाणामुक्थशस्त्राणां 'परस्तात्' उपरि पर्यस्य षोडशिनमेव शंसेत् ॥

षोडशी वज्र है, उक्थ पशु हैं, उस [तेन] उक्थ शस्त्रों के ऊपर रखकर वह शंसन करता है ।

उक्थानां पशुरूपत्वात् षोडशिनो वज्ररूपवाच्चायं क्रम उपपन्नः; तामेतामुपपत्तिं प्रकटयति—

तं यत्परस्ताद् उक्थानां पर्यस्य शंसति, वज्रेणैव तत्षोडशिना पशून् परिगच्छति, तस्मात् पशवो वज्रेणैव षोडशिना परिगता मनुष्यानभ्युपावर्तन्ते तस्मादश्वो वा पुरुषो वा गौर्वा हस्ती वा परिगत एव स्वयमात्मनेऽत एव वाचाऽभिषिद्ध उपावर्तते, वज्रमेव षोडशिनं पश्यन् वज्रेणैव षोडशिना परिगतो वाग्धि वज्रो वाक्षोडशी ॥ इति ।

'तं' षोडशिनं 'यद्' यस्मात्कारणाद् उक्थशस्त्राणां परस्तात् पर्यस्य शंसति, 'तत्' तेन शंसनेन षोडशिरूपेण वज्रेणैवोक्थरूपान् पशून् 'परिगच्छति' परितो नियमेन याति । 'तस्मात्' लोकेऽप्यरण्ये संचारार्थं गताः पशवः षोडशिना वज्रेणैव नियमितत्वात्,

सायंकाले मनुष्यान् अभिलक्ष्य तत्तद् गृहेषु उपावर्तन्ते, अन्यथा तस्मादरण्यादरण्यान्तरमेव गच्छेयुः । न केवलं तृणचरणार्थमरण्यगतानां सायंकाले पुनरागमनाय वज्ररूपेण नियमितत्वम्, किं तर्हि ग्रामेष्वपि । तस्मात् षोडशिवज्रनियमितत्वाद् अश्वपुरुषगोहृस्त्यादीनामान्यतमः 'स्वयमेव' परंप्रेरणामन्तरेणैव 'परिगतः' नियमितः, आत्मना स्वयं बन्धनाय तत्स्थाने समागच्छति । किं च 'अत एव' षोडशिवज्रनियमितत्वादेव 'वाचा' शीघ्रमागच्छेत्यादिवाक्येन 'अभिषिद्धः' अभितो बद्धः पुरुषो वर्तते । यथा रज्ज्वा बद्धो बलीवर्द आनीयमान आगच्छति तद्वद् वाचा बद्धः पुरुषः । अत एवारण्यकाण्डे दृश्यति—'तस्य वाक्स्तन्तिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा तन्त्या' नामभिर्दामभिः सर्वं सितम्' इति । वाङ्मात्रेणाऽऽगमने कारणमुच्यते—षोडशिनं वाग्वज्ररूपमेव पश्यन् षोडशिना वज्रेणैव नियमितो भवति, तद्द्वारा तस्य वज्रत्वम् । षोडशी च वाग्रूपैः सूक्तादिभिर्निष्पन्नत्वात् स्वयमपि वाग्रूपो भवति । वाचश्च वज्रत्वं लोके प्रसिद्धं, राजादीनां भर्त्सनादौ वज्रप्रहारेणैव चित्ते व्यथोदयात् । तदेवं सर्वनियामकत्वात् षोडशिनः प्रशस्तत्वं सिद्धम् ॥

यदुक्तं 'पुरस्तादुक्तानां पर्यस्य शंसति'—इति, तत्रोक्तशस्त्रेभ्य उत्तरकालावस्थानमेव 'पर्यस्य' इति शब्देन विवक्षितमिति व्याख्यातम्, अथवोत्तरकालस्य परस्तादिति शब्देनैव सिद्धत्वात् पर्यस्येतिशब्देन शस्त्रगतानामृचामध्ययनपाठाद् विपर्ययोऽभिधीयते । द्विविधं षोडशिशस्त्रम् - विहृतमविहृतं च । तत्राविहृतं नामाध्ययनक्रमेणैव शंसनम्, विहृतं तु श्रद्धां परस्परव्यतिषङ्गः । स त्वाश्वशालयनेन दर्शितः—'ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपाम्यां तदेव शस्यं विहरेत् पादान् व्यवधायाधर्चशः शंसेत् पूर्वासां पूर्वाणि पदानि, गायत्र्यः पङ्क्तिभिः, पङ्क्तीनां तु द्वे द्वे पदे शिष्येते ताभ्यां प्रणुयान्' इति । तदेतदुदाहृत्य प्रदर्शयते—'इमा धाना घृतस्नुवो हरी इहोप वक्षतः । इन्द्रं सुखतमे रथे' इत्येपा गायत्री ।^१ 'सुसंहशं त्वा वयं मघवन् वन्दिषीमहि । प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो याहि वशां अनु योजा न्विन्द्र ते हरी'^२ योऽयमध्ययनपाठः सोऽविहृतः । विहृतपाठस्तूच्यते—'इमा धाना घृतस्नुवः सुसंहशं त्वा वयम् । हरी इहोपवक्षतो मघवन् वन्दिषीमहीन्द्रं सुखतमे रथे प्र नूनं पूर्णवन्धुरः । स्तुतो याहि वशां अनु योजा न्विन्द्र ते हरोम्' इति । अनेन प्रकारेण विपर्यस्य शंसेत् ॥

उस [षोडशी] को जो उक्थों के ऊपर रखकर शंसन करता है, उससे षोडशी रूप वज्र से [उक्थ रूप] पशुओं को घेर लेता है । इसलिए पशु षोडशीरूप वज्र से ही घेरे जाकर मनुष्यों के पास लौट आते हैं । इसलिए अश्व या पुरुष या गौ या हाथी कोई भी हो वह स्वयं ही नियमित होकर अपने से ही लौट आते हैं, जब इन्हें वाणी से आबद्ध करके पुकारा जाता है । वाक् वज्र रूप षोडशी का दर्शन करते हुए ही षोडशीरूप वज्र से ही यह नियमित होता है क्योंकि वाणी वज्र है और षोडशी वाक् है ।

१. ऐ० आ० २.१.६। २. आश्व० श्री० ६.३.२-६। ३. ऋ० १.१६.२।

४. ऋ० १.८२.३।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां षोडशिशब्दं निर्वक्ति—

तदाहुः किं षोडशिनः षोडशित्वमिति ? षोडशः स्तोत्राणां, षोडशः शस्त्राणां, षोडशभिरक्षरैरादत्ते, षोडशभिः प्रणौति, षोडशपदां निविदं दधाति, तत्षोडशिनः षोडशित्वम् ॥ इति ।

षोडशिशब्दो ग्रहविशेषं स्तोत्रविशेषं शस्त्रविशेषं चाभिधत्ते^१ । तेषामेकैकस्वरूपवताम् । षोडशिशब्दवाच्यत्वमयुक्तम् । तच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्तान्तरं तु न पश्याम इति ब्रह्मवादिनामभिप्रायः । षोडशसंख्यायुक्तत्वात् षोडशित्वमित्युत्तरम् । तत्र कथमिति, तदुच्यते— अग्निष्टोमसंस्थो ज्योतिष्टोमः द्वादशस्तोत्रोपेतः । तथा च शाखान्तरे श्रूयते—‘द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि’^२ इति । तदर्गमित उच्यथसंस्थस्त्रिभिः स्तोत्रैरतिरिच्यते । तस्मात् पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति । तदर्गमितः षोडशसंस्थ एकेन स्तोत्रेणातिरिच्यते; ततः स्तोत्राणां मध्य एतत्स्तोत्रप्रयोगः षोडशसंख्यापूरको भवति । तथा शस्त्राणां मध्येऽप्येतच्छस्त्रप्रयोगः षोडशसंख्यापूरकः । किं चास्मिच्छस्त्रे होत्रा संपादिताया अनुष्टुभः पूर्वार्धगतानि षोडशाक्षराण्युच्चार्य अवस्यति, उत्तरार्धगतानि षोडशाक्षराण्युच्चार्य ‘प्रणौति’ प्रणवमुच्चारयति । किं च ‘अस्य मदे जरितः’ इत्यादिका षोडशपदोपेता निविदं^३ शस्त्रमध्ये प्रक्षिप्यते । अतो बहुधा षोडशसंख्यायोगाद् अयं प्रयोगः षोडशिनामोपेतः ॥

कुछ लोग प्रश्न करते हैं कि षोडशी का ‘षोडशी’ नाम क्यों पड़ा ? वस्तुतः स्तोत्र सोलह होते हैं, शस्त्र सोलह होते हैं, [इस शस्त्र में होता द्वारा प्रतिपादित अनुष्टुभ के पूर्वार्धगत] सोलह अक्षरों पर ही अवसान करता है और [उत्तरार्धगत] सोलह अक्षरों के प्रणव का उच्चारण करता है । शस्त्र में सोलह पद युक्त निविद का प्रक्षेप किया जाता है । इसीलिए [बहुत प्रकार से सोलह संख्या युक्त होने से] इसका ‘षोडशी’ नाम हुआ ।

प्रकारान्तरेण षोडशिनं प्रशंसति —

द्वे वा अक्षरे अतिरिच्येते षोडशिनोऽनुष्टुभमभिसंपन्नस्य वाचो वाव तौ स्तनौ, सत्यानुते वाव ते ॥ इति ।

योज्यं षोडशी, सोऽयं द्व्यक्षराधिकामनुष्टुभं यदा संप्राप्तो भवति, तदानीं द्वे एवाक्षरे अधिके भवतः । तथा हि सूत्रकारः—‘विहृतस्य’ इत्युपक्रम्य शाखान्तरीया ‘इन्द्र जुषस्व’ इत्यादिका ऋचः पठितवान् ।^४ तस्याः पूर्वस्मिन्नर्धे षोडशाक्षराणि, उत्तरार्धेऽष्टादशः ततोऽक्षरद्वयाधिक्यम् । ‘वाग्वा अनुष्टुप्’^५ इति श्रुत्यन्तरे सा वाचोऽनुष्टुबवयवत्वात् तदात्मि-

१. ‘एतत् त्रयं सह क्रियते ग्रहः स्तोत्रं शस्त्रम्’—इति शत० ब्रा० ८.१.३४ ।

२. तै० ब्रा० १.२.३ । तु० ता० ब्रा० ६.३.३ । ३. निवि० ११.१-१६ ।

४. आश्व० श्रौ० ६.३.१ । ५. तै० सं० ६.६.११; तु० ऐ० ब्रा० ३०.१० ।

काया वाग्देवतायाः स्त्रीरूपाया अधिकाक्षररूपी 'स्तनौ' संपद्येते; यदेतत् लोके सत्यवदनं, यच्चानृतवदनं, तदुभयमपि वाचः स्तनरूपम्; अतोऽधिकाक्षरायाः सत्यानृतरूपत्वम् ॥

दो अक्षर बढ़ जाते हैं क्योंकि षोडशी के अनुष्टुभ ['इन्द्र जुषस्व' के उत्तरार्ध में १८ अक्षर] में ये वाणी रूप वाक् देवता के दो स्तन हैं । ये सच और झूठ हैं ।

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—

अवत्येनं सत्यं नैनमनृतं हिनस्ति य एवं वेद ॥ १ ॥ इति ।

'एनं' वेदितारं सत्यवाक् पालयति, सुकृतोत्पादकत्वात् । अनृतवाक् न हिनस्ति, दुरितस्यामुदयात् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये

चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमाध्याये (षोडशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥१॥ [१२२]

जो इस प्रकार जानता है सत्य वाणी उसका पालन करती है और अनृत-वाक् उसे हानि नहीं पहुँचाती है ।

॥ इस प्रकार सोलहवें अध्याय के प्रथम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

षोडशिशस्त्रं विधाय षोडशिस्तोत्रनिष्पादकं सामविशेषं विधत्ते —

गौरिवीतं षोडशिसाम कुर्वीत तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गौरिवीतं, तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं विद्वान् गौरिवीतं षोडशिसाम कुर्वते ॥ इति ।

केनचिन्महर्षिणा गौरिवीतनाम्ना दृष्टत्वात् सामापि गौरिवीतनामकम् । तत्तु 'अग्निं प्र गोपति गिरा' इत्यस्यामृच्युत्पन्नं, तदत्र षोडशिस्तोत्रे साम कुर्वीत ।^१ 'तेजः' शरीर-कान्तिः । 'ब्रह्मवर्चसं' श्रुताध्ययनसंपत्तिः ॥

iv. २ [xvi. २] तेज और ब्रह्मवर्चस की कामना वाले को षोडशी में गौरिवीत साम का पाठ करना चाहिए । गौरिवीत साम तेज और ब्रह्मवर्चस है; अतः जो इस प्रकार जानते हुए गौरिवीत साम का षोडशी में प्रयोग करता है वह तेजस्वी एवं ब्रह्मवर्चस्वी हो जाता है ।

१. ऋ० ८.६९.४ । छ० आ० २. ३.४; गे० गा० ५.१.२० ।

२. उ० आ० ३.१.२२ १-३; ऊ० गा० ३ १.२; ता० ब्रा० १२.१३.९ ।

सामान्तरं विधत्ते—

नानदं षोडशिसाम कर्तव्यमित्याहुरिन्द्रो वै वृत्राय वज्रमुदयच्छत्; तमस्मै प्राहरत्, तमभ्यहनत्, सोऽभिहतो व्यनदत्, यद् व्यनदत् तन्नानदं सामाभवत् तन्नानदस्य नानदत्वम्; अत्रातृव्यं वा एतद् भ्रातृव्यहा साम यन्नानदम् ॥ इति ।

नानदाख्यं किञ्चित्साम; तत्तु 'प्रत्यस्मै पिपीषते' इत्यस्यामृत्युत्पन्न^१; तदेतत्साम षोडशिस्तोत्रे^२ कर्तव्यमित्यन्ते केचिदाहुः ।^३ तस्य नानदत्वं कथमिति, तदुच्यते—वज्र-प्रहारेणामिहतो वृत्रो 'व्यनदद्' विशिष्टमुच्चैर्ध्वनिं नादं कृतवान् । स च ध्वनिर्नानदसामा-कारेण संपन्नः । ततो नानदो पञ्चत्वाच्चानदमिति नाम । तत्साम भ्रातृव्यरहितम्—तत्परि-शीलनवन्तः सर्वेऽपि मैत्रीमेव प्रतिपद्यन्ते, न तु कश्चिदपि द्वेषम् । किं चैतत्साम 'भ्रातृव्यहा' पूर्वं विद्यमानस्य शत्रोर्घातकम् ॥

'षोडशी-स्तोत्र' में नानदाख्य साम का प्रयोग करना चाहिए—कुछ लोग ऐसा कहते हैं । इन्द्र ने वृत्र के लिए वज्र उठाया, और उसको उस पर फेंका, उसको उसने घायल कर दिया और घायल होकर उसने बड़े जोर की आवाज की । जो उसने तीव्र नाद किया उसी से नानद-साम हुआ । यही नानद नाम का कारण है । जो यह नानद साम है उसे शत्रु का भय नहीं; क्योंकि यह शत्रु को मारने वाला है ।

वेदनं प्रशंसति—

अत्रातृव्यो भ्रातृव्यहा भवति य एवं विद्वान्नानदं षोडशिसाम कुरुते ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानते हुए षोडशी में नानद साम का प्रयोग करता है उसका शत्रु विनष्ट हो जाता है और वह शत्रुरहित हो जाता है ।

गौरिवीतं नानदं वा सामेत्येवं पक्षद्वयं संपन्नम्^४ । तयोः पक्षयोः शस्त्रविशेष-व्यवस्थां विधत्ते—

तद् यदि नानदं कुर्युरविहृतः षोडशी शंस्तव्योऽविहृतासु हि तासु स्तुवते; यदि गौरिवीतं विहृतः षोडशी शंस्तव्यो विहृतासु हि तासु स्तुवते ॥ इति ।

अविहृतरूपः परस्परव्यतिषङ्गरहितो यथाधीतपाठः; सोऽयं नानदपक्षे कर्तव्यः । यतः सामगा अपि 'अविहृतासु' व्यतिषङ्गरहितास्वृक्षु नानदसाम्ना स्तुवते, तस्मादविहृत-

१. छ० आ० ४.२.२.१ । गे० गा० १.२.१३ ।

२. उ० आ० १.१.१८.१-३ । ऊ० गा० २.२.१८ ।

३. 'गोपालपुत्र उपोदितिर्नाम ऋषिस्वाच'—इति ता० ब्रा० १२.१३.११ सा० भा० ।

४. 'देशभेदेन चानयोर्व्यवस्थेत्यपि ज्ञापिता'—ता० ब्रा० १२.१३.११ सा० भा० ।

त्वमेवात्र योग्यम् । 'यथा वाव स्तोत्रमेवं शस्त्रम्'—इति न्यायात् । गौरिवीतपक्षे शस्त्रमपि परस्परव्यतिषङ्गेण विहृतं पठनीयम्, सामगैः 'विहृतासु' व्यतिपक्तास्वृक्षु गौरिवीतसाम्ना स्तूयमानत्वात् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये
चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमाध्याये (षोडशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २॥ [१२३]

उन [बोनों] में, यदि नानद साम का प्रयोग करे तो षोडशी को अविहृतरूप से अर्थात् जैसे पढ़ा है वैसे ही पढ़ना चाहिए [अर्थात् एक मन्त्र के पद दूसरे मन्त्र के पद से न मिलकर व्यतिषङ्गरहित हों]; क्योंकि सामगान करने वालों के द्वारा वे व्यतिषङ्गरहित स्तुत होते हैं; और यदि गौरिवीत-साम का प्रयोग करे तो षोडशी को विहृतरूप से परस्पर व्यतिषङ्ग करके पढ़ना चाहिए; क्योंकि सामगान करने वालों के द्वारा वे श्रुचाएँ परस्पर व्यतिषङ्ग करके स्तुत होती हैं ।

॥ इस प्रकार सोलहवें अध्याय के द्वितीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः

अथ विरहणप्रकारं विधत्ते—

अथातश्छन्दांस्येव व्यतिषजति; 'आ त्वा वहन्तु हरयः', 'उपोषु शृणुही गिरः' इति गायत्रीश्च पङ्क्तिश्च व्यतिषजति, गायत्रो वै पुरुषः, पाङ्क्ताः पशवः, पुरुषमेव तत्पशुभिर्व्यतिषजति, पशुषु प्रतिष्ठापयति, यदु गायत्री च पङ्क्तिश्च ते द्वे अनुष्टुभौ, तेनो वाचो रूपादनष्टुभो रूपाद् वज्ररूपाश्नैति ॥ इति ।

'अथ' सामद्वयविधानानन्तरम् 'अतः' गौरिवीतपक्षे विहृतस्यापेक्षितत्वात् तदुच्यत इति शेषः । स्वस्वस्थानाद् विमज्ज्यान्यत्र नयनं 'विहरणम्' । तच्च समानच्छन्दस्कयान्तेव भवति, तद् व्यावृत्त्यर्थमुच्यते—'छन्दांस्येव व्यतिषजति'—इति । परस्परविलक्षणानि छन्दांस्येव व्यतिपक्तानि कुर्युरिति । तत्र कस्य छन्दसः केन छन्दसा सह व्यतिषङ्ग इति, तदेतदुदाहरणपूर्वकं प्रदर्श्यते—'आ त्वा वहन्तु'—इत्यादिकास्तिष्ठ श्रुचः गायत्री-छन्दस्काः, 'उपोषु'^१—इत्येका 'मृसंहशम्'^२—इति द्वे; एतास्तिष्ठः पङ्क्तिच्छन्दस्काः, ता उभयोः परस्परं व्यतिषजन् मिश्रयेत् । गायत्र्याः प्रथमपादमुक्त्वा तेन सह पङ्क्तेः प्रथम-पादमुच्चारयेत् । सोऽयं प्रकारोऽस्माभिः पूर्वमेवोदाहृतः^३ । लोके 'पुरुषो गायत्रः' उपनीतेन गायत्र्या अनुष्ठेयत्वात्, 'पशवश्च पाङ्क्ताः' चतुर्भिः पादैर्मुखेन च पञ्चसंख्योपेतत्वात् ।

१. ऋ० १.१६.१-३ । २. ऋ० १.८२.१ । ३. ऋ० १.८२.३, ४ ।

४. द्र० इतः पूर्वम् ५७५ पृष्ठे ।

तत्र गायत्रीपङ्क्त्योर्मेलनेन पुरुषस्य पशूनां च मेलनं भवति । अतः पुरुषं पशुषु प्रतिष्ठापयति । किं च यद्रूपेणैव कारणेन गायत्री च पङ्क्तिश्च मिलिते सत्येते द्वे अनुष्टुभौ संपद्येते । गायत्र्यास्त्रिपादत्वात्, पङ्क्तेश्च पञ्चपादत्वात्, मिलित्वाऽष्टानां पादानां विद्यमानत्वात् 'तेनो' तेनैव मेलनेन कारणेनायं पुरुषो बाग्रूपादनुष्टुब् रूपाद् वज्ररूपाच्च 'नैति' कदाचिदपि वियुक्तो न भवति । शस्त्रस्याक्षरात्मकत्वेन बाग्रूपत्वम्, अष्टपादसंपत्तावनुष्टुब्धयरूपत्वम्, षोडशिनः पञ्चादनियामकत्वेन वज्ररूपत्वम्, अतो नास्ति त्रिविधवियोगम् ॥

iv. ३ [xvi. ३] इसके बाद यदि [गौरिवीत साम का] होता पाठ करता है तो छन्दों को भी परस्पर मिला-जुला देता है । जैसे 'आ त्वा वहन्तु हरयः' आदि तीन ऋचाएँ और 'उपो षु शृणुही गिरः' आदि इन गायत्री और पंक्ति छन्दस्क ऋचाओं को परस्पर मिला देता है । पुरुष गायत्री है और पशु पङ्क्ति है । इस प्रकार वह उससे पुरुष को ही पशुओं से मिलाता है और उनको पशुओं में प्रतिष्ठित करता है । जो गायत्री और पंक्ति हैं वे दो अनुष्टुभ हैं । इस प्रकार उस [मिश्रण] से यजमान वाणी रूप से, अनुष्टुभ रूप से और वज्ररूप से वियुक्त नहीं होता ।

छन्दोन्तरयोर्विहरणं विधत्ते—

'यदिन्द्र पृतनाज्ये' 'अयं ते अस्तु हर्यतः' इत्युष्णिहश्च बृहतीश्च व्यतिषजत्यौष्णिहो वै पुरुषो, बार्हताः पशवः, पुरुषमेव तत्पशुभिर्व्यतिषजति, पशुषु प्रतिष्ठापयति; यदुष्णिक् च बृहती च ते द्वे अनुष्टुभौ, तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद् वज्ररूपाश्नैति ॥ इति ।

'यदिन्द्र'^१ इत्यादिकास्तिस्त्र उष्णिक्छन्दका ऋचः, 'अयं ते अस्तु'^२—इत्यादिकास्तिस्त्रो बृहतीछन्दकाः । उपनीतः पुरुषो व्याहृत्यक्षरचतुष्टयोपेतां चतुर्विंशत्यक्षरां गायत्रीं व्यतिषजति, उष्णिक् चाष्टाविंशत्यक्षरा; ततः पुरुषस्यौष्णिहत्वम्, पशूनां बार्हतत्वं शाखान्तरे श्रुतम्—'छन्दांसि पशुष्वजिमयुस्तां बृहत्युदजयत्, तस्माद् बार्हताः पशव उच्यन्ते'^३ इति । बृहती च षट्त्रिंशदक्षरा, तस्या उष्णिग्योगे सति चतुःषष्ट्यक्षरसंपत्तेरनुष्टुब्धयम् ॥

'यदिन्द्र पृतनाज्ये' और 'अयं ते अस्तु हर्यतः' आदि उष्णिक् और बृहती छन्दस्क ऋचाओं को मिलाता है । पुरुष उष्णिक् हैं और पशु बृहती हैं । इस प्रकार वह उससे पुरुष को ही पशुओं से मिलाता है और उनको पशुओं में प्रतिष्ठित करता है; जो उष्णिक् और बृहती हैं वे दो अनुष्टुभ हैं । इस प्रकार उस [मिश्रण] से यजमान वाणी रूप से, अनुष्टुभ रूप से और वज्ररूप से वियुक्त नहीं होता ।

१. ऋ० ८.१२.२५-२७ ।

२. ऋ० ३.४४.१-३ ।

३. तै० सं० ५.३.२.३ ।

छन्दोन्तरयोर्विहरणं विधत्ते --

‘आ धूर्ध्वस्मै’ ‘ब्रह्मन् वीर ब्रह्मकृति जुषाण’ इति द्विपदां च त्रिष्टुभं च व्यतिष-
जति; द्विपाद् वै पुरुषो वीर्यं त्रिष्टुप्, पुरुषमेव तद्वोर्येण व्यतिषजति, वीर्यं
प्रतिष्ठापयति, तस्मात् पुरुषो वीर्यं प्रतिष्ठितः सर्वेषां पशूनां वीर्यवत्तमो यदु
द्विपदा च विशत्यक्षरा त्रिष्टुप् च, ते द्वे अनुष्टुभौ, तेनो वाचोरूपाद् अनुष्टुभो-
रूपाद् वज्ररूपान्नैति ॥ इति ।

‘आ धूर्ध्वस्मै’ इत्येषा पादद्वयोपेता, ‘ब्रह्मन् वीर’-इत्येषा त्रिष्टुप्छन्दस्का; पुरुषस्य
द्विपात्त्वं प्रसिद्धम्, त्रिष्टुभो वीर्यहेतुत्वाद् वीर्यत्वं, तस्मादुभयमेलनेन पुरुषं वीर्यं प्रतिष्ठा-
पयति । तस्माल्लोकेऽपि सर्वेषां द्विपदां चतुष्पदानां पशूनां मध्ये पुरुषस्य शक्त्याधिक्यात्
पुरुषो वीर्यं प्रतिष्ठितः । द्विपदा चेयं विशत्यक्षरा; अष्टाक्षरे प्रथमे पादे संयुक्ताक्षरयो-
र्विभागेन पञ्चाक्षरत्वे सति दशसंख्यापूर्तः । एवं पञ्चाक्षरैस्त्रिष्टुभश्चतुर्णां पदानां संघातम् ।
त्रिष्टुप्चतुःचत्वारिंशदक्षरा । मिलित्वा चतुःषष्टिसंयुक्ताऽनुष्टुब्धयं संभवति ॥

‘आ धूर्ध्वस्मै’ और ‘ब्रह्मन् वीर ब्रह्मकृति जुषाण’ आदि द्विपदा और त्रिष्टुप् छन्दस्क
ऋचाओं को परस्पर मिलाता है । पुरुष द्विपाद हैं और वीर्य त्रिष्टुप् हैं । इस प्रकार वह
उससे पुरुष को ही वीर्य से मिलाता है; और उसे वीर्य में प्रतिष्ठित करता है । इसलिए
सभी प्राणियों के मध्य पुरुष अधिक शक्तिशाली होने से वीर्य में प्रतिष्ठित है । जा बीस
अक्षरों की द्विपदा और त्रिष्टुप् हैं, वे दो अनुष्टुभ हैं । इस प्रकार उस [मेल] से ही
यजमान वाणी रूप से, अनुष्टुभ रूप से और वज्ररूप से वियुक्त नहीं होता ।

छन्दोन्तरयोर्विहरणं विधत्ते—

‘एष ब्रह्मा’, ‘प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी’ इति द्विपदाश्च जगतोश्च व्यतिष-
जति; द्विपाद् वै पुरुषो जागताः पशवः, पुरुषमेव तत् पशुभिर्यतिषजति,
पशुषु प्रतिष्ठापयति; तस्मात् पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितः, अस्ति चैतान् अधि च
तिष्ठति, वशे चास्य; यदु द्विपदा च षोडशाक्षरा जगती च, ते द्वे अनुष्टुभौ,
तेनो वाचो रूपादनुष्टुभो रूपाद् वज्ररूपान्नैति ॥ इति ।

‘एष ब्रह्मा’ इत्यादिकास्तिस्रो द्विपदाः, ‘प्र ते महे’ इत्यादिकास्तिस्रो जगत्यः ।
पशूनां जागतत्वं शास्त्रान्तरे सोमाहरणकथायां श्रूयते—‘सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छत्
तस्माज्जगती छन्दसां पशव्यतमा’ इति । यस्मान्मेलनेन पुरुषं पशुषु प्रतिष्ठपयति,
तस्मादयं पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितः, तस्मिन् क्षीरादिकमस्ति च, ‘ऐतान्’ पशून् ‘अधितिष्ठति’

१. ऋ० ७.३४.४ ।

२. ऋ० ७.२९.२ ।

३. साम० १.४३८, २.१११८ । तै० ब्रा० ३.७.९.५ । आश्व० श्री० ६.२.६ ।

४. ऋ० १०.९६; १-३ ।

५. तै० सं० ६.१.६.२ ।

नियमयति च; तस्माद् 'अस्य' पुरुषस्य वशे सर्वे पशवो वर्तन्ते । 'यदु' यस्मादेव कारणादियं द्विपदा षोडशाक्षरा, जगति चाष्टाचत्वारिंशदक्षरा, ततो मिलित्वा चतुःषष्टित्वादनृष्टुद्वयत्वम् ॥

'एष ब्रह्मा' और 'प्र ते महे विदधे शंसिषं हरो' आदि द्विपदा और जगती को परस्पर मिलाता है । पुरुष द्विपद हैं और पशु जगती हैं । इस प्रकार वह उससे पुरुष को ही पशुओं से मिलाता है और उनको पशुओं में प्रतिष्ठित करता है । इसलिए पुरुष पशुओं में प्रतिष्ठित हो, उससे दुग्ध आदि भक्षण करता है; और इन पशुओं का नियमन भी करता है । इसलिए इस [पुरुष] के वश में सभी पशु होते हैं । जो सोलह अक्षरों की द्विपदा और जगती है, वे दो अनृष्टुभ है । इस प्रकार उस [मिश्रण] से यजमान वाणी रूप से, अनृष्टुभ रूप से और वज्ररूप से अलग नहीं होता ।

छन्दोन्तरसंयुक्ताः काश्चिद्बो विधत्ते —

'त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरम्', 'प्रो ष्वस्मै पुरोऽथम्' इत्यतिच्छन्दसः शंसति, च्छन्दसां वै यो रसोऽत्यक्षरत्, सोऽतिच्छन्दसमभ्यत्यक्षरत्, तदतिच्छन्दसोऽतिच्छन्दस्त्वं, सर्वेभ्यो वा एष च्छन्दोभ्यः संनिमितो यत्षोडशी, तद् यदतिच्छन्दसः शंसति, सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः संनिमिमीते ॥ इति ।

'त्रिकद्रुकेषु' इति तृचे यास्तिस्र ऋचः, ता अतिच्छन्दोयुक्ताः, तथा 'प्रो ष्वस्मै' इति तृचे पि; ता उभयोः शंसेत् । 'छन्दसां' गायत्र्यादीनां यो 'रसः' सारः 'अत्यक्षरद्' अतिशयेन स्रवत् तदानीं स रसोऽतिच्छन्दसममिलक्ष्यातिशयेनास्रवत् । 'तत्' तस्माच्छन्दो-रसस्यातिशयेन स्रवणादतिच्छन्दस्त्वं नाम संपन्नम् । षोडशी चोक्तप्रकारेण सर्वेभ्यः छन्दोभ्यः सम्यङ्निर्मितः, तस्मादतिच्छन्दसां शंसनेनायं होता 'एनं' यजमानं सर्वच्छन्दोभ्यो निमिमीते ॥

'त्रिकद्रुकेषु' और 'प्रो ष्वस्मै' इत्यादि अतिच्छन्दस्क ऋचाओं का शंसन करता है । छन्दों में से जो रस वहा [= अत्यक्षरत्] वह अतिच्छन्दों में चला गया । इसीलिए उसका [अतिशय स्रवण के कारण] 'अतिच्छन्द' नाम पड़ा । जो यह षोडशी है वह इस प्रकार सभी छन्दों से निर्मित है । इसलिए जो वह अतिच्छन्दस्क ऋचाओं का शंसन करता है, उससे यह होता इस [यजमान] को सभी छन्दों से सम्यक् रूप से निर्मित करता है अर्थात् युक्त करता है ।

वेदनं प्रशंसति —

सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः संनिमितेन षोडशिना राध्नोति य एवं वेद ॥ ३ ॥ इति ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-पञ्चिकायां प्रथमाध्याये (षोडशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ [१२४]

जो इस प्रकार जानता है वह सभी छन्दों के द्वारा सम्यक् रूप से निर्मित षोडशी के द्वारा समृद्धि को प्राप्त करता है ।

॥ इस प्रकार सोलहवें अध्याय के तृतीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

अथ पूर्वोक्तानामतिच्छन्दसामनुष्टुप्संपादनाय मेलनं विधत्ते—

महानाम्नीनामुपसर्गानुपसृजति ॥ इति ।

‘विदा मघवन्’—इत्यस्मिन्ननुवाके प्रोक्ता ऋचो ‘महानाम्न्यः’; तासां सम्बन्धिन उपसर्गाः पञ्चविधाः । ते च आश्वलायनेन दर्शिताः—‘प्र चेतन, प्र चेतया, आयाहि पिब मत्स्व, क्रतुश्छन्द ऋतं बृहत्, सुम्न आर्घेहि नो वसवित्यनुष्टुप्’ इति । तत्र ‘प्र चेतन’—इत्येकः प्रथम उपसर्गः, ‘प्र चेतय’—इति द्वितीयः, तावुभावपि द्वितीयस्यां महानाम्न्या-माम्नातो ‘आयाहि पिब मत्स्व’—इति तृतीय उपसर्गः, तृतीयस्यां महानाम्न्यामाम्नातः । ‘क्रतुश्छन्द ऋतं बृहद्’—इत्ययं चतुर्थ उपसर्गः; स च षष्ठ्यां महानाम्न्यामाम्नातः । ‘सुम्न आर्घेहि नो वसविति’ पञ्चम उपसर्गः; स चाष्टम्यां महानाम्न्यामाम्नातः । एतेषु पञ्च-सूपसर्गेषु मिलित्वा द्वात्रिंशदक्षरसङ्ख्यात्वाद् इयमेकाऽनुष्टुप् इति सूत्रस्यार्थः । इयं चानुष्टुप्-विहृतषोडशिनि तथैव पठनीया, अन्यत्र तु विहृतषोडशिनि पञ्चाप्युपसर्गान् विभज्याति-च्छन्दःसु पञ्चमु योजनीयाः । अत एवोपसृज्यमानत्वाद् उपसर्गा इत्युच्यन्ते । तदेतत्संयोजनमत्र ‘उपसृजति’ इति शब्देन विधीयते । ‘त्रिकद्रुकेषु’—इति येयं प्रथमाऽतिच्छन्दाः तस्याश्चतुःषष्ट्यक्षरत्वात् न पराण्यपेक्षते सेयमनुष्टुब्द्वयसंपत्तिः शक्येति । द्वितीयस्यामृचि तदनुष्टुब्द्वयं पूरयितुं ‘प्र चेतन’—इत्यक्षरचतुष्टयं योजनीयम्, तृतीयस्यामृचि ‘प्र चेतय’—इति योजनीयम् । ‘प्रो ष्वस्मै’—इत्यादिषु तिसृषु अवशिष्टास्त्रय उपसर्गाः क्रमेण योजनीयाः । सोऽयं प्रकार आश्वलायनेनोक्तः—‘साऽनुष्टुभमतिच्छन्दःस्ववदध्याद्, द्वितीय-तृतीययोः पादयोरवसानत उपदध्यात्, प्र चेतनेति पूर्वस्यां, प्रचेतयेत्युत्तरस्याम्, उत्तरास्वितरान् पादान् षष्ठान् कृत्वाऽनुष्टुप्कारं संसेत्’^३ इति ॥

iv. ४ [xvi. ४] [ऐ० आरण्यक में उक्त] महानाम्नी मन्त्रों से उपसर्गों को [जो विभिन्न ऋचाओं के पाँच खण्ड है १. प्रचेतन, २. प्रचेतया, ३. आयाहि पिबमत्स्व, ४. क्रतुश्छन्द ऋतं बृहत् और ५. सुम्न आर्घेहि नो वसो । सब मिलकर ३२ अक्षर होने से यह एक अनुष्टुभ हो जाता है । इन्हें कभी अविहृत अर्थात् लगातार बोलते हैं और कभी विहृत पाठ करना होता है तो विभक्त करके अतिच्छन्दों में] जोड़ते हैं ।

१. ऐ० आर० ४.१.१-९ ।

२. आश्व० श्रौ० ६.२.९ ।

३. अश्व० श्रौ० ६.३.११, १२ ।

अथ महानाम्नीः प्रशंसति—

अयं वै लोकः प्रथमा महानाम्न्यन्तरिक्षलोको द्वितीयाऽसौ लोकरतृतीया, सर्वेभ्यो वा एष लोकेभ्यः संनिर्मितो यत्षोडशी, तद् यन्महानाम्नीनामुप-सर्गानुपसृजति, सर्वेभ्य एवैनं तल्लोकेभ्यः संनिर्मिमीते ॥ इति ।

प्रथमत्वादिमान्येन लोकत्रयरूपत्वं तृचां द्रष्टव्यं, षोडशिनो लोकत्रये निमित्तत्वात् । महानाम्नीनामुपसर्गैः संयोजने सति दक्षिर्माणं सिध्यति ॥

प्रथम महानाम्नी यह [भू] लोक है, द्वितीय अन्तरिक्षलोक है और यह [स्वर्ग] लोक तृतीय है । जो यह षोडशी है, वह इस प्रकार सभी लोकों से निमित्त है । इसलिए वह जो महानाम्नी मन्त्रों से उपसर्गों को संयोजित करता है, उससे यह होता इस [यजमान] को सभी लोकों से सम्यक् रूप से युक्त करता है ।

वेदन प्रशंसति—

सर्वेभ्यो लोकेभ्यः संनिर्मितेन षोडशिना राधनोति य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह सभी लोकों के द्वारा सम्यक् रूप से निमित्त षोडशी के द्वारा समृद्धि को प्राप्त करता है ।

अथ विहरणनैरपेक्ष्येणाध्यापकैः प्रज्ञाताः नवानुष्टुभो विधत्ते—

प्रप्र वस्त्रिष्टुभसिषमर्चत प्राचंत, यो व्यतीरैफाणयदिति प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसति, तद् यथेह चेह चापथेन चरित्वा पन्थानं पर्यवेयात् तादृक् तद् यत्प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसति ॥ इति ।

‘प्रप्र वः’ इत्येकस्तृचः प्रथमः ‘अर्चत’—इति द्वितीयः, ‘यो व्यतीन्’—इति तृतीयः । यथा लोके कश्चिन्मार्गानभिज्ञः तत्र केनचिदपथेन चरित्वा पश्चादन्यमुखेन विज्ञाय समीचीनं पन्थानं परिगच्छेत्, एवमत्रापि पूर्वोक्तरीत्या कृत्रिमा अनुष्टुभः शस्त्वा पश्चादेतासां स्वतःसिद्धानामनुष्टुमां शंसनं द्रष्टव्यम् ॥

‘प्रप्र वस्त्रिष्टुभम्’, ‘अर्चत प्राचंत’ और ‘यो व्यतीरैफाणयत्’ इत्यादि प्रज्ञात [कृत्रिम नहीं अपितु स्वयंसिद्ध] अनुष्टुभ ऋचाओं का शंसन करता है । जो प्रज्ञात अनुष्टुभ का शंसन करता है वह उसी प्रकार है जैसे कोई मार्ग से अनभिज्ञ अन्य मार्गों पर भ्रमण करके पुनः [दूसरे के मुख से मार्ग जानकर] ठीक मार्ग पर आ जाय ।

१. ऋ० ८.६९.१-३ ।

२. ऋ० ८.६९.८-१० ।

३. ऋ० ८.६९.१३-१५ ।

पूर्वत्र सामविशेषमुपजीव्य विहृताविहृतयोः शस्त्रविशेषयोर्व्यवस्था दर्शिता । इदानीं पुरुषविशेषमुपजीव्य तां व्यवस्थां दर्शयति—

स यो व्याप्तो गतश्रीरिव मन्येताविहृतं षोडशिनं शंसयेन्नेच्छन्दसां कृच्छ्रा-
दवपद्या इत्यथ यः पाप्मानमपजिघांसुः स्याद् विहृतं षोडशिनं शंसयेद्,
व्यतिषक्त इव वै पुरुषः पाप्मना व्यतिषक्तमेवास्मै तत्पाप्मानं शमल-
मपहन्ति ॥ इति ।

‘सः’ लोकप्रसिद्धः, यः पुरुषः पुत्रपौत्रादिभिः व्याप्तो ‘गतश्रीरिव’ प्राप्तश्रीवत् समृद्धधन
एवाहमिति मन्येत, स पुमान् ‘अविहृतं’ विहरणरहितं षोडशिनं ‘शंसयेत्’ अविहृते शस्त्रे
होतारं प्रेरयेत् । तस्य कोऽभिप्रायः ? इति स उच्यते—‘छन्दसां कृच्छ्रात्’ पूर्वोक्तानां
गायत्र्यादीनां विहरणकलेशात् ‘अवपद्ये’, अवपत्तिमापदं प्राप्नुयां तन्मा भूदिति विहरण-
प्रयुक्तिमीतिद्योतनार्थो ‘नेत्’—इति शब्दः । ‘अथ यः’ पुमान् पुत्रधनराहित्यरूप ‘पाप्मानम्’
‘अपजिघांसुः’ अपहन्तुमिच्छन् स्यात् स पुमान् विहृते शस्त्रे होतारं प्रेरयेत् । अयं पुरुषो
दारिद्र्यादिरूपेण ‘पाप्मना’ ‘व्यतिषक्त इव वै’ मिश्रित एव । तस्माद् विहृतप्रयोगेण
पापरूपं ‘शमलं’ मालिन्यहेतुं ‘व्यतिषक्तं’ दारिद्र्यादिसम्बद्धमपहन्ति ॥

वह पुरुष जो [पुत्रपौत्रादि से] व्याप्त होकर अपने को श्रीसम्पन्न अर्थात् समृद्ध समझे
वह होता से षोडशी का अविहृत ही शंसन कराए, जिससे छन्दों के विहृत करने से
उसकी हुई क्षति में वह न पड़े; और जो [पुत्र-धनविहीन] पाप को नष्ट करने को
कामना करे, वह होता से षोडशी का विहृत ही पाठ कराए । वस्तुतः यह पुरुष
[दारिद्र्यरूप] पाप से मिश्रित ही है । इसलिए उस [विहृत प्रयोग] से पापरूप मालिन्य
को समाप्त कर देता है ।

वेदनं प्रशंसति—

अप पाप्मानं हते य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह पाप से छूट जाता है । .

अथ शस्त्रसमापनीयां कांचिद् ऋचं विधत्ते—

‘उद्यद् ब्रध्नस्य विष्टपम्’ इत्युत्तमया परिदधाति, स्वर्गो वै लोको ब्रध्नस्य
विष्टपं, स्वर्गमेव तल्लोकं यजमानं गमयति ॥ इति ।

अस्यामृचि ‘ब्रध्नस्य विष्टपम्’—इति श्रूयते,—आदित्यो ‘ब्रध्न’ शब्दवाच्यः, ‘असौ
वा आदित्यो ब्रध्नः’ इति श्रुत्यन्तरात् । तस्य ‘विष्टपं’ स्थानं स्वर्गलोकः, अतः तत्पाठेन
यजमानं स्वर्गं प्रापयति ॥

‘उद्यद् ब्रह्मस्य विष्टपम्’ इस अन्तिम ऋचा से कर्म का समापन करता है। स्वर्ग लोक आदित्य का स्थान है। अतः इस पाठ से वह यजमान को स्वर्ग लोक में ही पहुँचाता है।

शस्त्रयाज्यां विधत्ते—

‘अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानाम्’^१—इति यजति ॥ इति ।

‘हरिवः’ हे, इन्द्र षोडशिनः पूर्वेषां ‘सुतानां’ सोमानां, रसमिति शेषः । ‘अपाः’ पीतवानसीति प्रथमपादस्यार्थः ॥

‘हे इन्द्र, षोडशी के पूर्व सोम का रस पीते हो’—इससे यजन करता है ।

तमिमं पादं प्रशंसति—

सर्वेभ्यो वा एष सवनेभ्यः संनिमित्तो यत्षोडशी, तद् यद् ‘अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानाम्’—इति यजति, पीतवद्वा प्रातःसवनं, प्रातःसवनादेवैनं तत्संनिमिमीते ॥ इति ।

यः षोडशी विद्यते, एष सर्वेभ्यः सवनेभ्यः सम्यङ्निमित्त इत्येवं संपादनीयम् । तथा सति तद् यद् ‘अपाः पूर्वेषाम्’—इति पादं पठेत्, तदानीं तत्र प्रातःसवनं ‘पीतवद्’ इन्द्रेण पीतमेवेत्ययमर्थः प्रतीयते । तस्मात् ‘एनं’ षोडशिनं प्रातःसवनादेव निमित्तवान् भवति ॥

जो यह षोडशी है वह सभी सवनों से सम्यक् रूप से निर्मित है । वह जो ‘अपाः पूर्वेषाम्’ इत्यादि से यजन करता है तो प्रातःसवन पीतवद् अर्थात् इन्द्र से पीया गया हो जाता है । इस प्रकार उस पाठ से वह इस [षोडशी] को प्रातःसवन से निर्मित ही करता है ।

तस्या ऋचो द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘अथो इदं सवनं केवलं त’ इति, माध्यंदिनं वै सवनं केवलं, माध्यंदिनादेवैनं तत्सवनात् संनिमिमीते ॥ इति ।

‘अथो’ अपि च हे इन्द्र, ‘इदं’ माध्यंदिनं सवनं ‘ते केवलं’ तवैव सर्वम् । अस्मिन् पादे केवलं सवनमपीन्द्रस्येत्येतदुपपन्नम्, इन्द्रेण पुरो द्वारं वृण्वता माहेन्द्रं ग्रहं माध्यंदिनं सवनानां निष्केवलयादीनां स्वार्थमेव कृतत्वात् । अत एतत्पादपाठेन माध्यंदिनसवनात् षोडशी निर्मितो भवति ॥

‘और भी, हे इन्द्र माध्यन्दिन सवन तुम्हारा ही है’ इसका अर्थ है माध्यन्दिन सवन मात्र तुम्हारा है । इस प्रकार उस पाठ से वह इस [षोडशी] को मध्यन्दिन से निर्मित ही करता है ।

तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘ममद्वि सोमं मधुमन्तमिन्द्रेति’ मद्वद्वै तृतीयसवनम्, तृतीयसवनादेवेनं तत्संनिमिमीते ॥ इति ।

हे इन्द्र, ‘मधुमन्तं’ माधुर्यरसोपेतं सोमं पीत्वा ‘ममद्वि’ ममं हृषं प्राप्नुहि । अस्मिन् पादे मदिधात्वर्थः श्रूयते । तृतीयसवनमपि ‘मद्वद्वै’ मदिधातूपेतम्’ निवित्पदेषु’ मदिधातो-विद्यमानत्वात् । तस्मादेतत्पादपाठेन षोडशी तृतीयसवनान्निमित्तो भवति ॥

‘हे इन्द्र माधुर्यरस युक्त सोम पीकर हृषं को प्राप्त करो’—इसमें तृतीयसवन मधु धातु युक्त होता है । इस प्रकार उस पाठ से वह इस [षोडशी] को तृतीयसवन से निमित्त हो करता है ।

चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘सत्रा वृषञ्जठर आ वृषस्व’ इति वृषण्वद्वै षोडशिनी रूपम्, सर्वेभ्यो वा एष सवनेभ्यः संनिमित्तो यत्षोडशी; तद् यद् ‘अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानाम्’ इति यजति, सर्वेभ्य एवेनं तत्सवनेभ्यः संनिमिमीते ॥ इति ।

हे ‘वृषन्’ वर्षणसमर्थ ! ‘सत्रा’ सोमयागरूपे सत्रे ‘जठरे’ स्वकीय उदरे ‘आ वृषस्व’ समन्तात् सोमरसवृष्टिं कुरु । अत्र चतुर्थपादे ‘वृषन्’-शब्दो विद्यते, षोडशिस्वरूपमपि ‘वृषण्वद् वर्षणोपेतम्, तृप्तिहेतुत्वात् । यः षोडशी विद्यते, सोऽयमुक्तेन प्रकारेण सर्वेभ्यः सवनेभ्यो हि निमित्तः, तस्माद् ‘अपाः पूर्वेषाम्’—इति याज्यापाठेन सर्वसवनेभ्य एवेनं निमित्तवान् भवति ॥

‘हे वर्षणसमर्थ, सोमयाग रूप सत्र में अपने उदर में सोमरस की वृष्टि करो’—इस चतुर्थ पाद में वृषन् शब्द होने से षोडशी का स्वरूप भी वर्षणयुक्त हो जाता है । इस प्रकार जो यह षोडशी है वह सभी सवनों से सम्यक् रूप से निमित्त है क्योंकि जो वह ‘अपाः पूर्वेषाम्’ इत्यादि से यजन करता है तो वह उससे सभी सवनों से ही इस [षोडशी] को सम्यक् रूप से निमित्त करता है ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वेभ्यः सवनेभ्यः संनिमित्तेन षोडशिना राध्नोति य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह सभी सवनों से सम्यक् रूप से निमित्त षोडशी के द्वारा समृद्धि को प्राप्त करता है ।

अस्या याज्यायाः पादेषु पूर्ववदुपसर्गान् विधत्ते—

महानाम्नीनां पञ्चाक्षरानुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु; सर्वेभ्यो वा एष च्छन्दोभ्यः संनिमित्तो यत्षोडशी; तद् यन्महानाम्नीनां पञ्चाक्षरानुप-

१. ‘अस्य मदे’—इत्यादिषु (निवि० ११.१-१६) ।

सर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु, सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः संनि-
र्मिमीते ॥ इति ।

महानाम्नीनामृचां संबन्धनस्तदीयानुवाके समाम्नाताः 'एवा ह्येवा'-इत्यादयः
पञ्चाक्षरा उपसर्गः, तानेकादशाक्षरेषु चतुर्ष्वपि पादेषु संयोजयेत्; तथा सति चतुः-
षष्ट्यक्षरत्वाद् अनुष्टुब्धयं संपद्यते । एवं सति यः षोडशी सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यो निर्मातव्यः,
सोऽयमेतत् संयोजनेन तथैव निर्मितो भवति ॥

[इस याज्या के पादों में पहले की ही तरह] ग्यारह अक्षरों के पादों में महानाम्नी
मन्त्रों में से पाँच अक्षरों का उपसर्ग जोड़ता है । इस प्रकार यह जो षोडशी है वह
सभी छन्दों से सम्यक् रूप से निर्मित होती है । इस प्रकार जो वह ग्यारह अक्षरों के
पादों में महानाम्नी मन्त्रों में से पाँच अक्षर का उपसर्ग जोड़ता है तो वह उससे इस
[षोडशी] को सभी छन्दों से सम्यक् रूपेण निर्मित करता है ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः संनिर्मितेन षोडशिना राध्नोति य एवं वेद^२ ॥ ४ ॥ इति ।
॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-
पञ्चिकायां प्रथमाध्याये (षोडशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ [१२५]

जो इस प्रकार जानता है वह सभी छन्दों से सम्यक् रूपेण निर्मित षोडशी के द्वारा
समृद्धि को प्राप्त होता है ।

॥ इस प्रकार सोलहवें अध्याय के चतुर्थ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः खण्डः .

षोडशी समासः, अथातिरात्रो वक्तव्यः; तत्रेन्द्रस्य च्छन्दसां च प्राधान्यं कथयितु-
मितिहासमाह—

अहर्वं देवा अश्वयन्त रात्रौमसुरास्ते समावद्वीर्या एवासन्न व्यावर्तन्त,
सोऽब्रवीद् इन्द्रः—कश्चाहं चेमानितो असुरान् रात्रौमन्ववेष्ण्याव इति; स

१. आर० ४.१.१०-१५ ।

२. षोडशिसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य विशेषविधय एवेषु प्रथमादिचतुःखण्डेषु विहिताः,
एभ्योऽग्निष्टोमवत्, द्र० पृष्ठे ५६८ टि० १ । आश्वलायनेनापि 'अथ षोडशी'—
इत्यारभ्य 'मजजपः'—इत्यन्तेन ग्रन्थेन (६.२.३) तथैवोक्तः । 'षोडशिना वीर्यकामः'
इति च आपस्तम्बीय विधिसूत्रम् (१४.१.२) ।

देवेषु न प्रत्यविन्ददबिभ्यू रात्रेस्तमसो मृत्योस्तस्माद्धाप्येतहि नक्तं यावन्मात्रमिवैवापक्रम्य बिभेति; तम इव हि रात्रिमृत्युरिव ॥ इति ।

पुरा कदाचिदहोरात्रयोर्मध्ये देवा अहरेवाश्रितवन्तः, असुराश्च रात्रिमाश्रितवन्तः । 'ते' देवाश्च असुराश्च समानबला एवासन्; बलाधिक्येन वर्गान्तराद् व्यावृत्तमितरवर्गस्थानं प्राप्नुवन् । तदानीम् इन्द्रो देवान् प्रत्यब्रवीत्—मम सहायोऽपेक्षितः, हे देवाः ! भवतां मध्ये कश्चाहं च 'इमान्' असुरान् रात्रौमनुगतान् 'इतः' रात्र्या 'अवेष्ट्यावः' अपसारयिष्यावः ? इति । ततो विचार्य स इन्द्रो देवेषु मध्ये तादृशं शूरं कमपि प्रतीक्ष्य 'नाविन्दत्' न लब्धवान् । रात्रेः संबन्धि यत्तमो मृत्युसदृशं, तस्मात्तमसो मृत्योरिव सर्वे देवाः 'अबिभ्युः' भीता अभवन् । यस्माद्देवानां भीतिः, तस्माद् इदानीमपि 'यावन्मात्रमिवैव' यत्किंचिदपि वा दूरं रात्रौ गृहादपक्रम्य सर्वः पुरुषो 'बिभेति' 'तम इव हि' तमोरूपैव रात्रिः, तस्मान्मृत्युरिव भयहेतुः ॥

[अतिरात्र]—

iv. ५ [xvi. ५] देवों ने दिन का आश्रय लिया और असुरों ने रात का । वे दोनों ही तुल्यबल होने से अलग न किए जा सके । तब इन्द्र ने देवों से कहा—हे देवों ! इन असुरों को रात्रि से निकालने में मेरा कौन साथ देगा ? उन्होंने देवों में किसी को न पाया । रात्रि के मृत्यु सदृश अन्धकार से सभी देव डर गए । इसीलिए आज भी रात्रि के समय [घर से] थोड़ा सा भी दूर जाने में लोग डरते हैं; क्योंकि रात्रि अन्धकार रूप है, [अतः] मृत्यु के समान है ।

अथ छन्दसामिन्द्रसहकारित्वं दर्शयति—

तं वै छन्दांस्येवान्ववायंस्तं यच्छन्दांस्येवान्ववायंस्तस्मादिन्द्रश्चैव छन्दांसि च रात्रौ वहन्ति; न निविच्छस्यते, न पुरोरुङ्, न धाय्या, नान्या देवतेन्द्रश्च; ह्येव छन्दांसि च रात्रौ वहन्ति ॥ इति ।

'तं वै' असुरनिराकरणाय प्रवृत्तं तमेवेन्द्रमेकं गायत्र्यादिछन्दांस्येव 'अन्ववायन्' अनुगम्य निराकर्तुं गताः । यस्मादेवं तस्मादिन्द्रछन्दांस्येवङ्गतया अतिरात्रप्रयोगे 'रात्रौ वहन्ति' रात्रिप्रयोगस्य निर्वाहकाणि भवन्ति । इन्द्रविषयच्छन्दांस्येव तत्र शस्यन्ते, न तु निविद्धा, पुरोरुक्वा, धाय्या वा, देवतान्तरं वा, किंचिच्छस्यते । तस्मादिन्द्रः छन्दांसि चेत्येतावन्त एव निर्वाहकाः ॥

[असुरों के निराकरणार्थं गायत्री आदि] छन्दों ने उन [इन्द्र] का अनुगमन किया । जो छन्दों ने उनका अनुगमन किया, इसीलिए [अतिरात्रप्रयोग में] इन्द्र और छन्द ही रात्रिप्रयोग के निर्वाहक होते हैं । [वहाँ इन्द्र विषयक छन्दों का ही शंसन होता है] न निविद् का, न पुरोरुक् का, न धाय्या का और न तो इन्द्र से भिन्न किसी अन्य देवता का शंसन किया जाता है । इसलिए इन्द्र और छन्द ही रात्रिप्रयोग के निर्वाहक होते हैं ।

तेषामिन्द्रच्छन्दसाम् असुरान् निराकरणसाधनं दर्शयति—

तान् वै पर्यायैरेव पर्यायमनुदन्त; यत्पर्यायैः पर्यायमनुदन्त, तत्पर्यायाणां पर्यायत्वम् ॥ इति ।

‘तान्’ वै रात्रिमाश्रिताद् असुरान् पर्यायैः चमसगणानां क्रमानुष्ठानैरेव पर्यायैः, तत्र तत्र यतमाना यागभूमौ परीत्य ‘अनुदन्त’ निराकृतवन्तः । यत्र यत्रासुराः सुप्ता अवस्थिताः तत्र तत्र प्रयत्नेनावेक्ष्य निःसारितवन्तः । द्वादशानां चमसगणानामनुष्ठानाय त्रयः पर्यायाः; एकैकस्मिन् पर्याये चत्वारो गणा अनुष्ठीयन्ते । यस्मात् परितो गत्वा गत्वा चमसपर्यायै- निराकृतवन्तः, तस्मात् परिगम्य निराकरणसाधत्वात् पर्यायत्वं संपन्नम् ॥

[रात्रि में आश्रित] उन [असुरों] को पर्यायों [अर्थात् चमसों के क्रमानुष्ठान] से ही [यज्ञभूमि में] घूम-घूम कर निकाल दिया । जो उन्होंने पर्यायों से घूम-घूमकर निराकृत किया, इसीलिए इसका नाम ‘पर्याय’ पड़ा ।

क्रमेण निराकरणप्रकारं दर्शयति—

तान् वै प्रथमेनैव पर्यायेण पूर्वरात्रादनुदन्त, मध्यमेन मध्यरात्राद् उत्तमेना-
पररात्रात् ॥ इति ।

दश दश घटिका एकैको भागः, इत्येवं रात्रेस्त्रयो भागाः, चत्वारश्चमसगणा एकः पर्यायः, इत्येवं द्वादशानां चमसगणानां त्रयः पर्यायाः; तैः क्रमेण रात्रिभागत्रयाद् असुरान् अपानुदन्त ॥

उनको प्रथम पर्याय के द्वारा रात्रि के पूर्वभाग से निकाल दिया, मध्यम पर्याय से मध्य रात्रि से और तृतीय पर्याय से रात्रि के पिछले प्रहर से ।

तस्मिन्निराकरणे छन्दसां सौकर्याधिक्येन प्रशंसां दर्शयति—

अपिशर्वर्या अनुस्मसीत्यब्रुवन्नपिशर्वराणि खलु वा एतानि छन्दांसीति ह
स्माहैतानि होन्द्रं रात्रेस्तमसो मृत्योर्बिभ्यतमत्यपारयन्तदपिशर्वराणास-
पिशर्वरत्वम् ॥ ५ ॥ इति ।

हे, इन्द्र वयमपि ‘शर्वर्याः’ कृत्स्नाया रात्रेः सकाशाद् असुरान् अपसारयितुं त्वामनुगम्य ‘स्मसि’ तिष्ठामः, इत्येवं छन्दांस्यब्रुवन् । तदेतद् वाक्यमैतरेयः श्रुत्वा तदानीमेवैतानि छन्दांसि ‘अपिशर्वराणि’ एवेति नाम्ना व्यवहृतवान् । एतच्च युक्तम्—यस्मात् मृत्योरिव रात्रेस्तमसो बिभ्यतमिन्द्रम् ‘एतानि’ छन्दांसि अत्यपारयन्, यस्माद्धेतो रात्रिमतीत्य

१. ‘अपिशर्वरे—शर्वरीमुखेऽग्निविहरणकाले’—इति ऋ० ३.९.७ । अपिशर्वरे—शर्वरी रात्रिमपिगतः कालः अपिशर्वरः—इति च (ऋ० ८.१.२९) सा० भा० ।

नीतवन्ति, तस्मात् कारणाच्छर्व्याः सर्वस्मादपि पारनयनं द्योतयितुम् 'अपिशर्वराणि'—इति नाम च्छन्दसां युक्तम् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-
पञ्चिकायां प्रथमाध्याये (षोडशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ [१२६]

छन्दों ने कहा—'हे इन्द्र, केवल हमीं पूरी रात [असुरों को निराकृत करने के लिए] तुम्हारा अनुगमन करते हैं।' [ऐसा सुनकर ऐतरेय] ऋषि ने इन छन्दों का 'अपिशर्वराणि' नाम व्यवहृत किया। क्योंकि मृत्यु रूप रात्रि के अन्धकार से डरते हुए इन्द्र को इन [छन्दों] ने पार लगाया, इसीलिए इनका नाम 'अपिशर्वर' हुआ।

॥ इस प्रकार सोलहवें अध्याय के पञ्चम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः खण्डः

इन्द्रस्य च्छन्दसां च प्राधान्यमभिहितम्; अथ शस्त्रं विधातव्यम्। षोडशिपर्यन्तं पूर्ववदनुष्ठाय षोडशिन ऊर्ध्वं रात्रिपर्यायाः शंसनोयाः। तत्र त्रयः पर्यायाः। तत्रैकपर्यायश्चतुःशस्त्रोपेतः। होतुरेकं शस्त्रं, होत्रकाणां च त्रयाणामेकैकमिति चतुष्टयम् ॥

अत्र प्रथमपर्याये होतुः शस्त्रं विधत्ते—

पान्त सा वो अन्धस इत्यन्धस्वत्याऽनुष्टुभा रात्रीं प्रतिपद्यते ॥ इति।

'अन्धः' शब्दो यस्यामृच्यस्ति, सेयमन्धस्वती। सा चात्राष्टुच्छन्दस्का, तथा 'रात्री' रात्रिशस्त्रं 'प्रतिपद्यते' प्रारभेत ॥

iv. ६ [xvi. ६] 'सोमरस का पान करो'—इस अन्धस्वती [अन्धशब्द युक्त] अनुष्टुप् छन्दस्क ऋचा से रात्रि के शस्त्र का प्रारम्भ करे।

तस्यामृचि च्छन्दः प्रशंसति—

आनुष्टुभी वै रात्रिरेतद् रात्रिरूपम् ॥ इति।

गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुभां मध्ये गायत्र्यादीनां त्रयाणां सवनत्रयगतानाम् अहनि प्रयुक्तत्वाद् अनुष्टुमः प्रयोगाय रात्रिरेव कालः परिशिष्यते। तस्माद् रात्रेरनुष्टुप्संबद्धत्वाद् इयमनुष्टुबरात्रेः स्वरूपम् ॥

रात्रि अनुष्टुभ् से सम्बन्धित है, यह रात्रि का रूप है।

अथ त्रिषु पर्यायेषु शस्त्रयाज्यां विधत्ते—

अन्धस्वत्यः पीतवत्यो मद्धत्यस्त्रिष्टुभो याज्या भवन्त्यभिरूपा, यद् यज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धम् ॥ इति।

‘अन्धः’ शब्दो यास्वृक्ष्वस्ति, ताः ‘अन्धस्वत्यः’; तादृश्यश्चतस्र ऋचः प्रथमपययि होत्रादीनां चतुर्णां शस्त्रयाज्याः कर्तव्याः; ताश्च त्रिष्टुप्छन्दस्का एव । तत्र ‘अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोमम्’ इत्येषा होतुः शस्त्रयाज्या । सा चान्धस्वतो त्रिष्टुप्छन्दस्का च । तस्या द्वितीयपादे ‘सिञ्चता मद्यमन्धः’—इति ‘अन्धः’ शब्दः श्रूयते । एवमितरेषां त्रयाणां शस्त्रयाज्या उदाहरणीयाः । पिबतिधातुर्यास्वृक्ष्वस्ति, ताः ‘पीतवत्यः’; तादृश्यो मध्यमपययि याज्याः कर्तव्याः । ‘अपाय्यस्यान्धसो मदाय’^१—इति । होतुः शस्त्रयाज्या । तत्र ‘अपायि’—इति ‘पिबति’-धातुः श्रूयते । मदिधातुर्यास्वृक्ष्वस्ति, ताः ‘मद्वत्यः’ । तादृश्य-स्तृतीयपययि याज्याः कर्तव्याः । ‘तिष्ठा हरी’^२ इत्येषा होतुः शस्त्रयाज्या । तस्या अवसाने ‘ररिमा ते मदाय’ इति मदिधातुः श्रूयते । एवं सर्वमुदाहार्यम् । रात्रावन्नभोजना-दन्धस्वतीनामानुरूप्यम्, क्षीरपानात् पीतवतीनाम्; तत ऊर्ध्वं हर्षात् मद्वतीनाम् । एवमानुरूप्ये सति तत्तत्कर्म समृद्धं भवति ॥

[तीन पर्यायों में शस्त्र की] याज्या अन्धस्वती, पीतवती और मद्वती ऋचाएँ होती हैं । इस प्रकार वे [रात्रि में भोजन होने से अन्धस्वती, दुग्धपान होने से पीतवती और हर्ष होने से मद्वती ऋचाएँ कर्म के] अनुरूप हैं । जो यज्ञ के अनुरूप है, वही उसकी समृद्धि है ।

प्रथमपययि प्रयोगविशेषं विधत्ते—

प्रथमेन पययिण स्तुवते, प्रथमान्येव पदानि पुनराददते, यदेवैषामभ्या गाव आसन्स्तदेवैषां तेनाददते ॥ इति ।

यदा सामगाः प्रथमेन पययिण स्तुवते, तदानीं स्तोत्रियाणां प्रथमपादान् द्विरभ्यस्यन्ति^३ । एव शस्त्रेऽपि ‘पुरुहूतं पुरुष्टुतम्’—इत्यादिकाः प्रथमपादा द्विरभ्यसनीयाः, ‘यथा वाव स्तोत्रमेवं शस्त्रम्’—इत्युक्तत्वात् । एवं सति ‘एषाम् असुराणाम् अभ्या गाव आसन्’ इति यदस्ति, तत्सर्वमसुराणां धनम्, ‘तेन’ प्रथमपादाभ्यासेन स्वीकुर्वन्ति ॥

[जब साम गान करने वाले] प्रथम पर्याय से स्तुति करते हैं [तब स्तोत्रियों के] प्रथम पदों को ही दुहरा देते हैं । इन [असुरों] के जो अश्व और गौएँ हैं उसको वे इस [प्रथम पाद के अभ्यास] से उनसे ले लेते हैं ।

१. ऋ० २.१४.१ ।

२. ऋ० २.१९.१ ।

३. ऋ० ३.३५.१ ।

४. सामब्राह्मणे देवा वा इति पान्त मा वो अन्धस इति च द्वाभ्यां खण्डाभ्यां रात्रि-पर्याया विहिताः (ता० ब्रा० ९.१.२) । तत्रैव ‘ताम् समन्तं पर्यायं प्राणुदन्त, यत् पर्यायं प्राणुदन्त तत् पर्यायाणां पर्यायत्वम्—इति पर्यायनिरुक्तिरुक्ताः ।

द्वितीयपर्यायि विशेषं विधत्ते—

मध्यमेन पर्यायेण स्तुवते, मध्यमान्येव पदानि पुनराददते; यदेवैषामनो रथा आसंस्तदेवैषां तेनाददते ॥ इति ।

‘अयं त इन्द्र सोमः’ इत्यस्यामृचि निपूतो अधि बर्हिषि, निपूतो अधि बर्हिषि—इत्येवं मध्यमः पादो द्विरभ्यसनीयः । ‘एषाम्’ असुराणाम् ‘अनः’ शकटं यदस्ति, ये च ‘रथाः’, तत्सर्वं ‘तेन’ अभ्यासेन स्वीकृतं भवति ॥

मध्यम पर्याय के द्वारा स्तुति करते हैं तब मध्यम पदों को ही दुहरा देते हैं । इस प्रकार इन [असुरों] के जो गाड़ी और रथ हैं उसको वे इस [मध्यम पाद के अभ्यास] से उनसे ले लेते हैं ।

तृतीयपर्यायि विशेषं विधत्ते—

उत्तमेन पर्यायेण स्तुवते, उत्तमान्येव पदानि पुनराददते; यदेवैषां वासो हिरण्यं मणिरध्यात्ममासीत्, तदेवैषां तेनाददते ॥ इति ।

‘इदं ह्यन्वोजसा सुतम्’ इत्यस्यामृचि ‘पिबा त्वस्य गिर्वणः’ ‘पिबा त्वस्य गिर्वणः’ इत्युत्तमस्य पादस्य द्विरभ्यासः । आत्मानं शरीरमधिकृत्य वर्तत इति ‘अध्यात्मम्’, असुराणां शरीरेऽवस्थितं वासः ‘हिरण्यं’ ‘मणिः’—इत्येवमादिकम्, सर्वं गृहीतं भवति ॥

तृतीय पर्याय के द्वारा स्तुति करते हैं । तब तृतीय पदों को ही दुहरा देते हैं । इस प्रकार इन [असुरों] के जो शरीरावस्थित वस्त्र, स्वर्ण या रत्न हैं; उसको वे इस [अभ्यास] से उनसे ले लेते हैं ।

वेदनं प्रशंसति—

आ द्विषतो वसु दत्ते निरेनमेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते, य एवं वेद ॥ इति ।

‘द्विषतः’ शत्रोः सकाशात् तदीयं धनमादत्ते, ‘एनं’ शत्रुं सर्वेभ्यो लोकेभ्यो ‘निर्णुदते’ निराकरोति ॥

जो इस प्रकार जानता है वह शत्रु से उनके धन को ले लेता है और इस [शत्रु] को सभी लोकों से निकाल देता है ।

अत्र कंचित्प्रश्नमुत्थापयति—

पवमानवदहरित्याहुर्न रात्रिः पवमानवती; कथमुभे पवमानवती भवतः ? केन ते समावद्भ्राजौ भवतः ? इति ॥ इति ।

बहिष्पवमानः, माध्यंदिनः पवमानः, आर्भवः पवमानश्चेत्येवमहनि पवमानस्तोत्र-
त्रयं विद्यते, न तु रात्रौ तदस्ति, अत उभयोः पवमानत्वं कथं सिध्यति ? तदसिद्धौ
च केनोपायेनाहश्च रात्रिश्चेत्येते 'समावद्भ्राजौ भवतः' समानभागयुक्ते भवतः ? इति
प्रश्नावादिन आहुः ॥

कुछ लोग प्रश्न करते हैं कि पवमान स्तोत्र दिन का है, और रात का पवमान
स्तोत्र नहीं है। तब वे दोनों कैसे पवमान हैं, और किस प्रकार वे दोनों समानभाग से
युक्त होते हैं ?

तत्रोक्त माह—

यदेवेन्द्राय मद्धने सुतमिदं वसो सुतमन्ध इदं ह्यन्वोजसा सुतमिति स्तुवन्ति
च शंसन्ति च, तेन रात्रिः पवमानवती, तेनोभे पवमानवती भवतः, तेन ते
समावद्भ्राजौ भवतः ॥ इति ।

यदेव 'इन्द्राय मद्धने सुतम्', 'इदं वसो सुतमन्धः', 'इदं ह्यन्वोजसा सुतम्'^२ इति,
तामिरेतामिस्तिष्ठमिः उद्गातारः स्तुवन्ति, होतारः शंसन्ति । अहनि यथा त्रिष्वपि
पवमानस्तोत्रनामसु पवमानशब्दोऽनुवृत्तः, एवमत्रापि तिसृषु ऋक्षु सुतशब्दोऽनुवृत्तः; अतः
पवमानसाम्याद् रात्रिः पवमानवती; 'तेन' प्रकारेण उभयोः पवमानवत्त्वे साम्ये सति
तुल्यभागत्वं सिध्यति ॥

'इन्द्राय मद्धने सुतं', 'इदं वसो सुतमन्धः' और 'इदं ह्यन्वोजसा सुतं' इन तीन मन्त्रों
से उद्गाता स्तुति करते हैं और होता शंसन करते हैं । [जैसे तीनों पवमान स्तोत्र में
'पवमान' शब्द की अनुवृत्ति है वैसे ही इन तीनों में 'सुत' शब्द अनुवृत्त है अतः] उस
[पवमान साम्य] से रात्रि पवमान युक्त होती है । उसीसे दोनों का पवमान युक्त होना
सिद्ध होता है और उसीसे उन दोनों के समानभाग होते हैं ।

पुनरपि प्रश्नान्तरमुत्थापयति—

पञ्चदशस्तोत्रमहर्गित्याहुर्न रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा; कथमुभे पञ्चदशस्तोत्रे
भवतः, केन ते समावद्भ्राजौ भवतः ? इति ॥ इति ।

अग्निष्टोमस्तोत्राणि द्वादश, उक्थ्यस्तोत्राणि त्रीणि; एतान्यहनि प्रयुज्यन्ते । तस्मादहः
पञ्चदशस्तोत्रोपेतम्, रात्रौ तु न तानि विद्यन्ते, कथं पञ्चदशस्तोत्रसाम्येन तयोर्मगिसाम्यं
सिध्यति ? इति प्रश्नः ॥

१. ता० ब्रा०—बहिष्पवमानः (६.७-१०) ७.१,२; माध्यन्दिनपवमानः ३-५;
आर्भवपवमानः ८.४,५ । २. ऋ० ८.९२.१९; ८.२.१; ३.५१.१० ।

कुछ लोग पुनः प्रश्न करते हैं कि 'दिन पञ्चदशस्तोत्र से युक्त होता है और रात्रि पञ्चदशस्तोत्र से युक्त नहीं होती। तब वे दोनों कैसे पञ्चदशस्तोत्र से युक्त होते हैं और किस प्रकार वे दोनों समानभाग से युक्त होते हैं ?'

तत्रोत्तरमाह—

द्वादश स्तोत्राण्यपिशर्वराणि तिसृभिर्देवताभिः संधिना राथन्तरेण स्तुवते; तेन रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा, तेनोभे पञ्चदशस्तोत्रे भवतः, तेन ते समावद्भ्राजौ भवतः ॥ इति ।

द्वादशसु चमसगणपर्यायिषु द्वादश स्तोत्राणि विद्यन्ते, तानि 'अपिशर्वराणि' रात्रावनुष्ठेयानां छन्दसाम् 'अपिशर्वर'संज्ञा पूर्वमुक्ता^१ । तैश्छन्दोभिर्निष्पाद्यत्वात् स्तोत्राण्यपि तन्नामकानि, रथन्तरसाम्ना निष्पाद्यं यत्संधिस्तोत्रं^२, तत्र तिस्रो देवताः श्रूयन्ते ।^३ तामिः स्तोतव्यामिस्तिस्मृभिर्देवताभिः स्तोत्रमपि त्रेधा मिद्यते । 'तेन' कारणेन तामिः पञ्चदशस्तोत्रा संपन्ना । तथा सत्युभयोरहोरात्रयोः स्तोत्रसंख्यासाम्यात् समान-मागोपेतत्वं सिध्यति ॥

वस्तुतः 'अपिशर्वर' में बारह स्तोत्र होते हैं और तीन देवों से युक्त रथन्तर साम में निष्पन्न सन्धि स्तोत्र से स्तुति करते हैं । इसलिए रात्रि उनसे पञ्चदशस्तोत्र से सम्पन्न होती है और उसी से दोनों में पञ्चदशस्तोत्र हो जाते हैं और उसीसे उनके एक से भाग होते हैं ।

शस्त्रबाहुल्यं प्रशंसति —

परिमितं स्तुवन्त्यपरिमितमनुशंसति; परिमितं वै भूतमपरिमितं भव्यम-परिमितस्यावरुद्ध्या इति ॥ इति ।

उद्गातारः 'परिमितं' यथा भवति तथा स्तुवन्ति । त्रिवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंश इत्येवं चतुर्भिरेव स्तोमैरत्र सर्वस्तोत्रनिष्पत्तेः^४ । होत्वा त्वपरिमितं यथा भवति तथा अनुशंसति; शंसनीया ऋच एतावत्य एवेति सर्वत्रानुगतस्य संख्यानियमस्य कस्य-चिदभावात् । पूर्वभाविनः स्तोत्रस्य परिमितत्वमुत्तरभाविनः शस्त्रस्यापरिमितत्वं च लौकिकन्यायानुसारि, लोके 'भूतं' पूर्वं संपादितं धनम् 'परिमितम्' इयदेवेति नियति-रस्ति; 'भव्यम्' इतः परं संपादनीयं धनम् 'अपरिमितं' तृष्णायाः निरवधिकत्वेनैतावदेव

१. द्र० इतः पूर्वम्, ५९० पृष्ठे ।

२. रथन्तरं प्रतिष्ठाकामाय सन्धिं कुर्यात्—इति ता० ब्रा० ९.१.२८ ।

३. 'त्रीण्युक्त्यानि त्रिदेवत्यः सन्धिः'—इति ता० ब्रा० ९.१.२६ ।

४. ता० ब्रा० ६.२.२ ।

संपादयिष्यामि, न त्वधिकमिति नियतेरभावात् । तस्मादुपरितनशंसनबाहुल्यमपरिमित-
धनप्राप्त्यै भवतीत्यभिप्रेत्य होतुरपरिमितमनुशंसनम् ॥

[उद्गाता] परिमित [निश्चित] स्तुति करते हैं और होता अपरिमित [मन्त्रों का]
अनुशंसन करता है [जैसे लोक में] भूत परिमित है और भविष्य अपरिमित है । अतः
अपरिमित [धन] की प्राप्ति के लिए [वह अपरिमित शंसन करता है] ।

प्रारान्तरेण शस्त्रबाहुल्यं प्रशंसति—

अति शंसति स्तोत्रमति वै प्रजात्मानमति पशवस्तद् यत् स्तोत्रमति शंसति
यदेवास्यात्यात्मानं तदेवास्यैतेनावरुन्धेऽवरुन्धे ॥ ६ ॥ इति ।

स्तोत्रगतामृक्संख्यामतिलङ्घ्य होता शंसतीति यदस्ति तद्युक्तमेव; लोके ह्यात्मान-
मतिलङ्घ्य प्रजानां चावस्थितत्वात् । स्वयमेक एव, पुत्रादयस्तु बहवः, गवाश्चादिपशवश्च
बहवः तस्मादात्मस्थानीयं स्तोत्रम्, प्रजापशुस्थानीयशस्त्राधिक्येन 'यदेव' प्रजापश्वादि
धनं, तस्य यजमानस्य स्वात्मानमतिक्रम्याधिकमभीष्टम्, तत्सर्वम् 'अस्य' यजमानस्य होता
संपादयति । पदाम्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-

पञ्चिकायां प्रथमाध्याये (षोडशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ [१२७]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहृदं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थं महेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधर-

माधवाचार्यदिशतो सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनाम-

भाष्ये ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः

(षोडशोऽध्यायः) समाप्तः ॥ १६ ॥

स्तोत्र की अपेक्षा होता अधिक शंसन करता है [वह युक्त ही है क्योंकि पुत्र पौत्रादि]
प्रजा अपने से अधिक होती है और पशु भी अधिक होते हैं । अतः जो वह स्तोत्र से
अधिक शंसन करता है उससे वह जो [प्रजा पशु आदि धन] उस [यजमान] का अपने
से अधिक पाना अभीष्ट है वह सब इस [यजमान] का होता इसीसे सम्पादित करता है ।

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की चतुर्थपञ्चिका के प्रथम (सोलहवें) अध्याय की
हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

—०—

१. अतिरात्रे चत्वारः सवनीयाः, षोडश्यन्ते रात्रिपर्यायास्त्रयः, ततः सन्धिस्तोत्रम्,
तत्राश्विनं शस्त्रम्, ततोऽनुयाजादि । तदिह खण्डे सन्धिस्तोत्रान्तं विहितम्, शिष्टं
परस्ताद् वक्ष्यति ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

—: * :—

[अथ सप्तदशोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः]

पृष्ठे षोडश्यह्नि संस्थाचतुर्थे

सर्वच्छन्दोविक्रियाऽनुष्टुबाख्ये ॥

पर्यायाणां स्याच्चतुःशस्त्रकाणां

रात्रौ संघेः संख्यया पाञ्चदश्यम् ॥ १ ॥

अथातिरात्रक्रतावेव रात्रिपर्यायिभ्य ऊर्ध्वमाश्विनं शस्त्रमाख्यायिकामुखेन विधत्ते—

प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्या सावित्रीं; तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छंस्तस्या एतत्सहस्रं वहतुमन्वाकरोद्,—यदेतदाश्विनमित्या-
चक्षतेऽनाश्विनं हैव, तद्यदर्वाक्सहस्रम्; तस्मात् तत्सहस्रं वैव शंसेद्
भूयो वा ॥ इति ।

पुरा कदाचित् प्रजापतिः कांचिद् दुहितरं सोमाय राज्ञे 'प्रायच्छत्' विवाहार्थं
दातुमुद्युक्तवान् । कीदृशीं दुहितरम् ? 'सूर्याम्' इत्येतन्नामधेययुक्तां 'सावित्रीं' सवित्रा
लब्धाम् । यद्यप्येषा सवितुः पुत्री, तथाऽपि स्नेहातिशयेन प्रजापतेर्दुहितेत्युच्यते । 'तस्यै'
दुहित्रे तल्लामार्थं सर्वे देवा वरा भूत्वा प्रजापतेः सकाशमागमन् । स च प्रजापतिः
'तस्यै' दुहितृलामार्थम् 'एतद्' वक्ष्यमाणमृर्चा सहस्रं 'वहतुमन्वाकरोत्' । वहनस्य
विवाहस्यालंकारार्थं माङ्गल्यार्थं च वरस्य पुरतो वहनीयो हरिद्रागुडादिमङ्गलद्रव्यसंघो
'वहतुः' यदेतद्वक्सहस्रं याज्ञिका आश्विनसहस्रमित्याचक्षते, तत्सहस्रमेव वहतुरूपेण
प्रत्यभिज्ञातवान् । स देवानां मध्ये यो वरः आश्विनशस्त्रमन्त्रानेक एव पठति, तस्मै
दास्यामति प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । सहस्रादर्वाचीना ऋचो यस्मिञ्शस्त्रे, तद् 'अर्वाक्सहस्रम्'
तादृशं यदस्ति, तद् 'अनाश्विनमेव' । यस्मादाश्विनं सहस्रं प्रजापतिरङ्गीकृतवान्; तस्मा-
द्धोता सहस्रमेव शंसेत् । ततोऽप्यधिकं वा शंसेत्, न तु न्यूनम् ॥

१. प्रातरनुवाकन्यायेन तस्यैव समाप्तायस्य सहस्रावममोदेतोः शंसेत्—इति० आश्व०
श्रौ० ६.५.८ ।

[आश्विनशस्त्र]

iv. ७ [xvii. १] प्रजापति सविता के प्रसाद से प्राप्त अपनी लड़की सूर्या को सोम राजा को देने के लिए उद्युक्त हुए; उसके लिए सभी देवता अतिथि होकर आए। प्रजापति ने उसके लिए यह जो सहस्र ऋचाओं का शस्त्र 'बहुतु' [अर्थात् वर के सामने रखवा जाने वाला हल्दी गुड़ आदि रूप मङ्गल द्रव्य] रूप में तैयार किया; उसे ही याज्ञिक जन आश्विनशस्त्र के नाम से पुकारते हैं। जो हजार की अपेक्षा कम है वह आश्विन नहीं है। इसलिए होता को सहस्र ऋचाओं का ही शंसन करना चाहिए अथवा उससे भी अधिक।

शंसनस्येतिकर्तव्यतां विधत्ते—

प्राश्य घृतं शंसेत्, यथा ह वा इदमनो वा रथो वाऽक्तो वर्तत एवं हैवाक्तो वर्तते ॥ इति ।

प्रथमतो घृतं प्राश्य पश्चाच्छंसेत्। यथा लोके किंचिदिदं निदर्शनं तद्वत्। किं निदर्शनमिति? तदुच्यते—'अनः' स्वल्पशकटं वा प्रौढो 'रथः' वा यदा प्रवर्त्यते, तदानीमस्य चक्रस्य भ्रमणस्थाने मषोमिश्रेण तैलेनाञ्जने कृते पश्चात् स्वल्पं शकटं रथो वा सहसा प्रवर्तते। एवमसी होता घृतेनाक्तः शस्त्रे प्रवर्तते ॥

घृत का प्राशन करके शंसन करना चाहिए। क्योंकि जैसे यहाँ छोटी गाड़ी या रथ के पहियों में तेल लगाने से वे अच्छे चलते हैं वैसे ही घृताक्त [वाणी] भी शस्त्र में [अच्छी चलती] है।

इतिकर्तव्यतान्तरं विधत्ते—

शकुनिरिवोत्पत्तिष्यन्नाह्वयीत ॥ इति ।

यथा लोके 'शकुनिः' कश्चित्पक्षी पद्भ्यां भूमिं हृढमवष्टभ्य 'उत्पत्तिष्यन्' ऊर्ध्वमुखोत्पतनं कर्तुमिच्छन् पक्ष्यन्तरममिलक्ष्य ध्वनिं करोति, एवमसी होता तदाकारं घटनं कुर्वन्नाहाव पठेत्। तदेतद् आश्वलायनाचार्यैः स्पष्टीकृतम् 'प्राश्य प्रतिप्रसृप्य पश्चात् स्वस्य धिष्यस्योपविष्टो समस्तजङ्घोरररत्निभ्यां जानुभ्यां चोपस्थं कृत्वा यथा शकुनिरुत्पत्तिष्यन्नुपस्थकृतस्त्वेवाश्विनं शंसेत्'^१ इति ॥

उड़ने के लिए उद्युक्त श्येन पक्षी के समान बैठकर आहाव पढ़े।

आश्विनशस्त्रस्य प्रतिपदमाख्यायिकाऽखेन विधत्ते—

तस्मिन् देवा न समजानत,—ममेदमस्तु ममेदमस्तिवति; ते संजानाना अब्रुवन्नाजिमस्यायामहै, स यो न उज्जेष्यति, तस्येदं सविष्यतीति; तेऽग्नेरेवाधि गृहपतेरादित्यं काष्ठामकुर्वत, तस्मादाग्नेयीं प्रतिपद्ब्रुवत्याश्विनस्य 'अग्निर्होता गृहपतिः स राजा'^२ इति ॥ इति ।

‘तस्मिन्’ आश्विनशस्त्रे देवाः परस्परं ‘न समजानत’ संज्ञानं प्रतिपत्तिं नाकुर्वन् । कीदृशी तदीया प्रतिपत्तिः ? इति, सोच्यते—‘ममैवेदमाश्विनमस्त्वि’ सर्वेषामभिगयः । सर्वविषयत्वं द्योतयितुमियं वीप्सा । ‘ते’ विप्रतिपन्ना देवाः ‘संजानानाः’ संप्रतिपत्तिं कर्तुंमुद्युक्ताः परस्परमिदमब्रुवन्—‘अस्य’ आश्विनशस्त्रस्य लाभाय वयं सर्वे कांचिद् ‘आजिम् आयामहे’ समयबन्धपुरःसरा धावनरूपा गतिः ‘आजिः’ तां प्राप्नवामः । तस्मिन्नाजिधावने ‘नः’ अस्माकं मध्ये च यः प्रबलः, यः कोऽपि प्रथममुत्कर्षेण जेष्यति, तस्य ‘इदम्’ आश्विनं भविष्यतीति समयबन्धः ते कृतसमया देवाः ‘गृहपतेरग्नेरेवाधि’ गार्हपत्यस्योपरि श्लोकर्वातिनमादित्यं ‘काष्ठां’ धावनसमाप्तिमकुर्वते,—गार्हपत्यमारभ्यादित्यपर्यन्तं धावेदिति तदीया मर्यादा । यस्मादग्निराश्विनप्रासिहेतोर्धावनस्योपक्रमस्थानम्, तस्मादाग्नेयी काचिद्गगाश्विनस्य ‘प्रतिपद्भवति’ प्रारम्भरूपा कर्तव्या । ‘अग्निर्होता’^१ इति तस्याः प्रतीकम् ॥

उस [आश्विनशस्त्र] में देवता परस्पर एक मत न हुए । सभी ने कहा—‘यह मेरा हों, यह मेरा हो ।’ तब परस्पर समझौता करके उन्होंने कहा—हम लोग इसके लिए बाजी लगाकर दौड़ें; हम लोगों में से जो जीतेगा उसका यह [आश्विनशस्त्र] होगा । उन्होंने गार्हपत्य अग्नि से भी ऊपर अर्थात् वहां से आरम्भ करके आदित्य तक दौड़ने की शर्त बनाई । इसलिए अग्नि देवताक ऋचा ही आश्विनशस्त्र की प्रारम्भिक ऋचा होती है—‘अग्नि होता है, वह गृह का पालक है, वह राजा’ इत्यादि ऋचा का प्रतीक है ।

अत्र कंचित्पूर्वपक्षमुद्घातयति—

तद्वैक आहुः—‘अग्निं अन्ये पितरमग्निमापिम्’^२ इत्येतया प्रतिपद्यते ॥ इति । प्रारभेतेत्यर्थः ॥

कुछ लोग कहते हैं कि ‘हे अग्नि, हे प्रिय पिता, मित्र अग्नि’ इत्यादि इस ऋचा से आरम्भ करना चाहिए ।

तत्रोपपत्तिं पूर्वपक्षमिप्रेतां दर्शयति—

‘दिवि शुक्रं यजतं सूर्यस्य’ इति प्रथमयैव ऋचा काष्ठामापनोतीति ॥ इति ।

तस्याश्चतुर्थपादे ‘सूर्यस्य यजतं’ यस्मादग्निविशेषणं पठ्यते, तथा सति प्रथमयैवर्चा सूर्यरूपा काष्ठा धावनानिरूपासा भवतीति तेषामभिप्रायः ॥

[बोली अग्नि का विशेषण ‘सूर्यस्य यजतं’ इसके चतुर्थ पाद में है अतः] ‘दिवि शुक्रं यजतं सूर्यस्य’ इसी प्रारम्भिक ऋचा के द्वारा [सूर्यरूप दौड़ की] सीमा प्राप्त होती है ।

तमिमं पक्षं दूषयति—

तत्तन्नादृत्यम्, य एनं तत्र ब्रूयाद् अग्निमिति वै प्रत्यपाद्यग्निमापत्स्यतीति, शश्वत् तथा स्यात् ॥ इति ।

तस्मिन् शस्त्रोपक्रमे 'तत्' मतम्, 'अग्निं मन्ये पितरम्' इत्यादिकं नादरणीयम् । अनादरणे हेतुरुच्यते—'तत्राग्निं मन्ये'—इत्येतयोपक्रमपक्षे, यः कोऽपि विरोधी समागत्य 'एनं' होतारं 'ब्रूयात्' शपेत् । कथं शाप इति, तदुच्यते—अनेन होत्रा 'अग्निमग्निमिति' एव 'प्रत्यपादि' प्रारम्भम्, तस्यामृचि 'अग्निं पितरमग्निं भ्रातरम्'—इत्येवमसकृदग्नि-स्वरूपम्, पित्राद्यभिधानादग्निमसौ होता प्राप्नोतीति दग्धो भविष्यतीति यदि शपेत्, तदानीं 'शश्वत्' अवश्यं तथा स्यात् ॥

किन्तु यह मत ठीक नहीं है क्योंकि यदि इस होता को वहाँ कोई शाप दे कि 'इस होता ने 'अग्नि' कहकर प्रारम्भ किया अतः वह अग्नि में गिरेगा' तो वह अवश्य ही होता है ।

परमतं दूषयित्वा स्वमतं निगमयति—

तस्माद् 'अग्निर्होता गृहपतिः स राजा' इत्येतयैव प्रतिपद्येत, गृहपतिवती प्रजातिमती शान्ता; सर्वायुः सर्वायुत्वाय ॥ इति ।

अस्यामृचि गृहपतिशब्दः स्पष्टं दृश्यते, तस्मादियं 'गृहपतिवती' । तथा द्वितीयपादे 'विश्वा वेद अनिमा'—इति सर्वप्राणिजननामिज्ञानकथनादियं 'प्रजातिमती' । बहुकृत्वोऽग्निशब्दस्याभावादियं 'शान्ता' । तस्मादेतया प्रतिपद्यमानो होता सर्वायुर्भवति, तच्च यजमानस्य सर्वायुत्वाय संपद्यते ॥

इसलिए 'अग्निर्होता' आदि इसी ऋचा से ही प्रारम्भ करे; क्योंकि यह 'गृहपति' शब्द से और सभी प्राणिजात के जनन के कथन से युक्त और [अग्नि शब्दाभाव से] शान्त है । [इसलिए इससे प्रारम्भ करने वाले होता की] 'पूर्णायु होती है और [वह यजमान के लिए] पूर्णायु के लिए होती है ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वमायुरेति य एवं वेद ॥ ७ ॥ इति ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये सप्तदशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ (७) [१२८]

जो इस प्रकार जानता है वह सम्पूर्ण आयु प्राप्त करता है ।

॥ इस प्रकार सत्रहवें अध्याय के प्रथम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

अथान्येयकाण्डं विधत्ते—

तासां वै देवतानामाजि धावन्तीनामभिसृष्टानामग्निर्मुखं प्रथमः प्रत्यपद्यत, तमग्निनावन्वागच्छतां, तमब्रूतामपोदिह्यावां वा इद जेष्याव इति; स

तथेत्यब्रवीत् तस्य वै ममेहाप्यस्त्विति; तथेति; तस्मा अप्यत्राकुरुताम्;
तस्मादाग्नेयमाश्विने शस्यते ॥ इति ।

देवताः सर्वा गार्हपत्याग्निसमीपात् निर्गत्य सूर्यपर्यन्तामाजिमुद्दिश्य धावन्त्यो
'अमिसृष्टाः' अमितः प्रवृत्ताः,—एका देवतैकस्यां दिशि धावत्यन्या परस्यां दिशीत्येवं
सर्वतो धावन्ति । 'तासां' देवतानां मध्ये अग्निः मुखं यथा भवति तथा, मुख्यो मविष्या-
मीत्यभिप्रायेण प्रथमः 'प्रत्यपद्यत' पुरोगामी धावनं कृतवान् । 'तम्' अग्निम् 'अनु'
पश्चादश्विनावगच्छताम्, समीपं गत्वा 'तम् अग्निम् अब्रूताम्'—हे अग्ने, त्वं शान्तो मवि-
ष्यसि, तस्माद् 'अपोदिहि' उत्कर्षेणापेहि, दूरेऽपसर । 'आवाम्' उभावेव 'इदम्' आश्विन-
मुद्दिश्य जेष्याव इति । सोऽग्निरङ्गीकृत्य 'तस्य' अपगच्छतो ममापि 'इह' शस्त्रे भागोऽ-
स्त्विति अङ्गीकृतवान् । आश्विनावङ्गीकृत्य 'तस्मै' अग्नये विभागं दत्तवन्तो । यस्मादेवं
'तस्मादाग्नेयं' बहूनामृचां समूह रूपं काण्डम् 'आश्विने' शस्त्रे होत्रा 'शस्यते' । शंसनीयं
तच्च काण्डं सर्वं सूत्रे द्रष्टव्यम् ॥

iv. ८ [xvii. २] उन देवताओं के दौड़ में चौड़े हुए आगे बढ़ने पर उनमें अग्नि
प्रथम आए । उन अग्नि के पश्चात् आश्विन आए । उन [अग्नि] से उन्होंने कहा—हट जाओ,
हम दोनों ही इसे जीतेंगे ।' उन्होंने कहा—'ठीक है ।' 'मेरा भी इसमें भाग होवे ।'
उसने कहा—ठीक है, और उस [अग्नि] के लिए भी इसमें भाग प्रदान किया । इस-
लिए आश्विनशस्त्र में अग्नि देवताका ऋचाएँ होता द्वारा पढ़ी जाती हैं ।

अथोषस्यं काण्डं विधत्ते—

ता उषसमन्वागच्छताम्, तामब्रूतामपोदिह्यावां वा इवं जेष्याव इति; सा
तथेत्यब्रवीत् तस्यै वै ममेहाप्यस्त्विति; तथेति; तस्या अप्यत्राकुरुतां तस्मा-
दुषस्यमाश्विने शस्यते ॥ इति ।

'तो' अश्विनी 'उषसम्' एतन्नामयुक्तां देवताम् । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

वे दोनों [अश्विन] उषा देवता के पीछे थे । उससे उन्होंने कहा—हट जाओ, हम
दोनों ही इसे जीतेंगे । उसने कहा—ठीक है । किन्तु मेरा भी इसमें भाग होवे । उन्होंने
कहा—ठीक है और उस [उषा] के लिए भी इसमें भाग प्रदान किया । इसीलिए आश्विन-
शस्त्र में होता द्वारा उषा देवताका ऋचाएँ पढ़ी जाती हैं ।

१. 'आश्विनं शंसेत् । अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदेकपातिनो पच्छः । एतया-
ग्नेयं गायत्रमुपसन्तनुयात् । प्रातरनुवाकन्यायेन'—इत्यादि आश्व० श्रौ० ६.५.५-८ ।
'प्रातरनुवाकमनुब्रूयान्मन्त्रेण'—इत्यादि; 'इत्याग्नेयः क्रतुः' इत्यन्तश्च ४.१३.६-८
द्रष्टव्यः । 'श्रीणि षष्टिशतन्याश्विनम्'—इति च ६.६.१० ।

ऐन्द्रं काण्डं विधत्ते—

ताविन्द्रमन्वागच्छताम्, तमब्रूतामावां वा इदं मघवञ्जेष्याव इति, न ह तं दधृषतुरपोदिहीति वक्तुं; स तथेत्यब्रवीत् तस्य वै ममेहाप्यस्त्विति; तथेति, तस्मा अप्यन्नाकुरुतां, तस्मादैन्द्रमाश्विने शस्यते ॥ इति ।

हे मघवन्, आवां जेष्याव इत्येव अब्रूताम्; इन्द्रस्य स्वामित्वात् 'तम्' इन्द्रमुद्दिश्य 'अपोदिहि' इति वक्तुं न दधृषतुः, धाष्ट्र्यं नाकुरुताम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

वे दोनों इन्द्र के पीछे थे । उन [इन्द्र] से उन्होंने कहा—'हे मघवन्, हम दोनों ही इसे जीतेंगे ।' किन्तु उसका, उन [इन्द्र] से 'हट जाओ' यह कहने का साहस न हुआ । उन्होंने कहा—ठीक है । किन्तु मेरा भी इसमें भाग होवे । उन्होंने कहा—ठीक है और उन [इन्द्र] के लिए भी इसमें भाग प्रदान किया । इसीलिए आश्विनशस्त्र में इन्द्रदेवताक मन्त्र होता द्वारा पढ़े जाते हैं ।

अथाश्विनं काण्डं विधत्ते—

तदश्विना उदजयतामश्विनावांश्नुवाताम्, यदश्विना उदजयतामश्विनावांश्नुवाताम्; तस्मादेतदाश्विनमित्याचक्षते ॥ इति ।

'तत्' तस्यामाजौ सहसा सूर्यपर्यन्तं गत्वा तावश्विनावुत्कर्षेणाजयताम् । ततस्तावेव शस्त्रम् 'अश्नुवातां' व्यासवन्तौ । 'यद्' यस्मादश्विनौ जयपूर्वकं शस्त्रं व्यासवन्तौ, तस्माद् 'एतत्' शस्त्रमाश्विनमिति याज्ञिका आचक्षते । आश्विनं काण्डं शंसेदित्यभिप्रायः ॥

इस प्रकार उस दौड़ में अश्विन जीत गए और अश्विनों ने ही इसे प्राप्त किया । जो अश्विन जीत गए और अश्विनों ने ही प्राप्त किया; इसीलिए इसे 'आश्विनशस्त्र' कहते हैं ।

वेदनं प्रशंसति—

अश्नुते यद् यत्कामयते य एवं वेद ॥ इति ।

इस प्रकार जो जानता है, वह जो भी कामना करता है, उसे प्राप्त कर लेता है ।

प्रश्नोत्तराभ्यां शस्त्रस्याश्विनत्वमुपपादयति—

तदाहुयञ्छस्यत आग्नेयं शस्यत उषस्यं शस्यत ऐन्द्रमथ कस्मादेतदाश्विनमित्याचक्षत इत्यश्विनौ हि तदुदजयतामश्विनावांश्नुवाताम्, यदश्विना उदजयतामश्विनावांश्नुवाताम्; तस्मादेतदाश्विनमित्याचक्षते ॥ इति ।

आश्विनकाण्डवत् आग्नेयोषस्यैन्द्रकाण्डानामपि शस्यमानत्वाच्छस्त्रस्याग्नेयादिनाम-परित्यागेनाश्विननाम्नि कः पक्षपात इति प्रश्नः ? अग्निरुषा इन्द्रश्चैते परतोऽपसृष्टाः, न तु सूर्यपर्यन्तमघावन्, अश्विनौ तु घावन्तौ जयपूर्वकं शस्त्रं प्राप्तवन्ताविति तदीयत्व-प्रसिद्धिः शस्त्रस्य युक्ता ॥

कुछ लोग प्रश्न करते हैं कि जब इस शस्त्र में अग्नि के मन्त्र पढ़े जाते हैं, उषा के मन्त्र पढ़े जाते हैं और इन्द्र के मन्त्र पढ़े जाते हैं तो यह क्यों 'आश्विनशस्त्र' कहलाता है। क्योंकि अश्विनों ने उसे जीता और अश्विनों ने उसे प्राप्त किया। जो अश्विनों ने इसे जीता और अश्विनों ने प्राप्त किया इसीलिए इसे 'आश्विनशस्त्र' कहते हैं।

वेदनं प्रशंसति—

अश्नुते यद् यत्कामयते य एवं वेद ॥ ८ ॥ इति ।

पूर्वमाश्विनसंबन्धमात्रवेदनम्, इह त्वग्न्यादिसंबन्धराहित्यवेदनं चेति विशेषः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-
पश्चिकायां द्वितीयाध्याये (सप्तदशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥२॥ (८) [१२९]

जो इस प्रकार जानता है, वह सब कुछ प्राप्त करता है, जो चाहता है।

॥ इस प्रकार सत्रहवें अध्याय के द्वितीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः

अथाश्विनशस्त्रप्रशंसार्थं देवानामाजिधावनकथा पूर्वमुपन्यस्ता; तमेव कथाशेषामाश्विन-
शस्त्रप्रशंसार्थमेव पुनरप्यनुवर्तयति—

अश्वतरीरथेनाग्निराजिमधावत्, तासां प्राजमानो योनिमकूलयत्; तस्मात्
ता न विजायन्ते ॥ इति ।

अश्वगर्दमसांकर्येण जाताः स्त्रीव्यक्तयोऽश्वतर्यः । तद्युक्तेन रथेनायमग्निराजिमुद्दिश्य
धावनं कृतवान् । तदानीं 'प्राजमानः' प्रकर्षेणाश्वतरीः प्रेरयन् । 'अज पशुप्रेरणे' इति
धातुजन्योऽयं शब्दः । तत्प्रेरणकाले तासां पूर्वपुच्छभागमुपस्पृश्य योनिम् 'अकूलयत्'
दग्धवान् । तस्माद् दग्धयोनित्वात् 'ताः' अश्वतर्यो 'न विजायन्ते' विजननम् अपत्योत्पादनं
न कुर्वन्ति ॥

iv. ९ [xvii. ३] अग्नि खच्चरी के रथ से दौड़ में दौड़े । उन्हें हाँकते हुए उनकी
योनियाँ अग्नि ने जला दी । इसीलिए वे प्रजोत्पादन नहीं करती ।

अग्नेराजिधावनमुक्त्वोषसो धावनं दर्शयति—

गोभिररुणंरुषा आजिमधावत्, तस्मादुषस्थागतायामरुणमिवैव प्रभात्युषसो
रूपम् ॥ इति ।

'अरुणैर्गोभिः' ईपद् रक्तवर्णैर्बलीवर्दैर्युक्तेन रथेन यस्मद् उषसो धावनम्,
तस्माल्लोकेऽपि रात्रेरवसाने समागतायामुषसि; तस्या उषसो रूपं प्राच्यां दिशि
'अरुणमिवैव' रक्तवर्णमेव भूत्वा 'प्रभाति' प्रभायुक्तं भवति ॥

उषा लाल बलीवर्द युक्त रथ से दौड़ में दौड़ी । इसलिए उषा के आने पर लाल वर्ण की प्रभा आ जाती है; यही उषा का रूप है ।

इन्द्रस्याजिधावनं दर्शयति —

अश्वरथेनेन्द्र आजिमधावत्; तस्मात् स उच्चैर्घोष उपब्दिमान् क्षत्रस्य रूपमैन्द्रो हि सः ॥ इति ।

यस्मादश्वयुक्तेन रथेनेन्द्रोऽधावत्, तस्माल्लोकेऽपि सोऽश्वयुक्तो रथः 'उच्चैर्घोषः' बहुलध्वनिर्दृश्यते, तथा क्षत्रस्य रूपम् 'उपब्दिमान्' शब्दोपेतं दृश्यते । यदा क्षत्रियो निर्गच्छति, तदीया याष्टिका अन्ये सेवकाः अश्वपुरतः शब्दं कुर्वन्त एव गच्छन्ति । स च शब्द 'ऐन्द्रो हि' असुरयुद्धेषु तद्भ्रीत्यर्थमिन्द्रेण कृतत्वाद् ऐन्द्रत्वम् ॥

इन्द्र अश्व के रथ से दौड़ में दौड़े । इसीलिए वह [अश्वयुक्त रथ लोक में भी] अत्यन्त कोलाहल युक्त दिखता है । क्योंकि यह क्षत्रिय का रूप है जो इन्द्र से सम्बन्धित है ।

अश्विनोर्धावनं दर्शयति —

गर्दभरथेनाश्विना उदजयतामश्विनावाशनुवातां; यदश्विना उदजयतामश्विना-वाशनुवातां; तस्मात् स सृतजवो दुग्धदोहः सर्वेषामेतर्हि वाहनानामनाशिष्ठो रेतसस्त्वस्य वीर्यं नाहरतां; तस्मात् स द्विरेता वाजी ॥ इति ।

अश्विनो गर्दभयुक्तेन रथेन शीघ्रं गत्वा जयपूर्वकमश्विनौ व्यासवन्तौ । 'यत्' यस्मा-दुभौ रथमारुह्यातिवेगेन गत्वा व्यासवन्तौ; तस्मात् 'सः' गर्दभो मारातिशयेन तीव्रधावनेन च लोके 'सृतजवः' गतवेगः 'दुग्धदोहः' गतक्षीररसश्चामवत् । तस्माद् इदानीमपि गजाश्चादिवाहनानां सर्वेषां मध्ये गर्दभः 'अनाशिष्ठः' अत्यन्तवेगरहितो दृश्यते । तदीयस्य रेतसस्तु 'वीर्यं' सामर्थ्यम् अश्विनौ 'नाहरतां' न विनाशितवन्तौ । तस्माद् वेगेन पानयोग्य-क्षीरेण च राहित्येऽपि 'सः' गर्दभो 'द्विरेताः' गर्दभाश्चतरजातिद्वयोत्पादको 'वाजी' गमनवान् दृश्यते ॥

अश्विनो ने गर्दभ-रथ से दौड़ जीत ली और अश्विनो ने [वह शस्त्र] प्राप्त कर लिया । जो अश्विनो ने जीता और अश्विनो ने [उसे] प्राप्त किया; इसलिए वह [गर्दभ तीव्रता में दौड़ने के कारण] वेगरहित और दुग्धविहिन हो गया तथा सभी भारवाहक पशुओं में वेगरहित हो गया । किन्तु उनकी वीर्य की शक्ति को उन्होंने नष्ट नहीं किया । इसीलिए वह दो प्रकार के [गर्दभ और खच्चर को उत्पन्न करने वाले] वीर्य से युक्त गमनशाल हुआ ।

एवं शस्त्रप्रशंसार्थमवशिष्टमुपाख्यानशेषमभिधाय सौर्याणां मन्त्रसमूहानां संख्यां विधातुं पूर्वपक्षम् उद्भावयति —

तदाहुः सप्त 'सौर्याणि च्छन्दांसि शंसेद् यथैवाग्नेयं यथोषस्यं यथाश्विनम्; सप्त वै देवलोकाः; सर्वेषु देवलोकेषु राध्नोतीति ॥ इति ।

१. 'अनाशिष्ठः अतिशयेनाल्पमक्षी' — इति षड्गुरुशिष्यः ।

आग्नेयोषस्याश्विनकाण्डानि यथा प्रत्येकं गायत्र्यादिभिः सप्तच्छन्दोभिर्युक्तानि,^१ एवमत्र सौर्येऽपि काण्डे सप्त च्छन्दांसि शंसनीयानि । तथा सति भोगस्थानरूपाणां देवलोकानामवान्तरभेदेन सप्तविधत्वात् तत्समृद्धिः सिध्यतीति पूर्वपक्षिण आहुः ॥

कुछ लोगों का कथन है कि जैसे अग्नि, उषा और अश्विनों के लिए वह शंसन करता है वैसे ही उसे सूर्या के लिए भी सप्त छन्दों का प्रयोग करना चाहिए । वस्तुतः सात ही देवों के लोक हैं; इस प्रकार करके वह सभी देवलोकों में समृद्धि को प्राप्त करता है ।

तं पक्षं निराकृत्य च्छन्दस्त्रयपक्षं विधत्ते—

तत्तन्नादृत्यम्; त्रीण्येव शंसेत्, त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका एषामेव लोकानामभिजित्यै ॥ इति ।

पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकास्त्रय एव 'त्रिवृतः' सत्त्वरजस्तमोगुणैस्त्रिविधः; अतः त्रयाणामभिजयाय त्रीण्येव च्छन्दांसि शंसेत् ॥

किन्तु यह मत ठीक नहीं है । तीन ही छन्दों से शंसन करना चाहिए । ये तीन [पृथिवी, अन्तरिक्ष और द्यु] लोक [सत्त्व, रज और तम से] त्रिविध हैं । इन्हीं लोकों को जीतने के लिए [तीन छन्दों में] शंसन करना चाहिए ।

त्रयाणां छन्दसां प्रारम्भं निश्चेतुं पूर्वपक्षमाह—

तदाहु 'उदुत्यं जातवेदसम्' इति सौर्याणि प्रतिपद्येतेति ॥ इति ।

यानि 'सौर्याणि' त्रीणि च्छन्दांसि, तेषां प्रारम्भ 'उदुत्यम्'^२ इति शंसेदिति पूर्वः पक्षः ॥

कुछ लोगों का कहना है कि सूर्या के लिए बोले जाने वाले [तीन] छन्दों के आरम्भ में 'उदुत्यं जातवेदसम्' से शंसन करना चाहिए ।

तमेतं दूषयति—

तत्तन्नादृत्यम्; यथैव गत्वा काष्ठामपराध्नुयात्, तादृक् तत् ॥ इति ।

लोके कश्चिद्भाषापूर्वकमप्रमादेन धावनं कृत्वा 'काष्ठाम् अवधिस्थानं प्राप्य 'अपराध्नुयात्' तत्रावसाने स्खलनपतनादिरूपमपराधं कुर्यात्, तादृगेव तद्भवति । आग्नेयकाण्डमारभ्य सूर्यकाण्डपर्यन्तमस्खलन् होता समाप्तौ सूर्यकाण्डे स्खलति; तस्माद् 'उदुत्यं' न शंसेत् ॥

किन्तु यह मत ठीक नहीं है । यह तो उसी तरह है जैसे कोई अपने धावन लक्ष्य पर जाकर अन्त में [लड़खड़ाकर या गिरकर] अपराध कर दे ।

१. आश्व० श्रौ० ४.१३, १४, १५ कण्डिका द्रष्टव्याः ।

२. ऋ० १.५०.१ ।

इदानीं सिद्धान्तमाह—

‘सूर्यो नो दिवस्पातिवत्येतेनैव’ इति पद्येन; यथैव गत्वा काष्ठामभिपद्येत तादृक् तत् ॥ इति ।

यथा लोके कश्चिद् अवधिं प्राप्य स्खलनरहितः स्वामीष्टं प्राप्नुयात्, तादृगेव तद् द्रष्टव्यम् । ‘सूर्यो नः’ इत्यस्मिन् मन्त्रे सूर्यवाय्वग्नीनां लोकत्रयाद् रक्षणं प्रार्थयतो रक्षित(तृ)त्वादेवापराधं न प्राप्नोति; पूर्वत्रैवं नास्तीति विशेषः ॥

‘सूर्यो नो दिवस्पातु’ आदि इस ऋचा से ही प्रारम्भ करना चाहिए । यह उसी प्रकार है जैसे कोई अपने उद्दिष्ट लक्ष्य पर [स्खलनरहित हो] ठीक से पहुँच जाय ।

प्रथमसूक्तं विधाय नवचं^३ सूक्तान्तरं विधत्ते—

‘उदु त्यं जातवेदसम्’^४ इति द्वितीयं शंसति ॥ इति ।

तदेतदुभयं गायत्रीछन्दस्कम् ॥

‘उदु त्यं जातवेदसम्’ को द्वितीय ऋचा के रूप में शंसन करता है ।

अथ त्रैष्टुभं सूक्तं विधत्ते—

‘चित्रं देवानामुदगादनीकम्’^५ इति त्रैष्टुभसौ वाच चित्रं देवानामुदेति, तस्मादेतच्छंसति ॥ इति ।

अस्मिन् मन्त्रे देवानां संबन्धि किञ्चित् ‘चित्रं’ रूपम् ‘उदगात्’ उदयं प्राप्नोतीति श्रूयते, असी वा आदित्य एव देवानां संबन्धि चित्रं रूपमुदेति; कालभेदेन वणभेद-दर्शनात् । तस्मादेतत् सूक्तं प्रशस्तत्वाद् अत्र शंसनीयम् ॥

‘चित्रं देवानामुदगादनीकम्’ इत्यादि त्रिष्टुभ छन्दस्क सूक्त है । [इसमें जो ‘देवों में चित्र रूप उदय होना’ कहा है वह] यह आदित्य ही देवों में चित्र रूप से उदित होता है इसीलिए [प्रशस्त होने से] इस सूक्त का शंसन करना चाहिए ।

तृतीयं छन्दो विधत्ते—

‘नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे’^६ इति जागतं; तद्वाशीः पदमाशिषमेवैतेना-शास्त आत्मने च यजमानाय च ॥ ९ ॥ इति ।

१. ऋ० १०.१५८.१-५ ।

२. ‘सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात् । अग्निरनः पार्थिवेभ्यः’—इति ।

३. उदुत्यमिति सूक्तं तु त्रयोदशचमं; तत्रादौ नव गायत्र्यः, ता एवेह शंसनीया भवन्ति; ‘उदु त्यं जातवेदसम्’ इति नव—इति सूत्रकारोक्तेः (आश्व० श्रौ० ६.५.१८) ।

४. ऋ० १.५०.१-९ । ५. ऋ० १.११५.१-६ । ६. ऋ० १०.३७.१-१२ ।

‘तदु’ तदस्य ‘नमो मित्रस्य’ इत्यादिकम् ‘आशीःपदम्’ आशिषः प्रतिपादकम्, द्वितीयचतुर्थपादयोः ‘सपर्यंतं शंसत’ इत्याशीरर्थस्य लोडन्तस्य पदद्वयस्य प्रयुक्तत्वात् तच्छंसनेन होता स्वस्य यजमानस्य चाशिषं प्रार्थयते^१ ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-
पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (सप्तदशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥३॥ (९) [१३०]

‘नमो मित्रस्य’ इत्यादि जगती छन्दस्क सूक्त है । इसमें जो [‘नमो मित्रस्य’ इत्यादि] आशीर्वाद का प्रतिपादक पद है उससे होता स्वयं अपने लिए और यजमान के लिए आशीर्वाद की प्रार्थना करता है ।

॥ इस प्रकार सत्रहवें अध्याय के तृतीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

ऐन्द्रादिप्रगाथान् विधातुं प्रैस्तौति—

तदाहुः सूर्यो नातिशस्यो, बृहती नातिशस्या, यत्सूर्यमतिशंसेद् ब्रह्मवर्चस-
मतिपद्येत; यद्बृहतीमतिशंसेत् प्राणानतिपद्येतेति ॥ इति ।

‘तत्’ तस्मिन्नाश्विनशस्त्रे केचिदभिज्ञा एवमाहुः । देवानां मध्ये यः सूर्योऽस्ति, सः ‘नातिशस्यः’ सूर्यमतिशङ्घ्य शंसनं न कर्तव्यम् । तथा छन्दसां मध्ये बृहतीमतिशङ्घ्य शंसनं न कर्तव्यम्; सूर्यस्थोपासकेषु ब्रह्मवर्चसप्रदत्वात् तदमिश्रणं ब्रह्मवर्चसं नश्येत्; बृहत्याः प्राणरूपत्वात् तदतिशङ्घने प्राणान् विनाशयेदिति तेषामभिप्रायः ॥

iv. १० [xvii. ४] उस [आश्विनशस्त्र] के सम्बन्ध में अभिज्ञजन कहते हैं कि [देवों में] सूर्य का अतिक्रमण करके शंसन नहीं करना चाहिए । [छन्दों में] बृहती का अतिक्रमण करके शंसन नहीं करना चाहिए । जो सूर्य का अतिक्रमण करके शंसन करे वह मानो ब्रह्मवर्चस का अतिक्रमण करे और जो बृहती का अतिक्रमण करके शंसन करे वह मानो प्राणों को ही विनष्ट कर दे ।

इदानीमेकं प्रगाथं विधत्ते—

‘इन्द्रं क्रतुं न आ भर’ इत्यैन्द्रं प्रगाथं^२ शंसति ॥ इति ।

हे इन्द्र ‘नः’ अस्माकं ‘क्रतुम्’ अतिरात्राख्यम् ‘आभर’ आनयेति-अस्य पादस्यार्थः ॥

‘हे इन्द्र, हमारे अतिरात्र याग का वहन करो’ इस इन्द्र-देवताक प्रगाथ का शंसन करता है ।

१. ‘सूर्यो न’, ‘उदु त्यं’, ‘चित्रं’, ‘नमो मित्रस्य’—इति चत्वारि सूक्तानि सौर्याणि ।
‘उदिते सौर्याणि प्रतिपद्यते’—इति आश्व० श्री० ६.५.१७ । २. ऋ० ७.३२.२६ ।

द्वितीयमर्धं च पठति—

शिक्षा णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहीति ॥ इति ।

‘पुरुषु’ बहुषु यागेष्वाहूयमान, हे इन्द्र, ‘नः’ अस्मात् ‘अस्मिन्’ अतिरात्रयागरूपे ‘यामनि’ नियमविशेषे ‘शिक्ष’ उपदेशेन प्रवर्तय । ‘जीवाः’ त्वत्प्रसादेन जीवन्तो वयं ‘ज्योतिः’ आदित्यमण्डलरूपम् ‘अशीमहि’ प्राप्नुयाम ॥

‘बहुत यागों में हूयमान हे इन्द्र, हमारे इस अतिरात्र याग रूप नियमविशेष में उपदेश करो जिससे जीवित रहते हुए हम ज्योति को प्राप्त करें ।’

अत्र ज्योतिःशब्दस्यादित्यपरत्वात् प्रगाथस्यैन्द्रत्वेऽपि सूर्यमतिक्रम्य शंसनं न मविष्यतीत्येतद् दर्शयति—

असौ वाव ज्योतिस्तेन सूर्यं नातिशंसति ॥ इति ।

यह सूर्य ही ‘ज्योति’ है । उससे सूर्य का अतिक्रमण करके शंसन नहीं करता है ।

अत्रोत्तरस्या ऋचो विष्टारपङ्क्तिर्वत्वेऽपि प्रग्रथनेन बृहतीत्वसंपादनाद् बृहतीमति-लङ्घ्य शंसनं न मविष्यतीत्येतद् दर्शयति—

यद्वाहंतः प्रगाथस्तेन बृहतीं नातिशंसति ॥ इति ।

अस्मिन् प्रगाथे पूर्वस्या ऋचः षट्त्रिंशदक्षरत्वात् पादचतुष्टयोपेतत्वाच्च सा स्वभावत एव बृहती; पुनरपि तस्याश्चतुर्थपादष्टाक्षरं द्विरावर्त्य इतरस्या ऋचः प्रथमार्धेन विशत्यक्षरेण सह प्रग्रथ्य षट्त्रिंशदक्षरा द्वितीया बृहती संपादनीया; तत्राप्यन्तिमं पादमष्टाक्षरं द्विरावर्त्य उत्तरार्धेन विशत्यक्षरेण सह प्रग्रथ्य तृतीया बृहती संपादनीया; एवं सति बृहत्या अतिक्रमो न भवति ॥

जो बाहंत-प्रगाथ है उससे ‘बृहती’ का अतिक्रमण करके शंसन नहीं करता है ।

प्रगाथान्तरं विधत्ते—

‘अभि त्वा शूर नोनुम’ इति राथंतरौ योनिं शंसति; राथंतरेण वै संधिनाश्विनाय स्तुवते; तद् यद् राथंतरौ योनिं शंसति रथंतरस्यैव सयोनित्वाय ॥ इति ।

रथंतराख्यं साम ‘अभि त्वा शूर’ इत्यत्रोत्पन्नं^१ तस्माद् रथंतरयोनित्वम् । उद्गातात्वाद् ह्यतिरात्रे रथंतरसामसाध्येनान्तिमेन संधिना स्तोत्रेण आश्विनशस्त्रप्रदर्शनार्थमेव स्तुवते^२ । अतो रथंतरयोनिशंसने सति स्तोत्रगतस्य रथंतरस्यैव साम्नः ‘सयोनित्वं’ समानस्थानत्वं संपद्यते ॥

१. ऋ० ७.३२.२२ ।

२. छ० आ० ३.१५.१ । आर० गा० २.१.२१ । आर्षेय ब्रा० ३.१३ ।

३. ता० ब्रा० ९.१.२०-३८ द्रष्टव्याणि ।

‘अभि त्वा शूर नोनुमः’ इस रथन्तर नामक साम में उत्पन्न [प्रगाथ] का शंसन करता है। [उद्गाता अतिरात्र याग में] रथन्तरसामसाध्य-अन्तिम संधि [स्तोत्र] के द्वारा आश्विनशस्त्र के [प्रदर्शन के] लिए स्तुति करते हैं। अतः इस प्रकार जो रथन्तर में उत्पन्न साम का शंसन करता है उससे [स्तोत्रगत] रथन्तर साम का ही समानस्थानत्व संपादित करता है।

अत्र सूर्यातिक्रमामावं दर्शयति —

ईशानमस्य जगतः स्वर्हंशमित्यसौ वाव स्वर्हंक् तेन सूर्यं नातिशंसति ॥ इति ।

ईशानमित्यादिकः प्रथमाया ऋचस्तृतीयपादः । ‘अस्य’ सर्वस्य जगतः ‘ईशान’ स्वामिनं ‘स्वर्हंश’ स्वर्गलोके दृश्यमानम् ‘अभिनोनुमः’ इति प्रथमपादगतेनान्वयः । अत्र स्वर्हंक्शब्देनासावादित्य एवोच्यते । तेन सूर्यातिक्रमो नास्ति ॥

[प्रथम ऋचा के तृतीय पाद में उक्त] ‘इस सम्पूर्ण जगत् के स्वामी स्वर्ग लोक में दिखाई देने वाले [सूर्य] के लिए [हम स्तुति करते हैं]’—यह आदित्य ही ‘स्वर्हंक्’ शब्द से कहा गया है। उससे वह सूर्य का अतिक्रमण करके शंसन नहीं करता है।

पूर्ववद् बृहत्यतिक्रमामावं दर्शयति—

यदु बार्हतः प्रगाथस्तेन बृहतीं नातिशंसति ॥ इति ।

और, जो बार्हत-प्रगाथ है, उससे ‘बृहती’ का अतिक्रमण करके शंसन नहीं करता है।

प्रगाथान्तरं विधत्ते—

‘बृहवः सूरचक्षसः’^१ इति मैत्रावरुणं प्रगाथं शंसत्यहर्वे मित्रो रात्रिर्वरुण उभे वा एषोऽहोरात्रे आरभते योऽतिरात्रमुपैति; तद् यन्मैत्रावरुणं प्रगाथं शंसत्यहोरात्रयोरेवैनं तत्प्रतिष्ठापयति ॥ इति ।

अह्नो ‘मित्रः’ स्वामी; रात्रेश्च ‘वरुणः’ तस्मात् तयोस्तद्रूपत्वम् । ‘यः’ यजमानः ‘अतिरात्र’ क्रतुम् अनुतिष्ठति; ‘एषः’ पुमात् ‘अहोरात्रे’ ‘उभे’ अप्युद्दिश्य क्रतुं प्रारभते; उभयोः कालयोरनुष्येयविशेषसद्भावात् । अतो मैत्रावरुणप्रगाथशंसनेनाहोरात्रयोरेव कालयोः ‘एनं’ यजमानं प्रतिष्ठितं करोति ॥^२

‘बृहवः सूरचक्षसः’ आदि मित्र और वरुण देवताक प्रगाथ का शंसन करता है। मित्र दिन हैं और वरुण रात्रि। जो [यजमान] अतिरात्र क्रतु का अनुष्ठान करता है वह

१. ऋ० ७.६६.१० ।

२. ‘इन्द्र क्रतुं’, ‘अभि त्वा’, ‘बृहवः सूरचक्षसः’—इति त्रयः प्रगाथाः (आश्व० श्री० ६.५.१८) ।

इस दिन और रात दोनों के ही उद्देश्य से यज्ञ प्रारम्भ करता है । जो मैत्रावरुण प्रगाथ का शंसन करता है उससे वह इस [यजमान] को दिन और रात में ही प्रतिष्ठित करता है ।

पूर्ववदनतिक्रमं दर्शयति—

‘सूरचक्षसः’ इति तेन सूर्यं नातिशंसति; यदु बाहंतः प्रगाथस्तेन बृहतीं नातिशंसति ॥ इति ।

‘सूरचक्षसः’ इति श्रूयमाणं सूरपदं सूर्यवाचि; अतस्तस्य नातिक्रमः ॥

‘सूरचक्षसः’ में ‘सूर’ पद है । अतः उससे सूर्य का अतिक्रमण करके शंसन नहीं करता है । जो बाहंत-प्रगाथ है उससे बृहती का अतिक्रमण करके शंसन नहीं करता है ।

पुनरप्यन्ये द्वे ऋचौ विधत्ते—

‘मही द्यौः पृथिवी च नः’ ‘ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवेति’ द्यावापृथिवीये शंसति द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे इयमेवेह’ प्रतिष्ठाऽसावमुत्र तद् यद् द्यावापृथिवीये शंसति प्रतिष्ठयोरेवैनं तत्प्रतिष्ठापयति ॥ इति ।

‘मही द्यौः’^१ इत्येका ‘ते हि’^२—इति द्वितीया; उभे अप्यृचौ द्यावापृथिवीदेवताके । ते च द्यावापृथिव्यौ सर्वेषां प्राणिनामाधारभूते ‘इह’ मनुष्यजन्मनि ‘इयम्’ ‘एव’ पृथिवी प्राणिनामाश्रयः । ‘अमुत्र’ जन्मान्तरे ‘असौ’ द्युलोक आश्रयः । तथा सति द्यावा-पृथिवीययोर्ऋचोः शंसनेनोभयोरपि प्रतिष्ठारूपयोर्लोकयोः ‘एनं’ यजमानं प्रतिष्ठापयति ॥

‘मही द्यौः’ और ‘ते हि द्यावापृथिवी’ आदि दो द्यावापृथिवी देवताक ऋचाओं का शंसन करता है; द्यावापृथिवी सभी प्राणियों का आधार है । [इस मनुष्य जन्म में] यहाँ यही प्राणियों का आश्रय है और जन्मान्तर में वहाँ यह द्युलोक आश्रय है । अतः जो द्यावापृथिवी-देवताक ऋचा का शंसन करता है; उससे दोनों ही प्रतिष्ठा रूप लोकों को वह इस [यजमान] में स्थापित करता है ।

अत्र सूर्यस्यानतिक्रमं दर्शयति—

‘देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचिः’ इति तेन सूर्यं नातिशंसति ॥ इति ।

उत्तरस्यामृचि ‘देवो देवी’ इत्यस्मिन् पादे सूर्यस्य श्रूयमाणत्वात् तदतिक्रमो नास्ति ॥

‘देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचिः’ आदि ऋचा में ‘सूर्यः’ पद है । अतः उससे सूर्य का अतिक्रमण करके शंसन नहीं करता ।

बृहत्या अनतिक्रमं दर्शयति—

यदु गायत्री च जगती च ते द्वे बृहत्पौ; तेन बृहतीं नातिशंसति ॥ इति ।

प्रथमा गायत्रीछन्दस्काचतुर्विंशत्यक्षरा । द्वितीया जगतीछन्दस्काष्टाचत्वारिंशदक्षरा मिलित्वा द्वासप्ततिरक्षराणि संपद्यन्ते; तेषां द्वेधा विभागे सति षट्त्रिंशदक्षरे द्वे बृहत्प्री भवतः । तेन बृहत्प्री अनतिक्रमः ॥

जो एक गायत्री छन्दस्क और दूसरी जगती छन्दस्क ऋचा है वे [दोनों मिलकर २४ + ४८ = ७२ अक्षर हैं अतः] दो बृहती हो जाती हैं । अतः उससे बृहती का अतिक्रमण करके शंसन नहीं करता है ।

अथान्यामेकामृचं विधत्ते—

‘विश्वस्य देवी मृचयस्य जन्मनो न या रोषाति न ग्रभत्’—इति द्विपदां शंसति ॥ इति ।

इयमृक्पादद्वयोपेता^१ अस्मिन् ब्राह्मणे एवोक्ता । ‘मृचि’ धातुर्गन्त्यर्थः । मर्चयति गच्छतीति गतिमान् प्राणी^२ । ‘विश्वस्य’ सर्वस्य ‘मृचयस्य’ गतिमतः प्राणिनो यज्जन्म, तस्य ‘जन्मनः’ ‘देवी’ स्वामिनी काचिन्निर्ऋतिरूपा मृत्युदेवता विद्यते । ‘या’ मृत्यु-देवतास्मासु ‘न रोषाति’ न कुप्यति, ‘न ग्रभत्’ नैव गृह्णातीति द्विपदाया ऋचोऽर्थः । तामेतां द्विपदां शंसेत् ॥

‘सभी जङ्गम प्राणी की स्वामिनी निर्ऋति [= मृत्यु की देवता] हम पर न क्रोधित हो और न [नाश के लिए] ग्रहण करे’—इस द्विपदा का शंसन करता है ।

एतामृचं प्रशंसति—

चित्तैधमुक्थमिति ह स्म वा एतदाचक्षते, यदेतदाश्विनम्; निर्ऋतिर्ह स्म पाशिन्युपास्ते, यदेव होता परिधास्यति; अथ पाशान् प्रतिमोक्षयामीति; ततो वा एतां बृहस्पतिद्विपदामपश्यन्न या रोषाति न ग्रभदिति; तथा निर्ऋत्याः पाशिन्या अधराचः पाशानपास्यत् तद् यदेतां द्विपदां होता शंसति निर्ऋत्या एव तत्पाशिन्या अधराचः पाशानपास्यति स्वस्त्येव होतोन्मुच्यते सर्वायुः सर्वायुत्वाय ॥ इति ।

यदेतत् ‘आश्विनं’ शस्त्रमस्ति, तदेतच्चित्तैधमुक्थमिति रहस्याग्निज्ञा आचक्षते । चित्ता एधाः काष्ठसमूहा मनुष्यं दग्धुं यस्मिञ्श्मशाने स्थाने, तत् स्थानं ‘चित्तैधम्’; तत्सदृश-

१. आश्वलायनेनाप्यनुक्ता—‘विश्वस्य’ ‘ग्रभदिति द्विपदा’—इति ६५.१८ ।

२. मृचिर्हिसाकर्मा; ‘यत् क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा’—इत्यादिषु (अथर्व० ८.२.१७; आश्व० गृ० १.१७.१६; पार० गृ० २.१) तथा दृष्टत्वात्—इति, ‘मर्चयात्-मर्चयति-हिसाकर्मा, हिंस्यात्’—इति च ऋभाष्ये सायणः (८.६७.९, २.२३.७) । ‘मर्चं च (शब्दार्थः)’—इति चु० प ११६ । ‘मर्चं ग्रहणे’ सौत्रः; उणा० ३.४३ । ‘मर्चयतेर्मर्कः’ पा० १.१.५८ वा० ३ ।

मिदम् 'उक्थं' शस्त्रम्, यथा श्मशानं दृष्ट्वा जीवनार्थिनो बिभ्यति, तद्वदाश्विनं शस्त्रं भयहेतुरित्यर्थः । तत्कथमिति ? तदेवोच्यते—'निर्ऋतिः' मृत्युदेवता, सा च 'पाशिनी' पाशहस्ता सती 'उपास्ते' होतुः समीपे निवसति । केनाभिप्रायेणेति ? सोऽभिधीयते,—यदैवायं होता 'परिधास्यति' शस्त्रसमाप्तिं करिष्यति, तदैव बन्धनार्थं पाशान् अस्मिन् होतरि 'प्रतिमोक्ष्यामि' प्रजेष्यामि 'इति' तस्या अभिप्रायः । 'ततो वै' तस्मादेव निर्ऋत्याः परिहरणीयत्वकारणात् तदपाकरणार्थं बृहस्पतिः 'एतां' द्विपदां तत्परिहारहेतुत्वेनापश्यत् । काऽसौ द्विपदेति वीक्षायां तदीयो द्वितीयः पादो 'न या'-इत्यादिकः प्रदर्शनार्थमुपादीयते । 'तया' द्विपदया पाशहस्ताया निर्ऋत्या सकाशाद् 'अधराचः' अधो लम्बमानान् पाशान् बृहस्पतिः 'अपास्यत्' द्विपदायां पठ्यमानायां तद्वस्तात् पाशाः पतिता इत्यर्थः । तद्वद्वतोऽपि द्विपदायाः शंसनेन पाशान् 'अपास्यति' निराकरोति । 'स्वस्त्येव' क्षेमेणैवायं होता निर्ऋतिपाशात् मुच्यते । ततः सर्वायुर्भवति, यजमानस्यापि सर्वायुत्वाय शंसनं संपद्यते ॥

यह जो आश्विनशस्त्र है इसे अभिज्ञजन चिता का इन्धन सदृश शस्त्र [= चितैध-मुक्थम्] कहते हैं [अर्थात् श्मशान के समान आश्विनशस्त्र भी भय का हेतुभूत है] । क्योंकि मृत्युदेवता निर्ऋति हाथ में पाश लिए हुए होता के समीप में रहती है कि जैसे ही होता शस्त्र की समाप्ति करे वैसे ही पाशों को होता के ऊपर डाल दे । तभी से [इसे हटाने के लिए] बृहस्पति ने इस द्विपदा का दर्शन किया । 'जो न रोष करती है और न ग्रहण करती है' इससे पाशहस्त निर्ऋति से पाशों को बृहस्पति ने नीचे करके छीन लिया । अतः जो होता इस द्विपदा का शंसन करता है; उससे पाशहस्त निर्ऋति से ही नीचे रखकर पाशों को निराकृत करता है । क्षेम के-ही द्वारा होता [निर्ऋति के पाश से] छुड़ाता है; जिससे वह पूर्णायु होता है और यजमान के लिए भी सम्पूर्ण आयु प्राप्यर्थ होता है ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वमायुरेति य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह सम्पूर्ण आयु प्राप्त करता है ।

तत्र सूर्यस्यानतिक्रमं दर्शयति—

मृचयस्य जन्मन इत्यसौ वाव मर्चयतीव; तेन सूर्यं नातिशंसति ॥ इति ।

द्विपदायां गतिवाची 'मृचय' शब्दोऽस्ति 'असौ वाव' आदित्योऽपि मर्चयतीव सर्वदा गच्छत्येव; 'तेन' सूर्याभिधानान्नास्त्यतिक्रमः ॥

'मृचयस्य जन्मनः' में गत्यर्थक 'मृचय' शब्द है । यह आदित्य सर्वदा गतिशील ही है । उससे सूर्य का अतिक्रमण करके शंसन नहीं करता है ।

बृहत्या अनतिक्रमं दर्शयति—

यदु द्विपदा, पुरुषच्छन्दसं सा सर्वाणि च्छन्दांस्यभ्याप्ता; तेन बृहतीं नाति शंसति ॥ १० ॥ इति ।

‘यदु’ यस्मादेव कारणादियं द्विपदा, तस्मादेव पुरुषसादृश्यात् पुरुषसम्बन्धच्छन्दो भवति । पुरुषश्च सर्वच्छन्दसां प्रयोक्तेति पुरुषद्वारा ‘सा’ द्विपदा सर्वाणि च्छन्दांस्यमिती व्याप्नोति । ‘तेन’ बृहत्या अपि व्याप्तवान्नास्त्यतिक्रमः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-
पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (सप्तदशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ (१०) [१३१]

क्योंकि यह द्विपदा है, अतः पुरुष के [दो पैर होने से] सादृश्यतः पुरुष सम्बन्धी छन्द है । क्योंकि प्रयोग करने वाले पुरुष के द्वारा वह द्विपदा सभी छन्दों को व्याप्त कर लेती है । अतः उससे बृहती का अतिक्रमण करके शंसन नहीं करता है ।

॥ इस प्रकार सत्रहवें अध्याय के चतुर्थ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः खण्डः

अथाश्विनस्य समाप्त्यर्थमेकामृचं विधत्ते—

ब्राह्मणस्पत्यया परिदधाति; ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मण्येवैनं तदन्ततः
प्रतिष्ठापयति ॥ इति ।

‘बृहस्पते अति यदयः’ इत्येषा ‘ब्राह्मणस्पत्या’ बृहस्पतेर्देवेषु ब्राह्मणजातिस्वरूपत्वात् । तेन परिधानेनैतच्छस्त्रं ‘ब्रह्मण्येव’ ब्राह्मणरूपे बृहस्पतावेव प्रतिष्ठितं भवति ॥

iv. ११ [xvii. ५] “ब्रह्मणस्पति देवताक ऋचा से कर्म की समाप्ति करता है । ब्रह्म ही बृहस्पति है । इस प्रकार उस [उपसंहार] से वह अन्ततः ब्राह्मण रूप बृहस्पति में ही इस [शस्त्र] को स्थापित करता है ।

नित्यप्रयोगार्थं परिधानीयां विधाय काम्यप्रयोगं विधत्ते—

‘एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे’^२ इत्येतया परिदध्यात् प्रजाकामः
पशुकामः ॥ इति ।

जिसे पुत्रादि प्रजा और पशु की कामना हो, वह “एवा पित्रे” इत्यादि से कर्म को समाप्त करे ।

तस्या ऋचस्तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तः’ इति प्रजया वै सुप्रजा वीरवान् ॥ इति ।

पुत्रादिरूपया ‘प्रजया’ पिता ‘सुप्रजाः’ शोभनापत्यः ‘वीरवाच्’ शूरभृत्ययुक्तश्च । तेन तृतीयपादोक्तं ‘सुप्रजा वीरवन्तः’ इत्येतदुपपन्नम् ॥

क्योंकि ‘बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तः’ में पुत्रादि रूप प्रजा से पिता का शोभन सन्तान से और शूर भृत्य से युक्त होना उपपन्न है ।

चतुर्थपादमनुवदति—

‘वयं स्याम पतयो रयीणाम्’ इति ॥ इति ।

हे बृहस्पते, त्वत्प्रसादाद् वयं ‘रयीणां’ धनानां पतयः स्याम ॥

‘हे बृहस्पति, तुम्हारे प्रसाद से हम धनों के स्वामी होवें ।’

अस्यार्थस्य स्पष्टत्वाद् व्याख्यानमुपेक्ष्य ज्ञानपूर्वकानुष्ठानं प्रशंसति—

प्रजावान् पशुमान् रयिमान् वीरवान् भवति, यत्रैवं विद्वान् एतया परिदधाति ॥ इति ।

जिस कर्म में इस प्रकार जानते हुए जो इस ऋचा से कर्म की समाप्ति करता है वह प्रजा युक्त, पशु युक्त, धन युक्त और वीरवान् होता है ।

फलान्तरार्थम्^१ अन्यामृचं विधत्ते—

‘बृहस्पते अति यदयो अर्हाद्’ इत्येतया^२ परिदध्यात्, तेजस्कामो ब्रह्मवर्चस-कामोऽस्तीव वाऽन्यान् ब्रह्मवर्चसमर्हति ॥ इति ।

अत्र पादे योऽयमतिशब्दस्तत्प्रसादादनुष्ठाताऽन्यपुरुषान् ‘अतीव’ अतिक्रम्यैवाधिकं ब्रह्मवर्चसम् ‘अर्हति’ प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

जिसे तेज और ब्रह्मवर्चस् की कामना हो, वह ‘बृहस्पते अति’ आदि इस ऋचा से उपसंहार करे । [इस पाद में ‘अति’ शब्द है उसके प्रसाद से अनुष्ठाता] अन्य पुरुषों की अपेक्षा अधिक ब्रह्मवर्चस् को प्राप्त करता है ।

द्वितीयपादे प्रथमपदमनूद्य व्याचष्टे—

द्युमदिति द्युमदिव वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति, वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति ॥ इति ।

‘द्युमद् विभाति क्रतुमज्जनेषु’—इति द्वितीयः पादः । ब्रह्मवर्चसविशेषणत्वेन द्युति-मत्पर्यायो ‘द्युमदिति’ शब्दः प्रयुज्यते । श्रुताध्ययनसंपत्तिरूपं ‘ब्रह्मवर्चसं’ विद्वत्सभायां ‘द्युमदिव वै’ प्रकाशयुक्तमेव भूत्वा ‘विभाति’ सर्वेषामेव भासत ‘इति’ तस्य पदस्य तात्पर्यम् । एतत्पादशंसने ब्रह्मवर्चसं ‘वीव वै’ विशेषणैव भाति ॥

इसमें ‘द्युमत्’ शब्द है । अतः विद्वत्सभा में ब्रह्मवर्चस् से ‘प्रकाशयुक्त होकर वह सभी के बीच शोभित होता है’—इस पाद के शंसन से वह ब्रह्मवर्चस् से शोभित होता है ।

तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘यद् दीदयच्छवस ऋतप्रजात’ इति, दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसम् ॥ इति ।

अस्मिन्नपि पादे ब्रह्मवर्चसविशेषणत्वेन दीप्यमानत्ववाचकं दीदयदिति पदमस्ति; ब्रह्मवर्चसं ‘दीदायेव वै’ ब्राह्मणेषु दीप्यत एवेति तस्य पादस्यार्थः ॥

१. द्र० ‘नित्यप्रयोगार्थश्च’ आश्व० श्रौ० ६.५.१९ ।

२. ऋ० २.२३.१५ ।

‘यद् दीदयत् शवस ऋतप्रजात’ में दीप्यमानत्व का वाचक ‘दीदयत्’ शब्द है ।
[ब्राह्मणों में] ब्रह्मवर्चस् प्रकाशित ही होता है ।

चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे—

‘तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम्’ इति, चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चसम् ॥ इति ।

अस्मिन् पादे यच्चित्रविशेषणं तद्युक्तमेव ब्रह्मवर्चसस्य वेदेन शास्त्रेणाऽऽचारेण च विचित्रत्वात् ॥

‘तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम्’ इसमें ‘चित्र’ शब्द है । [वस्तुतः शास्त्र और आचार के ज्ञान से] ब्रह्मवर्चस् विचित्र ही है ।

वेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—

ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी भवति, यत्रैवं विद्वानेतया परिदधाति ॥ इति ।

‘ब्रह्मवर्चसी’ वृत्तसंपन्नः ६ ‘ब्रह्मयशसी’ तन्निमित्तकीर्तियुक्तः ॥

जो इस प्रकार जानते हुए इससे उपसंहार करता है वह ब्रह्मवर्चस्वी और ब्रह्मयशसी [=उससे प्राप्त कीर्ति वाला] होता है ।

उक्तमर्थं निगमयति—

तस्मादेवं विद्वानेतया परिदध्यात् ॥ इति ।

इसलिए इस प्रकार जानकर इससे उपसंहार करना चाहिए ।

सूर्यस्यानतिक्रमं दर्शयति—

ब्राह्मणस्पत्या; तेन सूर्यं नाति शंसति ॥ इति ।

यस्माद् इयमृक् ब्रह्मणस्पतिदेवताका, सूर्यश्च संध्योपासनादौ ब्राह्मणानां स्वामी, तस्मान्नातिक्रमः ॥

क्योंकि [सन्ध्यावन्दन में ब्राह्मणों के स्वामी सूर्य हैं और] यह ऋचा ब्रह्मणस्पति देवताक है । अतः उससे सूर्य का अतिक्रमण करके शंसन नहीं करता है ।

बृहत्या अनतिक्रमं दर्शयति—

यदु त्रिष्टुभं त्रिः शंसति; सा सर्वाणि च्छन्दांस्यभ्याप्ता; तेन बृहतीं नाति शंसति ॥ इति ।

‘त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमाम्’-इति न्यायेन परिधानीयायास्त्रिरावृत्तिरस्ति; इयं त्रिष्टुप् त्रिरावर्त्यमाना द्वात्रिंशदधिकशताक्षरा संपद्यते । तेष्वक्षरेषु सर्वच्छन्दसामन्तर्भावयितुं शक्यत्वाद् इयं सर्वाणि च्छन्दांस्यभितो व्याप्नोति; अतो बृहत्या अपि तद् व्यासत्वान्नास्त्यतिक्रमः । यदुक्तं सूत्रकारेण—‘आश्विनेन ग्रहेण सपुरोळाशेन चरन्ति’^२ इति ॥

जो त्रिष्टुभ छन्दस्क [परिधानीया] ऋचा का तीन बार शंसन है; [१३२ अक्षर होने के कारण सभी छन्दों का उसमें अन्तर्भाव होने से] वह सभी छन्दों को व्यास कर लेता है। उससे बृहती छन्द का अतिक्रमण करके शंसन नहीं करता है।

तत्रोभयार्थं द्वे याज्ये विधत्ते—

गायत्र्या च त्रिष्टुभा च वषट्कुर्यात् ॥ इति ।

‘उभा पिबतमश्विना’^१—इति गायत्री । ‘अश्विना वायुना’^२—इति त्रिष्टुप् । ताम्भ्यां ‘वषट्कुर्यात्’ याज्यात्वेन तदुभयं पठेद् इत्यर्थः ॥

गायत्री और त्रिष्टुभ छन्दस्क ऋचा से वषट्कार करना चाहिए ।

तदेतदुभयं प्रशंसति—

ब्रह्म वै गायत्री, वीर्यं त्रिष्टुब्; ब्रह्मणैव तद्वीर्यं संवधाति ॥ इति ।

गायत्र्या ब्राह्मणस्य च प्रजापतिमुखजत्वसाम्यादेकत्वं^३ त्रिष्टुभो वीर्यहेतुत्वात् तद्वृत्त्वम्^४ । तदुभयपाठे सति ब्राह्मण्येन सह वीर्यं संपादयति ॥

[ब्राह्मण व प्रजापति के मुख से उत्पन्न होने के कारण] ब्रह्म ही गायत्री है और वीर्य त्रिष्टुभ है। उन [दोनों के पाठ] से वह ब्रह्म के साथ वीर्य को जोड़ता है।

वेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—

ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी वीर्यवान् भवति, यत्रैवं विद्वान् गायत्र्या च त्रिष्टुभा च वषट्करोति ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानते हुए गायत्री और त्रिष्टुभ छन्दस्क ऋचा से वषट्कार करता है; वह ब्रह्मवर्चस्वी, ब्रह्मयशसी और वीर्यवान् होता है।

तदुक्तयोगयित्रीत्रिष्टुभोः प्रतीकद्वयं दर्शयति —

अश्विना वायुना युवं सुदक्षोभा पिबतमश्विनेति ॥ इति ।

‘अश्विना’—इत्यादिकं त्रिष्टुभः प्रतीकम्, ‘उभा पिबतम्’—इत्यादिकं गायत्र्याः प्रतीकम् । एते त्रिष्टुभगायत्र्यो याज्ये इत्येकः पक्षः ॥

‘अश्विना वायुना’ और ‘उभा पिबतम्’ क्रमशः त्रिष्टुप् और गायत्री छन्दस्का याज्या हैं ।

पक्षान्तरं विधत्ते—

गायत्र्या च विराजा च वषट्कुर्याद्, ब्रह्म वै गायत्र्यन्नं विराड्; ब्रह्मणैव तदन्नाद्यं संवधाति ॥ इति ।

गायत्र्या ब्रह्मत्वं पूर्वमुक्तम्; विराजोऽन्नसाधनत्वादन्नत्वम् । अतस्तदुभयपाठे सत्यन्नाद्यम् ‘आद्यम्’ अन्नं ब्राह्मणजात्या संयोजयति ॥

१. ऋ० १.४६.१५ ।

२. ऋ० ३.५८.७ ।

३. ४. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० १७, पं० ३, पृ० २२, पं० १७ ।

[द्वितीय पक्ष है कि] गायत्री और विराज से वषट्कार करना चाहिए । गायत्री ब्रह्म है और विराट् अन्न है । इस प्रकार वह ब्रह्म के साथ अन्न को मिलाता है ।

वेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—

ब्रह्मावर्चसी ब्रह्मयज्ञसी भवति, ब्रह्माद्यमन्नमस्ति, यत्रैवं विद्वान् गायत्र्या च विराजा च वषट्करोति ॥ इति ।

ब्राह्मणेनात्तुं योग्यं पवित्रीभूतं 'ब्रह्माद्यम्' ॥

जो इस प्रकार जानकर गायत्री और विराज से वषट्कार करता है, वह ब्रह्मावर्चसी और ब्रह्मयज्ञसी होता है; तथा [ब्राह्मण के द्वारा भोजन के योग्य] पवित्र अन्न का भोजन करता है ।

तद्योग्यायत्रीविराजोः प्रतीकप्रदर्शनपुरःसरमेतं पक्षं निगमयति—

तस्मादेवं विद्वान् गायत्र्या चैव विराजा च वषट्कुर्यात् प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरुभा पिबतमश्विनैत्येताभ्याम् ॥ ११ ॥ इति ।

'प्र वामन्धांसि'—इति विराट् । 'उभा पिबतम्'—इति गायत्री । गायत्र्या चैव विराजा चैवेत्येवकारेण पूर्वोक्तस्य त्रिष्टुप्पक्षस्य व्यावृत्तिः । तस्मादपि विराट्पक्षः प्रशस्त इत्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (सप्तदशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ (११) [१३२]

इसलिए इस प्रकार जानकर गायत्री और विराज से ही वषट्कार करना चाहिए । 'प्र वामन्धांसि' और 'उभा पिबतम्' [क्रमशः विराट् और गायत्री हैं] इनसे [वषट्कार करे] ।

॥ इस प्रकार सत्रहवें अध्याय के पञ्चम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः खण्डः

अग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश्यतिरात्रश्चेत्येवं चतुःसंस्थो ज्योतिष्टोमः सार्धेनाध्यायषोडश-केनाभिहितः । अथैतच्चतुष्टयमुपजीव्य प्रवर्तमानं 'गवामयनं' नामकं संवत्सरसत्रमभि-

१. ऋ० ७.३८.२ ।

२. ऋ० १.४८.१५ ।

३. 'अहर्वै'—इत्यारम्य ५८८ पृ० एतदन्ता उक्ता अतिरात्रविधयः; आश्व० श्री० सूत्रेऽप्येवम् 'अतिरात्रे'—इत्यारम्य कण्डिकाद्वये (६.४.५); 'अतिरात्रेण प्रजाकामः पशुकामो वा'—इति आपस्तम्बीयविधिसूत्रम् (१४.१.२) । यथोक्तं सायणीयमुपक्रमे 'चतुःसंस्थो ज्योतिष्टोमः प्रथमं विधीयते'—इति ९ पृष्ठे, अग्निष्टोमः 'वक्ष्यन्ते' इति च ९—१० पृष्ठे; तत्सर्वमेतदन्तं ज्ञातव्यम् ।

धातव्यम्^१ । संवत्सरगतेषु षष्ठ्यधिकशतत्रयदिवसेष्वेकैकस्मिन् दिवसे पूर्वोक्तानां चतसृणां संस्थानां मध्ये कयाचित्संस्थया युक्तः सोमप्रयोगः सर्वोऽप्यनुष्ठेयः । सोऽप्यमेकैकदिनसाध्यः सोमप्रयोगो वेदेष्वहःशब्देन व्यवह्रियते । संवत्सरसत्रस्याद्ये दिवसे कश्चिदतिरात्रसंस्थः सोमप्रयोगोऽनुष्ठेयः । तदनन्तरमाविनि द्वितीयदिवसेऽनुष्ठेयं सोमप्रयोगं विधत्ते—

चतुर्विंशमेतदहुरप्यन्त्यारम्भणीयम् ॥ इति ।

‘चतुर्विंश’ नामकः कश्चित्सोमविशेषः । स च च्छन्दोगैरेवमाम्नायते—‘अष्टाभ्यो हिकरोति, स तिसृभिः स चतसृभिः स एकया । अष्टाभ्यो हिकरोति, स एकया स तिसृभिः स चतसृभिः । अष्टाभ्यो हिकरोति, स चतसृभिः स एकया स तिसृभिः’^२ इति । अस्यायमर्थः—स्तोत्रस्याधारभूते तृचे विद्यमानास्ति स्र ऋच आवृत्तिविशेषेण चतुर्विंशतिसंख्याकां ऋचः कर्तव्याः । सा चावृत्तिसिद्धिः पर्यायैः संपद्यते । तत्र प्रथमे पर्याये प्रथमामृचं त्रिरभ्यस्य ‘सः’ उद्गाता तामिस्तिस्मिगयित् । द्वितीयामृचं चतुर्वारमभ्यस्य तामिश्चतसृभिगयित् । तृतीयाया ऋचः सकृदेव पाठो न^३ चावृत्तिः एवं प्रथमपर्यायेऽष्टौ ऋचः संपद्यन्ते । तामिः ‘हिकरोति’ उद्गायेत् । द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सकृत्पाठः, द्वितीयायास्त्रिरावृत्तिः । तृतीयायाश्चतुरावृत्तिः, इत्येवमत्राप्यष्टौ संपद्यन्ते । तृतीयपर्याये प्रथमायाश्चतुरावृत्तिः, द्वितीयायाः सकृत्पाठः, तृतीयायास्त्रिरावृत्तिः, इत्येवमत्राप्यष्टौ संपद्यन्ते । तत्सर्वं मिलित्वा चतुर्विंशतिसंख्या ऋचो भवन्ति । सोऽयं चतुर्विंशतिस्तोमोज्जेन स्तोत्राणि यस्मिन्नहनि निष्पाद्यन्ते, तदहः ‘चतुर्विंशम्’ तादृशमेतदहः ‘उपयन्ति’ अनु-तिष्ठेयः । अत्र सत्रेषु सर्वत्रोपयन्त्यासत इति शब्दाननुष्ठानपरी; एताभ्यां विधानमेव सत्र-त्वलिङ्गम् । ‘तत्र ये यजमानास्त ऋत्विजः’ इति श्रुत्यन्तरादृत्विजां सर्वेषां यजमानत्वेनो-पयन्तीति बहुवचनम् । तस्यैतस्याह्ना ‘आरम्भणीयम्’—इति नामधेयम् ॥

[चतुर्विंश और महाव्रत दिन]—

iv. १२ [xvii. ६] अब चतुर्विंश दिन [जिस दिन २४ ऋचा से कृत्य होता है] का अनुष्ठान करते हैं । यह आरम्भणीय दिन है ।

तस्यैतस्य नाम्नो निर्वचनं दर्शयति—

एतेन वै संवत्सरमारभन्ते, एतेन स्तोमांश्च च्छन्दांसि चैतेन सर्वा देवताः; अनारब्धं वै तच्छन्दोऽनारब्धा सा देवता, यदेतस्मिन्नहनि नारभन्ते; तदारम्भणीयस्यारम्भणीयत्वम् ॥ इति ।

एतेनैव चतुर्विंशेनाह्ना सत्रिणः ‘संवत्सर’ सत्रमारभन्ते । तत्र सामगैः प्रयोक्तव्या ये स्तोमाः, बह्वृचैः प्रयोक्तव्यानि यानि च्छन्दांसि, याश्च तत्तन्मन्त्रप्रतिपाद्याः सर्वा देवताः,

१. सामब्राह्मणे चैतत् चतुर्थपञ्चमप्रपाठकयोराम्नातम् ।

२. ता० ब्रा० ३.८ । पृष्ठ्यषडहस्य त्रिवृदादयः षट्स्तोमाः, तत्तच्छन्दोमानां चतुर्विंश-दयस्त्रयः स्तोमा आम्नाताः; तेष्वयं प्रथमः ।

तत्सर्वमनेनैवाह्वारभन्ते । यदि कथंचिदेतस्मिन्नहनि च्छन्दो वा देवतान्तरं वा नारभेरन्, तदनीमन्यस्मिन्नहन्यारब्धमपि च्छन्दोदेवतादिकमनारब्धसदृशमेव भवति । तस्मात् अस्मिन्नेवाहनि सर्वस्य मुख्यः प्रारम्भः । तथा सत्यारभ्यते सर्वस्मिन्नहनीति व्युत्पत्त्या 'आरम्भणीय' नाम संपन्नम् । यद्यप्येतस्मादह्नः पूर्वभाविनी प्रायणीयाख्येऽहनि सत्रं प्रारब्धम्, तथाऽपि तस्य प्रायणीयस्यातिरात्रसंयुक्तस्य संवत्सरोपक्रमसाधारणत्वात् अस्य सत्रस्य विशेषेण प्रारम्भोऽस्मिन्नेव भवतीत्यभिप्रेत्यैतस्यारम्भणीयत्वमेव युक्तम् ॥

इसी से संवत्सर सत्र का आरम्भ किया जाता है । इसीसे [सामगान करने वालों के] स्तोमों का, इसीसे [ऋग्वेदियों के] छन्दों का और इसीसे [उन-उन मन्त्र प्रतिपादित] सभी देवों का आरम्भ किया जाता है । यदि किसी प्रकार इस दिन आरम्भ नहीं किया जाता है तो [दूसरे दिन का आरम्भ हुआ] वह छन्द आरम्भ न किए हुए के समान है और वह देवता भी आरम्भ न किए हुए के समान है । इसीलिए इस [दिन] का नाम 'आरम्भणीय' पड़ा ।

अस्मिन्नहनि स्तोमविशेषं विधत्ते—

चतुर्विंशस्तोमो भवति; तच्चतुर्विंशस्य चतुर्विंशत्वम् ॥ इति ।

यान्यत्र स्तोत्राणि सन्ति, तेषु सर्वेषु यः पूर्वमुदाहृतश्चतुर्विंशत्व संख्यासंपादनरूपः स्तोमः, स एव कर्तव्यः । ईदृशस्तोमयोगादेवाह्नोऽपि चतुर्विंशं नाम संपन्नम् ॥

इस दिन चौबिस स्तोम [कर्तव्य] होता है इसीलिए [चौबिस स्तोम से युक्त] इस दिन का 'चतुर्विंश' नाम पड़ा ।

तं स्तोमं प्रशंसति—

चतुर्विंशतिर्वा अर्धमासा, अर्धमासश्च एव तत्संवत्सरमारभन्ते ॥ इति ।

द्वादशसु मासेषु विद्यमाना अर्धमासाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः । तथा सत्यर्धमासशब्द एकमर्धमासं समाप्य पुनरप्यपरोऽर्धमास इत्येवं क्रमेण चतुर्विंशतिसंपत्तौ संवत्सरसत्रप्रारम्भो भवति । तस्माच्चतुर्विंशस्तोमः प्रशस्तः ॥

अथवा [१२ मास में] चौबीस पक्ष [अर्धमास] होते हैं । इस प्रकार आधे-आधे मास करके [क्रमशः चौबीस अर्धमासों में] उस संवत्सरसत्र का प्रारम्भ करते हैं ।

एतस्मिन्नहनि सोमयागस्य संस्थाविशेषं विधत्ते—

उक्थ्यो भवति; पशवो वा उक्थानि, पशूनामवरुद्ध्यै ॥ इति ।

अग्निष्टोमाद् ऊर्ध्वमावी योऽयमुक्थ्योऽस्ति^१, सोऽस्मिन्नहनि प्रयोक्तव्यः । तत्र द्वादश-स्तोत्रेभ्य उत्तराणि त्रीण्युक्थनामकानि स्तोत्राणि; तेषां पशुप्रासिहेतुत्वात् पशुत्वम् । अत उक्थ्यानुष्ठानं पशुप्रासये भवति ॥

‘उक्थ्य’ [भी उसी दिन] होता है । उक्थ्य पशु हैं । [अतः उक्थ्य का अनुष्ठान] पशुओं की प्राप्ति के लिए होता है ।

तस्मिन्नहनि चोदकप्रासस्तोत्रशस्त्रसंख्यां प्रशंसति—

तस्य पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति, पञ्चदश शस्त्राणि; स मासो, मासश्च एव तत्संवत्सरमारभन्ते ॥ इति ।

मासगतानां दिवसानां त्रिशत्त्वात् स्तोत्रशस्त्रसंख्यायाश्च तथात्वान्मासत्वसंपत्तिः ।
‘मासश्चः’ एकैकमासक्रमेणेत्यर्थः ॥

उस [उक्थ्य] के पन्द्रह स्तोत्र होते हैं और पन्द्रह शस्त्र । इस प्रकार [मास में ३० दिन होने से] एक-एक मास करके ही उस संवत्सर सत्र का आरम्भ करते हैं ।

स्तोत्रगतानामृचां संख्यां प्रशंसति—

तस्य षष्टिश्च त्रीणि च शतानि स्तोत्रियास्तावन्ति संवत्सरस्याहान्यहःश एव तत्संवत्सरमारभन्ते ॥ इति ।

एकैकस्य स्तोत्रस्य चतुर्विंशतिसंख्याया वृत्तत्वात् तत्रत्यः स्तोत्रयोग्या ऋचश्चतुर्विंशतिः संपद्यन्ते । तथा सति दशसु स्तोत्रेषु चत्वारिंशदधिकं शतद्वयम्, पञ्चसु स्तोत्रेषु विंशत्यधिकमेकं शतम्, एतदुभयं मिलित्वा षष्ट्यधिकशतत्रयसंख्याकाः स्तोत्रियाः संपद्यन्ते । संवत्सरसम्बन्धीन्यहान्यपि तत्संख्याकानि; तथा सति ‘अहःशः’ अहःक्रमेणैव संवत्सरसत्रमारभन्ते । तदेवमुक्तपक्ष उपपादितः^१ ॥

उस [उक्थ्य] के तीन सौ साठ स्तोत्रिय मन्त्र होते हैं । एक वर्ष में उतने ही दिन होते हैं । इस प्रकार अहः क्रम से ही संवत्सर सत्र आरम्भ किए जाते हैं ।

अथ पक्षान्तरं^२ विधत्ते—

अग्निष्टोम एतदहः स्यादित्याहुर्ग्नष्टोमो वै संवत्सरो; न वा एतदन्योऽग्निष्टोमादहर्दाधारः; न विव्याचेति ॥ इति ।

यदिदं द्वितीयमहः, सोऽग्निष्टोमः कर्तव्यः । अग्निष्टोमस्य संवत्सरसत्ररूपत्वात् । कथमिति चेत्, तदुच्यते—‘अग्निष्टोमादन्यः’ उक्थ्यादिरूपः कश्चिदपि क्रतुः संवत्सरसत्रावयवभूतः, एतदहः ‘नैव दाधार’ नैव धारयितुं शक्तः । अनुपदिष्टान्यङ्गानि सर्वाण्यग्निष्टोमादतिदिश्यन्ते; तदेतदग्निष्टोमस्य धारयितृत्वम् । तस्मादग्निष्टोमव्यतिरिक्तः क्रतुरेतदहः ‘न विव्याच’ विवेक्तुमनुष्ठापयितुं न शक्तः । ‘इति’ एवं पक्षान्तरवादिनामभिप्रायः ॥

१. ‘चतुर्विंशं भवति’ ‘प्रतिष्ठन्ति’—इति च ता० ब्रा० ४.२. ४—१० ।

२. सामब्राह्मणेपि एवमेव पक्षान्तरं द्रष्टव्यम् (ता० ब्रा० ४.२.११, १२) ।

[दूसरा पक्ष है कि] 'इस दिन अग्निष्टोम होना चाहिए'—ऐसा कुछ लोग कहते हैं । क्योंकि अग्निष्टोम संवत्सर है और इस अग्निष्टोम को छोड़कर कोई अन्य [उत्स्यादि क्रतु] इस दिन को धारण करने में समर्थ नहीं है ।

अस्मिन् पक्षे स्तोमविशेषं विधत्ते—

स यद्यग्निष्टोमः स्यादष्टाचत्वारिंशास्त्रयः पवमानाः स्युश्चतुर्विंशानीतराणि स्तोत्राणि; तदु षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि स्तोत्रियास्तावन्ति संवत्सरस्या-
हान्यहःश एव तत्संवत्सरमारभन्ते ॥ इति ।

अग्निष्टोमपक्षे बहिष्वपमानमाव्यंदिनपवमानार्भवपवमानेषु त्रिषु स्तोत्रेष्वष्टाचत्वारिंशानामकः स्तोमः कर्तव्यः । स च च्छन्दोगैरेवमाप्नातः—'षोडशम्यो हिकरोति, स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया, षोडशम्यो हिकरोति, स एकया स तिसृभिः स द्वादशभिः, षोडशम्यो हिकरोति, स द्वादशभिः स एकया स तिसृभिः' इति । प्रथमे पर्याये प्रथमाया ऋचस्त्रिरावृत्तिः, द्वितीयाया द्वादशकृत्व आवृत्तिः, तृतीयायाः सकृत्पाठः; द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सकृत्पाठः, द्वितीयायास्त्रिरावृत्तिः, तृतीयाया द्वादशकृत्व आवृत्तिः । तृतीयपर्याये प्रथमाया द्वादशकृत्व आवृत्तिः, द्वितीयायाः सकृत्पाठः तृतीयायास्त्रिरावृत्तिः, मिलित्वाऽष्टाचत्वारिंशत् स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते । सोऽयमष्टाचत्वारिंशः स्तोमः । तमेतं पवमानेषु त्रिषु कृत्वा शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु चतुर्विंशस्तोमं कुर्यात् । तथा सति पवमानस्तोत्रेषु चतुश्चत्वारिंशदधिकशतसंख्याकाः स्तोत्रियाः संपद्यन्ते । इतर-स्तोत्रेषु षोडशाधिकशतद्वयसंख्याकाः, ततो मिलित्वा षष्ट्यधिकशतत्रयसंख्याका भवन्ति । संवत्सरगतानामहामपि तावत्त्रादहः क्रमेणैव संवत्सरमारभन्ते ॥

यदि इस दिन अग्निष्टोम करे तो [बहिः, माध्यन्दिन और आर्भव] तीनों पवमानों में अष्टाचत्वारिंश [४८ स्तोत्रों में] स्तोम करना चाहिए और दूसरे [शेष नौ] स्तोत्रों में चतुर्विंशस्तोम करना चाहिए । इस प्रकार [पवमानस्तोत्रों में $३ \times ४८ = १४४$ स्तोत्रिय मन्त्र और अन्य स्तोत्रों में $९ \times २४ = २१६$ मन्त्र मिलकर कुल] तीन सौ साठ स्तोत्रिय मन्त्र होते हैं । एक वर्ष में उतने ही दिन होते हैं । इस प्रकार अहः क्रम से ही संवत्सर सत्र प्रारम्भ किए जाते हैं ।

एवं पक्षद्वयमुपन्यस्य तयोः समविकल्पत्वमभिप्रेत्य पुनरपि पूर्वोक्तम् उक्थ्यम् उपन्यस्यति—

उक्थ्य एव स्यात् पशुसमृद्धो यज्ञः, पशुसमृद्धं सत्रं, सर्वाणि चतुर्विंशानि स्तोत्राणि प्रत्यक्षादध्येतबह्वश्चतुर्विंशः; तस्मादुक्थ्य एव स्यात् ॥ १२ ॥ इति ।

१ एषाष्टाविंशस्य 'प्रतिष्ठिता' विष्णुतिः (ता० ब्रा० ३.१२) आम्नाता चापरा ततस्तत्रैव 'नेदीयःसङ्क्रमा'—इति (३.१३) ।

उक्थ्यस्तोत्राणां पशुसाधनत्वात् उक्थ्यो यज्ञः पशुसमृद्धः, सत्रं च पशुसमृद्धं कर्तव्यम् । किञ्च उक्थ्यपक्षे सर्वाणि स्तोत्राणि चतुर्विंशस्तोमकानि; सत्वग्निष्टोमपक्षे पवमानव्यतिरिक्तान्येव । तथा सति प्रत्यक्षात् मुख्यवृत्त्यैवैतदहंश्चतुर्विंशं भवति; संख्यान्तरस्य कुत्राप्यप्रविष्टत्वात् । 'तस्मादुक्थ्य एव' कार्यः^१ । एवशब्दो विकल्पार्थः; 'अग्निष्टोम इदमहं उक्थ्यो वा'—इति सूत्रकारवचनात्^२ ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (सप्तदशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥६॥ (१२) [१३३]

किन्तु उक्थ्य को ही करना चाहिए क्योंकि [उक्थ्यस्तोत्र पशु का साधन है अतः] यज्ञ पशु [याग] से समृद्ध होता है और पशु [याग] से सत्र समृद्ध होता है । सभी स्तोत्र चतुर्विंश होते हैं; क्योंकि यह प्रत्यक्षरूप से चतुर्विंश दिन होता है । इसीलिए यह उक्थ्य ही होवे ।

॥ इस प्रकार सत्रहवें अध्याय के षष्ठ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः खण्डः

पृष्ठस्तोत्रे चोदकप्राप्तं विकल्पितं^३ सामद्वयमनूद्य प्रशंसति—

बृहद्रथन्तरे सामनी भवत; एते वै यज्ञस्य नावौ संपारिण्यौ यद्बृहद्रथन्तरे; ताम्यामेव तत्संवत्सरं तरन्ति ॥ इति ।

'त्वामिद्धि हवामहे' इत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम 'बृहत्'^४ । 'अभि त्वा शूर नोनुमः' इत्यस्यामृच्युत्पन्नं 'रथन्तरम्'^५ । एते उभे अपि यज्ञाख्यस्य समुद्रस्य सम्यक्भरतीरप्राप्ति-साधनभूते नावौ । संवत्सरसत्रस्य समुद्ररूपत्वं शास्त्रान्तरे दर्शितम्—'समुद्रं वा एते प्लवन्ते, ये संवत्सरमुपयन्ति'^६ इति । तथा सति तत्पारनयनहेत्वोः साम्नोनौरूपत्वं युक्तम् । अतो बृहद्रथन्तररूपाभ्यां नौम्यामेव संवत्सरसत्ररूपं समुद्रं 'तरन्ति' गवामयनस्य पारं गच्छन्तीत्यर्थः ॥

१. सामब्राह्मणेऽपि एवं द्रष्टव्यम् (ता० ब्रा० ४.२.१३, १४) ।

२. आश्व० श्रौ० ७.४.१४, १५ ।

३. 'रथन्तरसाम्ना बृहत्साम्नोऽयसाम्ना वा प्रथमं यजेत'— इति आप० श्रौ० १०.२.६ ।

४. छ० आ० ३.१.५.२ ऋचि आर० गा० १.१.२७ बृहत् (योनिसाम); उ० आ० २.१.१२.१, २ ऋचोः प्रगाथतृचे ऊह्य० गा० १.१.५ बृहत् (स्तोत्रम्) ।

५. छ० आ० ३.१.५.१ ऋचि आर० गा० २.१.२१ रथन्तरं (योनिसाम); उ० आ० १.१.११.१, २ ऋचोः प्रगाथतृचे ऊह्य० गा० १.१.१ रथन्तरं (स्तोत्रम्) ।

६. तै० सं० ७.५.१.२ । एवमेव ता० ब्रा० ५.८.४.६ (प्लवसाम) गे० गा० १४.१.३४ ।

iv. १३ [xvii. ७] [संवत्सर सत्र के] बृहद् और रथन्तर नामक दो साम होते हैं। ये दोनों जो बृहद् और रथन्तर हैं; वे यज्ञ की दो नावें हैं; जो यज्ञ समुद्र के उस पार पहुँचाने वाली हैं। इन्हीं दोनों के द्वारा वे उस संवत्सर [सत्र रूप समुद्र] को पार करते हैं।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

पादौ वै बृहद्रथन्तरे; शिर एतद् अहः, पादाभ्यामेव तच्छ्रियं शिरोऽभ्यायन्ति ॥ इति ।

यथा मनुष्यस्य पादौ, तथा सत्रस्य 'बृहद्रथन्तरे' सामनी । 'एतत्' आरम्भणीय-महः शिरःस्थानीयम् । ततो यथा लोके पुरुषाः पादाभ्यामेव देशान्तरात् स्वगृहे गत्वा, तत्र शिरोऽभिलक्ष्याभ्यङ्गकर्णभिरणादिरूपां 'श्रियमायन्ति' प्राप्नुवन्ति, एवमेते सत्रिणः सामभ्यामेतदहः प्राप्नुवन्ति ॥

अथवा, बृहद् और रथन्तर [इस सत्र के] पैर हैं और यह [आरम्भणीय] दिन शिर-स्थानीय है। वस्तुतः इस प्रकार दो पैरों से ही शिरस्थानीय श्री को प्राप्त करते हैं।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

पक्षौ वै बृहद्रथन्तरे, शिर एतद् अहः; पक्षाभ्यामेव तच्छ्रियं शिरोऽभ्यायुवते ॥ इति ।

यथा लोके पक्षी पक्षाभ्यामेवाकाशे संचरन्, शिरोऽभिलक्ष्य नानाविधदिग्दर्शनरूपां 'श्रियं' मिश्रयति; एवमत्रापि सामभ्यामेतस्मिन्नहनि 'श्रियम्' अनुष्ठानरूपां सत्रिणो 'युवते' मिश्रयन्ति ॥

अथवा, बृहद् और रथन्तर [इस सत्र के] दो पङ्क्त हैं; यह दिन सिर है; वस्तुतः इस प्रकार पङ्क्तों के द्वारा वे शिरस्थानीय अनुष्ठानरूप श्री से मिलते हैं।

सामद्वयस्य परित्यागं निषेधति—

ते उभे न समवसृज्ये; य उभे समवसृजेयुर्ग्रथैव छिन्नौ नौबन्धनात् तीरं तीरम् ऋच्छन्ती प्लवेतैवमेव ते सत्रिणस्तीरं तीरम् ऋच्छन्तः प्लवेरन्, य उभे समवसृजेयुः ॥ इति ।

'उभे' सामनी 'न समवसृज्ये' न परित्याज्ये; एकस्याप्यननुष्ठानमुभयपरित्यागः । 'ये' सत्रिणोऽनभिज्ञाः सन्त उभयं परित्यजन्ति, तेषां छिन्ननौसादृश्यं प्रसज्येत । लोके हि नाविकः सायंकाले नावं कयाचिद्रज्ज्वा तीरस्थे स्थाणौ बध्नाति; यदा प्रवाहवेगाद् रात्रौ सा रज्जुस्त्रुट्यति, तदानीं बन्धनस्थाणोऽस्मिन्नौ नौः प्रवाहवेगेनेतस्ततो नीयमाना परतीरम् अर्वाक् तीरं च पुनः पुनः प्राप्नुवती रक्षकामावात् 'प्लवेत' यत्र क्वापि गच्छेत् । एवमेव ते सत्रिणः सामद्वयामावे तत्तत्तीरसदृशानहविशेषात् 'ऋच्छन्तः' अनुतिष्ठन्तोऽपि 'प्लवेरन्' विनश्येयुरित्यर्थः । ये सामद्वयमपि परित्यजन्ति, तेषामेवायं दोष इति 'दर्शयितुं' 'य उभे समवसृजेयुः'—इति पुनरभिधानम् ॥

इन दोनों सामों को एक साथ नहीं छोड़ना चाहिए । जो [अनभिज्ञ] दोनों को ही छोड़ देते हैं उनका सत्र खुली हुई उस नाव के समान हो जाता है, जो बन्धन से विच्छिन्न होकर इस तीर से उस तीर जहाँ-कहीं भी जाती हुई उतराती रहती है; उसी प्रकार वे सत्र कर्ता भी तट-तट पर अनुष्ठान करते हुए भी उतराते रहते हैं [यज्ञ के किनारे पर नहीं पहुँचते] । अतः जो दोनों को छोड़ देते हैं [वह उनका दोष है] ।

उभयोः साम्नोर्विकल्पितत्वादेकपरित्यागे दोषो नास्तीत्येतद् दर्शयति—

तद् यदि रथंतरमवसृजेयुर्बृहत्तैवोभे अनवसृष्टे; अथ यदि बृहदवसृजेयू रथ-तरेणैवोभे अनवसृष्टे ॥ इति ।

‘तत्’ तयोः साम्नोर्मध्ये यदा रथंतरं परित्यजेयुः,—बृहदेवानुतिष्ठेयुः, तदा बृहत्तैव प्रयोगसंपूर्तः फलत उभयमप्यपरित्यक्तमेव भवति । एवं बृहत्परित्यागपक्षेऽपि रथंतरेणैव संपूर्तिः ॥

यदि वे रथन्तर को [एक] किनारे पर रख देते हैं, तो बृहद् से ही दोनों [किनारे] अपरित्यक्त होते हैं और यदि बृहद् को किनारे पर कर देते हैं तो रथन्तर से ही दोनों परित्यक्त नहीं होते हैं ।

प्रकारान्तरेण सामद्वयं प्रशंसति—

यद्वै रथंतरं तद् वैरूपं, यद्बृहत् तद् वैराजं, यद्वथंतरं तच्छाकन्नरं, यद्बृहत् तद् रैवतम्; एवमेते उभे अनवसृष्टे भवतः ॥ इति ।

पृष्ठयषडहे^१ षट्स्वपि दिवसेषु क्रमेण पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकानि षट्सामानि,—रथंतरं, बृहद्, वैरूपं, वैराजं, शाकन्नरं, रैवतमिति । तत्र रथंतरस्य बृहत्तथोत्पत्तिस्थानं पूर्व-मुक्तम्^२ । ‘यदद्याव इन्द्र ते शतम्’ इत्यस्यामृच्युत्पन्नं वैरूपं साम^३ । ‘पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा’ इत्यस्यामृच्युत्पन्नं वैराजं साम^४ । ‘प्रोष्वस्मै पुरोरथम्’ इत्यस्यां गीयमानं

१. ‘पृष्ठयः षडहो भवति’—इति तै० सं० ७.२.६.२ । पृष्ठानां समूहः पृष्ठयः पा० सू० ४.२.४२ वा० । ‘अग्निलवं पूर्वं पुरस्ताद् विषुवत उपयन्ति पृष्ठमुत्तरम्’—इति शत० ब्रा० १२.२.३.४ । इतः पदस्तात् ६१८, पृ० द्रष्टव्यम् टि० ।

२. द्र० इतः पूर्वम् ६१२ पृ० ।

३. ऋ० ८.७०.५ । छ० आ० ३.२.४.६ ऋचि आर० गा० १.१.३; वैरूपं (योनिषाम्); उ० आ० २.२.११.१, २ ऋचोः प्रगाथतृचे ऊह्य० गा० १.१.७ वैरूपं (स्तोत्रम्) ।

४. ऋ० ७.२३.१ । छ० आ० ५.१.१.८ ऋचि आर० गा० २.१.३१, वैराजं (योनिषाम्); उ० आ० ३.१.१३.१—३ तृचे ऊह्य० गा० १.१.१०; वैराजं (स्तोत्रम्) ।

शाकवरं साम^१ । 'रेवतीर्नः सधमादे' इत्यस्यां गीयमानं रैवतं साम^२ । तत्र बृहद्रथन्तर-
योरेवात्रोत्तरस्थानीयत्वादशेषसामफलसिद्धयर्थमेते उभे अपरित्यक्ते एव भवतः, उभय-
परित्यागः सर्वथा न योग्य इत्यर्थः ॥

जो रथन्तर है, वह वैरूप-साम हैं और जो बृहत् है, वह वैराज-साम है । जो
रथन्तर है, वह शाकवर-साम है और जो बृहत् है, वह रैवत-साम हैं । इस प्रकार ये
दोनों परित्यक्त नहीं होते हैं ।

उक्तस्याहोऽनुष्ठानं प्रशंसति —

ये वा एवं विद्वांस एतदहरूपयन्त्याप्त्वा वै तेऽहःशः संवत्सरमाप्त्वाऽर्धमासश
आप्त्वा मासश आप्त्वा स्तोमांश्च छन्दांसि च आप्त्वा सर्वा देवतास्तप
एव तप्यमानाः सोमपीथं भक्षयन्तः संवत्सरमभिषुण्वन्त आसते ॥ इति ।

'ये' सत्रिणः पूर्वोक्तप्रकारेणैतस्याहो महिमानं विद्वांस एतदहरनुतिष्ठन्ति, ते सत्रिणः
संवत्सरसत्रमहर्द्धारेण, अर्धमासद्वारेण, मासद्वारेण, स्तोमच्छन्दोद्वारेण, सर्वदेवताद्वारेण
प्राप्य तपश्चरन्तो निर्विघ्नं सोमपानं कुर्वन्तः संवत्सरमपि नैरन्तर्येण सोममभिषुण्वन्त
आसते; विघ्नः कोऽपि न भवतीत्यर्थः ॥

जो इस प्रकार जानते हुए इस 'अहः' का अनुष्ठान करते हैं, वे अहः के द्वारा
संवत्सरसत्र को प्राप्त करके, अर्धमास के द्वारा इसे प्राप्त कर, मास के द्वारा इसे प्राप्त
कर और स्तोमों और छन्दों को प्राप्त कर तथा सभी देवों को प्राप्त कर तप करते हुए
ही निर्विघ्न सोमपान करते हुए संवत्सरपर्यन्त अभिषव करते हुए रहते हैं ।

अथ सत्रगतस्योत्तरपक्षस्य प्रत्यवरोहं विधत्ते—

ये वा अत ऊर्ध्वं संवत्सरमुपयन्ति, गुरुं वै ते भारमभिनदिधत्ते; स वै
गुरुर्भारः शृणात्यथ य एनं परस्तात् कर्मभिराप्त्वाऽवस्तादुपैति, स वै
स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्नुते ॥ १३ ॥ इति ।

'ये वै' केचन मन्दबुद्धयः सत्रिणः 'अतः' आरम्भणीयं चतुर्विंशमहः प्रारभ्योर्ध्वमानु-
लोभ्येनैतत् संवत्सरसत्रम् 'उपयन्ति' अनुतिष्ठन्ति, ते सत्रिणो 'गुरुं वै' प्रौढमेव भारम्
'अभिनदिधत्ते' स्वस्योपरि स्थापयन्ति; 'स वै' स एव 'गुरुर्भारः' 'शृणाति' भारवाहकान्
सत्रिणो विनाशयति । 'अथ' पूर्वोक्तवैलक्षण्येन 'ये' सत्रिणः 'एनं' संवत्सरं 'परस्ताद्'
आदित आरभ्य विहितैः 'कर्मभिः' पूर्वपक्षगतैः 'आप्त्वा' अनुष्ठायोत्तरपक्षे 'अवस्ताद्'
प्रत्यवरोहक्रमेण 'उपैति' उपयन्ति, अनुतिष्ठन्ति । 'स वै' स एव सत्रिणः 'स्वस्ति' क्षेमेण
संवत्सरसत्रस्य 'पारं' समाप्तिम् 'अश्नुते' अश्नुते, प्राप्नुवन्ति ।

१. ऋ० १०.१३३.१ । उ० आ० ९.१.१४.१ ।

२. ऋ० १.३०.१३ । छ० आ० २.२.१.९ ऋचि आर० गा० २.१.१७ रैवतं
(योनिशाम); उ० आ० ४.१.१४ १-३ तृचे ऊह्य० गा० २.२.७ रैवतं (स्तोत्रम्) ।

अयमर्थः—अस्ति किञ्चिद् विषुवनामकं संवत्सरसत्रस्य मध्ये प्रधानमहः, तस्याधस्तात् षण्मासाः; सोऽयं प्रथमः पक्षः, उपरिष्ठादपि षण्मासाः, सोऽयमुत्तरः पक्षः। यथा लोके कस्याश्चिच्छालायाः स्तम्भयोः पूर्वं दीर्घं वंशं प्रौढं प्रसार्योभयोः पार्श्वयोः पक्षद्वयं कुर्वन्ति, एवं संवत्सरसत्रस्यापि। तथा च शास्त्रान्तरे श्रूयते—“यथा शालायै पक्षसी मध्यमं वंशमभिसमायच्छति, एवं संवत्सरस्य पक्षसी दिवाकीर्त्यमभिसंतन्वन्ति” इति। दिवैव मन्त्राणां कीर्तनीयत्वाद् विषुवनामकमेकं दिवाकीर्त्यम्। तत्र पूर्वपक्षरूपे मासषट्के यः प्रयोगक्रमः, एवमुत्तरपक्षे मासषट्केऽपि। तेनैव क्रमेण स प्रयोगो यद्यनुष्ठीयेत, तदानीमतिभारः स्यात्। नूतनानुष्ठानविशेषाभावेनालस्ये सति वैकल्यं भवति; स एव भार इत्युच्यते। अतस्तत्परिहारार्थं पूर्वेषु षट्सु मासेषु यानि कर्माणि येनानुपूर्व्येणानुष्ठितानि, तानि कर्माण्युत्तरेषु मासेषु तद् विपरीतक्रमेणानुष्ठेयानि?। तथा सत्यालस्याभावाद् अविघ्नेनैव संवत्सरसत्रं समाप्यत इति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (सप्तदशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥७॥ (१३) [१३४]

जो [मन्द बुद्धि] इस संवत्सर सत्र का अनुष्ठान चतुर्विंशदिन के आरम्भ के बाद करते हैं; वे अपने ऊपर भारी बोझ ही लाद लेते हैं। वह भारी बोझ ही उन

१. तै० सं १.२.३.१, २।

२. द्वादशमासनिर्वर्त्यस्य गवामयनस्य प्रायणीयोऽतिरात्रः प्रथममहः, ततश्चतुर्विंश उक्थ आरम्भणीयः। ते उभे अहनी अनुष्ठाय, ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुर्ज्योतिरित्यामिप्लविकः षडहः; स चतुर्वारमावर्तनीयः। ततस्त्रिवृदादिस्तोमषट्कसाध्यः पृष्ठयः षडहः; एवं पञ्चभिः षडहैरेको मासः पूर्यते। एतस्यैवावर्त्तनेन पञ्च मासाः सम्पाद्याः। ततः षष्ठे मास्यादौ त्रयोऽमिप्लवाः षडहाः कार्याः; तत एकः पृष्ठयः षडहः; ततोऽमिजिदेकमहः; ततस्त्रयः स्वरसामानः, इत्येवमष्टाविंशत्यहानि। आद्याभ्यां प्रायणीयचतुर्विंशाभ्यां षष्ठमासपूरणम्। इत्थं पूर्वपक्षे अशीत्युत्तरसप्तसङ्ख्यान्यहानि सम्पन्नानि। ततो विषुवदेकमहः। तदस्य सत्रस्य प्रधानभूतम्। सप्तमे मास्यादौ त्रयः स्वरसामानः प्रतिलोमाः कार्याः, ततो विश्वजिदावृत्तः पृष्ठयः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भस्त्रिवृदुत्तमः; ततस्त्रयोऽमिप्लवाः षडहा आवृत्ताः; एवमष्टाविंशत्यहानि स्युः (सर्वान्तेजुष्ठीयमानौ महाव्रतातिरात्रौ चास्य मासस्य पूरकौ)। ततः पृष्ठयः षडहः; पूर्वकैश्चतुर्भिरामिप्लवकैः प्रतिलोमक्रमेणानुष्ठितैरष्टमो मासः। तथैवावृत्त्या नवमदशमैकादशा अपि मासाः सम्पाद्याः। द्वादशमास्यादौ त्रयोऽमिप्लवाः षडहा, ततो गोरायुषी द्वे अहनी, द्वादशाहस्य दशाहानि चेति त्रिंशदहानि; स द्वादशो मासः। ततो महाव्रतमुपान्त्यमहः; तेन उदयनीयोऽतिरात्र इत्यपि सप्तममासस्य पूरकाविति। तदेतत् सर्वमिदं क्रमात् स्फुटीभविष्यति।

[भारवहन करने वाले] को विनष्ट करता है। वह जो इस [संवत्सरसत्र] को आदि से आरम्भ करके पूर्वार्ध तक विहित कर्मों के द्वारा इसे प्राप्त कर, अनुष्ठान के उत्तरार्ध में प्रत्यवरोहक्रम से अनुष्ठान करते हैं; वे ही क्षेम के साथ [संवत्सरसत्र के] समाप्ति को प्राप्त करते हैं।

॥ इस प्रकार सत्रहवें अध्याय के सातवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ७ ॥

अथ अष्टमः खण्डः

अथास्मिन्नारम्भणीये चतुर्विंशेऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे कंचिद् विशेषं विधत्ते—

यद्वै चतुर्विंशं तन्महाव्रतं बृहद्विनेनात्र होता रेतः सिञ्चति; तदवो महाव्रती-
येनाह्ना प्रजनयति; संवत्सरे संवत्सरे वै रेतः सिक्तं जायते, तस्मात् समानं
बृहद्विंशो निष्केवल्यं भवति, एष ह वा एनं परस्तात् कर्मभिराप्लाव्यस्ता-
दुपैति य एवं विद्वानेतदहस्पैति ॥ इति ।

यदेतद् द्वितीयं चतुर्विंशमहः तदेव संवत्सरसत्रस्थोपान्त्यं महाव्रताख्यमहर्भवति ।
आरोहक्रमेण चतुर्विंशत्यं पूर्वपक्षगतं द्वितीयमहः, अवरोहक्रमेण महाव्रताख्यमुपान्त्यत्वाद
द्वितीयमहर्भवति । अनेन द्वितीयत्वसाम्येन तयोः परस्परमैक्यमुपचर्यते । किञ्चोभयत्र
बृहद्विंशसाम्यमस्ति । 'तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठम्' इत्येतत्सूक्तं बृहद्विंशब्देन विवक्षितम्,
प्रौढस्य द्युलोकस्य प्राप्तिहेतुत्वात् । एतदेवोभयत्र निष्केवल्यशस्त्रे क्रियते । तथा सत्यस्मिन्
द्वितीयेऽहनि चतुर्विंशनामके बृहद्विंशनाम्ना तदिदासेत्यादिना निष्केवल्यशस्त्रगतसूक्तेन
होता रेतः सिञ्चति । तदहः । 'तत्' एतत् सिक्तं रेतो 'महाव्रतीयेन' उपान्त्येन अह्ना
बृहद्विंशत्यनिष्केवल्यसूक्तयुक्तेन 'प्रजनयति' । अत्र सत्रसंवत्सरमध्य एव रेतःसेकः
प्रजननं च द्वितीयोपान्त्यदिवसयोः संपन्नम् । ततो लोकेऽप्येकैकस्मिन् संवत्सरे रेतःसेक
उत्पत्तिश्चेत्युभयं संपद्यते । यस्माद् द्वितीयोपान्त्ययोरह्नोरुभयोरपि मिलित्वा प्राणिनो
जन्मरूपमेकं कार्यमपेक्षितम् । 'तस्माद्' बृहद्विंशनामकेन सूक्तनोभयत्र निष्केवल्यं शस्त्रं
'समानम्' एकरूपं कर्तव्यम् । 'यः' पुमान् 'एवं' महाव्रताहः साम्येनात्र सत्रार्थं
निष्केवल्यस्य कर्तव्यतां विद्वान् 'एतद्' द्वितीयमहरनुतिष्ठति, स पुमान् परस्तात् सत्रस्य
प्रथमभागे आनुलोम्येन क्रियमाणैः कर्मभिः 'आप्त्वा' प्राप्य 'अवस्तात्' अपरभागे
प्रातिलोम्येनैव संवत्सरमनुतिष्ठति ॥

iv. १४ [xvii. ८] यह जो चतुर्विंश है वह महाव्रत है । बृहद्विंश-सूक्त से होता
इस [दिन] पर वीर्य का सौंचन करता है; और उसी [सिक्त रेत] महाव्रत नामक दिन
[के कृत्य] से वह सन्तान उत्पन्न कराता है । लोक में भी एक वर्ष में सिक्त वीर्य उत्पन्न

हो जाता है। इसलिए 'बृहद्वि' नामक सूक्त [दोनों में] एक समान निष्केवल्यशस्त्र होता है। जो इस प्रकार जानकर इस दिन का अनुष्ठान करता है; वह सत्र के प्रथमभाग में [अनुलोमतः विहित] कर्मों के द्वारा इसे प्राप्त कर, द्वितीयभाग में [प्रतिलोमतः] अनुष्ठान करते हैं।

वेदनं प्रशंसति—

स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वही क्षेमपूर्वक संवत्सरसत्र के समाप्ति को प्राप्त करता है।

अथ संवत्सरसत्रस्याद्यन्ते द्वे अहनी विधत्ते—

यो वै संवत्सरस्यावारं च पारं च वेद, स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते; अतिरात्रो वा अस्य प्रायणीयोऽवारमुदयनीयः पारम् ॥ इति ।

'यः' पुमान् संवत्सरसत्रस्य समुद्रस्थानीयस्य 'आवारम्' अर्वाक् तीरस्थानीयं प्रथममहः, 'पारं' परतीरस्थानीयमन्तिममहः; 'वेद' तयोरह्नोरनुष्ठेयं कर्तव्यं निश्चिनोति; 'सः' पुमानविघ्नेनैव संवत्सरसत्रस्य 'पारं' समाप्तिं प्राप्नोति । योऽयमतिरात्रसंस्थः, स एवास्य 'प्रायणीयः' आरम्भेऽनुष्ठेयत्वाद् अर्वाक् तीरस्थानीयः । स एवातिरात्रः पुनः 'उदयनीयः' समाप्तावनुष्ठेयत्वात् परतीरस्थानीयः ॥

जो संवत्सरसत्र के इस पार [के तीरस्थानीय प्रथम दिन] को और उस पार [के तीरस्थानीय अन्तिम दिन] को जानता है, वही क्षेमपूर्वक संवत्सरसत्र के समाप्ति को प्राप्त करता है। [आरम्भ में अनुष्ठेय होने से] अतिरात्र प्रायणीय इसका इस पार का तट है और [समाप्ति में अनुष्ठेय होने से] उदयनीय अतिरात्र इसका उस पार का तट है।

वेदनं प्रशंसति—

स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वही क्षेमपूर्वक संवत्सरसत्र के समाप्ति को प्राप्त करता है।

उक्तावाद्यन्तावतिरात्रौ प्रशंसति—

यो वै संवत्सरस्यावरोधनं चोद्बोधनं च वेद, स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते; अतिरात्रो वा अस्य प्रायणीयोऽवरोधनमुदयनीय उद्बोधनम् ॥ इति ।

अवरुध्यते स्वाधीनं क्रियते येन प्रारम्भरूपेण कर्मणा तत्कर्म 'अवरोधनम्' । उद्बुध्यते समाप्यते येन कर्मणा तत् 'उद्बोधनम्' । अन्यत्पूर्ववत् ॥

जो संवत्सरसत्र के अवरोधन [जिस प्रारम्भिक कर्म से स्वाधीन किया जाता है वह कर्म] और उद्बोधन [जिस कर्म से उपसंहार किया जाता है] को जानता है वह क्षेमपूर्वक संवत्सरसत्र के समाप्ति को प्राप्त करता है। प्रारम्भिक अतिरात्र इसका अवरोधन है, और उदयनीय अतिरात्र उद्बोधन है।

वेदनं प्रशंसति—

स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह क्षेमपूर्वक संवत्सरसत्र के समाप्ति को प्राप्त करता है ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

यो वै संवत्सरस्य प्राणोदानौ वेद, स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते;
अतिरात्रो वा अस्य प्रायणीयः प्राण, उदान उदयनीयः ॥ इति ।

‘प्रायणीयः’ अतिरात्रः ‘प्र’ शब्दसामान्यात् ‘प्राणः’ इत्युच्यते । उच्छब्दसामान्याद्
‘उदयनीयः’ अतिरात्रः ‘उदानः’ ॥

जो संवत्सरसत्र के प्राण और उदान को जानता है वही क्षेमपूर्वक संवत्सरसत्र के
समाप्ति को प्राप्त करता है । प्रारम्भिक अतिरात्र इसका प्राण है और उदयनीय
अतिरात्र उदान है ।

वेदनं प्रशंसति—

स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते य एवं वेद, य एवं वेद ॥ १४ ॥ इति ।

अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-
पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (सप्तदशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ (१४) [१३५]

वेदार्थस्यप्रकाशेन तमोहादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधर-
माधवाचार्यदेशतो सायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः

(सप्तदशोऽध्यायः) समाप्तः ॥ २ ॥

जो इस प्रकार जानता है वह निर्विघ्न संवत्सरसत्र के समाप्ति को प्राप्त करता है ।

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण के चतुर्थ पञ्चिका के द्वितीय (सत्रहवें) अध्याय की
हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

—: * :—

[अथ अष्टादशोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः]

आश्विनस्य विधिः प्रातरनुवाक उदीरितः ॥

संख्याप्रतिपदावन्ये सौर्यादीन्यधिकानि तु^१ ॥ १ ॥

तत्र गवामयनस्य प्रायणीयोदयनीयावाद्यन्तावतिरात्रावृत्तौ; अत्र मासकलृप्तिविधाना-
यामिप्लवषडहे पूर्वभागरूपाणि त्रीण्यहानि विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति स्तोमेभिर्यन्त्ययं वै लोको ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसौ
लोक आयुः ॥ इति ।

स्तोमशब्दो ज्योतिरादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तथा सति ज्योतिष्टोमः, गोष्टोमः,
आयुष्टोम इत्येतैरहोभिः 'यन्ति' अनुतिष्ठेयुरित्यर्थः । तदेतदहस्त्रयं त्रित्वसाम्यात् क्रमेण
लोकत्रयरूपम् । शाखान्तरेऽप्येतद्वक्षितम्—'ज्योतिष्टोमं प्रथममुपयन्त्यस्मिन्नेव तेन लोके
प्रतितिष्ठन्ति; गोष्टोमं द्वितीयमुपयन्त्यन्तरिक्ष एव तेन प्रतितिष्ठन्ति; आयुष्टोमं तृतीय-
मुपयन्त्यमुष्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठन्ति'^२ इति ॥

[षडह और विषुवन्त]

iv. १५ [xviii. १] वे ज्योतिष्टोम, गोष्टोम और आयुष्टोम से अनुष्ठान करते हैं ।
यह लोक ज्योतिः है, अन्तरिक्ष गौ है, और वह लोक आयु है ।

षडहे पूर्वभागं त्र्यहमुक्त्वा तदुत्तरभागं विधत्ते—

स एवैष उत्तरस्त्र्यहः ॥ इति ।

त्रयाणां पूर्वोक्तानामेवाह्नां समूहः पुनरनुष्ठेयमान उत्तरस्त्र्यहो भवति ॥

उत्तरार्ध के तीन दिनों में वही स्तोम अनुष्ठित होते हैं [जो पहले तीन दिनों में] ।

तत्र षडहे षण्णामप्यह्नां क्रमं दर्शयति—

ज्योतिर्गौरायुरिति त्रीण्यहानि, गौरायुज्योतिरिति त्रीणि ॥ इति ।

१. प्रथमादिषु पञ्चखण्डेष्वित्येव बोध्यम् (५९७-६१७ पृ०) ।

२. तै० सं० ७.४.११.१ ।

ज्योतिष्टोमादीनामेव ज्योतिरित्यादीनि नामानि; तैर्नामभिर्धर्मा अतिदिश्यन्ते । ज्योतिरादिनामकाः ये स्वतन्त्रा एकाहाः सन्ति, तदीयधर्मा अत्रानुष्ठेया इत्यर्थः ॥

[षडह के छः दिनों में] प्रथम तीन दिन [का अनुष्ठान क्रम] है—ज्योतिः, गौ = और आयुः और उत्तरार्ध के तीन दिन का क्रम है—गौ, आयुः और ज्योतिः ।

योऽयमुभयोऽन्यहयोः क्रमव्यत्यासस्तमिमं प्रशंसति —

अयं वै लोको ज्योतिरसौ लोको ज्योतिस्ते एते ज्योतिषी उभयतः संलोकेते ॥ इति ।

प्रथमस्य अहस्यादौ ज्योतिर्नामिकमहर्गदस्ति, तत्प्राथम्यसाम्याद् भूलोकस्वरूपम् । यच्चोत्तरस्य अहस्यावसाने ज्योतिर्नामिकमहः, तदुत्तमत्वसाम्याद् द्यूलोकस्वरूपम् । 'ते एते' षडहस्याद्यन्तयोर्वर्तमाने 'ज्योतिषी' उभयतोऽवस्थाय परस्परं 'संलोकेते' संमुखत्वेनेक्षेते ॥

ज्योति [दोनों भागों में प्रथम और अन्तिम होने से] यह लोक भी है और वह लोक भी ज्योतिः है । इस प्रकार वे ये दोनों [षडह के आदि और अन्त में वर्तमान] ज्योतिः परस्पर एक दूसरे के आमने-सामने हैं ।

अर्हविशेषांस्तत्क्रमं चोक्त्वा समष्टिरूपं षडहं विधत्ते —

तेनैतेनोभयतोऽज्योतिषा षळहेन यन्ति; तद्यदेतेनोभयतोऽज्योतिषा षळहेन यन्त्यनयोरेव तल्लोकयोरुभयतः प्रतितिष्ठन्तो यन्त्यास्मिश्च लोकेऽ-मुष्मिश्चोभयोः ॥ इति ।

'उभयतः' आद्यन्तयोर्योर्ज्योतिर्नामिकमहर्गस्मिन् षडहे तदेतत् 'उभयतोऽज्योतिः' तेनैतेन षडहेनानुतिष्ठेयुः । तदनुष्ठानेनोभयतो वर्तमानयोः प्रतिष्ठां प्रापयन्तो वर्तन्ते । 'लोकयो-रुभयतः' इत्यस्यैव विवरणम्—'अस्मिश्च लोकेऽमुष्मिश्चोभयोः'—इति । अथवोत्तरशेषत्वे-नास्मिश्चेत्यादिकमन्वेतव्यम् ॥

उस इस दोनों ओर विद्यमान ज्योतिः [नामक अहः] वाले षडह से वे अनुष्ठान करते हैं । उसमें वे दोनों ओर विद्यमान ज्योतिः युक्त षडह से अनुष्ठान करते हैं । वस्तुतः वे इस प्रकार उस अनुष्ठान से इन दोनों लोकों में दोनों ओर वर्तमान प्रतिष्ठा को प्राप्त करते हुए ही आगे बढ़ते हैं, इस लोक में और उस [स्वर्ग] लोक, दोनों ही में ।

अस्मिन्मिप्लवषडहे संस्थाविशेषान् विधत्ते —

परियद्वा एतद्देवचक्रं यदभिप्लवः षळहस्तस्य यावभितोऽग्निष्टोमौ तौ प्रधी, ये चत्वारो मध्य उक्थ्यास्तन्नभ्यम् ॥ इति ।

योऽयमभिप्लवः षडहः, तदेतदस्मिन्मिप्लवः षळहस्तस्य यावभितोऽग्निष्टोमौ तौ प्रधी, ये चत्वारो मध्य उक्थ्यास्तन्नभ्यम् ॥ इति । योऽयमभिप्लवः षडहः, तदेतदस्मिन्मिप्लवः षळहस्तस्य यावभितोऽग्निष्टोमौ तौ प्रधी, ये चत्वारो मध्य उक्थ्यास्तन्नभ्यम् ॥ इति । योऽयमभिप्लवः षडहः, तदेतदस्मिन्मिप्लवः षळहस्तस्य यावभितोऽग्निष्टोमौ तौ प्रधी, ये चत्वारो मध्य उक्थ्यास्तन्नभ्यम् ॥ इति । योऽयमभिप्लवः षडहः, तदेतदस्मिन्मिप्लवः षळहस्तस्य यावभितोऽग्निष्टोमौ तौ प्रधी, ये चत्वारो मध्य उक्थ्यास्तन्नभ्यम् ॥ इति ।

षडहं परिवर्तनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । रथचक्रस्य हि निष्पादकानि त्रीणि फलकानि; तत्र मध्यमफलकेऽहं प्रवेशयितुं प्रौढं नामिच्छिद्रं क्रियते । तस्य फलकस्योभयोः पार्श्वयोर्वर्तुलत्वाय फलकद्वयं कीलितं भवति । एवमस्मिन्नपि षडहे स्योतिर्यागावाद्यन्तवर्तिनावग्निष्टोमसंस्थौ 'प्रधी' भवतः, प्रकर्षेणोभयतो धीयेते स्थाप्येते इति प्रधी, फलकद्वयस्थानीयावित्यर्थः । एतस्मिन् 'ये' तु मध्ये 'चत्वारः' अहर्विशेषा उक्थ्यसंस्थाः; तदेतत् 'नभ्यं' नामियोग्यस्थानम् उक्थ्यसंस्थाः कर्तव्या इत्यर्थः ॥

यह जो 'अभिप्लव-षडह' है यह देवों का चक्र है; और इसके दोनों ओर जो दो अग्निष्टोम हैं वे दो नेमि हैं, जो मध्य में चार उक्थ्य हैं, वे नाभि हैं ।

वेदनं प्रशंसति—

गच्छति वै वर्तमानेन यत्र कामयते, तत्स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते य एवं वेद ॥ इति ।

वेदिता 'यत्र' यस्मिँल्लोके गन्तुं कामयते, तत्रानेनैव परिवर्तमानेन देवचक्रेण गच्छति । 'तत्' तेन देवचक्रेण निर्विघ्नमेव संवत्सरसत्रसमाप्तिं गच्छति ॥

[इसको जानने वाला जिस लोक में] जहाँ चाहता है वह इसी परिवर्तमान देवचक्र से चला जाता है । जो इस प्रकार जानता है, वह इस तरह उस [देव चक्र] से निर्विघ्न संवत्सरसत्र की समाप्ति को प्राप्त करता है ।

उक्तस्याभिप्लवषडहस्यैकस्मिन् मासि पञ्चकृत्व आवृत्ति विधत्ते—

यो वै तद्वेद यत्प्रथमः षडहः; स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते; यस्तद्वेद यद्वितीयो, यस्तद्वेद यत्तृतीयो, यस्तद्वेद यच्चतुर्थो, यस्तद्वेद यत्पञ्चमः ॥ १५ ॥ इति ।

'प्रथमः षडहः' इति यदस्ति, तद् यो वेद, 'सः' पुमान्निर्विघ्नेन सत्रपारं प्राप्नोति । तथा 'द्वितीयः' षडह इति यदस्ति, तद् यो वेद, स वै स्वस्तीत्यादिकमनुवर्तनीयम् । एवमुत्तरेष्वपि त्रिषु पर्यायेषु द्रष्टव्यम् । षडहे पञ्चकृत्व आवर्तमाने सति त्रिंशदहानि भूत्वा मासः संपद्यते ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये (अष्टादशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ (१५) [१३६]

प्रथम षडह जो है उसे जो जानता है वह निर्विघ्न संवत्सरसत्र की समाप्ति को प्राप्त कर लेता है और जो द्वितीय है जो उसे जानता है, जो तृतीय है जो उसे जानता है, जो चतुर्थ है, जो उसे जानता है और जो पञ्चम है जो उसे जानता है [वह भी संवत्सरसत्र की समाप्ति पर पहुँच जाता है] [इस प्रकार छः दिन का षडह होता है और इस प्रकार पाँच षडह की आवृत्ति से तीस दिन होकर एक मास सम्पादित होता है] ।

॥ इस प्रकार अठारहवें अध्याय के प्रथम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

उक्तेषु पञ्चसु षडहेषु प्रथममनुद्य प्रशंसति—

प्रथमं षडहमुपयन्ति; षडहानि भवन्ति; षड्वा ऋतव ऋतुश एव तत्संवत्सरमाप्नुवन्त्यृतुशः संवत्सरे प्रतितिष्ठन्तो यन्ति ॥ इति ।

अनुष्ठिते षडहे षट्संख्याकान्यहानि भवन्ति । ततः संख्यासाम्यादृतुद्वारा संवत्सरं प्राप्य तत्र प्रतिष्ठिताः सन्तो वर्तन्ते ॥

iv. १६ [xviii. २] वे प्रथम षडह का अनुष्ठान करते हैं [इसके अनुष्ठित होने पर छः दिन होते हैं । छः ऋतुएँ होती हैं । इस प्रकार वे ऋतुओं से ही उस संवत्सर को प्राप्त करते हैं और ऋतुओं के द्वारा ही संवत्सर में प्रतिष्ठित होते हुए वे अनुष्ठान करते हैं ।

पूर्वेण षडहेन सहितं द्वितीयं षडहं प्रशंसति—

द्वितीयं षडहमुपयन्ति; द्वादशाहानि भवन्ति; द्वादश वै मासा, मासश एव तत्संवत्सरमाप्नुवन्ति; मासशः संवत्सरे प्रतितिष्ठन्तो यन्ति ॥ इति ।

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

वे द्वितीय षडह का अनुष्ठान करते हैं । [इसके अनुष्ठित होने पर दोनों षडह मिलकर] बारह दिन होते हैं । बारह महीने होते हैं । वे मासों के ही द्वारा उस संवत्सर को प्राप्त करते हैं । मासों के ही द्वारा संवत्सर में प्रतिष्ठित होते हुए वे अनुष्ठान करते हैं ।

उक्ताभ्यां षडहाभ्यां सहितं तृतीयं षडहं प्रशंसति—

तृतीयं षडहमुपयन्त्यष्टादशाहानि भवन्ति; तानि द्वेधा नवान्यानि नवान्यानि; नव वै प्राणा, नव स्वर्गा लोकाः, प्राणांश्चैव तत्स्वर्गाश्च लोकानाप्नुवन्ति, प्राणेषु चैव तत्स्वर्गेषु च लोकेषु प्रतितिष्ठन्तो यन्ति ॥ इति ।

त्रिषु षडहेषु यान्यष्टादशाहानि, तेषां द्वेधा विभागे सति प्रत्येकं 'नव'संख्या संपद्यते । 'प्राणाः' सप्तसु ऊर्ध्वच्छिद्रेषु द्वयोरधश्छिद्रयोर्नवसंख्याकाः,—स्वर्गलोकाश्च नवभोगस्थान-भेदेन नवविधाः । अतः संख्यासाम्यात् प्राणान् स्वर्गलोकांश्च प्राप्य तत्र प्रतिष्ठिता वर्तन्ते ॥

वे तृतीय षडह का अनुष्ठान करते हैं [इसके अनुष्ठित होने पर तीनों षडह मिलकर अठारह दिन होते हैं । उनका द्विविध विभाग नौ-नौ का समूह होता है । नौ प्राण हैं और नौ स्वर्ग लोक हैं । इस प्रकार वे उनसे प्राणों और स्वर्ग आदि लोकों को प्राप्त करते

१. 'अष्टामिलोकपालैः परिपालिता अष्टसंख्याकाः स्वर्गा लोकाः, तेषां मध्ये कश्चिदूर्ध्व-गामी स्वर्ग इत्येव नवसंख्याकाः स्वर्गाः' इति तै० सं० १.२.२.१ सा० भा० ।

हैं । इस प्रकार वस्तुतः वे उन प्राणों और स्वर्गलोकों में ही प्रतिष्ठित होते हुए अनुष्ठान करते हैं ।

पूर्वैस्त्रिभिः षडहैश्चतुर्थं षडहं प्रशंसति—

चतुर्थं षडहमुपयन्ति; चतुर्विंशतिरहानि भवन्ति; चतुर्विंशतिर्वा अर्धमासा, अर्धमासश्च एव तत्संवत्सरमाप्नुवन्त्यर्धमासश्चः संवत्सरे प्रतितिष्ठन्तो यन्ति ॥ इति ।

अतः संख्यासाम्याद् अर्धमासद्वारा संवत्सरे प्रतिष्ठिताः ॥

वे चतुर्थं षडह का अनुष्ठान करते हैं । [चार षडह मिलकर] चौबीस दिन होते हैं । चौबीस ही अर्धमास हैं । इस प्रकार वे अर्धमासों के द्वारा ही उस संवत्सर को प्राप्त करते हैं; और अर्धमासों के द्वारा संवत्सर में प्रतिष्ठित होते हुए अनुष्ठान करते हैं ।

पूर्वैश्चतुर्भिः षडहैः सहितं पञ्चमं षडहं प्रशंसति—

पञ्चमं षडहमुपयन्ति; त्रिंशदहानि भवन्ति; त्रिंशदक्षरा वै विराड्; विराजन्नाद्यं, विराजमेव तन्मासि मास्यभिसंपादयन्तो यन्ति ॥ इति ।

अहःसंख्याया विराट्साम्याद् विराजश्चान्नाद्यहेतुत्वात् प्रतिमासं विराड्द्वारा अन्नाद्यं प्राप्नुवन्ति ॥

वे पाँचवें षडह का अनुष्ठान करते हैं । [पाँचों षडह मिलकर] तीस दिन होते हैं । तीस अक्षरों का ही विराट् छन्द होता है । भोजन योग्य अन्न ही विराज है । वस्तुतः इस प्रकार वे उस विराज को ही प्रत्येक मासों के द्वारा सम्पादित करते हुए अनुष्ठान करते हैं ।

पुनरपि षडहपञ्चकं प्रशंसति—

अन्नाद्यकामाः खलु वै सत्रमासतः तद्व्यद्विराजं मासि मास्यभिसंपादयन्तो यन्त्यन्नाद्यमेव तन्मासि मास्यवरुन्धाना यन्त्यस्मै च लोकायामुष्मै चोभाभ्याम् ॥ १६ ॥ इति ।

ये सत्रस्यानुष्ठितारः, ते हि 'अन्नाद्यकामाः' अनुतिष्ठन्ति । तथा सति पूर्वोक्तरीत्या संख्यासाम्यात् पञ्चसु षडहेषु त्रिंशदक्षररूपां विराजं प्रतिमासं संपादयन्तो वर्तन्ते । प्रतिमासमन्नाद्यं प्राप्नुवन्तो लोकद्वयार्थं गच्छन्ति । प्रतिमासं षडहपञ्चकमनुतिष्ठेयुरिति तात्पर्यार्थः । तत्र चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः, पञ्चमस्तु पृष्ठयः षडह इति सूत्रकारैरभिधानादयं विशेषः शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः^१ ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (अष्टादशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ (१६) [१३७]

१. 'चत्वारोऽभिप्लवाः पृष्ठयश्च मासः'—इति च कात्या० श्रौ० १३.२.३; तथा 'चतुरभिप्लवान् पृष्ठयपञ्चमान् पञ्च मासानुपयन्ति' इति च आश्व० श्रौ० ११.७.२ ।

भोजन योग्य अन्न की कामना करते हुए वे यज्ञ सत्र का अनुष्ठान करते हैं। उस [पूर्वोक्त रीति] से जो विराज को मास-मास के द्वारा सम्पादित करते हुए अनुष्ठान करते हैं; उससे वे मास-मास भोजन योग्य अन्न ही प्राप्त करते हुए [दोनों लोकों] को जाते हैं। इस [भू] लोक में और उस [स्वर्ग] लोक दोनों को ही प्राप्त करने के लिए [अनुष्ठान करते हैं]।

॥ इस प्रकार अट्टारहवें अध्याय के द्वितीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः

संवत्सरसत्रस्यावयवान् मासानमिधाय सत्रं विधत्ते—

गवामयनेन यन्ति; गावो वा आदित्या; आदित्यानामेव तदयनेन यन्ति ॥ इति ।

संवत्सरसत्राणां प्रकृतिभूतस्यैतस्य सत्रस्य 'गवामयनम्' इति नामधेयम्। तेन 'यन्ति' अनुतिष्ठेयुः। गमनसाम्याद् गवामादित्यत्वम्। तथा सत्यादित्यानामेवायनेनानुष्ठानं कृतं भवति ॥

iv. १७ [xviii. ३] [संवत्सरसत्र के प्रकृतिभूत] 'गवामयन' नामक कर्म से अनुष्ठान करते हैं। [गमन साम्य के कारण] गौ आदित्य हैं। इस प्रकार उस [गवामयन] से 'आदित्य-अयन' से ही वे अनुष्ठान करते हैं।

तदेतद् गवामयनं प्रशंसति —

गावो वै सत्रमासत, शफाञ्शृङ्गाणि सिषासत्यस्तासां दशमे मासि शफाः शृङ्गाण्यजायन्त; ता अब्रुवन् यस्मै कामायादीक्षामह्यापाम तमुत्तिष्ठामेति; ता या उदतिष्ठंस्ता एताः शृङ्गिण्यः ॥ इति ।

पुरा कदाचिद् गवामिमानिन्यो देवताः स्वकीयानां गोदेहानां पादगतात् 'शफाद्' शिरोगतानि 'शृङ्गाणि' च 'सिषासत्यः' प्राप्नुमिच्छन्त्यः सत्रमन्वतिष्ठन्। तासां दशमे मासि तदुभयं संपन्नम्। ततः 'ताः' गावः परस्परमिदमब्रुवन्,—यस्मै कामाय वयम् 'अदीक्षामहि' सत्रदीक्षामासवत्यः, 'तं' कामम् 'आपाम' वयं प्रासवत्यः। ततोऽस्मात् सत्रादुत्तिष्ठामेति विचार्योत्थाय गताः। 'ताः' प्रसिद्धा या गाव उदतिष्ठन्; ता इमाः शृङ्गिण्यो दृश्यन्ते। अनेन दशसु मासेष्वनुष्ठेयं गवामयनं प्रशस्तम् ॥

गायों [की अभिमानिनी देवता] ने एक बार खुर और सींगों की अभिलाषा से सत्र किया। दसवें माह उनके खुर और सींग निकल आए। उन्होंने कहा जिस कामना से हम लोगों ने सत्र की दीक्षा ली थी वह प्राप्त हो गई है। अब हम [इस सत्र से] उठें वे [गायें] जो उठ खड़ी हुई, वे सींग से युक्त थीं।

द्वादशसु मासेष्वनुष्ठेयं यद् गवामयनमस्ति, तदिदानीं प्रशंसति—

अथ याः समापयिष्यामः संवत्सरमित्यासत, तासामश्रद्धया शृङ्गाणि प्रावर्तन्त; ता एतास्तूपरा ऊर्जं त्वसुन्वंस्तस्माद् ताः सर्वानृतून् प्राप्त्वोत्तर-मुत्तिष्ठन्त्यूर्जं ह्यसुन्वन् सर्वस्य वै गावः प्रेमाणं सर्वस्य चारुतां गताः ॥ इति ।

सत्रमनुतिष्ठन्तीनां गवां मध्ये शफशृङ्गाणिनीनां दशभिर्मसैः सिद्धिर्जाता । यासां तु गवां शृङ्गापेक्षा नास्ति, किन्तु ऊर्गपेक्षैव; तादृश्यो या गाव ऊर्जसिद्धयर्थं द्वादशमासात्मकं संवत्सरं समापयिष्याम इत्यभिप्रेत्य, तथैवान्वतिष्ठत् । 'तासां' गवां शृङ्गेष्वश्रद्धया शृङ्गाणि 'प्रावर्तन्त' नोत्पन्नानीत्यर्थः । 'ता एताः' गावो लोके 'तूपराः' शृङ्गरहिता दृश्यन्ते । तास्तु शृङ्गरहिता अपि सत्रानुष्ठानेन 'ऊर्जं' बलाधिक्यम् 'असुन्वन्' संपादितवत्यः । 'तस्माद्' बलाधिक्यलक्षणस्य फलस्य सद्भावादेव 'ताः' गावः 'सर्वानृतून्' षट्संख्याकानपि तस्मिन् सत्रानुष्ठाने प्राप्य 'उत्तरम्' ऊर्ध्वकाले सत्रादुत्तिष्ठन्ति । 'हि' यस्माद् 'ऊर्जं' बलातिशयम् 'असुन्वन्' प्राप्तवत्यः, तस्माद् द्वादशमासानुष्ठानं युक्तम् । 'ताः' शृङ्गरहिता गावः प्रहारभयाभावात् 'सर्वस्य' जगतः 'प्रेमाणं' प्रियत्वं गताः । तथा बलाधिक्येन शरीरपृष्ठ्या च 'सर्वस्य' भारवहनादिकार्यस्य नेत्रदर्शनस्य चात्यन्तं 'चारुतां' रमणीयतां गताः ॥

और जिन्होंने यह सोचते हुए कि 'संवत्सर पर समाप्त करेंगे' सत्र किया; उनकी अश्रद्धा के कारण उन्हें सींग नहीं निकली । वे ही [गायें आज लोक में] सींग विहीन हुईं । किन्तु उन्होंने बल प्राप्त किया । इसीलिए [बलाधिक्य के कारण] वे गाएँ सभी [छः] ऋतुओं को [उस अनुष्ठान में] प्राप्त करके बाद में सत्र से उठीं । क्योंकि उन्होंने ऊर्जस् प्राप्त किया था; इसलिए वे [शृङ्गविहीन गाएँ] सभी की प्रिय हुईं और [पृष्ठ शरीर होने से] सभी की [दर्शन जन्य] रमणीयता को प्राप्त हुईं ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वस्य प्रेमाणं सर्वस्य चारुतां गच्छति य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह सभी का प्रिय होता है; और सभी की चारुता को प्राप्त करता है ।

अथादित्यानामयनमङ्गिरसामयनं च गवामयनविकृतिरूपमुभयं वक्तुं प्रस्तौति—

आदित्याश्च ह वा अङ्गिरसश्च स्वर्गे लोकेऽस्पर्वन्त वयं पूर्वं एष्यामो वयमिति; ते आदित्याः पूर्वं स्वर्गं लोकं जग्मुः; पश्चेवाङ्गिरसः षष्ठ्यां वा वर्षेषु ॥ इति ।

आदित्याख्याश्च ये देवाः, ये चाङ्गिरस नामका ऋषयः, तदुभये स्वर्गे लोके परस्परं स्वर्गप्राप्तौ 'अस्पर्वन्त' अस्माकमेव प्रथमं गमनमिति आदित्याः, अङ्गिरसोऽपि तथैव;

तत्रादित्याः सहसा प्रथमं स्वर्गं प्रापुः । अङ्गिरसस्तु 'पञ्चैव' विलम्बेनैव षष्टिसंख्याकेषु वर्षेस्वतीतेषु स्वर्गं प्राप्ताः । 'वा' शब्देन पक्षान्तरं द्योत्यते । अङ्गिरसां मध्ये तत्तच्छक्त्यनुसारेण केचित् षष्टेः पूर्वं वा गता इत्यर्थः ॥

आदित्यों और अङ्गिरसों ने परस्पर स्वर्गप्राप्ति के लिए स्पर्धा की । [सभी ने कहा—] हम पहले पहुँचेंगे, हम पहले... वे आदित्यगण पहले स्वर्गलोक में पहुँच गए । उनके बाद अङ्गिरस साठ वर्षों के बाद पहुँचे ।

अथादित्यानामयनेऽहःकृत्सि विधत्ते —

यथा वा प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंश उक्थ्यः, सर्वेऽभिप्लवाः षडहा, आक्षयन्त्यन्यान्यहानि; तदादित्यानामयनम् ॥ इति ।

अत्र 'वा' शब्दो न विकल्पार्थः, किन्तु गवामयनप्रकारव्यावृत्त्यर्थः । गवामयने प्रायणीयाख्यं प्रथममहः, अतिरात्रसंस्थं चतुर्विंशमुख्यमहर्द्वितीयम्, तदुभयं तत्र 'यथा' तथैव आदित्यानामयनेऽपि; तत् ऊर्ध्वं विशेषोऽस्ति । सर्वेऽभिप्लवाः षडहाः पूर्वोक्ताभ्यां प्रथमद्वितीयाभ्यामहोभ्यामन्यानि सर्वाण्यहानि 'आक्षयन्ति' व्याप्तिं करिष्यन्ति । गवामयने त्वेकैकस्मिन् मासि चत्वार एवामिप्लवषडहाः । अत इदं वैषम्यम् । तदिदम् 'आदित्यानामयनम्' ॥

जैसे [गवामयन में] प्रायणीयाख्य प्रथम दिन होता है; और अतिरात्रिसंस्था रूप चतुर्विंश-उक्थ्य दिन [द्वितीय दिन] होता है; [उसी प्रकार आदित्यों के अयन में भी होता है किन्तु विशेषता यह है कि] सभी पूर्वोक्त अभिप्लव षडह [प्रथम-द्वितीय आदि दिनों से] अन्य सभी दिनों को व्याप्त करेंगे । यही आदित्यों का अयन है ।

अथाङ्गिरसामयनस्य कृत्सि दर्शयति—

प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंश उक्थ्यः, सर्वे पृष्ठ्याः षडहा, आक्षयन्त्यन्यान्यहानि; तदङ्गिरसामयनम् ॥ इति ।

प्रथमद्वितीयव्यतिरिक्तानि सर्वाण्यहानि पृष्ठ्यषडहैव्याप्तानि, इत्येतावानत्र विशेषः । अथवा 'आक्षयन्ति' शब्दोऽहर्द्विशेषनामधेयम् । तथा च बौधायन आह—'अभिजिद्विषुवान् विश्वजिदृशमहर्मेहाव्रतमुदयनीयोऽतिरात्र इत्येतान्यक्षयन्ति भवन्ति' इति । तदेतद् बौधायनस्य मतम् । अन्यदपि यान्यन्यानि पृष्ठ्यामिप्लवेभ्य इति शालिकिराचार्यों मेने । यानि चान्यानि पृष्ठ्यामिप्लवेभ्यो दशमाच्चेत्यौपमन्यव इति । तथा सति प्रायणीयारम्भणीयाभ्यामिप्लवषडहेभ्यश्चान्यानि यान्यहानि सन्ति, तानि 'आक्षयन्ति' एतन्नामकानीत्युभयत्र व्याख्येयम् । सर्वथाऽप्यस्त्येनयोरुभयोरपि गवामयनाद् विशेषः । गवामयने त्वेकैकस्मिन् मासि चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः, पञ्चमः पृष्ठ्यः षडहः । तथा च आश्वलायन आह—'अथ गवामयनं सर्वकामाः । प्रायणीयचतुर्विंशो उपेत्य चतुरभिप्लवान् पृष्ठ्यपञ्चमान्

पञ्च मासानुपयन्ति^१ इति । आदित्यानामयने पृष्ठयः षडहो नास्ति— इति^२, अङ्गिरसामयनेऽभिप्लवः षडहो नास्तीति^३ वैषम्यम् ॥

[अङ्गिरसों के अयन में] प्रायणीय-अतिरात्र, चतुर्विंश-उक्थ्य और सभी पृष्ठय-षडह होते हैं । [पृष्ठय-अभिप्लव से] अन्य दिनों को वे व्यास करेंगे । यही अङ्गिरसों का अयन है । [इस प्रकार गवामयन में एक मास में चार अभिप्लव-षडह और पाँचवाँ पृष्ठय-षडह होता है । आदित्यों के अयन में पृष्ठय-षडह नहीं होता और अङ्गिरसों के अयन में अभिप्लव-षडह नहीं होता] ।

अयनद्वयगतमभिप्लवषडहं पृष्ठयषडहं च दर्शयति—

सा यथा स्रुतिरञ्जसायन्येवमभिप्लवः षडहः स्वर्गस्य लोकस्याथ यथा महापथः पर्याण एवं पृष्ठयः षडहः स्वर्गस्य लोकस्य; तद्यदुभाभ्यां यन्त्युभाभ्यां वै यन्न रिष्यत्युभयोः कामयोरुपाप्त्यै,—यश्चाभिप्लवे षडहे, यश्च पृष्ठये ॥ १७ ॥ इति ।

यथा लोकस्य प्रसिद्धा 'स्रुतिः' राजमार्गरूपा 'अञ्जसायनी' दुःखहेतूनां कण्टकपाषाणादीनामभावाद् अञ्जसा सम्यगयनस्य गमनस्य साधनभूता, एवमभिप्लवः षडहः स्वर्गस्य लोकस्य अञ्जसा प्राप्तिहेतुः^४ । अथ पृष्ठयषडहस्य दृष्टान्त उच्यते,—यथा लोके 'महापथः' प्रौढमार्गः नगरद्वयमध्यवर्ती 'पर्याणः' परितोऽयनस्य गमनस्य साधनभूतः, नगरसमीपेऽरण्यपर्वताद्यभावाद् यस्यां दिशि गन्तुमपेक्षा तत्र गन्तुं शक्यते, एवमयं पृष्ठयः षडहः स्वर्गस्य लोकस्य प्राप्तिहेतुः^५ । तथा सत्यनयोरुभयोः 'उभाभ्यां' षडहाभ्यां यन्तीति यदस्ति, तेन

१. आश्व० श्रौ० ११.७.१, २ । आश्वलायनो हि 'अथ गवामयनम्' इत्यारभ्य 'इति गवामयनम्'—इत्यन्तं ग्रन्थमुवत्त्वापि पुनरुवाच 'सर्वे वा षडहा अभिप्लवाः स्युः'—इति (११.७.२१) । ततो ज्ञायते केषाञ्चिन्नये गवामयनादित्यानामयनयोर्न षडहकृतं वैषम्यमपि त्वन्यथैवेति । तच्च वैषम्यं तत्र तदुत्तरमेव स्फुटीकृतं द्रष्टव्यम् ।
२. 'गवामयनेनादित्यानामयनं व्याख्यातम् । सर्वे त्वमिप्लवास्त्रिवृतपञ्चदशाः'—इत्यादि आश्व० श्रौ० १२.१.१-७ । तथा च सर्वेऽभिप्लवाः पर्यायितस्त्रिवृतपञ्चदशस्तोमकृता एव तत्र भवन्तीति प्रधानं वैषम्यं द्योतितम् ।
३. 'आदित्यानामयनेनाङ्गिरसामयनं व्याख्यातम् । त्रिवृतस्त्वमिप्लवाः सर्वे'—इत्यादि आश्व० श्रौ० १२.२.१-६ । तथा चात्र सर्वं एवमिप्लवास्त्रिवृदेकसाध्या इति प्रधानं वैषम्यम् ।
४. 'स्वर्गं लोकमप्लवन्त, यदभ्यप्लवन्त तस्मादमिप्लवाः'—इति शत० ब्रा० १२.२.२.१० ।
५. 'स्वर्गं लोकमस्पृशंस्तस्मात् पृष्ठयः'—इति शत० ब्रा० १२.२.२.११ ।

‘उभाभ्यां’ पादद्वयस्थानीयाभ्यां ‘यत्’ गच्छन् पुरुषो ‘न रिष्यति’ न विनश्यति, योऽभिप्लवे कामोऽस्ति, यश्च पृष्ठचषडहे; तयोरुभयोः कामयोः प्राप्त्यै षडहद्वयं संपद्यते ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-
पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (अष्टादशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ (१७) [१३८]

वह [कंकड़-पत्थरों व कांटों से विहीन] राजमार्ग के समान अभिप्लव षडह स्वर्ग लोक का सीधा मार्ग है; और [दो नगरों के मध्य मुख्य मार्ग रूप चारों ओर जाने के लिए महा पथ के समान यह पृष्ठच षडह स्वर्ग लोक की प्राप्ति का हेतु है। इसलिए जो दोनों [षडहों] से आगे जाते हैं वे [पादद्वय रूप] दोनों से जाते हुए अरिष्ट को नहीं प्राप्त करते हैं; और जो अभिप्लव षडह में और जो पृष्ठच षडह में कामनाएँ होती हैं उन दोनों कामनाओं की प्राप्ति के लिए षडह-द्वय संशयित होते हैं।

॥ इस प्रकार अट्टारहवें अध्याय के तृतीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

इत्थं गवामयनमादित्यानोमयनमङ्गिरसामयनं चैते संवत्सरसत्रविशेषा उक्ताः । तत्र सर्वत्र पूर्वोत्तरयोर्मासषट्कयोर्मध्यवर्ति यत्प्रधानमहरस्ति, तदेतद् विधत्ते—

एकविंशमेतदहरुपयन्ति विषुवन्तं मध्ये संवत्सरस्य ॥ इति ।

छन्दोगब्रह्मणे—‘सप्तम्यो हिकरोति’—इत्यादिना^१ विहितो योऽयमेकविंशः स्तोमः, तेनैव स्तोमेनास्य सर्वस्तोत्रप्रवृत्तेरिदमहः ‘एकविंशम्’ इत्युच्यते । तत्र विषुवन्नामकम्, संवत्सरसत्रस्य ये पूर्वं षणमासाः, ये चोत्तरे, तयोर्मासषट्कयोर्मध्यतो वर्तमानयोर्मध्ये तदेतदहरनुष्ठेयम् । एतच्च नोमयोर्मासषट्कयोरन्तर्भवति । कित्वतिरिक्तमेकम् । तथा च आश्वलायन आह—‘अथ विषुवानेकविंशो न पूर्वस्य पक्षसो नोत्तरस्येति’ ॥

iv. १८ [xviii. ४] संवत्सर सत्र के [पहले छः मास और बाद के छः मास के] मध्य ‘विषुवन्त’ नामक इस ‘एकविंश-दिन’ का अनुष्ठान करते हैं ।

तदेतदहः प्रशंसति—

एतेन वै देवा एकविंशेनादित्यं स्वर्गाय लोकायोदयच्छन् ॥ इति ।

१. ‘गवो वै सत्रमासत’—इत्याख्यायिका (६३५ पृ०) सामयजुषोरपि प्राय एवमेव ता० ब्रा० ४.१; तै० सं० ७.५.१ । ‘स्तुतयो ह्येताः सत्रस्य’—इत्यादि जै० सू० १.१.३२ शाबर भा० ।

२. ता० ब्रा० २.१४-१७ ख० ।

३. आश्व० श्रौ० ११.७.७, ८ ।

पुरा देवाः 'एतेन' अह्ना स्वर्गलोकाख्यम् 'आदित्यमुदयच्छन्' इत ऊर्ध्वं प्रापितवन्तः ।
तथा च शाखान्तरे पठ्यते—'एकविंश एष भवति । एतेन वै देवा एकविंशेना दित्यमित
उत्तमं सुवर्गं लोकमारोहयन्' इति ॥

इसी 'एकविंश' के द्वारा देवों ने सूर्य को स्वर्ग लोक तक ऊपर उठाया ।

आदित्यस्य तेनाह्ना साम्यं दर्शयति—

स एष इत एकविंशः ॥ इति ।

योऽयमादित्योऽस्ति, स एष 'इतः' भूलोकादारभ्य गण्यमान एकविंशतिसंख्यापूरको
भवति । तथा चान्यत्राम्नायते—'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य
एकविंशः'^२ इति । अथवाऽत्रैव विषुवतः पुरस्तात् पश्चाच्च वक्ष्यमाणमहर्दशकद्वयमपेक्ष्य
'विषुवान्' 'एकविंश' इत्युच्यते । अस्मिन् पक्षे इदं वाक्यमुत्तरशेषत्वेन योजनीयम् ॥

वह यह [आदित्य] इस [भूलोक] से [आरम्भ करके बारह मास, पाँच ऋतु, तीन
लोक और एक सूर्य ही] एकविंश है ।

इदानीमुभयतो दशकद्वयं विधत्ते—

तस्य दशावस्तादहानि दिवाकीर्त्यस्य भवन्ति; दश परस्तान्, मध्य एष
एकविंश उभयतो विराजि प्रतिष्ठितः, उभयतो हि वा एष विराजि प्रति-
ष्ठितः; स्तस्मादेषोऽन्तरेमाँल्लोकान् यन् न व्यथते ॥ इति ।

दिवैव कीर्तनीयं मन्त्रजातं यस्मिन् विषुवत्यहनि तदहः 'दिवाकीर्त्यम्' । तस्याह्नः
'अवस्तात्' अधोगागे दशाहानि भवन्ति । 'परस्तात्' ऊर्ध्वभागेऽपि दशाहानि भवन्ति ।
तयोर्दशकयोर्मध्य 'एष एकविंशः' विषुवान् वर्तते । 'तस्य' विषुवतः 'अधस्तात्' पूर्वपक्षे
षष्ठे मासे 'स्वरसामानः' अर्हविशेषास्त्रयः, तेभ्यः पूर्वमभिजिदाख्यमेकाहः, पूर्वं पृष्ठयः
षडह इति 'दशाहानि' । विषुवदूर्ध्वं तु प्रत्यवरोहक्रमेण त्रयः स्वरसामानः, ततो
विश्वजिदाख्यमेकाहः, तत ऊर्ध्वं पृष्ठयः षडह इति 'दशः' अहानि । एवमुभयोः पार्श्व-
योः ह्नां दशसंख्योपेतत्वात् विराट्त्वम्, एतस्यामुभयतोऽवस्थितायां 'विराजि' अयमेकविंशः
प्रतिष्ठितः । यथोक्तगणनया विराजि प्रतिष्ठामेव 'हि'शब्दोपेतेन वाक्येन स्पष्टी-
करोति ।^३ 'तस्मात्' उभयतो विराड्द्वयेन रक्षितत्वात् 'एषः' आदित्यो विषुवदहः-
स्थानीयः । 'इमाँल्लोकानन्तरा' एषां लोकानां सर्वेषां मध्ये 'यन्' गच्छन्नपि 'न व्यथते'
व्यथां न प्राप्नोति । विषुवानप्येकविंश आदित्योऽप्येकविंशः, तस्मादुभयोरेकत्वे सति

१. तै० ब्रा० १.२.४.१ । 'एष एवैकविंशो य एष तपति'—इति च शत०

ब्रा० १.३.५.११ ।

२. तै० सं० ५.१.१०.३ ।

३. 'विराजि हि वा एष उभयतः प्रतिष्ठितः'—इति तै० ब्रा० पाठः (१.२.४.१) ।

विषुवतो यद्विराड्द्वयोपेतत्वम्' तदेवादित्यस्योभयतोविराट्त्वं भवति । आदित्यस्य व्यथाराहित्ये विषुवतो वैकल्प्यराहित्यं सिध्यति । अथवा विषुवतो यथा विराड्द्वयमुभयतो रक्षकम्, एवमादित्यस्याप्यधस्तादुपरिष्टाच्च वर्तमानं लोकद्वयम् । एतदेवामिप्रेत्य शास्त्रान्तरे श्रूयते—'तस्मादन्तरेमौ लोका यन् सर्वेषु सुवर्गेषु लोकेषु अमितपन्नेति' इति ॥

उस दिवाकीर्त्य [विषुवत् में दिन में कहे जाने वाले मन्त्र] के अधो भाग में दस दिन होते हैं और ऊर्ध्वभाग में भी दस दिन [३ स्वरसाम १ अभिजित् और षडह] होते हैं । दोनों [दशक] के मध्य यह एकविंश [विषुवान्] है । इस प्रकार यह दोनों ओर अवस्थित विराट् के मध्य में प्रतिष्ठित है । क्योंकि यह दोनों ओर अवस्थित विराट् के मध्य प्रतिष्ठित है इसलिए इन लोकों के बीच में जाते हुए वह व्यथित नहीं होता ।

अथ विषुवत उभयतः समीपवर्तिनः स्वरसामाख्यानहविशेषान् प्रशंसति—

तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गाल्लोकादवपातादविभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गलोकै-
रवस्तात् प्रत्युत्तम्नुवन् स्तोमा वै त्रयः स्वर्गा लोकास्तस्य पराचोऽति-
पातादविभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गलोकैः परस्तात् प्रत्यस्तम्नुवन् स्तोमा वै त्रयः
स्वर्गा लोकास्तत्रयोऽवस्तात् सप्तदशा भवन्ति, त्रयः परस्तान्मध्य एष
एकविंश, उभयतः स्वरसामभिर्धृत, उभयतो हि वा एष स्वरसामभिर्धृत-
स्तस्मादेषोऽन्तरेमाल्लोकान् यन्न व्यथते ॥ इति ।

योऽयमादित्योऽस्ति, 'तस्य' आदित्यस्य स्वर्गलोकात् 'अवपातः' आधाराभावाद् अधः-
पतनम्, तस्माद्देवा 'अविभयुः' आदित्योऽधः पतिष्यतीति श्रुताः सन्तः 'तम्' आदित्यम्
'अवस्तात्' मण्डलस्याधोभागे 'त्रिभिः स्वर्गलोकैः' स्वर्गशब्दोपलक्षितैर्मूरादिभिः 'प्रत्युत्त-
म्नुवन्' अधःपातप्रतिबन्धार्थमुत्तम्भनमाधाररूपमकुर्वन् । यथा गृहगतवंशादीनामधःपात-
निवारणाय स्तम्भेनोत्तम्भनं कुर्वन्ति, तद्वदिति । वर्तमानस्यादित्यस्य यथा त्रयो लोका
उत्तम्भकाः, तथैवादित्यस्थानीयस्य विषुवतोऽह्नः स्वर्गलोकसदृशास्त्रयः स्तोमा
एवोत्तम्भकाः । सप्तदशस्तोमयुक्ताः स्वरसामानोऽहविशेषाः स्तोमशब्देनात्र विवक्षिताः ।
पुनरपि देवास्तस्यादित्यस्य 'पराचोऽतिपातात्' मण्डलात् पराभूतेषूर्ध्ववर्तिषु लोकेषु
योऽयम् 'अतिपातः' दृष्टिगोचरं देशमुल्लङ्घ्य यत्र क्वापि दूरदेशगमनम्, तस्मादति-
पाताद्भूताः सन्तः 'परस्तात्' आदित्यमण्डलस्योपरि त्रिभिर्जनतपःसत्यशब्दाभिधेयैः
'त्रिभिः स्वर्गलोकैः' 'तम्' आदित्यं 'प्रत्यस्तम्नुवन्' । यथा पूर्वत्राधःपतननिवृत्त्यर्थमुत्तम्भनं
कृतम्, एवमुपरिष्टादतिपातनिवृत्त्यर्थं 'प्रतिस्तम्भनं' प्रतिबन्धकस्तम्भमकुर्वन् । आदित्य-
स्थानीयस्य तु विषुवतोऽह्न उत्तरपक्षगताः स्तोमशब्दोपलक्षिताः स्वरसामाख्यास्त्रयोऽह-
विशेषा एव प्रतिस्तम्भकाः । 'तत्' तथा सति ये विषुवतोऽह्नः 'अवस्तात्' अधोवर्तिन-
स्त्रयोऽहविशेषास्ते सप्तदशस्तोमयुक्ताः कार्याः । ये च 'परस्तात्' उपरिवर्तिनस्त्रयोऽह-

विशेषास्तेऽपि सप्तदशस्तोमयुक्ताः कार्याः । एवं च सति मध्येऽवस्थित एकविंशत्योऽहविशेषः
 'उभयतः' अधस्तादुपरिष्ठाच्च स्वरसामनामकैस्त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्धृतः । अयमेवार्थः—
 शाखान्तरप्रसिद्धद्योतकेन 'हि'शब्दयुक्तेन वाक्येन पुनर्द्वितीयकृतः । यस्मात् विषुवदहःस्थानीय
 आदित्यः, स्वरसामस्थानीयैरुभयतोऽवस्थितैस्त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्धृतः, 'तस्मात्' कारणाद-
 प्यादित्यः 'अन्तरा' मध्येऽवस्थित इमांल्लोकान् सर्वान् सर्वदा 'यत्' गच्छन्नपि 'न व्यथते'
 व्यथां न प्राप्नोति । अत्रार्थवादेन पूर्वेषूत्तरेषु च त्रिष्वहस्तु सप्तदशस्तोमविधिरुन्नेयः ।
 तथा च शाखान्तरे श्रूयते—'उक्थ्या एव सप्तदशाः परःसामानः कार्याः' इति ।
 स्वरसामाख्यानामहामेव परःसामेति नामान्तरम् ॥

उस स्वर्गलोक से आदित्य के गिरने के भय से देव डर गए । उन्होंने [भूः, भुवः, स्वः
 आदि] तीन स्वर्गलोकों के द्वारा मण्डल के अधोभाग में आधार कर दिया । तीन स्वर्ग
 लोक स्तोम ही हैं । तब उस [सूर्य] के मण्डल के ऊर्ध्वभाग में पतन के भय से वे डर गए ।
 उन्होंने तीन स्वर्गलोकों के द्वारा मण्डल के ऊपर से रोक लगा दी । तीन स्वर्ग लोक
 स्तोम ही हैं । इस प्रकार अधोवर्ती तीन अहः-विशेष भी सप्तदश स्तोम युक्त होते हैं
 और ऊपरिवर्ती तीन अहः विशेष भी । उन दोनों के मध्य 'एकविंश' नामक यह अहः
 है जो दोनों ओर से स्वरसामों के द्वारा धृत रहता है । क्योंकि यह [सूर्य] दोनों ओर
 से अवस्थित स्वरसामों से धृत होता है; इसलिए इन लोकों के बीच में जाते हुए वह
 व्यथित नहीं होता ।

अथ विहितानेतान् पूर्वोत्तरान् सप्तदश स्तोमान् प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति —

तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गात्लोकादवपातादबिभ्युस्तं परमैः स्वर्गैर्लोकै-
 रवस्तात् प्रत्युत्तभ्नुवन् स्तोमा वै परमाः स्वर्गा लोकास्तस्य पराचोऽति-
 पातादबिभ्युस्तं परमैः स्वर्गैर्लोकैः परस्तात् प्रत्यस्तभ्नुवन् स्तोमा वै परमाः
 स्वर्गा लोकास्तत्रयोऽवस्तात् सप्तदशा भवन्ति त्रयः परस्तात् ते द्वौ द्वौ
 संपद्य त्रयश्चतुर्स्त्रिंशो भवन्ति, चतुर्स्त्रिंशो वै स्तोमानामुत्तमस्तेषु वा एष
 एतदध्याहितस्तपति तेषु हि वा एष एतदध्याहितस्तपति ॥ इति ।

तेषु हि लोकेषु वर्तमानो य आदित्यस्तस्य स्वर्गलोकादवपातः स्यादिति देवा भीताः
 सन्तः, तमित्यादि पूर्ववत् । स्तोमानामादित्यस्य स्तम्भनत्वरूपं परमत्वं; तेनोभयतो वर्त-
 मानाः षट्संख्याकाः सप्तदशस्तोमकाः द्वौ द्वौ एकीभूय त्रिसंख्याकाश्चतुस्त्रिंशस्तोमा भवन्ति ।
 त्रिवृत्-पञ्चदश-सप्तदश-कविंश-त्रिनवत्रयस्त्रिंशाख्याश्चन्द्रोगैराम्नाता ये स्तोमाः सन्ति,

१. तै० ब्रा० १२.२.१ ।

२. 'सम्पद्यत्रय०'—इत्येव पाठः । तदत्र तकारस्य द्विवर्चनम् 'अनचि च'—इति
 (पा० सू० ८.४.४७), प्रातिशाख्यसम्मतं वेति ।

३. ता० ब्रा० २.१-७ खण्डेषु क्रमात् द्रष्टव्याः ।

तेषामयं चतुस्त्रिंशस्तोम उत्तमः पूर्वापेक्षया संख्याधिक्यात् । 'तेषु' स्तोमस्थानीयेषु भयतः स्थितेषु स्वर्गेषु 'एषः' आदित्यो 'अध्याहितः' जगत्स्रष्टा स्थापितः सन् 'एतत्' प्रत्यक्षं यथा भवति तथा 'तपति' संतापं करोति 'तेषु हि'—इति वाक्येन तदेव दृढीक्रियते ॥

उस आदित्य के स्वर्गलोक से गिरने के भय से देव डर गए । उन्होंने परम-स्वर्गलोकों से अधोगभाग में रोक लगा दी । स्तोम ही परम-स्वर्गलोक हैं । उस [सूर्य] के मण्डल के ऊर्ध्वभाग में पतन के भय से वे डर गए । उन्होंने परम-स्वर्ग लोकों से ऊर्ध्वभाग में रोक लगा दी । स्तोम ही परम-स्वर्ग-लोक हैं । इस प्रकार अधोवर्ती तीन अहः विशेष भी सप्तदशस्तोम युक्त होते हैं और ऊपरिवर्ती तीन अहः-विशेष भी । वे [उभयतः वर्तमान षट्संख्याक सप्तदशस्तोम] दो-दो मिलकर तीन चतुस्त्रिंश-स्तोम होते हैं । [त्रिवृत् पञ्चदश आदि स्तोमों में यह चतुस्त्रिंश स्तोम [संख्याधिक्य के कारण] उत्तम हैं । उन स्तोमों के बीच यह प्रत्यक्ष दृश्यमान सूर्य अवस्थित होकर तपता है, क्योंकि यह प्रत्यक्ष दृश्यमान सूर्य उन स्तोमों के बीच अवस्थित होकर तपता है ।

विषुवत एवं प्रशंसामभिप्रेत्य तद्रूपत्वेनोपचरितमादित्यं पुनः प्रशंसति—

य एष उत्तरोऽस्मात् सर्वस्माद् भूताद् भविष्यतः—सर्वमेवेदमतिरोचते यदिदं किञ्चोत्तरो भवति ॥ इति ।

योज्यमादित्योऽभिहितः, स एवैष भूताद्भविष्यतश्च 'सर्वस्मात्' अस्माज्जगतः, 'उत्तरः' उत्कृष्टः—'यदिदं किञ्च' जगदस्ति, इदं सर्वमेव, 'अति' क्रम्य 'रोचते' दीप्यते; तद्वदयं विषुवानप्यन्येभ्यः सर्वेभ्योऽहोभ्य 'उत्तरः' उत्कृष्टो भवति ॥

जो यह सूर्य है वही यह भूत और भविष्य सभी में उत्कृष्ट है और इस जगत् में जो कुछ भी है उनमें सबसे अधिक देदीप्यमान है [अतः यह विषुवान् अहः भी सभी दिनों से उत्कृष्ट होता है] ।

वेदनं प्रशंसति—

यस्मादुत्तरो बुभूषति, तस्मादुत्तरो भवति य एवं वेद ॥ १८ ॥ इति ।

एतद् वेदनादुत्कृष्टो भूत्वा प्रतिष्ठयाऽधिकं शोभते, तस्मादुत्कृष्टतरो भवति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदाथप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (अष्टादशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ १॥ (१८) [१३९]

जो इस प्रकार जानता है, वह क्योंकि उत्कृष्ट होकर [अधिक प्रतिष्ठा से] शोभित होता है इसलिए वह उत्कृष्टतर होता है ।

॥ इस प्रकार अट्टारहवें अध्याय के चतुर्थ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः खण्डः

स्वरसामाख्येष्वहसु सप्तदशस्तोमाः पूर्वं विहिताः; इदानीं तान्यहानि विधत्ते—

स्वरसाम्न उपयन्तीमे वै लोकाः स्वरसामान इमान् वै लोकान् स्वरसाम-
भिरस्पृण्वंस्तत् स्वरसाम्नां स्वरसामत्वम्; तद्यत् स्वरसाम्न उपयन्त्येवैवैनं
तत्लोकैवैवाभजन्ति ॥ इति ।

स्वरसामाख्यात् षट्संख्याकात् अहविशेषाननुतिष्ठेयुः । आदित्यस्याधस्तादुपरिष्ठाच्च
वर्तमाना इम एव लोकाः स्वरसामरूपाः तस्मादनुष्ठितैरैतैः स्वरसामभिरिमांल्लोकान्
'अस्पृण्वन्' प्रीतानकुर्वन् । तस्मादेतेषामह्नां स्वरोपेतसामवत् प्रीतिहेतुत्वात् स्वरसामेति
नाम संपन्नम् । एतेषामनुष्ठितारो लोकेषु सर्वेषु 'आभजन्ति' भोगभाजो भवन्ति ॥

iv. १९ [xviii. ५] वे स्वरसामों का अनुष्ठान करते हैं । ये लोक ही स्वरसाम हैं ।
इन लोकों को स्वरसामों के द्वारा प्रसन्न किया गया इसीलिए इसका नाम 'स्वरसाम'
पड़ा । इस प्रकार जो स्वरसामों का अनुष्ठान करते हैं उससे ही वे इसको इन लोकों में
भाग प्रदान करते हैं ।

अथ स्वरसामम्यः सर्वेभ्योऽधस्ताद् उपरिष्ठाच्च द्वे अहनी विधत्ते—

तेषां वै देवाः सप्तदशानां प्रवल्गयादबिभ्युः समा इव वै स्तोमा अविगूह्ळा
इवेमे ह न प्रवल्गियेरन्निति तान् सर्वैः स्तोमैरवस्तात् पर्याषन् सर्वैः पृष्ठैः
परस्तात् तद्यदभिजित् सर्वस्तोमोऽवस्ताद् भवति विश्वजित् सर्वपृष्ठः
परस्तात्, तत्सप्तदशानुभयतः पर्याषन्ति, धृत्या अप्रवल्गयाथ ॥ इति ।

ये स्वरसामानः सप्तदशस्तोमयुक्ताः 'तेषां' 'प्रवल्गयात्' प्रकर्षेण विशारणाद् देवा अबि-
भ्युः । 'वली विशरणे' इति धातोरिदं रूपम् । विशरणशब्दा कथमिति, तदुच्यते—
षट्स्वहसु प्रयोक्तव्या एते सप्तदशस्तोमाः 'समा इव वै' सदृशा एव; तस्मात् 'अविगूह्ळा
इव' गूहनस्य गोपनस्याभावाच्छिथिला एव,—एकबन्धत्वे सति नूतनत्वचमत्काराभावादना-
दरेण विगीर्णा भवन्ति । तस्मादिमे स्तोमाः 'न प्रवल्गियेरन्' प्रकर्षेण विशीर्णा मा भूवन्निति
विचार्य 'तान्' सप्तदशस्तोमान् 'अवस्तात्' अधोभागे सर्वैः स्तोमैस्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैक-
विंशत्रिनवत्रयस्त्रिंशाख्यैः 'पर्याषन्' परितो गताः, रक्षणाय परितो वेष्टनं कृतवन्त इत्यर्थः ।
तथा 'परस्तात्' सप्तदशस्तोमानामुपरिभागे 'सर्वैः पृष्ठैः' रथंतर-बृहद्-वैरूप-वैराज-शाक्वर-
रैवतसामाख्यैः पृष्ठस्तोत्रैः 'पर्याषन्' । तस्मात् स्वरसाम्नाम् 'अधस्तात्' पूर्वस्मिन् दिवसे
सर्वस्तोमयुक्तम् 'अभिजित्' आख्यमहरनुष्ठेयम् । तथा तेषामुपरिष्ठात् सर्वपृष्ठस्तोत्रयुक्तं
'विश्वजित्' आख्यमहरनुष्ठेयम् । यदेतद् द्विविधमनुष्ठानं तेन सप्तदशस्तोमानुभयतः 'पर्या-
षन्ति' परिरक्षन्ति तच्च रक्षणं 'धृत्या' दाढर्चाय 'अप्रवल्गयाथ' शैथिल्याभावाय संपद्यते ॥

उन सप्तदश स्तोमों [से युक्त स्वरसामों] की प्रच्युति के भय से देव डर गए कि
कहीं [छः दिनों में प्रयुक्त होने वाले] स्तोम सम होने के कारण एवं [अन्य स्तोमों से]

सुरक्षित न होने के कारण प्रच्युत न हो जायें। उन्होंने उन [ससदशस्तोमों] को नीचे से सभी स्तोमों के द्वारा और ऊपर से सभी पृष्ठचों के द्वारा सुरक्षित किया। इस लिए उस [स्वरसाम] के अघोभाग [पूर्व दिवस] में सभी स्तोमों से युक्त 'अभिजित्' [नामक अहः अनुष्ठित] होता है; और उसके बाद सभी पृष्ठ स्तोत्रों से युक्त 'विश्वजित्' [नामक अहः अनुष्ठित] होता है। इस प्रकार वे उन ससदश स्तोमों को दोनों ओर से उसकी दृढ़ता और शैथिल्य के अभाव के लिए परिरक्षित करते हैं।

अथ विषुवत्यहनि पञ्च सामानि विधत्ते—

तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गाल्लोकादवपातादबिभ्युस्तं पञ्चभी रश्मि-
भिरुदवयन्, रश्मयो वै दिवाकीर्त्यानि, महादिवाकीर्त्यं पृष्ठं भवति, विकर्णं
ब्रह्मसाम भासमग्निष्टोमसामोभे बृहद्रथंतरे पवमानयोर्भवतस्तदादित्यं
पञ्चभी रश्मिभिरुदवयन्ति धृत्या अनवपाताय ॥ इति ।

देवाः पुनरपि 'तस्य' आदित्यस्य स्वर्गाल्लोकादधःपातमाशङ्क्य तस्माद् भीताः। यद्यपि
पृथिव्यादिलोकत्रयमुत्तम्भकमुक्तं, तथाऽप्युपरि रज्जुभिरिव दृढबन्धनस्याभावादिति
ततश्चलने सति पार्श्वयोः पतनमाशङ्क्यते तन्मा भूदिति देवाः तमादित्यं 'पञ्चभी रश्मिभिः'
प्रग्रहेः 'उदवयन्' ऊर्ध्वमुत्कृष्य वयनं कृतवन्तः, दृढं बद्धवन्त इत्यर्थः। ये बन्धनहेतवो
रश्मयः, तत्स्थानीयानि अस्मिन् विषुवति 'दिवाकीर्त्यानि' दिवैव पठनीयानि पञ्च सामानि
तेषु मध्ये महादिवाकीर्त्यं नामकमेकं साम। तच्च 'विभ्राड् बृहत् पिबतु सोम्यं मधु' इत्यस्या-
मृच्युत्पन्नम्^१। तत्सामयुक्तं पृष्ठस्तोत्रं कर्तव्यम्। तथा विकर्णस्थमेकं साम, तच्च 'पृक्षस्य
वृष्णो अरुषस्य नू सहः' इत्यस्यामृच्युत्पन्नम्^२। तदेतद् ब्रह्मसाम कर्तव्यम्। ब्राह्मणाच्छं-
सिनमभिलक्ष्य गीयमानं साम 'ब्रह्मसाम'; तथा मासाख्यमपरं साम। तदपि 'पृक्षस्य'
इत्यस्यामेवोत्पन्नम्^३। तच्चाग्निष्टोमसाम कर्तव्यम्। येन साम्नाग्निष्टोमसंस्था समाप्यते,
'तत्' 'अग्निष्टोमसाम'। बृहद्रथंतरे प्रसिद्धे भवतः^४। माघ्यं दिनपवमानार्भवपवमानयोः

१. ऋ० १०.१७०.१। आर० आ० ५.२; आर० गा० ६.१.१५ महादिवाकीर्त्यं
(योनिसाम); उ० आ० ६.३.५.१-३ तृचे ऊह्य० गा० २.१.१२ महादिवा-
कीर्त्यम् (स्तोत्रम्) ।

२. ऋ० ६.८.१; 'पृक्षस्य'—इत्यस्याम् (आर० आ० २.८) ऋचि विकर्णं नाव-
गम्यते, अपि तु 'विभ्राड् बृहत्'—इत्यस्यामेव (आर० आ० ५.२ ऋचि) योनि-
गानमुत्पन्नं आर० गा० ६.१.३ श्रूयते। 'इन्द्र क्रतुं नः'—इत्यत्र (उ० आ०
६.३.६.१, २) प्रगाथे गीतं (ऊह्य० २.१.१७) स्तोत्रमेवेह विहितमिति च
गम्यते; ताण्ड्यभाष्यदर्शनादितः (ता० ब्रा० ४.६.१५ सा० भा०) ।

३. आर० आ० ३.८ ऋचि आर० गा० ६.१.८ उ० आ० नास्ति, तस्माद् इदं योनि-
सामैव स्तोत्रम्। एतदेव दशस्तोममित्युच्यते ।

४. द्र० इतः पूर्वम् पृ० ६२२, टी० ४, ५ ।

कर्तव्यत्वात् ।^१ पञ्चसामप्रयोगेण आदित्यं पञ्चभिः सामरज्जुभिरुर्ध्वं बाधन्ति । तन्वादिदित्यस्य धारणाय भवति । तेन धारणेनाधःपातो न भवति ॥

उस आदित्य के स्वर्गलोक से गिरने के भय से देव डर गए । उन्होंने उनको पांच रज्जुओं से कसकर बांध दिया । वे रश्मियाँ दिवाकीर्त्यं साम हैं; और पृष्ठ महादिवाकीर्त्यं । ब्राह्मणाच्छसिन का साम 'विकर्ण' है और अग्निष्टोन का साम 'भास' है । दोनों बृहद् और रथन्तर साम उन [माध्यन्दिन और आर्भव] पवमान में से होते हैं । इस प्रकार उस आदित्य को वे पांच [साम रूप] रज्जुओं से उसकी धृति के लिए और गिरने न देने के लिए कसकर बांधते हैं ।

अथ प्रातरनुवाकस्य वोदकप्रासकालं बाधतुं कालान्तरं विधत्ते—

उदित आदित्ये प्रातरनुवाकमनुब्रूयात्, सर्वं ह्येतेतदहदिवाकीर्त्यं भवति ॥ इति ।

प्रकृतावादित्योदयात् प्रागेव प्रातरनुवाकः पठ्यते । अत्र तु सर्वस्याहो दिवाकीर्त्यं त्वसिद्धयर्थमुदयादूर्ध्वमनुब्रूयात् ॥

सूर्य के उदित होने पर प्रातरनुवाक बोले, क्योंकि यह सभी दिन [का अनुष्ठान] 'दिवाकीर्त्य' होता है ।

सवनीयपशौ कंचिद विशेषं विधत्ते—

सौर्यं पशुमन्यङ्गश्चेतं सवनीयस्योपालम्भ्यमालभेरन् सूर्यदेवत्यं ह्येतदहः ॥ इति ।

सूर्यो देवता यस्य पशोः, सोऽयं 'सौर्यः'; 'न्यङ्ग' वर्णान्तरेण संपादितं चिह्नम्, तन्नास्ति यत्र सः 'अन्यङ्गः', तादृशश्चासौ श्वेतश्च सोऽयम् 'अन्यङ्गश्चेतः' वर्णान्तरेणामिश्रितः, सर्वश्चेत इत्यर्थः^३ । तादृशः पशुरत्र सवनीयस्थान उपालम्भ्यः^४; अतस्तमालभेरन् । यस्मादेतदहः सूर्यदेवत्यम्, तस्माद्युक्तः सूर्यदेवत्यः पशुः ॥

१. 'दिवाकीर्त्यंसामा भवति' इत्यादि (ता० ब्रा० ४.६.१२-१६) ।

२. 'महति रात्र्यामनुच्यः पुरा शकुनिवादात्'—ऐ० ब्रा० ७.५, पृ० २६७; द्र० आश्व० श्रौ० ८.६.२ ।

३. (i) 'जातवेदोन्यङ्गां'—द्र० इतः पूर्वम्, ३६७ पृ० । 'मैत्रावरुणो न्यङ्गः' इति, 'एष वै सोमस्य न्यङ्गो यदरुणपुष्पाणि फाल्गुनानि' इति शत० ब्रा० १.८.१.१७; ४.५.१०.२ ।

(ii) 'न्यङ्गश्चिह्नमन्यवर्णः श्वेतो यस्य न विद्यते । तं सर्वश्वेतमित्यर्थं 'आङो योनेति च नुं लभेः' इति षड्गुरुशिष्यः ।

४. 'उपात् प्रशंसायाम्'—इति पा० सू० ७.१.६६; नुमि रूपम् ।

जिस सूर्य-पशु का सवनीय स्थान में लाकर आलम्भन करे, वह वर्णान्तर से मिथित न होकर सम्पूर्ण रूप से सफेद होना चाहिए; क्योंकि यह दिन सूर्य देवता का है ।

सामिधेनीषु विशेषं विधत्ते—

एकविंशतिं सामिधेनीरनुब्रूयात् प्रत्यक्षाद्वचेतदहरेकविंशम् ॥ इति ।

‘एतद्’ विषुवन्नामकमहरेकविंशस्तोमयुक्तत्वात् ‘प्रत्यक्षादि’ साक्षादेव मुख्यमेवैकविंशं तस्मात् सामिधेनीनामेकविंशतिसंख्या युक्ता । अत्र चोदकप्राप्ताः पञ्चदश, धाम्याः षट् संख्याका इत्येकविंशतिः । तथा च आश्वलायन आह—‘विषुवान् दिवाकीर्त्यं, उदिते प्रातरनुवाकः, ‘पृथुपाजा अमत्यं’ इति षड् धाम्याः सामिधेनीनां, सौर्यः सवनीय-स्थोपालम्भ्यः” इति ॥

इक्कीस सामिधेनियों का पाठ करना चाहिए क्योंकि यह [‘विषुवत्’ नामक अहः एकविंश स्तोम से युक्त होने के कारण] साक्षात् रूप से ‘एकविंश’ है ।

निष्केवल्यशस्त्रे निविद्वान् विधत्ते—

एकपञ्चाशतं द्विपञ्चाशतं वा शस्त्रा मध्ये निविदं दधाति; तावतीरुतराः शंसति; शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रिय आयुष्येवैनं तद्वीर्यं इन्द्रिये दधाति ॥ १९ ॥ इति ।

तस्मिन् शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपयोस्तृचयोः षड् ऋचः^२ ‘यद्वावान’—इत्येका^३ धाम्या बृहद्रथंतरयोर्योनी द्वे,^४ उत्तमसामप्रगाथस्य प्रग्रथनेन तिस्रः,^५ ‘नृणामु त्वा नूतमम्’^६—इति तिस्रः, ‘यस्तिग्मशृङ्गः’^७ इत्येकादशर्चः, ‘अमित्यम्’^८ इति पञ्चदशर्चः, इत्येवमेक-चत्वारिंशत् । तत्र प्रथमया शिरम्यस्तया सह त्रिचत्वारिंशत् । ‘इन्द्रस्य नु वीर्याणि’^९—इत्यस्मिन् पञ्चदशर्चे सूक्तेऽष्टौ नव वा शंसनीयाः । तत्राष्टत्वपक्षे—एकपञ्चाशद् भवन्ति । नवपक्षे द्विपञ्चाशत् । तच्छंसनादूर्ध्वम् ‘इन्द्रस्य नु वीर्याणि’—इत्यस्य सूक्तस्य मध्य ऐन्द्रीं ‘निविदम्’ दध्यात्^{१०} । तत् ऊर्ध्वं पुनरपि ‘तावतीः’ ऋचः शंसेत् । तथा सति शतसंख्यासंपत्त्या पुरुषायुःसाम्यं भवति । इन्द्रियाणि च शतसंख्यासु नाडीषु संचारान्छतं भवन्ति । तदीयव्यापाराश्च तथा शतसंख्याकाः । एवं सति यजमानं सम्पूर्णं आयुषि वीर्यं इन्द्रियेष्ववस्थापयति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (अष्टादशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥५॥ (१९) [४०]

१. आश्व० श्रौ० ८.६.१-४ ।
२. विभ्राड् बृहत् पिबतु, नमो मित्रस्य—
ऋ० १०.१७०.१-३, १०.३७.१-३=६ ।
३. ऋ० १०.७४.६ ।
४. बृहद् रथन्तरयोर्योनी—ऋ० ६.४६.१, ७.३२.२२=छ० आ० ३.१.५.२, ५.१ :
५. इन्दुमिद् देवतातये—ऋ० ८.३.५, ६=उ० आ० ७.३.८.१, २=३ ।
६. ऋ० ३.५१.४ ।
७. ऋ० ७.१९.१-११ ।
८. ऋ० १.५१.१-१५ ।
९. ऋ० १.३२.१-१५ ।
१०. द्र० आश्व० श्रौ० ८.६.११-१३ ।

इक्यावन अथवा बावन ऋचाओं का शंसन करके [‘इन्द्रस्य नु’ आदि ऋचा के] मध्य में निविद् रखे। उसके बाद पुनः उतनी ही ऋचाओं का शंसन करे। मनुष्य की आयु सौ वर्ष है। वह शत-वीर्य, और [नाड़ी रूप से] शत-इन्द्रिय है। इस प्रकार इस [यजमान] को [होता] आयु, वीर्य और इन्द्रियों में स्थापित करता है।

॥ इस प्रकार अट्टारहवें अध्याय के पाँचवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः खण्डः

अथ कस्याश्चिद्द्वयः शंसनं विधत्ते—

द्वारोहणं रोहति; स्वर्गो वै लोको द्वारोहणम् ॥ इति ।

दुःशकं रोहणं यस्मिन्नादित्यमण्डले तद् ‘द्वारोहणं’, तत्रारोहणस्य साधनत्वान्मन्त्र-स्वरूपमपि ‘द्वारोहणम्’—इत्युच्यते। तद् ‘रोहति’ आरोहणार्थं शंसेदित्यर्थः। यद्वा, मन्त्रस्य दुःशक उच्चारणविशेषो ‘द्वारोहणं’, स च विशेषः सूत्रेऽवगन्तव्यः।^१ तं ‘रोहति’ विशिष्टमुच्चारणं कुर्यादित्यर्थः। योऽयं स्वर्गलोकः, तस्यारोहणं दुःशकमिति द्वारोहणत्वम्। तादृशं स्वर्गं लोकं प्रापयतीत्यर्थः॥

iv. २० [xviii. ६] जहाँ आरोहण दुःसाध्य है, उस आदित्य मण्डल में आरोहण के लिए साधन स्वरूप द्वारोहण मन्त्र का जप करे, अथवा उच्चारण में क्लिष्ट मन्त्र का उच्चारण करता है अर्थात् कठिन चढ़ाई चढ़ता है। यह स्वर्ग लोक ही द्वारोहण [= कठिन चढ़ाई] है।

वेदनं प्रशंसति—

स्वर्गमेवं तल्लोकं रोहति य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह इस प्रकार उससे स्वर्ग लोक को चढ़ता है।

विहितमर्थं प्रशंसति—

यदेव द्वारोहणाश्म, असौ वै द्वारोहो योऽसौ तपति; कश्चिद्वा अत्र गच्छति, स यद् द्वारोहणं रोहत्येतमेव तद् रोहति ॥ इति ।

द्वारोहणमिति यदुक्तं तत्किमिति शेषः। प्रश्नार्था प्लुतिः। असावित्यत्रोत्तरमुच्यते। ‘योऽसौ’ आदित्यस्तपति, असावेव ‘द्वारोहः’ दुःशकारोहणस्थानावस्थितत्वात्। अथवा यः ‘कश्चिद्’ यजमानः सम्यगनुष्ठायात्रादित्यलोके गच्छति, सोऽपि ‘द्वारोहः’ दुःशकस्थाना-रोहणत्वात्। एवं सति ‘यद्’ यदि ‘द्वारोहणं’^२ मन्त्रं रोहति शंसेत्, ‘तत्’ तेन शंसनेन ‘एतमेव’ आदित्यं लोकं ‘रोहति’ प्राप्नोति ॥

१. द्र० आश्व० श्री० ८.२.१३-१५।

२. ‘द्वारोहणं ससरूपं यत्तत्पूज्यमिति प्लुतः’—इति षड्गुरुशिष्यः।

जो यह दूरोहण है वह क्या है ? यही [सूर्य] दूरोह [=कठिन अरोहण स्थान] है जो यह तपता है; और जो कोई वहाँ [आदित्य लोक में] जाता है, वह कठिन चढ़ाई ही चढ़ता है । इस प्रकार उससे वह इस [आदित्यलोक] को ही प्राप्त करता है ।

मन्त्रविशेषं विधत्ते—

हंसवत्या रोहति ॥ इति ।

हंसशब्दो यस्यामृच्यस्ति, सेयं 'हंसवती' तया रोहेत्, तामुच्चारयेदित्यर्थः ॥

हंसवती ['हंस'—शब्द से युक्त] ऋचा से आरोहण करता है अर्थात् हांसन करे ।

तस्या ऋचः प्रथमपादे पूर्वभागमनूद्य व्याचष्टे—

'हंसः शुचिषद्' इत्येष वै शुचिषत् ॥ इति ।

हन्ति सर्वदा गच्छतीति 'हंसः' । शुचौ शुद्धे द्युलोके सीदति तिष्ठतीति 'शुचिषत्' । अस्मिन् भागे यः प्रतिपाद्यते, स 'एष वै' मण्डले दृश्यमान एव,—स च सर्वदा गतिमत्त्वाद्धंसो भवति, द्युलोकेऽवस्थानाच्छुचिषदपि भवति ॥

'पवित्र द्युलोक में रहते हुए जो सर्वदा चलता रहता है'—इसमें प्रतिपादित गतिमान 'हंस' सूर्य ही है जो द्युलोक में अवस्थित होने से 'शुचिषत्' है ।

उत्तरभागमनूद्य व्याचष्टे—

'वसुरन्तरिक्षसद्' इत्येष वै वसुरन्तरिक्षसत् ॥ इति ।

वसति सर्वदेति 'वसुः' वायुः, न हि वायोरहनि रात्रौ वा कदाचिदस्तमयोऽस्ति; तादृशो वायुरन्तरिक्षे सीदति—इति 'अन्तरिक्षसत्' । आदित्यस्य परमात्मरूपत्वेन सर्वात्मकत्वाद् अन्तरिक्षसद् वायुरप्येष एवेत्युच्यते ॥

'अन्तरिक्ष में रहते हुए [वायु] सर्वदा वर्तमान है'—इसमें प्रतिपादित आदित्य का परमात्मरूप सर्वात्मक होने से अन्तरिक्ष में रहने वाला वायु यह ही है ।

द्वितीयपादस्य पूर्वभागमनूद्य व्याचष्टे—

'होता वेदिषद्' इत्येष वै होता वेदिषत् ॥ इति ।

'होता' होमस्य कर्ता; यागवेद्यां सीदतीति 'वेदिषत्' । आदित्यस्य तद्रूपत्वं पूर्ववत् ॥

'यागवेदि में वर्तमान होता'—इसमें प्रतिपादित 'होता वेदिषद्' भी आदित्य ही है ।

उत्तरभागमनूद्य व्याचष्टे—

'अतिथिर्दुरोणसद्' इत्येष वा अतिथिर्दुरोणसत् ॥ इति ।

न विद्यते तिथिविशेषनियमो यागार्थे यस्य, सोऽयम् 'अतिथिः' सन् दुरोणेषु तत्तद् गृहेषु सीदति याचितुं प्रविशतीति 'दुरोणसत्' । आदित्यस्य तद्रूपत्वमपि द्रष्टव्यम् ॥

१. 'हंसः शुचिषद्'—ऋ० ४.४०.५ । तै०सं० १.८.१५.२ । शत०ब्रा० ६.५.३.१२ । निरु० १३.४.१ ।

‘गृहों में रहते हुए मांगने वाला अतिथि है’—इसमें प्रतिपादित ‘दुरोणसत्’ अतिथि [जिसकी यात्रा में कोई विशेष नियम न हो वह सूर्य] भी यही है ।

तृतीयपादं चतुर्धा विभज्य प्रथमभागमनूद्य व्याचष्टे—

नृषदित्येष वै नृषत् ॥ इति ।

नृष मनुष्येषु दृष्टिरूपेण सीदतीति ‘नृषत्’ । तथा च अरण्यकाण्डे वक्ष्यति—
‘आदित्यश्चक्षुर्मूर्त्वाऽक्षिणी प्राविशत्’ इति । तस्मादेष आदित्य एव नृषच्छब्दवाच्यः ॥

‘मनुष्यों में दृष्टि रूप से विद्यमान’—इसमें प्रतिपादित ‘नृषत्’ भी यही आदित्य है ।

द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे—

‘वरसद्’ इत्येष वै वरसद्, वरं वा एतत् सद्धानां यस्मिन्नेष आसन्नस्तपति ॥ इति ।

वरे श्रेष्ठे मण्डले सीदतीति ‘वरसत्’ । एतस्यादित्यस्य मण्डलेऽवस्थानं प्रसिद्धम् ।
यानि ‘सद्धानि’ निवासस्थानानि सन्ति, तेषां मध्ये ‘यस्मिन्’ मण्डले ‘एषः’ आदित्यः
‘आसन्नः’ उन्विष्टः सत् तपति ‘एतत्’ मण्डलं ‘वरं’ श्रेष्ठं सद्धानां ॥

‘श्रेष्ठ मण्डल में वर्तमान’—इसमें प्रतिपादित ‘वरसत्’ भी यही है । जिस मण्डल में विद्यमान रहकर यह आदित्य तपता है; यह मण्डल ही श्रेष्ठ सद्धानां है ।

तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे—

‘ऋतसद्’ इत्येष वै सत्यसत् ॥ इति ।

ऋतं सत्यवदनं वेदवाक्यं तत्र सीदति प्रतिपाद्यते—इति ‘ऋतसत्’ । आदित्यस्य सत्येन वेदवाक्येन प्रतिपाद्यत्वमनेकमन्त्रेषु प्रसिद्धम् ॥

‘सत्यवाक् [वेद] में विद्यमान’—इसमें प्रतिपादित ‘ऋतसत्’ भी आदित्य ही है [जो वेद मन्त्रों में प्रतिपादित सत्य रूप से प्रसिद्ध है] ।

चतुर्थभागमनूद्य व्याचष्टे—

‘व्योमसद्’ इत्येष वै व्योमसद्; व्योम वा एतत्सद्धानां यस्मिन्नेष आसन्नस्तपति ॥ इति ।

व्योम्याकाशमार्गे सीदतीति ‘व्योमसत्’ । आदित्यस्य तथाविधत्वं प्रसिद्धम् ।
‘यस्मिन्’ व्योमस्थाने ‘एषः’ आदित्यः प्रत्यासन्नस्तपति, तत् ‘एतत्’ स्थानं ‘सद्धानां’
निवासस्थानानां मध्ये ‘व्योम’ गृहाद्यावरणशून्यमाकाशम् ॥

‘आकाश मार्ग में विद्यमान’—यही ‘व्योमसत्’ है । जिस आकाशस्थान में यह आदित्य रहकर तपता है; वह निवासस्थानों में ‘व्योम’ है ।

चतुर्थं पादं पञ्चधा विभज्य प्रथमभागमनूद्य व्याचष्टे—

‘अब्जा’ इत्येष वा अब्जा, अद्भ्यो वा एष प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशति ॥ इति ।

अद्भ्यो जायते योऽयं मकरादिः, सोऽयम् ‘अब्जा’ तद्रूपत्वमस्य सर्वात्मकत्वाद् अव-
गन्तव्यम् । किंचायमादित्योऽस्मद् दृष्ट्या प्रातःकाले पूर्वसमुद्रगताभ्योऽद्भ्य उदेति, सायंकाले
पश्चिमसमुद्रगता अतः प्रविशतीव लक्ष्यते; तस्माद् अब्जाः ॥

‘जल से उत्पन्न’—इसमें प्रतिपादित ‘अब्जा’ भी यही है । [समूद्र रूप] जल से यह
प्रातःकाल उदित होता है और सायंकाल जल में ही प्रविष्ट हो जाता है ।

द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे—

‘गोजा’ इत्येष वै गोजाः ॥ इति ।

गोभ्यो जायते जीवादिः, स ‘गोजाः’, अस्य तद्रूपत्वं पूर्ववत् ॥

‘गो आदि जीवों से उत्पन्न’—इसमें प्रतिपादित ‘गोजाः’ भी यही है ।

तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे—

‘ऋतजा’ इत्येष वै सत्यजाः ॥ इति ।

ऋतं सत्यं वैदिकमन्त्रजातम्, तस्माज्जायत इति ‘ऋतजाः’ । वैदिकानुष्ठानेन हि
देवलोकादौ जायत इति प्रसिद्धम् । आदित्यस्य तद्रूपत्वं पूर्ववत् ॥

‘सत्य [वैदिक मन्त्र] से उत्पन्न’—इसमें प्रतिपादित ‘ऋतजा’ भी यही है ।

चतुर्थभागमनूद्य व्याचष्टे—

‘अद्रिजा’ इत्येष वा अद्रिजाः ॥ इति ।

अद्रावुदयगिरावुत्पद्यत इति ‘अद्रिजाः’ । आदित्यस्य तथात्वं पुराणादौ प्रसिद्धम् ॥

‘उदयगिरि से उत्पन्न’—इसमें प्रतिपादित ‘अद्रिजाः’ का अर्थ आदित्य का
उदयाचल से निकलना है ।

पञ्चमभागमनूद्य व्याचष्टे—

‘ऋतम्’ इत्येष वै सत्यम् ॥ इति ।

ऋतशब्दः सत्यवाची । सत्यं च द्विविधम्,—व्यावहारिकं पारमार्थिकं च । तत्र
‘व्यावहारिकं’ वाचा सत्यभाषणम्, ‘पारमार्थिकं’ परं ब्रह्म । ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’^१—
इति श्रुतेः । तदिदमृतशब्देन विवक्षितम् । अयं चादित्यो ब्रह्मरूपं सत्यम् । अत एव
शाखान्तरे ‘बृहत्’^२—इति मन्त्रशेषं पठन्ति । मन्त्रान्तरे चैवं श्रूयते—‘असौ वा आदित्यो
ब्रह्म’^३ इति ॥

१. तै० आ० ८.१ ।

२. वा० सं० १०.२४ । तै० सं० १.८.१५.२ । कात्या० श्रौ० १५.६.२६ ।

कठ० उ० ५.२ ।

३. शत० ब्रा० ७.४.१.१४ ।

‘ब्रह्मरूप से सत्य’—यह आदित्य ही सत्य है ।

कृत्स्नस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

एष एतानि सर्वाण्येषां ह वा अस्थ छन्दःसु प्रत्यक्षतमादिव रूपम् ॥ इति ।

शुचिषदित्यादिशब्दैर्यानि रूपाण्यभिहितानि, तानि सर्वाण्येष एव; अस्य परब्रह्मत्वेन सर्वात्मकत्वात् । ‘छन्दःसु’ वेदेषु मध्य ‘एषा ह वै’ हंसवती ऋक् । सैव ‘अस्य’ आदित्यस्य सर्वात्मकं ‘रूपं’ ‘प्रत्यक्षतमादिव’ अतिशयेन प्रत्यक्षं विस्पष्टं यथा भवति तथा प्रतिपादयतीति शेषः ॥

[शुचिषत् इत्यादि शब्दों में अभिहित सभी रूप इन्हीं आदित्य का है । वेद में जो यह हंसवती ऋचा है वही इस आदित्य का प्रत्यक्षतम [सर्वात्मक] रूप है ।

मन्त्रतात्पर्यं दर्शयन्नेव विधिं निगमयति—

तस्माद् यत्र क्व च दूरोहणं रोहेद्वंसवत्यैव रोहेत् ॥ इति ।

यत्र क्वापि कर्मणि दूरोहणविधानमस्ति, तत्र सर्वत्र हंसवत्यैव विज्ञेयम् ॥

इसलिए जहाँ कहीं भी याग में ‘दूरोहण’ के शंसन का विधान है वहाँ हंसवती ऋचा को ही समझना चाहिए ।

फलभेदेन सूक्तान्तरं विधत्ते—

ताक्ष्ये स्वर्गकामस्य रोहेत् ॥ इति ।

ताक्ष्याख्येन महर्षिणा दृष्टं ताक्ष्यम्^१ । तस्मिन् सूक्ते स्वर्गकामस्य यजमानस्य दूरोहणं रोहेत् न तु हंसवत्या ॥

स्वर्ग की कामना वाले को ताक्ष्य-सूक्त में [दूरोहण का] शंसन करना चाहिए ।

तदेतत्प्रशंसति—

ताक्ष्यो ह वा एतं पूर्वोऽध्वानमैत्, यत्रादो गायत्री सुपर्णो भूत्वा सोममाहरत्, तद् यथा क्षेत्रज्ञमध्वनः पुर एतारं कुर्वीत, तादृक् तद् यदेव ताक्ष्ये; अयं वै ताक्ष्यो योऽयं पवते, एष स्वर्गस्य लोकस्याभिवोक्ता ॥ इति ।

अत्रैव वक्ष्यमाणं कार्यं संपन्नम् । तत्र ‘ताक्ष्यो ह वै’ गरुड एव ‘पूर्वः’ प्रथमगामी सत् ‘एतम्’ अध्वानम् ‘ऐत्’ प्राप्तवान् । किं वक्ष्यमाणमिति, तदुच्यते—गायत्री ‘सुपर्णः’ पक्षी भूत्वा सोममाहरत् । एतच्च पूर्वमेव प्रतिपादितम् ।^२ एवं सति ‘ताक्ष्ये’ सूक्ते ‘यदेव’

१. ऋ० १०.१७८.१-३ । अस्य सूक्तस्य ऋषिस्ताक्ष्यः, देवोऽपि ताक्ष्य एव । तत्र ऋषिपक्षे तृक्षस्य गोत्रापत्यमित्येव व्युत्पत्तिः स्यात् साधीयसी, गर्गादिषु तृक्षशब्दस्य पाठात् (पा० सु० ४.१.१०५) । देवपक्षे तु निर्वचनान्तरं निरुक्ते द्रष्टव्यम् (१०.३.३) ।

२. द्र० इतः पूर्वम्, ४७३ पृ० ।

शंसनं 'तत्' तत्र शंसने दृष्टान्तः कथ्यते—यथा लोके 'क्षेत्रज्ञं' मार्गविशेषाभिज्ञं तद्देश-
वासिनं कञ्चित्पुरुषम् 'अध्वनः' मार्गस्य 'पुर एतारं' पुरतो गन्तारं मार्गप्रदर्शकं कुर्वीत,
तादृक् 'तत्' ताक्ष्यं शंसनम् । यः 'अयं' वायुरन्तरिक्षे पवते अयमेव ताक्ष्यं स्वरूपः । एष
च स्वर्गस्य लोकस्य 'अभिवोह्ना' नेता भवति । तस्मात् ताक्ष्यं सूक्तेनैव दूरोहणं रोहेत् ॥

ताक्ष्यं [गरुड़] ही प्रथमगामी होकर मार्ग में चला था, जब गायत्री ने सुपर्ण होकर
सोम का आहरण किया । जैसे [लोक में] मार्गविशेषज्ञ को कोई मार्ग में पथप्रदर्शक
बनाता है उसी प्रकार वह ताक्ष्य-सूक्त में [दूरोहण का] शंसन करता है । जो यह [वायु
अन्तरिक्ष में] बहता है, यही ताक्ष्य स्वरूप है । यही स्वर्गलोक को ले जाने वाला है ।

तस्य सूक्तस्य प्रथमायामृचि प्रथमपादमनूद्य व्याचष्टे—

'त्य मू षु वाजिनं देवजूतम्' इत्येष वै वाजी देवजूतः ॥ इति ।

चतुर्थपादे ताक्ष्यमिति वक्ष्यति । कीदृशं ताक्ष्यम् ? 'त्य मू षु' । त्यच्छब्दः सर्व-
नामत्वात् प्रसिद्धवाची । उशब्द एवकारार्थः—पुराणादिषु प्रसिद्धमेव । 'वाजिनम्' अन्न-
वन्तं, 'देवजूतं' देवानां मध्ये वेगवन्तम् । अस्मिन् पादेऽभिधीयमानः 'एष वै' ताक्ष्यं एव,
तस्यान्नवत्त्वाद् देवेषु मध्ये वेगवत्त्वाच्च ॥

'यही अन्नवान् और देवों के मध्य वेगवान् हैं'—इस पाद में यही [ताक्ष्यं] अभिहित
हैं जो अन्नवान् और देवों के मध्य वेगवान् हैं ।

द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

'सहावानं तस्तारं रथानाम्' इत्येष वै सहावांस्तस्तैष हीमाल्लोकान् सद्य-
स्तरति ॥ इति ।

पुनरपि कीदृशं ताक्ष्यम् ? 'सहावानं' सहाः सहनं सर्वाहीनामभिभवस्तद्वन्तम् ।
रथानां 'तस्तारम्' उल्लङ्घयितारम् । 'एष वै' ताक्ष्यं एवास्मिन् पादेऽभिहितः, 'सहावान्'
अभिमवक्षमः, 'तस्ता' उल्लङ्घयिता भवति; यस्माद् 'एष हीमाल्लोकान् सद्यः' तदानीमेव
तरितुं क्षमः ॥

'सभी [सर्पादिकों] के अभिभविता और रथों का भी उल्लङ्घन करने वाले हैं'—
यह [ताक्ष्यं] ही अभिभविता और लाँघने वाले हैं; क्योंकि यही इन लोकों को शीघ्र ही
तारने में समर्थ होते हैं ।

तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे—

'अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुम्' इत्येष वा अरिष्टनेमिः पृतनाजिदाशुः ॥ इति ।

पुनरपि कीदृशं ताक्ष्यम् ? 'अरिष्टनेमिं' रिष्टं हिंसा, तद्राहित्यम् अरिष्टम् । तस्य च
नेमिस्थानीयम्—यथा रथचक्रस्य नेमिः परितो रक्षिका भवति तादृशम् । 'पृतना' पर-

कीयसेना, तां जयतीति 'पृतनाजम्' । 'आशुं' वेगवन्तम् । अस्मिन् पादेऽभिहितानां गुणानां ताक्ष्यं सद्भावादेव एवात्र प्रतिपाद्यः ॥

[जैसे रथचक्र का 'नेमि' रक्षक होता है वैसे ही] 'अहिंसितों के नेमिस्थानीय और परकीयसेना का जय करने वाले एवं शीघ्रगामी'—यही [ताक्ष्य] अरिष्टनेमि और परकीयसेना का जय करने वाले एवं शीघ्रगामी हैं ।

चतुर्थपादे प्रथमभागमनूद्य व्याचष्टे—

स्वस्त्य इति स्वस्तितामाशास्ते ॥ इति ।

'स्वस्त्ये' क्षेमार्थमनेन पादेन क्षेमः प्रार्थितो भवति ॥

'कल्याण के लिए'—इस पाद से क्षेम की आशंसा की जाती है ।

उत्तरभागमनूद्य व्याचष्टे—

ताक्ष्यमिहा हुवेमेति ह्ययत्येवैनमेतन् ॥ इति ।

'ताक्ष्यं' गरुडम् 'इह' कर्मणि 'हुवेम' आह्वयामः । 'एतेन भागेन ताक्ष्यमाह्वयत्येव' ॥

'इस कर्म में हम ताक्ष्य का आह्वान करते हैं'—इस भाग के पाठ से वह इन [ताक्ष्य] का ही आह्वान करता है ।

ताक्ष्यसुक्ते द्वितीयस्या ऋचः पूर्वार्धे प्रथमभागमनूद्य व्याचष्टे—

'इन्द्रस्येव रातिभाजोहुवानाः स्वस्त्ये'—इति स्वस्तितामेवाशास्ते ॥ इति ।

यथेन्द्रस्य दातव्यं हविः प्रयच्छामः, तथैवास्य ताक्ष्यस्य 'राति' दातव्यं वसु 'आजोहुवानाः' समन्तात् पुनः पुनर्ददाना वयमारुहेमेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । किमर्थम् ? 'स्वस्त्ये' क्षेमार्थम्—एतत्पाठेन 'स्वस्तितामेव' क्षेममेव 'आशास्ते' प्रार्थयते ॥

'जैसे इन्द्र को प्रदेय हवि देते हैं; वैसे ही इस ताक्ष्य को प्रदेय वसु पुनः-पुनः देते हुए कल्याण के लिए [हम चढ़ते हैं]'—इसके पाठ से क्षेम की ही आशंसा की जाती है ।

उत्तरभागमनूद्य व्याचष्टे—

नावमिवारुहेमेति, समेवैनमेतदधिरोहति, स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, संपत्यै संगत्यै ॥ इति ।

यथा लोके नद्युत्तरणाय नावमारोहति, एवं स्वर्गं प्राप्तुं दूरोहणमारुहेम । एतद्भाग-पाठेन 'एनं' दूरोहणं स्वर्गं 'समेव' सम्यगेव 'अधिरोहति' । अतस्तच्छसनं स्वर्गस्य 'समष्ट्यै' प्राप्त्यै भवति । सा च प्राप्तिः 'संपत्यै' भोगाय, भोग्यवस्तुसंपादनाय भवति । संपादनं 'संगत्यै' भोगसंबन्धाय भवति ॥

जैसे [लोक में नदी पार करने के लिए] नाव पर चढ़ते हैं उसी प्रकार [स्वर्ग प्राप्ति के लिए दूरोहण पर] चढ़ता हूँ । इस [भाग] के पाठ से इस [दूरोहण स्वर्ग] पर

सम्यक् रूप से चढ़ता है। अतः वह शंसन स्वर्ग लोक की प्राप्ति के लिए, वहाँ के भोग के लिए और भोग से संस्वन्ध के लिए होता है।

उत्तरार्धमनूद्य व्याचष्टे—

‘उर्वी न पृथ्वी बहुले गभीरे मा वामेतौ मा परेतौ रिषाम’—इतीमे एदैतदनुमन्त्रयत आ च परा च मेष्यन् ॥ इति ।

नकारः समुच्चयार्थः । ‘उर्वी न’ भूमिश्च ‘पृथ्वी’ विस्तीर्णा द्यौश्च, ‘बहुले’ उभे अप्यतिदीर्घे, ‘गभीरे’ अत्यन्तगाम्भीर्येण युक्ते उभयोरियत्ता निश्चेतुमशक्येत्यर्थः । तादृक्यौ हे द्यावापृथिव्यौ, वयम् ‘एतौ’ आगमनवेलायां ‘परेतौ’ पुनर्गमनवेलायां च ‘वाम्’ उभे ‘मा रिषाम’ हिंसायुक्ते मा करवाम । एतत्पाठेन होता ‘आमेष्यंश्च’ आगमिष्यन्नपि, ‘परामेष्यंश्च’ पुनरपि परावृत्य गमिष्यन्नपि ‘इमे एव’ द्यावापृथिव्यावेव अनुमन्त्रयते ॥

‘हे विस्तीर्ण पृथिवी, दोनों ही अत्यन्त दीर्घ, और अत्यन्त गम्भीर हे द्यावा-पृथ्वी ! तुमसे सम्बन्धित इस ताक्ष्य की आगमन वेला में और जाने की वेला में हम हिंसित न हों’—इसके पाठ से होता इसके आने के समय और जाने के समय द्यावा-पृथिवी का ही अनुमन्त्रण करता है ।

तृतीयस्या ऋचः पूर्वार्धमनूद्य व्याचष्टे—

‘सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषाऽपस्ततान’—इति प्रत्यक्षं सूर्यमभिवदति ॥ इति ।

‘यः’ ताक्ष्यः ‘सद्यश्चित्’ तस्मिन्नेव क्षणे ‘शवसा’ बलेन ‘पञ्च कृष्टीः’ पञ्चविधाद् पुरुषजातिविशेषान् देवमनुष्यासुर-राक्षस-गन्धर्वांश्च अतिविस्तारितवान्,—यथा सूर्यो ‘ज्योतिषा’ स्वकीयरश्मिसमूहेन ‘अपः’ वृष्ट्युदकं ‘ततान’ विस्तारयति, तद्वत् । एतत्पाठेन ताक्ष्यदेवं सूर्यं ‘प्रत्यक्षं’ मुख्यं कृत्वा ‘अभिवदति’ प्रशंसति ॥

‘जिस ताक्ष्य ने उसी समय अपने बल से पञ्चविध पुरुष जाति [देव, मनुष्य, असुर राक्षस एवं गन्धर्वों] का विस्तार किया, जैसे सूर्य अपनी रश्मियों से वृष्टिरूप जल का विस्तार करते हैं वैसे ही’—इस [पाठ] से [ताक्ष्य देव स्वरूप] प्रत्यक्षतः सूर्य की ही प्रशंसा करता है ।

उत्तरार्धमनूद्य व्याचष्टे—

‘सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न स्मा वरन्ते युवर्ति न शर्याम्’—इत्याशिष-मेवैतेनाशास्त आत्मने च यजमानेभ्यश्च ॥ २० ॥ इति ।

‘अस्य’ ताक्ष्यस्य ‘रंहिः’ गतिः ‘सहस्रसाः’ सहस्रमेदयुक्ताः, ‘शतसाः’ शतमेदयुक्ताः । ‘वन षण संभक्तौ’—इति धातुः । सहस्रं सनुते संभजतीति ‘सहस्रसाः’ सहस्रमेदयुक्ताः तां

गतिं केऽपि 'न स्मा वरन्ते' न वारयन्ति । यथा लोके 'शर्या' शरकाष्ठनिर्मितां 'युवतिं' शत्रुशरीरमिश्रणयोग्यां युवतिं न वरते, तद्वत् । नकार उपमार्थः । यथाऽतिशूरेण घानुष्केण प्रयुक्तो बाणः केनाऽपि न निवार्यते, तथा त्वदीयगतिरित्यर्थः । 'एतेन' अर्धचंपाठेनायं होता 'आत्मने च' स्वार्थमपि 'यजमानेभ्यश्च' सत्रानुष्ठातृबहुयजमानार्थ-मप्याशिषमेव प्रार्थयते रक्षार्थाय; ताक्ष्यगतेरनिवार्यत्वाभिधानात् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (अष्टादशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ (२०) [१४१]

'इस [ताक्ष्यं] को सहस्र-भेद युक्त और शत-भेद युक्त गति का कोई भी उसी प्रकार वारण नहीं कर सकता जिस प्रकार अत्यन्त शूरवीर के द्वारा चलाए गए बाण को भी नहीं रोक सकता है'—इस [अर्धचं] के पाठ से होता अपने लिए और यजमानों के लिए भी आशीर्वाद की ही प्रार्थना करता है ।

॥ इस प्रकार अट्टारहवें अध्याय के षष्ठ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः खण्डः

अथ दूरोहणसूक्तशंसनस्य प्रकारान्तरं विधत्ते—

आहूय दूरोहणं रोहति, स्वर्गो वै लोको दूरोहणम्, आहावावो, ब्रह्म वै वाक्, स यदाह्वयते तद् ब्रह्मणाहावेन स्वर्गं लोकं रोहति ॥ इति ।

'शोसावोम्' इत्यध्वर्योराह्वानं कृत्वा तदनन्तरं 'त्य मू षु'—इत्यादिकं दूरोहणं सूक्तं 'रोहेत्' रोहणक्रमेण पठेत् । दूरोहणस्य स्वर्गरूपत्वात्, आहावस्य वाग्रूपत्वात्, वाचश्च वेदात्मिकाया ब्रह्मत्वात्, प्रथममाह्वाने सति ब्रह्मरूपेण आहावेन स्वर्गमारोहति ॥

iv. २१ [xviii. ७] [शोसावोम् रूप] आह्वान करके 'दूरोहण' सूक्त का [आरोहण क्रम से] पाठ करता है । स्वर्गलोक ही दूरोहण है, वाक् 'आहाव' है और [वेदात्मक] वाणी ही ब्रह्म है । वह जो आह्वान करता है, उस ब्रह्म रूप आह्वान से स्वर्गलोक पर आरोहण करता है ।

अपरं प्रकारविशेषं विधत्ते—

स पच्छः प्रथमं रोहतीमं तं लोकमाप्नोत्यथार्धचंशोऽन्तरिक्षं तदाप्नोत्यथ त्रिपद्याऽमुं तं लोकमाप्नोत्यथ केवल्या; तदेतस्मिन् प्रतितिष्ठति य एष तपति ॥ इति ।

१. ऋ० १०.१७८.३ । ब्र० निरु० १०.३.५ ।

२. अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहस्यु निष्केवल्यसूक्तानां पुरस्तादिदं सूक्तं शंसनीयं भवति; विषुवति तु निष्केवल्यसूक्तानामन्त एव । ब्र० आश्व० श्री० ७.१.१३; ८.६.१४ ।

द्वेधा सूक्तस्य शंसनम्, रोहक्रमेणावरोहक्रमेण चेति । तं चारोहे चतुर्वारमावर्तनीयम् । प्रथमावृत्तौ 'पच्छः' पादशः पठेत् । एकैकस्मिन् पादेऽवसानं कृत्वा शंसेत् । द्वितीयस्यामावृत्तौ 'अर्धचंशः' एकैकस्मिन्नर्धेऽवसानं कृत्वा पठेत् । तृतीयस्यामावृत्तौ 'त्रिपद्या' आवृत्त्या पादत्रयेऽवसानं कृत्वा पठेत् । चतुर्थ्यामावृत्ताववसानरहितया संपूर्णया शंसेत् । 'तत्' एताभिश्चतसृभिरावृत्तिभिलोकत्रयं प्राप्य, पश्चात् 'एतस्मिन्' प्रकाशमाने सूर्यमण्डले प्रतितिष्ठति ॥

वह प्रथम आवृत्ति में पादशः आरोहण करता है । इस प्रकार वह इस लोक को प्राप्त करता है; और अर्धचंशः पाठ करके उससे अन्तरिक्ष लोक को प्राप्त करता है । फिर तीन-तीन पद के अवसान पर पाठ करता है । इससे वह उस लोक को प्राप्त करता है । चतुर्थ आवृत्ति में अवसानरहित सम्पूर्ण ऋचा का शंसन करता है । इन [चारों आवृत्तियों] से [तीन लोकों को प्राप्त करके] जो यह तपता है उस [सूर्य] के इस [प्रकाशमान सूर्यमण्डल] में प्रतिष्ठित हो जाता है ।

आरोहप्रकारविशेषं विधाय प्रत्यवरोहणं विधत्ते—

त्रिपद्या प्रत्यवरोहति,—यथा शाखां धारयमाणस्तदमुष्मिल्लोके प्रतितिष्ठत्य-
र्धचंशोऽन्तरिक्षे पच्छोऽस्मिल्लोक आप्तवैव तत्स्वर्गं लोकं यजमाना अस्मि-
ल्लोके प्रतितिष्ठन्ति ॥ इति ।

प्रत्यवरोहक्रमे प्रथमावृत्तौ पादत्रयेऽवसानम्; द्वितीयावृत्तार्धचंशेऽवसानं; तृतीयावृत्तौ पादेऽवसानम् । तथा सति यथा लोके वृक्षाग्रमारुह्य पुरुषः प्रत्यवरोहन् हस्तेन शाखां दृढमवलम्ब्य स्थिरो भवति, एवमयं प्रथमतः स्वर्गं प्रतिष्ठाय पश्चादन्तरिक्षे भूलोके च प्रतितिष्ठति । यथा होतुः प्रतिष्ठा, तथा यजमानानामपि । ते च स्वर्गं प्राप्य पुनरागत्या-
स्मिल्लोके प्रतितिष्ठन्ति । तावेतावारोहप्रत्यवरोहौ हंसवतीपक्षे तार्क्ष्यपक्षेऽपि समानी । एवमुच्चारणस्य दुःशकत्वाद् अस्य शंसनस्य 'द्वारोहणसंज्ञा' ॥

[प्रत्यवरोह क्रम में] तीन-तीन पादों के अवसान पर उतरता है, जैसे [लोक में वृक्ष के ऊपर चढ़कर पुरुष] शाखा पकड़कर उतरता है । इस प्रकार उससे वह स्वर्गलोक में प्रतिष्ठित होता है, अर्धचंशः पाठ से अन्तरिक्षलोक में और पादशः पाठ से इस लोक में प्रतिष्ठित होता है । इस प्रकार उससे स्वर्गलोक को पाकर होता जैसे प्रतिष्ठित होता है वैसे ही यजमान भी इस लोक में प्रतिष्ठित होते हैं ।

कामनाभेदेन प्रकारान्तरं विधत्ते—

अथ य एककामाः स्युः, स्वर्गकामाः पराञ्चमेव तेषां रोहेत्, ते जयेयुर्ह्व
स्वर्गं लोकम् ॥ इति ।

एकस्मिन्नेव लोके कामो येषां त 'एककामाः' स्वर्गं लोकमेव कामयन्ते, न त्वेनं लोकम्, तेषां 'पराञ्चमेव' प्रत्यवरोहरहितमेव 'रोहेत्' शस्त्रं पठेत् । तावता ते स्वर्गं लोकं 'जयेयुर्हेव' प्राप्नुवन्त्येव ॥

और, जो एक ही कामना करें अर्थात् स्वर्ग की कामना करें उन्हें प्रत्यवरोहक्रम-रहित ही शंसन करना चाहिए । तब वे स्वर्गलोक को प्राप्त हो कर लेते हैं ।

अस्मिन् पक्षे कंचिदोषं दर्शयति—

नेत्स्वेवास्मिन्लोके ज्योगिव वसेयुः ॥ इति ।

ते स्वर्गं प्राप्नुवन्त्येव, किंत्वत्र दोषोऽस्त्येव;—ते यजमाना अस्मिन्नेव लोके 'ज्योगिव' चिरकालमेव 'नेद्वसेयुः' सर्वथा न तिष्ठेयुः । परिभव द्योतकेन नेदित्यनेनाऽऽयुःक्षयहेतुरयं पक्षो दूषितः ॥

किन्तु वे इस लोक में चिरकाल तक सर्वथा न रह सकेंगे ।

सूक्तान्तराणि विधत्ते—

मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते,—त्रैष्टुभानि च जागतानि च; मिथुनं चै पशवः पशवश्छन्दांसि, पशूनामवच्छद्यै ॥ २१ ॥ इति ।

मिथुनशब्द एकत्वनिवारकः; ततो 'बहूनि' इत्युक्तं भवति । 'यस्तिग्मशृङ्गः' इत्यादीनि 'त्रैष्टुभानि', 'दिवश्चिदस्य वरिमा' इत्यादीनि 'जागतानि'^२ एते च छन्दोद्वयं मिथुनसदृशम् । पशवोऽपि मिथुनात्मकाः; छन्दांसि च पशुसाधनत्वात् पशवः; अतस्तेषां शंसनं पशुप्राप्त्यै भवति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (अष्टादशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥७॥ (२१) [१४२]

मिथुन [जोड़े] सूक्तों का शंसन करते हैं—त्रिष्टुभ और जगती के जोड़े । पशु भी मिथुनात्मक हैं; और [पशु प्राप्त होने से] छन्द पशु हैं । [अतः उनका शंसन] पशुओं की प्राप्ति के लिए होता है ।

॥ इस प्रकार अट्टारहवें अध्याय के सातवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ७ ॥

१. 'तस्य (ताक्ष्यस्य) एकाम् (ऋचं) शस्त्वाहूय (आहावं पठित्वा) दूरोहणं रोहेत्'—इति आश्व० श्रौ० ८.६.१५ ।

२. यस्तिग्मशृङ्गो (ऋ० ७.१९), ऽमित्यं मेषम् (ऋ० १.५१), इन्द्रस्य नु वीर्याणि (ऋ० १.३२) इति—इति आश्व० श्रौ० ८.६.१२ ।

अथ अष्टमः खण्डः

अथ विषुवन्नामकमहविशेषं मनुष्यसाम्येन प्रशंसति —

यथा वै पुरुष एवं विषुवांस्तस्थ यथा दक्षिणोऽर्धं एवं पूर्वोऽर्धो विषुवतो यथोत्तरोऽर्धं एवमुत्तरोऽर्धो विषुवतस्तस्मादुत्तर इत्याचक्षते, प्रबाहुक् सतः शिर एव विषुवान् विदलसंहित इव वै पुरुषस्तद्धापि स्यूमेव मध्ये शीर्ष्णो विज्ञायते ॥ इति ।

यथा लोके पुरुषो दक्षिणवामभागाभ्यां भागद्वयमध्ये शिरसा च युक्तः, तस्य विषुवतः षण्मासात्मकः पूर्वभागः, पुरुषसंबन्धिदक्षिणभागस्थानीयः, तत्रावरोहरूपमासषट्कात्मक उत्तरार्धो वामभागस्थानीयः 'तस्माद्' वामभागसाहस्यादुत्तर इत्याचक्षते, न त्वनुष्ठानाधिक्यविवक्षया । 'प्रबाहुक् सतः', वामदक्षिणभागौ समौ कृत्वा अवस्थितस्य पुरुषस्य शिरो यथोन्नतं सन् मध्येऽवतिष्ठते, एवं मासषट्कयोर्मध्ये 'विषुवान्' उक्तृष्टोऽवतिष्ठते । 'विदलं' भागः, ताभ्यां विदलाभ्यां दक्षिणवामभागाभ्यां 'संहितः' संयोजित एव लोके भवति । 'तद्धापि' तस्मादेव भागद्वयसंधानरूपात् कारणात् 'शीर्ष्णो मध्ये स्यूमेव विज्ञायते' । 'स्यूम' स्यूतम्,—यथा वस्त्रयोः संधिः सूच्या 'स्यूतः' संयोजितो भवति, एवं शिरसि दक्षिणोत्तरकपालयोः संधौ स्यूतेव काचिद् रेखा दृश्यते । एतच्च भूमौ पतिते शुष्के मांसरहिते शिरः कपालद्वयसमूहरूपेऽस्थिनि विस्पष्टमुपलभ्यते । अतः सर्वात्मना पुरुषसाहस्यात् प्रशस्तोऽयं विषुवान् ॥

iv. २२ [xviii. ८] जैसे लोक में पुरुष [दक्षिण-वाम भाग के मध्य सिर से युक्त] है वैसे ही विषुवत् है । विषुवत् का पूर्वार्ध पुरुष के दक्षिण भाग के समान है । विषुवत् का उत्तरार्ध पुरुष के वाम भाग के समान है । इसीलिए उस [विषुवत् के बाद के छः मास के कृत्य] को 'उत्तर' कहते हैं । विषुवत् वाम एवं दक्षिण भाग के सम-अवस्था में स्थित पुरुष के सिर के समान है । पुरुष [दक्षिण एवं वाम भाग रूप दो] भागों से संयोजित है । इसलिए [भागद्वय के संधान के कारण] सिर के मध्य सिली हुई-सी [संधिरेखा] दृष्टिगोचर होती है ।

अत्र कंचित् पूर्वपक्षमुत्थापयति —

तदाहुर्विषुवत्येवैतदहः शंसेत्, विषुवान् वा एतदुक्थानामुक्थम्, विषुवान् विषुवानिति ह विषुवन्तो भवन्ति, श्रेष्ठतामश्नुवत इति ॥ इति ।

विषुवन्नामके मुख्येऽहनि यच्छस्त्रं विहितम्, 'तत्' तस्मिन्शस्त्रे पूर्वपक्षिण एवमाहुः— दक्षिणायनस्योत्तरायणस्य च मध्ये विषुवन्नामकः तुलामेषसंक्रान्तिद्वयरूपो यः कालविशेषः, सोऽयं विषुवच्छब्दाभिधेयः । स च व्यवहारः स्मृतिषु प्रचुरः । अस्मिन्नेव 'विषुवति' काल 'एतदहः' शंसेत् । एतस्मिन्नेहनि विहितं शस्त्रमहःशब्देनोपलक्ष्यते । 'एतत्'

संक्रान्तिद्वययुक्तमहः 'उक्थानाम्' अह्नां मध्ये 'उक्थम्' उक्थशस्त्रोपेतशस्त्रयोग्यमित्यर्थः । अतएव 'विषुवान्' विषुवन्नामकशस्त्रवानेव संक्रान्तिकालविशेषः । तत्कथमित्युच्यते—तं संक्रान्तिकालं विषुवान् विषुवान् इत्येव सर्वे व्यवहरन्ति । अतस्तस्मिन् काले शस्त्रपाठे सति यजमाना 'विषुवन्तः' योग्यशस्त्रयुक्ता भवन्ति । सर्वेष्वनुष्ठातृषु श्रेष्ठतां प्राप्नुवन्तीति पूर्वपक्षिणामाशयः ॥

कुछ लोग [विषुवत् के शस्त्र के सम्बन्ध में] प्रश्न करते हैं कि मात्र विषुवत् काल [दक्षिणायन-उत्तरायण के मध्य 'विषुवत्' नामक तुला और मेष की संक्रान्ति द्वय रूप काल विशेष] में इस अहः [के शस्त्रों] का शंसन करना चाहिए । यह विषुवत् उक्थों के मध्य उक्थ है अर्थात् शस्त्र से युक्त शस्त्रयोग्य है । अतः विषुवत् [नामक शस्त्र] से युक्त [संक्रान्ति काल विशेष] विषुवत् है । इसलिए उस समय शस्त्र पाठ से यजमान योग्यशस्त्र से युक्त होते हैं, और वे [सभी अनुष्ठान करने वालों में] श्रेष्ठता प्राप्त करते हैं ।

तं पक्षं निराकरोति—

तत्तन्नादृत्यम्, संवत्सर एव शंसेत्, रेतो वा एतत्संवत्सरं दधतो यन्ति ॥ इति ।

कर्मान्तरेष्वपि विषुवाख्यसंक्रान्तियुक्ते काले समागते सति शस्त्रमेतच्छंसनीयमिति यत्पूर्वपक्षिणां मतम्, तस्मिञ्शस्त्रे 'तत्' मतं नादरणीयम् । किंतु 'संवत्सरे' सत्रे एव गवामयने तत्पूर्वोक्तं शस्त्रं शंसेत् । एवं सति यजमाना अत्यन्तसंयोगेन संवत्सरकालमेतद् रेतो धारयन्तो 'यन्ति' अनुतिष्ठन्ति ॥

किन्तु यह मत आदरणीय नहीं है । संवत्सर सत्र में ही [गवामयन में उस पूर्वोक्त शस्त्र का] शंसन करना चाहिए । इस प्रकार यजमान संवत्सर पर्यन्त वीर्य धारण करते हुए अनुष्ठान करते हैं ।

विपक्षे बाधकं दर्शयति—

यानि वै पुरा संवत्सराद् रेषांसि जायन्ते, यानि पञ्चमास्यानि, यानि षण्मास्यानि, स्त्रीव्यन्ति वै तानि, न वै तैर्भुञ्जते ॥ इति ।

संवत्सरधारणात् पुरैव कतिपयमासधारणेन यानि रेषांसि जायन्ते, पञ्चमाससंबन्धीनि वा, षण्माससंबन्धीनि वा, तानि 'स्त्रीव्यन्ति वै' स्ववन्त्येव, गर्भस्त्रावो भवति । न तु 'तैः' अल्पमासधृतैः रेतोभिः पुत्रादिशरीरं 'भुञ्जते' अनुभवन्ति ॥

संवत्सर के पूर्व [समय के पहले] जो कुछ भी वीर्य उत्पन्न होता है; जो कुछ पाँच महीनों में अथवा जो कुछ छः महीनों में उत्पन्न होता है वे गर्भस्त्राव ही होते हैं और [कतिपय मास धृत] उन वीर्यों के द्वारा पुत्रादि शरीर नहीं हो पाते ।

गुणकथनपूर्वकं स्वपक्षमुपसंहरति—

अथ यान्येव दशमास्थानि जायन्ते, यानि सांवत्सरिकाणि, तैर्भुञ्जते; तस्मात् संवत्सर एवैतदहः शंसेत् ॥ इति ।

‘अथ’ पूर्वोक्तवैपरीत्येन ‘यान्येव’ रेतंसि ‘दशमास्थानि’ दशसु मासेषु धृतानि च भूत्वा पश्चाज्जायन्ते, यानि च संवत्सरे धृतानि, तैः सर्वैः पुत्रादिशरीरमनुभवन्ति । ‘तस्मात्’ गुणसद्भावात् संवत्सरसत्र एव तस्मिन् विषुवत्यङ्गि यथोक्तं शस्त्रं शंसेत् ॥

और, जो भी वीर्य दस माह धृत होकर उत्पन्न होते हैं और जो संवत्सर पर्यन्त धृत होते हैं; उन सभी से पुत्रादि शरीर उत्पन्न होते हैं । इसलिए संवत्सर सत्र में ही जिसमें विषुवत्—अहः होता है उक्त शस्त्र का शंसन करना चाहिए ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

संवत्सरो ह्येतदहराप्नोति, संवत्सरं ह्येतदहराप्नुवन्त्येष ह वै संवत्सरेण पाप्मानमपहत् एष विषुवताऽङ्गेभ्यो हैव मासैः पाप्मानमपहते शीर्ष्णो विषुवता ॥ इति ।

योऽयं संवत्सरसत्ररूपः कर्मविशेषः, यच्चैतद्विषुवदाख्यमह उभयोः परस्परं संप्राप्तिरस्ति । तत्र ‘संवत्सरः’ कर्ता सन् अहराप्नोति । ‘अहश्च’ कर्तुं भूत्वा संवत्सरमाप्नोति । व्यत्ययेनात्र बहुवचनम् । तयोः परस्परमविनाभावे सति ‘एष’ यजमानः संवत्सरेण पाप्मानम् ‘अपहते’ विनाशयति । तथैव ‘एष’ यजमानो ‘विषुवता’ संवत्सरमध्यगतेनाह्ना पाप्मानं विनाशयति । तद्विविच्यते, संवत्सरावयवैर्मासैर्हस्तपादाद्यङ्गेभ्यः सकाशात् पाप्मानं नाशयति । ‘विषुवता’ मुख्येनाह्ना ‘शीर्ष्णः’ शिरसः सकाशात् पाप्मानं नाशयति ॥

क्योंकि वे संवत्सर से ही इस दिन को प्राप्त करते हैं और क्योंकि वे अहः से संवत्सर को प्राप्त करते हैं । [दोनों के परस्पर अविनाभाव होने से] यह [यजमान] संवत्सर के द्वारा पापों को विनष्ट करता है, और यह [संवत्सर मध्यगत] विषुवत् अहः से [पापों को नष्ट करता है] । [संवत्सर के अवयवभूत] मासों के द्वारा यह [अपने हस्त पादादि] अङ्गों से पापों को नष्ट करता है और प्रधान विषुवत् अहः के द्वारा सिर से पापों को दूर करता है ।

वेदनं प्रशंसति—

अयं संवत्सरेण पाप्मानं हतेऽप्येवं विषुवता य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह संवत्सर के द्वारा और विषुवत के द्वारा पापों को नष्ट करता है ।

१. विषुवताऽपहते इति वाक्यं संभवेदिति ज्ञेयम् ।

अथ प्रशस्तस्य विषुवतः प्रसङ्गाद् बुद्धिस्थे प्रशस्ते महाव्रताख्येऽहनि कंचित्पशुं विधत्ते—
वैश्वकर्मणमृषभं सवनीयस्योपालम्भ्यमालभेरन्, द्विरूपमुभयत एतं महाव्रतो-
येऽहनि ॥ इति ।

‘वैश्वकर्मणं’ विश्वकर्मदेवताकम् ‘ऋषभं’ पुंगवं ‘सवनीयस्य’ चोदकप्रासस्य पशोः स्थानं^१ उपालम्भनीयं ‘द्विरूपं’ वर्णद्वयोपेतम् ‘उभयत एतं’ दक्षिणोत्तरपार्श्वयो-
र्विलक्षणवर्णेन लाल्घितं पशुं महाव्रतप्रयोगयुक्ते सत्रस्योपात्त्येऽह्न्यालभेरन् ॥

महाव्रत प्रयोग के दिन सवनीय पशु के स्थान में विश्वकर्मा के लिए उपालम्भनीय वृषभ का आलम्भन करना चाहिए जो दोनों ओर दो रंगों का हो ।

तत्र देवतां प्रशंसति —

इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा विश्वकर्माऽभवत्, प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा विश्वकर्माऽ-
भवत्, संवत्सरो विश्वकर्मेन्द्रमेव तदात्मानं प्रजापतिं संवत्सरं विश्वकर्माण-
माप्नुवन्तीन्द्र एव तदात्मनि प्रजापतौ संवत्सरे विश्वकर्मण्यन्ततः प्रति-
तिष्ठन्ति; प्रतितिष्ठति य एवं वेद; य एवं वेद^२ ॥ २२ ॥ इति ।

१. ‘सुत्याधिकारादेव सवनीयत्वे सिद्धे सवनीयग्रहणं सवनीयस्योपालम्भनं कृत्वा पश्चात् सौर्यं आलभ्य इत्येवमर्थम्’—एवं नारायणेन (आश्व० श्रौ० ८.६.४) न विकल्पो दर्शितः ।

२. “चतुर्विंशमेतदहः”—इत्यारम्भ्य (६१८ पृ०) एतदन्ता गवामयनादित्यानामय-
नाङ्गिरसामयनानां संवत्सरसत्राणां हौत्रविधय उक्ताः । कल्पेऽप्येवं ‘सत्राणाम्’—
इत्यधिकृत्य ‘एतावत् सत्रं होतृकर्मान्यत्र महाव्रतात्’ इत्यन्तैः (७.१.१-८.१३.३०)
सत्रसाधारणविधय उक्ताः । ततस्तत्रैव प्रदर्शितेषा यज्ञगाथेति—“प्रायणोयच्चतुर्विंशः
पृष्ठयोऽभिप्लव एव च । अभिजित् स्वरसामानो विषुवान् विश्वजित्था । छन्दोमा
दशमं चाह उत्तमं तु महाव्रतम् । अहीनैकाहः सत्राणां प्रकृतिः समुदाहृता’—
इत्यादिः । इत उत्तरं यानि त्रीणि सूत्राप्यभिहितानि; तानि विशेषतः सर्वत्र
स्मर्त्तव्यानि । तत् उत्तरं क्रमात् गवामयनादीनामेषां विशेषविधय उपदिष्टाः
(११.७.१—१२.२.६) । शत० ब्रा० १२.१-३ । कात्या० श्रौ० १३ अ० ।
“गावो वा एतत् सत्रमासत्”—इत्यादि तै० सं० ७.५.१ । सामब्राह्मणे चैवं
“गावो वा एतत् सत्रमासत्”—इत्यारम्भ्य प्रपाठकद्वयेन (४, ५ प्र०) गवामयन-
सत्रस्यौद्गात्रं विहितम्, तत् उपरिष्ठात् (२५ प्र०) आदित्यानामयनस्याङ्गिरसा-
मयनस्य च (१, २ ख०) ।

इन्द्रो वृत्रवधादूर्ध्वं विघ्नकर्तुरभावाद् 'विश्वकर्मा' जगत्पालनरूपकर्मयुक्तोऽभवत् । प्रजापतिश्च 'प्रजाः' सर्वाः 'सृष्ट्वा' उत्पाद्य कृत्स्नं जगत्सृष्टिरूपकर्मयुक्तोऽभवत् । स उभयविधो 'विश्वकर्मा' देवः संवत्सरात्मकः । अतः संवत्सरसत्रे द्विरूपपञ्चालम्भनेन 'तदात्मानं' संवत्सरात्मानमिन्द्रमेव, तथा संवत्सररूपं 'प्रजापतिम्' इत्युभयविधं 'विश्वकर्माणं' यजमानाः प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च 'तदात्मनि' संवत्सरात्मनि 'इन्द्रे', संवत्सररूपे 'प्रजापतौ', द्विविधेऽपि 'विश्वकर्मेणि' 'अन्ततः' संवत्सरसत्रस्यान्ते प्रतितिष्ठन्त्येव । यः पुनरेवं वेद, सोऽपि प्रतितिष्ठति । अभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-
पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (अष्टादशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ (२२) [४३]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयत् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयात् विद्यातीर्थं महेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूषालसाम्राज्यधुरंधरमाधवा-
चार्यदिक्षतो सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनाम भाष्ये ऐतरेय-
ब्राह्मणभाष्ये चतुर्थपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः (अष्टादशोऽध्यायः) समाप्तः ॥३॥

इन्द्र वृत्र को मार कर [विघ्नकर्ता के अभाव के कारण] विश्वकर्मा [जगत्पालक] हो गए । प्रजापति प्रजा का सृजन कर विश्वकर्मा हो गए । [उभयविध] विश्वकर्मा संवत्सर हैं । वस्तुतः इस प्रकार वे [द्विरूप पशु के आलम्भन के द्वारा] उस संवत्सरा-
त्मक इन्द्र को ही तथा संवत्सररूप प्रजापति रूप में उभयविध विश्वकर्मा को यजमान प्राप्त करते हैं । इस प्रकार संवत्सरात्मक रूप इन्द्र और संवत्सररूप प्रजापति दोनों ही विश्वकर्मा में [संवत्सर सत्र के] अन्त में प्रतिष्ठित ही करते हैं । जो इस प्रकार जानता है वही प्रतिष्ठित होता है ।

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की चतुर्थ पञ्चिका के तृतीय (अष्टारहवें) अध्याय की
हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

—:~:—

अथ चतुर्थोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

—: * :—

[अथ एकोनविंशोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः]

अमिप्लवः स्यात् षडहोऽथ मासस्त्र्यहोऽथ पूर्वस्वरसामनामा ॥

गवां च शस्त्रस्य ततः प्रशंसा मध्ये दिवाकीर्त्यमहश्च तस्य ॥ १ ॥

अथ द्वादशाहो वक्तव्यः । तदर्थमाख्यायिकामाह—

प्रजापतिरकामयत प्रजायेय भूयान् स्यामिति; स तपोऽतप्यत; स तपस्तप्त्वेमं द्वादशाहमपश्यदात्मन एवाङ्गेषु च प्राणेषु च, तमात्मान एवाङ्गेभ्यश्च प्राणेभ्यश्च द्वादशधा निरमिमीत; तमाहरत्; तेनायजत; ततो वै सोऽभवदात्मना प्र प्रजया पशुभिरजायत ॥ इति ।

प्रजापतिः प्रजोत्पादनेनातिप्रभूतः स्यामिति कामयित्वा, तत्साधनं निर्णेतुं चित्तैकाग्र्यलक्षणं 'तपः' कृत्वा, स्वामीष्टसाधनत्वेन स्वकीयेषु हस्तपादाद्यङ्गेषु प्राणादिवायुषु चावस्थितं द्वादशाहं दृष्ट्वा तं स्वाङ्गेभ्यः प्राणेभ्यश्च निःसार्य द्वादशधा कृत्वा निर्मितवान् । ततो निर्मितमाहृत्य तेनेष्ट्वा स प्रजापतिः 'अमवत्' भूतिं प्राप्तवान् । 'आत्मना' स्वेनैव रूपेण सर्वाधिको भूत्वा प्रजापशुरूपेण बहुलं प्राजायत ॥

[द्वादशाह]—

iv. २३ [xix. १] प्रजापति ने कामना की कि मैं प्रजोत्पादन के द्वारा अतिप्रभूत होऊँ । उन्होंने तप किया । उन्होंने तप करके इस द्वादशाह [कर्म] को अपने ही हस्त पादादि अङ्गों में और प्राणवायु में देखा । उसे अपने अङ्गों से और प्राणों से निकालकर बारह करके निर्मित किया । उसे प्राप्त किया और उससे यजन किया । तब वह [प्रजापति] हुए । इस प्रकार अपने ही रूप से सर्वाधिक होकर प्रजाओं और पशुओं के द्वारा उत्पन्न हुए ।

वेदनं प्रशंसति—

भवत्यात्मना प्र प्रजया पशुभिर्जायते य एवं वेद ॥ इति ।

अनेनार्थवादेन द्वादशाहयागविधिरुत्तमः । तथा च शास्त्रान्तरे विधिः श्रूयते—'यः कामयेत तत्प्रजायेयेति, स द्वादशरात्रेण यजेत, प्रैव जायते' इति ॥

जो इस प्रकार जानता है वह प्रजाओं और पशुओं से अपने को समृद्ध करता है ।

सोऽकामयत्,—कथं नु गायत्र्या सर्वतो द्वादशाहं परिभूय सर्वामृद्धिमृन्नुयामिति; तं वै तेजसेव पुरस्तात् पर्यभवच्छन्दोभिर्मध्यतोऽक्षरैरुपरिष्टाद् गायत्र्या सर्वतो, द्वादशाहं परिभूय सर्वामृद्धिमाध्नोत् ॥ इति ।

‘सः’ प्रजापतिः पुनरेवमकामयत्,—‘कथं नु’ केन खलु प्रकारेण, गायत्र्या सर्वतो द्वादशाहं व्याप्य, ‘सर्वा’ भोग्यवस्तुसमृद्धिमाप्नुयामिति ? विचार्य, गायत्रीं त्रेधा व्यमजत्—ध्वनिरूपं तेज एको भागः, अक्षरसंख्ययाऽभिव्यज्यमानं छन्दो द्वितीयो भागः, अक्षराणि तृतीयो भागः । तैस्त्रिभिर्भागैरादिमध्यावसानेषु सर्वतो द्वादशाहं गायत्र्या व्याप्य समृद्धिं प्राप्तवान् । छन्दोभिरिति बहुवचनं पूजार्थम् ॥

उन्होंने कामना की—‘किस प्रकार गायत्री के द्वारा सभी ओर से द्वादशाह को व्याप्त करके सभी भोग्य वस्तु और समृद्धि को प्राप्त करूँ ?’ [उन्होंने तीन भाग में गायत्री को विभक्त कर] सामने उस [द्वादशाह] को तेज से व्याप्त किया, मध्य में छन्दों से और अन्त में अक्षरों से । इस प्रकार गायत्री के द्वारा सभी ओर से द्वादशाह [कर्म] को व्याप्त करके सभी समृद्धि को प्राप्त किया ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वामृद्धिमृन्नुति य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह सभी प्रकार की समृद्धि को प्राप्त करता है ।

अथ द्वादशाहस्याहःकलृप्तिमुपकल्पनामुच्चेन दर्शयति —

यो वै गायत्रीं पक्षिणीं चक्षुष्मतीं, ज्योतिष्मतीं भास्वतीं वेद, गायत्र्या पक्षिण्या चक्षुष्मत्या ज्योतिष्मत्या भास्वत्या स्वर्गं लोकमेत्येषा वै गायत्री पक्षिणी चक्षुष्मती ज्योतिष्मती भास्वती; यद् द्वादशाहस्तस्य यावभितोऽस्ति-रात्रौ, तौ पक्षौ; यावन्तराऽग्निष्टोमौ, ते चक्षुषौ; येऽष्टौ मध्य उक्थ्याः, स आत्मा ॥ इति ।

आदिमध्यावसानेषु द्वादशाहस्य गायत्र्या व्यासत्वात् अभेदमभिप्रेत्य द्वादशाहमेव गायत्रीशब्देन व्यवहरति । सा च गायत्री पक्षद्वयोपेता, चक्षुर्द्वयोपेता, ज्योतिःशब्दोपलक्षितमध्यशरीरोपेता । तत् एव सा ‘भास्वती’ प्रकाशवती । अहीनसन्नागां सर्वेषां प्रकृतित्वेन भासकत्वाद् भास्वत्त्वम् । ईदृशीं गायत्रीं यो वेद, स तामनुष्ठाय यथोक्तगुणवत्त्वविशिष्टया गायत्र्या स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । गूढामिप्रायेण रूपकं परिकल्प्य ‘एषा वै’ इत्यादिना स्वाभिप्रायः प्रकटीक्रियते । द्वादशाह एव यथोक्तगुणविशिष्टा गायत्री तस्येत्यादिना द्वादशाहे ते गुणाः प्रदश्यन्ते । ‘तस्य’ द्वादशाहस्य आद्यन्तावर्हविशेषावतिरात्रसंस्थौ । तावेव पक्षस्थानीयौ; तयोरन्तर्भाविनौ द्वितीयैकादशाहविशेषावग्निष्टोमसंस्थौ;

तो चक्षुःस्वरूपौ, ये च तृतीयमारभ्य दशमपर्यन्ता अष्टावहर्विशेषा मध्ये वर्तन्ते, ते सर्वेऽप्युक्त्यसंस्थाः । सोऽष्टाहसमूह 'आत्मा' मध्यशरीरम् ॥

जो गायत्री को [दो] पङ्क्तियों वाली, [दो] आँखों वाली, ज्योतिः वाली और प्रकाश-वती जानता है वह [उसका अनुष्ठान करके] पङ्क्तियों वाली, आँखों वाली, ज्योतिः वाली, और प्रकाशवाली गायत्री के द्वारा स्वर्गलोक को प्राप्त करता है । जो द्वादशाह [कर्म] है यही गायत्री है जो पङ्क्तियों वाली, आँखों वाली, ज्योतिः वाली और प्रकाश वाली है उस [द्वादशाह] की जो दो अतिरात्रसंस्थाएँ [आदि और अन्त की अहः विशेष] हैं वे दोनों पङ्क्त हैं; उन दोनों के मध्य में रहने वाले जो दो अग्निष्टोम हैं वे आँखें हैं, और [तीन से दस दिन के मध्य] जो आठ अहः विशेष हैं वे सभी उक्त्य हैं और वह [अष्टसमूह] आत्मा है ।

वेदनं प्रशंसति—

गायत्र्या पक्षिण्या चक्षुष्मत्या ज्योतिष्मत्या भास्वत्या स्वर्गं लोकमेति य एवं वेद ॥ २३ ॥ इति ।

यथोक्ताहःकृत्सिः आश्वलायनाचार्यैः दर्शिता—'अथ भरतद्वादशाह इममेवैकाहं पृथक्संस्थामिरूपेयुरतिरात्रमग्नेऽथाग्निष्टोममथाष्टा उक्थ्यानथाग्निष्टोममथातिरात्रम्' इति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (एकोनविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥१॥ (२३) [१४४]

जो इस प्रकार जानता है वह पङ्क्तियों वाली, आँखों वाली, ज्योतिः वाली और प्रकाश वाली गायत्री के द्वारा स्वर्ग लोक को प्राप्त करता है ।

॥ इस प्रकार उन्नतसर्वे अध्याय के प्रथम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

भरतद्वादशाहं विधाय व्यूढद्वादशाहं विधत्ते—

त्रयश्च वा एते त्र्यहा आदशमहरा द्वावतिरात्रौ यद् द्वादशाहः ॥ इति ।

योऽयं व्यूढद्वादशाहोऽस्ति, सोऽयमेतादृशः,—तत्राद्यन्तौ यौ 'द्वावतिरात्रौ' प्रथम-द्वादशौ, यच्च दशममहः, तत्परित्यज्यावशिष्टेष्वहःसु नवसंख्याकेषु 'त्रयस्त्र्यहाः' कर्तव्याः । त्रिरात्रः कश्चित्कर्मविशेषः, सोऽयं त्रिवारमावर्तनीयः । 'आ' दशमम् इत्यत्र योज्यमाकारः, स वर्जनार्थः, निपातानामनेकार्थत्वात् । यद्वा, मर्यादायामयम् आङ् भविष्यति,—आद्यन्तावतिरात्रौ दशममहश्च मर्यादां कृत्वाऽवशिष्टो नवरात्रस्त्रिरावृत्तस्यहात्मक इत्यर्थः ॥

१. आश्व० श्रौ० १०.५.८—१० ।

iv. २४ [xix. २] जो यह ब्यूढ द्वादशाह है उसके [आदि और अन्त के दिन] दो अतिरात्र हैं, दसवें दिन को मर्यादा मानकर अवशिष्ट ३ × ३ जो नौ रात्र हैं उन्हें त्र्यहात्मक करना चाहिए ।

तत्र चोदकेन दीक्षादिसंख्याविकल्पः प्राप्तः, 'एका दीक्षा, तिस्रो दीक्षाः' इत्यादिविकल्पस्य प्रकृतौ श्रुतत्वात् । तं विकल्पमपवदितुं नियमविशेषं विधत्ते—

द्वादशाहानि दीक्षितो भवति, यज्ञिय एव तैर्भवति ॥ इति ।

द्वादशमु दिनेषु दीक्षाख्यनियमेऽनुष्ठिते सति तैर्द्वादशभिर्दीक्षाविशेषैरयं पुरुषः । यज्ञ-योग्य एव भवति^१ ॥

बारह दिनों में दीक्षाख्य नियम के अनुष्ठान से उन [द्वादश-दीक्षा विशिष्ट अनुष्ठान] से दीक्षित होकर यह पुरुष यज्ञ के योग्य ही हो जाता है ।

उपसत्सु विशेषं विधत्ते—

द्वादश रात्रोरुपसद उपैति, शरीरमेव ताभिर्धूनुते ॥ इति ।

प्रकृतौ तिस्र एवोपसदः,^२ ताश्चैकां चतुर्षु दिनेष्ववावर्त्य, द्वादशसु दिनेषूपसदोऽनुष्ठिते सति 'ताभिः' द्वादशभिरुपसद्भिः शरीरमेव 'धूनुते' कम्पयति, शरीरगतमांसादिधातु-शोषणेन पापक्षयो भवति । तथा च सूत्रकारेणोपसंहृतम्—'यदा वै दीक्षितः कृशो भवति, अथ मेघ्यो भवति' इति । उपसद्दिनेष्वस्य क्षीरमात्राहारत्वाद् भवत्येव काश्यम्, तदिदं सर्वं धूनुत इत्यनेन विवक्षितम्^३ ॥

द्वादश रात्रियों में वह उपसदों का अनुष्ठान करता है और इस प्रकार वह उन [बारह उपसदों] से शरीर को ही कंपाता है [अर्थात् कृशगत करके शरीरगत मांसादि के शोषण से पाप क्षय ही करता है] ।

अथ द्वादशसु दिनेषु सोमाभिषवं विधत्ते—

द्वादशाहं प्रसुतः ॥ इति ।

भवेदिति शेषः^४ । दीक्षोपसदावज्जकर्मणी; अभिषवस्तु प्रधानकर्म ॥

द्वादशाह में सोमाभिषव करना चाहिए ।

१. "एका तिस्रो वा दीक्षा"—इति आश्व० श्रौ० ४.२.१७ ।
२. "दीक्षणादिरात्रिसंख्यानेन दीक्षाः"—इति च आश्व० श्रौ० ४.२.१३ ।
३. "तिस्र उपसदः"—इति आश्व० श्रौ० ४.२.१७ ।
४. द्वादशाहतापश्चितेषु यथासुत्योपसदः—इति आश्व० श्रौ० ४.२.१५ ।
५. "सुत्यमर्हत्तमम्"—इति आश्व० श्रौ० ४.२.१७ ।

वेदनं प्रशंसति—

भूत्वा, शरीरं धूत्वा, शुद्धः, पूतो देवता अप्येति य एवं वेद ॥ इति ।

‘द्वादशाहं प्रसुतः’ इति पदद्वयमनुवर्तनीयम् । वेदिता द्वादशसु दिनेषु सोमाभिषव-
युक्तो भूत्वा पूर्वोक्ताभिरुपसङ्गिः ‘शरीरं धूत्वा’ शरीरगतं पापं परित्यज्य, अत एव शुद्ध
इह लोके भूत्वा, परलोकेऽपि पूतः सर्वा देवताः प्राप्नोति । अथवा शुद्ध इत्यन्तो विधि-
वाक्यशेषः, पूत इत्यादिका वेदनप्रशंसा द्रष्टव्या ॥

जो इस प्रकार जानता है वह [बारह दिनों में सोमाभिषव से युक्त] होकर [पूर्वोक्त
उपसर्गों से] शरीर के पापों का क्षय करके, अतः [इस लोक में] शुद्ध होकर और
[परलोक में] पवित्र होकर सभी देवताओं को प्राप्त करता है ।

यथोक्तदीक्षोपसत्सुत्यादिनसंख्याः प्रशंसति—

षट्त्रिंशदहो वा एष य द्वादशाहः, षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती, बृहत्या वा
एतदयनं य द्वादशाहो, बृहत्या वै देवा इमाँल्लोकानाश्नुवत,—ते वै दश-
भिरेवाक्षरैरिमं लोकमाश्नुवत, दशभिरन्तरिक्षं, दशभिर्दिवं, चतुर्भिश्चतस्रो
दिशो, द्वाभ्यामेवास्मिँल्लोके प्रत्यतिष्ठन् ॥ इति ।

यो द्वादशाहोऽस्ति, एष पूर्वोक्तरीत्या षट्त्रिंशद्दिनात्मकः । बृहतीछन्दश्च षट्त्रिंश-
दक्षरम् । तस्माद् यो द्वादशाहोऽस्ति, एतद्बृहत्या ‘अयनम्’ अयनस्थानमित्यर्थः । देवाश्च
बृहत्या सर्वाल्लोकान् ‘आश्नुवत’ प्राप्नुवन्,—दशभिर्दशभिरक्षरैः प्रत्येकं लोकत्रयप्राप्तिः ।
चतुर्भिरक्षरैर्विचतुष्टयप्राप्तिः, द्वाभ्यामक्षराभ्यामस्मिँल्लोके प्रतिष्ठां प्राप्तिः । तथाविध-
बृहतीसाम्याद्दिनगता षट्त्रिंशत् संख्या प्रशस्ता ॥

जो यह द्वादशाह है वह [पूर्वोक्त रीति से] छत्तिस दिन का होता है । बृहती
छत्तिस अक्षरों वाली होती है । जो यह द्वादशाह है वह बृहती का अयन अर्थात् स्थान
है । बृहती से ही देवों ने इन सभी लोकों को प्राप्त किया । उन्होंने दस अक्षरों से इस
लोक को प्राप्त किया, दस से अन्तरिक्ष को, दस से स्वर्ग को, चार से चारों दिशाओं को
और दो [अक्षरों] से इस लोक में प्रतिष्ठा प्राप्त की ।

वेदनं प्रशंसति—

प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह प्रतिष्ठित हो जाता है ।

अत्र किञ्चिच्चोद्यमुद्भावयति—

तदाहुयदन्यानि च्छन्दांसि वर्षीयांसि भूयोक्षरतराण्यथ कस्मादेतां बृहतीत्या-
चक्षत इति ॥ इति ।

यस्मात् कारणाद् बृहत्याः 'अन्यान्युत्तराणि' पङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीच्छन्दांस्युत्तरोत्तरं चतुरक्षराधिकानि, अतो 'वर्षीयांसि' । तस्यैव व्याख्यानं 'भूयोऽक्षरतराणि' इति । 'अथ' एवं सति पङ्क्त्यादीनि च्छन्दांस्युपेक्ष्य कस्मात् कारणात् 'एतां' षट्त्रिंशदक्षरमात्रयुक्तां वैदिका बृहतीत्याचक्षते ? इति चोद्यम् ॥

इस सम्बन्ध में कुछ लोग प्रश्न करते हैं कि 'जब अन्य [पङ्क्ति आदि] छन्द इससे [चार-चार अक्षरों से] बड़े हैं और इस प्रकार अधिक अक्षरों वाले हैं तो इसे 'बृहती' क्यों कहते हैं ?'

पूर्वोक्तमेवार्थवादमुपजीव्य परिहारमाह—

एतया हि देवा इमाँल्लोकानाश्नुवत,—ते वै दशभिरेवाक्षरैरिमं लोकमाश्नुवत, दशभिरन्तरिक्षं, दशभिर्दिवं, चतुर्भिश्चतस्रो दिशो, द्वाभ्यामेवास्मिँल्लोके प्रत्यतिष्ठंस्तस्मादेतां बृहतीत्याचक्षते ॥ इति ।

अक्षरसंख्यान्यूनत्वेऽपि लोकत्रयप्राप्तिहेतुत्वात् प्रौढत्वमभिप्रेत्य बृहतीत्यभिधानम् ॥

[उत्तर] क्योंकि देवों ने इससे इन सब लोकों को प्राप्त किया, उन्होंने दस अक्षरों से इस लोक को प्राप्त किया, दस से अन्तरिक्ष को, दस से स्वर्ग को चार से चारों दिशाओं को और दो से इस लोक में प्रतिष्ठा प्राप्त की । इसलिए इसे 'बृहती' कहते हैं ।

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—

अश्नुते यद्यत्कामयते य एवं वेद ॥ २४ ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (एकोनविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २॥ (२४) [१४५]

जो इस प्रकार जानता है, वह जो-जो चाहता है, उसे प्राप्त करता है ।

॥ इस प्रकार उन्नीसवें अध्याय के द्वितीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः

अस्मिन् कर्मणि यजनयाजनयोरधिकारिविशेषी दर्शयति—

प्रजापतियज्ञो वा एष य द्वादशाहः; प्रजापतिर्वा एतेनाग्रेऽयजत द्वादशाहेन; सोऽब्रवीद् ऋतूंश्चमासांश्च,—याजयत मा द्वादशाहेनेति; तं दीक्षयित्वाऽनपक्रमं गमयित्वाऽब्रुन्—देहि नु नोऽथ त्वा याजयिष्याम इति; तेभ्य इषमूर्जं प्रायच्छत्; सैषोगृतुषु च मासेषु च निहिता; ददतं वै ते तमयाजयंस्तस्माद् ददद् याज्यः; प्रतिगृह्णन्तो वै ते तमयाजयंस्तस्मात्प्रतिगृह्णन्ता याज्यम् ॥ इति ।

यो द्वादशाहः, स प्रजापतेर्यज्ञः । कथमिति, तदुच्यते । प्रजापतिरेव 'अग्रे' सर्वेभ्यः पूर्वमेतेन द्वादशाहेनायजत, तस्मादयं प्रजापतियज्ञ इति । तद् यजनप्रकार उच्यते—'सः'

प्रजापतिः वसन्ताद्यृतुदेवांश्चैत्रादिमासदेवांश्चाब्रवीत् । हे देवाः, यूयमृत्विजो भूत्वा मां द्वादशाहक्रतुना याजयतेति । ते च मासुर्तुदेवा ऋत्विजो भूत्वा 'तं' प्रजापतिं दीक्षयित्वा, तत्राध्वानम् 'अनपक्रमं' निर्गमनरहितं गमयित्वाऽब्रुवन् । न हि यज्ञं संकल्प्य दीक्षां कृत्वा तदनुष्ठानमन्तरेण देवयजनदेशाभिर्गन्तुं शक्यते । हे प्रजापते, 'तु' क्षिप्रमेव 'नः' अस्माकं 'देहि' अपेक्षितं प्रयच्छ । 'अथ' अनन्तरं त्वां याजयिष्याम इति ऋतुभिर्मसैश्चोक्तः प्रजापतिः 'तेभ्यः' ऋतुभ्यो मासेभ्य 'इषम्' अन्नम् 'ऊर्जं' क्षीरादिरसं प्रायच्छत् । सैषा 'ऊर्जा' रसरूपा, ऋतुषु च मासेषु चेदानीमपि 'निहिता' अतश्च स्वस्वकालोचितप्रकारेण ऋतुषु मासेषु च प्रवर्तमानेषु गोक्षीरादिबाहुल्यं भवति । ततोऽन्नपाने 'ददत्तं तं' प्रजापतिं 'ते' ऋतवश्च मासाश्च अयाजयत् । तस्माद् 'ददत्' पुरुषो 'याज्यः' यष्टुं योग्यः । न हि दानहीनस्याधिकारोऽस्ति । तथा 'ते' मासाश्चर्तवश्च 'प्रतिगृह्णन्तो वै' प्रजापतिदत्ते अन्नपाने स्वीकुर्वन्तः सन्तः प्रजापतिमयाजयत् । तस्माद् इदानीमप्यृत्विजा दक्षिणां प्रतिगृह्णता 'याज्यं' यजनं कर्तव्यम् ॥

iv. २५ [xix. ३] जो यह द्वादशाह है वह प्रजापति का यज्ञ है । इस द्वादशाह के द्वारा प्रजापति ने सर्वप्रथम यजन किया था । उन्होंने ऋतुओं और महीनों से कहा— 'मेरे लिए द्वादशाह [कर्म] के द्वारा यजन कराओ ।' [उन मास और ऋतु देवों ने ऋत्विज होकर] उन [प्रजापति] को दीक्षित करके [यागभूमि से] निकलकर जाने में निर्गमनरहित बनाकर कहा— 'हे प्रजापति, क्षीघ्र हमें [अपेक्षित सामग्री] दो । तब हम तुम्हारे लिए यजन करेंगे ।' प्रजापति ने उनके लिए अन्न [=इष] और रस [=ऊर्ज] दिया । वही रस ऋतुओं और महीनों में निहित है । तब उन देने वाले प्रजापति के लिए उन्होंने यजन किया । इसलिए देने वाला पुरुष यजन के लिए योग्य होता है [अर्थात् दानहीन मनुष्य अधिकारी नहीं होता] । उन [मास और ऋतुओं] ने प्रजापति द्वारा प्रदत्त अन्नपान को स्वीकार करके उनके लिए यजन किया । इसलिए प्रतिग्रह [दक्षिणा या दान] लेकर ही यजन करना चाहिए ।

यजमानानामृत्विजां च वेदनं प्रशंसति—

उभये राध्नुवन्ति य एवं विद्वांसो यजन्ते च याजयन्ति च ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानकर यजन करते हैं और यजन कराते हैं वे दोनों ही समृद्धि को प्राप्त करते हैं ।

द्वादशाहे दीक्षां प्राप्नुवत्सु यजमानेषु दीक्षाप्राप्तिं प्रशंसति—

ते वा इम ऋतवश्च मासाश्च गुरव इवामन्यन्त द्वादशाहे प्रतिगृह्य; तेऽब्रुवन् प्रजापतिं याजाय नो द्वादशाहेनेति; स तथेत्यब्रवीत्; ते वै दीक्षध्वमिति; ते पूर्वपक्षाः पूर्वोऽदीक्षन्त; ते पाप्मानमपाहृत, तस्मात् ते दिवेव,—दिवेव ह्यप-

१. अत्र व्यत्ययेनैकवचनम् ।

हतपाप्मानोऽपरपक्षा अपरेऽदीक्षन्त, ते न तरां पाप्मानमपाहत तस्मात् ते तम इव,—तम इव ह्यनपहतपाप्मानस्तस्मादेवं विद्वान् दीक्षमाणेषु पूर्वः पूर्व एव विदीक्षिषेत् ॥ इति ।

ये पूर्वमृत्विक्त्वेन व्यवस्थिताः 'ऋतवश्च मासाश्च ते वा इमे' द्विविधा अपि द्वादशाहे दक्षिणां प्रतिगृह्य 'गुरव इव' पापभारगौरवेणाक्रान्ता एव वयमित्यमन्यन्त । ततस्ते पाप-परिहाराय 'द्वादशाहेन' क्रतुना 'नः' अस्मान् याजयेति प्रजापतिमब्रुवन् । प्रजापतिरङ्गी-कृत्य ते यूयं दीक्षां कुरुष्वमित्यब्रवीत् । तेषु मासेषु 'पूर्वपक्षाः' शुक्लपक्षाभिमानिनो देवा ये सन्ति, ते 'पूर्व' प्रथममाविनः सन्तो दीक्षामकुर्वन्त । तादृशाः 'ते' पूर्वपक्षाः स्वकीयं पाप्मानम् 'अपाहत' नाशितवन्तः । 'तस्मात्' पापराहित्यात् 'ते' शुक्लपक्षाः 'दिवेव' दिवसा इव प्रकाशयुक्ताः । लोकेऽपि 'अपहतपाप्मानः' पुरुषा 'दिवेव हि' दिवसा इव, पुण्यरूपेण तेजसा युक्ता भवन्ति । अथ 'अपरपक्षाः' कृष्णपक्षाभिमानिनो देवा ये सन्ति, ते तु 'अपरे' पश्चात् प्रवर्तमाना दीक्षां कृतवन्तः । ते मालिन्यदोषेण पाप्मानं 'न' 'तरां' अतराम् अपाहतातिशयेन विनाशं न कृतवन्तः । 'तस्मात्' कृत्स्नपापविनाशाभावात् 'ते' कृष्णपक्षाः 'तम इव' कृष्णवर्णा दृश्यन्ते; तदीयरात्रिषु चन्द्रप्रकाशस्याभावात् । लोकेऽपि 'अनपहत-पाप्मानः' पापविनाशरहिताः पुरुषाः 'तम इव हि' पापरूपान्धकारलिस्त्वेन निन्द्या भवन्ति । 'तस्मात्' कारणादेव पूर्वापरकालवैषम्यं 'विद्वान्' पुरुषो 'दीक्षमाणेषु' यजमानेष्वेकैकस्मात् 'पूर्वः पूर्व एव' पूर्वपक्षे 'विदीक्षिषेत्' दीक्षितुमिच्छेत् ॥

उन मास और ऋतुओं ने द्वादशाह [क्रतु] में दक्षिणा पाकर अपने को [पाप के भार से] बोझिल अनुभव किया । उन्होंने प्रजापति से कहा—'हम लोगों के लिए द्वादशाह क्रतु के द्वारा यजन कराओ ।', उन्होंने कहा—'ठीक है ।' 'तुम लोग दीक्षित होओ ।' उन पूर्वपक्षों [शुक्लपक्ष के अभिमानी देवों] ने पहले दीक्षा ली । उन्होंने अपने पापों को नष्ट कर दिया । इसलिए वे [शुक्लपक्ष के देव] दिन के समान प्रकाशयुक्त हैं । [लोक में भी] दिन के समान पापरहित पुरुष [पुण्यरूप] तेज से युक्त होते हैं । उसके बाद दूसरे पक्षों [कृष्णपक्ष के अभिमानी देवों] ने दीक्षा ली । किन्तु वे [मालिन्य दोष के कारण] पापों से अत्यन्त न छुट सके । इसीलिए वे [कृष्णपक्ष के देव] कृष्ण वर्ण के दिखते हैं । [लोक में भी] पापविनाश से रहित पुरुष पाप रूप अन्धकार से लिस [होने से निन्द्य ही] होते हैं । इस लिए इस प्रकार जानते हुए पुरुष को दीक्षित होने वाले यजमानों में पहले ही दीक्षित होने की इच्छा करनी चाहिए ।

वेदनं प्रशंसति—

अप पाप्मानं हते य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह पापरहित होता है ।

यजमानपापविनाशहेतुत्वाद् ऋत्विजं प्रशंसति—

स वा अयं प्रजापतिः संवत्सर ऋतुषु च मासेषु च प्रत्यतिष्ठत्, ते वा इमं ऋतवश्च मासाश्च प्रजापतावेव संवत्सरे प्रत्यतिष्ठन्त एतेऽन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठिता; एवं ह वाव स ऋत्विजि प्रतितिष्ठति यो द्वादशाहेन यजते; तस्मादाहुर्न पापः पुरुषो याज्यो द्वादशाहेन—नेदयं मयि प्रतितिष्ठति ॥ इति ।

यः प्रजापतिद्वादशाहेनायष्ट, 'स प्रजापतिः' संवत्सरकालात्मको भूत्वा ऋतुषु च मासेषु च 'प्रत्यतिष्ठत्' प्रतिष्ठितोऽभवत् । तदा त्विज्यबलात् प्रजापतेरुत्कर्षात् । 'ते वै इमे' ऋतवश्च मासाश्च प्रजापतिरूपे संवत्सरे प्रतिष्ठिता अभवन् । प्रजापतिप्रसादेन तत्पाप-विनाशात् । 'त एते' प्रजापतिऋतवो मासाश्चान्योन्यपापविनाशाद् अन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठिताः । एवमेवेदानीमपि यो द्वादशाहेन यजते, सोऽयमृत्विजि प्रतितिष्ठति । ऋत्विक्प्रसादेन यजमानस्य पापविनाशात् । यस्मादेवं 'तस्मात्' अभिज्ञा एवमाहुः,— 'पापपुरुषो द्वादशाहेन ऋत्विग्भिर्न याज्यः' तस्य कर्मण्यात्विज्यं न कार्यमिति । 'अयं' पापो 'मयि' ऋत्विजि 'न प्रतितिष्ठत्' सर्वथा मा प्रविशत्वेवमभिज्ञानामीत्यभिप्रायः ॥

[जो प्रजापति द्वादशाह से अनुष्ठित हुए] वह यह प्रजापति संवत्सर रूप होकर ऋतुओं और मासों में प्रतिष्ठित हुए, और वे ये ऋतुएँ और महीने प्रजापति रूप संवत्सर में प्रतिष्ठित हुए । वे ये दोनों [प्रजापति तथा ऋतुएँ और महीने एक दूसरे के पाप विनाश से] एक दूसरे में प्रतिष्ठित हुए । इसी प्रकार वह भी इस ऋत्विज में प्रतिष्ठित होता है जो द्वादशाह से यजन करता है । इसीलिए अभिज्ञान कहते हैं कि 'पापात्मा पुरुष द्वादशाह से याज्य नहीं है' [अर्थात्-उसके कर्म में ऋत्विज कर्म नहीं करना चाहिए] क्योंकि यह [पापात्मा] मुझ [ऋत्विज] में प्रतिष्ठित होने के योग्य नहीं है ।

द्वादशाहं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

ज्येष्ठयज्ञो वा एष य द्वादशाहः—स वै देवानां ज्येष्ठो य एतेनाग्नेऽयजत;
श्रेष्ठयज्ञो वा एष य द्वादशाहः—स वै देवानां श्रेष्ठो य एतेनाग्नेऽयजत ॥ इति ।

यो द्वादशाहोऽस्ति, असौ ज्येष्ठस्य यज्ञः । कथमिति, तदुच्यते—यः पुमान् 'एतेन' द्वादशाहेन 'अग्ने' प्रथममयजत, स एव देवानां मध्ये 'ज्येष्ठः' वयसा प्रवृद्धो भवति । किं चायं द्वादशाहः श्रेष्ठस्य यज्ञः; यः 'एतेन' प्रथममयजत, स देवेषु मध्ये गुणतः श्रेष्ठो भवति ॥

जो यह द्वादशाह है वह ज्येष्ठ का यज्ञ है, क्योंकि जिस पुरुष ने इस [द्वादशाह] से प्रथमतः यजन किया, वही देवों के मध्य ज्येष्ठ [आयु में वृद्ध] हुआ । जो यह द्वादशाह है वह श्रेष्ठ का यज्ञ है; क्योंकि जिसने इस [द्वादशाह] से प्रथमतः यजन किया, वही देवों के मध्य [गुण से] श्रेष्ठ हुआ ।

एतां द्वादशाहप्रशंसामुपजीव्याधिकारिविशेषं दर्शयति—

ज्येष्ठः श्रेष्ठो यजेत—कल्याणीह समा भवति; न पापः पुरुषो याज्यो द्वादशाहेन—नेदयं मयि प्रतितिष्ठादिति ॥ इति ।

यः पुमान् भ्रातृणां मध्ये वयसा ज्येष्ठो गुणैः श्रेष्ठश्च, तादृशोजेन 'यजेत' । यस्मिन् देशे तथाविधकर्तृको यागः, 'इह' अस्मिन् देशे 'समा कल्याणी भवति' संवत्सरः सर्वोपद्रवरहितः सुखकरो भवति । यस्माज्ज्येष्ठस्य श्रेष्ठस्य चाधिकारः, तस्मात्पापः कनिष्ठो गुणहीनश्च पुरुषो न तेन याजनीयः । 'मयि' ऋत्विजि 'अयं' पापो नैव प्रतितिष्ठत्विति तस्यैर्विजोऽभिप्रायः ॥

जो [भाइयों में] ज्येष्ठ हो और [गुणों में] श्रेष्ठ हो वह इससे यजन करे । जिस प्रदेश में ऐसा याग होता है, उस प्रदेश में संवत्सर सभी उपद्रवों से रहित और सुखकर होता है । [क्योंकि ज्येष्ठ और श्रेष्ठ को यजन का अधिकार है] इसलिए पापात्मा [कनिष्ठ और गुणविहीन] पुरुष उससे याज्य नहीं है; क्योंकि यह [पापात्मा] मुझ [ऋत्विज] में प्रतिष्ठित होने के योग्य नहीं है ।

प्रकारान्तरेण द्वादशाहं ज्येष्ठचश्रेष्ठचहेतुतया प्रशंसति—

इन्द्राय वै देवा ज्यैष्ठ्याय श्रैष्ठ्याय नातिष्ठन्तः सोऽन्नवीद् बृहस्पतिं याज्यमा द्वादशाहेनेति, तमयाजयत् ततो वै तस्मै देवा ज्यैष्ठ्याय श्रैष्ठ्यायातिष्ठन्त ॥ इति ।

इन्द्रस्य वयसा ज्येष्ठत्वं गुणैः श्रेष्ठत्वं च देवा नाङ्गीकृतवन्तः । ततः सोऽङ्गीकारो द्वादशाहेन लब्धः ॥

देवों ने इन्द्र के ज्येष्ठत्व और [गुणों में] श्रेष्ठत्व को अङ्गीकार नहीं किया, उन्होंने बृहस्पति से कहा—'मुझे द्वादशाह याग से यजन कराओ ।' उनके लिए उन्होंने याग कराया । तब से देवों ने उन [इन्द्र] के ज्येष्ठत्व और श्रेष्ठत्व को स्वीकार किया ।

वेदनं प्रशंसति—

तिष्ठन्तेऽस्मै स्वा ज्यैष्ठ्याय श्रैष्ठ्याय, सम् अस्मिन् स्वाः श्रेष्ठतायां जानते य एवं वेद ॥ इति ।

'अस्मै' अस्य वेदितुः 'स्वाः' ज्ञातयो 'ज्यैष्ठ्याय श्रैष्ठ्याय तिष्ठन्ते' ज्यैष्ठ्यं श्रेष्ठ्यं चाङ्गीकुर्वन्ति । किंच 'अस्मिन्' वेदितरि येयं श्रेष्ठता, तस्यां ज्ञातयः 'संजानते' ऐकमत्यं प्राप्नुवन्ति ॥

इसी प्रकार इसके जानने वाले को इसके ज्ञातिजन ज्येष्ठ और श्रेष्ठ रूप में अङ्गीकार करते हैं और इसकी श्रेष्ठता में वे ज्ञातिजन एरुमत होते हैं ।

अथ व्यूहो द्वादशाहे प्रथमदशमद्वादशदिनव्यतिरिक्तो यो नवरात्रस्तत्र ये त्रय-
स्त्र्यहाः पूर्वमुक्ताः, तान्^१ प्रशंसति—

ऊर्ध्वो वै प्रथमस्य ग्रहस्तिर्यङ्मध्यमोऽर्वाङ्मुत्तमः; स यदूर्ध्वः । प्रथमस्य ग्रहस्तस्मादयमग्निरूर्ध्वं उद्दीप्यत—ऊर्ध्वा ह्येतस्य दिक्; यत्तिर्यङ्मध्यमस्तस्मादयं वायुस्तिर्यङ्मध्यमे—तिरश्च्योरापो वहन्ति; तिरश्च्यो ह्येतस्य दिक्; यदर्वाङ्मुत्तमस्तस्मादसावर्वाङ्मुत्तमस्य वाङ्मूर्ध्वं तस्य दिक् नक्षत्राण्यर्वाङ्मुत्तमस्य दिक्, सम्यञ्चो वा इमे लोकाः; सम्यञ्च एते ग्रहाः ॥ इति ।

योऽयं नवरात्रे प्रथमसंध्यहः, सोऽयम् ऊर्ध्वो वै' आरोहप्रकार एव । तद्यथा—
गायत्रं प्रातःसवनं, त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं, जागतं तृतीयसवनमित्ययं स्वभावसिद्धः
क्रमः; तस्य व्यत्यासभावादूर्ध्वं इत्युच्यते । यस्तु मध्यमसंध्यहः सोऽयं 'तिर्यङ्' वर्तते ।
तद्यथा—जागतं प्रातःसवनं, गायत्रं माध्यंदिनं, त्रैष्टुभं तृतीयमित्यत्र नात्यन्तमनुक्रमो
नाप्यत्यन्तं व्युत्क्रमः । तस्मादयं तिर्यङ् । य उत्तमसंध्यहः, 'सोऽर्वाङ्' अधोमुखः ।
तद्यथा—त्रैष्टुभं प्रातःसवनं, जागतं माध्यंदिनं, गायत्रं तृतीयसवनमित्येतदहरर्वाक्त्वम् ।
प्रथमो जागतान्तो द्वितीयसंत्रैष्टुभान्तस्तृतीयो गायत्रान्त इत्येवमूर्ध्वंतिर्यक्त्वावर्त्तवानि त्रिष्वपि
त्र्यहेषु द्रष्टव्यानि । यस्मात् 'सः' प्रथमसंध्यह ऊर्ध्वस्तस्मात् तदात्मकोऽयमग्निरूर्ध्व-
मिमुखो दीप्यते । 'एतस्य' चाग्नेरूर्ध्वदिक् प्रिया । मध्यमस्य त्र्यहस्य तिर्यक्त्वात् तद्रूपो
वायुस्तिर्यङ् वर्तते—वायुना हि प्रेरिता आपः तिरश्चीः तिर्यग्भूताः प्रवहन्ति । 'एतस्य'
वायोस्तिर्यक्त्वात्तिरश्ची दिक् प्रिया । उत्तमस्य त्र्यहस्यावक्त्वात्तद्रूपः 'असौ' आदित्योऽ-
धोमुखस्तपति,—आदित्यप्रेरितः पर्जन्योऽधोमुखो वर्षति,—आदित्यवक्त्रक्षत्राप्यपि 'अर्वाञ्चि'
अधोमुखानि प्रकाशन्ते । 'एतस्य' आदित्यस्यार्वाची दिक् प्रिया । किं चेमे त्रयो लोका-
स्तत्तद्वासिनां सुखहेतुत्वात् 'सम्यञ्चः' । एते च त्र्यहाः लोकत्रयसाम्येनानुष्ठातृणां सुख-
हेतुत्वात् सम्यञ्चः ॥

[नवरात्र में] प्रथम त्र्यह [तीन दिन] ऊर्ध्व हैं [अर्थात् उनमें आरोहण क्रम है; जैसे प्रातःसवन गायत्री का, माध्यन्दिनसवन त्रिष्टुप् का और सायंसवन जगती छन्द का है। अतः प्रातःसवन से सायंसवन तक अक्षरों के बढ़ने से उन त्र्यह में आरोहण क्रम है], मध्यम त्र्यह [बीच के तीन दिन] तिर्यक् [अनुक्रम और व्युत्क्रमरहित] हैं [अर्थात् छन्दों का क्रम जगती, गायत्री और त्रिष्टुप् है], उत्तम त्र्यह [अन्तिम तीन दिन] अर्वाङ् [अधो-मुख-क्रम] हैं; [जैसे प्रातःसवन त्रिष्टुप् छन्द का, माध्यन्दिन सवन जगती का और सायंसवन गायत्री का है।] वह प्रथम त्र्यह जो ऊर्ध्व है, इसीलिए यह अग्नि ऊपर को दीस होती है। इसलिए इस [अग्नि] की दिशा ऊर्ध्व है। मध्यम त्र्यह जो तिर्यक

है, इसलिए यह वायु तिर्यक् चलती है और [वायु से प्रेरित] पानी तिर्यक्भूत होकर बहता है। इसलिए इस [वायु] की तिर्यक् दिक् है। उत्तम त्र्यह जो अर्वाङ्ग है, इसीलिए यह [सूर्य] अधोमुख हो तपता है और [आदित्य से प्रेरित] पर्जन्य नीचे की ओर बरसता है तथा नक्षत्र नीचे की ओर प्रकाशित होते हैं। इसलिए इस [आदित्य] की अर्वाङ्गी दिक् है। ये तीनों लोक [सुख के हेतु होने से] मिले-जुले हैं। ये तीन त्र्यह भी मिले जुले हैं।

वेदनं प्रशंसति—

सम्पञ्चोऽस्मा इमे लोकाः श्रियै दीद्यति य एवं वेद ॥ २५ ॥ इति ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-
पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (एकोनविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥३॥ (२५) [१४६]

जो इस प्रकार जानता है उसके लिए ये तीनों लोक समृद्धि के साथ प्रकाशित होते हैं।

॥ इस प्रकार उन्नीसवें अध्याय के तीसरे खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

अथ द्वादशाहे दीक्षायाः कालविशेषं विधातुं प्रस्तौति—

दीक्षा वै देवेभ्योऽपाक्रामत्, तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्यामन्वयुञ्जत, तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्यां नोदाप्नुवंस्तां ग्रेष्माभ्यां तां वार्षिकाभ्यां तां शारदाभ्यां तां हैमन्तिकाभ्यां मासाभ्यामन्वयुञ्जत, तां हैमन्तिकाभ्यां मासाभ्यां नोदाप्नुवंस्तां शैशिराभ्यां मासाभ्यामन्वयुञ्जत; तां शैशिराभ्यां मासाभ्यामाप्नुवन् ॥ इति ।

पुरा कदाचिद् 'दीक्षा' स्त्रीमूर्तिरूपा सती देवेष्वपरक्ता, तेभ्यो देवेभ्यो निर्गता । देवाश्च 'वासन्तिकाभ्यां' चैत्रवैशाखमासाभ्यां 'तां' दीक्षामनुगताभ्यां दीक्षाम् 'अनु' गम्य 'अयुञ्जत' तद्युक्ता भवाम इत्येवमपेक्षितवन्तः । ततस्त्वरया गच्छन्तीं 'तां' दीक्षां ताम्यां मासाभ्यामुत्कर्षेण नोदाप्नुवन्, नासुमश्वनुवन् । एवं ग्रेष्म-वार्षिक-शारदेषु मासेषु यथा-योगं पदान्यध्याहृत्य व्याख्येयम् । अध्याहारविवक्षां दर्शयितुमेव हैमन्तिके पर्याये संपूर्णं वाक्यमाभ्यातम् । यथोक्तपञ्चतुर्गतामसैस्तत्प्राप्त्यभावेऽपि शैशिरमासाभ्यां तत्प्राप्तिर्जाता ॥

iv. २६ [xix. ४] [किंती समय स्त्रीरूपा] दीक्षा देवों के पास से उपरक्त हो चली गई । वसन्त के दो महीनों [चैत्र और वैशाख से अनुगत उस [दीक्षा] को उन्होंने फिर से पाने की अपेक्षा की । [किन्तु शीघ्रता से जाने वाली] उस [दीक्षा] को उन वसन्त के दो महीनों से वे न प्राप्त कर सके । उसको उन्होंने ग्रीष्म के दो महीनों से, उसको उन्होंने वर्षा के दो महीनों से, उसको उन्होंने शरद के दो महीनों से और उसको उन्होंने हैमन्त

के दो महीनों से प्राप्त करना चाहा । उसको वे हेमन्त [आदि] के दो महीनों से न प्राप्त कर सके । उसको उन्होंने शिशिर के दो महीनों से प्राप्त करना चाहा और उसको शिशिर के दो महीनों से प्राप्त किया ।

वेदनं प्रशंसति—

आप्नोति यमोप्सति; नैनं द्विषन्नाप्नोति य एवं वेद ॥ इति ।

वेदिता पुरुषः 'यं' काममाप्तुमिच्छति, तमाप्नोति । किं च 'एनं' वेदितारं 'द्विषन्' वैरी न प्राप्नोति ॥

जो इस प्रकार जानता है वह जो चाहता है, प्राप्त कर लेता हूँ और इसका द्वेषी पुरुष उसे नहीं प्राप्त करता है ।

इदानीं कालं विधत्ते—

तस्माद् यं सत्रिया दीक्षोपनमेदेतयोरेव शैशिरयोर्मासयोरारागतयोर्दीक्षेत; साक्षादेव तद्दीक्षायामागतायां दीक्षते,—प्रत्यक्षादीक्षां परिगृह्णाति; तस्मादेतयोरेव शैशिरयोर्मासयोरारागतयोर्ये चैव ग्राम्याः पशवो ये चारण्या अणिमाणमेव तत्परुषिमाणं नियन्ति; दीक्षारूपमेव तदुपनिप्लवन्ते ॥ इति ।

यस्माच्छैशिराभ्यां मासाभ्यां देवानां दीक्षाप्राप्तिः, 'तस्माद्' 'यं' पुरुषं द्वादशाहसि सत्रसम्बन्धिनी दीक्षां प्राप्नुयात् । दीक्षां तत्र करिष्यामीति यस्येच्छा जायते, स पुमान् 'एतयोरेव' शिशिरसम्बन्धिमाघफाल्गुनयोर्मासयोः प्राप्तयोः सतोः दीक्षां कुर्यात् । तथा सति दीक्षायां साक्षादेवागतायां बलात्कारमन्तरेण स्वप्रिये काले स्वमेव 'समागतायां' सत्यामयं दीक्षितो भवति । अतः 'प्रत्यक्षात्' प्रत्यक्षेण दृश्यमानामिव मुख्यां दीक्षां परिगृह्णाति । यस्मादुक्तमासद्वयागमे दीक्षा, 'तस्मात्' तयोर्मासयोरारागतयोः सतोः 'ग्राम्यः' गवादिपशवः, 'आरण्याः' द्विखुरादिपशवश्च 'अणिमाणं' कुशत्वं 'परुषिमाणं' पारुष्यं च 'नियन्ति' नितरां प्राप्नुवन्ति । वर्षाशिरद्धेमन्तेष्वृतुषु संतापराहित्यात् सर्वत्र हरिततृणं मक्षयित्वा पशवः पुष्टाङ्गाः स्निग्धाश्चावभासन्ते । शैशिरे तु ऋतौ तृणस्य शोषणोपक्रमत्वात् संपूर्णमक्षणाभावेन पशवः कुशा भवन्ति । अत एवास्थिदर्शनात् परुषा दृश्यन्ते । एतच्च युक्तमेव । 'तत्' तस्मिञ्शिशिरतौ दीक्षारूपमेवोपेत्य नितरां 'प्लवन्ते' संचरन्ति । दीक्षितोऽपि नियमविशेषः पीडितः कुशः परुषश्च भवति । अतः पशूनां कुशत्वं पारुष्यं च दीक्षाकाललिङ्गम् ॥

इसलिए जो [द्वादशाह आदि] सत्र की दीक्षा पाना चाहें; वह इन शिशिर के दो महीनों [माघ-फाल्गुन] के आने पर दीक्षा लें । इस प्रकार साक्षात् रूप से अपने से आई हुई उस दीक्षा में वह दीक्षित होता है—प्रत्यक्ष रूप से दीक्षा प्राप्त करता है । [क्योंकि उक्त दो मास के आगमन पर दीक्षा होती है] इसलिए शिशिर के उन दो महीनों के आगमन पर [गौ आदि] जो ग्राम्य पशु हैं और [दो खुर वाले] जो जङ्गली पशु हैं वे

[हरी घास के अभाव के कारण] कुशगात ही हो जाते हैं और उस [हड्डियों के निकल आने] से निरन्तर रूक्ष से दिखाई पड़ते हैं । वस्तुतः इस प्रकार उस शिशिर ऋतु में उनका दीक्षा का सा रूप ही हो जाता है । [जैसे दीक्षित यजमान का शरीर नियमों के पालन के कारण कुश और रूक्ष हो जाता है] ।

दीक्षार्थिनः कंचित्पशुं विधत्ते—

स पुरस्ताद्दीक्षायां प्राजापत्यं पशुमालभते ॥ इति ।

यो दीक्षां वाञ्छति, 'सः' पुमान् दीक्षोपक्रमात् पुरा प्रजापतिदेवताकं पशुमालभेत्^१ । द्विविधो हि द्वादशाहः,—साग्निचित्यो निरग्निचित्यश्च^२ । तत्राग्निचयनयुक्ते पशुरयमवगन्तव्यः ॥

वह दीक्षा से पहले प्रजापति के लिए पशु का आलम्भन करता है ।

सामिधेनीषु चोदकप्रासं^३ पञ्चदश्यमपवदितुं विशेषं विधत्ते—

तस्य सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्—सप्तदशो वै प्रजापतिः, प्रजापते-
राप्त्यै ॥ इति ।

द्वयोर्धाग्न्ययोः^४ प्रक्षेपेण सप्तदशसंख्या संपद्यते । सप्तदशत्वं 'द्वादशमासाः' इत्यादिना पूर्वमेवोक्तम्^५ । अतः सप्तदशसंख्या प्रजापतेः प्राप्त्यै संपद्यते ॥

उसके लिए सत्रह सामिधेनी ऋचाओं का पाठ करना चाहिए । क्योंकि प्रजापति सत्रह संख्या वाले हैं अतः [सत्रह संख्या] प्रजापति की प्राप्ति के लिए सम्पादित है ।

आग्नीयाज्यासु विशेषं त्रिधत्ते—

तस्याग्नीयो जामदग्न्यो भवन्ति ॥ इति ।

पशोः प्राप्तिहेतुत्वात् प्रयाजा आग्नीय इत्युच्यन्ते^६ । तदत्र जमदग्निना दृष्टाः 'समिद्धो अद्य मनुषः' इत्यादिसूक्ते^७ समाभ्याताः द्रष्टव्याः^८ ॥

१. अथ सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते । ते वै सर्वे तूपरा भवन्ति, सर्वे श्यामाः, सर्वे मुष्कराः .....तूपरोऽविषाण ..... द्वे वै श्यामस्य रूपे शुक्लं चैव लोम कृष्णं च ..... प्रजननं वै मुष्कराः—इत्यादि शत० ब्रा० ५.१.३.७—१० । 'प्राजापत्यो वा अश्वः'—इति च शत० ब्रा० ६.५.३.९; तै० ब्रा० २.७.१.३; म० सं० ११.३८; वा० सं० २४ ।

२. 'साग्निचित्यावग्ने स्तोमौ सर्वजिदीक्षौ'—इति कात्या० श्रौ० २२.१०.३३ । सर्वजित् स महाव्रतः संवत्सरदीक्षाः—इत्यादि च १.४४ । आश्व० श्रौ० ४.१.२१; ८.२७; १०.१० । ३. ४. द्र० इतः पूर्वम्, २० पृ० १, ७ टि० ।

५. द्र० इतः पूर्वम्, २१ पृ० ।

६. द्र० इतः पूर्वम्, २१२, २१३ पृ०, तत्र टि० च द्रष्टव्या ।

७. ऋ० १०.११०.१—११ ।

८. निरु० ८.२.२—८.३.६ ।

उसके लिए आप्री ऋचाएँ जमदग्नि ऋषि द्वारा दृष्ट होती हैं ।

अत्र चोद्यमुद्भावयति—

तदाहुयदन्त्येषु पशुषु यथ ऋष्याप्रियो भवन्त्यथ कस्माद् अस्मिन् सर्वेषां जास-
दग्न्य एवेति ॥ इति ।

उक्तप्राजापत्यपशुव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु पशुषु 'आप्रियो यथ ऋषि भवन्ति' यस्य यजमानस्य गोत्रप्रवर्तको य ऋषिर्भवति, तमनतिक्रम्य तेन दृष्टा एवाप्रियो भवन्ति । एवं सत्यत्रापि जमदग्निगोत्रजानामेव—'समिद्धो अद्य'—इत्याप्रिय ऋचा युक्ताः, न त्वन्येषाम् । अथैवं सति 'कस्मात्' कारणाद् 'अस्मिन्' पशौ 'सर्वेषां' जगदग्निगोत्रजाना-
मन्येषां चेत्ता एवाप्रियः क्रियन्ते ? इति चोद्यम् ॥

इस सम्बन्ध में प्रश्न है कि [प्राजापत्य पशु से] अन्य पशु यागों में जब आप्री मन्त्र यजमान के गोत्र प्रवर्तक ऋषि [द्वारा दृष्ट मन्त्र] के अनुसार होते हैं तो यहाँ कैसे मात्र जमदग्नि ऋषि द्वारा दृष्ट मन्त्र ही सभी के लिए प्रतिपादित हैं ?

तस्योत्तरमाह—

सर्वरूपा वै जामदग्न्यः सर्वसमृद्धाः; सर्वरूप एष पशुः सर्वसमृद्धस्तद्
यज्जामदग्न्यो भवन्ति सर्वरूपताये सर्वसमृद्धये ॥ इति ।

जमदग्निना दृष्टा ऋचो 'जामदग्न्यः', 'सर्वरूपा वै' सर्वासामृचां स्वरूपभूता एव, 'सर्वसमृद्धाः' सर्वसमृद्धिफलहेतुत्वात् । 'एषः' प्रजापतिदेवताकः पशुरपि 'सर्वरूपः' प्रजापतेः सर्वदेवतात्मकत्वेन तदीयपशोरपि सर्वपञ्चात्मकत्वम् । अतोऽयं पशुरपि सर्वफल-
समृद्धिहेतुत्वात् सर्वैः फलैः समृद्धः । 'तत्' तथा सति यज्जामदग्न्यानामनुष्ठानम्, तत्सर्वा-
नुष्ठानसिद्धयर्थं सर्वफलसमृद्धयर्थं च भवति ॥

[उत्तर है कि] जमदग्नि द्वारा दृष्ट मन्त्र सर्वरूप [सभी ऋचाओं का स्वरूपभूत] और सर्वसमृद्ध हैं । यह [प्रजापति-देवताक] पशु भी सर्वरूप और सर्वसमृद्ध है । इस प्रकार जो जमदग्नि के मन्त्रों से [अनुष्ठान] होते हैं वह सभी [अनुष्ठानों] की सिद्धि और सभी [फल] की समृद्धि के लिए होते हैं ।

पञ्चङ्गे पशुपुरोडाशो विशेषं विधत्ते—

तस्य वायव्यः पशुपुरोडाशो भवति ॥ इति ।

'तस्य' प्राजापत्यस्य पशोर्वायुदेवता यस्य पुरोडाशस्य सोऽयं 'वायव्यः' ॥

उस [प्रजापति देवताक पशु] के लिए वायुदेवताक पशु-पुरोडाश होता है ।

अत्र चोद्यमुद्भावयति—

तदाहुयदन्त्यदेवत्य उत पशुर्भवत्यथ कस्माद् वायव्यः पशुपुरोडाशः
क्रियत इति ॥ इति ।

‘यद्’ यस्मात् कारणात् ‘अन्यदेवस्य उक्त’ वायुव्यतिरिक्त-प्रजापतिदेवताक एवायं पशुर्भवति, तस्मात् पुरोडाशोऽपि प्रजापतिदेवताक एव युक्तः । यद्देवस्यः पशुस्तद्देवस्यः पुरोडाशः’ इत्यभिधानात् । अथैवं सति प्रजापतिं परित्यज्य ‘कस्मात्’ कारणात् पुरोडाशो वायुदेवताकः क्रियते ? इति चोद्यम् ॥

इस सम्बन्ध में प्रश्न है कि जब [वायु से अतिरिक्त] अन्य [प्रजापति] देवताक पशु होता है तो कैसे पशु पुरोडाश [प्रजापति देवताक न होकर] वायु देवताक होता है ?

तस्योत्तरमाह—

प्रजापतिर्वै यज्ञो, यज्ञस्यायातयामताया इति ब्रूयाद्; यद्वायव्यस्तेन प्रजापतेर्नैति; वायुर्ह्येव प्रजापतिः ॥ इति ।

पशुरूपस्य यज्ञस्य प्रजापतिदेवतात्मकत्वेन प्रजापतिरूपत्वम् । तादृशस्यास्य यज्ञस्य पशुर्ह्येवपि पुरोडाशो तद्देवतैक्ये सति ‘यातयामत्वम्’ असारत्वमालस्यकारणं भवेत्,— सति हि भेदे भिन्नदेवताकं कर्माऽऽलस्यरहितं भवति । तस्माद् ‘अयातयामतायै’ निःसार-त्वरूपालस्यपरिहाराय देवतान्तरं युक्तम् ‘इति’ उत्तरं ब्रूयात् । न च वायुदेवताकत्वे प्रजापतेः सकाशात् पुरोडाशोऽपगच्छतीति शङ्कनीयम् । वायुप्रजापत्योः कार्यकारणा-भावेनैकत्वे सति वायव्यस्यैव प्राजापत्यत्वात् । तदिदमुच्यते—‘यद्वायव्यस्तेन प्रजापतेर्नैति’—इति । नापगच्छतीत्यर्थः ॥

यज्ञ प्रजापति है । [पशुरूप यज्ञ प्रजापतिदेवतात्मक होने से] यज्ञ के [पशु पुरोडाश रूप हवि के एकत्व से] निःसारत्व रूप आलस्य के परिहार के लिए देवतान्तर युक्त है—ऐसा उत्तर देना चाहिए । फिर जो वायु देवताक पशु पुरोडाश है तो उसका यह अर्थ नहीं है कि वह प्रजापति का नहीं है क्योंकि वायु ही प्रजापति है ।

वायुप्रजापत्योरेकत्वं मन्त्रसंवादेन हृदयति—

तदुक्तमृषिणा—पवमानः प्रजापतिरिति ॥ इति ।

‘त्वष्टारमग्रजां गोपाम्’ इत्यस्या ऋचश्चतुर्थपादे यः ‘पवमानः’ वायुः, स प्रजापतिरिति तादात्म्यं सामानाधिकरण्येन दर्शितम् ॥

ऐसा ही ऋषि के द्वारा कहा भी गया है—‘जो पवमान [=बहने वाला वायु] है वह प्रजापति है ।’

पूर्वं मरतद्वादशाहो व्यूहलद्वादशाहश्चेति द्वौ द्वादशाहभेदावुक्तौ । प्रकारान्तरेणापि सत्ररूपोऽहीनरूपश्चेत्येवं द्विविधो द्वादशाहः । तत्र सत्रपक्षे विशेषान् विधत्ते—

सत्रमु चेत् संन्युप्याग्नीन् यजेरन् सर्वे दीक्षेरन् सर्वे सुनुयुर्वसन्तमभ्युदवस्य-
त्यूर्वे वसन्त इषमेव तदुर्जमभ्युदवस्यति ॥ २६ ॥ इति ।

१. त्वष्टारमग्रजां गोपां पुरोयावान मा हुवे ।

इन्दुरिन्द्रो वृषा हरिः पवमानः प्रजापतिः ॥ (ऋ० ९.५.९)

‘सत्रमु चेत्’ यद्ययं द्वादशाहः सत्ररूपो भवेत्, तदानीं सत्रस्य बहुयजमानत्वात् सर्वेषां यजमानानामग्नीन् ‘संन्युप्य’ संभूयैकत्वेनावस्थाप्य, तस्मिन् सर्वे यजेरन् । यजमानत्वादेव सर्वेऽपि ‘दीक्षेरन्’ दीक्षां कुर्युः । ‘य एव यजमानास्त एव ऋत्विजः’—इत्युक्तत्वेन ‘सर्वे’ यजमानाः ‘सुनुयुः’ ऋत्विक्कार्यमभिषव कुर्युः । वसन्तर्तुमभिलक्ष्य ‘उदवस्यति’ उदवसानीयां समासिकालीनामिष्टिमनुतिष्ठेत्, वसन्तर्तौ समापयेदित्यर्थः । वसन्तकाले सति फलानां गृहेष्वागमनेन रसबाहुल्यात् ‘ऊर्वे’ रस एव वसन्तः । तथा सत्येतस्मिन्नेतत् समापनेन ‘इषम्’ अन्नम्, ‘ऊर्जं’ रसं वाऽभिलक्ष्य ‘उदवस्यति’ यजमानसंघो द्वादशाहं समापयति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-
पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (एकोनविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥४॥ (२६) [१४७]

यदि [यह द्वादशाह] सत्र के रूप में किया जाय तो यजमानों की सभी अग्नियों को एक जगह इकट्ठी करके उसमें सभी को यजन करना चाहिए । सभी की दीक्षा लेनी चाहिए [जो यजमान हैं वही ऋत्विज है; अतः] सभी [यजमानों] को [ऋत्विज का कार्य] अभिषव करना चाहिए और वसन्त ऋतु को देखकर उदवसानीय [= समासिकालीन] इष्टि करना चाहिए [अर्थात् सत्र की समाप्ति वसन्त ऋतु में करे]; क्योंकि [वसन्त में घरों में फलागमन से रसबाहुल्य के कारण] वसन्त ही रस है । इस प्रकार उस [वसन्त ऋतु में समाप्ति] से अन्न और रस से ही वे समापन करते हैं ।

॥ इस प्रकार उन्नीसवें अध्याय के चतुर्थ खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः खण्डः

अथ व्यूह्, ळद्वादशाहे यदेतद्व्यूह्, ळत्वम्, तदेतत् प्रशंसितुमाख्यायिकामाह—

छन्दांसि वा अन्योन्यस्यायतनमभ्यध्यायन्—गायत्री त्रिष्टुभश्च जगत्यै चायतनमभ्यध्यायत्, त्रिष्टुब्गायत्र्यै च जगत्यै च, जगती गायत्र्यै च त्रिष्टुभश्च, ततो वा एतं प्रजापतिर्व्यूह्, ळच्छन्दसं द्वादशाहमपश्यत्; तमाहरत्, तेनायजत तेन स सर्वान् कामांश्छन्दांस्यगमयत् ॥ इति ।

गायत्री त्रिष्टुब्जगतीत्येतानि त्रीणि च्छन्दांसि, अन्योन्यस्यायतनम् ‘अग्नि’ आप्तुम् ‘अध्यायन्’ स्वस्वमनस्यचिन्तयन् । तेषां च त्रयाणां छन्दसां क्रमेण सवनत्रयं स्थानम् । तत्र गायत्री त्रिष्टुब्जगत्योः स्थाने माध्यंदिनसवनतृतीयसवने ध्यातवती । त्रिष्टुप्स्वस्थान-व्यतिरिक्तं स्थानद्वयमभ्यध्यायत् । तथा जगत्यपि । ‘ततः’ प्रजापतिश्छन्दसामभिलाषं दृष्ट्वा, तत्सम्पादनक्रमेण ‘एतं व्यूह्, ळच्छन्दसं द्वादशाहमपश्यत्’ । स्वस्वस्थानविपरीतत्वे-नोढानि स्थानान्तरे प्रक्षिप्तानि च्छन्दांसि यस्मिन् द्वादशाहे, सोऽयं ‘व्यूह्, ळच्छन्दाः’ ।

तादृशं द्वादशाहं दृष्ट्वा, तत्साधनान्याहृत्य, तेनेष्ट्वा, 'सः' प्रजापतिस्तेषामपेक्षिताच्च स्थान-
विपर्यासलक्षणान् 'सर्वान्' 'कामान्' गायत्र्यादिच्छन्दांसि प्रापितवान् ॥

iv. २७ [xix. ५] छन्दों ने एक दूसरे का स्थान ग्रहण करना चाहा । गायत्री ने त्रिष्टुप् और जगती के [माध्यन्दिन और तृतीयसवन रूप] स्थान को प्राप्त करना चाहा; त्रिष्टुप् ने गायत्री और जगती के [प्रातः और सायं सवनरूप] स्थान को और जगती ने गायत्री और त्रिष्टुप् के [प्रातः और माध्यन्दिन सवनरूप] स्थान को [प्राप्त करना चाहा] । तब प्रजापति ने [छन्दों की अभिलाषा देखकर] इस व्यूह [= तितर-बितर हुए] छन्दों वाले द्वादशाह को देखा । उन्होंने उसको लिया और उससे यजन किया । उससे उस [प्रजापति] ने [स्थानविपर्यास रूप] छन्दों की सभी कामनाओं को प्राप्त कराया ।

वेदनं प्रशंसति—

सर्वान् कामान् गच्छति य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है उसकी सभी कामना पूर्ण होती है ।

इदानीं व्यूहनं विधत्ते—

छन्दांसि व्यूहत्यातयामतायै ॥ इति ।

'छन्दांसि' गायत्र्यादीनि 'व्यूहति' तत्तदायतनविपर्यासेनावस्थापयेत् । तच्च व्यूहनम्
'अयातयामतायै' असारत्वप्रयुक्तालस्यपरिहाराय भवति ॥

वह [गायत्री आदि] छन्दों को निःसारत्व रूप आलस्य के परिहार के लिए स्थान-
विपर्यासपूर्वक रखता है ।

उक्तव्यूहनमनूद्य प्रशंसति—

छन्दांस्येव व्यूहति; तद्यथाऽदोऽश्वैर्वाऽनळु द्विर्वाऽन्यैरन्यैरश्रान्ततरैरश्रान्त-
तरैरुपविमोकं यान्त्येवमेवैतच्छन्दोभिरन्यैरन्यैरश्रान्ततरैरश्रान्ततरैरुप-
विमोकं स्वर्गं लोकं यन्ति; यच्छन्दांसि व्यूहति ॥ इति ।

गायत्र्यादीनि 'छन्दांसि' अस्मिन् द्वादशाहविशेषे 'व्यूहत्येव' न त्वत्र संदेहः कार्यः ।
'तत्' तस्मिन् व्यूहने 'यथा' लोके 'अदः' निदर्शनं तन्न्यायो द्रष्टव्यः । किं निदर्शनमिति ?
तदुच्यते—ये राजानो रथमारुह्य तत्रत्यैरश्वैर्दूरदेशं गच्छन्ति, ते राजानो योजने योजने
'उपविमोकं' श्रान्तान्श्रान्तं उपविमुच्योपविमुच्य 'अन्यैरन्यैः' पुनः पुनर्नूतनैर्दूरदेशं यान्ति ।
तत्रोपपत्तिः 'अश्रान्ततरैः'—इति, अतिशयेन श्रमरहितैः, पौनःपुन्यं द्योतयितुं वावृत्तिश्च ।
लाङ्गले घटीयन्त्रे वा तदा तदा श्रान्तान्श्रान्तननुद्धो वा विमुच्य विमुच्य नूतनैरनुद्धिः ।
प्रवर्तन्त एवमेवात्रापि च्छन्दसां स्थानविपर्यासे सति स्वस्वस्थाने श्रान्तानि च्छन्दांसि
पुनः पुनरुपविमुच्य, तदा तदा नूतनैश्छन्दोभिः सन्निधः स्वर्गं लोकं गच्छन्ति । यदा
छन्दांसि व्यूहति, तदानीमेतदिति द्रष्टव्यम् ॥

[गायत्री आदि] छन्दों का [इस द्वादशाह में] व्यूहन हो करता है [इसमें सन्देह नहीं है] । जैसे लोक में कोई राजा रथ पर चढ़कर जब दूर देश को जाता है तो वह योजन-योजन के बाद श्रान्त अश्वों को हटाकर दूसरे-दूसरे अत्यन्त श्रमरहित अश्वों या बैलों को जोतता हुआ जाता है; उसी प्रकार जो छन्दों का व्यूहन [=स्थान विपर्यास] करता है वह मानो [श्रान्त छन्दों को हटाकर] दूसरे-दूसरे अत्यन्त श्रमरहित नूतन छन्दों से स्वर्गलोक को जाते हैं ।

अथ बृहद्व्रथंतरसामनी उपाख्याने प्रशंसति—

इमौ वै लोकौ सहाऽऽस्ताम्; तौ व्यैताम्, नावर्षस्र समतपत्, ते पञ्चजना न समजानत, तौ देवाः समनयंस्तौ संयन्तावेतं देवविवाहं व्यवहेतां, रथं-तरेणैवेयममं जिन्वति, बृहताऽसाविमाम् ॥ इति ।

‘इमौ’ भूलोकस्वर्गलोकौ पूर्वस्मिन् काले ‘सहैवास्ताम्’ अत्यन्तं प्रीतियुक्तावेकत्रैवावस्थितौ । कदाचित् तावुमौ केनापि निमित्तेन ‘व्यैतां’ वियोगं प्राप्सवन्तौ परस्परविरोधेन सहवासं परित्यज्य दूरदेशेऽवस्थितौ । तदानीं द्युलोकवर्ती पर्जन्यो ‘नावर्षत्’ वृष्टि न संपादितवान् । आदित्यश्च द्युलोकवर्ती ‘न समतपत्’ आतपरूपं प्रकाशं न कृतवान् । तदानीं ‘ते पञ्चजनाः’ पूर्वोक्ताः देवमनुष्यादयः पञ्चविधाः प्राणिनः ‘न समजानत’ अन्धकारग्रस्ताः सन्तः कमपि मार्गंमज्ञात्वा परस्परैकमत्यरहिता अभवन् । तदानीं तादृशान् प्राणिनो दृष्ट्वा ‘तौ’ उभौ लोकौ ‘समनयन्’ परस्परं संगतिं प्रापितवन्तः । ‘तौ’ उभौ लोकौ ‘संयन्तौ’ परस्परं संगमं प्राप्सवन्तौ । ‘एतं’ परस्परोपकाररूपं ‘देवविवाहं’ देवानामुचितं विवाहं ‘व्यवहेतां’ विविधत्वेन कृतवन्तौ । लोकेऽपि विवाहो नाम परस्पर-विपर्यासेन सम्बन्धप्रापणम् । तथाहि—वरस्त्र पिता स्वपुत्रं कन्यापितुर्जामातृत्वेन सम्बन्धयति । कन्यापिता च स्वपुत्रीं वरपितुः स्नुषात्वेन सम्बन्धयति । तदिदं विपर्यासेन सम्बन्धनयनं ‘विवाहः’ । तयोश्च विवाहे परस्परं गृहभोजनं वस्त्रप्रदानाद्युपचारं च कुर्वन्ति । एवमेतौ लोकौ परस्परमुपकुर्वतः । तत्र ‘इयं’ भूमिः साम्ना ‘रथंतरेण’ तन्नाम-केनैव ‘अमं’ दिवं ‘जिन्वति’ प्रीणयति । ‘असौ’ द्यौश्च ‘इमां’ भूमिं ‘बृहता’ साम्ना जिन्वति । तत एव सर्वत्रेयं वै रथंतरमसौ बृहदिति लोकद्वयरूपेण सामद्वयं स्तूयते ॥

ये दोनों [भू और स्वर्ग] लोक पहले [अत्यन्त प्रीति से] एक साथ अवस्थित थे । कभी वे दोनों [किसी कारण] अलग हो गये । द्युलोकवर्ती पर्जन्य न बरसा और सूर्य ने आतपरूप प्रकाश न किया । तब वे [देव मनुष्य आदि] पञ्चजन [अन्धकारग्रस्त हो] परस्पर एक दूसरे को न जान सके । उन दोनों लोकों को देवों ने परस्पर मिला दिया ।

१. द्र० इतः पूर्वम्, ४८९, ४९० पृ०; तत्र टि० च द्रष्टव्या ।

२. ‘तादृशः, तादृशाः’—इति आन० मु० पाठः ।

इन दोनों ने देवविवाह अर्थात् उचित विवाह कर लिया । वहाँ यह भूमि रथन्तर साम से इस [द्यौ] को प्रसन्न करती है और यह [द्यौ] इस [भूमि] को बृहत् साम से ।

द्वादशाहे वृहद्रथन्तरयोरपेक्षितत्वेन प्रशंसां कृत्वा तत्प्रसङ्गात्लोकद्वयस्यान्यानपि परस्परोपकारान् दर्शयति—

नौधसेनैवेयममं जिन्वति, श्यैतेनासाविमां; धूमनैवेयममं जिन्वति, वृष्ट्याऽ-
साविमां; देवयजनमेवेयममुष्यामदधात्, पशूनसावस्याम् ॥ इति ।

‘इममिन्द्र सुतं पिब’ इत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम ‘नौधसम्’^१ । ‘त्वामिदा ह्यो नरः’ इत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम ‘श्यैतम्’^२ । ताभ्यां लोकयोः परस्परं प्रीतिः । भूमावग्निजन्यो धूमो दिवि गच्छति । द्युलोकात् समुत्पन्ना वृष्टिरुष्यां गच्छति । सोऽयं धूमवृष्टिभ्यां परस्परोपकारः । ‘देवयजनं’ देवयागयोग्यं कंचिद्देशम् ‘इयं’ भूमिः ‘अमुष्यां’ दिवि ‘अदधात्’ । ‘असौ’ च द्यौः पशून् ‘अस्यां’ भूमावदधात् । अतो देवयजनपशुभ्यां परस्परोपकारः ॥^३

यह [भूमि] नौधस साम से इस [द्यौ] को प्रसन्न करती है और यह [द्यौ] इस [पृथ्वी] को श्यैत साम से । यह [भूमि] धूम से इस [द्यौ] को उपकृत करती है और यह [द्यौ] इस [पृथ्वी] को वृष्टि से । इस [पृथ्वी] ने स्वर्ग में देवों के यज्ञ के योग्य स्थान बनाया, और इस [द्यौ] ने पशुओं को इस [भूमि] पर बनाया ।

तत्र देवयजनशब्देन त्रिवक्षितमर्थं व्याचष्टे—

एतद्वा इयममुष्यां देवयजनमदधाद् यदेतच्चन्द्रमसि कृष्णमिव ॥ इति ।

चन्द्रमण्डले शशमृगादिशब्देन लोके व्यवहियमाणं यदेतत् ‘कृष्णमिव’ कृष्णवर्ण-
मिव रूपं दृश्यते, एतदेव ‘देवयजनं’ देवयागयोग्यं वस्तु, ‘इयं’ भूमिः ‘अमुष्यां’ दिवि स्थापितवती ।

यह जो इस [पृथ्वी] ने स्वर्ग में देवयजन योग्य भूमि बनाई यह [शशमृगरूप]
चन्द्रमा का काला दाग है ।

१. ऋ० १.८४.४ । छ० आ० ३.१.५.४ ऋचि गे० गा० ६.१.३७ नौधसं (योनि-
साम); उ० आ० १.१.१३.१-२ ऋचोः प्रगाथतृचे ऊ० गा० १.१.६ नौधसं
(स्तोत्रम्) ।

२. ऋ० ८.९९.१ । ‘त्वामिदा’—छ० आ० ४.१.१.१० नात्र श्यैतमुपलभ्यते ।
अमि प्र वः—इति छ० आ० ३.१.५.३ ऋचि गे० गा० ६.१.३ श्यैतं (योनि-साम);
उ० आ० २.१.५; १३.२ ऋचोः प्रगाथतृचे ऊ० गा० २.१.३ श्यैतं (स्तोत्रम्) ।
‘मानं त्विह’—आ० ब्रा० १.२६ । ता० ब्रा० ११.९.५ सा० आ० अपि द्रष्टव्यम् ।

३. सामन्नाह्वाणेऽपि एवमेव । ता० ब्रा० ७.१०.१-४; ११.९५ ।

चन्द्रमसि कृष्णरूपप्रसङ्गाद् यागेषु मुख्यत्वेन शुक्लपक्षं विधत्ते—

तस्मादापूर्यमाणपक्षेषु यजन्त एतदेवोपेप्सन्ते' ॥ इति ।

यस्माद् यागयोग्यं कृष्णं चन्द्रमसि स्थितम्, 'तस्मात्' कारणाच्छुक्लपक्षेषु यागं कुर्वन्तो यजमानाः 'एतदेव' चन्द्रमण्डलमुपाप्नुमिच्छन्ति । दिने दिने वर्षमानया कलया सर्वतः पूर्यमाणं चन्द्रमण्डलमेषु शुक्लपक्षेषु, तेन 'आपूर्यमाणपक्षाः' । कर्मिणां दक्षिण-मार्गेण चन्द्रमण्डलप्राप्तिः सर्वासुपनिषत्सु प्रसिद्धा^१ ॥

[यर्षोकि यागयोग्य काला दाग चन्द्रमा में है] इसीलिए शुक्लपक्षों में ही याग करते हुए यजमान इस [चन्द्रमण्डल] को ही प्राप्त करना चाहते हैं ।

देवयजनशब्दं व्याख्याय पशुशब्दं व्याचष्टे—

ऊषानसावस्यां तद्धापि तुरः कावषेय उवाचोषः पोषो जनमेजय केति; तस्माद्वाप्येतर्हि गव्यं मीमांसमानाः पृच्छन्ति,—सन्ति तत्रोषाः३ इति । ऊषो हि पोषोऽसौ वै लोक इमं लोकमभिपर्यावर्तन्ते ॥ इति ।

'असौ' द्युलोकः 'अस्यां' भूमौ 'ऊषान्'^३ आदधातीत्यध्याहारः । देशान्तरप्रसिद्धि-मुपजीव्य पशुशब्दस्योषशब्दो व्याख्यानम् । 'वश कान्तौ'—इत्यस्माद्धातोरूपशब्दो निष्पन्नः । 'ऊषाः' कमनीयाः, पशूनां चमरादीनां कमनीयत्वं प्रसिद्धम् । ऊषशब्दव्यवहार एव 'तद्धापि'—इत्यादिना प्रदर्श्यते । यस्माद्गव्यः पशुरिति देशविशेषे पर्यायत्वेन प्रसिद्धौ, 'तद्धापि' तस्मादेव कारणात् तुरनामकः कश्चिन्महर्षिः कवषस्य पुत्रः, जनमेजयनामानं राजानं संबोध्यैवमुवाच,—हे जनमेजय क 'ऊषः पोषः' पोषशब्दाभिधेयः, पुष्टिहेतुः पशुरिति । यस्मात्तु ऊषशब्दं पशुषु व्याजहार, 'तस्माद्धि' तस्मादेव कारणादिदानीमपि 'गव्यं' 'मीमांसमानाः' केचिद्देशविशेषेषु गोरसं क्षीरादिकं विचारयन्त एवं पृच्छन्ति—'तत्र' तेषु देशेषु, 'किमूषाः३ सन्तीति' गोविषयः प्रश्नस्तेषामभिप्रेतः । प्रश्नार्था प्लुतिः । यस्माद्गव्यशब्दवाच्यः पोषहेतुर्गवादिरूपः पशुः, तस्माद्गव्यशब्देन पशुशब्दव्याख्यानमुचितम् । 'असौ' द्युलोकः 'इमं' भूलोकमभिलक्ष्य पर्यावर्तन्ते, तेन पशुनोपकृतवानित्यर्थः ॥

उस [द्युलोक] ने इस [भूमि] पर ऊषों [=पशुओं] को बनाया; जैसा कि महर्षि तुरकावषेय ने [देशविशेष में 'ऊष' शब्द पशु के पर्यायरूप में प्रसिद्ध होने के कारण] भी इसीलिए [राजा जनमेजय से] कहा—'हे जनमेजय ! क्या 'ऊष' [शब्द का अर्थ] पोष अर्थात् पुष्टि का हेतुभूत पशु है ? [यर्षोकि 'ऊष' शब्द पशुओं में व्यवहृत हुआ] इसीलिए [किसी देशविशेष में दुग्ध आदि] गो रस को ही ध्यान में रखकर पूछते हैं—'वहाँ क्या

१. यजन्ते उपेप्सन्तः—इति चैतदधिकरणसङ्गृहीतमूलमातृकासु पाठः ।

२. छ० उप० ५.१०.४; वृ० उप० ५.१.९; ६.२.१६ ।

३. Yonder (Sky) placed salt in the (earth)—इति कीथमहोदयः ।

ऊष [=पशु] हैं ?' [इस प्रकार क्योंकि 'ऊष' शब्द का अर्थ पुष्टि का हेतुभूत गवादि रूप पशु है] इसलिए ऊष [शब्द का व्याख्यान] पशु है । यह [द्युलोक] इस [भूलोक] के प्रति पर्यावर्तित होता है [अतः पशु से उपकृत हुआ] ।

इत्थं बृहद-रथंतरप्रसङ्गेन द्यावापृथिव्योः परस्परमुपकारं बहुधा प्रपञ्च्योप-संहरति—

ततो वै द्यावापृथिवी अभवतां न द्यावाऽन्तरिक्षान्तरिक्षाद् भूमिः
॥ २७ ॥ इति ।

'ततो वै' तस्मादेव परस्परमुपकारकत्वकारणाद् द्यावापृथिव्यो वियुक्ते अपि परस्परैक-मत्येन प्राण्युपकारिण्यावभवताम् । न च तन्त्रान्तरिक्षलोकः कुत्र वर्तत इति शङ्कनीयम् । 'द्यावा' द्युलोको नान्तरिक्षलोकादन्य इति शेषः । भूमिनान्तरिक्षादन्या । उभयोर्द्यावा-पृथिव्योरेन्तरिक्षेण संबध्यैवावस्थानात् । तस्माद् वर्णितयोर्द्यावापृथिव्योरेवान्तरिक्षस्यान्त-र्भाव इत्यभिप्रायः^१ ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (एकोनविंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥५॥ (२७) [१४८]

[परस्पर उपकारक होने के कारण] तब द्यु और पृथ्वी [वियुक्त होकर भी परस्पर एकमत होकर प्राणियों के उपकारक] हुए । इस प्रकार द्युलोक अन्तरिक्ष से भिन्न नहीं है और न अन्तरिक्ष से भूमि [अर्थात् दोनों में ही अन्तरिक्ष का अन्तर्भाव है] ।

॥ इस प्रकार उल्लोसर्वे अध्याय के पांचवें खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः खण्डः

अथास्मिन् द्वादशाहमग्नये पृष्ठचषडहे पृष्ठस्तोत्रोपयुक्तानि^२ सामानि विधातुमाख्या-यिकामाह—

बृहच्च वा इदमग्रे रथंतरं चास्तां; वाचच वै तन्मनश्चाऽस्तां; वाग्वे रथंतरं; मनो बृहत्, तद्बृहत् पूर्वं ससृजानं रथंतरमत्यमन्यत; तद्रथंतरं गर्भमधत्त, तद्वैरूपमसृजत ॥ इति ।

ये बृहद्रथंतरे पूर्वम् 'इमो वै लोकौ' इत्यादिना संस्तुते^३ ते उभे एव 'इदं' वैरूपादि सामजातमन्तर्भाव्य तदुत्पत्तेः पूर्वमास्ताम् । 'इदं' वैरूपादि सामजातमुत्पत्तेः 'अग्रे' पूर्वं नासीत् । ते च सामनी मनोवाग्रूपे अभवताम् । तत्र वागेव रथंतरं साम, मनो बृहत्साम । तदेतन्मनोरूपं बृहत्साम 'ससृजानं' सृष्टिं कर्तुमुद्युक्तम् । 'तत्' तस्मा एव सृष्टिसिद्धये 'पूर्वं'

१. न चेत्यादिग्रन्थो मूलाभिप्रायविरुद्ध एव गम्यते ।

२. द्र० इतः पूर्वम्, ६२४ पृ० ।

३. द्र० इतः पूर्वम्; ६८२ पृ० ।

प्रथमं वाग्रूपं 'रथन्तरं' साम 'अत्यमन्यत' । वाग्रूपत्वादेव स्त्रीरूपत्वम् । मनोरूपत्वात् स्वस्य पुरुषरूपत्वम् । तस्मादतिशयितं तत्स्वरूपम्; तत्र बृहत् साम स्वस्य पुरुषत्वाभिमानेन रथन्तरसाम्नि स्त्रीत्वभावनाया सङ्गमकरोदित्यर्थः । ततः स्त्रीस्थानीयं 'तद्रथन्तरं' साम स्वोदरमध्ये गर्भमधत्त; धृत्वा च वैरूपाख्यं पुत्रस्थानीयं सामान्तरमसृजत ॥

iv. २८ [xix. ६] इस [वैरूपादि साम] से पहले बृहत् और रथन्तर थे । वे दोनों साम मन और वाक् रूप हुए । उनमें वाक् ही रथन्तर साम है; और मन बृहत् साम है । इनमें [मन रूप होने से पुरुष] बृहत् साम ने सृष्टि करने के लिए उद्युक्त होते हुए [वाक् रूप होने से स्त्री] रथन्तर को न्यून समझा [अर्थात् स्त्रीत्वभावना से बृहत् ने रथन्तर के साथ संगम किया] । तब उस रथन्तर ने गर्भ धारण किया और वैरूप साम को पैदा किया ।

वैरूपस्योत्पत्तिमभिधाय वैराजसाम्न उत्पत्तिं दर्शयति—

ते द्वे भूत्वा रथन्तरं च वैरूपं च बृहदत्यमन्येताम्, तद्बृहद्गर्भमधत्त, तद्वैराज-मसृजत ॥ इति ।

मातृस्थानीयं रथन्तरं, पुत्रस्थानीयं वैरूपं चेति, 'ते' सामनी 'द्वे भूत्वा' यद्बृहत्सामैकाकिंत्वेन वर्तमानमस्ति, तदत्यमन्येतां, तस्माद् बृहतोऽप्येकाकिनोऽतिशयेन मन्येतां न्यूनत्वेन बृहत्साम्नि स्त्रीत्वबुद्धिं कृत्वा संयोगमकुस्ताम् । तत्र बृहत्साम गर्भं धृत्वा वैराजाख्यं सामान्तरमसृजत ॥

वे रथन्तर और वैरूप दो होकर बृहत् को न्यून समझने लगे । उस बृहत् साम [में स्त्रीत्वबुद्धि करके उसने संयोग किया और उसने] गर्भ धारण किया और उसने वैराज को पैदा किया ।

शाक्वरसाम्न उत्पत्तिं दर्शयति—

ते द्वे भूत्वा बृहच्च वैराजं च, रथन्तरं च वैरूपं चात्यमन्येतां तद्रथन्तरं गर्भ-मधत्त, तच्छाक्वरमसृजत ॥ इति ।

वैराजसाम्नः सृष्टेरूर्ध्वं तद्युक्तस्य बृहत्साम्नो न्यूनत्वेऽपगते सति 'ते' सामनी 'द्वे भूत्वा' मिलित्वा वैरूपसहितस्य रथन्तरस्य वाग्रूपत्वेन स्त्रीत्वमभिप्रेत्य स्त्रीत्वम् 'अत्यमन्येतां' स्वाधिकारं मत्वा संयोगमकुस्ताम् । ततो रथन्तरं साम गर्भं धृत्वा शाक्वराख्यं सामान्तरमसृजत ॥

वे बृहत् और वैराज दो होकर [स्त्रीत्व के कारण] रथन्तर और वैरूप को न्यून समझने लगे [और अपना अधिकार समझकर संयोग किया] तब रथन्तर ने गर्भ धारण किया और उसने शाक्वर साम को उत्पन्न किया ।

रैवतं साम्न उत्पत्तिं दर्शयति—

तानि त्रीणि भूत्वा रथन्तरं च वैरूपं च शाक्वरं च, बृहच्च वैराजं चात्यमन्यन्त तद्, बृहद्गर्भमधत्त, तद्रैवतमसृजत ॥ इति ।

मातृस्थानीयं 'रथन्तरं' पुत्रस्थानीये 'वैरूपं' 'शाक्करं' चेति; एवं त्रीणि भूत्वा वैराजेन युक्तस्य बृहत्साम्नो न्यूनत्वबुद्ध्या 'तदत्यमन्यन्त' । तस्मादतिशयं पुरुषस्थानीयं स्वपक्षे मत्वा संयोगमकुर्वत । ततो बृहद्गर्भमधत्त । गर्भं धृत्वा रैवताख्यं सामन्तरमसृजत ॥

वे रथन्तर, वैरूप और शाक्कर तीन होकर बृहत् और वैराज को न्यून समझने लगे [और अपने पक्ष को पुरुष मानकर संयोग किया] तब बृहद् ने गर्भ धारण किया और उसने रैवत साम को उत्पन्न किया ।

उक्तानां षण्णां साम्नां पृष्ठस्तोत्रसाधनत्वं दर्शयति—

तानि त्रीण्यन्यानि त्रीण्यन्यानि षट्पृष्ठान्यासन् ॥ इति ।

'तानि' पूर्वोक्तानि रथन्तरवैरूपशाक्कराणि 'त्रीणि' सामानि, 'अन्यानि' इतरेभ्यो विलक्षणानि, पृष्ठचाख्ये षडहे प्रथमतृतीयपञ्चमेऽयुग्मेष्वहःसु पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकान्यासन् । तथा बृहद्-वैराज-रैवतरूपाणि 'त्रीणि' सामानि, 'अन्यानि' रथन्तरादिभ्यो विलक्षणानि भूत्वा, द्वितीयचतुर्थषष्ठेषु युग्मरूपेष्वहःसु पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकान्यासन् ॥

वे तीन [रथन्तर, वैरूप और शाक्कर] साम दूसरे से विलक्षण होकर [पृष्ठ षडहे के प्रथम, तृतीय और पञ्चम अयुगम दिनों में तथा [बृहद् वैराज और रैवत रूप] अन्य तीन साम दूसरे [रथन्तरादि सामों] से विलक्षण होकर [द्वितीय, चतुर्थ और षष्ठ युगम दिनों में पृष्ठस्तोत्र निष्पादक होने से] छः पृष्ठ हुए ।

अथ षड्विधपृष्ठस्तोत्रसामाधारत्वेन षड्विधानि च्छन्दांसि दर्शयति—

तानि ह तर्हि त्रीणि च्छन्दांसि, षट्पृष्ठानि नोदाप्नुवन् सा गायत्री गर्भमधत्त, साऽनुष्टुभमसृजत; त्रिष्टुब् गर्भमधत्त, सा पङ्क्तिमसृजत; जगती गर्भमधत्त, साऽतिच्छन्दसमसृजत, तानि त्रीण्यन्यानि त्रीण्यन्यानि षट्छन्दांस्यासन् षट्पृष्ठानि तानि तथाऽकल्पन्त; कल्पते यज्ञोऽपि ॥ इति ।

'तर्हि' तस्मिन्, षट्सामसम्पत्तिकाले गायत्री-त्रिष्टुब्-जगतीरूपाणि 'च्छन्दांसि' त्रीणि भूत्वा, 'तानि' पूर्वोक्तानि षट्पृष्ठसामानि 'नोदाप्नुवन्' पृष्ठानां निष्पत्तिं कर्तुं नाशक्नुवन् । ततो गायत्र्यादीनि त्रीण्यपि गर्भं धृत्वा पुनरन्यान्यनुष्टुप्पङ्क्तयतिच्छन्दोरूपाणि च्छन्दांस्यसृजन्त । ततः 'तानि' सिद्धानि गायत्र्यादीनि 'त्रीणि', 'अन्यानि' पूर्वसिद्धत्वेनैव पृथग्मावात् तान्यासन् । तथैवानुष्टुबादीनि 'त्रीणि', 'अन्यानि' च्छन्दांसि तदानीमुत्पन्नानीति मिलित्वा षट्छन्दांस्यासन् । ततः षट्संख्याकानि पृष्ठसामानि धारयितुं 'तानि' षट्छन्दांसि 'तथाऽकल्पन्त' तेनैव क्रमेण समर्थान्यभवन् । प्रथमद्वितीयतृतीयेष्वहःसु गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यः पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकाश्चतुर्थपञ्चमषष्ठेष्वहःस्वनुष्टुप्पङ्क्तयतिच्छन्दांसि

१. 'रथन्तरपृष्ठान्ययुजानि । बृहत्पृष्ठानीतराणि । तृतीयादिषु पृष्ठयस्यान्वहं द्वितीयानि वैरूपवैराजशाक्कररैवतानि'—इति आश्व० श्रौ० ७.५.२-४ ।

स्तोत्रनिष्पादकानि । एवं सति यज्ञोऽपि पृष्ठषडहाख्यः^१ कल्पते स्वप्रयोजनाय समर्थो भवति ॥

तब [छः सामों के होने पर गायत्री, त्रिष्टुप् और जगती रूप] तीन छन्द छः पृष्ठों के निष्पादक न हो सके । उस गायत्री ने गर्भ धारण किया और उसने अनुष्टुप् को पैदा किया । त्रिष्टुप् ने गर्भ धारण किया और उसने पंक्ति को पैदा किया । जगती ने गर्भ धारण किया और अतिछन्दों को उत्पन्न किया । इस प्रकार वे तीन अन्य और तीन अन्य मिलकर छः छन्द हुए । तब वे छः पृष्ठों को धारण करने में उन्हीं क्रम से समर्थ हुए । इस प्रकार [पृष्ठ च षडह नामक] यज्ञ भी [स्वप्रयोजन में] समर्थ होता है ।

वेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—

तस्यै जनतायै कल्पते, यत्रैवमेतां छन्दसां च पृष्ठानां च क्लृप्तिं विद्वान् दीक्षते, दीक्षते ॥ २८ ॥ इति ।

‘यत्र’ यस्यां जनतायाम्, ‘एवम्’ उक्तप्रकारेण गायत्र्यादि‘छन्दसां’ रथन्तरादि ‘पृष्ठानां’ चैतां ‘क्लृप्तिं’ कल्पनाप्रकारं जानीते, स दीक्षां प्राप्नोति । स पुमान् ‘तस्यै जनतायै’ तस्यां यज्ञसमायां ‘कल्पते’ समर्थो भवति । अस्यासोऽध्यायसंमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (एकोनविंशोऽध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ (२८) [१४९]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्वतुरो देयाद् विद्यातीर्थं महेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवा-चार्यदिशतो सायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाश’-नाम भाष्ये ऐतरेयब्राह्मण-भाष्ये चतुर्थपञ्चिकायाः चतुर्थोऽध्यायः (एकोनविंशोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ४ ॥

जिस यज्ञ सभा में इस प्रकार [गायत्री आदि] छन्दों और [रथन्तर आदि] पृष्ठों के इस कल्पना प्रकार [क्रम] को जानते हुए जो अपने को दीक्षित करता है वह उस यज्ञ सभा में समर्थ होता है ।

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण के चतुर्थ पञ्चिका के चतुर्थ (उत्तीसवें)

अध्याय की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

—: * :—

[अथ विंशोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः]

ज्योतिष्मत्यो भारतो द्वादशाहो दीक्षाकालो याजनं पाशुकं च ॥

व्यूढच्छन्दोद्वादशाहप्रशंसा पृष्ठादीनां छन्दसां तत्र क्लृप्तिः ॥ १ ॥

इदानीं द्वादशाहकृतौ प्रायणीयोदयनीयावतिरात्री, यच्च दशममहः, तत् त्रितयं वर्जयित्वा मध्यगतो यो नवरात्रः, तं विधातुमुपक्रमते—

अग्निर्वै देवता प्रथममहर्बहति त्रिवृत्स्तोमो रथन्तरं साम गायत्री छन्दः ॥ इति।
देवतानामग्र्यो योऽयमग्निरस्ति, सोऽयमत्र देवता भूत्वा नवरात्रस्य प्रथममहः
'बहति' निष्पादयति । तथा स्तोमानां मध्ये त्रिवृत्स्तोमः प्रथमस्याह्नो निर्वाहकः; साम्नां
मध्ये रथन्तराख्यं सामं प्रथमस्याह्नः पृष्ठसामनिर्वाहकम्, छन्दसां मध्ये गायत्रीछन्दः प्रथम-
स्याह्नो निर्वाहकम् ॥

[पृष्ठचषडह]—

iv. २९ [xx. १] [नवरात्र के] प्रथम दिन का निर्वाहक अग्नि देवता है, त्रिवृत्-
स्तोम है, रथन्तर साम है और गायत्री छन्द है ।

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—

यथादेवतमेनेन यथास्तोमं यथासाम यथाछन्दसं राध्नोति य एवं वेद ॥ इति।
'यः' पुमान् 'एवम्' अग्नित्रिवृद्रथन्तरगायत्रीछन्दसां प्रथमेऽह्नि देवतात्वं स्तोमत्वं
पृष्ठसामत्वं छन्दस्त्वं च क्रमेण वेद, स पुमान् 'एनेन' वेदनेन 'यथादेवतं' तस्याह्न उचितां
देवतामनतिक्रम्य, तथा स्तोमसामच्छन्दांस्यप्युचितान्यनतिक्रम्य समुद्धो भवति ॥

जो इस प्रकार जानता है वह देवता, स्तोम, साम और छन्द का अतिक्रमण कर
समुद्ध होता है ।

प्रथमेऽह्नि विनियोज्याद् मन्त्रविशेषानादौ तावत्लक्षणमुखेन संक्षिप्य दर्शयति—

यद्वा एति च प्रेति च, तत्प्रथमस्याह्नो रूपम्; यद्युक्तवद् यद्वथवद् यदाशुमद्,
यत्पिबवद् यत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते, यदयं लोकोऽभ्युदितो, तद्वाथन्तरं,
यद्गायत्रं, यत्करिष्यदेतानि वै प्रथमस्याह्नो रूपाणि ॥ इति ।

‘यद्वै’ यस्मिन्नेव मन्त्रे ‘एति च’ आकारस्वरनिर्देशार्थमिति चशब्द उपरि प्रयुक्तः । उपसर्गेषु मध्ये योज्यमाङ् अस्ति, सोऽयमेतिपरो निर्दिश्यते । तथा प्रेत्युपसर्गनिर्देशः । आ प्रेत्यनयोऽपसर्गयोरन्यतर उपसर्गो यस्मिन् मन्त्रेऽस्ति, ‘तत्’ मन्त्रस्वरूपं प्रथमस्याह्नो ‘रूपं’ लक्षणमित्यर्थः । तथा ‘यत्’ मन्त्रस्वरूपं ‘युक्तवत्’ युजिधातूपेतं; ‘रथवत्’ रथशब्दोपेतम्, ‘आशुमत्’ आशुशब्दोपेतं, ‘पिबवत्’ पिबतिधातूपेतम् । तथा यस्य मन्त्रस्य प्रथमे पादे देवता ‘निश्च्यते’ निर्दिश्यते, तथा ‘अयं लोकः’ भूलोकः ‘अभ्युदितः’ कथितो भवति । तथा ‘यद्’ ‘रथन्तरं’ रथन्तरसामसंबन्धि, ‘गायत्रं’ गायत्रीछन्दसः संबन्धि, गायत्रं साम वा । ‘करिष्यत्’ करोतेर्धातोर्मन्विष्यत्प्रत्ययान्तम्, ईदृशं ‘यद्’ यस्मिन् । एतानि वै सर्वाण्यपि ‘प्रथमस्याह्नो रूपाणि’ निरूपकाणि, लक्षणानीत्यर्थः ॥

जिस मन्त्र में ‘आङ्’ और ‘प्र’ उपसर्ग हों वह मन्त्र प्रथम दिन का रूप [=निरूपक] है । जो मन्त्र ‘युक्त’, ‘रथ’ तथा ‘आशु’ शब्द और पानार्थक ‘पा’ धातु से युक्त हो और जिस मन्त्र के प्रथम पाद में देवता निर्दिष्ट हो, यह [भू] लोक उक्त हो और जो मन्त्र रथन्तर साम सम्बन्धी एवं गायत्री छन्द सम्बन्धी हो और कृ धातु का भविष्य काल का रूप जिसमें हो—ये प्रथम दिन के निरूपक [=लक्षक] हैं ।

एवं लक्षणमुखेन मन्त्रविशेषान् विधाय प्रतोकोदाहरणेन विस्पष्टं विधत्ते—

‘उप प्रयन्तो अध्वरमिति’ प्रथमस्याह्नो आज्यं भवति ॥ इति ।

प्रकृतौ ‘प्र वो देवायाग्नये’—इत्यादिशस्त्रम्, तद् बाधित्वा नवरात्रस्य प्रथमेऽह्नि ‘उप प्रयन्तः’ इति सूक्तेन आज्यशस्त्रं शंसनीयम् ॥

‘उप प्रयन्तः’ आदि सूक्त पहले दिन का आज्यशस्त्र है ।

तस्मिन् सूक्ते पूर्वोक्तलक्षणेषु एकं लक्षणं योजयित्वा दर्शयति—

प्रेति प्रथमेऽह्नि प्रथमस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

प्रशब्दरूपोऽयमुपसर्गः, सोऽयं सूक्तगते ‘प्रयन्त’-इति पदे दृश्यते । अतः प्रथमेऽह्नि विनियोक्तुं योग्यत्वात् प्रथमस्याह्नोऽनुकूलम् ॥

[वस्तुतः इसमें पूर्वोक्त] ‘प्र’ होने से प्रथम दिन [विनियोग के योग्य होने से] यह प्रथम दिन के अनुकूल है ।

मन्त्रान्तरे लक्षणान्तरं दर्शयति—

‘वायवा याहि दर्शतेति’ प्रउगमेति प्रथमेऽह्नि प्रथमस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

यद्यपि ‘वायवा याहि’ इत्यादिकस्य ‘प्र’ उपसर्गस्य प्राकृतत्वाच्चोदकेनैव तत्प्राप्तिः, तथाऽपि लक्षणं दर्शयितुमयमुपन्यासः । एत्याकाररूपं पदमत्रास्ति; आयाहीति श्रुतत्वात् । अतः प्रथमेऽह्नि विनियोक्तुं योग्यत्वात् प्रथमस्याह्नो रूपम् ॥

‘वायवा याहि’ आदि प्रउग शस्त्र है। इसमें ‘आ’ होने से प्रथम दिन [विनियुक्त होने के कारण] यह प्रथम दिन का निरूपक है।

अथ तृचद्वये लक्षणद्वयं दर्शयति—

‘आ त्वा रथं यथोत्तये’, ‘इदं वसो सुतसन्धः’ इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ, रथवच्च पिबवच्च प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

‘आ त्वा रथम्’—इति तृचो मरुत्वतीय शस्त्रस्य प्रतिपत्; तच्च रथशब्दोपेतम्, ‘इदं वसो सुतम्’^१—इति तस्य शस्त्रस्यानुचरः; तच्च पिबवत् पिबासुपूर्णमिति द्वितीयपादे श्रुतत्वात् प्रथमेऽहनीत्यादिकं पूर्ववत् ॥

‘आ त्वा रथम्’ और ‘इदं वसो’ आदि मन्त्र मरुत्वतीय शस्त्र के प्रतिपद् और अनुचर हैं। ये ‘रथ’ शब्द से युक्त और पानार्थक ‘पा’ धातु से युक्त होने से पहले दिन [विनियुक्त होने के कारण] प्रथम दिन के लक्षक हैं।

मन्त्रान्तरं लक्षणान्तरं च दर्शयति—

इन्द्र नेदीय एदिहीतीन्द्रनिहवः प्रगाथः; प्रथमे पदे देवता निरुच्यते प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

‘इन्द्र नेदीय’ इत्ययमृद्धयरूपत्वात् प्रगाथः^२। इन्द्रो नितरामाहूयते यस्मिन् प्रगाथे सोऽयम् ‘इन्द्रनिहवः’। एदिहीत्येवमाह्वानमत्र श्रूयते। अस्य प्रगाथस्य प्रथमे पाद इन्द्रेति च देवता निर्दिश्यते। तदेतत् प्रथमस्याह्नो ‘रूपं’ लक्षणम् ॥

‘इन्द्र नेदीयः’ आदि इन्द्रनिहव [=जिसमें निरन्तर इन्द्र का आह्वान हो] प्रगाथ है। इस प्रगाथ के प्रथम पाद में पहले दिन के देवता का निर्देश होने से यह प्रथम दिन का लक्षक है।

मन्त्रान्तरे लक्षणान्तरं दर्शयति—

‘प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः’ इति ब्राह्मणस्पत्यः; प्रैति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

‘ब्राह्मणस्पत्यः’^३, प्रगाथ इत्यनुवर्तते। अत्र ‘प्र’ शब्दो लक्षणम् ॥

‘प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः’ आदि ब्रह्मणस्पति देवताक प्रगाथ है। इसमें प्रथम दिन का लक्षक ‘प्र’ होने से यह प्रथम दिन का रूप है।

अथ मन्त्रत्रये लक्षणं दर्शयति—

‘अग्निर्नेता, त्वं सोम क्रतुभिः, पिबन्त्यपः’ इति घाय्याः; प्रथमेषु पदेषु देवता निरुच्यन्ते प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

१. ऋ० ८.६८.१-३।

२. ऋ० ८.२.१-३।

३. ऋ० ८.५३.५, ६।

४. ऋ० १.४०.३, ४।

शस्त्रमध्ये प्रक्षेपणीया ऋचो ध्यायाः । 'अग्निर्नेता'^१ इति प्रथमा ध्याया, 'त्वं सोम'^२ इति द्वितीया, 'पिन्वन्त्यपः'^३ इति तृतीया । एतासां तिसृणामृचां प्रथमेषु पादेष्वग्निसोम-मरुद्देवता निर्दिश्यन्ते । 'पिन्वन्त्यपो मरुतः सुदानवः' इति श्रवणात् ।^४ सोऽयं देवता-निर्देशो लक्षणम् ॥

'अग्निर्नेता', 'त्वं सोम क्रतुभिः' और 'पिन्वन्त्यपः' आदि ऋचाएँ [शस्त्र के मध्य प्रक्षेपणीय] ध्याया हैं । इन तीनों के प्रथम पाद में प्रथम दिन के लक्षक देवता का निर्देश होने से यह प्रथम दिन का रूप है ।

मन्त्रान्तरे 'प्र'-शब्दरूपं लक्षणं दर्शयति —

'प्र व इन्द्राय बृहत्'^५ इति मरुत्वतीयः प्रगाथः; प्रति प्रथमेऽहनि प्रथम-स्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

'प्र व इन्द्राय बृहते' यह मरुत्वतीय प्रगाथ है । इसमें प्रथम दिन का सूचक 'प्र' शब्द होने से यह प्रथम दिन का लक्षक है ।

मन्त्रान्तर आकाररूपं लक्षणं दर्शयति—

'आ यात्विन्द्रो वस उप न'^६ इति सूक्तमेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

'आ यात्विन्द्रः' आदि सूक्त में प्रथम दिन का सूचक 'आ' होने से यह प्रथम दिन का निरूपक है ।

अथ निष्केवल्यशस्त्रगतस्य मन्त्रस्य रथन्तरसम्बन्धरूपं लक्षणं दर्शयति—

'अभि त्वा शूर नोनुमो, ऽभि त्वा पूर्वपीतये' इति रथन्तरं पृष्ठं भवति, राथन्तरेऽहनि प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

'अभि त्वा शूर'^७—इति रथन्तरसाम्नो योनिभूतः । 'अभि त्वा पूर्वपीतये'^८—इति तस्यानुचरः । अतः 'अभि त्वा शूर' इत्यत्र रथन्तरसामसाध्यं पृष्ठं भवति । इदं प्रगाथद्वयं रथन्तरसामसम्बन्धिन्यहनि योग्यम् । अतो रथन्तरसम्बन्धस्य रूपस्य लक्षणस्य सद्भावात् प्रथमेऽहनि प्रयुज्यते ॥

'अभि त्वा शूर' और 'अभि त्वा पूर्वपीतये' आदि में रथन्तरसामसाध्य पृष्ठ होता है । ये दोनों प्रगाथ प्रथम दिन के सूचक रथन्तर साम से सम्बन्धित होने से प्रथम दिन के लक्षक हैं ।

१. ऋ० ३.२०.४ । २. ऋ० १.११.२ । ३. ऋ० १.६४.६ ।

४. प्रथमद्वितीययोस्तु ऋचोः मूले प्रतीकग्रहणमात्रत एव देवताश्रवणं स्फुटम्; तृतीय-स्या अपि प्रथमे एव पादे देवताश्रुतिरिति प्रकटयितुं दर्शयति 'पिन्वन्त्यपः' इत्यादि ।

५. ऋ० ८.८९.३.४ ।

६. ऋ० ४.२१ ।

७. ऋ० ७.३२.२२, २३ ।

८. ऋ० ८.३.७, ८ ।

मन्त्रान्तरे त्वाकाररूपं लक्षणं दर्शयति—

यद्वावान् पुस्तमं पुराषाळिति धाय्या, आ वृत्रहेन्द्रो नामान्यप्रा इत्येति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

‘यद्वावान्’—इति शस्त्रमध्ये प्रक्षेपणीया । तस्या द्वितीयपादादौ आ वृत्रहेत्याकारः श्रुतः ॥

‘यद्वावान्’ इत्यादि धाय्या है । इसके ‘आ वृत्रहेन्द्रो’ आदि द्वितीय पाद में प्रथम दिन का रूप ‘आ’ होने से यह प्रथम दिन का लक्षक है ।

मन्त्रान्तरे पिबतिधातुरूपं लक्षणं दर्शयति—

‘पिबा सुतस्य रसिन’ इति सामप्रगाथः पिबवान् प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

‘पिबा सुतस्य’ इत्ययं कस्यचित्सामविशेषस्य आधारभूतः प्रगाथः ॥

‘पिबा सुतस्य’ आदि ऋचा किसी साम विशेष का आधारभूत प्रगाथ है । यह प्रथम दिन के लक्षक पानार्थक ‘पा’ धातु से युक्त है अतः यह प्रथम दिन का रूप है ।

अथ निविद्वानीयस्य सूक्तस्यादौ किञ्चित्सूक्तान्तरं विधत्ते—

‘त्यम् षु वाजिनं देवजूतम्’ इति ताक्ष्यं पुरस्तात् सूक्तस्य शंसति; स्वस्त्ययनं वै ताक्ष्यः स्वस्तितायै ॥ इति ।

ताक्ष्यो देवता अस्य ‘ताक्ष्यं’ ‘स्वस्त्ययनं’ क्षेमप्राप्तिरूपम् । अतो निविद्वानीयसूक्तस्य पुरस्तात् ताक्ष्यसूक्तशंसनं ‘स्वस्तितायै’ यजमानस्य क्षेमाय भवति ॥

‘त्यम् षु’ आदि ताक्ष्यं देवताक सूक्त का [निविद्वानीय सूक्त के] आदि में शंसन करता है । यह ताक्ष्यं देवताक सूक्त स्वस्ति वाचन है अतः यह यजमान के कल्याण के लिए होता है ।

वेदनं प्रशंसति—

स्वस्त्ययनमेव तत्कुरुते स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते य एवं वेद ॥ २९ ॥ इति ।

१. ऋ० १०.७४.६ ।

२. ऋ० ८.३.१,२ । छ० आ० ३.१.५.७ ऋचि गे० गा० ६.२.१२ पृष्ठं (योनिशाम); उ० आ० ६.२.५.१,२ ऋचोः प्रगाथतृचे ऊ० गा० १६.२.१२ पृष्ठं (स्तोत्रम्) । अत्रान्यान्यपि सामानि सन्ति, ततश्च ‘केषाञ्चित् साम्नामाधारभूतः प्रगाथः’—इति वक्तव्यं स्यात् ।

३. ऋ० १०.१७८ ।

वेदिताग्नेन वेदनेन 'स्वस्थयनमेव' क्षेमप्राप्तिमेव संपादयति । यथा द्वादशाहद्वारा संवत्सरसत्रस्य 'पारमरुते' समाप्तिं प्राप्नोति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-
पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (विंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ (२९) [१५०]

इस प्रकार जो जानता है वह उससे क्षेम प्राप्ति का ही संपादन करता है और कल्याणपूर्वक [द्वादशाह द्वारा] संवत्सर सत्र के पार पहुँच जाता है ।

॥ इस प्रकार बीसवें अध्याय के प्रथम खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

यस्य सूक्तस्य पुरस्तात् ताक्ष्यशंसनं विहितं तस्मिन्निविद्धानसूक्ते आकाररूपं लक्षणं दर्शयति—

'आ न इन्द्रो दूरादा न आसादिति' सूक्तमेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

iv. ३० [xx. २] 'आ न इन्द्रः' इत्यादि [निष्केवल्य शस्त्र के निविद्] सूक्त में प्रथम दिन का लक्षक 'आ' होने से यह प्रथम दिन का रूप है ।

इदानीं निष्केवल्यमरुत्वतीययोः शस्त्रयोर्निविद्धाने सूक्ते स्तोतुमाह—

संपातौ भवतो निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निविद्धाने; धामदेवो वा इमांल्लोकान-
पश्यत्, तान् संपातैः समपतद्; यत्संपातैः समपतत् तत्संपातानां संपातत्वं,
तद्यत्संपातौ प्रथमेऽहनि शंसति, स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै संपत्यै
संगत्यै ॥ इति ।

संपत्तिं प्राप्नुवन्त्याभ्यां यजमानाः सर्वाल्लोकानिति 'संपातौ' । निष्केवल्यमरुत्वतीय-
निविद्धानयोः सूक्तयोर्वैकृतयोः संपात इति संज्ञा । 'आ यात्विन्द्रो वसः'² इति मरुत्वतीय-
शस्त्रस्य निविद्धानं सूक्तम् । 'आ न इन्द्रः'³ इति निष्केवल्यस्य निविद्धानं सूक्तम् ।
एतयोः संपात इति संज्ञा प्रतिपाद्यते ।⁴ पुरा कदाचिद्दामदेवः 'इमान्' भूरादींल्लोकान्
दृष्ट्वा तत्प्राप्त्युपायं विचार्य संपातसूक्तैस्तान् प्राप्तवान् । अतः 'संपतति' सम्यक्प्राप्नोति
लोकानेतैरिति 'संपातत्वं' नाम संपन्नम् । तथा सत्यत्र प्रथमेऽहनि निष्केवल्यमरुत्वतीययोः
संपातनामकसूक्ते यदि शंसेत् तदानीं तच्छंसनं स्वर्गलोकप्राप्ति-भोग्यवस्तुसंपत्ति-तद्भोग-
सम्बन्धार्थं संपद्यते ॥

१. ऋ० ४.२० ।

२. ऋ० ४.११ ।

३. ऋ० ४.२० ।

४. 'आ न इन्द्रो दूरादा न आसादिति सम्पातः'—इति ऐ० आर० ५.१.२.३ ।

निष्केवल्य और मन्त्रवर्तीय शस्त्र के निविद्वान् [=वह सूक्त जिसमें निविदों का प्रक्षेप होता है] 'संपात' कहलाते हैं। ऋषि वामदेव ने इन लोकों को देखा और इन्हीं संपातों के द्वारा उन्हें प्राप्त किया। क्योंकि इनसे सम्यक् रूप से लोकों को प्राप्त किया है इसलिए इनका नाम 'संपात' पड़ा। इस प्रकार यदि वह दो संपात सूक्तों का प्रथम दिन शंसन करता है तो वह [शंसन] स्वर्गलोक की प्राप्ति के लिए, [भोग्य वस्तु की] संपत्ति के लिए और उसकी संगति के लिए होता है।

अथ द्वयोस्तृचयो रथन्तरसम्बन्धरूपं लक्षणं दर्शयति—

तत्सवितुर्वृणोभेऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ राथन्तरेऽहनि प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नौ रूपम् ॥ इति ।

'तत्सवितुः'^१—इति तृचो रथन्तरसाम्ना सह प्रयुज्यमानो वैश्वदेवशस्त्रस्य प्रतिपत्; 'अद्या न'^२ इति तृचस्तस्यानुचरः; अत उभयोरपि रथन्तरसम्बन्धोऽस्ति रथन्तरसम्बद्धेऽहनि योग्यताऽस्ति ॥

'तत्सवितुः' और 'अद्या नः' इत्यादि दोनों तृच वैश्वदेव शस्त्र के प्रतिपत् और अनुचर हैं। [दोनों ही रथन्तर साम से सम्बन्धित हैं] अतः रथन्तर साम से सम्बद्ध दिन प्रथम दिन का प्रतीक होने से यह प्रथम दिन का रूप है।

सूक्तान्तरे युजिधातुरूपं लक्षणं दर्शयति—

'युञ्जते मन उत युञ्जते धिय' इति सावित्रं युक्तवत्प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नौ रूपम् ॥ इति ।

प्रथमाया ऋचोऽवसाने 'देवस्य सवितुः परिष्टुतिः'—इति श्रुतत्वात् इदं सवितृ-देवताकम् । इह युजिधातुस्तु विस्पष्टः ॥

'युञ्जते मनः' इत्यादि सवितृदेवताक सूक्त प्रथम दिन के प्रतीक 'युज्' धातु से युक्त होने से प्रथम दिन का लक्षक है।

सूक्तान्तरे प्रशब्दरूपं लक्षणं दर्शयति—

'प्र द्यावा यज्ञेः पृथिवी ऋतावृधेति' द्यावापृथिवीयं प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नौ रूपम् ॥ इति ।

'प्र द्यावा' इत्यादि द्यावापृथिवी देवताक सूक्त प्रथम दिन के प्रतीक 'प्र' से युक्त होने से प्रथम दिन का रूप है।

अस्मिन् वैश्वदेवशस्त्रे सूक्तान्तरं विधत्ते—

इहेह वो मनसा बन्धुता नर इत्यार्भवं, यद्वा एति च प्रेति च तत्प्रथमस्याह्नौ रूपं, तद्यत्प्रेति सर्वमभविष्यत् प्रैष्यन्नेवास्माल्लोकाद् यजमाना इति; तद्यद्

१. ऋ० ५.८२.१-३ । 'तत्सवितुः'... 'प्रतिपत्'—इति आन० मु० संस्करणे नास्ति ।

२. ऋ० ५.८२.४-६ । ३. ऋ० ५.८१ । ४. ऋ० १.१५९ ।

इहेह वो मनसा बन्धुता नर इत्याभवं प्रथमेऽहनि शंसत्ययं वै लोक इहेहा-
स्मिन्नेवेनांस्तल्लोके रमयति ॥ इति ।

‘इहेह वः’ इत्येतत् सूक्तम्^१ ऋभुदेवताकम्; द्वितीयाया ऋचोऽन्ते ‘तेन देवत्वमृभवः
समानश’—इति श्रवणात् । आकार-प्रशब्दादिकं लक्षणं मन्त्रे नास्तीत्याशङ्क्य ‘यद्वै’
इत्यादिना तत्सद्भावे बाध उपन्यस्यते । यदेतदेति च प्रेति चेति, तदेतत्प्रथमस्याह्नो ‘रूपं’
लक्षणमिति पूर्वमुक्तं^२; ‘तत्’ तथा सति यदि प्रेत्यनेन लक्षणेन युक्तं ‘सर्वं’ सूक्तजातम्
अभविष्यत्, तदानीं यजमाना अस्माल्लोकात् ‘प्रैष्यन्’ प्रैष्यन्ति मरिष्यन्त्येवेति बाधो-
पन्यासः । ‘तद्यद्’ इत्यादिना समाधानमुपन्यस्ते । यस्मात् प्रशब्दयोगे बाधोऽस्ति, तस्मात्
कारणाद् इहेहेति सूक्तं यदि प्रथमेऽहनि शंसेत्, तदानीमिहेहशब्देनास्य भूलोकस्य विवक्षि-
तत्वाद् अस्मिन्नेव^३ भूलोके एव तत्सूक्तपाठेन ‘एनान्’ यजमानान् ‘रमयति’ चिरं
क्रीडयति । ततः प्रशब्दप्रयुक्तो मरणबाधोऽपि परिहृतो भवति ॥

‘इहेह वः मनसा’ इत्यादि ऋभु देवताक सूक्त है । जो ‘आ’ और ‘प्र’ हैं वही
प्रथम दिन के प्रतीक हैं [यह पहले कहा गया है] । इस प्रकार यदि ‘प्र’ से सम्पूर्ण
सूक्त ही युक्त होता तो यजमान इस लोक से चला ही जाता । इसलिए ‘इहेह वः’ इत्यादि
ऋभुदेवताक सूक्त का यदि प्रथम दिन शंसन करता है तो इस भूलोक के वाचक ‘इह’ शब्द
के कारण उस [सूक्त के पाठ] से इन यजमानों को वह इस लोक में ही रमण कराता है ।

सूक्तान्तरस्य प्रथमपादे देवताभिधानं लक्षणं दर्शयति—

‘देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तये’ इति वैश्वदेवं प्रथमे पदे देवता निरुच्यन्ते;
प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

‘देवान्’—इत्यादिके सूक्ते बहुवचनान्तस्य देवशब्दस्य श्रवणाद् देवताबाहुल्येनेदं
सूक्तं^३ वैश्वदेवम् । प्रथमपादे देवशब्दस्तु विस्पष्टः ॥

‘देवान् हुवे’ इत्यादि विश्वदेव देवताक सूक्त है क्योंकि इसके प्रथम पद में
[बहुवचनान्त देव शब्द होने से] बहुत से देवता कहे गये हैं । यह प्रथम दिन का सूचक
होने से प्रथम दिन का रूप है ।

तत्र स्वस्तिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

महान्त वा एतेऽध्वानमेष्यन्तो भवन्ति, ये संवत्सरं वा द्वादशाहं वाऽऽसते
तद्यद्देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तये इति वैश्वदेवं प्रथमेऽहनि शंसति,
स्वस्तिताये ॥ इति ।

‘ये’ यजमानाः संवत्सरसत्रं द्वादशाहं वाऽनुतिष्ठन्ति, दीर्घमध्वानं गन्तुमुद्युक्ता भवन्ति ।
प्रयोगबाहुल्येनैकाहवत् सहसा समाप्त्यभावात् । अतो देवानित्यादिसूक्ते ‘स्वस्तये’ इत्येतस्य
पदस्य शंसनं ‘स्वस्तिताये’ क्षेमाथं भवति ॥

१. ऋ० ३.६० ।

२. द्र० इतः पूर्वम्, पृ० ६८९ ।

३. ऋ० १०.६६ ।

जो संवत्सर सत्र या द्वादशाह का अनुष्ठान करते हैं मानो ये दूरगामी यात्रा के लिए उद्युक्त होते हैं । इसलिए जो वह 'देवान् हुवे' आदि विश्वदेव देवताक सूक्त का प्रथम दिन शंसन करता है [उसमें 'स्वस्ति' पद का शंसन] कल्याण के लिए होता है ।

वेदनं प्रशंसति—

स्वस्त्ययनमेव तत्कुर्वते स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्रुते य एवं वेद, येषां चैवं विद्वानेतद्वोता देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्त्य इति वैश्वदेवं प्रथमेऽह्नि शंसति ॥ इति ।

उक्तार्थस्य वेदिता तेन 'स्वस्त्ययनमेव' द्वादशाहस्य क्षेमप्राप्तिमेव कुर्वते,—क्षेमेणैव संवत्सरसत्रस्य समाप्तिं प्राप्नोति । किञ्च 'येषां' यजमानानामुक्तार्थवेदी होता शंसति तेऽपि यजमाना द्वादशाहं क्षेमेणैव प्राप्नुवन्ति, संवत्सरसत्रं च समापयन्ति ॥

जो इस प्रकार जानता है वह उससे क्षेम को ही प्राप्त करता है और संवत्सर सत्र के पार पहुँच जाता है; और इस प्रकार जानने वाला होता 'देवान् हुवे' आदि विश्वदेव देवताक सूक्त का प्रथम दिन शंसन करता है [वे यजमान भी द्वादशाह को क्षेमपूर्वक ही प्राप्त करते हैं और संवत्सर सत्र का समापन करते हैं] ।

सूक्तान्तरस्य प्रथमे पादे देवतामिधानलक्षणं दर्शयति —

'वैश्वानराय पृथुपाजसे विप' इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपद; प्रथमे पदे देवता निरुच्यते, प्रथमेऽह्नि प्रथमस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

आग्निमारुतशस्त्रस्य 'वैश्वानराय'^१—इति सूक्तं प्रतिपत् कर्तव्यम् । स एव शब्दो विस्पष्टं देवतामभिधत्ते ॥

'वैश्वानराय' इत्यादि सूक्त आग्निमारुत शस्त्र की प्रतिपत् है । इसके प्रथम पद में देवता का अभिधान किया गया है । यह प्रथम दिन का सूचक होने से प्रथम दिन का रूप है ।

सूक्तान्तरे प्रशब्दरूपं लिङ्गं दर्शयति —

'प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्शिन' इति मारुतम्; प्रति प्रथमेऽह्नि प्रथमस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

'प्रत्वक्षसः'^२ इति सूक्ते द्वितीयस्या ऋचो द्वितीयपादे 'वय इव मरुतः' इति श्रवणात् इदं सूक्तं मरुदेवताकं शंसेत् । अत्र 'प्र'शब्दो विस्पष्टः ॥

'प्रत्वक्षसः' आदि सूक्त मरुदेवताक है । इसमें 'प्र' प्रथम दिन का सूचक है अतः यह प्रथम दिन का रूप है ।

वक्ष्यमाणस्य जातवेदस्य सूक्तस्य पुरस्तादेतामृचं विधत्ते—

‘जातवेदसे सुनवाम सोममिति’ जातवेदस्यां पुरस्तात् सूक्तस्य शंसति;
स्वस्त्ययनं वै जातवेदस्याः^१ स्वस्तितायै ॥ इति ।

जातवेदा देवता यस्या ऋचः सेयं जातवेदस्या^२ । तद्देवताकृत्वं प्रथमपादे देवता-
मिधानं लिङ्गं च विस्पष्टम् । अस्यामृचि ‘अरातीयतो नि दहति’—इति शत्रुदाहश्रवणात्
‘नावेव सिन्धुम्’ इति नौदृष्टान्तेन दुरितात्ययश्रवणाच्च ‘स्वस्त्ययनं’ क्षेमगमनमत्र विद्यते ।
तस्मादियं क्षेमप्राप्तये भवति ॥

[वक्ष्यमाण] जातवेद देवताक सूक्त के पहले ‘जातवेदसे’ इत्यादि ऋचा का शंसन
करता है । जातवेद देवताक मन्त्र कल्याणपूर्वक गमन के लिए होते हैं । अतः यह
यजमान की क्षेमप्राप्ति के लिए होता है ।

वेदनं प्रशंसति—

स्वस्त्ययनमेव तत्कुरुते, स्वस्ति संवत्सरस्य पारमश्नुते य एवं वेद ॥ इति ।

जो इस प्रकार जानता है वह [द्वादशाह को] क्षेमपूर्वक प्राप्त करता है और संवत्सर
सत्र के पार पहुँचता है ।

सूक्तान्तरे प्रशब्दलिङ्गं दर्शयति—

‘प्रतव्यसीं नव्यसीं धीतिभगनय’ इति जातवेदस्यम्; प्रेति प्रथमेऽहनि प्रथम-
स्याह्नौ रूपम् ॥ इति ।

यद्यप्यस्मिन् सूक्ते जातवेदःशब्दो न श्रुतः; तथाऽऽपि तदर्थवाची शब्दः श्रूयते ।
जातमुत्पन्नं विश्वं तद्वेत्तीति ‘जातवेदाः’, तत्पर्यायो विश्ववेदःशब्दः । स च ‘यमेरिरे
भृगवो विश्ववेदसम्’ इति चतुर्थ्यामृचि श्रूयते । तस्मादिदं सूक्तं^३ ‘जातवेदस्यं’ निविद्धा-
नीयं शंसेत् । अत्र ‘प्रतव्यसीम्’ इति प्रशब्दो विस्पष्टः ॥

‘प्रतव्यसीं’ आदि जातवेद देवताक सूक्त है । इसमें प्रथम दिन का सूचक ‘प्र’ है
अतः यह प्रथम दिन का रूप है ।

वैश्वानरायेत्यादिकं यदाग्निमारुतं शस्त्रमुक्तं, तदेतत्प्रशंसति—

समानमाग्निमारुतं भवति, यच्चद्वाग्निष्टोमे यद्वै यज्ञे सनानं क्रियते, तत्प्रजा
अनु समनन्ति; तस्मात् समानमाग्निमारुतं भवति ॥ ३० ॥ इति ।

१. ‘जातवेदसे सुनवाम सोममित्याग्निमारुते जातवेदस्यानाम्’—इति आश्व० श्रौ०
७.१.१४ । जातवेदस्य निवित्सम्बन्धिसूक्तसम्भवात् जातवेदस्यानामिति बहुवचनं
जात्यामिप्रायम्—इति च तत्र वृत्तिनिरायणीया ।

२. ऋ० १.९९.१ ।

३. ऋ० १.१४३ ।

अस्मिन् प्रथमेऽहनि यदाग्निमासत्तं शस्त्रमुक्तं, यन्वाग्निष्टोमे पूर्वं निरूपितमाग्निमासत्तं शस्त्रं तदुभयं 'समानम्' एकविधं न्यूनधिकमन्त्राणामभावात् । यज्ञे यदेवाङ्गं समानं क्रियते, 'तत्' अङ्गम् 'अनु' पश्चात् 'प्रजाः' ऋत्विगूपाः पुत्रादिरूपाश्च 'समनन्ति' सम्यक् चेष्टन्ते, सुखेन जीवन्तीत्यर्थः । तस्मात् 'समानं' तुल्यमाग्निमासतशस्त्रं कर्तव्यम् । अत्र प्रथमस्याह्नो लिङ्गेषु 'आशुमद्', 'गायत्रं', 'करिष्यत्', 'अयं लोकोऽभ्युदितः' इति लिङ्गचतुष्टयमत्र नोदाहृतम्, तद्यथासम्भवमन्वेष्टव्यम् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-
पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (एकोनविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥२॥ (३०) [१५१]

[इस प्रथम दिन में और जो अग्निष्टोम में निरूपित है वह] आग्निमासत शस्त्र एक ही होता है । वस्तुतः यज्ञ में जो अङ्ग एकविध किया जाता है उस अङ्ग के अनुसार [ऋत्विज् और पुत्रादि रूप] प्रजा सम्यक् रूप से चेष्टा करती है अर्थात् सुख से रहती है । इसलिए आग्निमासत शस्त्र समान होता है ।

॥ इस प्रकार बीसवें अध्याय के द्वितीय खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः

द्वादशाहगतनवरात्रे प्रथममह्निरूप्य द्वितीयमह्निरूपयति—

इन्द्रो वै देवता द्वितीयमह्वंहति, पञ्चदशस्तोमो बृहत्साम त्रिष्टुप्छन्दः ॥ इति ।
देवतानां मध्ये इन्द्रो देवता, स्तोमानां मध्ये पञ्चदशस्तोमः, साम्नां मध्ये बृहत्साम,
छन्दसां मध्ये त्रिष्टुप्छन्दः, इत्येतच्चतुष्टयं द्वितीयस्याह्नो निर्वाहकम् ॥

iv. ३१ [x. ३] [द्वादशाहगत नवरात्र के] द्वितीय दिन के इन्द्र निर्वाहक देवता हैं, पञ्चदशस्तोम, बृहत्साम और त्रिष्टुप् छन्द है ।

वेदनं प्रशंसति —

यथादेवतमेनेन यथास्तोमं यथासाम यथा छन्दसं राध्नोति य एवं वेद ॥ इति ।
वेदिता स्वकीयवेदनेन यथोक्तदेवतास्तोमसामच्छदांस्पनतिक्रम्य तत्प्रसादेन
समृद्धो भवति ॥

जो इस प्रकार जानता है वह इससे देवता, स्तोम, साम और छन्द का अनतिक्रमण कर समृद्ध होता है ।

अथ द्वितीयस्याह्नो गमकानि मन्त्रगतानि लिङ्गानि निर्दिशति —

यद्वै नेति न. प्रेति, यत्स्थितं, तद्वितीयस्याह्नो रूपम्; यद्वर्ध्ववद्यत्प्रतिबद्धदन्त-
वर्ध्वदृषण्वद्वृध्वन्वद्, यन्मध्यमे पदे देवता निरुच्यते; यदन्तरिक्षमभ्युदितं,
यद्वाहंतं, यत्रैष्टुभं, यत्कुर्वदेतानि वै द्वितीयस्याह्नो रूपाणि ॥ इति ।

प्रथमस्याह्म एति प्रेति लिङ्गद्वयं 'यद्वे' यदेवोक्तं, तदत्र द्वितीयस्याह्मो लिङ्गं न भवतीति नकारद्वयेनोभयं निषिध्यते । 'यत्स्थित' तिष्ठतिधातुरूपवद् बहुषु स्थानेष्वप्रच्युत-त्वेनावस्थितं च मन्त्रे दृश्यते, तद्वितीयस्याह्मो 'रूपं' लिङ्गम् । तथैवोर्ध्वशब्दोपेतं, प्रतिशब्दोपेतम्, अन्तःशब्दोपेतं, वृषन्शब्दोपेतं वृधञ्शब्दोपेतं च यदाम्नातं, तत्सर्वं द्वितीयस्याह्मो रूपम् । तत्र साक्षाच्छब्दो न श्रूयते, तत्र तदर्थो द्रष्टव्यः । मध्यमे पदे देवताभिधानम्, अन्तरिक्षलोकभिधानं, बृहत्सामसम्बन्धं, त्रिष्टुप्छन्दःसम्बद्धं, वर्तमानार्थ-प्रत्यययुक्तकरोतिधातुरूपमित्येतानि सर्वाणि द्वितीयस्याह्मो 'रूपाणि' निरूपकाणि लिङ्गानि द्रष्टव्यानि ॥

जो [प्रथम दिन के सूचक] 'आ' और 'प्र' पहले कहे गये हैं वे [द्वितीय दिन के] सूचक नहीं हैं बल्कि जो 'स्था' धातु के रूप से युक्त है वह द्वितीय दिन का लक्षक है । जो 'ऊर्ध्व' शब्द से युक्त, जो 'प्रति' शब्द से युक्त, जो 'अन्तः' शब्द से युक्त, जो 'वृषन्' शब्द से युक्त और जो 'वृधन्' शब्द से युक्त आम्नात है; और जिसके मध्यम पद में देवता का अभिधान किया गया हो, जहाँ अन्तरिक्ष की और संकेत हो, जो बृहत् साम से एवं जो त्रिष्टुप् छन्द से सम्बद्ध हो और जो वर्तमानकालिक क्रिया से युक्त हो—ये सब द्वितीय दिन के निरूपक चिह्न हैं ।

अस्मिन् द्वितीयेऽहन् आज्यशस्त्रं विधत्ते—

'अग्निं दूतं वृणीमहे'^१ इति द्वितीयस्याह्म आज्यं भवति; कुर्वद्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्मो रूपम् ॥ इति ।

अत्र कुर्वदिति लिङ्गोपन्यासः । यद्यप्यग्निं दूतमित्यादौ साक्षात् कुर्वच्छब्दो न श्रूयते, तथाऽपि करोत्यर्थस्य सर्वधातुगतसामान्यत्वात् वर्तमानार्थवाचिप्रत्ययान्तं धातुमात्रं कुर्वच्छब्देन विवक्षितम् । अत्रापि 'वृणीमहे'—इति वर्तमानार्थवाचिप्रत्ययान्तो धातुः श्रूयते । तस्मात् द्वितीयेऽहन्येतत्सूक्तं विनियोक्तुं योग्यम् । ततो द्वितीयस्याह्मो लिङ्गम् ॥

'अग्निं दूतं वृणीमहे' इत्यादि सूक्त द्वितीय दिन का आज्यशस्त्र है । यह वर्तमान-कालिक क्रिया से युक्त है, जो द्वितीय दिन का सूचक होने से द्वितीय दिन का रूप है ।

आज्यशस्त्रं विधाय प्रउगशस्त्रं विधत्ते—

'वायो ये ते सहस्रिण'^२ इति प्रउगम्; 'सुतः सोम ऋतावृधेति' वृधन्वद्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्मो रूपम् ॥ इति ।

'वायो ये ते' इत्यादिकं शस्त्रं कुर्यात् । एतस्मिन् सूक्ते चतुर्थ्या ऋचो द्वितीयः पादः 'सुतः सोम ऋतावृधेति', अस्य पादस्यान्ते वृधेति श्रवणात् इदं प्रउगं 'वृधन्वद्' वृधिधातुयुक्तम् । द्वितीयेऽहनि—इत्यादिकं पूर्ववत् ॥

‘वायो ये ते’ इत्यादि सूक्त प्रउगशस्त्र है। इस सूक्त की चौथी ऋचा का दूसरा पाद ‘सुतः सोम ऋतावृषा’ वृषि धातु से युक्त है। यह द्वितीय दिन का सूचक है, अतः यह द्वितीय दिन का रूप है।

अथ मरुत्वतीयं शस्त्रं विधत्ते—

‘विश्वानरस्य वस्पतिम्’, ‘इन्द्र इत्सोमपा एकः’ इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ; वृधन्वच्चान्तर्वचच द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

‘विश्वानरस्य’—इत्ययं तृचः^१ शस्त्रस्य प्रतिपत्, तस्मिन् तृचे द्वितीयस्या ऋचः प्रथमपादे ‘वृधन्वद्’ वृषिधातुयुक्तं लिङ्गमस्ति । ‘अभिष्टये सदावृधम्’— इति श्रवणात् । ‘इन्द्रः’ इत्ययं तृचोऽनुरूपः । तत्रान्तः शब्दयुक्तं लिङ्गमस्ति । प्रथमाया ऋचस्तृतीयपादे—‘अन्तर्देवान्’—इति श्रवणात् ॥

‘विश्वानरस्य’ और ‘इन्द्र इत्’ इत्यादि तृच मरुत्वोय शस्त्र की प्रतिपत् ऋचा और अनुचर ऋचा है। यह ‘वृषि’ धातु से युक्त और ‘अन्तः’ शब्द से युक्त है। यह द्वितीय दिन का सूचक है। अतः यह द्वितीय दिन का रूप है।

अथ प्रगाथद्वये लिङ्गद्वयं दर्शयति—

इन्द्र नेदीय एदिहीत्यच्युतः प्रगाथ, उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्य ऊर्ध्ववान्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

‘इन्द्र नेदीयः’ इत्यादिकः प्रगाथः^३ प्रथमेऽहन्यपि विहितः, उत्तरत्रापि विधास्यते । तस्मादत्र विधीयमानोऽच्युतो भवति, प्रच्युतेरभावात् । तदिदमच्युतत्वं स्थितशब्दार्थत्वात् स्थितवल्लिङ्गम् । ‘उत्तिष्ठ’ इत्ययं प्रगाथः^४ ऊर्ध्वलिङ्गवान् । ऊर्ध्ववाचिन उच्छब्दस्य श्रवणात् ॥

‘इन्द्र नेदीयः’ इत्यादि अच्युत [=जो प्रथम दिन में है और जिसका आगे भी विधान होगा। अतः स्था के अर्थ से युक्त] ‘उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते’ आदि ब्रह्मणस्पति देवताक प्रगाथ ऊर्ध्ववाची ‘उत्’ शब्द से युक्त है। यह द्वितीय दिन का लक्षक है। अतः यह द्वितीय दिन का रूप है।

अथ तिसृषु धाय्यास्वच्युतत्वं लिङ्गं दर्शयति—

‘अग्निर्नेता, त्व सोम क्रतुभिः, पिन्वन्त्यपः’ इति धाय्या अच्युताः ॥ इति ।

‘अग्निर्नेता’^५ इति प्रथमा धाय्या, ‘त्वं सोम’^६ इति द्वितीया, ‘पिन्वन्त्यपः’^७ इति तृतीया । प्रथमेऽहन्यप्येतासां विहितत्वात् अच्युतत्वम् ॥

१. ऋ० ८.६८.४-६ ।

२. ऋ० ८.२.४-६ ।

३. ऋ० ८.५३.५, ६ ।

४. ऋ० १.४०.१, २ ।

५. ऋ० ३.२०.४ ।

६. ऋ० १.९१.२ ।

७. ऋ० १.६४.६ ।

‘अग्निर्नेता’, ‘त्वं सोम क्रतुभिः’ और ‘पिन्वन्त्यपः’ इत्यादि धाव्या [प्रथम दिन भी विहित होने से] अच्युत हैं ।

प्रगाथान्तरे लिङ्गं दर्शयति—

‘बृहदिन्द्राय गायतेति’ मरुत्वतीयः प्रगाथो, येन ज्योतिरजनयन्नृतावृध इति वृधन्वान् द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

‘बृहदिन्द्राय’ इत्येष मरुदेवताकः, ‘मरुतो वृत्रहन्तमम्’ इति द्वितीयपादे मरुतां श्रवणात् । तस्य ‘येन ज्योतिः’ इति तृतीयः पादः; तत्र ‘ऋतावृधः’ इति श्रवणात् अयं प्रगाथो वृधिधातुरूपलिङ्गवान् ॥

‘बृहद् इन्द्राय’ इत्यादि मरुत्वतीय प्रगाथ है । इसका ‘येन ज्योतिः’ आदि तृतीय पाद ‘वृधि’ धातु से युक्त है । यह द्वितीय दिन का सूचक होने से द्वितीय दिन का रूप है ।

लिङ्गदर्शनद्वारा सूक्तं विधत्ते—

‘इन्द्र सोमं सोमपते पिबेममिति’ सूक्तं; ‘सजोषा रुद्रैस्तृपदा वृषस्वेति’ वृषण्वद् द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

‘इन्द्र सोमम्’^१ इत्यस्मिन् सूक्ते ‘सजोषाः’ इत्यादिको द्वितीयस्या ऋचश्चतुर्थः पादः; तत्र वृषस्वेति श्रवणाद् वृषण्वल्लिङ्गमस्ति ॥

‘इन्द्र सोमम्’ आदि सूक्त में ‘सजोषा’ आदि द्वितीय ऋचा का चौथा पाद है जो ‘वृषन्’ शब्द से युक्त है । यह द्वितीय दिन का सूचक है । अतः यह द्वितीय दिन का रूप है ।

अथ निष्कैत्यशस्त्रस्य स्तोत्रियानुरूपयोः श्रगाथयोः बृहत्सामसंबन्धरूपं लिङ्गं दर्शयति—

‘त्वामिद्धि हवामहे’ ‘त्वं ह्योहि चेरवे’ इति बृहत्पृष्ठं भवति; बार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

‘त्वामिद्धि’ इति^२ बृहत्साम्न आधारभूतः स्तोत्रियः प्रगाथः; ‘त्वं ह्योहि’ इत्यनुचरः प्रगाथः^३ । प्रथमे प्रगाथे बृहत्सामयुक्तं पृष्ठस्तोत्रं भवति । अत्र प्रगाथद्वयस्य बृहत्सामसंबन्धात् ‘बार्हते’ बृहत्सामसंबन्धिन्यहनि तदुभयं भोग्यम् । द्वितीयस्य चाह्नो बृहत्सामसंबन्धित्वात् तस्मिन्नहनि विनियोक्तव्यम् । अयं च बृहत्सामसंबन्धो द्वितीयस्याह्नो लिङ्गम् ॥

१. ऋ० ८.८९.१, २ । २. ऋ० ३.३२ ।

३. ऋ० ६.४६.१, २ ।

४. ऋ० ८.६१.७, ८ ।

‘त्वामिद्धि’ और ‘त्वं ह्येहि’ इत्यादि [स्तोत्रिय और अनुचर प्रगाथ] बृहत् साम युक्त पृष्ठस्तोत्र होता है, जो बृहत् साम सम्बन्धी दिन अर्थात् द्वितीय दिन का सूचक है । अतः यह द्वितीय दिन का रूप है ।

अथैकस्यामृच्यच्युतत्वं लिङ्गं दर्शयति—

‘यद्वावानेति’^१ धाय्याऽच्युता ॥ इति ।

प्रथमेऽहन्यप्यस्या ऋचो विहितत्वात् अच्युतत्वम् ॥

‘यद्वावान्’ इत्यादि धाय्या [प्रथम दिन विहित होने से] अच्युत है ।

अथ प्रगाथान्तरे वृहत्सामसम्बन्धिरूपं लिङ्गं दर्शयति—

उभयं शृणवच्च न इति सामप्रगाथो, यच्चेदमद्य यदु च ह्य आसीदिति वार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

‘उभयम्’—इत्यादिको वृहत्साम्ना सह प्रयुज्यमानः प्रगाथः^२ । उभयशब्दस्य कोऽर्थः सोऽभिधीयते—‘अद्य’ अस्मिन् दिने ‘यत्’ कार्यमासीत्, ‘इदं च’ कार्यमेकं, ‘यदु च’ यदपि ‘ह्यः’ पूर्वद्युः कार्यमासीत्, तदपीत्येवं कार्यद्वयम् ‘शृणवत्’ श्रुतमासीत् । इति मन्त्रगतस्योभयं शृणवदित्यस्यार्थः । वार्हत इत्यादि पूर्ववत् ॥

‘उभयम्’ इत्यादि साम प्रगाथ है । ‘उभय’ शब्द का अर्थ है जो कार्य आज है और जो कार्य कल था—ये दोनों कार्य श्रुत थे, जो बृहत् साम सम्बन्धी दिन अर्थात् द्वितीय दिन का सूचक होने से द्वितीय दिन का रूप है ।

सूक्तान्तरे पूर्ववत् अच्युतत्वलिङ्गं दर्शयति—

‘त्य मू षु वाजिनं देअजूतम्’^३—इति ताक्ष्योऽच्युतः ॥ ३१ ॥ इति ।

ताक्ष्यदेवताकस्य सूक्तविशेषस्य प्रथमेऽहनि विहितत्वाद् उत्तरोत्तरोपयोक्ष्यमाणत्वाद् अच्युतत्वम् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (विशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ६ ॥ (३१) [१५२]

‘त्य मू षु’ इत्यादि ताक्ष्यं देवताक सूक्त [प्रथम दिन विहित होने से और आगे भी विनियुक्त होने के कारण] अच्युत है ।

॥ इस प्रकार बीसवें अध्याय के तीसरे खण्ड की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

सूक्तान्तरे वृषणशब्दोपेतं लिङ्गं दर्शयति—

‘या त ऊतिरवमा या परमेति’ सूक्तं ‘जहि वृषण्यानि कृणुही पराच’ इति वृषणवद्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

१. ऋ० १०.७५.६ ।

२. ऋ० ८.६१.१, २ ।

३. ऋ० १०.१७८ ।

‘या त ऊतिः’ इत्यस्मिन् सूक्ते^१ ‘जहि वृष्ण्यानि’—इति तृतीयस्या ऋचश्चतुर्थः पादः तत्र वृषशब्दादुक्तं लिङ्गं दृश्यते ॥

iv. ३२ [xx. ४] ‘या त ऊतिः’ इत्यादि सूक्त में ‘जहि’ इत्यादि तृतीय ऋचा का चौथा पाद है जो वृषन् शब्द से युक्त है। यह द्वितीय दिन का सूचक होने से द्वितीय दिन का रूप है।

अथ वैश्वदेवशस्त्रगतयोस्तृचयोर्वृहत्सामसम्बन्धरूपं लिङ्गं दर्शयति—

‘विश्वो देवस्य नेतुस्तत्सवितुर्वरेण्यमा विश्वदेवं सत्पतिमिति’ वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ, बार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

‘विश्वो देवस्य’—इत्येका ऋक्^२ ‘तत्सवितुः’—इति द्वे ऋचौ^३ । सोऽयमेकस्तृचो बृहत्सामसम्बन्धभूतो वैश्वदेवशस्त्रस्य प्रतिपद्भवति । ‘आ विश्वदेवम्’—इत्येष तृचः^४ तस्यानुचरः । अत उभयोर्वृहत्सामसम्बन्धः ॥

‘विश्वो देवस्य’, ‘तत्सवितुर्वरेण्यम्’ और ‘आ विश्वदेवम्’ आदि वैश्वदेवशस्त्रकी प्रतिपद् और अनुचर ऋचाएँ हैं। जो बृहत् साम सम्बन्धी दिन अर्थात् द्वितीय दिन का सूचक है। अतः यह द्वितीय दिन का रूप है।

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति—

‘उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति’ सावित्रमूर्ध्ववद्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

अस्मिन् तृचात्मके सावित्रसूक्ते^५ ऊर्ध्ववाचिन ऊच्छब्दस्य श्रवणात् ऊर्ध्ववल्लिङ्गमस्ति ॥

‘उदु ष्य देवः’ इत्यादि सवितु देवताक सूक्त ऊर्ध्ववाची ‘उत्’ शब्द से युक्त है। यह द्वितीय दिन का सूचक होने से द्वितीय दिन का रूप है।

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति—

‘ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव’—इति द्यावापृथिवीयम्; ‘सुजन्मनी धिषणे अन्तरीयते’ इत्यन्तर्वद्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

अस्मिन् द्यावापृथिवीये सूक्ते^६ ‘सुजन्मनी’ इत्येषः प्रथमाया ऋचस्तृतीयः पादः । तत्रान्तःपदस्य श्रूयमाणत्वादन्तर्वल्लिङ्गम् ॥

‘ते हि द्यावापृथिवी’ इत्यादि द्यावापृथिवी देवताक सूक्त की ‘सुजन्मनी’ आदि प्रथम ऋचा का तृतीय पाद ‘अन्तः’ पद से युक्त है, जो द्वितीय दिन का रूप है। अतः यह द्वितीय दिन का लक्षक है।

१. ऋ० ६.२५ ।

२. ऋ० ५.५०.१ ।

३. ऋ० ३.६२.१०, ११ ।

४. ऋ० ५.८२.७-९ ।

५. ऋ० ६.७१ ।

६. ऋ० १.१६० ।

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति—

‘तक्षन् रथं सुवृतं विद्यनापस’ इत्याभवं, ‘तक्षन् हरी इन्द्रवाहा वृषण्वसू’ इति वृषण्वद, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

‘तक्षन् रथम्’—इति सूक्तमृभुदेवताकम् । प्रथमाया ऋचस्तृतीयपादे ‘तक्षन् पितृभ्या-
मृभवः’ इति श्रवणात् । तत्रैव ‘तक्षन् हरी’ इत्यादिको द्वितीयः पादः; तस्मिन् वृषण्वसू’
इति वृषण्वल्लिङ्गम् दृश्यते ॥

‘तक्षन् रथम्’ इत्यादि ऋभुदेवताक सूक्त की प्रथम ऋचा का ‘तक्षन् हरी इन्द्र’ आदि
द्वितीय पाद ‘वृषन्’ शब्द से युक्त है जो द्वितीय दिन का चिह्न है, अतः यह द्वितीय
दिन का रूप है ।

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति—

‘यज्ञस्य वो रथ्यं विश्पति विशाम्’—इति वैश्वदेवं वृषाकेतुयंजतो घाम-
शायत इति वृषण्वद, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

‘यज्ञस्य’ इत्यादिसूक्ते ‘इन्द्रो मित्रो वरुणः’ इत्येवं बहुदेवताश्रवणात् इदं वैश्वदेवम् ।
‘वृषाकेतुः’— तेष प्रथमायाश्चतुर्थः पादः । तत्र वृषण्वल्लिङ्गमस्ति ॥

‘यज्ञस्य वः’ इत्यादि विश्वदेव देवताक सूक्त की प्रथम ऋचा का ‘वृषा केतुः’ आदि
चतुर्थ पाद ‘वृषन्’ शब्द से युक्त होने से द्वितीय दिन का सूचक है । अतः यह द्वितीय
दिन का रूप है ।

तदेतत् सूक्तं प्रशंसति—

तदु शार्यातमङ्गिरसो वै स्वर्गाय लोकाय सत्रमासत; ते ह स्म द्वितीयं
द्वितीयमवाहरागत्य मुह्यन्ति; तान् वा एतच्छार्यातो मानवो द्वितीयेऽहनि
सूक्तमशंसयत्; ततो वै ते प्र यज्ञमजानन् प्र स्वर्गं लोकम्; तद् यदेतत् सूक्तं
द्वितीयेऽहनि शंसति, यज्ञस्य प्रज्ञात्यै, स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै ॥ इति ।

तदु ‘यज्ञस्य वो रथ्यम्’ इत्यादिकं सूक्तं ‘शार्यातम्’ शार्यातस्य कस्यचिन्महर्षेः
सम्बन्धादित्यवगन्तव्यम् । कथं सम्बन्धम् इति, तदुच्यते—पुरा कदाचिदङ्गिरसो वै महर्षयः
स्वर्गाय सत्रमनुष्ठातुमुद्युक्ताः; ते महर्षयो यस्मिन् यस्मिन् सत्रे पृष्ठघण्डहस्य द्वितीयम-
हरनुतिष्ठन्ति, तत्र सर्वत्र द्वितीये द्वितीयेऽहनि शस्त्रबाहुल्यात् कुत्र किं शस्त्रं पठितव्यमित्य-
ज्ञात्वा मुह्यन्ति । तदानीं शार्यातनामकः कश्चिन्मानव ऋत्विग्भूत्वा ‘तान्’ अङ्गिरसो
महर्षीन् ‘यज्ञस्य वः’ इत्यादिकं सूक्तं द्वितीयेऽहन्यशंसयत् । ‘ततः’ सूक्तप्रभावादेव ‘ते’
महर्षयो ‘यज्ञं प्रजानन्’ यज्ञं प्रकर्षेण ज्ञातवन्तः । तद्यज्ञसाध्यं स्वर्गं लोकं च प्रजानन् ।

तस्माद् द्वितीयेऽह्न्येतस्य सूक्तस्य शंसनेन व्यामोहमन्तरेण यज्ञः प्रज्ञातो भवति, स्वर्गश्चावगम्यते ॥

वह ['यज्ञस्य वः' इत्यादि] सूक्त शार्यात महर्षि द्वारा दृष्ट है। प्राचीन काल में कभी अङ्गिरसों ने स्वर्ग लोक के लिए सत्र का अनुष्ठान करना प्रारम्भ किया। उन महर्षियों ने जिस-जिस सत्र में पृष्ठ षडह के द्वितीय दिन का अनुष्ठान किया उस-उस दिन शस्त्र बाहुल्य के कारण 'कहाँ किसे पढ़ा जाय ?' यह न जानकर गलती की। तब मनु के पुत्र शार्यात ने उन्हें द्वितीय दिन इस ['यज्ञस्य' आदि] सूक्त का शंसन कराया। तब उन महर्षियों ने यज्ञ को प्रकृष्ट रूप से जाना और [उस यज्ञसाध्य] स्वर्ग लोक को प्रकृष्ट रूप से जाना। इसलिए इस सूक्त का जो द्वितीय दिन शंसन करता है; उससे [व्यामोह के बिना] यज्ञ प्रकृष्ट रूप से ज्ञात होता है तथा वह स्वर्ग लोक की प्राप्ति के लिए होता है।

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदि लिङ्गं दर्शयति—

पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपद; वृषण्वद् द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

तत्र 'वृष्णः' इति श्रवणाद् वृषण्वल्लिङ्गम् ॥

'पृक्षस्य' इत्यादि ऋचा आग्निमारुत शस्त्र की प्रतिपद है। यह 'वृषन्' शब्द से युक्त है जो द्वितीय दिन का सूचक है। अतः यह द्वितीय दिन का रूप है।

मारुतसूक्ते लिङ्गं दर्शयति—

'वृष्णे शर्षाय सुमखाय वेधस' इति मारुतम्; वृषण्वद्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम् ॥ इति ।

अत्र प्रथमाया ऋचो द्वितीयपादे 'प्र मरा मरुदभ्या' इति श्रवणात् इदं सूक्तं मारुतम्। वृषण्वल्लिङ्गं स्पष्टम् ॥

'वृष्णे शर्षाय' इत्यादि मरुदेवताक सूक्त है। यह 'वृषन्' शब्द से युक्त है जो द्वितीय दिन का सूचक है। अतः यह द्वितीय दिन का रूप है।

जातवेदस्यायामृच्यच्युतत्वलिङ्गं दर्शयति—

'जातवेदसे सुनवाम सोममिति' जातवेदस्याऽच्युता ॥ इति ।

प्रथमेऽह्न्यस्या ऋचो विहितत्वाद् अच्युतत्वम् ॥

'जातवेदसे' इत्यादि ऋचा [प्रथम दिन विहित होने से] अच्युत है।

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति—

‘यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति’ जातवेदस्यं, वृषन्वद, द्वितीयेऽहनि द्वितीय-
स्याह्नो रूपमह्नो रूपम् ॥ ३२ ॥ इति ।

जातवेदोदेवताकत्वं वृषन्वल्लिङ्गं चात्र विस्पष्टम् । अस्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्थ-
पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (विंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ (३२) [१५३]

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थान्शतुरो देयाद् विद्यातीर्थं महेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरमाधवा-
चार्यदिशतो सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश-नामभाष्ये ऐतरेय-
ब्राह्मणभाष्ये चतुर्थपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः (विंशोऽध्यायः)

समाप्तः ॥ ५ ॥

‘यज्ञेन वर्धत’ इत्यादि जातवेद देवताक सूक्त है । यह वृषि धातु से युक्त होने से
द्वितीय दिन का सूचक है । अतः यह द्वितीय दिन का रूप है ।

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की चतुर्थ पञ्चिका के पांचवें (बीसवें)

अध्याय की हिन्दी पूर्ण हुई ॥ ५ ॥

[देवा वै षट् (१) । प्रजापतिर्वै सोमाय राजेऽष्टौ (२) । ज्योतिर्गौरायुरष्टौ
(३) । प्रजापतिः षट् (४) । अग्निर्वै चत्वारि (५) ॥ ४ ॥^२

देवा वै, ब्राह्मणस्पत्यया, आहूय दूरोहणं द्वादश ॥ ४ ॥^३]

॥ इति ‘ऐतरेयब्राह्मणे’ चतुर्थपञ्चिका समाप्ता ॥ ४ ॥

(पञ्चिकाङ्काः—४ । अध्यायाङ्काः—२० । खण्डाङ्काः—१५३)

[चतुर्थ पञ्चिका में ‘देवा वै’ इत्यादि छः खण्डों का प्रथम (सोलहवां) अध्याय है ।
‘प्रजापतिर्वै’ इत्यादि आठ खण्डों का द्वितीय (सत्रहवां) अध्याय है । ‘ज्योतिर्गोः’ इत्यादि
आठ खण्डों का तृतीय (अठारहवां) अध्याय है । ‘प्रजापतिः’ इत्यादि छः खण्डों का चतुर्थ

१. ऋ० २.२ ।

२. ५७३, ५९७, ६३०, ६६४, ६८९ पृ०; (६ + ८ + ८ + ६ + ४ = ३२) ।

३. ५७३, ६१३, ६१६ पृ०; (१० + १० + १२ = ३२); द्र० इतः पूर्वम्,
१९० पृ० टि० ।

(उत्तीसर्वां) अध्याय है, और 'अग्निर्वै' इत्यादि चार खण्डों का पञ्चम (बीसर्वां) अध्याय है ।

इस प्रकार 'देवा वै' इत्यादि खण्डों का प्रथम दशक है । 'ब्राह्मणस्पत्यया' इत्यादि खण्डों का द्वितीय दशक है । 'द्वारोहणम्' इत्यादि खण्डों का तृतीय द्वादशक है, अर्थात् चतुर्थ पञ्चिका में कुल बत्तीस खण्ड हैं ।]

॥ इस प्रकार ऐतरेय ब्राह्मण की चतुर्थ पञ्चिका की हिन्वी पूर्ण हुई ॥ ४ ॥

यज्ञरूपं परं विष्णुं नमस्कृत्य श्रियं तथा ।

मागीरध्यास्तटे काश्यां लङ्काक्षेत्रे सुशोमने ॥ १ ॥

श्रीमदरामकुबेरस्य मालवीयस्य सूनुना ।

सुधाकरेण रचिता व्याख्या हिन्दी सुसंगता ॥ २ ॥

सायणार्यब्राह्मणार्थे व्याख्यातेऽन्यो वदेत् कथम् ।

समुद्धते महावातैर्मुखावातः करोति किम् ॥ ३ ॥

तथापि गुरुपद्मोक्तेरेषा भाषा प्रवर्तिता ।

यथाश्रुतं यथाज्ञातं यथामति यथास्मृतम् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणारण्यकद्रष्ट्रे मातृशोकौघहारिणे ।

महिवासेतरेयाय नमो भूयो नमो नमः ॥ ५ ॥

॥ इस प्रकार 'ऐतरेयब्राह्मण' के प्रथमभाग की महाकवि 'पं० रामकुबेर मालवीय (भूतपूर्व साहित्यविभागाध्यक्ष, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय एवं सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय) के आत्मज डॉ० सुधाकर मालवीय कृत 'सरला' हिन्दी व्याख्या पूर्ण हुई ॥

